

Tilburg University

Officia Propria

Schoenmakers, J.J.N.

Publication date:
2014

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Schoenmakers, J. J. N. (2014). *Officia Propria: Liturgische rituelen en gebruiken in het sticht voor adellijke dames in Thorn (Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18A, nr. 523, circa 1550) (14 ed.)*. [Doctoral Thesis, Tilburg University]. Netherlands Studies in Ritual and Liturgy.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Officia Propria

Liturgische rituelen en gebruiken
in het sticht voor adellijke dames in Thorn

Uitgavenreeks:

Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 14

Een uitgave van:

Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Groningen / Instituut voor Rituele en Liturgische Studies, Tilburg

Redactie

Prof. dr. Marcel Barnard (Amsterdam), dr. Martin Hoondert (Tilburg), dr. Justin Kroesen (Groningen), prof. dr. Paul Post (Tilburg), dr. Thomas Quartier (Nijmegen), prof. dr. Gerard Rouwhorst (Utrecht/Tilburg), dr. Louis van Tongeren (Tilburg), prof. dr. Eric Venbrux (Nijmegen).

Redactieraad

Prof. dr. Sible de Blaauw (Nijmegen), prof. dr. Joris Geldhof (Leuven), prof. dr. Bert Groen (Graz), prof. dr. Benedikt Kranemann (Erfurt), dr. Jan Luth (Groningen), dr. Peter Jan Margry (Amsterdam), Prof. dr. Keith Pecklers (Rome/Boston), dr. Susan Roll (Ottawa), prof. dr. Martin Stringer (Birmingham).

Redactiesecretariaat

Instituut voor Rituele
en Liturgische Studies
dr. Louis van Tongeren
Dante gebouw, kamer 229
Warandelaan 2
Postbus 90153
NL - 5000 LE Tilburg
tel. 013 466 3553
iril@uvt.nl

Bestellingen

Instituut voor Christelijk
Cultureel Erfgoed
dr. Justin Kroesen
Oude Boteringestraat 38
NL - 9712 GK Groningen
tel. 050 363 4587
j.e.a.kroesen@rug.nl

ISBN: 978-90-5335-854-2.

ISSN: 1571-8808

Lay-out omslag: Nikki Vermeulen, Ridderprint BV, Ridderkerk

Druk: Ridderprint BV, Ridderkerk

© 2014 Johan Schoenmakers

No part of this book may be reproduced in any form whatsoever without prior written permission from the publishers.

Officia Propria

Liturgische rituelen en gebruiken
in het sticht voor adellijke dames in Thorn
(Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18.A, nr. 523, circa 1550)

Officia Propria

Liturgical Rituals and Customs
in the secular Convent of noble Ladies in Thorn
(Maastricht, RHCL, accessno. 18.A, no. 523, circa 1550)

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor
aan Tilburg University
op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. Ph. Eijlander,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een
door het college voor promoties aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit

op woensdag 25 juni 2014 om 16.15 uur

door

Johannes Josephus Nicolaas Schoenmakers
geboren op 5 april 1935 te Boxtel.

Promotor: Prof. dr. P.G.J. Post
Copromotores: Dr. C.M.A. Caspers
Dr. A.J.M. van Tongeren

Overige leden van de Promotiecommissie:
Prof. dr. K.G. Beuckers
Dr. A.J. van den Hoven van Genderen
Prof. dr. P.J.A. Nissen
Prof. dr. P. Trio

Voorwoord

Aan het onderzoek voor dit proefschrift ben ik begonnen in mijn vierenzeventigste levensjaar. Wenselijkheid of noodzaak vanwege inkomen, beroep of carrière was er niet. De motivatie werd uitsluitend bepaald door interesse in de materie en de behoefte om me daarin te verdiepen. Ik had me toen al ongeveer twintig jaar als regisseur en producer beziggehouden met hedendaagse uitvoeringen van scenische representaties van gebeurtenissen uit het evangelie die bekend zijn uit de liturgie van de middeleeuwen: het bezoek aan de pasgeboren Jezus door de herders (*Officium Pastorum*) en door de drie koningen (*Officium Regum Trium*), de ontmoeting van de leerlingen van Emmaus met Jezus (*Ordo ad Peregrinum*) en de viering van Hemelvaart. Het waren projecten die grondig werden voorbereid in intensieve en inspirerende samenwerking met Louis Krekelberg die in die periode dirigent en muzikaal leider was van het gregoriaans koor van het Ward-Instituut te Roermond. Dat koor realiseerde niet alleen de uitvoeringen maar verzorgde ook de organisatorische kant.

Van die projecten heb ik geleerd, dat je er pas echt achter komt wat een scenische representatie voor een middeleeuwer betekent als je een hedendaagse uitvoering daarvan voorbereidt. Het daarbij ontwikkelen van een regieconcept vereist inlevingsvermogen en intuïtie maar ook onderzoek op wetenschappelijk niveau. Juist op dat niveau groeide in die twintig jaar de behoefte om verder te zoeken.

Tijdens mijn onderzoek waren er veel mensen die mij niet alleen gestimuleerd en gemotiveerd hebben maar die mij ook op allerlei manieren daadwerkelijk hebben geholpen. Op de eerste plaats ben ik veel dank verschuldigd aan mijn promotor professor Paul Post en mijn copromotoren Charles Caspers en Louis van Tongeren. De vele bijeenkomsten die we hebben gehad, waren voor mij veel meer dan zakelijke besprekingen van mijn vorderingen. Mijn werk werd positief kritisch behandeld in een informele en ontspannen sfeer en hun kritische opmerkingen gingen steeds gepaard met adequate aanwijzingen en adviezen. Het waren voor mij uitdagende en inspirerende bijeenkomsten waarin ik veel geleerd heb en waaraan ik met veel voldoening terugdenk. Bijzonder dankbaar ben ik Louis van Tongeren, mijn begeleider van het eerste uur, op wie ik ook buiten de geplande besprekingen steeds een beroep kon doen.

De Universiteit van Tilburg dank ik voor de faciliteiten waarvan ik als buitenpromovendus gebruik kon maken tijdens mijn onderzoek; het baliepersoneel van de universiteitsbibliotheek verdient een pluim voor de attente en adequate service.

Bij mijn archiefonderzoek heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de vakbekwame hulp van Peter Roost, voormalig archivaris van Thorn, Emy Thorissen, conservator van de Brabant-Collectie van de Universiteit van Tilburg en Jacques van Rensch, archivaris van het Regionaal Historisch Centrum Limburg in Maastricht; hij heeft er ook voor gezorgd dat *Officia Propria*, de hoofdbron van mijn onderzoek, inmiddels in facsimile kan worden geraadpleegd op het internet. Deken R.H.M. Maessen, pastoor van de kerk van Thorn, heeft mij op zeer gastvrije wijze de gelegenheid gegeven om in de pastorie het archief van de Stichting Abdijkerk Thorn te raadplegen.

Een toevallige ontmoeting met Hein Jongbloed, archivaris bij het Nationaal Archief in Den Haag, leidde tot het uitwisselen van gegevens en vruchtbare discussies. Aan Dick Zweers heb ik veel historisch bouwkundige informatie te danken en hij

heeft veel tijd en zorg besteed aan de schets van het immuniteitsgebied die ik in mijn proefschrift herhaaldelijk heb kunnen gebruiken.

Jacques van Rensch heeft mij in contact gebracht met Hartwig Kersken van de Universiteit Duisburg-Essen. Die was tijdens mijn onderzoek bezig met een dissertatie die raakvlakken heeft met de mijne. Dat heeft geleid tot een uitwisseling van gegevens en een vruchtbare samenwerking. Voor zeer uiteenlopende zaken heb ik jarenlang ook een beroep kunnen doen op Tony Joosen. Hij heeft tijd noch moeite gespaard om mij allerlei materiaal toe te sturen en op al mijn vragen een adequaat antwoord te geven.

Louis Krekelberg en mijn dochter Mariken heb ik uitgenodigd om tijdens mijn promotie paranimf te zijn, omdat ze mij op een bijzondere wijze van dienst zijn geweest. Louis heeft zich vanuit musicologisch standpunt verdiept in de muzieknotaties van *Officia Propria* en voor mijn behandeling van enkele gezangen heb ik veel profijt gehad van zijn deskundige adviezen. Mariken heeft de weerbarstige klus op zich genomen om de samenvatting te vertalen in het Engels. Darren Broadhead en Eric van Wely gaven haar daarbij enkele adequate suggesties over de syntaxis van het Engels.

Met dankbaarheid denk ik terug aan mijn ouders: Johannes Petrus Schoenmakers († 1959) en Adriana Maria Schoenmakers, geboren Van der Meijden († 1992). Ze hebben mij de kans gegeven om mijn eigen weg te vinden terwijl ze daarvoor offers moesten brengen en met bepaalde tradities moesten breken.

Bea, mijn vrouw, heeft me niet alleen ruimte en morele steun gegeven maar ze is vanaf het begin ten nauwste bij het proces betrokken geweest. Niet alleen de eindversie maar ook alle ontwerpversies heeft ze gelezen en mij op talloze fouten en foutjes geattendeerd. In de gesprekken die daarop volgden, dacht ze met me mee en bracht ze me op ideeën. Haar rol in het geheel was essentieel. Aan haar draag ik dit werk op.

Liempde, 5 april 2014

Inhoud

1	ALGEMENE INLEIDING.....	13
1.1	Introductie.....	13
1.2	De globale inhoud en het genre van de hoofdbron.....	14
1.3	Kaders van het onderzoek.....	15
1.4	Het onderzoek van libri ordinarii. Een beknopte historiografische schets	17
1.5	Vraagstelling, doelstelling en beargumentering van het onderzoek.....	26
1.6	Afbakening van de bronnen.....	28
2	INLEIDING OP HET ONDERZOEK	33
2.1	Damesstichten en hun voorgeschiedenis	33
2.1.1	Damesstichten als object van onderzoek.....	33
2.1.2	De synode van Aken in het jaar 816	35
2.1.3	De verdere ontwikkeling	38
2.2	Globaal overzicht van de geschiedenis van de abdij Thorn tot circa 1550 ..	39
2.2.1	Inleiding.....	39
2.2.2	Vroeg christendom in de Maasvallei en de parochiekerk van Thorn... 40	
2.2.3	<i>Officia Propria</i> en de voorgeschiedenis van de abdij van Thorn.....	43
2.2.4	De stichting van de abdij Thorn	45
2.2.5	De stichtingsakte	48
2.2.6	De echtgenote van Ansfried	50
2.2.6.1	Twee namen voor één echtgenote	50
2.2.6.2	De verering van Herswindis	53
2.2.6.3	Vijf rustplaatsen voor Herswindis/Hilsondis.....	55
2.2.7	Benedicta	59
2.2.8	Benedictinessenklooster, dubbelklooster of damessticht?	62
2.3	Eerder onderzoek van <i>Officia Propria</i>	67
2.4	De inhoudelijke ordening van <i>Officia Propria</i>	69
2.5	De volgorde van de behandeling van <i>Officia Propria</i>	73
3	ALGEMENE KENMERKEN VAN DE EREDIENST IN DE ABDIJ VAN THORN	75
3.1	Inleiding.....	75
3.2	De verzorging van de eredienst	76
3.2.1	De viering van de eredienst in damesstichten	76
3.2.2	De eredienst in de abdij van Thorn vóór de tijd van <i>Officia Propria</i> ..	78
3.2.3	De eredienst op feestdagen ten tijde van <i>Officia Propria</i>	82
3.2.3.1	De dames en hun taken in de eredienst	82
3.2.3.2	De clerici en hun taken in de eredienst.....	84
3.2.3.3	De begijnen en hun taken in de eredienst.....	87
3.2.3.4	Leken bij de vieringen	89
3.2.4	Reconstructie van de eredienst op <i>feriae minores</i>	90
3.2.4.1	Inleiding.....	90
3.2.4.2	De missen	90

3.2.4.3	De getijden.....	93
3.2.4.4	Een gewone doordeweekse dag (<i>feria minor</i>)	95
3.3	De rituele ruimte	96
3.3.1	Beknopte bouwhistorie.....	96
3.3.2	De plaats van de altaren.....	100
3.3.3	De datering van de altaren.....	103
3.3.4	Nadere beschrijving van het interieur	106
3.3.5	Het immuniteitsgebied en de omgeving daarvan	115
3.3.6	Heiligen en altaardedicaties.....	119
3.3.7	Samenvatting	122
3.4	De kalender van de abdij van Thorn circa 1600.....	123
3.4.1	Inleiding.....	123
3.4.2	Editie van de kalender van het Obituarium.....	124
3.4.3	Editie van de kalender van het Necrologium	127
3.4.4	De feesten met een vaste datum in <i>Officia Propria</i>	130
3.4.5	Reconstructie van de kalender.....	132
3.4.6	De kalender van Thorn vergeleken met andere kalenders	136
3.4.6.1	Inleiding en overzicht	136
3.4.6.2	De ‘lokale’ feesten.....	141
3.4.6.3	Geboden feestdagen.....	143
3.4.6.4	De feesten die in <i>Officia Propria</i> niet vermeld zijn	144
3.4.7	Rangorde en categorieën van feesten	146
3.4.8	Samenvatting	149
3.5	Vaste patronen en herhalingen	150
3.5.1	Het gebruik van de rituele ruimte.....	150
3.5.1.1	Bijzondere plaatsen in de rituele ruimte	150
3.5.1.2	Relieken en reliekenverering	153
3.5.2	Het algemene patroon van de vespers	157
3.5.3	Algemene facetten van de processies.....	160
3.5.3.1	Inleiding.....	160
3.5.3.2	Zelfstandige processies.....	162
3.5.3.3	Staties bij altaren	166
3.5.4	Herhalingen	170
4	HET LITURGISCH JAAR IN OFFICIA PROPRIA.....	175
4.1	De kerstkring	175
4.1.1	Inleiding.....	175
4.1.2	De viering van de Advent in Thorn.....	178
4.1.2.1	De viering van de zondagen in de Advent.....	178
4.1.2.2	Lucia en de O-antifonen	179
4.1.2.3	De voorvigilie van Kerstmis.....	182
4.1.3	De viering van Kerstmis.....	184
4.1.3.1	De vigilie en de Roos van Jericho	184
4.1.3.2	De kerstnacht	186
4.1.3.3	De dageraadsmis.....	194
4.1.3.4	De overige vieringen op de eerste kerstdag.....	197

4.1.4	De periode na Kerstmis	198
4.1.5	Nabeschouwing en conclusies.....	198
4.2	Van Septuagesima tot Witte Donderdag	202
4.2.1	Inleiding.....	202
4.2.2	Aswoensdag in de abdij van Thorn.....	203
4.2.3	De eerste vier zondagen van Quadragesima	207
4.2.4	Palmzondag	210
4.2.4.1	Inleiding.....	210
4.2.4.2	Palmzondag in de abdij van Thorn.....	213
4.2.5	Maandag, dinsdag en woensdag in de Goede Week	220
4.2.6	Nabeschouwing en conclusies.....	222
4.3	Witte Donderdag.....	225
4.3.1	Inleiding.....	225
4.3.2	De kleine getijden.....	226
4.3.3	Het boeteritueel	227
4.3.4	Het mandatum pauperum	229
4.3.4.1	Inleiding.....	229
4.3.4.2	Het mandatum pauperum in Thorn.....	231
4.3.5	De hoogmis.....	233
4.3.6	Het bewaren van de tweede hostie	234
4.3.7	De vespers	235
4.3.7.1	De antifoon <i>Calicem salutaris</i>	235
4.3.7.2	Het overbrengen van het Sacrament (<i>translatio</i>).....	240
4.3.8	De reiniging van het liturgisch vaatwerk en de reiniging van de altaren	244
4.3.9	De namiddagviering	246
4.3.9.1	Inleiding.....	246
4.3.9.2	De namiddagviering in Thorn	248
4.3.10	Nabeschouwing en conclusies.....	254
4.4	Goede Vrijdag.....	258
4.4.1	Inleiding.....	258
4.4.2	Een preek met zegening en een protest in de kleine getijden	260
4.4.3	De woorddienst.....	262
4.4.3.1	Inleiding en voorbereidingen.....	262
4.4.3.2	Inhoud en uitvoering van de woorddienst	264
4.4.4	De kruisritus	267
4.4.4.1	De setting.....	268
4.4.4.2	De Improperia.....	268
4.4.4.3	De kruisonthulling (<i>denudatio crucis</i>).....	270
4.4.4.4	De kruisverering (<i>adoratio crucis</i>).....	272
4.4.5	De communieviering (<i>missa praesantificatorum</i>) en de vespers	274
4.4.6	De graflegging van het kruis (<i>depositio crucis</i>)	279
4.4.7	Nabeschouwing en conclusies.....	284
4.5	Paaszaterdag	286
4.5.1	De historische achtergrond van de paasvigilie in Thorn	286
4.5.2	De voorbereidingen door de koster	288

4.5.3	Het aanmaken en zegenen van het nieuwe vuur	292
4.5.4	Het ritueel bij de paaskaars	295
4.5.5	De woorddienst.....	297
4.5.6	De doopvontrituelen	298
4.5.6.1	De processie naar de doopvont.....	298
4.5.6.2	De rituelen bij de doopvont	299
4.5.6.3	De processie rond de doopvont	303
4.5.7	De misviering en de vespers.....	304
4.5.7.1	De misviering	304
4.5.7.2	De vespers.....	306
4.5.8	De viering in de vooravond.....	307
4.5.8.1	Inleiding.....	307
4.5.8.2	Vorbereidingen	308
4.5.8.3	De uitvoering van de gezangen	309
4.5.8.4	De inhoud van de antifonen.....	310
4.5.8.5	Het vervolg van het mandatum.....	312
4.5.8.6	<i>Collatio, caritas</i> en completeen	313
4.5.9	Nabeschouwing en conclusies.....	315
4.6	De viering van de paasnacht.....	318
4.6.1	Inleiding: de hoofdelementen van de viering van de paasnacht	318
4.6.2	De voorbereidingen door de koster	321
4.6.3	De <i>elevatio</i>	323
4.6.3.1	Algemene aspecten van de <i>elevatio</i>	323
4.6.3.2	De <i>elevatio</i> in Thorn	327
4.6.4	De processie naar het midden van de kerk en het <i>Te Deum</i>	329
4.6.5	Het evangelie en de lauden door de dames	330
4.6.6	De processie naar het kerkhof en het bezoek aan de graven in de abdijkerk	332
4.6.7	De metten en de lauden door de clerus en een feestelijk slot.....	335
4.6.8	Nabeschouwing en conclusies.....	343
4.7	Pasen en de paastijd	347
4.7.1	Inleiding.....	347
4.7.2	Vorbereidingen, zegening van etenswaren, kapittelmis en terts	349
4.7.3	De processie voor de hoogmis	352
4.7.4	De hoogmis, uitdeling van broden en een preek	359
4.7.5	De vespers	361
4.7.5.1	Het eerste deel van de vespers	361
4.7.5.2	De processie naar de doopvont.....	363
4.7.5.3	De statie bij de doopvont.....	365
4.7.5.4	De processie naar de Annakapel.....	367
4.7.6	De paastijd.....	369
4.7.7	Nabeschouwing en conclusies.....	371
4.8	De Kruisdagen en Marcus	373
4.8.1	Inleiding.....	373
4.8.2	Neeritter, Kessenich en Ittervoort	375
4.8.3	De eerste Kruisdag (<i>Feria II</i>)	377

4.8.4	De processiegezingen	382
4.8.5	De tweede Kruisdag (<i>Feria III</i>).....	385
4.8.6	De derde Kruisdag (<i>Feria IV</i>)	385
4.8.7	De mis <i>Salve sancte parens</i> in de kerk van Ittervoort.....	387
4.8.8	In festo sancti Marci	390
4.8.9	Nabeschouwing en conclusies.....	393
4.9	Hemelvaart.....	395
4.9.1	Inleiding.....	395
4.9.2	De processie voor de hoogmis	396
4.9.2.1	Oudere gebruiken	396
4.9.2.2	De route	397
4.9.2.3	De route en de processiegezingen.....	399
4.9.3	De nona aurea	402
4.9.4	Bijzondere rituelen op Hemelvaartsdag	403
4.9.4.1	Inleiding.....	403
4.9.4.2	De versie van Thorn	408
4.9.5	Tussen Hemelvaart en Pinksteren	418
4.9.6	Nabeschouwing en conclusies.....	418
4.10	Pinksteren en Drievuldigheid	421
4.10.1	Inleiding.....	421
4.10.2	De viering van de pinkstervigilie in Thorn	422
4.10.3	Pinksterdag	425
4.10.3.1	Inleiding.....	425
4.10.3.2	De viering van pinksterdag en zijn octaaf in Thorn	430
4.10.4	Beknopte geschiedenis van het Drievuldigheidsfeest	435
4.10.5	De tekst in <i>Officia Propria</i>	440
4.10.6	Nabeschouwing en conclusies.....	443
4.11	Sacramentsdag en Theophoria	446
4.11.1	De voorgeschiedenis en de instelling van Sacramentsdag	446
4.11.2	De sacramentsprocessie.....	448
4.11.2.1	Geschiedenis en typologie	448
4.11.2.2	De sacramentsprocessie en andere, oudere theophorische processies.....	449
4.11.2.3	De invloed op de sacramentsprocessie van de processies op grote feestdagen.....	455
4.11.3	De viering van Sacramentsdag in Thorn	461
4.11.3.1	De tweede hostie en de ciborie.....	461
4.11.3.2	De uitstelling van het Sacrament.....	463
4.11.3.3	De zegen met het Sacrament en het tonen ervan.....	464
4.11.3.4	Adoratio	465
4.11.3.5	De processie.....	465
4.11.4	Theophoria.....	467
4.11.5	Nabeschouwing en conclusies.....	474
4.12	De heiligenfeesten en andere kalendergerelateerde feesten	477
4.12.1	Inleiding.....	477
4.12.2	Enkele bijzondere heiligenfeesten.....	480

4.12.2.1	Gengulphus	480
4.12.2.2	Nicolaas	481
4.12.2.3	Johannes de Doper	483
4.12.2.4	Lambertus	486
4.12.2.5	Benedictus en Doornenkroon	487
4.12.2.6	Christophorus	488
4.12.3	De Mariafeesten	490
4.12.3.1	Inleiding	490
4.12.3.2	Maria-Ontvangen	491
4.12.3.3	Maria-Lichtmis	492
4.12.3.4	Maria-Visitatie	498
4.12.3.5	Maria-Tenhemelopneming	499
4.12.3.6	Maria-Geboorte	502
4.12.3.7	Maria-Presentatie	503
4.12.4	De apostelfeesten	504
4.12.5	Vrouwelijke heiligen	507
4.12.6	Heiligenfeesten in de kersttijd	509
4.12.7	Feesten met alleen een statie of zonder statie	513
4.12.8	Michael en de kerkwijdingsfeesten	518
4.12.8.1	Michael	518
4.12.8.2	Inleiding op de kerkwijdingsfeesten	520
4.12.8.3	De viering van het wijdingsfeest van de parochiekerk	522
4.12.8.4	De viering van het wijdingsfeest van de abdijkerk	523
4.12.9	Nabeschouwing en conclusies	527
4.13	De cultus van het zielenheil	530
4.13.1	De cultus van het zielenheil in de middeleeuwen	530
4.13.1.1	Inleiding	530
4.13.1.2	Allerzielen	533
4.13.2	De cultus van het zielenheil in Thorn	534
4.13.2.1	Inleiding	534
4.13.2.2	De viering van Allerheiligen	534
4.13.2.3	De viering van de vigilie van Allerzielen	536
4.13.2.4	Allerzielendag	546
4.13.2.5	De jaargetijden in Officia Propria	553
4.13.2.6	Stichtingen en schenkingen	558
4.13.3	Nabeschouwing en conclusies	564
5	SLOTBESCHOUWING	569
5.1	Het profiel van Officia Propria	569
5.2	Profilering van de liturgische rituelen en gebruiken van Thorn	571
5.2.1	Lokale gegevens	572
5.2.2	De religieuze cultuur	579
5.3	De invloed van de dames	583
5.4	Tenslotte	585

6	TEKSTKRITISCHE EDITIE	
	van Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18A, nr. 523	587
6.1	Algemene gegevens en datering van het manuscript	587
6.2	Codicologische beschrijving van het manuscript	591
6.2.1	Het boekblok	591
6.2.1.1	Samenstelling van het boekblok	591
6.2.1.2	Papiersorten, waterlijnen en watermerken	591
6.2.1.3	Staat van het materiaal	592
6.2.1.4	Katernen	594
6.2.1.5	Katernen, inhoud en beschadigingen	597
6.2.1.6	Custoden	598
6.2.1.7	Bladopmaak, paginanummering en verwijzingen	598
6.2.2	De tekststructuur	599
6.2.2.1	De tekstspiegel	599
6.2.2.2	Orthografie, hoofdletters en interpunctie	601
6.2.2.3	Kleuren en titels	601
6.2.3	Het schriftbeeld	603
6.2.3.1	Schriftsoorten	603
6.2.3.2	Het schriftbeeld van de titelfolio	604
6.2.4	Geschiedenis van het manuscript	606
6.3	Editieregels	608
6.4	Transcriptie van Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18A, nr. 523	611
	Inhoudsopgave van Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18A, nr. 523	711
	SAMENVATTING	715
	SUMMARY	721
	BRONNEN EN LITERATUUR	727
	- Bibliografische afkortingen	727
	- Bronnen	729
	- Gepubliceerde bronnen en literatuur	731
	Verantwoording van de illustraties	765

1 ALGEMENE INLEIDING

1.1 INTRODUCTIE

In de Nederlandse provincie Limburg, ongeveer 45 kilometer ten noorden van Maastricht, ligt Thorn, eertijds een zelfstandige gemeente maar per 1 januari 2007 deel van de gemeente Maasgouw. Tegenwoordig is Thorn vooral bekend als “het witte stadje”. De vele witgekalkte huizen geven het stadje een bijzonder karakter maar het is vanwege een aantal bijzondere gebouwen vooral cultuurhistorisch van belang.¹ Vanuit dat oogpunt is de kerk in het centrum van het stadje ongetwijfeld het belangrijkste. Momenteel doet ze dienst als parochiekerk maar in het verleden was het de kerk van een abdij voor adellijke dames die werd gesticht op het einde van de tiende eeuw en die heeft bestaan tot 1797.

De bezoeker van die kerk krijgt bij de ingang een folder uitgereikt die hij als gids kan gebruiken bij zijn rondgang en al gauw wordt duidelijk dat in het interieur veel uit het verleden bewaard is gebleven. Een ervaren bezoeker van cultuurhistorisch belangrijke kerken zal wellicht ontdekken dat er ook tekenen zijn van verloren geschiedenis. Van de vroegere gewelven- en muurschilderingen zijn er nog maar enkele restanten zichtbaar. Verder valt niet meer te achterhalen wie er destijds begraven zijn in de kerk want grafzerken zijn er niet meer.

Behalve bewaarde en verloren geschiedenis is er in de abdijkerk ook verborgen geschiedenis. In de sacramentskapel bevindt zich achter het retabel van het altaar een muurschildering van de heilige Christoffel van forse afmetingen: ze is ongeveer 440 cm breed en 485 cm hoog. Die schildering kwam tevoorschijn toen in 1977 het sacramentsaltaar werd gerestaureerd. Uit onderzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bleek toen dat de schildering vermoedelijk dateert uit de tweede helft van de zestiende eeuw en dat ze van grote waarde is. Desondanks adviseerde die dienst om het sacramentsaltaar niet te verplaatsen vanwege de bestaande eenheid van architectuur, afwerking en detaillering. Daarom werd besloten om de muurschildering te conserveren en het altaar terug te plaatsen, met als gevolg dat de schildering ondanks haar belangrijke cultuurhistorische betekenis weer achter het altaar werd verborgen. Onder de afbeelding van Christoffel is er een ondiepe nis met daarin een schildering van de heiligen Andreas en Lucia. Ook die zijn normaliter niet te zien maar in de altaaropbouw is een luikje gemaakt en de stadsgids kan dat voor de bezoekers even openmaken als een venstertje op het verleden.²

Het doel en de zin van een kerkgebouw is het functioneren als ruimte voor de viering van de eredienst. Het interieur van de kerk van Thorn laat zien dat het gebouw

¹ Cultuurhistorische gidsen over Thorn met een uitvoerige bibliografie zijn Sangers en Jansen (1982) en Clerinx (2003).

² De vermelde gegevens zijn ontleend aan het archief van de Stichting Abdijkerk Thorn. Dat archief wordt bewaard in de pastorie, Wijngaard 11, 6017 AG Thorn. In 1978 zijn er in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed foto's gemaakt van de genoemde schilderingen. Ze zijn te raadplegen op het internet: <http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/weergave/search/layout/result/indeling/gallery?search-field=thorn> (gezien op 5 oktober 2013).

ook destijds daartoe geschikt was maar op welke wijze de bewoners van de abdij die eredienst hebben gevierd, laat de kerk niet zien. Dat kan alleen duidelijk worden als er een ander ‘venster op het verleden’ wordt geopend, namelijk een concrete beschrijving van wat er destijds gebeurde tijdens de vieringen in deze abdijkerk: een soort draaiboek voor de eredienst.

De liturgische boeken van de abdij van Thorn zijn vrijwel allemaal verloren geraakt maar bij het weinige dat bewaard is gebleven, bevindt zich ook een handschrift dat voor een groot aantal feestdagen concreet beschrijft welke liturgische rituelen en gebruiken er rond het jaar 1600 hebben plaatsgevonden in deze abdijkerk. Dit bijzondere ‘venster op het verleden’ is door een gelukkig toeval gered, zoals blijkt uit een tekst die op een blad vooraan in het handschrift is geschreven: “Gekocht [door het Rijksarchief Limburg] van den Z.E.H. Habets Rijksarchivaris die het voor 1 fra[n]c van een koopman in oudheden had gekocht; en deze wederom voor f 0,15 cents van den pastoor van Ittervoort Hendrix”.

1.2 DE GLOBALE INHOUD EN HET GENRE VAN DE HOOFDBRON

Het in de vorige paragraaf genoemde manuscript dateert van ongeveer het jaar 1550³ en het is de hoofdbron van dit onderzoek. Het is in het bezit van het Regionaal Historisch Centrum Limburg in Maastricht (RHCL), voorheen Rijksarchief Limburg (RAL).⁴ De titel luidt: *Officia Propria Choro Ecclesiae Collegialis nobilium Virginum Thorensium cum Costumiis et rubricis interjectis ad Usum privatum Domini Scolastici* (in het vervolg wordt het manuscript aangeduid met *Officia Propria*). Deze titel staat op een later toegevoegd titelblad en het is dan ook onzeker of het manuscript oorspronkelijk deze titel of een andere of wellicht helemaal geen titel heeft gehad.

De inhoud van het manuscript bestrijkt het hele liturgische jaar en bestaat hoofdzakelijk uit twee homogene elementen. Het ene element omvat een groot aantal volledig vermelde liturgische teksten: voornamelijk gezangen met neumennotatie,⁵ versikels en oraties. Ze worden in het manuscript meestal gepresenteerd als respectievelijk processiegezangen en afsluitingen van staties. Het andere element bestaat uit

³ Zie § 6.1.

⁴ Signatuur: toegangsnummer 18.A (Jägers), nr. 523. Het handschrift wordt ook vermeld in Habets II, 859 (toegangsnummer 01.187 A, nr. 1636).

Het manuscript is in facsimile te raadplegen op de site van het RHCL: http://www.rhcl.nl/page.asp?id=1443&xtabx=zoektab1&mivast=38&mivast=38&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=18.A&mizk_alle=officia%20propria (gezien op 14 november 2013).

De inhoud en de naamgeving van het manuscript zijn beknopt behandeld in Schoenmakers (2012).

⁵ In Van Acht (1985) staat een inventaris van de gezangen volgens de ordening van het kerkelijk jaar op pag. 86-102 en een volgens genre op pag. 103-104. Opgemerkt moet worden dat in allebei de lijsten de opsomming van de antifonen zeer onvolledig is. Kort voor het ter perse gaan van deze dissertatie is een nieuwe druk verschenen van Van Acht (1985) die niet meer verwerkt kon worden.

een aantal uitvoerige en gedetailleerde rubrieken die niet alleen betrekking hebben op processies maar vooral ook op andere liturgische rituelen.

Voor het manuscript is de genrenaam *ceremoniale* gebruikt.⁶ Het is karakteristiek voor een dergelijk liturgisch boek dat het de lezingen, gebeden en gezangen niet specificiert.⁷ Omdat *Officia Propria* dat wel doet, is *ceremoniale* daarvoor dan ook geen adequate genrenaam. Ook is het manuscript een rituale genoemd.⁸ Een rituale bevat alle rubrieken en teksten die parochiegeestelijken nodig hebben voor de uitvoering van liturgische handelingen, met name de bediening van de sacramenten.⁹ Omdat de sacramentenbediening in het geheel niet ter sprake komt in *Officia Propria* en omdat de hierin vermelde processiegezingen en rubrieken niet bestemd zijn voor een parochiegeestelijke, is ook rituale geen adequate genreaanduiding.¹⁰

Officia Propria bevat veel gedetailleerde rubrieken en komt daardoor in belangrijke mate overeen met een liber ordinarius. Toch is ook dat geen passende genreaanduiding omdat het manuscript veel liturgische teksten volledig vermeldt, terwijl het een van de kenmerken van een liber ordinarius is, dat hij die teksten slechts vermeldt met incipits.¹¹

Officia Propria, dat – zoals gezegd – een groot aantal processiegezingen bevat, is betrekkelijk klein van formaat: 183 millimeter verticaal bij 140 millimeter horizontaal. Daarmee is er grote overeenkomst met een processionale.¹² Oorspronkelijk is dat een boek met uitsluitend gezangen en geen rubrieken, maar in de late middeleeuwen wordt het gebruikelijk dat processionalia worden uitgebreid met gedetailleerde beschrijvingen van liturgische rituelen, bijvoorbeeld de voetwassing en de kruisverering.¹³ Omdat deze karakteristieken van toepassing zijn op *Officia Propria*, kan geconcludeerd worden dat dit een laatmiddeleeuws processionale is.

1.3 KADERS VAN HET ONDERZOEK

De eredienst zoals die werd gevierd in de abdij van Thorn rond het jaar 1600 is een concreet voorbeeld van een lokale eredienst die heeft plaatsgevonden op een tijdstip in de geschiedenis van de liturgie. Voor de behandeling van de liturgische rituelen en gebruiken zoals die vermeld worden in *Officia Propria* is daardoor het liturgiehistorisch onderzoek het algemene kader. Maar er is nog een tweede kader. De abdij van

⁶ Habets II, 859 en Van Acht (1985), 15.

⁷ Martimort (1991), 89. Cf. Palazzo (1993), 239.

⁸ Flament (1893), 32; Smits van Waesberghe (1932-b), 314; Lipphardt (1959), 96.

⁹ Palazzo (1993), 198. Cf. Gy (1960), 441-469; H. Schneider, 'Rituale', in: LMA, VII, kolom 879; Hermann Reifenberg, 'Rituale' in: LThK³, VIII, kolom 1207-1209.

¹⁰ Andere, niet algemeen gebruikelijke genreaanduidingen voor *Officia Propria* zijn: "een rubriekenboekje" (Smits van Waesberghe (1932-a), 288); *Choorboek Thorn* (rugtitel op de band) en *Choorboek van het hoogadelijk en weltelich kapittel te Thorn* (door Habets geschreven op een van de in de band vóór het manuscript toegevoegde folio's).

¹¹ Cf. Palazzo (1993), 229 en Bärsch (2005), 22.

¹² Cf. Huglo (1988), 110 en Michel Huglo, 'Liturgische Gesangbücher', in: MGG, V, kolom 1412-1438.

¹³ Palazzo (1993), 236-238. Cf. Gy (1960) en Huglo (1990).

Thorn is een damessticht.¹⁴ Dat is een convent van vrouwen die niet leven volgens een regel van een kloosterorde (zoals kloosterzusters) maar volgens een eigen reglement en die geen geloften afleggen.¹⁵ Het onderzoek van dit type convent is dan ook eveneens een kader voor deze studie. Een specifiek kader, tenslotte, wordt gevormd door het onderzoeksprogramma van het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies (IRiLiS; voorheen ILRS), onderzoeksgroep *Liber ordinarius* van Tilburg University.¹⁶

Als *Officia Propria* een processionale is, zoals hiervoor is betoogd, past de behandeling ervan dan in een project waarin libri ordinarii onderzocht worden?¹⁷ *Libri ordinarii* zijn geschriften die als voornaamste kenmerk hebben dat ze een soort draaiboek zijn voor het hele liturgische jaar doordat ze een concrete beschrijving geven van de liturgische rituelen en gebruiken in een lokale kerk of in een bepaalde groepering zoals een kloosterorde of een diocesis.¹⁸ Vaak geven ze ook informatie over de inrichting van het kerkgebouw, aanwijzingen voor de uitvoering van de gezangen en details om de graad van een feest aan te geven: specificaties van kaarsen, relieken, paramenten, klokgelui, etc.¹⁹

Liber ordinarius is een gebruikelijke benaming voor dit type bron maar in de hoge en late middeleeuwen worden er meer dan twintig verschillende namen voor gebruikt en ook in hedendaagse woordenboeken en encyclopedieën is er geen terminologische eenheid.²⁰ In het kader van dit onderzoek is de naam echter minder relevant. Het gaat om een liturgisch boek waarop de hierboven gegeven omschrijving van toepassing is. Dat is voor *Officia Propria* het geval en daardoor past het onderzoek van de liturgische rituelen en gebruiken die in dit manuscript beschreven worden dan ook in het kader van een project waarin libri ordinarii onderzocht worden.

¹⁴ In Duitsland is er enige discussie over de term “Damenstift”. Zie Küppers-Braun (2001), 349-353. De abdij van Thorn is vanaf het begin een adellijke stichting en *Officia Propria* noemt de dames *domicellae*. De betekenis daarvan is ‘adellijke jongedame’ (WB Niermeyer, s.v. *domicella*). Op grond van deze gegevens wordt in deze studie de abdij van Thorn aangeduid met ‘damessticht’ en worden de *domicellae* in vertaling aangeduid met ‘dames’.

¹⁵ Irene Crusius, ‘Stift’, in: TRE, 32, 160-167. Het fenomeen damessticht komt uitvoeriger aan de orde in § 2.1.

¹⁶ *Liturgical and Ritual Movements IV: Reframing Liturgical and Ritual Identities*. Research Programme Institute for Liturgical and Ritual Studies 2009-2012. Coordinator: prof. dr. P. Post, Tilburg, September 2009, 12-15. Over het profiel van hedendaagse studies over liturgie en rituelen zie Van Tongeren e.a. (2010) en Van Tongeren en Post (2011).

¹⁷ Over libri ordinarii zie: Hänggi in LO Rheinau (1957), XIX-XXXVI; S. van Dijk, ‘Ordinale’, in: LitWb II, kolom 2060-2061; Kurzeja in LO Trier, 1-6; Foley (1988), 129-137; Martimort (1991), 51-85; Palazzo (1993), 228-235; Kohlschein (1998), 1-24; Bärsch (2005), 9-58; Van Tongeren (2006-a), 123-147; Kelly (2008), 36-37, Lohse (2012). Voor een beknopte karakteristiek van libri ordinarii zie Van Tongeren (2006-b), 256-258; cf. Van Tongeren (2007), 67-68 en Van Tongeren (2009-a), 261-263.

¹⁸ Martimort (1991), 63.

¹⁹ Martimort (1991), 66.

²⁰ Foley (1988), 134-135. Daarin ook een specificatie van de namen.

1.4 HET ONDERZOEK VAN LIBRI ORDINARII. EEN BEKNOPT HISTORIOGRAFISCHE SCHETS

Zoals gezegd, vindt deze studie plaats in het kader van het onderzoek van libri ordinarii. Daarom volgt nu een beknopte historiografische schets van dat onderzoek. Deze schets pretendeert geen enkele volledigheid maar wil slechts globaal aangeven langs welke hoofdlijnen het onderzoek van de ordinarii zich heeft ontwikkeld, hoe de stand van zaken er momenteel uit ziet, welke trends er waargenomen kunnen worden en welke desiderata er zijn. De schets is slechts bedoeld om het kader van de onderhavige studie nader aan te geven.

Kenmerken, periode en belang van de libri ordinarii

De voornaamste kenmerken die ordinarii met elkaar gemeen hebben, zijn al vermeld in de vorige paragraaf. De oudste ordinarii zijn van het midden van de elfde eeuw,²¹ een groot aantal is geschreven in de twaalfde eeuw²² en de bloeitijd valt in de dertiende eeuw.²³ Na de verbreiding van het brevier en na het concilie van Trente (1545-1563) verliest de ordinarius zijn centrale betekenis maar hij blijft toch nog lang in gebruik.²⁴

Herhaaldelijk is gewezen op het belang dat ordinarii hebben als gegevensbron voor het wetenschappelijk onderzoek.²⁵ Het zijn de enige liturgische boeken die een concreet en volledig beeld geven van de lokale liturgie in een middeleeuwse kerk.²⁶ Ze zijn volledig doordat ze met incipits (beginwoorden) de in de eredienst gebruikte teksten uit de overige liturgische boeken (antiphonaria, lectionaria, etc.) specificeren en ze zijn concreet doordat ze aangeven wanneer en op welke wijze die teksten in de eredienst moeten worden gerealiseerd en welke liturgische rituelen ermee gepaard gaan.²⁷ De ordinarii zijn dan ook essentieel voor het onderzoek van de eredienst zoals die in de hoge en late middeleeuwen op lokaal niveau werd gevierd.

Maar ook voor andere disciplines zijn ze van belang. Ze zijn van betekenis voor de geschiedenis van de kerkmuziek omdat ze aanwijzingen geven voor de uitvoering van de gezangen en omdat sommige ook muzieknotaties bevatten. Voor de geschiedenis van het drama zijn de gedramatiseerde en scenisch vormgegeven liturgische rituelen en gebruiken onmisbare gegevens. Vooral de beschrijvingen van de processies geven belangrijke informatie voor de topografie van kerken, abdijen en steden en voor het historisch onderzoek van de bouwkunde en de architectuur. De reliekschrijven, beelden, retabels en andere kostbare voorwerpen die de ordinarii vermelden, zijn voor de kunstgeschiedenis van belang omdat ordinarii informeren over het

²¹ Martimort (1991), 74; Lohse (2012), 216.

²² Martimort (1991), 78.

²³ Hänggi in LO Trier, XXII; Palazzo (1993), 230.

²⁴ Lohse (2012), 216; Cf. Kohlschein (1998), 6.

²⁵ Hänggi in LO Rheinau XXII-XXIV; Kurzeja in LO Trier, 4-6; Martimort (1991), 82-86; Palazzo (1993) 232-234; Bärsch (2005), 33-35; Kohlschein (1998), 21-22.

²⁶ Wittwer in LO Zurzach, 15. Cf. Van Tongeren (2006-a), 147; Van Tongeren (2007), 67; Van Tongeren (2013-a), 13.

²⁷ Cf. Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 13.

functioneel gebruik van kunstvoorwerpen in de eredienst. Bijzondere liturgische rituelen en gebruiken leveren een bijdrage aan de mentaliteitsgeschiedenis en de geschiedenis van de vroomheid.²⁸ Verder staan in een ordinarius soms gegevens over de geschiedenis van de lokale kerk, bijvoorbeeld over de stichter en/of de stichtingsdatum. Ook voor de lexicografie zijn de ordinarii van belang omdat ze getuigen van de ontwikkeling van het postklassieke Latijn.²⁹ Voor zover kon worden nagegaan, zijn er tot op heden geen lexicografische studies van ordinarii.³⁰

Verschillen

Er is veel aandacht besteed aan het vaststellen van de kenmerken die de ordinarii met elkaar gemeen hebben.³¹ Hun onderlinge verschillen zijn echter tot op heden relatief weinig onderzocht, hoewel die niet gering zijn. Er zijn ordinarii die nauwelijks of geen liturgische rituelen en gebruiken vermelden,³² terwijl andere ordinarii daarvan juist gedetailleerde beschrijvingen geven.³³ Sommige ordinarii beschrijven minutieus de ordo van dag tot dag gedurende het hele kerkelijk jaar,³⁴ andere behandelen alleen de gang van zaken op enkele grote feestdagen.³⁵ Ook de ordening van het liturgisch jaar met als hoofddelen het Temporale en het Sanctorale laat een aantal duidelijke verschillen zien.³⁶

Van Tongeren heeft onderzocht hoe altaren worden gebruikt en hoe ze functioneren tijdens de eredienst in een aantal kerken. Zijn gegevens zijn afkomstig uit vier ordinarii die allemaal afkomstig zijn van collegiale kerken, die bovendien allemaal in het betrekkelijk kleine gebied van de Nederlanden liggen.³⁷ Vanwege deze overeenkomsten zou men wellicht grote homogeniteit verwachten maar het tegendeel is het geval. Als voorlopige conclusie stelt Van Tongeren vast dat ze op het formele vlak niet allemaal dezelfde gebruiken vermelden en dat de gedetailleerdheid van de beschrijvingen van elementen en delen uiteenloopt. Verder concludeert hij dat een vergelijking van de inhoud laat zien dat de liturgische praktijk per kerk anders is.³⁸ Uit de behandeling van de liturgische rituelen en gebruiken in de abdij van Thorn en de vergelijking daarvan met wat andere bronnen vermelden, zal blijken dat deze conclusies gegeneraliseerd mogen worden tot een algemeen kenmerk van ordinarii.

²⁸ Voor voorbeelden van studies in het kader van de genoemde disciplines zie Lohse (2012), 227-229.

²⁹ Martimort (1991), 85.

³⁰ Een verklarende woordenlijst van acht pagina's is toegevoegd aan Martène, *De antiquis ecclesiae ritibus*, Antwerpen 1736-1738 (herdruk Hildesheim 1967) achter deel IV (*De antiquis monachorum ritibus*). Cf. Martimort (1978), 22. Een korte lijst met woordverklaringen staat ook in Delaporte (1953), 256-260.

³¹ Zie § 1.3, noot 17.

³² Bijvoorbeeld LO Maastricht-Servaas.

³³ Bijvoorbeeld LO Maastricht-OLV en LO Tongeren.

³⁴ Bijvoorbeeld LO Besançon.

³⁵ Bijvoorbeeld LO Keulen-Ursula.

³⁶ Zie § 2.4, de noten 369 tot en met 375 voor een specificatie van de ordinarii.

³⁷ Van Tongeren (2009-a).

³⁸ Van Tongeren (2009-a), 272.

Het boektype van de ordinarius

Het onderzoek van de ordinarii heeft zich, zoals verderop nader zal worden besproken, vrijwel uitsluitend beziggehouden met edities en de daarbij horende codicologische beschrijvingen en met de inhoud. Onderzoek van de vorm, het genre van de ordinarius, heeft slechts in geringe mate plaatsgevonden, hoewel er in de literatuur herhaaldelijk op wordt geattendeerd dat de ordinarius een bijzonder boektype is, dat nader onderzoek verdient. Twee benaderingen komen daarbij naar voren: de relatie met andere bronnen en de tekstsoort.

Een van de problemen waarvoor het onderzoek van ordinarii zich gesteld ziet, is hun begrenzing ten opzichte van andere geschriften. Het betreft boektypen die de middeleeuwer samen met een ordinarius in één boekblok heeft gebonden en/of die anderszins verwantschap vertonen met ordinarii. In een boekblok werden naast een ordinarius ook vaak andere tekstsoorten gebundeld. Er zou dan ook rekening mee gehouden moeten worden dat deze bundeling voor de middeleeuwer een functionele betekenis had en zo'n boekblok zou dan ook geanalyseerd moeten worden. Dat wordt echter bemoeilijkt doordat er een editiepraktijk gebruikelijk is “die in ihrer Textsortenfixierung gnadenlos dasjenige auseinanderreißt, was für die mittelalterlichen Zeitgenossen eine funktionale Einheit bildete”.³⁹ Die eenheid geldt in het bijzonder als in één manuscript twee tekstsoorten staan, bijvoorbeeld een ordinarius en een obituarium, die van dezelfde hand zijn.⁴⁰ Vaak blijkt er ook een relatie te zijn tussen synodale statuten en de redactie van de ordinaria. En het komt dan ook voor dat de teksten van allebei zijn opgenomen in één manuscript.⁴¹

Sommige ordinarii bevatten materiaal dat betrekking heeft op activiteiten die eigenlijk thuishoren in een boek over de gebruiken en gewoonten van een convent (*consuetudines*). Omgekeerd kunnen er in de *consuetudines* ook aanwijzingen staan over de uitvoering van liturgische rituelen. Daaruit blijkt hun onderlinge verwantschap en de grens tussen deze twee typen geschriften is vaag.⁴² Chadd is dan ook van mening dat de eigenschappen van een boek verklaard dienen te worden vanuit de bedoeling die het had en niet door te verwijzen naar een abstracte norm.⁴³

Een verwantschapsrelatie is er ook tussen een ordinarius en een *tonale*,⁴⁴ omdat dat laatste een gids is voor de uitvoering van de gezangen tijdens de eredienst.⁴⁵ Ook hier trekt de middeleeuwer geen strenge grens want er zijn ordinarii die niet alleen

³⁹ Lohse (2012), 223-224.

⁴⁰ Een voorbeeld daarvan is Lille, Bibl. municipale, ms. 38 (olim 32), ordinarius en obituarium van de kathedraal St. Petrus in Lille (Hautcoeur in LO Lille, VI-VII; Cf. LOO VI, 316). In LO Lille is niet alleen de ordinarius maar ook het obituarium geëditeerd.

⁴¹ Palazzo (1993), 234.

⁴² Chad in LO Fécamp, 6.

⁴³ Chadd in LO Fécamp, 9. Cf. Hänggi in LO Trier, XXI en Palazzo (1993), 231.

⁴⁴ In de getijden gaat aan een psalm een antifoon vooraf die na die psalm wordt herhaald. Een tonale ordent de antifonen naar de acht toonsoorten (*modi*) van het gregoriaans en voor elke modus specificceert het een beëindiging van de psalmmelodie die zorgt voor een goede aansluiting op de herhaling van de antifoon (Hughes (1940), 37; Huglo (1971), 12). Over tonalia en hun geschiedenis zie Huglo (1971).

⁴⁵ *The Tonal takes its place naturally by the side of the ordinal as it is the musical directory for the services* (Frere (1901), XXXII).

muzieknotaties bevatten maar ook aanwijzingen voor de uitvoering van de zang die dermate specifiek zijn, dat ze strikt genomen in een tonale thuishoren.⁴⁶ Bovendien zijn er manuscripten bekend die zowel een ordinarius als een tonale bevatten.⁴⁷

Omdat de ordinarius moet functioneren als een soort draaiboek voor de eredienst van het liturgisch jaar, is zijn structuur aanzienlijk complexer dan die van andere liturgische boeken.⁴⁸ Maar er is nog weinig onderzoek gedaan naar de wijze waarop ontwerpers en scribenten van ordinarii hun teksten organiseerden en structureerden.⁴⁹ De kern van een ordinarius bestaat uit een verzameling van rubrieken die bij incipits van liturgische teksten (gezangen, gebeden, lessen, enz.) zijn geplaatst en die fungeren als een leidraad die onder andere aangeeft in welke volgorde die teksten moeten worden uitgevoerd en die specificeert met welke liturgische rituelen ze gepaard gaan. Veel ordinarii richten zich daarbij in het bijzonder op het belangrijkste probleem: werkbare richtlijnen geven voor de uitvoering van de eredienst gedurende het hele liturgisch jaar.⁵⁰

Die eredienst is samengesteld uit drie basiselementen: de kerstcyclus, de paascyclus en het Sanctoriale. Het Sanctoriale bestaat uit feesten met een vaste datum, de kerstcyclus eveneens met de zondagen van de Advent als belangrijke uitzondering. Verder wordt de lengte van de paascyclus bepaald door de datum waarop Pasen valt maar dat feest kan op elke datum vallen die ligt tussen 21 maart en 25 april. Bovendien is daardoor de lengte van de cyclus elk jaar weer anders. Vooral de combinatie van feesten met een vaste datum en feesten met een variabele datum impliceert dat er feesten samenvallen.⁵¹

In een ordinarius moet die samenval geregeld worden maar het blijkt dat de uitwerking van die regeling nooit op dezelfde wijze gebeurt. In elke ordinarius is op een eigen manier een balans gezocht tussen uitgebreide informatie en beknoptheid.⁵² Een van de middelen die de scribent gebruikt om die balans te bereiken is het gebruiken van twee soorten rubrieken: specifieke rubrieken die alleen gelden voor een bepaalde feestdag en rubrieken die noodzakelijk zijn om nodeloze herhalingen van vaak gebruikte teksten te vermijden en die daardoor van algemenere aard zijn, omdat ze bijvoorbeeld gelden voor alle feesten in een bepaalde periode.⁵³

Een complicerende factor is verder dat de maker van een ordinarius niet klaar is als hij de ordening van de feesten en van hun samenval voor een bepaald jaar heeft geregeld, want voor het volgende jaar zijn de gegevens weer anders.⁵⁴ Verder moet hij er rekening mee houden dat er zich in de loop van de jaren wijzigingen voordoen: nieuwe feesten, veranderingen bij de liturgische rituelen en gebruiken, enzovoorts.

Er zijn ordinarii waarin daarmee van tevoren rekening is gehouden doordat slechts een gedeelte van de bladspiegel is gebruikt voor de tekstspiegel, waardoor een grote

⁴⁶ Huglo (1971), 14-15

⁴⁷ Zie Frere (1898), LVI-VVIII voor voorbeelden.

⁴⁸ Kelly (2008), 71.

⁴⁹ Lohse (2012), 222-223.

⁵⁰ Chadd in LO Fécamp, 6-7.

⁵¹ Chadd in LO Fécamp, 7; Kelly (2008), 37.

⁵² Kelly (2008), 37.

⁵³ Hänggi in LO Rheinau, XX-XXI; Kelly (2008), 91.

⁵⁴ Chadd in LO Fécamp, 6-7; Kelly (2008), 36-37.

zijmarge en/of ondermarge vrij blijven voor latere toevoegingen.⁵⁵ Hieruit en ook uit het feit dat in veel ordinarii doorhalingen en toevoegingen in de marge voorkomen, blijkt dat een ordinarius twee hoofdfuncties had: het vastleggen van de actuele praktijk en het verwerken van toevoegingen en wijzigingen.⁵⁶ Vooral de wijze waarop die tweede functie wordt verwerkt, heeft consequenties voor de tekstorganisatie en de tekststructuur. Die consequenties zijn nog weinig onderzocht. Verder zijn latere toevoegingen van belang omdat ze op een concreet niveau wijzigingen kunnen laten zien in de eredienst. Daardoor geven ze een beeld van de receptiegeschiedenis van de eredienst in een lokale kerk.⁵⁷

Een karakteristiek element in de structuur van een tekst met een draaiboekfunctie is een extra gemarkeerde rubriek. In *Officia Propria* staat op enkele plaatsen in de marge een handje met een wijzend vingertje getekend om daarmee de aandacht te vestigen op de rubriek die erop volgt. Een ander middel dat daarvoor gebruikt wordt, is het markeren van een rubriek door hem vooraf te laten gaan door termen als *Nota*, *Notandum* of *Sciendum est*. Een vluchtige verkenning in een drietal ordinarii laat meerdere voorbeelden zien.⁵⁸ Van Tongeren heeft dit bijzonder element in de tekststructuur van ordinarii – voor zover kon worden nagegaan – voor het eerst aan de orde gesteld. Hij behandelt rubrieken die in de ordinarius van de St. Salvator in Utrecht worden gemarkeerd met de uitdrukking *notandum est*, *notare debemus* of kortweg met *nota*.⁵⁹ Een deel van deze rubrieken is bijzonder omdat ze explicatief, zeer uitgebreid en allegorisch zijn; het betreft letterlijke ontleningen aan het *Rationale divinorum officiorum* van Durandus van Mende. Van Tongeren vraagt zich daarbij af: “Hoort het genre van de allegorie wel thuis in een ordinarius?” en “Voor wie waren de toelichtingen en allegorieën bestemd?” en hij constateert dat deze vragen nadere bestudering behoeven.⁶⁰ Ook uit het oogpunt van tekststructuur vragen deze en andere bijzondere markerings van rubrieken nader onderzoek.

Onderzoek van de inhoud

Het onderzoek van de inhoud van ordinarii begint in de achttiende eeuw en laat twee hoofdlijnen zien. De eerste lijn bestaat uit publicaties die blijken geven van bijzondere belangstelling voor liturgische rituelen en gebruiken in lokale kerken en die zich baseren op een corpus van lokale versies van één specifiek ritueel. De andere lijn bestaat uit studies die uitgaan van één ordinarius als primaire bron. Eerst komen de corpusstudies aan de orde omdat die zich nauwelijks of niet baseren op geëditeerde ordinarii maar vrijwel helemaal op eigen bronnenonderzoek.

⁵⁵ Chadd in LO Fécamp, 2; cf. ook het facsimile van fol. 48r op pag. XI. Ook de bladspiegel van de ordinarius van Bayeux laat zien dat er op dezelfde wijze veel ruimte is opengelaten voor latere toevoegingen (LO Bayeux, VII en planche I).

⁵⁶ Chadd in LO Fécamp, 3.

⁵⁷ Bärsch (2005), 32.

⁵⁸ Cf. LO Laon, 2, 53, 57, 71; LO Tongeren, 1, 24, 70; LO Maastricht-OLV, 174-177, 185.

⁵⁹ Van Tongeren (2009-b).

⁶⁰ Van Tongeren (2009-b), 226.

Corpusstudies

In de eerste lijn verschijnen al in de eerste helft van de achttiende eeuw verzamelingen van liturgische rituelen en gebruiken van lokale kerken.⁶¹ Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw worden er werken gepubliceerd die zich toeleggen op de behandeling van één specifiek ritueel of gebruik. Een aantal van deze studies gaat vergezeld van de editie van ter zake doende fragmenten uit ordinarii en andere bronnen. Hun uitgangspunt is niet één ordinarius die fungeert als primaire bron maar een corpus, een verzameling van in beginsel gelijkwaardig materiaal. Deze werkwijze met een corpus zonder primaire bron zet zich door in bepaalde studies van de afgelopen decennia en daarin openbaart zich eveneens de tendens dat de onderzoekers hun gegevens niet alleen putten uit ordinarii maar uit een breder scala van bronnen.⁶²

Verreweg de meeste aandacht in het corpusonderzoek krijgen de met een scenische vormgeving gedramatiseerde representaties van gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis, de zogenaamde liturgische spelen.⁶³ Maar ook andere bijzondere liturgische rituelen zijn bestudeerd op basis van een corpus. Als voorbeelden kunnen worden genoemd: de representatie van de graflegging van Christus (*depositio*) op Goede Vrijdag en van zijn verrijzenis (*elevatio*) tijdens de paasnacht,⁶⁴ de representatie van

⁶¹ De Moléon (1718); Martène (1736-1738) en latere drukken (cf. Martimort (1991), 8).

⁶² Zie bijvoorbeeld Snoek (1995) en Bärsch (2004).

⁶³ Enkele vroege publicaties zijn: De Coussemaker (1860); Lange (1887); Gasté (1892), 349-372, 477-550 en 573-605; Chambers (1903); Cohen (1906); Young (1908-1909), 201-227. Na de publicatie van het magnum opus van Young (Young (1933)) verschijnt in de loop van de twintigste eeuw een nauwelijks te overziene hoeveelheid literatuur over de liturgische spelen. Zie Bärsch (1997), 222, noot 147 voor een beknopte lijst van een aantal belangrijke publicaties. Voor een overzicht van studies en edities met vertaling in het Engels van liturgische spelen en andere drama-achtige ceremoniële uit de middeleeuwen zie <http://english.cua.edu/faculty/drama/latin.cfm?nohead=1> (gezien op 1 maart 2013). Over liturgische spelen en andere drama-achtige liturgische rituelen in de Nederlanden zie De Loos (2012-a).

⁶⁴ Over de *depositio* en de *elevatio* en hun geschiedenis zie Young (1920); Brooks (1921); Young (1933) I, 112-148; Corbin (1960); Gschwend (1965); Nussbaum (1979), 148-149 en 190-203. Cf. Jungman (1952), 189, noot 22; Auf der Maur (1983), 112-113; Bärsch (1997), 142, noot 311; Jürgen Bärsch, 'Heiliges Grab II. Nachbildungen: 2. Liturgisch', in LThK³, IV, kolom 1322-1323.

Young (1920), Young (1933) I, 112-148 en Corbin (1960) bevatten de editie van een groot aantal teksten van de *depositio* en de *elevatio*. Die teksten zijn opnieuw uitgegeven in LOO, II-V met toevoeging van een groot aantal niet eerder gepubliceerde teksten.

Kroesen (2000) schetst de historische ontwikkeling van de vormgeving van het graf van Christus en het gebruik ervan, onder andere in de liturgie van de Goede Week. Cf. Kroesen en Steensma (2004), 289-313. Sheingorn (1987) bestaat grotendeels uit een catalogus van Christusgraven die in Engeland nog bestaan of waarover anderszins gegevens bekend zijn.

de hemelvaart van de Heer,⁶⁵ de processies⁶⁶ en het gebruik van licht.⁶⁷ Tot deze corpusstudies horen ook de publicaties van Van Tongeren over de kruisverering in de middeleeuwen.⁶⁸

Deze en dergelijke studies dragen in belangrijke mate bij aan de kennis van en het inzicht in de liturgische rituelen die ze behandelen en bovendien zijn ze van belang voor het onderzoek van het betreffende ritueel in een bepaalde lokale kerk omdat de meeste van die studies een breed scala aan vergelijkingsmateriaal bieden. Daardoor kan het ritueel van de betreffende kerk in een bredere context geplaatst worden en op die wijze kan dat ritueel verduidelijkt en nader verklaard worden.

De ordinarius als primaire bron

De tweede lijn van het inhoudelijk onderzoek van ordinarii bestaat uit studies die uitgaan van één ordinarius als primaire bron. De eerste wetenschappelijke edities van afzonderlijke ordinarii dateren evenals de oudste corpusstudies uit de eerste helft van de achttiende eeuw.⁶⁹ Vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw beginnen er in veel landen edities te verschijnen en momenteel verschijnt er gemiddeld meer dan één per jaar.⁷⁰ Voor de ontsluiting van het materiaal zijn ze van onmisbaar belang maar in het onderzoek zijn ze slechts een eerste stap.⁷¹ Bovendien is deze eerste stap nog lang niet voltooid want van de overgeleverde ordinarii is nog maar een beperkt deel geëditeerd.⁷² Omdat de ontsluiting van de bronnen aan de basis ligt van het onderzoek, kan dan ook gezegd worden dat de studie van de ordinarii en hun inhoud nog in de kinderschoenen staat.⁷³ Het publiceren van zoveel mogelijk ordinarii is daarom niet alleen wenselijk maar een noodzakelijke voorwaarde voor vruchtbaar systematisch en vergelijkend onderzoek.⁷⁴ De meeste tot op heden verschenen edities bestaan uit een transcriptie van de bron met een betrekkelijk korte inleiding en slechts

⁶⁵ Weber (1987).

⁶⁶ Bailey (1971); Felbecker (1995); Margry (2000-a).

⁶⁷ Dendy (1959); MacGregor (1992); Vincent (2004); O. Böcher, 'Licht und Feuer', in TRE, 21, 83-119.

⁶⁸ Van Tongeren (2006-a), (2006-b), (2007), (2013-a) en (2013-b).

⁶⁹ Zie Lohse (2012), 218, noot 14 voor een specificatie.

⁷⁰ Lohse (2012), 218-221 met specificaties in de voetnoten. Een lijst van geëditeerde libri ordinarii is gepubliceerd door Hänggi in LO Rheinau, XXV-XXXVI en in Martimort (1991), 54-61. Aanvullingen daarop staan in Kohlschein und Wünsche (1998), X-XIII en vervolgens in Bärsch (2005), 37-40 en Priewe (2012), 257-280. Het aantal in druk verschenen ordinarii ligt inmiddels ver boven de honderd.

⁷¹ Lohse (2012), 222.

⁷² Een overzicht van inventarissen van manuscripten van libri ordinarii staat in Martimort (1991), 54. Een lijst van grotendeels nog niet in druk verschenen libri ordinarii staat in Solesmes (1957), 189-196. Lohse geeft een lijst van 85 ordinarii uit de kathedralen van het Duitse Rijk in de middeleeuwen. Daarvan zijn er slechts 19 geëditeerd (Lohse (2012), 240-250).

⁷³ Dat is duidelijk het geval ten opzichte van het onderzoek van andere liturgische boeken. Cf. Hänggi in LO Rheinau XXII en Wittwer in LO Zurzach, 15.

⁷⁴ *Der einseln LO [liber ordinarius] ist allerdings nur ein Steinchen im grossen und bunten Mosaik der mittelalterlichen Liturgie. Doch ohne diese Einzelkenntnisse wird das Gesamtbild nie gezeichnet werden können* (Hänggi in LO Rheinau, XXII).

een beperkt aantal tekstit uitgaven gaat vergezeld van een uitgebreide studie.⁷⁵ Het aantal edities is dus duidelijk groter dan het aantal studies.⁷⁶

Deze studies zijn niet allemaal op dezelfde leest geschoeid. Enkele voorbeelden kunnen volstaan om dat te illustreren. De studies van Kurzeja, Huot en Odenthal behandelen de liturgie van de desbetreffende plaatsen op basis van de gegevens in de ordinarii die zij editieren.⁷⁷ Die ordinarii fungeren daarbij als uitgangspunt om de historische ontwikkeling van de plaatselijke liturgie te laten zien met behulp van gegevens uit andere bronnen, vooral andere liturgische boeken van de desbetreffende kerk. Hun studies zijn daardoor overwegend van diachrone aard. Wat breder van opzet is de studie van Bärsch waarin gedetailleerd de gegevens van de paascyclus in de ordinarius van Essen behandeld worden.⁷⁸ Hij wil met behulp van andere bronnen de ontwikkelingen in de liturgie van het damessticht Essen laten zien maar betreft ook een groot aantal ordinarii en vergelijkbare getuigenissen uit andere plaatsen bij zijn onderzoek, waardoor zijn studie deels ook synchroon vergelijkend is. Voor zover kon worden nagegaan, is dit de eerste grotere studie die een ordinarius als primaire bron systematisch vergelijkt met ordinarii en soortgelijke bronnen uit een groot aantal andere plaatsen. Deze vergelijking heeft vooral tot doel de liturgie van Essen te profileren ten opzichte van die in andere lokale kerken.⁷⁹

De studies van Jurot en Wittwer houden zich vrijwel uitsluitend bezig met het bronnenmateriaal dat gebruikt is voor de editie.⁸⁰ De omvangrijkheid van dat materiaal heeft tot gevolg dat ze niet toekomen aan een grondige behandeling van de inhoud van de ordinarius.⁸¹ Ook de auteurs die de ordinarius wel inhoudelijk behandelen, zien zich genoodzaakt een keuze te maken uit het beschikbaar materiaal. Huot behandelt niet de hele geschiedenis van de liturgie van Sion maar beperkt zich tot de periode van de ordinarius.⁸² Odenthal vergelijkt de ordinarii van de Apostelenkerk in Keulen occasioneel met ordinarii van andere kerken uit het Keulse gebied maar vanwege de grote hoeveelheid materiaal gebeurt dat slechts selectief, namelijk alleen als daarin aanvullende informatie is te vinden voor de behandeling van de primaire bron.⁸³ Bärsch beperkt zich bij zijn behandeling van de ordinarius van Essen tot de paascyclus en laat de kerstcyclus en het Sanctoriale buiten beschouwing.⁸⁴ Verder stelt hij vast dat het onmogelijk is om alle geëditteerde ordinarii in het onderzoek te betrekken

⁷⁵ De volgende auteurs laten hun editie voorafgaan door een uitgebreide studie. Séjourné in LO Utrecht-Martinus, Kurzeja in LO Trier, Huot in LO Sion, Bärsch (1997) (studie over de eredienst het damessticht Essen met een gedeeltelijke uitgave van de ordinarius), Foley in LO St.-Denis, Odenthal in LO Keulen-Apostelen, Jurot in LO Besançon, Wittwer in LO Zurzach en Kelly (2008).

⁷⁶ Van Tongeren (2009-a), 262.

⁷⁷ Kurzeja in LO Trier, 17-425; Huot in LO Sion, 35-335; Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 13-213.

⁷⁸ Bärsch (1997), 1-319.

⁷⁹ Bärsch (1997), 22.

⁸⁰ Jurot in LO Besançon, 35-167; Wittwer in LO Zurzach, 15-119.

⁸¹ Jurot in LO Besançon, 30.

⁸² Huot in LO Sion, 30.

⁸³ Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 17.

⁸⁴ Ook zijn editie van de ordinarius is beperkt tot de paascyclus.

en hij maakt een keuze, die hoofdzakelijk bestaat uit ordinarii van kerken in het geografisch gebied rondom Essen.⁸⁵

Uit deze aan een editie gekoppelde studies blijkt duidelijk, dat niet alleen de omvangrijkheid van het bronnenmateriaal dat ten grondslag ligt aan bepaalde edities maar ook de enorme hoeveelheid materiaal die ter vergelijking beschikbaar is in reeds verschenen ordinarii, de auteurs nopen tot begrenzingen van het materiaal dat ze bij hun onderzoek betrekken. Tegenover deze beperking staat de tendens tot verruiming van het bronnenmateriaal. Niet alleen de middeleeuwer grenst de ordinarii niet strikt af van andere typen geschriften maar vooral uit de vermelde corpusstudies blijkt dat deze habitus vanaf de vroegste geschiedenis van de studie van de ordinarii ook waarneembaar is in het wetenschappelijk onderzoek. Ook recente bibliografieën van ordinarii tenderen tot enige verruiming van het genre door ook kosterboeken en laatmiddeleeuwse processionalia op te nemen.⁸⁶ Deze verruiming hangt ongetwijfeld samen met de eigenschap van ordinarii dat erin wordt weggelaten wat de scribent als bekend veronderstelt. Ze vertellen daardoor niet alles wat een onderzoeker wil weten. Het ligt voor de hand dat hij daarom gaat zoeken naar bronnen waarin hij de gezochte gegevens kan vinden, ongeacht het tekstgenre daarvan. Om aan te geven dat het bronnenmateriaal niet alleen bestaat uit libri ordinarii in de strikte zin van het woord maar ook uit daarmee overeenkomstige geschriften, wordt in het vervolg het woord *ordinarius* gebruikt als *terminus technicus* om dit geheel van bronnen aan te duiden.

Zowel in de corpusstudies als in de onderzoeken die uitgaan van een ordinarius als primaire bron, is een comparatieve methode gebruikelijk.⁸⁷ Daarbij worden niet alleen gegevens uit eenzelfde periode met elkaar vergeleken maar de gegevens uit een bepaalde periode worden ook geconfronteerd met die uit vroegere periodes. Deze twee kanten van het comparatief onderzoek worden ook wel aangeduid met respectievelijk de termen *synchroon* en *diachroon*.⁸⁸ Door synchrone vergelijkingen wordt duidelijk welke liturgische rituelen en gebruiken lokaal zijn en welke niet. Diachrone vergelijkingen kunnen een historische ontwikkeling laten zien en ze kunnen dienen als een hulpbron voor de interpretatie.⁸⁹

Bij deze comparatieve werkwijze is het uitgangspunt van belang, omdat dat van invloed is op de status van de gegevens. Bij een corpusstudie is het totaal van de gekozen verzameling van één bepaald ritueel het uitgangspunt. Daardoor hebben alle gegevens bij de vergelijkingen een gelijke status. Bij een onderzoek dat uitgaat van een primaire bron fungeren de gegevens uit die bron als startpunt voor vergelijkingen

⁸⁵ Bärsch (1997), 21-22.

⁸⁶ Bärsch (2005); Priewe (2012). Cf. Van Tongeren (2009-a), 273.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld Young (1920); Lefèvre in LO Tongeren, LIV; Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 16; Bärsch (1997), 21; Bärsch (2004), 14; Van Tongeren (2006-a), 128.

⁸⁸ *J'utiliserai une méthode comparative; je confronterai des données de ces fêtes, dans les différentes sources (étude synchrone), et je les situerai dans la ligne de l'évolution historique (étude diachronique)* (Van Tongeren (2006-a) 128. Cf. Van Tongeren (2006-a), 145 en Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 16.

⁸⁹ Cf. *Die Bearbeitung der genannten Quellen geschieht in der regel durch eine vergleichende Methode. Auf diese Weise können sowohl lokal wie temporal Eigenheiten und Gemeinsamkeiten überschaut und für die Interpretation herangezogen werden* (Bärsch (2004), 14).

met gegevens uit andere bronnen. Daardoor hebben niet alle gegevens een gelijke status maar staan de gegevens uit andere bronnen ten dienste van de behandeling van de hoofdbron. Dat impliceert de beperking dat liturgische rituelen en gebruiken die in de primaire bron niet voorkomen, dientengevolge niet in de vergelijkingen worden betrokken. Anderzijds bieden die vergelijkingen wel de mogelijkheid om onduidelijkheden in de primaire bron op te helderen en om de liturgische rituelen en gebruiken in de primaire bron te profileren ten opzichte van die in de andere bronnen.

Naast en soms ook als vervolg op de aan edities gekoppelde studies zijn er inmiddels, niet alleen in het kader van de liturgiegeschiedenis maar ook vanuit andere disciplines, talrijke detailstudies verschenen die gebaseerd zijn op gegevens uit geëditteerde ordinarii.⁹⁰ Tenslotte dienen symposia genoemd te worden die de ordinarius als thema hebben, omdat ze van groot belang zijn voor de voortgang van de wetenschappelijke discussie over de vorm, de inhoud, de betekenis en andere facetten van dit boekgenre.⁹¹

1.5 VRAAGSTELLING, DOELSTELLING EN BEARGUMENTERING VAN HET ONDERZOEK

De plaats die de onderhavige studie inneemt in het onderzoek van ordinarii is na het voorgaande als volgt te omschrijven. *Officia Propria* is de hoofdbron. De gegevens daaruit worden vergeleken met ordinarii uit andere plaatsen om meer te weten te komen over het eigene van de liturgie van de abdij van Thorn. Zoals eerder is besproken,⁹² bestaat de inhoud van *Officia Propria* hoofdzakelijk uit enerzijds gezangen met neumennotaties, versikels en oraties en anderzijds uit uitvoerige en gedetailleerde rubrieken. De musicologische aspecten blijven in dit onderzoek buiten beschouwing en de teksten komen alleen ter sprake als ze een mogelijke verklaring bieden voor de rituelen waarmee ze gepaard gaan of als ze een bijzonder lokaal gebruik laat zien. In beginsel richt het onderzoek zich uitsluitend op de liturgische rituelen en gebruiken die in de rubrieken vermeld worden.⁹³

De aanduiding “liturgische rituelen” is vanuit het gezichtspunt van de liturgie te beschouwen als tautologisch: liturgie bestaat immers uit ritueel handelen. In deze studie wordt echter uitgegaan van het standpunt dat er meer typen of soorten rituelen

⁹⁰ Zie Lohse (2012), 225-229 en Priewe (2012) voor een aantal voorbeelden.

⁹¹ Door het Liturgisch Instituut (sinds 2012 Instituut voor Rituele en Liturgische Studies) van de faculteit Geesteswetenschappen van Tilburg University is in Steyl (Limburg, Nederland) van 26 tot en met 28 november 2008 een internationaal symposium georganiseerd met als titel “The Liber ordinarius as a source for cultural history”. De tot boekbijdragen uitgewerkte lezingen zijn inmiddels ter perse. In de Katholieke Akademie Die Wolfsburg te Mülheim an der Ruhr is een symposium gehouden van 4 tot en met 6 november 2011 onder de titel “Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber Ordinarius”. Uitwerkingen van de daar gehouden presentaties zijn verschenen in Beuckers (2012-a).

⁹² Zie § 1.2.

⁹³ Cf. “L’accent ne portera pas sur le contenu des textes lus, priés ou chantés en ces jours mais sur la description des rites” (Van Tongeren (2006-a), 128).

zijn.⁹⁴ Vanuit dat perspectief duidt de term “liturgische rituelen” de specifieke deelverzameling aan van rituelen in een liturgische context.

Daarnaast komen er in *Officia Propria* activiteiten voor die niet liturgisch zijn in de strikte zin van het woord. Om dat te verduidelijken dient het volgende voorbeeld. In de dagen tussen het feest van Lucia en de vigilie van Kerstmis worden de O-antifonen solistisch gezongen.⁹⁵ Nadat de O-antifoon is gezongen, volgt een door de solist(e) aangeboden wijndronk. Die wordt halverwege onderbroken door het gezamenlijk zingen van de hymne *Veni redemptor gentium*, het slot van de vespers. Daarna wordt het wijndrinken voortgezet. Dit geheel vindt plaats in het midden van het schip van de abdijkerk.

Enerzijds is deze wijndronk in de liturgische viering opgenomen maar anderzijds is hij van een andere aard dan de liturgische elementen waaraan hij is gelieerd. Ook is niet duidelijk of de wijn al dan niet wordt gedronken op een rituele wijze. Om deze wijndronk en daarmee overeenkomende activiteiten te kunnen onderscheiden van strikt liturgische rituelen, worden ze in deze studie aangeduid met de term “gebruiken”.⁹⁶

De onderhavige studie laat zich leiden door enkele met elkaar samenhangende vragen. De basisvraag luidt: Hoe wordt in de abdij van Thorn de eredienst gevierd ten tijde van *Officia Propria*? Vanuit deze vraag richt het onderzoek zich in het bijzonder op de liturgische rituelen en gebruiken zoals die in dat manuscript beschreven zijn. Deze gegevens worden toegankelijk gemaakt door middel van een tekstkritische editie die dient als gegevensbron voor een analytische beschrijving. Een tweede vraag is dan: Hoe verhouden zich deze liturgische rituelen en gebruiken tot wat in andere plaatsen gebruikelijk is in de hoge en late middeleeuwen? Om daarvan een beeld te krijgen worden ze vergeleken met gegevens in een aantal geëditeerde bronnen uit andere plaatsen.⁹⁷

Uit eerder onderzoek is bekend dat de liturgische praktijk van de lokale kerken in de hoge en late middeleeuwen naast overeenkomsten ook talrijke onderlinge verschillen laat zien. Op grond daarvan is de veronderstelling gerechtvaardigd dat ook de eredienst in de abdij van Thorn unieke eigen kenmerken heeft. Door de gegevens van *Officia Propria* te vergelijken met gegevens uit andere plaatsen, wordt daarom antwoord gezocht op de drie volgende vragen:

- Welke van de liturgische rituelen en gebruiken die in *Officia Propria* worden vermeld, zijn in de aangegeven periode algemeen gebruikelijk?

⁹⁴ Margry maakt onderscheid tussen profane en religieuze publieke rituelen, tussen religieuze en politiek georiënteerde rituelen en tussen religieuze en niet-religieuze rituelen (Margry (2000-a), 19 en 21).

Voor een omschrijving van “ritueel” en van “liturgie” zie Post (2006), 100-101; Post (2009), 48-49; Post (2011), 18. Voor algemene studies over rituelen zie: Barnard en Post (2001); Bell (1992); Bell (1997); Grimes (1982); idem (1990); idem (1993); idem (2000); Lukken (2005); Post (2003). Voor historische studies over rituelen zie: Althoff (2013²); Buc (2001); Frijhoff (2002); Muir (2005²); Rooijakkers (1994).

⁹⁵ De O-antifonen worden behandeld in § 4.1.2.2.

⁹⁶ Over het begrip ‘gebruik’ zie Hartinger (1992), vooral 37-72.

⁹⁷ Voor de afbakening van die bronnen zie § 1.6.

- Welke zijn niet algemeen gebruikelijk maar komen behalve in Thorn ook in een beperkt aantal andere plaatsen voor?
- Welke zijn niet elders aangetroffen of worden gerealiseerd op een wijze die niet uit andere plaatsen bekend is en kunnen dus aangemerkt worden als exclusief voor de abdij van Thorn?

Met de antwoorden op deze vragen worden de liturgische rituelen en gebruiken van de abdij van Thorn in een breder perspectief geplaatst. Door daarbij de vragen te laten functioneren als een filter, wordt het mogelijk uiteindelijk de doelstelling van dit onderzoek te realiseren: een profiel schetsen van de liturgische praktijk rond het jaar 1600 in de abdij van adellijke dames te Thorn.

*

De liturgische rituelen en gebruiken van de abdij van Thorn zijn nog niet eerder systematisch onderzocht.⁹⁸ *Officia Propria* verdient echter in meer dan één opzicht een editie en een onderzoek. Dat kan als volgt beargumenteerd worden.

- Een tekstkritische editie is van belang omdat zij een bijdrage levert aan de ontsluiting van het bronnenmateriaal dat nodig is voor het onderzoek van ordinarii, in het bijzonder ook die van damesstichten.
- Met een behandeling van de gegevens die worden gepresenteerd in *Officia Propria* wil deze studie bijdragen aan het onderzoek van de concrete inhoud en het functioneren van libri ordinarii en daarmee overeenkomende liturgische boeken.
- Het onderzoek richt zich op de liturgische rituelen en gebruiken in de abdij van Thorn en wil daarmee een bijdrage leveren aan de kennis van en het inzicht in een concrete lokale liturgische praktijk rond het jaar 1600 in de toenmalige kerkprovincie Keulen en de Nederlanden.
- Eveneens wordt een bijdrage beoogd aan de kennis van en het inzicht in het laat-middeleeuws religieus leven in een specifiek type religieuze gemeenschap, namelijk een damessticht. Een bijzonder punt van aandacht is daarbij de actieve deelname van vrouwen aan liturgische vieringen.

1.6 AFBAKENING VAN DE BRONNEN

Een eerste afbakening van de te raadplegen bronnen heeft al plaats gevonden in de vorige paragraaf. Daar is gezegd dat het type bron dat wordt geraadpleegd, in beginsel wordt beperkt tot ordinarii. Het aantal toegankelijke ordinarii is echter dermate omvangrijk geworden, dat het niet alleen gerechtvaardigd is om uitsluitend geëditeerd materiaal te raadplegen maar bovendien om het aantal bronnen verder in te perken. Wel moet daaraan toegevoegd worden dat niet alleen volledig geëditeerde ordinarii worden geraadpleegd maar ook slechts fragmentarisch uitgegeven exemplaren en verder ook extracten van ordinarii en gelijksoortige bronnen die beschikbaar zijn in de secundaire literatuur. Een tweede begrenzing betreft het tijdvak waarbinnen de te

⁹⁸ Zie § 2.3 voor een overzicht van de eerdere aandacht die besteed is aan *Officia Propria*.

raadplegen ordinarii worden gekozen. De grenzen van dat tijdvak worden vastgesteld op grond van de volgende overwegingen.

Wat kan worden vastgesteld over de periode waarin de liturgische rituelen en gebruiken uit *Officia Propria* in zwang zijn geweest en over hun historische ontwikkeling? *Officia Propria* dateert van ongeveer het jaar 1550 en is naar schatting ongeveer honderd jaar in gebruik geweest.⁹⁹ Het is echter een algemeen kenmerk van ordinarii dat ze liturgische rituelen en gebruiken vastleggen, die op het moment dat ze worden opgeschreven al enige tijd in gebruik zijn.¹⁰⁰ Het mag daarom als zeker worden aangenomen dat een aantal van de liturgische rituelen en gebruiken uit *Officia Propria* al voor 1550 in Thorn bekend is geweest. Feitelijk kan dat echter niet aangetoond worden, omdat er voor de abdij van Thorn geen bronnen zijn overgeleverd die informatie bevatten over liturgische rituelen en gebruiken die al voor de tijd van *Officia Propria* in Thorn gepraktiseerd zijn. Ook over mogelijke historische ontwikkelingen van liturgische rituelen en gebruiken binnen de abdij van Thorn is daardoor niets bekend. Wel kunnen gegevens in andere en in het bijzonder oudere ordinarii daarvoor een aanwijzing zijn. Die gegevens zijn echter niet nauwkeurig te dateren omdat de datering van een manuscript niet aangeeft hoelang een gebruik in de betreffende plaats al heeft bestaan en ook niet hoe lang het zich in die plaats heeft gehandhaafd.

Omdat een aantal liturgische rituelen en gebruiken in Thorn al geruime tijd voor *Officia Propria* bekend zal zijn geweest en vanwege onzekerheden over de periode waarin liturgische rituelen en gebruiken in andere plaatsen gepraktiseerd zijn, is het gewenst *Officia Propria* te vergelijken met bronnen uit een relatief ruime periode. Maar ook voor die bronnen is het noodzakelijk om een grens te trekken. Het kan immers niet de bedoeling zijn dat alle liturgische rituelen en gebruiken die vermeld worden in *Officia Propria*, behandeld worden vanaf hun ontstaan.¹⁰¹

De abdij van Thorn is kort voor de elfde eeuw gesticht en in de beginperiode van haar bestaan, namelijk in de tweede helft van die eeuw, verschijnen de eerste libri ordinarii.¹⁰² De beginperiode van de abdij van Thorn en van de libri ordinarii vallen dus in dezelfde periode. Deze samenvallende periode is dan ook een geschikt punt om daarmee de te raadplegen ordinarii te begrenzen. In concreto gebeurt dat door de ordinarius van Rouen/Avranches, die dateert van ongeveer het jaar 1065, te raadplegen als oudste ordinarius.¹⁰³ Oudere bronnen, met name de *Ordines Romani* worden alleen geraadpleegd als daar aanleiding toe is.

Omdat mag worden aangenomen dat *Officia Propria* tot ongeveer 1650 daadwerkelijk in de eredienst is gebruikt,¹⁰⁴ geldt de periode tussen ongeveer 1065 en ongeveer 1650 als begrenzing in de tijd: alleen die ordinarii worden geraadpleegd, waarvan de datering van hun manuscript binnen deze periode valt. *Officia Propria* kan dus vergeleken worden met de gegevens in ordinarii uit een tijdvak van bijna 600 jaar.

⁹⁹ Over de datering van het manuscript van *Officia Propria* zie § 6.1.

¹⁰⁰ Bärsch (2005), 22.

¹⁰¹ Bärsch (1997), 22.

¹⁰² Martimort (1991), 12.

¹⁰³ LO Rouen/Avranches is een van de oudste bronnen in de lijst van uitgegeven ordinarii in Martimort (Martimort (1991), 59.

¹⁰⁴ Zie hierover § 6.1.

Bij die vergelijkingen wordt – zoals eerder gezegd – een profilering beoogd van de liturgische rituelen en gebruiken van Thorn ten opzichte van die in andere plaatsen. Het is daarbij niet onwaarschijnlijk dat er ook historische ontwikkelingen zichtbaar worden. Het onderzoek daarvan is geen doel op zich maar wel wordt nagegaan of ze indicaties zijn voor de mogelijkheid dat bepaalde liturgische rituelen en gebruiken ook in Thorn al vroeg hebben bestaan en vooral ook of ze bepaalde liturgische rituelen en gebruiken uit *Officia Propria* nader kunnen verklaren. Deze werkwijze impliceert dat de synchrone en de diachrone benadering niet strikt worden gescheiden maar dat de diachrone benadering wordt geïntegreerd in de synchrone. Wel worden incidenteel bronnen van vóór de elfde eeuw geraadpleegd als dat bijdraagt aan de verklaring van bepaalde liturgische rituelen en gebruiken en ook wordt de behandeling van een feest voorafgegaan door een op eerder onderzoek gebaseerd beknopt overzicht van de geschiedenis van dat feest.

Het corpus dat op basis van de bovenstaande criteria in eerste instantie is begrensd, is daarna als volgt nader afgebakend. Allereerst zijn alle uitgegeven ordinarii van damesstichten in het corpus opgenomen. Vervolgens zijn daar enkele ordinarii van benedictijnse kloosters en enkele ordinarii uit het Noord-Franse gebied aan toegevoegd vanwege mogelijke invloed van de liturgische praktijk in die kloosters en in dat gebied op de liturgische rituelen en gebruiken in damesstichten. Tenslotte is een geografisch gebied afgebakend. Thorn ligt in de Nederlanden en in de periode dat *Officia Propria* is geschreven, bestaat dat gebied voor het grootste gedeelte uit de bisdommen Luik en Utrecht (kerkprovincie van Keulen) en de bisdommen Doornik en Kamerijk (kerkprovincie van Reims). Daarom zijn de geëditeerde ordinarii uit de kerkprovincie Keulen en uit het deel van de Nederlanden dat daar niet onder viel, in het corpus opgenomen.

Het geheel van deze beperkingen resulteert in een corpus van ruim veertig ordinarii. Gezien ook de aard van de gehanteerde criteria, mag worden aangenomen dat dit corpus voldoende representatief is om tot redelijk verantwoorde onderzoeksresultaten te komen.

Maar er is nog een tweede groep bronnen. Die bestaat uit een omvangrijke hoeveelheid archiefmateriaal over de abdij van Thorn.¹⁰⁵ Een gedeelte daarvan is uitgegeven¹⁰⁶ en alleen dat gedeelte wordt geraadpleegd. Verreweg de meeste documenten in de betreffende edities hebben betrekking op profane zaken en als zodanig zijn ze voor dit onderzoek dan ook niet ter zake, maar als er aanleiding toe is, zal worden nagegaan of en in hoeverre de gang van zaken in de eredienst is beïnvloed door gegevens uit de profane geschiedenis. Daarnaast is er een aantal documenten dat weliswaar niet handelt over liturgische rituelen en gebruiken maar dat toch informatie bevat die belangrijk is als aanvulling op de gegevens in *Officia Propria*. Het betreft onder andere akten met gegevens over de stichtingsdatum en de dedicaties van de altaren en akten van testamenten. Die laatste zijn vooral van belang omdat ze laten zien dat de cultus voor het zielenheil in de godsdienstige praktijk van alledag een veel grotere plaats inneemt dan uit *Officia Propria* kan worden afgeleid.

¹⁰⁵ Vergeleken met de bewaarde archieven van vrouwenkloosters en andere vrouwenstichten langs Maas en Rijn is het archief van Thorn “uitgesproken omvangrijk” (Koch (1994), 16, noot 9).

¹⁰⁶ Wolters (1850) en Habets I en II.

Tenslotte: in het archief van Thorn bevinden zich enkele lijsten van jaargetijden die kalendergegevens bevatten. Omdat *Officia Propria* zelf geen kalender bevat, worden ze betrokken bij de reconstructie van die kalender. Het raadplegen van deze bronnen is de enige uitzondering op de vuistregel dat alleen uitgegeven archiefmateriaal wordt geraadpleegd.

2 INLEIDING OP HET ONDERZOEK

2.1 DAMESSTICHTEN EN HUN VOORGESCHIEDENIS

2.1.1 Damesstichten als object van onderzoek

Religieuze gemeenschappen van vrouwen zijn tot voor enkele decennia relatief weinig onderzocht en dat geldt in het bijzonder voor damesstichten.¹⁰⁷ Die krijgen in algemene werken op het gebied van de (kerk-)geschiedenis dan ook weinig of geen aandacht. In een aantal werken worden ze niet vermeld en als ze wel aan de orde worden gesteld, dan worden ze vaak ten onrechte negatief beoordeeld omdat ze gezien worden als een teken van verval van oorspronkelijk strengere monastieke levensvormen.¹⁰⁸ Een van de oorzaken van deze benadering is een gebrek aan voorstudies.¹⁰⁹

In de afgelopen veertig jaar is de wetenschappelijke belangstelling voor damesstichten echter opvallend toegenomen en inmiddels bestaat er een omvangrijke literatuur over.¹¹⁰ Die beperkt zich echter vrijwel uitsluitend tot damesstichten in het Duitstalige gebied. Bovendien houdt dit onderzoek zich hoofdzakelijk bezig met de ontwikkelingsgeschiedenis en profane zaken zoals de organisatie en het bestuur. Aan de liturgische rituelen en gebruiken in damesstichten is door een aantal auteurs aan-

¹⁰⁷ Schilp (1998), 12.

¹⁰⁸ Küppers-Braun (1997), 1-2 en 11-15; Schilp (1998), 25 en passim; Crusius (2001), 11 en 29.

¹⁰⁹ Schilp (1998), 25

¹¹⁰ Een bibliografisch overzicht is – voor zover kon worden nagegaan – tot op heden niet gepubliceerd. Hier wordt volstaan met het vermelden van een aantal belangrijke publicaties: Schäfer (1907), Waesberghe, Van (1967), Affeldt (1990), Koch (1994), Schilp (1998), Crusius (2001), Klueting (2006) en Schlotheuber e.a. (2008).

Verder is in de reeks *Germania Sacra* een aantal delen gewijd aan damesstichten. Ze behandelen een afzonderlijk damessticht en volgen daarbij allemaal eenzelfde inhoudelijk schema: 1) Bronnen, literatuur en gedenktekens; 2) Archief en bibliotheek; 3) Historisch overzicht; 4) Organisatie en bestuur; 5) Religieus en godsdienstig leven; 6) Bezittingen; 7) Lijst van personen.

Er zijn in deze reeks studies verschenen over de volgende damesstichten: Gandersheim (Goetting (1973)), Freckenhorst (Kohl (1975)), Herzebrock (Klueting (1986)), Liesborn (Müller (1987)), Buchau am Federsee (Theil (1994)), Nottuln (Kohl (2005)) en St. Cyriakus in Geseke (Löer (2007)). Deze delen zijn te raadplegen of te downloaden op internet <http://adw-goe.de/forschung/forschungsprojekte-akademienprogramm/germania-sacra/veroeffentlichungen/neue-folge/> (gezien op 16 november 2013). Buiten deze reeks zijn verschenen: Giersiepen (1993) over het damessticht Vilich, Heutger (1997) over het damessticht Möllenbeck ander Weser, Klueting (1980) over het damessticht Elsey, Meier (1999) over het damessticht Olsberg, Schilp (2010) over de oorkonden van het damessticht Essen en Wegener (1971) over het St.-Ursulasticht in Keulen.

In de lopende reeks *Essener Forschungen zum Frauenstift* zijn inmiddels elf delen verschenen. Elk deel bevat een aantal interdisciplinaire bijdragen die de neerslag zijn van een symposium over een bepaald thema.

dacht besteed in het door Klaus Gereon Beuckers uitgegeven tiende deel van de *Essener Forschungen zum Frauenstift* en verder zijn er op dit moment – voor zover kon worden nagegaan – vier ordinarii uit andere damesstichten in druk verschenen: die van Essen, Gandersheim, Gerresheim en St. Ursula in Keulen.¹¹¹ Grondig onderzocht is daarvan alleen nog de ordinarius van Essen.¹¹² Verder is een beperkte hoeveelheid gegevens beschikbaar over de liturgische rituelen en gebruiken in de damesstichten Geseke, Neuss en Rellinghausen.¹¹³ Over de viering van de eredienst in de damesstichten Freckenhorst, Herzebrock en Nottuln zijn slechts fragmentarische gegevens gepubliceerd.¹¹⁴

In de Nederlanden zijn er damesstichten geweest in de volgende plaatsen: Andenne, Bergen/Mons, Denain, Elten, Maubeuge, Moustier-sur-Sambre, Munsterbilzen, Nijvel/Nivelles, Rijsburg, Susteren en Thorn. Over een aantal van deze damesstichten zijn er min of meer uitvoerige studies verschenen.¹¹⁵ Desondanks hebben de genoemde damesstichten weinig aandacht gekregen in algemene werken die betrekking hebben op de (kerk-)geschiedenis van de Nederlanden.¹¹⁶ In enkele eerdere publicaties die verderop aan de orde komen, is enige aandacht besteed aan de eredienst in de abdij van Thorn. Het onderzoek naar de liturgische rituelen en gebruiken in de overige damesstichten in de Nederlanden is een desideratum.

¹¹¹ Beuckers (2012). LO Essen, LO Gandersheim, LO Gerresheim en LO Keulen-Ursula. Aanvullende gegevens over het kerkelijk leven in de St. Ursula van Keulen staan in Wegener (1971), 120-135.

¹¹² Bärsch (1997). Cf. Arens in LO Essen en Grimmelt (1928).

¹¹³ Respectievelijk in Cohausz (1951), Kottje (1952) en Potthoff (1954).

¹¹⁴ Respectievelijk Goetting (1973), 243-244; Kohl (1975), 161; Klüeting (1986), 134; Kohl (2005), 105-107.

¹¹⁵ Afgezien van Thorn, dat verderop uitvoerig aan de orde komt, zijn dat de damesstichten in de volgende plaatsen: Andenne (Wenzel (1909), 78-94); Elten (Fahne (1850) en Schmithals (1907), 141-165); Moustier-sur-Sambre (Barbier (1885)); Munsterbilzen (Van der Eycken (2000) met opgave van uitgegeven bronnen en literatuur); Nivelles/Nijvel (Wenzel (1909), 38-77 en Hoebanx (1952)); Rijsburg (Hüffer (1922); Susteren (Coenen (1922), 75-122). De meeste van deze stichten worden ook behandeld in Schäfer (1907), *passim*.

Koch zoekt antwoord op de vraag waarom adellijke vrouwen in een aantal kloosters en stichten langs de Maas en de Rijn intreden en welke maatschappelijke factoren daarbij van invloed zijn. Zij maakt daarbij een helder onderscheid tussen reguliere kloosters en stichten. De betreffende stichten zijn: Susteren, Elten en Thorn (Koch (1994), 8-11). Haar behandeling van Thorn komt verderop aan de orde.

¹¹⁶ Ze komen niet aan de orde in Rogier (1945), Moreau en Lauwereys (1950), Bakhuizen van den Brink e.a. (1965), De Bruin (1965), O. de Jong (1986), Nissen en Den Boer (2006) en Van der Pol (2006).

Post wijdt enkele regels aan Elten, Susteren en Thorn (Post (1957), 82-85 en Post (1963), 55). In Nolet en Boeren worden Thorn, Nijvel en Rijsburg genoemd als “de meest bekende voorbeelden” van een bestaand klooster dat werd “omgezet in een seculier kapittel” (Nolet en Boeren (1951), 207). Die secularisatie wordt gekenschetst als “verval” (a.w., 398). Kuys vernoemt het damessticht Elten maar “vanwege het geringe belang van de kanunnikessen in het middeleeuwse bisdom Utrecht” behandelt hij ze niet als aparte groep. Wel geeft hij in een voetnoot “enige recente overzichtsliteratuur” (Kuys (2004), 213).

2.1.2 De synode van Aken in het jaar 816

De synode van Aken in het jaar 816 formuleert voor het eerst regels voor religieuze gemeenschappen, die gelden voor een zeer groot gebied, namelijk het hele Karolingische rijk.¹¹⁷ Conform deze synode mag een religieuze gemeenschap geen andere kloosterregel meer volgen dan die van Benedictus van Nursia of ze dient te leven volgens de regels die de synode heeft vastgesteld (*canones*).¹¹⁸ De canonieke regels voor mannen zijn geformuleerd in de *Institutio Canoniorum Aquisgranensis* en die voor vrouwen in de *Institutio Sanctimonialium Aquisgranensis*.¹¹⁹

De *Institutio Sanctimonialium* formuleert weliswaar de regels voor niet-monastieke gemeenschappen van religieuze vrouwen (*sanctimoniales*) maar dat betekent niet dat daaruit een duidelijk en volledig profiel kan worden afgeleid voor damesstichten. Dat probleem wordt op de eerste plaats veroorzaakt doordat de regels van de *Institutio Sanctimonialium* een aantal overeenkomsten vertonen met de regel van Benedictus.¹²⁰ De belangrijkste kunnen als volgt worden samengevat. Het gezamenlijk bidden van de getijden en het vieren van de eucharistie bepalen evenals in kloosters met de regel van Benedictus het verloop van de dag.¹²¹ Ook de *sanctimoniales* leven afgesloten van de buitenwereld. Uitsluitend de abdis mag het *claustrum* verlaten maar alleen als dat strikt noodzakelijk is.¹²² Er is eveneens een interne hiërarchie. De abdis heeft de leiding en ze is verantwoordelijk voor het geestelijk en lichamelijk welzijn van de *sanctimoniales*. Ze heeft disciplinaire bevoegdheid en de *sanctimoniales* zijn aan haar ondergeschikt (*subditae*) en ze zijn haar onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd.¹²³ Verder gelden enkele facetten van het leven in gemeenschappelijkheid (*vita communis*) ook voor de *sanctimoniales*: ze bidden gezamenlijk, ze eten gezamenlijk en ze slapen gezamenlijk.¹²⁴ Vanwege deze overeenkomsten is er geen duidelijke afgrenzing ten opzichte van een gemeenschap die strikt leeft volgens de regel van Benedictus.¹²⁵

Op de tweede plaats is de profilering van een damessticht onvoldoende omdat de *Institutio Sanctimonialium* op een aantal punten onduidelijk en vaag is en omdat ze een aantal zaken niet regelt. De terminologie waarmee de vrouwen en hun gemeenschap worden aangeduid, is weinig specifiek en de meeste termen geven geen onderscheid aan tussen een monastieke en een canonieke vrouwengemeenschap.¹²⁶ Verder zijn de formuleringen van de tekst vaak algemeen van aard en weinig concreet en

¹¹⁷ Kottje (1982), 128.

¹¹⁸ Schilp (1998), 13 en 29. Cf. Schäfer (1907), 122-123.

¹¹⁹ De volledige tekst van de Akense synode van 816 staat in MHG, Leges, Concilia, 2,1, pag. 307-466. De regelgeving van deze synode wordt in haar geheel behandeld in Van Waesberghe (1967). Schilp (1998) bespreekt de *Institutio Sanctimonialium* en de uitwerking ervan op de canonieke damesconventen in de eeuwen na deze synode.

¹²⁰ Schilp (1998), 119; M. Parisse, 'Kanonissen', in: LMA V, kolom 907-908.

¹²¹ Van Waesberghe (1967), 351; Schilp (1998), 81-82; Heidebrecht en Nolte (1988), 106.

¹²² Van Waesberghe (1967), 345.

¹²³ Schilp (1998), 67 en 121.

¹²⁴ Schilp (1998), 80-81 en 121.

¹²⁵ Schilp (1998), 126.

¹²⁶ Schilp (1998), 17, 64-65 en 123.

soms spreken ze elkaar tegen.¹²⁷ Niet of onduidelijk geregeld zijn onder andere de verplichtingen voor de interne organisatie van de communiteit (*institutionis forma*), de benoeming van de abdis en de kledingvoorschriften.¹²⁸

Over de eredienst zegt de *Institutio Sanctimonialium* dat de sanctimoniales de getijden en de missen moeten vieren.¹²⁹ Dat impliceert dat daarmee de dag voor een groot gedeelte is ingevuld en dat het ritme van de dag er grotendeels door wordt bepaald.¹³⁰ Afgezien van vermaningen van algemene aard, bijvoorbeeld dat de sanctimoniales de kerk eerbiedig moeten binnenkomen en dat ze het koorgebed waardig moeten verrichten,¹³¹ behandelt de *Institutio Sanctimonialium* verder alleen formele kanten van de eredienst, bijvoorbeeld dat de sanctimoniales op tijd dienen te zijn voor de getijden en dat ze tijdens de getijden en de viering van de mis een sluier moeten dragen.¹³² Over de zang wordt alleen gezegd – overigens in het kader van aanwijzingen om de vrije tijd op een zinvolle manier te besteden – dat men zich ijverig dient toe te leggen op de melodieën van de psalmen.¹³³ Verdere regels voor de viering van de eredienst ontbreken. Daardoor is de norm niet duidelijk en hij laat daarmee onderling verschillende invullingen toe.¹³⁴

Naast overeenkomsten met de regel van Benedictus formuleert de *Institutio Sanctimonialium* ook belangrijke en duidelijke verschillen ten opzichte van die regel:

- Een wezenlijk kenmerk van de regel van Benedictus en de *conditio sine qua non* om tot de monastieke gemeenschap toegelaten te worden, is de professie: het afleggen van de geloften van gehoorzaamheid, armoede en kuisheid.¹³⁵ In de procedure waarmee een sanctimoniaal wordt opgenomen in een canonieke gemeenschap legt ze echter geen geloften af.¹³⁶
- De *Institutio Sanctimonialium* spoort er weliswaar toe aan dat de sanctimoniaal haar bezit schenkt aan de communiteit maar geeft als alternatief het recht op eigendom en het vruchtgebruik ervan. Ook mogen de sanctimoniales beschikken over een eigen woonverblijf en mogen ze bedienden (*famulae*) hebben.¹³⁷ Het hebben en beheren van privébezit impliceert noodzakelijke contacten met de buitenwereld en staat daardoor op gespannen voet met de regel van de strenge clausuur. Dat betekent dat persoonlijk eigendom de realiteit is en de clausuur een geïdealiseerde norm.¹³⁸
- Tegenover de ascetische levenswijze in benedictijnse kloosters staat de garantie van een goede verzorging, inclusief het verstrekken van vleesgerechten. Daarmee verzekert de *Institutio Sanctimonialium* de uitzonderlijke positie van de sanctimoniales

¹²⁷ Schilp (1998), 63.

¹²⁸ Schilp (1998), 63, 70, 82, 84 en 124.

¹²⁹ MGH, Conc. 2,1, caput XXVII, pag. 455, re. 16-17. Cf. ibidem caput X, pag. 446, re. 5-6; caput XV, pag. 448, re. 25-31; caput XVII, pag. 449, re. 18-21.

¹³⁰ Schilp (1998), 81.

¹³¹ Waesberghe, Van (1967), 351.

¹³² MGH, Conc. 2,1, caput XXVII, pag. 455, re. 16-17; Schilp (1998), 82.

¹³³ MGH, Conc. 2,1, caput X, pag. 445, re. 30; Van Waesberghe (1967), 351.

¹³⁴ Schilp (1998), 82.

¹³⁵ Schilp (1998), 118; P.C. Langeveld, 'Professie', in: LitWb II, kolom 2283-2290.

¹³⁶ Schilp (1998), 74-75. Cf. Heidebrecht en Nolte (1988), 100-101.

¹³⁷ Van Waesberghe (1967), 338-339; Schilp (1998), 122; Heidebrecht en Nolte (1988), 101.

¹³⁸ Schilp (1998), 89 en 124.

en ze lijkt daarmee levensgewoonten van de adel in de community over te brengen.¹³⁹

Aan een vrouwenconvent zijn noodzakelijkerwijs ook mannen verbonden omdat bepaalde taken in de katholieke kerk zijn voorbehouden aan clerici. De *Institutio Sanctimonialium* noemt als hun taken: het celebreren van missen, het preken en het afnemen van de biecht. De clerici worden aangeduid als priester, diaken en subdiaken. Ze moeten van onbesproken gedrag zijn, ze moeten buiten het *claustrum* wonen en daar moet ook een kerk zijn waarin ze hun eredienst kunnen vieren.¹⁴⁰ Dat zou impliceren dat de getijden door de dames en de clerici niet gezamenlijk maar afzonderlijk worden gevierd maar dat staat niet expressis verbis in de *Institutio Sanctimonialium*. Het roept ook vragen op over de levensvorm van de clerici. Zijn het seculiere geestelijken die in afzonderlijke huizen wonen? Wonen ze zonder regel bij elkaar? Vormen ze een canonieke gemeenschap, zodat er mogelijk sprake is van een dubbelklooster van kanunniken en kanunnikessen? De *Institutio Sanctimonialium* geeft op deze vragen geen antwoord maar benadrukt wel zeer uitdrukkelijk dat contact met de sanctimoniales (die in dit verband worden aangeduid met het synoniem *puellae*)¹⁴¹ vermeden moet worden: de priester mag niet alléén het *claustrum* binnenkomen maar moet vergezeld worden van de diaken en de subdiaken. De clerici mogen uitsluitend in het *claustrum* komen voor het vervullen van hun taken en alleen op vastgestelde tijdstippen. Ze dienen het klooster daarna onmiddellijk weer te verlaten en de biecht moet in de kerk afgenomen worden want die moet door anderen gezien kunnen worden.¹⁴²

Kort samengevat geeft de *Institutio Sanctimonialium* een viertal duidelijke kenmerken voor niet-monastieke communityen van religieuze vrouwen:

- De dames leggen geen geloften af.
- Ze mogen beschikken over een eigen woonverblijf en bedienden.
- Ze mogen privébezit hebben en beheren waardoor er geen strenge clausuur is.
- Een goede verzorging is hun gegarandeerd en daarbij geldt geen abstinentie van bepaalde spijzen, bijvoorbeeld vleesgerechten.

Over het algemeen is de *Institutio Sanctimonialium* echter een compromis dat wordt veroorzaakt door tegenstrijdige belangen van de deelnemers aan de synode.¹⁴³ Ze geeft geen duidelijke regels maar is slechts een algemeen raamwerk. Daarmee laat ze ruimte voor bestaande lokale gebruiken en laat ze gedetailleerde uitwerkingen afhangen van concrete plaatselijke omstandigheden.¹⁴⁴

¹³⁹ Schilp (1998), 121; Heidebrecht en Nolte (1988), 108 en 110.

¹⁴⁰ MGH, Conc. 2,1, caput XXVII, pag. 455, re 8-21; Schilp (1998), 85.

¹⁴¹ Cf. Schilp (1998), 65, noot 31.

¹⁴² MGH, Conc. 2,1, caput XXVII, pag. 455, re 11-16 en 19-20; Cf. Schilp (1998), 85.

¹⁴³ Het compromiskarakter van de *Institutio Sanctimonialium* wordt door Schilp herhaaldelijk benadrukt: Schilp (1998) 69, 75, 126, 133, 161 en 216. Cf. Heidebrecht en Nolte (1988), 108.

¹⁴⁴ Schilp (1998), 126.

2.1.3 De verdere ontwikkeling

Worden de regels van de *Institutio Sanctimonialium* in de tijd na 816 daadwerkelijk in praktijk gebracht? Daarover bestaat grote onduidelijkheid en dat wordt veroorzaakt door een complex van factoren. Op de eerste plaats moet er a priori rekening mee gehouden worden dat de *Institutio Sanctimonialium* slechts een raamwerk is waardoor allerlei varianten en mengvormen kunnen ontstaan. Verder zijn de overgeleverde bronnen die afkomstig zijn van gemeenschappen van vrouwen uit de negende en tiende eeuw zeer gering in aantal.¹⁴⁵ Bovendien laten die bronnen evenals de *Institutio Sanctimonialium* een niet-eenduidige terminologie zien. Termen als bijvoorbeeld *monasterium*, *conventus* en *claustrum* geven geen uitsluitsel over de vraag of er sprake is van een reguliere of een canonikale gemeenschap.¹⁴⁶

Zelfs een beroep op de regel van Benedictus geeft in de eerste eeuwen na het concilie van Aken in 816 geen uitsluitsel omdat er religieuzen zijn die zeggen dat ze die regel volgen maar die tegelijkertijd geen afstand doen van de canonikale vrijheden.¹⁴⁷ Ook komt het voor dat in bisschoppelijke en pauselijke oorkonden nog steeds de benedictijnse observantie wordt vermeld voor een gemeenschap, terwijl die al geruime tijd de canonikale regel volgt.¹⁴⁸ Dat is tevens een voorbeeld van het herhaaldelijk voorkomend verschijnsel dat een gemeenschap in de loop van de tijd van regel verandert.¹⁴⁹

Het blijkt dat er in de negende en tiende eeuw geen scherp onderscheid is tussen reguliere en canonikale gemeenschappen van religieus levende vrouwen. Er zijn slechts indicaties voor de ene of de andere mogelijkheid en de strikte scheiding heeft nog geen algemeen geldende vormgeving bereikt. Daardoor is de vraag of een vrouwen-gemeenschap in die periode regulier of canonikaal is, in zijn algemeenheid en zijn absolute onjuist gesteld.¹⁵⁰

Pas vanaf de twaalfde eeuw blijkt uit bepaalde vermeldingen dat een convent een damessticht is.¹⁵¹ Het duidelijkste gegeven is een naamgeving waaruit eenduidig blijkt dat er een damessticht wordt bedoeld omdat er sprake is van een kapittel of omdat de dames kanunnikessen (*canonicae*) worden genoemd.¹⁵² Andere indicatoren

¹⁴⁵ Schilp (1998), 202-203; Heidebrecht en Nolte (1988), 81; Crusius (2001), 23.

¹⁴⁶ Schäfer (1907), 11-12; Kottje (1982), 130; Schilp (1998), 17 en 123-124; Heidebrecht en Nolte (1988), 79; Parisse (1990), 319-320; Crusius (2001), 10.

¹⁴⁷ M. Parisse, 'Kanonissen', in: LMA V (1991), kolom 907-908.

¹⁴⁸ Schilp (1998), 158.

¹⁴⁹ Kottje (1982), 130.

¹⁵⁰ Schilp (1998), 195 en 214. Cf. Barbara Henze, 'Kanonissen', in: LThK³, V, kolom 1187-1188.

¹⁵¹ Een eenzame uitzondering is Nivelles/Nijvel in het huidige België. Daarvan is met zekerheid bekend dat het in het jaar 877 een damessticht is (Schilp (1998), 154).

¹⁵² Een paar voorbeelden: In een akte uit 1238 wordt de abdis van Geseke genoemd en *totum eiusdem ecclesiae capitulum* (Loër (2007), 114. In het jaar 1213 worden de dames van het convent in Buchau aangeduid met *canonicae coenobii in Buchove* (Theil (1994), 68). In een oorkonde uit Munsterbilzen van het jaar 1205 staat de zinsnede: [*abbatissa*] *cum fratribus et sororum capitulo* (Van der Eycken, J. en M. (2000), 40). Voor andere voorbeelden zie Schäfer (1907), 12-13 en Schilp (1998), 124.

voor een damessticht zijn de vermeldingen dat de dames een eigen woonverblijf hebben of dat ze prebenden ontvangen.¹⁵³

Na deze ontwikkelingen heeft een damessticht vanaf de twaalfde eeuw over het algemeen de volgende karakteristieken.¹⁵⁴

- Alleen dames van adellijke afkomst worden toegelaten.
- De dames leggen bij hun intreden geen geloften af.
- Ze zijn verplicht deel te nemen aan de getijden en de misvieringen.
- Ze zijn vrij om de communiteit te verlaten om te huwen of om in te treden bij een kloosterorde.
- Ze hebben en beheren privébezit en ze beschikken over een eigen woning en eigen bedienden.
- Ze ontvangen een prebende.
- Ze mogen met behoud van hun prebende gedurende een aantal weken per jaar afwezig zijn, bijvoorbeeld voor familiebezoek.

Voorafgaande duiden op een zeer ingrijpende wijziging van de interne organisatie (*institutionis forma*) omdat het oorspronkelijk op de norm van de *vita communis* gebaseerde gezamenlijke vermogen daarmee wordt omgezet in persoonlijke inkomsten waardoor de *vita communis* grotendeels verdwijnt. Deze verschuiving in het systeem leidt er in de loop van de tijd ook toe dat het kapittel en de abdis uiteengroeien en twee aparte grootheden worden.¹⁵⁵

Daardoor kan er onduidelijkheid ontstaan over de rechten en de plichten van de abdis enerzijds en van het kapittel anderzijds. Dat heeft tot gevolg gehad dat in de veertiende eeuw die rechten en plichten vaak schriftelijk zijn vastgelegd in een reglement. Een eigen reglement is een karakteristiek kenmerk van een damessticht in de late middeleeuwen.¹⁵⁶ Het onderscheidt zich daarmee niet alleen van monastieke conventen die de algemene regel van hun orde dienen te volgen maar bovendien worden daarmee problemen opgelost die waren ontstaan tijdens de ontwikkelingen in de eeuwen na het concilie van Aken van het jaar 816 en waarvoor de regels van de *Institutio Sanctimonialium* geen oplossing hadden geboden.¹⁵⁷

2.2 GLOBAAL OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS VAN DE ABDIJ THORN TOT CIRCA 1550

2.2.1 Inleiding

In het voorafgaande is geschetst hoe, na de *Institutio Sanctimonialium* van 816, de niet-monastieke gemeenschappen van religieuze vrouwen zich in het algemeen verder

¹⁵³ Schilp (1998), 198-199. Een prebende is een persoonlijk inkomen dat toegekend wordt uit de inkomsten van de abdij (cf. Koch (1994), 8).

¹⁵⁴ Gampl (1960), 35-36; Parisse (1990), 319-320; Parisse (1991), 500-501; M. Parisse, 'Kanonissen', in: LMA V (1991), kolom 908; Koch (1994), 8; Kuppers-Braun (1997), 15.

¹⁵⁵ Schilp (1998), 199-200. Cf. Goetting (1973), 150 en Kohl (1975), 112.

¹⁵⁶ Schäfer (1907), 162.

¹⁵⁷ Hoe de samenlevingsvorm in de abdij van Thorn zich heeft ontwikkeld vanaf de stichting tot de periode waarin *Officia Propria* in gebruik is, komt hierna aan de orde.

ontwikkelen. Daarbij is gebleken dat in het algemeen pas op het einde van de twaalfde eeuw gesproken kan worden van een samenlevingsvorm die, op grond van een aantal karakteristieken, kan worden aangeduid als *damessticht*. Op het einde van die twaalfde eeuw bestaat de abdij van Thorn inmiddels al twee eeuwen en een van de vragen die in de volgende paragrafen aan de orde komen, luidt dan ook: Hoe ziet de ontwikkeling van de samenlevingsvorm in de abdij van Thorn eruit tot de periode waarin *Officia Propria* in gebruik is geweest bij de eredienst (circa 1550 tot circa 1615)?

De abdij van Thorn is – zoals gezegd – gesticht op het einde van de tiende eeuw. Daarom wordt hierna begonnen met een korte schets van de geschiedenis van het christendom in de regio van Thorn tot de stichting van de abdij. Uit *Officia Propria* en ook anderszins is bekend dat Thorn behalve een abdijkerk ook een parochiekerk heeft gehad. Daarom wordt ook nagegaan of de stichting van die parochiekerk enigszins te dateren valt. Vervolgens wordt behandeld wie de abdij heeft gesticht. Daarna wordt besproken hoe de samenlevingsvorm van de abdij zich vooral in de eerste eeuwen van haar bestaan heeft ontwikkeld en tenslotte wordt antwoord gezocht op de vraag: is er al eerder aandacht besteed aan *Officia Propria* en zo ja, wat zijn dan de resultaten van dat onderzoek?

2.2.2 Vroeg christendom in de Maasvallei en de parochiekerk van Thorn

Met het edict van Milaan in het jaar 313 beëindigde keizer Constantijn de vervolging van de christenen en daarna verspreidde het christendom zich snel over het Romeinse imperium.¹⁵⁸ Dat werd in het noordwestelijke deel van het Europese continent begrensd door de Rijn, waardoor de zuidelijke Nederlanden en daarmee ook de Maasvallei deel waren van dat rijk. Ook in dit noordwestelijke gebied blijkt het christendom al vroeg in enkele plaatsen aanwezig te zijn. In de vierde eeuw zijn Reims, Trier en Keulen niet alleen centra van Romeinse cultuur maar ook middelpunten van christendom met ieder een eigen bisschopszetel.¹⁵⁹

Ook Tongeren had al vroeg een eigen bisschop. Lange tijd is aangenomen dat bisschop Servatius zijn zetel halverwege de vierde eeuw van Tongeren naar Maastricht heeft verplaatst maar volgens nieuw onderzoek zou hij pas in het midden van de vijfde eeuw geleefd hebben.¹⁶⁰ Daarmee lijkt het onzeker geworden vanaf wanneer er in Maastricht christenen hebben geleefd maar enkele grafstenen die in en rond de Servatiuskerk in Maastricht zijn opgegraven geven daarover houvast. Ze dateren van ongeveer het jaar 400 en ze tonen aan dat er rond die tijd een christelijke gemeenschap heeft bestaan in die stad.¹⁶¹

Wat betekent dat voor de rest van de Maasvallei en in het bijzonder voor Thorn? Het gebied van de eerste bisschoppen beperkte zich tot de stad van hun zetel.¹⁶² Bovendien werd het kersteningsproces na het jaar 400 ongeveer een eeuw onderbroken

¹⁵⁸ Van der Pol (2006), 25.

¹⁵⁹ Post (1957), 1.

¹⁶⁰ Van der Pol (2006), 28.

¹⁶¹ Van der Pol (2006), 27

¹⁶² Post (1957), 3.

door het opdringen van de Germaanse volkeren. Een markant voorbeeld van die stagnatie is Keulen. In die stad zijn geen bisschoppen bekend tussen 400 en 565 en dat gegeven wordt algemeen geïnterpreteerd als een onderbreking van de successie.¹⁶³ Het gevolg van de invallen en plunderingen van de Germanen is dan ook geweest dat het christianiseren in deze gebieden in de zesde eeuw grotendeels opnieuw moest worden begonnen.¹⁶⁴ Alleen het Tongerse bisdom schijnt onafgebroken te zijn voortgezet in Maastricht.¹⁶⁵

De leidende figuren in het kersteningsproces waren aanvankelijk echter niet de bisschoppen in de steden maar de rondtrekkende missionarissen.¹⁶⁶ Een van die missionarissen was Amandus die van ongeveer 630 tot omstreeks 678 heeft rondgetrokken door de zuidelijke Nederlanden. Zijn werkwijze is karakteristiek voor het missioneringswerk in die tijd: als voorpost en steunpunt voor zijn activiteiten stichtte hij kloosters, waar hij medewerkers om zich heen verzamelde en van waaruit hij opereerde.¹⁶⁷ In zijn werkzame periode was hij ook een paar jaar (van 648 tot 651) bisschop van Maastricht maar voor zover bekend is hij niet als missionaris actief geweest op het platteland van de Maasvallei, dat waarschijnlijk rond 650 nog niet was gekerstend.

Ook de stichting van de abdij van Susteren duidt daarop. Dit klooster werd gesticht in het jaar 714 door Pepijn II en zijn vrouw Plectrudis.¹⁶⁸ Het is een schenking aan Willibrord ter bekostiging van een kapel en een klooster. Uit de schenkingsakte blijkt dat er in Susteren in het begin van de achtste eeuw al een gebedshuis (*oratorium et cellula*) bestond en dat Plectrudis daar een hoeve bezat.¹⁶⁹ Het gebedshuis en de hoeve worden door Pepijn en zijn vrouw geschonken aan Willibrord met de verplichting om daar *fratres peregrini* of andere broeders te verzamelen.¹⁷⁰

De *fratres peregrini* zijn Ierse en Schotse monniken die, evenals Willibrord, hun land hebben verlaten om naar het voor hen onbekende vasteland te gaan om daar te missioneren (*peregrinatio*).¹⁷¹ Deze Ierse en Schotse zendelingen missioneerden vanuit abdijen die fungeerden als voorposten in een nog niet gekerstende omgeving.¹⁷² Met de 'andere broeders' worden zeer waarschijnlijk Frankische monniken bedoeld, die vooral in de zuidelijke Nederlanden hun missioneringsactiviteiten hadden.¹⁷³ De verplichting die Pepijn aan Willibrord oplegt, kan dan ook gezien worden als een opdracht om in het plattelandsgebied van de Maasvallei een voorpost op te zetten voor de kerstening van dat gebied. Hoewel op dat moment het christendom in Sus-

¹⁶³ Angenendt (2001), 119.

¹⁶⁴ Post (1957), 5; Angenendt (2001), 118.

¹⁶⁵ Post (1957), 7.

¹⁶⁶ Milis (1981), 270.

¹⁶⁷ Post (1957), 9-10; Milis (1981), 272; Van der Pol (2006), 32.

¹⁶⁸ Milis (1981), 276.

¹⁶⁹ Coenen (1922), 79. Cf. Alberts (1972), 27.

¹⁷⁰ *Eo modo ut ibidem fratres peregrinos vel alios congregare debeat*. Geciteerd naar Coenen (1922), 79.

¹⁷¹ Coenen (1922), 79-80; Post (1957), 8.

¹⁷² Milis (1981), 272.

¹⁷³ Milis (1981), 270.

teren niet helemaal onbekend is, getuige het bestaan van het hierboven vermelde gebedshuis, duidt de opdracht van Pepijn erop, dat er in de Maasvallei op dat moment nog veel kersteningswerk te doen viel.

Als centrum voor de missionering ligt Susteren ongeveer twintig kilometer ten zuiden van Thorn. Gezien deze afstand, mag worden aangenomen dat ook Thorn binnen het doelgebied ligt. Het zal dus aan het begin van de achtste eeuw nog niet gekerstend zijn geweest, laat staan dat daar dan al een parochiekerk gestaan zou hebben. Rond 750 werd ongeveer vijftien kilometer ten oosten van Thorn het klooster van Odiliënberg gesticht door drie *fratres peregrini* die vanuit dat steunpunt missioneerden.¹⁷⁴ Dat duidt erop dat de kerstening in de Maasvallei in die periode nog in volle gang is. Thorn is dan mogelijk al gekerstend vanuit Susteren maar het moet vrijwel zeker worden uitgesloten dat er op dat moment al een parochiekerk is.

In veel plaatsen werd een eerste parochiekerk gebouwd tussen de jaren 800 en 1000.¹⁷⁵ Dat zou kunnen betekenen dat de parochiekerk van Thorn heeft bestaan voordat in het jaar 992 de abdij werd gesticht. Een akte uit het jaar 1525¹⁷⁶ zou daarvan het bewijs moeten zijn, omdat daarin de parochiekerk als “moederkerk van de abdijkerk” wordt aangeduid.¹⁷⁷ Maar de relevante tekstfragmenten in de oorkonde luiden: ... *armoedigheid der prochiekircken binnen Thoren gelegen* ... en ...*opdat des almechtigen Godts dienst vermeerdert und die moderkerk van grondts weder opgetimmert mucht weren* De kerk wordt daarin zowel parochiekerk als moederkerk genoemd maar waarvan ze de moederkerk is wordt niet vermeld. Uit een akte van 1367,¹⁷⁸ die dus anderhalve eeuw ouder is, blijkt dat de parochiekerk inderdaad moederkerk is maar niet van de abdij van Thorn maar van de kerk van Ittervoort.

Uit de genoemde akte van 1525 kan dus niet geconcludeerd worden dat de parochiekerk van Thorn al bestaan zou hebben voordat de abdij werd gesticht. Het bestaan van een parochie in Thorn blijkt voor het eerst in een akte van het jaar 1282¹⁷⁹ omdat daarin de pastoor van de parochiekerk (*investitus*) met name genoemd wordt als getuige. Uit een akte van 1287¹⁸⁰ blijkt dat de abdis het recht heeft om de pastoor te benoemen. Dat bevestigt opnieuw dat de parochiekerk zeker geen moederkerk van de abdijkerk is.

De patroonheilige van de parochiekerk van Thorn is Michael. Monna beargumenteert de mogelijkheid dat de verering van die aartsengel in Thorn direct of indirect afkomstig is van de abdij Mont Saint-Michel die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de verbreiding van de verering van Michael.¹⁸¹ Hij gaat er daarbij echter van uit dat de parochiekerk van Thorn al heeft bestaan vóór 992 en met Michael als patroon, maar hierboven is aangetoond dat dat vroege bestaan niet blijkt uit feitelijke gegevens. Het is niet bekend wanneer de parochiekerk van Thorn is gesticht en dat Michael daarvan de patroon is, wordt pas duidelijk in *Officia Propria* van circa 1550 uit

¹⁷⁴ Coenen (1922), 136-139; Alberts (1972), 27.

¹⁷⁵ Alberts (1972), 55.

¹⁷⁶ Habets I, akte nr. 523 van 27 oktober 1525.

¹⁷⁷ Monna (1988), 77.

¹⁷⁸ Habets I, akte nr. 240 van 13 november 1367.

¹⁷⁹ Habets I, akte nr. 61 van 1 november 1282.

¹⁸⁰ Habets I, akte nr. 66 van 3 juli 1287.

¹⁸¹ Monna (1988), 76-83.

de viering van de wijdingsdag van de parochiekerk en van het feest van Michael (29 september).¹⁸² Dat neemt niet weg dat het aannemelijk is dat vanaf de stichting Michael de patroonheilige is geweest. Ook in de kerk van de abdij werd Michael vereerd. Dat blijkt voor het eerst uit een akte van het jaar 1440,¹⁸³ waarin melding wordt gemaakt van een altaar dat al eerder is gesticht ter ere van Michael, Gregorius en Dorothea.

2.2.3 *Officia Propria* en de voorgeschiedenis van de abdij van Thorn

Volgens de beschrijving in *Officia Propria* van de processies op de drie dagen voor Hemelvaart, de zogenaamde Kruisdagen, gaat men op de eerste dag naar Neeritter, op de tweede dag naar Kessenich en op de derde dag naar Ittervoort.¹⁸⁴ Monna attendeert erop dat op de eerste twee dagen de processie over de grenzen gaat van het land dat in bezit is van de abdij van Thorn en verklaart die grensoverschrijding als volgt.¹⁸⁵

Thorn, Neeritter en Kessenich worden de *Drie Eigen* genoemd. Tussen die drie plaatsen heeft op het gebied van de rechtspraak een zeker samenwerkingsverband bestaan, zoals blijkt uit een akte van 1279.¹⁸⁶ In de bepalingen van die akte staat namelijk, dat de schepenen van Neeritter niet zelfstandig maar alleen gezamenlijk met hun collega's van Kessenich en Thorn mogen vonnissen als iemand een misdrijf heeft begaan waarop de doodstraf staat en dat er ook gezamenlijk gevonnist moet worden als iemand uit Kessenich of Thorn een halsmisdrijf heeft begaan. Van wanneer deze samenwerking dateert, is niet vast te stellen maar ze is wel een indicatie voor een oude samenhang. De *Drie Eigen* kunnen namelijk alleen vóór de stichting van de abdij mogelijk een eenheid zijn geweest omdat Kessenich en Neeritter nooit deel zijn geweest van het bezit van de abdij van Thorn. De processiesroutes gaan waarschijnlijk terug op een tijd die ver voor die van *Officia Propria* ligt, een tijd waarin processies ook rechtelijke elementen konden bevatten: men trok in processie langs de grenzen van een rechtsgebied om de grensmarkeringen te controleren. Als de *Drie Eigen* oorspronkelijk één gebied zijn geweest, dan zou daarin dan ook een mogelijke verklaring kunnen liggen voor de grensoverschrijdingen van de processies in *Officia Propria*.

Volgens Habets waren de gebieden van Kessenich, Neeritter en Thorn, die later werden aangeduid als de *Drie Eigen*, in het bezit van Ansfried al voordat hij de abdij van Thorn stichtte.¹⁸⁷ Uit het oogpunt van eigendom zouden ze dus al vroeg één gebied zijn geweest. Verder is er ook een gezamenlijk optreden bekend uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. De grens tussen de streek *Over de heide* in het land van Loon en het dorp Stramproy in het gebied van Thorn was toen niet nauwkeurig afgebakend en dat gaf gedurende tientallen jaren aanleiding tot zeer ernstige conflicten

¹⁸² *Officia Propria*, fol. 296-297, resp. 270-273.

¹⁸³ Habets I, nr. 321 van 13 januari 1440.

¹⁸⁴ *Officia Propria*, fol. 165-192.

¹⁸⁵ Monna (1988), 98-125.

¹⁸⁶ Deze akte is gepubliceerd in Habets (1867) als akte nr. 3 op pag. 342-346.

¹⁸⁷ Habets (1867), 230 en Habets I, IX-X.

tussen een aantal Loonse dorpen enerzijds en de *Drie Eigen* anderzijds maar uiteindelijk werd de zaak geregeld.¹⁸⁸ Uit dit relaas blijkt dat de *Drie Eigen* in de vijftiende eeuw nog steeds als een eenheid opereren en dat geeft enige steun aan de veronderstelling van Monna dat de processies op de eerste twee Kruisdagen tevens dienen als een manifestatie waarmee de rechtsgeldigheid van de grenzen tussen het gebied van de *Drie Eigen* en het land van Loon werd gedemonstreerd.

Een ander gegeven uit *Officia Propria* kan volgens Monna mogelijk ook verklaard worden uit bezittingen in Midden-Limburg in de tijd van voor de stichting van de abdij van Thorn. Zijn betoog kan als volgt worden samengevat.¹⁸⁹ De Onze-Lieve-Vrouwe-abdij van Soissons was in de negende eeuw gegoed in Kessel, dat tussen Venlo en Roermond ligt. Van het bisdom Soissons was Medardus, bisschop van Noyon in de zesde eeuw, de patroonheilige. De verering van Medardus, “een weinig gangbare heilige”, is mogelijk een spoor dat deze abdij in Midden-Limburg heeft nagelaten. Hij is de patroonheilige van de parochie van Wessem, dat maar enkele kilometers ten oosten van Thorn ligt. Ook is hij in Thorn zelf vereerd want uit *Officia Propria* blijkt, dat men in Thorn rond 1600 tijdens de processie op het feest van Marcus een antifoon zingt ter ere van Medardus.¹⁹⁰ Dat zou kunnen duiden op een oude traditie omdat gebruiken bij processies vaak eeuwenoud zijn. Verder wordt in een document uit 1470¹⁹¹ een altaar genoemd dat deze Medardus als patroon heeft. Op het couvert van dit document wordt onder andere vermeld (vermoedelijk met een zestiende-eeuwse hand) “St. Medardusaltaar, nu St. Antonius abt”. Er heeft dus vóór 1470 een patronaatswisseling plaatsgevonden. In *Officia Propria* komt dan ook geen Medardusaltaar voor maar wel het genoemde Antoniusaltaar. In 1674¹⁹² en 1778¹⁹³ wordt Medardus genoemd als tweede patroon van dat altaar. Langs welke weg – bijvoorbeeld via Kessel, Wessem of Keulen – de Medardusverering vanuit Soissons in Thorn terecht is gekomen is vooralsnog niet vast te stellen.

Bij dit betoog kunnen een paar kanttekeningen worden gemaakt. Op de eerste plaats is het onjuist dat er een patronaatswisseling heeft plaatsgevonden. Het betreffende altaar is behalve aan Medardus ook toegewijd aan Antonius, Agnes en Maria.¹⁹⁴ Er is geen patronaatswisseling maar dat altaar wordt aangeduid met verschillende namen. In de genoemde akte van 1470 heet het altaar naar Medardus, in *Officia Propria* naar Antonius en in de genoemde akten van 1674 en 1778 wordt het aangeduid met Antonius en Medardus allebei. Een dergelijke naamswisseling komt in Thorn overigens niet alleen bij dit altaar voor.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Habets I, LIV-LVI; Habets I, akten nr. 325 van 6 maart 1442, nr. 409 van 12 augustus 1473, nr. 485, vijftiende eeuw, ongedateerd en nr. 577 uit het jaar 1500, zonder datum. Cf. Creemers (1872), 10-12.

¹⁸⁹ Monna (1988), 132-135.

¹⁹⁰ *Officia Propria*, fol. 150.

¹⁹¹ Habets I, akte nr. 400 van 27 juni 1470.

¹⁹² Habets II, akte nr. 461 van oktober 1674.

¹⁹³ Habets II, akte nr. 520 van 1778, ongedateerd.

¹⁹⁴ Zie § 3.3.6.

¹⁹⁵ Het altaar dat is toegewijd aan Michael, Gregorius, Dorothea en de Doornenkroon wordt in de eerder vermelde akte van het jaar 1440 (Habets I, nr. 321 van 13 januari 1440)

Verder noemt Monna Medardus “een weinig gangbare heilige” en hij wekt daarmee de suggestie dat het bijzonder is dat ook Thorn hoort bij het kleine aantal plaatsen waar die heilige wordt vereerd. Volgens Grotefend wordt de feestdag van Medardus (8 juni) echter in een groot aantal diocesen gevierd.¹⁹⁶ Het is op zich dus niet bijzonder dat hij ook in Thorn wordt vereerd. Er lijkt dan ook geen reden te zijn om aan te nemen dat de verering van deze heilige langs een specifieke weg in Thorn terecht zou zijn gekomen.¹⁹⁷

2.2.4 De stichting van de abdij Thorn

Over de vraag wie de abdij van Thorn heeft gesticht, bestaat een omvangrijke discussie omdat het overgeleverde bronnenmateriaal over die stichting niet eenduidig is. Het uitgangspunt voor die discussie zijn gegevens uit de kroniek van Thietmar van Merseburg die rond het jaar 1013 geschreven is, de kroniek van Aegidius van Orval uit de eerste helft van de dertiende eeuw en de “stichtingsakte” van de abdij van Thorn, een *falsum* dat als datum 1 juni 992 vermeldt maar dat aanzienlijk jonger is.¹⁹⁸ In de discussie over de vraag wie de abdij Thorn heeft gesticht, nemen de volgende fragmenten een belangrijke plaats in.

- Uit de stichtingsakte: *Ego Hilzundis comitissa terrae de Stryen, sequi cupiens Eum qui est sponsus virginum, de consilio domini mei Ansfredi, ecclesiam construxi in allodio meo de Thorne.*¹⁹⁹
- Uit de kroniek van Thietmar van Merseburg: [Ansfridus], *inde [Roma] vero reversus abbaciam, que dicitur Torna, de hereditate propria construxit, in qua filiam suam abbatissam, plurimaram Deo devotarum sanctimonialium matrem, assensu pontificis constituit, sanctoque Lantperto pro remedio anime sue ex integro tradidit.*²⁰⁰

vermeld als een altaar dat is gesticht ter ere van Michael, Gregorius en Dorothea. In andere akten wordt dit altaar steeds het altaar van de Doornenkroon genoemd (zie § 3.3.6) en in *Officia Propria* wordt het aangeduid met *altare spineae coronae* (fol. 257 en 270) en eenmaal met *altare clavorum et lanceae* (fol. 368) maar het is duidelijk dat het steeds hetzelfde altaar betreft.

¹⁹⁶ <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/grotefend.htm> (gezien op 24 november 2012), Heiligenverzeichnis, s.v. Medardi.

¹⁹⁷ Wel is het merkwaardig dat Medardus in Thorn wordt herdacht met een commemoratie in de Marcusprocessie en de processies op de Kruisdagen. Dat probleem wordt nader besproken bij de behandeling van de Kruisdagen en Marcus (zie § 4.8.4).

¹⁹⁸ Deze akte wordt uitvoeriger besproken in de volgende paragraaf. Over de stichting van abdijen voor vrouwen tussen 700 en 1100 zie Röckelein (2008).

¹⁹⁹ Dit fragment is overgenomen uit de op basis van de bekende afschriften gereconstrueerde tekst in OHZ I, 115, onder nr. 61.

Ik, Hilzundis, gravin van het land van Strijen, heb, in het verlangen om Hem te volgen die de bruidegom van de maagden is en op aanraden van mijn heer Ansfried, een kerk gebouwd in mijn vrije erfgoed van Thorn.

²⁰⁰ MGH SS, Nova Series, IX, 171.

Toen Ansfried dan vandaar [Rome] teruggekeerd was, bouwde hij de abdij die Torna wordt genoemd uit zijn erfgoed, daarin stelde hij met toestemming van de bisschop zijn

- Eveneens uit de kroniek van Thietmar: *Quam [Hersuindem] secus monasterium communis laboris comes [Ansfridus] sancte simplicitatis in secretario sepelevit.*²⁰¹
- Uit de kroniek van Aegidius van Orval: *Eo etiam in tempore a domino Aufredo comite Lovaniensi de consilio et licentia venerabilis Negeri episcopi fundatum est cenobium sanctimonialium beate Marie in villa de Turne.*²⁰²

Zoals uit de citaten blijkt, gaat het om twee personen: een graaf Ansfried en zijn vrouw Hilzundis die ook Herswindis wordt genoemd. Over Ansfried bestaat een omvangrijke literatuur. Enkele tamelijk recente studies geven een overzicht van de stand van zaken van het onderzoek.²⁰³ Vooral is onderzocht welke bezittingen hij had en waar die lagen, zijn episcopaat in het bisdom Utrecht, zijn aandeel in de verspreiding van de heiligenverering en zijn betrokkenheid bij de abdij van Thorn. In dit kader zijn zijn bezittingen en zijn episcopaat niet aan de orde. Gegevens die voor de geschiedenis van Thorn van belang zijn, komen in het vervolg ter sprake.

Ansfried is een telg uit een Lotharingse adellijke familie. De discussie over zijn familie wordt samenvattend besproken door Grosse.²⁰⁴ Zijn conclusie is dat slechts het volgende als vaststaand kan worden beschouwd. Rotbert, aartsbisschop van Trier van 931 tot 956 en Ansfried “met de vijftien graafschappen” (Ansfried sr.) zijn ooms van vaderszijde van ‘onze’ Ansfried (Ansfried jr.). Zijn vader heette volgens de heersende opvatting waarschijnlijk Lambertus. Jongbloed betoogt echter dat niet Lambertus maar Wichbert, stichter van de abdij van Gembloux, de vader is van Ansfried jr.²⁰⁵

In zijn jeugd wordt Ansfried door zijn oom Rotbert, aartsbisschop van Trier, onderwezen in het wereldlijk en kerkelijk recht. Daarna stuurt zijn oom Ansfried sr. hem naar Bruno, aartsbisschop van Keulen van 953 tot 956 en tevens hertog van Lotharingen van 953 tot 959, om daar een militaire opleiding te krijgen. Als jonge

dochter aan tot abdis en moeder van vele aan God toegewijde religieuze vrouwen en gaf het geheel aan de heilige Lambertus tot redding van zijn ziel.

²⁰¹ MGH SS, Nova Series, IX, 171.

De levensgezel [Ansfried] van deze heilige vrouw [Herswindis] heeft haar begraven op een geheime plaats nabij de abdijskerk, die ze samen hadden gesticht.

²⁰² MGH SS, XXV, 60.

Ook is in diezelfde tijd door de heer Ansfried, graaf van Leuven, op advies en met toestemming van de eerwaardige bisschop Notker in de *villa* van Thorn een klooster gesticht voor religieuze vrouwen dat is toegewijd aan de zalige Maria.

Het woord *villa* is niet vertaald omdat het niet duidelijk is of het hier de betekenis ‘domein’ heeft, dan wel de betekenis ‘dorp’. In het eerste geval bestond het dorp Thorn mogelijk nog niet en is het na de stichting ontstaan rond de abdij.

²⁰³ Aarts (1988) en (1994); Monna (1982) en (1988); Grosse (1987). Aarts (1994) is een enigszins gewijzigde versie van Aarts (1988). De tekst van het hoofdstuk *Ansfried en de stichting van Thorn* in Monna (1988) is op enkele details na woordelijk gelijk aan die in Monna (1982).

²⁰⁴ Grosse (1987), 115-130. Cf. Van Winter (1981). Een bibliografische aanvulling daarop staat in Monna (1988), 181, noot 9. Over de genealogie van Ansfried zie Van Winter (1981), 39-59. Verder komt de Ansfried-familie ook aan de orde in Jongbloed (2009). Over de rol van de Frankische adel bij het stichten van kerken en kloosters zie Werner (1986).

²⁰⁵ Jongbloed (2009), 28-29.

militair wordt hij daarna opgenomen in de hofhouding van Otto I en hij gaat mee op veldtocht naar Rome.²⁰⁶

Momenteel wordt vrij algemeen aangenomen dat Ansfried de abdij Thorn heeft gesticht na zijn terugkeer uit Rome.²⁰⁷ Het voornaamste argument is dat zowel Thietmar van Merseburg als Aegidius van Orval hem noemen als stichter. Habets heeft verdedigd dat Herswindis, de vrouw van Ansfried, de stichteres geweest zou zijn²⁰⁸ maar hij baseert zich op de valse stichtingsakte.²⁰⁹ Aarts lijkt weer enigszins aan te sluiten bij Habets als hij zegt dat Herswindis de abdijkerk heeft gebouwd en wel met de middelen die Ansfried haar heeft verschaft.²¹⁰ Zijn argument is dat men er in de discussie te weinig rekening mee heeft gehouden dat Thietmar van Merseburg ook zegt dat het klooster het gemeenschappelijk werk²¹¹ was van Ansfried en Herswindis.

Het is de gangbare opvatting dat Thorn meteen vanaf de stichting een eigenklooster²¹² is geweest van Notger, de prins-bisschop van Luik van 972 tot 1008. Maar volgens Monna is het waarschijnlijk dat de abdij is gesticht als een familieklooster van Ansfried jr. en pas is overgedragen aan de bisschop van Luik toen Ansfried in 995 bisschop van Utrecht werd.²¹³ Het karakter van een familieklooster blijkt ook uit de vermelding door Thietmar van Merseburg dat Herswindis er is begraven en dat Ansfrieds dochter er de eerste abdis is geweest.²¹⁴

Het precieze tijdstip van de stichting is niet met zekerheid vast te stellen maar men is het erover eens dat het ligt tussen 972, het jaar waarin Notger bisschop van Luik wordt, en 995, het jaar waarin Ansfried jr. tot bisschop van Utrecht wordt gewijd.²¹⁵ Waarschijnlijk ligt het stichtingsjaar wat dichter bij het jaar 995 want, als men aanneemt dat de abdij aanvankelijk een familieklooster is geweest, dan heeft Ansfried dat klooster vermoedelijk pas gesticht toen duidelijk werd dat hij geen mannelijke nakomelingen zou krijgen.²¹⁶

²⁰⁶ MGH SS, Nova Series, IX, 169.

²⁰⁷ Linssen (1963), 3; Grosse (1987), 132; Monna (1988), 180.

²⁰⁸ Habets XIII-XVII. Over Herswindis zie § 2.2.6.

²⁰⁹ Over de stichtingsakte zie § 2.2.5.

²¹⁰ Aarts (1994), 33.

²¹¹ *monasterium communis laboris* (MGH SS, Nova Series, IX, 173).

²¹² Kerken, kloosters, kapittels en zelfs bisdommen kunnen onder het eigenkerkrecht vallen. Een eigenkerk (*ecclesia propria*) is een kerk waarover een natuurlijke persoon of een rechtspersoon eigendomsrecht uitoefent. Daardoor kan hij onafhankelijk van het bischoppelijk gezag beschikken over zaken en rechten die aan die kerk verbonden zijn, onder andere het recht om zonder tussenkomst van de bisschop voor de bediening van die kerk een pastoor te benoemen (Kuys (2004), 47). Cf. Nolet en Boeren (1951), 323-325 en Sangers en Janssen (1982), 57-58. Over het eigenkerkstelsel zie verder Kuys (2004), 47-63.

²¹³ Monna (1988), 191-195. Aarts (1994, 29) lijkt deze opvatting te volgen. Tonnaer (1997, 42) deelt de visie van Monna met stelligheid.

²¹⁴ Grosse (1987), 137-138.

²¹⁵ Voor de argumenten waarop deze vaststelling is gebaseerd en voor het volgende zie Grosse (1987), 134-135 en Monna (1988), 182-191.

²¹⁶ Grosse (1987), 136.

Thietmar van Merseburg vermeldt dat Herswindis vlak voor haar dood onderweg is naar Thorn en dat ze daar naast het klooster begraven wordt.²¹⁷ Hij vervolgt dan:

*Post discessum autem domne ipsius felix comes non de terreni operis casu desperatus, sed in virtutis volatu eo ipso sublevatus, mente disposuit, ut monasterialem vitam subiret, sicubi maioris obediencie regulam inveniret. Quod dum in exordio per intencionem agitur, a tercio Ottone imperatore ad episcopatum Traiectensem per Notgerum Leodii pontificem summa necessitate vocatur.*²¹⁸

Uit dit citaat blijkt dat Ansfried na de begrafenis van zijn vrouw als monnik wilde gaan leven en dat hij op zoek was naar een klooster waar hij kon intreden. Pas daarna wordt hem gevraagd om bisschop van Utrecht te worden. Dit alles heeft zijn tijd gekost en de abdij bestond blijkbaar al voordat deze reeks gebeurtenissen plaatsvond. Ook dat maakt het waarschijnlijk dat de abdij weinig jaren vóór 995 is gesticht.²¹⁹ In de stichtingsakte wordt 992 als stichtingsjaar vermeld. Hoewel die akte een *falsum* is, kan gezien het bovenstaande niet uitgesloten worden dat dat jaar het juiste stichtingsjaar is.²²⁰

2.2.5 De stichtingsakte

In de eerder genoemde stichtingsakte van de abdij van Thorn wordt Hilsondis, de echtgenote van Ansfried, genoemd als stichter. Na jarenlange discussies wordt momenteel echter vrijwel algemeen aangenomen dat Ansfried de stichter is geweest en dat de stichtingsakte een *falsum* is. Desondanks heeft die akte grote invloed gehad en de lokale geschiedschrijving houdt er nog aan vast,²²¹ redenen waarom de discussies rond deze akte nu nader worden besproken.

Van de stichtingsakte, ook wel “992” genoemd, is geen origineel bekend maar er zijn wel 31 afschriften voorhanden en ook zijn er afschriften in druk verschenen.²²² In de discussie over deze oorkonde komen in hoofdzaak de volgende vragen aan de

²¹⁷ Zie het citaat aan het begin van deze paragraaf.

²¹⁸ MGN SS, Nova Series, IX, 173.

Maar na heengaan van zijn vrouw was de gezegende graaf niet wanhopig vanwege het aardse maar bemoedigd door zijn deugdzaamheid besloot hij voor zichzelf om het kloosterleven aan te gaan als hij ergens een strenge regel van gehoorzaamheid zou vinden. Toen hij daar intensief mee bezig was, werd hij door keizer Otto III dringend gevraagd voor het episcopaat van Utrecht door bemiddeling van Notger, de bisschop van Luik.

²¹⁹ Cf. Aarts (1994), 30.

²²⁰ Die mogelijkheid wordt geopperd door Tonnaer (1997, 27) en blijktens een mededeling in Monna (1988, 184, noot 21) ook door Halbertsma (Halbertsma, H., *Frieslands oudheid*, Groningen 1982). Ook voor Brekelmans is het aannemelijk dat 992 het stichtingsjaar is (Brekelmans (1992, 13). Herswindis zou dan zijn overleden in de periode 992-995. Cf. Habets I, XVII.

²²¹ Zie § 2.2.6.2 en § 2.2.6.3.

²²² De tekst staat onder andere in Gysseling en Koch (1950), 369-370 en in ONB, II, 27-29. In die laatste zijn de afschriften gespecificeerd (pag. 16-20) en daarin staat ook een overzicht van de uitgaven (20-21). Vertalingen van de stichtingsakte staan in Brekelmans (1992), 17-18 en Tonnaer (1997), 31.

orde.²²³ Is de akte echt of is het een *falsum*? Van wanneer dateert de oorkonde, of liever: van wanneer dateren de afschriften? Wat is de bedoeling geweest van de akte?

Al in de negentiende eeuw uitten enkele deskundigen hun twijfel over de echtheid. Het mondelinge pleidooi van Habets in 1885 voor de leden van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, waarin hij de echtheid verdedigde, stuitte dan ook op ongelooft.²²⁴ Zijn betoog werd gepubliceerd in 1887²²⁵ en Habets gaf het een paar jaar later opnieuw uit waarbij hij ook eerder door anderen geformuleerde meningen probeerde te weerleggen.²²⁶

Zijn argumenten komen in hoofdzaak op het volgende neer. De gegevens over de stichting zijn niet in tegenspraak met de getuigenissen van Thietmar van Merseburg en Aegidius van Orval. De specificatie van de schenkingen in het land van Strijen (Hoekse Waard) is niet strijdig met gegevens uit andere akten. De in de akte vermelde benoeming van voogden is niet in strijd met de inhoud van andere charters. Alleen de vermeldingen aan het slot van de datum en de getuigen zijn vervalst of door een latere hand toegevoegd.

Blok heeft betoogd dat het om een *falsum* gaat.²²⁷ Zijn argumenten kunnen als volgt worden samengevat. Het is niet gebleken dat er ooit een origineel heeft bestaan en de inhoud bevat de volgende onjuistheden. Thietmar van Merseburg noemt de vrouw van Ansfried Hereswit of Hereswint maar in de akte staat “het taalkundig onzinnige”²²⁸ Hilsondis. De term *terra de* in *comitessa terrae de Stryen* is niet van de tijd die in de akte wordt genoemd maar op zijn vroegst van de dertiende eeuw.²²⁹ Ook de spelling van de naam Stryen is niet juist. Zwendiboldis stierf in 900 en kan dus niets hebben nagelaten aan Hilsondis. Volgens Thietmar van Merseburg is Ansfried de stichter en niet Hilsondis. “De bepaling omtrent de advocatie op de geschonken goederen is ook zonder voorbeeld in oorkonden van dezen aard. De voorbeelden, die de heer Habets aanhaalt, zijn volstrekt niet overeenstemmend met wat in onze oorkonde gezegd wordt”. Ook de in de akte vermelde stichtingsdatum is volgens Blok niet juist.²³⁰ Er is geprobeerd om vooral de inhoud van de oorkonde alsnog gedeeltelijk te redden²³¹ maar de argumenten van Blok zijn nog steeds afdoende en die pogingen kunnen als mislukt worden beschouwd.²³²

²²³ Voor het volgende zie de samenvatting van de discussie tot 1970 door Koch in *OHZ* I, 113-115, en verder Blok (1892); Brekelmans (1992), 17-19; Aarts (1994), 31-36; Tonnaer (1997), 23-31 en de behandeling van de discussie tot 2000 in *ONB*, II, 22-26.

²²⁴ Voor een kritische beschouwing van het werk van Habets en andere Limburgse geschiedschrijvers uit de vorige eeuw zie Boeren (1964). Over Habets als kerkhistoricus zie Nissen (1997), 26-29.

²²⁵ Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, 3de reeks III (1887), 35-66.

²²⁶ Habets I, XII-XXXV.

²²⁷ Blok (1892).

²²⁸ Blok (1892), 33

²²⁹ Cf. Dhondt (1952), 9. Over Strijen zie Hezemans (1996).

²³⁰ De discussie over de datering van de stichting van de abdijkerk is besproken in de vorige paragraaf.

²³¹ Brekelmans (1992), 17-19; Aarts (1994), 31-35; Hezemans (1996), 4-6.

²³² *ONB*, II, 22.

Prinsen²³³ betoogt in een “wat gewrongen constructie”²³⁴ dat het niet zou gaan om de stichting van een abdij maar van een kerk en dat dus volgens hem de schenking niet gedaan is aan de abdij maar aan die kerk. Hij ziet dan ook geen reden om aan de waarheid van de oorkonde te twijfelen. Zijn betoog heeft geen invloed gehad op het verdere verloop van de discussie.

Men is het erover eens, dat de akte bedoeld is om bestaande rechten te verdedigen in een situatie die dat noodzakelijk maakte²³⁵ maar over de datering en de aanleiding tot het opstellen van de akte is er verschil van mening. Blok dateert de akte op het einde van de zestiende eeuw en neemt aan dat de inneming door prins Maurits van Breda (1590) en van Geertruidenberg (1593) de aanleiding is geweest.²³⁶ Maar volgens Koch is de oorspronkelijke redactie van de akte ouder dan 1593.²³⁷ Aarts voegt daaraan toe dat in een oorkonde van 1559²³⁸ iedere verwijzing naar de stichtingsakte ontbreekt en dat het falsum dus na dat jaar ontstaan zal zijn.²³⁹ Dillo e.a. komen tenslotte tot de conclusie dat de oorspronkelijke akte is geschreven vóór 1610 en waarschijnlijk niet lang na 1565.²⁴⁰ De akte is vermoedelijk ontstaan in Breda en waarschijnlijk niet in Thorn omdat het falsum daar pas na de editie van Miraeus in 1630 en vermoedelijk zelfs pas na 1639 aanwezig is.²⁴¹

Tenslotte is er nog de mogelijkheid geopperd dat het falsum al gemaakt zou kunnen zijn in de dertiende eeuw in Rolduc.²⁴² In verband met die datering constateert Vanderkindere dat in de stichtingsakte niet de naam Hereswit staat, die Thietmar van Merseburg rond 1013 gebruikt maar de naam Hilsuinde, die door Aegidius van Orval in de tweede helft van de dertiende eeuw wordt gehanteerd.²⁴³ Als indicatie voor de datering wordt dit gegeven echter afgewezen door Koch,²⁴⁴ en in de discussie daarna komt deze vroege datering niet meer aan de orde.

2.2.6 De echtgenote van Ansfried

2.2.6.1 Twee namen voor één echtgenote

In de twee oudste bronnen komen voor de echtgenote van Ansfried twee namen voor. De oudste attestatie van de naam *Heresuint* staat in de kroniek van Thietmar van

²³³ Prinsen (1903).

²³⁴ Koch in *OHZ* I, 113.

²³⁵ Habets I, XII; Blok (1892), 35; Aarts (1994), 36.

²³⁶ Blok (1892), 35-36.

²³⁷ *OZH* I, 114.

²³⁸ Habets II, akte nr. 16 van 28 juli 1559.

²³⁹ Aarts (1994), 67, noot 145. Cf. Brekelmans (1992), 19.

²⁴⁰ *ONB*, II, 25.

²⁴¹ *ONB*, II, 24.

²⁴² Boeren (1949), 139-140. Cf. Habets I, XXIX-XXX.

²⁴³ Vanderkindere (1902), 121.

²⁴⁴ *OHZ* I, 115.

Merseburg (circa 1013).²⁴⁵ In de kroniek van Aegidius van Orval (eerste helft dertiende eeuw) wordt ze voor het eerst aangeduid met de accusativus *Hilsuindem*.²⁴⁶ De nominativus is dan *Hilsuindis*. In latere bronnen komen de volgende vormen voor. In een anonieme bron uit Hilvarenbeek (16de eeuw) staat *Hilsuindis* maar daarin is deze vorm ontleend aan Aegidius van Orval.²⁴⁷ Enkele bronnen uit de zestiende en zeventiende eeuw vermelden: *Herswinda* (1515), *Hiersuinda* (1645), *Herswindis* (1680) en *Hilsundis* (1696).²⁴⁸ In de afschriften van de stichtingsoorkonde staan de volgende vormen: *Hilzundis*, *Hilsundis*, *Hilzondis*, *Hilsondis*, *Hilgondis* en *Hildegondis*.²⁴⁹ De laatste twee zijn duidelijk afwijkend. Het betreft mogelijk de naam van de abdis die voor het eerst wordt genoemd in een akte van 1231 en voor het laatst in een akte van 1266.²⁵⁰ Die naam zou dan abusievelijk gebruikt zijn om de echtgenote van Ansfried ermee aan te duiden.

Uit Thorn zijn de volgende gegevens bekend. In een ongedateerd handschrift van een liturgisch gebruiksboek²⁵¹ staat drie maal de naam *Hersewindis*, het afschrift van de akte van haar *elevatio* (zie hieronder) noemt haar *Herswijndis* en in *Officia Propria* komt zeven keer *Herswindis* voor. *Hilzundis* staat in de stichtingsakte, het opschrift op het deksel van het zogenaamde loden kistje (zie hieronder) en twee exemplaren van een *Tabula anniversariorum* uit Thorn die allebei dateren van het jaar 1715²⁵² vermelden de naam *Hilsundis* en op haar grafmonument in de abdijkerk (zie hieronder) staat *Hilsondis*.²⁵³

²⁴⁵ MGH SS, Nova Series, IX, 171. Het betreffende fragment volgt hierna in de lopende tekst.

²⁴⁶ MGH SS, XXV, 60: *Hic itaque Aufredus comes in episcopum inferioris Traiecti divina inspirante gratia cum esset electus, suam coniugem, sanctam videlicet Hilsuindem, in dicto cenobio constituit. In quo filia eorum, sancta Benedicta, primo regimen animarum sub regula beati Benedicti suscipit; ubi et meruerunt sepeliri* (Toen dan deze graaf Anfredus door de genade van God was gekozen tot bisschop van Utrecht, bracht hij zijn echtgenote, de heilige Hilsuindis, onder in het vernoemde klooster [de abdij Thorn]. Daar nam hun dochter, de heilige Benedicta, als eerste het bestuur over de bewoonsters op zich onder de regel van de zalige Benedictus; daar zouden zij ook begraven worden).

²⁴⁷ Monna (1988), 144-145.

²⁴⁸ Flament (1893), 27-32.

²⁴⁹ OHZ I, 115, noot d.

²⁵⁰ Habets I, akte nr. 10 uit het jaar 1231 en akte nr. 36 van juli 1266. Cf. Habets I, LVIII-LIX.

²⁵¹ Habets I, XVIII. Habets citeert uit een handschrift, waarvan hij de datering en de vindplaats niet noemt. Dat handschrift heeft als titel: *Officia ecclesiae collegialis nobilium virginum abbatae Thorensis*. Het betreft, zoals blijkt uit de titel en de inhoud van het citaat, een liturgisch gebruiksboek. Als zodanig is het verwant met *Officia Propria* maar in de vergelijkbare fragmenten zijn er tekstverschillen. In de titel staat de aanduiding *ecclesia collegialis*. In de akten in Habets I wordt die aanduiding voor het eerst aangetroffen in een akte uit 1318 (Habets I, nr. 139 van 13 april 1318). In de periode daarvoor wordt in een aantal akten de specificatie *ordinis sancti Benedicti* gebruikt (zie § 2.2.8). Vermoedelijk dateert het door Habets geciteerde fragment dan ook op zijn vroegst uit het begin van de veertiende eeuw.

²⁵² Toegangsnr. 01.187 B (Habets II), nr. 1634 en 1635: bij de datum van 1 mei: *Fundatricis Hilsundis 31: aurei*.

²⁵³ Flament (1893), 16-18.

In de loop der eeuwen blijven dus steeds de schrijfvarianten van twee namen voorkomen: *Herswindis*, voor het eerst vermeld door Thietmar van Merseburg, en *Hilsuindis*, die voor het eerst voorkomt in de kroniek van Aegidius van Orval. Allebei de namen zijn samenstellingen met *-sinth* / *-swinth* / *-swith* als laatste deel maar het voorste deel is afgeleid van de oude vormen *hari-*, respectievelijk *hildi-* die etymologisch niet verwant zijn.²⁵⁴ In de secundaire literatuur worden beide namen gebruikt maar men bedoelt dan steeds dezelfde persoon: de echtgenote van Ansfried, de stichter van de abdij.²⁵⁵

Maar omdat er etymologisch twee verschillende namen zijn, zouden er ook twee verschillende personen moeten zijn. Daarvan uitgaande overweegt Jongbloed de hypothese dat *Heresuint* niet de echtgenote is van Ansfried jr., de stichter van de abdij maar van zijn oom Ansfried sr.²⁵⁶ De discrepantie die er is tussen de kroniek van Thietmar van Merseburg en die van Aegidius van Orval over het overlijden van Ansfrieds echtgenote zou daarmee dan ook opgelost worden. Thietmar van Merseburg zegt dat *Heresuint* overleed toen Ansfried al wel de abdij van Thorn had gesticht maar nog geen bisschop van Utrecht was en dat ze daar later ook is begraven.²⁵⁷ Maar volgens Aegidius van Orval bracht Ansfried *Hilzundis* onder in de abdij van Thorn toen hij bisschop werd.²⁵⁸ Thietmar van Merseburg zou volgens Jongbloed de echtgenote van Ansfried sr. kunnen bedoelen en Aegidius van Orval de vrouw van Ansfried jr. en dan zouden beide verhalen niet meer met elkaar in strijd zijn.

Wat hiervan zij, de implicatie is dan wel, dat allebei de echtgenotes in de abdij van Thorn begraven zijn. In de overgeleverde bronnen van Thorn zijn echter – voor zover kon worden nagegaan – geen gegevens die erop zouden kunnen duiden dat de echtgenote van Ansfried sr. in die abdij heeft verbleven en/of daar is begraven.²⁵⁹ Wel is het duidelijk dat in de Thornse bronnen zowel *Herswindis* als *Hilsundis* voorkomen en dat dat niet willekeurig gebeurt. *Herswindis*, de naam die van Thietmar van Merseburg afkomstig is, komt voor in de akte van de *elevatio* en herhaaldelijk in *Officia Propria* en bovendien blijkt daarin dat Ansfried en Herswindis worden beschouwd als de gezamenlijke stichters van de abdij.²⁶⁰ *Hilsundis*, de naam die voor het eerst gebruikt is door Aegidius van Orval, wordt genoemd in de andere hierboven genoemde Thornse bronnen. Bovendien wordt ze daarin aangeduid als degene die de abdij gesticht heeft. Dat kan niet overgenomen zijn van Aegidius van Orval want die zegt dat Ansfried de stichter is.

Van de stichtingsakte is hierboven gezegd dat ze waarschijnlijk dateert van het einde van de zestiende eeuw. Het loden kistje is van 1709 en de grafsteen vermeldt

²⁵⁴ Cf. Jongbloed (2009), 36. Blok spreekt van “het taalkundig onzinnige *Hilzondis*” (Blok (1892), 33). Blijkbaar bedoelt hij dat *Hilzondis*, taalkundig gezien, geen orthografische variant van *Herswindis* kan zijn.

²⁵⁵ Jongbloed (2009), 36.

²⁵⁶ Jongbloed (2009), 36-40.

²⁵⁷ MGH SS, Nova Series, IX, 171. Het betreffende fragment volgt verderop.

²⁵⁸ MGH SS, XXV, 60. Het betreffende fragment is geciteerd in § 2.2.6.1, noot 246.

²⁵⁹ De vraag of dat wel het geval is voor de echtgenote van Ansfried jr. komt verderop ter sprake.

²⁶⁰ Zie § 4.13.2.5.

1739 als datum. De stichtingsakte is dus de oudste van de reeks. Daarin wordt *Hilsundis* niet alleen gepresenteerd als stichteres maar bovendien heeft ze daarin de titel *comitessa*. Het kan geen toeval zijn dat in de tekst op het loden kistje en in de tekst op de grafsteen *Hilsundis* eveneens wordt aangeduid als de stichteres en bovendien met de titel *princeps*, respectievelijk *comitessa*. De conclusie is dan ook, dat die laatste twee teksten niet gebaseerd zijn op de oudste bronnen maar op de stichtingsakte en dat de naam *Hilsundis* in de Thornse bronnen pas voorkomt vanaf het einde van de zestiende eeuw.

Deze Thornse teksten zijn alle drie officiële getuigenissen die de buitenwereld laten weten dat gravin *Hilsundis* de stichteres is van de abdij. Bij de behandeling van de stichtingsakte is gebleken dat die akte is bedoeld om bestaande rechten te verdedigen. Daarbij dienen de naam en de titulatuur als uitgangspunt voor de verdediging van die rechten. Daarnaast worden *Herswindis* en Ansfried in de liturgie beschouwd als de gezamenlijke stichters en heeft haar tombe een ereplaats in de abdijskerk, zoals bij de behandeling van *Officia Propria* zal blijken. Op deze wijze wordt weliswaar met de twee namen dezelfde vrouw bedoeld maar ze hebben daarnaast ieder een eigen betekenis gekregen die bepaald wordt door de context. *Herswindis* is al vroeg de naam voor de *elevatio* en de liturgische vieringen en de naam *Hilsondis* heeft veel later een profane, politiek-strategische betekenis gekregen.

2.2.6.2 De verering van Herswindis

De verering van *Herswindis* is behandeld door Flament.²⁶¹ Ze blijkt uit epitheta en legenden en uit de aandacht die ze volgens hem krijgt in de liturgie van Thorn.²⁶² De oudste bron waaruit de verering van *Herswindis* blijkt, is de kroniek van Thietmar van Merseburg.²⁶³ De laatste levensdagen van *Herswindis*, haar dood en haar begrafenis worden door hem als volgt verteld.

Interea contigit ut dompna Heresuint comitissa, ipsius scilicet coniunx reverenda, in curte sua, qui dicitur Gilisa, cepit egrotare. Que statim velut mortis presaga future festinavit ire ad Torna. Quo dum pre nimio dolore nequiret pervenire, in domo cuiusdam maioris remansit in itinere. Qui, sicut ipse nobis retulit, nimie ferocitatis canes habuit, nuorum latratum ipsa infirma graviter sustinuit. Hospes ut audivit, festine precatus ab ipsa hos libentissime voluit capere, vel ad ultimum, si potuisset, etiam occidere. Horum dum neutrum potuisset, mirabiliter accidit, ut nullis eorum postea quivit latrare, donec sancta Dei ancilla obdormivit in pace. Quam secus monasterium communis laboris comes sancte simplicitatis in secretario sepelivit. Huius cameraria multis annis fuit ydropica. Huic visum est in vigilia nativitatis Domini, quod ad sepulchrum domne sue candelas deberet afferre;

²⁶¹ Flament (1893), 25-38. Cf. Brekelmans (1992), die vermeldt dat ze na de middeleeuwen op plaatselijke heiligenkalenders voorkomt.

²⁶² Over die aandacht zie echter § 4.13.3.

²⁶³ Flament vermeldt in dit verband Thietmar niet en zegt dan ook ten onrechte dat Aegidius van Orval de oudste bron is waaruit de verering van *Herswindis* blijkt.

*quod et fecit. Mox dum matutinae laudes celebrarentur, exivit, solucionem habuit, sana coram omni populo rediit.*²⁶⁴

In dit fragment wordt *Heresuint coniunx referenda* en *sancta Dei ancilla* genoemd. De legende van de honden die niet meer konden blaffen en die van de genezing van de waterzuchtige vrouw kunnen gezien worden als een bevestiging in verhaalvorm van het predicaat *sancta* en er is nog een derde legende waarin de heiligheid van Herswindis blijkt uit een bijzondere gebeurtenis. Deze legende wordt uitvoerig verteld in Albers.²⁶⁵ De inhoud kan als volgt worden samengevat.

Een dienaar attendeert Ansfried erop dat Herswindis elke nacht alleen het kasteel verlaat. Ansfried denkt aan ontrouw, bespiedt haar en ziet haar inderdaad naar buiten gaan. Hij volgt haar en merkt dat ze naar een bepaalde plek gaat om er te bidden. Terwijl ze in gebed is, daalt er een stralend licht uit de hemel op haar neer. Als Ansfried dat ziet, beseft hij dat zijn vrouw niet alleen trouw is maar ook dat ze een heilige is. Ansfried wil zijn knecht straffen maar Herswindis voorkomt dat door te zeggen dat de knecht naar beste weten de eer van zijn heer had bewaakt.

Het epitheton *sancta* komt ook voor in de kroniek van Aegidius van Orval, in *Officia Propria* en in door Flament gespecificeerde gedrukte bronnen uit de zestiende en zeventiende eeuw. Ook komt daarin een enkele keer het epitheton *venerabilis* of het predicaat *beata* voor. Daar kan nog aan toegevoegd worden dat in de aanduiding *B. Hilsundis* in het opschrift van het loden kistje (zie hierna) de *B.* wel een afkorting is van *Beatae*.

De titel *sancta* is voor Flament een bewijs van heiligenverering maar hij vermeldt geen bronnen waaruit een feitelijke heiligenverering blijkt. Flament citeert en vertaalt de betreffende fragmenten²⁶⁶ en concludeert dat er sprake is van een cultus, een verering van een heilige.²⁶⁷

²⁶⁴ MGH SS, Nova Series, IX, 171.

Ondertussen gebeurde het dat de eerbiedwaardige gravin Heresuint, zijn [Ansfried's] echtgenote, ziek werd in haar hof dat Gilisa genoemd wordt. Omdat ze haar naderende dood als het ware voorvoelde, ging ze snel naar Torna. Omdat ze vanwege hevige pijnen die plaats niet meer kon bereiken, verbleef ze onderweg in het huis van een meier. Die had, zoals hij ons verteld heeft, zeer onstuimige honden en de zieke kon hun geblaf moeilijk verdragen. Toen de gastheer dat hoorde, was hij ten eerste bereid om ze op haar verzoek onmiddellijk op te sluiten of in het uiterste geval af te maken, als hem dat zou lukken. Het lukt hem geen van twee maar het gebeurde op wonderlijke wijze dat er daarna geen meer kon blaffen totdat de heilige dienaar van God in vrede was ontslapen. De levensgezel [Ansfried] van deze heilige vrouw [Heresuint] heeft haar begraven op een geheime plaats bij de abdijkerk die ze samen hadden gesticht. Haar kamermeisje had vele jaren last van waterzucht. Op de vigilie van Kerstmis zag ze in een visioen, dat ze kaarsen naar het graf van haar vrouwe moest brengen en dat deed ze. Toen later de lauden werden gevierd, is ze weggegaan en heeft ze zich gereinigd. Voor iedereen zichtbaar genezen kwam ze weer terug.

²⁶⁵ Albers (1894), 350-353. De legende komt voor het eerst voor bij Johannes a Leydis († 1470). Ze wordt ook verteld in Houtmortels (1948), 15-16 en Tonnaer (1997), 34-36. Cf. Wolters (1850), 8-9.

²⁶⁶ Die fragmenten komt later aan de orde bij de behandeling van de betreffende rituelen.

²⁶⁷ Zie echter § 4.13.3.

2.2.6.3 Vijf rustplaatsen voor Herswindis/Hilsondis

Op het priesterkoor in Thorn ligt een grafsteen ter herinnering aan Herswindis met het volgende opschrift.

D. O. M.
PIAEQUE MEMORIAE
D: HILSONDIS COMITISSAE DE
STRIJEN & HUIATIS, HUIUS SEËMI
COLLEGII FONDATRICES
MUNIFICAE CUM CONSILIO ET
ASSENSU MARITI SUI D: ANSFRIDI
COMITIS DE TEISTERBANT &
EX POST EPISCOPI
ULTRAIECTENSIS NEC NON
BENEDICTAE EORUM FILIAE
PRIMAEQUE ABBATISSAE DEVOTA
ET GRATA POSTERITAS EX
VETERI AD HANC FORMAM
REDIGI CURAVIT 1739

RENOVATUM CUM PAVIMENTO
ECCLESIAE 1787

ET ITERUM RENOVATUM
EST ANNO SANCTO 1950

In vertaling: Aan God, de allerhoogste,²⁶⁸ en ter vrome herinnering aan vrouwe²⁶⁹ Hilsondis, gravin van Strijen en Hoei, milddadige stichteres van dit ...²⁷⁰ college, met raad en toestemming van haar echtgenoot de zalige Ansfried, graaf van Teisterbant en later bisschop van Utrecht en ook aan Benedicta, hun dochter en eerste abdis, heeft het vrome en dankbare nageslacht ervoor gezorgd dat deze steen naar de oude vorm werd hersteld in 1739. Vernieuwd met de vloer van de kerk in 1787. En nogmaals vernieuwd in het heilig jaar 1950.²⁷¹

Twee meter onder deze grafsteen werd op 22 november 1893 een loden kistje ontdekt. Het was 62 cm. lang en 22 cm. hoog en breed. Op het deksel was het volgend opschrift aangebracht.

²⁶⁸ *D.O.M.* is een gebruikelijke verkorte weergave van *Deo Optimo Maximo*.

²⁶⁹ *D:* is volgens Flament een verkorte aanduiding voor *Divae*, respectievelijk *Divi* (Flament (1893), 17). Kronenburg betoogt echter dat op grafstenen van aanzienlijke personen *D.* de gebruikelijke afkorting is voor *Dominus* of *Domina* (Kronenburg (1916), 165, noot 1).

²⁷⁰ *SEËMI* lijkt een abbreviatuur maar het is niet duidelijk welk woord verkort is weergegeven.

²⁷¹ De tekst op de grafsteen is overgenomen van Flament, die erop wijst dat in andere, door hem gespecificeerde publicaties de tekst niet helemaal juist is weergegeven (Flament (1893), 16 en 16, noot 1).

DE COMMUNI CONSILIO
 ET CONSENSU D. ABBATISSAE
 PRINCIPIS ET CAPITULI THO
 RENSIS IN HANC CAPSULAM
 REPOSITA FUERUNT OSSA
 B. HILSUNDIS
 FUNDATRICIS
 A° 1709
 DIE XIII MENSIS
 MAY.

In vertaling: Ingevolge gezamenlijk overleg en instemming van de abdisvorstin en het kapittel van Thorn zijn in dit kistje de beenderen gelegd van de stichteres, de zalige Hilsundis, in het jaar 1709 op 13 mei.

De inhoud van het kistje bestond uit beenderen, zoals het opschrift ook vermeldt, en textielrestanten. Wegens de vermelding op het deksel en de positie van het kistje onder de grafsteen van Herswindis is het aannemelijk dat het hier haar stoffelijke resten betreft. Het kistje bevond zich in een kleine ruimte, een soort grafkeldertje. Dat was gebouwd in een grotere ruimte die leek op een kolom maar die in werkelijkheid bleek te bestaan uit vier muren van mergelsteen. Deze ruimte was met zavel opgevuld. Dat zou mogelijk gebeurd zijn in 1140 “toen de plechtige verheffing van het lichaam van Hereswit plaats had, waardoor de heiligverklaring geschiedde in die tijd” of in 1285, toen de gotische verbouwing van een groot deel van de abdijkerk plaatsvond.²⁷²

Dit relaas van Flament vraagt op een paar punten om enige toetsing met andere gegevens. De oudste vermelding over de rustplaats van *Herswindis* na haar overlijden staat in de kroniek van Thietmar van Merseburg. Het betreffende fragment luidt: *Quam* [Hersuindem] *secus monasterium communis laboris comes* [Ansfridus] *sancte simplicitatis in secretario sepelivit*.²⁷³ Het is niet erg duidelijk wat Thietmar van Merseburg bedoelt. *Monasterium* kan zowel ‘klooster’ als ‘kerk’ betekenen, het woord *secus* betekent ‘vlak achter, langs, in de buurt van’²⁷⁴ en van de mogelijke betekenissen van *secretarium* komen ‘geheim vertrek’, ‘sacristie’ en ‘crypte’ in aanmerking.²⁷⁵

Habets²⁷⁶ veronderstelt dat met *secretarium* de oostelijke crypte wordt bedoeld. De bouw van de abdijkerk is waarschijnlijk met die crypte begonnen. Het is gebruikelijk dat men aan de oostkant begint, omdat dat de kant is van het priesterkoor, het liturgische centrum van de kerk. Bovendien heeft Ansfried de abdij gesticht als een familieklooster en zijn eerste zorg zal dus geweest zijn om de crypte gereed te maken als begraafplaats voor zijn familie.²⁷⁷ Als *Herswindis* overlijdt, is de abdij nog maar

²⁷² Voor het voorafgaande zie Flament (1893), 15-23.

²⁷³ MGH SS, Nova Series, IX, 173. Dit citaat is eerder aan de orde geweest maar wordt hier voor de duidelijkheid nogmaals weergegeven.

²⁷⁴ WB Niermeyer s.v. *secus*.

²⁷⁵ WB Blaise en WB Niermeyer s.v. *secretarium*.

²⁷⁶ Habets I, XVII.

²⁷⁷ Van Cauteren (1987), 8.

enkele jaren oud. Aangenomen dat de bouw onmiddellijk na de stichting is begonnen en dat de crypte bij de begrafenis van *Herswindis* al gereed was, dan nog is de bouw van de rest van de kerk, in het bijzonder het priesterkoor boven de crypte nog in volle gang. Dat maakt het niet waarschijnlijk dat *Herswindis* in die crypte is begraven. Bovendien duidt het woord *secus* erop dat haar rustplaats niet ín maar buiten de abdijkerk lag. Dat ze buiten het klooster zou gelegen hebben, is onwaarschijnlijk en met *monasterium* moet dan wel de abdijkerk zijn bedoeld. Mogelijk was haar graf achter de abdijkerk.²⁷⁸ Ook is het denkbaar dat ze aan de noordzijde daarvan begraven is want daar ligt het kerkhof ten tijde van *Officia Propria* en waarschijnlijk al van oudsher.

De mededeling van Flament dat er in 1140 een *elevatio* heeft plaatsgevonden, is gebaseerd op een nagelaten aantekening van Habets: “In 1140 werden de gebeenten verheven der stichteres Hilsuindis in de vierde indictie”.²⁷⁹ Habets vermeldt daarbij niet zijn bron maar dat is zeer waarschijnlijk een overgeleverde ongedateerde kopie van een akte uit het archief van de abdij met de volgende tekst.²⁸⁰

*Elevatio Corporis D[omina] Abbatisae Herswindis fundatricis Thorensis. Anno incarnationis Dominica millesimo, centesimo quadragesimo, indictione quarta, praesidente Innocentio Papa Romanae Sedi, regnante Conrado hujus nominis Secundo, elevata sunt ossa venerabilis comitessae Herswindis quae hunc locum construxit ad laudem et honorem s[anctae] et individuae Trinitatis, et Beatae Mariae semper virginis: verumtamen linis in quo caro ejus assumpta fuit in loco pristinae pansationis remansit.*²⁸¹

Het is – voor zover kon worden nagegaan – niet bekend wat de aanleiding is geweest voor deze *elevatio* en de tekst vermeldt niet welke nieuwe rustplaats *Herswindis* heeft gekregen. Wel lijkt de laatste zin van die tekst het vermoeden te bevestigen dat ze oorspronkelijk begraven is in grond buiten de abdijkerk.

In de dertiende eeuw werd de romaanse abdijkerk vervangen door een kerk in gotische stijl. Men gebruikte daarbij mergelsteen voor het opgaande muurwerk. In 1268 was de bouw van het koor zover gevorderd dat de hulpbisschop van Luik op 6 september vijf altaren kon wijden.²⁸² Maar de huidige oostelijke crypte kan niet ouder zijn dan de veertiende eeuw. Deze gotische crypte is waarschijnlijk binnen de oorspronkelijke hardstenen muren als een nieuwe crypte gebouwd met mergelsteen.²⁸³ Het is aannemelijk dat de grotere ruimte waarin het loden kistje in een soort grafkel-

²⁷⁸ Van Cauteren (1987), 6. Cf. Tonnaer (1997), 37.

²⁷⁹ Vermeld in Flament (1893), 23. Cf. ook Habets I, XVII.

²⁸⁰ Toegangsnummer 01.187 C (Inventaris van D’Hoop), nr. 18783, fol. 60, ongedateerde kopie van een akte.

²⁸¹ Verheffing van het lichaam van vrouwe abdis *Herswindis*, stichteres van Thorn. In het jaar 1140 van de geboorte van de Heer in de vierde indictie, terwijl paus Innocentius de Romeinse Stoel bestuurd en Conradus II regeerde, zijn de beenderen verheven van de eerbiedwaardige gravin *Herswindis* die deze plaats heeft gebouwd tot lof en eer van de heilige en ondeelbare Drievuldigheid en de zalige Maria, altijd maagd. Het lijkkleed waarin haar bloed was opgenomen is echter in haar vorige rustplaats achtergebleven.

²⁸² Cf. Habets I, nr. 40. Daarin wordt niet vermeld welke altaren dat waren.

²⁸³ Van Cauteren (1987), 11-12.

dertje stond, eveneens niet ouder is dan de veertiende eeuw omdat ze was opgetrokken met mergelsteen, hetzelfde materiaal waarmee de nieuwe, gotische crypte is gebouwd. Daarin is dan later het ‘grafkeldertje’ gebouwd waarin in 1893 het loden kistje werd ontdekt.

Waar is dan de rustplaats van *Herswindis* geweest in de eeuwen tussen de *elevatio* en de plaatsing in de crypte van het loden kistje? Het is waarschijnlijk en men neemt dat ook aan, dat na de *elevatio* de beenderen van *Herswindis* in de tombe in het hoogkoor zijn geplaatst.²⁸⁴ Die tombe wordt vermeld in *Officia Propria* en dat betekent dat ze in ieder geval al lang bestond voordat het loden kistje in het grafkeldertje werd geplaatst en het is niet onwaarschijnlijk dat ze gemaakt is naar aanleiding van de *elevatio*.

Deze tombe is dan de tweede rustplaats geweest voor *Herswindis*. Het is een houten tombe geweest.²⁸⁵ Volgens het hierboven geciteerde grafschrift is die tombe in 1739 vervangen. Die vervanging houdt in dat de daarin aanwezige stoffelijke resten van *Herswindis* verwijderd moesten worden en een andere plaats moesten krijgen, voordat met de vervangingswerkzaamheden kon worden begonnen.²⁸⁶ Toen het loden kistje werd ontdekt, bleek dat het zich loodrecht onder de grafzerk bevond.²⁸⁷ Dat duidt erop dat de tombe niet is vervangen door een nieuwe tombe maar dat er een grafzerk voor in de plaats is gekomen.

Flament stelt in dit verband de vraag: “Is 1739 geen fout voor 1709?” want hij vindt het vreemd dat er na de plaatsing van het loden kistje in 1709 dertig jaar later alweer opnieuw een verandering aan het graf zou hebben plaatsgevonden. Mogelijk is er sprake van een verkeerde lezing van een ouder opschrift, temeer omdat het raadselachtige SEËMI daar ook een indicatie voor is.²⁸⁸ Als 1739 een verkeerde lezing zou zijn van een wellicht beschadigd 1709, dan zou dat de samenhang tussen de nieuwe grafzerk en het loden kistje in sterke mate bevestigen.

In het “grafkeldertje” onder de zerk kreeg *Herswindis* haar derde rustplaats. Maar nog werd ze niet met rust gelaten want na de ontdekking van het loden kistje in 1893 is haar stoffelijk overschot nog twee keer verplaatst: aanvankelijk heeft het kistje in de holte onder het Catharina-altaar in de oostelijke crypte gestaan en sinds een paar jaar staat het in een vitrine in die crypte, haar vijfde rustplaats.

Recent wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat moet worden aangenomen dat Ansfried de stichter is van de abdij en dat de stichtingsakte een *falsum* is. Dat is sinds Blok door vrijwel iedereen aanvaard maar de lokale geschiedschrijving houdt er nog aan vast.²⁸⁹ Toch is er meer aan de hand dan wat Monna typeert als een “klakkeloze overname van de mening van Habets”.²⁹⁰ Is het echt de vrouw van Ansfried die in de vitrine eindelijk haar laatste rustplaats heeft gekregen? Waarschijnlijk zal niemand het nog kunnen bewijzen maar uit het voorafgaande is gebleken dat men

²⁸⁴ Brassine (1939), 65.

²⁸⁵ Deze tombe wordt beschreven in § 3.3.4.

²⁸⁶ Lauwers (1997), 257.

²⁸⁷ Flament (1893), 17.

²⁸⁸ Flament (1893), 21.

²⁸⁹ Linssen (1963), 3. Regionale publicaties zijn onder meer Flament (1893), Houtmortels (1948), Sangers en Janssen (1982) en Tonnaer (1997).

²⁹⁰ Monna (1988), 177.

in Thorn daar eeuwenlang vast van overtuigd was en bij de behandeling van *Officia Propria* zal duidelijk worden dat haar tombe (met daarop de naam *Hilsondis*) een ereplaats heeft in de abdijkerk maar ook dat Ansfried en *Herswindis* in één jaargetijde worden herdacht als de gezamenlijke stichters van de abdij.

2.2.7 Benedicta

In de kroniek van Thietmar van Merseburg staat dat Ansfried zijn dochter aanstelde tot abdis van de abdij Thorn en verderop dat ze aanwezig was bij de uitvaart van haar vader.²⁹¹ Ook Alpertus van Metz (rond het jaar 1000) vermeldt dat de dochter van Ansfried abdis was van de abdij Thorn en eveneens dat ze aanwezig was bij de uitvaart van Ansfried.²⁹² Aegidius van Orval zegt dat zij de dochter was van Ansfried en Hilsuindis en dat zij de eerste abdis was. Alleen hij noemt haar Benedicta.²⁹³

Behalve bij Aegidius van Orval komt de naam Benedicta ook voor in een zestiende-eeuws anoniem document uit Hilvarenbeek maar in dat document is hij overgenomen uit de kroniek van Aegidius van Orval.²⁹⁴ Verder wordt de naam Benedicta – voor zover bekend – in geen ander document bevestigd behalve in de eerder besproken stichtingsakte van de abdij van Thorn maar dat is een *falsum*. Wel komt haar naam voor op het hiervoor behandelde grafschrift van haar moeder maar in *Officia Propria* wordt ze op geen enkele wijze vermeld. Men veronderstelt dat Benedicta evenals andere abdissen begraven ligt in de abdijkerk maar haar graf is niet gevonden.²⁹⁵

In de studies over Thorn wordt geen aandacht besteed aan epitheta die haar worden gegeven als aanduiding van haar heiligheid en nauwelijks aan de legenden die over haar worden vermeld in de bronnen. Door Thietmar van Merseburg wordt ze aangeduid met *filia sacratissima*, Alpertus van Metz noemt haar *venerabilis*²⁹⁶ en Aegidius van Orval geeft haar het epitheton *sancta*. Als een soort intermezzo in zijn kroniek van Ansfried voegt Thietmar van Merseburg een legende in over de niet met naam genoemde dochter van Ansfried die stellig is bedoeld om haar heiligheid te benadrukken. In het kort komt ze hierop neer: *Ze [Benedicta] was zo vrijgevig geweest, dat op zekere dag alle wijn op was. Ze gaat bidden voor het kruis in de kerk en prompt begint er zoveel wijn in het vat te stromen dat het overloopt.*²⁹⁷ De dochter

²⁹¹ MGH SS, Nova Series, IX, 171 en 175. Het eerste fragment en de vertaling ervan staan in § 2.2.4 en de tekst van het tweede fragment staat in noot 298.

²⁹² *Aderat in exequiis eius filia ipsius, venerabilis abbatissa Tornensis monasterii* Van Rij (1980), 34; met vertaling op pag. 35. Zie ook Hulshof (1916), 23.

²⁹³ MGH SS, XXV, 60. Het betreffende fragment en de vertaling ervan staan in § 2.2.6.1, noot 246.

²⁹⁴ Monna (1988), 144-145.

²⁹⁵ Flament (1893), 21.

²⁹⁶ Zie noot 292.

²⁹⁷ MGH SS, Nova Series, IX, 171: *Huius vero omnipotenti Dei famule quia mencionem fecimus, quod nostris temporibus per eam Dominus operatus est, silencio non preteribimus. Hospitalitatis non oblita tante dapsilitatis circa egenos et peregrinos extitit, ut quadam die de vino nil sibi vel sororibus beneficencie comunicacionis causa pretermisit.*

van Ansfried komt verder voor in twee verslagen van de translatie van het lichaam van Ansfried naar Utrecht. Het ene is van Thietmar van Merseburg en het andere van Alpertus van Metz.

Het verslag van Thietmar van Merseburg kan als volgt worden samengevat. *Na het overlijden van Ansfried komen Utrechtenaren om zijn lichaam te halen want ze willen hem in Utrecht begraven. Zijn dochter, de abdis, vergezeld van kapelaans en soldaten, zegt tegen ze dat hij begraven dient te worden op de plaats waar hij gestorven is. Het gevecht dat daarna dreigt te ontstaan, wordt voorkomen dankzij de gebeden van Ansfrieds dochter. Door een list weten de Utrechtenaren het lichaam van Ansfried alsnog in handen te krijgen. Op de weg die het heilig lichaam van Ansfried heeft afgelegd wordt een zoete geur waargenomen.*²⁹⁸

De vertelling van Alpertus van Metz kan als volgt beknopt worden weergegeven: *Na het overlijden van Ansfried komen Utrechtenaren om zijn lichaam te halen want ze willen hem in Utrecht begraven. Maar de monniken hadden al besloten dat hij in de kloosterkerk begraven zou worden. Er breekt brand uit en de Utrechtenaren maken van de verwarring gebruik om het lichaam van Ansfried weg te voeren. Als dat ontdekt wordt, dreigt er een gevecht te ontstaan maar de abdis [Benedicta] weet met haar gebeden te voorkomen dat de Utrechtenaren achtervolgd worden. Men verzoent zich met elkaar en dat is de verdienste van Ansfried.*²⁹⁹

Hoc dum celleraria sibi nunciasset, ait: "Equo animo esto, cara, et confortare! Dei enim gracia satis nobis poterit dare." Statimque solito more ante crucem prostrata in oratorio sancte Marie cepit orare, vinumque in vase funditus pridie exhaustum crescere cepit, quoadusque superfluxit. De quo non tantum sanctimoniales, sed et quamplures diu ad laudem Domini biberunt circummanentes vel adventantes.

²⁹⁸ MGH SS, Nova Series, IX, 175: *Post cuius obitum Traiectenses nudis pedibus et armatis manibus venerunt flentes, orantes et domesticis dicentes: "Pro Dei nomine date nobis pastorem nostrum, quo portetur ad sue sedis tumultum." Quo contra reverende vite abbatissa, eius scilicet filia sacratissima, cum capllanis et militibus respondit: "In eodem loco debet sepeliri, ubi vita presenti a Deo est permissus exui." Perventum est ad hoc, ut armati ex utraque parte periculosissime convenire et plures vita deberent carere, nisi quod domna abbatissa se in medio eorum prostravit et a Deo paoem inter illos vel ad momentum rogavit. Interea videbatur militibus, quod ex illa parte, qua fratrum fuerant officine, ab aqua Ema nominata ad montis supercilium ipsius traherent sarcophagum. Quod dum niterentur, corpus a Traiectensibus sustollitur et levissime, sicut ipsi iurant adhuc, ultra aquam ducitur. Sic nutu Domini forcior pars delusa est militum. Post translacionem corporis sacri fragrantia miri odoris percepta est in via, que ultra tria miliaria veracissimorum hominum, sicut ipsi testantur, nares perfudit et pectora.*

²⁹⁹ *Interim Traiectenses quam frequentissimi convenerant, corpus exanime Traiectum deferendum auferre moliebantur. Ad hec peragenda, Deum adiutorem in ecclesia iuxta feretrum prostrati totis gemitibus precabantur. Tum subito ex uno latere collis officina quedam sive casu seu iussu Dei igne correpta est, omnibusque ad restinguendum ignem concurrentibus et omnino in ea re occupatis, feretrum Traiectenses, in quo corpus viri Dei positum est, leviter levantes ad flumen usque progrediebantur et positum in naviculam flumen transire ceperunt. Et quia navicula paucos capere poterat, ceteri quamdiu vadum permiserat, deinde natatu, sequebantur. At hi, qui ad submovendum ignem concurrerant, cum non prius consilium eorum animadverterent, quamvis brevissimum spacium interesset quam illi naviculam ad aliud litus subducerent, sumptis armis eorum co-*

De verhaallijn loopt in de twee verslagen parallel: er is onenigheid over de plaats waar Ansfried begraven dient te worden, een dreigend conflict daarover wordt voorkomen door de gebeden van Benedicta en het lichaam van Ansfried wordt naar Utrecht gebracht. Aan het slot van beide verhalen blijkt dat ze primair bedoeld zijn om de heiligheid van Ansfried aan te tonen. De verdienste van de bemiddeling van Benedicta die weliswaar door Thietmar al eerder is aangeduid met *filia sacratissima* en door Alpertus met *venerabilis* komt daardoor op de tweede plaats.

Een verhaal dat duidelijk niet in overeenstemming is met de verslagen van Thietmar en Alpertus van Metz is het volgende: *Toen Ansfried overleed werd zijn hart opgeborgen in een loden kistje met zilveren slot en aan zijn dochter Benedicta overhandigd, die het liet bijzetten in het graf van Herswindis, dat zich in de abdijkerk te Thorn bevond.*³⁰⁰

Deze legenden getuigen van de heiligheid van Benedicta maar ze lijken desondanks ten tijde van *Officia Propria* in Thorn niet bekend geweest te zijn en Benedicta wordt daar in die tijd ook niet vereerd. Hoewel ze de eerste abdis van Thorn is geweest, komt haar naam in Thorn pas voor op het einde van de zestiende eeuw in de stichtingsakte.

Tenslotte is er nog een vraag die – voor zover bekend – niet eerder is gesteld. Benedicta is een Latijnse naam terwijl een Frankische naam of een verlatijnsing daarvan in de tijd van Ansfried gebruikelijk is. Dat roept de vraag op: Is Benedicta wel de naam die haar ouders haar hebben gegeven of is het een naam die Aegidius voor haar heeft verzonnen omdat hij haar werkelijke naam niet kende?³⁰¹ Het is in de tijd van Aegidius van Orval nog gebruikelijk dat in de officiële kerkelijke correspondentie conventen zoals dat van Thorn worden aangeduid met de toevoeging *ordinis sancti Benedicti*, ongeacht de vraag of ze de regel van Benedictus nog volgen.³⁰² Ook de context waarin Aegidius van Orval de naam Benedicta gebruikt, laat iets dergelijks zien: *In quo filia eorum, sancta Benedicta, primo regimen animarum sub regula beati Benedicti suscipit.*³⁰³ Uit dit fragment blijkt, dat – als Aegidius van Orval, eeuwen na haar dood, voor haar een naam moest verzinnen – *Benedicta* een voor de hand liggende keus was.

nata avertere parabant. Ibi abbatissa, de qua prefati sumus, passis manibus soloque prostrata, ne recedentes insequerentur, vix precibus obtinuit. Quis etiam hoc meritis beati viri non adscribat, armatos furenti animo facillime sedatos et rusticam multitudinem in flumine transeundo impeditam et periculum et necem evasisse? (Alpertus van Metz, 34, 36).

³⁰⁰ Sangers en Janssen (1982), 7. Dit verhaal staat ook wat uitgebreider in Houtmortels (1948), 28-29. Deze auteurs vermelden echter niet de bron waaraan hun verhaal is ontleend.

³⁰¹ Over de geloofwaardigheid van Aegidius van Orval zie ook § 2.2.8.

³⁰² Die kwestie komt aan de orde in § 2.2.8.

³⁰³ Daar nam hun dochter, de heilige Benedicta, als eerste het bestuur over de bewoonsters op zich onder de regel van de zalige Benedictus.

2.2.8 Benedictinessenklooster, dubbelklooster of damessticht?

Over de aard van de religieuze samenlevingsvorm in de abdij van Thorn, zegt Aegidius van Orval: *In dat klooster nam hun dochter, de heilige Benedicta, het eerst het bestuur over de bewoonsters op zich, onder de regel van de heilige Benedictus.*³⁰⁴ Thietmar van Mersenburg en Alpertus van Metz vermelden er niets over. Aegidius van Orval is dus de enige bron. Maar die kroniek is over het algemeen weinig betrouwbaar. Het fragment dat over Thorn handelt, is bovendien een jongere interpolatie die slordigheden en onjuistheden bevat.³⁰⁵ Het is dus maar de vraag of dat fragment geloofwaardige informatie bevat over de tijd van de stichting: het einde van de tiende eeuw.³⁰⁶ Niettemin wordt door een aantal auteurs voor waar aangenomen, dat de regel van Benedictus in Thorn aanvankelijk volledig is nageleefd en dat het convent een tijdlang monastiek is geweest.³⁰⁷ Anderen hebben naar gegevens in andere bronnen gezocht om de mededeling van Aegidius van Orval te toetsen.³⁰⁸

Uit de tiende eeuw zijn er maar twee akten overgeleverd, één uit 950³⁰⁹ en één uit 985³¹⁰. Ze betreffen schenkingen aan Ansfried en zijn dan ook in dit verband niet ter zake. Bovendien is die van 950 van vóór de stichting en die van 985 waarschijnlijk ook.³¹¹ De zogenaamde stichtingsoorkonde draagt het jaartal 992 maar die akte is een *falsum* van veel latere datum. Over de religieuze samenlevingsvorm en de regel die men heeft gevolgd in de beginjaren van de abdij is er dus geen enkele informatie behalve de mededeling van Aegidius van Orval.

Uit de elfde eeuw is er in de Thornse archieven maar één oorkonde overgeleverd, namelijk die van 1007.³¹² Hierin wordt de abdij van Thorn voor het eerst aangeduid met *Thornensis monasterium*.³¹³ In bronnen uit de eerste eeuwen na de *Institutio*

³⁰⁴ MGH SS, XXV, 60. De tekst en de vertaling van het betreffende fragment staan in § 2.2.6.1, noot 246.

³⁰⁵ Blok (1892-1893), 33; Monna (1988), 180.

³⁰⁶ Over de geloofwaardigheid van Aegidius van Orval zie ook § 2.2.7.

³⁰⁷ “Oorspronkelijk was de Abdij van Thorn een klooster der orde van den H. Benedictus” (Habets I, XXXVI). Cf. Houtmortels (1948), 16; Tonnaer (1997), 51; Aarts (1994), 31; Brouwer en Joosen (2012-a), 10.

³⁰⁸ Grosse (1987), 132-134 en Schäfer (1907), passim (vooral de gedeelten over Thorn) en in het bijzonder 19, noot 1. Het navolgende is gedeeltelijk op hun bevindingen gebaseerd. Daarnaast zijn enkele gegevens uit de oorkonden uit de archieven van Thorn bij de bespreking betrokken.

³⁰⁹ Habets I, akte nr. 1. Habets dateert deze oorkonde op 7 oktober 966 maar ze stamt uit 950 (Monna (1988), 108).

³¹⁰ Habets I, akte nr. 2 van juni 984.

³¹¹ Over de datering van de stichting zie § 2.2.4.

³¹² Habets I, nr. 4 van het jaar 1007, zonder datum. Ook in Wolters (1850), 85, akte nr. 7. Ze betreft een schenking door koning Henricus en ze is voor de ontwikkeling van de wereldlijke status en de economische basis van Ansfrieds stichting van groot belang maar dat is hier niet aan de orde.

³¹³ ... *notum esse uolumus ... quod per intercessionem uenerabilis uiri Notkeri tungrensis seu leodicensis aeccliesie episcopi Tornensi monasterio eiusdem episcopi episcopatui subiecto mercatum eiusdem loci teloneum et districtum concessimus*. De onderstreping is toegevoegd.

Sanctimonialium geeft de aanduiding *monasterium* geen uitsluitel over de vraag of er sprake is van een reguliere of canonikale communiteit.³¹⁴ Ook in deze oorkonde is dat het geval. Hierin heeft *monasterium* de betekenis van instelling (abdij) waaraan de koning een bepaalde economische en juridische bevoegdheid toekent. In die context is het woord *monasterium* niet bedoeld om enige verheldering te geven over de reguliere dan wel seculiere levenswijze, laat staan over de vraag of de regel van Benedictus werd gevolgd.

Een akte uit het jaar 1102³¹⁵ legt vast dat ene Anselmus zijn dochter schenkt aan de abdij van Thorn: *offero filiam meam Methildam ad altare Marie Virginis quod est in Turnis*.³¹⁶ De getuigen worden op het einde van de akte in twee reeksen opgesomd: getuigen van buiten de abdij en getuigen die gerelateerd zijn aan de abdij. De opsomming van die laatste reeks begint met abdis Bukardis en vervolgt dan met namen die in drie groepen zijn onderverdeeld: de *decana ... et he sorores*, de *fratres* en de *ministeriales*. Volgens Habets blijkt uit deze akte duidelijk dat er sprake is van een dubbelklooster maar hij geeft niet aan op welk gegeven hij zijn opvatting baseert.³¹⁷ De enige indicatie die daarvoor in aanmerking komt is de combinatie van de woorden *sorores* en *fratres* die hij vertaalt met ‘nonnen’ en ‘monniken’. Maar uit het woord *fratres* kan niet geconcludeerd worden dat het zou gaan om een klooster. De term *fratres* (of *clerici*) wordt in stichtingsoorkonden van kanunnikenkerken die dateren van vóór de twaalfde eeuw vaak gebruikt als aanduiding van de kanunniken. Pas in de twaalfde eeuw wordt het woord *canonici* frequenter. Het is dan ook niet uitgesloten dat de *fratres* kanunniken zijn geweest.³¹⁸ Dat zou inhouden dat de abdij van Thorn in het jaar 1102 al een sticht is.

Habets omschrijft niet wat hij onder een dubbelklooster verstaat maar uit de context waarin hij het woord gebruikt, kan het volgende afgeleid worden. Een dubbelklooster bestaat uit twee kloosters, die zich op dezelfde plaats bevinden (de abdij van Thorn). Het ene klooster is voor nonnen, het andere voor monniken en men leeft volgens de regel van Benedictus. Daaruit volgt dat het begrip *dubbelklooster* een monastieke levensvorm veronderstelt.³¹⁹ In het vervolg zal echter beargumenteerd worden

³¹⁴ Zie § 2.1.3.

³¹⁵ Habets I, akte nr. 5 van het jaar 1102, zonder datum.

³¹⁶ *Offero ad altare* is een in die tijd gebruikelijke uitdrukking waarin *ad altare* een pars pro toto is voor de gemeenschap die leeft in de abdij. Het bedoelde altaar is het hoofdaltaar in de abdijskerk en het is toegewijd aan Maria. De betekenis van het geciteerde fragment is dan: Ik stel mijn dochter Mathilde ter beschikking van de abdijsamenleving van Thorn.

³¹⁷ Habets I, XXXVII.

³¹⁸ Schäfer (1907), 96, noot 1.

³¹⁹ Ook uit een meer recente omschrijving blijkt deze implicatie: Een dubbelklooster bestaat uit een gemeenschap van mannen en een gemeenschap van vrouwen, die op één plaats leven, dezelfde regel volgen, onder een en hetzelfde gezag staan en een gezamenlijk goederenbezit hebben (M. Parisse, ‘Doppelkloster’, in: LMA, III, kolom 1257).

Maar de meningen over wat onder een dubbelklooster moet worden verstaan, lopen zeer uiteen. Haarländer toont aan dat er in de bronnen bij elk van de vijf elementen waaruit de definitie van Parisse is opgebouwd, onduidelijkheden, vragen en verschillen te constateren zijn (Haarländer (2006), 27-34).

dat er in Thorn waarschijnlijk al vanaf de stichting van de abdij geen Benedictijns klooster is geweest en dat impliceert dat daar ook nooit een dubbelklooster heeft bestaan. De opvatting van Habets dat daar een dubbelklooster is geweest wordt echter zonder enig voorbehoud gevolgd door enkele andere auteurs.³²⁰

In een oorkonde uit het jaar 1172³²¹ staat voor het eerst het woord *canonicus*. Dat duidt erop dat het convent van Thorn op dat moment een canonieke samenlevingsvorm heeft en niet een monastieke.³²² Habets is dezelfde mening toegedaan.³²³ Hij zegt ook dat de dames dan de naam van kanunnikessen voeren maar dat blijkt niet uit het betreffende tekstfragment van de oorkonde.³²⁴ Ook Schoengen zegt dat er dan voor het eerst sprake is van kanunniken en kanunnikessen.³²⁵

Habets concludeert verder: “De bewoners hadden den regel van den H. Benedictus laten varen”.³²⁶ Dat volgt echter niet uit de canonieke samenlevingsvorm. Volgens de bepalingen van de synode van Aken in 816 dient een religieuze gemeenschap óf de regel van Benedictus te volgen óf de regels die de synode heeft vastgesteld (*canones*).³²⁷ De regels voor damesstichten die zijn geformuleerd in de *Institutio Sanctimonialium* staan toe, dat op bepaalde punten wordt afgeweken van de regel van Benedictus maar anderzijds komen ze daarmee op belangrijke punten overeen. Het voornaamste daarvan is dat het verloop van de dag wordt bepaald door het gezamenlijk bidden van de getijden en het vieren van de eucharistie. Ook in damesstichten dient dus de regel van Benedictus gevolgd te worden, zij het in beperkte mate. Gegevens uit bronnen van de eerste eeuwen na het concilie van Aken van 816 die aangeven dat in een bepaald convent de regel van Benedictus wordt gevolgd, geven dan ook geen uitsluitsel over de vraag of dat convent een monastieke of een canonieke regel volgt. En omgekeerd: als een convent de canonieke regel volgt, dan impliceert dat niet dat men de regel van Benedictus geheel heeft verlaten.

In twaalf akten uit de archieven van Thorn komt de aanduiding *ordinis sancti Benedicti* voor.³²⁸ Tien ervan zijn geschreven in een betrekkelijk korte periode, namelijk

Definities van een dubbelklooster in juridische zin staan in Nolet en Boeren (1951), 401 en Karl Suso Frank, ‘Doppelkloster’, in: LThK³, III, kolom 338-339. Cf. Koch (1994), 17, noot 17 en Bakker (1963), 23.

Over dubbelklooster zie ook: De Kegel (2008) en Marti (2008)

³²⁰ Schoengen (1942), 116; Houtmortels (1948), 17; Nolet en Boeren (1951), 401; Houtmortels en Huygen (ca. 1975), 17 en Brouwer en Joosen (2012-a), 10.

³²¹ Habets I, akte nr. 6 van het jaar 1172, zonder datum.

³²² Grosse (1987), 133.

³²³ Habets I, XXXVII.

³²⁴ *Michi autem affuerunt consilio: Sigewiz decana, Amabilia ecclesie editua et cum eis totus noster conventus; Theodoricus decanus noster, canonicus Wilhelmus, noster pariter canonicus Theodoricus de Monte, Godefridus de Cimeterio, Cunradus, Remfridus et alii quam plures nostre ecclesie ministeriales qui huic rei interesse debuerunt.*

³²⁵ Schoengen (1942), 116.

³²⁶ Habets I, XXXVII.

³²⁷ Zie § 2.1.2.

³²⁸ Habets I, de akten nr. 27 van 2 augustus 1261, nr. 56 van 25 april 1280, nr. 62 van 12 december 1282, nr. 77 van 20 januari 1293, nr. 82 van 22/25 mei 1299 en 17 februari 1301, nr. 92 van 23 maart 1302, nr. 97 van 23 juni 1303, nr. 100 van 17 oktober 1303, nr.

tussen 1261 en 1317. Twee dateren uit de tijd daarna: één uit 1370 en één uit 1451. Slechts drie van deze akten zijn, althans op het eerste oog, afkomstig van de abdij van Thorn. De akte van 1293³²⁹ is een vidimus.³³⁰ Het lijkt een officiële oorkonde van de abdis maar ze is volgens Schäfer³³¹ in afwezigheid van de abdis en de kanunnikessen geschreven. De akte van 1299/1301³³² komt ook niet uit Thorn en ze is niet door de abdis maar door het kapittel van Luik aan de bisschop van Luik gericht. Bovendien is ook deze akte geen origineel maar een afschrift uit het jaar 1622. De akte van 1370 is wel afkomstig van de abdij van Thorn maar ze betreft de regeling van een intern geschil en ook deze akte is niet namens de abdis geschreven. Ook in andere akten uit de dertiende eeuw waarvan duidelijk is dat ze namens de abdis of namens haar en het convent zijn geschreven, komt de formule *ordinis sancti Benedicti* niet voor.

Het is opvallend dat de oudste van deze akten bijna honderd jaar jonger is dan de hierboven besproken akte van het jaar 1172 waarin het woord *canonicus* erop duidt dat er dan sprake is van een damessticht. Bovendien zijn er meerdere akten die ouder zijn dan deze twaalf en die eenduidig aangeven dat de abdij van Thorn geen Benedictijns klooster is maar een damessticht. In het jaar 1213 is er in Thorn een kapittel.³³³ In een akte uit het jaar 1234 worden kanunniken genoemd en blijkt dat de dames prebenden ontvangen.³³⁴ In het jaar 1261 ontvangen ook de kanunniken prebenden en in 1262 beveelt de bisschop van Luik gelijke prebenden voor de dames en de kanunniken.³³⁵

Hoe is het te verklaren dat desondanks in latere akten nog lange tijd aan het convent van Thorn het predicaat *ordinis sancti Benedicti* wordt gegeven? In de eerste eeuwen na het concilie van Aken in 816 komt het herhaaldelijk voor dat in oorkonden die afkomstig zijn van kerkelijke autoriteiten wordt vermeld dat een convent tot de orde van Benedictus hoort, terwijl dat convent al geruime tijde de canonieke regel volgt.³³⁶ Volgens Schäfer wordt dat veroorzaakt door het streven van de officiële kerk om de canonieke regel voor damesstichten te verdringen.³³⁷

Dat de formule *ordinis sancti Benedicti* in die oorkonden echter een routinematige toevoeging is die geen feitelijke betekenis heeft, blijkt uit het volgende. De eerder genoemde akte uit het jaar 1261 is een brief van abdis Hildegondis aan de bisschop van Luik waarin ze zijn toestemming vraagt voor een aantal schenkingen die ze heeft gedaan. De bisschop antwoordt nog in datzelfde jaar.³³⁸ In de aanhef van zijn brief staat de formule *ordinis sancti Benedicti* maar verderop in de brief wordt het convent

102 van 2 januari 1304, nr. 138 van 9 oktober 1317, nr. 247 van 21 juni 1370 en nr. 358 van 23 oktober 1451. De onderstreepte akten worden door Schäfer niet genoemd.

Over de Triniteitsformule *In nomine sanctae et individuae Trinitatis* in Thornse akten zie § 4.10.4, noot 2185.

³²⁹ Habets I, akte nr. 77 van 20 januari 1293.

³³⁰ Een vidimus is een gelegaliseerd afschrift van een oorkonde.

³³¹ Schäfer (1907), 19, noot 1.

³³² Habets I, akte nr. 82 van 22/25 mei 1299 en 17 februari 1301.

³³³ Habets I, akte nr. 11 uit het jaar 1231, zonder datum.

³³⁴ Habets I, akte nr. 13 uit het jaar 1234, zonder datum.

³³⁵ Respectievelijk Habets I, akte nr. 26 van 11 juni 1261 en akte nr. 28 van 10 oktober 1262.

³³⁶ Zie § 2.1.3.

³³⁷ Schäfer (1907), 19, noot 1. Cf. Kersken (2011), 4, noot 11.

³³⁸ Habets I, akte nr. 27 van 2 augustus 1261.

van Thorn aangeduid met *moniales et canonici*. Blijkbaar weet en erkent de bisschop dat de abdij geen Benedictijns klooster is maar een damessticht.

In een brief van het jaar 1310 aan paus Clemens V verklaren de abdis en het hele kapittel dat ze niet leven conform de orde van Benedictus, dat ze zijn monastieke regels niet volgen en dat dat, voor zover ze zich kunnen herinneren, ook in het verleden niet is gebeurd.³³⁹ Mogelijk is deze brief een reactie op een aantal akten die aan die brief voorafgaan en die Thorn het predicaat *ordinis sancti Benedicti* geven. Een officieel antwoord, waarin expliciet wordt ingegaan op de brief aan Clemens V, komt merkwaardig genoeg pas twee-en-een-halve eeuw later in het jaar 1497.³⁴⁰ Een brief van paus Johannes XXII aan het convent van Thorn van oktober 1317 bevat nog de formule *ordinis sancti Benedicti*.³⁴¹ Maar in een brief van diezelfde paus van een half jaar later (april 1318) komt die formule niet meer voor; deze brief is gericht “aan de abdis en het kapittel van de seculiere kerk van Thorn”.³⁴² Daarmee bevestigt de paus de feitelijke samenlevingsvorm van het convent van Thorn.

Hierboven is gezegd dat de abdij van Thorn in het jaar 1172 een damessticht is en dat mogelijk al in 1102 was. Ook met de *capellani* die volgens Thietmar van Merseburg de dochter van Ansfried in 1010 begeleiden bij haar bezoek aan haar overleden vader worden volgens Grosse mogelijk eveneens *canonici* bedoeld.³⁴³ Dat zou betekenen dat Ansfried begonnen is met een sticht en dat er in Thorn nooit een Benedictijns klooster is geweest.³⁴⁴ Het feit dat de abdissen van Thorn de aanduiding *ordinis sancti Benedicti* nooit gebruiken en de brief aan Clemens V wijzen daar volgens Schäfer eveneens op.³⁴⁵

Hoe is dan te verklaren dat Aegidius van Orval zegt dat de abdij van Thorn begonnen is als een klooster *sub regula beati Benedicti*? Aegidius' kroniek dateert uit het midden van de dertiende eeuw en handelt in hoofdzaak over de bisschoppen van Luik. De oudste Thornse akte met daarin de formule *ordinis sancti Benedicti* is van 1261 en ze is afkomstig van de bisschop van Luik. De combinatie van deze gegevens roept de vraag op of de vermelding in het geïnterpoleerde fragment van de kroniek van Aegidius mogelijk door Aegidius of de interpolator is ontleend aan de gebruikelijke formule in de brieven van de bisschop aan de abdij van Thorn, die hierboven aan de orde zijn geweest. In dat geval is de mededeling van Aegidius van Orval (of van de interpolator) een afgeleide van een formule waarvan hierboven is aangetoond dat ze niet de feitelijke status van het convent van Thorn weergeeft.

Als de abdij van Thorn vanaf het begin een damessticht is geweest, dan volgt daaruit dat men de monastieke regel van Benedictus nooit volledig heeft gevolgd. Uit de gegevens in de overgeleverde bronnen valt echter niet vast te stellen of men die

³³⁹ *Sancti Benedicti [...] ordinis modum vivendi et regulares obseruantias non habuimus nec tenuimus ab antiquo et a tempore a quo memoria hominum existat neque tenemus* (Habets I, akte nr. 111 van 7 januari 1310).

³⁴⁰ Habets I, akte nr. 476 van 4 april 1497.

³⁴¹ Habets I, akte nr. 138 van 9 oktober 1317.

³⁴² [...] *abbatisse et capituli secularis ecclesie Thorensis* [...] (Habets I, akte nr. 139 van 13 april 1318; De onderstreping is toegevoegd).

³⁴³ Grosse (1987), 133. Voor het betreffende fragment zie § 2.2.7.

³⁴⁴ Cf. Koch (1994), 32.

³⁴⁵ Schäfer (1907), 96, noot 1.

regel conform de *Institutio Sanctimonialium* mogelijk in beperkte mate heeft gevolgd.³⁴⁶ Wel is de eerder geschetste verdere ontwikkeling van de damesstichten³⁴⁷ ook voor de abdij van Thorn vast te stellen. In 1244 worden de goederen van de abdij verdeeld tussen de abdis en het convent³⁴⁸ en enkele decennia later, in 1336, krijgt de abdij een eigen reglement.³⁴⁹ Een groot gedeelte van de bepalingen daarin gaat over het beheer van de goederen en de prebenden. Met betrekking tot de eredienst worden slechts drie verplichtingen van algemene aard vermeld: de kapelaans moeten elke dag een mis lezen bij hun altaar, alle dames, kanunniken en *chorales* moeten alle getijden bijwonen en ze moeten ze op gepaste wijze zingen.³⁵⁰

2.3 EERDER ONDERZOEK VAN *OFFICIA PROPRIA*

Behalve de onderwerpen die in de voorafgaande paragrafen zijn besproken, zijn er nog andere zaken die in de bestaande literatuur over de abdij Thorn aan de orde komen. Het betreft onder meer de bezittingen van Ansfried, van Herswindis en van de abdij van Thorn, de adellijke afkomst van de dames, de ontwikkeling tot rijksvorstelijke abdij, de landrechten van de abdij, de abdissen en de interne organisatie van de abdij.³⁵¹ De genoemde onderwerpen worden als zodanig in deze studie buiten beschouwing gelaten, maar in enkele van de betreffende publicaties staan gegevens die

³⁴⁶ Zie § 2.1.2 voor de in de *Institutio Sanctimonialium* geformuleerde overeenkomsten en verschillen met de regel van Benedictus.

³⁴⁷ Zie § 2.1.3.

³⁴⁸ Habets I, akte nr. 20 van juni 1244. Cf. Habets I, XXXVIII.

³⁴⁹ Habets I, akte nr. 170 van het jaar 1336, zonder datum; akte nr. 174 van 27 januari 1338; akte nr. 185 van 9 januari 1342. Akte nr. 170 is een voorlopig reglement. Akte nr. 174 is een definitief reglement dat het voorlopig reglement bevestigt en er enkele bepalingen aan toevoegt. Akte nr. 185 verduidelijkt een paar bepalingen uit akte nr. 174. Deze drie akten worden samenvattend besproken in Habets I, XL-XLIII. Een vertaling van akte nr. 174 staat in PSHAL VIII (1871), 266-271 en een beknopte bespreking van akte nr. 170 staat in Kersken (2011), 332-333.

³⁵⁰ Dit reglement komt uitvoeriger aan de orde in § 3.2.2.

³⁵¹ Over de bezittingen van Ansfried, van Herswindis en van de abdij Thorn bestaat een omvangrijke discussie: Habets I, IX-XXXVIII, Niermeyer (1950), Dhondt (1952), Baerten (1961), Monna (1982) en (1988), Grosse (1987), Aarts (1988) en (1994), Theuws en Bijsterveld (1991), Brekelmans e.a. (1992), Hezemans (1996) en Van Dijk (1998).

De adellijke afkomst van de dames wordt besproken in Flament (1899), Wenzel (1911-b) (Cf. *Limburg's Jaarboek*, 17 (1911), 121-140 waarin het gedeelte over Thorn uit zijn studie integraal is overgenomen), Koch (1994), Kersken (2011) en Brouwer en Joosen (2011), (2012-a), (2012-b) en (2013).

De ontwikkeling van eigenklooster van het bisdom Luik tot rijksvorstelijke abdij wordt behandeld in Linssen (1963), Nève (1972) en Berkvens (2005).

Over de landrechten handelen Habets en Sivré (1871) en enkele recente studies van Berkvens die gedownload kunnen worden via <http://www.rechten.unimaas.nl/lrg/Publicaties.htm> (gezien op 24 november 2013).

De abdissen tot 1550 worden becommentarieerd in Habets I, LVII-LXXX. Een lijst van abdissen staat ook in Wolters (1850), 73-76 en in Habets II, XXVII-XXXI.

gerelateerd zijn aan de rituelen en gebruiken die beschreven worden in *Officia Propria*. Die gegevens komen hierna aan de orde in het kader van de behandeling van *Officia Propria*. Onderwerpen die wel van belang zijn voor de behandeling van de liturgische rituelen en gebruiken zijn de bouwgeschiedenis van de abdijkerk, die verderop wordt behandeld bij de bespreking van de liturgische ruimte,³⁵² en de geschiedenis van de kapel aan de Linden.³⁵³ Deze kapel, die momenteel vooral als bedevaartsplaats bekend is, werd gebouwd in 1674 en ze bestond dus nog niet ten tijde van *Officia Propria*. Toch is haar geschiedenis van belang want ze staat op een plaats in het buitengebied van Thorn die "De Linden" wordt genoemd en die plaats wordt op een bijzondere wijze vereerd tijdens een van de processies, zoals nader besproken zal worden bij de behandeling van *Officia Propria*.³⁵⁴

In de jaren dertig van de vorige eeuw heeft de musicoloog Smits van Waesberghe gewezen op het belang van *Officia Propria* voor de geschiedenis van het gregoriaans in de Nederlanden. Ook behandelt hij enkele details uit dat handschrift vanuit musicologisch perspectief.³⁵⁵ Van Acht heeft er een overwegend musicologische studie aan gewijd.³⁵⁶ Aan zijn studie zijn microfiches toegevoegd met daarop het hele manuscript in zwart-wit facsimiles.³⁵⁷ Verder geeft hij op basis van gegevens uit *Officia Propria* een beschrijving van de vieringen in het kerkelijk jaar, van de processies, van de plaats van de altaren in de abdijkerk en van een aantal andere plaatsen in en om de kerk. De publicaties van Smits van Waesberghe en Van Acht komen nader aan de orde bij de behandeling van *Officia Propria*.

De liturgische rituelen en gebruiken die beschreven worden in *Officia Propria* zijn echter nog niet systematisch onderzocht. Houtmortels parafraseert in hoofdlijnen de voornaamste rubrieken uit dat handschrift.³⁵⁸ Deze parafraseringen zijn interessant voor een eerste globale kennismaking maar ze voldoen niet aan de huidige wetenschappelijke maatstaf. Recentelijk is echter opnieuw de aandacht gevestigd op de liturgische rituelen en gebruiken in het damessticht van Thorn.³⁵⁹

De interne organisatie van de abdij komt aan de orde in Habets I, XXXVI-XLIX en Schäfer (1907), passim.

³⁵² Zie § 3.4.

³⁵³ Over deze kapel zie Habets (1948) en Margry (2000), 1026-1036 met de daar vermelde literatuur.

³⁵⁴ Zie § 4.11.

³⁵⁵ Smits van Waesberghe (1932-a), (1932-b), (1933), (1957), (1959) en (1960).

³⁵⁶ Van Acht (1985). Daarin staat ook een vertaling in het Nederlands van de rubrieken. Daarvan dient echter kritisch gebruikt gemaakt te worden.

³⁵⁷ Microfiches zijn in technisch opzicht achterhaald. Een gedigitaliseerde facsimile-uitgave in kleur kan worden geraadpleegd op de site van het RHCL: http://www.rhcl.nl/page.asp?id=1443&xtabx=zoektab1&mivast=38&mivast=38&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=18.A&mizk_alle=officia%20propria (gezien op 24 november 2013).

³⁵⁸ Houtmortels (1948), 156-179.

³⁵⁹ Schoenmakers (2012).

2.4 DE INHOUDELIJKE ORDENING VAN *OFFICIA PROPRIA*

Een overzicht van de inhoudelijke ordening van *Officia Propria* staat in Schema 1. Na de nummering van de onderdelen volgt de nummering van het manuscript. Daarin zijn niet de folio's maar de foliozijden (bladzijden) doorgenummerd. De scribent verwijst vaak naar foliozijden maar laat dan het nummer steeds voorafgaan door het woord *folio*. Deze gewoonte om de bladzijden in het manuscript aan te duiden met *folio* wordt in het vervolg overgenomen, tenzij dat tot onduidelijkheid leidt.

<u>Periode A:</u>		
1.	1-133	TEMPORALE Van Palmzondag tot en met het octaaf van Pasen. In dit deel staat ook het feest van Georgius (23 april).
2.	133-164	SANCTORALE Marcus (25 april) tot en met Servatius (13 mei).
<u>Periode B:</u>		
3.	165-227	TEMPORALE De Kruisdagen tot en met de zondag in het octaaf van Sacramentsdag.
4.	227-309	SANCTORALE Johannes de Doper (24 juni) tot en met Catharina (25 november).
<u>Periode C:</u>		
5.	309-348	TEMPORALE De eerste zondag van de Advent tot en met Driekonin- gen.
		SANCTORALE Van Andreas (30 november) tot en met Maria Lichtmis (2 februari).
6.	349-356	<i>Deze folio's zijn verloren.</i>
<u>Periode D:</u>		
7.	357-367	TEMPORALE Aswoensdag tot en met Passiezondag
8.	367-368	SANCTORALE Van Perpetua en Felicitas (7 maart) tot en met Benedic- tus (21 maart).
9.	369-378	<i>Deze folio's zijn verloren.</i>
<u>Appendix:</u>		
10.	379-384	Zes responsoria voor zondagen na Pinksteren.
11.	384-386	De Maria-antifoon <i>Haec est praeclara vas</i> met versikel en oratie, gevolgd door een rubriek.
12.	387-?	<i>Deze folio's zijn verloren.</i>

Schema 1: De inhoudelijke ordening van *Officia Propria*

Schema 1 laat zien dat het liturgische jaar is ingedeeld in vier periodes, maar opvallend is vooral dat *Officia Propria* niet begint met de eerste zondag van de Advent, zoals in vrijwel alle geraadpleegde ordinarii het geval is maar met Palmzondag voor het Temporale en met Marcus (25 april) voor het Sanctorale. Een begin van de inhoudelijke ordening dat anders is als wat vrij algemeen gebruikelijk is, is behalve in *Officia Propria* alleen aangetroffen in de ordinarius van de dom van Keulen, die met Kerstmis begint³⁶⁰ en de ordinarii van de Martinuskerk en de Mariakerk in Utrecht.

³⁶⁰ LO Keulen-Dom, 74.

Die hebben een kalender als uitgangspunt voor de ordening. Daarbij begint de ordinarius van de Martinuskerk op 1 oktober³⁶¹ en de ordinarius van de Mariakerk op 1 januari.³⁶² Palmzondag als beginpunt voor het Temporale en Marcus als beginpunt voor het Sanctorale zijn echter in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen en een verklaring voor dit merkwaardige begin in het midden van het liturgische jaar is niet gevonden.

De eerste zondag van de Advent is in *Officia Propria* het begin van de tweede helft van de inhoud (deel 5 en volgende in Schema 1). Dat roept de vraag op of de eerste en de tweede helft niet zijn verwisseld en het manuscript oorspronkelijk wel met de eerste zondag van de Advent is begonnen. De splitsing van die twee helften is ‘technisch’ echter onmogelijk omdat het einde van de eerste helft en het begin van de tweede helft op dezelfde folio (309) staan. Bij de codicologische behandeling van het manuscript zal bovendien uit nog andere gegevens blijken dat de volgorde van Schema 1 de oorspronkelijke is.³⁶³

Voorals omdat er in het huidige manuscript een aantal folio’s ontbreekt, geeft Schema 1 een onvolledig beeld van de oorspronkelijke, volledige inhoud van *Officia Propria*. Om te komen tot een reconstructie van de oorspronkelijke inhoud zijn de volgende gegevens van belang.

- 1) In deel 1 ontbreken de zondagen na het octaaf van Pasen.
- 2) Tussen de inhoud van deel 3 (165-227) en het daarop aansluitende deel 4 (227-309) is er een hiaat in zowel het Temporale als het Sanctorale, hoewel er geen folio’s ontbreken. Van het Temporale ontbreken de zondagen na Pinksteren en van het Sanctorale de feesten tussen Servatius (13 mei) en Johannes de Doper (24 juni).³⁶⁴ Deze leemte wordt voor het Temporale gedeeltelijk opgelost door de vermelding van zes responsoria voor zondagen na Pinksteren in deel 10, dat samen met deel 11 als een soort appendix beschouwd kan worden.
- 3) In deel 5 ontbreken de zondagen na Driekoningen.
- 4) In deel 5 eindigen op de laatste folio (348) de gegevens over het feest van Maria-Lichtmis met het begin van de antifoon *Hodie beata virgo*. Ongetwijfeld heeft het vervolg van die antifoon op de eerste folio (349) van het verloren deel 6 gestaan. Deel 7 opent op folio 357 met een responsorium voor Aswoensdag waarvan het begin ontbreekt. Dat moet op de voorafgaande laatste folio (356) van het verloren deel 6 (349-356) gestaan hebben. In dat deel hebben waarschijnlijk, behalve het slot van Maria-Lichtmis, nog een of meer feesten uit het Sanctorale gestaan³⁶⁵ en verder uit het Temporale de periode van Septuagesima tot en met het begin van Aswoensdag. In deel 6 moet dus ergens een grens liggen tussen het vervolg van deel 5 en het begin van deel 7. Het meest waarschijnlijke grenspunt is Septuagesima. Dat betekent dat het eerste gedeelte bij de periode van deel 5 hoort en het tweede gedeelte bij de periode van deel 7.
- 5) In deel 8 eindigt de laatste folio (368) met een onvoltooide rubriek van het feest van Benedictus. Die rubriek heeft ongetwijfeld zijn vervolg gehad op de eerste

³⁶¹ LO Utrecht-Martinus, [1]. Cf. Séjourné in idem, 31.

³⁶² LO Utrecht-Maria, 52.

³⁶³ Zie § 6.2.4.

³⁶⁴ Zie § 3.4.6.4.

³⁶⁵ Zie § 3.4.6.4.

folio (369) van het verloren deel 9 (369-378). In dat deel stonden waarschijnlijk, behalve het slot van het feest van Benedictus, nog een of meer feesten uit het Sanctorale tussen Benedictus (21 maart) en Georgius (23 april).³⁶⁶ Verder hebben daarin een of meer responsoria gestaan voor zondagen na Pinksteren want deel 10 opent op de eerste folio (379) met een responsorium waarvan het begin ontbreekt. Dat moet op de voorafgaande verloren folio 378 hebben gestaan. Het is een responsorium bij de *historia*-lezing uit het boek Job waaruit wordt gelezen in de maand september. Op de zondagen na Pinksteren die daaraan voorafgaan zijn er lezingen uit de boeken Koningen (*Regum*) en Wijsheid (*Sapientia*).³⁶⁷ Op de voorafgaande folio's hebben dus waarschijnlijk één of meer responsoria voor die zondagen gestaan. Het verloren deel 9 is dus enerzijds het vervolg van de feesten uit het Sanctorale in deel 8 en anderzijds het begin van de appendix met de responsoria van de zondagen na Pinksteren. Deze reeks responsoria hoort eigenlijk thuis in deel 3 (periode B). Het is niet duidelijk waarom ze niet daar zijn geplaatst maar in een appendix.

- 6) Folio 386 eindigt met de rubriek *Sequitur Evangelium Matthaei quod sacerdos cum diacono in nocte Nativitatis Christi alternis cantat*. Dat is merkwaardig omdat Kerstmis in *Officia Propria* al aan de orde is geweest in deel 5. Deze rubriek staat onderaan op de folio en duidt hoe dan ook op een vervolg en dat betekent dat er oorspronkelijk nog een of meer folio's gevolgd moeten zijn (deel 12).³⁶⁸

Toepassing van bovenstaande gegevens leidt tot de reconstructie van de oorspronkelijke inhoudelijke ordening van *Officia Propria* die staat weergegeven in Schema 2.

Een begin met Palmzondag komt – zoals gezegd – in de geraadpleegde ordinarii niet voor. Resteert de vraag of – afgezien van het afwijkend begin in *Officia Propria* – een verdeling in vier periodes daarin wel voorkomt. De ordening van het liturgisch jaar laat in de ordinarii een aantal verschillen zien.³⁶⁹ Globaal kunnen die als volgt worden ingedeeld.

1. De ordening heeft geen geleding: het Sanctorale is voor het hele liturgische jaar opgenomen in het Temporale.³⁷⁰
2. De ordening bestaat uit twee hoofddelen: het Temporale en het Sanctorale in die volgorde maar daarbij doen zich drie varianten voor:
 - a. Het Temporale en het Sanctorale zijn volledig gescheiden.³⁷¹
 - b. In het Temporale staan ook de heiligenfeesten die in het octaaf van Kerstmis vallen.³⁷²

³⁶⁶ Zie § 3.4.6.4.

³⁶⁷ Cf. LO Tongeren, 245-314; LO Maastricht-OLV; Hughes (1982), 189.

³⁶⁸ Cf. § 6.2.1.4.

³⁶⁹ Ordinarii die alleen het Temporale bevatten of die maar gedeeltelijk zijn overgeleverd, zijn buiten beschouwing gelaten.

³⁷⁰ LO Bonn-Cassius (1) en LO Keulen-Apostelen.

³⁷¹ LO Zurzach.

³⁷² LO Leuven/Anderlecht, LO Lille, LO Maastricht-OLV, LO Metz-Arnulf, LO St-Denis en LO Tongeren.

- c. In het Temporale staan behalve de heiligenfeesten die in het octaaf van Kerstmis worden gevierd ook de feestdagen van heiligen uit de Adventsperiode.³⁷³
3. Er is – afgezien van kleine varianten in de begrenzing – een hoofdingeling in drie periodes:³⁷⁴
- Het Temporale van de Advent tot en met de zondagen na Driekoningen met daarin opgenomen het Sanctorale uit die periode.
 - Het Temporale van Septuagesima tot en met de zondagen na Pasen met daarin opgenomen of daarop aansluitend het Sanctorale uit die periode.
 - Het Temporale van Hemelvaart tot en met de zondagen na Pinksteren en daarop aansluitend het Sanctorale uit die periode.
4. Er is een hoofdingeling die uit meer dan drie periodes bestaat.³⁷⁵

<u>Periode A:</u>	
1 (1-133):	TEMPORALE: Palmzondag tot aan de Kruisdagen (zonder de zondagen na het octaaf van Pasen).
2 (133-164):	SANCTORALE van deze periode (Marcus (25 april) t/m Servatius (13 mei)).
<u>Periode B:</u>	
3 (165-227):	TEMPORALE: De Kruisdagen tot en met de zondag in het octaaf van Sacramentsdag (de zondagen na Pinksteren worden niet vermeld).
4 (227-309):	SANCTORALE van deze periode (Johannes de Doper (24 juni) t/m Catharina (25 november)).
<u>Periode C</u>	
5 (309-348) en 6 (beginstuk)	TEMPORALE: De eerste zondag van de Advent tot Septuagesima (zonder de zondagen na Driekoningen) en daarin opgenomen het SANCTORALE van deze periode (Andreas (30 november) t/m Maria Lichtmis (2 februari)).
<u>Periode D:</u>	
6 (vervolg) en 7 (357-367)	TEMPORALE: Septuagesima tot en met Passiezondag
8 (367-368) en 9 (beginstuk)	SANCTORALE van deze periode (Perpetua en Felicitas (7 maart) tot en met ?).
<u>Appendix:</u>	
9 (vervolg) en 10 (379-384)	Responsoria voor zondagen na Pinksteren.
10 (384-386)	De Maria-antifoon <i>Haec est praeclara vas</i> met versikel en oratie, gevolgd door een rubriek die verwijst naar een vervolg.
11 (387-?)	<i>Deze folio's zijn verloren.</i>

Schema 2: De oorspronkelijke inhoudelijke ordening van *Officia Propria*

Officia Propria hoort duidelijk tot de laatste groep. Die groep bestaat uit de ordinarius van de premonstratenzers en de ordinarius van de benedictijnen uit Rheinau. De indeling van Rheinau verschilt op meerdere punten van die van *Officia Propria* maar

³⁷³ LO Fécamp en LO Sion.

³⁷⁴ LO Besançon, LO Essen, LO Maastricht-Servaas en LO Trier.

³⁷⁵ LO Prémontré en LO Rheinau.

die van de premonstratenzers (zie Schema 3) komt daarmee frappant overeen. Bij de premonstratenzers is het liturgische jaar ingedeeld in vijf periodes; *Officia Propria* heeft een indeling in vier periodes. Het verschil wordt veroorzaakt doordat de tijd van Septuagesima tot en met Passiezondag in *Officia Propria* is behandeld als één periode (zie Schema 2) maar bij de premonstratenzers is gesplitst in twee periodes. Als die splitsing even buiten beschouwing wordt gelaten dan blijken de begrenzingen van de periodes vrijwel identiek te zijn.

De indeling van de premonstratenzers en die van Rheinau hebben met elkaar gemeen dat het relatief vroege ordeningen zijn³⁷⁶ en vanwege de nauwkeurige overeenkomsten tussen de indeling van de premonstratenzers en die in *Officia Propria* kan de vraag gesteld worden, of de indeling van *Officia Propria* mogelijk is overgenomen van de premonstratenzers. Het zoeken naar een antwoord valt buiten het bestek van dit onderzoek maar wel kan geconcludeerd worden dat in *Officia Propria* een indeling is gehandhaafd die elders al eeuwen in onbruik is geraakt. Maar ook dat geeft geen antwoord op de vraag waarom daarin de volgorde van de eerste en de tweede helft van het liturgische jaar zijn verwisseld.

Periode 1	
a. TEMPORALE:	Eerste zondag van de Advent tot en met Driekoningen en daarin opgenomen het SANCTORALE van deze periode, beginnend met Andreas (30 november).
Periode 2	
b. TEMPORALE:	Septuagesima tot en met Quinquagesima.
c. SANCTORALE:	Fabianus en Sebastianus (20 januari) - Matthias (24 februari).
Periode 3	
d. TEMPORALE:	Quadragesima tot en met Passiezondag
e. SANCTORALE:	Perpetua en Felicitas (7 maart) - Maria-Boodschap (25 maart).
Periode 4	
f. TEMPORALE:	Palmzondag tot en met de zondagen na Pasen.
g. SANCTORALE:	Marcus (25 april) - Kruisvinding (3 mei).
Periode 5	
h. TEMPORALE:	Kruisdagen tot en met de zondagen na Pinksteren.
i. SANCTORALE:	Johannes de Doper (24 juni) - Allerzielen (2 november).

Schema 3: De indeling in de ordinarius van de premonstratenzers

2.5 DE VOLGORDE VAN DE BEHANDELING VAN *OFFICIA PROPRIA*

Het zou tot een minder overzichtelijk geheel leiden als voor de bespreking van de liturgische rituelen en gebruiken de inhoudelijke structuur van *Officia Propria* zou worden gevolgd. Er is dan ook gekozen voor een andere ordening. In hoofdstuk 3 worden zaken van algemene aard besproken, zoals de kalender, de hiërarchie van de

³⁷⁶ Hänggi in LO Rheinau, XLVIII: “Wir haben die archaische Form des LO vor uns”. Cf. Lefèvre in LO Prémontré, XVII. De ordinarius van Rheinau is uit het begin van de twaalfde eeuw en die van de premonstratenzers is gebaseerd op manuscripten uit de twaalfde en de dertiende eeuw.

feesten en de inrichting en het gebruik van de rituele ruimte. Hoofdstuk 4 vormt het kerngedeelte van dit onderzoek: hierin worden de rituelen en gebruiken besproken. Eerst worden de feesten uit het Temporale behandeld. Daarbij wordt begonnen met de eerste zondag van de Advent en vervolgens komen de overige feesten aan de orde in de volgorde van het liturgisch jaar. Een van de overwegingen om die volgorde te kiezen, is dat op die wijze de coherentie van een aantal feesten uit het Temporale beter tot zijn recht kan komen. Na de feesten uit het Temporale komen de heiligenfeesten en andere datumgerelateerde feesten aan de orde. In hoofdstuk 5 volgt een slotbeschouwing. De tekstkritische editie van *Officia Propria* staat in hoofdstuk 6.

3 ALGEMENE KENMERKEN VAN DE EREDIENST IN DE ABDIJ VAN THORN

3.1 INLEIDING

Het is een karakteristieke eigenschap van ordinarii in het algemeen en van *Officia Propria* in het bijzonder dat de rubrieken zich over het algemeen beperken tot de vermelding van bijzonderheden over rituelen en gebruiken die gelden voor de viering van een bepaalde feestdag of van een beperkte groep van feesten. Die bijzonderheden lopen uiteen van zeer uitvoerige rubrieken voor de ordo van een aantal grote feestdagen tot de summiere vermelding op een aantal heiligenfeesten dat er na de eerste vespers een processie is naar het altaar dat aan die heilige is toegewijd. Dat houdt in dat voor een groot aantal feestdagen de informatie over het geheel van de eredienst van die dagen zeer onvolledig is. Bovendien vermeldt *Officia Propria* bijzonderheden voor slechts ongeveer 120 feestdagen waardoor een groot aantal dagen uit de liturgische jaarcyclus daarin niet voorkomt.

De dagelijkse vieringen vormen echter de basisstructuur van de eredienst, ook voor de feestdagen die in *Officia Propria* aan de orde komen. De bijzonderheden die voor die feestdagen vermeld worden, kunnen dan ook worden gezien als feestspecifieke toevoegingen bij of uitzonderingen op die basisstructuur. Met de beschikbare gegevens wordt daarom in dit hoofdstuk een zo nauwkeurig mogelijk beeld geschetst van de gang van zaken van vieringen zonder specifieke bijzonderheden, dat wil zeggen van de eredienst op een gewone doordeweekse dag (*feria minor*). Dat is van belang omdat de viering van een *feria minor* in deze studie fungeert als standaard waarmee andere vieringen worden vergeleken. Als bijvoorbeeld de terts dagelijks gezongen wordt door de dames op hun eigen koor, dan vraagt het om een verklaring als ze op bepaalde feestdagen de terts niet zingen op hun eigen koor maar in het midden van het schip en onder leiding van een officiant.

Zowel op *feriae minores* als op de grotere feestdagen wordt de eredienst ten uitvoer gebracht op basis van een taakverdeling in de leefgemeenschap van de abdij. Voor feestdagen worden die taken aangegeven in *Officia Propria* maar de taakverdeling voor de eredienst op gewone doordeweekse dagen moet daaruit afgeleid worden. Daarom wordt hierna eerst een algemeen beeld geschetst van de taken in de eredienst zoals die op feestdagen ten uitvoer worden gebracht door de dames, de clerici en andere personen uit de leefgemeenschap van de abdij.

De feestdagen hebben verder met elkaar gemeen dat ze gevierd worden in dezelfde rituele ruimte maar ook die wordt door de scribe van *Officia Propria* bekend verondersteld. Voor een goed begrip en een adequate behandeling van de rituelen en gebruiken die op die feestdagen plaatsvinden, is het echter noodzakelijk om te kunnen beschikken over een zo nauwkeurig mogelijk beeld van de ruimte waarin ze ten uitvoer worden gebracht. Daarom volgt hierna ook een gedetailleerde behandeling van die rituele ruimte. Verder ontbreekt in *Officia Propria* een kalender en de kalendergegevens die er wél in vermeld worden, zijn in meer dan één opzicht onvolledig.³⁷⁷

³⁷⁷ Zie § 3.4.1.

Daarom wordt in dit hoofdstuk een kalender gereconstrueerd op basis van de daartoe beschikbare gegevens.

Tenslotte: het gebruik van de rituele ruimte en de gang van zaken tijdens de processies en de vespers verlopen op een aantal feestdagen geheel of gedeeltelijk volgens dezelfde patronen en bepaalde activiteiten, bijvoorbeeld het offeren, vinden op meerdere feestdagen plaats. Om bij de bespreking van de afzonderlijke feesten nodeloze herhalingen te voorkomen worden deze patronen en herhalingen eveneens in dit hoofdstuk behandeld.

3.2 DE VERZORGING VAN DE EREDIENST

3.2.1 De viering van de eredienst in damesstichten

In het vorige hoofdstuk is besproken dat de *Institutio Sanctimonialium* herhaaldelijk benadrukt dat de sanctimoniales gezamenlijk de getijden moeten bidden en de eucharistie moeten vieren. Ook in de damesstichten die zich uit de niet-monastieke vrouwenconventen ontwikkelen, blijft de deelname aan de getijden en de misvieringen een belangrijke verplichting.³⁷⁸ De verzorging van de eredienst, in het bijzonder het vieren van de getijden, geldt als de voornaamste taak van deze conventen. In stichtingsakten en statuten wordt daar steeds weer op gewezen.³⁷⁹ Als men de getijden naar behoren viert, dan houdt dat in, dat daarmee de dag voor een groot gedeelte is ingevuld en dat het ritme van de dag er grotendeels door wordt bepaald.³⁸⁰ Dit ritme herhaalt zich elke dag, het hele jaar door, met als gevolg dat het levensritme in een damesconvent er in hoge mate door wordt geprofileerd. Toch geeft de *Institutio Sanctimonialium* niet aan hoe de dagelijkse getijdenviering er in concreto uit zou moeten zien. Kennelijk wordt verondersteld dat die viering verloopt zoals in die tijd algemeen gebruikelijk was.

In de middeleeuwen bestonden de getijden uit de volgende delen.³⁸¹ In de nacht werden de *metten* gevierd en al ten tijde van Benedictus van Nursia volgden daarop aansluitend de *lauden*. Verspreid over de dag werden de kleine getijden (*horae minores*) gevierd op de tijd die hun naam aangeeft. De *prime* op het eerste uur, dat wil zeggen om zes uur 's morgens, de *terts* op het derde uur (om negen uur), de *sext* op het zesde uur (om twaalf uur) en de *none* op het negende uur (om drie uur 's middags). Doordat in de late middeleeuwen de hoofdmaaltijd werd verplaatst naar het middaguur, werden de sext en de none al vóór de middag gevierd. De *vespers* werden gevierd als de avondster (*vesper*) zichtbaar wordt bij het vallen van de avond maar tegen het

³⁷⁸ Zie § 2.1.3.

³⁷⁹ Schäfer (1907), 185.

³⁸⁰ Schilp (1998), 81.

³⁸¹ Eisenhofer II (1933), 481-560. Voor de geschiedenis, de structuur, de inhoud en/of de betekenis van de getijden zie Pascher (1954), Salmon (1967), Martimort (1983), Chupungco (2000), Woolfenden (2004) en R. Dijker, 'Officie', in: LitWb II, kolom 1943-1962. Voor de structuur en de inhoud van de getijden in de middeleeuwen zie Hughes (1982), 50-80.

einde van de middeleeuwen werden ze vrijwel algemeen gevierd om drie uur 's middags, het tijdstip van de none. Een feestdag werd begonnen met de vespers op de vooravond van dat feest. Doordat deze vespers in de late middeleeuwen waren verplaatst naar de middag, werden ze – vooral als op die dag een groot feest werd gevierd – beïnvloed door de viering van dat feest. Daardoor ontstonden de zogenaamde tweede vespers, die werden gevierd op de feestdag zelf. Tot slot van de dag werden de *completen* gevierd.

Over de praktijk van de eredienst in damesstichten in de periode van de hoge middeleeuwen tot en met de tijd van *Officia Propria*, dat wil zeggen tot ongeveer 1650, zijn de beschikbare gegevens beperkt. In de lopende reeks *Essener Forschungen zum Frauenstift* is tot op heden alleen in het tiende deel de praktijk van de eredienst, zoals die blijkt uit libri ordinarii, een belangrijk thema.³⁸² De monografieën over afzonderlijke damesstichten die zijn verschenen in de reeks *Germania Sacra* besteden relatief weinig aandacht aan het religieus en godsdienstig leven.³⁸³ Sommige van deze studies bevatten geen gegevens over de eredienst wegens gebrek aan bronnen.³⁸⁴ In de andere studies zijn die gegevens globaal, fragmentarisch en heterogeen. Verder zijn er slechts drie ordinarii van damesstichten in druk verschenen³⁸⁵ en die geven eveneens een zeer onvolledig beeld van de dagelijkse praktijk van de eredienst. Door dit alles zijn de gegevens te beperkt om een goed onderbouwd beeld te schetsen van de eredienst in damesstichten op gewone doordeweekse dagen (*feriae minores*). Bovendien zijn de beschikbare gegevens over het damessticht van Thorn buiten beschouwing gelaten om het mogelijk te maken ze te vergelijken met die van de damesstichten in het algemeen.³⁸⁶ Voor het volgende overzicht geldt daarom het nodige voorbehoud.

- In meerdere damesstichten komt het voor dat er periodes zijn waarin de viering van de eredienst te wensen over laat. Dat blijkt uit vermeldingen van maatregelen die tot verbetering moeten leiden.³⁸⁷
- Daar staat tegenover dat in andere damesstichten de eredienst wel op een gepaste wijze wordt gevierd.³⁸⁸
- Over het algemeen worden de getijden gevierd door de dames op hun eigen koor dat zich op een afgescheiden, hogere plaats bevindt³⁸⁹ maar of ze op de *feriae minores* de getijden reciteren of zingen is niet duidelijk. Ook op grotere feesten is

³⁸² Beuckers (2012). Cf. § 2.1.1, noot 110.

³⁸³ Zie § 2.1.1, noot 110.

³⁸⁴ Klueting (1980) over Elsey; Klueting (1986) over Herzebrock; Loër (2007) over Geseke; Müller (1987) over Liesborn.

³⁸⁵ Zie § 2.1.1, noot 111.

³⁸⁶ Ze komen in de volgende paragraaf aan de orde.

³⁸⁷ Eycken, Van der (2000), 161 (Munsterbilzen); Kohl (1975), 150-152 (Freckenhorst); Theil (1994), 166 (Buchau).

³⁸⁸ LO Essen, passim; Goetting (1973), 241 (Gandersheim); LO Keulen-Ursula, passim en Wegener (1971), 120 (Keulen-Ursula); Kohl (2005), 108 (Nottuln).

³⁸⁹ Schäfer (1917), 188-190; LO Essen; passim; Kessel (1877), 202 (Gerresheim). Cf. Muschiol (2001), Muschiol (2005) en Jäggi en Lobedey (2005).

de viering van de kleine getijden een aangelegenheid van de dames maar op dergelijke dagen hebben ook de clerici een aandeel in de viering van de metten en lauden en/of de vespers en bij het zingen van de mis.³⁹⁰

- De tijdstippen waarop de getijden worden gevierd, worden alleen vermeld voor Munsterbilzen: om 7 uur de metten en de lauden, om 9.30 uur de cluster prime – terts – sext – mis – none en om 3 uur in de middag de cluster vespers – complete.³⁹¹
- Clustering van onderdelen van de eredienst wordt ook voor andere damesstichten vermeld.³⁹² Waarschijnlijk is clustering van vooral de kleine getijden in de late middeleeuwen zeer algemeen, omdat toen – zoals hierboven gezegd is – de sext en de none al vóór de middag werden gevierd.
- De dagelijkse cyclus van de getijden wordt onderbroken door drie missen: behalve de hoogmis de mis na de lauden en de mis na de prime.³⁹³

3.2.2 De eredienst in de abdij van Thorn vóór de tijd van *Officia Propria*

Over de viering van de eredienst in de abdij van Thorn zijn – voor zover kon worden nagegaan – geen gegevens bekend uit de periode van de eerste eeuwen van haar bestaan. In de laatste jaren van het bestuur van Margareta van Petersheim, abdis van de abdij van Thorn van 1304 tot 1337, zijn er echter ernstige tekortkomingen. In die periode is Adolf van der Marck bisschop van Luik, het bisdom waar Thorn onder valt. Als hem ter ore is gekomen, dat de viering van de eredienst te wensen overlaat, stuurt hij twee van zijn kanunniken voor een visitatie naar Thorn en naar aanleiding van hun verslag neemt hij maatregelen. Die maatregelen zijn overgeleverd in een drietal akten.³⁹⁴ De eerste dateert van 1336 en de inhoud ervan kan worden beschouwd als de voorlopige formulering van een reglement. De tweede akte is van het jaar 1338. Deze akte is een definitief reglement dat het voorlopig reglement bevestigt en er enkele bepalingen aan toevoegt. De derde akte is van 1342. Ze preciseert een paar bepalingen uit de akte van 1338. In de abdij van Thorn doet zich dus een verschijnsel voor dat, zoals in de vorige paragraaf is gebleken, van meerdere damesstichten bekend is: de viering van de eredienst schiet tekort en het kerkelijk gezag grijpt in met een aantal voorschriften.

³⁹⁰ LO Essen, passim; Van der Eycken (2000), 161 (Munsterbilzen); Goetting (1973), 244-245 (Gandersheim); Dresen (1929), 218-219 en Kessel (1877), 201 (Gerresheim); Kohl (1975), 150-152 (Freckenhorst); Kohl (2005), 108 (Nottuln); Wegener (1971), 121 (Keulen-Ursula).

³⁹¹ Van der Eycken (2000), 159-163.

³⁹² Kohl (1975), 150 (Freckenhorst); Arens in LO Essen, 136.

³⁹³ De mis na de lauden wordt vermeld voor Essen (Arens in LO Essen, 136) en Munsterbilzen (Van der Eycken (2000), 159); de mis na de prime wordt alleen vermeld voor Essen (Arens in LO Essen, 136).

³⁹⁴ Habets I, akte nr. 170 van het jaar 1336, zonder datum; akte nr. 174 van 27 januari 1338; akte nr. 185 van 9 januari 1342. Deze drie akten worden samenvattend besproken in Habets I, XL-XLIII. Een vertaling van akte nr. 174 staat in PSHAL VIII (1871), 266-271 en een beknopte bespreking van akte nr. 170 staat in Kersken (2011), 332-333.

Het voorlopig reglement van 1336 begint met de vermelding dat tijdens de visitatie is gebleken dat de getijden al gedurende lange tijd op een nalatige en gebrekkige wijze worden gevierd. Als voornaamste oorzaak geeft de bisschop aan, dat er maar weinig dames zijn en dat ze niet allemaal kunnen lezen. Van het beschikbaar aantal van twintig prebenden zijn er acht niet bezet en van de twaalf geprebendeerde dames zijn er drie nog kinderen, namelijk één van zes jaar, één van vier en één van ongeveer twee jaar.³⁹⁵ Er zijn dus drie zeer jonge kinderen die nog niet bekwaam zijn om op een volwaardige manier actief deel te nemen aan de vieringen maar die al wel recht hebben op de inkomsten van een prebende.

Naar aanleiding van deze bevindingen formuleert de bisschop in de genoemde akten enkele voorschriften die op termijn tot een structurele verbetering moeten leiden van de viering van de eredienst. De jonge meisjes moeten bij dames wonen die familie van ze zijn of bij de abdis als ze geen familie hebben in de abdij en ze moeten onderwezen worden in lezen en goede zeden.³⁹⁶ Ook moeten de prebenden worden toegewezen aan daartoe geschikte personen en die prebenden mogen niet langer dan zes maanden vacant zijn.³⁹⁷ De bisschop geeft echter niet aan waaruit die geschiktheid zou moeten bestaan en welke leeftijdsgrens daarvoor zou moeten gelden. Ook zegt hij niet wat er verder moet gebeuren met de prebenden die al aan de drie kinderen zijn toegewezen. Hij komt op die kwesties terug in de derde akte (1342), die hierna aan de orde komt.

Verder schrijft de bisschop voor, dat niet alleen de dames maar ook de kanunniken en de *chorales* alle getijden moeten bijwonen, dat ze die met luide stem en op gepaste wijze moeten zingen en dat ze de getijden op een devote en prijzenswaardige wijze moeten vieren. De abdis en de decanes moeten degenen straffen die zich niet aan deze opdracht houden.³⁹⁸ Om absentie bij de vieringen tegen te gaan bepaalt de bisschop

³⁹⁵ *Sumus informati, quod divinum officium a longo tempore citra in dicta ecclesie Thorensi seu monasterio negligenter et debiliter est peractum et peragitur, propter paucitatem personarum seu canonicarum eiusdem ecclesie seu monasterii presertim litteratarum, cum inibi tempore visitationis facte vacarent octo prebende et jam pluribus annuis vacaverint et de duodecim canonicabus ibidem tunc existentibus prebendatis tres adeo sint iuvenes, videlicet una illarum sex annorum, alia quatuor et alia duorum vel circiter* (Habets I, akte nr. 170 van het jaar 1336, zonder datum).

³⁹⁶ *Item statuimus et ordinamus quod iuvenes canonice scolares, propria hospitium non habentes, cum suis propinquieribus cognatis commorabuntur usque ad quartum gradum inclusive, nec abbatissa poterit eas cogere quod cum ea commorentur nisi dicte scolares sint sibi adeo propinque sicut alicui aliarum canonicarum vel genere propinquiores. Si vero dicte canonice scolares nullam concanonicam in dictam ecclesiam usque ad dictum gradum habeant propinquam, tunc cum dicta abbatissa commorari debebunt, median-tibus fructibus prebendarum suarum ac in litterarum scientia et bonis moribus informari* (Habets I, akte nr. 174 van 27 januari 1338).

³⁹⁷ *Imprimis siquidem volumus et mandamus quod abbatissa dicte ecclesie prebendas Thorenses exnunc vacaturas infra sex menses a tempore vacationis earundem habilibus et ydoneis personis conferat et assignet iuxta morem hactenus in dicta ecclesia observatum* (Habets I, akte nr. 174 van 27 januari 1338).

³⁹⁸ *Item precipimus et mandamus omnibus et singulis dicte ecclesie seu monasterii canonicabus, canonicis et choralibus presentibus et futuris, quatenus frivolis excusationibus postpositis horis diurnis et nocturnis intersint, illas alta voce et modo debito decantando*

bovendien dat iedereen die verplicht is aan de vieringen deel te nemen maximaal zes weken per jaar afwezig mag zijn na toestemming van de abdis of bij haar afwezigheid van de decanes. Terechtwijzingen over ongeoorloofde afwezigheid zijn een taak van de decanes maar in ernstige gevallen van de abdis.³⁹⁹

Vergeleken met wat bekend is van andere damesstichten, zijn dat concrete en strenge eisen. De getijden moeten niet alleen op feestdagen maar elke dag worden gezongen en de absentie moet streng gecontroleerd en gereguleerd worden. Verder moeten behalve de dames ook de kanunniken en de chorales actief aan de viering van alle getijden deelnemen en niet alleen op de grotere feestdagen maar elke dag. De verplichting tot het vieren van de getijden werd in de *Institutio Sanctimonialium* alleen opgelegd aan de sanctimoniales.⁴⁰⁰ De bisschop legt deze plicht nu ook op aan de kanunniken en de chorales. Daardoor ligt de verantwoordelijkheid voor een waardige viering van de dagelijkse eredienst niet langer alleen bij de dames. Daarmee lost de bisschop het probleem op dat die viering in gevaar kan komen doordat het aantal dames te gering is.

In de derde akte (1342) herhaalt de bisschop, onder verwijzing naar zijn bepalingen in het reglement van 1338, dat een prebende maximaal zes maanden vacant mag zijn en hij deelt verder mee dat hij na rijp beraad heeft bepaald dat een meisje ten minste drie jaar oud moet zijn om in aanmerking te komen voor een prebende.⁴⁰¹ Dat houdt in dat het betreffende meisje op de leeftijd van drie jaar of al eerder in het klooster opgenomen moet zijn.

Van officiële kerkelijke zijde is er voor de intrede geen leeftijd bepaald.⁴⁰² Koch noemt enkele gevallen van een intrede op zeer vroege leeftijd, onder andere de drie meisjes die in deze paragraaf aan de orde zijn.⁴⁰³ Zij maakt daarbij echter geen duidelijk onderscheid tussen een ballotageachtige toelating met adellijke afkomst als cri-

et divinum officium devote et laudabiliter faciendo, iniungentes nichilominus abbatisse et decane dicti monastery in virtute sancte obedientie ut suas concanonicas, canonicos et chorales debitis penis si que vel si qui rebelles sint ad premissa devote facienda constringant (Habets I, akte nr. 170 van het jaar 1336, zonder datum).

³⁹⁹ *Item statuimus quod decana, electa per capitulum et instituta prout ab antiquo fieri est consuetum, corriget excessus cotidianos omnium choralium Thorensium nisi adeo graves fuerint quod corrigi merito debeant per abbatissam et capitulum; poteritque ipsa decana suis canonicabus licentiam dare visitandi suos amicos in honestis locis prout ipsi decane secundum necessitatem sue concanonice videbitur expedire, dum tamen non exedat licentia sex septimanas in anno. Et hoc facere poterit decana, domina abbatissa absente a suo claustrum et non alias* (Habets I, akte nr. 174 van 27 januari 1338).

⁴⁰⁰ Zie § 2.1.2.

⁴⁰¹ *Cum hactenus huiusmodi prebende puellis seu pueris jacentibus in cunabilis fuerint quandoque collate, nos matura deliberatione et consilio prehabitis cum peritis, volumus, ordinamus et statuimus quod huiusmodi prebende, puellis conferri solite, non conferantur de cetero aliquibus puellis nisi prius etatem trium annorum compleverint* (Habets I, akte nr. 185 van 9 januari 1342).

⁴⁰² Nolet en Boeren (1951), 390.

⁴⁰³ Koch (1994), 109-117.

terium en andere vormen van toelating, bijvoorbeeld de kinderschenking (*oblatio puerorum/puellarum*).⁴⁰⁴ Die kwamen echter in stichten van adellijke dames allebei voor. In het adellijk damessticht Herzebrock werden meisjes toegelaten die tussen de veertien en achttien jaar oud waren maar daarnaast was het daar gebruikelijk dat er *puellae oblatae* werden aangenomen.⁴⁰⁵ In een Thornse akte uit 1102 is vastgelegd dat Anselmus, *liber homo*, zijn dochter Mechtildis schenkt aan de abdij van Thorn⁴⁰⁶ en uit twee akten van het jaar 1477 blijkt dat het in dat jaar al een oud gebruik is dat alleen dames worden toegelaten die kunnen aantonen, dat ze stammen uit een familie die gedurende meerdere generaties behoort tot de adel (*filiae illustres*).⁴⁰⁷

Ook het onderscheid tussen de leeftijd bij intrede en de leeftijd bij de toekenning van een prebende is van belang. In bijvoorbeeld Elten gold vier jaar als de leeftijd bij intrede maar een prebende werd pas toegekend nadat een meisje veertien jaar was geworden.⁴⁰⁸ Het meisje van ongeveer twee jaar in de abdij van Thorn heeft al een prebende. Dat betekent dat die prebende ongeveer tegelijk met de intrede moet zijn toegekend, met andere woorden de leeftijd van de intrede en die van de toekenning van de prebende vallen dan samen. Het verlenen van een prebende op zeer jonge leeftijd is ook bekend van andere damesstichten: in Elten ligt de grens op veertien jaar, in Freckenhorst op twaalf en in Nottuln op acht.⁴⁰⁹ De extreem jonge leeftijd van twee jaar is echter alleen in Thorn aangetroffen.

In de akte van 1342 bepaalt de bisschop van Luik – zoals gezegd – de minimum leeftijd voor een prebende op drie jaar. Daarmee sanctioneert hij een praktijk van zeer vroeg toegekende prebenden, hoewel hij er zich van bewust geweest moet zijn dat een kind van drie jaar niet in staat kan zijn om de aan een prebende gekoppelde taak in de eredienst naar behoren te vervullen. Er moeten dus andere overwegingen in het spel geweest zijn, die de bisschop tot deze bepaling hebben gebracht.

Een indicatie daarvoor is het volgende. In het reglement van 1338 staat onder andere dat de prebende die vrijkomt nadat iemand is overleden het eerste jaar na het overlijden vacant moet blijven om er de begrafenis kosten en de vereffening van de schulden van de overledene mee te betalen. Als de prebende na een jaar nog langer vacant blijft, dan moeten de inkomsten daarvan ten goede komen aan het kerkgebouw en de inboedel daarvan.⁴¹⁰ In de akte van 1342 zegt de bisschop dat hem is gebleken

⁴⁰⁴ Bij een *oblatio puerorum/puellarum* beloofden ouders of andere verwanten jonge kinderen als offerande aan God en ze realiseerden deze belofte door het kind over te dragen aan een kloostergemeenschap. De overdracht ging gepaard met een substantiële schenking van grond of goederen. Daarbij was de achterliggende overtuiging dat die offergaven door God beloond zouden worden (*do ut des*) (M. de Jong (1986), 191-196). Cf. Nolet en Boeren (1951), 390. Het schenken van kinderen (*oblatores*) door hun ouders verdween in de elfde eeuw onder invloed van de Gregoriaanse hervorming (Kuys (2004), 246).

⁴⁰⁵ Kluiting (1986), 107.

⁴⁰⁶ Habets I, akte nr. 5 van het jaar 1102, ongedateerd.

⁴⁰⁷ Habets I, akte nr. 415 van 27 oktober 1477 en akte nr. 417 van 24 december 1477. Cf. Habets I, XLV-XLVI en Flament (1899).

⁴⁰⁸ Koch (1994), 110.

⁴⁰⁹ Resp. Koch (1994), 110; Kohl (1975), 113; Kohl (2005), 87 en 90.

⁴¹⁰ *Item ordinamus quod fructus prebendarum decedentium canonicorum primo anno vacationis cedent et competent defunctis pro suis exequiis et debitis persolvendis. Et vacante*

dat het kapittel zich al vele jaren de inkomsten van die prebende toeëigent ten eigen voordele. Hij eist nu gehoorzaamheid aan zijn voorschrift met het sterkste machtsmiddel dat hij heeft: excommunicatie. Hij voegt daaraan toe dat de prebenden die de abdis al heeft toegewezen, geldig zijn en uit de context is duidelijk dat hij de prebenden van de drie meisjes bedoelt.⁴¹¹

Het is opvallend dat deze verklaring over de geldigheid van de prebenden van de drie kinderen niet staat bij zijn eerdere bepaling van de minimale leeftijd voor een prebende maar bij de bepaling over de bestemming van de inkomsten van de vacante prebende van een overledene. Het lijkt erop dat er sprake is van een compromis waarmee het vervallen van de inkomsten uit een vacante prebende gecompenseerd wordt met de inkomsten uit andere prebenden. Omdat dat prebenden zijn voor minderjarigen, komen ze immers in feite grotendeels ten goede aan de overige dames.

Een verhoging van de minimale leeftijd voor prebenden had op termijn kunnen leiden tot een structurele verbetering van de viering van de eredienst. Anderzijds zijn een gezonde financiële toestand van de abdij en een goed onderhouden abdijskerk noodzakelijke voorwaarden voor een adequate viering van de eredienst. De bisschop heeft zich blijkbaar genoodzaakt gezien om te kiezen voor wat naar zijn mening het minste is van twee kwaden.

3.2.3 De eredienst op feestdagen ten tijde van *Officia Propria*

Conform de in de inleiding besproken opzet worden in deze paragraaf alleen die gegevens over de eredienst op feestdagen behandeld, die nodig zijn om op basis daarvan de eredienst op *feriae minores* te reconstrueren. Gegevens die niet actueel zijn op gewone doordeweekse dagen, bijvoorbeeld een gevarieerd gebruik van de liturgische ruimte en de reliekenverering, komen verderop aan de orde.

3.2.3.1 De dames en hun taken in de eredienst

Voor aanduiding van de kanunnikessen van Thorn gebruikt *Officia Propria* vrijwel steeds de term *domicellae*, die in het vervolg in vertaling wordt weergegeven met het

huiusmodi prebenda ultra anuum, vel non acceptata per personam ydoneam, fructus cedent fabrice et ornamentis ecclesie Thorensis (Habets I, akte nr. 174 van 27 januari 1338).

⁴¹¹ *Item licet in dictis ordinationibus contineatur quod fructus prebendarum decedentium, cedentes pro certo tempore fabrice et ornamentis dicte ecclesie, non debent nec possunt per abbatissam vel capitulum dicte ecclesie suis propriis usibus applicari, intelleximus tamen quod capitulum ipsum huiusmodi fructus in proprios suos usus et debitis suis persolvendis et non in usus fabrice et ornamentorum supradictorum, jam annis pluribus converterunt et committunt in suarum periculum animarum, quod de cetero in virtute sancte obedientie sub pena excommunicationis omnino fieri prohibemus, volentes et precipientes quod fructus huiusmodi in usus fabrice et ornamentorum predictorum de cetero fideliter et integraliter convertantur. De prebendis vero jam collatis per dictam abbatissam nichil ad presens intendimus immutare, cum collationes ipse valeant et debitum sortiantur effectum* (Habets I, akte nr. 185 van 9 januari 1342).

woord “dames”. Ook komt een paar keer de aanduiding *vestitae* voor. Uit de context waarin dat woord gebruikt wordt, blijkt dat er de dames mee bedoeld worden die recht hebben op een prebende en die stemrecht hebben in het kapittel.⁴¹² Eén maal gebruikt *Officia Propria* de uitdrukking *duo seniores puellae, inquam domicellae* (de twee oudste meisjes, ik bedoel dat zij dames zijn).⁴¹³ Er valt uit af te leiden dat er enkele meisjes zijn die bij de dames horen en niet bij het bedienend personeel. Waarschijnlijk zijn meisjes bedoeld die nog in opleiding zijn.

Over het totale aantal dames dat actief deelneemt aan de eredienst bevat *Officia Propria* geen concrete gegevens. Ook is het niet mogelijk om uit andere bronnen een betrouwbaar getal af te leiden voor het aantal dames dat resideert in Thorn in de tijd van *Officia Propria*. Op de eerste plaats blijkt het aantal beschikbare prebenden geen betrouwbare indicatie te zijn voor het aantal residerende dames omdat de prebenden niet altijd volledig bezet zijn. In het jaar 1310 zijn er voor de dames twintig prebenden.⁴¹⁴ Maar in 1336 zijn er van die prebenden acht al meerdere jaren onbezet.⁴¹⁵ Op de tweede plaats worden er prebenden toegekend aan zeer jonge kinderen waardoor uit het aantal beschikbare prebenden niet afgeleid kan worden hoeveel dames een actieve bijdrage kunnen leveren aan de eredienst en in het bijzonder aan de zang.⁴¹⁶ Op de derde plaats zijn er onvoldoende gegevens over het aantal residerende dames in de periode van *Officia Propria*. In een handschrift uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw staat een lijst van dames met vermelding van de periode waarin ze geresideerd hebben.⁴¹⁷ Uit die lijst valt af te leiden dat voor het jaar 1549 de namen bekend zijn van zeven residerende dames, waaronder de abdis.⁴¹⁸ Datzelfde geldt voor het jaar 1560.⁴¹⁹ Voor 1610 worden er echter maar twee residerende dames en een abdis vermeld.⁴²⁰

Officia Propria noemt echter de abdis, de decanes, de cantrix, de kosteres, de twee oudste dames en de twee oudste meisjes. Het is dan ook duidelijk dat *Officia Propria* meer informatie geeft over het aantal dames dat in de abdij van Thorn verblijft rond het jaar 1660 dan de besproken lijst. Verder blijkt uit *Officia Propria* dat de dames het aankunnen om tijdens processies in de buitenlucht in afwisseling met de priesters en de leerlingen responsoria te zingen, gezangen die horen tot het minder eenvoudige gregoriaans. Met het nodige voorbehoud mag dan ook worden aangenomen dat er ten tijde van *Officia Propria* tien à vijftien dames zijn, de meisjes die nog in opleiding zijn, inbegrepen.⁴²¹

⁴¹² *Officia Propria*, fol. 322. Cf. Habets II, akte nr. 393 van 31 juli 1772 en Houtmortels (1948), 52-55). Het woord *vestita* komt niet voor in WB Blaise, WB Niermeyer, LitWb, Nolet en Boeren (1951) en Kuys (2004).

⁴¹³ *Officia Propria*, fol. 77.

⁴¹⁴ Habets I, akte nr. 111 van 7 januari 1310; Cf. Habets I, XXXVIII-XXXIX en Koch (1994), 32.

⁴¹⁵ Zie § 3.2.2.

⁴¹⁶ Zie § 3.2.2.

⁴¹⁷ Dit handschrift is “van bevriende zijde” ter hand gesteld aan Sivré en die heeft het gepubliceerd (Sivré (1881)).

⁴¹⁸ Sivré (1881), 587. Cf. Habets I, LXXX.

⁴¹⁹ Sivré (1881), 587. Cf. Habets II, XXXIII.

⁴²⁰ Sivré (1881), 587. Cf. Habets II, XXXIII.

⁴²¹ Volgens Habets zijn het er twaalf (Habets I, XLVII).

De abdis is vorstin van het vorstendom Thorn dat deel uitmaakt van het Heilige Roomse Rijk.⁴²² Als teken van haar vorstelijke status en haar wereldlijke macht beschikt ze in de abdijkerk over een eigen koor met een eigen altaar. Afgezien van benoemingen van kanunniken en andere clerici, bemoeit ze zich niet met de praktijk van de eredienst en ze heeft geen actief aandeel in de vieringen, behalve dat ze deelneemt aan een aantal processies.⁴²³ Ook de decanes heeft tijdens de vieringen geen speciale taak. Haar rol is beperkt tot het nemen van enkele praktisch-organisatorische beslissingen, bijvoorbeeld of er op de vigilie van Pasen wel of niet een vroegmis zal plaatsvinden.⁴²⁴ Ondanks de beperktheid van deze rol, blijkt eruit dat beslissingen met betrekking tot de eredienst worden genomen door de decanes en niet door de abdis. Wel belangrijk is de taak van de cantrix tijdens de vieringen. Vaak vermeldt *Officia Propria* dat ze het incipit geeft van gezangen en daaruit valt af te leiden dat zij de leiding heeft over de zang van de dames.

De getijden worden niet verzorgd door de kanunniken en/of de andere clerici maar door de dames op hun eigen koor en zonder officiant. Alleen op een aantal grote feesten zijn daar enkele uitzonderingen op.⁴²⁵ Maar in de regel zijn de getijden een aangelegenheid van uitsluitend de dames, zoals in vrouwenconventen algemeen gebruikelijk is.⁴²⁶ Dat houdt in, dat een van de dames de leiding heeft en ook de oraties bidt. In vrouwenconventen is dat de abdis of de decanes.⁴²⁷ In de abdijkerk van Thorn is dat echter zeer waarschijnlijk de cantrix.⁴²⁸ Op de grotere feestdagen is het aandeel van de dames verder bijzonder belangrijk doordat de gezangen grotendeels door hen worden uitgevoerd.

3.2.3.2 De clerici en hun taken in de eredienst

Aan de abdij van Thorn zijn sinds het jaar 1444 zes geprebendeerde kanunniken verbonden.⁴²⁹ Het recht om een kanunnik te benoemen berust bij de abdis en de twee oudste dames.⁴³⁰ Hoewel *Officia Propria* bij een aantal feestdagen de aanwezigheid van kanunniken vermeldt, moet er toch vanuit worden gegaan dat de meeste kanunniken niet present zijn bij de vieringen. Er wordt zelfs rekening mee gehouden dat er

⁴²² Vanaf welk jaar de abdis van Thorn vorstin is in het Heilige Roomse Rijk, is niet bekend maar een verklaring van de magistratuur van Aken, die dateert van 1 oktober 1586 bevestigt dat op dat moment de abdis al langere tijd vorstin is (Linssen (1963), 24). De volledige tekst van de akte staat in Wolters (1850), op pag. 137-138. Cf. Wolters (1850), 34.

⁴²³ Zie § 4.7.3.

⁴²⁴ *Officia Propria*, fol. 61.

⁴²⁵ Deze uitzonderingen komen ter sprake bij de betreffende feesten.

⁴²⁶ Beuckers (2012-b), 14-15.

⁴²⁷ Muschiol (2001), 132; Muschiol (2005), 41.

⁴²⁸ Een aanwijzing daarvoor is de vermelding in *Officia Propria* dat op alle zondagen van de Advent de processie wordt beëindigd op het koor van de dames met een versikel en een oratie die worden gezongen door de cantrix (fol. 312).

⁴²⁹ Habets I, akte nr. 335 van 11 februari 1444 en akte nr. 336 van 20 februari 1444.

⁴³⁰ Habets I, akte nr. 336 van 20 februari 1444; Habets II, akte nr. 3 van 10 november 1553 en akte nr. 132 van het jaar 1639.

soms geen enkele kanunnik aanwezig is.⁴³¹ Dat betekent in de praktijk van de eredienst, dat de kanunniken daarin geen eigen taak hebben en passief aanwezig zijn. Bovendien zijn niet alle kanunniken priester, zoals uit meerdere akten blijkt.⁴³² Het gevolg is dat de priesterlijke taken door andere geestelijken worden waargenomen. Niet alleen in Thorn maar in het algemeen is er van de residentieplicht nooit veel terecht gekomen en al in de twaalfde eeuw wordt het gebruikelijk dat de kanunniken zich laten vertegenwoordigen door plaatsvervangers (*vicarii*) die worden betaald uit de prebende van de kanunnik die ze vervangen.⁴³³ In Thorn worden deze vicarii benoemd door de abdis voor een periode van één jaar.⁴³⁴

Naast de vicarii is er een relatief groot aantal kapelaans. In de middeleeuwen hebben kapelaans in het algemeen als primaire taak het lezen van gefundeerde missen aan een van de altaren.⁴³⁵ Het zijn dus, in tegenstelling tot de kanunniken, allemaal priesters. In de abdij van Thorn heeft elk altaar zijn eigen kapelaan en een paar altaren hebben er zelfs twee. Behalve het hoofdaltaar zijn er nog zestien altaren en er zijn dus minstens zoveel kapelaans. De abdis heeft een eigen kapelaan maar vermoedelijk is hij tevens de bedienaar van het altaar op het eigen koor van de abdis, het Driekoningenaltaar. De kapelaans hebben hun inkomen uit een met hun altaar verbonden beneficium.⁴³⁶ Ze zijn ondergeschikt aan het kapittel maar ze hebben vaak een eigen organisatie.⁴³⁷ In Thorn zijn ze verenigd in een broederschap.⁴³⁸

⁴³¹ *Canonicus senior portat brachium sancti Benedicti. Si canonici nulli sint residentes, portabit senior capellanus (Officia Propria, fol. 224).*

⁴³² “Johan van Edinghen, nieuw benoemd kanonik, legt den eed af; hij belooft onder meer zich binnen een jaar priester te doen wijden ...” (Habets II, akte nr. 41, d.d. 8 juli 1579). De abdis Josina zu der Marck zal Willem Scheyffarts tot kannunik benoemen, onder andere op voorwaarde dat hij zich eerst tot diaken zal laten wijden (Habets II, akte nr. 47, d.d. 19 december 1588). Vijf jaar later heeft hij die wijding nog steeds niet ontvangen (Habets II, akte nr. 64, zonder datum, 1593).

⁴³³ Nolet en Boeren (1951), 188-190; Kuys (2004), 232.

⁴³⁴ Habets I, akte nr. 143 van 12 mei 1320. Dat deze bevoegdheid van de abdis ten tijde van *Officia Propria* nog steeds geldt, blijkt uit een van de decreten van de nuntius apostolicus bij zijn bezoek aan de abdij in het jaar 1614: Als de kanunnik Wendelinus zich niet houdt aan zijn residentieplicht, dan benoemt de abdis een vicarius en die wordt vergoed uit de prebende van de kanunnik (*Rev. Wendelinus, canonicus Bonnensis, rector altaris Sancti Johannis in coll. ecclesia Thorensi, tenetur residere et personaliter servare ut in statutis Adulphi episcopi Leodiensis conditis anno 1338 die 27 januarii, ubi disponitur quod si hoc non praestiterit D. abbatissa vicarium loco suo supponat, cui dabit competentiam, et tunc quod residuum est convertatur in augmentum altaris supradicti*) (Habets II, akte nr. 119 van 28 maart 1614).

⁴³⁵ Nolet en Boeren (1951) *residuum est convertatur in augmentum altaris supradicti*) (Habets II, akte nr. 119 van 28 maart 1614).

⁴³⁵ Nolet en Boeren (1951), 191; Kuys (2004), 232.

⁴³⁶ Kuys (2004), 232. In Habets I en II staan tientallen akten die getuigen van het stichten van beneficijs of van schenkingen aan altaren.

⁴³⁷ Kuys (2004), 232.

⁴³⁸ Habets I, akte nr. 578 van 11 augustus 1545 en Habets II, akte nr. 446 van 16 mei 1558 en akte nr. 448 van 20 maart 1566.

In *Officia Propria* worden de kapelaans en de vicarii vaak als één groep aangeduid met *sacerdotes*, *presbyteri* of *capellani et alii presbyteri*.⁴³⁹ In feite zijn het deze priesters en niet de kanunniken die tijdens de eredienst op grotere feesten de klerikale taken op zich nemen: ze nemen als groep deel aan processies, ze zingen op een aantal dagen de vespers, ze zingen de *missa praesentiae* en ze verzorgen de voorzang van het koor (*servare chorum*). Een paar kapelaans zijn aangewezen om op bepaalde feestdagen te assisteren als diaken of als subdiaken.⁴⁴⁰

Officia Propria gebruikt ook de termen *rector*, *vicarius* en *mercenarius*. Het woord *rector* is altijd gerelateerd aan een met name genoemd altaar en het duidt de kapelaan aan, die is aangesteld voor de bediening van dat altaar. *Vicarius* kan in het algemeen betekenen: ‘vervanger van een niet-residerende kanunnik’ maar het kan ook een verkorte weergave zijn van *vicarius perpetuus* en dan betekent het ‘kapelaan die verbonden is aan een altaar’.⁴⁴¹ In *Officia Propria* wordt met *vicarius* meestal de pastoor van de parochiekerk (*vicarius ecclesiae parochialis*) bedoeld maar het kan ook de betekenis ‘kapelaan’ (*vicarius perpetuus*) hebben en mogelijk betekent het ook ‘vervanger van een kanunnik’. Meestal geeft de context daarover uitsluitel maar op een paar plaatsen is het niet duidelijk welke betekenis wordt bedoeld.

Volgens Nolet en Boeren zijn *mercenarii* vervangers van kapelaans en worden ze voor een willekeurige periode aangesteld, in tegenstelling tot de kapelaans die voor het leven worden benoemd.⁴⁴² In *Officia Propria* heeft *mercenarius* echter een andere betekenis. De subgroepen van de clerici van Thorn zijn de kanunniken, hun vervangers (*vicarii*), de kapelaans en de *iuvenes*. Op een drietal plaatsen geeft *Officia Propria* een opsomming van deze groepen.⁴⁴³ Daarin komt echter het woord *vicarii* niet voor maar wel het woord *mercenarii*. Blijkbaar worden daarmee de vervangers van de kanunniken bedoeld, temeer omdat die tijdelijk worden benoemd, namelijk – zoals hierboven is gezegd – voor de periode van één jaar en omdat er – voor zover kon worden nagegaan – in Thorn geen vervangers van kapelaans zijn geweest.

Een belangrijke groep wordt gevormd door de *iuvenes*. Het is in de middeleeuwen gebruikelijk dat in een collegiale kerk een van de kanunniken verantwoordelijk is voor de kapittelschool: de *scholasticus*. Maar gewoonlijk laat hij de dagelijkse leiding en het feitelijke onderwijs over aan een *rector scholarum*.⁴⁴⁴ In Thorn is er geen *scholasticus* maar er is wel een school met een aantal leerlingen, die in *Officia Propria* een paar keer *scholares* worden genoemd maar die meestal worden aangeduid met de term *iuvenes*. De school staat onder leiding van de *rector scholae*, die enkele keren ook *rector scholarum* wordt genoemd. Bij de vieringen van de eredienst fungeert hij bovendien als cantor. Dat blijkt uit het feit dat hij het incipit geeft van gezangen die

⁴³⁹ Bijvoorbeeld op respectievelijk fol. 121, 20 en 48.

⁴⁴⁰ Zie *Officia Propria*, fol. 213 voor een specificatie. Cf. Nolet en Boeren (1951), 191 en Kuys (2004), 233.

⁴⁴¹ Kuys (2004), 232.

⁴⁴² Nolet en Boeren (1951), 189 en 339.

⁴⁴³ Fol. 44, 323 en 338. De betreffende tekst op fol. 338 is geciteerd in noot 447.

⁴⁴⁴ Nolet en Boeren (1951), 195; Kuys (2004), 237-238. Over scholen en onderwijs gedurende de middeleeuwen zie Post (1954). Over de opleiding van geestelijken in de late middeleeuwen zie Oediger (1953).

niet alleen door de dames wordt gezongen maar door de dames en de clerici gezamenlijk of alleen door de clerici. Verder zingt hij op sommige dagen de mis. Daar blijkt uit dat hij priester is maar het is niet waarschijnlijk dat hij ook kanunnik is want zijn taak vereist een constante residentie.

De *iuvēnes* (in het vervolg aangeduid met “leerlingen”) bevinden zich tijdens de vieringen in de regel op het hoogkoor. Daaruit en uit het feit dat ze herhaaldelijk worden vermeld in combinatie met clerici, kan worden geconcludeerd dat ze tot de geestelijkheid worden gerekend.⁴⁴⁵ Het zijn leerlingen die in opleiding zijn voor een klerikale taak en die onder leiding staan van de *rector scholae*. Door Valkestijn worden ze aangeduid met “jongens” of “koorjongens”.⁴⁴⁶ Maar het is zeer de vraag of de groep uitsluitend bestaat uit jongens van wie de kinderstem nog niet is gebroken. Sommigen blijken al dermate geschoold te zijn in het zingen van het gregoriaans dat ze met z’n tweeën of met z’n drieën een aantal gezangen uitvoeren, onder andere alle getropeerde versies van het *Benedicamus*. Bovendien blijkt een groep leerlingen oud genoeg te zijn om deel te mogen nemen aan een mannenfeest op de zondag na Driekoningen. Op die dag wordt de dedicatie gevierd van het Driekoningenaltaar dat zich bevindt op het koor van de abdis en na de hoogmis worden alle clerici door haar getrakteerd op een feestmaal met bier en wijn. Daaraan nemen ook de oudere leerlingen deel.⁴⁴⁷

De leerlingen hebben belangrijke taken in de eredienst, onder andere het uitvoeren van gezangen die beschouwd kunnen worden als een bijzonder moment in de viering, bijvoorbeeld het *Agyos o Theos* op Goede Vrijdag en de antifoon *Hodie beata virgo* op Maria-Lichtmis.⁴⁴⁸ In processies zingen ze als groep in afwisseling met de dames en/of de priesters en verder fungeren ze bij gelegenheid ook als dragers van kaarsen, toortsen en vaandels.⁴⁴⁹

3.2.3.3 De begijnen en hun taken in de eredienst

Een akte uit het jaar 1287 documenteert dat de abdis Guna van Rennenberg een begijnhof sticht voor twaalf begijnen.⁴⁵⁰ Begijnen zijn vrouwen die in een permanent verband samenleven en gedeeltelijk een gemeenschappelijk leven leiden. Ze zijn niet onderworpen aan een kloosterregel en ze mogen persoonlijk bezit hebben.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ Cf. bijvoorbeeld *Et dum [domicellae] canere incipiunt, sacerdos cum iuvenibus adscendunt chorum suum* (fol. 71) en *sacerdotes cum iuvenibus summum adscendunt chorum* (fol. 125).

⁴⁴⁶ Valkestijn (1989), 233-240.

⁴⁴⁷ *In cuius dedicatione Missa finita, comparent omnes canonici, capellani, mercenarii, rector scholarum cum iuvenibus maioribus in aula abbatissae* (fol. 338).

⁴⁴⁸ Respectievelijk fol. 48 en 348.

⁴⁴⁹ Zie bijvoorbeeld respectievelijk fol. 121, 325 en 125.

⁴⁵⁰ Habets I, akte nr. 70 van 24 augustus 1287.

⁴⁵¹ Kuys (2004), 269. Over begijnen in de Nederlanden zie Mens (1947); Nolet en Boeren (1951), 439-454; Kuys (2004), 269-270; Simons (2001). Over de relatie tussen begijnen en eucharistische vroomheid zie ook Caspers (1992), 36-42.

Ook de begijnen van Thorn hebben persoonlijke bezittingen, zoals blijkt uit schenkingen. In een akte uit het jaar 1488 verklaart een begijn dat ze een schenking heeft gedaan aan de rector van het altaar van Petrus en Paulus op voorwaarde dat hij wekelijks een mis doet op dat altaar voor de zielenrust van haar en haar dierbaren. Een akte uit het jaar 1501 legt vast dat een begijn een schenking heeft gedaan aan de rector van het Catharina-altaar. Daarvoor moet die rector alle dagen na de vroegmis voor het hoogkoor het *De profundis* lezen en de collecten die daarbij horen, voor de zaligheid van haar ziel en die van haar ouders, vrienden en verwanten.⁴⁵²

Als er in het begijnhof van Thorn een plaats vrijkomt door overlijden van een van de begijnen of anderszins, dan wordt de openstaande plaats ingevuld met een benoeming door de abdis en aan zo'n benoeming zijn inkomsten en emolumenten verbonden.⁴⁵³ Dat betekent niet alleen dat de begijnen persoonlijk inkomen hebben maar waarschijnlijk ook dat ze daarmee zelf in hun levensonderhoud moeten voorzien. Het begijnhof is gelegen binnen het immunitetsgebied⁴⁵⁴ maar of de begijnen deze 'inwoning' eveneens zelf moeten bekostigen, is niet duidelijk.

Het stichten van een begijnhof gold als een uiterst doelmatig middel om het eigen zielenheil voor te bereiden.⁴⁵⁵ Deze doelstelling blijkt ook uit de verplichtingen van praktische aard die in de hierboven genoemde akte van de stichting van het Thornse begijnhof worden opgelegd. De begijnen moeten de verzorging van een zieke dame op zich nemen en bij een overleden dame of kanunnik moeten zij biddend de dodenwake verzorgen tot de begrafenis.⁴⁵⁶ Algemener geformuleerd: zij hebben de volledige zorg voor zieken, stervenden en nog niet begraven overledenen.⁴⁵⁷ Ook moeten zij aanwezig zijn bij de viering van alle hoogtijdagen en jaargetijden en verder moeten zij de klok luiden en desgevraagd andere diensten vervullen.

In *Officia Propria* komen de rituelen bij het sterfbed, bij de uitvaart en bij de begrafenis niet aan de orde.⁴⁵⁸ Ook het woord *begina* en orthografische varianten daarvan komen daarin niet voor. Wel staan daarin de termen *virgines ex monasterio*, *virgines profanae* en *mulieres*. Na de *depositio* op Goede Vrijdag blijven er *mulieres* bij het graf van de Heer om daar de dodenwake te houden.⁴⁵⁹ Uit de context is duidelijk dat het niet de dames zijn. Het zijn ongetwijfeld begijnen omdat het houden van de dodenwacht een van hun taken is. Op Theopheria (zondag na Hemelvaart) vindt er een grote processie plaats. Ter voorbereiding daarvan worden twee Mariabeelden versierd, het ene door de kosteres en het andere door *virgines profanae*.⁴⁶⁰ Ook met

⁴⁵² Respectievelijk Habets I akte nr. 445 van 14 januari 1488 en akte nr. 498 van 24 november 1501.

⁴⁵³ Habets I, akte nr. 549 van 15 maart 1533 en akte nr. 551 van 5 december 1534.

⁴⁵⁴ Zie Figuur 10 in § 3.3.5.

⁴⁵⁵ Lauwers (1997), 456.

⁴⁵⁶ Deze taken komen in hoge mate overeen met de zorg voor de stervenden, de pasgestorvenen en de zielenrust van de overledenen zoals die behandeld worden in Lauwers (1997), 425-459.

⁴⁵⁷ Wehrli-Johns (1994), 55-57.

⁴⁵⁸ Een beschrijving van wat met betrekking tot die rituelen gebruikelijk is in een damessticht staat in LO Essen, 112-119. Cf. Arens in LO Essen, 195-198.

⁴⁵⁹ Fol. 61. Cf. fol. 77.

⁴⁶⁰ Fol. 223.

deze uitdrukking worden zeer waarschijnlijk begijnen bedoeld. In de processie lopen behalve de abdis en de dames nog twee andere groepen vrouwen mee. De ene groep bestaat uit lekenvrouwen van de parochie (*virgines ex ecclesia parochialis*) en de andere uit lekenvrouwen uit de abdij (*virgines ex monasterio*).⁴⁶¹ Tot deze laatste groep horen wellicht de kamermeisjes van de dames maar ongetwijfeld ook de begijnen.

3.2.3.4 Leken bij de vieringen

In *Officia Propria* komt op een aantal plaatsen het woord *populus* voor in zinswendingen van het type *sacerdos, se vertens ad populum, cantat Dominus vobiscum*. Het is duidelijk dat *populus* daarin niet of niet alleen de algemene betekenis ‘gelovige leken’⁴⁶² heeft want in alle situaties waarin dit woord wordt gebruikt, zijn de dames en clerici aanwezig. *Populus* heeft dus de indifferente betekenis ‘deelnemers aan de vieringen’ en de uitdrukking *vertens se ad populum* en de equivalenten daarvan betekenen niet meer dan dat de officiant zich bij het altaar omkeert en zich naar de aanwezigen richt, zodat ze geen duidelijkheid geven over een eventuele aanwezigheid van leken.⁴⁶³

Maar deze uitdrukkingen worden in *Officia Propria* alleen gebruikt in de rubrieken van belangrijke feesten en dat vraagt aandacht voor de vraag of er op die dagen ook leken bij de vieringen aanwezig zijn. Dat zijn dan leken uit de abdijsamenleving want voor de leken uit de parochie mag aangenomen worden dat ze de vieringen bijwonen in hun parochiekerk. Bij de leken van de abdij kunnen drie categorieën onderscheiden worden: de begijnen, de kamermeisjes en de mannelijke functionarissen: de koster, de organist, de poortwachter, de bakker en wellicht nog anderen.

De organist levert zijn bijdrage vooral aan de vespers en de hoogmis op de grotere feesten. Bijzonder belangrijk is het aandeel van de koster. Hij treft niet alleen de nodige voorbereidingen maar hij heeft ook vaak een taak tijdens belangrijke vieringen. De begijnen zijn verplicht om aanwezig te zijn bij de viering van alle hoogtijdagen, zoals in het voorgaande al is gezegd.⁴⁶⁴ Of de kamermeisjes en de overige mannelijke leken van de abdij eveneens de belangrijkste vieringen bijwonen, is niet duidelijk maar dat lijkt waarschijnlijk omdat het de hoogtepunten van het liturgische jaar betreft. Verder mag aangenomen worden dat ze minstens een maal per jaar te communie gaan en dat ze aanwezig zijn bij uitdelingen, bijvoorbeeld die van de palmtakken op Palmzondag. Voor de zegening van kruiden op het feest van Maria-Tenhemelopneming bevestigt *Officia Propria* de aanwezigheid van leken met de opmerking dat de mensen de gewoonte hebben om die kruiden naar de kerk te brengen.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Fol. 224.

⁴⁶² Cf. WB Niermeyer, s.v. *populus*. Over de rol van het volk in de liturgie volgens synodale statuten zie Caspers (1990).

⁴⁶³ Cf. Bärsch (1997), 206 en 309, noot 37.

⁴⁶⁴ Zie § 3.2.3.3.

⁴⁶⁵ *Sexta finita, officians, cappa indutus, stat in medio chori, facie ad populum versa, et benedicit herbas, quae illo die ab hominibus ad ecclesiam ferri solent* (fol. 263).

Niet vanwege het gebruik van het woord *populus* in *Officia Propria* maar op basis van andere gegevens kan geconcludeerd worden dat er leken van de abdij aanwezig zijn bij een aantal vieringen en zeker bij de belangrijkste.

3.2.4 Reconstructie van de eredienst op *feriae minores*

3.2.4.1 Inleiding

In de vorige paragrafen zijn enkele voorschriften besproken die bepalingen bevatten over de wijze waarop de eredienst gevierd diende te worden in damesstichten. Het is echter niet bekend of men die voorschriften ook daadwerkelijk heeft opgevolgd, met andere woorden er is geen antwoord gevonden op de vraag hoe de dagelijkse praktijk van de eredienst er in concreto heeft uitgezien. Voor een antwoord op de vraag hoe die praktijk er uit ziet rond het jaar 1600 in de abdij van Thorn is *Officia Propria* de enige beschikbare bron. Maar daarin komt de dagelijkse gang van zaken in de eredienst als zodanig niet aan de orde, zoals in de inleiding op dit hoofdstuk is uiteengezet. Hij wordt daarom hierna afgeleid van de beschikbare gegevens door na te gaan welke regelmaat er is en op welke punten op bepaalde feestdagen daarvan wordt afgeweken. Zo blijkt bijvoorbeeld dat vier uur in de nacht het gebruikelijke tijdstip van de metten is maar dat ze in de kerstnacht al beginnen om twee uur. Dat tijdstip wordt daarom beschouwd als een uitzondering op de gebruikelijke gang van zaken.⁴⁶⁶ Op deze wijze wordt een reconstructie ontwikkeld van de eredienst in de abdij van Thorn op gewone doordeweekse dagen (*feriae minores*).

3.2.4.2 De missen

Afgezien van de jaargetijdenmissen op de zijaltaren, worden er in de abdij van Thorn drie van elkaar te onderscheiden missen gecelebreerd. Dat ze alle drie dagelijks worden gevierd, kan niet met zekerheid afgeleid worden uit de gegevens in *Officia Propria* maar het wordt met stelligheid gezegd in een akte uit het jaar 1614. In die akte staat een aantal decreten die de pauselijke nuntius Albergatus heeft uitgevaardigd bij zijn visitatie van de abdij. Eén decreet gaat over de eredienst en de nuntius schrijft daarin het volgende voor: Het kapittel moet elke dag drie missen vieren: de *missa confraternitatis* (mis van de broederschap), de mis voor de overledenen en de hoogmis (*missa maior*). Ze liggen tussen de getijden die door het kapittel gevierd moeten worden en die ten minste op feestdagen gezongen moeten worden.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Dergelijke uitzonderingen komen nader aan de orde bij de behandeling van de afzonderlijke feestdagen.

⁴⁶⁷ *Venerabile Capitulum missas tres celebret singulis diebus ut tenentur ex fundatione, unam post Matutinas horas quae appellatur confraternitatis, secundam pro defunctis, tertiam quae appellatur Maior. Intersint divinis horis Canonissae et Canonici ut tenentur, illasque saltem diebus festivis canant juxta statuta* (Habets II, akte nr. 119 van 25 maart 1614).

De missa praesentiae

De eerste mis, de *missa confraternitatis*, wordt in *Officia Propria* meestal aangeduid met *missa praesentiae* en één keer met *missa praesentiarum capituli*. De term *missa praesentiae* komt – voor zover kon worden nagegaan – in de geraadpleegde bronnen niet voor.⁴⁶⁸ *Officia Propria* vermeldt deze mis voor de feestdag van Petrus en Paulus, van Anna, van Catharina en van Driekoningen. Daarbij wordt gezegd dat het misformulier moet worden gebruikt van de betreffende feestdag.⁴⁶⁹ Verder wordt deze mis vermeld voor de viering van de dedicatie van de abdij maar op die dag is het misformulier van Maria-Tenhemelopneming voorgeschreven.⁴⁷⁰ Het is niet duidelijk waarom alleen deze feestdagen zijn genoemd en geen andere maar het specificeren van het misformulier is blijkbaar bedoeld als een bijzonderheid voor de betreffende feestdag. Dat zou impliceren dat deze mis op andere dagen wordt gezongen met een ander formulier, bijvoorbeeld een votiefmis, maar daarover doet *Officia Propria* geen mededeling.⁴⁷¹

De *missa praesentiae* wordt gevierd na de metten. Ze wordt volgens *Officia Propria* gezongen door de kapelaans en ze wordt gecelebreerd met assistentie. Verder regelt *Officia Propria* voor alle *missae praesentiae* wie er moeten assisteren: subdiaken is de rector van het Catharina-altaar en diaken is de vicaris die de kapittelmis moet celebreren; maar wie officiant is, wordt niet vermeld.⁴⁷² Over deze mis zijn er enkele onduidelijkheden. De nuntius schrijft voor dat ze gevierd moet worden door het kapittel dat in Thorn wordt gevormd door de dames en de kanunniken gezamenlijk maar volgens *Officia Propria* wordt ze gezongen door de kapelaans. De praktijk is dus niet in overeenstemming met het decreet. Verder wordt in *Officia Propria* op geen enkele wijze bevestigd dat ze elke dag wordt gevierd en ook is niet duidelijk of de dames deze mis bijwonen. Onduidelijkheid is er tenslotte ook over de betekenis van de term *missae praesentiae*. Het woord *praesentia* betekent daarin waarschijnlijk ‘betaling van de aanwezigheid’.⁴⁷³ Die vergoeding zou dan speciaal bedoeld zijn voor de in een broederschap verenigde kapelaans, zoals wordt gesuggereerd door de term *missa confraternitatis* in het decreet van de nuntius.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ De term komt eveneens niet voor in Du Cange, TRE, DACL, LThK³, WB Niermeyer, WB Blaise, LitWb, Nolet en Boeren (1951) en Kuys (2004).

⁴⁶⁹ Respectievelijk fol. 234, 252, 309 en 338.

⁴⁷⁰ Fol. 282

⁴⁷¹ Een votiefmis (*missa votiva*) valt buiten de orde van het Temporale en het Sanctorale. Het proprium heeft betrekking op de wens (*votum*) om een bijzondere gunst te verkrijgen. De meest verspreide votiefmis is die voor de overledenen (*missa defunctorum*) (Nolet en Boeren (1951), 241). Over de geschiedenis van de votiefmis zie Jungmann (1958), I, 285-290. Cf. W. de Wolf, ‘Votiefmis’, in: LitWb II, kolom 2878-2880.

⁴⁷² Fol. 213.

⁴⁷³ WB Blaise, s.v. *praesentia*. Cf. Kuys (2004), 224-228. Over presentiegelden in de abdij van Thorn zie ook § 3.5.4.

⁴⁷⁴ Dat de kapelaans inderdaad verenigd zijn in een broederschap blijkt uit een akte van het jaar 1545 (Habets I, akte nr. 578 van 11 augustus 1545).

De kapittelmis

De tweede mis duidt *Officia Propria* aan met *sacrum capitulare* en *missa capitularis* maar meestal met *missa capituli*.⁴⁷⁵ In het decreet van nuntius Albergatus staat dat het een mis is voor de overledenen, maar *Officia Propria* vermeldt dat alleen voor de jaargetijden van Ansfried en Herswindis, het jaargetijde van de heren van Kempelant en Allerzielen en juist op die dagen wijkt de viering van deze mis in meerdere opzichten af van wat op andere feestdagen gebruikelijk is.

In de regel wordt deze mis gevierd tussen de prime en de terts maar op de jaargetijden van Ansfried en Herswindis na de terts, op het jaargetijde van de heren van Kempelant na de sext en op Allerzielen na de none. Ook wordt alleen voor die dagen uitdrukkelijk vermeld dat de kapittelmis gezongen wordt. Daarom mag worden aangenomen dat in de regel de kapittelmis niet wordt gezongen maar gelezen. De dames vieren deze mis over het algemeen op hun eigen koor. Alleen op de genoemde jaargetijden, op de dag dat de dedicatie van het Johannesaltaar wordt gevierd en op de feestdag van Johannes Evangelist vieren ze deze mis op een andere plaats in de abdijkerk.

De celebrant wordt op één plaats aangeduid met *ordinarius*.⁴⁷⁶ Het is waarschijnlijk een van de vicarissen die volgens rooster is aangewezen.⁴⁷⁷ In de regel celebreert hij de kapittelmis aan het hoofdaltaar. *Officia Propria* zegt dat niet expliciet maar het valt af te leiden uit het feit dat de uitzonderingen die voor enkele feesten worden vermeld, allemaal zijaltaren betreffen.

Op enkele feestdagen vindt er geen kapittelmis plaats. Dat hangt waarschijnlijk samen met de bijzondere aard van de overige vieringen op die dagen. Op Kerstmis komt de dageraadsmis ervoor in de plaats en op paaszaterdag en de vigilie van Pinksteren het doopvontritueel. Op Palmzondag houdt het achterwege blijven van de kapittelmis vermoedelijk verband met het langdurig ritueel van de palmwijding en de palmprocessie en op Theophoria met de langdurige en vermoeiende processie die later op de dag volgt. Op Goede Vrijdag wordt alleen de *missa praesanctificationum* opgedragen. Ook op zondagen wordt de kapittelmis waarschijnlijk niet gevierd.⁴⁷⁸

De hoogmis

De genoemde nuntius Albergatus duidt de hoogmis aan met *missa maior*, maar *Officia Propria* meestal met *summa missa*, vaak ook met alleen *missa* en enkele keren met *officium missae*. Meestentijds wordt deze mis gevierd na de sext maar op zondagen is er tussen de sext en de hoogmis een processie. Op de feestdagen waarvoor de hoogmis wordt vermeld, wordt ze op een paar uitzonderingen na gezongen door de dames. Op de zes hoogste feesten zingen ze de hoogmis in het midden van het schip en op het feest van Lambertus in de Lambertuskapel. Op de overige feestdagen zingen

⁴⁷⁵ Over de geschiedenis van deze mis zie W. de Wolf, 'Missa matutinalis', in: LitWb II, kolom 1733-1736.

⁴⁷⁶ Fol. 204.

⁴⁷⁷ *In omnibus Missis Praesentiarum capituli, in quibus unus vicariorum, ad quem Missa Capituli spectat, debet esse diaconus* (fol. 213). De onderstreping is toegevoegd.

⁴⁷⁸ Cf. *Nota. Si festum sanctorum Philippi et Iacobi inciderit in diem Sabbathi, ita ut sequenti die non possit cantari Sacrum Capitulare, tunc vigiliae primae canentur [...]* (Er volgt nog een regel maar die is door afsnijding onleesbaar) (fol. 159, ondermarge).

ze de hoogmis op hun eigen koor. Of ze de hoogmis ook op de *feriae minores* zingen, kan uit de gegevens in *Officia Propria* niet afgeleid worden.

3.2.4.3 De getijden

De metten en de lauden

In *Officia Propria* worden de metten en de lauden behandeld als één geheel dat *matutinae* wordt genoemd maar voor de metten en de lauden van het officie voor de overledenen wordt de term *vigiliae* gebruikt. Het gebruikelijke tijdstip voor de viering van de metten en de lauden is vier uur in de ochtend maar op enkele feestdagen beginnen ze op een ander tijdstip. Alleen in de kerstnacht zijn ze van elkaar gescheiden. De metten worden dan gevolgd door de nachtmis en daarop aansluitend worden de lauden gezongen. In de paasnacht worden de metten en de lauden twee maal gezongen. Eerst worden ze gezongen door de dames. Dan volgen de overige onderdelen van de viering van die nacht en daarna worden ze opnieuw gezongen door de clerus.

De metten en de lauden worden door de dames altijd gevierd op hun eigen koor. Op Theophoria en op de feestdag van de Besnijdenis van de Heer worden ze gelezen maar op de andere feestdagen worden ze gezongen. Of ze op *feriae minores* eveneens worden gezongen dan wel worden gelezen of gereciteerd, wordt uit *Officia Propria* niet duidelijk. Over de inhoud geeft *Officia Propria* geen informatie met uitzondering van de metten en de lauden die worden gezongen tijdens de paasnacht. Daarvan is de tekst en de muziek volledig genoteerd.

De kleine getijden

In de late middeleeuwen verlaat men behalve in de strenge kloosterorden de *veritas horarum*.⁴⁷⁹ In de praktijk gebeurt dat vooral door een clustering van twee of meer kleine getijden met als consequentie een gereduceerd aantal afzonderlijke vieringen per dag. Bovendien is er de neiging om vieringen te verschuiven van hun oorspronkelijk tijdstip naar een vroeger moment op de dag. *Officia Propria* laat voor de abdij van Thorn het volgende beeld zien.

Op feestdagen waarop *Officia Propria* de kleine getijden vermeldt, zijn de prime, de terts en de sext meestal opgenomen in één viering die bestaat uit de volgende delen: prime – kapittelmis – terts – sext – hoogmis. Op zondagen is er bovendien een processie tussen de sext en de hoogmis. Het gebruikelijke tijdstip waarop deze cluster begint is acht uur in de morgen. Op de allerhoogste feesten worden de terts en de sext gezongen in het midden van de kerk maar op de overige feesten waarbij *Officia Propria* ze vermeldt, worden ze evenals de prime en de hoogmis gezongen op het koor van de dames. Ook bij andere grote feesten vermeldt *Officia Propria* dat de kleine getijden worden gezongen en alleen voor paaszaterdag, die in Thorn ook wordt gevierd als een groot feest, wordt gezegd dat ze gelezen worden. Bij een aantal andere feestdagen blijft een vermelding over de uitvoering echter achterwege. Het is daarom waarschijnlijk dat de kleine getijden alleen op de grotere feesten gezongen worden en op de andere dagen gelezen of gereciteerd.

⁴⁷⁹ Cf. Bärsch (2004), 103-104.

De none wordt in *Officia Propria* slechts bij tien feestdagen vermeld. Ze is dan altijd geclusterd aan de hoogmis, behalve op Hemelvaartsdag en Allerzielen. Op sommige feestdagen gaat de none aan de hoogmis vooraf en op andere dagen volgt ze na de mis. Dat laatste is vooral het geval op zondagen en op enkele feestdagen wanneer er voor de hoogmis een processie is. Omdat de none aan de hoogmis is gekoppeld, wordt ze al vóór de middag gevierd. Of de none in het algemeen vóór of na de hoogmis wordt gevierd is echter niet duidelijk. Op feestdagen wordt ze gezongen door de dames maar op paaszaterdag wordt ze evenals de andere kleine getijden gelezen. Hoe ze uitgevoerd wordt op gewone doordeweekse dagen, is uit de gegevens in *Officia Propria* niet op te maken maar het is waarschijnlijk dat ze dan evenals de andere kleine getijden gelezen of gereciteerd wordt. Tijdens de none zijn de dames op hun eigen koor, behalve op Hemelvaartsdag.

De vespers

Tussen de eerste zondag na Dionysius (9 oktober) en Pasen (de wintertijd) worden de vespers gevierd om twee uur en tussen Pasen en de eerste zondag na Dionysius (de zomertijd) om drie uur.⁴⁸⁰ Maar op de vigilie van Kerstmis en op zaterdagen, vigilies en feestdagen in de veertigdagentijd worden ze aansluitend op de mis gevierd.⁴⁸¹ Dat betekent dat de vespers op die dagen al vóór het middagmaal worden gevierd.

Op Witte Donderdag, Goede Vrijdag en paaszaterdag vierten de dames de vespers op hun eigen koor en tegelijkertijd worden de vespers gelezen door de officiant en de diaken op het priesterkoor. Op een aantal grote feesten worden de vespers twee maal gezongen: eerst door de dames en daarna door de clerici of door de dames en de clerici alternerend. Op alle andere feestdagen worden ze alleen door de dames gezongen en met uitzondering van een paar feestdagen zijn de dames dan op hun eigen koor.

De completen

Op nagenoeg alle feestdagen waarbij de completen worden vermeld, sluiten ze zonder onderbreking aan bij een andere namiddagviering, vrijwel altijd de vespers. Omdat op zaterdagen, vigilies en feestdagen in de veertigdagentijd de vespers aansluiten op de mis worden in die periode de completen afzonderlijk gevierd om drie uur of om

⁴⁸⁰ *Ab hoc enim die [i.e. domina prima post Dionisii] ad Paschae festum usque semper pulsatur hora secunda ad Vesperas. A Paschae vero festo usque ad dedicationem pulsatur hora tertia (Officia Propria, fol. 276).* Van de eerste zondag na Dionysius tot Pasen wordt in Thorn voor de vespers geluid om twee uur en van Pasen tot de eerste zondag na Dionysius om drie uur. Het feest van Dionysius wordt gevierd op 6 oktober en Pasen valt in het voorjaar. Met de periode van Dionysius tot Pasen wordt dus de wintertijd bedoeld en met de periode van Pasen tot Dionysius de zomertijd. In Thorn worden de vespers in de wintertijd dus gevierd om twee uur en in de zomertijd om drie uur.

⁴⁸¹ *Deinde fiet Summa Missa, quam rector scholarum cantat, in qua custos sub Evangelio primo pulsabit ad Vesperas, sub elevatione secundo, sub Agnus Dei compulsatur. Et ita fiet in dies ad feriam Quartam Maioris Hebdomadae usque, (exceptis diebus dominicis) Sabbatis, vero profestis et festis et duplicibus. Tunc enim pulsat custos hora quarta ad Completorium, in quo erit lumen. Diebus feriatis pulsat ad Completorium hora tertia (rubriek bij de eerste zondag van de veertigdagentijd; Officia Propria, fol. 363).*

vier uur.⁴⁸² Gezien het gebruikelijke tijdstip van de vespers en omdat een afzonderlijke viering van de completen alleen wordt vermeld voor de veertigdagentijd, is het waarschijnlijk dat op *feriae minores* de vespers en de completen geclusterd zijn. Behoudens een paar uitzonderingen worden de completen gezongen door de dames op hun eigen koor.

*

Als gevolg van clustering en vervroeging zijn er in de abdij van Thorn over het algemeen slechts drie vieringen op een dag: om vier in de nacht de metten en de lauden, vanaf acht uur in de morgen een cluster van de kapittelmis, de kleine getijden en de hoogmis en 's middags om drie of vier uur de cluster van vespers en completen. Deze liturgische dagindeling laat zien dat zowel de clustering als de vervroeging in Thorn vrij extreem zijn doorgevoerd met grote gevolgen voor het ritme van de dag.

3.2.4.4 Een gewone doordeweekse dag (*feria minor*)

Uit de in het voorgaande behandelde gegevens over de viering van de getijden en de missen op feestdagen resulteert de volgende reconstructie van de eredienst op een gewone doordeweekse dag. Er zijn op een *feria minor* drie vieringen:

- De metten en lauden beginnen om vier uur 's nachts. Ze worden gevolgd door de missa praesentiae. Die wordt met assistentie gecelebreerd en ze wordt gezongen door de kapelaans. Het is niet duidelijk of deze mis elke dag wordt gevierd en of ze door de dames wordt bijgewoond.
- De kleine getijden, de kapittelmis en de hoogmis zijn geclusterd in één viering die om acht uur in de morgen begint. Na de prime volgt de kapittelmis en dan de terts en de sext. Daarna volgen de none en de hoogmis maar het is niet duidelijk of de none vóór of na de mis wordt gevierd.
- De vespers worden in de wintertijd gevierd om twee uur en in de zomertijd om drie uur. Aansluitend op de vespers worden de completen gevierd.

De metten en de lauden en alle kleine getijden worden door de dames gelezen of gereciteerd maar de vespers en de completen worden door hen gezongen. De kanunniken en de overige clerus hebben aan de viering van de getijden geen deel. De kapittelmis wordt niet gezongen maar gelezen. Wellicht wordt de hoogmis wel elke dag door de dames gezongen maar daarover is geen zekerheid. Deze twee missen worden allebei gecelebreerd aan het hoogaltaar. Tijdens de getijden en ook tijdens de kapittelmis en hoogmis zijn de dames op hun eigen koor.

Een belangrijk onderdeel van de dagelijkse godsdienstige activiteit in de abdijkerk komt in *Officia Propria* niet aan de orde maar blijkt uit een aantal akten. De kapelaans die zijn aangesteld voor de bediening van de altaren in de zijkapellen en de crypte, dienen aan hun altaar dagelijks een mis op te dragen. Dat zijn per testament of op andere wijze gefundeerde missen voor het zielenheil van personen en/of groepen van personen. De cultus voor het zielenheil is daardoor een dagelijks terugkerend element

⁴⁸² Zie noot 481.

in het godsdienstig leven. Het belang ervan wordt onderstreept doordat enkele fundaties het bijwonen van deze missen bevorderen, onder andere door aanwezigheid te belonen met geld of goed.⁴⁸³

3.3 DE RITUELE RUIMTE

3.3.1 Beknorte bouwhistorie

Een grondig en gedetailleerd bouwhistorisch onderzoek van de abdij van Thorn laat nog op zich wachten. De beknorte schets die hierna volgt, is daarom noodzakelijkerwijs gebaseerd op de beperkte gegevens die in de bouwkundige literatuur beschikbaar zijn.⁴⁸⁴ De abdij van Thorn is gesticht op het einde van de tiende eeuw en de bouw van de abdijskerk is waarschijnlijk begonnen aan de oostelijke zijde met de crypte en het hoogkoor daarboven. Dat is algemeen gebruikelijk want het hoogkoor is het liturgische centrum en dat moet daarom het eerst gereed zijn.

De abdijskerk van Thorn is een van de kerken in de Nederlanden die zich onderscheiden doordat ze een westwerk hebben.⁴⁸⁵ Dat westwerk heeft eveneens een crypte, zodat er in het vervolg onderscheid wordt gemaakt tussen de oostelijke crypte onder het hoogkoor en de westelijke crypte in het westwerk. Met het westwerk is waarschijnlijk ook al zeer vroeg begonnen, namelijk in de periode dat de abdijskerk eigenkerk was van bisschop Notger van Luik († 1008).⁴⁸⁶ Dat blijkt uit het type westbouw. Dit zogenaamde Akense type gold als een ideaal uitgangspunt voor de vormgeving omdat het een machtspositie symboliseerde. Notger heeft het voorbeeld van de Akense paleiskapel van Karel de Grote toegepast bij de St. Jean in Luik en het is waarschijnlijk dat hij zich ook in Thorn op deze manier als een eigenkerkheer heeft willen manifesteren. De bouw van het westwerk werd stilgelegd kort nadat de verdiepingsvloer van de crypte was bereikt. Dat blijkt uit een bouwnaad in de westelijke gevel. Die naad laat namelijk op die hoogte een scheiding zien tussen kleine en grote blokken kolenzandsteen. De bouw van het westwerk werd pas in het tweede kwart van de twaalfde eeuw voortgezet maar wanneer die bouw is voltooid, is niet bekend.

Ten tijde van *Officia Propria* bevond zich in het westwerk op de verdieping boven de crypte het koor van de dames en op de verdieping daarboven stond het orgel. Ook momenteel is dat nog het geval in de kerk van Thorn. De vloer van het dameskoor ligt ruim 300 cm boven de vloer van het schip en het presbyterium ligt ongeveer 160

⁴⁸³ De cultus voor het zielenheil komt uitvoeriger aan de orde in § 4.13.

⁴⁸⁴ Over de bouwhistorische aspecten van de abdijskerk van Thorn zie: Roumen (1925); Timmers (1952), 45-56; Timmers (1971), 135; Timmers (1980), 59-61; Ter Kuile (1982), passim; Van Cauteren (1987); Deijk, Van (1994), 294; Stenvert e.a. (2003), 357-360. Cf. Schoenmakers (2012), 151-153.

Roumen (1928) behandelt de achttiende-eeuwse geschiedenis van de overige abdijsgebouwen en Willems (1984) brengt verslag uit van een archeologisch bodemonderzoek naar de restanten van die gebouwen.

⁴⁸⁵ Een westwerk is een massief, breed en hoog bouwdeel met twee torens aan de westzijde van de kerk (Stenvert e.a. (2003), 432).

⁴⁸⁶ Over de term "eigenkerk" (*ecclesia propria*) zie § 2.2.4, noot 212.

cm boven de vloer van het schip. De dames hadden dus een uitstekend zicht op wat er in het priesterkoor gebeurde.

Over de bouwhistorie van het schip van de kerk zijn uit de eerste eeuwen van de bouw van de abdij geen concrete gegevens bekend. Men neemt aan dat het schip in die periode – evenals het westwerk, de oostelijke crypte en het hoogkoor – is gebouwd in de romaanse stijl die gebruikelijk was in die tijd. In het midden van de dertiende eeuw werd het romaanse hoogkoor vervangen door een gotisch koor met twee zijkoren, opgebouwd in mergelsteen. De bouw moet ongeveer in 1268 klaar zijn geweest want volgens een akte uit dat jaar werden er toen vijf altaren gewijd.⁴⁸⁷ Welke dat zijn geweest, is niet duidelijk want ze worden niet met name genoemd. Na de voltooiing van het gotisch hoogkoor werd de bouw stilgelegd. De situatie was toen zo, dat tegen het hoge gotische koor met twee zijkoren een lager romaans schip lag.

In de veertiende eeuw werden de bouwactiviteiten hervat met de bouw van het gotisch schip. Aan de noordwestkant van het schip werd toen ook de koorschool (*antiqua schola*) gebouwd met op de verdieping daarboven de kapittelzaal. In de westelijke crypte werd een nieuw altaar geplaatst tegen de muurdam tussen de twee doorgangen naar het schip. Dat zou gebeurd zijn in 1337 en het zou het Matthiasaltaar zijn⁴⁸⁸ maar uit de stichtingsakte van het jaar 1337⁴⁸⁹ blijkt niet waar dat altaar is geplaatst.⁴⁹⁰ Ook werd in deze eeuw de oostelijke crypte gewijzigd: binnen de oorspronkelijk hardstenen muren werd een nieuwe crypte gebouwd met mergelstenen.

In de vijftiende eeuw werd tegen de noordkant van het priesterkoor een sacristie met twee verdiepingen gebouwd en het zuidelijk zijkoor werd van een bovenverdieping voorzien. Die verdieping diende als privékoor voor de abdis. De bouw van dit koor moet al in de eerste helft van deze eeuw hebben plaatsgevonden, want daarin stond het Driekoningentaltaar en dat werd ingezegend in het jaar 1446.⁴⁹¹ Verder werden in die eeuw tegen de zijbeuken van het schip enkele zijkapellen gebouwd. Maar ook in de veertiende eeuw zijn er al meerdere zijkapellen gebouwd. Dat blijkt uit het feit dat een aantal altaren uit zijkapellen al genoemd worden in akten uit die eeuw.⁴⁹² Met gegevens uit akten kunnen ook de dateringen van de overige altaren nauwkeuriger bepaald worden. Daardoor is het mogelijk hierna een beeld van de bouwgeschiedenis van de zijkapellen te ontwikkelen dat nauwkeuriger is dan het beeld dat uit de bouwhistorische gegevens blijkt.⁴⁹³ In het interieur van de abdijkerk vermeldt de bouwgeschiedenis verder geen veranderingen voor de periode tussen de vijftiende eeuw en de tijd dat *Officia Propria* in gebruik is (tot ca. 1650).

Ten tijde van *Officia Propria* had de abdijkerk de volgende ingangen. Zie Figuur 3. Er waren twee ingangen vanuit de kruisgang van het klooster, die aan de zuidzijde van de kerk lag. De ingang die *magna ianua* wordt genoemd in *Officia Propria*, lag naast de meest oostelijke zijkapel, de Annakapel, en kwam uit in het zuidelijk zijkoor,

⁴⁸⁷ Habets I, akte nr. 40 van 6 september 1268.

⁴⁸⁸ Van Cauterer (1987), 12 en 14.

⁴⁸⁹ Habets I, akte nr. 172 van 28 oktober 1337.

⁴⁹⁰ De plaats waar een aan Matthias gewijd altaar gestaan zou hebben, is problematisch. Zie § 3.3.2.

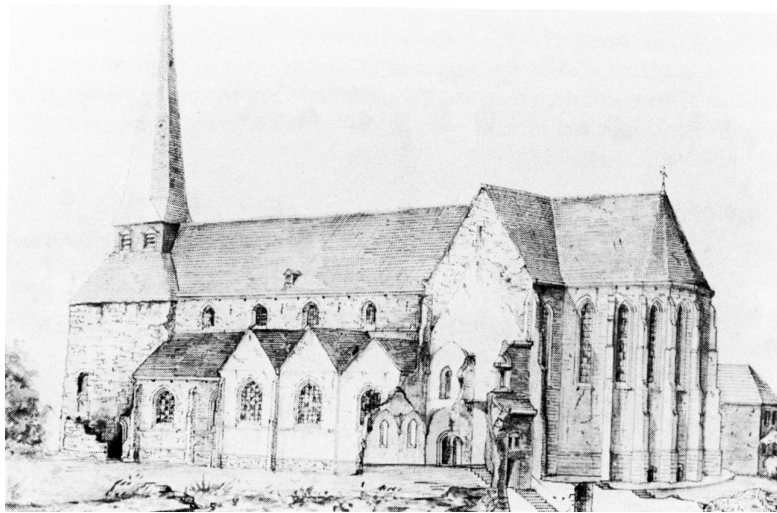
⁴⁹¹ Van Cauterer (1987), 14.

⁴⁹² Zie § 3.3.3.

⁴⁹³ Zie § 3.3.2 en § 3.3.3.

de Lambertuskapel.⁴⁹⁴ Aan de westzijde van de kerk naast de zuidelijke muur van de westelijke crypte was een tweede ingang vanuit de kruisgang die aan die kant grensde aan de verblijven van de dames. Deze ingang heeft in *Officia Propria* geen naam en hij wordt daarom in het vervolg aangeduid met “zuidwestelijke poort”.

Een derde ingang lag naast de *antiqua schola* aan de noordzijde van de kerk. Hij leidde vanuit de kerk naar de begraafplaats en de parochiekerk die aan de noordzijde van het schip lagen. Deze noordwestelijk gelegen poort wordt in *Officia Propria* één maal *porta caemeterii* genoemd.⁴⁹⁵ Verder wordt deze poort steeds aangeduid met *ad/per antiquam scholam*. Voor de dames is er verder een eigen ingang naar hun koor dat lag op de eerste verdieping van het westwerk. Die ingang was nabij de zuidwestelijke poort en vermoedelijk gingen de dames via een buitentrap vanaf de kruisgang naar boven. Zie de trap uiterst links op Figuur 1. De abdis, tenslotte, had vanuit haar paleis een eigen ingang naar haar koor op de verdieping van de Lambertuskapel in het zuidelijk zijkoor.

Figuur 1: De beschadigde zuidzijde vóór de restauratie⁴⁹⁶

Na 1600 hebben nog enkele belangrijke bouwactiviteiten plaatsgevonden in de abdij van Thorn. In de jaren 1775-1776 werden de verblijven van de abdis verbouwd en vernieuwd.⁴⁹⁷ In de periode 1780-1788 kreeg de abdijkerk een nieuwe marmeren vloer en ze werd van binnen helemaal wit geschilderd, waardoor de meeste wand- en gewelfschilderingen verloren gingen.⁴⁹⁸ In 1794 werd Thorn door de Fransen bezet

⁴⁹⁴ *Fit processio per ambitum et intratur per magnum ianuam ad capellam Sanctae Annae* (fol. 55). *Intratur vero per capellam Sancti Lamberti* (fol. 90).

⁴⁹⁵ Fol. 220.

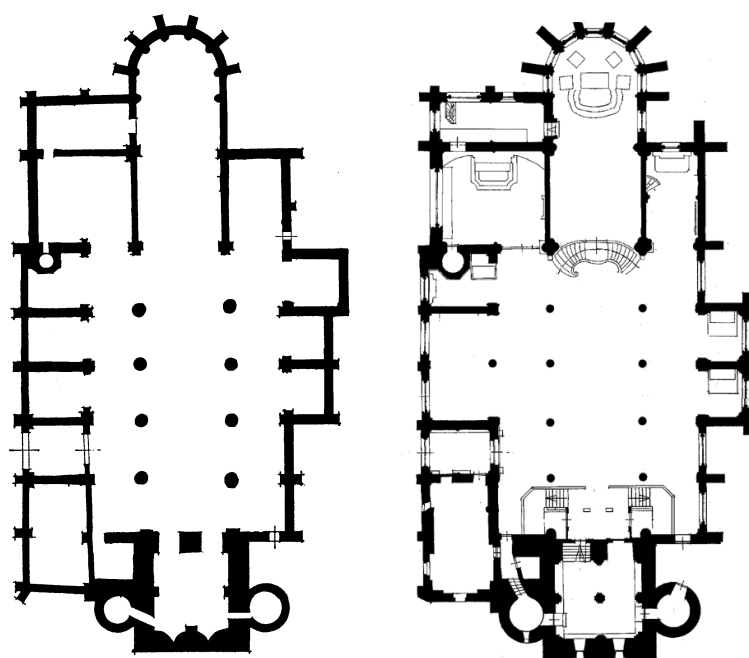
⁴⁹⁶ Van Cauteren (1987), 15. De tekening is circa 1880 gemaakt door Jos H. Tonnaer, leerling van architect P. Cuypers (mededeling van John van Cauteren, waarvoor ik hem op deze plaats mijn dank betuig).

⁴⁹⁷ Van Cauteren (1987), 14.

⁴⁹⁸ Timmers (1952), 53; Van Cauteren (1987), 35-37. Cf. Roumen (1925). Een aantal polychromische restanten zijn ontdekt in 1995 maar die zijn inmiddels overgewit. Voor foto's

en kort tevoren waren de dames gevlucht naar Essen. In 1797 werd het sticht officieel opgeheven. De abdijkerk en het interieur daarvan bleven behouden maar de overige gebouwen werden verkocht. In het begin van de negentiende eeuw werden ze afgebroken waardoor de zuidzijde van de kerk ernstig beschadigd werd.⁴⁹⁹ Zie Figuur 1.

Tussen 1860 en 1880 werd door architect P. Cuypers het exterieur van de kerk grondig veranderd maar het interieur werd grotendeels intact gelaten. Aan de noordzijde werd de tussenmuur van de twee achterste kapellen verwijderd (nummer 15 en 16 in Figuur 3, zodat er momenteel aan die zijde van het schip ook nog maar twee zijkapellen zijn. Op het westwerk werd een grote toren gebouwd in laatgotische Brabantse stijl en de ingangen aan de zuidzijde van de abdijkerk werden dichtgemaakt. Verder werd de meest oostelijke kapel aan de zuidzijde afgebroken waardoor er momenteel aan die zijde nog maar twee zijkapellen zijn.⁵⁰⁰ Zie Figuur 2.

Figuur 2: Het grondplan rond 1600 (links) en het huidige grondplan (rechts)⁵⁰¹

Het grondplan van de kerk is zodoende op de genoemde ingrepen na hetzelfde gebleven. Daardoor kan men zich aan de hand van de huidige situatie een nauwkeurig beeld vormen van de ruimte waarin de liturgie van de abdij Thorn werd gevierd rond het jaar 1600. In Figuur 2 staan het grondplan van rond het jaar 1600 en het huidige

van die restanten zie de Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: <http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/>.

⁴⁹⁹ Van Cauteren (1987), 7.

⁵⁰⁰ Timmers (1952), 53; Van Cauteren (1987), 16.

⁵⁰¹ De figuren zijn gebaseerd resp. op Van Cauteren (1987), 23, figuur 9 en op de plattegrond in de folder voor bezoekers van de abdijkerk, uitgegeven door de Parochie van de H. Michael en de Stichting Abdijkerk.

grondplan ter vergelijking naast elkaar. De volgende afmetingen dienen om een indruk te geven van de grootte van het gebouw.⁵⁰² De buitenmaatse lengte over de oost-west as is ca. 52 m. Het hoogkoor is ca. 17 bij 6 m. De lengte van het schip tussen het hoogkoor en het westwerk bedraagt ca. 23 m en de breedte tussen de zijkapellen is ca. 12 m.

3.3.2 De plaats van de altaren

Ten tijde van *Officia Propria* stonden er in de abdijkerk zeventien altaren. De plaats van die altaren zou volgens Van Cauteren af te leiden zijn uit de route die wordt afgelegd tijdens de altaarwassing op Witte Donderdag⁵⁰³ maar in *Officia Propria* blijkt alleen in welke volgorde de altaren werden bezocht en alleen van het Benedictusaltaar wordt daarbij gezegd waar het stond, namelijk in de oostelijke crypte.⁵⁰⁴ De route valt pas te bepalen als eerst met behulp van andere bronnen de locatie van zoveel mogelijk van de overige zestien altaren is vastgesteld.

Van een aantal altaren is bekend waar ze stonden ten tijde van *Officia Propria*.⁵⁰⁵ Het hoofdaltaar stond in het priesterkoor en behalve het Benedictusaltaar stond ook het altaar van Catharina in de crypte onder het hoogkoor.⁵⁰⁶ Aan de zuidzijde van de abdijkerk is er een ingang die *magna porta* wordt genoemd en die uitkomt in het zuidelijk zijkoor. Daarin stond het Lambertusaltaar en in de zijkapel die aan de Lambertuskapel grensde stond het Anna-altaar.⁵⁰⁷ Op het koor van de dames, dat zich bevond op de eerste verdieping van het westwerk, stond het altaar van de Elfduizend Maagden.⁵⁰⁸

Het Nicolaasaltaar bevond zich op de toegangstrappen naar het priesterkoor.⁵⁰⁹ Het Georgiusaltaar stond volgens Van Acht naast de trappen naar het hoogkoor tegen de noordelijke pilaar en volgens Van Cauteren vooraan in het schip.⁵¹⁰ Naast het hoofdaltaar was volgens *Officia Propria* echter ook het Georgiusaltaar vaak het liturgisch centrum. Bij het openings- en sluitingsritueel van processies bijvoorbeeld stond de officiant bij het Georgiusaltaar terwijl de dames zich in het midden van de kerk bevonden.⁵¹¹ Het is daarom waarschijnlijk dat het Georgiusaltaar vooraan in het schip stond, in veel kerken de plaats van het Kruisaltaar.

⁵⁰² Een bouwtechnische tekening op schaal met maatstok staat in Stenvert e.a. (2003), 358.

⁵⁰³ Van Cauteren (1987), 20.

⁵⁰⁴ *Sancti Benedicti in cripta* (fol. 37).

⁵⁰⁵ Een opsomming van de altaren met vermelding van een aantal bijzonderheden staat ook in Van Acht (1985, 46-50).

⁵⁰⁶ *altare Katerine situm in cripta* (Habets I, akte nr. 23 van het jaar 1252, zonder datum).

⁵⁰⁷ *Fit processio per ambitum et intratur per magnum ianuam ad capellam Sanctae Annae* (fol. 55). *Intratur vero per capellam Sancti Lamberti* (fol. 90). Cf. Van Cauteren (1987), 16.

⁵⁰⁸ *situm est in choro nostrarum concanonicarum ecclesie nostre* (Habets I, akte nr. 229 van 20 september 1359).

⁵⁰⁹ *gelegen op den grait des choirs bynnen der kircken van Thoren* (Habets I, akte nr. 372 van 23 april 1457).

⁵¹⁰ Van Acht (1985), 46-47. Van Cauteren (1987), 22-23.

⁵¹¹ *Officia Propria*, passim. Zie § 3.5.3.2.

De altaren van het Heilig Kruis, Andreas, Antonius en Agatha stonden in het oostelijk deel van de noordzijde van de kerk, zoals blijkt uit het einde van hun geschiedenis. Ze werden namelijk in 1645 alle vier afgebroken en het Rozenkransaltaar kwam ervoor in de plaats.⁵¹² Van Acht plaatst alle vier deze altaren zonder toelichting in het noordelijk zijkoor.⁵¹³ Van Cauteren plaatst het Agatha-altaar eveneens zonder toelichting in de zijkapel die grenst aan het noordelijk zijkoor.⁵¹⁴ Dat laatste is waarschijnlijker dan een zijkoor met vier altaren en een aangrenzende zijkapel zonder altaar. Het Drievuldighedsaltaar bevindt zich in de huidige kerk in de middelste kapel aan de zuidzijde. Algemeen wordt aangenomen dat het daar van oudsher gestaan heeft. Hetzelfde geldt voor het Johannesaltaar in de middelste kapel aan de noordzijde.

Over de plaats waar het altaar van Petrus en Paulus en dat van de Doornenkroon gestaan hebben, zijn geen vermeldingen bekend, maar door bovenstaande gegevens te vergelijken met de volgorde waarin de altaren volgens *Officia Propria* bezocht werden tijdens de altaarwassing op Witte Donderdag moet die plaats alsnog bepaald kunnen worden. Daarbij mag redelijkerwijs worden aangenomen dat de geestelijken die de altaarwassing verzorgden niet kriskras door de kerk liepen maar dat ze een 'logische' route gevolgd hebben. De volgorde van de tijdens de altaarwassing bezochte altaren is als volgt. 1. Hoofdaltaar; 2. Driekoningen; 3. Nicolaas; 4. Georgius; 5. Petrus en Paulus; 6. Drievuldigheid; 7. Anna; 8. Lambertus; 9. Benedictus; 10. Catharina; 11. Heilig Kruis; 12. Antonius; 13. Andreas; 14. Agatha; 15. Johannes de Doper; 16. Doornenkroon; 17. Elfduizend Maagden.

De plaats van de eerste vier altaren is bekend. Daarna worden de altaren van Petrus en Paulus, de Drievuldigheid, Anna en Lambertus bezocht. Van deze vier is de plaats van de laatste drie bekend: ze liggen aan de zuidkant van achter naar voor. Petrus en Paulus moet dus in de achterste kapel aan de zuidkant gelegen hebben. Na deze altaren volgen Benedictus en Catharina in de crypte en daarna de altaren van het Heilig Kruis, Antonius en Andreas in het noordelijk zijkoor en vervolgens in de daaraan grenzende zijkapel het Agatha-altaar. De tocht gaat dan verder via het altaar van Johannes en dat van de Doornenkroon naar het altaar van de Elfduizend Maagden op het koor van de dames. Het altaar van Johannes staat dus in de middelste kapel aan de noordzijde en dat van de Doornenkroon in de laatste kapel aan die zijde.⁵¹⁵ Nadat het altaar van de Elfduizend Maagden is bezocht, gaat de tocht naar de parochiekerk. Een overzicht van de plaats van de zeventien altaren staat in Figuur 3.

⁵¹² Habets II, akte nr. 453 van 12 augustus 1646. Het Rozenkransaltaar werd in de jaren tachtig van de achttiende eeuw vervangen door het Sacramentsaltaar dat momenteel in het noordelijk zijkoor staat (Van Cauteren (1987), 30).

⁵¹³ Van Acht (1985), 46.

⁵¹⁴ Van Cauteren (1987), 22-23.

⁵¹⁵ Van Acht (1985, 46) tekent in zijn schema voor de noordelijke zijkapellen de huidige situatie: de twee laatste kapellen zijn verenigd tot één kapel, namelijk die van Johannes en in de voorste kapel plaatst hij het altaar van de Doornenkroon. Dat is voor de situatie van rond 1600 onjuist. Er zijn dan nog drie kapellen aan de noordzijde en gezien de volgorde van de altaarwassing op Witte Donderdag in *Officia Propria* moet de achterste kapel die van de Doornenkroon zijn.

Het eerder genoemde Matthiasaltaar wordt in *Officia Propria* niet genoemd maar uit de eerder vermelde akte van 1337 blijkt dat Margaretha van Petersheim een altaar heeft gesticht ter ere van Matthias en alle gelovige zielen.⁵¹⁶ Deze akte moet als betrouwbaar worden beschouwd: het is een van zegels voorzien origineel. Bovendien is aan die akte een originele akte van het jaar 1338⁵¹⁷ gehecht als transfixe.⁵¹⁸ In die transfixe bevestigt Margareta van Heinsberg, die Margaretha van Petersheim is opgevolgd als abdis, de inhoud van de akte van 1337. Deze akte vermeldt overigens niet waar dat altaar is geplaatst maar volgens Van Cauteren was dat – zoals eerder vermeld – in de westelijke crypte. In de akte staat wel dat de stichteres vóór dat altaar begraven wenst te worden.

Dat laatste zou mogelijk zijn geweest bij de plaats die Van Cauteren noemt maar het *Necrologium*⁵¹⁹ zegt dat het Driekoningentaltaar tevens is toegewijd aan Matthias en een graf vóór het Driekoningentaltaar is uitgesloten omdat dat altaar in het koor van de abdis staat, dat wil zeggen op de verdieping boven de Lambertuskapel. Bovendien is uit de bouwgeschiedenis gebleken dat het abdissenkoor pas in de vijftiende eeuw is gebouwd. Ook is het bekend dat het Driekoningentaltaar op dat koor is ingezegend in 1446.⁵²⁰ Het is dus ruim een eeuw jonger dan het in 1337 gestichte Matthiasaltaar. De conclusie moet zijn dat het altaar dat door Margaretha van Petersheim is gesticht niet op het koor van de abdis gestaan kan hebben. De in het *Necrologium* vermelde toewijding aan Matthias van het altaar op dat koor wordt daardoor raadselachtig.

Habets⁵²¹ merkt bij de akte van 1337 op dat dit altaar later bekend is onder de titel Petrus en Paulus maar hij vermeldt niet op grond waarvan hij deze relatie legt. Hij suggereert ermee dat het Matthiasaltaar in de kapel van Petrus en Paulus gestaan zou hebben. In het voorafgaande⁵²² is vastgesteld dat het altaar van Petrus en Paulus zich bevond in de achterste kapel aan de zuidzijde van het schip van de kerk, dus niet onder het koor van de dames in de westelijke crypte. De gegevens ontbreken om de vermelding van Habets te weerleggen maar zijn suggestie is niet erg overtuigend. Het altaar van Petrus en Paulus kent meerdere toewijdingen – zie hierna – maar Matthias wordt daarbij niet genoemd. Bovendien zou zich dan bij de zuidelijke zijkapellen een merkwaardige situatie hebben voorgedaan: de voorste kapel (Anna) bestaat al in 1337 en de achterste (Matthias) zou dan in dat jaar ook al bestaan moeten hebben maar de tussenliggende kapel (Drievuldigheid) is pas rond 1480 gebouwd. De conclusie lijkt gewettigd dat het in 1337 gestichte Matthiasaltaar niet in de kapel van Petrus en Paulus heeft gestaan.

De sleutel tot de oplossing van de vraag waar het Matthiasaltaar gestaan zou hebben in de tijd van *Officia Propria*, zou gevonden kunnen worden in wat daarin vermeld zou zijn over het statiealtaar op het feest van Matthias. Dat feest valt op 24

⁵¹⁶ Habets I, akte nr. 172 van 26 oktober 1337.

⁵¹⁷ Habets I, akte nr. 175 van 19 maart 1338.

⁵¹⁸ Een transfixe is een document dat met een insnijding aan de oorspronkelijke akte werd bevestigd.

⁵¹⁹ Over het *Necrologium* zie § 3.4.3.

⁵²⁰ Van Cauteren (1987), 14.

⁵²¹ Habets I, pag. 183.

⁵²² Zie § 3.3.2.

februari, de dag waarop het ook in het *Necrologium* vermeld staat.⁵²³ Maar in *Officia Propria* ontbreken na Maria Lichtmis (2 februari) een aantal folio's. Het eerstvolgende feest dat vermeld wordt, is het jaargetijde van de heren van Kempelant (7 maart). Het feest van Matthias zou dus gestaan hebben op de ontbrekende pagina's en het komt dan ook in de tekst van *Officia Propria* niet voor.⁵²⁴ Daarmee is de sleutel tot de oplossing verloren.

Het ontbreken van folio's waarop het feest van Matthias gestaan zal hebben verklaart niet waarom een Matthiasaltaar ontbreekt in de reeks altaren die worden bezocht tijdens de altaarwassing op Witte Donderdag. Dat het daarin ontbreekt, maakt het vrijwel zeker dat het toen niet meer bestond. Dat zou impliceren dat het Matthiasaltaar vóór 1600 afgebroken zou zijn maar daar is niets over bekend. Als dat altaar inderdaad is afgebroken, dan zou dat mogelijk een verklaring kunnen zijn voor de 'verhuizing' van Matthias naar het Driekoningenaltaar maar dat is tasten in het duister.

3.3.3 De datering van de altaren

Van slechts twee altaren is het stichtingsjaar bekend. Het Driekoningenaltaar is – zoals eerder gezegd – gewijd in 1446 en het altaar van Matthias is gesticht in 1337 maar bestond waarschijnlijk niet meer ten tijde van *Officia Propria*.⁵²⁵ Het blijft daarom verder buiten beschouwing. Van het Drievuldighedsaltaar is geen stichtingsjaar bekend maar dat is wel dicht te benaderen. Een document uit het jaar 1486⁵²⁶ is een kopie op papier van een notariële akte waarin het testament is opgenomen van Gertruydt van Sombreff die abdis was van 1473 tot 1486. Er staat onder meer in dat ze een dagelijkse mis en een anniversarium sticht in de nieuwe kapel die zij tot stand had gebracht. Omdat het geen origineel betreft maar een kopie, is enige voorzichtigheid geboden met betrekking tot de betrouwbaarheid van de daarin vermelde gegevens. Uit een originele akte van het jaar 1515⁵²⁷ blijkt echter dat het de kapel betreft waarin Gertruydt ook een nieuw altaar heeft gesticht, namelijk dat van de Drievuldigheid. De datering van de kapel en het altaar van de Drievuldigheid zijn dan ook vrij nauwkeurig te bepalen: de terminus post quem is 1473, het jaar waarin Gertruydt abdis werd, en de terminus ante quem ligt vóór het jaar 1486 want uit haar testament blijkt dat in dat jaar het altaar al enige tijd bestond. Het Drievuldighedsaltaar is dus gesticht rond het jaar 1480.

Van de overige altaren is alleen een terminus ante quem bekend: in al deze gevallen betreft het de datering van een akte waarin een altaar voor het eerst wordt genoemd. Daaruit blijkt immers dat ze in dat jaar al bestaan. Die terminus is meestal de datering van een schenking, een verkoop of iets dergelijks ten gunste van een of meer in de akte genoemde altaren. Het is dus mogelijk dat het stichtingsjaar van sommige

⁵²³ *Necrologium*, fol. 2v.

⁵²⁴ Matthias is overigens wel bekend in *Officia Propria*: hij wordt genoemd in de litanie van de vigilie van Pasen. (*Officia Propria*, fol. 67).

⁵²⁵ Zie § 3.3.2.

⁵²⁶ Habets I, akte nr. 443 van 21 maart 1486.

⁵²⁷ Habets I, akte nr. 511 van 27 maart 1515.

altaren beduidend vroeger ligt dan het jaar waarin ze voor het eerst in een document worden vermeld. De meeste altaren worden in meerdere bronnen vermeld. De jaartallen die hierna volgen betreffen het jaar van de oudste bron waarin ze genoemd worden.

Het hoofdaltaar wordt voor het eerst genoemd in een akte uit 1102⁵²⁸. Deze akte is de oudst bekende bevestiging van het bestaan van een van de altaren. Mogelijk is het na de verbouwing van het priesterkoor in de dertiende eeuw opnieuw gewijd. Het Catharina-altaar wordt genoemd in een akte uit het jaar 1252 waarin ook wordt vermeld dat het in de crypte stond.⁵²⁹ Het bestaan van de andere altaren wordt pas bevestigd in documenten uit de veertiende eeuw of later. Een aantal altaren komt voor het eerst voor in akten uit de veertiende eeuw, van andere dateert de oudst bekende bron uit de vijftiende eeuw en van sommige altaren wordt pas gewag gemaakt in de zestiende eeuw.

Uit een akte van het jaar 1348 blijkt dat het Lambertusaltaar is gesticht door abdis Guda van Rennenberch.⁵³⁰ Die was abdis van 1273 tot 1304, het jaar waarin ze is overleden.⁵³¹ Waarschijnlijk is 1304 ook het jaar waarin ze haar testament heeft gemaakt. Het Lambertusaltaar dateert dus uiterlijk van het jaar 1304 maar mogelijk van enkele jaren eerder. Het Anna-altaar wordt voor het eerst vermeld in 1337⁵³² en het altaar van Johannes de Doper voor het eerst in een akte van 1330.⁵³³ Uit veertiende-eeuwse akten blijkt verder het bestaan van het Andreasaltaar in 1329⁵³⁴, van het altaar van de Elfduizend Maagden in 1359⁵³⁵ en tenslotte van het Kruisaltaar in een akte van het jaar 1366.⁵³⁶ Van deze zes altaren is dus bekend dat ze al bestonden vóór de vijftiende eeuw. Twee ervan staan in zijkapellen van het schip, namelijk het Johannesaltaar en het Anna-altaar.

Het Driekoningentaltaar is – zoals hierboven gezegd – gewijd in de vijftiende eeuw, namelijk in 1446, en van het Drievuldigheidsaltaar is in het voorgaande vastgesteld dat het dateert van circa 1480. Van de volgende altaren is het stichtingsjaar niet bekend maar ze worden voor het eerst vermeld in documenten uit de vijftiende eeuw. Het altaar van de Doornenkroon wordt vermeld in een akte uit het jaar 1440.⁵³⁷ Dat is dus de terminus ante quem. In die akte staat dat dit altaar gesticht is door

⁵²⁸ Habets I, akte nr. 5 uit het jaar 1102, ongedateerd.

⁵²⁹ *Cedent sacellano celebranti ad altare beate Katherine situm in cripta* (Habets I, akte nr. 23 uit het jaar 1252, ongedateerd). Van Acht (1985, 49) vermeldt dat dit altaar is gesticht vóór 1252. Dat is wel een verschrijving voor 1252.

⁵³⁰ Habets I, akte nr. 201 van 13 maart 1348. Een vertaling van deze akte, uitgegeven door Jos Habets en J.B. Sivré, staat in PSHAL VIII (1871), 271- 278.

⁵³¹ Habets I, LIX.

⁵³² Habets I, akte nr. 171 van 11 augustus 1337.

⁵³³ Habets I, akte nr. 161 van 6 juli 1330.

⁵³⁴ Habets I, akte nr. 160 van 1 november 1329.

⁵³⁵ Habets I, akte nr. 229 van 20 september 1359.

⁵³⁶ Habets I, akte nr. 238 van 25 april 1365

⁵³⁷ Habets I, akte nr. 321 van 13 januari 1440. In deze akte draagt het altaar nog een andere naam maar het betreft het altaar dat in *Officia Propria* de naam *altare spineae coronae* draagt. Zie § 3.3.2.

Mechtelt van Horne. Die was abdis van 1397 tot 1446.⁵³⁸ De terminus post quem is dus 1397 maar omdat Mechtelt zeventien jaar was toen ze abdis werd, mag worden aangenomen dat het stichtingsjaar niet eerder ligt dan in het begin van de vijftiende eeuw.

In het hierboven vermelde testament van abdis Gertruydt van Sombreff staat onder andere dat ze een gouden ketting nalaat met de bedoeling dat er een reliekschrijn van gemaakt wordt “gelyck synte Benedictus arm”. Omdat de arm van Benedictus voor Gertruydt blijkbaar geldt als een model, mag geconcludeerd worden dat die reliekschrijn in 1486 al langere tijd bestond en het is aannemelijk dat dat ook geldt voor het altaar van Benedictus in de oostelijke crypte.

In een akte uit het jaar 1470 wordt een erfpacht vastgelegd ten gunste van het Medardusaltaar.⁵³⁹ Dat is het altaar dat in *Officia Propria* het altaar van Antonius wordt genoemd, aan wie het tevens is toegewijd. De andere altaren waarvan het bestaan voor het eerst blijkt in akten uit deze eeuw, zijn: het Nicolaasaltaar, vermeld in 1457,⁵⁴⁰ het altaar van Agatha, genoemd in 1470,⁵⁴¹ en tenslotte het altaar van Petrus en Paulus, waarover voor het eerst iets wordt gezegd in een akte uit 1488.⁵⁴²

Het altaar van Georgius wordt voor het eerst genoemd in het *Necrologium* uit de zestiende eeuw.⁵⁴³ Voor zover kon worden nagegaan, komt dit altaar niet voor in akten. Dat betekent waarschijnlijk dat er aan dat altaar geen schenkingen werden gedaan. In de vorige paragraaf is vastgesteld dat niet alleen het hoofdaltaar liturgisch centrum is maar dat het Georgiusaltaar dient als een tweede altaar voor de eredienst. Dat houdt mogelijk in dat aan dit altaar niet zoals aan de zijaltaren gefundeerde missen voor overledenen werden gecelebreerd en dat aan dit altaar dan ook geen kapelaan was aangesteld als verantwoordelijke rector.

Figuur 3 geeft een overzicht van de plaats van de altaren in de abdijkerk en van de dateringgegevens over hun stichting. Deze gegevens nuanceren de opvatting in de bouwhistorische literatuur dat de zijkapellen van het schip gebouwd zouden zijn in de vijftiende eeuw. De Johanneskapel is al in de eerste helft van de veertiende eeuw gebouwd. Omdat deze de middelste is van de drie noordelijke kapellen, is de Agathakapel, die ligt tussen de Johanneskapel en de noordelijke zijbeuk, waarschijnlijk nagenoeg tegelijk of al eerder gebouwd, dus eveneens in de veertiende eeuw.

Tegenover de Johanneskapel ligt aan de zuidzijde de Drievuldigheidskapel die rond 1480 gebouwd is, dat wil zeggen ongeveer 150 jaar later dan de Johanneskapel. Dat impliceert dat de noordelijke en zuidelijke zijkapellen niet parallel zijn gebouwd van oost naar west. De Annakapel is de eerste kapel aan de zuidzijde en ze is van

⁵³⁸ Habets I, LXI-LXII. Hoe Thorn in het bezit is gekomen van een reliek van de Doornenkroon is niet bekend maar het is wel bekend dat er in de regeerperiode van abdis Mechtelt van Horne (1397 -1446) relieken van de Doornenkroon geschonken zijn aan andere kerken in de Nederlanden: de Sint-Marie op het Binnenhof in Den Haag, de Onze-Lieve-Vrouwekapel in het Gelders Renkum en wellicht ook de Sint-Joriskerk in Amersfoort (Jongen en Van Kan (2003)).

⁵³⁹ Habets I, akte nr. 400 van 27 juni 1470.

⁵⁴⁰ Habets I, akte nr. 372 van 23 april 1457.

⁵⁴¹ Habets I, akte nr. 399 van 22 april 1470.

⁵⁴² Habets I, akte nr. 445 van 14 januari 1488.

⁵⁴³ Maastricht, RHCL, Toegangsnr. 01.187 B (Habets II), nr. 1333.

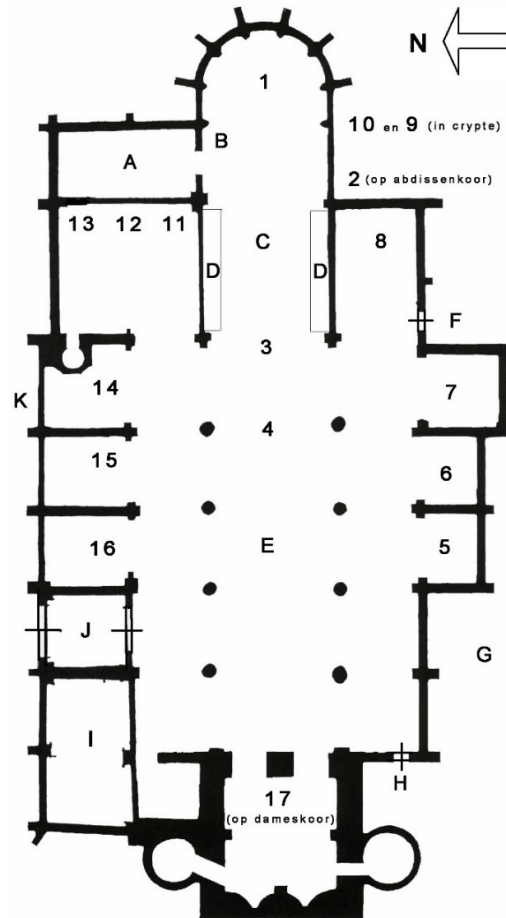
ongeveer dezelfde tijd als de Johanneskapel dus eveneens van de eerste helft van de veertiende eeuw en eveneens ongeveer 150 jaar jonger dan de Drievuldigheidskapel die er naast ligt. Dat betekent dat er aan de zuidzijde een bouwstop is geweest van ongeveer 150 jaar.

Legenda

Nr.	Altaren	Datering
1	Hoofdaltaar	vóór 1102
2	Driekoningen	1446
3	Nicolaas	vóór 1457
4	Georgius	onbekend
5	Petrus en Paulus	vóór 1488
6	Drievuldigheid	ca. 1480
7	Anna	vóór 1337
8	Lambertus	1304
9	Benedictus	vóór 1486
10	Catharina	vóór 1252
11	Heilig Kruis	vóór 1366
12	Antonius	vóór 1470
13	Andreas	vóór 1329
14	Agatha	vóór 1470
15	Johannes	vóór 1330
16	Doornenkroon	vóór 1440
17	Elfduizend Maagden	vóór 1359

Overig:

- A. Sacristie
- B. Sacramentsnis
- C. Tombe van Herswindis
- D. Koorbanken
- E. *In medio templi*
- F. *Magna ianua*
- G. Kruisgang
- H. Zuidwestelijke poort
- I. *Antiqua schola*
- J. *Porta coemeterii*
- K. Begraafplaats

Figuur 3: Grondplan van de abdijkerk circa 1600⁵⁴⁴

3.3.4 Nadere beschrijving van het interieur

Het hoogkoor en het retabel

Ten tijde van *Officia Propria* bestond het hoogkoor uit twee delen: het presbyterium met daarin het hoofdaltaar en een iets lager deel tussen het presbyterium en het schip:

⁵⁴⁴ De basis van de figuur is overgenomen uit Van Cauteren (1987), 23.

de plaats waar langs de zijkanten de koorbanken voor de clerici stonden. Dit lager deel wordt in het vervolg “koordeel” genoemd. Op het hoofdaltaar stond een retabel.⁵⁴⁵ Dat is een rechtopstaande beeldwand, voorzien van beeldhouwwerk of schilderijen, die optisch één geheel vormt met het altaar. Het altaarretabel of altaarstuk kwam gedurende de middeleeuwen in gebruik in heel West-Europa en het beleefde zijn grootste bloei in de veertiende en vijftiende eeuw.⁵⁴⁶ In Thorn bestond het retabel uit een drieluik dat meestal gesloten was maar dat op hoogtijdagen werd geopend door de koster. Bovenaan in het retabel, vermoedelijk in een soort nis, stond een beeld van Maria, dat op een aantal feestdagen door de koster naar beneden werd gehaald om meegedragen te worden in de processie.⁵⁴⁷ Onderaan in het retabel bevonden zich relieken die zichtbaar werden als het retabel werd geopend en waarvoor dan kaarsen werden geplaatst.⁵⁴⁸ Vermoedelijk zijn er ook zijaltaren geweest met retabels. Dat valt af te leiden uit het feit dat er één is overgeleverd: het drieluik uit de Annakapel dat dateert uit het derde kwart van de zestiende eeuw.⁵⁴⁹ Momenteel heeft het zijn plaats in de Lambertuskapel.

De sacramentsnis

Al in de tijd van het vroege christendom was het de gewoonte om een deel van het brood te bewaren dat tijdens de eucharistieviering was geconsacreerd. Sinds de dertiende eeuw werd het Sacrament meestal bewaard in een nis in een muur van de kerk, meestal de noordelijke muur van het hoogkoor.⁵⁵⁰ Het oudst bekende voorbeeld van een sacramentsnis wordt vermeld door Rupert, abt van Deutz (†1129) voor de St.-Urbanuskerk in Keulen. Deze nis was met hout bekleed en had een deur met een slot. Daarnaast bestonden er ook open sacramentsnissen. Allebei deze types kwamen in de regionen rond Thorn veelvuldig voor: onder andere in Duitsland maar ook in de Nederlanden waren ze al in de dertiende eeuw bekend.⁵⁵¹ De sacramentsnissen bleven

⁵⁴⁵ Over de geschiedenis van het christelijk altaar zie Braun (1924). Over de toerusting van het altaar zie Braun (1932) en Reinle (1988), 3-23. Over het gebruik en de functie van altaren zoals die blijken uit *libri ordinarii* zie Van Tongeren (2009-a).

⁵⁴⁶ Kroesen en Steensma (2004), 59. Voor de geschiedenis en de morfologie van het retabel zie Kroesen en Steensma (2004), 59-104.

⁵⁴⁷ *Officia Propria*, passim. Cf. Van Cauteren (1987), 21.

⁵⁴⁸ Voor afbeeldingen van retabels met daarin relieken zie Braun (1924) en Kroesen en Schmidt (2009).

⁵⁴⁹ Van Cauteren (1987), 24.

⁵⁵⁰ Kroesen en Steensma (2004), 105-106. Cf. Jungmann (1958), I, 529; Nussbaum (1979), 401; Reinle (1988), 24-31; Steensma (2008), 66.

Over de ontwikkelingsfasen en de iconografie van de bewaarplaats van het Sacrament zie Kroesen en Steensma (2004), 105-138. Over de geschiedenis van het bewaren van het Sacrament (reservatie) in de kerk van Rome zie H. Wegman, ‘Reservatie’, in: LitWb II, kolom 2389-2394.

⁵⁵¹ Nussbaum (1979), 386-404. Voor afbeeldingen van sacramentsnissen in de Nederlanden zie Steensma (2003), passim, Steensma (2008), 67-69, Kroesen en Steensma (2004), 105-138 en Karstkarel (2007), 367, 385 en 414.

tot ver in de zeventiende eeuw in gebruik.⁵⁵² Ze waren meestal aangebracht in de noordelijke zijmuur van het priesterkoor, dat wil zeggen aan de evangeliezijde van het altaar.⁵⁵³

In Thorn brengt de officiant het Sacrament naar een plaats die *sanctuarium* wordt genoemd. Het woord *sanctuarium* komt in *Officia Propria* alleen voor in de context van Witte Donderdag. Het is de plaats waar het Sacrament bewaard wordt totdat het op Goede Vrijdag weer wordt teruggehaald. In de context van Goede Vrijdag wordt echter het woord *sacrarium* gebruikt. Daaruit kan geconcludeerd worden dat met die twee woorden dezelfde plaats wordt aangeduid. Uit een akte van het jaar 1614 blijkt dat het een sacramentsnis (*fenestrella in muro*) is.⁵⁵⁴ Of het een open nis is geweest of een die afgesloten kon worden, is niet bekend maar ook in Thorn heeft de sacramentsnis zich vrijwel zeker bevonden in de noordelijke zijmuur van het hoofdkoor, dat wil zeggen aan de evangeliezijde van het altaar.⁵⁵⁵ Op Witte Donderdag bracht de officiant het Sacrament naar de sacramentsnis zonder processie.⁵⁵⁶ Dat duidt erop dat de afstand tussen het altaar en de sacramentsnis zeer klein was. Het mag dan ook als zeker worden aangenomen dat die nis zich bevond in een muur van het presbyterium. De muur aan de noordzijde is dan de meest waarschijnlijke omdat dat de algemeen gebruikelijke plaats was.

De tombe van Herswindis

Midden in de koorplaats stond de tombe van Herswindis, die al eerder ter sprake is geweest⁵⁵⁷ en die nog herhaaldelijk aan de orde zal komen omdat Herswindis ten tijde van *Officia Propria* op een bijzondere wijze werd herdacht. In het jaar 1637 is een pentekening gemaakt van deze tombe door Henri van den Berch. Zie Figuur 4. De tombe heeft de vaak gebruikte vorm van een huis en uit de ornamenten blijkt dat het een houten tombe is geweest. De voorkant is verfraaid met een blind venster met een bovenzijde in de vorm van een klaverblad. De zijkanten zijn versierd met vijf omlijste rechthoeken. De punt van het dak wordt gedragen door boogjes met daaronder twaalf zuiltjes (het meest linkse is niet zichtbaar) met uitgesneden kapitelen. Henri van de Berch heeft ook de afmetingen genoteerd en omgerekend naar hedendaagse maten

⁵⁵² De synode van Keulen van 1662 laat nog steeds de keuze tussen een altaartabernakel *more romano* en de tot dan gebruikelijke plaatsen, bijvoorbeeld een muurnis of muurkast (Nussbaum (1979), 402).

⁵⁵³ Steensma (2008), 66. Cf. Jungmann (1958), I, 529 en Nussbaum (1979), 401.

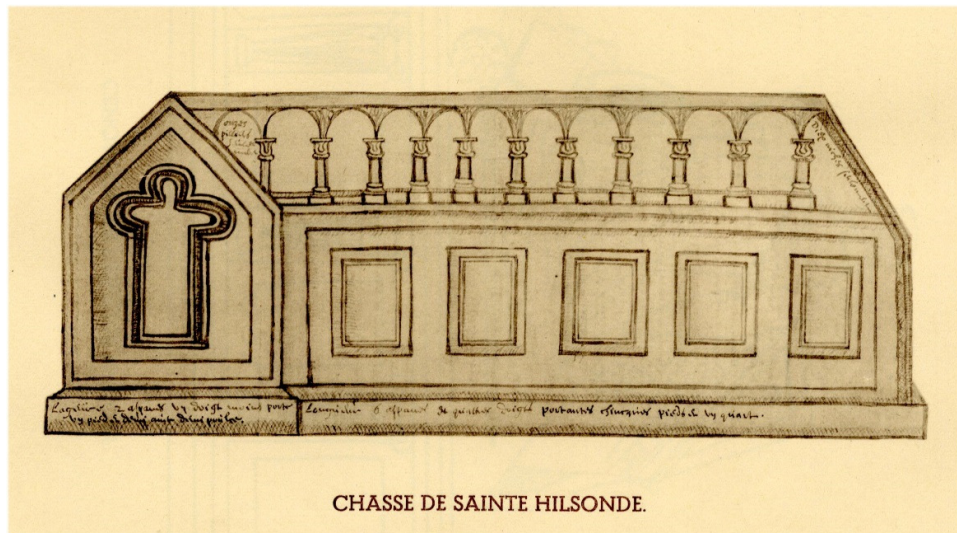
⁵⁵⁴ In deze akte staan de decreten die door de apostolische nuntius Antonius Albergatus zijn vastgesteld naar aanleiding van zijn visitatie van de abdijkerk van Thorn. Met betrekking tot het bewaren van het Sacrament schrijft hij voor dat dat onmiddellijk verwijderd moet worden uit de muurnis waarin hij het heeft aangetroffen (*removendum statim ex fenestrella in muro in quo fuit a nobis repertum*). Het moet geplaatst worden in een te maken tabernakel op het hoofdaltaar (Habets II, akte nr. 119 van 25 maart 1614).

⁵⁵⁵ Van Cauteren (1987), 22. Van Acht veronderstelt dat het Sacrament in Thorn bewaard zou zijn in de noordelijke zijbeuk (Van Acht (1985), 49, noot 5). Voor de juistheid van die veronderstelling is er in *Officia Propria* geen enkele indicatie.

⁵⁵⁶ Zie 4.3.7.2.

⁵⁵⁷ Zie § 2.2.6.3.

had de tombe de volgende afmetingen: hoogte 123 cm, breedte 41 cm en lengte 154 cm.⁵⁵⁸

Figuur 4: De graftombe in het hoogkoor ten tijde van *Officia Propria*

De Calvariegroep

Figuur 5: De vroeg zestiende-eeuwse Calvariegroep van de abdijkerk in Thorn.

⁵⁵⁸ Brassine (1939), 63-104; hier 64-65 en Planche I. Cf. Wolters (1950), 12.

Een centraal punt in een middeleeuwse kerk was een kruis met daarop de gestorven Christus (*crucifix*) dat geplaatst was op een balk boven de toegang tot het hoogkoor, dat wil zeggen onder de boog tussen de twee oostelijke pijlers van de viering. Dit crucifix was het symbool van Christus' overwinning op de dood. Daarom wordt het triomfkruis genoemd en de boog waaronder het stond heet triomfboog.⁵⁵⁹ Al in de romaanse periode werd het crucifix uitgebreid met ernaast de beelden van Maria en Johannes tot de zogenaamde Calvariegroep.⁵⁶⁰ Ook in de abdijkerk van Thorn heeft boven de ingang van het hoogkoor een Calvariegroep gestaan. Hij is behouden en staat momenteel in de Johanneskapel. Zie Figuur 5. Deze groep is vervaardigd in Opper-Gelre in het eerste kwart van de zestiende eeuw.⁵⁶¹

Overige beelden

Over andere beelden die zich mogelijk in de abdijkerk hebben bevonden ten tijde van *Officia Propria*, is weinig bekend. *Officia Propria* maakt alleen melding van twee Mariabeelden. Eén ervan heeft boven in het retabel van het hoofdaltaar gestaan⁵⁶² maar waar het andere beeld heeft gestaan, is niet bekend. In een aantal processies wordt er een Mariabeeld meegedragen maar het is niet duidelijk welk van de twee dat is.

Achter in de kerk hangt heden ten dage ter hoogte van het koor van de dames een dubbelzijdig Mariabeeld dat Marianum wordt genoemd. Zie Figuur 6. Het dateert uit het begin van de zestiende eeuw⁵⁶³ en het is daarom waarschijnlijk dat het al ten tijde van *Officia Propria* op die plaats gehangen heeft maar zekerheid daarover is er niet. Mogelijk hebben er ook in de zijkapellen beelden gestaan van de heiligen aan wie het altaar in die kapellen is toegewijd maar daarover zijn geen gegevens bekend.

In de late middeleeuwen kwam het Marianum op als tegenhanger van het triomfkruis. Een Marianum bestaat uit twee ruggelings tegen elkaar geplaatste figuren van Maria met Kind, meestal omgeven door een stralenkrans in de vorm van een mandorla.⁵⁶⁴ Het werd meestal opgehangen in het midden van het schip maar in de abdijkerk van Thorn hangt het achteraan in het schip. Het Marianum van Thorn werd vervaardigd in Opper-Gelre door een van de meesters uit het Elsloo-atelier. Aan de westzijde is Maria voorgesteld als Moeder met Kind en aan de oostzijde als de Vrouwe uit de Openbaringen van Johannes,⁵⁶⁵ staande op de maansikkel. Onder haar voeten vertrappt zij het kwade in de vorm van een draak met een vrouwenkop.⁵⁶⁶

⁵⁵⁹ Kroesen en Steensma (2004), 214 en 217. Cf. Reinle (1988), 187.

⁵⁶⁰ Kroesen en Steensma (2004), 219. Voor de ontwikkeling en iconografie van het triomfkruis zie Kroesen en Steensma (2004), 214-237. Over Calvariegroepen in het Maasland zie Timmers (1980), 162-164.

⁵⁶¹ Van Cauteren (1987), 22.

⁵⁶² *Officia Propria*, fol. 165.

⁵⁶³ Van Cauteren (1987), 22.

⁵⁶⁴ Timmers (1980), 164. Cf. Timmers (1947), 489, nr. 1093.

⁵⁶⁵ Apocalyps 12: 1-6.

⁵⁶⁶ Cf. Van Cauteren (1987), 22.

Figuur 6: Westzijde (links) en oostzijde (rechts) van het Marianum van Thorn

Het schip

Een belangrijke functie in de eredienst hadden zowel het Georgiusaltaar dat vooraan in het schip stond als het midden van het schip dat door *Officia Propria* wordt aangeduid met *in medio templi* of *in medio ecclesie*. Op een aantal hoogtijdagen werd onder andere de hoogmis door de dames niet op hun koor gezongen maar in het midden van het schip. Volgens Van Acht wordt met *templum* waarschijnlijk bedoeld “de ruimte onder het zusterkoor”, de westelijke crypte dus,⁵⁶⁷ maar in *Officia Propria* wordt dat niet bevestigd. Daarin blijkt dat *templum* en *ecclesia* synoniemen zijn die willekeurig door elkaar worden gebruikt.⁵⁶⁸ Uitdrukkingen als *in medio templi*, *in medio ecclesiae* en *ad medium templi*, *ad medium ecclesiae* komen vaak voor, soms ook met weglating van de toevoegingen *templi* en *ecclesiae*. De plaats die ermee bedoeld wordt, is het exacte midden van het schip. Dat blijkt onder andere uit de viering van de hemelvaart op Hemelvaartsdag.⁵⁶⁹

Ten tijde van *Officia Propria* lagen er in het schip van de abdijkerk een aantal graven. Ze speelden een belangrijke rol in de cultus voor het zielenheil want ze werden meermalen bezocht om voor de daar begraven overledenen te bidden.⁵⁷⁰ Over

⁵⁶⁷ Van Acht (1985), 46 en 51.

⁵⁶⁸ Een fragment waarin blijkt dat zowel *in medio templi* als *in medio ecclesie* worden gebruikt om dezelfde plaats aan te geven is: *In primis custos mundabit fontem et implebit aqua et ponet in medio templi [...] Insuper in medio ecclesiae ponet tria candelabra: unum in opposito fontis, alterum in dextro, tertio in sinistro latere.* (fol. 61).

⁵⁶⁹ Zie § 4.9.4.

⁵⁷⁰ De graven in de abdijkerk worden bezocht op Witte Donderdag, tijdens de paasnacht, tijdens de vigilieviering van Allerzielen en op Allerzielendag. Die bezoeken worden nader besproken bij de behandeling van de genoemde feestdagen.

wie er in de abdijkerk begraven waren en op welke plaats in het schip, is weinig bekend omdat in het jaar 1787 de vloer van het schip is vernieuwd en daarbij werden alle graven geruimd.⁵⁷¹ Uit enkele akten blijkt dat er hoofdzakelijk abdissen en kanunniken begraven lagen.⁵⁷² De dames werden begraven op het kerkhof ten noorden van de abdijkerk.⁵⁷³

Het Himmelloch

In de huidige kerk is er in de gewelven van het schip een rozet te zien met een lichtblauwe achtergrond. Zie Figuur 7. Daarop staat in goudkleur het Christusmonogram IHS met daarboven een kruis en eronder een hart.⁵⁷⁴ De rozet is omgeven door een goudkleurige stralenkrans en het geheel heeft een diameter van ongeveer 120 centimeter. Door de stralenkrans heen is een zwarte achtergrond te zien. Zie Figuur 8.

Figuur 7: Het Himmelloch in de kerk van Thorn

Pas in het jaar 2011 is gebleken dat dat niet een zwart geschilderd deel is van het gewelf maar de zwarte kleur van een constructie van houten planken die fungeert als

⁵⁷¹ Van Cauteren (1987), 21.

⁵⁷² De volgende akten bevatten de namen en andere gegevens over abdissen en kanunniken die blijkens de datering van hun testament ten tijde van *Officia Propria* een graf hadden in het schip van de abdijkerk. Habets I, akten nr. 172 van 26 oktober 1337, nr. 351 van 6 maart 1448 en nr. 443 van 21 maart 1486. Habets II, akten nr. 43 van 9 augustus 1579, nr. 70 van 10 januari 1598, nr. 115 van 2 mei 1609, nr. 125 van 18 december 1630, nr. 127 van 28 april 1635 en nr. 128 van 1 december 1635.

De tekst van enkele grafstenen is gepubliceerd in Habets II, LXXVIII-LXXXVI.

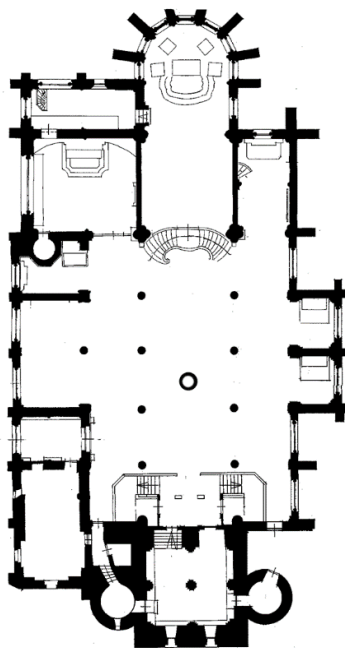
⁵⁷³ Zie § 3.3.5.

⁵⁷⁴ Over de betekenis en de geschiedenis van dit monogram zie Timmers (1947), 82, nr. 103; Hall (1992), 1-2; W. Kellner, 'Christusmonogramm', in: LCI, I, kolom 456-458.

deksel van een opening in het gewelf en uit waarneming vanuit de gewelven is gebleken dat het deksel weggenomen kan worden.⁵⁷⁵ De opening bevindt zich in het exacte midden van het schip. Zie Figuur 9, waarin die plaats met een cirkel is aangegeven.

Figuur 8: De vormgeving van het Himmelloch

Figuur 9: De plaats van het Himmelloch

Een dergelijke opening in de gewelven is bekend uit studies over liturgische rituelen en gebruiken op Hemelvaart en Pinksteren en ze wordt daarin aangeduid met de *terminus technicus* “Himmelloch”. Daarmee wordt een opening in de gewelven bedoeld, die een rol speelt bij de viering van Hemelvaart en/of van Pinksteren. De vraag is nu

⁵⁷⁵ De heer Tony Joosen, gids in de kerk van Thorn, heeft de moeite genomen om ter plaatse onderzoek te doen, waarvoor ik hem op deze plaats mijn dank betuig.

of die opening er al was ten tijde van *Officia Propria* of dat ze pas daarna is aangebracht. De bestaande studies over de bouwhistorie van de abdij van Thorn zijn betrekkelijk globaal en in het eerder besproken gedeelte dat handelt over de bouwgeschiedenis tot de tijd van *Officia Propria* (ca. 1600) wordt deze opening dan ook niet vermeld.⁵⁷⁶

Ook in de geschiedenis van na 1600 wordt ze niet vermeld en niets in de gegevens wijst erop dat er aan de gewelven iets is veranderd, behalve dat ze wit geschilderd zijn. Daarom is het vrijwel zeker dat de opening al aanwezig was ten tijde van *Officia Propria*. Elke twijfel wordt echter weggenomen door *Officia Propria* want daaruit blijkt dat de opening een belangrijke rol speelt bij de viering van Hemelvaart en Pinksteren.⁵⁷⁷ Er is dus ook in Thorn een Himmelloch in de vaktechnische betekenis van het woord. Wanneer het Himmelloch is aangebracht, is niet bekend maar het is niet uitgesloten dat dat al is gebeurd in de veertiende eeuw, toen het huidige gotische schip werd gebouwd. Dat lijkt erg vroeg maar een Himmelloch is al bekend rond het jaar 1300.⁵⁷⁸

Het koor van de dames

Helemaal achteraan in de kerk, op de verdieping van het westwerk bevond zich het koor van de dames.

Dit koor was een gedeelte van de liturgische ruimte dat van de rest van die ruimte was afgescheiden, dat alleen voor de dames was bestemd en dat zij van buiten de kerk konden bereiken met een eigen toegang. Meestal bevonden de dames zich tijdens de getijden en de misvieringen op dit koor. Omdat het aandeel van de dames in de liturgische vieringen zeer substantieel was, zoals in het vervolg nog herhaaldelijk zal blijken, dringt de vraag zich op: Waarom waren de dames tijdens de eredienst zover mogelijk van het presbyterium en het hoofdaltaar verwijderd?

De *Institutio Sanctimonialium* schrijft voor dat de clerici die de misvieringen verzorgen het contact met de dames zoveel mogelijk dienen te vermijden en voor de dames wordt voorgeschreven dat de getijden en de mis op een afgescheiden plaats gevierd moeten worden: *Sanctimoniales namque velo ante posito, ut moris est, horas canonicas et missarum sollemnia celebrent*.⁵⁷⁹ Het realiseren van een afscheiding waarmee de dames werden afgezonderd van de rest van het kerkgebouw was inderdaad een algemene gewoonte en in vrouwenconventen in Engeland, Frankrijk en Italië waren er naast gordijnen ook houten en stenen afscheidingen in gebruik.⁵⁸⁰

Achter dergelijke concrete maatregelen ligt de opvatting van de kerk uit die periode dat de vrouw cultisch onrein is.⁵⁸¹ Die visie op de vrouw blijkt uit boeteboeken

⁵⁷⁶ De bouwgeschiedenis tot 1600 van de abdijskerk is behandeld in § 3.3.1.

⁵⁷⁷ Zie § 4.9.4 en § 4.10.3.2.

⁵⁷⁸ Het betreft een Himmelloch in de Sancta Maria im Kapitol in Keulen (Franz II (1909), 44, noot 1).

⁵⁷⁹ De *sanctimoniales* zullen de getijden en de missen vieren nadat er een gordijn voor is geplaatst, zoals het de gewoonte is (MGH, Conc. 2, 1, caput XXVII, pag. 445, re. 16-17).

⁵⁸⁰ Muschiol (2001), 141-142; Jäggi en Lobedey (2005), 91.

⁵⁸¹ Over de cultische onreinheid en bevlekking (*pollutio*) zie Browe (1932), 80-113; Kohlschein (1990), Demyttenaere (1990), Angenendt (1992) en Angenendt (2007), 89-97.

en voorschriften. Vrouwen mochten geen priesterlijk ambt bekleden en ze hadden geen toegang tot het presbyterium. Vooral de menstruatie werd beschouwd als onrein en het was de menstruerende vrouw niet toegestaan de sacramentele communie te ontvangen; het werd haar zelfs verboden de kerk te betreden in de periode dat ze ongesteld was.⁵⁸² De *Institutio Sanctimonialium* bepaalt dat de *sanctimoniales* berispt zullen worden als ze verzuimen de getijden bij te wonen, *exceptis his, quae aut quadam incommoditate corporis aut oboedientia sibi iniuncta detinentur*.⁵⁸³ Met deze vage omschrijving wordt (onder andere) de menstruatie bedoeld.⁵⁸⁴ De *Institutio* bepaalt dus conform het kerkelijke standpunt, dat de dames niet in de liturgische ruimte mogen verschijnen in de periode dat ze ongesteld zijn.

Voor damesstichten is het karakteristiek dat het koor van de dames zich bevond op een hogere plaats in een dwarsbeuk of in het westelijk deel van de kerk.⁵⁸⁵ Een afdoende verklaring is daarvoor nog niet gevonden maar er zijn wel een paar factoren aanwijsbaar die daarop van invloed zijn geweest. In Byzantium is een hoge plaats in de kerk symbool van de macht en plaats voor de heerser maar in het bijzonder ook voor de dames van de heersende adel. Deze traditie is in het Ottoonse rijk overgenomen door toedoen van Theophanu, de uit Byzantium afkomstige vrouw van keizer Otto II.⁵⁸⁶ Ten opzichte van een afgescheiden plaats in het schip had een verhoogde plaats ook het voordeel dat er goed zicht was op het hoogkoor.⁵⁸⁷ De plaats op de verdieping van het westwerk is wellicht beïnvloed doordat het westwerk eveneens een machtspositie symboliseerde.⁵⁸⁸ Bovendien was die plaats vanwege het kerkelijk standpunt ten aanzien van de cultische reinheid voor de clerus een welkome oplossing omdat daarmee de grootst mogelijke afstand tot het hoogaltaar werd gerealiseerd.⁵⁸⁹

3.3.5 Het immuniteitsgebied en de omgeving daarvan

Uit *Officia Propria* blijkt dat in een aantal gevallen de parochiekerk en het kerkhof in de vieringen zijn opgenomen als plaats van handeling. Ook zijn er vaak processies die onderdeel zijn van een viering: men begint de viering in de abdijkerk, verlaat die met een processie en keert er daarna weer terug om de viering voort te zetten. Door een dergelijke gang van zaken is de liturgische ruimte niet meer strikt beperkt tot de abdijkerk maar wordt ze uitgebreid met omgeving ervan.

⁵⁸² Kohlschein (1990), 274-279; Demyttenaere (1990), 158-164; Angenendt (1992), 9-10.

⁵⁸³ Uitgezonderd de getijden waarvoor dit niet mogelijk is vanwege een lichamelijk ongemak of een zichzelf opgelegde gehoorzaamheid (MGH, Conc. 2, 1, caput XV, pag. 448, re. 32-33).

⁵⁸⁴ Muschiol (2001), 132.

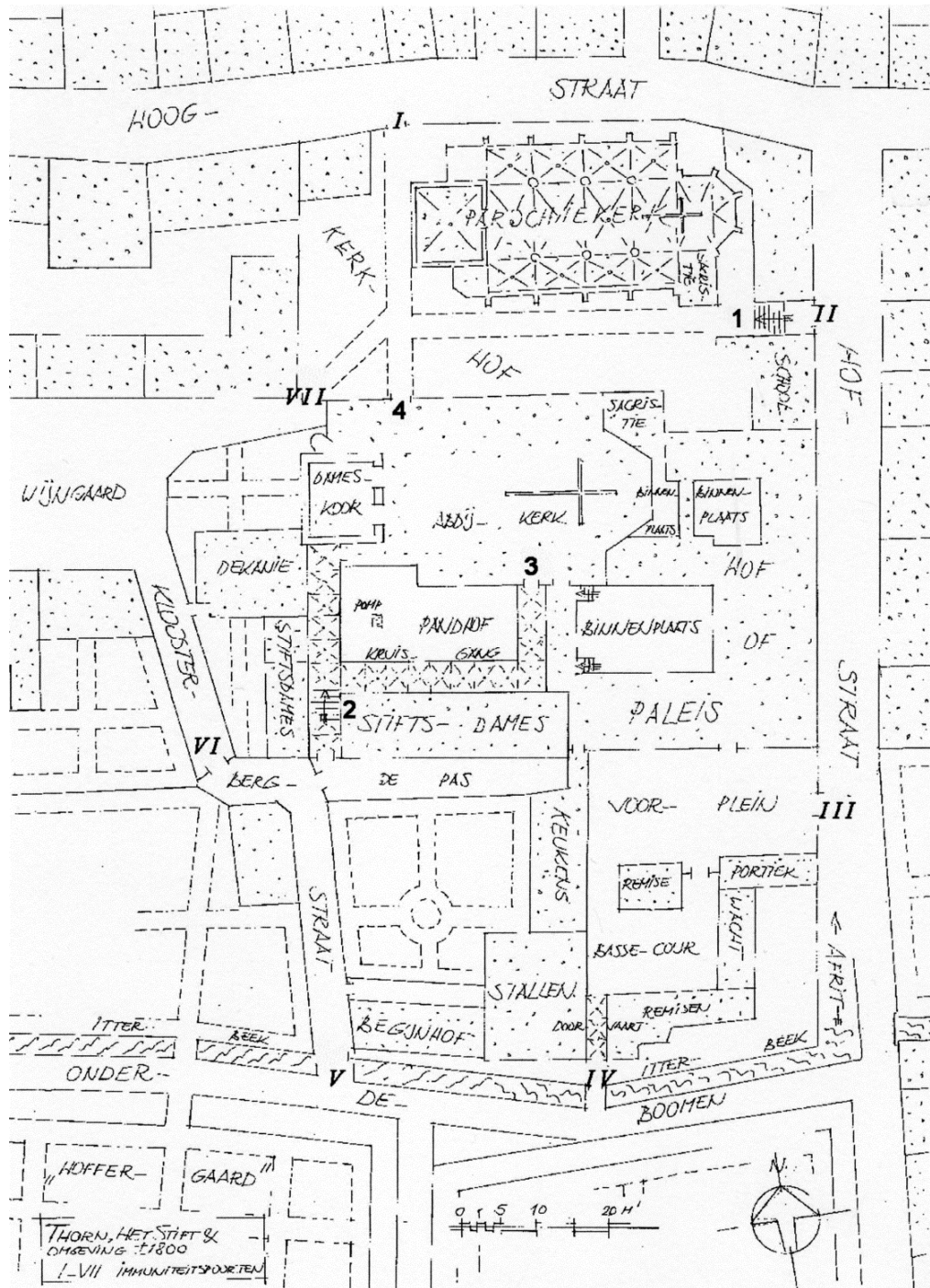
⁵⁸⁵ Jäggi en Lobedey (2005), 91; Muschiol (2005), 45.

⁵⁸⁶ Muschiol (2001), 143-144.

⁵⁸⁷ Muschiol (2001), 148.

⁵⁸⁸ Zie § 3.3.1.

⁵⁸⁹ Muschiol (2001), 145.

Figuur 10: Het immuiniteitsgebied en de omgeving daarvan

Legenda:

1 = *Gradus montis*; 2 = *Gradus claustrii*; 3 = *Magna ianua*; 4 = *Porta coemiterii*.

I-VII: Immuiniteitspoorten.

Een situatieschets van de omgeving van de abdijkerk in de tijd van *Officia Propria* is niet overgeleverd. Wel is er een tekening op schaal gemaakt van die omgeving zoals

die was rond het jaar 1800.⁵⁹⁰ Zie Figuur 10.⁵⁹¹ Daarop staan een aantal elementen die er rond 1600 nog niet waren, bijvoorbeeld het in de jaren 1775-1776 verbouwde en uitgebreide paleis van de abdis. Maar uit *Officia Propria* is duidelijk dat een aantal zaken op deze tekening ook rond 1600 al bestonden. Dat geldt in het bijzonder voor – van boven naar beneden – de parochiekerk, het kerkhof, de abdijkerk en de kruisgang en verder de grenzen van het immuniteitsgebied en de immunitetspoorten. Verder worden een aantal topografische namen die op de schets staan, ook in *Officia Propria* genoemd.

Ter toelichting op de schets kan verder het volgende gezegd worden. De gebruikelijke vorm van een kruisgang is een carré. Zoals de schets laat zien heeft de kruisgang van Thorn echter een U-vorm. Dat heeft voor processies tot gevolg dat men niet ‘rond’ kan gaan en dat men dus niet in de abdijkerk kan terugkeren via de poort waardoor men de kerk heeft verlaten. Omdat deze schets bij de behandeling van sommige processies opnieuw aan de orde komt, zijn ook de volgende gegevens van belang. De abdijkerk staat op het hoogste punt. Bij immunitetspoort II is er een flinke trap die vanuit de Hofstraat omhoog gaat. Hij heet in *Officia Propria* dan ook *gradus montis*. De poorten IV en V liggen bij de Itterbeek en ze liggen dus op het laagste punt van het immunitetsgebied. Tussen poort V en VI is er een toegang tot het klooster die eveneens met een flinke trap omhoog gaat in de richting van de kruisgang. Deze trap heeft in *Officia Propria* de naam *gradus claustris*. Verder laat de schets zien dat de woonverblijven van de dames en van de begijnen binnen het immunitetsgebied liggen en dat de abdij geen eetzaal (*refectorium*) heeft. Dat laatste is een belangrijk lokaal gegeven omdat het verklaart dat op sommige feesten een wijndronk of een maaltijd in het midden van het schip van de abdijkerk plaatsvindt.

Aan de noordkant van de abdijkerk lag de begraafplaats en uit akten blijkt dat daar de overleden dames begraven lagen.⁵⁹² Het is echter aannemelijk dat er ook overleden leken begraven zijn geweest, bijvoorbeeld de begijnen, die binnen de immunitet van het klooster woonden, en omdat het kerkhof grenst aan de parochiekerk, is het waarschijnlijk dat ook overleden parochianen er hun laatste rustplaats hebben gekregen. Maar noch in akten, noch in *Officia Propria* is daarvoor bevestiging gevonden.

In *Officia Propria* komen de woorden *coemeterium* (met variabele spelling) en *Lijckhoff* voor. Volgens Van Acht zijn het synoniemen met de betekenis ‘kerkhof’.⁵⁹³ Maar in *Officia Propria* staat een rubriek waarin allebei deze woorden voorkomen en dat roept de vraag op of met die twee woorden precies hetzelfde wordt bedoeld. Volgens deze rubriek is er een processie die de abdijkerk verlaat via de noordweste-

⁵⁹⁰ De status van de daarin ingetekende gebouwen is gedetailleerd beschreven in Habets II, akte nr. 1480 van 7 augustus en 5 september 1800.

⁵⁹¹ In 1800 is door Joseph Ducros een tekening op schaal gemaakt van de abdij en omgeving in opdracht van de Franse regering, die het abdijcomplex had geconfisqueerd. Die tekening is afgedrukt in Houtmortels (1948), 280. Van die afdruk is Figuur 10 een op enkele punten verduidelijkte versie, die gemaakt is door de heer Dick Zweers.

⁵⁹² Habets I, de akten nr. 198 waarschijnlijk van begin 1348, nr. 199 van ongeveer februari 1348 en nr. 201 van 13 maart 1348.

⁵⁹³ Van Acht (1985), 51 en 79.

lijke poort (*porta coemeterii*), die vervolgens de begraafplaats (*cemeterium*) oversteekt en rond de parochiekerk trekt en die daarna via de Lijckhoff en via de *magna ianua* in de Lambertuskapel de abdijkerk weer binnenkomt.⁵⁹⁴

Het merkwaardige van deze route is dat men niet terugkeert in de abdijkerk via de *porta coemeterii*, maar via de *magna ianua* aan de tegenover liggende zijde van de abdijkerk. Een mogelijke route om vanuit de begraafplaats terug te keren via de *magna ianua* loopt via de Wijngaard, de Kloosterbergstraat, de *gradus claustrum* en de kruisgang (zie Figuur 10) maar *Officia Propria* zou in dat geval deze route ongetwijfeld gespecificeerd hebben. Er is dus zeer waarschijnlijk een kortere route geweest. Die zou dan gelopen hebben langs de oostzijde van de kerk, zoals ook Van Acht aanneemt.⁵⁹⁵ Dat is rond 1600 mogelijk omdat de massa van het hof van de abdis toen nog aanzienlijk kleiner was dan in 1800.

In een akte uit 1348 staat het woord *Lychoeff*. Uit de context is duidelijk dat daarmee het deel van de begraafplaats bedoeld wordt waar de graven van de overleden dames liggen en verder dat het betreffende deel grenst aan het klooster en dat het aan de kloosterkant een toegang heeft (*porta seu gressus dicti monasterii*) die afgesloten kan worden.⁵⁹⁶ Deze gegevens bevestigen het vermoeden dat er een toegang tot de begraafplaats is geweest aan de oostkant van de abdijkerk en met behulp van deze gegevens is de beschrijving van de route die *Officia Propria* geeft, verduidelijkend te parafraseren als volgt. Men steekt de begraafplaats over aan de westzijde. Dan gaat men om de parochiekerk heen en komt zodoende bij de oostkant ervan. Vervolgens gaat men zuidwaarts en via de begraafplaats van de overleden dames (de *Lijckhoff*) en gaat via de oostkant van de abdijkerk naar de *magna ianua*.

Met vrije grote zekerheid kunnen de volgende conclusies worden getrokken. Een deel van de begraafplaats is gereserveerd voor de dames. Het ligt aan de oostelijke kant van de begraafplaats en het heeft daar een toegang vanuit het klooster. Met de aanduiding *Lijckhoff* wordt dit gedeelte bedoeld en niet de hele begraafplaats.

⁵⁹⁴ *Collecta finita, fiet processio per Antiquam Scholam, pertranseundo ita cemeterium et circumeundo ecclesiam parochialem. Sacerdos eundo aspergit ubique aquam benedictam et intratur per den Lijckhoff per capellam sancti Lamberti (Officia Propria, fol. 292: Allerzielen).*

⁵⁹⁵ Van Acht (1985), 51.

⁵⁹⁶ Habets I, akte nr. 201 van 13 maart 1348. Deze akte documenteert een arbitrale uitspraak over de rechten van het kapittel en van de abdis Margaretha van Heinsberg-Blankenberg. Artikel 22 luidt: *Item propter honestatem cymiterij et orationum pro animabus defunctorum augmentationem, dicimus et pronuntiamus quod de cetero in cymiterio vulgariter dicto Lychoeff infra claustrum Thorense existente, in quo corpora canonicarum dicti monasterij defunctorum sepeliri consueverunt, ludi illiciti, utpote ad taxillos vel hockettos seu globos nullatenus exerceantur, sed pateat unicuique canonice dicte ecclesie Thorensis volenti porta seu gressus dicti monasterij ad orandum seu orationes pro animabus sepulchrorum ibidem effundendum et earum nemini percludatur, corporaque canonicarum ibidem defunctorum inibi poterunt tradi ecclesiastice sepulture.* Een vertaling van deze akte staat in PSHAL VIII (1871), 271-278.

3.3.6 Heiligen en altaardedicaties

Het Necrologium vermeldt niet alleen een aantal feestdagen maar bovendien een groot aantal dedicaties, veertien om precies te zijn. Ook *Officia Propria* specificeert er veertien. Deze twee reeksen zijn niet helemaal hetzelfde en het totale aantal komt daardoor uit op achttien. Deze hoeveelheid is zeer opmerkelijk omdat het aantal dedicaties dat gewoonlijk in ordinarii wordt vermeld, aanzienlijk beperkter is. In ongeveer de helft van de geraadpleegde ordinarii wordt maar één dedicatie vermeld, namelijk die van de kerk of van het klooster. Vrijwel overal wordt die dedicatie gevierd op een vaste maar plaatselijk bepaalde datum. In een drietal kerken wordt de *dedicatio ecclesiae* echter gevierd op een zondag die is gerelateerd aan een feest met een vaste datum.⁵⁹⁷

De andere helft van de ordinarii vermeldt behalve de viering van de kerkwijding nog een of meer dedicaties van andere kerken en/of van altaren in zijkapellen. Ook die dedicaties hebben over het algemeen een plaatselijk bepaalde vaste datum maar het komt ook voor dat ze worden gevierd op een zondag die gekoppeld is aan een feest met een vaste datum.⁵⁹⁸ Daardoor ligt hun plaats in de kalender vast binnen een marge van hooguit zeven dagen. In vrijwel alle edities van ordinarii waarin ook een kalender is opgenomen, worden de dedicaties in die kalender vermeld, ook als ze op een zondag gevierd worden.

Tegen de achtergrond van deze algemene gegevens zijn de vermeldingen van de dedicaties in het Necrologium en in *Officia Propria* niet alleen zeer opmerkelijk vanwege hun aantal. Het is eveneens bijzonder dat er in Thorn geen enkele dedicatie gevierd wordt op een vaste datum maar dat ze allemaal plaatsvinden op een zondag. Dat is een gebruik dat in geen andere plaats is aangetroffen.

Verder is het zeer uitzonderlijk dat het Necrologium bij vrijwel elke dedicatie meer dan één heilige noemt. Niet alle genoemde heiligen komen eveneens voor in de kalendergegevens van het Obituarium en in de overige gegevens van het Necrologium. Ook in *Officia Propria* worden ze niet allemaal vermeld. Dat betekent dat de feesten van heiligen die uitsluitend bij de dedicaties worden genoemd, een aanvulling zijn op de overige kalendergegevens. Daarom worden deze heiligen eveneens opgenomen in de gereconstrueerde kalender.

Het Necrologium somt de namen op van de heiligen aan wie een altaar is toegewijd. *Officia Propria* benoemt een altaar met de naam van een van die heiligen, noemt op een enkele uitzondering na de overige namen niet maar vermeldt bij een heiligenfeest wel bij welk altaar op de betreffende feestdag een statie wordt gehouden. Deze

⁵⁹⁷ De dedicatie van de kerk wordt in Klosterneuburg gevierd op de zesde zondag na Pinksteren (Schabes (1930), 161-162), in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht op de eerste zondag na het feest van Remigius (1 oktober) (LO Maastricht-OLV, 345) en in Xanten op de zondag na het feest van de Geboorte van Maria (8 september) (LO Xanten, 138).

⁵⁹⁸ In Essen wordt een aantal altaardedicaties gevierd op een zondag (LO Essen, 20, 31, 79, 98 en 109). De kalender van Zurzach vermeldt drie altaardedicaties die eveneens worden gevierd op een zondag (LO Zurzach, 104-105).

vermeldingen bevestigen grotendeels de namen die in de dedicaties van het Necrologium genoemd worden maar er zijn ook enkele verschillen.⁵⁹⁹ Die zijn echter voor de reconstructie van de kalender niet van belang, omdat het uitsluitend heiligen betreft die genoemd worden in *Officia Propria* en die zijn uiteraard allemaal opgenomen in de gereconstrueerde kalender.⁶⁰⁰ Schema 4 geeft een overzicht.

Legenda:

- De dedicaties die zowel in het Necrologium als in *Officia Propria* staan, zijn in de eerste kolom vet gedrukt.
- De dedicaties die alleen in *Officia Propria* worden vermeld zijn in de eerste kolom cursief gedrukt.
- De dedicatie van het altaar van de Doornenkroon wordt in geen van twee vermeld.⁶⁰¹
- De overige dedicaties staan alleen in het Necrologium.
- In de derde kolom staat op welke folio in *Officia Propria* de vermelding van de betreffende dedicatie staat.

Dedicatie van:	Viering van de dedicatie op:	Folio
Driekoningen	zondag na Driekoningen (6 januari)	338
Petrus en Paulus	zondag na Bekering van Paulus (25 januari)	344
Nicolaas	zondag na Georgius (23 april)	315
H. Kruis	eerste zondag van mei	-
<i>Johannes de Doper</i>	zondag na Hemelvaart	203
Drievuldigheid	Drievuldigheidszondag	213
Georgius	eerste zondag van juli	-
Anna	zondag vóór Anna (26 juli)	251
Benedictus	eerste zondag van augustus	-
Andreas	zondag na Laurentius (10 augustus)	312
Elfduizend Maagden	zondag na Geboorte van Maria (8 september)	287
Lambertus	zondag na Lambertus (17 september)	-
Abdij ⁶⁰²	zondag na Dionysius (9 oktober)	276
<i>Catharina</i>	zondag na de dedicatie van de abdij	309
<i>Parochiekerk</i>	zondag na Allerheiligen (1 november)	296
Agatha	zondag na Martinus (11 november)	298
Antonius	zondag na Kerstmis (25 december)	338
Doornenkroon	(niet vermeld)	-

Schema 4: De zondagen waarop een dedicatie wordt gevierd

⁵⁹⁹ De altaardedicaties worden ook besproken door Van Acht (Van Acht (1985), 47-50). Hij laat echter de gegevens uit het Necrologium en de daarmee corresponderende staties in *Officia Propria* buiten beschouwing. Zijn behandeling is daardoor onvolledig.

⁶⁰⁰ Zie § 3.4.5. De verschillen worden besproken bij de behandeling van de heiligenfeesten in hoofdstuk 4.

⁶⁰¹ Het altaar zelf wordt wel genoemd in *Officia Propria*. Zie § 3.3.3.

⁶⁰² Het Necrologium duidt deze dedicatie aan met *dedicatio ecclesie beate marie*. Daarmee is de abdij(kerk) bedoeld, die toegewijd is aan Maria. De term die *Officia Propria* gebruikt, is *dedicatio monasterii*. Daardoor is het duidelijk dat met beide aanduidingen de dedicatie van de abdij wordt bedoeld.

Over patronen van abdijen van damesstichten zie Röckelein (2005).

Zoals Schema 4 laat zien, vullen de vermeldingen van dedicaties in het *Necrologium* en in *Officia Propria* elkaar aan, maar er is geen verklaring gevonden voor het feit dat de vermeldingen in die twee manuscripten maar gedeeltelijk overeenkomen en ook niet voor het ontbreken van de dedicatie van het altaar van de Doornenkroon. Verder is het opvallend dat de dedicatie van het Anna-altaar niet ná haar feest wordt gevierd maar ervoor. Vermoedelijk is dat omdat de wijdingsdag van het altaar van Benedictus volgens het *Necrologium* valt op de eerste zondag van augustus. Door de wijdingsdag van het Anna-altaar naar voren te halen kon mogelijke samenval voorkomen worden. Over de meeste vieringen van een wijdingsdag vermeldt *Officia Propria* alleen op welke dag ze plaatsvinden. Mededelingen over de viering zijn er alleen van de dedicaties van het Johannesaltaar, van het Driekoningentaltaar, van het Drie-vuldigheidsaltaar, van de abdij en van de parochiekerk.⁶⁰³ De viering van die dedicaties wordt besproken bij de behandeling van de betreffende feesten.⁶⁰⁴

Niet alleen het *Necrologium* maar ook enkele akten noemen heiligen aan wie bepaalde altaren zijn toegewijd. In dit verband worden alleen die akten ter sprake gebracht, waarin een of meer heiligen vermeld worden die bij de dedicaties in het *Necrologium* niet genoemd worden. Uit een akte van het jaar 1515⁶⁰⁵ blijkt dat het Drie-vuldigheidsaltaar niet alleen is toegewijd aan de in het *Necrologium* genoemde Christophorus en Gengulphus maar ook aan de Presentatie van Maria en uit een akte van het jaar 1337⁶⁰⁶ blijkt dat het Anna-altaar ook is toegewijd aan Maria Magdalena. Het altaar van Johannes de Doper wordt in het *Necrologium* niet vermeld. Het wordt wel genoemd in akten uit de jaren 1330, 1366 en 1674⁶⁰⁷ maar alleen in de laatstgenoemde akte staat expliciet dat Johannes de Doper wordt bedoeld. Ook bij de vermelding van de wijdingsdag in *Officia Propria* wordt het altaar met de naam *Johannes* aangeduid, zonder toevoeging van *de Doper*.⁶⁰⁸

Ook het altaar van de Doornenkroon wordt in het *Necrologium* niet genoemd. In een akte uit 1440⁶⁰⁹ is sprake van een altaar van Michael, Gregorius en Dorothea en in een akte uit 1454⁶¹⁰ wordt vermeld dat Mechtildis van Horne (abdis van 1397 tot 1446) een altaar heeft gesticht en gebouwd ter ere van de Doornenkroon, Nagels en Lans van Christus en van de heiligen Michael, Gregorius en Dorothea. Andere akten benoemen dit altaar met: het altaar van de Doornenkroon.⁶¹¹ In *Officia Propria* wordt het aangeduid met *altare spineae coronae*⁶¹² en eenmaal met *altare clavorum et lanceae*.⁶¹³ Het is duidelijk dat het steeds hetzelfde altaar betreft.

⁶⁰³ *Officia Propria*, resp. fols. 203-204, 338, 213, 276-285 en 296-297.

⁶⁰⁴ Zie § 4.12.

⁶⁰⁵ Habets I, akte nr. 511 van 27 maart 1515.

⁶⁰⁶ Habets I, akte nr. 171 van 11 augustus 1337.

⁶⁰⁷ Respectievelijk Habets I, akte nr. 161 van 6 juli 1330, Habets I, akte nr. 238 van 25 april 1366 en Habets II, akte nr. 461 van oktober 1674.

⁶⁰⁸ *Officia Propria*, fol. 203.

⁶⁰⁹ Habets I, akte nr. 321 van 13 januari 1440.

⁶¹⁰ Habets I, akte nr. 366 van 23 maart 1454.

⁶¹¹ Habets I, de akten nr. 355 van 12 maart 1450 en nr. 394 van 15 november 1466. In Habets I, de akten nr. 356 van 14 maart 1450, nr. 379 van 11 februari 1459 en nr. 380 van 11 februari 1459 wordt het altaar alleen aangeduid met de naam van de stichteres.

⁶¹² *Officia Propria*, fols. 257 en 270.

⁶¹³ *Officia Propria*, fol. 368.

Schema 5 geeft een overzicht van de altaarheiligen die bekend zijn uit het Necrologium, aangevuld (in cursief) met de altaarheiligen die genoemd worden in de besproken akten. Twee namen worden twee maal vermeld: Maria staat bij het altaar van Petrus en Paulus en bij het altaar van Antonius. Dorothea staat eveneens bij het altaar van Petrus en Paulus en ook bij het altaar van de Doornenkroon.

Het feest van Medardus wordt niet gevierd, hoewel het Antoniusaltaar tevens aan hem is toegewijd en op het feest van Gertrudis is er een statie bij dat altaar maar het is niet tevens aan haar toegewijd. Het feest van Judocus wordt eveneens niet gevierd hoewel het Andreasaltaar ook aan hem is toegewijd en op het feest van Maria-Presentatie is er een statie ter ere van Columbanus bij het Drievuldighedsaltaar maar dat altaar is niet tevens aan hem toegewijd.

Altaar toegewijd aan:	Tevens toegewijd aan:
Maria (hoofdaltaar)	-
Driekoningen	Matthias
Nicolaas	Hieronymus, Hubertus
Georgius	Cyriacus, Salvius
Petrus en Paulus	Maria, Fabianus, Sebastianus, Dorothea
Drievuldigheid	Christophorus, Gengulphus, <i>Presentatie van Maria</i>
Anna	<i>Maria Magdalena</i>
Lambertus	Servatius
Benedictus	Silvester, Aegidius
<i>Catharina</i>	-
H. Kruis	Mansuetus en Odulphus
Antonius	Maria, Medardus, Agnes
Andreas	Laurentius, Judocus, Barbara, Margareta, Lucia
Agatha	Martinus, Martha
<i>Johannes de Doper</i>	-
<i>Doornenkroon</i>	<i>Michael, Gregorius, Dorothea</i>
Elfduizend Maagden	-

Schema 5: De altaarheiligen

3.3.7 Samenvatting

- Doordat de huidige kerk van Thorn het grondplan van de abdijkerk zoals het was rond 1600 vrijwel volledig heeft bewaard, kan men zich een nauwkeurig beeld vormen van de ruimte waarin de rituelen en gebruiken in die tijd plaatsvonden en met behulp van gegevens uit *Officia Propria* kon de plaats bepaald worden van alle altaren.
- Met behulp van gegevens uit akten kon bovendien de bouwgeschiedenis met nadere gegevens aangevuld worden. Vastgesteld kon worden dat de noordelijke en zuidelijke zijkapellen niet parallel zijn gebouwd van oost naar west maar dat de noordelijke zijkapellen vóór 1440 waren voltooid en dat er bij de zuidelijke zijkapellen een bouwstop is geweest van ongeveer 150 jaar.

- Verder kon nadere informatie worden gegeven over het retabel op het hoogaltaar, de sacramentsnis, de tombe, de Calvariegroep en het kort geleden ontdekte Hemelloch, allemaal elementen uit het interieur die een belangrijke rol spelen bij de rituelen en gebruiken in de abdijkerk.
- De tegenstrijdigheid tussen enerzijds de actieve deelname aan de eredienst door de dames en anderzijds de plaats van hun koor helemaal achter in de kerk werd verklaard vanuit de kerkelijke opvattingen over cultische onreinheid, in het bijzonder die van vrouwen.
- Met behulp van een kaart van het immuniteitsgebied uit het jaar 1800 en gegevens uit *Officia Propria* konden topografische en geografische gegevens gespecificeerd worden die van belang zijn voor een goed begrip van de later te behandelen processies. In het bijzonder werd daarbij geconcludeerd dat het woord *Lijckhoff* in *Officia Propria* betrekking heeft op een voor de dames gereserveerd gedeelte van de begraafplaats, dat lag aan de oostzijde en dat een eigen toegang had vanuit het klooster.

3.4 DE KALENDER VAN DE ABDIJ VAN THORN CIRCA 1600

3.4.1 Inleiding

In *Officia Propria* staat geen kalender. In het navolgende wordt daarom een kalender gereconstrueerd op basis van de daartoe beschikbare gegevens. Het aantal overgeleverde bronnen dat gegevens bevat voor een reconstructie van de kalender van de abdij van Thorn is echter beperkt. Het zijn, behalve *Officia Propria*, twee manuscripten die afkomstig zijn van de abdij van Thorn en die in de inventarislijsten van het RHCL worden aangeduid als een Obituarium van het einde van de vijftiende eeuw en een Necrologium van het begin van de zestiende eeuw.⁶¹⁴ Ook zijn er enkele akten die

⁶¹⁴ Een Necrologium en een Obituarium hebben allebei een kalender als basis. Het Necrologium in zijn 'zuivere' vorm bevat een lijst van overledenen die dient om voorgelezen te worden tijdens het koorgebed. Daardoor is het in strikte zin een liturgisch boek. Het Obituarium is een lijst van overledenen die bedoeld is voor degenen die verantwoordelijk zijn voor de realisering van gestichte jaargetijden. Meestal vermeldt het Obituarium ook de daarmee verbonden inkomsten. Het is dan ook geen liturgisch boek. Het onderscheid is in de praktijk vaak moeilijk te maken omdat Necrologia in de loop van de tijd vaak als Obituaria gebruikt werden (Huyghebaert (1972), 33-37). Cf. Langeveld, P.C., 'Necrologium', in: LitWb, kolom 1863-1864; Dubois (1986); Foviaux (1986). Over obituaria zie ook Lemaitre (1986-a); Lemaitre (1986-b) en S. en Ph. Maarschalkerweerd (1997).

In het RHCL bevindt zich een ongedateerde folio waarop een kalender staat van de eerste helft van de maand juni. Deze folio heeft als signatuur: Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18A (inventaris Jägers), nr. 320. Hartwig Kersken bereidt een publicatie voor waarin wordt aangetoond dat de kalendergegevens daarin geen betrekking hebben op de kalender van Thorn. Deze folio blijft daarom buiten beschouwing.

Maastricht, RHCL, toegangsnr. 01.187 B (inventaris Habets II), nr. 1634 en nr. 1635 zijn twee lijsten van jaargetijden die op details na gelijk zijn. De jaargetijden zijn daarin geordend volgens de data van de kalender maar er worden geen heiligenfeesten in vermeld.

gegevens bevatten over heiligen aan wie en heilige voorwerpen waaraan altaren zijn toegewijd maar al deze bronnen zijn jonger dan de genoemde drie. Over de historische ontwikkeling van de Thornse kalender zijn daardoor geen gegevens bekend.⁶¹⁵

De kalendergegevens in *Officia Propria* zijn in meer dan één opzicht onvolledig. Slechts voor enkele feesten wordt de datum vermeld, alleen bij de tien hoogste feesten is er een indicatie voor de belangrijkheid (*dignitas*) en van een aantal feesten ontbreken de gegevens volledig, onder andere omdat er een aantal folio's van het manuscript verloren is gegaan. Het is daarom van belang om na te gaan of het Necrologium, het Obituarium en de genoemde akten kunnen dienen als aanvulling op ontbrekende gegevens in *Officia Propria*.

Daartoe volgen hierna eerst de edities van de niet eerder in druk verschenen kalendergegevens uit het Obituarium en het Necrologium en een inventarisatie van de altaardedicaties. Daarna wordt met die gegevens en de gegevens uit *Officia Propria* een kalender gereconstrueerd. Vervolgens wordt de lijst van feestdagen in die kalender vergeleken met een algemene kalender en een aantal andere kalenders om na te gaan welke feestdagen uit de gereconstrueerde kalender van de abdij van Thorn algemeen worden gevierd en welke niet, welke geboden feestdagen zijn en welke in *Officia Propria* niet genoemd worden maar desondanks waarschijnlijk wel gevierd zijn.

3.4.2 Editie van de kalender van het Obituarium

Het Obituarium heeft als signatuur: Maastricht, RHCL, toegangsnr. 01.187C (inventaris D'Hoop), nr. 18784c, Obituarium uit eind vijftiende eeuw. D'Hoop vermeldt een omvang van 45 folio's. De folio's zijn genummerd van 1 tot en met 43 maar folio 18 is opnieuw genummerd met 16 en de folio na folio 29 heeft opnieuw het nummer 29. Verder ontbreken de folio's 8, 10, 15, 32 en 37, zodat er momenteel geen 45 folio's meer zijn maar slechts 39. De kalender begint op folio 3r en eindigt op folio 43v.

Dit Obituarium is niet eerder in druk verschenen. Hieronder worden echter alleen de kalendergegevens geëditieerd. In het manuscript zijn de dagen aangegeven met dagletters (A-g). In de editie zijn die vervangen door data. Verder zijn alleen die data vermeld, waarbij in het manuscript de naam van een feest staat. De namen die in het manuscript met rode inkt zijn geschreven, zijn weergegeven in cursief. In de eerste kolom staat het folionummer, in de tweede de datum van het feest en in de derde de naam van het feest.

Tot de kerkschatten van de parochiekerk van Thorn hoort een Missaal dat eigendom is geweest van R.D. Jansen, kanunnik te Thorn. Het is een gedrukt Missale Romanum van 1694 en het bevat daardoor geen gegevens die specifiek voor Thorn zouden kunnen zijn. Het blijft daarom eveneens buiten beschouwing.

⁶¹⁵ Over de algemene geschiedenis van de kalender zie Grotefend; Leclercq, H., 'Kalendaria', in: DACL VIII, kolom 624-667; Fruin (1934); Vandecandelaere (1988); Strubbe en Voet (1991); Harnoncourt (1994). Cf. R. van Doren, 'Kalendarium', in: LitWb I, kolom 1204-1210; R. van Doren, 'Kalender' in: LitWb I, kolom 1210-1212; B. Maier, e.a., 'Kalender' in: LThK³ V, kolom 1141-1147. Over de middeleeuwse kalender en zijn geschiedenis zie Hughes (1982), 275-280.

Januarius

3r	1	<i>Circumcisio domini</i>
3v	6	<i>Epiphanie domini</i>
4v	17	<i>Antonii abbatis</i>
5r	21	<i>Agnetis virginis</i>
5r	22	<i>Vincentii martiris</i>
5v	25	<i>Conuersio pauli</i>

Februarius

6r	2	<i>Purificacio marie</i>
6v	5	<i>Agathe virginis</i>
7r	9	<i>Appolonie virginis</i>
7v	14	<i>Valentini martiris</i>
7v	16	<i>Juliane virginis</i>

Martius

Folio 8 en 10 ontbreken. Daardoor zijn er geen heiligen vermeld tussen 16 februari en 17 maart.

11r	17	<i>Gertrudis virginis</i>
11v	21	<i>Benedicti abbatis</i>
11v	25	<i>Annunciacio dominica</i>

Aprilis

Folio 15 ontbreekt. Daardoor zijn er geen heiligen vermeld tussen 23 en 30 april.

12v	4	<i>Ambrosii episcopi</i>
13r	9	<i>Marie egiptiace</i>
13v	14	<i>Tyburcii et valeriani</i>
14v	23	<i>Georgii martiris</i>
16r	30	<i>Quirini martiris</i>

Maius

De folio die volgt op folio 17 heeft in het manuscript opnieuw het nummer 16.

16r	1	<i>Philippi et iacobi</i>
16r	3	<i>Inuencio Sancte crucis</i>
17r	11	<i>Gengulphi martiris</i>
17r	13	<i>Seruatii episcopi</i>
16v (bis)	25	<i>Urbani martiris</i>

Junius

20r	5	<i>Bonifacii martiris</i>
20r	8	<i>Medardi confessoris</i>
20v	11	<i>Barnabe apostoli</i>
21r	15	<i>Viti et modesti</i>
21v	22	<i>Decem milium martirum</i>
21v	24	<i>Natiuitas iohannis</i>

22v	29	<i>Petri et pauli apostolorum</i>
-----	----	-----------------------------------

Julius

22v	2	<i>Visitacio marie</i>
23v	13	<i>margarethe virginis</i>
24v	22	<i>Marie magdalene</i>
25r	25	<i>Jacobi apostoli</i>
25r	26	<i>Anne matris marie</i>

Augustus

26r	1	<i>Ad vincula petri</i>
26r	5	<i>Transfiguracio domini</i>
26v	6	<i>Sixti pape</i>
26v	10	<i>Laurencii martiris</i>
27r	15	<i>Assumptio beate marie</i>
27v	20	<i>Bernardi abbatis</i>
28r	24	<i>Bartholomei apostoli</i>
28v	28	<i>Augustini episcopi</i>
28v	29	<i>Decollacio iohannis baptiste</i>

September

De folio die volgt op folio 29 draagt opnieuw het nummer 29.

29r	1	<i>Egidii abbatis</i>
29v	3	<i>Remacli episcopi</i>
29r (bis)	7	<i>Ma[g]delberte virginis</i>
29v (bis)	8	<i>Natiuitas beate marie</i>
30r	17	<i>Lamberti episcopi</i>
30v	21	<i>Mathei apostoli et evangeliste</i>
31v	29	<i>Michaelis archangeli</i>
31v	30	<i>Jheronimi episcopi</i>

[October]

Folio 32 ontbreekt. Daardoor zijn er geen heiligen vermeld tussen 30 september en 9 oktober

33r	9	<i>Dyonisii et sociorum</i>
33v	13	<i>Triumphus sancti lamberti</i>
34r	18	<i>Luce evangeliste</i>
34v	21	<i>Undecim milium virginum</i>
34v	23	<i>Severini confessoris</i>
35v	28	<i>Symonis et iude apostolorum</i>

Nouember

Folio 37 ontbreekt. Daardoor zijn er geen heiligen vermeld tussen 6 en 19 november.

36r	1	<i>Omnium sanctorum</i>
36r	3	<i>Huberti confessoris</i>
36v	6	<i>Leonardi confessoris</i>

38r	19	Elisabeth vidue
38v	21	<i>Presentacionis marie</i>
38v	23	Clementis martiris
39r	25	<i>Katherine virginis</i>
39v	30	<i>Andree apostoli</i>

December

39v	1	Eligii confessoris
40r	4	<i>Barbare virginis</i>
40v	6	<i>Nicolai episcopi</i>
40v	8	<i>Conceptio beate marie</i>
41r	13	<i>Lucie virginis</i>
42r	21	<i>Thome apostoli</i>
42v	25	<i>Natiuitas domini nostri ihesu xristi</i>
43r	26	<i>Stephani protomartiris</i>
43r	27	<i>Johannis apostoli et evangeliste</i>
43r	28	<i>Sanctorum Innocentium</i>
43v	31	Siluestri pape

Schema 6: De kalender van het Obituarium

3.4.3 Editie van de kalender van het Necrologium

In het RHCL te Maastricht bevindt zich onder de signatuur toegangsnr. 01.187 B, nr. 1333 een register⁶¹⁶ met daarin onder andere een document dat wordt omschreven als “Necrologium uit het begin van de 16de eeuw”.⁶¹⁷ Dit Necrologium is niet eerder in druk verschenen.⁶¹⁸ Hieronder worden echter alleen de kalendergegevens geëditteerd. Het document bestaat uit twaalf ongenummerde folio's en op elke folio staat een maandkalender. De dagen zijn aangegeven met dagletters (A-g). In de editie zijn die vervangen door data en alleen die data zijn vermeld, waarbij in het manuscript de naam van een feest is geplaatst. De namen die in het manuscript met rode inkt zijn geschreven, zijn in de editie weergegeven in cursief. Verder worden in het document dertien altaardedicaties gespecificeerd. Ze staan meestal helemaal bovenaan op de pagina, in een paar gevallen in de zijmarge en een enkele keer onderaan op de pagina. Ook die altaardedicaties zijn in de editie opgenomen.

Met de vermelding van de Verrijzenis van de Heer op 27 maart handhaaft zich een traditie die gebaseerd is op vroegchristelijke berekeningen die de sterfdag van Christus bepalen op 25 maart. Hij zou dan verrezen zijn op 27 maart. In de latere kalenders geeft de vermelding van Pasen niet de datum van Pasen aan (die is immers variabel)

⁶¹⁶ Een register is een archiefbestanddeel waarin gegevens rechtstreeks zijn vastgelegd en/of waarin afschriften van bescheiden of gegevens uit bescheiden zijn opgenomen.

⁶¹⁷ Habets II, 859.

⁶¹⁸ Een ongedateerd maar waarschijnlijk negentiende-eeuws afschrift van het Necrologium bevindt zich in Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18A (inventaris Jägers), nr. 146.

maar ze is een tijdrekenkundige herinnering aan de vermeende juiste datum waarop de Heer verrezen is.⁶¹⁹

Dominica prima post festum Epiphaniae domini est dedicatio altaris trium regum et Matthie apostoli

Januarius.

1	<i>Circumcisio domini.</i>
6	<i>Epiphania domini.</i>
13	Octava Epiphaniae
	Dominica post conversationem sancti pauli apostoli est Dedicatio altaris beate marie et apostolorum petri et pauli fabiani sebastiani et dorotheae
25	<i>Conversio sancti pauli.</i>

Februarius.

2	<i>Purificatio beate marie virginis.</i>
22	<i>Cathedra sancti petri.</i>
24	<i>Matthie apostoli.</i>

Martius

12	Gregorii pape.
17	Gertrudis virginis.
21	Benedicti abbatis.
25	<i>Annunciatio dominica.</i>
27	<i>Resurrectio domini.</i>

Aprilis.

4	Ambrosii episcopi.
	Dominica post Georgii est dedicatio altaris sanctorum confessorum Nicolai Hieronimi et huberti.
23	Georgii martiris.

Dominica prima in Maio est Dedicatio altaris sancte crucis et Mansueti ac Odulphi.

Maius

1	<i>Philippi et iacobi</i>
---	---------------------------

⁶¹⁹ Kruitwagen (1942), 164-166.

De huidige berekening van de paasdatum is gebaseerd op een compromis tussen twee tradities in het vroege christendom. In de ene traditie was de zondag de wekelijkse viering van de verrijzenis. In de andere vierde men de sterfdag van Christus op de datum waarop hij volgens de overlevering was gestorven. Die datum was gebaseerd op de joodse lunaire kalender maar de niet-joodse christenen gebruikten de solaire Juliaanse kalender van de Romeinen. Dat leidde tot onderling verschillende berekeningen om de joodse datum in te passen in de Romeinse kalender maar uiteindelijk werd daarin 25 maart de datum van Christus' overlijden. De datum van zijn verrijzenis is dan 27 maart. Tussen deze twee tradities werd een compromis bereikt in het eerste concilie van Nicea (325): Pasen valt op de eerste zondag na de eerste volle maan na de dag- en nachtevening van de lente (*aequinocetium vernum*). Toepassing van deze formule leidt ertoe dat Pasen valt in een periode van vier weken tussen 22 maart en 25 april (Talley (1991) en Roll (1995), 42-73).

3	<i>Inuencio sancte crucis.</i>
13	<i>Seruacii episcopi.</i>
	Dominica ipsa die Trinitate est dedicatio ipsius altaris sancte Trinitatis et beatorum Martirum Cristophori et Gengulphi
25	Urbani episcopi.

Junius.

11	Barnabe apostoli.
24	<i>Natiuitas sancti Johannis baptiste.</i>
29	<i>Petri et pauli apostolorum.</i>

Dominica prima Julii est dedicatio altaris sanctorum Martirum Georgii Cyriaci et Saluii

Julius

2	<i>Visitacio beate marie virginis.</i>
6	Octaua apostolorum.
15	Diuisio apostolorum.
	Dominica ante Annae est Dedicatio ipsius Altaris.
22	<i>Marie magdalene</i>
25	<i>Jacobi apostoli.</i>

Dominica prima Augusti est dedicatio altaris sanctorum Benedicti Siluestri et Egidii.

Augustus

1	<i>Petri ad vincula</i>
10	<i>Laurencii martiri.</i>
	Dominica post Laurentii dedicatio altaris sanctorum Andree Laurentii Judoci Barbare Margarete et Lucie
15	<i>Assumpcio beate marie virginis.</i>
24	<i>Batholomei apostoli</i>

September

8	<i>Natiuitas marie virginis.</i>
	Dominica post Natiuitatem Marie dedicatio altaris sancte undecim milium virginum.
14	<i>Exaltacio sancte crucis.</i>
	Dominica post Lamberti est dedicatio altaris sancti Lamberti martiris et sancti Seruatii confessoris.
17	<i>Lamberti episcopi.</i>
21	<i>Mathei apostoli.</i>

October.

1	Remigii episcopi.
9	<i>Dionisii martiris.</i>
	dominica die post dion<isii> est dedicatio ecclesie beate marie
13	Triumphus sancti lamberti.
21	XI Milium Virginum.
28	<i>Simonis et Jude.</i>

Nouember.

1	<i>Omnium sanctorum.</i>
3	<i>Huberti episcopi.</i>

6	<i>Leonardi abbatis.</i>
	Dominica post Martini Dedicatio altaris beati Mar<tini> et sanctarum Agathe et Ma<r>the
11	<i>Martini episcopi.</i>
19	Elisabeth vidue.
21	Presentatio marie virginis
25	<i>Katherine virginis.</i>
30	<i>Andree apostoli.</i>

December.

6	<i>Nicolai episcopi.</i>
8	<i>Concepcio beate marie virginis.</i>
13	Lucie virginis
21	<i>Thome apostoli</i>
25	<i>Natiuitas ihesu Xristi.</i>
26	<i>Stephani protomartiris.</i>
27	<i>Johannis euangeliste.</i>
28	<i>Sanctorum innocentium.</i>
	Dominica post natiuitate domini est dedicatio beate Marie Medardi Antonii et Agnetis

Schema 7: De kalender van het Necrologium

3.4.4 De feesten met een vaste datum in *Officia Propria*

Om vast te stellen welke feesten met een vaste datum (*festi immobilia*) vermeld worden in *Officia Propria*, zijn de titels het eerste aanknopingspunt. Titels zijn in *Officia Propria* niet alleen gebruikt om namen van feesten te noemen maar ook om altaren, zegeningen en processiegezangen te benoemen.⁶²⁰ Uit de inhoud van de titels blijkt echter afdoende of ze al dan niet betrekking hebben op een feestdag. Verreweg de meeste feesten zijn gemarkeerd met een titel maar enkele titels duiden aan dat op de betreffende dag hoofdzakelijk iets anders gevierd wordt dan de vermelde feestdag; twee feesten hebben geen titel en vieringen met slechts een commemoratie worden in de titels niet vermeld.

De titel *In vigilia Perpetuae et Felicitatis* wordt gevolgd door rubrieken die grotendeels de viering van het jaargetijde van de heren van Kempelant behandelen.⁶²¹ De viering van de feestdag van Perpetua en Felicitas (7 maart) is daaraan duidelijk ondergeschikt. De titel *In festo Philippi et Jacobi* wordt gevolgd door rubrieken die betrekking hebben op de viering van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis.⁶²² Mogelijk bevatten de in de rubrieken vermelde prime, terts en kapittelmis elementen uit het proprium van Philippus en Jacobus (2 mei) maar de vermelding dat aan het begin van de kapittelmis alle klokken geluid worden, duidt in deze context eerder op een *Missa defunctorum*. Wat hiervan zij, het is duidelijk dat de viering van de feestdag van Philippus en Jacobus ondergeschikt is aan de viering van het jaargetijde van

⁶²⁰ Zie § 6.2.2.3.

⁶²¹ Fol. 367.

⁶²² Fol. 160.

de stichters. Dit jaargetijde wordt opnieuw gevierd op de volgende dag. Dat is de feestdag van de Kruisvinding (3 mei). Maar die wordt – anders als de titel aangeeft – eveneens bijna helemaal in beslag genomen door de tweede viering van het jaargetijde. Ook *In vigilia vigiliae Nativitatis Christi* geeft niet aan wat er die dag wordt gevierd. Onder die titel komt vrijwel uitsluitend aan de orde dat de abdis op die dag de laatste O-antifoon zingt en dat dat met feestelijkheden gepaard gaat.⁶²³

Het feest van Maria-Presentatie (21 november) heeft in *Officia Propria* geen titel. Het komt aan de orde in een toevoeging in een ondermarge die grotendeels onleesbaar is.⁶²⁴ Uit de leesbare fragmenten valt op te maken dat ze betrekking hebben op Maria-Presentatie maar er is geen leesbare informatie over de viering van dat feest. Wel is duidelijk dat er op die dag een statie wordt gehouden bij het Drievuldigheidsaltaar ter ere van Columbanus, wiens feest eveneens op deze dag wordt gevierd. Ook het feest van Eustachius (2 november) heeft geen titel. Het wordt echter wel gevierd maar de rubrieken die betrekking hebben op deze feestdag zijn opgenomen in de rubrieken van Allerheiligen en Allerzielen.⁶²⁵ Bij de feestdag van Mansuetus (3 september) staat ook dat op dezelfde dag het feest van Remaclus wordt gevierd maar de tekst is in zijn geheel doorgestreept.⁶²⁶ Dat betekent waarschijnlijk dat in de periode waarin *Officia Propria* in gebruik was, beide feesten aanvankelijk wel werden gevierd maar in een latere fase niet meer.

Van enkele heiligen wordt de feestdag gevierd met slechts een commemoratie. Die commemoraties worden niet als zodanig vermeld maar ze moeten uit de liturgische teksten afgeleid worden. Voor het feest van Fabianus en Sebastianus (20 januari) wordt in de titel alleen Sebastianus genoemd. Op die dag is er een statie bij het altaar van Petrus en Paulus met een responsorium ter ere van Sebastianus. Na het versikel volgt dan eerst een oratie ter ere van Fabianus en daarna een oratie ter ere van Sebastianus.⁶²⁷ Op het feest van Jacobus de Meerdere (25 juli) valt ook de feestdag van Christophorus. In de titel van het feest vermeldt *Officia Propria* alleen Jacobus maar er is een statie bij het Drievuldigheidsaltaar met responsorium, vers en oratie ter ere van Christophorus.

Uit *Officia Propria* blijkt dat er tijdens de processie op de feestdag van Marcus een statie wordt gehouden ter ere van Medardus⁶²⁸ maar zijn feestdag (8 juni) wordt niet vernoemd. Een tweede vermelding in het kader van de processie op Marcusdag zegt dat op het feest van de Uitzending van de apostelen het responsorium *Cives apostolorum* wordt gezongen tijdens de processie als dat feest op een zondag valt.⁶²⁹ Maar ook die feestdag (15 juli) wordt verder niet vermeld.

⁶²³ Zie § 4.1.2.3.

⁶²⁴ Fol. 300, ondermarge.

⁶²⁵ Fols. 288-295.

⁶²⁶ Fol. 267. Cf. fol. 297.

⁶²⁷ Fol. 340.

⁶²⁸ Zie § 2.2.2 en § 4.8.4.

⁶²⁹ Fol. 143.

3.4.5 Reconstructie van de kalender

De gereconstrueerde kalender van Thorn staat in Schema 8. Het is een verzamelstaat van de heiligen die genoemd worden in het Obituarium (kolom 1) en in het Necrologium (kolom 2); verder van de heiligen aan wie en heilige voorwerpen waaraan een altaar is toegewijd (kolom 3) en tenslotte van alle heiligenfeesten en overige *festa immobilia* waarvan *Officia Propria* aangeeft dat ze daadwerkelijk worden gevierd (kolom 4). Enkele feesten van de Heer horen eigenlijk thuis in het Temporale maar vanwege hun vaste datum is het gebruikelijk dat ze in de kalender worden opgenomen.⁶³⁰ De dedicaties zijn niet in de kalender geplaatst omdat ze niet allemaal gekoppeld zijn aan een vaste datum: de dedicaties van het Drievuldigheidsaltaar en het Johannesaltaar worden gevierd op respectievelijk Drievuldigheidszondag en de zondag na Hemelvaart.

Legenda:

- Obit. = Obituarium (eind 15de eeuw).
- Necrol. = Necrologium (begin 16de eeuw).
- Altaar = Heilige aan wie of heilig voorwerp waaraan een altaar is toegewijd.
- OPr = *Officia Propria*
- + = De feestdag c.q. de altaartoewijding is vermeld.
- r = De naam van het feest is geschreven met rode inkt.
- x = De folio's waarop de feestdag mogelijk heeft gestaan ontbreken.
- 0 = Alle *festa immobilia* van de periode tussen 14 mei en 24 juni zijn zonder aanwijsbare oorzaak niet vermeld in *Officia Propria*.

		Obit.	Necrol.	Altaar	OPr
JANUARIUS					
1	Circumcisionis Domini	+r	+r		+
6	Epiphaniae Domini	+r	+r	+	+
13	Octava Epiphanie		+		
17	Antonii	+r		+	+
20	Fabiani et Sebastiani			+	+
21	Agnetis	+		+	+
22	Vincentii	+			+
25	In Conversione sancti Pauli	+r	+r		+
FEBRUARIUS					
2	Purificatio B.M.V.	+r	+r		+
5	Agathae	+		+	x
6	Dorotheae			+	x
9	Appoloniae	+			x
14	Valentini	+			x
16	Julianae	+			x
22	Cathedra sancti Petri	x	+r		x
24	Matthiae	x	+r	+	x
MARTIUS					
7	Anniversarium dominorum de Kempelant	x			+
12	Gregorii	x	+	+	+

⁶³⁰ Kruitwagen (1942), 172.

		Obit.	Necrol.	Altaar	OPr
17	Gertrudis	+	+		+
21	Benedicti	+	+	+	+
25	Annunciatio dominica	+r	+r		x

APRILIS

4	Ambrosii	+	+		x
9	Marie Egiptiacae	+			x
14	Tyburcii et Valeriani	+			x
23	Georgii	+	+	+	+
25	Marci	x			+
28	Translationis Lamberti	x			+
30	Quirini	+			

MAIUS

1	Philippi et Jacobi	+r	+r		+
2	Anniversarium Anfridi et Herswindis (1)				+
3	Anniversarium Anfridi et Herswindis (2)				+
3	Inventionis sanctae Crucis	+r	+r		+
6	Iohannis ante Portam Latinam				+
11	Gengulphi	+		+	+
13	Servatii	+r	+r	+	+
25	Urbani	+	+		0

JUNIUS

5	Bonifacii	+			0
8	Medardi	+		+	0
11	Barnabae	+	+		0
12	Odulphi			+	0
15	Viti et Modesti	+			0
22	Decem millium Martyrum	+			0
24	Nativitas sancti Iohannis Baptistae	+r	+r	+	+
29	Petri et Pauli	+r	+r	+	+
30	In commemoratione sancti Pauli				+

JULIUS

2	In Visitatione B.M.V.	+r	+r		+
4	Translationis sancti Martini				+
6	Octava apostolorum		+		
11	Translationis sancti Benedicti				+
13	Margarethae	+		+	+
15	Divisionis apostolorum		+		
22	Mariae Magdalenae	+r	+r	+	+
25	Jacobi	+r	+r		+
25	Christophori			+	+
26	Annae	+		+	+

AUGUSTUS

1	Petri ad vincula	+r	+r		+
3	Inventionis sancti Stephani				+
5	Transfigurationis Domini	+			+
6	Sixti	+			+
8	Cyriaci			+	+
10	Laurentii	+r	+r	+	+

		Obit.	Necrol.	Altaar	OPr
11	Spineae Coronae			+	+
15	Assumptionis B.M.V.	+r	+r		+
20	Bernardi	+			
24	Bartholomei	+r	+r		+
28	Augustini	+			
29	Decollationis Iohannis Baptistae	+r			+

SEPTEMBER

1	Ægidii	+		+	+
3	Mansueti			+	+
3	Remacii	+			+
7	Magdelbertae	+			
8	Nativitatis B.M.V.	+r	+r		+
10	Salvii			+	+
14	Exaltationis sanctae Crucis		+r	+	+
17	Lamberti	+r	+r	+	+
21	Matthei	+r	+r		+
29	Michaelis	+r		+	+
30	Hieronimi	+		+	+

OCTOBER

1	Remigii	x	+		+
4	Francisci	x			+
9	Dionisii	+r	+r		+
13	Triumphus sancti Lamberti	+	+		+
17	Marthae			+	+
18	Lucae	+			
21	Undecim millium Virginum	+r	+	+	+
23	Severini	+			
28	Simonis et Iudae	+r	+r		+

NOVEMBER

1	Omnium Sanctorum	+r	+r		+
2	In die Animarum				+
2	Eustachii				+
3	Huberti	+r	+r	+	+
6	Leonardi	+r	+r		+
11	Martini	x	+r	+	+
13	Brictii	x			+
19	Elisabethae	+	+		+
21	Praesentationis B.M.V.	+r	+	+	+
21	Columbani				+
23	Clementis	+			
25	Catherinae	+r	+r	+	+
30	Andreae	+r	+r	+	+

DECEMBER

1	Eligii	+			
4	Barbarae	+r		+	+
6	Nicolai	+r	+r	+	+
8	Conceptionis B.M.V.	+r	+r		+
13	Luciae	+r	+	+	+

		Obit.	Necrol.	Altaar	OPr
13	Judoci			+	
21	Thomae	+r	+r		+
23	In vigilia vigiliae Nativitatis Christi				+
24	In vigilia Nativitatis Christi				+
25	In Nativitate Christi	+r	+r		+
26	Stephani	+r	+r		+
27	Iohannis evangelistae	+r	+r		+
28	Innocentium	+r	+r		+
31	Silvestri	+		+	

Schema 8: De gereconstrueerde kalender van Thorn ca 1600

Bij een paar bijzonderheden in Schema 8 kan als toelichting het volgende gezegd worden.

- Bij het feest van Johannes de Doper (24 juni) vermeldt de kalender *Nativitas sancti Iohannis Baptistae*. Johannes de Doper is na Maria de voornaamste heilige en daarom is hij naast Maria de enige heilige wiens geboortedag wordt gevierd. Van alle andere heiligen viert men niet de dag van hun geboorte maar de dag van hun begrafenis (*depositio*) als *dies natalis* en voor Maria geldt de tenhemelopneming als haar *dies natalis*.⁶³¹
- Er staan twee jaargetijden in *Officia Propria*: die van de heren van Kempelant op 7 maart en de tweedaagse viering van het jaargetijde van Ansfried en Herswindis op 2 en 3 mei. Omdat het vieringen zijn met een vaste datum horen ze ook in de kalender te staan. De vermelding van jaargetijden in een kalender is echter zeer uitzonderlijk en ze is in de geraadpleegde bronnen alleen aangetroffen in de kalender van de koninklijke abdij van St.-Denis.⁶³²

Schema 8 laat zien dat er eenendertig feestdagen in Thorn bekend zijn geweest, die niet voorkomen in *Officia Propria*. Een voor de hand liggende vraag is dan ook: Welke feesten die niet in *Officia Propria* voorkomen zijn desondanks waarschijnlijk wel en welke zijn waarschijnlijk niet gevierd? Een Obituarium is geen liturgisch gebruiksboek en het Necrologium van Thorn ook niet.⁶³³ Uit vermeldingen daarin van feesten van heiligen en andere feesten kan dan ook niet zonder meer geconcludeerd worden dat die feesten ook daadwerkelijk zijn gevierd.⁶³⁴ *Officia Propria* is daardoor de enige overgeleverde bron die direct informeert over de daadwerkelijke liturgische vieringen in de abdij van Thorn.

Toch moet er rekening mee gehouden worden dat er indirecte informatie beschikbaar is waaruit mogelijk geconcludeerd kan worden dat ook feestdagen die niet in *Officia Propria* vermeld zijn, desondanks wel gevierd zijn. Een eerste indicatie daarvoor is dat er in *Officia Propria* een aantal folio's ontbreekt. Ongetwijfeld hebben

⁶³¹ Kruitwagen (1942), 160, noot 2. Cf. Pascher (1963), 325.

⁶³² LO St.-Denis, 277-290. De anniversaria van St.-Denis worden niet alleen vermeld in de kalender maar de ordinarius vermeldt voor sommige bovendien bijzonderheden van de viering (LO St.-Denis, 472-473, 567-568 en 625-626).

⁶³³ Zie § 3.4.1, noot 614.

⁶³⁴ Cf. Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 146.

daarin gegevens gestaan over de viering van bepaalde feestdagen. Maar opnieuw kan niet zonder meer gezegd worden dat dat de feestdagen zijn die in het Obituarium en/of het Necrologium wel genoemd worden.

Een tweede aanknopingspunt vormen de altaardedicaties. Van enkele heiligen aan wie een altaar is toegewijd, vermeldt *Officia Propria* geen feestdag, maar daar staat tegenover dat de heiligen aan wie een altaar is toegewijd, in Thorn over het algemeen een bijzondere verering genieten.⁶³⁵ Dat zou erop kunnen duiden dat de feesten van die heiligen wel zijn gevierd, ook al worden ze in *Officia Propria* niet genoemd.

Een derde indicatie wordt mogelijk gevormd doordat de namen van een aantal heiligen in het Obituarium en/of in het Necrologium met rode inkt zijn geschreven. In een kalender staan twee groepen heiligen: heiligen die in de algemene kerk worden gevierd en die dus in alle kalenders staan en heiligen die alleen ‘lokaal’ worden gevierd, bijvoorbeeld in een bisdom, een kloosterorde of een plaatselijke kerk. Bij beide groepen zijn er feesten die ook buiten de kerk als geboden feestdag worden gevierd (*fešta fori*) en feesten die alleen in de kerk worden gevierd (*fešta chori*).⁶³⁶ In kalenders worden onder andere rode letters gebruikt om aan te geven welke feesten *fešta fori* zijn.⁶³⁷ De markeringen met rode inkt in het Obituarium en het Necrologium zijn echter problematisch omdat dat geen liturgische boeken zijn en het gebruik van rood in boeken die niet bestemd zijn voor gebruik in de eredienst hoeft niet te betekenen dat het *fešta fori* zijn.⁶³⁸ De betekenis van het rood in die twee manuscripten zal dus getoetst moeten worden aan gegevens in andere kalenders.

Uit die toetsing kan bovendien duidelijk worden welke feesten ten tijde van *Officia Propria* algemeen gevierd werden als *fešta fori*. Ook dat is bij bepaalde feesten een mogelijke aanwijzing dat die feesten ook in Thorn zijn gevierd. Om een antwoord te vinden op de vraag welke feesten in Thorn mogelijk wel zijn gevierd, hoewel ze niet voorkomen in *Officia Propria*, is het daarom nodig eerst de kalender van Thorn te vergelijken met de gemeenschappelijke kalender en met een aantal plaatselijke kalenders.

3.4.6 De kalender van Thorn vergeleken met andere kalenders

3.4.6.1 Inleiding en overzicht

In Schema 9 zijn de gegevens van de gereconstrueerde kalender van Thorn geplaatst naast een gemeenschappelijke kalender, de kalenders van Keulen, Tongeren, Maastricht en Luik en tenslotte de kalenders van damesstichten Freckenhorst, Nottuln en

⁶³⁵ Zie § 4.12.9.

⁶³⁶ Kruitwagen (1942), 157-158. Cf. Hughes (1982), 275 en Grotefend, s.v. *Festum chori, fori*.

⁶³⁷ In de kerkelijke rechtstaal worden de dagen waarop zaken en processen stil liggen *dies feriat* genoemd. Dat zijn alle verplichte feestdagen (*fešta fori*) en de drie laatste dagen van de Goede Week (Capelle, B., ‘Feriae’, in: LitWb I, kolom 748-749. Cf. WB Blaise, s.v. *feriatus*).

⁶³⁸ Kruitwagen (1942), 176.

Geseke.⁶³⁹ Daardoor is het mogelijk om de kalender van Thorn te vergelijken met andere kalenders. Voor die vergelijking is de kalender van Thorn het uitgangspunt. Dat houdt in dat van de andere kalenders uitsluitend gegevens zijn vermeld van feesten die ook in de kalender van Thorn voorkomen.

De gemeenschappelijke kalender in Schema 9 is geen kalender van de hele kerk maar hij beperkt zich tot een overzicht van de heiligenfeesten die van de dertiende tot de zestiende eeuw gevierd werden in de aartsbisdommen en bisdommen waaronder de Nederlandse gebieden in die periode ressorteerden. Deze beperking is in dit kader verantwoord omdat ze overeenkomt met de afbakening van de periode en het geografisch gebied die voor dit onderzoek is gemaakt.⁶⁴⁰ Ook de vermelde kalenders van damesstichten vallen daaronder. Ze liggen weliswaar niet in de Nederlanden maar ze horen wel tot het aartsbisdom Keulen.

De kalender van Keulen is in Schema 9 opgenomen, omdat Thorn tot de kerkprovincie Keulen hoort en de kalender van Luik, omdat Thorn onder dat bisdom valt. Verder zijn de kalenders van Tongeren en Maastricht opgenomen, omdat ze in de regio van Thorn liggen en historisch verbonden zijn met het bisdom Luik.⁶⁴¹ De beschikbare kalenders van damesstichten zijn opgenomen om na te gaan of ze min of meer gelijke kalenders hebben, zoals dat voor kloosters van een monastieke orde het geval is.⁶⁴² Damesstichten vormen weliswaar geen kloosterorde maar het zijn wel religieuze gemeenschappen die leven volgens bepaalde regels.⁶⁴³

De gegevens in Schema 9 bieden de mogelijkheid om antwoord te zoeken op de volgende vragen.

- Welke feesten zijn algemeen en welke feesten zijn ‘lokaal’?
- Welke differentiatie kan er aangebracht worden bij de ‘lokale’ feesten?
- Tonen de kalenders van de damesstichten dusdanige overeenkomsten dat daaruit geconcludeerd kan worden dat ze een gemeenschappelijke kalender hebben?
- Zijn de met rode inkt geschreven heiligenfeesten in het Obituarium en het Necrologium *festa fori*?
- Van welke feesten die niet in *Officia Propria* worden vermeld, kan worden aangenomen dat ze waarschijnlijk wel in de abdij van Thorn zijn gevierd?

⁶³⁹ De gegevens van de kalenders zijn ontleend aan de volgende bronnen: Strubbe en Voet (1991), 155-197 voor de algemene kalender en de kalenders van Keulen en Luik; LO Maastricht-OLV, 266-280 voor de kalender van Maastricht omdat de ordinarius van de Servaaskerk in Maastricht geen kalender heeft; LO Tongeren, XXX-XXXVIII voor de kalender van Tongeren; Kohl (1975), 170-175 voor de kalender van het damessticht Freckenhorst; Kohl (2005), 117-124 voor de kalender van het damessticht Nottuln; Löer (2007), 194-198 voor de kalender van het damessticht Geseke. Een kalender van het damessticht Essen is uitgegeven in Boewe-Koob (1997), 357-366. Hij is van de eerste helft van de tiende eeuw. Daardoor valt hij buiten de chronologische begrenzing van de gebruikte algemene kalender en daarom is hij niet in de lijst opgenomen.

⁶⁴⁰ Zie § 1.6.

⁶⁴¹ De la Haye (1985).

⁶⁴² Cf. Kruitwagen (1942), 158.

⁶⁴³ Zie § 2.1.3.

Legenda:

- Obituarium = Obituarium (eind 15de eeuw).
 Necrologium = Necrologium (begin 16de eeuw).
 Altaar = Heilige of heilig voorwerp waaraan een altaar is toegewijd.
Officia Propria = *Officia Propria* (ca. 1550).
 Gemeenschappelijk = Overal gevierd feest.
 + = De feestdag respectievelijk de altaartoeewijding is vermeld.
 r = De naam van het feest is geschreven met rode inkt.
 x = De folio's waarop de feestdag mogelijk heeft gestaan ontbreken.
 0 = Alle *festa immobilia* van periode tussen 14 mei en 24 juni zijn zonder aanwijsbare oorzaak niet vermeld in *Officia Propria*.
 / = verplichte feestdag (*festum fori*).
 De overal gevierde feesten worden in de niet-Thornse kalenders niet opnieuw vermeld. Als een gemeenschappelijk feest in een kalender niet wordt vermeld, dan wordt dat genoteerd:
 - = de algemene feestdag wordt niet vermeld in deze kalender.
 [cijfer] = Een cijfer in de kolommen van de plaatselijke kalenders specificeert de afwijkende datum waarop het feest wordt gevierd.

		Obituarium	Necrologium	Altaar	<i>Officia Propria</i>	Gemeenschappelijk	Keulen	Tongeren	Maastricht-OLV	Luik	Freckenhorst	Notulin	Geseke
JANUARIUS													
1	Circumcisionis Domini	+r	+r		+	+/							
6	Epiphaniae Domini	+r	+r	+	+	+/							
13	Octava Epiphanie		+			+							
17	Antonii	+r		+	+	+					-		
20	Fabiani et Sebastiani			+	+	+							
21	Agnetis	+		+	+	+							
22	Vincentii	+			+	+							-
25	In Conversione S. Pauli	+r	+r		+	+/					-		
FEBRUARIUS													
2	Purificatio B.M.V.	+r	+r		+	+/							
5	Agathae	+		+	x	+							-
6	Dorotheae			+	x		+		7			+	
9	Appoloniae	+			x		+	+	+	+			
14	Valentini	+			x	+							-
16	Julianae	+			x	+					-		-
22	Cathedra sancti Petri	x	+r		x	+/					-		
24	Matthiae	x	+r	+	x	+/					-		
MARTIUS													
7	Anniversarium dom. de Kempelant	x			+								
12	Gregorii	x	+	+	+	+							

		Obituarium	Necrologium	Altaar	<i>Officia Propria</i>	Gemeenschappelijk	Keulen	Tongeren	Maastricht-OLV	Luik	Freckenhorst	Notuln	Geseke
17	Gertrudis	+	+		+		+	+	+	+		+	
21	Benedicti	+	+	+	+	+					-		
25	Annunciatio B.M.V.	+r	+r		x	+/							
27	Resurrectio Domini		+r			+		-			-	-	-

APRILIS

4	Ambrosii	+	+		x	+					-		
9	Maria Egiptiacae	+			x			+	2	+		+	
14	Tyburcii et Valeriani	+			x	+							-
23	Georgii	+	+	+	+	+							
25	Marci	x			+	+/							
28	Translationis Lamberti	x			+			+	+	+			
30	Quirini	+					+	+	+				+

MAIUS

1	Philippi et Iacobi	+r	+r		+	+/							
2	Anniversarium Anfridi et Herwindis (1)				+								
3	Anniversarium Anfridi et Herwindis (2)				+								
3	Inventionis S. Crucis	+r	+r		+	+/					-		
6	Johannis ante P. Latinam				+	+					-		
11	Gengulphi	+		+	+			+	+	+			
13	Servatii	+r	+r	+	+		+	+	+	+/		+	+
25	Urbani	+	+		0	+					-		-

JUNIUS

5	Bonifacii	+			0	+					-		-
8	Medardi	+		+	0	+					-	-	-
11	Barnabae	+	+		0	+					-		
12	Odulphi			+	0			+	+			+	
15	Viti et Modesti	+			0	+					-		-
22	Decem mill. Martyrum	+			0				+				
24	Nat. S. Iohannis Baptist.	+r	+r	+	+	+/							
29	Petri et Pauli	+r	+r	+	+	+/							
30	In comm. sancti Pauli				+	+							

JULIUS

2	In Visitatione B.M.V.	+r	+r		+	+/					-		
4	Translationis S. Martini				+	+					-		-
6	Octava apostolorum		+			+		5			+		
11	Translat. sancti Benedicti				+	+					-		-
13	Margarethae	+		+	+		+	+	+	+		+	
15	Divisionis apostolorum		+			+					-		
22	Mariae Magdalenae	+r	+r	+	+	+/					-		
25	Jacobi	+r	+r		+	+/					-		

		Obituarium	Necrologium	Altaar	<i>Officia Propria</i>	Gemeenschappelijk	Keulen	Tongeren	Maastricht-OLV	Luik	Freckenhorst	Notuln	Geseke
25	Christophori			+	+	+					-		-
26	Annae	+		+	+		+	+	+	+			+

AUGUSTUS

1	Petri ad vincula	+r	+r		+	+/							
3	Inventionis S. Stephani				+	+					2		-
5	Transfigurationis Domini	+			+		6	6		6			6
6	Sixti	+			+	+		7			-		-
8	Cyriaci			+	+	+					-		
10	Laurentii	+r	+r	+	+	+/							
11	Spineae Coronae			+	+								
15	Assumptionis B.M.V.	+r	+r		+	+/							
20	Bernardi	+					+	+	+	+		+	+
24	Bartholomei	+r	+r		+	+					-		
28	Augustini	+				+							
29	Decoll. Iohannis Bapt.	+r			+	+/							

SEPTEMBER

1	Ægidii	+		+	+	+					-		
3	Mansueti			+	+							2	
3	Remacii	+			+	+					-	2	-
7	Magdelbertae	+							+	+			
8	Nativitatis B.M.V.	+r	+r		+	+/					9		
10	Salvii			+	+								
14	Exaltationis S. Crucis		+r	+	+	+/							
17	Lamberti	+r	+r	+	+	+				/	-		
21	Matthei	+r	+r		+	+/							
29	Michaelis	+r		+	+	+/					28		
30	Hieronimi	+		+	+	+					-		

OCTOBER

1	Remigii	x	+		+	+	-			-	-		-
4	Francisci	x			+	+	-				-		
9	Dionisii	+r	+r		+	+	-				-		-
13	Triumphus S. Lamberti	+	+		+				+	+			
17	Marthae			+	+		16		+	+			
18	Lucae	+				+/							
21	Undecim mill. Virginum	+r	+	+	+	+					-		
23	Severini	+				+				22	-		
28	Simonis et Iudae	+r	+r		+	+/					-		

NOVEMBER

1	Omnium Sanctorum	+r	+r		+	+/					-		
2	In die Animarum				+	+/					-	-	

		Obituarium	Necrologium	Altaar	<i>Officia Propria</i>	Gemeenschappelijk	Keulen	Tongeren	Maastricht-OLV	Luik	Freckenhorst	Notuln	Geseke
2	Eustachii				+		+	+		+		+	
3	Huberti	+r	+r	+	+	+					-		-
6	Leonardi	+r	+r		+		+	+	+	+		+	
11	Martini	x	+r	+	+	+/							
13	Brictii	x			+	+					-		-
19	Elisabethae	+	+		+	+					-		
21	Praesentationis B.M.V.	+r	+	+	+		+		+			+	+
21	Columbani				+		+	+	+	+			
23	Clementis	+				+							-
25	Catherinae	+r	+r	+	+	+/					-		
30	Andreae	+r	+r	+	+	+/							
DECEMBER													
1	Eligii	+				+	-				-	-	-
4	Barbarae	+r		+	+	+					-	-	3
6	Nicolai	+r	+r	+	+	+/					-		
8	Conceptionis B.M.V.	+r	+r		+	+/					-		
13	Luciae	+r	+	+	+	+							-
13	Judoci			+					+				
21	Thomae	+r	+r		+	+/					-		
23	In vig. vig. Nativ. Christi				+								
24	In vig. Nativitatis Christi				+			+	+		+	+	+
25	In Nativitate Christi	+r	+r		+	+/							
26	Stephani	+r	+r		+	+/							
27	Iohannis evangelistae	+r	+r		+	+/							
28	Innocentium	+r	+r		+	+/							
31	Silvestri	+		+		+							

Schema 9: De kalender van Thorn vergeleken met andere kalenders

3.4.6.2 De ‘lokale’ feesten

Uit Schema 9 blijkt dat er in Thorn 29 feesten bekend zijn die niet overal gevierd worden. Die worden in deze studie betiteld als ‘lokale’ feesten. Ze zijn in de kolom *Gemeenschappelijk* gemarkeerd met een arcering. Zes ervan zijn niet in de geraadpleegde kalenders aangetroffen. Het zijn het jaargetijde voor de heren van Kempelant (7 maart), de twee jaargetijden voor Ansfried en Herswindis (2 en 3 mei), het feest van de Doornenkroon (11 augustus) en van Salvius (10 september) en de voorvigilie van Kerstmis (23 december). Getuige *Officia Propria* zijn het allemaal feesten die in Thorn daadwerkelijk werden gevierd. Daarbij dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat in *Officia Propria* onder de titel *In vigilia vigiliae Nativitatis Christi*

vrijwel uitsluitend aan de orde komt dat de abdis op die dag de laatste O-antifoon zingt en dat dat met feestelijkheden gepaard gaat.⁶⁴⁴

De drie jaargetijden en de bijzondere viering van de voorvigilie van Kerstmis kunnen beschouwd worden als ‘lokaal’ in strikte zin: het zijn plaatselijke vieringen in de abdij van Thorn. Het feest van de Doornenkroon en dat van Salvius komen niet voor in de geraadpleegde kalenders maar ze zijn wel plaatselijk bekend.⁶⁴⁵ Daardoor zijn ze ‘lokaal’ in die zin dat ze in een bisdom of in een regio niet algemeen worden gevierd maar wel in sommige plaatselijke kerken.

De overige 24 ‘lokale’ feesten worden ook in een of meer bisdommen en/of damesstichten gevierd. In Schema 9 staat gespecificeerd welke dat zijn. Daaruit blijkt dat de kalender van Thorn in hoge mate overeenkomt met de kalenders van de bisdommen in het gebied van het aartsbisdom Keulen en in het bijzonder met die van Maastricht waarin twintig van die 24 feesten eveneens vermeld worden. Van de overige vier staan Maria Egyptiaca (9 april), de Gedaanteverandering van de Heer (5 augustus) en Eustachius in de kalenders van Keulen, Luik en/of Tongeren maar Mansuetus staat alleen in de kalender van het damessticht Nottuln.

Verder is het een bijzonderheid voor het bisdom Luik dat daar de feesten van Servatius (13 mei) en Lambertus (17 augustus) *fešta fori* zijn maar volgens *Officia Propria* wordt alleen het feest van Lambertus op een bijzondere wijze gevierd. Bij het feest van Servatius wordt slechts vermeld dat er na de eerste vespers een statie is bij het altaar van Lambertus, dat tevens is toegewijd aan Servatius. Dat biedt onvoldoende houvast om aan te nemen dat dit feest ook in Thorn gevierd is als een *festum fori*.

Uit de gegevens van de damesstichten blijkt dat de overeenkomsten tussen hun kalenders niet verder gaan dan verwantschap met de bisdomkalenders uit het diocees

⁶⁴⁴ Zie § 4.1.2.3.

⁶⁴⁵ De viering van het feest van Salvius op 10 september is slechts bekend uit een paar Noord-Franse plaatsen (Langres, Parijs) (Grotefend, s.v. *Salvii ep. Albigen*). Het feest van de Doornenkroon is ook bekend uit een aantal plaatsen in Duitsland en Scandinavië maar het werd daar niet gevierd op 11 augustus maar op 4 mei. In enkele plaatsen in Noord-Frankrijk (Besançon, Parijs en Troyes) werd het wel gevierd op 11 augustus (Grotefend, s.v. *Domini corona spinea*). Cf. LO Besançon, 480.

De Joriskerk in Amersfoort is in de veertiende eeuw in het bezit gekomen van een relikwie van de Doornenkroon en het feest werd daar gevierd op 4 mei. Het kapittel van Maria op het Hof in 's-Gravenhage kreeg een relikwie van de Doornenkroon in 1367 (Jongen en Van Kan (2003), 22) en de Onze-Lieve-Vrouwekapel in Renkum in 1401 (Margry en Caspers (1997-2000), deel 1, 659). Deze relikwieën zijn naar alle waarschijnlijkheid alle drie geschonken door Franse koningen.

Op welke wijze Thorn in het bezit is gekomen van een relikwie van de Doornenkroon is niet bekend maar het is in dit verband opvallend dat het feest van de Doornenkroon in Thorn wordt gevierd op 11 augustus, een datum die voor die viering verder alleen bekend is uit Noord-Frankrijk. Dat zou erop kunnen duiden dat ook de Thornse relikwie uit dat gebied afkomstig is. Ook de verering van Salvius op 10 september wijst naar die regio.

Verder is het wellicht mogelijk dat het feest van de Doornenkroon in Thorn pas is ingevoerd nadat men in het bezit van de relikwie was gekomen, zoals dat ook in de Joriskerk van Amersfoort het geval is.

Keulen. De kalenders van de damesstichten zijn dus niet geënt op een gemeenschappelijke kalender maar ze oriënteren zich op de kalenders in hun regio. Deze conclusie kan echter niet meer zijn dan zeer voorlopig, omdat het geringe aantal van slechts drie beschikbare kalenders niet als representatief beschouwd kan worden voor de damesstichten in het algemeen. Wel is duidelijk dat de kalender van het damessticht van Thorn meer overeenkomt met de diocesane kalender dan met de kalenders van damesstichten in andere diocesen.

3.4.6.3 Geboden feestdagen

Omdat het Obituarium en het Necrologium geen liturgische boeken zijn, kan er niet zonder meer vanuit worden gegaan, dat de feestdagen die daarin met rode inkt zijn geschreven gelden als geboden feestdagen (*festas fori*). Een mogelijkheid om dat te toetsen bieden de geraadpleegde kalenders en *Officia Propria*.

Schema 9 laat zien dat markeringen met rood in het Obituarium en het Necrologium onderling grotendeels overeenkomen. Slechts drie feesten zijn in het Obituarium met rode inkt geschreven maar in het Necrologium met zwarte inkt. Een vergelijking van deze gegevens met de algemene kalender laat echter zien dat elf feesten die met rode inkt zijn geschreven in het Obituarium en/of het Necrologium, in de algemene kalender geen *festas fori* zijn. Twee ervan (Servatius en Lambertus) zijn echter wel ‘lokale’ verplichte feestdagen in het bisdom Luik.

Het is aannemelijk dat alle *festas fori* uit de algemene kalender en de kalender van Luik ook in Thorn golden als geboden feestdagen. Er blijven dan negen feesten over waarvoor in de kalenders niet wordt bevestigd dat het geboden feestdagen zijn. Het zijn: Antonius (17 januari), Bartholomeus (24 augustus), Dyonisius (9 oktober), Elfduizend Maagden (21 oktober), Hubertus (3 november), Leonardus (6 november), Maria-Presentatie (21 november), Barbara (4 december) en Lucia (13 december).

De vraag is nu of het mogelijk plaatselijke *festas fori* zijn geweest. In de geraadpleegde kalenders zijn echter maar twee niet-algemene *festas fori* aangetroffen (Servatius en Lambertus in Luik). Dat duidt erop dat een ‘lokaal’ geboden feestdag weinig voorkomt en daarom is het onwaarschijnlijk dat er in Thorn negen geweest zouden zijn. De enige bron die daarover nader kan informeren is *Officia Propria* maar dat geeft geen expliciete informatie over de vraag of het *festas fori* zijn. Ook de mate van feestelijkheid waarmee ze worden gevierd geeft daarover geen indicatie omdat die duidelijke verschillen laat zien. Een paar voorbeelden kunnen dat illustreren. De dies natalis van Lucia (13 december) wordt op bijzondere wijze gevierd met het zingen van de eerste O-antifoon en de feestelijkheid daaromheen. Daar staat tegenover dat het feest van Dyonisius (9 oktober) zonder bijzondere feestelijkheid wordt gevierd: er wordt slechts vermeld dat er te zijner ere een responsorium wordt gezongen tijdens de processie als het feest op zondag valt.

De conclusie is, dat de *festas fori* uit de algemene kalender en de kalender van Luik ook in Thorn waarschijnlijk zijn gevierd als geboden feestdagen. Voor de genoemde negen feesten kan echter niet bevestigd worden dat de markering met rood in het Obituarium en het Necrologium zou betekenen dat ze in Thorn geboden feestdagen

zijn geweest omdat die betekenis niet correspondeert met de gegevens uit andere kalenders en uit *Officia Propria*.

3.4.6.4 De feesten die in *Officia Propria* niet vermeld zijn

Schema 9 laat ook zien dat er in de gereconstrueerde kalender van Thorn 31 feestdagen staan die ontbreken in *Officia Propria*. 22 daarvan worden algemeen gevierd en de overige negen zijn ‘lokale’ feesten. Enkele feesten ontbreken in *Officia Propria* omdat ze gestaan hebben op verloren folio’s maar voor de meeste is het niet duidelijk waarom ze niet vermeld worden, hoewel hierna aannemelijk zal worden gemaakt dat het voor meerdere feestdagen erg waarschijnlijk is dat ze in de abdij van Thorn zijn gevierd.

Het ontbreken van feestdagen die wel worden gevierd, wordt – afgezien van verloren folio’s – waarschijnlijk veroorzaakt door het specifieke karakter van *Officia Propria*. Een aantal ordinarii geeft met incipits een specificatie van de inhoud van de vieringen van alle feesten in het kerkelijk jaar. In *Officia Propria* is dat niet het geval. De specificaties van het proprium zijn daarin zeer onvolledig. De nadruk ligt op processiegezangen en rubrieken waarin vooral plaatselijke bijzonderheden van de ordo worden vermeld. Door deze eigenschap bestaat het manuscript in zekere zin uit capita selecta, of zoals de weliswaar later toegevoegde titel het beter uitdrukt: *Officia Propria*. Dat zou kunnen inhouden dat bepaalde feestdagen wel worden gevierd maar niet worden vermeld omdat ze geen noemenswaardige bijzonderheden hebben in de ordo.

Een duidelijke aanwijzing daarvoor blijkt uit *Officia Propria* zelf. Een van de responsoria die worden gezongen tijdens de processie op het feest van Marcus is *Cives apostolorum* uit het Commune Apostolorum et Evangelistarum.⁶⁴⁶ Na dat responsorium volgt een rubriek die op het feest van Marcus niet thuishoort. Die rubriek zegt dat dit responsorium wordt gezongen op het feest van de Uitzending van de apostelen (15 juli) tijdens de processie als dat feest op een zondag valt.⁶⁴⁷ Dit feest wordt in *Officia Propria* niet vermeld maar deze rubriek gaat er blijkbaar van uit dat het wel wordt gevierd en vermeldt daarom slechts een bijzonderheid voor het geval dat het feest op een zondag valt. De scribe doet dat op een plaats die hem een aanknopingspunt biedt: de plaats waar het betreffende responsorium staat. Omdat daarmee is gezegd wat voor dit feest als een bijzonderheid geldt, is het vervolgens overbodig om het feest zelf alsnog te vermelden, ook al wordt het wel gevierd. In het algemeen zou dit betekenen dat er een aantal feesten in Thorn wel is gevierd maar niet in *Officia Propria* is opgenomen omdat er voor die feesten geen bijzonderheden in de ordo zijn.

Vanuit deze veronderstelling is de vraag nu: Welke feestdagen zijn in Thorn waarschijnlijk wel gevierd, hoewel *Officia Propria* ze niet noemt? Gegevens die daarop kunnen wijzen zijn: het ontbreken van folio’s, de altaardedicaties, de algemeen gevierde feesten en in het bijzonder de *festa fori* en tenslotte de ‘lokale’ feesten die in de bisdommen van het aartsdiocees Keulen algemeen werden gevierd.

⁶⁴⁶ CAO 6289.

⁶⁴⁷ Fol. 143.

De feestdag van de volgende heiligen wordt in *Officia Propria* niet genoemd hoewel er wel een altaar aan ze is toegewijd: Agatha (5 februari), Dorothea (6 februari), Matthias (24 februari), Medardus (8 juni), Odulphus (12 juni), Judocus (13 december) en Silvester (31 december). Betekenen deze altaartoewijdingen dat de feesten van die heiligen worden gevierd, hoewel ze niet in *Officia Propria* staan?

Voor Agatha en Matthias is dat vrijwel zeker omdat de folio's ontbreken waarop hun feest waarschijnlijk heeft gestaan en omdat het algemeen gevierde feesten zijn. Medardus wordt vereerd met een statie tijdens de processies op de feestdag van Marcus en de Kruisdagen.⁶⁴⁸ Dat zou kunnen betekenen dat zijn verering is verplaatst van zijn feestdag (8 juni) naar die dagen omdat dan tijdens de processies speciaal wordt gebeden voor een vruchtbare oogst en Medardus is een heilige waarvan de voorspraak wordt ingeroepen voor de vruchtbaarheid van de akkers en de wijngaarden, voor een goede hooioogst en voor regen.⁶⁴⁹

Dorothea (6 februari), Odulphus (12 juni) en Judocus (13 december) zijn geen algemene heiligen en ook in het aartsbisdom Keulen wordt hun feest niet overal gevierd. Het zijn dus 'lokale' heiligen en juist daarom zou men verwachten dat hun viering in Thorn uitdrukkelijk vermeld zou zijn in *Officia Propria* maar dat is niet het geval. Wellicht is het feest van Dorothea wel gevierd omdat de vermelding daarvan gestaan kan hebben op een ontbrekende folio van *Officia Propria*. Daarop zou dan ook duidelijkheid gegeven moeten zijn over de vraag welk altaar op haar feestdag bezocht wordt, want zowel het altaar van Petrus en Paulus als het altaar van de Doornenkroon zijn tevens aan haar toegewijd.

Bovenstaande gegevens lijken het vermoeden te bevestigen dat de feesten van Medardus, Dorothea, Odulphus en Judocus ten tijde van *Officia Propria* niet (meer) zijn gevierd. Wat hiervan zij, het is duidelijk dat de altaardedicaties geen uitsluitsel geven over de vraag of de feesten van de betreffende heiligen al dan niet zijn gevierd.

Vier van de feesten die in *Officia Propria* ontbreken zijn *festa fori* in de algemene kalender. Daarom mag met vrij grote zekerheid worden aangenomen dat ze ook in Thorn zijn gevierd maar of ze daar ook golden als geboden feestdag, kan niet worden vastgesteld. Het zijn de feesten van Petrus' Stoel (22 februari), Matthias (24 februari), Maria-Boodschap (25 maart) en Lucas (18 oktober).

Enkele in *Officia Propria* niet vermelde heiligenfeesten werden 'lokaal' en dus niet overal in het aartsbisdom Keulen gevierd en bovendien is aan de betreffende heiligen in de abdijkerk Thorn geen altaar toegewijd. Daardoor is het minder waarschijnlijk dat ze in Thorn zijn gevierd. Het zijn Maria Egyptiaca (9 april), Quirinus (30 april), Tienduizend Martelaren (22 juni) en Magdelberta (7 september).

Er blijft een grote groep over. Het zijn algemene feestdagen of 'lokale' feesten die in het aartsbisdom Keulen algemeen werden gevierd. Uit Schema 9 blijkt dat het zelden voorkomt dat een algemeen feest in een bepaald bisdom niet werd gevierd. Voor deze algemene en 'lokale' feestdagen uit het aartsbisdom Keulen, die wel in de gereconstrueerde kalender worden genoemd maar niet in *Officia Propria*, moet daarom worden aangenomen dat ze waarschijnlijk ook in de abdij van Thorn zijn gevierd.

⁶⁴⁸ Zie § 4.8.4.

⁶⁴⁹ Zie <http://www.heiligen-3s.nl/heiligen/06/08/06-08-0560-medard.php> (gezien op 30 november 2013).

Daarbij geldt dan wel de restrictie dat ze zijn gevierd zonder plaatselijke bijzonderheden in de ordo.

3.4.7 Rangorde en categorieën van feesten

Een aantal geraadpleegde ordinarii bevat een kalender en in de meeste van die kalenders staan aanduidingen waarmee de feesten worden onderscheiden naar hun rang (*dignitas*), dat wil zeggen de hogere of mindere graad van de rituele activiteit waarmee ze gevierd worden. Om die rangen aan te duiden wordt een groot aantal verschillende termen gebruikt en die benamingen zijn niet gestandaardiseerd.⁶⁵⁰ In *Officia Propria* wordt echter bij geen enkele feestdag de rang als zodanig vermeld. Daar staat tegenover dat de rubrieken gegevens bevatten die een aanwijzing zijn voor de belangrijkheid van een feest.⁶⁵¹

Formuleringen die een rang lijken aan te duiden, zijn *ut in summis festis* (zoals op de hoogste feesten) en *ut in triplicibus* (zoals op triplex feesten). *Ut in summis festis* staat niet alleen in de rubrieken bij de drie hoogfeesten Kerstmis, Pasen en Pinksteren maar ook in die van paaszaterdag en van de viering van de wijdingsdag van de abdij. Uit de betreffende contexten blijkt dat die uitdrukking niet op de eerste plaats is bedoeld om de rang van deze feesten aan te duiden maar dat ze betrekking heeft op de voorbereidingen die de koster moet treffen op de genoemde feesten.

Officia Propria geeft nergens duidelijk en volledig aan welke bijzonderheden gelden voor hoogfeesten. Zeker is, dat in het midden van de kerk zetels voor de dames worden klaargezet, want ze zingen op die plaats de terts, de sext en de hoogmis. Ook wordt op die feesten de terts geleid door de officiant die de hoogmis zal opdragen. Verder wordt het retabel op het hoogaltaar geopend. Daarin bevinden zich relieken want er worden relikwiekaarsen op dat altaar gezet.⁶⁵²

Ut in triplicibus staat niet alleen in de rubrieken van Hemelvaart, het feest van Michael, de Besnijdenis des Heren en Maria-Lichtmis maar ook in die van de paasnacht, hoewel dat geen feest is maar een deel van een feest. Blijkbaar is ook deze uitdrukking bedoeld als aanduiding voor het soort voorbereidingen die de koster moet treffen en niet zozeer om de rang van een feest aan te duiden. Over de taken van de koster wordt alleen gezegd dat ze betrekking hebben op het gebruik van kaarsen en het luiden van de klokken maar dat wordt niet nader gespecificeerd.⁶⁵³ Wel vermeldt *Officia Propria* bij de genoemde feesten een aantal bijzonderheden waaruit blijkt, dat deze feesten qua feestgraad onmiddellijk volgen op de hoogfeesten.

Een gebruikelijke term om de rang van een feest aan te duiden is *duplex*. Die wordt echter in *Officia Propria* maar eenmaal gebruikt en bovendien wordt daarbij

⁶⁵⁰ Grotefend, *Glossar*, s.v. *Festgrad*. Voor de hiërarchie van feesten bij de premonstratenzers zie Lefèvre (1957), 43-48.

⁶⁵¹ Dat is geen bijzonderheid voor *Officia Propria*: het is een van de kenmerken van libri ordinarii en daarmee vergelijkbare liturgische boeken (Martimort (1991), 66).

⁶⁵² *Aperiet [custos] tabulam in summo altari tegetque altare mundis mappis, omnia ut in summis festis. Candelas reliquiarum etiam apponet* (*Officia Propria*, fol. 62).

⁶⁵³ *In lumine et in pulsu omnia ut in triplicibus* (fol. 273).

niet aangegeven voor welke feesten hij geldt.⁶⁵⁴ Hij biedt dus geen informatie over de rang van bepaalde feesten. Ook het woord *celeber* (plechtig) zegt iets over de rang van een feest maar het wordt uitsluitend gebruikt om onderscheid te maken tussen apostelfeesten die plechtig worden gevierd en apostelfeesten die niet plechtig worden gevierd.⁶⁵⁵

Andere gegevens die mogelijk wel leiden tot een differentiëring van de rangorde zijn de vormgeving van de titels van de feesten, vermeldingen van het aantal lezingen in de metten en vermeldingen van octaafvieringen en vigilies. In *Officia Propria* hebben vrijwel alle feestdagen een titel. Die titels zijn geschreven met rode inkt behalve die van het feest van Marcus: die is met blauwe inkt geschreven. De titels vertonen verder verschillen in lettersoort, korpsgrootte en penbreedte.⁶⁵⁶ Die verschillen zijn niet systematisch en lijken niet functioneel en ze geven dan ook geen informatie over de liturgische rang van de afzonderlijke feesten. Ook over de inhoud van de metten geeft *Officia Propria* geen informatie.⁶⁵⁷ Het onderscheid tussen feestdagen met drie lezingen in de metten en feestdagen met daarin negen lezingen komt er dan ook niet in voor.

Het aantal octaafvieringen dat *Officia Propria* vermeldt is zeer beperkt. Na Pasen en Pinksteren worden een verkort octaaf (feriae II, III en IV) en een octaafdag gevierd.⁶⁵⁸ Aangenomen mag worden dat ook Kerstmis wordt gememoreerd tijdens het octaaf daarvan, maar *Officia Propria* zegt slechts dat het *Benedicamus* in de vespers wordt vervangen door de hymne *Puer nobis nascitur*, niet alleen in het octaaf maar gedurende de hele kersttijd.⁶⁵⁹ Gedurende het octaaf van Sacramentsdag wordt het Sacrament vóór het begin van de hoogmis naar het hoogaltaar gebracht en na de mis wordt er de zegen mee gegeven.⁶⁶⁰ Tijdens het octaaf van Maria-Geboorte wordt het evangelie van Maria-Visitatie gelezen.⁶⁶¹ Het is duidelijk dat met deze vermeldingen niet een groep feestdagen van dezelfde rang wordt aangeduid en meer octaafvieringen worden in *Officia Propria* niet vermeld.

De woorden *vigilia* en *profestum* betekenen in *Officia Propria* niet meer dan “de dag die aan een feestdag voorafgaat” maar ze geven niet aan dat er sprake is van een vooraf-vieren van een feestdag.⁶⁶² Alleen uit de rubrieken van de zaterdag voor Pasen en die voor Pinksteren blijkt dat de oorspronkelijk nachtelijke vigilie van die feestdagen wordt gevierd in de ochtend van de voorafgaande dag.⁶⁶³ Dat voegt echter niets toe aan de rangorde omdat deze twee feesten ook tot de *summa festa* behoren.

⁶⁵⁴ Fol. 363.

⁶⁵⁵ Zie § 4.12.4.

⁶⁵⁶ Zie § 6.2.2.3.

⁶⁵⁷ De enige uitzondering is de volledige weergave van de teksten en de muziek van de metten en lauden van Pasen, die worden gezongen door de priesters en de leerlingen (fol. 94-108).

⁶⁵⁸ Resp. fols. 158 en 210.

⁶⁵⁹ Fol. 334.

⁶⁶⁰ Fol. 222.

⁶⁶¹ Fol. 268.

⁶⁶² Cf. P.C. Langeveld, ‘Vigilie’, in: LitWb II, kolom 2815-2824.

⁶⁶³ Zie § 4.5.1 en § 4.10.1.

Uit het voorgaande blijkt dat alleen de uitdrukkingen *ut in summis festis* en *ut in triplicibus* aangeven dat er een rangordelijk onderscheid gemaakt kan worden tussen hoogfeesten en triplex feesten. Wel zijn er enkele groepen van feesten die een kenmerk gemeen hebben waaruit blijkt dat het belangrijke feestdagen zijn.

Op de meeste dagen zingen de dames de getijden en de hoogmis op hun eigen koor maar op vijf dagen komen ze na de kapittelmis⁶⁶⁴ van hun koor naar het midden van de kerk. Daar zingen ze dan de terts die alleen op die vijf dagen wordt geleid door de officiant. Vervolgens zingen de dames de sext en dan volgen de processie en de hoogmis die wordt gecelebreerd met assistentie en die de dames eveneens in het midden van de kerk zingen. Door deze gang van zaken vormen deze feesten een markante groep. Tot deze categorie horen de drie hoogfeesten Kerstmis, Pasen en Pinksteren maar ook Maria-Tenhemelopneming en Allerheiligen. Deze categorie en de groep hoogfeesten overlappen dus elkaar.⁶⁶⁵

Een tweede categorie feestdagen wordt gekenmerkt doordat de eerste vespers van het feest twee maal worden gezongen: eerst door de dames en vervolgens aansluitend door de clerici.⁶⁶⁶ Deze groep bestaat uit Sacramentsdag, Theophoria (zondag na Sacramentsdag, Johannes de Doper (24 juni), Maria-Visitatie (2 juli), Maria-Tenhemelopneming (25 augustus), de viering van de wijdingsdag van de abdij (eerste zondag na het feest van Dionysius op 9 oktober), de viering van de wijdingsdag van de parochiekerk (eerste zondag na Allerheiligen) en Catharina (25 november). *Officia Propria* bevat geen aanwijzingen waaruit zou kunnen worden opgemaakt waarom juist deze feesten en geen andere tot deze categorie horen. Het bij de vorige categorie genoemde feest van Maria-Tenhemelopneming hoort ook bij deze groep, waardoor opnieuw blijkt dat de categorieën elkaar overlappen.

Omdat de Mariafeesten enkele bijzonderheden met een feestelijk karakter met elkaar gemeen hebben,⁶⁶⁷ kunnen ze eveneens beschouwd worden als een aparte categorie. Ook de eerder genoemde feesten van Maria-Tenhemelopneming en Maria-Visitatie horen bij deze categorie en er is dus opnieuw sprake van overlapping. Verder vormt een groep feesten van vrouwelijke heiligen tot op zekere hoogte een categorie doordat hun rubrieken nagenoeg dezelfde bijzonderheden vermelden.⁶⁶⁸ De al eerder genoemde Catharina hoort ook bij deze groep, waardoor zich weer overlapping voordoet. Tenslotte zijn er enkele heiligen die in Thorn op een bijzondere wijze worden vereerd. Hun feesten hebben echter op verschillende wijzen een feestelijk karakter. Hun rubrieken vertonen daardoor weinig overeenkomsten, zodat deze feesten niet een op gemeenschappelijke kenmerken gebaseerde categorie vormen.⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ Op Kerstmis na de prime omdat er op die dag geen kapittelmis is (fol. 332).

⁶⁶⁵ Dat verschijnsel doet zich ook elders voor. Cf. Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 154-156.

⁶⁶⁶ Ook uit andere damesstichten is het gebruik bekend dat de vespers twee maal worden gezongen. Cf. LO Essen, 100 en 107, Arens in LO Essen, 186 en 188 en LO Gerresheim, 209-210.

⁶⁶⁷ Voor een specificatie van deze bijzonderheden zie § 4.12.3.

⁶⁶⁸ Voor een specificatie van deze bijzonderheden zie § 4.12.5.

⁶⁶⁹ Voor een specificatie van deze bijzonderheden zie § 4.12.2.

3.4.8 Samenvatting

Uit de abdij van Thorn is er geen kalender overgeleverd. Daarom is er een kalender gereconstrueerd. De daarvoor beschikbare gegevens zijn echter zeer beperkt. Het zijn slechts een Obituarium uit het einde van de vijftiende eeuw, een Necrologium uit het begin van de zestiende eeuw, *Officia Propria* van circa 1600 en enkele akten die gegevens bevatten over dedicaties. In de abdij van Thorn heeft het uitzonderlijk aantal van achttien dedicaties bestaan: die van de abdij en de parochiekerk en die van zestien altaren. Ze werden allemaal gevierd op een zondag.

Officia Propria is de enige liturgische bron en daarin worden 31 feesten uit de gereconstrueerde kalender niet vermeld. Daarom is nagegaan welke van die feesten desondanks mogelijk wel zijn gevierd. Het bleek dat het Obituarium, het Necrologium en de altaardedicaties daarover onvoldoende zekerheid konden geven. Mede daarom is de gereconstrueerde kalender van Thorn vergeleken met de algemene kalender van de Nederlanden, de kalenders van het aartsbisdom Keulen en van de bisdommen Tongeren, Luik en Maastricht en verder met beschikbare kalenders uit damesstichten. Uit deze vergelijking konden de volgende conclusies worden getrokken:

- De kalenders van de damesstichten zijn niet geënt op een gemeenschappelijke kalender maar ze conformeren zich aan de kalenders uit hun regio.
- Drie jaargetijden en de ordo van de voorvigilie van Kerstmis zijn ‘lokaal’ in strikte zin: het zijn plaatselijke vieringen.
- Een klein aantal algemene feesten is vrij zeker ook in de abdij van Thorn gevierd.
- Voor een groot aantal is dat waarschijnlijk ook het geval maar dan wel met de restrictie dat ze zijn gevierd zonder plaatselijke bijzonderheden in de ordo.
- Een klein aantal ‘lokale’ feesten is in Thorn waarschijnlijk niet gevierd.

Officia Propria deelt de feesten niet in naar rangorde. Wel kunnen de grotere feesten ondergebracht worden in enkele categorieën op basis van de wijze waarop ze gevierd worden. Met uitzondering van de hoogfeesten en de triplex feesten vertonen deze categorieën geen verschil in rangorde en ze overlappen elkaar.

3.5 VASTE PATRONEN EN HERHALINGEN

3.5.1 Het gebruik van de rituele ruimte

3.5.1.1 Bijzondere plaatsen in de rituele ruimte

Uit de reconstructie van de eredienst op *feriae minores* is gebleken dat op gewone doordeweekse dagen in de liturgische ruimte de volgende plaatsen gebruikt worden: het koor van de dames, het hoogaltaar in het presbyterium en de nevenaltaren waaraan de gefundeerde missen worden gecelebreerd. Karakteristiek voor dit gebruik van de liturgische ruimte is het statisch karakter: men bevindt zich gedurende de hele viering op dezelfde plaats. Op feestdagen wordt echter intensiever gebruik gemaakt van de liturgische ruimte doordat niet alleen het presbyterium en het koor van de dames maar ook andere plaatsen in die ruimte het centrum zijn van vieringen of gedeelten daarvan. Het gebruik van bijzondere plaatsen in de liturgische ruimte is in een aantal gevallen specifiek voor slechts één feest maar in een aantal gevallen is het algemener doordat het in een groep van feesten op dezelfde wijze plaatsvindt. Het feestspecifieke gebruik wordt behandeld bij de behandeling van het betreffende feest. Het algemenere gebruik komt in deze paragraaf aan de orde.

Deze algemene benadering heeft als nadeel dat doel en betekenis van het gebruik van een plaats in de liturgische ruimte op een bepaald feest niet of maar zeer ten dele bepaald kunnen worden omdat daarvoor het volledige kader van dat feest nodig is. Een voordeel is echter dat met zo'n benadering een bijdrage kan worden geleverd aan het bepalen van een algemene karakteristiek van de liturgische vieringen in de abdij van Thorn. Een ander voordeel is dat bij de latere behandeling van de afzonderlijke feestdagen duidelijk is, welke onderdelen van de ordo van een bepaalde dag specifiek zijn voor het feest van die dag en welke niet.

Hoe de liturgische ruimte wordt gebruikt en op welke plaats of plaatsen in die ruimte men zich tijdens de vieringen bevindt, wordt in *Officia Propria* niet in zijn algemeenheid beschreven. Vermeldingen daarover zijn alleen min of meer gespecificeerd te vinden in de rubrieken bij grotere feesten en bij een aantal feesten van heiligen. Daarbij is de beschrijving van de plaats waar men zich bevindt op bepaalde momenten tijdens de viering niet altijd expliciet vermeld maar meestal kan ze dan afgeleid worden uit de context of door de rubrieken van soortgelijke feesten met elkaar te vergelijken.

Tijdens de viering van de feestdagen zijn, behalve het hoogkoor met het hoofdaltaar en het koor van de dames, vooral de volgende plaatsen in de liturgische ruimte van bijzonder belang: de nevenaltaren in de zijkapellen en in de crypte, het schip als begraafplaats voor overleden leden van de abdijsgemeenschap (*familia*), het midden van het schip, het Georgiusaltaar vooraan in het schip en de koorplaats in het hoogkoor omdat in het centrum daarvan de tombe van Herswindis staat.

Voor de cultus van het zielenheil zijn op de eerste plaats de nevenaltaren in de zijkapellen en in de crypte van belang omdat aan die altaren dagelijks gefundeerde missen voor overledenen worden gecelebreerd. Daarnaast zijn er voor bijzondere her-

denkingen van de overledenen drie andere plaatsen in de liturgische ruimte van betekenis: het schip waar overleden leden van de *familia* begraven liggen, het midden van het schip en de plaats waar de tombe van Herswindis staat.

De graven in het schip van de kerk worden bezocht tijdens de vigilieviering van Allerzielen, op Allerzielendag, op Witte Donderdag en tijdens de paasnacht door de dames en/of door de officiant en zijn assistenten. Tijdens dit ritueel wordt er gebeden bij elk graf afzonderlijk. Daardoor ligt de nadruk niet op het hele schip als begraafplaats in de liturgische ruimte maar op elk afzonderlijk graf als unieke plaats in die ruimte.

Op het jaargetijde van de heren van Kempelant (7 maart), het jaargetijde van Herswindis, dat op twee achtereenvolgende dagen wordt gevierd (2 en 3 mei), en op Allerzielen zingen de dames de kapittelmis niet op hun eigen koor, zoals op andere dagen gebruikelijk is maar in het midden van het schip. De keuze voor deze plaats om de overledenen te herdenken hangt ongetwijfeld samen met de omstandigheid dat de dames zich dan bevinden te midden van de overleden leden van hun *familia* die in het schip begraven liggen.

De tombe van Herswindis wordt bezocht tijdens de vieringen van Allerzielen en van het jaargetijde van Ansfried en Herswindis. Na de kapittelmis gaan de dames zingend naar de tombe in het hoogkoor en daar lezen ze samen met de officiant de gebeden voor de overledenen.

De nevenaltaren zijn niet alleen van belang als plaatsen in de liturgische ruimte waar gefundeerde missen worden gelezen maar ook omdat het altaren zijn die aan één of meer heiligen of aan een heilig voorwerp zijn toegewijd.⁶⁷⁰ In die hoedanigheid zijn deze altaren plaatsen in de liturgische ruimte waar de heiligen aan wie ze zijn toegewijd speciaal worden vereerd op de dag waarop hun feest wordt gevierd. Op vrijwel alle heiligenfeesten gebeurt dat doordat de eerste vespers worden beëindigd met een statie bij het altaar dat aan de betreffende heilige is toegewijd.⁶⁷¹

Een opvallende uitzondering op dit gebruik zijn de Mariafeesten want op die feesten wordt er geen statie gehouden bij een van de altaren die (tevens) aan haar zijn toegewijd. Daarvoor komt echter een ander gebruik in de plaats. In het algemeen wordt de kapittelmis gecelebreerd bij het hoofdaltaar maar op Mariafeesten is dat niet het geval. Op het feest van Maria-Presentatie (21 november) wordt de kapittelmis gecelebreerd aan het Drievuldigheidsaltaar, dat tevens is toegewijd aan de Presentatie van Maria en op de overige Mariafeesten aan het altaar van Petrus en Paulus, dat ook aan Maria is toegewijd. Het bijzondere is dus dat Maria niet vereerd wordt met een statie bij aan haar toegewijde altaren maar met het naar die altaren verplaatsen van het liturgisch centrum voor de viering van de kapittelmis. Blijkbaar heeft de toewijding aan Maria van deze zijaltaren een bijzondere betekenis want het hoofdaltaar is eveneens aan Maria toegewijd en meestal wordt de kapittelmis aan dat altaar gecelebreerd maar juist niet op de Mariafeesten.

Over het algemeen vieren de dames de getijden op hun eigen koor maar drie heiligen worden op een bijzondere wijze vereerd doordat op hun feestdag het altaar dat aan ze is toegewijd het centrum is voor de viering van de getijden of een gedeelte

⁶⁷⁰ Zie § 3.3.6, Schema 5 voor een specificatie.

⁶⁷¹ Dit gebruik komt nader aan de orde in § 3.5.3.3.

daarvan. Op het feest van Johannes de Doper (24 juni) en dat van Catharina (25 november) worden de eerste vespers twee maal gezongen. Eerst worden ze door de dames gezongen op hun eigen koor maar ze beëindigen hun vespers met een statie bij het Johannesaltaar, respectievelijk bij het Catharina-altaar in de crypte. Bij het betreffende altaar worden vervolgens de eerste vespers opnieuw gezongen door de clerici. Op de dag waarop de dedicatie van het Johannesaltaar wordt gevierd (zondag na Hemelvaart), zingen de dames alle getijden in de Johanneskapel en op het feest van Lambertus (17 september) zingen de dames de hoogmis en alle getijden behalve de metten in de Lambertuskapel.

Ook de Annakapel is een bijzondere plaats in de liturgische ruimte. In die kapel vindt op Goede vrijdag de *depositio* plaats en in de paasnacht de *elevatio*. Na de *elevatio* wordt op een bijzondere wijze de verrijzenis gevierd doordat de clerici niet op het hoogkoor maar in de Annakapel de metten en de lauden zingen. Verder is er op paasdag op het einde van de vespers een processie naar deze kapel en op de eerste drie dagen na Pasen wordt deze processie herhaald. Door dit alles is de Annakapel op Goede Vrijdag en in de paasnacht tot aan de *elevatio* de symbolische representatie van de plaats waar Christus is begraven en daarna tot en met de derde dag na Pasen de representatie van de plaats waar Christus uit het graf is opgestaan.

Het midden van het schip is niet alleen voor de cultus van het zielenheil een belangrijke plaats. Op de vigilie van Pasen wordt de doopvont van de parochiekerk in het midden van het schip van de abdijkerk geplaatst en op die plaats vindt de wijding van het doopvontwater plaats. Die wijding gebeurt in Thorn namelijk niet in de parochiekerk maar in de abdijkerk.⁶⁷² Na het ritueel van de zegening van het water blijft de doopvont in het midden van de abdijkerk staan tot en met de derde dag na Pasen waardoor ze een voortdurend aandachtspunt blijft tijdens alle vieringen op die dagen.

De hierboven vermelde processie naar de Annakapel heeft haar vertrekpunt bij de doopvont en de teksten die tijdens deze processie worden gezongen en gebeden behandelen zowel het thema van de door het doopsel in Christus herboren gelovigen als het thema van de verrijzenis van Christus. In de rituele ruimte worden deze twee thema's gerepresenteerd door de doopvont in het midden van het schip en de Annakapel als de symbolische representatie van de plaats waar Christus uit het graf is opgestaan. De processie verbindt niet alleen deze twee plaatsen maar kan bovendien gezien worden als een ruimtelijke representatie van de relatie tussen deze twee thema's.

In het midden van het schip vinden ook enkele feestspecifieke rituelen en gebruiken plaats, bijvoorbeeld het mandatum en de maaltijd die daarop volgt op Witte Donderdag. Verder is het de plaats waar de dames zich bevinden tijdens een belangrijk deel van de viering van de vijf hoogste feesten: Allerheiligen, Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Maria-Tenhemelopneming. Over het algemeen is het gebruikelijk dat de dames de cluster van de ochtendviering (de kleine getijden, de kapittelmis en de hoogmis) vieren op hun eigen koor, maar als ze op deze hoogfeesten de prime en de kapittelmis⁶⁷³ hebben gezongen op hun eigen koor, dalen ze af en nemen plaats op zetels die de koster in het midden van de kerk voor ze heeft klaargezet. Daar zingen ze dan

⁶⁷² Een verklaring voor dit merkwaardige en waarschijnlijk unieke gebruik komt aan de orde bij de behandeling van Pinksteren. Zie § 4.10.3.2.

⁶⁷³ Op Kerstmis is er geen kapittelmis.

samen met de officiant de terts en vervolgens de sext. Dan volgt de processie en daarna de hoogmis, die de dames eveneens zingen in het midden van het schip.

Op een aantal dagen is op bepaalde momenten niet het hoofdaltaar maar het Georgiusaltaar vooraan in het schip het liturgisch centrum. Dat is vooral het geval bij het begin en het einde van een aantal processies. Terwijl de dames zich bevinden in het midden van het schip, komt de officiant met de diaken en de subdiaken van het hoogkoor naar het Georgiusaltaar en bij dat altaar verzorgt hij de opening van de processie. Daarmee verlegt hij het liturgisch centrum van het hoogaltaar naar het Georgiusaltaar en hij brengt op die wijze dat centrum letterlijk dichterbij de dames. Op het einde van de processie keren de dames terug naar het midden van het schip en de officiant gaat met zijn assistenten opnieuw naar het Georgiusaltaar om daar de processie te beëindigen.⁶⁷⁴ Daarna keren de officiant en zijn assistenten terug naar het hoogkoor om daar de hoogmis te celebreren.

Uit het voorgaande blijkt dat het gebruik van de liturgische ruimte op feestdagen aanzienlijk verschilt van dat op *feriae minores*. Het statische karakter van de *feriae minores* wordt op een groot aantal feestdagen doorbroken doordat gebruik wordt gemaakt van meer dan tien plaatsen in de rituele ruimte die ieder hun eigen functie hebben. Bovendien wordt er op een aantal feestdagen tijdens één viering gebruik gemaakt van meerdere plaatsen in de liturgische ruimte ten gevolge van clustering van delen van de eredienst. Tijdens de hierboven geschetste cluster van de ochtendviering op hoogtijdagen, bijvoorbeeld, zijn de dames aanvankelijk op hun eigen koor en daarna in het midden van het schip. De officiant, de diaken en de subdiaken zijn eerst op het hoogkoor, daarna bij Georgiusaltaar en na de beëindiging van de processie weer op het hoogkoor. Gedurende de viering van één cluster wordt er dus gebruik gemaakt van vier verschillende plaatsen in de liturgische ruimte en tijdens die viering veranderen zowel de dames als de officiant en zijn assistenten van plaats. Door deze verplaatsingen tijdens één viering en door het functioneel gebruik van een groot aantal plaatsen in de rituele ruimte heeft de eredienst op feestdagen een gevarieerd, beweeglijk en dynamisch karakter.

3.5.1.2 Relieken en reliekenverering

De geraadpleegde ordinarii laten zien dat het bezit en de verering van relieken zeer algemeen was in de middeleeuwen.⁶⁷⁵ Relieken zijn stoffelijke resten van een heilige of voorwerpen die in aanraking zijn geweest met Christus of een heilige of met hun graf.⁶⁷⁶ Ook *Officia Propria* vermeldt relieken maar meestal in algemene termen (*reliquae, aliae reliquae, omnes reliquae, scrinium reliquiarum*) waardoor het niet duidelijk is hoeveel relieken er in het bezit van de abdij van Thorn zijn geweest en van

⁶⁷⁴ Het begin en het einde van de processies komen uitgebreider aan de orde in § 3.5.3.2.

⁶⁷⁵ Over de geschiedenis van de reliekencultus zie Angenendt (2007); Angenendt (1989); Legner (1995); Snoek (1995); Van Os (2000); Freeman (2011). Cf. A. Hollaardt, 'Relieken', LitWb II, kolom 2375-2378 en F. Pfister, 'Reliquien', in: HWDA VII, kolom 681-685. Over reliekenverering door het volk zie Jaggi (1989). Voor een psycho-analytische benadering van de reliekenverering zie Röckerath (1989).

⁶⁷⁶ Caspers (1992), 251; Gielis (2010-a), 16.

welke heiligen ze waren. Alleen de volgende relieken worden met name genoemd: de arm van Benedictus, de Doornenkroon (*spina coronae*), een reliek van het Heilig Kruis, relieken van Antonius en waarschijnlijk een cilinder met daarin de relieken van Christophorus en andere heiligen.

De gebruikelijke plaats om relieken te bewaren was in de middeleeuwen de sacristie, waar ook de textilia en andere kostbare voorwerpen werden bewaard.⁶⁷⁷ Of dat in de abdij van Thorn ook het geval is geweest, is onzeker. *Officia Propria* gebruikt meerdere malen het woord *sacristia* maar daarnaast de term *camera reliquiarum*. Dat zou een deel van de sacristie geweest kunnen zijn maar wellicht was het een speciale ruimte waarin ook andere kostbaarheden bewaard werden. Een indicatie daarvoor bieden de rubrieken van het jaargetijde van de heren van Kempelant. Op die dag staat er midden in het schip een katafalk. Die is bedekt met een kostbaar goudgeweven kleed (*aurea tapita*) dat wordt bewaard op dezelfde plaats waar ook de relieken zijn opgeborgen: de *camera reliquiarum*.

Verder blijkt uit *Officia Propria* dat er zich niet nader gespecificeerde relieken bevonden in het retabel op het hoogaltaar. Over het algemeen waren dat kleine relieken.⁶⁷⁸ Vermoedelijk hadden ze daar hun vaste plaats want de vleugels van een retabel dienden onder meer om het retabel af te sluiten om diefstal en beschadiging van relieken en andere kostbaarheden te voorkomen.⁶⁷⁹ In de abdij van Thorn was het retabel op het hoofdaltaar dan ook vrijwel altijd gesloten. Alleen op hoogtijdagen werd het geopend om op die wijze de relieken te tonen.

Figuur 11: De arm van Benedictus

Alle relieken uit de abdij van Thorn zijn verloren, behalve de reliek van Benedictus. Die wordt in *Officia Propria* aangeduid met *brachium sancti Benedicti* (de arm van de heilige Benedictus). Dat suggereert dat deze relikwie geplaatst was in een houder

⁶⁷⁷ Reinle (1988), 140.

⁶⁷⁸ Snoek (1995), 204.

⁶⁷⁹ Kroesen en Steensma (2004), 79.

die de vorm had van een onderarm, een vormgeving die vaak voorkwam.⁶⁸⁰ De reliekhouders van Benedictus uit de abdij van Thorn heeft echter niet deze vorm. De relik zelf is een complete, gemummificeerde onderarm en hij is vervat in een glazen cilinder, waardoor hij duidelijk zichtbaar is.⁶⁸¹ Die cilinder dateert uit het eerste kwartaal van de vijftiende eeuw. Hij is bewaard gebleven maar de oorspronkelijke voet en stam waarop hij geplaatst was, zijn verloren. Tot voor kort stond deze reliekhouders met daarin de arm van Benedictus op een later gemaakte voet en stam onder het altaar van Benedictus in de crypte onder het hoogkoor van de voormalige abdijkerk, momenteel de parochiekerk van Thorn. Zie Figuur 11. In 1887 heeft de edelsmid Hubertus Esser uit Weert een nieuwe voet en een nieuwe stam gemaakt en hij heeft de cilinder uitgebreid met een torenvormige constructie.⁶⁸² In deze vorm staat de reliekhouders momenteel in een vitrine in de genoemde crypte.

Ook is het in de middeleeuwen niet ongebruikelijk dat relieken werden opgeborgen in beelden van heiligen.⁶⁸³ Bij de restauratie in de jaren 1967-1969 van de eerder besproken Calvariegroep⁶⁸⁴ werden in het achterhoofd van de Christusfiguur relieken gevonden, die in vijftiende-eeuws textiel waren gewikkeld.⁶⁸⁵ Deze relieken worden in *Officia Propria* niet vermeld en het is – voor zover kon worden nagegaan – niet bekend van welke heilige(n) het relieken zijn, of hun echtheid is onderzocht en of ze bewaard zijn gebleven.⁶⁸⁶

Uit een testament van het jaar 1486 blijkt dat er in de abdij van Thorn nog meer relieken zijn geweest. In dat jaar heeft abdis Gertruydt van Sombreff, *sittende op hoeren cuytzbedde in der groene kaemeren haers abdyenhuys van Thoren, sych nyet wael ghevoelende in den lichaem*, haar zelfgeschreven testament overhandigd aan de notaris.⁶⁸⁷ Eén van haar laatste wensen luidt: *Item latet en besettet sy eyn groeten gulden ketten tot eyn ciborien te maken gelyck synte Benedictus arm, waerynne men besluten sal dy reliquien van sente Crestoffels ende ander heylichdom dat in den monster ongeschiert is*. De abdis laat een grote gouden ketting na en ze wil dat er een reliekschrijn (*ciborie*) van wordt gemaakt die de dezelfde vorm heeft als de reliekhouders van de relieken van Benedictus. In die schrijn moeten de relieken worden geplaatst van Christophorus en de relieken van andere heiligen (*ander heylichdom*) die er blijkbaar wel zijn maar die nog niet in een schrijn zijn geplaatst (*ongeschiert is*).

De verering van Christophorus in Thorn is langs twee wegen bekend: ze wordt vermeld in *Officia Propria* en in de noordelijke zijbeuk, de huidige sacramentskapel,

⁶⁸⁰ Over de vormgevingen van reliekschrijnen zie Reinle (1988). Voor afbeeldingen van reliekschrijnen zie Van Os (2000). Voor afbeeldingen van reliekhouders met de vorm van een onderarm zie Van Os (2000), 134-141, 168 en 190.

⁶⁸¹ Een glazen cilinder is in de middeleeuwen een veel gebruikt middel om een relik of het Sacrament onverhuld te laten zien (Snoek (1995), 288).

⁶⁸² Van Cauteren (1987), 40-41.

⁶⁸³ Voor voorbeelden zie Van Os (2000), 39, 109 en 124-126.

⁶⁸⁴ Zie § 3.3.4.

⁶⁸⁵ Van Cauteren (1987), 22.

⁶⁸⁶ Over het onderzoek naar de echtheid van relieken zie Strydonck (2006).

⁶⁸⁷ Habets I, akte nr. 443 van 21 maart 1486.

bevindt zich een muurschildering waarop deze heilige staat afgebeeld en die al bestond ten tijde van *Officia Propria*.⁶⁸⁸ Uit het testament van abdis Gertruydt van Sombreff blijkt bovendien dat men in Thorn in het bezit was van relieken van Christoffel maar *Officia Propria* maakt daar geen melding van. Wel worden daarin op het feest van de dedicatie van het Johannesaltaar en op het feest van Lambertus *brachii* vermeld.⁶⁸⁹ Mogelijk wordt daarmee behalve de arm van Benedictus ook de cilinder met de relieken van Christoffel bedoeld.

In de middeleeuwen werden de relieken op verschillende manieren vereerd. De voornaamste daarvan zijn: relieken bezoeken, uitstallen, meedragen in processies en er de zegen mee geven.⁶⁹⁰ Daarnaast zijn er algemenere vormen van verering zoals ervoor knielen en ze kussen.⁶⁹¹ Verder worden relieken die uitgesteld zijn of die in een processie worden megedragen altijd omgeven met brandende kaarsen, zoals ook voor het Sacrament gebruikelijk is.⁶⁹²

De verering van de relieken in de abdij van Thorn komt in hoofdlijnen overeen met deze algemeen gebruikelijke vormen.⁶⁹³ Daarnaast heeft de verering in Thorn ook eigen kenmerken. Op de eerste plaats wordt voor het uitstallen van de relieken op een bijzondere wijze gebruik gemaakt van de liturgische ruimte. Afhankelijk van het betreffende feest, worden verschillende altaren gebruikt: het hoofdaltaar, het Georgiusaltaar vooraan in het schip, het altaar van de 1000 Maagden op het koor van de dames, het Anna-altaar, het Lambertusaltaar en het Johannesaltaar.

Op de hoogfeesten wordt het retabel op het hoofdaltaar geopend.⁶⁹⁴ Als het retabel geopend is, zijn de relieken die zich daarin bevinden zichtbaar tijdens de vieringen op die dagen en voor deze relieken worden bijzondere kaarsen geplaatst die alleen gebruikt worden als het retabel is geopend, de *candelae reliquiarum*. Deze relieken worden echter op geen enkele wijze betrokken bij de vieringen van de genoemde feestdagen. Bovendien beslaat de plaats waar ze staan maar een klein deel van het geopende retabel en daardoor is dat retabel in zijn geheel vanuit het schip gezien indrukwekkender dan de relieken. Het lijkt daarom gerechtvaardigd om te veronderstellen dat het tonen van de relieken meer bedoeld is om deze feestdagen extra allure te geven dan om gelegenheid te bieden om ze te vereren.

Op enkele dagen worden de relieken op een bijzondere wijze vereerd. Ze zijn dan uitgesteld terwijl er een preek wordt gehouden en na de preek geeft de predikant met de relieken aan ieder afzonderlijk de zegen. Deze bijzondere combinatie van preek en zegening wordt verderop nader besproken.⁶⁹⁵

⁶⁸⁸ Zie § 1.1.

⁶⁸⁹ Zie § 4.12.2.3 en § 4.12.2.4.

⁶⁹⁰ Snoek (1995), 227.

⁶⁹¹ Snoek (1995), 236.

⁶⁹² Vincent (2004), 202-207. Over de wederzijdse beïnvloeding van de verering van relieken en de verering van het Sacrament zie Snoek (1995).

⁶⁹³ Details over de verering van de relieken komen aan de orde bij de behandeling van de afzonderlijke feestdagen.

⁶⁹⁴ Zie § 3.4.7.

⁶⁹⁵ Zie § 3.5.4.

3.5.2 Het algemene patroon van de vespers

In de latere middeleeuwen zijn de eerste vespers belangrijker dan de tweede.⁶⁹⁶ In *Officia Propria* blijkt dat uit de herhaaldelijk voorkomende rubriek *in primis Vesperis luditur organis sed non in secundis* en uit het feit dat de tweede vespers bij een aantal feestdagen niet expliciet worden vermeld. Dat ze echter wél gevierd werden, blijkt uit meerdere malen vermelde rubrieken als *Utraeque servantur Vesperae* en *In primis et secundis Vesperis luditur organis*. Verder worden in Thorn negen feestdagen op een bijzondere wijze gevierd doordat op die dagen de eerste vespers eerst door de dames worden gezongen en vervolgens door de clerici of door de clerici en de dames gezamenlijk. Het zijn de volgende feestdagen: Sacramentsdag, Theopheria, Geboorte van Johannes de Doper, Maria-Visitatie, Maria-Tenhemelopneming, Michael, de viering van de dedicatie van de abdij, de viering van de dedicatie van de parochiekerk en Catharina (25 november).

De inhoud van de vespers die de dames zingen wordt in *Officia Propria* niet vermeld maar de teksten en de melodieën van de vespers die de clerici alleen of samen met de dames zingen zijn vrijwel allemaal in extenso genoteerd en daaruit blijkt dat ze allemaal de volgende inhoudelijke structuur hebben.

Structuur A:

- Vijf psalmen met antifonen
- Hymne
- Capitulum
- Responsorium
- Versikel met respons
- Antifoon met *Magnificat*
- Oratie
- *Benedicamus*

Hughes geeft echter het volgende als algemene structuur voor de vespers in de middeleeuwen.⁶⁹⁷

Structuur B:

- Vijf psalmen met één, respectievelijk vijf antifonen
- Capitulum
- Responsorium
- Hymne
- Versikel met respons
- Antifoon met *Magnificat*
- Oratie
- *Benedicamus*

⁶⁹⁶ Hughes (1982), 69. Cf. Kurzeja in LO Trier, 364.

⁶⁹⁷ Hughes (1982), 68. Cf. Pascher (1954), 170.

Het verschil tussen deze twee structuren wordt bepaald door de plaats van de hymne. In structuur A staat de hymne vóór het capitulum en in structuur B staat ze achter het responsorium. Structuur B lijkt het meest voor te komen.⁶⁹⁸ Structuur A is niet exclusief voor Thorn: ze is ook gebruikelijk in enkele andere plaatsen en het valt daarbij op dat die allemaal vallen onder het aartsbisdom Keulen.⁶⁹⁹

De tekst en de muziek van de vespers van Theopheria zijn gelijk aan die van Sacramentsdag en de tekst en de muziek van de dedicatieviering van de parochiekerk zijn hetzelfde als die van de viering van de dedicatie van de abdij. Voor het overige heeft elk van de genoemde feestdagen zijn eigen vespers. Er zijn dus geen negen maar zeven inhoudelijk verschillende vespers.

Voor het *Benedicamus* zijn de zaken complexer. Het heeft op de genoemde feesten niet zijn gebruikelijke formule⁷⁰⁰ maar een troop-achtige textuele uitbreiding die inhoudelijk bij dat feest past.⁷⁰¹ Die getropeerde teksten zijn niet op alle feestdagen anders. Theopheria en Sacramentsdag hebben: *Benedicamus in laude panis quem Christus dedit discipulis suis, dicens: Hoc est corpus meum Domino. Deo dicamus in laude*. De tekst van de dedicatieviering van de parochiekerk en van de dedicatieviering van de abdij luidt: *Benedicamus hoc templum sanctificanti ut hoc intranti et veniam petenti detur remissio oranti Dominum*. Maria-Visitatie en Maria-Tenhemelopneming hebben allebei de tekst: *Benedicamus in laude Iesu qui suae matri Marie benedixit in aeternum Domino*.⁷⁰² Verder verschillen de teksten van het feest van Michael en dat van Johannes alleen wat de naam betreft: *Benedicamus Domino, o Michael, o Michael* en *Benedicamus Domino, o Ioannes, o Ioannes*. Voor het *Benedicamus* zijn er dus geen negen teksten maar slechts vijf, strik genomen zes.

Voor de zang zijn deze zes teksten verdeeld over drie melodieën⁷⁰³ en ze worden gezongen door twee leerlingen (*iuvenes*). Dit solistisch zingen van het *Benedicamus* door leerlingen is ook van elders bekend.⁷⁰⁴ In Thorn wordt het niet alleen solistisch gezongen maar ook op een bijzondere plaats: de leerlingen staan dan midden voor het altaar en trekken daarmee de aandacht. Bovendien wordt het *Benedicamus* daarna in zijn geheel door het koor herhaald. Door deze drie bijzonderheden krijgt het slot van de vespers een bijzonder feestelijk karakter.

De plaats waar deze vespers worden gevierd is verschillend. Op de vieringsdag van de dedicatie van de parochiekerk en op het feest van Michael, de patroonheilige

⁶⁹⁸ Structuur B staat onder andere in: LO Besançon, 286; LO Fécamp, 273; LO Rheinau, 163; LO Utrecht-Maria, 71 en LO Zurzach, 214.

⁶⁹⁹ Zie: LO Maastricht-OLV, 86; LO Tongeren, 205; LO Paderborn, 203 en LO Keulen-Apostelen, 240-241.

⁷⁰⁰ V/ *Benedicamus Domino*. R/ *Deo gratias*.

⁷⁰¹ Over het begrip *troop* zie bijvoorbeeld Husmann (1959) en Kurris (1999). Teksten van tropen zijn uitgegeven in onder andere Jonsson e.a. (1975-1990). Uitvoerige, berijmde troperingen van het *Benedicamus* zijn bekend uit Rouen (editie in Grad Rouen, 18 en Young (1933), II, 19) en Sens (editie in Villetard (1907), 91-92, 103, 107, 117 en 120-121).

⁷⁰² Deze tekst is ook bekend uit andere manuscripten uit de Nederlanden. Twee voorbeelden daarvan zijn gepubliceerd door Ike de Loos † (De Loos (2002), 164-166).

⁷⁰³ Van Acht heeft deze melodieën gepubliceerd (Van Acht (1985), 116-117).

⁷⁰⁴ Zie bijvoorbeeld LO Tongeren, 2, 26, 60, 104, 168 en 487 en LO Maastricht-OLV, 77.

van die kerk, worden ze met alternerende koren gezongen op het hoogkoor in de parochiekerk. Het ene koor wordt gevormd door de clerici, het andere door de dames. Op de andere dagen zingen de clerici de vespers in de abdijkerk; meestal op het hoogkoor maar op het feest van Johannes de Doper bij het Johannesaltaar en op het feest van Catharina bij haar altaar in de crypte.⁷⁰⁵

De vespers die de clerici vieren in de abdijkerk worden door twee geestelijken geleid (*servantur*).⁷⁰⁶ Dat betekent dat ze leiding geven aan het koor door de voorzang te verzorgen.⁷⁰⁷ Ze dragen daarbij de koormantel (*cappa*). Dat de vespers worden geleid en dat daarbij de *cappa* wordt gedragen, is ook uit andere plaatsen bekend en het duidt aan dat het feest een hoge graad heeft.⁷⁰⁸ Bovendien draagt het bij aan het feestelijk karakter van deze vieringen. Die feestelijkheid wordt bovendien benadrukt doordat alleen tijdens deze vespers vier kaarsen op een bijzondere wijze worden gebruikt: twee staan er op het hoogaltaar, een voor het Mariabeeld en de vierde kaars is de paaskaars, als die er tenminste is (*si fuerit*).⁷⁰⁹

Zoals gezegd, geeft *Officia Propria* geen informatie over de inhoud van de vespers van de dames. Vermoedelijk is de inhoud gelijk aan die van de vespers die door de clerici worden gezongen. Maar in één geval blijkt uit de rubrieken dat de inhoud verschilt. Bij de viering van de wijdingsdag van de parochiekerk zingen de dames eerst hun vespers in de abdijkerk. Daarna gaat men naar de parochiekerk en daar zingen de dames samen met de clerici de vespers van de kerkwijding. De vespers die de dames eerst in de abdijkerk hebben gezongen zijn dus niet die van de kerkwijding van de parochie geweest maar ze hebben een andere inhoud gehad, mogelijk die van de zondag of van Allerheiligen. Dat geeft echter geen uitsluitsel over de inhoud van de vespers van de dames op de andere feestdagen.

Dat de vespers twee maal worden gevierd, wordt ook vermeld voor het damessticht in Essen. Ook daar is sprake van twee inhoudelijk verschillende vespers bij feesten waarop tevens een dedicatie wordt gevierd. De clerus zingt dan de vespers van de dedicatie en de dames zingen daarna die van de betreffende feestdag.⁷¹⁰ In Essen worden dus niet, zoals in Thorn, eerst de vespers door de dames gezongen en daarna door de clerici maar omgekeerd: eerst door de clerus en daarna door de dames. Ook uit het damessticht in Gerresheim zijn twee na elkaar gezongen en inhoudelijk verschillende vespers bekend.⁷¹¹

Bijzonder maar niet uniek voor de abdij van Thorn bleken in het voorgaande de structuur van de vespers, het dragen van de *cappa* door de voorzangers, de troepachtige uitbreidingen en de bijzondere uitvoering van het *Benedicamus* en de eigen-

⁷⁰⁵ Het zingen van de vespers bij een ander altaar als het hoofdaltaar is ook van andere plaatsen bekend. Zie voor voorbeelden Van Tongeren (2009-a), 265.

⁷⁰⁶ Alleen bij de vespers op het feest van Catharina wordt dat niet vermeld.

⁷⁰⁷ Hughes (1982), 367, noot 76.

⁷⁰⁸ In Bayeux, bijvoorbeeld, wordt het koor op de grotere feesten geleid *cum duabus capis* of *cum quatuor capis* naargelang de graad van het feest (LO Bayeux, 2).

⁷⁰⁹ Fol. 235.

⁷¹⁰ LO Essen, 79, 98, 100, 107 en 109.

⁷¹¹ Op het feest van Johannes de Doper *est consuetudo ut domine cantent de festo et clerici de dedicatione* (LO Gerresheim, 209-210).

aardigheid dat de vespers door de dames en die door de clerus na elkaar en afzonderlijk worden gezongen. Dat laatste gebruik is alleen aangetroffen in damesstichten en het hangt ongetwijfeld samen met de van oudsher voorgeschreven strikte scheiding van vrouwen en mannen in dergelijke samenlevingsvormen.⁷¹² Uit het gezamenlijk vieren van de vespers in het hoogkoor van de parochiekerk blijkt echter dat men in de abdij van Thorn met dat voorschrift ‘liberaal’ omgaat.

3.5.3 Algemene facetten van de processies

3.5.3.1 Inleiding

Het ten uitvoer brengen van talrijke processies is een karakteristiek kenmerk van de middeleeuwse liturgie⁷¹³ en uit *Officia Propria* blijkt dat er ook in Thorn in de loop van het liturgisch jaar een groot aantal processies wordt gerealiseerd. Processies kunnen worden omschreven als een door gelovige personen groepsgewijs en geordend voortgaan dat is geritualiseerd.⁷¹⁴ Wat betreft hun vormgeving en hun functie zijn er echter belangrijke onderlinge verschillen en een eenduidige typologie is daarom nauwelijks mogelijk.⁷¹⁵ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat eerder voorgestelde typologische indelingen eveneens onderlinge verschillen vertonen.⁷¹⁶

Bovendien blijkt uit het onderzoek naar processies dat de verschillende processievormen elkaar in de loop van de tijd duidelijk hebben beïnvloed.⁷¹⁷ Dat geldt bijvoorbeeld voor de onderlinge beïnvloeding van de relatief laat ontstane processie op Sacramentsdag en andere theophorische processies.⁷¹⁸ Ook komt het in de historische ontwikkeling voor dat een verplaatsing eerst louter functioneel is en pas later geritualiseerd wordt. Zo werd bijvoorbeeld op Witte Donderdag het Sacrament aanvanke-lijk zonder enig ritueel ter bewaring weggebracht⁷¹⁹ maar in het derde kwart van de elfde eeuw blijkt deze theophorische *translatio* geëvolueerd te zijn tot een processie met kaarsen en wierook.⁷²⁰ Verder moet rekening gehouden worden met verschillen

⁷¹² Zie § 3.3.4.

⁷¹³ Kurzeja in LO Trier; Bärsch (2012), 50.

⁷¹⁴ Martimort (1955), 46; Felbecker (1995), 34; Anton Quack, ‘Prozession. I. Religionsgeschichtlich’, in: LThK³, VIII, kolom 678-679; Margry (2000-a), 34.

⁷¹⁵ *Sie [die Prozession] dient unterschiedlichen Zwecken, wobei eine eindeutige Typologie aufgrund der Vielschichtigkeit der Handlung kaum möglich ist* (Albert Gerhards, ‘Prozession. II. In der Kirchengeschichte’, in: TRE, XXVII, kolom 593-597, hier 593). Cf. Margry (2000-a), 39 en Nijsten (1994), 37-59.

⁷¹⁶ Cf. Margry (2000-a), 42.

⁷¹⁷ Margry (2000-a), 39.

⁷¹⁸ Zie Caspers (1992), 75-92 en § 4.11.2.

⁷¹⁹ Auf der Maur (1983), 106.

⁷²⁰ *Ipse vero hostie a sacerdote et ministris altaris indutis, cum processione, scilicet cum cereis et incenso, super quoddam altare honorifice deportentur* (LO Rouen/Avranches, 32).

in plaatselijke gebruiken. Zo is bijvoorbeeld ten tijde van *Officia Propria* de *translatio* op Witte Donderdag in veel plaatsen een theophorische processie maar in Thorn is dat wegens plaatselijke omstandigheden niet het geval.⁷²¹

Een belangrijke plaats in de historische ontwikkeling van de processies wordt ingenomen door de processie op zondagen. Het gebruik om op zondag voor de hoogmis een processie te houden waarbij besprenkeld werd met wijwater en waaraan door het hele convent werd deelgenomen, bestond in kloosters al in de achtste eeuw. De route beperkte zich niet tot de abdijkerk en de kruisgang maar men ging ook naar een aantal vertrekken in het klooster om die met wijwater te besprenkelen. In de negende eeuw raakt deze wijwaterprocessie ook in gebruik bij seculiere kerken. Over het algemeen ging de route daar door de kruisgang of rond de kerk en in veel plaatsen ook over het kerkhof.⁷²² De processie met wijwater schijnt aanvankelijk alleen op zondag te hebben plaatsgevonden. Hoogfeesten hadden eigen processies met een plechtig karakter maar als zo'n feest op een zondag viel, dan werd die processie bovendien voorafgegaan door de besprenkeling met wijwater. In de latere middeleeuwen vond die besprenkeling op hogere feestdagen ook plaats als ze niet op een zondag vielen.⁷²³ In deze ontwikkeling doet zich dus het verschijnsel voor dat twee typen van processies als het ware fuseren.

De processies van de abdij van Thorn kunnen beschouwd worden als een concrete plaatselijke kristallisatie van een aantal historische processen, waarvan er hierboven enkele beknopt zijn besproken. Voor de behandeling van die processies wordt daarom maar vooral ook vanwege de hierboven geschetste problematiek, niet uitgegaan van een bestaande typologie maar van de gegevens in *Officia Propria*. Bij een groot aantal feestdagen behandelt *Officia Propria* de processie die op die dagen plaatsvindt. De beschrijvingen van die processies lopen qua gedetailleerdheid zeer uiteen maar ze geven desondanks voldoende informatie om daaruit te kunnen afleiden welke gegevens specifiek zijn voor de processie op een bepaald feest en welke voor meerdere processies gelden.

Daarbij kunnen twee hoofdgroepen onderscheiden worden.⁷²⁴ De eerste groep bestaat uit processies die een geïntegreerd deel vormen van een viering, bijvoorbeeld de processie naar de *elevatio* tijdens de viering van de paasnacht. De eigenschappen van deze processies worden in het algemeen sterk bepaald door de viering waar ze deel van zijn. Ze worden daarom besproken bij de behandeling van de afzonderlijke feesten. De andere groep wordt gevormd door processies die beschouwd kunnen worden als zelfstandige vieringen omdat ze een eigen openingsprocedure en een eigen slotprocedure hebben. Ze hebben een aantal elementen met elkaar gemeen, die besproken worden in de volgende paragraaf. Verder zijn er enkele verplaatsingen die door *Officia Propria* weliswaar worden aangeduid met *processio* maar dat zijn in feite louter functionele verplaatsingen die niet geritualiseerd zijn.

⁷²¹ Zie § 4.3.7.2.

⁷²² Franz I (1909), 633; Eisenhofer I (1932), 478; Kurzeja in LO Trier, 325; Bärsch (2012), 58-59.

⁷²³ Kurzeja in LO Trier, 327-328.

⁷²⁴ De processies van de abdij van Thorn worden ook behandeld door Van Acht (Van Acht (1985), 73-76).

3.5.3.2 Zelfstandige processies

De zelfstandige processies vinden vrijwel altijd plaats in aansluiting op de sext.⁷²⁵ Op enkele feestdagen zijn de dames op dat moment in het midden van het schip omdat ze daar de sext hebben gezongen maar op de meeste andere feestdagen viëren ze de sext op hun eigen koor en nadat ze die hebben beëindigd, komen ze in stilte naar het midden van het schip.

De procedure waarmee vervolgens de processie wordt geopend, verloopt voor alle zelfstandige processies op dezelfde manier. De dames zingen de antifoon *Asperges me, Vidi aquam* of *Exsurge Domine adiuva nos*. Die laatste antifoon wordt gezongen tijdens de opening van de processies op het feest van Marcus (*letania maior*) en op de Kruisdagen (*letaniae minores*).⁷²⁶ De antifoon *Vidi aquam* wordt gezongen op Pasen en op de zondagen en grote feestdagen in de paastijd; de antifoon *Asperges me* op de overige zondagen in het kerkelijk jaar.

Terwijl de dames de antifoon zingen sprenkelt de officiant met wijwater. Wie of wat hij besprenkelt wordt bij geen enkel feest vermeld maar waarschijnlijk besprenkelt hij eerst de clerus in het hoogkoor en vervolgens de dames in het midden van het schip. Als hij de besprenkeling heeft voltooid, zingt hij staande voor het Georgiusaltaar een versikel dat de dames beantwoorden en vervolgens een oratie.⁷²⁷ De teksten van het versikel en de oratie verschillen naargelang de betreffende feestdag. Na de oratie begint de processie. Het bijzondere van deze ordo is vooral dat het versikel en de oratie door de officiant niet worden gezongen bij het hoofdaltaar maar bij het Georgiusaltaar in het schip, waar de dames de zang verzorgen. De openingsprocedure wordt daardoor zowel daadwerkelijk als ruimtelijk een aangelegenheid van de officiant en de dames waarbij de clerus op afstand en passief aanwezig is.⁷²⁸

⁷²⁵ Op de feestdag van Marcus volgt de processie na de hoogmis, op de Kruisdagen en Theophoria na de noon en op Hemelvaartsdag na de terts.

⁷²⁶ Deze antifoon en een of meer psalmverzen worden gezongen tijdens de opening van boeteprocessies. Daar horen ook de processies bij die worden gehouden op de zeven vrijdagen na Pinksteren maar die worden in *Officia Propria* niet vermeld. Cf. LO Tongeren 241 en Kurzeja in LO Trier, 323-324.

Het gebruik om de antifoon *Exsurge Domine* te zingen bij de *aspersio* op de Kruisdagen is aangetroffen in: LO Bayeux, 157; LO Bonn-Cassius (2), 255; LO Keulen-Dom, 184; LO Laon, 139; LO Leuven/ Anderlecht, 110 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 83; LO Maastricht-Servaas, 81; LO Prémontré, 78; LO Rouen-St.-Lô, 180; LO Tongeren, 199. Cf. Bärsch (1997), 272.

⁷²⁷ Op Sacramentsdag zingt de officiant het versikel en de oratie niet bij het Georgiusaltaar maar bij het hoogaltaar.

⁷²⁸ Ook in andere damesstichten komt de officiant naar de plaats waar de dames zich bevinden om ze met wijwater te besprenkelen terwijl ze de antifoon zingen. Zie LO Keulen-Ursula, 128; LO Gerresheim, 205 en Cohausz (1951), 60 (damessticht Geseke). Dit gebruik hangt samen met het voor damesstichten karakteristieke gegeven dat het koor van de dames zich bevindt op een hogere en van het hoogkoor gescheiden plaats. Zie § 3.3.4.

Ook de wijze waarop deze processies worden beëindigd, verloopt in bijna alle gevallen op dezelfde wijze. Als de processie bij terugkeer de abdijkerk weer binnenkomt, keren de dames onder het zingen van een of meer antifonen⁷²⁹ weer terug naar het midden van het schip en de officiant gaat met zijn assistenten weer naar het Georgiusaltaar. Daar zingt hij een versikel dat beantwoord wordt door de dames en daarna beëindigt hij de processie met de slotoratie. Deze ordo laat zien dat ook de beëindiging van de processie zowel daadwerkelijk als ruimtelijk een aangelegenheid is van de officiant en de dames. Na de slotoratie van de processie volgt de hoogmis die bij het hoogaltaar wordt gecelebreerd en die door de dames wordt gezongen.⁷³⁰ Op de hoogtijdagen blijven de dames dan in het midden van het schip en zingen daar de hoogmis maar op de andere dagen gaan ze terug naar hun eigen koor.

De zelfstandige processies kunnen verder in twee groepen worden verdeeld op basis van het aantal gezangen dat onderweg wordt uitgevoerd. De ene groep (groep A) bestaat uit processies waarin onderweg meer dan twee gezangen ten uitvoer worden gebracht. In de andere groep (groep B) wordt er onderweg slechts één responsoorium gezongen. Alleen op Pasen en op de zondagen en grote feestdagen in de paastijd worden er in deze groep twee gezangen ten gehore gebracht.⁷³¹

Uit het feit dat de processies van groep A meerdere gezangen hebben, volgt dat hun route relatief lang is. *Officia Propria* noemt de feestdagen waarop deze grote processies plaatsvinden *magnae processionis festa* maar vermeldt niet welke feestdagen dat zijn.⁷³² Dat valt echter af te leiden uit de specificaties van de gezangen en de beschrijvingen van de routes. Tot deze groep horen de processies die gehouden worden op de feestdag van Marcus (*litania maior*), de drie Kruisdagen (*litaniae minores*) en Theopheria. Deze processies verlaten niet alleen het immuniteitsgebied van de abdij maar ze gaan bovendien verder dan de grenzen van het dorp Thorn.⁷³³ Verder hoort bij deze groep de processie op Sacramentsdag. Met uitzondering van Theopheria dat wordt gevierd op de zondag na Hemelvaart, zijn het allemaal feesten die in de regel niet op zondag vallen maar die wel beginnen met een besprenkeling met wijwater. Deze feesten vertegenwoordigen daarmee de laatste fase in de ontwikkeling van de wijwaterprocessie.

De grote processies (groep A) hebben niet alleen een lange route maar het zijn ook de meest feestelijke processies. De mate van feestelijkheid verschilt per processie maar ze hebben met elkaar gemeen dat de abdis en de hele gemeenschap van de abdij eraan deelnemen en dat er relieken en/of een Mariabeeld en/of het Sacrament worden meegedragen.

⁷²⁹ Op Sacramentsdag en Theopheria wordt bij binnenkomst van de abdijkerk een hymne gezongen.

⁷³⁰ Op Sacramentsdag volgt na de oratie eerst de zegen met het Sacrament en pas daarna de hoogmis die alleen op deze dag door de clerus wordt gezongen. Op het feest van Marcus, de Kruisdagen en Theopheria volgt na de oratie niet de hoogmis (die is op die dagen al eerder gevierd) maar een ritueel waarmee de viering wordt besloten.

⁷³¹ De processies in de paastijd zijn behoudens enkele details gelijk aan de processie voor de hoogmis van Pasen. Deze processies worden nader besproken in § 4.7.3 en in § 4.9.2.

⁷³² Fol. 112.

⁷³³ De grenzen van het immuniteitsgebied staan aangegeven in § 3.3.5, Figuur 10.

Afgezien van de processies op Pasen en in de paastijd, wordt in de processies van groep B – zoals gezegd – slechts één responsorium gezongen. *Officia Propria* specificiert dat responsorium voor de processie die voorafgaat aan de dagmis op Kerstmis, voor de processie voor de hoogmis op Maria-Tenhemelopneming en op Allerheiligen, alle drie feestdagen die in de regel niet op een zondag vallen. Verder wordt een responsorium uit het proprium van het betreffende feest vermeld voor de zondag na Dionysius (9 oktober), waarop de dedicatie van de abdij wordt herdacht, en voor een aantal feesten als ze op een zondag vallen.⁷³⁴ Ook voor de zondagen van de veertig-dagentijd (Quadragesima) en voor enkele zondagen uit de tijd na Pinksteren specificeert *Officia Propria* het responsorium dat wordt gezongen tijdens de processie. Daaruit blijkt dat er ook op ‘gewone’ zondagen tijdens de processie slechts één responsorium wordt gezongen.

In de hoge en late middeleeuwen is een besprenkeling met wijwater aan het begin van de processie voor de hoogmis op zondag zo vanzelfsprekend dat weinig libri ordinarii systematische informatie geven over deze processie.⁷³⁵ Ook *Officia Propria* geeft er geen beschrijving van maar bij enkele feesten staat een indicatie over de route die wordt gevolgd tijdens de processies van groep B. Bij het feest van Maria-Tenhemelopneming staat de vermelding dat de processie de abdijkerk verlaat door de poort in de Lambertuskapel die uitkomt op de kruisgang (*per magnam ianuam*) en als de translatie van Benedictus op een zondag wordt gevierd, gaat de processie door de kruisgang (*per ambitum*). Uit deze twee gegevens blijkt dat men de abdijkerk verlaat via de *magna ianua* en dat de processie vervolgens door de kruisgang gaat.

Omdat er tijdens de processies van deze groep maar één responsorium wordt gezongen, duurt de processie maar enkele minuten en de route moet dus betrekkelijk kort zijn. Een relatief lange route, bijvoorbeeld een die via de kruisgang naar buiten de abdij gaat en dan door de Kloosterbergstraat en via immuniteitspoort VII en het kerkhof door de noordwestelijke gelegen *porta caemiterii* de abdijkerk weer binnengaat, komt dan ook niet in aanmerking want voor een dergelijke route is één responsorium te kort om als gezang te dienen voor de hele processie.⁷³⁶ Terugkomst in de abdijkerk via de *magna ianua* is ook onwaarschijnlijk want de kruisgang in Thorn heeft niet de vorm van een carré maar een U-vorm. Daardoor is geen rondgang mogelijk met als gevolg dat men onderweg ergens zou moeten omkeren en het is vrijwel onuitvoerbaar om dat op een ordentelijke manier te doen.

Er is echter vanuit de kruisgang nog een andere toegang tot de abdijkerk: de zuidwestelijke poort. Dat moet wel de ingang geweest zijn, die men gebruikt heeft bij de terugkeer in de abdijkerk voor processies waarbij maar één responsorium werd gezongen en waarvan de route gaat via de *magna ianua*. De route gaat dan van het midden van de kerk, waar de dames en de officiant zich bevinden als de processie begint, naar de *magna ianua* en vervolgens door de hele kruisgang. Men komt dan aan de andere kant van de kruisgang door de zuidwestelijke poort weer terug in de abdijkerk. De dames gaan dan weer naar het midden van het schip en de officiant naar het Georgiusaltaar. Dit is de kortst mogelijke route om via de *magna ianua* en de

⁷³⁴ Lambertus, Besnijdenis des Heren, Maria-Visitatie, Maria-Geboorte en Maria-Ontvangenis.

⁷³⁵ Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 94 en 102.

⁷³⁶ Zie § 3.3.5, Figuur 10.

kruisgang de kerk weer binnen te komen en één responsorium is voldoende om als gezang toereikend te zijn voor de hele route.

Geconcludeerd kan worden dat de processies van groep B, behoudens de processies in de paastijd, de hierboven geschetste route volgen, dat er tijdens die processie een responsorium wordt gezongen uit het proprium van de betreffende feestdag, ook als die op een zondag valt en dat op een ‘gewone’ zondag een responsorium wordt gezongen uit het proprium dat geldt voor die zondag.

Tot de processies met een relatief korte route (groep B) horen ook de processies op de hoogtijdagen Kerstmis, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Maria-Tenhemelopneming en Allerheiligen. Aan deze processies nemen behalve de dames ook de abdis en de clerus deel maar ze zijn minder feestelijk dan de processies van groep A. Er worden geen relieken of beelden meegenomen en ook vermeldt *Officia Propria* niets over het meedragen van kruisen, vaandels of het evangelieboek. Vergeleken met wat in andere plaatsen gebruikelijk is,⁷³⁷ zijn deze processies op hoogtijdagen dan ook zeer eenvoudig en sober en in tegenstelling tot de feestelijke wijze waarop de processie op ‘gewone’ zondagen wordt gevierd in sommige andere plaatsen,⁷³⁸ is de zondagprocessie in Thorn waarschijnlijk van elke feestelijkheid gespeend en nog soberder dan de andere processies uit groep B.

Het lijkt er echter op dat *Officia Propria* een onvolledige specificatie geeft van de feestelijke elementen in de processies van groep B. *Officia Propria* zegt bijvoorbeeld alleen bij het feest van Maria-Ontvangenis en dat van Maria-Lichtmis dat er een beeld van Maria wordt meegedragen tijdens de processie als ze op een zondag vallen. Bij de andere Mariafeesten, waaronder Maria-Tenhemelopneming dat in de abdij van Thorn tot de allerhoogste feesten hoort, wordt dat echter niet vermeld.

Ondanks het geconstateerde tekort aan informatie in *Officia Propria* over de processies mag evenwel geconcludeerd worden dat de processies van groep B relatief eenvoudig en weinig feestelijk zijn. Over de oorzaken daarvan geeft *Officia Propria* geen directe informatie maar het feit dat daarin slechts een gering aantal relieken wordt genoemd en geen kostbaarheden zoals een rijk versierd evangelieboek of processiekruis duidt op weinig rijkdom.⁷³⁹ Verder is geconstateerd dat er ten tijde van *Officia Propria* waarschijnlijk hooguit vijftien dames in de abdij wonen, dat de kanniken grotendeels afwezig zijn en dat de kapelaans – afgezien van de verplichtin-

⁷³⁷ In bijvoorbeeld Tongeren is de opstelling van de processie op hoogtijdagen als volgt. Voorop wordt een baar met relieken (*feretrum*) gedragen. Daarna volgen een *puer* met wijwater, twee *pueri* met kruisen en twee *pueri* met evangelieboeken. Dan volgen de cantor met de hebdomadarius en het convent. Daarachter lopen de subdiaken, de diaken en de decaan en de processie wordt besloten met drie priesters die relieken dragen (LO Tongeren 169 en passim). Cf. LO Essen, 77-78; LO Maastricht-OLV, 7 en 357; Proc Sarum 11-14.

⁷³⁸ In de zondagprocessie van bijvoorbeeld de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht loopt een *solaris* met het processiekruis voorop en achter hem loopt een *solaris* met het wijwater. Daarna volgen de subdiaken met het evangelieboek, de diaken en de priester. Daarachter sluit het convent de processie (LO Maastricht-OLV, 4 en 356). Cf. LO Essen, 7-9 en 140-141 en Bärsch (2012), 58-63; Proc Sarum, 5-8; LO Tongeren, 267.

⁷³⁹ Zie ter vergelijking Falk (2008) voor een overzicht van de kerkschatten van het damessticht Essen. Zie ook Krone und Schleier (2005)

gen voor hun altaren – alleen op grote feesten bepaalde taken waarnemen in de eredienst.⁷⁴⁰ Deze gegevens leiden tot de conclusie dat op de minder belangrijke feestdagen en op de ‘gewone’ zondagen het aantal voor een processie beschikbare personen relatief klein is. Ook daardoor zijn de mogelijkheden beperkt om een processie op een feestelijke wijze gestalte te geven.

3.5.3.3 Staties bij altaren

In de middeleeuwen is het in veel plaatsen gebruikelijk dat men op de feestdag van een heilige op het einde van de eerste vespers in processie naar het altaar gaat dat aan die heilige is toegewijd. Daar houdt men dan een statie⁷⁴¹ om haar of hem te vereren en te gedenken.⁷⁴² Uit de geraadpleegde ordinarii blijkt dat de ordo van deze processie en deze statie geen min of meer uniform patroon laat zien maar dat er meerdere plaatselijke verschillen zijn. Die kunnen als volgt worden samengevat.

- Vrijwel overal zijn de eerste vespers het kader waarin de staties bij de altaren plaatsvinden maar in een paar plaatsen gaat men naar het statie-altaar op het einde van de lauden en/of op het einde van de tweede vespers.⁷⁴³
- Het startmoment van de processie naar het statie-altaar volgt meestal na de vespers maar in sommige plaatsen begint de processie al onder het zingen van het *Magnificat*.⁷⁴⁴
- Over het algemeen wordt er gezongen als men naar het statie-altaar gaat maar er zijn ook ordinarii die voor deze processie geen gezang vermelden.⁷⁴⁵
- In de meeste plaatsen vindt deze processie plaats zonder enig ceremonieel maar daar zijn een paar uitzonderingen op.⁷⁴⁶

⁷⁴⁰ Zie § 3.2.3.2.

⁷⁴¹ Met statie (*statio*) wordt in deze context bedoeld: ‘een halte die men maakt tijdens een processie’. Voor andere betekenissen van het woord *statio* zie W. de Wolf, ‘Statio’, in: LitWb II, kolom 2582-2584.

⁷⁴² Kurzeja in LO Trier, 328-332; Van Tongeren (2009-a), 265; Bärsch (2012), 57.

⁷⁴³ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht gaat men op het feest van Nicolaus drie maal naar zijn altaar: op het einde van zowel de lauden, als de eerste en de tweede vespers (LO Maastricht-OLV, 131). In Tongeren wordt op het feest van Nicolaus zowel na de eerste vespers als na de tweede vespers de kapel van die heilige bezocht (LO Tongeren, 345-347).

⁷⁴⁴ LO Keulen-Apostelen, 236; LO Lille, 27, 72, 81-82, 90. LO Maastricht-OLV, 131. In Tongeren begint de processie al tijdens het responsorium dat in de vespers aan het *Magnificat* voorafgaat.

⁷⁴⁵ LO Essen, onder meer 80, 98, 110; LO Gerresheim, 210. In Xanten wordt er een responsorium gezongen maar het is niet duidelijk of dat onderweg gebeurt of pas als men bij het statie-altaar is aangekomen (LO Xanten, 92, 93, 110, 113).

⁷⁴⁶ In Gerresheim worden het processiekruis en kaarsen meedragen (LO Gerresheim, 210); in Tongeren kaarsen en wierook (LO Tongeren, 345-347 en 524). In Sarum draagt een *puer* het boek van de officiant en verder worden kaarsen en een wierookvat meedragen maar geen processiekruis (Proc Sarum, bijvoorbeeld 136). In Sarum zijn er achttien processies naar altaren. Ze verlopen allemaal volgens nagenoeg dezelfde ordo.

- Overall worden tijdens de statie een versikel en een oratie gebeden uit het proprium van de feestdag. In sommige plaatsen gaat daar de herhaling van de antifoon bij het *Magnificat* aan vooraf;⁷⁴⁷ in andere plaatsen een responsorium uit het proprium van de feestdag.⁷⁴⁸ Er zijn dus twee verschillende reeksen gebruikelijk: antifoon – versikel – oratie en responsorium – versikel – oratie. Inhoudelijk zijn het suffragia, dat wil zeggen: teksten uit het proprium van de feestdag van een heilige aan wie of een heilig object waaraan het statie-altaar is toegewijd.⁷⁴⁹
- De oratie wordt meestal gevolgd door een of meer commemoraties.⁷⁵⁰
- In een aantal plaatsen wordt de viering beëindigd bij het statie-altaar⁷⁵¹ maar in andere gaat men terug naar het hoogkoor onder het zingen van een commemoratie-antifoon en de viering wordt dan in het hoogkoor besloten met het versikel en de oratie van die commemoratie.⁷⁵²

Uit *Officia Propria* blijkt dat er ook in de abdij van Thorn bij een groot aantal altaren staties werden gehouden. In die abdijskerk stonden zeventien altaren. Het waren niet alleen altaren die aan heiligen waren toegewijd maar er was ook een altaar toegewijd aan de Doornenkroon en een aan het Heilig Kruis. Dat houdt in dat ook op het feest

⁷⁴⁷ In Lille wordt bij het statie-altaar het *Magnificat* voltooid dat tijdens de processie wordt gezongen (LO Lille, 81-82, 90). In Tongeren is dit het *Magnificat* dat in de vespers volgt op het responsorium (LO Tongeren, 345-347 en 524). In Essen wordt het *Magnificat* bij het statie-altaar voor de tweede maal gezongen (LO Essen, onder meer 80, 98, 110).

⁷⁴⁸ LO Gerresheim, 210; Proc Sarum, bijvoorbeeld 136; LO Xanten, 92, 93, 110, 113.

⁷⁴⁹ P.C. Langeveld, 'Suffragium', in: LitWb II, kolom 2602-2604.

- De reeks die begint met een antifoon vertegenwoordigt de oudste vorm van het suffragium. Cf. Kurzeja in LO Trier, 330.
- De vervanging van de antifoon door een responsorium heeft mogelijk een oorzaak van praktische aard: een antifoon is ten opzichte van een responsorium over het algemeen relatief kort van duur en daardoor vaak niet lang genoeg om de route van het koor naar het statie-altaar zingend te kunnen afleggen.
- Dat dit probleem bekend was en dat er een praktische oplossing voor werd bedacht, blijkt bijvoorbeeld uit het volgende. In Lille zingt men tijdens deze processies altijd een antifoon. Op het feest van Nicolaas kiest men voor de terugkeer van de statie naar het koor de antifoon *Cum pervenisset* omdat die relatief lang is en bovendien moet men hem langzaam zingen, waardoor hij wat langer duurt (*quia prolixior est, et debet cantare tractim*) (LO Lille, 74).
- Dergelijke opmerkingen van praktische aard zijn niet ongebruikelijk in ordinarii. Zie § 4.2.5, noot 1009 voor andere voorbeelden.

⁷⁵⁰ Commemoraties zijn herdenkingen van het tijdeigen of van feesten die in het officie van een bepaalde dag tevens worden herdacht. Ze hebben dezelfde opbouw als de oudste suffragia (W. de Wolf, 'Gedachtenis', in: LitWb, kolom 799). Formeel zijn de commemoraties daardoor niet te onderscheiden van de oudste suffragia. Dat verklaart wellicht dat een commemoratie in enkele ordinarii wordt aangeduid met de term *suffragium* (*suffragia de Adventu* (LO Lille, 74); *suffragia de tempore* (LO Tongeren, 352); *suffragia consueta* (LO Essen, passim bijvoorbeeld 98)). Inhoudelijk is het verschil echter duidelijk: suffragia zijn teksten van het proprium van de feestdag maar commemoraties niet.

⁷⁵¹ LO Gerresheim, 210; LO Essen, onder meer 80, 98, 110; LO Xanten, 92, 93, 110, 113.

⁷⁵² LO Keulen-Apostelen, 236; LO Lille, 27, 72, 81-82, 90; Proc Sarum, bijvoorbeeld 136; LO Tongeren, 345-347, 524, 554.

van de Doornenkroon (11 augustus), van de Kruisvinding (3 mei) en van de Kruisverheffing (14 september) een statie werd gehouden bij het betreffende altaar. Verder waren de meeste altaren toegewijd aan meer dan één heilige.⁷⁵³ Op vrijwel alle feestdagen van heiligen aan wie en heilige voorwerpen waaraan een altaar was toegewijd, werd dat altaar bezocht. Daardoor waren er gedurende het kerkelijk jaar welgeteld achtenveertig staties bij altaren. Zie Schema 10 voor een specificatie.

Folio	Feestdag	Statiealtaar	Datum
131	Georgii	Georgius	23-04
158	Translatio Lamberti	Lambertus	28-04
161	Inventio sanctae Crucis	H. Kruis	03-05
162	Ioannis ante Portam Latinam	Johannes	06-05
164	Gengulphi	Drievuldigheid	11-05
164	Servatii	Lambertus	13-05
227	Nativitas sancti Ioannis Baptistae	Johannes	24-06
233	Petri et Pauli	Petrus en Paulus	29-06
235	In commemoratione sancti Pauli	Petrus en Paulus	30-06
244	Translatio sancti Martini	Agatha	04-07
245	Translatio sancti Benedicti	Benedictus	11-07
247	Margarethae	Andreas	13-07
248	Mariae Magdalenae	Anna	22-07
248	Jacobi	Drievuldigheid ⁷⁵⁴	25-07
251	Annae	Anna	26-07
252	Petri ad Vincula	Petrus en Paulus	01-08
253	Cyriaci	Georgius	08-08
256	Laurentii	Andreas	10-08
257	Spineae Coronae	Doornenkroon	11-08
266	Decollatio Ioannis Baptistae	Johannes	29-08
267	Aegidii	Benedictus	01-09
267	Mansueti	H. Kruis	03-09
267	Salvii	Georgius	10-09
269	Exaltatio sanctae Crucis	H. Kruis	14-09
270	Michaelis	Doornenkroon	29-09
273	Hieronimi	Nicolaas	30-09
275	Francisci	Anna	04-10
286	Triumphus sancti Lamberti	Lambertus	13-10
286	Marthae	Agatha	17-10
286	Undecim millium Virginum	11000 Maagden	21-10
295	Huberti	Nicolaas	03-11
298	Martini	Agatha	11-11
300	Elysabethae	Anna	19-11
300+	Presentatio Mariae	Drievuldigheid ⁷⁵⁵	21-11
301	Catharinae	Catharina	25-11
312	Andreae	Andreas	30-11

⁷⁵³ Zie § 3.3.4, Schema 5 voor een specificatie.

⁷⁵⁴ Deze statie is niet ter ere van Jacobus maar ter ere van Christophorus.

⁷⁵⁵ Deze statie is ter ere van Columbanus.

Folio	Feestdag	Statiealtaar	Datum
314	Barbarae	Andreas	04-12
315	Nicolai	Nicolaas	06-12
322	Luciae	Andreas	13-12
335	Ioannis Evangelistae	Johannes	27-12
336	Epiphaniae Domini	Driekoningen	06-01
338	Antonii	Anthonius	17-01
339	Sebastiani	Petrus en Paulus	20-01
341	Agnetis	Anthonius	21-01
344	Conversio sancti Pauli	Petrus en Paulus	25-01
368	Gregorii	Doornenkroon	12-03
368	Gertrudis	Anthonius	17-03
368	Benedicti	Hoofdaltaar	21-03

Schema 10: Feesten en het altaar waarbij de statie wordt gehouden

Officia Propria specificeert voor elke statie bij welk altaar ze wordt gehouden en wat er wordt gezongen: een responsorium, een versikel met respons en een oratie uit het proprium van de betreffende feestdag. De teksten van deze suffragia zijn volledig uitgeschreven en bij het responsorium is ook de muziek volledig genoteerd maar er worden geen commemoraties vermeld. Het kader waarin deze staties plaatsvinden en hun ordo worden door de scribe blijkbaar bekend verondersteld want enige nadere informatie daarover is in *Officia Propria* slechts sporadisch te vinden. Het belangrijkste aanknopingspunt is het volgende fragment uit de rubrieken bij het feest van Johannes de Doper (24 juni).

Post Vesperas domicellarum servatur statio in choro sancti Ioannis ubi sequens canitur responsorium *Elyzabeth* [etc.] *VI. Gloria et honore coronasti eum, Domine. R/. Et constituisti eum super, etc. Oremus. Presta quaesumus, omnipotens Deus* [etc.]. Statione finita, officians in eodem choro statim intonat Vesperas, quas presbyteri cantant.⁷⁵⁶

Uit deze rubriek blijkt dat de statie wordt gehouden na de vespers, die door de dames zijn gezongen. De statie wordt op dit feest gevolgd door het opnieuw zingen van de vespers door de clerus. Bij de behandeling van de vespers is vastgesteld, dat deze dubbele vespers altijd de eerste vespers betreffen en nooit de tweede.⁷⁵⁷ Dat houdt in dat de statie volgt op de eerste vespers en niet op de tweede. Dat wordt bevestigd door de rubrieken bij de feesten van Michael (29 september) en Catharina (25 november) en omdat nergens in *Officia Propria* een ander kader wordt genoemd, mag generaliserend worden aangenomen dat de staties bij de altaren in de abdij van Thorn altijd plaatsvinden op het einde van de eerste vespers.

Afgezien van de feestdagen waarop de eerste vespers zowel door de dames als door de clerus worden gezongen, worden ze altijd gezongen door alleen de dames, zonder officiant en op hun eigen koor.⁷⁵⁸ Dat betekent dat ze aansluitend ook het

⁷⁵⁶ Fol. 227-228.

⁷⁵⁷ Zie § 3.5.2.

⁷⁵⁸ Zie § 3.2.4.3.

responsorium, het versikel en de oratie van de statie zingen. Daartoe verlaten ze na de vespers hun koor en gaan naar het betreffende altaar om daar de statie te houden.

De bovenstaande rubriek zegt dat het responsorium niet onderweg wordt gezongen maar bij het altaar (*ubi*). Dat lijkt te worden bevestigd door de vermelding *in statione* die bij een aantal feestdagen voorkomt.⁷⁵⁹ *In statione* kan immers betekenen 'op de plaats waar men de statie houdt'. Maar het kan ook een temporele betekenis hebben: 'gedurende de viering van de statie'. In dat geval beginnen de dames het responsorium te zingen terwijl ze hun koor verlaten en bij het statie-altaar wordt dat responsorium dan beëindigd. Maar het is even goed mogelijk dat ze eerst in stilte naar het statie-altaar gaan en dan het responsorium helemaal ter plaatse zingen. De vraag welke van de twee betekenissen geldt, wordt in *Officia Propria* echter niet beantwoord.

Zoals eerder is besproken, vieren de dames de completeen in de regel in aansluiting op de vespers.⁷⁶⁰ Dat houdt waarschijnlijk in, dat de dames na de statie in stilte terugkeren naar hun koor voor de completeen. Op de dagen dat de vespers eveneens door de clerus worden gezongen, gaan de dames pas na die vespers terug naar hun koor om daar de completeen te zingen.

Geconcludeerd kan worden dat de ordo van de statie bij de altaren in de abdij van Thorn als volgt verloopt. De dames zingen de eerste vespers op hun eigen koor. Daarna gaan ze naar het statie-altaar. Onderweg en/of bij dat altaar zingen ze het responsorium en bij het altaar het versikel en de oratie. Daarna gaan ze in stilte terug naar hun koor en zingen daar de completeen. Deze gang van zaken komt globaal overeen met wat ook in andere plaatsen gebruikelijk is: de statie wordt gehouden op het einde van de vespers, de reeks responsorium – versikel – oratie (het suffragium) is ook van elders bekend en de viering wordt beëindigd bij het statie-altaar. Het geheel heeft echter een relatief sober en eenvoudig karakter: het is een aangelegenheid van uitsluitend de dames, er is geen enkel ceremonieel en er zijn geen commemoraties.

Het grootste aantal staties bij altaren dat elders is aangetroffen, is het totaal van achttien in Sarum (Engeland). Het aantal van achtenveertig in de abdijkerk van Thorn is dan ook zeer uitzonderlijk. Dat aantal vindt zijn verklaring in het feit dat de meeste altaren zijn toegewijd aan meer dan één heilige. Deze meervoudige toewijding is nergens in zo sterke mate is aangetroffen. Het aantal heiligen waarvoor de verering wordt geconcretiseerd door ze op deze wijze een eigen plaats te geven in de rituele ruimte wordt daarmee aanzienlijk vermeerderd. Aan die verering wordt vervolgens opnieuw op een actieve wijze gestalte gegeven door consequent al die aan heiligen toegewijde altaren op hun feestdagen te bezoeken en daar te bidden.

3.5.4 Herhalingen

Offeren

Op het einde van de middeleeuwen is het gebruikelijk dat er (verplicht) geofferd wordt op de vier hoogste feesten: Pasen, Pinksteren, Allerheiligen en Kerstmis.⁷⁶¹

⁷⁵⁹ Fol. 270, 315, 338, 339, 341, 344, 368.

⁷⁶⁰ Zie § 3.2.4.3.

⁷⁶¹ Heinz (1978), 306.

Bovendien wordt er in veel plaatsen ook nog op andere dagen geofferd maar welke dagen dat zijn, verschilt van plaats tot plaats.⁷⁶² De opbrengst van de offergaven wordt op basis van het gewoonterecht verdeeld over de kerk en de officiant en als verdeelsleutel geldt een driedeling: twee delen voor de kerk en één deel voor de officiant.⁷⁶³ Voor de opbrengst op de vier hoogste feesten geldt deze verdeling echter niet: die is uitsluitend bestemd voor de officiant en ten teken daarvan wordt de offergave op de altaartafel gelegd. In veel plaatsen geldt bovendien de algemene regel dat elke offergave die in parochiekerken op het altaar wordt gelegd, bestemd is voor de officiant.⁷⁶⁴

Officia Proprium vermeldt bij een groot aantal feesten dat er tijdens de mis wordt geofferd (*offertur*). Bij enkele feesten wordt daaraan toegevoegd: *ad calicem*. Deze toevoeging staat bij de hoogfeesten Allerheiligen, Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Maria-Ten-hemelopneming en verder bij Allerzielen, het jaargetijde van Anfridus en Herswindis en het jaargetijde van de heren van Kempelant. Deze verzameling bestaat uit de hoogste feesten en vieringen die met elkaar gemeen hebben dat het dodenherdenkingen zijn. De verzameling vertoont duidelijke overeenkomst met de groep van hoogste feesten en plaatselijk gekozen feesten waarvoor in de traditie van de late middeleeuwen geldt dat op die dagen de offergaven uitsluitend bestemd zijn voor de officiant. Voor Thorn zou dan ook geconcludeerd kunnen worden: als *offertur ad calicem* wordt vermeld, dan zijn de offergaven voor de officiant en dan worden ze op het altaar gelegd. *Ad calicem* zou dan twee betekenissen hebben: ‘bestemd voor de officiant’ en ‘op het altaar’. In Thorn is het de dames vanwege de eerder besproken kultische onreinheid echter niet toegestaan het presbyterium te betreden.⁷⁶⁵ Daarom moet geconcludeerd worden dat *ad calicem* niet betekent dat de offergaven op het altaar worden gelegd. Waarschijnlijk zijn ze wel voor de officiant bestemd. Op alle vermelde feesten wordt de officiant echter bijgestaan door een diaken en een subdiaken en daarom komt de opbrengst van de offergaven mogelijk ten goede aan de officiant en zijn assistenten gezamenlijk.⁷⁶⁶

Presentiegelden

Op veertien feesten worden er presentiegelden gegeven (*datur praesentia*) maar bij negen feesten vermeldt *Officia Propria* dat er geen presentiegelden worden gegeven. Het is niet duidelijk op grond van welk criterium de feesten zijn gekozen waarop deze uitdeling plaatsvindt en evenmin waarom bij sommige feesten expliciet wordt vermeld dat op die dag deze gelden niet worden gegeven. De presentiegelden worden

⁷⁶² Heinz (1978), 308. Over de geschiedenis van het brengen van offergaven zie Jungmann II (1958), 3-34. Cf. Heinz (1978), 301-312.

⁷⁶³ Heinz (1978), 327. Het gewoonterecht op grond waarvan bepaalde inkomsten worden verdeeld met de sleutel één tegen twee, is ook in Thorn bekend (Habets I, akte nr. 68 van 21 juli 1287).

⁷⁶⁴ Heinz (1978), 328.

⁷⁶⁵ Het is symptomatisch dat dit verbod ook geldt voor de kosteres (*domicella custos*). Op Pasen is het haar taak het Mariabeeld te versieren. *Officia Propria* vermeldt daarbij expliciet dat de koster (*custos*) dat beeld tevoren in het midden van het koorgedeelte van het hoogkoor heeft geplaatst (fol. 108). Daardoor wordt voorkomen dat de kosteres voor haar taak het presbyterium zou moeten ingaan.

⁷⁶⁶ Dat is het geval in het damessticht Essen (Arens in LO Essen, 201).

tijdens of na de hoogmis uitgereikt maar het is niet duidelijk op welk moment precies. Ook wordt niet vermeld door wie ze worden verstrekt maar waarschijnlijk gebeurt dat door de beheerder van die gelden (*praesentarius*). Ze hebben tot doel de aanwezigheid bij de eredienst te stimuleren.⁷⁶⁷

Het gebruik van liturgische kleuren

Van oudsher verschilt het gebruik van liturgische kleuren van plaats tot plaats en in de middeleeuwen gelden niet zozeer de kleuren als wel de kostbaarheid en de kunstige bewerking van de paramenten als criteria voor het gebruik.⁷⁶⁸ *Officia Propria* vermeldt slecht op negen plaatsen de kleur van de paramenten en onderscheidt daarbij niet meer dan vier kleuren: goud, rood, wit en zwart.⁷⁶⁹ Goud wordt in de abdij van Thorn alleen gedragen tijdens de hoogmis van Theophoria. Rood wordt gedragen door de officiant tijdens de lauden in de kerstnacht en tijdens het doopritueel op paaszaterdag en de vigilie van Pinksteren en verder door de koorleiding tijdens de nachtmis en tijdens de hoogmis op het feest van Gengulphus. Wit vermeldt *Officia Propria* slechts voor de koorleiding van de dageraadsmis op Kerstmis. Zwart is de kleur voor de officiant tijdens de vespers op de vigilie van Allerzielen en verder voor de koorleiding tijdens de mis op het jaargetijde van de heren van Kempelant en tijdens de hoogmis op het feest van Benedictus.

Als er al enige systematiek uit deze beperkte gegevens valt af te leiden, dan lijkt goud de belangrijkste kleur, omdat goud duidt op kostbaar materiaal en ook omdat die kleur wordt gebruikt op Theophoria, in Thorn een van de hoogste feesten. Bovendien wordt het goud op die dag gedragen tijdens de hoogmis en dat is de enige mis die niet door de dames maar door de clerici wordt gezongen. Dan lijkt rood te volgen en niet wit, vooral omdat rood op kerstdag wordt gedragen tijdens de nachtmis en wit tijdens de dageraadsmis. De kleur zwart wordt gebruikt op de vigilie van Allerzielen en tijdens het jaargetijde van de heren van Kempelant. Ze lijkt daarmee gerelateerd te zijn aan de herdenking van overledenen maar daar staat tegenover dat ze ook wordt gebruikt op de feestdag van Benedictus.

Preken, reliekenverering en bedelen

Een preek door een van de clerici die aan de abdij verbonden zijn, komt in *Officia Propria* niet voor. Wel wordt daarin vermeld dat er op een aantal dagen bedelmonniken in Thorn verblijven (*habent stationem*).⁷⁷⁰ Ze zijn van verschillende bedelorden

⁷⁶⁷ Kuys (2004), 226.

⁷⁶⁸ A. Hollaardt, 'Kleuren (liturgische)', in: LitWb II, kolom 1352-1353; Staal (1987), 91; Staal (2001), 251.

Over de geschiedenis van de liturgische kleuren zie Braun (1907), 728-760. Over kleuren van de middeleeuwen zie Pley (1994) en Pley (2002). Over het symbolisch gebruik van kleuren in de middeleeuwse literatuur en schilderkunst zie McNamee (1998), 229-231. Over liturgische kleding zie Eisenhofer I (1932), 408-448.

⁷⁶⁹ In de Oudmunsterkerk van Utrecht werden zes kleuren gebruikt, waarvan een paar in meerdere soorten (Staal (1987), 84-88).

⁷⁷⁰ Het zijn de volgende dagen: De eerste en tweede zondag van de Advent, de feestdag van Catharina (25 november), het feest van Maria-Ontvangenis (8 december), de tweede,

uit de regio: minderbroeders uit Roermond en Weert, predikheren en augustijnen uit Maastricht en karmelieten uit Keulen.⁷⁷¹ Het zijn waarschijnlijk *terminarii*, dat wil zeggen dat de abdij van Thorn een *pied à terre* is voor een begrensde (*terminatus*) gebied dat is aangewezen voor hun bedeltochten en voor het verrichten van zielzorg.⁷⁷² Tijdens zijn verblijf in de abdij houdt de bedelmonnik een preek (*sermo* of *concio*) die gevolgd wordt door het voorlezen van een aflaatbrief (*indulgentiae*). Dat is een oorkonde, waarin staat gespecificeerd welke aflaat of aflaten worden verleend. Een aflaat is het verlenen van een vermindering van de straf die over blijft na de vergeving van de zonden in de biecht.⁷⁷³

Na het voorlezen van de aflaatbrief geeft de monnik aan ieder afzonderlijk een zegen met relieken en daarbij dient men te offeren om de voorgelezen aflaat te verkrijgen.⁷⁷⁴ Over het algemeen kan gezegd worden dat een aflaat verdiend moet worden, met andere woorden er moet een bepaalde prestatie tegenover staan. Er zijn aflaten die als het ware automatisch worden verdiend als een gelovige doet wat er van haar of hem wordt verwacht.⁷⁷⁵ Daarnaast zijn er aflaten waarvoor een geldelijk offer wordt gevraagd.⁷⁷⁶ Dat laatste is bij de zegen met relieken door een bedelmonnik het geval. De verering van de relieken is daardoor niet alleen gekoppeld aan een offergave maar ook aan het verkrijgen van een aflaat. Deze reliekenverering is daarmee afhankelijk gemaakt van het aflaatsysteem. Pregnanter geformuleerd: wie niet offert krijgt geen aflaat en geen zegen met de relieken.

derde en vierde zondag van de veertigdagentijd, Goede Vrijdag, Pasen, de derde Kruis-
dag, Theophoria en de viering van de wijding van de abdijskerk.

⁷⁷¹ Over de bedelorden zie Nolet en Boeren (1951), 425-438; De Bruin (1965), 146-156; Kuys (2004), 260-268 (met literatuuropgave); Nissen en Den Boer (2006), 154-158.

⁷⁷² Nolet en Boeren (1951), 426 en Kuys (2004), 260. Cf. fol. 309: *Fiet sermo per Fratrem Minorem Ruremundensem qui est hic terminarius*.

⁷⁷³ Voor omschrijvingen van het begrip 'aflaat' zie Nolet en Boeren (1951), 285; W. de Wolf, 'Aflaat', in: LitWb I, 60-61; Gustav Adolf Benrath, 'Ablass', in: TRE, I, 347-364; Van Herwaarden (1987), 36; Kuys (2004), 202; Caspers (2006), 67.

Over de geschiedenis van de aflaat op het einde van de middeleeuwen zie Paulus (1923).

Over dogmatische aspecten van de aflaat zie Meijer (1922); cf. Anciaux (1961), 179-194.

⁷⁷⁴ *Officia Propria*, fol. 45 en fol. 285.

⁷⁷⁵ Caspers (2006), 98. Voor een opsomming van gebruikelijke religieuze handelingen en de daaraan verleende aflaten zie Caspers (2006), 96-97.

⁷⁷⁶ Over dit type aflaten zie Van Herwaarden (1987); Kuys (2004), 202-206; Caspers (2006), 67-76.

4 HET LITURGISCH JAAR IN OFFICIA PROPRIA

4.1 DE KERSTKRING

Officia Propria, fol. 309-348

4.1.1 Inleiding

De kerstcyclus of kerstkring is in de tijd van *Officia Propria* het gedeelte van het kerkelijk jaar dat Kerstmis tot centrum heeft en dat loopt van de eerste zondag van de Advent tot Septuagesima. Die periode omvat sinds ongeveer het jaar 600 de Advent, de kersttijd en de tijd na Driekoningen.⁷⁷⁷

Advent is de naam voor de tijd van voorbereiding op Kerstmis, de viering van de menswording van Christus. Een periode van voorbereiding op dat feest is ontstaan in het oosten en is al vóór het jaar 450 in het westen bekend. In Gallië en Spanje is het aanvankelijk een periode van boete en vasten zonder eigen liturgische vormgeving maar in Rome wordt vanaf de zesde eeuw voor die periode een eigen liturgie uitgebouwd. Aanvankelijk zijn er verschillen in lengte en structuur van de periode, waardoor ook het aantal zondagen varieert. Pas sinds de twaalfde/dertiende eeuw ligt dat aantal vast op vier. Na het jaar 800 verspreidt de Romeinse liturgie zich over het westen maar het Gallische aspect van vasten en boete blijft zich daarbij handhaven, zoals ook de geraadpleegde ordinarii laten zien.⁷⁷⁸

Daarnaast zijn er drie uit de Romeinse liturgie afkomstige vasten- en onthoudingsdagen die worden gevierd op woensdag, vrijdag en zaterdag na de derde zondag van de Advent: de quatertemperdagen aan het begin van de winter. Verder zijn er aanvankelijk ook quatertemperdagen aan het begin van de zomer en van de herfst. Of hun oorsprong gerelateerd kan worden aan de voorchristelijke Romeinse seizoensfeesten is punt van discussie. Waarschijnlijk zijn ze in Rome ingevoerd op het einde van de vierde eeuw maar de oudste duidelijke getuige van hun bestaan is paus Leo de Grote (440-461). In de zesde eeuw werden er nog quatertemperdagen aan het begin van de

⁷⁷⁷ J. Gaillard, 'Kerstkring', in: LitWb II, kolom 1329; Vogel (1986), 409.

Over de Advent, Kerstmis en de kersttijd zie: Eisenhofer I (1932), 565-586; Mak (1948-a); B. Luykx, 'Advent', in: LitWb I, kolom 52-58; J. Gaillard en A. Hollaardt, 'Kerstmis' in: LitWb II, kolom 1329-1338; J. Gaillard, 'Kersttijd', in: LitWb II, kolom 1338; Lechner (1953), 168-170; Bik (1956), 9-149; Pascher (1963), 325-422; Kurzeja in LO Trier, 81-103; Auf der Maur (1983), 165-176 en 179-185; Bieritz (1988), 165-196.

⁷⁷⁸ In Anderlecht worden in de kleine getijden de *preces minores* en de boetepsalm *Miserere* gebeden (LO Leuven/Anderlecht, 7). Een dergelijk gebruik is er ook in Lille (LO Lille, 20) en Tongeren (LO Tongeren, 8). In een aantal plaatsen wordt in de Advent het *Te Deum* niet gezongen (LO Rouen-St.-Lô, 158; LO Rouen/Avranches, 20; LO Sion, 385; LO Utrecht-Maria, 181; LO Xanten, 49; cf. Kurzeja in LO Trier, 85). In de abdij van St.-Lô in Rouen en in de collegiale kerk van Tongeren wordt het *Gloria* niet gezongen en in de abdij van St.-Lô onthoudt men zich tijdens de Advent bovendien van vlees en vet (LO Rouen-St.-Lô, 158-159; LO Tongeren, 5).

lente aan toegevoegd. In de zevende en achtste eeuw heeft de praktijk van de quater-temperdagen zich in het westen verspreid.⁷⁷⁹ Veel van de geraadpleegde ordinarii getuigen van hun viering in de hoge en late middeleeuwen maar in *Officia Propria* worden ze niet vermeld.

Enkele dagen voor Kerstmis krijgt het nabije feest van de geboorte van Christus in de liturgie nadrukkelijker aandacht. Op een reeks aaneengesloten dagen die eindigt op de voorvigilie van Kerstmis (23 december) wordt er bij het *Magnificat* van de eerste vespers een antifoon gezongen waarin expliciet om de komst van de Heer wordt gevraagd. Oorspronkelijk bestaat de reeks uit zeven antifonen die allemaal dezelfde strakke tweeledige structuur hebben: ze beginnen met de aanroeping *O* (vandaar de naam O-antifonen), dan een titel waarmee Christus wordt aangeropen en daarna volgt tenslotte de bede om zijn komst. Deze antifonen vormen een hechte groep, zoals wordt bevestigd doordat de eerste letters van de woorden na de *O* een acrostichon vormen, dat – als die letters gelezen worden van de laatste naar de eerste antifoon – bestaat uit de tekst *ero cras* (ik zal er morgen zijn). Deze reeks van zeven antifonen dateert van uiterlijk de zevende eeuw en gaat wellicht terug op paus Gregorius de Grote († 604). Later breidt het aantal zich uit en midden in de tiende eeuw zijn er twaalf bekend.⁷⁸⁰

Het is algemeen gebruikelijk dat de laatste antifoon van de reeks wordt gezongen bij het *Magnificat* van de eerste vespers van de vigilie van Kerstmis, dat wil zeggen in de namiddag van de voorvigilie (23 december). In de geraadpleegde ordinarii loopt het aantal O-antifonen echter uiteen van zeven tot twaalf. Dat betekent dat de eerste dag waarop een O-antifoon wordt gezongen, varieert naargelang het aantal antifonen dat men zingt. Als men zeven antifonen zingt, dan wordt de eerste gezongen op 17 december. Als er twaalf antifonen worden gezongen, dan wordt de eerste al gezongen op de vigilie van Lucia, dat wil zeggen op 12 december. Door de O-antifonen krijgt de periode waarin ze worden gezongen het karakter van een vreugdevolle verwachting. In enkele plaatsen worden de O-antifonen dan ook op een feestelijke wijze uitgevoerd en in sommige kloosters is er na afloop van de vespers een feestdronk.⁷⁸¹

Uit de geraadpleegde ordinarii blijkt verder dat in de hoge en late middeleeuwen niet alleen de voorbereiding op de geboorte van Christus maar ook de verering van Maria, de moeder van het aanstaande Kind, een belangrijke plaats inneemt in de Adventsperiode.⁷⁸²

⁷⁷⁹ Bik (1956), 18; Pascher (1963), 38-42; Auf der Maur (1983), 54-55; R. Dubois, 'Quater-temperdagen', in: LitWb II, kolom 2338-2342; Roll (1995), 125.

⁷⁸⁰ Hartker, 40-41.

⁷⁸¹ Over de O-antifonen zie: Callewaert (1911-1912) (daarin de teksten met een vertaling); Bik (1956), 26-28 (daarin ook een vertaling); Eisenhofer I (1932), 571-572 (daarin ook een thematische behandeling); Pascher (1963), 366-367 (met een vertaling in het Duits en een specificatie van de Bijbelse bronnen); Kurzeja in LO Trier, 86-88; A. Hollaardt, 'O-antifonen', in: LitWb II, kolom 1914-1917; Jürgen Bärsch, 'O-Antiphonen', in: LThK³, VII, kolom 953-954).

⁷⁸² Gedurende de hele Advent wordt op zaterdag de mis *Rorate caeli* ter ere van Maria gevierd (LO Bamberg, 30; LO Prémontré, 28). Op het einde van de vespers vindt er een commemoratie van Maria plaats die eindigt met de oratie *Deus qui de beate Marie virginis utero* (LO Arras, 124; LO Rheinau, 34; LO St.-Denis, 291-292; LO Tongeren, 2; LO Trier, 432; LO Xanten, 50).

De viering van de geboorte van Christus wordt in Rome sinds het midden van de vierde eeuw gevierd op 25 december. De viering van dat feest op die datum verbreidt zich snel. In de zesde eeuw heeft het al een vigilie en waarschijnlijk in de zevende eeuw een octaaf. In tegenstelling tot Pasen en Pinksteren, de twee andere hoogfeesten, heeft Kerstmis een vaste datum. Over de vraag hoe dat feest op die datum terecht is gekomen zijn er twee hypothesen. De ene berust op berekeningen in de eerste eeuwen van het christendom die probeerden de historisch juiste datum van de geboorte van Christus te bepalen. Ze zijn echter niet eenduidig en bovendien verklaren ze bijvoorbeeld niet waarom het vieren van Kerstmis op 25 december begonnen is in Rome en niet in het oosten en waarom de exacte datum zo belangrijk was. De andere hypothese is waarschijnlijker. Ze neemt aan dat de voorchristelijke Romeinse viering op 25 december van de geboorte van de onoverwinnelijke zon (*natalis solis invicti*), de zonnepoging in de winter, door de kerk van Rome is geïntegreerd en verchristelijkt.⁷⁸³

Het gebruik om op kerstdag drie missen te vieren, is aanvankelijk voorbehouden aan de paus maar in de achtste eeuw verspreidt het zich in het Gallisch-Frankische gebied. In de tiende eeuw wordt dit gebruik in de hele Latijnse kerk overgenomen maar elk van de drie missen wordt dan opgedragen door een andere priester.⁷⁸⁴ De eerste mis wordt gevierd tijdens de nacht (nachtmis), de tweede bij het krieken van de dag (dageraadsmis) en de derde gedurende de voormiddag (dagmis).⁷⁸⁵

Over de viering van Kerstmis in de hoge en late middeleeuwen vermelden de geraadpleegde ordinarii de volgende bijzonderheden. In enkele plaatsen worden de missen niet alle drie aan hetzelfde altaar opgedragen.⁷⁸⁶ Verder is het ontvangen van de sacramentele communie op Kerstmis niet algemeen gebruikelijk; het wordt althans maar voor enkele plaatsen vermeld.⁷⁸⁷ Wel is het algemeen gebruikelijk dat de nachtmis zonder onderbreking aansluit op de metten en dat de lauden volgen op de nachtmis.⁷⁸⁸

In het octaaf van Kerstmis staan volgens een zeer oude traditie de feestdagen van enkele belangrijke heiligen: Stephanus (26 dec.), de apostel Johannes (27 dec.) en Onnozele Kinderen (28 dec.). Op 1 januari wordt niet alleen het feest van de Besnijdenis van de Heer gevierd maar ook de octaafdag van Kerstmis. Op deze dag vierde men ten tijde van het vroege christendom in Rome een Mariafeest en nog tot in de

⁷⁸³ Deze twee hypothesen en de studies daarover worden gedetailleerd behandeld in Roll (1995). Over de vroege geschiedenis van Kerstmis zie ook Botte (1932) en Talley (1991), 79-163.

⁷⁸⁴ J. Gaillard en A. Hollaardt, 'Kerstmis', in: LitWb II, kolom 1335.

⁷⁸⁵ *prima ante diem, secunda in aurora, tertia in luce clara* (LO Münster-Dom, 144).

⁷⁸⁶ LO Essen, 26; Dresen (1929), 208 (Gerresheim); LO Keulen-Apostelen, 221; LO Keulen-Ursula, 119, Schabes (1930), 95 (Klosterneuburg); LO Maastricht-Servaas, 24; LO Oigny, 5; LO Utrecht-Martinus, [37].

⁷⁸⁷ LO Arras, 130; LO Barking, 26 en 28; Dresen (1929), 208 (Gerresheim); Cohausz (1951), 58 (Geseke); LO Keulen-Ursula, 119; LO Metz-Arnulf, 85; LO Rheinau, 53.

⁷⁸⁸ Uitgezonderd zijn enkele kloosters waar vóór de mis een pauze wordt ingelast *ad necessaria* (LO Fécamp, 110; LO Rheinau, 52; LO St.-Denis, 307).

achtste eeuw heet deze dag in Gallië *Natale S. Mariae*.⁷⁸⁹ Uit de geraadpleegde ordinarii blijkt, dat de verering van Maria ook in de hoge en late middeleeuwen een belangrijk element is in de viering van deze dag.⁷⁹⁰

Tenslotte kan opgemerkt worden dat Kerstmis en de dagen daarna zich kenmerken door een groot aantal gebruiken. Sommige daarvan zijn geïntegreerd in de liturgische vieringen, bijvoorbeeld het in de hoge en late middeleeuwen veel voorkomend gebruik dat het slotgedeelte van de eerste vespers van Stephanus, Johannes en Onnozele Kinderen respectievelijk wordt verzorgd door de diakens, de priesters en de *scolares*, ieder met hun eigen voor de gelegenheid gekozen ‘bisschop’.⁷⁹¹ Andere gebruiken zijn niet-liturgisch van aard maar wel gekoppeld aan een liturgische viering. Het volgende gebruik uit het damessticht Gerresheim is daarvan een voorbeeld. Aansluitend op de vespers van Kerstmis wordt er peperkoek gegeten en wijn gedronken terwijl er kerstliederen worden gezongen.⁷⁹² Kenmerkend voor de viering van Kerstmis is ook het groot aantal liederen en gedichten in de volkstaal waarvan de thematiek gebaseerd is op het geboortefeest van Christus.⁷⁹³

4.1.2 De viering van de Advent in Thorn

Officia Propria, fol. 309-326

4.1.2.1 De viering van de zondagen in de Advent

Op de eerste zondag van de Advent wordt er een preek gehouden door een minderbroeder uit Roermond die in Thorn *terminarius* is, dat wil zeggen dat de abdijs van Thorn pied à terre is voor zijn bedeltochten en voor het verrichten van zielzorg.⁷⁹⁴ Op de tweede zondag verblijven er in Thorn Augustijnen uit Maastricht. Verder wordt

⁷⁸⁹ B. Luykx, ‘Besnijdenis des Heren’, in: LitWb I, kolom 256-258.

⁷⁹⁰ Dat blijkt uit het feit dat de responsoria in de metten gedeeltelijk bestaan uit Maria-responsoria. Cf. LO Bamberg, 43; LO Fécamp, 131; LO Leuven/Anderlecht, 30 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 25; LO St.-Denis, 319-320; LO Tongeren, 41-42; LO Trier, 448.

⁷⁹¹ Dit gebruik wordt in een groot aantal ordinarii vermeld. Zie bijvoorbeeld LO Tongeren, 31-35. Over dit gebruik zie Young (1933) I, 104-110 en 252 en Callewier (2009) met de daarin vermelde literatuur.

⁷⁹² Dresen (1929), 209.

⁷⁹³ Over gebruiken op en rond Kerstmis zie behalve de in § 4.1.1, noot 777 vermelde literatuur: Verwilt (1931); F. Eckstein, ‘Weinachtsgebäck, Weinachtsbrot’, in: HWDA, IX (1938/1941), kolom 256-283; Van de Graft (1947), 105-111; Weber-Kellermann (1978); De Jong (1985); Hartinger (1992), 202-203 en 207-210; Lamberts (2001), 19-18 en 36-55; Lauvrijs (2004), 304-342; Callewier (2009).

Over Nederlandstalige middeleeuwse kerstliederen zie De Coussemaker (1856), 3-75; Van Duyse III (1908), 1837-1995; Knuttel (1906); Bruning (1934); Peeters (1942); Mak (1948-c); De Jong (1985); De Bruin en Oosterman (2001); de Liederbank van het Meertens-instituut: <http://www.liederenbank.nl/> (gezien op 6 januari 2013). Zie verder Mak (1954) over Nederlandstalige kerstpoëzie, Mak (1948-b) over met Kerstmis samenhangende thema’s in beeld en schrift en Bröker (1995) over de iconografie en de symboliek van Kerstmis in de beeldende kunst.

⁷⁹⁴ Over deze bedelmonniken zie § 3.5.4.

voor de vier zondagen vermeld welke gezangen worden uitgevoerd tijdens de processie vóór de hoogmis. Het zijn algemeen gebruikelijke gezangen uit de Adventstijd: respectievelijk de antifoon *Ecce, charissimi* en de responsoria *Missus est Gabriel, Suscipe verbum Virgo Maria* en *Nascetur nobis parvulus*.⁷⁹⁵

Op alle vier de zondagen zingen de dames zodra die processie terugkomt in de abdijkerk de antifoon *Bethlehem non est minima*. Daarna volgt het versikel *Ave Maria gratia plena* en de oratie *Deus qui de beatae Mariae virginis utero*. Ook in andere plaatsen is het gebruikelijk dat op zondagen van de Advent een processie wordt beëindigd met een commemoratie van de Maagd Maria.⁷⁹⁶ In Thorn gebeurt dat echter op een bijzondere wijze. Onder het zingen van de antifoon gaan de dames naar hun eigen koor en daar worden het versikel en de oratie gezongen door de cantrix, terwijl ze voor het altaar van de Elfduizend Maagden staat, dat zich op dat koor bevindt.

Het is in Thorn gebruikelijk dat de processie door de officiant met een versikel en een oratie wordt beëindigd bij het Georgiusaltaar terwijl de dames zich dan in het midden van de kerk bevinden. Pas daarna gaan ze naar hun eigen koor om de hoogmis te zingen. Op de zondagen in de Advent trekken de dames zich echter terug op hun eigen koor voor het zingen van het versikel en de oratie waardoor dat onderdeel als het ware aan de processie wordt onttrokken en tot een besloten aangelegenheid wordt gemaakt. De setting is dan als volgt. Tegenover het altaar van de Elfduizend Maagden staan of zitten de dames, eveneens maagden, en tussen het altaar en de dames staat de cantrix terwijl ze het versikel en de oratie zingt ter ere van de Maagd Maria. Door deze setting wordt het geheel een viering in besloten kring van de maagdelijkheid in het algemeen en die van Maria, de maagd der maagden, in het bijzonder.

Dat de solo wordt gezongen door de cantrix en niet door de abdis of de decanes, is in de Thornse situatie niet bijzonder. De abdis bevindt zich niet op het dameskoor maar op haar eigen koor, als ze al aanwezig is,⁷⁹⁷ en in feite zingen zij en de decanes maar één keer per jaar een solo, namelijk als ze aan de beurt zijn om hun O-antifoon te zingen. Het bij toerbeurt zingen van de O-antifonen komt aan de orde in de volgende paragraaf.

4.1.2.2 Lucia en de O-antifonen

Na de eerste vespers van het feest van Lucia (13 december) is er een statie bij het Andreasaltaar, dat tevens is toegewijd aan Lucia. Bij die statie worden het responsorium *Regnum mundi*, het versikel *Specie tua et pulchritudine* en de oratie *Exaudi nos Deus salutaris noster ut sicut de beatae Luciae* gezongen. Het responsorium en het versikel zijn uit het proprium van feestdagen voor maagden maar de oratie is van het feest van Lucia. *Officia Propria* doet over het proprium van dat feest verder geen mededelingen maar vervolgt met een uitvoerige rubriek over het zingen van de O-antifonen:

⁷⁹⁵ CAO 2497, 7170, 7744 en 7195.

⁷⁹⁶ LO Rheinau, 34; LO St.-Denis, 292-293; LO Tongeren, 5; LO Trier, 432; Proc York, 133.

⁷⁹⁷ Cf. § 3.2.3.1.

Het is een verworven gewoonterecht dat eerst de decanes en vervolgens de andere dames die een prebende bezitten (*vestitae domicellae*)⁷⁹⁸ en daarna de residerende kanunniken drank aanbieden als ze hun O-antifoon zingen (*suum "O" propinant*) van deze dag tot aan de voorvigilie van Kerstmis volgens rangorde van ouderdom en prebenden. Maar als er zo weinig dames en kanunniken zijn, dat de dagen van Lucia tot aan de voorvigilie van Kerstmis niet volledig ingevuld kunnen worden, dan moet de rentmeester (*reddituarius*) het nodige ter beschikking stellen (*omnia exponet*). Wanneer een van de dames of kanunniken voor de eerste keer zijn of haar O-antifoon presenteert, dan moet hij of zij het dubbele geven, namelijk vier kruiken wijn. Onder het *Magnificat* wordt steeds de kleine klok geluid met een tussenruimte van één *Miserere* en dan komen alle kapelaans en *mercenarii*⁷⁹⁹ die zijn uitgenodigd. De rector van de school is gekleed in superplie en schenkt in en vijf leerlingen (*iuvenes*) bedienen aan zijn zijde. Wanneer men het glas half heeft leeggedronken, begint de dame die de O-antifoon presenteert met de hymne *Veni redemptor gentium* die steeds halverwege de dronk met alternerende koren gezongen wordt.

Het gewoonterecht dat de rubriek noemt, is een verworven privilege dat is voorbehouden aan de geprebendeerde dames en de kanunniken. Het bestaat uit het recht om solo een O-antifoon te zingen en tevens – en wellicht nog belangrijker – het recht om als individu uit eigen middelen een wijndronk aan te bieden aan de overige dames en de voltallige clerus van de abdij. Dat degenen die een O-antifoon zingen een daarmee verbonden feestdronk moeten betalen, is ook van elders bekend.⁸⁰⁰ In Thorn is dat echter opvallend omdat het ook dames betreft.

Zoals eerder is gezegd,⁸⁰¹ is het aantal O-antifonen dat in de hoge en late middeleeuwen wordt gezongen, plaatselijk verschillend. In Thorn wordt de eerste O-antifoon gezongen op de feestdag van Lucia en de laatste zoals algemeen gebruikelijk op de voorvigilie van Kerstmis (23 december). Dat betekent dat er elf worden gezongen. De volgorde van degenen die op de elf achtereenvolgende dagen een O-antifoon zingen, is hiërarchisch bepaald. Dat is ook van andere plaatsen bekend.⁸⁰² In Thorn is die volgorde echter opvallend gedetailleerd uitgewerkt. Ze wordt allereerst bepaald doordat de dames eerst aan de beurt komen en dan pas de kanunniken.⁸⁰³ Vervolgens heeft de decanes en niet de abdis het recht op de eerste antifoon. Dat hangt samen met het feit dat de abdis op de voorvigilie van Kerstmis de laatste O-antifoon zingt. Het derde criterium is een rangorde die bepaald wordt door ouderdom en prebenden (*senium et praependarum*). Waarschijnlijk is hiermee bedoeld dat de rangorde niet bepaald wordt door de biologische leeftijd maar door de ouderdom van de prebende, omdat het recht om een O-antifoon te zingen is voorbehouden aan geprebendeerden.

⁷⁹⁸ Een *vestita* is een dame die is geïnstalleerd, die een prebende heeft en die stemgerechtigd is in het kapittel. Zie §3.2.3.1.

⁷⁹⁹ De *mercenarii* zijn de vervangers van niet-residerende kanunniken. Zie § 3.2.3.2.

⁸⁰⁰ Kurzeja in LO Trier, 87, noot 267.

⁸⁰¹ Zie § 4.1.1.

⁸⁰² LO Prémontré, 30; Kurzeja in LO Trier, 87, noot 267.

⁸⁰³ In *Officia Propria* wordt vaak vermeld dat de dames in de hiërarchische volgorde aan de clerus voorafgaan. Deze voorrang is ook bekend uit andere damesstichten: cf. Bärsch (1997), 40 (damessticht Essen) en LO Keulen-Ursula 120 en 131.

Verder houdt de scribent er rekening mee dat er mogelijk onvoldoende gepreben-deerde dames en kanunniken zijn voor de hele reeks.⁸⁰⁴ *Officia Propria* vermeldt niet wie in dat geval de resterende O-antifonen zingen maar wel dat er dan toch een dronk is die dan betaald moeten worden door de rentmeester, dat wil zeggen door het hele kapittel.

De O-antifonen zijn antifonen bij het *Magnificat* en de viering van de vespers vormt dus het algemene kader waarin ze gezongen worden. Deze vespers worden in Thorn echter niet op de gebruikelijke wijze beëindigd want onmiddellijk na het canticum volgt de wijndronk. Terwijl het canticum wordt gezongen, wordt er een klok geluid. Het luiden van een klok tijdens het *Magnificat* is ook van elders bekend en het benadrukt daar de feestelijkheid van het gebeuren.⁸⁰⁵ In Thorn is dat echter niet het geval. *Officia Propria* zegt dat er met een kleine klok wordt geluid en in Thorn wordt het luiden van de kleine klok niet gebruikt als teken van feestelijkheid maar als oproep voor vieringen. Bovendien wordt dat luiden onderbroken door een *Miserere*. Het is niet duidelijk wat daar precies mee wordt bedoeld maar gezien de lengte van het canticum, kan het niet de hele psalm *Miserere* zijn. Mogelijk is een vers daaruit bedoeld, of een schietgebed. Wat daarvan zij, het is blijkbaar de bedoeling dat het luiden een of meerdere keren kort wordt onderbroken en dat het dient als signaal voor de kapelaans en de *mercenarii* om de abdijkerk binnen te komen. Dat impliceert dat de genodigde clerici de viering van de vespers grotendeels niet bijwonen maar wel deelnemen aan de wijndronk.⁸⁰⁶

Een feestdronk die volgt na de vespers waarin een O-antifoon wordt gezongen is ook van elders bekend⁸⁰⁷ maar in Thorn viert men die dronk in de abdijkerk en onmiddellijk aansluitend op het *Magnificat*. Vervolgens wordt die feestdronk op een bijzondere wijze onderbroken. Als men het glas half leeg heeft, begint de dame die de O-antifoon heeft gezongen de hymne *Veni redemptor gentium* en die wordt daarna verder gezongen met alternerende koren. Een aantal ordinarii vermeldt dit gezang als hymne voor de Adventstijd⁸⁰⁸ en het is gebruikelijk dat ze wordt gezongen in de vespers⁸⁰⁹ of in de completeen.⁸¹⁰ In *Officia Propria* vervangt deze hymne het *Benedicamus* en op deze wijze fungeert ze als afsluiting van de vespers. Na de hymne wordt het wijndrinken hervat.

⁸⁰⁴ Deze vermelding duidt erop dat er ten tijde van *Officia Propria* waarschijnlijk minder dan tien *vestitae* zijn. Zie § 3.2.3.1.

⁸⁰⁵ LO Tongeren, 16.

⁸⁰⁶ Ook voor de wijndronk na het mandatum op paaszaterdag komen de genodigde clerici pas de abdijkerk binnen als met de wijndronk wordt begonnen. Zie § 4.5.8.6.

⁸⁰⁷ Kurzeja in LO Trier, 88.

⁸⁰⁸ RH 2123. Het is de Ambrosiaanse kersthymne *Intende qui regis*, waarvan de eerste en de laatste strofe (*Praesepe iam fulget tuum*) zijn weggelaten (Kurzeja in LO Trier, 86, noot 258).

⁸⁰⁹ LO Bamberg, 28-34; LO Bonn-Cassius (2), 198-199; LO Trier 86 en 375; LO Utrecht-Maria, 349.

⁸¹⁰ LO Leuven/Anderlecht, 2-3; LO Maastricht-OLV, 125; LO Paderborn, 165.

4.1.2.3 De voorvigilie van Kerstmis

Over de voorvigilie van Kerstmis zegt *Officia Propria* het volgende:

Tijdens de vespers wordt op het orgel gespeeld maar het koor wordt niet geleid. Vandaag geeft de abdis na de vespers een feestdrank vanwege haar O-antifoon, namelijk acht kruiken wijn, waarvan de organist en de koster één kruik krijgen, die ze bij het orgel opdrinken. Bovendien schenkt de abdis een halve *talentum*⁸¹¹ suiker. De kapelaan van de abdis heeft een bokaal in zijn handen met daarin de suiker en een lepel en om zijn hals draagt hij een doek. Aan ieder van de dames, de kanunniken en de priesters die op het koor aanwezig zijn geeft hij één lepel suiker. Wat over is werpt hij in het midden van de kerk tussen de leerlingen (*iuvēnes*). Als de wijn en de zaken die daarbij horen (*et alia*) naar het koor worden gebracht, lopen er roededragers (*virgiferi*) voorop, dan volgen twee leerlingen die toortsen dragen, dan de dienaren die de wijn dragen, dan de kapelaan. Nadat men de helft heeft uitgedronken, wordt op het orgel de hymne *Puer nobis nascitur* gespeeld en het koor antwoordt tot aan het slot. Na afloop van deze hymne wordt de rest van de wijn gedronken. Nadat dit beëindigd is, is ook het officie afgelopen. 's Avonds om vijf uur of om zes uur wordt de kleine klok geluid voor de complete, die de dames op hun koor zingen.

Evenals in rubrieken over de voorafgaande dagen waarop een O-antifoon werd gezongen, zegt *Officia Propria* ook voor deze dag weinig over de viering van de vespers hoewel die het liturgische kader zijn waarin de abdis haar O-antifoon zingt. De vermelding dat het orgel wordt bespeeld betekent waarschijnlijk dat deze vespers wat feestelijker zijn dan die van de voorafgaande dagen.

Op deze dag zingt de abdis de laatste O-antifoon en ter gelegenheid daarvan laat ze suiker uitdelen en wijn schenken. Bij de uitdeling van de suiker geldt de hiërarchische volgorde die in Thorn ook bij andere uitdelingen gebruikelijk is: eerst komen de dames aan de beurt en daarna pas de clerici. Het uitdelen en uitstrooien van suiker lijkt voorbehouden aan de abdis en het is mogelijk een symbolisch overblijfsel van de in de *Institutio Sanctimoniales* geformuleerde plicht van de abdis om niet alleen te zorgen voor voldoende voedsel voor de sanctimoniales maar bovendien voor extra's (vlees, vis, groente, etc.) op feestdagen.⁸¹²

Ook met betrekking tot de hoeveelheid wijn die wordt geschonken, blijkt dat de abdis zich duidelijk wenst te onderscheiden van de dames en de kanunniken. Die hebben twee kruiken wijn geschonken maar de abdis schenkt er vier maal zoveel. De wijn wordt rondgebracht door de kapelaan van de abdis en hij wordt daarbij voorafgegaan door een stoet waarin behalve de dragers van de wijn ook roede- en fakkel dragers lopen. Voor het rondbrengen van de wijn is dat een nogal opzichtig geheel en het ligt voor de hand deze stoet te interpreteren als een symbolisch vertoon van de vorstelijke status van de abdis.⁸¹³

⁸¹¹ Een *talentum* is een eenheid van gewicht. Naslagwerken vermelden uiteenlopende waarden.

⁸¹² MGH, Conc. 2,1, caput XIII, pag. 447, re. 20-24; Schilp (1998), 79. Iets vergelijkbaars vindt plaats in het damessticht Nottuln. Daar krijgen de dames op Pasen een portie gesuikerde gember (Kohl (2005), 107).

⁸¹³ De abdis van Thorn is vorstin in het Heilige Roomse Rijk. Zie § 3.2.3.1.

Het wijndrinken wordt halverwege onderbroken voor het zingen van de hymne *Puer nobis nascitur*. In de voorafgaande dagen werd de hymne *Veni redemptor gentium* steeds ingezet door degene die de O-antifoon had gezongen en het valt daarom op dat de abdis zich opnieuw onderscheidt doordat ze deze gewoonte niet volgt: de hymne *Puer nobis nascitur* wordt begonnen op het orgel en niet door de abdis. Volgens Smits van Waesberghe wordt de hymne *Puer nobis nascitur* in Thorn tweestemmig uitgevoerd. Hij baseert deze hypothese vooral op een detail in de muzieknotatie. Achter de melodie en de tekst van de eerste strofe volgen nog de beginsyllaben van de tweede strofe (*In praesepe poni*) maar de melodie die daar boven staat, is een andere als die boven het begin van de eerste strofe. Het moeten de beginnoten zijn geweest van een tweede melodie.⁸¹⁴ Over de uitvoering van de hymne zegt bovenstaande rubriek dat ze op het orgel wordt gespeeld en dat het koor antwoordt tot aan het slot. Volgens Smits van Waesberghe betekent dat: op het orgel wordt de melodiestem gespeeld en tegelijk zingt het koor de tweede stem.⁸¹⁵

De tekst van de hymne is ontstaan als een prosulering (textuele uitbreiding) op een Benedicamus-melodie.⁸¹⁶ Maar er is niet alleen een Benedicamus-melodie gebruikt; ook de tekst van het *Benedicamus: Benedicamus Domino, Deo gratias* is in de hymne gehandhaafd, zoals blijkt uit de laatste drie strofen:⁸¹⁷

8. <i>Nos de tali gaudio</i>	9. <i>O et O et I et O</i>	10. <i>Laus et jubilatio</i>
<i>Cantemus in choro,</i>	<i>Cantemus in choro,</i>	<i>Nostro sit in ore.</i>
<i>In chordis et organo:</i>	<i>In chordis et organo:</i>	<i>Semper et angelicas</i>
<i>Benedicamus domino.</i>	<i>Benedicamus domino.</i>	<i>Deo dicamus gratias.</i>

Bovendien wordt de relatie tussen de hymne en het *Benedicamus* gemarkeerd doordat de hymne wordt gezongen op de plaats van het *Benedicamus*. Dat wordt niet vermeld in bovenstaande rubriek maar wel in de rubriek bij de lauden in de kerstnacht.⁸¹⁸ De hymne vervangt dus het *Benedicamus* en daardoor is ze – liturgisch gezien – een afsluitend deel van de vespers. De rubriek zegt echter dat het officie pas is afgelopen nadat de rest van de wijn is opgedronken. Het is in Thorn blijkbaar geen probleem dat de wijndronk waarmee de hymne is omkaderd eveneens is opgenomen in de viering van de vespers.

⁸¹⁴ Smits van Waesberghe (1932-a), 292. Cf. Van Acht (1985), 133-134.

⁸¹⁵ Smits van Waesberghe (1959), 185, noot 12. Een tweestemmige reconstructie van de melodie van de hymne is gepubliceerd in Krekelberg (2004), 112-123. Twee tweestemmige versies uit Utrecht, UB, ms. 16 H 34 (een manuscript uit kringen van de Moderne Devotie) zijn uitgegeven in Hascher-Burger (2002) onder nr. 66 en nr. 67. Voor een bespreking van Hascher-Burger (2002) zie De Loos (2004).

⁸¹⁶ Smits van Waesberghe (1959), 179. Hoe populair deze melodie is geweest in de late middeleeuwen, blijkt uit het feit dat ze is overgenomen in een aantal Nederlandstalige liederen. Zie Van Duyse III, 1860-1865 (met vermelding van literatuur), Smits van Waesberghe (1959), 180) en de Liederbank van het Meertens-instituut: <http://www.liederen-bank.nl/> (gezien op 7 januari 2013).

⁸¹⁷ Voor de volledige tekst van de hymne zie § 6.4, fol. 325-326.

⁸¹⁸ “Loco *Benedicamus* canitur *Puer nobis nascitur*” (fol. 329).

4.1.3 De viering van Kerstmis *Officia Propria*, fol. 327-334

Afgezien van de vigilie, verloopt de viering van Kerstmis in de abdijkerk van Thorn in hoofdlijnen zoals algemeen gebruikelijk is ten tijde van *Officia Propria*. De metten, de nachtmis en de lauden worden als één geheel gevierd. Bij het aanbreken van de dag wordt de dageraadsmis gezongen en in de loop van de voormiddag volgt een viering die bestaat uit de prime, de terts, de sext, de processie voor de hoogmis en de hoogmis, die meestal dagmis wordt genoemd. In de namiddag worden de tweede vespers en de completen gevierd.

4.1.3.1 De vigilie en de Roos van Jericho

Over de viering van de vigilie van Kerstmis vermeldt *Officia Propria* het volgende:

Na de hoogmis intoneert de officiant meteen de vespers. Vóór de avondmaaltijd wordt er om zes uur met twee klokken geluid voor de completen. Als die zijn beëindigd, wordt er op de gebruikelijke wijze drie maal geluid met de kleine klok, namelijk “Ave Maria”. Daarna stalt de kosteres⁸¹⁹ alle relikwieën en de Rozen van Jericho uit op het altaar van de Elfduizend Maagden. Dat alles blijft daar op het altaar tot na de lauden.⁸²⁰

Al eerder is vastgesteld dat op een aantal dagen de vespers onmiddellijk volgen op de hoogmis. De consequentie daarvan is dat de completen die in de regel geclusterd zijn met de vespers, daarvan gescheiden gevierd worden. Het gebruikelijke tijdstip is dan vier uur in de middag.⁸²¹ Alleen op de vigilie van Kerstmis worden ze pas gevierd om zes uur. Vermoedelijk heeft dat de praktische bedoeling ervoor te zorgen dat er voor de dames tussen het middagmaal en het avondmaal een ononderbroken periode is waarin ze kunnen rusten omdat ze voor de viering van de kerstnacht al te middernacht worden gewekt.⁸²²

Vóór het avondmaal dat volgt op de completen, wordt er opnieuw geluid met een kleine klok. Dat luiden wordt *Ave Maria* genoemd en het wordt drie maal herhaald. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat niet het *Weesgegroot* wordt bedoeld maar een voorloper van het “Engel des Heren” (*Angelus Domini*; kortweg *Angelus*) dat in zijn huidige vorm dateert uit het begin van de zeventiende eeuw.⁸²³ Alleen op deze plaats

⁸¹⁹ De rubriek zegt *domicella* maar het is waarschijnlijk dat de scribent daarachter het woord *custos* is vergeten want verderop (folio 329) blijkt dat de relieken na de lauden op hun gebruikelijke plaats worden teruggezet door de kosteres (*domicella custos*).

⁸²⁰ De rubriek gebruikt het woord *matutinae* maar dat woord heeft hier de in de middeleeuwen gebruikelijke betekenis ‘metten én lauden’ zoals blijkt op folio 329. Zie ook noot 819.

⁸²¹ Zie § 3.2.4.3.

⁸²² *Media nocte fiet per parva notula pulsus per custodem* (fol. 327).

⁸²³ Met het *Angelus* wordt het gebruik bedoeld, dat op de keerpunten van de dag (6, 12 en 18 uur) bij het drie maal kort luiden van de klok telkens een privégebed wordt gezegd. De kern van dat gebed bestaat uit het “Wees gegroot” (*Ave Maria*). Over het *Angelus* en de

in *Officia Propria* staat de aanduiding “Ave Maria” maar omdat erbij staat “op de gebruikelijke wijze”, mag worden aangenomen dat het gebruik dagelijks plaatsvindt.

Over het algemeen worden de praktische voorbereidingen voor de vieringen verzorgd door de koster. Het is daarom opmerkelijk dat de relieken en de Rozen van Jericho niet door de koster worden klaargezet maar door de kosteres. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat de verzorging van die rozen werd gezien als een specifiek vrouwelijke taak.⁸²⁴ Daarnaast is er nog een andere verklaring mogelijk. Het feit dat het koor van de dames is afgescheiden van de rest van de liturgische ruimte is eerder verklaard vanuit de opvatting van de kerk over de vermeende cultische onreinheid van de vrouw.⁸²⁵ Op de vigilie van Kerstmis blijkt een tendens in ‘omgekeerde’ richting: de dames maken hun koor tot een strikt eigen domein, waar een leek als de koster niet mag komen, zelfs niet op een moment dat er geen dames aanwezig zijn.

De viering van de kerstnacht bestaat uit de metten, de nachtmis en de lauden en de dames zijn gedurende de hele nachtelijke viering op hun eigen koor.⁸²⁶ Alleen ter gelegenheid van de viering van het kerstfeest worden er relikwieën en Rozen van Jericho uitgestald op het altaar dat op hun koor staat: het altaar van de Elfduizend Maagden. De relikwieën en de Rozen van Jericho blijven daar niet gedurende het hele kerstfeest staan maar alleen tijdens de viering van de kerstnacht.⁸²⁷

De Roos van Jericho is geen roos maar een woestijnplant die er verdord uit ziet en schijnbaar dood is maar die de eigenschap heeft dat ze openbloeit als ze enkele uren in water heeft gestaan. Waarom deze plant Roos van Jericho wordt genoemd is niet duidelijk.⁸²⁸ Volgens de legende bloeiden deze planten in de Sinaiwoestijn open toen Maria door dat gebied trok tijdens haar vlucht naar Egypte. Verder is het geloof dat deze planten bevorderlijk zijn voor een voorspoedige bevalling zeer oud en in de zestiende eeuw waren ze daarvoor een erkend en in apotheken verkrijgbaar middel. Het wonderlijke opengaan ervan beschouwde men als een symbool van het zich openen van de moederschoot en ook geloofde men dat deze planten alleen opengingen tijdens de kerstnacht.⁸²⁹

geschiedenis ervan zie Kronenburg (1904-a), 375-386; G. Vollebregt, ‘Engel des Heren’, in: LitWb I, kolom 658-659; Andrea Heinz, ‘Angelus’, in: LThK³, I, kolom 653-654. Cf. De Loos (2012-b), 185-186.

⁸²⁴ Ook bijvoorbeeld het met bloemen versieren van de monstrans die meegedragen wordt tijdens de processie op Sacramentsdag, wordt verzorgd door de kosteres en niet door de koster (fol. 220).

⁸²⁵ Zie § 3.3.4.

⁸²⁶ Dat blijkt uit de rubrieken die volgen en die verderop aan de orde komen.

⁸²⁷ Zie § 3.5.1.2 over de vraag welke relikwieën er in de abdij van Thorn zijn ten tijde van *Officia Propria*.

⁸²⁸ Op een van de aan het manuscript van *Officia Propria* toegevoegde folio’s is met een latere hand een citaat geschreven uit een niet gedateerd reisverslag naar het Midden-Oosten waarin de auteur constateert dat deze planten deze naam niet verdienen omdat het geen rozen zijn en bovendien omdat ze in Jericho niet voorkomen.

⁸²⁹ Heinrich Marzell, ‘Jerichorose’, in: HWDA, IV, kolom 655-659; A. Wrede, ‘Maria, hl.’, in: HWDA, V, kolom 1656 en 1660; Bik (1956), 75-77. Dirc van Delf houdt in zijn *Tafel van den Kersten Ghelove* een verhandeling over de “gulden rose die die paeus wijet” op de vierde zondag van quadragesima (*dominica in rosa*) (Dirc van Delf, ed. Daniëls (1938), IIIA, 33-44). Al kort na het begin van zijn verhandeling zegt hij: “Dese rose, die

Er zijn nog meer legenden en vormen van volksgeloof rond de Roos van Jericho maar bovenstaande voorbeelden volstaan om duidelijk te maken waarom deze planten in Thorn op de avond voor de kerstnacht op het altaar van de Elfduizend Maagden worden gezet. Deze planten worden gerelateerd aan Maria, aan bevallingen en aan de kerstnacht. Door deze combinatie zijn ze specifiek verbonden met de bevalling van de Maagd Maria. Als de metten beginnen, staan de Rozen van Jericho al enkele uren op het altaar in het koor van de dames en zonder twijfel heeft de kosteres er de vorige dag al voor gezorgd dat ze in water staan. Dat heeft tot gevolg dat ze volledig open zullen gaan gedurende de viering van de kerstnacht.

Op deze wijze symboliseren ze de bevalling van Maria in de tijdspanne waarin die volgens het evangelie plaatsvindt. Dat verklaart ook waarom de dames de kerstnacht niet vieren in het midden van de kerk en waarom de Rozen van Jericho niet op het hoogaltaar geplaatst zijn, of op het Georgiusaltaar vooraan in het schip. De dames zijn – zoals gezegd – op hun eigen koor en de symbolisch gerepresenteerde bevalling van de Maagd Maria vindt plaats op het altaar van dat koor. Het van nabij aanwezig zijn bij de intimiteit van dat gebeuren is daarmee voorbehouden aan de dames of algemener gezegd: aan vrouwen. Behalve deze besloten intimiteit heeft deze setting nog een andere dimensie: ze wordt geheiligd door de met de relieken gesymboliseerde aanwezigheid van de heiligen en van Christus zelf.⁸³⁰ Tenslotte kan dit geheel gezien worden als het eindpunt waarop tijdens de Advent is gepreludeerd door de manier waarop de dames eveneens in besloten kring de maagdelijkheid van Maria hebben gevierd aan het slot van de processies op de zondagen in die periode.⁸³¹

4.1.3.2 De kerstnacht

De metten

De metten beginnen in Thorn om ongeveer twee uur in de nacht en daaraan voorafgaand wordt er langdurig en met alle klokken geluid, zoals ook in andere plaatsen gebruikelijk is.⁸³²

Tijdens de metten brengt de koster het hoogaltaar in gereedheid op dezelfde wijze als op andere hoogfeesten.⁸³³ Bovendien plaatst hij de twee herten die in de sacristie bewaard worden in het presbyterium. Op hun kop dragen ze een spiraalvormig gedraaide kaars die hij aansteekt onder het laatste responsorium.

die paeus stichtet, wil ic bi Cristum openlike die rose van Ihericho beteikenen”. Daaruit blijkt dat Dirc voor zijn vergelijkingen een ‘gewone’ roos (*Rosa*) bedoelt en niet de Roos van Jericho (*Anastatica hierochuntica*).

⁸³⁰ Tot de relieken van de abdij horen ook een reliek van de Doornenkroon en een van het Heilig Kruis.

⁸³¹ Zie § 4.1.2.1.

⁸³² Dat wordt vermeld in onder andere: Schabes (1930), 93 (Klosterneuburg); LO Metz-Arnulf, 81; LO Rheinau, 51; LO St.-Denis, 306; LO Tongeren, 26.

⁸³³ Zie voor § 3.5.1.2.

Het merkwaardig gebruik van twee herten met getordeerde kaarsen op hun kop komt verderop nader aan de orde. Eerst wordt een antwoord gezocht op de vraag waarom *Officia Propria* zo nauwkeurig het tijdstip aangeeft waarop de kaarsen moeten worden aangestoken. Als de koster in de abdijkerk van Thorn kaarsen aansteekt, dan doet hij dat vrijwel altijd vóór een viering of aan het begin daarvan. Hier gebeurt het pas op het einde van de viering: tijdens het laatste responsorium dus onmiddellijk voordat het *Liber generationis* wordt voorgedragen. Het aansteken van de kaarsen krijgt zo de betekenis van wat in de drama-analyse een prospectief aspect wordt genoemd: het richt de aandacht op iets wat gaat komen en wekt daarmee bepaalde verwachtingen en emoties op.⁸³⁴ Daardoor wordt het voor de aanwezigen duidelijk dat de genealogie een belangrijk onderdeel van de viering is.

Het *Liber generationis* bestaat uit een lange, gelijkvormige en daardoor eentonige opsomming van voorvaderen.⁸³⁵ Wellicht verklaart dat waarom deze genealogie volgens de geraadpleegde ordinarii in de meeste plaatsen niet wordt gezongen, zoals gebruikelijk is voor een evangelietekst op een hoogfeest maar gereciteerd (*leget/ legat*). Anderzijds blijkt uit de wijze waarop de genealogie wordt gepresenteerd, dat ze geldt als een hoogtepunt in de viering van de kerstnacht. In de meeste plaatsen wordt ze namelijk niet gelezen of gezongen door de diaken, hoewel het voordragen van het evangelie zijn specifieke taak is,⁸³⁶ maar door de officiant of door de hoogste in rang en in enkele plaatsen wordt ze door meer dan één clericus gezongen of gereciteerd.⁸³⁷

In Thorn is de genealogie eveneens een hoogtepunt in de viering. Dat blijkt niet alleen uit het moment waarop de koster de kaarsen aansteekt maar vooral ook uit de wijze waarop de genealogie wordt voorgedragen. De openingsformules worden gezongen door de officiant en beantwoord door de dames. Daarna vervolgen de officiant en de diaken de voordracht alternerend. Het is niet duidelijk of ze daarbij zingen of reciteren maar deze wijze van uitvoering is uitzonderlijk: in Thorn is deze genealogie de enige tekst die alternerend wordt uitgevoerd door de officiant en de diaken. Waarom wordt de genealogie ondanks haar eentonige opsomming toch op deze twee verschillende manieren gemarkeerd als een hoogtepunt in de viering? Het antwoord op deze vraag geeft de slotzin: *Iacob autem genuit Ioseph virum Mariae de qua natus est Iesus qui vocatur Christus*.⁸³⁸ De genealogie eindigt dus met de verkondiging van de geboorte van Christus, de kernboodschap van Kerstmis.

Als belangrijk moment in de viering is het *Liber generationis* te vergelijken met het *Exsultet*, waarmee op paaszaterdag de verrijzenis van de Heer wordt verkondigd.⁸³⁹ Maar er is ook een overeenkomst met de viering van de paasnacht. Ten tijde van *Officia Propria* volgt in die nacht na het laatste responsorium van de metten in zeer veel plaatsen een *Visitatio sepulchri*. Dat bezoek aan het graf eindigt met de

⁸³⁴ Over handelingsaspecten in het drama zie Kun, Van der (1970).

⁸³⁵ De genealogie die in de kerstnacht wordt voorgedragen, is de geslachtslijst van Christus volgens Mattheus (Matth. 1: 1-16).

⁸³⁶ Jungmann (1958), I, 567.

⁸³⁷ Dresen (1929), 208 (Gerresheim); LO Keulen-Dom, 74; LO Keulen-Ursula, 119; Schabes (1930), 95 (Klosterneuburg).

⁸³⁸ Jacob verwekte Josef, de man van Maria, uit wie Jezus geboren is, die Christus genoemd wordt.

⁸³⁹ Kurzeja in LO Trier, 93 en Schabes (1930), 95.

verkondiging van de verrijzenis.⁸⁴⁰ Daarna bezingt men in een aantal plaatsen de verrijzenis met een lied in de volkstaal en vervolgens wordt het *Te Deum* gezongen.

In enkele plaatsen vertoont deze reeks een duidelijke parallel in de kerstnacht met dien verstande dat dan de genealogie de plaats inneemt die de *Visitatio sepulchri* heeft in de paasnacht: na het laatste responsorium volgt de genealogie, dan een lied in de volkstaal en vervolgens het *Te Deum*.⁸⁴¹ Ook in Thorn bevat de viering van de kerstnacht deze elementen in deze volgorde. Maar het belangrijkste punt van overeenkomst is, dat zowel de genealogie als het bezoek aan het graf eindigen met een verkondiging. Dat verklaart de belangrijke plaats die de genealogie ten tijde van *Officia Propria* inneemt in de viering van de kerstnacht. Dat wordt bovendien bevestigd doordat de genealogie, evenals de *Visitatio sepulchri*, eerst wordt gevolgd door *Nu siet willecom heer so korst*, een op het kerstfeest toegepaste tekst in de volkstaal, en pas daarna door het algemener geformuleerde *Te Deum*.

*

Waarom zijn de kaarsen spiraalvormig gedraaid en waarom staan ze op de kop van een hert en niet zoals gebruikelijk op een kandelaar? Spiraalvormig gedraaide kaarsen komen bij andere feesten niet voor en in de geraadpleegde ordinarii worden ze alleen vermeld voor de dom van Keulen. Daar wordt in de kerstnacht de genealogie alternerend gezongen door drie diakens die daarbij ieder een dergelijke kaars (*cereum tornalitem*) in de hand hebben.⁸⁴² In Keulen en Thorn lijkt er dus een samenhang te zijn tussen de bijzondere vorm van de kaars en genealogie.

Een dier met op zijn kop met een spiraalvormig gedraaide hoorn is bekend uit de Mariakerk in Utrecht. Die kerk was in het bezit van drie dergelijke hoornen. Ze stonden voor het hoogaltaar, gemonteerd op de koppen van gebeeldhouwde stenen dieren en ze werden eenhoornen genoemd.⁸⁴³ Dat roept de vraag op, of de herten met de getordeerde kaarsen uit Thorn wellicht ook bedoeld zijn geweest om een eenhoorn te representeren.

De eenhoorn is een mythologisch dier dat bekend is uit voorchristelijke culturen maar al in de *Physiologus* ('de natuurkundige') van circa 200 na Christus wordt hij geduid als een symbool voor de geboorte van Christus uit de Maagd Maria. De *Physiologus* heeft grote invloed gehad op de kunst en de literatuur van de middeleeuwen en hij ligt aan de basis van het ontstaan van de middeleeuwse bestiaria. Een van die

⁸⁴⁰ In bijvoorbeeld Essen met het drie maal herhaalde *Christus Dominus surrexit* (LO Essen, 75). In bijvoorbeeld Neuss met de antifoon *Surrexit Dominus de sepulchro* (Kottje (1952), 120).

⁸⁴¹ LO Essen, 25; LO Keulen-Gereon, 267; in Klosterneuburg wordt het *Te Deum* geïnterpoleerd door een acclamatie in de volkstaal (Schabes (1930), 95). Ook in de dom van Aken zong men na de genealogie een lied in de volkstaal (Lipphardt (1959), 95-96; Kurzeja in LO Trier, 93, noot 293).

⁸⁴² LO Keulen-Dom, 74.

⁸⁴³ Staal (2000), 176-177. In feite zijn het stoottanden van het mannetje van de narwal, een dolfijnachtige vis uit de poolzeeën, die in de middeleeuwen werden verhandeld als waren het hoornen van de eenhoorn omdat daaraan een grote apotropeïsche waarde werd toegekend.

bestiaria is *Der naturen bloeme*, door Jacob van Maerlant rond 1270 geschreven in het Middelnederlands. Als voorbeeld voor dit werk gebruikt hij het *Liber de naturarum* van Thomas van Cantimpré (ca. 1201 – ca. 1270), een encyclopedisch werk, maar conform de traditie van de bestiaria combineert Van Maerlant de feiten met bekende symbolische duidingen, zoals die van de eenhoorn.⁸⁴⁴

In de middeleeuwse iconografie wordt de eenhoorn vaak afgebeeld als een hertachtig dier met op zijn kop een getordeerde hoorn (zie Figuur 12) en dat is precies de omschrijving die *Officia Propria* geeft.⁸⁴⁵ Het dier was in de middeleeuwen bekend van verhalen, preken en afbeeldingen en het is niet onwaarschijnlijk dat men ook in Thorn het uiterlijk van de eenhoorn en zijn symbolische betekenis heeft gekend. Het is daarom niet uitgesloten dat de herten met hun getordeerde kaars de eenhoorn representeren als symbool voor de geboorte van Christus uit de Maagd Maria. Bij gebrek aan nadere gegevens kan dat niet feitelijk worden aangetoond maar het zou wel verklaren waarom in de abdij van Thorn de kaarsen op een hert staan, getordeerd zijn en pas aangestoken worden als wordt begonnen met de voordracht van het *Liber generationis*.

Figuur 12: Illustratie uit Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (Den Haag, KB, ms. 76 E 4, fol. 34r)

⁸⁴⁴ Over dieropvattingen en –voorstellingen in middeleeuwse encyclopedische werken en bestiaria zie Everaert (2004). Over de eenhoorn zie ook Hermann Güntert, ‘Einhorn’, in: HWDA, II, kolom 708-712.

Voor de tekst van Van Maerlant’s verhandeling over de eenhoorn zie Gysseling (1981), 120-122. Voor een vrij letterlijke vertaling ervan zie Enklaar (1954) en voor een vrijere vertaling Burger (1989), 32-34.

Over Van Maerlant zie Oostrom, Van (1996).

⁸⁴⁵ Over de iconografie van de eenhoorn zie A. Vizkelely, ‘Einhorn’, in LCI, I, kolom 590-593 en Hall (1992), 95-96 en 219. In de iconografie zijn het thema van de maagdelijkheid van Maria en de symbolische betekenis van de eenhoorn vaak met elkaar verbonden. Cf. Delaruelle (1975), 20 en 66.

Nu siet willecom heer so korst

Na de genealogie zingen de schippers van Poll voor het Georgiusaltaar drie of vier coupletten van *Nu siet willecom heer so korst*.⁸⁴⁶ Ten tijde van *Officia Propria* is Poll een gehucht aan de Maas.⁸⁴⁷ De schippers uit dat plaatsje zijn veerlieden die voor de abdij goederen overzetten en die rechten hebben op vergoedingen daarvoor.⁸⁴⁸ Het is niet duidelijk of het zingen in de kerstnacht een eretaak of een verplichting is maar *Officia Propria* vermeldt wel dat ze ervoor beloond worden. Tijdens de maaltijd, die waarschijnlijk plaatsvindt na afloop van de viering van de kerstnacht, geeft de abdis aan elke schipper een koek (*offa*) en een kruik wijn. De schippers gaan tijdens de maaltijd ook van plaats naar plaats om te vragen om een kruik wijn. De rentmeester en alle dames en alle kanunniken zijn verplicht om hun die wijn ook te geven.⁸⁴⁹

Van het lied dat de schippers zingen, vermeldt *Officia Propria* geen melodie en van de tekst alleen de eerste regel. Deze regel speelt een belangrijke rol in de discussie over de ouderdom van het bekende kerstlied *Nu zijt wellekome*. Men gaat er in die discussie van uit, dat het een vaststaand feit is, dat *Officia Propria* een kopie is van een manuscript uit de veertiende of de vijftiende eeuw.⁸⁵⁰ Als dat juist is, dan zou dat betekenen dat *Nu siet willecom heer so korst* in *Officia Propria* de oudste vindplaats is van het lied *Nu zijt wellekome* in de Nederlanden.

Geen van de geraadpleegde publicaties vermeldt echter waarop dat uitgangspunt is gebaseerd. Voor zover kon worden nagegaan, heeft alleen Flament de stelling verdedigd dat de oudere gedeelten van *Officia Propria* een kopie zijn van een handschrift dat dateert uit de veertiende eeuw of mogelijk nog uit een vroegere eeuw.⁸⁵¹ Omdat er in de discussie sprake is van een manuscript uit de veertiende of de vijftiende eeuw, lijkt men zich echter niet op Flament te baseren maar op de specificatie van *Officia Propria* in Habets II: “Een ceremoniale der Abdij, ten behoeve van den rector chori uit het midden der 17de eeuw, doch kopie van een uit de 14de of 15de eeuw”.⁸⁵² Deze omschrijving presenteert het als een vaststaand feit dat *Officia Propria* een kopie is van een handschrift uit de veertiende of vijftiende eeuw en het moet dan ook deze vermelding zijn, waarop men zich baseert.

⁸⁴⁶ Voor een beknopt overzicht van de overlevering van dit lied zie Klusen (1980), 189-191.

Over volkstaal in de liturgie zie De Loos (2012-b), 187-195.

⁸⁴⁷ Zie de achter in Habets I toegevoegde kaart van het vorstendom Thorn.

⁸⁴⁸ Habets I, akte nr. 456 van 13 juni 1490 en nr. 457 van 19 juni 1490.

⁸⁴⁹ Cf. Loos, De (2012-b), 176.

⁸⁵⁰ “kopie van een vroeger Hs. van de abdij van Thorn” (Van Duyse, III, 2065); “gecopieerd van een veel ouder handschrift dat uit de XIVde of XVde eeuw blijkt te dateren” (Smits van Waesberghe (1932-a), 288); “het lied is al heel vroeg gezongen te Aken en te Thorn (L.), waarschijnlijk minstens 13^e eeuw” (Bruning (1934), XV); “een kopie van een ouder hs. van de abdij van Thorn aan de Maas” (Mak (1948-c), 49); “In de Dom van Aken werd het “Nu zijt wellekome” gezongen [...]; in de adellijke Stiftsabdij van Thorn wordt dit gebruik overgenomen (waarschijnlijk 14^e eeuw)” (Smits van Waesberghe (1961), 26); “Uit een koorboek uit de veertiende eeuw weten we dat het kerstlied *Nu sijt wellekome* werd gezongen tijdens de nachtmis in Thorn” (De Jong (1985), 161).

⁸⁵¹ Flament (1893), 32-33.

⁸⁵² Habets II (1899), 859. Deze vermelding is een onderdeel van een inventarislijst van archiefstukken over de abdij Thorn die zich in het RHCL te Maastricht bevinden.

De stelling van Flament dat *Officia Propria* mogelijk een kopie is van een handschrift dat dateert van vóór de veertiende eeuw lijkt tientallen jaren later steun te krijgen in een publicatie van Lipphardt.⁸⁵³ In zijn onderzoek naar de oorspronkelijke melodie van *Nu zijt wellekome* stelt hij vast dat het voorkomen van het woord *herro* (of *hero*) wijst op een bron die tot minstens de twaalfde eeuw teruggaat omdat dat een oudnederfrankische woordvorm is. Lipphardt geeft de tekstregel uit *Officia Propria* als volgt weer: *Nu siet willekom herro Kerst etc.* en vervolgt dan: “Dass es sich bei diesem Rituale um die Abschr. einer wesentlich älteren Hs. handelt, zeigen schon die altertümlichen Formen des Niederfränkischen”.⁸⁵⁴ De nederfrankische woordvorm waar hij op doelt en waarop hij zijn conclusie baseert is *herro* maar die komt in *Officia Propria* niet voor. De betreffende tekstregel luidt *Nu siet willecom heer so korst* en het is duidelijk dat hij door Lipphardt onjuist is weergegeven. Zijn conclusie vervalt dan ook volledig. Smits van Waesberghe bespreekt het onderzoek van Lipphardt en hoewel hij in een eerdere publicatie de tekstregel uit *Officia Propria* zelf wel correct heeft weergegeven,⁸⁵⁵ neemt hij in zijn bespreking de foutieve weergave van de tekstregel en de daarop gebaseerde conclusie van Lipphardt over.⁸⁵⁶

Bij de behandeling van de datering van het handschrift van *Officia Propria* is betoogd dat het zeker wat betreft de rubrieken geen kopie kan zijn van een vroeger manuscript.⁸⁵⁷ Als dat juist is, dan volgt daar uit dat de hierboven besproken tekstregel niet de oudste attestatie is van *Nu zijt wellekome* in de Nederlanden. Dat houdt tevens in dat op basis van *Officia Propria* niet vastgesteld kan worden dat het het oudste Nederlandstalige kerstlied is. In de besproken discussie wordt dat echter meermaals met stelligheid geconcludeerd.⁸⁵⁸ Voor zover kon worden nagegaan, is een versie van het lied in de codex Smijers (1543-1564) (’s-Hertogenbosch, Archief Illustere Lieve Vrouwe Broederschap) op dit moment de oudst bekende feitelijk overgeleverde Nederlandse bron van *Nu zijt wellekome*. Hoewel deze versie al in 1945 is gepubliceerd,⁸⁵⁹ komt ze in de besproken discussie niet aan de orde. Ze heeft een vierstemmige zetting en dat duidt erop dat het lied in het midden van de zestiende eeuw al langer bekend geweest moet zijn. Maar ook daar volgt niet uit, dat *Nu zijt wellekome* het oudste Nederlandstalige kerstlied zou zijn.⁸⁶⁰

⁸⁵³ Lipphardt (1959).

⁸⁵⁴ Lipphardt (1959), 96.

⁸⁵⁵ Smits van Waesberghe (1932-b), 316.

⁸⁵⁶ “Van Thorn bezitten wij slechts het citaat van de eerste versregel, echter een waardevol citaat, daar het een afschrift moet zijn van een zeer oude tekstlezing: *Nu siet willekom herro Kerst*” (Smits van Waesberghe (1960), 280).

⁸⁵⁷ Zie § 6.1.

⁸⁵⁸ Bruning (1934), VIII en XV; Lipphardt (1959), 96; Smits van Waesberghe (1960), 279.

⁸⁵⁹ Smijers (1945).

⁸⁶⁰ Een kandidaat die eerder in aanmerking komt voor het epitheton “oudste Nederlandse kerstlied” komt ter sprake in § 4.1.3.3.

De nachtmis en de lauden

Na het *Nu siet willecom* wordt op het orgel het *Te Deum* begonnen en tijdens het *Te Deum* luiden alle klokken, zoals ook in andere plaatsen gebruikelijk is.⁸⁶¹ Daarna zingen de dames op hun koor de nachtmis.

Tijdens die mis wordt er op het orgel gespeeld en het koor wordt geleid in rode paramenten. Er wordt niet gewierookt maar wel geofferd en de dames worden naar het offer begeleid door twee toortsdragers die voor ze uit lopen. De koster plaatst de brandende toortsen voor het hoogaltaar. Op het einde van de mis wordt *Benedicamus Domino* gezegd en dan wordt de zegen gegeven met de pateen (*benedictio patena*). Het evangelie van Johannes wordt niet gelezen maar na de zegen doet de officiant het kazuifel uit, doet een rode koorkap aan en zegt, terwijl hij voor het altaar staat, het versikel *Notum fecit Dominus*. De dames antwoorden *Salutare suum* en dan intoneert de officiant de lauden door te zingen *Deus in adiutorium* enz. Tijdens het *Benedictus* wordt er gewierookt en nadat de officiant gewierookt heeft, blijft hij op het koor van de dames en zingt daar de oratie (maar hij zingt het capitulum voor het *Benedictus* op het hoogkoor). In plaats van het *Benedicamus* wordt *Puer nobis nascitur* gezongen. Daarna geeft hij de zegen en gaat weer terug naar beneden. De kosteres zet daarna de relieken weer op hun eigen plaats terug.

De kleur van de paramenten wordt in *Officia Propria* maar bij een gering aantal feesten vermeld. Voor de viering van de nachtmis wordt twee maal de kleur rood genoemd, in de dageraadsmis wordt het koor geleid in witte paramenten en voor de dagmis wordt geen liturgische kleur aangegeven.⁸⁶²

In het schip van de kerk verblijft tijdens de viering een aantal leken. Dat zijn niet alleen de schippers van Poll maar het ligt voor de hand dat ook hun familie aanwezig is en waarschijnlijk nog andere leken, onder wie het dienstpersoneel van de abdij. Het is bekend dat in de middeleeuwen de leken in het schip van de kerk geen vaste plaatsen hebben en rumoerig zijn.⁸⁶³ Dat kan voor problemen zorgen wanneer de dames tijdens de mis hun offergaven komen brengen. De oplossing die men in Thorn heeft gekozen, is dat de dames als ze gaan offeren, worden voorafgegaan door twee personen die brandende toortsen dragen.⁸⁶⁴ Ook in andere damesstichten is dit probleem bekend maar daar heeft men het anders opgelost.⁸⁶⁵

Omdat aansluitend op de nachtmis de lauden volgen, wordt die mis in Thorn evenals in veel andere plaatsen niet beëindigd met *Ite missa est* maar met *Benedicamus*

⁸⁶¹ LO Rouen-St.-Lô, 161; LO Tongeren, 27.

⁸⁶² Over het gebruik van liturgische kleuren zie § 3.5.4.

⁸⁶³ In het damessticht Essen wordt de collecte op het einde van de metten in de kerstnacht door de officiant niet, zoals gebruikelijk is, bij het hoogaltaar gelezen maar bij het altaar op het koor van de dames, zodat ze hem beter kunnen horen *propter clamorem populi* (vanwege het lawaai van het volk) (LO Essen, 25).

⁸⁶⁴ Ook op het feest van Maria-Tenhemelopneming zijn er leken in het schip en dan worden de dames begeleid door roededragers. Zie § 3.6.

⁸⁶⁵ In het Ursulasticht in Keulen gaan de diaken en de subdiaken naar het koor van de dames om daar de offergaven in ontvangst te nemen (LO Keulen-Ursula, 118). In het damessticht Essen worden de gaven naar het altaar gebracht door de klokkenluider (*campanarius*) (LO Essen, 25).

Domino.⁸⁶⁶ Daarna geeft de officiant de zegen maar dat is na de nachtmis niet erg gebruikelijk.⁸⁶⁷ Alleen op deze plaats vermeldt *Officia Propria* dat de zegen wordt gegeven met de pateen. Het gebruik dat de zegen wordt gegeven met een voorwerp dat in aanraking is geweest met het lichaam of bloed van de Heer (de kelk, de pateen of het corporale) komt voor sinds de dertiende eeuw.⁸⁶⁸

Na de zegen zegt de officiant *Notum fecit Dominus*, het *versus sacerdotalis*. Het wordt aangeduid met die naam omdat het incipit ervan wordt gegeven door de officiant en niet door de cantor of de cantrix.⁸⁶⁹ In de middeleeuwse liturgische boeken staat het *versus sacerdotalis* meestal onmiddellijk achter het *Te Deum*, het slot van de metten.⁸⁷⁰ Daardoor wordt de suggestie gewekt, dat het dient als afsluiting van de metten. Dat is echter niet juist, zoals hier blijkt. De metten en de lauden zijn gescheiden door de mis en daardoor wordt duidelijk dat het *versus sacerdotalis* niet op het einde van de metten staat maar aan het begin van de lauden. Het wordt daarom ook *versiculus ante laudes* genoemd en het fungeert als inleiding en voorbereiding op die lauden.⁸⁷¹ Het is in de middeleeuwen gebruikelijk in Noord-Europa maar onbekend in Rome.⁸⁷²

Het *versiculus ante laudes* van de lauden in de kerstnacht wordt ook in een aantal ordinarii vermeld. De formule ervan is echter bijna per plaats anders en het versikel *Notum fecit Dominus* is in de geraadpleegde ordinarii slecht één keer aangetroffen.⁸⁷³ Ook de opening van de lauden gebeurt niet overal op dezelfde wijze. In veel plaatsen, waaronder Thorn, wordt begonnen met de gebruikelijk openingsformule *Deus in adiutorium* maar voor andere plaatsen zeggen de ordinarii dat deze formule achterwege moet blijven.⁸⁷⁴

Nadat de officiant de lauden heeft geopend, blijft hij bij het hoofdaltaar totdat hij het capitulum heeft gezongen. Tijdens het canticum *Benedictus* gaat hij wieroken en daarbij doet zich de unieke bijzonderheid voor dat hij ook naar het koor van de dames

⁸⁶⁶ Er zijn echter ook plaatsen waar wel het *Ite missa est* wordt gezegd. Zie LO Fécamp, 110; LO Lille, 25; LO Prémontré, 34.

⁸⁶⁷ Alleen voor Anderlecht wordt vermeld dat de zegen wordt gegeven (LO Leuven/Anderlecht, 17) en enkele ordinarii vermelden expliciet dat er geen zegen wordt gegeven: LO Bonn-Cassius (2), 202; LO Essen, 24; LO Keulen-Dom, 74; LO Keulen-Ursula, 118; LO Xanten, 53.

⁸⁶⁸ Browe (1931-b), 384. Cf. Jungmann II (1958), 544-554, hier vooral 551-552.

⁸⁶⁹ P.C. Langeveld, 'Versiculus', in: LitWb II, kolom 2787-2789.

⁸⁷⁰ Young (1933) I (1933), 547.

⁸⁷¹ De Corswarem (1921), 366. Volgens Durandus is het een oproep tot vernieuwde ijver en aandacht bij de viering: *ad excitandum pigros, qui in laudando Deum et intelligendo divina torpent* (Durandus, *Rationale*, lib. 5, cap. 1, n. 40, geciteerd naar De Corswarem (1921), 366).

⁸⁷² De Corswarem (1921), 367.

⁸⁷³ LO Leuven/Anderlecht, 16 (Leuven). In Paderborn wordt geen *versiculus ante laudes* gezegd (LO Paderborn, 171).

⁸⁷⁴ LO Besançon, 201; LO Paderborn, 171.

gaat om daar te wieroken. Daar blijft hij vervolgens totdat in plaats van het *Benedicamus Domino* het *Puer nobis nascitur* is gezongen.⁸⁷⁵ Daarna gaat hij terug naar beneden nadat hij eerst nog de dames de zegen heeft gegeven.

Een zegening op het einde van de lauden is ongebruikelijk en in de geraadpleegde ordinarii niet aangetroffen. In Thorn vindt deze zegening bovendien plaats op het koor van de dames waardoor ze niet bestemd is voor alle aanwezigen maar exclusief voor de dames. In het voorgaande is geschetst dat de viering van de kerstnacht voor de dames een dubbele dimensie heeft. Enerzijds nemen ze deel aan de gezamenlijke viering met de officiant en de overige aanwezigen en verzorgen ze daarbij de zang maar anderzijds vieren ze tegelijk in besloten intimiteit de bevalling van de Maagd Maria, gesymboliseerd door de openbloeiende Rozen van Jericho. De zegen op hun koor kan dan ook gezien worden als een zegenende afsluiting van hun eigen besloten viering. *Officia Propria* lijkt dat te bevestigen met de vermelding dat de kosteres de relieken die op het koor van de dames stonden uitgestald, na de zegen weer op hun eigen plaats terugzet. Bovendien zal in de volgende paragraaf blijken dat de lauden pas definitief beëindigd worden na de dageraadsmis.

De volgorde van de onderdelen van de kerstnachtviering vertoont in de ordinarii een markante tweedeling. In een aantal plaatsen is de volgorde: Laatste responsorium – genealogie – *Te Deum* – mis – lauden maar in ongeveer evenveel plaatsen is de mis onmiddellijk achter het laatste responsorium geplaatst. De volgorde is dan: Laatste responsorium – mis – genealogie – *Te Deum* – lauden. De eerste volgorde is de oorspronkelijke en ze is gebruikelijk in het Gallische gebied. De tweede is daarvan afgeleid en ze geldt in het Duitse gebied.⁸⁷⁶ Deze tweedeling dateert van de tweede helft van de dertiende eeuw.⁸⁷⁷ De grens tussen de twee gebieden loopt met een noord-zuidlijn dwars door het diocees Keulen: de ordinarii uit de Nederlanden die vrijwel allemaal tot dat diocees horen, hebben de “Gallische” volgorde. Ook Thorn dat geografisch erg dicht bij het Duitse gebied ligt, hoort desondanks bij de “Gallische” groep.⁸⁷⁸

4.1.3.3 De dageraadsmis

Bij het aanbreken van de dag wordt de tweede mis gezongen door de rector van de school. Tijdens deze mis wordt het koor geleid in witte paramenten, er wordt niet gewierookt, niet geofferd, niet op het orgel gespeeld en alle klokken worden geluid. In plaats van het offertorium wordt de hymne *Dies est laetitiae* gezongen. Na het *Ite missa est* wordt de zegen gegeven. Daarna begint de officiant met zijn gezicht naar het altaar gekeerd de antifoon *Ecce completa sunt*. Het koor vervolgt met *Omnia, quae dicta sunt per*

⁸⁷⁵ Ook in Tongeren wordt in de lauden op Kerstmis deze hymne gezongen in plaats van het *Benedicamus* (LO Tongeren, 29).

⁸⁷⁶ Cf. Kurzeja in LO Trier, 93, noot 293.

⁸⁷⁷ De ordinarius van Xanten is geschreven tussen 1258 en 1286 (Bader in LO Xanten, 1) en de ordinarius van de dom in München dateert van ongeveer dezelfde tijd (Stapper in LO Münster-Dom, 38). Ze horen tot de oudste ordinarii in het Duitse gebied en ze hebben allebei de “Duitse” volgorde.

⁸⁷⁸ Ook de collegiale kerken van Sion en Zurzach in Zwitserland hebben niet de “Duitse” maar de “Gallische” volgorde. Cf. LO Sion, 391-392 en LO Zurzach, 177-178.

angelum de Virgine Maria. Vervolgens knielt de officiant voor het altaar en zingt het versikel *Verbum caro factum est*. Het koor antwoordt *Et habitavit in nobis*. Daarna volgt de oratie *Deus, qui per beatae Mariae virginis partum*. Tenslotte volgen het *Benedicamus Domino*, gezongen met de eenvoudige melodie (*parva notula*), en de zegen. Daarmee is het officie (*officium*) beëindigd.

De vermelding dat er niet op het orgel wordt gespeeld, geeft aan dat de dageraadsmis een minder feestelijk karakter heeft dan de nachtmis en de dagmis. Verder wordt de mis opgedragen door de rector van de school en het valt op dat in bovenstaande rubriek de dames niet worden genoemd. Deze gegevens wekken het vermoeden dat deze mis wordt gevierd en gezongen door de clerici, met uitzondering van de kanunniken, dat wil zeggen door de kapelaans, de vicarii en de leerlingen. Dat zou ook kunnen verklaren waarom er voor de mis wordt opgeroepen met alle klokken.

Het is opmerkelijk dat de hymne *Dies est laetitiae* wordt gezongen in plaats van het offertorium. In de geraadpleegde ordinarii is deze hymne niet aangetroffen maar toch moet ze in de Nederlanden bekend en geliefd zijn geweest want er is al een vertaling in het Nederlands overgeleverd (*Hets een dach van vrolicheden*), die dateert uit de veertiende eeuw.⁸⁷⁹ Maar voor zover op dit moment bekend, komt de hymne slechts in een paar liturgische boeken uit de Nederlanden voor en die zijn bovendien van aanzienlijk latere datum.⁸⁸⁰

De mis wordt beëindigd met het *Ite missa est* en de zegen maar ze heeft ondanks deze wegzending nog een vervolg met een commemoratie van Maria die bestaat uit de antifoon *Ecce completa sunt*,⁸⁸¹ het versikel *Verbum caro factum est*⁸⁸² en de oratie

⁸⁷⁹ Ze staat in een Haags liederenhandschrift (Den Haag, KB, 128 E 2, fol. 54v, veertiende eeuw). Deze tekst is uitgegeven in Van Duyse III, 1837.

De tekst en de melodie uit *Officia Propria* zijn uitgegeven door Smits van Waesberghe (Smits van Waesberghe (1932-b), 317-319) met naast de Latijnse tekst een Nederlandse vertaling die deels afkomstig is van een versie in een handschrift uit Wenen (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, SN 12875, fol. 18r, eind vijftiende eeuw) die is gepubliceerd in Van Duyse III, 1839-1840) en deels van een versie uit een Haags handschrift (Den Haag, KB, 133 D 21-II, fol. 4v, tweede helft vijftiende eeuw) die is gepubliceerd in Van Duyse III, 1838). Een tweestemmige versie uit Utrecht, UB, ms. 16 H 34 is uitgegeven in Hascher-Burger (2002) onder nr. 69.

Over de melodie en de oorsprong daarvan zie Van Duyse III, 1845-1847 en Smits van Waesberghe (1960).

Voor edities en besprekingen van Nederlandstalige liederen die een vertaling zijn van *Dies est laetitiae* en/of die dezelfde melodie hebben zie: Knuttel (1906), 476-480; Van Duyse III, 1838-1847; Bruning (1934), XVI en 3; Mak (1948-c), 62-66 en 111-114. Zie verder De Bruin en Oosterman (2001) en de Liederensbank van het Meertensinstituut: <http://www.liederensbank.nl/> (gezien op 22 februari 2013).

⁸⁸⁰ In een graduale-sequentarium uit het Claraklooster in Amsterdam dat dateert van het jaar 1496 staat *Dies est laetitiae* niet als een zelfstandige hymne maar als een troop in het *Gloria in excelsis* en een dergelijk gebruik wordt ook vermeld in een zeventiende-eeuwse tekst uit Oldenzaal. Verder staat de Latijnse tekst van de hymne in afwisseling met een Nederlandse vertaling in een processionale uit de Martinikerkerk van Groningen dat dateert van ca. 1580 (De Loos (2002), 174-175).

⁸⁸¹ CAO 2498.

⁸⁸² CAO 8238.

*Deus qui per beatae Mariae virginis partum.*⁸⁸³ Het geheel wordt daarna besloten met het *Benedicamus Domino* en opnieuw de zegen. Het einde van een getijde is de gebruikelijke plaats voor een commemoratie en er zijn dan ook enkele ordinarii die aangeven dat er in de kerstnacht een gedachtenis van Maria plaatsvindt op het einde van de lauden.⁸⁸⁴ Een commemoratie op het einde van de mis nadat de zegen al is gegeven lijkt dan ook ongebruikelijk maar toch wordt een gedachtenis van Maria na de dageraadsmis niet alleen in *Officia Propria* maar ook in een aantal ordinarii vermeld. Daarbij doen zich globaal twee varianten voor. In de ene eindigt de mis met het *Benedicamus Domino* maar met de uitdrukkelijke vermelding dat de zegen niet wordt gegeven en de commemoratie eindigt met de collecte die daar bijhoort.⁸⁸⁵ In de andere eindigt de mis, evenals in Thorn, met *Ite missa est* en na de commemoratie volgt het *Benedicamus Domino*.⁸⁸⁶

In enkele plaatsen volgt de dageraadsmis echter zonder onderbreking op de lauden.⁸⁸⁷ Daardoor is de mis als het ware opgenomen in de lauden en na de mis volgt dan de afsluiting met de commemoratie en het in de lauden gebruikelijke *Benedicamus Domino*. Dat dit *Benedicamus* inderdaad fungeert als afsluiting van de lauden, blijkt uit de toevoeging die de ordinarius van Tongeren laat volgen na de vermelding van het *Benedicamus: et sic completum est officium matutinale*.⁸⁸⁸ Ook *Officia Propria* besluit met een toevoeging waarin niet wordt gezegd dat met het *Benedicamus* en de zegen de mis wordt beëindigd maar dat het officie (*officium*) daarna is afgelopen. Strikt genomen is dat voor Thorn onjuist omdat daar de lauden en de dageraadsmis gescheiden van elkaar worden gevierd. Toch zijn de commemoratie en het *Benedicamus* ook in Thorn een afsluiting van de lauden en niet van de mis. Dat blijkt uit een opmerking bij het einde van de processie voor de hoogmis. Die processie eindigt met de boven genoemde oratie en *Officia Propria* voegt daar aan toe: *ut supra post Matutinas*.⁸⁸⁹ De in de middeleeuwen gebruikelijke betekenis van *Matutinae* is: metten én lauden. *Post Matutinas* betekent dus in concreto na de lauden. De enige plaats waar deze opmerking naar kan verwijzen is de hierboven vermelde oratie na de dageraadsmis.

⁸⁸³ Collecte op het einde van de lauden (LO Maastricht-OLV, 20; LO Maastricht-Servaas, 24; LO Tongeren, 29).

⁸⁸⁴ Zie noot 883. Verder: LO Keulen-Gereon, 267; Schabes (1930), 95 (Klosterneuburg); LO Münster-Dom, 144; LO Paderborn, 171; LO Utrecht-Maria, 215; LO Utrecht-Martinus, [37];

⁸⁸⁵ LO Bonn-Cassius (2), 222; LO Essen, 25; LO Keulen-Ursula, 119. In Xanten volgt na de commemoratie een tweede *Benedicamus Domino*.

⁸⁸⁶ LO Leuven, 18; LO Maastricht-OLV, 19-20; LO Tongeren, 29.

⁸⁸⁷ LO Maastricht-OLV, 19-20; LO Maastricht-Servaas, 24; LO Tongeren, 29; LO Xanten, 53.

⁸⁸⁸ En daarmee is het officie van de metten en de lauden voltooid (LO Tongeren, 29). Cf. § 4.1.3.1, noot 820.

⁸⁸⁹ *Officia Propria*, fol. 333.

4.1.3.4 De overige vieringen op de eerste kerstdag

De viering in de voormiddag verloopt zoals in Thorn ook op andere hoogfeesten gebruikelijk is: nadat de prime, de terts en de sext zijn gezongen, volgen de processie en de hoogmis. In de meeste plaatsen wordt de dagmis echter niet gevierd na de sext maar na de terts. Ook vermelden niet alle ordinarii dat er vóór de mis een processie wordt gehouden en enkele vermelden uitdrukkelijk dat de processie alleen plaatsvindt als Kerstmis op een zondag valt. Deze restrictie laat zien dat men in een aantal plaatsen het oude gebruik handhaaft, dat een processie waaraan een *aspersio* voorafgaat alleen op zondagen wordt gehouden. In Thorn volgt men dit gebruik alleen op Hemelvaart.⁸⁹⁰

Tijdens de processie op kerstdag wordt in Thorn het responsorium *Verbum caro factum est* gezongen en bij het binnengaan van de kerk de antifoon *Nesciens mater virgo virum*, gevolgd door het versikel *Tamquam sponsus* en de oratie *Deus qui per beatae Mariae. Officia Propria* attendeert er met rode inkt op dat deze antifoon, dit versikel en deze oratie bij het binnenkomen in de abdijkerk worden gezongen tot aan Maria Lichtmis op alle dagen dat er een processie is. Daar blijkt niet alleen uit dat in Thorn de kersttijd na Driekoningen doorloopt tot Maria Lichtmis maar vooral ook dat de commemoratie van Maria een thema is om de geboorte van Christus in die periode te blijven gedenken. Ook in andere plaatsen is de verering van Maria een belangrijk thema gedurende de kersttijd.⁸⁹¹

De hoogmis wordt op dezelfde wijze gevierd als op andere hoogfeesten. Enkele ordinarii vermelden dat men op kerstdag te communie gaat tijdens de dageraadsmis of tijdens de dagmis.⁸⁹² *Officia Propria* vermeldt dat echter niet en dat bevestigt dat men in Thorn maar eens per jaar de sacramentele communie ontvangt en dat paaszaterdag daarvoor de meeste gebruikelijke dag is.⁸⁹³

In de tweede vespers wordt in plaats van *Benedicamus Domino* de hymne *Puer nobis nascitur* gezongen. Deze hymne is voor het eerst gezongen op de voorvigilie van Kerstmis.⁸⁹⁴ Daarna is ze gezongen in de lauden van de kerstnacht en verder wordt ze ook gezongen gedurende het hele octaaf en in de eerste en tweede vespers van feesten tot Maria Lichtmis. Een tweede bijzonderheid van deze vespers is, dat ze door de officiant worden beëindigd op het koor van de dames. In het voorafgaande is vastgesteld dat ook de lauden in de kerstnacht door de officiant beëindigd worden op het koor van de dames en in de volgende paragraaf zal blijken dat dit merkwaardig gebruik zich niet beperkt tot kerstdag maar dat het in de kersttijd nog een paar keer plaatsvindt. Voor zover kon worden nagegaan, komt dit gebruik in andere damesstichten niet voor.

⁸⁹⁰ Zie § 4.9.2.1.

⁸⁹¹ Dat blijkt vooral uit de thematiek van de responsoria in de metten. Zie § 4.1.1, noot 790.

⁸⁹² LO Arras, 130; LO Barking, 26 en 28; Dresen (1929), 208 (Gerresheim); Cohausz (1951), 58 (Geseke); LO Keulen-Ursula, 119; LO Metz-Arnulf, 85; LO Rheinau, 53.

⁸⁹³ Zie § 4.5.7.1.

⁸⁹⁴ Zie § 4.1.2.3. Daar is deze hymne nader besproken.

4.1.4 De periode na Kerstmis *Officia Propria*, fol. 334-348

In de kersttijd vallen enkele feesten van heiligen. Die worden als zodanig besproken bij de behandeling van de heiligenfeesten.⁸⁹⁵ Nu komen daarom alleen die bijzonderheden van die feestdagen aan de orde die in verband staan met de viering van de kersttijd. In de vorige paragraaf is vastgesteld dat de commemoratie van Maria die plaatsvindt op het einde van de processie op Kerstmis ook wordt gezongen in de kersttijd op alle dagen dat er een processie is. Dat is in feite alleen op de zondagen in die periode want de Besnijdenis des Heren is de enige feestdag in het octaaf waarvoor *Officia Propria* een processie vermeldt maar die processie wordt alleen gehouden als die dag op een zondag valt. In dat geval worden tijdens de processie dezelfde gezangen uitgevoerd als die op Kerstmis. Bovendien wordt dan een Mariabeeld meegedragen, waardoor ook op visuele wijze de aandacht op Maria wordt gevestigd.

Gedurende het hele octaaf en vervolgens op feestdagen tot Maria-Lichtmis wordt verder het *Benedicamus* in de vespers vervangen door de hymne *Puer nobis nascitur* in zowel de eerste als de tweede vespers. Feesten die in het octaaf vallen zijn Stephanus (26 dec.), Johannes de evangelist (27 dec.), Onnozele Kinderen (28 dec.) en op de octaafdag wordt het feest van de Besnijdenis des Heren (1 jan.) gevierd. Maar welke feestdagen *Officia Propria* bedoelt voor de periode tussen 1 januari en Maria-Lichtmis (2 feb.), is niet duidelijk. *Puer nobis nascitur* wordt gezongen op Driekoningen (6 jan.) maar het lijkt niet waarschijnlijk dat die hymne ook is gezongen in de vespers van de overige feesten in die periode omdat *Officia Propria* voor die feesten alleen maar specificeert welk responsorium tijdens de statie wordt gezongen.⁸⁹⁶

Een derde bijzonderheid die wordt herhaald in de kersttijd is, dat de officiant de vespers niet beëindigt op het hoogkoor maar op het koor van de dames. Dat is het geval op het feest van de Besnijdenis des Heren in allebei de vespers maar op Driekoningen alleen in de tweede vespers.⁸⁹⁷ Verder vermeldt *Officia Propria* uitdrukkelijk dat ook op Maria-Lichtmis allebei de vespers worden beëindigd op het koor van de dames. Over de inhoud van die vespers wordt niets vermeld maar aangenomen moet worden dat het de vespers zijn van het proprium van dit feest. Het beëindigen van de vespers op het koor van de dames vindt in Thorn alleen plaats tijdens de kersttijd en op Maria-Lichtmis. Een verklaring voor dit bijzondere gebruik is niet gevonden.

4.1.5 Nabeschouwing en conclusies

De processie op de zondagen in de Advent wordt, zoals ook in veel andere plaatsen, beëindigd met een commemoratie van Maria. Die wordt echter door de dames niet

⁸⁹⁵ Zie § 4.12.6.

⁸⁹⁶ *Officia Propria* vermeldt voor die periode de volgende feesten: Antonius (17 jan.), Sebastianus (20 jan.), Agnes (21 jan.), Vincentius (22 jan.) en de Beking van Paulus (25 jan.).

⁸⁹⁷ De eerste vespers worden op die dag op een feestelijke wijze beëindigd op het koor van de abdis. Zie 4.12.6.

beëindigd in het midden van de abdijkerk, zoals op andere zon- en feestdagen gebruikelijk is maar op hun eigen koor. Ze zingen daar een commemoratie van Maria, waarbij de slotoratie door de cantrix wordt gezongen bij het altaar van de Elfduizend Maagden. Daardoor krijgt deze commemoratie de betekenis van een viering in besloten kring van de maagdelijkheid van Maria. Dat de cantrix de oratie zingt, hangt samen met een algemeen kenmerk van de eredienst in Thorn: de abdis bevindt zich niet op het dameskoor en de dames worden tijdens de vieringen niet geleid door de abdis of de decanes maar door de cantrix.

De O-antifonen worden – behalve de laatste – bij toerbeurt solistisch gezongen door de geprebendeerde dames en de residerende kanunniken. Nadat de antifoon is beëindigd, wordt dat elke dag op een feestelijke wijze gevierd met een wijndronk. Pas na het *Magnificat* komen ook de kapelaans en de *mercenarii* de abdijkerk binnen. Ze wonen dus op de dagen waarop een O-antifoon wordt gezongen het voorafgaande deel van de vespers niet bij maar ze nemen wel deel aan de wijndronk die onmiddellijk volgt op het *Magnificat*. Deze feestdronk wordt halverwege onderbroken met het alternerend zingen van de hymne *Veni redemptor gentium*, die de plaats inneemt van het *Benedicamus*. Daarna wordt het wijndrinken hervat en daarmee worden de vespers besloten. Het wijn drinken is daardoor opgenomen in de viering van de vespers en het vindt plaats in de liturgische ruimte.

De wijn wordt à titre personnel geschonken door degene die de O-antifoon heeft gezongen. Dat is heel uitzonderlijk want *Officia Propria* maakt melding van meerdere uitdelingen ter gelegenheid van bepaalde feesten maar die worden geschonken door de abdis als hoofd van de hele gemeenschap of door de redditarius namens het hele kapittel. Het kapittel wordt in Thorn gevormd door de geprebendeerde dames en de kanunniken gezamenlijk en het staat onder leiding van de decanes, niet van de abdis. Omdat er uitdrukkelijk sprake is van een recht dat verworven is, moet het bedongen zijn geweest bij een (vroegere) abdis. Dat duidt erop dat het kapittel in Thorn een ten opzichte van de abdis relatief machtig en onafhankelijk orgaan is, dat bepaalde zaken bij haar kan afdwingen.⁸⁹⁸ Dat verklaart ook waarom de abdis niet de eerste O-antifoon zingt want de volgorde van degenen die de eerste tien O-antifonen zingen is een interne zaak van het kapittel: eerst de decanes, dan de dames in de volgorde van de anciënniteit van hun prebende, dat wil zeggen conform hun hiërarchische status in het kapittel, en tenslotte de kanunniken, eveneens in de volgorde van de ouderdom van hun prebende.

De volgorde volgens anciënniteit van de prebende, het wijnschenken à titre personnel en het gezamenlijk wijndrinken in het midden van de abdijkerk zijn even zovele niet-liturgische gebruiken die worden vermengd met de liturgische rituelen. Deze vermenging kan worden beschouwd als een van de specifieke kenmerken van de liturgische vieringen in de abdij van Thorn.

Op de voorvigilie van Kerstmis wordt de laatste O-antifoon gezongen door de abdis. Op deze dag wordt het wijndrinken onderbroken met de hymne *Puer nobis nascitur*, een prosulering van het *Benedicamus*. De abdis laat suiker uitdelen en ook laat ze op een opzichtige wijze vier maal zoveel wijn uitdelen als de anderen die een

⁸⁹⁸ Het feit dat de specificatie van de dagen waarop de abdis aan de processie moet deelnemen als een verplichting is opgenomen in *Officia Propria* (fol. 111-112), duidt daar ook op.

O-antifoon hebben gezongen. Het is duidelijk dat de abdis op deze wijze haar vorstelijke status uitdrukkelijk manifesteert.

De viering van de kerstnacht heeft een extra dimensie doordat de dames in de beslotenheid van hun koor aanwezig zijn bij de bevalling van Maria, die op het altaar van de Elfduizend Maagden symbolisch gerepresenteerd wordt door de openbloeiende Rozen van Jericho. Verder is in deze viering de genealogie in Thorn, evenals elders, een hoogtepunt. Dat wordt op drie manieren duidelijk gemaakt: doordat er twee herten met een getordeerde kaars op hun kop in het hoogkoor staan, doordat de genealogie de enige liturgische tekst is die alternerend wordt voorgedragen door de officiant en de diaken en tenslotte doordat ze wordt gevolgd door een op het kerstfeest toegepaste tekst in de volkstaal die wordt gezongen door een groep leken: *Nu siet willecom heer so korst*. Van dat lied staat alleen de eerste regel in *Officia Propria* en naar aanleiding daarvan is betoogd dat deze tekstregel niet de oudste attestatie is van het bekende lied *Nu zijt wellekome*.

Na *Nu siet willecom* volgen het *Te Deum*, de nachtmis en de lauden. Deze volgorde is gebruikelijk in het Gallische gebied maar in het Duitse gebied is de volgorde: mis – genealogie – *Te Deum* – lauden. De grens tussen die twee gebieden loopt met een noord-zuidlijn dwars door het diocees Keulen en het is merkwaardig dat Thorn bij de “Gallische” groep hoort, hoewel het geografisch erg dicht bij het “Duitse” gebied ligt. Een verklaring daarvoor is niet gevonden.

De lauden hebben een uitzonderlijk slot: tijdens het canticum gaat de officiant ook naar het koor van de dames om daar te wieroken en hij blijft daar totdat de hymne *Puer nobis nascitur* is gezongen. Voordat hij daarna weer naar beneden gaat, geeft hij de zegen. Die zegen kan gezien worden als een afsluiting van de besloten viering van de dames.

De dageraadsmis is vermoedelijk gevierd door de kapelaans en de leerlingen zonder de aanwezigheid van de dames. Tijdens deze mis wordt de hymne *Dies est laetitiae* gezongen. Deze hymne is al in de veertiende eeuw in de Nederlanden bekend maar in de geraadpleegde ordinarii is ze niet aangetroffen. Het is daarom opmerkelijk dat ze in Thorn wel wordt gezongen maar het is vooral een merkwaardige bijzonderheid dat ze in de plaats komt van het offertorium. Na deze mis volgen een commemoratie van Maria en het *Benedicamus* en ondanks het feit dat de lauden en de dageraadsmis gescheiden van elkaar worden gevierd, vermeldt *Officia Propria* dat met het *Benedicamus* niet de mis maar de lauden worden besloten. Dat is gebruikelijk in plaatsen waar de dageraadsmis zonder onderbreking volgt op de lauden. Dat zou erop kunnen duiden dat ook in Thorn oorspronkelijk de dagmis onmiddellijk volgde op de lauden.

De kersttijd loopt in Thorn door tot Maria Lichtmis. Als er in die periode een processie is, dan worden dezelfde gezangen uitgevoerd als in de processie voor de dagmis op kerstdag. Verder wordt de hymne *Puer nobis nascitur* gezongen in plaats van het *Benedicamus* in de tweede vespers van Kerstmis en vervolgens ook in de vespers van de periode tot Maria Lichtmis. Een unieke bijzonderheid is tenslotte dat niet alleen de vespers van kerstdag worden beëindigd op het koor van de dames maar ook beide vespers van het feest van de Besnijdenis des Heren, de tweede vespers van Driekoningen en bovendien de beide vespers van Maria Lichtmis.

Geconcludeerd kan worden dat enerzijds de kerstcyclus in de abdij van Thorn wordt gevierd volgens het globale patroon dat ten tijde van *Officia Propria* algemeen gebruikelijk is maar dat anderzijds *Officia Propria* laat zien dat aan een aantal elementen van dat algemene patroon op een bijzondere lokale wijze gestalte wordt gegeven. Dat gebeurt vooral door de integratie van elementen uit de specifieke cultuur van een damessticht. Dat geldt voor de besloten viering van de maagdelijkheid van Maria met de antifoon *Bethlehem non est minima* op de zondagen van de Advent, voor de unieke vermenging van liturgische rituelen en niet-liturgische gebruiken bij het zingen van de O-antifonen en vooral voor de wijze waarop de dames de metten van de kerstnacht vieren. De openbloeiende Roos van Jericho representeert dan op een zeer aanschouwelijke wijze de bevalling van Maria. De intimiteit van de hoogzwangere status van Maria en het proces van haar bevalling worden door de dames gevierd in de beslotenheid van hun eigen koor. De afzondering, die hun van bovenaf is opgelegd vanwege hun vermeende cultische onreinheid, wordt zo “van onder af” op een unieke en positieve wijze gebruikt om Kerstmis te vieren op een wijze die past bij hun vrouw-zijn en in het bijzonder bij hun maagdelijke status.

4.2 VAN SEPTUAGESIMA TOT WITTE DONDERDAG

Officia Propria, fol. 357-367 en 1-10

4.2.1 Inleiding

In de volgende paragrafen wordt het gedeelte uit *Officia Propria* behandeld dat de periode omvat die begint met Aswoensdag en die eindigt op woensdag in de Goede Week. Dat is de veertigdagentijd (*Quadragesima*), de voorbereidingsperiode op het paasfeest.⁸⁹⁹ De zondagen die voorafgaan aan Quadragesima: Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima en het eerste gedeelte van Aswoensdag ontbreken in *Officia Propria*.⁹⁰⁰ Na het overgeleverde gedeelte van Aswoensdag⁹⁰¹ volgen de eerste vier zondagen van Quadragesima en passiezondag. De gegevens van de eerste zondag van Quadragesima zijn echter slechts fragmentarisch overgeleverd.⁹⁰² Ook de gegevens over Palmzondag zijn zeer onvolledig.⁹⁰³ Vanwege het gebrek aan volledige gegevens bestaat de hierna volgende behandeling van Aswoensdag, de eerste zondag van Quadragesima en Palmzondag deels uit een reconstructie. Vergelijking met materiaal uit de geraadpleegde bronnen dient daarbij om zoveel mogelijk invulling te geven aan wat in *Officia Propria* ontbreekt.

De eerste dag van de veertigdagentijd wordt Aswoensdag genoemd omdat op die dag as wordt gewijd en bij alle aanwezigen op het hoofd wordt gelegd.⁹⁰⁴ Sinds de negende eeuw wordt het begin van *Quadragesima* algemeen gevierd op deze dag maar de wijdingsformules voor de as zijn pas bekend uit bronnen van de elfde eeuw. Conform de geraadpleegde ordinarii bevat de viering van Aswoensdag in de hoge en late middeleeuwen over het algemeen de volgende hoofdelementen:

- de boeteoefening die meestal bestaat uit het bidden van de zeven boetepsalmen en de daarbij horende gebeden;
- de wijding van de as;
- de oplegging van de as;
- de processie waaronder een litanie wordt gezongen;
- de misviering.

⁸⁹⁹ Over Quadragesima en de geschiedenis daarvan zie: Talley (1991), 163-230 en verder A. Hollaardt, 'Voorvasten', in: LitWb II, kolom 2856-2861; M. Diet, 'Vasten', in: LitWb II, kolom 2759-2767; Eisenhofer I (1932), 486-496; Bik II (1957), 9-19; Pascher (1963), 42-113; Auf der Maur (1983), 143-151; Bieritz (1988), 90-101.

Over volksgebruiken in de veertigdagentijd zie Van de Graft (1947), 36-48; Lamberts (2001), 75-86; Hoffmann-Krayer, 'Asche', in: HWDA I, kolom 611-617; Paul Sartori, 'Aschermittwoch', in: HWDA I, kolom 617-621.

⁹⁰⁰ Ze moeten gestaan hebben op de verloren folio's 349 tot en met 356. Zie § 2.4.

⁹⁰¹ Fols. 357-358.

⁹⁰² Van de folio's 359 tot en met 362 zijn slechts kleine delen bewaard gebleven.

⁹⁰³ Van de folio's 1 tot en met 12 zijn eveneens slechts kleine delen bewaard gebleven. Voor een gedetailleerde beschrijving van de staat van het materiaal zie § 6.2.1.3.

⁹⁰⁴ Over Aswoensdag zie: Franz (1909), 461-470; Eisenhofer I (1932), 496-499; Bik II (1957), 20-25; B. Luykx, 'Aswoensdag', in: LitWb I, kolom 193-195; L. Brinkhoff, 'Uitdrijving der zondaars', in: LitWb II, kolom 2736-2737; A. Hollaardt, 'Verzoening der boetelingen', in: LitWb II, kolom 2794-2796.

Daarnaast zijn er onderdelen die slechts in een klein aantal plaatsen gebruikelijk zijn: een prediking, een mandatum, een mis voor de overledenen (*missa animarum*) en/of een mis ter vergeving van zonden (*missa pro peccatis*).

De plaats van de boeteoefening in het geheel van de viering vertoont lokale verschillen. In een aantal plaatsen gaat ze vooraf aan de wijding van de as en in een paar plaatsen wordt ze gehouden tussen de wijding en de oplegging van de as. De processie die volgt op de asoplegging gaat in veel plaatsen naar een andere kerk of naar een zijkapel. Daar wordt dan een commemoratie van de overledenen of een boeteoefening gehouden en daarna keert men terug voor de misviering. Deze boeteoefening vindt dus plaats na de oplegging van de as.

In kloosters is het gebruikelijk dat men barrevoets deelneemt aan de viering. In bisschopskerken worden de openbare boetelingen (*paenitentes*) als een afzonderlijke groep bij de viering betrokken en nadat hun de as is opgelegd worden ze weggezonden (*expulsio paenitentium*) voordat de mis begint.

4.2.2 Aswoensdag in de abdij van Thorn

Officia Propria, fol. 357-358

Het overgeleverde gedeelte van Aswoensdag begint in medias res met de tweede helft van de muzieknootatie en de tekst van een responsorium. De tekst daarvan komt gedeeltelijk overeen met die van het responsorium *Convertimi omnes* met het vers *Scindite cor vestra*⁹⁰⁵ maar er zijn in het bewaard gebleven deel zoveel tekstverschillen met dat responsorium dat aangenomen moet worden dat er ook in de ontbrekende eerste helft meerdere verschillen geweest zijn. Het is daarom niet mogelijk het ontbrekende begin te reconstrueren op basis van de tekst van het responsorium *Convertimi omnes*. Na dat responsorium volgt in enkele rubrieken de beschrijving van het verdere verloop van het ritueel. Daaruit kunnen enkele gebeurtenissen worden afgeleid die al op een eerder tijdstip van de viering moeten hebben plaatsgevonden. Daarom volgt nu eerst een weergave van die rubrieken als uitgangspunt voor de verdere behandeling.

Aansluitend op het responsorium wordt er opnieuw geïntoneerd en dan zingen de dames terwijl ze naar hun koor gaan de litanie die ook wordt gezongen op de vigilie van Pasen. Als de officiant de abdijkerk binnenkomt, blijft hij bij de eerste pilaar (*ad primam columnam*) staan. Daar geeft hij het evangelieboek aan een van de dames om het naar het dameskoor te dragen en op het altaar van de Elfduizend Maagden te leggen. Terwijl de dames op hun koor de litanie vervolgen, blijft de officiant bij de pilaar en deelt daar aan de wereldlijke ondergeschikten van het kapittel (*subditis capituli secularibus*) de as uit. Zodra hij daarmee klaar is, bestijgt hij het koor van de abdis en reikt daar de as uit. Dan daalt hij af naar het hoogkoor en gaat aan de epistelzijde van het altaar staan. Daar reikt

⁹⁰⁵ CAO 6336 en 6336a. Dit responsorium is een processiegezing dat in de door CAO gebruikte bronnen alleen voorkomt in het antiphonarium uit Beneventum op de eerste zondag van de veertigdagentijd. In de ordinarius van Montecassino en Beneventum wordt dit responsorium eveneens vermeld (Kelly (2008), 354).

hij de as uit aan de kanunniken, de priesters en de leerlingen (*scholares*).⁹⁰⁶ Als het uitdelen van de as en de litanie beëindigd zijn, begint men met de hoogmis.

Uit deze rubrieken blijkt dat men tijdens het zingen van het responsorium terugkomt in de abdijkerk. Als men in Thorn zingend de abdijkerk binnenkomt, dan is dat altijd in het kader van een processie.⁹⁰⁷ Er heeft dus tevoren een processie plaatsgevonden die begonnen is in de abdijkerk. Ook de wijding van de as heeft al eerder plaatsgevonden want nadat men de abdijkerk is binnengetrokken, begint de priester met het toedienen van het askruisje. Dat houdt in dat de processie heeft plaatsgevonden tussen de wijding en het toedienen van de as. Volgens de geraadpleegde ordinarii vindt de processie op Aswoensdag vrijwel overal plaats ná de toediening van het askruisje. Een processie tussen de wijding en het toedienen van de as is uitzonderlijk.⁹⁰⁸

Uit meerdere plaatsen in *Officia Propria* blijkt, dat de parochiekerk van Thorn op sommige dagen op een bijzondere wijze bij de eredienst wordt betrokken.⁹⁰⁹ Het is daarom waarschijnlijk dat de processie op Aswoensdag naar de parochiekerk gaat maar het is niet duidelijk of de wijding van de as plaatsvindt in de abdijkerk of in de parochiekerk. Een vergelijkbare wijding, namelijk die van de palm op Palmzondag, vindt plaats in de abdijkerk vóórdat men op die dag in processie naar de parochiekerk gaat.⁹¹⁰ Naar analogie daarvan is het aannemelijk dat op Aswoensdag de as in de abdijkerk is gewijd. In de parochiekerk is dan waarschijnlijk het askruisje uitsluitend gegeven aan de parochianen, omdat uit de hierboven weergegeven rubrieken blijkt, dat de leden van de abdijsamenleving het askruisje pas ontvangen, nadat men is teruggekeerd in de abdijkerk. Over het algemeen vindt de uitdeling plaats in de eigen kerk.⁹¹¹ Dat de as in twee verschillende kerken wordt toegediend is zeer uitzonderlijk. Het is slechts in één andere plaats aangetroffen maar daar gaat een priester naar de parochiekerk zonder processie.⁹¹² De vraag of de gebeurtenissen in de parochiekerk

⁹⁰⁶ De *scholares* bevinden zich samen met de kanunniken en de priesters in het hoogkoor. Daaruit blijkt dat het niet de jongere dames zijn maar de priesters in opleiding. In Munsterbilzen zijn de *scholares* wel de jonge 'juffrouwen' (Van der Eycken (2000), 186) en in Barking zijn het de nonnen in opleiding (novicen) (LO Barking, 375).

⁹⁰⁷ Zie § 3.5.3.

⁹⁰⁸ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht is er een processie tussen de wijding en de uitdeling van de as (LO Maastricht-OLV), 40) en de geestelijken van de Mariakerk in Utrecht gaan na de terts in processie naar de Martinuskerk om daar de as te ontvangen. Daarna gaan ze terug naar hun eigen kerk voor de viering van de mis.

⁹⁰⁹ In § 3.5.2 is al vermeld dat op de feestdag van Michael (de patroonheilige van de parochiekerk) en bij de herdenking van de dedicatie van de parochiekerk de eerste vespers op plechtige wijze worden gevierd in de parochiekerk en niet in de abdijkerk. Zie verder § 4.5.6 en § 4.10.2 en § 4.10.3.2.

Over damesstichten, vrouwenkloosters en hun parochies zie Röckelein (2009).

⁹¹⁰ Zie § 4.2.4.2.

⁹¹¹ De clerici van de Mariakerk in Utrecht gaan echter voor het ontvangen van de as naar de Martinuskerk, waar ook de aswijding plaatsvindt (LO Utrecht-Maria, 83 en LO Utrecht-Martinus, [23]).

⁹¹² In Zurzach gaat alleen de decaan naar de parochiekerk, wijdt daar de as en deelt die vervolgens uit. Daarna komt hij terug in de abdijkerk en deelt de as uit aan de clerici van het convent (LO Zurzach, 191).

van Thorn beperkt zijn gebleven tot het toedienen van het askruisje, komt verderop aan de orde.

Tijdens de processie waarmee men terugkeert naar de abdijkerk draagt de officiant het evangelieboek, dat in de middeleeuwen gold als de representatie van Christus.⁹¹³ In de tijd van *Officia Propria* komt het in weinig plaatsen voor dat tijdens de processie op Aswoensdag het evangelieboek wordt meegedragen.⁹¹⁴ Ook is het niet gebruikelijk dat het evangelieboek tijdens een processie wordt gedragen door de officiant. In het algemeen is dat een taak voor de subdiaken.⁹¹⁵ In Thorn wordt het waarschijnlijk door de officiant gedragen omdat hij niet vergezeld wordt door een diaken en subdiaken.

Bij de binnenkomst in de abdijkerk blijft de officiant staan *ad primam columnam*. Bedoeld is wel de eerste pilaar, gerekend vanaf de ingang die bij terugkeer van de processie wordt gebruikt.⁹¹⁶ Dat is de *porta coemeterii* die achter in de abdijkerk aan de noordzijde ligt.⁹¹⁷ Het is duidelijk dat de officiant het evangelieboek op dat moment aan iemand anders wil overhandigen omdat hij zijn handen vrij wil hebben voor de asoplegging die daarna volgt. Het lijkt voor de hand te liggen dat hij het zou overhandigen aan een van de clerici maar hij geeft het aan een van de dames en het moet geplaatst worden op het altaar van de Elfduizend Maagden dat zich bevindt op het koor van de dames.

Het is opvallend dat *Officia Propria* uitdrukkelijk aangeeft dat het evangelieboek op dat altaar gelegd moet worden. Daarom moet worden aangenomen dat dat een speciale (symbolische) betekenis heeft die gerelateerd is aan de viering van Aswoensdag omdat dit gebruik alleen voor die dag wordt vermeld. Maar wat die betekenis zou moeten zijn, is niet duidelijk. Mogelijk is het evangelieboek bedoeld als de symbolische aanwezigheid van Christus in de beslotenheid van het koor van de dames.⁹¹⁸

In de abdijkerk wordt het askruisje allereerst gegeven aan de *subditi capituli seculares*. Dit is de enige plaats in *Officia Propria* waar die uitdrukking voorkomt. Bedoeld zijn wel de leken die aan de abdij zijn verbonden. Dat zij als leken het eerst het

⁹¹³ Felbecker (1995), 415. In Thorn is dit de enige keer dat het evangelieboek tijdens een processie wordt meegedragen. Het evangelieboek wordt in *Officia Propria* alleen nog genoemd op Goede Vrijdag. Het wordt dan gebruikt om er het kruis op te leggen tijdens de *adoratio* en de *depositio*. Zie § 4.4.

⁹¹⁴ Het evangelieboek wordt meegedragen in Leuven (LO Leuven/Anderlecht, 52), in Tongeren (LO Tongeren, 114) en bij de premonstratenzers waar bovendien een kruis wordt meegedragen (LO Prémontré, 48). In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht wordt er géén evangelieboek meegedragen (LO Maastricht-OLV, 40 en 303).

In een aantal andere plaatsen wordt een (verhuld) kruis meegedragen (LO Barking, 64; LO Essen, 37; Schabes (1930), 110 (Klosterneuburg); LO Utrecht-Maria, 83; LO Utrecht-Martinus, [23]; LO Zurzach, 191) maar voor Leuven en Sarum wordt uitdrukkelijk vermeld dat er géén kruis wordt meegedragen (LO Leuven/Anderlecht, 52; Proc Sarum, 29).

⁹¹⁵ Zo bijvoorbeeld in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht op zondagen en op triplex feesten (LO Maastricht-OLV, resp. 4-5 en 6-7). In Tongeren wordt het op Aswoensdag gedragen door een *scolaris* (LO Tongeren, 114).

⁹¹⁶ De *prima columna* komt op maar één andere plaats voor in *Officia Propria*, namelijk als men terugkeert van het mandatum voor de armen op Witte Donderdag (zie § 4.3.4).

⁹¹⁷ Voor de plattegrond van de abdijkerk zie § 3.4, Figuur 3.

⁹¹⁸ Cf. § 4.1.3.1.

askruisje ontvangen is uitzonderlijk. Over het algemeen werd de as eerst toegediend aan de clerus en daarna aan de leken.⁹¹⁹ Parallel met dit onderscheid wordt in enkele bronnen vermeld dat leken maar bijvoorbeeld ook kloosterzusters het askruisje kregen op een andere locatie dan de clerici.⁹²⁰ Het was echter zeer ongebruikelijk dat het askruisje aan leken werd toegediend bij de uitgang achter in de kerk.⁹²¹

Die plaats duidt erop dat de aan de abdij verbonden leken alleen een askruisje komen halen en verder de viering niet bijwonen. Ook uit de hierboven vermelde rubrieken blijkt op geen enkele wijze dat deze leken het vervolg van de viering hebben bijgewoond. Datzelfde geldt voor de parochianen. Bovendien mag worden aangenomen dat in de parochiekerk alleen het askruisje is gegeven omdat de overige gedeelten van de viering na de processie plaatsvinden in de abdijkerk. Dat zou dan betekenen dat niet alleen de aan de abdij verbonden leken maar ook de parochianen uitsluitend komen voor het askruisje en weer weggaan zodra ze dat hebben ontvangen.

Dat impliceert dat ze bijzondere waarde toekennen aan de gewijde as en het ontvangen daarvan belangrijker vinden dan het bijwonen van de mis.⁹²² De wijding heeft een heilzame werking en de as is daardoor een sacramentale.⁹²³ Door de gelovigen werd de gewijde as gezien als een geheiligd voorwerp, waaraan ze apotropeïsche kracht toekenden. Ze werd gezien als een middel tegen hoofdpijn en men geloofde dat ze de vruchtbaarheid van de gewassen zou bevorderen als ze op de akkers werd uitgestrooid of als ze met het zaaigoed werd vermengd.⁹²⁴

Tijdens het toedienen van de as zingen de dames de litanie die ook wordt gezongen op de vigilie van Pasen.⁹²⁵ Het is de litanie van alle heiligen, die in de tijd van *Officia Propria* algemeen gebruikelijk is op Aswoensdag.⁹²⁶ Vrijwel overal wordt die

⁹¹⁹ Uitzondering zijn Zurzach en Bayeux. In Zurzach wordt – evenals in Thorn – de as eerst uitgereikt in de parochiekerk aan de parochianen en daarna aan de clerici in hun eigen kerk (LO Zurzach, 191). Mogelijk heeft deze volgorde zijn oorsprong in de aparte behandeling van de openbare boetelingen: in Bayeux wordt de as eerst uitgereikt aan de penitenten en pas daarna aan de clerus (LO Bayeux, 103).

⁹²⁰ Een gebruikelijke plaats voor de niet-clerici is helemaal vooraan in het schip bij de trappen naar het hoogkoor (LO Barking, 63; LO Essen, 37; LO Lille, 36).

⁹²¹ Behalve in Thorn is dat alleen aangetroffen voor de penitenten in Bayeux (LO Bayeux, 103).

⁹²² Het belang dat men hechtte aan het bezit van een gewijd voorwerp komt eveneens aan de orde bij de behandeling van Maria-Lichtmis (§ 4.12.3.3).

⁹²³ Over sacramentalia zie Franz I (1909), 8-42 en 461-470; Reinhard Messner, 'Sacramentalien', in: TRE, XIX, 648-663; Arno Schilson, 'Sakramentalien', in LThK³, 8, kolom 1452-1454; H. Manders, 'Sacramentale', in: LitWb II, kolom 2485-2489. Over volksgeloof in verband met sacramentalia zie Scribner (1990). Over volksgeloof in het algemeen in de hoge en late middeleeuwen zie Dinzelsbacher en Bauer (1990).

⁹²⁴ Franz I (1909), 461-470; Eisenhofer I (1932), 497; Bik II (1957), 21; Auf der Maur (1983), 150.

⁹²⁵ De tekst en de melodie staan op de folio's 65-75.

⁹²⁶ De meeste geraadpleegde ordinarii specificeren de litanie niet maar waar ze wel wordt gespecificeerd, is het steeds de litanie van alle heiligen. Cf. LO Keulen-Apostelen, 125; Schabes (1930), 110 (Klosterneuburg); LO Lille, 36; LO Prémontré, 49; LO Tongeren, 114; LO Trier, 469.

litanie gezongen tijdens de processie die plaatsvindt nadat men de as heeft ontvangen.⁹²⁷ Dat de litanie wordt gezongen tijdens het toedienen van de as, komt in de geraadpleegde bronnen niet voor. Het is algemeen gebruikelijk dat men dan een of meer antifonen zingt.⁹²⁸

Na het toedienen van het askruisje aan de leken wordt volgens bovenstaande rubrieken de as naar de abdis gebracht. Na de abdis komt dan de clerus aan de beurt in hiërarchische volgorde: kanunniken, priesters, leerlingen. Men zou verwachten dat na de abdis eerst de dames het askruisje ontvangen en pas daarna de clerus. In Thorn en ook in andere damesstichten komen namelijk over het algemeen niet de clerici maar de dames het eerst aan de beurt bij uitreikingen.⁹²⁹ De dames worden echter niet vernoemd. Dat er geen toediening aan de dames wordt vermeld, is merkwaardig en de veronderstelling dat ze geen askruisje hebben ontvangen ligt niet voor de hand. Anderzijds is het vaak niet duidelijk of de abdis bij de vieringen aanwezig is.⁹³⁰ En als ze aanwezig is, dan bevindt ze zich op haar eigen koor en niet bij de andere dames. De mogelijkheid dat de scribent zich heeft vergist en *ascendet chorum abbatissae* heeft geschreven terwijl hij *ascendet chorum domicellarum* bedoelde, is daarom niet uitgesloten.

4.2.3 De eerste vier zondagen van Quadragesima *Officia Propria*, fol. 359-367

Van de folio's 359 tot en met 362 zijn in *Officia Propria* slechts kleine resten bewaard gebleven. Daardoor is slechts een fragmentarische en onvolledige behandeling mogelijk van de viering op de eerste zondag van de veertigdagentijd. Uit het overgeleverde fragment op folio 359 blijkt dat tijdens de processie het responsorium *Paradisi portas aperuit* wordt gezongen.⁹³¹ Op folio 360 staat nog een fragment van een gezang. Welk gezang dat is geweest, kan eveneens niet meer achterhaald worden. Wel

⁹²⁷ Zo bijvoorbeeld in het klooster van Fécamp (LO Fécamp, 179), in het Ursulasticht in Keulen (LO Keulen-Ursula, 121), in Klosterneuburg (Schabes (1930), 110), in Leuven (LO Leuven/Anderlecht, 52), in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht (LO Maastricht-OLV, 40) en in Trier (LO Trier, 469).

⁹²⁸ De antifonen die in de geraadpleegde ordinarii het meest worden vermeld, zijn: *Exaudime*, *Iuxta vestibulum* en *Immutemur*.

⁹²⁹ Bij de uitreiking van de kaarsen op Maria Lichtmis, bijvoorbeeld, is de volgorde: abdis, dames, kanunniken, overige priesters.

In Essen is op Aswoensdag de volgorde: dames, kanunniken, leken (LO Essen, 32-34). Dat de dames bij uitreikingen vóór de clerus aan de beurt komen, lijkt alleen voor damesstichten te gelden. In het nonnenklooster Barking is de volgorde van de asuitreiking: clerus, abdis, nonnen, scholares (LO Barking, 63). Daar komen de nonnen dus niet vóór de clerus. Met Lichtmis is het daar echter de abdis die als eerste een kaars krijgt (LO Barking, 189).

⁹³⁰ Cf § 3.2.3.1.

⁹³¹ Het responsorium *Paradisi portas* is een van de op deze dag gebruikelijke responsoria in de metten. Als gezang tijdens de processie wordt het ook vermeld in LO Bonn-Cassius (2), 227.

is duidelijk dat het niet een van de verzen bij het responsorium *Paradisi portas aperuit* is.⁹³²

Hoewel de tekst op folio 361 slechts zeer fragmentarisch is behouden, blijkt toch dat de combinatie van de inhoud en de volgorde van enkele fragmenten op die folio overeenkomsten vertonen met het deel van de rubrieken op Witte Donderdag dat melding maakt van het lezen van de boetepsalmen door de dames en het lezen van de *preces maiores* door de officiant. Zie Schema 11.

(a)	In Coena Domini post Nonam veniunt domicellae ad summum chorum et ibi ante altare et ante Missam septem leguntur psalmi poenitentiales a domicellabus et presbyteris.
(b)	[...] poenitentiales. Domicellae respondent
(a)	Sacerdos incipit antipho<nam> <i>Ne reminiscaris Domine</i> .
(b)	[...] Sacerdos legit antiphonam <i>Ne reminisca[ris]</i> [...]
(a)	Istis finitis psalmis, multae a sacerdote leguntur preces per unum <i>Per Dominum</i> .
(b)	[...] et collectis quae in Missali habentur [...]

Legenda:

- (a) = De integrale tekst van het betreffende tekstddeel bij Witte Donderdag (folio 20).
- (b) = De tekstfragmenten bij de eerste zondag van de veertigdagentijd (folio 361).

Schema 11: Inhoudelijke reconstructie van folio 361

Op grond van de overeenkomsten die Schema 11 laat zien, kan worden aangenomen dat in Thorn de boetepsalmen en de *preces maiores* werden gelezen. Waarschijnlijk gebeurde dat echter niet op zondag Quadragesima maar op de zaterdag ervoor, omdat het niet gebruikelijk is dat ze op zondagen worden gebeden.⁹³³ De in Schema 11 genoemde antifoon *Ne reminiscaris* is een antifoon van de vijftiende zondag na Pinksteren.⁹³⁴ Maar hij werd ook gezongen in de context van de boetepsalmen.⁹³⁵

Op folio 362 staat het volgende fragment:

[dom]icella sequitur, habens mappam in manibus
[...] erum manus tergit. Et tunc, eundo, legit [...].⁹³⁶

De gegevens van dit fragment doen vermoeden dat het mogelijk om een mandatum gaat. Dat zou dan niet plaatsgevonden hebben op zondag Quadragesima maar op de

⁹³² Cf. CAO 7348 en de daarbij vermelde verzen.

⁹³³ Bij de premonstratenzers worden de boetepsalmen en een litanie dagelijks gezongen vanaf de eerste zondag van Quadragesima tot Witte Donderdag, behalve op feestdagen met negen lezingen en zondagen (LO Prémontré, 50). In de abdij St.-Lô in Rouen worden de boetepsalmen en een litanie dagelijks gebeden vanaf Aswoensdag tot Witte Donderdag, behalve op zondagen (LO Rouen-St.-Lô, 166).

⁹³⁴ CAO 3861: "De Tobia".

⁹³⁵ Op Aswoensdag in Fécamp (LO Fécamp, 176), op de feestdag van Marcus in Zurzach (LO Zurzach, 212-213) en op Witte Donderdag, de Kruisdagen en de feestdag van Marcus in St.-Denis (LO St.-Denis, 378, 406, 407, 408 en 515).

⁹³⁶ De dame volgt, terwijl ze een doek in haar handen heeft, [...] zij/hij droogt de handen af. Dan gaat hij verder en leest [...]

zaterdag ervoor, omdat de zaterdag daarvoor de gebruikelijke dag is.⁹³⁷ Een mandatum op die dag is in de geraadpleegde ordinarii weliswaar niet aangetroffen maar met de opmerking in de ordinarius van de premonstratenzers: *hoc primo sabbato mandatum fieri non solet* (het is niet gebruikelijk om op deze eerste zaterdag [van Quadragesima] een mandatum te houden)⁹³⁸ lijkt de scribent te willen zeggen: “Bij ons is het op deze dag niet gebruikelijk maar in andere kerken wel”. Daarmee wordt het vermoeden dat er op de zaterdag voor Quadragesima in Thorn een mandatum wordt gehouden niet bevestigd maar ook niet weerlegd.

Voor de tweede, derde en vierde zondag van de veertigdagentijd en voor Passiezondag staan in *Officia Propria* de muzieknnotatie en de tekst van de responsoria die worden gezongen tijdens de processie. Het zijn de op die zondagen gebruikelijke responsoria.⁹³⁹ Ze worden gevolgd door het incipit *Iniquitates*. Dat is niet het incipit van een vers bij de responsoria maar een antifoon. Er zijn twee antifonen bekend die allebei beginnen met het woord *Iniquitates*. De antifoon *Iniquitates nostrae, Domine* is een processieantifoon.⁹⁴⁰ De andere is het minder bekende *Iniquitates nostras aufer a nobis*.⁹⁴¹ Dat is een Maria-antifoon. De vraag is nu welke van de twee is bedoeld in *Officia Propria*. De Maria-antifoon is in de geraadpleegde ordinarii niet aangetroffen maar daar staat tegenover dat het uit een paar plaatsen bekend is, dat in de genoemde processies Maria werd vereerd met een niet gespecificeerde antifoon of een ander gezang.⁹⁴² Toegespitst gaat het dus om de vraag of in de abdij van Thorn Maria tijdens de processie op de genoemde zondagen al dan niet werd vereerd met de antifoon *Iniquitates nostras aufer a nobis*.

In *Officia Propria* staat op de hierboven vermelde plaatsen – zoals gezegd – alleen het eerste woord dat allebei de antifonen gemeen hebben. Op basis van dat minimale tekstuele gegeven kan dus geen antwoord worden gegeven op de vraag. Het enige wat verder kan helpen zijn de noten die boven *Iniquitates* staan. De processieantifoon *Iniquitates nostrae, Domine* staat met noten onder andere in het antiphonale van Worcester.⁹⁴³ Het notenbeeld boven *Iniquitates* is in dat antiphonale duidelijk anders als het notenbeeld boven *Iniquitates* in *Officia Propria*. Dat is een eerste indicatie dat in *Officia Propria* niet de processieantifoon wordt bedoeld. De tekst van de Maria-antifoon staat met noten in Vorau, Stiftsarchiv, ms. 287 op folio 324^v. Het notenbeeld boven *Iniquitates* is niet erg duidelijk maar het komt overeen met dat in *Officia Propria*.

Uit de vergelijking van het notenbeeld boven *Iniquitates* in *Officia Propria* met dat in het antiphonale van Worcester en dat in ms. 287 uit Vorau kan dan ook de

⁹³⁷ Het mandatum wordt behandeld in § 4.3.9.1.

⁹³⁸ LO Prémontré, 50.

⁹³⁹ Respectievelijk *Ecce odor filii mei* (CAO 6601), *Dixit Iudas fratribus suis* (CAO 6477), *Audi Israel praecepta Domini* (CAO 6143) en *Multiplacati sunt* (CAO 7187).

⁹⁴⁰ CAO 3346 “In letania”. Hij wordt vermeld in Metz-St. Arnulf als antifoon in de processie van Aswoensdag en in de processie op de kruisdagen (LO Metz-Arnulf, 128 en 213), in Fécamp als antifoon in de processies op de Kruisdagen (LO Fécamp, 365) en in St. Denis als antifoon in de Marcusprocessie (LO St. Denis, 515).

⁹⁴¹ Deze antifoon staat niet in CAO.

⁹⁴² LO Besançon, 241; LO Egmond, 168-169.

⁹⁴³ Antiphonale Worcester, 228.

conclusie getrokken worden, dat *Iniquitates in Officia Propria* niet het incipit is van de processieantifoon *Iniquitates nostrae, Domine* maar van de Maria-antifoon *Iniquitates nostras aufer a nobis*.⁹⁴⁴ Bij gevolg kan worden vastgesteld dat Maria in de abdij van Thorn ten tijde van *Officia Propria* met deze antifoon werd vereerd tijdens de processie voor de hoogmis op de eerder genoemde zondagen van de veertigdagentijd.

4.2.4 Palmzondag

4.2.4.1 Inleiding

De liturgie van Palmzondag gaat terug op twee tradities.⁹⁴⁵ De ene is gebaseerd op de wijze waarop aanvankelijk in Rome de zondag voor Pasen werd gevierd. Hoogtepunt op die dag was daar een misviering waarin het lijden van Christus centraal stond. De andere liturgieën in het westen lieten zich daarentegen vooral inspireren door de wijze waarop de intocht van Jezus in de vierde eeuw in Jeruzalem werd herdacht met een processie waarbij takken van palm- en olijfbomen werden megedragen. Een beschrijving van die processie is overgeleverd door Egeria.⁹⁴⁶

Het houden van een palmprocessie is in het westen bekend uit de Gallische liturgie van het einde van de zevende eeuw en die processie krijgt haar vaste vorm in de negende eeuw. In de zevende eeuw ontstaat ook het gebruik om de palm (of takken van een andere boom) voorafgaande aan de processie te wijden maar al voor het bestaan van die wijding zou aan takken van bepaalde bomen een bijzondere apotropische kracht zijn toegekend. Dat betekent dat het geloof in de bijzondere kracht van de palm niet is gecreëerd door de wijdingsformules maar dat het al lang bestaande gebruik aanleiding was om het in de formules op te nemen waardoor dat geloof kerkelijk werd gelegitimeerd. Door de wijding kreeg de palm voor het volk een grotere waarde. Deze ontwikkeling werd echter niet bepaald door het kerkelijk gezag (van

⁹⁴⁴ De heer Louis Krekelberg heeft de nodige moeite gedaan om een kopie van het betreffende folio uit Vorau onder ogen te krijgen. Hij heeft de notenbeelden eveneens vergeleken en bevestigt de daaraan verbonden conclusie.

⁹⁴⁵ Over de geschiedenis van Palmzondag zie Gräf (1959) en Talley (1986), 203-214. Verder Franz I (1909), 470-507; Eisenhofer I (1932), 504-511; Lechner (1953), 144-146; Bik II (1957), 41-50; Jounel (1961-e); Pascher (1963), 115-122; Auf der Maur (1983), 98-100; Nagel (1989), 103-107; A. Hollaardt, 'Palmzondag', in: LitWb II, kolom 2130-2137.

Over de palmprocessie en de geschiedenis daarvan zie Felbecker (1995), 373-439. Over volksgebruiken rond Palmzondag zie Van de Graft (1947), 36-48; Lamberts (2001), 94-98; Paul Sartori, 'Palmsonntag', in: HWDA VI, kolom 1383-1386. Over apotropische en andere gebruiken van de palm zie Bernet Kempers (1966) en Heinrich Marzell, 'Palm', in HWDA VI, kolom 1305-1381. Over de Palmzondagviering in Nederland op het einde van de vorige eeuw zie Post en Pieper (1992).

⁹⁴⁶ Egeria is een dame die waarschijnlijk afkomstig was uit Noordwest-Spanje of Zuid-Frankrijk. Ze heeft een pelgrimstocht van drie jaar gemaakt naar het Heilige Land, waarvan ze een verslag heeft gemaakt. Voor een Nederlandse vertaling daarvan met een inleiding zie Ledegang (1991) en Hunink (2011), ingeleid door Jan Willem Drijvers. Een vertaling van de beschrijving van de processie door Egeria staat daarin naast de latijnse tekst op pag. 140-143.

boven af) maar door het bestaande sterke geloof in de apotropeïsche werking van de takken (van onder af).⁹⁴⁷

In Jeruzalem werden ten tijde van Egeria de takken niet gewijd en de palmwijding is dan ook een nieuw element in de traditie van de palmprocessie.⁹⁴⁸ Daardoor werd het al bestaande geloof in de apotropeïsche werking van de takken versterkt maar dat droeg als zodanig niet bij aan de betekenis van het meedragen van de palm in de processie. Dat was, evenals in Jeruzalem, bedoeld als een feestelijk eerbetoon aan Christus.⁹⁴⁹ In de loop van de middeleeuwen nam de wijding echter in het geheel van de viering van de palmritus een steeds grotere plaats in en het aantal wijdingsgebeden breidde zich sterk uit. In dezelfde tijd kreeg de ritus van de palmwijding naast de wijdingsgebeden ook elementen die overeenkomst vertonen met delen uit de missa sicca.⁹⁵⁰

Uit de geraadpleegde bronnen blijkt dat de lokale vieringen van Palmzondag talrijke onderlinge verschillen laten zien maar, afgezien van allerlei voorkomende varianten en details, kan gezegd worden dat het centrale deel van de viering er schematisch als volgt uitziet.⁹⁵¹

- De viering begint over het algemeen al betrekkelijk vroeg op de dag: in de meeste plaatsen na de terts, in enkele plaatsen al na de prime.

- *De voorprocessie*

In het verslag van Egeria gaan de gelovigen op eigen gelegenheid van Jeruzalem naar de Olijfberg om van daaruit op weg te gaan voor de intocht in Jeruzalem.⁹⁵²

In de middeleeuwen wordt Jeruzalem gerepresenteerd door de hoofdkerk en in een aantal plaatsen gaat men in een voorprocessie naar een plaats die de Olijfberg representeert en waar ook de wijding van de palm plaatsvindt. Meestal is dat een andere kerk maar in enkele plaatsen wordt de voorprocessie gehouden in de kerk waarin men zich bevindt.⁹⁵³ Vrijwel altijd wordt er gezongen tijdens die processie maar het komt ook voor dat men in stilte naar de plaats van de wijding gaat.⁹⁵⁴ In

⁹⁴⁷ "... nicht den Anstoss von oben, sondern von unten" (Franz I (1909), 13.

⁹⁴⁸ Over sacramentalia zie § 4.2.2, noot 923.

⁹⁴⁹ Over de allegorische betekenis van de palmprocessie zie Berger (1976), 60-62; Suntrup (1978), 249-251; Felbecker (1995), 383-426.

⁹⁵⁰ De missa sicca is een ritueel dat bestaat uit een misformulier zonder offertorium, canon, consecratie en communie en dat sinds de twaalfde eeuw algemeen bekend is. Over de missa sicca zie Pinsk (1924) en A. Snijders, 'Missa sicca' in: LitWb II, 1737-1739. Cf. Nolet en Boeren (1951), 242-243; Gräf (1959), 106-113; Meyer (1989), 219-220; Snoek (1995), 225-226.

De oudste ordinarius van het Cassiussticht in Bonn (dertiende eeuw) legt expliciet een relatie met onderdelen van de mis: "... incipit cantor ant. *Osanna pro introitu*. Sequitur collecta. Deinde lectio *pro epistola*. Ant *Collegerunt pro graduali* ..." (LO Bonn-Cassius (1), 171-172; de onderstrepingen zijn toegevoegd).

⁹⁵¹ Cf. Gräf (1959), 95-136.

⁹⁵² Ledegang (1991), 84-85.

⁹⁵³ LO Fécamp, 212; LO Maastricht-OLV, 58.

⁹⁵⁴ LO Maastricht-OLV, 58; LO Metz-Arnulf, 144.

een aantal plaatsen is er geen voorprocessie en daar begint men de viering met de palmwijding.⁹⁵⁵

- *De palmwijding*

In veel plaatsen worden de wijdingsgebeden voorafgegaan door de volgende onderdelen: een inleidend gezang, een collecte, een epistel, de antifoon *Collegerunt* met het in veel plaatsen solistisch gezongen vers *Unus autem*⁹⁵⁶ en een evangelie, meestal *Cum appropinquasset* (Matt. 21: 1-9). Een prelatie komt weinig voor. Uit de geraadpleegde ordinarii blijkt dat de concrete invulling van deze onderdelen per plaats verschilt. Verder bestaat de palmwijding in enkele plaatsen alleen uit de wijdingsgebeden. Het evangelie wordt dan gezongen na de wijding of na de uitdeling van de palm.⁹⁵⁷

- *De uitdeling van de palm*

Afgezien van de eventuele besprenkeling en bewieroking van de palm, volgt onmiddellijk na de wijding de uitdeling van de palm. Als begeleidende gezangen worden de antifonen *Pueri Hebreorum tollentes* en *Pueri Hebreorum vestimenta*⁹⁵⁸ het meest genoemd.

- *De processie na de uitdeling*

Deze processie laat vrijwel per plaats verschillen zien. Dat hangt onder andere samen met de keuze van de gezangen, de omvang van de route en dus het aantal gezangen dat daarbij nodig is en het aantal staties dat men houdt. In de meeste plaatsen zijn er twee staties: een met een kruisverering⁹⁵⁹ en een waarbij de hymne *Gloria laus* wordt gezongen. Bijna overal hebben deze twee staties ook deze volgorde. Globaal ziet de processie er dan uit als volgt:

- a. Uittocht van de processie.
- b. Statie met kruisverering.
- c. Vervolg van de processie.
- d. Statie met de hymne *Gloria laus*.
- e. Terugkeer van de processie in de kerk waarbij in de meeste plaatsen het responsorium *Ingrediente* gezongen wordt.

- *Het vervolg*

In de meeste plaatsen wordt het palmritueel gevolgd door een misviering maar in enkele plaatsen door de terts of de sext.

⁹⁵⁵ LO Egmond, 177; LO Fécamp, 213; Kohl (1975), 162 (Freckenhorst); LO Münster-Dom, 149; Proc Sarum, 43.

⁹⁵⁶ CAO 1852 en 1852a.

⁹⁵⁷ LO Laon, 105; LO Leuven/Anderlecht, 74 (Leuven) en 75 (Anderlecht); LO Tongeren, 145.

⁹⁵⁸ CAO 4415 en 4416.

⁹⁵⁹ Over de oorsprong en de ontwikkeling van de kruisverering in het algemeen zie Van Tongeren (2000). Over de kruisverering op Palmzondag in de hoge en late middeleeuwen in de Nederlanden zie Van Tongeren (2006-b), 261-262; idem, (2007), 71-72; idem (2013-a), 13-14

Het is niet altijd het kruis waarop de verering zich richt. In Essen is het het beeld van Christus op de palmezel (LO Essen, 332), in Fécamp zijn het de relikwieën die men heeft meegedragen (LO Fécamp, 214) en in Sion zijn het het kruis en de relikwieën (LO Sion, 422).

4.2.4.2 Palmzondag in de abdij van Thorn *Officia Propria*, fol. 1-19.

De gegevens over de viering van Palmzondag in de abdij van Thorn zijn in *Officia Propria* slechts fragmentarisch overgeleverd wegens ernstige beschadigingen van het manuscript.⁹⁶⁰ Met de beschikbare gegevens wordt daarom geprobeerd om de viering van Palmzondag zo volledig mogelijk te reconstrueren. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de in de vorige paragraaf geschetste gegevens over het palmritueel in andere plaatsen.

De rubrieken van Palmzondag beginnen in *Officia Propria* zonder voorafgaande titel. Uit de beginwoorden *In vigilia [Palma]rum* valt af te leiden dat men het feest aangeduid zal hebben met *Dies Palmarum* of *Dominica Palmarum*.⁹⁶¹ De beschrijving van een feestdag wordt in *Officia Propria* vaak begonnen met een rubriek over de eerste en de tweede vespers. Dat is hier ook het geval en als bijzonderheid voor de eerste vespers wordt vermeld dat er slechts één oratie wordt gezegd. Bedoeld is de oratie na het *Magnificat*, zoals blijkt uit andere bronnen.⁹⁶² Er wordt maar één oratie gezegd, omdat het gebruikelijk is dat er in de periode van Palmzondag tot en met de octaafdag van Pasen geen andere feesten worden gecommemoreerd.⁹⁶³

In de abdij van Thorn is het op grotere feestdagen gebruikelijk dat de prime, de terts en de sext als één geheel worden gezongen door de dames op hun eigen koor.⁹⁶⁴ Ook op Palmzondag is dat het geval. Na de sext komen ze naar het midden van de kerk en vervolgens begint de palmwijding. Dat het palmritueel pas na de sext begint is uitzonderlijk. Volgens de geraadpleegde ordinarii is het gebruikelijk dat het palmritueel volgt na de prime of na de terts, ongeacht of het begint met een voorprocessie of met de palmwijding.

De tocht van de dames naar het midden van de kerk heeft als overeenkomst met de voorprocessie dat hij onmiddellijk vooraf gaat aan de palmwijding. In de liturgie van Thorn komt het echter herhaaldelijk voor dat de dames voor de verdere viering hun koor verlaten en naar het midden van de kerk gaan.⁹⁶⁵ Deze verplaatsing is dus geen specifieke bijzonderheid voor Palmzondag en er is dan ook onvoldoende basis om deze verplaatsing te interpreteren als een voorprocessie. Dat er in de abdij van Thorn geen voorprocessie wordt gehouden, hangt samen met het gebruik dat men na de palmwijding in processie naar de parochiekerk gaat, zoals hierna zal blijken.

⁹⁶⁰ Van de eerste twaalf folio's zijn slechts kleine gedeeltes bewaard.

⁹⁶¹ Over andere namen voor deze feestdag zie Gräf (1959), 86-87.

⁹⁶² Bijvoorbeeld LO Leuven/Anderlecht, 73; LO Bonn-Cassius (2), 233; LO Maastricht-OLV, 59; LO Maastricht-Servaas, 57.

⁹⁶³ *Plures orationes non dicuntur, quia non fit commemoratio alicujus festi, vel aliquarum festorum, usque ad octavas Pasche* (LO Tongeren, 144).

⁹⁶⁴ Over deze clustering en andere aspecten van de kleine getijden zie § 3.2.4.3.

Dat de dames zich op hun eigen koor bevinden tijden het zingen van die getijden, wordt niet expliciet vermeld maar dat is ongetwijfeld wel het geval. Zie § 3.2.4.3.

⁹⁶⁵ Het midden van de kerk (*in medio templi*) is een belangrijke plaats in de liturgische vieringen van Thorn. Zie § 3.5.1.1.

De openingsformules van de palmwijding worden in *Officia Propria* expliciet vermeld. De officiant zingt het versikel: *Adiutorium nostrum in nomine Domini*. De dames antwoorden: *Qui fecit coelum et terram*.⁹⁶⁶ Dan vervolgt de officiant met: *Sit nomen Domini benedictum*, waarop de dames antwoorden met: *Ex hoc nunc et usque in saeculum*. Daarna zingt de officiant de oraties bij de wijding maar er wordt niet vermeld welke dat zijn. Na de laatste oratie zingen de dames: *Amen*. In de geraadpleegde ordinarii bevat het wijdingsritueel over het algemeen meerdere elementen die overeenkomen met delen uit de missa sicca en die voorafgaan aan de wijdingsgebeden. In de abdij van Thorn is dat blijkbaar niet het geval, waardoor het wijdingsritueel een relatief sober karakter heeft.

Na de palmwijding volgt de evangelieperikoop die begint met: *Cum appropinquasset* (Matt. 21: 1-9). Er zijn slechts enkele plaatsen gevonden waar het evangelie niet vóór maar ná de palmwijding wordt gezongen.⁹⁶⁷ Uit het fragmentarisch overgeleverde vervolg in *Officia Propria* blijkt dat de officiant wordt geassisteerd. Het evangelie zal dus door de diaken gezongen zijn. Hij begint met: *Dominus vobiscum*, de dames antwoorden: *Et cum spiritu tuo*, de diaken vervolgt met: *Sequentia sancti Evangelii secundum Mattheum* en de dames antwoorden met: *Gloria tibi, Domine*. Waarschijnlijk vermeldt de scribent van *Officia Propria* deze gebruikelijke openingsformules expliciet om duidelijk aan te geven dat ze hier wel worden gezongen hoewel ze bij het begin van het evangelie tijdens de mis worden weggelaten.

De onderste helft van folio 1 is verloren maar die moet vrijwel geheel gevuld zijn geweest met de muzieknootatie en de tekst van het *Asperges me*, omdat het laatste gedeelte daarvan op folio 2 staat. Op folio 2 hebben ook de teksten van het versikel *Domine, apud te*⁹⁶⁸ en de oratie *Presta, quaesumus, Domine*⁹⁶⁹ gestaan.⁹⁷⁰ Het zijn het versikel en de oratie die in Thorn vrijwel altijd volgen nadat het *Asperges me* gezongen is. Onder het zingen van *Asperges me* is er een besprenkeling met wijwater. Omdat de rubrieken verloren zijn, is niet vast te stellen of alleen de palm of behalve de palm ook de dames en de andere aanwezigen besprenkeld worden.⁹⁷¹

Op folio 3 volgt de antifoon *Pueri Hebreorum tollentes*.⁹⁷² Tijdens het zingen van deze antifoon vindt de palmuitdeling plaats. De rubrieken die dat waarschijnlijk vermeld hebben, zijn verloren maar *Pueri Hebreorum* is de antifoon die in de geraadpleegde bronnen het meest genoemd wordt als de antifoon die tijdens de palmuitdeling wordt gezongen. Uit de tekstresten die op folio 3 na deze antifoon volgen, blijkt dat er rubrieken hebben gestaan. Ze zijn verloren op een paar kleine details na. Ze beginnen met *Haec ant*, op de volgende regel staat *rosae* en op de derde regel *ra*,

⁹⁶⁶ Dat de dames en niet de clerus hier en in het vervolg de koorzang verzorgen staat niet expliciet vermeld maar dat is ongetwijfeld wel het geval. Zie § 3.2.3.1.

⁹⁶⁷ Zie § 4.2.4.1, noot 957 voor een specificatie. Ze hebben verder met elkaar gemeen dat het ritueel van de palmwijding uitsluitend een of meer wijdingsgebeden bevat.

⁹⁶⁸ CAO 8021.

⁹⁶⁹ COR 4405.

⁹⁷⁰ Dat blijkt uit verwijzingen naar dit folio op enkele plaatsen in *Officia Propria*, bijvoorbeeld op folio 264.

⁹⁷¹ Over het algemeen werd alleen de palm besprenkeld maar in het damessticht Essen en het Cassiussticht in Bonn ook de aanwezigen (LO Essen, 42; LO Bonn-Cassius (2), 233).

⁹⁷² CAO 4415.

vermoedelijk *ra[mi]*. Dat wekt de suggestie dat er behalve *rami* (takken) ook *rosae* (rozen) zijn uitgedeeld. Op basis van deze minimale gegevens is dat erg onzeker maar het is van elders bekend dat er op Palmzondag bloeiende planten werden uitgereikt.⁹⁷³ Daaraan dankt Palmzondag de naam "Pasen van de bloemen", zoals het in Amiens werd genoemd.⁹⁷⁴

Enkele bronnen vermelden dat de uitdeling van de palm volgens een bepaalde rangorde plaatsvindt. In het algemeen geldt: eerst de clerus in hiërarchische volgorde en daarna de eventueel aanwezige leken.⁹⁷⁵ In Thorn komen over het algemeen niet de clerici maar de dames het eerst aan de beurt. De volgorde is dan: eerst de abdis, dan de dames, daarna de kanunniken, vervolgens de overige clerus en tenslotte de eventueel aanwezige leken. Een dergelijke specificatie heeft waarschijnlijk ook in de verloren rubrieken van Palmzondag gestaan.⁹⁷⁶

Op het verloren onderste deel van folio 3 heeft het begin gestaan van de muzieknotatie en de tekst van de antifoon *Cum appropinquaret Dominus*. Dat blijkt uit wat er op folio 4 is behouden van die antifoon. Op de eveneens slechts gedeeltelijk behouden folio's 5 en volgende is voldoende bewaard gebleven om te kunnen vaststellen dat deze antifoon werd gevolgd door de antifonen *Ante sex dies*, *Ceperunt omnes* en *Occurrunt turbae*. Het zijn alle vier gebruikelijke gezangen voor de processie die volgt na de palmuitdeling. Berekening van de nodige ruimte die voor de muzieksystemen en de teksten van die gezangen nodig zijn, leidt tot de conclusie dat ze zonder tussenstaande rubrieken op elkaar zijn gevolgd. Dat betekent dat ze als één ononderbroken geheel gezongen zullen zijn tijdens de processie.

Op folio 10 is de slotstreep waarneembaar van de muzieknotatie van antifoon *Occurrunt turbae*. De rest van het folio is verloren. Op het einde van dit folio heeft het eerste gedeelte gestaan van de muzieknotatie en de tekst van de antifoon *Ave rex noster* want het vervolg daarvan is behouden op folio 11. Het resterende tussenliggende deel van folio 10 is te klein voor nog een gezang. Tussen de antifoon *Occurrunt turbae* en de antifoon *Ave rex noster* zullen dus rubrieken gestaan hebben. Deze geresatureerde invulling van folio 10: het met een slotstreep gemarkeerde einde van de antifoon *Occurrunt turbae*, gevolgd door rubrieken en het eerste deel van de antifoon *Ave rex noster* leiden tot de conclusie dat de processie is geëindigd met de antifoon *Occurrunt turbae*. Uit het vervolg blijkt dat de processie naar de parochiekerk is gegaan.

⁹⁷³ *Flores* (bloeiende takken) worden vermeld in LO Bayeux, 119; LO Fécamp, 213; LO Prémontré. *Spicae* (op een aar lijkende pluimen?) worden vermeld in LO Fécamp, 213, *frondes* (boomtakken) in LO Barking, 85; LO Metz-St-Arnulf, 144; LO Reims, 119; LO Trier, 483. Bärsch is ervan overtuigd dat er in Essen wilgenkatjes zijn gebruikt (Bärsch (1997), 56). Cf. Gräf (1959), 93-94, die erop wijst dat de wilgentak al in de hymne *Gloria laus* (negende eeuw) voorkomt en daar symbool staat voor onthouding en kuisheid: *Castaque pro ramis salicis [wilgentakken] praecordia sunt*.

⁹⁷⁴ *Pascha floridum* (LO Amiens, 216).

⁹⁷⁵ Zo bijvoorbeeld in LO Tongeren, 145: [*palmi et rami*] *distribuantur dominis et capellanis et pueris scholaribus in choro [...] residuum vero projiciatur populo ultra muros chori*.

⁹⁷⁶ In de damesstichten Essen en Keulen-St. Ursula worden bij de palmuitreiking alleen de dames genoemd (LO Essen 56, resp. LO Keulen-Ursula, 122).

Na de verloren rubrieken volgt – zoals gezegd – de antifoon *Ave rex noster*. Dat is de gebruikelijke antifoon bij de kruisverering op Palmzondag. De kruisverering vindt volgens de geraadpleegde bronnen altijd plaats na de uitreiking van de palm. In Thorn heeft er weliswaar al een palmutreiking plaatsgevonden in de abdijkerk maar er moet worden aangenomen dat men niet alleen naar de parochiekerk is gegaan voor de kruisverering maar ook voor de palmutdeling aan de parochianen. Die moet dan plaatsgevonden hebben na aankomst van de processie in de parochiekerk en vóór de kruisverering en het is zeer waarschijnlijk dat de verloren rubriek daarover mededelingen heeft gedaan. Vermoedelijk heeft daarin onder andere gestaan dat tijdens de uitdeling de antifoon *Pueri Hebreorum tollentes* is gezongen, omdat die ook is gezongen tijdens het uitdelen van de palm in de abdijkerk.

In de parochiekerk wordt de antifoon *Ave rex noster* gezongen en aangenomen mag worden dat tijdens dit gezang de kruisverering heeft plaatsgevonden. Over het kruis waarop die verering zich richt, geeft *Officia Propria* weinig informatie. Waarschijnlijk is het vanuit de abdijkerk megedragen in de processie naar de parochiekerk. De kruisverering vindt plaats bij het ontblote kruis (zoals uit de rubrieken verderop blijkt) maar er wordt niet vermeld of het kruis al eerder is ontbloot dan wel of het wordt ontbloot bij de kruisverering.⁹⁷⁷ Ook over de wijze waarop het kruis wordt vereerd, vermeldt *Officia Propria* alleen dat het kruis is ontbloot. Uit de geraadpleegde bronnen blijken plaatselijke verschillen maar over het algemeen is het gebruikelijk dat het kruis aan het begin van de verering wordt ontbloot en dat iedereen knielt.

Na de kruisverering zingt het koor de antifoon *Collegerunt pontifices*.⁹⁷⁸ Het vers *Unus autem* wordt echter gezongen door de officiant en zijn assistenten. Dat die gezamenlijk zingen is in de abdij van Thorn zeer uitzonderlijk. Dat komt daar verder nog maar één keer voor.⁹⁷⁹ Gräf vermeldt voor Meissen dat ook daar het vers *Unus autem* door een officiant en zijn assistenten gezamenlijk wordt gezongen⁹⁸⁰ maar in de geraadpleegde bronnen is dat niet aangetroffen. Wel wordt daarin vaak gezegd dat het vers niet wordt gezongen door het hele koor maar solistisch door twee of drie leden van het convent.⁹⁸¹

⁹⁷⁷ Van de geraadpleegde bronnen geeft maar een beperkt aantal informatie over dit facet. In Oigny vindt de kruisverering plaats bij het kruis dat tijdens de processie onverhuld is megedragen (LO Oigny, 16). In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht vindt de kruisverering plaats bij het (onverhuld) kruis op het kerkhof (LO Maastricht-OLV, 58). Enkele bronnen vermelden dat het kruis ontbloot wordt bij het begin van de kruisverering: LO Arras, 154; LO Barking, 87; LO Bonn-Cassius (1), 172, Schabes (1930), 117 (Klosterneuburg); LO Tongeren, 146; LO Zurzach, 199.

⁹⁷⁸ *Officia propria* noemt het een responsorium maar het is een antifoon. Cf. CAO 1852 en CAO 6301bis.

⁹⁷⁹ Op paaszaterdag zingen ze gezamenlijk de hymne *Inventor rutuli*. Zie § 4.5.3.

⁹⁸⁰ Gräf (1959), 110.

⁹⁸¹ Als het vers solistisch gezongen werd, dan schijnt dat altijd door mannen gebeurd te zijn: ook in het nonnenklooster Barking (LO Barking, 87) en in de damesstiften van Essen (LO Essen, 52) en Gerresheim (Kessel (1877), 199) wordt het – evenals in het damessticht Thorn – door mannen gezongen. Een merkwaardige uitzondering is het Cassiusstift in

Een wisseling tussen het koor en een beperkte groep (voor-)zangers is in de uitvoeringspraktijk van het gregoriaans heel gebruikelijk. Daaraan kan in het algemeen en ook in dit geval niet zonder meer een drama-achtig effect worden toegeschreven, zoals Bärsh suggereert.⁹⁸² Voor een dergelijk effect is de setting van meer belang. Enkele ordinarii geven aan dat de solisten op een andere plaats staan als het koor. Daardoor wordt hun ‘rol’ ruimtelijk gemarkeerd.⁹⁸³ Ook in Thorn zijn de zangers van het vers duidelijk gemarkeerd ten opzichte van het koor, niet alleen omdat ze in het presbyterium staan maar bovendien vanwege hun leidende functie in de viering.⁹⁸⁴

Het moment waarop het responsorium *Collegerunt pontifices* wordt gezongen in het geheel van de palmritus laat lokale verschillen zien. In veel plaatsen wordt het vóór de kruisverering gezongen en dan meestal voorafgaand aan de wijdingsgebeden. In andere plaatsen wordt het uitgevoerd op een later moment in de viering, onder andere – zoals in Thorn – onmiddellijk na de kruisverering.⁹⁸⁵ Terwijl het gezongen wordt, offeren de dames bij het ontblote kruis en hun offergaven zijn bestemd voor de koster van de parochiekerk. Het betreft dus een stoffelijke bijdrage.

Omdat door de wijze van uitvoering extra aandacht wordt gevestigd op de inhoud van het responsorium, mag het merkwaardig heten dat de dames tijdens dat gezang gaan offeren want door die activiteit wordt hun aandacht minstens gedeeltelijk van het gezang afgeleid. Van een paar plaatsen is bekend dat de palmtakken als een symbolische offergave werden teruggegeven,⁹⁸⁶ maar een offergave van stoffelijke aard

Bonn: “cantor incipit *Collegerunt et virgines* cantant versum *Unus autem*. Et chorus respondit *Ne forte veniant Romani*” (LO Bonn-Cassius (2), 233). De onderstreping is toegevoegd.

⁹⁸² Bärsh (1997), 52. Cf. Gräf (1959), 110.

⁹⁸³ *In medio choro* (LO Arras, 218); *in medio ecclesiae* (LO Bayeux, 120); *in medio* (LO Egmond, 177); *ante crucem* (LO Besançon, 262); *ad gradus* (LO Rouen-St.-Lô, 167); *in navi* (LO St.-Denis, 372).

⁹⁸⁴ Van een liturgisch drama kan pas sprake zijn bij een striktere rolverdeling met aanwijzingen voor de uitvoering, zoals in de versie van Rheinau (LO Rheinau, 110):

Duo cantores,

ad gradum in faciem inclinantes, cantant:

Collegerunt pontifices et pharisaei concilium et dicebant:

Chorus: *Quid facimus quia hic homo multa signa facit. Si dimittimus eum sic omnes credent in eum. Ne forte veniant Romani et tollant nostrum locum et gentem.*

Cantores: *Unus autem ex ipsis Caiphas nomine cum esset pontifex anni illius prophetavit dicens:*

Aliquis ex prioribus,

ante sedem domni abbatis veniens et contra altare inclinans:

Expedit vobis ut unus moriatur homo pro populo et non tota gens pereat.

Iterum ut prius inclinans recedit.

Cantores: *Ab illo ergo die cogitaverunt interficere eum dicentes:*

Ibique ante et retro facientes discedunt.

Chorus: *Ne forte veniant Romani et tollant nostrum locum et gentem.*

⁹⁸⁵ LO Arras, 155; LO Besançon, 262; LO Leuven/Anderlecht, 74 (Leuven); LO Tongeren, 146.

⁹⁸⁶ In de abdij van St.-Denis gebeurde dat tijdens het offertorium: “Off. *Improperium expectavit qui dum cantatur offerat unusquisque palmam suam sive ramos*” (LO St.-Denis, 372)

tijdens het zingen van het responsorium *Collegerunt pontifices* is slechts in één andere plaats aangetroffen.⁹⁸⁷ Het offeren tijdens dit responsorium door de dames van Thorn is dus zeer zeldzaam maar niet uniek. De combinatie is echter vreemd want het offeren leidt de aandacht af van het gezang en het gezang is niet bedoeld als begeleiding van het offeren.

Nadat *Collegerunt pontifices* is gezongen, neemt de officiant het kruis in ontvangst. Vervolgens wendt hij zich tot het volk (*populus*)⁹⁸⁸ en zingt daarbij met stemverheffing het incipit van de hymne *Vexilla regis prodeunt*. Daarna zingt het koor de hymne verder en onder het zingen gaat men in processie terug naar de abdijkerk. Deze hymne is slechts in een beperkt aantal ordinarii aangetroffen en als gezang tijdens de palmprocessie komt ze weinig voor.⁹⁸⁹ Verder is het gebruikelijk dat het incipit van de hymne wordt gezongen door de cantor. Het is dan ook uitzonderlijk dat ze in Thorn wordt ingezet door de officiant maar dat kan verklaard worden uit de omstandigheid dat hij tegelijk het kruis toont.⁹⁹⁰ De tekst bestaat in *Officia propria* uit de eerste zes strofen van de versie van Venantius Fortunatus, aangevuld met de laatste twee strofen van de versie van Winand Ort von Steeg.⁹⁹¹

In het portaal (*postibulum*)⁹⁹² van de abdijkerk wordt er een statie gehouden en de dames zingen dan de hymne *Gloria laus*.⁹⁹³ Daarbij wordt het eerste vers (*Gloria*

en in de Arnulfusabdij van Metz na de mis: “unusquisque debet in processione et in missa portare palmam suam et offerre abbati post oblationem” (LO Metz-Arnulf, 150).

⁹⁸⁷ In Bayeux vonden tijdens het responsorium *Collegerunt pontifices* zowel een offergave van stoffelijke aard als een symbolische offergave plaats: “processio [...] cantat ibidem [in medio ecclesie] ant. *Collegerunt* et facta interim oblatione ad textum more consueto, revertuntur cruciferi ad ecclesias suas et processio in chorum cantando versum *Unus autem*, et offerunt singuli flores et ramos ad altare” (LO Bayeux, 120).

⁹⁸⁸ Over de betekenis van het woord *populus* in *Officia Propria* zie § 3.2.3.4.

⁹⁸⁹ Het is de gebruikelijke hymne voor de vespers van de passietijd. Als processiehymne tijdens de palmritus is ze alleen aangetroffen in LO Leuven/Anderlecht, 74, LO Maastricht-St. Servaas, 58 en LO Tongeren, 147. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht wordt ze gezongen tijdens de kruisverering (LO Maastricht-OLV, 58). In enkele plaatsen wordt tijdens de kruisverering de strofe *O crux ave* gezongen (LO Bamberg, 70; Schabes (1930), 117 (Klosterneuburg); LO Zurzach, 199). In Zurzach zingt men aansluitend ook de strofe *Te summa Deus*.

⁹⁹⁰ Een incipit door de officiant is verder alleen aangetroffen in de ordinarius van Zurzach (LO Zurzach, 199).

⁹⁹¹ Respectievelijk AH, L, 74 en XII, 263 met de volgende tekstverschillen: str. 1, re. 3 ms.: *curris*] *carnis*; str. 3, re. 4 ms.: *unda*] *unda et*; str. 4 re. 1 ms.: *cecinit*] *concinit*; str. 6 re. 2 ms.: *secli pependit precium*] *pretium pependit saeculi*; str. 7 re. 2 ms.: *hoc passionis tempore*] *o redemptorum gloria*.

Voor een inhoudelijke analyse van de volledige tekst van Venantius Fortunatus zie Van Tongeren (2000), 243-245.

⁹⁹² Het woord *postibulum* komt in *Officia Propria* verder alleen nog voor op folio 165. Het woord is nergens anders gevonden. Gezien de context betekent het 'portaal'. Bedoeld is het portaal bij de noordwestelijke ingang: de *porta coemeterii*. Zie § 3.4, Figuur 3.

⁹⁹³ In AH, L, 160 worden 19 strofen vermeld. In *Officia Propria* staan er zeven. Het zijn de eerste zes uit *Analecta Hymnica*, waarbij het vijfde en het zesde couplet van plaats zijn verwisseld, en daarna als zevende en laatste strofe de elfde strofe uit *Analecta Hymnica*.

laus) na elk volgend vers herhaald door het koor. Nagenoeg alle geraadpleegde bronnen vermelden de hymne *Gloria laus*. In een aantal plaatsen wordt ze gezongen vóór de kruisverering maar meestal wordt ze uitgevoerd ná de kruisverering tijdens de laatste statie op het einde van de processie, onmiddellijk voordat men de kerk weer binnengaat.

Vergeleken met de normale zangpraktijk, wordt het *Gloria laus* vrijwel overal op een bijzondere wijze uitgevoerd. De volgende facetten zijn karakteristiek. De hymne wordt gezongen door koorknapen (*pueri*).⁹⁹⁴ Die gewoonte is waarschijnlijk ingegeven door de tekst *cui puerile decus prompsit hosanna pium* uit het eerste couplet van de hymne. En die passus is wellicht geïnspireerd door de berichtgeving van Egeria waarin uitdrukkelijk wordt vermeld dat er kinderen deelnemen aan de palmprocessie.⁹⁹⁵ De koorknapen staan op een hoge plaats en ze zingen in wisselzang met het koor dat zich beneden bevindt. Die setting is een realisering van de inhoud van het derde couplet: *Cetus in excelsis te laudat caelicus omnis et mortalis homo et cuncta creata simul*, waarbij de koorknapen op hun hoge plaats de hemel en zijn bewoners representeren en waarbij het koor de sterfelijke mens beneden op aarde representeert. Het koor herhaalt na elke vers het eerste vers: *Gloria, laus et honor tibi sit, Rex Christe, redemptor, cui puerile decus prompsit hosanna pium*. Dat vers krijgt daardoor het karakter van een acclamatie.⁹⁹⁶

Vergeleken met wat vrijwel overal gebruikelijk is, is uitvoering van *Gloria laus* in Thorn sober. Als enige bijzonderheid geldt, dat het eerste vers na elk vers wordt herhaald. Van de mogelijkheid om de zangers vanaf een hogere plaats te laten zingen is geen gebruik gemaakt, hoewel het eigen koor van de dames zich op de verdieping in het westwerk bevindt, waardoor het een zeer geschikte plaats geweest zou zijn voor de uitvoering van deze hymne.

Nadat *Gloria laus* is gezongen gaat men de abdijkerk in onder het zingen van het responsorium *Ingrediente*.⁹⁹⁷ Dit responsorium wordt in veel plaatsen gezongen als de processie in de kerk terugkeert. In Thorn gaat men naar het midden van de kerk en zodra het responsorium is afgelopen, gaan de dames naar hun eigen koor. Daar beginnen ze meteen met de introïtus van de mis. Tijdens de mis zingt de diaken het lijdensverhaal.⁹⁹⁸ Hij begint met *Dominus vobiscum* maar *Sequentia sancti evangelii*, etc. wordt niet gezongen. De beginformule bij de lijdensverhalen in de Goede Week komt nader aan de orde in de volgende paragraaf.

⁹⁹⁴ De vraag of met het woord *pueri* altijd jongens worden bedoeld van wie de stem nog niet is gebroken, komt aan de orde in § 4.11.2.3, noot 2305.

⁹⁹⁵ “En alle kinderen die er in deze plaatsen zijn, ja zelfs degenen die zo klein zijn dat nog niet op hun voeten kunnen lopen, houden de ouders op hun schouders, terwijl ze allemaal takken vasthouden, sommige van palmen, anderen van olijven. En zo begeleidt men de bisschop, zoals destijds de Heer is begeleid.” (Ledegang (1991), 85).

⁹⁹⁶ Voor een gedetailleerde behandeling van plaatselijke uitvoeringen van het *Gloria laus* zie Bärsch (1997), 61-62 en de daar genoemde literatuur.

⁹⁹⁷ CAO 6961.

⁹⁹⁸ Gebruikelijk op Palmzondag is het lijdensverhaal volgens het evangelie van Mattheus (Matth. 26: 1-75 en 27: 1-66).

4.2.5 Maandag, dinsdag en woensdag in de Goede Week *Officia Propria*, fol. 19-20

Aansluitend aan wat op Palmzondag over het zingen van het lijdensverhaal is vermeld, staat op deze plaats in *Officia Propria* dat op dinsdag het lijdensverhaal volgens Marcus⁹⁹⁹ wordt gezongen maar zonder dat de beginformules *Dominus vobiscum* en *Sequentia sancti evangelii* voorafgaan en dat op woensdag eveneens het lijdensverhaal wordt gezongen.¹⁰⁰⁰

In de Goede Week wordt op de dagen dat het lijdensverhaal wordt gezongen afgeweken van de gebruikelijke openingsformule voor de evangelielezing.¹⁰⁰¹ Over het algemeen wordt de tweede helft van de formule vanaf *Sequentia* vervangen door *Passio Domini nostri Jesus Christi secundum* [naam evangelist] maar voor het begin van de formule zijn er verschillen in de gebruiken. In een paar plaatsen worden wel *Dominus vobiscum* en het antwoord daarop gezegd, behalve op Goede Vrijdag.¹⁰⁰² In andere plaatsen wordt meteen begonnen met *Passio Domini* etc.¹⁰⁰³ In weer andere plaatsen wordt alleen op Palmzondag *Dominus vobiscum* en het antwoord daarop gezegd en wordt op de andere dagen meteen begonnen met *Passio Domini* etc.¹⁰⁰⁴ Ook Thorn hoort bij deze laatste groep.

Bij het lijdensverhaal op woensdag vermeldt *Officia Propria*: als men gekomen is bij de woorden *et velum scissum est* wordt het grote gordijn voor het kruis neergehaald maar het kruis blijft met een klein kleed verhuld tot op Goede Vrijdag¹⁰⁰⁵ *Ecce lignum crucis* wordt gezongen.¹⁰⁰⁶ *Officia Propria* vermeldt nergens wanneer dat gordijn en dat kleed werden aangebracht maar uit een aantal bronnen blijkt, dat het gebruikelijk was dat de kruisbeelden en andere beelden op de eerste zondag van de veertigdagentijd met doeken werden verhuld en dat dan ook het hele altaar met een groot gordijn aan het zicht werd onttrokken.¹⁰⁰⁷

Ook in Thorn werd waarschijnlijk het hele hoofdaltaar door het grote gordijn aan het zicht onttrokken. Zodra dat verwijderd was, werd het met een klein kleed bedekte

⁹⁹⁹ Het lijdensverhaal op dinsdag is volgens het evangelie van Marcus (Marcus 14: 1-72 en 15: 1-46).

¹⁰⁰⁰ Het lijdensverhaal op woensdag is volgens het evangelie van Lucas (Lucas 22: 1-71 en 23: 1-53).

¹⁰⁰¹ De gebruikelijke formule luidt: Lector: *Dominus vobiscum*. Antwoord: *et cum spiritu tuo*. Lector: *Sequentia sancti evangelii secundum* [naam van de evangelist]. Antwoord: *Gloria tibi, Domine*. Lector: *In illo tempore* [begin van de evangelietekst].

¹⁰⁰² LO Amiens, 219-225 en LO Zurzach, 199.

¹⁰⁰³ LO Besançon, 262; LO Metz-St.-Arnulf, 150.

¹⁰⁰⁴ LO Arras, 70; LO Bayeux, 120-121; LO Bonn-Cassius (2), 234; LO Leuven/Anderlecht, 74, 76, 84 (Leuven).

¹⁰⁰⁵ In *Officia Propria* staat per vergissing *in vigiliam Paschae*.

¹⁰⁰⁶ Tijdens het zingen van *Ecce lignum crucis* op Goede Vrijdag vindt de kruisontbloting plaats.

¹⁰⁰⁷ LO Arras, 150; LO Barking, 66; LO Maastricht-OLV, 43; LO Oigny, 13-14; LO Rouen-St. Lô, kolom 166; LO Tongeren, 122. In Zurzach werden de beelden verhuld op Aswoensdag (LO Zurzach, 190).

kruis zichtbaar.¹⁰⁰⁸ *Officia Propria* vermeldt nuchter dat het grote gordijn werd neergehaald (*deponitur*) maar andere bronnen laten zien dat deze handeling zodanig werd voorbereid, dat ze snel en op een zeer realistische en verrassende wijze kon plaatsvinden, waardoor ze grote indruk gemaakt moet hebben.¹⁰⁰⁹ Dit spectaculaire gebeuren is niet alleen naar zijn aard dramatisch maar vooral ook omdat het fungeert als een prospectief aspect¹⁰¹⁰ op de tekst die er onmiddellijk op volgt: *Et clamans voce magna, Jesus ait: Pater, in manus tuas commendo spiritum meum. Et haec dicens, expiravit* (Luk 15: 46).¹⁰¹¹ Het bedoelde effect moet echter niet overschat worden. Het laten vallen van het gordijn herhaalt zich jaarlijks en na een paar jaar weet men precies wanneer het gaat gebeuren. De jaarlijkse herhaling geldt weliswaar voor de hele liturgie maar bij dergelijke dramatiseringen gaat het verrassingseffect daardoor verloren waardoor het spektakel mogelijk hilariserend wordt en zijn bedoeling voorbij schiet. Dergelijke spectaculaire gebruiken waren dan ook omstreden.¹⁰¹²

Verder vermeldt *Officia Propria* alleen nog dat op maandag, dinsdag en woensdag in de Goede Week *Flectamus genua* wordt gezongen,¹⁰¹³ dat op de genoemde dagen er maar één oratie is, namelijk die van de Goede Week en dat op die dagen de prelatie van het heilig Kruis wordt gebeden. De volledige formule van *Flectamus genua* luidt: *Oremus. Flectamus genua. Antwoord: Levate. Ze komt in de plaats van Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo* als inleiding op de collecte van de mis. Waarschijnlijk is de structuur: *Flectamus genua* – oratie – *Levate* omdat die al kort na de achtste eeuw in de plaats komt van de structuur: *Flectamus genua* – stil gebed – *Levate* – oratie.¹⁰¹⁴

Met de formulering “maar één oratie, namelijk die van de Goede Week” wordt wel bedoeld dat alleen de oratie van het proprium van de dag wordt gebeden en dat er geen commemoraties zijn. Ook volgens andere bronnen wordt er maar één collecte

¹⁰⁰⁸ In de LO Maastricht-OLV, 60 en in LO Zurzach, 200 wordt een zelfde setting beschreven.

¹⁰⁰⁹ In de Arnulfusabdij van Metz moet het gordijn van tevoren zodanig voorbereid zijn dat het zonder problemen op de grond kan vallen: *Velum quod expansum est ante chorum ita preparetur ante missam ut, cum diaconus qui debet legere passionem dixerit Et velum templi scissum est, quod statim a custodibus eadem cortina sine difficultate dimitatur ad terram* (LO Metz-Arnulf, 152; de onderstreping is toegevoegd).

In Bayeux wordt precies op het juiste moment het koord doorgeknipt waaraan het gordijn is opgehangen, waardoor het gordijn plotseling omlaagvalt: *et dum diaconus in legendo dixerit Velum templi scissum est medium, statim succindatur a parte chori dextra corda illa per quam cortina sustentatur* (LO Bayeux, 121; de onderstreping is toegevoegd).

¹⁰¹⁰ Over het begrip ‘prospectief aspect’ zie § 4.1.3.2.

¹⁰¹¹ En Jezus riep met luide stem: “Vader, in uw handen beveel ik mijn geest”. En met deze woorden gaf hij de geest.

¹⁰¹² Zie § 4.9.4.2.

¹⁰¹³ De geraadpleegde bronnen vermelden *Flectamus genua* echter niet voor de maandag en dinsdag maar uitsluitend voor de woensdag (LO Amiens, 221; LO Essen, 333; LO Tongeren, 149). LO St.-Denis, 374 zegt echter dat op die dag *Flectamus genua* niet wordt gezongen.

¹⁰¹⁴ Zie § 4.4.3.2.

gebeden.¹⁰¹⁵ De prefatie van het heilig Kruis wordt gezegd of gezongen in de Goede Week op Palmzondag tot en met Witte Donderdag.¹⁰¹⁶ In *Officia Propria* wordt ze ook op Witte Donderdag vermeld¹⁰¹⁷ maar niet op Palmzondag.

4.2.6 Nabeschouwing en conclusies

Wegens ernstige beschadiging van een aantal folio's in *Officia Propria* moesten de vieringen van de twee voornaamste dagen uit de behandelde periode, Aswoensdag en Palmzondag, gedeeltelijk gereconstrueerd worden. Daarbij werd gebruik gemaakt van gegevens uit de geraadpleegde ordinarii. In deze paragraaf worden de resultaten nader besproken.

Aswoensdag

De viering van Aswoensdag in Thorn vertoont verschillen met wat ten tijde van *Officia Propria* over het algemeen gebruikelijk was. Zie Schema 12 voor een overzicht.

Aswoensdag algemeen	Aswoensdag in Thorn (reconstructie)
boeteoefening	?
wijding van de as	wijding van de as in de abdijkerk
	processie naar de parochiekerk
uitdeling van de as	uitdeling van de as aan de parochianen
processie met litanie	processie terug naar de abdijkerk
	uitdeling van de as in de abdijkerk
mis	mis

Schema 12: De onderdelen van de viering van Aswoensdag

In Thorn werden er op twee plaatsen askruisjes toegediend: eerst in de parochiekerk en daarna in de abdijkerk. Daardoor was het nodig dat men na de wijding van de as naar de parochiekerk ging om daar de askruisjes toe te dienen. Vergeleken met wat elders gebruikelijk was, kwam de processie daardoor op een uitzonderlijk moment in de viering te liggen. Welke gezangen men onderweg heeft gezongen is niet bekend maar het is zeker, dat het niet de litanie was want die werd pas na de processie gezongen tijdens de uitdeling van de as in de abdijkerk. Het is dan ook twijfelachtig of in deze processie haar oorspronkelijke boetekarakter behouden is gebleven.

Op reconstructieniveau is duidelijk geworden dat Aswoensdag in de parochiekerk geen eigen viering heeft gehad maar dat de parochianen zijn betrokken bij de viering van het convent van de abdij. Uit niets is echter gebleken dat de parochianen aanwezig zijn geweest bij de wijding van de as of dat ze het vervolg van de viering en met name de mis hebben bijgewoond. Hetzelfde kan gezegd worden van de aan de abdij verbonden leken. De omstandigheid dat die de as kregen uitgereikt bij de uitgang van

¹⁰¹⁵ LO Bayeux, 261; LO Leuven/Anderlecht, 75 (Anderlecht); LO Maastricht-OLV, 59. LO Zurzach, 200 vermeldt op woensdag echter twee oraties.

¹⁰¹⁶ LO Arras, 70; LO Maastricht-OLV, 59; LO Zurzach, 199.

¹⁰¹⁷ *Officia Propria*, fols. 30-31.

de abdijkerk en dat ze de as eerder ontvingen dan de clerici en de dames, is daarvoor een duidelijke indicatie. Dat betekent dat zowel voor de parochianen als voor deze leken de viering van Aswoensdag in concreto uitsluitend bestaan heeft uit het ontvangen van de as. Dat impliceert dat voor de leken de primaire betekenis van Aswoensdag niet werd bepaald door de sfeer van boete als voorbereiding op het paasfeest maar door de bijzondere waarde van de gewijde as.

De viering van Aswoensdag in Thorn laat als geheel, in zoverre ze kon worden gereconstrueerd, de indruk achter dat ze op een relatief sobere wijze heeft plaatsgevonden. Eén detail verdient echter nader aandacht omdat het nergens anders is aangetroffen, ook niet in damesstichten. Tijdens de processie heeft de officiant het evangelieboek megedragen en na terugkeer in de abdijkerk geeft hij het aan een van de dames. Blijkbaar wordt dat niet als iets uitzonderlijks gezien maar volgens de kerkelijke opvatting over de vermeende cultische onreinheid van de vrouw is het ongetwijfeld niet toegestaan dat het evangelieboek, temeer omdat het geldt als een representatie van Christus, gedragen zou worden door de handen van een vrouw.¹⁰¹⁸ Dat de officiant dat boek niettemin op een vanzelfsprekende wijze aan een van de dames overhandigt, duidt erop dat de clerus van de abdijkerk van Thorn vrijzinnig omgaat met de kerkelijke bepalingen met betrekking tot de vermeende cultische reinheid van vrouwen.

Palmzondag

Palmzondag algemeen	Palmzondag in Thorn (reconstructie)
na de prime of de terts	na de cluster van prime, terts en sext
voorprocessie	(geen)
wijding van de palm	wijding van de palm
	evangelie
besprenkeling met wijwater	besprenkeling met wijwater
uitdeling van de palm	uitdeling van de palm in de abdijkerk
processie	processie
uittocht	naar de parochiekerk
	uitreiking van de palm aan de parochianen
statie met kruisverering	kruisverering
	<i>A/ Collegerunt</i>
vervolg van de processie	terugkeer van de processie met <i>Vexilla regis</i>
statie met <i>Gloria laus</i>	statie met <i>Gloria laus</i>
terugkeer in de kerk	terugkeer in de abdijkerk
terts of sext of mis	mis

Schema 13: De onderdelen van de viering van Palmzondag

Ook de behandeling van Palmzondag in *Officia Propria* moest gedeeltelijk worden gereconstrueerd met behulp van gegevens uit de geraadpleegde ordinarii. Daarbij is gebleken dat het centrale deel van de viering van Palmzondag weliswaar globaal gesproken in de meeste plaatsen dezelfde hoofdelementen bevat maar dat daarnaast de

¹⁰¹⁸ Over de vermeende cultische onreinheid van de vrouw zie § 3.3.4.

lokale vieringen tot in de kleinste details talloze onderlinge verschillen vertonen. De viering in Thorn laat bovendien ook bij de volgorde van de hoofdelementen verschillen zien met wat vrijwel overal gebruikelijk was. Bij wijze van samenvatting geeft Schema 13 daarvan een overzicht.

Schema 13 laat zien dat de viering van Palmzondag in Thorn voor een groot deel overeenkomt met wat volgens de geraadpleegde ordinarii in de meeste plaatsen gebruikelijk is. Verder zijn de meeste verschillen die het schema laat zien, niet exclusief voor Thorn maar ook van enkele andere plaatsen bekend. Het betreft het ontbreken van de voorprocessie, het lezen van het evangelie ná de wijding en niet ervoor, de positie van de antifoön *Collegerunt* na de kruisverering en het zingen van de hymne *Vexilla regis* tijdens de processie.

Een belangrijk verschil is echter dat in Thorn de palm op twee plaatsen wordt uitgereikt. Dat is uitzonderlijk en in de geraadpleegde bronnen niet aangetroffen. De parallel met Aswoensdag is evident: evenals op Aswoensdag vindt ook op Palmzondag zowel in de abdijkerk als in de parochiekerk een uitreiking plaats. Maar de parallel gaat nog verder. Op Palmzondag is er weliswaar een kruisverering waarvan mag worden aangenomen dat ook de parochianen daaraan deelnemen maar ook hier is er niets wat erop wijst dat de parochianen aanwezig zijn geweest bij de palmwijding of dat ze deelgenomen hebben aan de processie en aan de misviering. Dat betekent dat mutatis mutandis hetzelfde geldt als op Aswoensdag: de betekenis van Palmzondag werd voor de leken vooral bepaald door de apotropeïsche waarde van de palm.

Het ritueel van de palmwijding is ontstaan naar aanleiding van het al bestaande geloof in de apotropeïsche kracht van takken van bepaalde bomen, onder andere de palm. In de loop van de tijd ging dit ritueel een steeds grotere plaats innemen in het geheel van de palmritus. Mede daardoor ontstond vervolgens een tendens om de omvangrijke en langdurige viering van Palmzondag in te korten.¹⁰¹⁹ Ook in de viering van Thorn is deze tendens waar te nemen: er is geen voorprocessie, het wijdingsritueel bevat uitsluitend wijdingsgebeden en in de processie is er slechts één statie. Daardoor is de viering van Thorn vergeleken met de zeer uitgebreide vieringen in sommige andere plaatsen relatief beknopt.

¹⁰¹⁹ Cf. Gräf (1959), 96-97. Dat de omvangrijke en langdurige viering een probleem is, komt ook tot uiting in de geraadpleegde bronnen. In Anderlecht mag het lijdensverhaal vervangen worden door het evangelie van de eerste zondag van de Advent *causa brevitatis* (LO Leuven/Anderlecht, 75) en de kanunniken van de Laudusabdij in Rouen gaan na de maaltijd een tijdje slapen *propter laborem officii* (LO Rouen-St.-Lô, kolom 168).

4.3 WITTE DONDERDAG

Officia Propria, fol. 20-45

4.3.1 Inleiding

In *Officia Propria* heeft Witte Donderdag geen titel maar de rubrieken voor die dag beginnen met de aanduiding *In Coena Domini*.¹⁰²⁰ De liturgische viering van Witte Donderdag bestaat in Thorn uit de volgende onderdelen.¹⁰²¹

- Het zingen van de kleine getijden (§ 4.3.2);
- Het boeteritueel (§ 4.3.3);
- Het mandatum voor de armen (§ 4.3.4.2);
- De viering van de hoogmis (§ 4.3.5) en de vespers (§ 4.3.7);
- Het overbrengen van het Sacrament (*translatio*) (§ 4.3.7.2);
- De reiniging van het liturgisch vaatwerk en van de altaren (§ 4.3.8);
- De namiddagviering (§ 4.3.9.2).

Enkele onderdelen van de viering van Witte Donderdag die uit andere bronnen bekend zijn, worden in Thorn niet gevierd. Hoewel men in de elfde eeuw in een groot aantal plaatsen de voorafgaande woensdag als de vigilie van Witte Donderdag begint op te vatten,¹⁰²² zijn er in Thorn, zoals ook in een aantal andere plaatsen, geen eerste

¹⁰²⁰ De naam *Coena Domini* komt voor het eerst voor in het concilie van Carthago in het jaar 397 (Jounel (1961-d), 15). De in de geraadpleegde bronnen meest gebruikte benamingen voor Witte Donderdag zijn *In coena Domini*, waarmee de viering van het Laatste Avondmaal wordt aangeduid, *Feria quinta*, waarmee alleen wordt aangegeven dat het feest op een donderdag valt en *In feria quinta cena Domini*, een combinatie van de twee andere genoemde namen. Een specificatie van ordinarii waarin deze namen gebruikt worden, staat in Bärsch (1997), 73, noot 12, 13 en 14. Ook komen voor: *In quinta feria ante Pascha* en *Natalis calicis*, een naam die refereert aan de instelling van de Eucharistie (Auf der Maur (1983), 103). Cf ook Browe (1930), 56-59 en Tyrer (1932), 79-81.

¹⁰²¹ Over de geschiedenis van de viering van Witte Donderdag zie Eisenhofer I (1932), 511-523; Tyrer (1932), 79-116; Schmidt (1953); Bik II (1957), 106-116; Jounel (1961-d); Lechner (1953), 148-151; Pascher (1963), 129-143; Auf der Maur (1983), 102-107; Bieritz (1988), 107-110; Bärsch (1997), 72-73; H. Wegman, 'Witte Donderdag', in: LitWb II, kolom 2923-2929.

¹⁰²² In sommige plaatsen worden de eerste vespers op een feestelijke wijze gevierd en ze worden daarbij voorafgegaan door het luiden van de klokken (LO Rouen/Avranches, 30; LO Rheinau, 113; LO Trier, 485). Cf. Kurzeja in LO Trier, 122-123. In enkele kerken in Engeland, bijvoorbeeld York en Canterbury, zijn er eveneens eerste vespers die worden aangekondigd met klokgelui (Tyrer (1932), 78). Verder wordt dat vermeld voor St.-Denis en Zurzach (LO St.-Denis; 375, LO Zurzach, 200). Ook in Arras en Leuven worden de eerste vespers gevierd (LO Arras, 156; LO Leuven/Anderlecht, 78). Enkele ordinarii vermelden wel vespers voor die dag maar het is niet duidelijk of het de tweede vespers van woensdag zijn of de eerste vespers van Witte Donderdag (LO Maastricht-OLV, 60; LO Maastricht-Servaas, 59; LO Paderborn, 190).

verspers op de woensdag voor Witte Donderdag,¹⁰²³ Van de metten wordt in de meeste ordinarii uitvoerig het lichtritueel (*tenebrae*) beschreven maar in een aantal ordinarii en in *Officia Propria* worden de metten als begin van de viering van Witte Donderdag niet vermeld.¹⁰²⁴ Ook de altaarontbloting wordt in *Officia Propria* niet vernoemd. In een aantal plaatsen wordt het nieuwe vuur aangemaakt en gezegend op Witte Donderdag.¹⁰²⁵ In Thorn gebeurt dat echter op paaszaterdag.¹⁰²⁶

4.3.2 De kleine getijden

Op Witte Donderdag zijn de dames om acht uur opgeroepen voor de prime¹⁰²⁷ en ze hebben op hun eigen koor alle kleine getijden als een geheel gezongen.¹⁰²⁸ Dat is niet exclusief voor Thorn: ook enkele ordinarii vermelden dat op Witte Donderdag de kleine getijden in één cluster worden gezongen.¹⁰²⁹ Er zijn waarschijnlijk meer plaatsen waar de kleine getijden op die manier werden gevierd op Witte Donderdag maar een aantal ordinarii is daarover niet expliciet genoeg om dat met zekerheid te kunnen zeggen.¹⁰³⁰ Verder verschillen de bronnen onderling met betrekking tot de viering van de kleine getijden¹⁰³¹ maar overal zijn op deze dag – zoals in Thorn – alle kleine getijden gezongen voordat de hoogmis begint.

¹⁰²³ Op woensdag voor Witte Donderdag worden geen verspers vermeld in onder andere LO Gerresheim, LO Keulen-Apostelen, LO Keulen-Gereon, LO Keulen-Ursula, LO Reims, LO Utrecht-Maria en LO Utrecht-Martinus.

¹⁰²⁴ Ook in onder andere LO Essen, LO Gerresheim, LO Keulen-Ursula en LO Utrecht-Maria wordt geen melding gemaakt van de metten. LO Keulen-Gereon, 268 zegt expliciet: *non cantantur vigilie*.

¹⁰²⁵ LO Fécamp, 222; Schabes (1930), 125 (Klosterneuburg); LO Maastricht-Servaas, 60; LO Rheinau, 118; LO Rouen/Avranches, 31; LO St.-Denis, 377; LO Utrecht-Martinus, [25].

¹⁰²⁶ Zie § 4.5.3.

¹⁰²⁷ *Officia Propria* zegt dat niet bij Witte Donderdag maar bij Goede Vrijdag en vermeldt er daar bij dat dat op de vorige dag ook gebeurd is (fol. 46). Cf. § 4.4.2.

¹⁰²⁸ In Thorn worden de kleine getijden nooit allemaal afzonderlijk gevierd: een of meer ervan zijn altijd geclusterd, óf aan elkaar, óf aan andere vieringen. Zie § 3.2.4.3. Als één cluster worden de kleine getijden eveneens gezongen op Goede Vrijdag, paaszaterdag en de Kruisdagen.

¹⁰²⁹ LO Egmond, 179-180; LO Leuven/Anderlecht, 80 (Leuven); LO Tongeren, 163. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht verlaat men het koor na de prime, de terts en de sext, dan luidt een klok en daarna gaat men weer terug naar het koor en leest het volgende getijde (LO Maastricht-OLV, 62).

¹⁰³⁰ Cf. LO Essen, 47; LO Gerresheim, 200; LO Laon, 109; LO Lille, 44; LO Paderborn, 191; LO Trier, 487.

¹⁰³¹ In enkele plaatsen wordt tussen de kleine getijden het mandatum pauperum gevierd (LO Metz-Arnulf, 155-159; LO Oigny, 18-20; LO St.-Denis, 376-377). Soms worden de kleine getijden *submissa voce* gelezen (LO Maastricht-OLV, 62; LO Xanten, 71). In enkele plaatsen is het lezen van de kleine getijden facultatief. Het vindt dan niet plaats in het koor en het is *sub silentio*: *Chorus non cantat horas, sed quilibet legit per se* (LO Bonn-Cassius (2), 235); *Quilibet dicat horas suas ubi voluerit* (LO Keulen-Apostelen, 226). Cf. Kurzeja in LO Trier, 127.

De dames zijn voor de prime niet opgeroepen met klokgelui maar doordat de koster met houten hamers op de kerkdeuren slaat.¹⁰³² Het zwijgen van de klokken in verband met de herdenking van de dood en de begrafenis van Jezus is een zeer oud gebruik: het wordt in het Frankische gebied al voorgeschreven op het einde van de achtste eeuw.¹⁰³³ Het is volgens de geraadpleegde bronnen in de late middeleeuwen algemeen gebruikelijk dat de klokken na de vespers op Witte Donderdag niet meer geluid worden¹⁰³⁴ en daarna zwijgen tot aan het *Gloria* of het *Kyrie eleison* in de mis van paaszaterdag.¹⁰³⁵ In de tussenliggende periode wordt voor de vieringen opgeroepen met een ratel of door op een houten plank te slaan.¹⁰³⁶ Het zwijgen van de klokken vanaf het einde van de vespers op Witte Donderdag is een zeer oude traditie: men volgt daarmee het begintijdstip zoals dat is aangegeven in *Ordo Romanus XXXI*, 33 en *Ordo Romanus XXXII*, 3.¹⁰³⁷ Volgens een andere traditie zwijgen de klokken echter al bij het begin van de viering van Witte Donderdag. Dat tijdstip wordt aangegeven in *Ordo Romanus XVIII*, 7 en *Ordo Romanus XXIX*, 8,¹⁰³⁸ en het wordt gevolgd in Thorn. Dat is opvallend want dat wijkt af van wat algemeen gebruikelijk is.

4.3.3 Het boeteritueel

Enkele ordinarii maken melding van een boeteritueel dat plaatsvindt tussen de noon en de hoogmis.¹⁰³⁹ Dit ritueel bestaat uit de volgende onderdelen: de zeven boetepsalmen, een prostratio, het *Kyrie*, het *Pater noster*, gebeden, oraties en de kwijtschelding (*absolutio*). *Officia Propria* vermeldt dit ritueel als volgt.

Op Witte Donderdag komen de dames na de noon naar het hoogkoor en daar worden voor het altaar en voorafgaande aan de mis de zeven boetepsalmen gelezen door de dames en de priesters (*presbyteri*). De officiant begint de antifoon *Ne reminiscaris Domine*.

¹⁰³² Het oproepen voor de prime wordt vermeld bij Goede Vrijdag (fol. 46). Daarbij wordt terugverwezen naar Witte Donderdag. Dat de koster daarbij met houten hamers op de kerkdeuren slaat, staat vermeld op fol. 45.

¹⁰³³ Jounel (1961-d), 25, noot 52. Cf. Andrieu, *OR*, III (1951), 188, noot 93. Cf. Kurzeja in LO Trier, 129.

¹⁰³⁴ Enkele ordinarii geven aan dat de klokken niet meer luiden na de vespers (LO Bonn-Cassius (1), 26; LO Maastricht-OLV, 63; LO Tongeren, 155). Andere bronnen geven aan dat de klokken voor het laatst luiden tijdens *Calicem salutaris*, de eerste antifoon van de vespers (LO Rouen/Avranches, 32; Kohl (1975), 164 (Freckenhorst)).

¹⁰³⁵ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht zwijgen de klokken tot na de wijding van de doopvont op de vigilie van Pasen (LO Maastricht-OLV, 63).

¹⁰³⁶ Tyrer (1932), 71.

¹⁰³⁷ Andrieu, *OR*, III (1951), 496, resp. 517.

¹⁰³⁸ Andrieu, *OR*, III (1951), 392, resp. 438.

¹⁰³⁹ LO Leuven/Anderlecht, 80 (Leuven); LO Lille, 44; LO Maastricht-OLV, 62; LO Maastricht-Servaas, 60; LO Prémontré, 58; LO St.-Denis, 378; LO Tongeren, 153-154. Cf. Bärsch (1997), 79, noot 50. In de Arnulfusabdij van Metz vindt dit ritueel plaats na de terts (LO Metz-Arnulf, 156-157).

Over de geschiedenis van het boeteritueel zie Jungmann (1932).

Na de psalmen leest de officiant een groot aantal gebeden met maar één *Per Dominum*. Aansluitend zegt hij *Confiteor* maar niet *Introibo ad altare Dei* en hij geeft de absolutie.

De prostratio, het *Kyrie* en het *Pater noster* worden niet vermeld maar wel de boetepsalmen, de gebeden en de absolutie en bovendien het *Confiteor*, dat wordt gezegd door de officiant na de gebeden en voordat hij de absolutie geeft. De schuldbelijdenis (*Confiteor*) wordt maar in enkele plaatsen genoemd. Ze gaat daar echter aan de boetepsalmen vooraf.¹⁰⁴⁰ De plaats die het *Confiteor* in Thorn heeft, is elders niet aangetroffen. Verder gaat aan het lezen van de boetepsalmen de antifoon *Ne reminiscaris Domine* vooraf. Deze antifoon wordt als inleiding op de boetepsalmen zelden vermeld.¹⁰⁴¹ Van de gebeden die na de boetepsalmen volgen, zegt *Officia Propria* alleen dat het er veel zijn maar ze worden niet gespecificeerd.¹⁰⁴²

Dit ritueel van boetedoening en kwijschelding komt in de meeste geraadpleegde bronnen niet voor. Ook voor de damesstichten Essen, Gerresheim, Freckenhorst en Ursula in Keulen wordt het niet vermeld. Het is daardoor des te opvallender en uitzonderlijk dat het in het damessticht Thorn wél wordt gevierd. Dat men het daar een belangrijk onderdeel van de viering heeft gevonden, blijkt uit het feit dat het plaatsvindt in een setting en op een wijze die in de abdij van Thorn zeldzaam zijn. De officiant, de diaken en de subdiaken staan in het presbyterium. De andere aanwezige priesters staan of zitten in de koorbanken in het gedeelte van het hoogkoor dat ligt tussen het schip en het presbyterium.¹⁰⁴³ Midden in dat koorgedeelte staat de tombe van Herswindis en de dames staan daar waarschijnlijk omheen.¹⁰⁴⁴

De voor de dames gebruikelijke plaatsen in de rituele ruimte van de abdijkerk zijn hun eigen koor achter in de kerk en voor gedeelten van de vieringen op grotere feestdagen het midden van het schip.¹⁰⁴⁵ Dat de dames zich tijdens bepaalde rituelen op

¹⁰⁴⁰ In de abdij van St. Arnulf in Metz wordt het *Confiteor* voorafgaand aan de boetepsalmen door het hele convent gezegd (LO Metz-Arnulf, 156). In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht wordt het voorafgaand aan de boetepsalmen gezegd door de decaan (die officiant is), de diaken en de subdiaken gezamenlijk (LO Maastricht-OLV, 67). In Tongeren wordt voorafgaande aan de boetepsalmen twee maal een schuldbelijdenis afgelegd: eerst door de decaan ten overstaan van het convent en daarna door het convent ten overstaan van de decaan (LO Tongeren, 153). In andere ordinarii is het *Confiteor* bij dit ritueel niet aangetroffen.

¹⁰⁴¹ Hij wordt genoemd in LO St.-Denis, 378.

¹⁰⁴² Zie voor een specificatie van gebeden tijdens het boeteritueel LO St.-Denis, 378 en LO Metz-Arnulf, 156, waar er ruim twintig worden opgesomd.

¹⁰⁴³ Ook in andere plaatsen is het gebruikelijk dat tijdens het boeteritueel alleen de officiant en zijn assistenten in het presbyterium zijn en dat de overige leden van het convent zich bevinden in het voorste gedeelte van het hoogkoor waar de koorbanken staan (LO Metz-Arnulf, 156-157; LO Prémontré, 48; LO St.-Denis, 378). In Tongeren wordt het boeteritueel echter gehouden voor de trappen van het hoogkoor (LO Tongeren, 153) en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht bevinden zich alle kanunniken tijdens het lezen van de boetepsalmen in het presbyterium (LO Maastricht-OLV, 62).

¹⁰⁴⁴ Zie § 3.3.3, Figuur 3.

¹⁰⁴⁵ Zie § 3.5.1.1.

het hoogkoor bevinden, is waarschijnlijk uniek voor Thorn.¹⁰⁴⁶ Het is althans, voor zover kon worden nagegaan, van andere damesstichten niet bekend. Dat hangt ongetwijfeld samen met de kerkelijke regels met betrekking tot de vermeende cultische onreinheid van vrouwen en opnieuw blijkt dat men in Thorn die regels niet erg strikt toepast.¹⁰⁴⁷

Niet alleen deze setting maar ook de wijze waarop dit boeteritueel wordt gevierd is in de abdij van Thorn uniek. De dames lezen de zeven boetepsalmen samen met de priesters. Dat lijkt vanzelfsprekend maar dat de dames en de clerici gezamenlijk reciteren gebeurt uitsluitend bij dit boeteritueel. Ook het gezamenlijk zingen komt in de abdij van Thorn weinig voor en dan meestal alleen in wisselzang.¹⁰⁴⁸ Verder lezen of zingen de dames en de clerus bij enkele vieringen ná elkaar of tegelijkertijd maar niet gezamenlijk. De vespers van deze dag, bijvoorbeeld, worden door de dames gezongen op hun eigen koor achter in de kerk en tegelijkertijd maar afzonderlijk worden die vespers gelezen door de officiant en de diaken bij het altaar op het hoogkoor (zie § 4.3.7).

4.3.4 Het *mandatum pauperum*

4.3.4.1 Inleiding

Op Witte Donderdag vindt er in de middeleeuwen in een aantal religieuze gemeenschappen tweemaal een voetwassing plaats. Er is een voetwassing voor de armen, die in alle gevallen plaatsvindt vóór de tweede voetwassing: die van de religieuze gemeenschap. De gebruikelijke namen zijn respectievelijk *mandatum pauperum* en *mandatum fratrum*.¹⁰⁴⁹ Het woord *mandatum* is ontleend aan *Mandatum novum*, de beginwoorden van de antifoon die meestal als eerste bij de voetwassing gezongen wordt.¹⁰⁵⁰ Het *mandatum pauperum* en het *mandatum fratrum* hebben ieder een eigen, lange geschiedenis. Om de manier waarop in Thorn het *mandatum pauperum* wordt gevierd enigszins in historisch perspectief te plaatsen, volgt nu eerst een beknopt overzicht van de geschiedenis van dat *mandatum*.¹⁰⁵¹

Rond Benedictus van Aniane († 821) is in de eerste helft van de negende eeuw op Frankisch gebied de dagelijkse voetwassing door de kloosterlingen van de armen ontstaan uit de door Benedictus van Nursia (480-547) voorgeschreven regel van de

¹⁰⁴⁶ Op Allerzielen (fol. 292) en tijdens de viering van het jaargetijde van Ansfried en Herswindis (fol. 160) bidden de dames voor de overledenen bij de tombe van Herswindis.

¹⁰⁴⁷ Zie § 4.2.6.

¹⁰⁴⁸ Over het algemeen worden de getijden gelezen of gezongen door de dames. Ook de hoogmis wordt nagenoeg altijd door de dames gezongen en nooit gezamenlijk met de clerici. Zie § 3.2.3.1.

¹⁰⁴⁹ Over het *mandatum* zie Schäfer (1956). Cf. Suntrup (1978), 355-361. Over de geschiedenis van het *mandatum* zie Gy (1957).

¹⁰⁵⁰ A. Hollaardt, 'Voetwassing', in LitWb II, kolom 2826-2828. Voor nonnenkloosters en damesstichten is de naam *mandatum sororum* uiteraard adequater.

¹⁰⁵¹ Het *mandatum fratrum/sorum* en zijn geschiedenis komen verderop aan de orde.

voetwassing van gasten. De voetwassing van de armen werd met gezang begeleid en aansluitend kregen de armen te eten en vanaf de tiende eeuw werden er daarnaast ook aalmoezen gegeven.

Deze kloostergewoonten werden door de synode van Aken in 816 ook voorgeschreven voor vrouwelijke religieuzen (*sanctimoniales, puellae*): in de abdij moet een ruimte zijn waar weduwen en arme vrouwen kunnen worden ontvangen en van voedsel worden voorzien en als het niet anders kan, dan moeten daarbij toch tenminste in de veertigdagentijd van de heilige Heer ook de voeten van deze vrouwen gewassen worden.¹⁰⁵² Voor de duidelijkheid: volgens dit voorschrift hebben de dames alleen de verplichting de voeten van vrouwen te wassen, niet die van mannen.

De voetwassing van de armen op Witte Donderdag in kloosters (*mandatum pauperum*) is voortgekomen uit de dagelijkse voetwassing van de armen. Naar het voorbeeld van de kloosters is dat mandatum volgens Schäfer ook in kapittelkerken, nonnenkloosters en stichten van kanunnikessen gebruikelijk geworden.¹⁰⁵³ Het wordt echter in een slechts beperkt aantal geraadpleegde bronnen vermeld. Voor wat betreft de damesstichten noemt Schäfer het voor twaalf weduwen en meisjes in het convent van Oberstenfeld en een *mandatum pauperum* voor twaalf begijnen door de abdis van Essen.¹⁰⁵⁴ In andere damesstichten wordt er echter – voor zover kon worden nagegaan – geen *mandatum pauperum* gehouden.

Uit bronnen waarin het *mandatum pauperum* wordt vermeld, kan worden afgeleid dat de viering over het algemeen verloopt conform het volgende patroon.¹⁰⁵⁵ Het *mandatum pauperum* wordt gevierd in een ruimte buiten het kerkgebouw, waar de armen zijn samengebracht.¹⁰⁵⁶ De voetwassing heeft daardoor een besloten karakter. Het convent gaat in processie naar die ruimte en terwijl de leden van het convent de voeten van de armen wassen wordt er gezongen maar de gezangen verschillen per plaats. Na de voetwassing worden aan de armen etenswaar en aalmoezen verstrekt. De bijeenkomst wordt besloten met een of meer versikels, het *Pater noster* en een oratie. Daarna gaat het convent in processie terug naar de kerk, waar de processie wordt beëindigd met eveneens een of meer versikels, het *Pater noster* en een oratie. De psalm *Miserere mei Deus* (ps. 50) is het gebruikelijke gezang tijdens de processies naar en van het mandatum.

¹⁰⁵² *Sit etiam intra monasterium receptaculum, ubi viduae et pauperulae tantummodo recipiantur et alantur, et si non possint alio, saltem quadragesimae tempore sancti Domini adimplentes praeceptum earum lavent pedes* (MHG, Conc. 2, 1 (*Institutio Sanctimonialium*), caput XXVIII, pag. 456). Cf. Schäfer (1956), 33-41.

¹⁰⁵³ Schäfer (1956), 52-53.

¹⁰⁵⁴ Schäfer (1956), 56. In de *ordinarius* van Essen wordt die laatste niet vermeld. Zie echter Arens in LO Essen, 153.

¹⁰⁵⁵ LO Arras, 157; LO Barking, 92-94; LO Fécamp, 223-224; LO Luik, 21-22; LO Metz-Arnulf, 156-158; LO St-Denis, 337-379; Reg Conc, 39. Cf. Schäfer (1956), 54.

¹⁰⁵⁶ *In claustrum* (LO Fécamp, 223; LO Metz-Arnulf, 158; LO Oigny, 19). *In capitulum* LO Lille, 44). *In hospicio* (LO St.-Denis, 377).

4.3.4.2 Het mandatum pauperum in Thorn

Nadat de officiant op het einde van het boeteritueel de absolutie heeft gegeven, gaat men in processie naar het mandatum en terwijl men van het koor afdaalt, begint één van de dames de antifoon *Mandatum novum* te lezen met enkele psalmverzen. Daarna zingt de cantrix met luide stem het incipit van de antifoon *Coena facta dixit Ihesus*.

Het gebruikelijke gezang voor de processie naar het mandatum voor de armen is de psalm *Miserere mei Deus* (ps. 50) maar zoals uit bovenstaande rubriek blijkt, wordt de processie naar het mandatum in Thorn begonnen met de antifoon *Mandatum*. Daardoor is deze antifoon geen onderdeel van het mandatum maar gaat eraan vooraf. Dat is ongebruikelijk. In andere plaatsen wordt deze antifoon gezongen tijdens het mandatum en meestal als eerste antifoon.¹⁰⁵⁷ Het is verder opmerkelijk dat de antifoon niet wordt gezongen maar gelezen. Ook is het bijzonder dat dat gebeurt door een van de dames en niet door de officiant of door de dames gezamenlijk. Over deze processie geeft *Officia Propria* verder geen bijzonderheden.

Van de gezangen die tijdens het mandatum pauperum in Thorn worden gezongen zijn in *Officia Propria* zowel de teksten als de melodieën volledig genoteerd. Het zijn antifonen en enkele psalmverzen die na de eerste twee antifonen worden gezongen, waarbij na elk psalmvers de antifoon wordt herhaald.¹⁰⁵⁸ De gezangen worden allemaal door de dames gezongen, hoewel het aantal ervan groot is. Dat is uitzonderlijk omdat het in Thorn gebruikelijk is dat een lange reeks gezangen in afwisseling wordt gezongen door de dames, de leerlingen en de priesters.¹⁰⁵⁹

Inhoudelijk zijn vrijwel alle antifonen ontleend aan het verslag van het Laatste Avondmaal in Lukas, hoofdstuk 13, zoals ook het geval is in de geraadpleegde bronnen.¹⁰⁶⁰ Twee antifonen zijn daarop een uitzondering. De antifoon *In diebus illis mulier* heeft betrekking op het met tranen bevochtigen en het zalven van de voeten van Jezus door Maria Magdalena (Luk. 7: 38). De tekst van de andere antifoon luidt: *Sorores, vigilate et orate. Viriliter agite et omnia vestra in charitate fiant*.¹⁰⁶¹ Blijkbaar was deze antifoon in Thorn van belang want er staat bij dat hij drie keer gezongen moet worden. Hij is in geen andere bron aangetroffen. Alle overige antifonen worden

¹⁰⁵⁷ LO Barking, 94; Proc Chester, 9-11; Proc Sarum, 64-65. Hughes zegt dat *Mandatum novum* altijd de eerste antifoon is (Hughes (1982), 259) maar in de antifoonreeksen die genoemd worden in de volgende ordinarii is dat niet het geval: LO Fécamp, 223 en 226; LO Gerresheim, 200; LO Metz-Arnulf, 162-163; LO Rheinau, 122-124 en LO St.-Denis, 379.

¹⁰⁵⁸ Ook uit andere bronnen blijkt bij het mandatum pauperum of het mandatum fratrum dat na enkele antifonen een psalm of enkele psalmverzen worden gezongen: LO Barking, 94; LO St.-Denis, 379; Proc Chester, 9-11; Proc Sarum, 64-65.

¹⁰⁵⁹ Dat is het geval tijdens de processies op de feestdag van Marcus (fols. 134-152) en op de Kruisdagen (fols. 165-192).

¹⁰⁶⁰ De enige uitzondering is het benedictijns nonnenklooster van Barking. Behalve de openingsantifoon *Mandatum* hebben daar alle antifonen betrekking op de wassing en zalving van de voeten van Jezus door Maria Magdalena (Luk 7: 36-50). Cf. Schäfer (1956), 50.

¹⁰⁶¹ Het is de antifoon *Fratres vigilate* (CAO 2903). De tekst daarvan is gebaseerd op I Cor. 16: 13-14. In Thorn is het woord *Fratres* vervangen door *Sorores*.

wel genoemd in andere bronnen maar zowel de specificatie van de antifonen als hun onderlinge volgorde verschillen per bron.¹⁰⁶²

Tijdens het mandatum voor de armen delen de kanunniken brood, haring,¹⁰⁶³ bier en dergelijke uit. Dat er ook haring wordt uitgedeeld, hangt ongetwijfeld samen met het kerkelijk verbod om vleeswaren te nuttigen in de veertigdagentijd. Gedurende de uitdeling voeren de dames de hierboven besproken gezangen uit. Een inleidende zegening van de gaven en een afsluitende oratie worden niet vermeld.¹⁰⁶⁴

Het is ten tijde van *Officia Propria* algemeen gebruikelijk dat de gezangen van het mandatum pauperum worden gezongen tijdens de voetwassing en dat er tijdens de uitdeling niet wordt gezongen.¹⁰⁶⁵ In Thorn is er echter geen voetwassing en de gezangen worden uitgevoerd tijdens de uitdeling. Daardoor gaat de oorspronkelijke correspondentie tussen de inhoud van de gezangen en de handeling van de voetwassing verloren. Het gevolg is dat de ritualiteit van het mandatum grotendeels is verdwenen. Wat is gebleven, is de zorg voor de armen die ook buiten het mandatum een verplichting is die al in de *Institutio Sanctimonialium* wordt geformuleerd.¹⁰⁶⁶

Hoewel de voetwassing vanaf het begin de basis is van het mandatum pauperum en dat ook in de loop van de geschiedenis steeds is gebleven, wordt ze in Thorn en in de meeste damesstichten niet uitgevoerd. Ook de uitdeling wordt in Thorn niet door de dames verzorgd maar dat kan gezien worden als een praktisch gevolg van het feit dat de zang in de vieringen daar voor het overgrote deel verzorgd wordt door de dames en niet door de kanunniken, zoals in het voorgaande al bij herhaling is gebleken.

Als de verdeling is voltooid, houden de dames op met zingen en men gaat in stilte terug naar de abdijkerk. In overeenstemming met het algemene gebruik heeft het mandatum pauperum in Thorn blijkbaar plaatsgevonden buiten de abdijkerk maar het is niet duidelijk waar precies. Omdat men teruggaat naar de abdijkerk, is het aannemelijk dat het heeft plaatsgevonden bij een van de immuniteitspoorten en waarschijnlijk is dat poort VII geweest,¹⁰⁶⁷ omdat de dames bij terugkeer in de abdijkerk gebeden lezen bij de eerste zuil. Dat is de eerste zuil achter in de kerk bij de *porta caemeterii*.¹⁰⁶⁸ Die ingang ligt aan de noordkant van de kerk en de dichtstbijzijnde immuniteitspoort is poort VII. Over de gebeden die de dames lezen zegt *Officia Propria* slechts: “zij lezen het hunne (*legunt sua*)”. Het is niet duidelijk wat met dit

¹⁰⁶² De antifonen van het mandatum pauperum of het mandatum fratrum worden gespecificeerd in de volgende bronnen: LO Barking, 94; LO Fécamp, 225-226; LO Gerresheim, 200; LO Rheinau, 122-124; LO Metz-Arnulf 162-163; LO St.-Denis, 379; Proc Chester, 9-11; Proc Sarum, 64-65.

¹⁰⁶³ Van Acht (1985, 188) vertaalt *haleces* met “heller (= muntjes)”. Cf. echter WB Blaise: *halecium* – ‘haring’ en de titel van het volgende werk: Willem Theodorus Gevers Deynoot, *Specimen oeconomico – politico – juridicum inaugurale, de magno sive halecum piscatu Belgico (haringvisserij)*, Luduni Batavorum 1829. Ook in Egmond en Klosterneuburg krijgen de armen onder andere vis (LO Egmond, 181; Schabes (1930), 129).

¹⁰⁶⁴ Een zegening van de gaven staat in LO Fécamp, 224. Een afsluitend gebed voordat men de plaats van het mandatum verlaat, vermelden LO Rheinau, 121 en LO St.-Denis, 337.

¹⁰⁶⁵ LO Fécamp, 224; LO Rheinau, 121. Zie ook de vorige paragraaf.

¹⁰⁶⁶ Van Waesberghe (1967), 353-354 en Schilp (1998), 97.

¹⁰⁶⁷ Zie § 3.3.5, Figuur 10.

¹⁰⁶⁸ Zie § 4.2.2.

laatste wordt bedoeld. Mogelijk lezen ze de psalm *Misereatur mei Deus*, die in andere plaatsen gebruikelijk is bij de terugkeer naar de kerk.¹⁰⁶⁹

4.3.5 De hoogmis

De officiant en zijn assistenten gaan ondertussen naar het hoogkoor en beginnen met een met de hoogmis, die wordt gezongen door de dames op hun eigen koor. In de canon zijn *Communicantes*, *Hanc oblationem* en *Qui pridie quam pateretur* proprium en is de pefatie die van het Heilig Kruis. Bij het derde *Agnus Dei* wordt *miserere nobis* gezegd in plaats van *dona nobis pacem*, zoals ook in andere plaatsen gebruikelijk is.¹⁰⁷⁰ Ook wordt de in de mis gebruikelijke vredeskus op deze dag niet gegeven, zoals ook in vrijwel alle geraadpleegde bronnen wordt vermeld. Men geeft geen vredeskus omdat de kus waarvan de heilsgeschiedenis verhaalt, de verraderskus van Judas is.¹⁰⁷¹

De meest ordinarii vermelden dat er tijdens de mis op Witte Donderdag slecht twee hosties geconsacreerd worden, waarvan er één bewaard wordt voor de communie op Goede Vrijdag. Dat hangt samen met het gebruik dat op Goede Vrijdag alleen door de officiant gecommuniceerd wordt. Die communie met de hostie die op Witte Donderdag is geconsacreerd, vindt dan plaats in de *missa sanctificationum*, een viering zonder consecratie. In enkele kloosters is het echter gebruikelijk dat het hele convent niet alleen op Witte Donderdag maar ook op Goede Vrijdag de communie ontvangt. Daar worden dan op Witte Donderdag zoveel hosties geconsacreerd, dat er ook voldoende bewaard kunnen worden voor de volgende dag.¹⁰⁷²

Officia Propria zegt dat er tijdens de mis van Witte Donderdag twee hosties worden geconsacreerd, waarvan er één bewaard wordt voor de communie van de officiant op Goede Vrijdag maar zegt verderop dat de officiant, nadat hij zelf heeft gecommuniceerd, de Eucharistie uitdeelt aan de communicanten als die er zijn (*si forte sint*). Deze formulering duidt erop dat er weinig of geen communicanten verwacht worden. Er moet echter voorkomen worden dat er geconsacreerde hosties overblijven want – zoals verderop zal blijken – er wordt slechts één hostie bewaard voor de volgende dag. Hoe de officiant dit probleem heeft opgelost, geeft *Officia Propria* niet aan.

In *Officia Propria* wordt slechts op drie dagen vermeld, dat er gelegenheid is om de communie te ontvangen: op deze dag, op paaszaterdag¹⁰⁷³ en op Pasen.¹⁰⁷⁴ Bij de

¹⁰⁶⁹ LO Fécamp, 224; LO Metz-Arnulf, 158; LO Rheinau, 121; LO St.-Denis, 379.

¹⁰⁷⁰ LO Bonn-Cassius (2), 236; LO Essen, 47; LO Keulen-Apostelen, 227; LO Maastricht-Servaas, 60.

¹⁰⁷¹ Cf. *falso enim pacis osculo traditur* (LO Rouen/Avranches, 32).

¹⁰⁷² LO Arras, 157; LO Barking, 93; LO Fécamp, 222; LO Metz-Arnulf, 161; LO St.-Denis, 378; Reg Conc, 39. Volgens Browe is er ook in collegiale kerken op Witte Donderdag een gezamenlijke communie (Browe (1930), 60) maar in enkele geraadpleegde ordinarii van collegiale kerken wordt expliciet vermeld dat er maar twee hosties worden geconsacreerd (LO Leuven/Anderlecht, 81 (Anderlecht) en 82 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 62; LO Tongeren, 154; LO Utrecht-Maria, 91).

¹⁰⁷³ Zie § 4.5.7.1.

¹⁰⁷⁴ Zie § 4.7.2.

behandeling van paaszaterdag zal worden betoogd dat het waarschijnlijk is, dat de dames slechts op één van die drie dagen te communie gaan en in de rest van het jaar niet.

4.3.6 Het bewaren van de tweede hostie

Uit een aantal geraadpleegde bronnen blijkt dat men zorgvuldig met de tweede hostie omgaat met name door ze eerst ter bescherming ergens in op te bergen, voordat ze ter bewaring op een bepaalde plaats wordt gelegd.¹⁰⁷⁵ Die beschermende maatregelen verschillen van plaats tot plaats.¹⁰⁷⁶ Bovendien zijn niet alle bronnen expliciet genoeg om met zekerheid te kunnen vaststellen wat er per plaats precies gebeurt. Uit de beschikbare gegevens blijkt echter wel dat het corporale, de kelk en de pateen de meest gebruikte voorwerpen zijn voor het opbergen van de hostie.¹⁰⁷⁷

In hoofdlijnen zijn er vier varianten met betrekking tot de wijze waarop de hostie wordt opgeborgen:

- a. Ze wordt alleen in een corporale gewikkeld.¹⁰⁷⁸
- b. Ze wordt opgeborgen in een of twee patenen die daarna in een corporale worden gewikkeld.¹⁰⁷⁹
- c. Ze wordt zonder corporale in de kelk gelegd, waarna de kelk wordt afgedekt met de pateen.¹⁰⁸⁰
- d. Ze wordt in het corporale gewikkeld en vervolgens in of op de kelk gelegd of op de pateen die op de kelk ligt.¹⁰⁸¹

Officia Propria zegt: na de communie vouwt de officiant het corporale rond de tweede hostie en legt vervolgens dat corporale met daarin de hostie op de kelk. In Thorn wordt dus de hostie opgeborgen zoals in variant **d**.

Volgens Kettel is de hierboven vermelde volgorde van de varianten conform de historische ontwikkeling van het opbergen van de hostie. Hij schetst die ontwikkeling als volgt. Het oudst is het in het corporale wikkelen van de hostie (variant **a**). Daarna komt het gebruik van twee patenen voor het opbergen van de hostie (variant **b**). Gaandeweg ontwikkelt zich ook het gebruik om de hostie in de kelk te leggen (variant **c**). Uit het feit dat in bepaalde plaatsen de hostie eerst in het corporale werd gewikkeld

¹⁰⁷⁵ De plaats waar de hostie wordt bewaard, komt aan de orde in § 4.3.7.2. Over het bewaren van het Sacrament zie Nussbaum (1979).

¹⁰⁷⁶ Bärsch noemt het “eine verwirrende Vielfalt” (Bärsch (1997), 82).

¹⁰⁷⁷ In de St.-Arnulfusabdij in Metz wordt een pixis gebruikt (LO Metz-Arnulf, 162).

¹⁰⁷⁸ LO Keulen-Dom, 130; LO Leuven/Anderlecht, 81 (Anderlecht) en 82 (Leuven).

¹⁰⁷⁹ LO Paderborn, 192; LO Utrecht-Maria, 91; LO Egmond, 180. Verder in Lyon (vermeld in Browe (1931-a), 97) en Kettel (1953), 66) en volgens de consuetudines van abt Sigibert (elfde eeuw; vermeld in Browe (1931-a), 97).

¹⁰⁸⁰ LO Bonn-Cassius (2), 236; LO Fécamp, 223; LO Keulen-Gereon, 269; LO Keulen-Ursula, 123; *Ordo Romanus X* (vermeld in Kettel (1953), 66).

¹⁰⁸¹ LO Essen, 48; LO Keulen-Apostelen, 122, noot 5; LO Lille, 45; LO Rouen-St.-Lô, kolom 170; LO Tongeren, 155.

en daarna in de kelk werd gelegd, blijkt dat variant **c** invloed heeft gehad op de twee eerst genoemde, waardoor variant **d** ontstaat.¹⁰⁸²

Deze voorstelling van zaken wordt niet gesteund door de dateringen van de hierboven bij de specificatie van de varianten in de voetnoten vermelde bronnen. De oudste bron waarin het corporale wordt genoemd, is de ordinarius van de abdij St.-Arnulf in Metz. Die dateert van ongeveer 1240.¹⁰⁸³ Nadat daar de hostie in het corporale is gelegd, wordt het corporale met de hostie vervolgens in een pixis gelegd. Dat is een variant die Kettel niet noemt. Variant **a** (alleen corporale) komt alleen voor in de ordinarius van Leuven/Anderlecht. Die is van de veertiende eeuw.¹⁰⁸⁴ De oudste vermelding van variant **b** (twee patenen) staat in de consuetudines van abt Sigibert, die dateren uit de elfde eeuw.¹⁰⁸⁵ Daar wordt overigens ook een corporale vermeld maar daarin worden de twee patenen gewikkeld en niet de hostie. Variant **c** (hostie in de kelk) komt voor het eerst voor in de ordinarius van Fécamp. Die is van het begin van de dertiende eeuw.¹⁰⁸⁶ De oudste vermeldingen van variant **d** (corporale met hostie in of op de kelk) staan in de ordinarius van Lille en in die van de Apostelkerk in Keulen, die allebei dateren uit het einde van de dertiende eeuw.¹⁰⁸⁷

In de meeste geraadpleegde bronnen wordt er niets gezegd over het opbergen van de hostie. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat er na verder onderzoek een genuanceerder beeld ontstaat maar uit bovenstaande gegevens blijkt dat in de geraadpleegde bronnen variant **a** dateert uit de veertiende eeuw en variant **b** uit de elfde eeuw en verder dat de varianten **c** en **d** alle twee voor het eerst vermeld worden in de dertiende eeuw. Te beginnen met die eeuw bestaan ze dus naast elkaar. Een bepaalde ontwikkeling en een eventuele onderlinge beïnvloeding vallen daaruit niet af te leiden. Met betrekking tot de variant die in Thorn wordt gebruikt (**d**: corporale met hostie op de kelk) is gebleken dat die elders bekend is vanaf het einde van de dertiende eeuw.

4.3.7 De vespers

4.3.7.1 De antifoon *Calicem salutaris*

Meteen nadat de officiant het corporale met de tweede hostie op de kelk heeft gelegd, zingt hij met luide stem de eerste woorden van de antifoon *Calicem salutaris accipiam*. Daarna gaan de dames verder met het zingen van de vespers. *Calicem salutaris* is de eerste antifoon van de vespers. De mis is op dat moment echter nog niet beëindigd: de postcommunio is niet gebeden, het evangelie van Johannes is niet gelezen en de wegzending (*Ite missa est*) heeft niet plaatsgevonden. Ook *Deus in adiutorium*,

¹⁰⁸² Kettel (1953), 67. Evenzo Bärsch die Kettel aanvult met attestaties uit door Kettel niet vermelde bronnen (Bärsch (1997), 83).

¹⁰⁸³ Odermatt in LO Metz-Arnulf, 33-37.

¹⁰⁸⁴ Lefèvre in LO Leuven/Anderlecht, XI.

¹⁰⁸⁵ Browe (1931-a), 97.

¹⁰⁸⁶ Chadd in LO Fécamp, 1.

¹⁰⁸⁷ Hautcoeur in LO Lille, VI-VII en Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 28.

het gebruikelijke openingsversikel van de vespers, blijft achterwege.¹⁰⁸⁸ Door dit alles worden de vespers op een wat abrupte manier met de mis verbonden. Dat daardoor de mis en de vespers tot één geheel worden, blijkt duidelijk uit het feit dat de post-communio alsnog wordt gebeden op het einde van de vespers. Deze vaste verbinding tussen de mis en de vespers op Witte Donderdag is sinds de elfde eeuw een vrij algemeen gebruik. Het is ontstaan in de tijd dat de communie nog in twee gedaantes werd uitgereikt en dat het met name op Witte Donderdag gebruikelijk was dat iedereen de communie ontving.¹⁰⁸⁹

In de negende eeuw is samen met de antifoon *Calicem* ook een extra psalm (ps. 115: *Credidi*) toegevoegd aan het begin van de gebruikelijke reeks van vijf psalmen.¹⁰⁹⁰ Daarmee ontstond een uniek verschijnsel in de geschiedenis van het brevier: vespers met zes antifonen en zes psalmen.¹⁰⁹¹ Deze verlenging van de vespers hangt wellicht samen met de omstandigheid dat ze werden gezongen tijdens de tijdrovende uitreiking van de communie onder de gedaanten van brood en wijn. Ook de tekstuele inhoud van antifoon *Calicem* staat in relatie tot de geconsacreerde wijn.¹⁰⁹²

Officia Propria geeft geen opsomming van de antifonen en psalmen van de vespers maar geraadpleegde ordinarii die de psalmen en hun antifonen specificeren, noemen allemaal slechts vijf psalmen en antifonen.¹⁰⁹³ Daarbij blijken de antifoon *Calicem* en de psalm *Credidi* gehandhaafd te blijven en zijn de laatste antifoon en psalm van de reeks van zes verdwenen.¹⁰⁹⁴ Dit weer terugbrengen naar vijf psalmen vindt

¹⁰⁸⁸ Cf. LO Maastricht-OLV, 62 en LO Paderborn, 192 die dat expliciet vermelden.

¹⁰⁸⁹ Cf. Browe (1930), 59-60. Het uitreiken van de communie onder twee gedaanten nam geruime tijd in beslag. Amon neemt daarom aan dat vóór de negende eeuw tijdens de communie-uitreiking de vespers privé werden gebeden (Amon (1963), 22). Spoedig daarna werden de vespers gezamenlijk gezongen en ontstond een vaste verbinding met de mis. Dat is vermoedelijk al gebeurd voor het jaar 1000 (Amon (1963), 21). De St. Maximin in Trier kent het gebruik al voor het einde van de tiende eeuw en is daarmee waarschijnlijk de vroegste getuigenis (Kurzeja in LO Trier, 128, noot 450). Ook bij Jean d'Avranches († 1079) zijn de vespers op Witte Donderdag al met de mis verbonden (LO Rouen/Avranches, 32). Daarna blijkt het een vrij algemeen gebruik te zijn: in vrijwel alle geraadpleegde ordinarii zijn de vespers in de mis opgenomen. In Arras, Fécamp en Rheinau vindt echter tussen de mis en de vespers het *mandatum pauperum* plaats (LO Arras, 157; LO Fécamp, 223-224; LO Rheinau, 120-122).

¹⁰⁹⁰ Amon (1963), 22. Cf. Klessner (1957), 883-885.

¹⁰⁹¹ Jean d'Avranches specificeert de antifonen niet maar vermeldt de volgende zes psalmen: *Credidi* (ps. 115), *Ad Dominum* (ps. 119), *Eripe me, Domine* (ps. 139), [*Domine*] *clamavi* (ps. 140), *Voce mea* (ps. 141) en *Benedictus* (ps. 143) (LO Rouen/Avranches, 32).

¹⁰⁹² De tekst van deze antifoon staat ook in het gebed dat voorafgaat aan de kelkcommunie door de officiant: *Quid retribuam Domino pro omnibus quae retribuit mihi? Calicem salutaris accipiam, et nomen Domini invocabo. Laudans invocabo Dominum, et ab inimicis meis salvus ero* (vers 3 en 4 van ps. 115 (*Credidi*) en vers 4 van ps. 17 (*In finem*)). Dit gebed is bekend vanaf het begin van de elfde eeuw. Cf. Amon (1963), 21-22.

¹⁰⁹³ Alleen de ordinarius van Rouen/Avranches specificeert nog zes psalmen. Zie noot 1091.

¹⁰⁹⁴ Een van de oudste ordinarii, die van Bamberg (eind twaalfde eeuw), vermeldt dezelfde reeks als die van Jean d'Avranches (cf. noot 1091) maar zonder de laatste psalm (*Benedictus*) (LO Bamberg, 73).

op zijn laatst plaats rond het jaar 1100.¹⁰⁹⁵ Op basis van deze gegevens mag worden aangenomen dat ook in Thorn vijf psalmen met hun antifonen worden gezongen. Dat daarbij eveneens begonnen wordt met de antifoön *Calicem*, is hierboven al vastgesteld.

Nadat *Calicem* als eerste antifoön in de vespers is opgenomen, ontstaat de gewoonte dat de officiant of de diaken de antifoön *Calicem* in zijn geheel zingen, daarbij de kelk tonen en pas na het zingen van de antifoön beginnen met het uitreiken van de geconsacreerde wijn. De combinatie van het zingen van de antifoön en het gelijktijdig tonen van de kelk wordt daardoor een apart ritueel.¹⁰⁹⁶ Het tonen van de kelk heeft al eerder plaatsgevonden, namelijk onmiddellijk na de consecratie. Nu wordt diezelfde kelk opnieuw getoond maar deze tweede elevatie krijgt bijzondere nadruk doordat daarbij de antifoön *Calicem* wordt gezongen door degene die de kelk toont.

De communie onder de gedaante van wijn raakt sinds de twaalfde eeuw in onbruik.¹⁰⁹⁷ De in de mis geïntegreerde vespers met *Calicem* als eerst antifoön blijven echter bestaan, zoals hierboven is vastgesteld.¹⁰⁹⁸ Voor een aantal plaatsen vermelden de ordinarii *Calicem* als eerste antifoön van de vespers maar ze leggen daarbij geen relatie met het ritueel van het tonen van de kelk. Dat lijkt erop te duiden dat dat ritueel in die plaatsen niet of niet meer bestaat. Gegeven het in onbruik geraakt zijn van het communiceren onder twee gedaanten, lijkt dat ook voor de hand te liggen. Toch zijn er enkele ordinarii waarin wordt gezegd dat de officiant (of de diaken) de kelk toont en daarbij de antifoön *Calicem* zingt.¹⁰⁹⁹ In die plaatsen zijn de basiselementen van het ritueel dus blijven bestaan.

¹⁰⁹⁵ Het antiphonale van Hartker (eind tiende/begin elfde eeuw) noemt de zesde antifoön en psalm al niet meer (Hartker, fol. 182).

¹⁰⁹⁶ De oudste getuigenis van het tonen van de kelk is waarschijnlijk een pontificale uit Freisingen dat dateert van voor 1039 (Kurzeja in LO Trier, 129, noot 451). Ook Jean d'Avranches vermeldt dat de priester de kelk in zijn handen houdt als hij de antifoön *Calicem* begint te zingen. Hij zegt niet met zoveel woorden dat de kelk wordt getoond maar dat de kelk in de hand wordt gehouden tijdens de eerste antifoön van de vespers is op zich een bijzonder ritueel, afgezien van de vraag of de kelk getoond wordt of niet. Dat de kelk daadwerkelijk is getoond, is echter waarschijnlijk, temeer omdat Jean d'Avranches er bij zegt dat dan alle klokken worden geluid: *Quo* [i.e. communio] *finito, sacerdos manibus tenens calicem, antiphonam Calicem salutaris incipiat et hic sonent omnes campane* (LO Rouen/Avranches, 32).

¹⁰⁹⁷ Van beslissende invloed was de dogmatische opvatting dat *per concomitantiam* Christus in elk van de twee gedaantes volledig tegenwoordig is. In de tijd van Thomas van Aquino (†1274) is de communie van de geconsacreerde wijn nog niet overal verdwenen. Ook in de oude kloosterorden is ze deels nog tot na de middeleeuwen gebleven. Als reactie op de utraquisten werd ze tijdelijk weer toegestaan in Bohemen, Beieren en Oostenrijk (Jungmann (1958), II, 477-478). Over de herinvoering van het gebruik in de vijftiende en zestiende eeuw zie Amon (1963), 16-21. De communie onder twee gedaanten is in het midden van de veertiende eeuw ook nog in gebruik in het sticht Klosterneuburg (Schabes (1930), 127).

¹⁰⁹⁸ In St.-Denis ontvangt het convent de communie tijdens de vespers: *Dum fratres communicant cantentur Vespere* (LO St.-Denis, 378).

¹⁰⁹⁹ LO Bamberg, 73; LO Bonn-Cassius (1), 172; LO Essen, 48; LO Keulen-Gereon, 269; LO Keulen-Ursula, 123. In het Cassiussticht in Bonn wordt tegelijkertijd de klok geluid.

Het ritueel heeft nu echter een belangrijke wijziging ondergaan: in de kelk bevindt zich niet meer de geconsacreerde wijn want die is al gebruikt bij de communie, maar de geconsacreerde hostie die wordt bewaard voor Goede Vrijdag.¹¹⁰⁰ Het tonen van de kelk met de geconsacreerde wijn is getransformeerd naar het tonen van het te bewaren Sacrament onder de gedaante van brood. Het ritueel wordt daardoor een inleiding op het wegbrengen van de hostie naar de plaats waar ze wordt bewaard (*translatio*). Ook gaat er aan het tonen van de kelk een ander ritueel vooraf: het plaatsen van de geconsacreerde hostie in of op de kelk. Het daarna tonen van de kelk met de geconsacreerde hostie behoudt mede daardoor twee belangrijke aspecten van het oorspronkelijk ritueel: het blijft een apart ritueel en het nodigt uit tot verering en aanbidding.

Met betrekking tot het zingen van de antifoon *Calicem* door de officiant doet zich in Thorn een eigenaardigheid voor die niet blijkt uit de rubrieken maar die wel valt af te leiden uit andere gegevens in het manuscript van *Officia Propria*. Van de antifoon staan alleen de tekst en de muziek van de eerste drie woorden in het manuscript. Dat is uitzonderlijk omdat *Officia Propria* van een melodie nooit alleen het begin noteert. Als de muziek van een gezang wordt genoteerd, dan gebeurt dat voor het hele gezang. Bovendien staat onder de tekst en muziek in het manuscript een rode streep over de hele breedte van de tekstspiegel, waarmee een duidelijk einde wordt gemarkeerd en de rubriek die volgt zegt niet, dat de dames de antifoon verder zingen maar dat het koor van de dames verder gaat met de vespers. Het is dan ook vrijwel zeker dat de officiant niet de hele antifoon zingt maar alleen de genoteerde woorden: *Calicem salutaris accipiam*.

In het damessticht Essen doet zich dezelfde merkwaardigheid voor. Uit de ordinarius van dat sticht blijkt evident dat de officiant alleen de eerste drie woorden van de antifoon zingt en dat de dames daarna niet de rest van de antifoon zingen maar beginnen met de psalm *Credidi*.¹¹⁰¹ De gegevens over het zingen van de antifoon

In het damessticht Freckenhorst geeft de officiant de zegen met de kelk: “und beim Segengeben singet der Priester Calicem und wird gekleppet” (Kohl (1975), 164). In het sticht Gereon bij Keulen wordt het ritueel uitgevoerd door de diaken (LO Keulen-Gereon, 269). Dat is een overblijfsel van een taak die van oudsher de zijne was: het uitreiken van de geconsacreerde wijn (Jungmann (1958), II, 479).

¹¹⁰⁰ Enkele ordinarii vermelden dat expliciet (LO Essen, 48; LO Keulen-Gereon, 269; LO Keulen-Ursula, 123).

¹¹⁰¹ Na de psalm zingt de officiant opnieuw de eerste drie woorden van de antifoon en dan zingen de dames de rest van de antifoon (LO Essen, 48). Dat de dames alleen bij de herhaling van de antifoon de rest van de antifoon zingen blijkt duidelijk uit de tekst in de ordinarius (Cf. Bärsch (1997), 85-86). De vermelding van Grimmelt dat de dames ook de eerste keer de antifoon verder zingen (Grimmelt (1928), 29), is dan ook onjuist. Hier is geen twijfel mogelijk: pas in tweede instantie zingen de dames het vervolg van de antifoon en de officiant zingt aan het begin van de vespers alleen de eerste drie woorden. Dat de officiant alleen de eerste drie woorden zingt, wordt, evenals in Thorn, gemarkeerd doordat in de ordinarius niet de tekst en de muziek van de hele antifoon staan maar alleen van de eerste drie woorden want ook voor de ordinarius van Essen geldt: in de gevallen dat de muziek genoteerd wordt, gebeurt dat altijd voor het gehele gezang. De tekst en de muziek van bijvoorbeeld de voorafgaande communio *Hoc corpus* en de antifoon bij het *Magnificat* staan in de ordinarius volledig genoteerd. In de edities van

Calicem komen verder dermate overeen met die in *Officia Propria* dat ook voor Thorn geconcludeerd kan worden dat de officiant alleen de eerste drie woorden zingt. Deze eigenaardigheid is verder in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen. Het tonen van de kelk komt voor in twee varianten: de kelk wordt omhoog geheven (*elevatio*)¹¹⁰² of hij wordt getoond doordat de officiant of de diaken zich met de kelk in de hand naar de aanwezigen wendt.¹¹⁰³ Welke variant in Thorn wordt gebruikt, vermeldt *Officia Propria* niet.

Officia Propria specificeert het verdere verloop van de vespers als volgt.

Nadat de officiant *Calicem salutaris accipiam* heeft gezongen, gaan de dames verder met het zingen van de vespers tot aan de oratie na het *Magnificat*. Tegelijkertijd leest de officiant, staande aan de epistelzijde, samen met de diaken de vespers. Als de officiant en de diaken de vespers gelezen hebben, wordt het Sacrament op eerbiedige wijze (*honorifice*) in het *sanctuarium* geplaatst tussen twee brandende kaarsen. Als dat is gedaan en als de dames het *Magnificat* hebben gezongen, wendt de officiant zich naar de aanwezigen (*populus*) en zingt *Dominus vobiscum*. De dames antwoorden met *Et cum spiritu tuo* en daarna zingt de officiant de postcommunio (*complenda*).¹¹⁰⁴ Dan keert hij zich opnieuw naar de aanwezigen en zingt weer *Dominus vobiscum*. Vervolgens zingt de diaken het *Benedicamus Domino*.

Ook het tweede *Dominus vobiscum* en het *Benedicamus* worden door de dames beantwoord.¹¹⁰⁵

Het is opmerkelijk dat *Officia Propria* zegt dat de officiant tijdens het lezen van de vespers aan de epistelzijde van het altaar staat. De implicatie is dat de diaken, die de vespers met het *Benedicamus Domino* zal beëindigen, waarschijnlijk aan de evangeliekant staat. Deze opstelling is mogelijk een overblijfsel uit de tijd dat de communie onder twee gedaanten nog in gebruik was: toen was het de gewoonte dat de officiant de hostie uitdeelde aan de epistelkant en de diaken de wijn aan de evangeliekant.¹¹⁰⁶ Maar er is nog een ander aspect van belang. Midden op het altaar staat de kelk met de geconsacreerde hostie totdat hij op het einde van de vespers zal worden weggebracht. Bij deze opstelling van de officiant en de diaken is de kelk het centrale punt en hij is zichtbaar vanuit de kerk gedurende de vespers. De hostie is echter niet zichtbaar; anders gezegd: het Sacrament wordt verhuld getoond.¹¹⁰⁷

Bärsch (Bärsch (1997) en Arens (LO Essen) is alleen de tekst uitgegeven. Grimmelt vermeldt over het algemeen de tekst en de muziek van alleen het incipit van een gezang, ook al staat de muziek van het hele gezang volledig in de ordinarius genoteerd. Het manuscript geeft echter duidelijk uitsluitel (Essen, Domschatzkammer, ms. 19, fols. 52-53).

¹¹⁰² LO Essen, 48; LO Keulen-Ursula, 123. Voor Reichenau wordt deze *elevatio* vermeld door Kurzeja in LO Trier, 128, noot 451.

¹¹⁰³ LO Bamberg, 73; LO Bonn-Cassius (2), 236; LO Keulen-Gereon, 269.

¹¹⁰⁴ *Complenda* is een gebruikelijke aanduiding voor de postcommunio. Cf. LO Paderborn, 195, noot 185 en 192, noot 165.

¹¹⁰⁵ *Officia Propria* vermeldt dat hier niet maar wel bij de vespers van paaszaterdag. Zie § 4.5.7.2.

¹¹⁰⁶ Amon (1963), 18; Jungmann (1958), II, 479.

¹¹⁰⁷ Cf. § 4.11.3.2.

De wijze waarop deze vespers worden gevierd is bijzonder. Ze worden begonnen door de officiant. Daarna worden ze door de dames op hun eigen koor verder gezongen maar tegelijkertijd worden ze door de officiant en de diaken (de subdiaken wordt niet vermeld) gelezen bij het hoofdaltaar. Men viert de vespers dus wel gelijktijdig maar niet gezamenlijk. Tegen het einde gaat men echter weer gezamenlijk verder.

Deze bijzondere uitvoering kan gedeeltelijk verklaard worden vanuit het gegeven dat tijdens deze vespers de translatio van het Sacrament plaatsvindt. Dat ritueel komt aan de orde in de volgende paragraaf. Maar omdat de vespers op Goede Vrijdag en paaszaterdag, wanneer er van een translatio geen sprake is, in Thorn ook op deze wijze worden uitgevoerd,¹¹⁰⁸ hangt deze uitvoeringswijze gedeeltelijk ook samen met de lokale ruimtelijke situatie: de dames zijn op hun eigen koor achter in de kerk en de officiant, zijn assistenten en de overige aanwezige clerus bevinden zich in het hoogkoor. Een gezamenlijk zingen wordt door de grote afstand tussen deze twee plaatsen in praktische zin vrijwel onmogelijk. Het gevolg is echter niet dat dan de vespers worden gezongen door de clerus in aanwezigheid van de dames maar dat het omgekeerde gebeurt: ze worden gezongen door de dames terwijl de clerus, met uitzondering van de officiant en de diaken, daarbij passief aanwezig is. Daarmee zijn deze vespers een voorbeeld van het actieve en zelfs dominante aandeel dat de dames hebben in de vieringen.

4.3.7.2 Het overbrengen van het Sacrament (*translatio*)

Van oudsher was het ongebruikelijk om het Sacrament te bewaren op het hoofdaltaar. Het moest dus vanaf het hoofdaltaar naar een andere plaats worden gebracht. Dat gebeurde aanvankelijk op een bescheiden wijze en zonder een eigen ritueel.¹¹⁰⁹ Vanaf de elfde eeuw krijgt de translatio een eigen ritueel in de vorm van een bescheiden processie die meestal wordt gevormd door de officiant die het Sacrament draagt en kaars- en wierookdragers die hem voorafgaan.¹¹¹⁰ De kaarsen dienen om te attenderen op de feitelijke aanwezigheid van Christus in het Sacrament.¹¹¹¹ Het meedragen van de wierook heeft tevens tot doel om daarmee het Sacrament te vereren zodra het op de plaats van bestemming is aangekomen.¹¹¹²

Na de twaalfde eeuw ontwikkelt de translatio-processie zich verder onder invloed van de leer van de *praesentia realis* en de toenemende verering van het Sacrament die daarvan het gevolg is.¹¹¹³ In samenhang met deze ontwikkeling van de eucharistische vroomheid krijgt de translatio-processie in de latere middeleeuwen het karakter

¹¹⁰⁸ Zie § 4.4.5 en § 4.5.7.2.

¹¹⁰⁹ Browe (1931-a), 97; Viale (1955), 47-48; Nussbaum (1979), 147.

¹¹¹⁰ LO Arras, 157; LO Bonn-Cassius (2), 236; LO Fécamp, 223; LO Keulen-Ursula, 123; LO Leuven/Anderlecht, 81 (Anderlecht); LO Paderborn, 192; LO Rheinau, 119; LO Rouen/Avranches, 32; LO Tongeren, 155; LO Zurzach, 203.

¹¹¹¹ Zie § 4.11.2.2.

¹¹¹² LO Essen, 49; LO Fécamp, 223; LO Keulen-Ursula, 124; LO Zurzach, 203.

¹¹¹³ Caspers (2001), 388. Cf. Auf der Maur (1983), 106.

van een verering van het Sacrament.¹¹¹⁴ Een symptoom daarvan is de vermelding in een aantal bronnen dat tijdens de processie de *communio Hoc corpus* wordt gezongen die betrekking heeft op het Sacrament, in het bijzonder op de instelling van de Eucharistie.¹¹¹⁵ Toch blijft de processie ondanks de toenemende verering van het Sacrament zijn bescheiden karakter behouden: slechts twee bronnen vermelden dat het hele convent eraan deelneemt.¹¹¹⁶ Anderzijds zijn er elementen, bijvoorbeeld het aanduiden van de plaats van bewaring met het woord *monumentum*, die erop duiden dat men de *translatio*-processie viert als een tocht naar het graf.¹¹¹⁷ Ook het opvallende gegeven dat in de meeste gevallen waarbij men het *Hoc corpus* zingt, tevens wordt vermeld dat dat gebeurt met gedempte stem (*submissa voce*), duidt er mogelijk op dat men de processie (tevens) viert als een tocht naar het graf.¹¹¹⁸

Omdat op Witte Donderdag vooral het Laatste Avondmaal en de instelling van de Eucharistie worden herdacht, lijkt het vreemd dat men deze *translatio*processie viert als een tocht naar het graf. Daar staat tegenover dat de viering van het Laatste Avondmaal ook de viering is van een afscheid waardoor sterke associaties worden opgeroepen met de reden van dat afscheid: het lijden en de dood van Christus. Het vieren van de *translatio*processie als een tocht naar het graf kan dan ook gezien worden als een ritueel waarmee aan deze associaties uiting wordt gegeven.

Het geschetste beeld van de ontwikkeling van de *translatio*processie suggereert wellicht dat deze ontwikkeling algemeen is. Dat is echter niet het geval. Uit ongeveer de helft van de geraadpleegde bronnen blijkt, dat er geen *translatio*processie plaatsvindt of dat er geen *translatio* wordt vermeld. Dat laatste duidt erop dat ze zonder enig bijzonder ritueel is uitgevoerd.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Browe (1931-a), 99; Schmidt (1953), 247. Voor de relatie van de *translatio*-processie met andere theophorische processies zie § 4.11.2.2.

¹¹¹⁵ LO Arras, 157; LO Barking, 93; LO Bonn-Cassius (2), 236; LO Essen, 48; LO Keulen-Ursula, 123, LO Paderborn, 192, LO Utrecht-Maria, 91. De volledige tekst van *Hoc corpus* luidt: *Hoc corpus, quod pro vobis tradetur, hic calix novi testamenti est in meo sanguine, dicit Dominus. Hoc facite, quotienscumque sumitis, in meam commemorationem.*

¹¹¹⁶ LO Barking, 93; LO Keulen-Apostelen, 227.

¹¹¹⁷ Kettel (1953), 69-72. Viale veronderstelt invloed van de *depositio* op Goede Vrijdag (Viale (1955), 48).

¹¹¹⁸ In een voor de koster van het damessticht Freckenhorst bestemde ordo van het einde van de achttiende eeuw is het heel duidelijk dat er sprake is van een tocht naar het graf: tijdens de tocht dragen kinderen symbolen van het lijden van Christus en de kelk wordt “ins Grab gebracht” (*Nach geendigter Vesper kommen die Fräuleins vom Chor und wird der Kelch von dem Priester ins Grab gebracht, und die Kinder tragen das Bittere Leiden wie auch die Facklen und Weihrauch vor den Kelch bei die Prozession bis nach den Grabe*) (Kohl (1975), 164).

¹¹¹⁹ Ongeveer de helft van de geraadpleegde ordinarii specificceert een *translatio*processie en voor enkele plaatsen wordt een *translatio* zonder processie vermeld (LO Keulen-Gereon, 269; LO Maastricht-OLV, 62, LO Maastricht-Servaas, 61; LO Oigny, 20). In de overige ordinarii wordt de *translatio* niet vernoemd. Sommige daarvan noemen wel het consacreren van een tweede hostie. Daar volgt uit dat er in die plaatsen wel een overbrenging

Ook het moment waarop de translatio tijdens de viering plaatsvindt, is van invloed op de verdere ontwikkeling ervan. Het Sacrament wordt in een aantal plaatsen weggebracht tussen de mis en de vespers, in andere plaatsen ná de vespers en in enkele plaatsen tijdens de vespers. De translatio die voor of na de vespers plaatsvindt, heeft door die positie in het geheel van de viering enerzijds geen invloed op de uitvoering van de vespers en is anderzijds zelf onafhankelijk van die vespers. Daardoor heeft ze de mogelijkheid om zich als een zelfstandig ritueel verder te ontwikkelen, bijvoorbeeld door toepasselijke gezangen zoals het eerder vermelde *Hoc corpus* toe te voegen of door op een speciale manier de aandacht van de aanwezigen uitdrukkelijk te richten op het Sacrament.¹¹²⁰

De translatio die plaatsvindt terwijl het convent bezig is met het zingen van de vespers heeft dergelijke mogelijkheden minder of niet en een verzelfstandiging ervan is niet mogelijk. Uit de ordinarii die een translatio vermelden die plaatsvindt tijdens de vespers, blijkt dan ook dat de verplaatsing van het Sacrament over het algemeen wordt uitgevoerd met weinig of geen bijzonder ritueel en zonder dat het convent er op een of andere wijze actief bij betrokken is.¹¹²¹

Het samengaan van de vespers en de translatio heeft dus beperkingen voor de translatio tot gevolg. De vraag is nu of anderzijds de uitvoering van de vespers wordt beïnvloed door het gelijktijdig uitvoeren van de translatio. De beschrijvingen van de ordo in de ordinarii van plaatsen waar de translatio tijdens de vespers plaatsvindt, kunnen als volgt worden samengevat.¹¹²² De officiant begint de vespers door het incipit van de antifoon *Calicem* te geven en het convent vervolgt met het zingen van de vespers. Ondertussen brengt de officiant het Sacrament weg. Zodra hij teruggekomen is, leest hij de vespers en vervolgens neemt hij weer deel aan de gezongen vespers door het incipit te geven van de antifoon bij het *Magnificat* of door de slotoratie te zingen.

Hierboven is gezegd dat de translatio tijdens de vespers met weinig of geen bijzonder ritueel wordt uitgevoerd. Hier blijkt bovendien dat ze zo weinig tijd in beslag neemt, dat de officiant het gedeelte van de vespers dat hij mist door de translatio alsnog kan inhalen door het te lezen. Dat lezen gaat immers sneller dan het zingen, zodat hij tegen het einde van de vespers op hetzelfde punt is als het convent, waardoor de vespers gezamenlijk beëindigd kunnen worden.

Samenvattend kan worden gezegd dat een translatio die tijdens de vespers plaatsvindt een kortstondige gebeurtenis is, die is opgenomen in de vespers als een bijkomend ritueel waarop de aandacht van het convent niet wordt gevestigd en dat geen belangrijke invloed heeft op de viering van de vespers omdat het niet verhindert dat ook de officiant, ondanks zijn tijdelijke afwezigheid, de vespers volledig viert en er

van die hostie op gevolgd moet zijn. Bovendien is de *missa praesanctificationum* zo algemeen gebruikelijk dat ook een translatio moet worden verondersteld als er niets over wordt gezegd.

¹¹²⁰ In Tongeren wordt na de postcommunio het Sacrament weggebracht zonder gezang maar met het geluid van een klokje om de aanwezigen aan te sporen tot devotie (*nola pulsatur sub silencio ad incitandum populum ad devocionem*) (LO Tongeren, 155).

¹¹²¹ LO Essen, 48-49; LO Lille, 45; LO Maastricht-OLV; LO Metz-Arnulf, 162; LO Prémontré, 59

¹¹²² Zie noot 1121 voor een specificatie van de betreffende ordinarii.

op de punten waar dat gebruikelijk is, leiding aan geeft. Daarentegen heeft het samengaan van de vespers met de translatio wel beperkingen voor de translatio tot gevolg.

Ook in Thorn vindt de translatio plaats tijdens de vespers en daar geldt eveneens wat hierboven is gezegd over dat samengaan. Slechts bij één detail is er verschil. De volgorde van de translatio en het lezen van de vespers is omgekeerd: het lezen van de vespers gaat aan de translatio vooraf.

Met betrekking tot de plaats waar het Sacrament bewaard wordt, laten de geraadpleegde bronnen een aantal verschillen zien. Dat hangt samen met de geschiedenis van het bewaren van geconsacreerde hosties. Die geschiedenis is zo oud als de eucharistieviering zelf. In de tijd van het vroege christendom waren er meerdere a-liturgische dagen.¹¹²³ Voor de communie op die dagen werden er geconsacreerde hosties bewaard.¹¹²⁴ Ook moesten er hosties bewaard worden voor de zieken. Aanvankelijk gebeurde dat buiten de eigenlijke ruimte van de kerk, bijvoorbeeld in de sacristie.¹¹²⁵ Ook op Witte Donderdag is in sommige kerken die gewoonte gebleven.¹¹²⁶ Sinds de elfde eeuw wordt ook een nevenaltaar genoemd als plaats voor de bewaring van het Sacrament op Witte Donderdag.¹¹²⁷ In de eeuwen daarna raken ook andere bewaarplaatsen in gebruik: de sacramentsnis, het sacramentshuis (een min of meer vrijstaand bouwwerk) en het tabernakel op het hoofdaltaar.¹¹²⁸

In Thorn brengt de officiant het Sacrament naar een plaats die *sanctuarium* wordt genoemd. Dat is een sacramentsnis die zich vrijwel zeker bevond in de noordelijke zijmuur van het presbyterium.¹¹²⁹ Die muurnis was dus maar een paar meter verwijderd van het hoofdaltaar.¹¹³⁰ Die korte afstand verklaart waarom de translatio in Thorn geen processie heeft. Het Sacrament wordt op eerbiedige wijze (*honorifice*) in de sacramentsnis geplaatst met twee brandende kaarsen ervoor. Met *honorifice* vergelijkbare uitdrukkingen worden ook gebruikt in een paar andere plaatsen, waar de overbrenging eveneens zonder processie plaatsvindt.¹¹³¹ *Officia Propria* bedoelt met deze uitdrukking waarschijnlijk dat de officiant wordt voorafgegaan door de diaken en de subdiaken met de kaarsen die voor de sacramentsnis worden geplaatst.

Een of meer brandende kaarsen voor de plaats waar het Sacrament wordt bewaard, zijn bekend vanaf de elfde eeuw. Daarna breidt het gebruik zich uit in de late middeleeuwen.¹¹³² In de geraadpleegde ordinarii wordt het herhaaldelijk vermeld. Evenals

¹¹²³ A-liturgische dagen zijn dagen waarop geen misviering plaatsvindt. In de middeleeuwen was alleen Goede Vrijdag nog een a-liturgische dag (A. Snijders, 'A-Liturgische dagen', in: LitWb I, kolom 1-2).

¹¹²⁴ Kettel (1953), 60; Schmidt (1953), 247.

¹¹²⁵ Kettel (1953), 61; Nussbaum (1979), 296-299.

¹¹²⁶ LO Arras, 157; LO Essen, 49; LO Lille, 45; LO Maastricht-OLV, 62; LO Tongeren, 155.

¹¹²⁷ LO Rouen/Avranches, 32; LO Barking, 93; LO Fécamp, 223; LO Keulen-Apostelen, 227; LO Metz-Arnulf, 162.

¹¹²⁸ Nussbaum (1979), 385-454.

¹¹²⁹ Zie § 3.3.4.

¹¹³⁰ Het hoogkoor in de abdijkerk van Thorn is 4,90 m breed.

¹¹³¹ *cum magna reverentia* (LO Maastricht-OLV); *cum omni diligentia* (LO Oigny, 20).

¹¹³² Browe (1931-a), 99.

in de translatioprocessie fungeren de kaarsen als zichtbaar teken voor de feitelijke maar verhulde aanwezigheid van Christus in het Sacrament.

4.3.8 De reiniging van het liturgisch vaatwerk en de reiniging van de altaren

Onmiddellijk na de vespers reinigt de subdiaken de kelken, de patenen en de corporalia. Dit gebruik is verder alleen aangetroffen in de ordinarius van Essen.¹¹³³ Mogelijk wordt het in de andere geraadpleegde bronnen niet vermeld omdat het geen ritueel kader heeft.¹¹³⁴ Terwijl de subdiaken bezig is, komen de dames van hun koor naar het midden van de kerk. Dan begint de reiniging van de altaren. Dat betekent dat de altaarontbloting (*denudatio*) al eerder moet hebben plaatsgevonden. Ze wordt echter in *Officia Propria* niet vermeld.

De *denudatio* op Witte Donderdag is bekend sinds het einde van de achtste eeuw¹¹³⁵ en in de tiende eeuw volgt ze als een zelfstandige ritus op de vespers.¹¹³⁶ Ze is voortgekomen uit het algemene gebruik om de altaarkleden na elk feest te verwijderen.¹¹³⁷ Het ontbloten van de altaren houdt niet alleen in dat de altaardwaal wordt weggenomen maar dat ook andere zaken die op het altaar staan, zoals een kruis en relikwieën tijdelijk van de altaartafel worden verwijderd.¹¹³⁸ Slechts een drietal bronnen vermeldt dat er tijdens de altaarontbloting een psalm wordt gebeden of dat er wordt gezongen.¹¹³⁹ Uit enkele ordinarii blijkt dat de altaren zonder enig ritueel worden ontbloot door de koster of andere *servientes*.¹¹⁴⁰ In de overige geraadpleegde bronnen wordt de *denudatio* niet vermeld. Dat duidt erop dat ze in de betreffende plaatsen zonder ritueel heeft plaatsgevonden. Omdat de altaarontbloting ook in *Officia Propria* niet wordt vermeld, kan worden aangenomen dat ze in Thorn eveneens zonder ritueel is uitgevoerd.

De reiniging van het altaar (*ablutio*) is in de vroege middeleeuwen een noodzakelijke hygiënische maatregel omdat het toen gebruikelijk was dat de gaven van de gelovigen op het altaar werden geplaatst.¹¹⁴¹ Toen het later de gewoonte werd dat het altaar met een kleed was bedekt, werd de reiniging alleen nog uitgevoerd in de korte periode dat het kleed van het altaar was verwijderd: het Sacrum Triduum. Maar ook toen bleef het aanvankelijk nog een praktische maatregel zonder rituele vormgeving. Vanaf de zevende eeuw is er een relatie aanwijsbaar tussen de altaarreiniging en de

¹¹³³ LO Essen, 47. Cf. Bärsch (1997), 73-74.

¹¹³⁴ Bärsch (1997), 74, noot 17.

¹¹³⁵ OR 27, nr. 34 (Andrieu, OR, III, 354-355).

¹¹³⁶ PRG II, 77, nr. 284-286.

¹¹³⁷ Bärsch (1997), 75, noot 22. Cf. B. Luykx, 'Altaarontbloting', in: LitWb I, kolom 120.

¹¹³⁸ *Hoc die denudabuntur omnia altaria et reliquiae ponuntur in terra usque mane sancto. [...] Crucifixus etiam ponendus est eo die ante altare* (LO Paderborn, 192, noot 166).

¹¹³⁹ Schabes (1930), 127-128 (Klosterneuburg); LO Paderborn, 192; LO Rouen/Avranches, 32.

¹¹⁴⁰ LO Metz-Arnulf, 165; LO Oigny, 20; LO Tongeren, 155.

¹¹⁴¹ Nussbaum (1961), 112-113. Cf. Tyrer (1932), 107-109; Kurzeja in LO Trier, 129-130; Bärsch (1997), 74-75. Over de liturgie en de architectuur in laatantieken en middeleeuwen Rome zie De Blaauw (1987).

viering van het *mandatum pauperum* en het *mandatum fratrum* en in de negende eeuw krijgt de altaarreiniging een rituele vormgeving en wordt ze een zelfstandige ordo.¹¹⁴²

De geraadpleegde ordinarii, die dateren van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw, laten globaal het volgende beeld zien.

- De traditionele relatie met het *mandatum* blijkt uit het feit dat een *mandatum* in een aantal plaatsen onmiddellijk voorafgaat of onmiddellijk volgt.
- De reiniging wordt meestal uitgevoerd door de officiant en zijn assistenten.
- Er is een opvallende overeenkomst wat betreft de gezangen en gebeden die tijdens de reiniging van de altaren worden uitgevoerd. Het zijn per altaar een *responsorium* of een antifoon, gevolgd door een versikel en oratie. Die gezangen en gebeden hebben betrekking op de heilige aan wie het betreffende altaar is toegewijd.¹¹⁴³
- De reiniging wordt uitgevoerd met water, wijn of een mengsel van die twee. In enkele plaatsen wordt elk altaar eerst gereinigd met water en vervolgens met wijn of een mengsel van water en wijn.¹¹⁴⁴ Bij deze dubbele reiniging is die met water een relict van de hygiënische reiniging en is de tweede de eigenlijke rituele reiniging.¹¹⁴⁵
- In de meeste plaatsen is het ritueel afgelopen nadat de reiniging van het laatste altaar is voltooid. Een duidelijke afsluiting wordt slechts voor een paar plaatsen vermeld.¹¹⁴⁶
- In een aantal ordinarii wordt het ritueel niet vermeld. Dat duidt er waarschijnlijk op dat de altaarwassing in de betreffende kerken zonder ritueel heeft plaatsgevonden.¹¹⁴⁷

In Thorn wordt de reiniging van de altaren uitgevoerd door de officiant en de diaken en ondertussen zingen de dames in het midden van de kerk het *responsorium Circumdederunt me*.¹¹⁴⁸ Dat blijven ze herhalen totdat alle altaren gereinigd zijn. De officiant leest bij elk altaar een antifoon en een versikel met oratie die door de diaken worden beantwoord. De teksten daarvan hebben geen betrekking op de *ablutio* maar op de

¹¹⁴² Nussbaum (1961), 113-114.

¹¹⁴³ Daardoor geeft de specificatie van de reiniging van de altaren in ordinarii belangrijke informatie over het aantal altaren in een bepaalde kerk en over de toewijdingen daarvan.

¹¹⁴⁴ LO Metz-Arnulf, 165; LO Tongeren, 157; LO Trier, 488; Proc Sarum, 59-60.

¹¹⁴⁵ In Tongeren giet een van de assistenten van de decaan water uit een emmer over het altaar, daarna wast de decaan het altaar met een bezem en vervolgens giet hij wijn over het altaar in de vorm van een kruis (*tunc qui situlam defert effundat de aqua super magnam mensam altaris, et decanus accipiens scobam cum ea lavet altare, et reddita scoba, accipiat de manu subdiaconi ampullam, et in modum crucis vinum effundat super altare*) (LO Tongeren, 157).

¹¹⁴⁶ LO Tongeren, 157; LO Utrecht-Maria, 92; Proc Sarum, 63.

¹¹⁴⁷ Cf. Bärsch (1997), 74.

¹¹⁴⁸ Ook in enkele andere plaatsen wordt dit *responsorium* gezongen tijdens de *ablutio* (LO Barking, 93; LO Lille, 45; LO Prémontré, 59; LO Rouen-St.-Lô, 171; LO Tongeren, 157).

heilige(n) of het voorwerp (de relik van het Heilig Kruis en de relik van de Doornenkroon) waaraan het betreffende altaar is toegewijd.¹¹⁴⁹ De diaken heeft een ampul bij zich met daarin een mengsel van wijn en water en terwijl de officiant de gebeden zegt, giet hij een beetje van dat mengsel over het altaar in de vorm van een kruis. Nadat alle altaren in de abdijkerk zijn gereinigd, vindt aansluitend het ritueel ook plaats bij de drie altaren van de parochiekerk.

Het ritueel van deze reiniging van de altaren komt in hoofdlijnen overeen met wat hierboven is geschetst als algemeen gebruikelijk maar er zijn ook enkele verschillen. De altaarwassing is gereduceerd tot een louter symbolische handeling. Wel is het bijzonder dat de reiniging gebeurt in de vorm van een kruis.¹¹⁵⁰ Daardoor is het ritueel niet alleen een symbolische reiniging maar krijgt het ook de betekenis van een zegening. De antifoon die telkens voorafgaat aan het versikel en de oratie wordt in de meeste plaatsen gezongen door het convent of door de officiant. In Thorn wordt hij echter niet gezongen maar gelezen door de officiant. Tegelijkertijd blijven de dames het responsorium *Circumdederunt me* zingen. Ze blijven midden in de kerk en gaan niet met de officiant en de diaken mee. Het gevolg is niet alleen dat de reiniging van een aantal altaren aan hun zicht wordt onttrokken maar ook dat de per altaar specifieke inhoud van wat de officiant leest hun volledig ontgaat. Dat betekent dat ze enerzijds bij het ritueel zijn betrokken door hun zangtaak maar anderzijds juist daardoor slechts zeer zijdelings.

Ook in Thorn eindigt het ritueel zonder duidelijke afsluiting met de wassing van het laatste altaar in de reeks. Dat altaar staat echter in de parochiekerk en als de officiant en de diaken de abdijkerk verlaten, blijven de dames waarschijnlijk in de abdijkerk en beëindigen daar hun gezang. De altaren in de parochiekerk worden dus niet door de pastoor gereinigd maar door de officiant en de diaken van de viering in de abdijkerk. Dat is een lokale bijzonderheid die nergens anders is aangetroffen en die opnieuw de bijzondere relatie laat zien tussen de abdij en de parochie.¹¹⁵¹

4.3.9 De namiddagviering

4.3.9.1 Inleiding

Een groot aantal van de geraadpleegde bronnen vermeldt op Witte Donderdag een voet- en/of handwassing van het convent (*mandatum fratrum*). Daaruit blijkt dat dit *mandatum fratrum* in de middeleeuwen vanaf de elfde eeuw vrij algemeen gevierd wordt, niet alleen in kloosters maar ook in collegiale kerken. Het *mandatum fratrum*

¹¹⁴⁹ Dat is eveneens het geval in Klosterneuburg en bij de premonstratenzers (Schabes (1930), 127; LO Prémontré, 59). Volgens Nussbaum bestaan er geen gebeden die betrekking hebben op de ablutio (Nussbaum (1961), 106).

¹¹⁵⁰ Dat is verder alleen aangetroffen in Tongeren (LO Tongeren, 157).

¹¹⁵¹ Zie § 4.2.24.2.4.2.

heeft een andere geschiedenis als die van het *mandatum pauperum* die eerder is besproken.¹¹⁵² De regel van Benedictus van Nursia schrijft voor zijn monniken een wekelijkse voetwassing op zaterdag voor¹¹⁵³ en in het jaar 751 laat paus Zacharias aan Bonifatius weten dat die regel ook geldt voor nonnen.¹¹⁵⁴ Deze wekelijkse voetwassing is aanvankelijk een gebruik met een louter hygiënische functie. Later wordt het geritualiseerd en het wordt daarmee tevens een navolging van de voetwassing door Christus bij het Laatste Avondmaal. Sinds de tiende eeuw heeft die wekelijkse voetwassing in kloosters in hoofdlijnen de volgende karakteristieken. Ze wordt met zang begeleid en in sommige kloosters worden ook de handen gewassen. Daarna volgt een geestelijke lezing (*collatio*) met gelijktijdig een gemeenschappelijke wijndronk (*caritas*).¹¹⁵⁵ Aansluitend worden de completeen gezongen.¹¹⁵⁶

Het *mandatum fratrum* op Witte Donderdag krijgt een bijzondere betekenis omdat op die dag nog meer dan op zaterdagen de voetwassing door Christus wordt herdacht.¹¹⁵⁷ Het bevat dezelfde basiselementen als de wekelijkse voetwassing en verloopt in kloosters globaal als volgt.¹¹⁵⁸ In de kapittelzaal worden de voeten gewassen en in sommige plaatsen ook de handen en de wassing wordt door zang begeleid. Na de wassing leest de diaken het evangelie *Ante diem festum* tot aan *Surgite* (Joh. 13: 1 tot 14: 31). Dan gaat men in processie naar de eetzaal. Daar wordt de lezing voortgezet met *Ego sum vitis vera* (Joh. 15: 1 vv.). In sommige plaatsen wordt deze lezing kort onderbroken voor de zegening van de wijn. Daarna vindt tijdens de lezing een gemeenschappelijke wijndronk (*caritas*) plaats. Aansluitend gaat men naar de kerk voor de completeen.

In de late middeleeuwen ontstaat echter in kathedralen en stichtkerken een grote variëteit in de vieringen van het *mandatum fratrum*.¹¹⁵⁹ Daardoor verschillen de onderdelen van plaats tot plaats. De consequentie is, dat alleen het *mandatum fratrum* zoals het in kloosters gebruikelijk is, als algemeen referentiepunt kan dienen om er de viering in Thorn als geheel mee te vergelijken. De namiddagviering in de abdijkerk van Thorn heeft geen naam maar bevat enkele onderdelen die eigen zijn aan het *mandatum fratrum/sororum*. Het geheel wijkt echter op meerdere punten af van wat gebruikelijk is in kloosters. Daarom volgt eerst een vergelijkend overzicht. Zie Schema 14.

¹¹⁵² Zie § 4.3.4.1.

¹¹⁵³ Regula XXXV, 7-9.

¹¹⁵⁴ Schäfer (1956), 62.

¹¹⁵⁵ Schäfer (1956), 63-65; O. Klessner, 'Collatie', in: LitWb I, kolom 426-427; Du Cange I, s.v. *Collatio*.

Het is gebruikelijk dat het drinken van wijn tijdens de *collatio caritas* worden genoemd: *nec ibunt potatum more solito, sed sustinebunt usque ad collationem et tunc habebunt caritatem ex uino* (LO Fécamp, 232-233); *caritatem de uino [...] ad collationem* (LO Fécamp, 697); *ad collationem eant in refectorium ad caritatem* (LO St.-Denis, 385). Cf. Reg Conc, XXXVII en 23.

¹¹⁵⁶ Schäfer (1956), 64.

¹¹⁵⁷ Schäfer (1956), 70.

¹¹⁵⁸ Cf. Schäfer (1956), 77 en LO Luik, 22-24.

¹¹⁵⁹ Schäfer (1956), 82-87; Bärsch (1997), 94 en 97.

Het mandatum fratrum in kloosters	De namiddagviering in Thorn
<i>In de kapittelzaal</i>	<i>In de abdijkerk</i>
Voetwassing begeleid door gezangen	Het zingen van mandatum-antifonen
Evangelie (Joh. 13: 1 tot 14: 31)	Zegening van brood en wijn
<i>In de eetzaal (refectorium, mensa)</i>	Kort evangelie (Joh. 13: 1-15)
Vervolg evangelie (Joh. 15: 1 vv.)	Bewieroking en besprenkeling brood en wijn
Zegening van de wijn	Vervolg evangelie (Joh. 13: 16 vv.)
Caritas tijdens het evangelie	Uitdeling van brood en wijn tijdens het evangelie
<i>In de abdijkerk</i>	Bezoek aan de graven in de abdijkerk
Completen	Maaltijd
	Metten van Goede Vrijdag

Schema 14:

Vergelijkend overzicht van het mandatum fratrum/sororum in kloosters en in Thorn

4.3.9.2 De namiddagviering in Thorn

De voorbereiding

Na de middagmaaltijd zet de koster met hulp van de poortwachter (*portitor*) drie tafels in het midden van de kerk, twee voor de zetels van de dames en één voor de kleine zetel die bestemd is voor de officiant. Die derde tafel is gereserveerd voor de presbyteri. Vóór die tafel zet de koster een lessenaar die versierd is met een kleed. Daarop hangt hij de koorkap en de doek (*mappa*) voor de officiant. De priester die de weekdienst heeft, is officiant.

Deze voorbereidingen geven aan dat er midden in de abdijkerk een maaltijd zal plaatsvinden. Door de drie tafels en de lessenaar komt de setting overeen met die van een eetzaal in een klooster, de gebruikelijke plaats voor de caritas. In de abdij van Thorn is er echter geen eetzaal. Dat is ook niet nodig want de kanunniken leven buiten de abdij en ook de dames eten niet gezamenlijk. Deze plaatselijke omstandigheden verklaren dan ook waarom de maaltijd in de abdijkerk plaatsvindt.

Het is opvallend dat er twee tafels zijn voor de dames en slechts één voor de presbyteri. Daaruit valt af te leiden dat er slechts een relatief klein aantal clerici aanwezig zal zijn. Verder is niet duidelijk welke clerici met “presbyteri” worden bedoeld. Mogelijk zijn het clerici die door de dames zijn uitgenodigd, zoals bij het mandatum op paaszaterdag.¹¹⁶⁰ Het unieke gegeven dat de dames en de clerici gezamenlijk aan de maaltijd deelnemen, komt hierna nader aan de orde.

De geraadpleegde ordinarii laten zien dat het algemeen gebruikelijk is dat het mandatum fratrum/sororum wordt geleid door de hoogste in rang (bisschop, abdis, abt, decaan). In Thorn wordt de namiddagviering echter geleid door de priester die de weekdienst heeft. Dat hangt samen met het feit dat de kanunniken daar niet allemaal priester zijn en dat er vaak maar een paar of helemaal geen kanunniken reside-

¹¹⁶⁰ Zie § 4.5.8.6.

ren. De priesterlijke leiding van de eredienst wordt in de praktijk dan ook waargenomen door hun vervangers (*vicarii*), die daarbij die taak blijkbaar bij toerbeurt gedurende een week volbrengen.¹¹⁶¹

Het eerste deel van de viering: het zingen van mandatum-antifonen

Wanneer allen in de kerk (*in templo*) aanwezig zijn, begint de cantrix de antifoon *Coena facta dixit*. Het koor gaat daarmee verder en zingt deze antifoon zoals bij het mandatum voor de armen. Terwijl als tweede de antifoon *Vos vocatis me Magister* gezongen wordt, komt de officiant, gekleed met albe, amict, stola en manipel, uit de sacristie naar het midden van de kerk. Nadat de dames gezongen hebben wat er in hun boeken genoteerd staat, begint de rector van de school de antifoon *Ante diem festum*.

De antifonen die in Thorn aan het begin van de viering worden gezongen zijn mandatum-antifonen, dat wil zeggen antifonen die gebruikelijk zijn om de voet- en/of handwassing te begeleiden. Zoals uit het vervolg zal blijken, is er in de middagviering van Thorn echter noch een voetwassing, noch een handwassing. Het mandatum verliest daarmee zijn belangrijkste ritueel: de herhaling van de voetwassing door Christus. Die daad van liefde en nederigheid wordt nu zonder enig ritueel herdacht door het zingen van antifonen die die gebeurtenis tot thema hebben.

Het zingen van antifonen die betrekking hebben op de gebeurtenissen tijdens het Laatste Avondmaal zonder dat tegelijk een voet- of handwassing plaatsvindt, is verder alleen aangetroffen in de ordinarius van Apostelenkerk in Keulen.¹¹⁶² Daar lijkt het echter een inleiding op de maaltijd die erop volgt.¹¹⁶³ In damesstichten komt een voet- of handwassing vrijwel niet voor.¹¹⁶⁴

Uit bovenstaande rubriek blijkt niet duidelijk hoeveel antifonen er worden gezongen maar de officiant komt naar het midden van de kerk tijdens het zingen van de tweede antifoon. Daardoor is het waarschijnlijk dat er daarna nog maar één antifoon wordt gezongen. Het incipit van die laatste antifoon (*Ante diem festum*) wordt gegeven door de rector van de school en niet door de cantrix. Dat betekent dat deze antifoon niet alleen door de dames maar ook door de aanwezige clerus wordt gezongen.¹¹⁶⁵

Het tweede deel van de viering

Wanneer de antifoon *Ante diem festum* gezongen is, doet de officiant de koorkap aan, bindt de doek voor en zingt vervolgens met luide stem: *Adiutorium nostrum in nomine*

¹¹⁶¹ Zie § 3.2.3.2.

¹¹⁶² LO Keulen-Apostelen, 227.

¹¹⁶³ Cf. Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 123-124.

¹¹⁶⁴ In het damessticht Gerresheim wast de abdis de voeten van de dames en daarna wast ieder de eigen handen (LO Gerresheim, 200). LO Essen en Cohausz (1951) (Geseke) vermelden geen hand- of voetwassing. Ook in het damessticht Freckenhorst vindt – voor zover bekend – geen hand- of voetwassing plaats. Cf. Kohl (1975), 164. Ulrich vermeldt een handwassing voor de St.-Ursula in Keulen (Ulrich (1990), 188) maar dat betreft een handwassing van de *domini* en niet van de *dominae*, zoals blijkt uit LO Keulen-Ursula, 124. Over de dames zegt deze ordinarius: *et propinacione facta, mandatum a dominabus peragetur*. Maar wat dat in concreto inhoudt, wordt niet vermeld.

¹¹⁶⁵ Zie § 3.2.3.2.

Domini. De dames antwoorden: *Qui fecit coelum et terram*. De officiant vervolgt met: *Sit nomen Domini benedictum* en de dames antwoorden: *Ex hoc nunc et usque in saeculum*. Dan zegent hij eerst de broden en vervolgens de wijn en op elke oratie antwoorden de dames: *Amen*. Als brood en wijn gezegend zijn, zingt hij *Dominus vobiscum*, gevolgd door het evangelie van die dag. Daarna neemt hij het wierookvat aan van de koster die daarmee achter hem klaarstaat en wierokend gaat hij rond het brood en de wijn. Vervolgens besprenkelt hij die met wijwater. Daarna begint hij de lezing (*sermo*) *Amen amen dico vobis*.

Voordat de officiant met de zegeningsgebeden begint, doet hij de koorkap aan. Maar hij bindt ook de doek (*mappa*) voor. Als er een voetwassing is, dan is het gebruikelijk dat degene die de voetwassing verricht, een doek voorbindt om zijn kostbare paramenten te beschermen.¹¹⁶⁶ Maar in Thorn vindt er geen voetwassing plaats en het is dan ook zeer merkwaardig dat de officiant desondanks de doek voorbindt. Bovendien is het vreemd en ongebruikelijk dat hij die doek pas voorbindt als de herdenking van de voetwassing al voorbij is en dat hij met die doek voorgebonden de zegeningen verricht en het evangelie zingt. Dit gebruik is geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen en een verklaring ervoor is niet gevonden.

Zoals in de inleiding is aangegeven en zoals ook blijkt uit de geraadpleegde bronnen, is het algemeen gebruikelijk dat na de voetwassing de evangelielezing volgt. In Thorn is er echter geen voetwassing en na het zingen van de mandatum-antifonen volgt meteen de zegening van de broden en de wijn en pas daarna de eerste evangelielezing. Ook deze uitzonderlijke volgorde is alleen in *Officia Propria* aangetroffen.

De eerste lezing bestaat uit het evangelie van de dag. Dat begint met *Ante diem festum* (Joh. 13:1) en eindigt met *ita et vos faciat* (Joh. 13: 15). Die begrenzing wordt bevestigd door het volgende. Het woord *sermo* op het einde van de rubriek betekent hier niet ‘homilie’ of ‘preek’ maar is een ook elders gebruikelijke verkorte weergave van de term *sermo dominicus*, de aanduiding van het evangeliefragment dat met *Amen amen dico vobis* (Joh. 13: 16) begint.¹¹⁶⁷ Met de *sermo* wordt dus de tweede evangelielezing bedoeld en die sluit inhoudelijk aan op de eerste.

Vergeleken met wat in veel plaatsen gebruikelijk is als eerste deel van de evangelielezing, namelijk *Ante diem festum* tot aan *Surgite* (Joh. 13: 1 tot 14: 31), is de eerste evangelielezing in Thorn erg kort. Ze bevat slechts het evangeliefragment dat verhaalt over de voetwassing door Jezus. Juist daardoor hoort dit evangelie thuis bij de viering van de voetwassing. Maar doordat de zegening van de broden en de wijn eraan voorafgaat, wordt de aandacht al vóór die evangelielezing verlegd van de voetwassing door Jezus naar de viering van het Laatste Avondmaal. Thematisch komt de lezing daardoor op een oneigenlijke plaats te staan. Daardoor is het onduidelijk waarom men in Thorn in afwijking van het algemene gebruik de zegening van de broden en de wijn vóór de lezing heeft geplaatst, te meer omdat daarvoor geen enkele noodzaak lijkt te zijn.

¹¹⁶⁶ Het woord *mappa* is in de geraadpleegde ordinarii niet aangetroffen. Het daarin gebruikelijke woord is *linteum* (linnen doek) (LO Barking, 95; LO Metz-Arnulf, 163; LO Münster-Dom, 151; LO Rheinau, 122-123; LO Rouen-St.-Lô; LO St.-Denis).

¹¹⁶⁷ Schäfer (1956), 77. Cf. “Inter cantandum lavent invicem pedes et legatur sermo de evangelio Iohannis *Amen amen dico vobis non est usque Surgite eamus hinc*” (LO Bamberg, 73; de onderstreping is toegevoegd).

Na de eerste evangelielezing volgt een besprenkeling en bewieroking van het brood en de wijn.¹¹⁶⁸ In Thorn worden die echter eerst bewierookt en daarna besprenkeld. Deze volgorde is in geen andere plaats aangetroffen. Het is een plaatselijke bijzonderheid die in *Officia Propria* ook op een paar andere feestdagen voorkomt.¹¹⁶⁹

Onder de tweede evangelielezing komen twee dames om de broden uit te delen. De officiant krijgt twee delen brood en twee kruiken wijn. Ieder van de kanunniken, zowel de aanwezigen als de afwezigen, en ieder van de aanwezige kapelaans en *mercenarii*¹¹⁷⁰ krijgt één kruik wijn en één deel brood, de vicarius, al dan niet aanwezig, één kruik wijn en één deel brood. De minderbroeder (*minor*) die de volgende dag de passiepreek houdt, de rector van de school, de koster en de roededragers (*virgiferi*) krijgen één deel brood.

In de negende eeuw ontstaat in de westerse kerk het gebruik om op zon- en feestdagen het door de gelovigen meegebrachte brood dat niet voor de consecratie was gebruikt, in stukken te verdelen, te zegenen en na de misviering uit te delen. Het uitdelen van stukken gewijd brood, dat wordt aangeduid met de term *eulogie*,¹¹⁷¹ is ten tijde van *Officia Propria* alleen nog op Witte Donderdag in gebruik.¹¹⁷²

Door de wijding is het brood een sacramentale en sommige wijdingsformules benadrukken vooral de apotropeïsche kracht die het brood door de wijding heeft gekregen.¹¹⁷³ Daarnaast wordt dit brood gezien als een vervanging van de sacramentele communie. In enkele ordinarii blijkt deze opvatting heel concreet: ze vermelden dat er brood wordt uitgedeeld dat een ronde en platte vorm heeft. Daardoor lijkt het op een niet-geconsacreerde hostie (*oblata*).¹¹⁷⁴

Uit de specificatie van de verdeling in *Officia Propria* blijkt dat er ook brood gereserveerd wordt voor de kanunniken en de vicarius (bedoeld is waarschijnlijk de pastoor van de parochiekerk) die eventueel afwezig zijn. Dat betekent dat het door het sacramentale geheiligde brood wordt gezien als een voorwerp van grote heilzame

¹¹⁶⁸ LO Bonn-Cassius (2), 236; LO Essen, 50 (alleen besprenkeling); LO Trier, 488. Een besprenkeling met wijwater en/of een bewieroking van alleen de wijn komt in geen van de geraadpleegde bronnen voor.

¹¹⁶⁹ Palmzondag (fol. 1), Goede Vrijdag (fol. 59) en Maria Lichtmis (fol. 344-345).

¹¹⁷⁰ In *Officia Propria* betekent *mercenarius* 'vervanger van een kanunnik'. Zie § 3.2.3.2.

¹¹⁷¹ Over de *eulogie* en de geschiedenis daarvan zie Franz I (1909), 229-263 en W. de Wolf, 'Eulogie. I', in LitWb I, kolom 717-718. Cf. Heinz (1978), 418-421.

¹¹⁷² Een uitzondering is het Ursulasticht in Keulen. Daar worden na de op de mis aansluitende vespers gewijde stukjes brood uitgedeeld (LO Keulen-Ursula, 123-124).

¹¹⁷³ Zie voor een paar voorbeelden Franz I (1909), 260.

¹¹⁷⁴ Het uitdelen van *oblatae* wordt vermeld in LO Bonn-Cassius (2), 236, LO Keulen-Dom, 132 en LO Utrecht-Martinus, [26]. In sommige plaatsen bestonden de *oblatae* uit suikerbrood. Zie LO Keulen-Dom, 132, noot 151a en LO Egmond, 182, waar het woord *zukaro* wordt gebruikt.

waarde.¹¹⁷⁵ Het uitdelen van stukken gewijd brood wordt in meerdere ordinarii vermeld.¹¹⁷⁶ Maar dat er ook brood wordt gereserveerd voor afwezigen is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen.

Het bezoek van de graven in de abdijkerk

Nadat de lezing en de uitdeling zijn beëindigd, brengt de officiant een kort bezoek aan de graven in de abdijkerk.¹¹⁷⁷ Hij gaat eerst naar de graven voor het hoogkoor, daarna naar het altaar van de Doornenkroon en van daaruit naar achter in de kerk. Op die drie plaatsen leest hij een oratie.¹¹⁷⁸ Daarna is de viering beëindigd.

Een herdenking van de overledenen is in de geschiedenis van het mandatum fratrum/sororum een late toevoeging.¹¹⁷⁹ Ze is zeer zeldzaam en verder alleen aangetroffen in de ordinarius van het nonnenklooster uit Barking.¹¹⁸⁰ Blijkbaar wil men ook de overleden van de *familia* betrekken bij de viering van de onderlinge verbondenheid die ten grondslag ligt aan de caritas en de gezamenlijke maaltijd. Daardoor is dit bezoek van de graven een bijzondere getuigenis van het grote belang dat men in Thorn hecht aan de cultus voor het zielenheil.¹¹⁸¹

De maaltijd

De in monastieke conventen gebruikelijke caritas wordt volgens de geraadpleegde bronnen ook gevierd in enkele niet-monastieke religieuze gemeenschappen.¹¹⁸² Maar in een aantal plaatsen beperkt men zich niet tot de wijndronk van de caritas: men houdt daar een eenvoudige maaltijd die geritualiseerd is door een wijding van de drank (meestal wijn) en de spijsen (meestal brood) en een evangelielezing.¹¹⁸³ Een dergelijke viering is daardoor een feestelijke herdenking van het Laatste Avondmaal en ze wordt dan ook in enkele ordinarii aangeduid met *cena* (avondmaal).¹¹⁸⁴ De gebruikelijke plaats voor deze maaltijd is de eetzaal (*refectorium*, *mensa*) en men gaat

¹¹⁷⁵ Over volksgebruiken in verband met het Witte-Donderdagbrood zie F. Eckstein, 'Osterbrot und Ostergebäck', HWDA VI, kolom 1316-1327.

¹¹⁷⁶ LO Bonn-Cassius (2), 236; LO Essen, 50; LO Maastricht-OLV, 63; LO Rheinau, 126; LO Tongeren, 155-156; LO Trier, 488.

¹¹⁷⁷ Een bezoek aan de graven in de abdijkerk vindt ook plaats op de vigilie van Allerzielen en op Allerzielendag en in de paasnacht. Zie § 4.13.2.3 en § 4.13.2.4 en § 4.6.6.

¹¹⁷⁸ Over de graven in de abdijkerk zie § 3.3.4.

¹¹⁷⁹ Schäfer (1956), 78.

¹¹⁸⁰ Daar vindt een herdenking van de overledenen plaats tussen de voetwassing en de eerste evangelielezing (LO Barking), 95).

¹¹⁸¹ Over de cultus van het zielenheil in Thorn zie § 4.13.2.

¹¹⁸² LO Bayeux, 129; LO Keulen-Ursula, 124; LO Leuven/Anderlecht, 82 (Leuven); LO Reims, 126; LO Utrecht-Maria, 93.

¹¹⁸³ LO Keulen-Apostelen, 227; LO Keulen-Gereon, 270; LO Maastricht-OLV, 63; LO Münster-Dom, 151; LO Rheinau, 126; LO Tongeren, 156; LO Trier, 488; LO Utrecht-Martinus, [26]. In de dom van Keulen wordt de maaltijd geritualiseerd doordat er relieken op de tafels worden gezet (LO Keulen-Dom, 134).

¹¹⁸⁴ LO Tongeren, 156 (*officium cene Domini*); LO Keulen-Apostelen (*Domini cenabunt*). In Fécamp wordt het geheel van voetwassing en caritas *sacra cena* genoemd (LO Fécamp, 227).

aan tafel zitten zoals bij andere maaltijden. Verder worden er in een groot aantal plaatsen, gecombineerd met de caritas of de maaltijd, munten uitgedeeld, die worden geschonken door de plaatselijke geestelijke leider (bisschop, decaan, abdis, abt). Dit gebruik wordt gemotiveerd als een gebaar van naastenliefde maar ook als iets wat nou eenmaal de gewoonte is.¹¹⁸⁵

In Thorn wordt de maaltijd gehouden in het midden van het schip. Dat is zeer uitzonderlijk en dat is verder alleen aangetroffen in Tongeren. Daar wordt de maaltijd eveneens midden in de kerk plechtig gevierd maar dan als een rituele herdenking van het Laatste Avondmaal (*officium cene Domini*) waarbij het lezen van het evangelie een belangrijke plaats inneemt.¹¹⁸⁶ In Thorn is het evangelie echter al gezongen en is de viering beëindigd met het bezoek aan de graven in de abdijkerk. De maaltijd wordt niet ritueel begeleid door het zingen van het evangelie of op een andere wijze en hij is dan ook geen rituele viering van het Laatste Avondmaal maar een gebeurtenis op zichzelf. Een niet-rituele maaltijd op Witte Donderdag die aansluit op de liturgische viering maar die daar verder geen binding mee heeft, is alleen aangetroffen in de abdij van Thorn. Uit de aan het begin van deze paragraaf besproken setting is verder gebleken dat het een maaltijd is voor de dames en de presbyteri gezamenlijk. Zo'n gezamenlijke maaltijd komt – voor zover kon worden nagegaan – in andere damesstichten niet voor.¹¹⁸⁷ Daarmee blijkt opnieuw dat men in Thorn vrijzinnig denkt over de kerkelijke regels met betrekking tot de vermeende cultische onreinheid van vrouwen.¹¹⁸⁸

De metten van Goede Vrijdag

Hierna, op een moment dat door de decanes bepaald wordt, slaat de koster met houten hamers op de kerkdeuren om het sein te geven voor de metten.

De viering van de metten van Goede Vrijdag in de namiddag van Witte Donderdag is slechts in een paar laatmiddeleeuwse bronnen aangetroffen.¹¹⁸⁹ Waarschijnlijk is het een gebruik dat pas in de late middeleeuwen en in slechts weinig plaatsen voorkomt.¹¹⁹⁰ Blijkbaar worden deze metten in Thorn niet op een tevoren vastgesteld tijdstip gevierd. Dat hangt ongetwijfeld samen met de duur van de daaraan voorafgaande maaltijd. Het moment waarop wordt opgeroepen voor de metten wordt daarom ad

¹¹⁸⁵ *Ex caritate et tamen ex consuetudine* (LO Reims, 127).

¹¹⁸⁶ LO Tongeren, 155-156.

¹¹⁸⁷ In het Ursulasticht van Keulen is er een wijndronk (*propinatio*) maar uitsluitend voor de dames (LO Keulen-Ursula, 124). In het damessticht Gerresheim deelt de abdis munten en tarwe uit, maar alleen aan de dames (LO Gerresheim, 200). In Essen vindt een uitdeling van brood plaats maar pas in twee instantie aan de dames, nadat eerst de clerici weggegaan zijn (LO Essen, 50).

¹¹⁸⁸ Zie § 4.2.6.

¹¹⁸⁹ Het wordt vermeld in de eind vijftiende-eeuwse ordinarius van het Ursulasticht in Keulen (LO Keulen-Ursula, 124). Verder is het bekend in het midden van de vijftiende eeuw in Melk en omgeving (Schäfer (1956), 80) en in het begin van de zeventiende eeuw in Fulda (Hilpisch (1963), 192).

¹¹⁹⁰ Hetzelfde geldt voor de viering van de metten van paaszaterdag in de namiddag van Goede Vrijdag. Zie § 4.4.6.

hoc bepaald door de decanes. In Thorn worden beslissingen met betrekking tot de eredienst namelijk door haar genomen en niet door de abdis.¹¹⁹¹

Na de metten moet de kosteres aan ieder van de *vestitae*¹¹⁹² een soortgelijke kaars geven als de relikwiekaarsen en ze noemen die “van het psalterium” (*candelam instar reliquiarum candelas quas psalterii vocant*).

Dit merkwaardige gebruik is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen. Omdat de kaars alleen aan *vestitae* wordt overhandigd, lijkt het een privilege maar de relatie met Witte Donderdag is onduidelijk en er is geen enkel aanknopingspunt gevonden om de betekenis ervan te achterhalen. Wel is het te verklaren waarom de kaars wordt overhandigd door de kosteres en niet door de koster. Dat hangt ongetwijfeld samen met de gedragscodes die gelden in het kader van de opvattingen over de vermeende cultische onreinheid van vrouwen.¹¹⁹³

4.3.10 Nabeschouwing en conclusies

In het voorgaande is uit een vergelijking van de viering van Witte Donderdag in Thorn met die in andere plaatsen gebleken dat bij enkele onderdelen vorm gegeven wordt aan de viering op een wijze die slechts van weinig andere plaatsen eveneens bekend is. Bovendien wordt aan een aantal onderdelen van de viering gestalte gegeven op een wijze die alleen in *Officia Propria* is aangetroffen en die dus kan gelden als een lokale bijzonderheid. De voornaamste bijzonderheden waarmee de viering in Thorn zich onderscheidt van die in de meeste andere plaatsen zijn hieronder bij wijze van samenvatting bij elkaar gezet.

Het boeteritueel is in Thorn een belangrijk onderdeel van de viering van Witte Donderdag. Dat blijkt vooral uit de setting: tijdens dit ritueel bevinden de dames zich samen met de clerici in het hoogkoor. Dat is in geen andere plaats aangetroffen maar het is vooral uitzonderlijk omdat het niet in overeenstemming is met de regels die gelden in verband met de vermeende cultische onreinheid van vrouwen.

Behalve op Witte Donderdag komen de dames ook op Allerzielen en tijdens de viering van het jaargetijde van Ansfried en Herswindis naar het hoogkoor. Daar bevindt zich de tombe van Herswindis en op die dagen komen ze naar die tombe om daar te bidden voor de overledenen. Ook tijdens het boeteritueel op Witte Donderdag staan de dames bij die tombe en mogelijk kan dat verklaren waarom het boeteritueel plaatsvindt in het hoogkoor en niet bijvoorbeeld in het midden van de kerk. Omdat het ritueel plaatsvindt bij die tombe, kan het tevens een gebed zijn voor de overledenen. Een indicatie daarvoor is het bezoek aan de graven in de abdijkerk dat verderop in de viering plaatsvindt, omdat daaruit duidelijk blijkt dat in Thorn de cultus voor het zielenheil geïntegreerd is in de viering van Witte Donderdag.

¹¹⁹¹ Zie § 3.2.3.1.

¹¹⁹² Een *vestita* is een dame die is geïnstalleerd en die een prebende heeft en stemrecht in het kapittel. Zie § 3.2.3.1.

¹¹⁹³ Cf. § 4.1.3.1. De cultische onreinheid is besproken in § 3.3.4.

Het *mandatum pauperum* in Thorn wijkt op meerdere punten af van het algemene patroon. Er vindt geen voetwassing plaats en de *mandatum*-antifonen worden gezongen tijdens de voedseluitdeling waardoor de ritualiteit van het *mandatum* grotendeels is verdwenen. Bovendien wordt de uitdeling niet verzorgd door de dames maar door de kanunniken. De uitdeling vindt waarschijnlijk plaats bij een van de immuniteitspoorten. Een dergelijke locatie is in geen andere plaats aangetroffen. Het is algemeen gebruikelijk dat de voetwassing in een besloten ruimte plaatsvindt.¹¹⁹⁴ Een immuniteitspoort is echter een openbare plaats in de buitenlucht en daardoor is ze ongeschikt voor een voetwassing. Verder zijn bij de immuniteitspoort ongetwijfeld mensen van beiderlei kunne samengekomen voor de uitdeling en het hoort in de tijd van *Officia Propria* tot de goede zeden dat er bij een voetwassing óf alleen mannen óf alleen vrouwen betrokken zijn.¹¹⁹⁵

De opening van de vespers met het zingen van de antifoon *Calicem salutaris* bestaat in enkele plaatsen – waaronder ook Thorn – uit een apart ritueel dat uitnodigt tot verering en aanbidding doordat de officiant tijdens het zingen van die antifoon de kelk toont waarin hij tevoren de voor de volgende dag geconsacreerde hostie heeft gelegd. Voor Thorn (en Essen) geldt daarbij de bijzonderheid dat de officiant bij het tonen van de kelk alleen de eerste drie woorden van de antifoon zingt en dat het koor die antifoon niet verder zingt maar doorgaat met de eerste psalm.

De *translatio* vindt niet alleen in Thorn maar ook in enkele andere plaatsen plaats tijdens de vespers. Dat heeft tot gevolg dat de vespers op een bijzondere wijze worden gevierd. De officiant begint de vespers met het zingen van de antifoon *Calicem salutaris* en vervolgens verzorgt hij de *translatio*. Het gedeelte van de vespers dat hij daardoor mist, haalt hij vervolgens in door het te lezen en tegen het einde van de vespers neemt hij weer de leiding daarvan op zich. Door deze gang van zaken is de *translatio* een kortstondig, bijkomend ritueel waarop de aandacht van het convent niet wordt gevestigd.

In Thorn hangt deze wijze van vieren bovendien samen met de lokale ruimtelijke situatie: de dames zijn op hun koor achter in de kerk en de officiant en de overige clerus bevinden zich in het priesterkoor, waardoor een gezamenlijke viering in praktische zin vrijwel onmogelijk is. Uit het feit dat de vespers in die situatie door de dames worden gezongen en niet door de clerus blijkt het dominante aandeel dat de dames hebben in de vieringen.

In tegenstelling tot de volgorde die in andere plaatsen gebruikelijk is, leest de officiant eerst de vespers en verzorgt daarna de *translatio*. Deze omkering van de volgorde lijkt een onbelangrijk detail maar ze heeft een bijzondere consequentie. De kelk met het Sacrament die de officiant met het zingen van *Calicem salutaris* plechtig

¹¹⁹⁴ Zie § 4.3.4.1.

¹¹⁹⁵ In het nonnenklooster van Barking is een voetwassing door de nonnen van alleen vrouwen (LO Barking, 94). Zie ook de bepaling over de voetwassing in de *Institutio Sanctimonialium*, vermeld in § 4.3.4.1, noot 1052. Voor enkele mannenconventen wordt expliciet vermeld dat er voor het *mandatum pauperum* alleen mannen zijn uitgekozen. Zie LO Rouen-St.-Lô, kolom 169-170 en LO Prémontré, 60: *Et sciendum est quod ad hoc mandatum nulla femina eligi solet*. In Klosterneuburg is er een *mandatum* voor arme mannen, die zelf hun handen moeten wassen (Schabes (1930), 128-129). Daardoor wordt die handwassing een hygiënische handeling zonder rituele betekenis.

heeft getoond, blijft als gevolg van deze omkering gedurende het verdere verloop van de vespers midden op het altaar staan, waardoor er sprake is van een, zij het verholde, uitstelling van het Sacrament totdat tegen het einde van de vespers de translatio plaatsvindt.

In Thorn wordt het Sacrament bewaard in een nis in de noordelijke zijmuur van het hoogkoor op slechts een paar meter afstand van het hoogaltaar. Vooral deze korte afstand tussen hoogaltaar en sacramentsnis en niet zozeer de inkadering van de translatio in de vespers verklaart waarom de translatio op een eenvoudige wijze en zonder processie plaatsvindt.

Het lokale karakter van de manier waarop de reiniging van de altaren wordt gevierd, blijkt uit de volgende bijzonderheden.

- Terwijl de officiant bij elk altaar een toepasselijke antifoon, versikel en oratie leest, zingen de dames het responsorium *Circumdederunt*, waardoor de inhoud van de door de officiant gelezen teksten hun ontgaat. Het gevolg is dat ze slechts zijdelings bij het reinigingsritueel zijn betrokken.
- De altaarwassing is gereduceerd tot een louter symbolische handeling. Wel krijgt ze de betekenis van een zegening doordat ze wordt uitgevoerd in de vorm van een kruis.
- Aansluitend reinigen de officiant en de diaken ook de altaren in de parochiekerk. Daarmee blijkt opnieuw de bijzondere relatie tussen de abdij en de parochiekerk.¹¹⁹⁶ Aangenomen mag worden dat Witte Donderdag ook wordt gevierd in de parochiekerk van Thorn maar het is onwaarschijnlijk dat de reiniging van de altaren in de parochiekerk deel is van die viering.

De namiddagviering in Thorn verschilt in belangrijke mate van het gebruikelijke mandatum fratrum/sorum in kloosters. De volgorde van de onderdelen is uniek maar door deze volgorde wordt een zinvolle vormgeving van de rituele betekenis van het mandatum fratrum/sorum ernstig verzwakt.

- Er wordt begonnen met het zingen van mandatum-antifonen maar er vindt geen voetwassing plaats. Daarmee wordt het belangrijkste element van het ritueel niet gerealiseerd: een daadwerkelijke voetwassing als de herdenking van de voetwassing door Jezus.
- Zonder aanwijsbare noodzaak gaat de zegening van brood en wijn vooraf aan de eerste evangelielezing, waardoor die lezing in thematisch opzicht op een onjuiste plaats komt te staan.
- Er wordt ook brood gereserveerd voor afwezigen. Dit plaatselijke gebruik duidt erop dat aan het gezegende brood een belangrijke apotropeïsche waarde wordt toegekend.
- De tweede evangelielezing vindt plaats tijdens de uitdeling van het brood. Vervolgens worden de graven in de abdijkerk bezocht. Dat is een ongebruikelijke toevoeging aan de viering van Witte Donderdag waarmee de overleden leden van de *familia* bij de viering worden betrokken.
- Pas daarna wordt er midden in het schip een maaltijd gehouden door de dames en de presbyteri gezamenlijk. Zowel de plaats als de gezamenlijkheid laten zien dat

¹¹⁹⁶ Zie § 4.2.2 en § 4.2.4.2.

men in Thorn vrijzinnig denkt over de kerkelijke regels met betrekking tot de vermeende cultische onreinheid van vrouwen.

In het algemeen kan verder geconcludeerd worden dat de viering van Witte Donderdag sober van karakter is. De processie naar het *mandatum pauperum* vindt plaats zonder enig ceremonieel en men komt in stilte terug. Ook het wegbrengen van het sacrament gebeurt op een eenvoudige wijze. De namiddagviering wordt geleid door een officiant zonder diaken en subdiaken met als gevolg dat de evangelieteksten door hem worden gezongen en niet door een diaken, zoals algemeen gebruikelijk is ten tijde van *Officia Propria*. Opvallend is het actieve aandeel van de dames. Tijdens het boeteritueel bevinden ze zich als gelijkwaardigen met de clerus in het hoogkoor; verder zingen ze alle antifonen van het *mandatum pauperum*, de gezangen van de mis en de vespers en vrijwel alle gezangen van de middagviering. Een viering van Witte Donderdag zonder het dominante aandeel van de dames is in Thorn ondenkbaar.

4.4 GOEDE VRIJDAG

Officia Propria, fol. 45-61

4.4.1 Inleiding

De oudste getuigenis van een zelfstandige viering van Goede Vrijdag is het verslag dat Egeria geeft van de wijze waarop die dag werd gevierd in Jeruzalem op het einde van de vierde eeuw.¹¹⁹⁷ De twee hoofddelen van die viering waren een individuele kruisverering door alle aanwezigen tijdens de voormiddag en een omvangrijke woorddienst met lezingen, hymnen en gebeden in de namiddag. In Rome bestond de liturgie van Goede Vrijdag aanvankelijk echter alleen uit een woorddienst. Rond het einde van de zevende eeuw werden daaraan twee elementen toegevoegd: een kruisverering en een communieritus. De woorddienst, de kruisverering en de communieritus blijven in de verdere ontwikkeling van de liturgie van Goede Vrijdag de hoofddelen van de viering.¹¹⁹⁸ Ook in de geraadpleegde ordinarii zijn dat de kerndelen.¹¹⁹⁹

De woorddienst bestaat uit lezingen, gezangen en gebeden en het inhoudelijk schema ligt sinds de zevende eeuw vast¹²⁰⁰ en ook de geraadpleegde ordinarii laten over het algemeen hetzelfde schema zien. De kruisverering is in de tweede helft van de negende eeuw in het Frankische gebied deel geworden van een uitgebreide ritus die wordt begonnen met het voor het altaar brengen van het verholde kruis, waarbij het *Trishagion* wordt gezongen.¹²⁰¹ Daarna wordt het kruis onthuld onder het zingen van de antifoon *Ecce lignum crucis* en tenslotte volgt de kruisverering.¹²⁰² Het ritueel

¹¹⁹⁷ CChr.SL 175, 79-82. Cf. Maraval (1982), 280-291 (met vertaling in het Frans). Voor een vertaling in het Nederlands zie Ledegang (1991), 88-91. Voor een vertaling in het Nederlands naast de latijnse tekst zie Hunink (2011), 148-155.

¹¹⁹⁸ Cf. Klöckener (1991), 227.

¹¹⁹⁹ Over de liturgie van Goede Vrijdag en de geschiedenis daarvan zie Eisenhofer I (1932), 524-532; Capelle (1953); Römer (1955); Lengeling (1956); Jounel (1961-c); Lechner (1953), 151-154; Auf der Maur (1983), 107-113; Klöckener (1991); Talley (1991), 37-47; Bieritz (1988), 111-114; Van Tongeren (1990); Kurzeja in LO Trier, 136-139; H. Schmidt, 'Goede Vrijdag', in: LitWb I, kolom 885-897. Voor de geschiedenis van de kruisverering zie Van Tongeren (1990); Van Tongeren (2006-b); Van Tongeren (2013-a).

Over plaatselijke gebruiken en volksgeloof in verband met Goede Vrijdag zie Bik II (1957), 117-126; Lamberts (2001), 90-92, 98-99, 101-102; Paul Sartori, 'Karfreitag', in: HWDA IV, kolom 985-1000; Paul Sartori 'Karfreitagsei', in: HWDA IV, kolom 1000-1002; Paul Sartori, 'Karfreitagswasser', in: HWDA IV, kolom 1002-1004; A. Wrede, 'Judas Ischarioth', in: HWDA IV, kolom 800-808.

¹²⁰⁰ Römer (1955), 52. De inhoud van de woorddienst komt nader aan de orde in § 4.4.3.2.

¹²⁰¹ Het *Trishagion* is een gezang dat bestaat uit een drievoudige acclamatie en een smeekbede in het Grieks en in het Latijn: *hagios ho theos, hagios ischuros, hagios athanathos, eleison himas; sanctus deus, sanctus fortis, sanctus immortalis, miserere nobis* (A. Hollaardt, 'Tris(h)agion', in: LitWb II, kolom 2712-2715; Van Tongeren (2013-a), 20, noot 39).

¹²⁰² OR XXXI (Andrieu, OR, III, 497-498). Cf. Van Tongeren (2006-b), 254-255; idem (2007), 66; Römer (1955), 74.

van het brengen van het verholde kruis wordt later verder uitgebreid en daarbij wordt het *Trishagion* gecombineerd met de eerste drie verzen van de *Improperia*.¹²⁰³ Deze uitgebreide vorm van het ritueel is bekend vanaf het einde van de tiende eeuw.¹²⁰⁴

Aan de communie ging in de presbyterale liturgie van Rome al voor het einde van de zevende eeuw een korte voorbereidende ritus vooraf, die bestond uit het *Pater noster* en het *embolisme*.¹²⁰⁵ Vanaf de tweede helft van de achtste eeuw wordt deze voorbereidende ritus verder uitgebreid. Behalve het Sacrament (in de gedaante van brood) wordt ook niet-geconsacreerde wijn naar het altaar gebracht en na het embolisme worden de geconsacreerde hostie en de wijn met elkaar vermengd.¹²⁰⁶ Deze *commixtio* of *immixtio* is aanleiding om aan de ritus één of meer rituelen en/of formules toe te voegen die zijn ontleend aan de mis. Het geheel dat op die wijze ontstaat, wordt *missa praesantificationum* genoemd.¹²⁰⁷ Ook het brengen van het Sacrament aan het begin van de communieritus ontwikkelt zich verder en in de hoge middeleeuwen is het in een aantal plaatsen uitgegroeid tot een feestelijke theophorische processie.

In de meeste ordinarii zijn ook de vespers geïntegreerd in de viering en over het algemeen vermelden de ordinarii dan ook de volgende onderdelen in de aangegeven volgorde: woorddienst, kruisritus, communieritus, vespers. Verder is vanaf de tweede helft van de tiende eeuw een ritueel bekend dat bestaat uit de symbolische graflegging van de overleden Heer (*depositio*).¹²⁰⁸ Deze graflegging wordt in veel ordinarii vermeld maar ze staat niet overal op dezelfde plaats in de viering. In een aantal ordinarii staat ze tussen de kruisritus en de communieritus,¹²⁰⁹ in enkele andere tussen de communieritus en de vespers¹²¹⁰ en in weer andere achter de vespers als laatste onderdeel

¹²⁰³ Deze drie verzen vormen samen de grote *Improperia* (verwijten). Daarnaast zijn er de kleine *Improperia*: de negen zogenaamde *Ego*-klachten (Van Tongeren (2006-b), 255, noot 44). Cf. H. Schmidt, 'Goede Vrijdag', in: LitWb I, kolom 890 en 891. In de geraadpleegde ordinarii zijn de kleine *Improperia* niet aangetroffen.

¹²⁰⁴ Dit uitgebreide ritueel wordt vermeld in de *Regularis Concordia*, die dateert van ongeveer 970 (Reg Conc, 42).

¹²⁰⁵ Mohlberg (1960), 67.

Het *embolisme* (toevoeging) is het gebed dat begint met de woorden *Libera nos quaesumus*. Het is een verdere uitwerking is van de slotbede van het *Pater noster* (A. Snijders, 'Embolisme', in: LitWb I, kolom 657).

¹²⁰⁶ OR XXIV (Andrieu, OR, III, 294). Cf. Van Tongeren (2006-b), 253 en Römer (1955), 88.

De discussie over de vraag welke uitwerking het toevoegen van de geconsacreerde hostie heeft op de niet geconsacreerde wijn komt ter sprake in § 4.4.5.

¹²⁰⁷ De *missa praesantificationum* komt nader aan de orde in § 4.4.5.

¹²⁰⁸ De oudste vermeldingen van de *depositio* staan in de *Regularis Concordia* (Reg Conc, 44) en in een *Vita* van Ulrich van Augsburg († 973). Cf. Young (1920), 17; Brooks (1921), 32; Gschwend (1965), 11-12.

¹²⁰⁹ Zo in Reg Conc, 44-45 en onder meer de volgende ordinarii: LO Barking, 100; LO Keulen-Ursula, 126; LO Maastricht-OLV, 66.

¹²¹⁰ Zo in bijvoorbeeld LO Keulen-Apostelen, 228 en LO Keulen-Gereon, 272.

van de viering.¹²¹¹ In de Nederlanden kent de *depositio* maar een beperkte verbreding.¹²¹²

In hoofdzaak in overeenstemming met wat algemeen gebruikelijk is ten tijde van *Officia Propria* bestaat de viering van Goede Vrijdag in de abdijkerk van Thorn uit de volgende onderdelen: - een preek, gevolgd door een zegening met relieken; - de kleine getijden; - de woorddienst; - de kruisritus: Improperia, kruisonthulling en kruisverering; - de communieritus en aansluitend de vespers; - de graflegging.

4.4.2 Een preek met zegening en een protest in de kleine getijden

Officia Propria behandelt Goede Vrijdag onder de titel *In die Parasceves*.¹²¹³ De activiteiten op die dag beginnen in Thorn 's morgens om vier uur. Op dat tijdstip slaat de koster op alle deuren van de abdij om iedereen op te roepen voor het bijwonen van een preek over het lijden van de Heer, die gehouden zal worden door een Minderbroeder uit Roermond.¹²¹⁴

Uit de tijd van de kerkvaders zijn enkele preken voor Goede Vrijdag bewaard, die echter niet aan het begin van de dag gehouden werden maar na het evangelie van de woorddienst.¹²¹⁵ In latere tijd komt de preek pas weer voor in enkele liturgische bronnen uit de late middeleeuwen.¹²¹⁶ Maar dat de dag ermee wordt begonnen, is behalve in Thorn alleen aangetroffen in een zestiende-eeuwse ordinarius uit Klosterneuburg.¹²¹⁷ Dat is dus waarschijnlijk een gebruik dat zich pas op het einde van de middeleeuwen voordoet en dan slechts sporadisch.

Voor of tijdens de preek heeft de koster op het Georgiusaltaar een altaardwaal gelegd en daarop tussen twee kaarsen de relikwieën van het Heilig Kruis en de Doornenkroon geplaatst.¹²¹⁸ Ze blijven op dat altaar staan totdat tijdens de Improperia voor de derde keer *Sancte Deus* gezongen wordt. Voor zover kon worden nagegaan is

¹²¹¹ Bijvoorbeeld: LO Bonn-Cassius (1), 49; LO Essen, 56; LO Gerresheim, 202; LO Paderborn, 194 en LO Trier 489-490.

¹²¹² Van Tongeren (2006-b), 268. De *depositio* wordt genoemd in LO Maastricht-OLV, 66 en LO Utrecht-Martinus, [26]. Ze wordt niet vermeld in de ordinarii van Anderlecht, Atrecht/ Arras, Doornik/ Tournai, Egmond, Leuven, Rijssel/ Lille, Tongeren, de Servaaskerk in Maastricht en de Mariakerk in Utrecht. Voor studies over de *depositio* zie § 1.4, noot 64.

¹²¹³ Andere benamingen voor Goede Vrijdag worden vermeld in: Browe (1930), 62-63; Auf der Maur (1983), 107-108; Bärsch (1997), 102-103.

¹²¹⁴ Het is in Thorn gebruik dat op een aantal feestdagen een preek wordt gehouden door een geestelijke uit een van de kloosters in de regio. Zie § 3.5.4.

¹²¹⁵ Römer (1955), 65.

¹²¹⁶ In het nonnenklooster van Barking is er een preek na de maaltijd (LO Barking, 101). In Breslau en de abdij van Fulda is er een preek in de woorddienst tussen het Lijdensverhaal en de gebeden (Schubert (1926), 229; Hilpisch (1963), 193). In Neurenberg is er een preek na de metten en een tweede in de namiddag (Schlemmer (1980), 216-217). Cf. Bärsch (1997), 116, noot 113.

¹²¹⁷ Schabes (1930), 137. Cf. noot 1216.

¹²¹⁸ Over de relieken van de abdij van Thorn zie § 3.5.1.2.

Thorn de enige plaats waar al vóór de woorddienst relikwieën onverhuld worden uitgesteld.¹²¹⁹

Na de preek geeft de *sacerdos* (de Minderbroeder die de preek heeft gehouden) de zegen aan ieder afzonderlijk met de relikwieën die de koster heeft klaargezet en daarbij wordt er geofferd.¹²²⁰ Eerst komen de dames aan de beurt, dan de kanunniken en de priesters volgens rangorde. Het is bijzonder maar niet uniek voor Thorn dat de dames hiërarchisch vooraan staan.¹²²¹

Om acht uur wordt er als oproep voor de prime op de deuren van de kerk geslagen, zoals ook op de vorige dag. Daarna zingen de dames alle kleine getijden geclusterd achter elkaar.¹²²² Tussen de getijden slaan ze met stenen drie keer op een houten bankje (*scabella*). Dit merkwaardige gebruik is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen. Het moet een flink geluid gegeven hebben want de dames zingen zoals gebruikelijk de kleine getijden op hun koor en de abdijkerk is verder op dat moment een lege, galmende ruimte.

Wat is de betekenis van deze opvallende activiteit van de dames? In de middeleeuwen bestond het gebruik om tijdens de metten van Witte Donderdag op banken en muren te slaan als protest tegen het verraad van Judas.¹²²³ Een dergelijke activiteit is bekend uit de ordinarius van Zurzach en het geëigende moment daarvoor is de antifoon *Traditor* omdat die het verraad van Judas vertelt.¹²²⁴ Wanneer in Zurzach op het einde van de lauden van Witte Donderdag na het canticum *Benedictus* de antifoon *Traditor* wordt herhaald, maken de koorknapen een enorme hoeveelheid lawaai door houten planken tegen elkaar te slaan.¹²²⁵

Iets dergelijks vindt in de abdij van Thorn plaats tijdens de kleine getijden van Goede Vrijdag en niet op Witte Donderdag. Dat lijkt een vreemde plaats maar vanuit het perspectief van de historische volgorde van de feiten zoals die in het evangelie

¹²¹⁹ In de Arnulfusabdij van Metz worden eveneens relikwieën klaargezet vóór de woorddienst maar die blijven tot de kruisverering verhuld met een kleed (LO Metz-Arnulf, 167). Ook de ordinarius van Tongeren vermeldt dat de kruisrelik verhuld wordt klaargezet (LO Tongeren, 161).

Kruisreliken worden bij de rubrieken van Goede Vrijdag eveneens vermeld in: LO Amiens, 227; LO Barking, 99; Grad Rouen, 50; LO Bayeux, 132; LO Maastricht-OLV; LO Utrecht-Maria. In Essen zijn op het altaar van het koor van de dames reliken van heiligen geplaatst (LO Essen, 53).

¹²²⁰ Over preken door bedelmonniken en de koppeling van relikenverering en offeren zie § 3.5.4.

¹²²¹ Deze hiërarchische volgorde komt in *Officia Propria* op meerdere plaatsen voor maar ze is ook bekend uit het damessticht Essen. Cf. § 4.2.2, noot 929.

¹²²² Cf. § 4.3.2, noot 1028.

¹²²³ A. Wrede, 'Judas Ischarioth', in: HWDA IV, kolom 800-808. Daarin worden ook volksgebruiken behandeld die in de Goede Week plaatsvinden in verband met Judas en zijn verraad. In sommige van die gebruiken wordt Judas gezien als een demon die verdreven moet worden.

¹²²⁴ *Traditor autem dedit eis signum dicens: Quem osculatus fuero ipse est tenete eum. V/ Et accedens ad Jesum dixit: Ave Rabbi. Et osculatus est eum traditor* (CAO 5169). De tekst van deze antifoon is ontleend aan Matth. 26: 48-49.

¹²²⁵ "Et post Ps. *Benedictus* denuo incipitur Ant. *Traditor*. Tunc pueri faciunt multum sonitum et strepitum concuciendio ligna et tabulas et cetera" (LO Zurzach, 201).

worden verteld, loopt de antifoon *Traditor* in de lauden van Witte Donderdag op de gebeurtenissen vooruit,¹²²⁶ omdat hij al gezongen wordt voordat het Laatste Avondmaal wordt herdacht, waarin Jezus het verraad van Judas aankondigt.¹²²⁷ De plaats in de kleine getijden van Goede Vrijdag is juist, omdat dan inmiddels het verraad van Judas heeft plaatsgevonden. De betekenis van de activiteit van de dames is ongetwijfeld gelijk aan die in Zurzach: een demonstratief protest tegen het verraad van Judas. Deze luidruchtige demonstratie tijdens een eredienst in de late middeleeuwen is vooral uniek omdat het dames zijn die hun afkeuring laten blijken.

4.4.3 De woorddienst

4.4.3.1 Inleiding en voorbereidingen

De gewoonte om op de drie laatste dagen van de Goede Week voorafgaand aan de woorddienst nieuw vuur te maken en dat te wijden bestaat ten tijde van *Officia Propria* niet meer. Dit drie maal uitgevoerde ritueel is volgens Römer in gebruik tot in de twaalfde eeuw.¹²²⁸ Het wordt echter ook nog vermeld in enkele bronnen die dateren van de dertiende eeuw.¹²²⁹ Sinds die tijd wordt het nieuwe vuur alleen nog aangemaakt en gewijd op paaszaterdag. Ook in Thorn is dat het geval.¹²³⁰

Tot in de veertiende eeuw is het gebruikelijk om de Goede-Vrijdagviering te beginnen op het tijdstip van het overlijden van Christus, zoals dat wordt vermeld in Matt. 27: 46: op het negende uur, dat wil zeggen om drie uur in de middag. Daarna werd het de gewoonte om de viering naar de voormiddag te verschuiven.¹²³¹ In Thorn begint de woorddienst al relatief vroeg in de morgen. Zoals hiervoor al is gezegd, wordt om acht uur opgeroepen voor de prime en daarna worden alle kleine getijden als één cluster gezongen. Die viering duurt ongeveer een uur.¹²³² Aansluitend, dus om ongeveer negen uur, begint de eigenlijke Goede-Vrijdagviering.¹²³³ Ze bestaat uit de volgende onderdelen in de aangegeven volgorde: de woorddienst, de kruisritus, de

¹²²⁶ Cf. Pascher (1963), 132.

¹²²⁷ Matth. 26: 21-25.

¹²²⁸ Römer (1955), 46-49. Cf. Bärsch (1997), 106.

Over de wijding van het vuur op de laatste drie dagen van de Goede Week zie Franz I (1909), 507-518 en MacGregor (1992), 135-175.

¹²²⁹ LO Fécamp, 229; LO Metz-Arnulf, 167; LO Rheinau, 128; Grad Rouen, 48; LO Rouen/Avranches, 33; LO Utrecht-Martinus, [36].

¹²³⁰ Zie § 4.5.3.

¹²³¹ Römer (1955), 44-46; Lengeling (1956), 446-447. Cf. Cf. Bärsch (1997), 103.

In enkele plaatsen begint de woorddienst op het zesde uur (om twaalf uur 's middags): LO Bayeux, 131; LO Gerresheim, 200; LO Keulen-Ursula (*circa meridiem*); LO Maastricht-OLV, 64.

¹²³² In Tongeren wordt opgeroepen voor de prime rond acht uur in de morgen. Dan worden de kleine getijden als één cluster gevierd. Aansluitend begint om ongeveer negen uur de woorddienst (LO Tongeren, 159). De viering van de geclusterde kleine getijden duurt dus ongeveer een uur.

¹²³³ In Klosterneuburg begint de woorddienst al om acht uur in de morgen (Schabes (1930), 133.

communieviering (*missa praesantificationum*) met aansluitend de vespers en ten slotte de graflegging (*depositio*).

Tijdens de kleine getijden en kort voordat de woorddienst begint, heeft de koster al een aantal voorbereidingen getroffen. In de Annakapel heeft hij het graf van de Heer in gereedheid gebracht. Zoals verderop zal blijken, bevindt dat graf zich niet óp het Anna-altaar maar ervóór. Het moet een katafalk of iets dergelijks zijn geweest. Vergeleken met wat in veel plaatsen gebruikelijk is, is dat een zeer eenvoudige vormgeving.¹²³⁴ De koster heeft het ‘graf’ bedekt met een groot kleed dat daarvoor bestemd is. Daarop heeft hij twee kleden en een amict klaargelegd. Het is zeer uitzonderlijk dat het graf in gereedheid wordt gebracht tijdens de kleine getijden en in de geraadpleegde ordinarii komt het niet voor.¹²³⁵ Het is algemeen gebruikelijk dat dat al eerder gebeurt.¹²³⁶

Op het hoofdaltaar heeft de koster een kruis geplaatst dat met een kleed is bedekt.¹²³⁷ Het is het kruis dat gebruikt zal worden voor de kruisonthulling en kruisverering op het dameskoor, zoals verderop zal blijken. Over het algemeen is het gebruikelijk dat het kruis pas te voorschijn wordt gehaald nadat de woorddienst is beëindigd en meestal heeft het tevoren zijn plaats achter het altaar.¹²³⁸ Dat het bedekte kruis al tijdens de woorddienst op het hoofdaltaar staat, is een zeldzaamheid.¹²³⁹

De koster van Thorn heeft een kistje waarin hij twee doekjes bewaart. Die doekjes heeft hij eveneens op het hoofdaltaar klaargelegd. Ze zullen gebruikt worden wanneer tijdens het Lijdensverhaal de woorden *Partita sunt vestimenta* worden gezongen. Ook heeft de koster negen kaarsen klaargezet die tijdens de woorddienst worden aangestoken. Er zijn maar enkele ordinarii die iets vermelden over het gebruik van kaarsen tijdens de woorddienst en de missa praesantificationum. Er blijkt uit dat men daarbij meestal soberheid betracht.¹²⁴⁰ In dat verband is het aantal kaarsen in Thorn uitzonderlijk. In *Officia Propria* komt de vermelding dat er negen kaarsen worden aangestoken herhaaldelijk voor bij grotere feesten. Het gebruik op Goede Vrijdag sluit daarbij aan en de mogelijkheid om met een sober gebruik van kaarsen het bijzonder karakter van Goede Vrijdag te benadrukken wordt zo doende niet aangegrepen.

Officia Propria benoemt de Goede-Vrijdagviering met het woord *officium*. Ook in een aantal andere bronnen wordt dat woord gebruikt als naam of als titel. Daarnaast

¹²³⁴ Brooks (1921) behandelt de vormgeving van het graf van Christus in de christelijke kunst en in kerken. Kroesen (2000) schetst de historische ontwikkeling van de vormgeving van het graf van Christus en het gebruik ervan, onder andere in de liturgie van de Goede Week. Sheingorn (1987) bestaat grotendeels uit een catalogus van Christusgraven die in Engeland nog bestaan of waarover anderszins gegevens bekend zijn.

¹²³⁵ Een paar voorbeelden worden vermeld in Brooks (1921), 66-67.

¹²³⁶ Cf. LO Bayeux, 130.

¹²³⁷ Alleen hier wordt het woord *cappa* gebruikt voor het kleed waarmee het kruis is bedekt. In het vervolg wordt dat kleed steeds aangeduid met het woord *casula*.

¹²³⁸ Cf. Bärsch (1997), 120, noot 151.

¹²³⁹ Het is slechts aangetroffen in LO Metz-Arnulf, 167-168 en LO St.-Denis, 382.

¹²⁴⁰ In Metz en Oigny worden twee kaarsen gebruikt (LO Metz, 351; LO Oigny, 23), in het Cassiussticht in Bonn en in Genève maar één (LO Bonn-Cassius (2), 237; LO Genève, 132), in de abdij St.-Lô van Rouen en Paderborn geen (LO Rouen-St.-Lô, 173; LO Paderborn, 193). In Lille worden wel de tijdens de mis gebruikelijke kaarsen ontstoken: *accenduntur luminaria quae in missa solent accendi* (LO Lille, 47).

komt ook vaak de titel *ad missam* voor.¹²⁴¹ Dat laatste duidt erop dat men de Goede Vrijdagviering ziet als een geheel waarin de woorddienst een deel is van de missa praesanctificatorum.

De woorddienst sluit in Thorn zonder onderbreking aan op de noon. Over de binnenkomst van de officiant en zijn assistenten wordt niets vermeld maar uit het vervolg blijkt dat ze vanuit de sacristie naar het hoofdaltaar komen.¹²⁴² Waarschijnlijk gebeurt dat zonder enig ceremonieel, zoals dat in Thorn ook op andere feestdagen gebruikelijk is.¹²⁴³ Voor kerken waarin het op andere feestdagen wel gebruikelijk is dat deze intocht met ceremonieel gepaard gaat, kan een sobere intocht op Goede Vrijdag gezien worden als een teken van de droeve sfeer van die dag.¹²⁴⁴ Voor Thorn is dat dus niet het geval.

Ook de kleding van de officiant en zijn assistenten wordt niet vermeld. Wel is duidelijk dat ze geen kazuifel aan hebben want verderop blijkt dat ze dat pas dragen tijdens de missa praesanctificatorum. Ook in een aantal andere plaatsen wordt tijdens de woorddienst geen kazuifel gedragen.¹²⁴⁵ In veel plaatsen is dat echter wel het geval.¹²⁴⁶ Dat duidt erop – evenals de benaming *ad missam* – dat men de woorddienst beschouwt als het begin van de misviering. In Thorn wordt echter noch door de naam noch door de paramenten een relatie gelegd tussen de woorddienst en de missa praesanctificatorum.

4.4.3.2 Inhoud en uitvoering van de woorddienst

Het is in de middeleeuwen algemeen gebruikelijk dat op Goede Vrijdag de woorddienst inhoudelijk bestaat uit de volgende elementen:¹²⁴⁷ eerste lezing *In tribulatione* (Os. 6: 1-6), tractus *Domine audivi*, oratie *Deus a quo et Judas*, tweede lezing *Dixit Dominus* (Exod. 12: 1-11), tractus *Eripe me*, Lijdensverhaal *Egressus est Jesus* (Joh. 18 en 19) en de plechtige gebeden (*orationes sollemnes*). *Officia Propria* volgt dit algemene schema maar geeft het onvolledig weer: de incipits van de lezingen en van de oraties worden niet vermeld.

¹²⁴¹ Voor een specificatie van bronnen die *officium*, respectievelijk *ad missam* gebruiken om de viering aan te duiden zie Bärsch (1997), 104, noot 30.

¹²⁴² Op het einde van de kruisritus vermeldt *Officia Propria* dat ze teruggaan naar de sacristie.

¹²⁴³ Een intocht van de officiant met enig ceremonieel aan het begin van een viering wordt in *Officia Propria* voor geen enkele feestdag vermeld.

¹²⁴⁴ Cf. Lengeling (1956), 447.

¹²⁴⁵ Voor een specificatie van die plaatsen zie Bärsch (1997), 104, noot 31.

¹²⁴⁶ Voor een specificatie van die plaatsen zie Bärsch (1997), 104, noot 32.

¹²⁴⁷ Cf. Römer (1955), 51-69; Auf der Maur (1983), 108-109; Klöckener (1991), 227.

De beide tractussen worden in Thorn door de dames gezongen.¹²⁴⁸ De lezingen en het evangelie worden conform algemeen gebruik zonder openingsformule gezongen.¹²⁴⁹ Verder wordt de tweede lezing gezongen door de subdiaken en het evangelie door de diaken, eveneens in overeenstemming met het algemeen gebruik.¹²⁵⁰

Tot in de dertiende eeuw werden de twee lezingen allebei voorgedragen door de subdiaken. Voor de tijd daarna laten de ordinarii zien dat de eerste lezing behalve door de subdiaken ook door anderen verzorgd kan worden. Meestal zijn dat clerici van een lagere rang.¹²⁵¹ Door deze ontwikkeling krijgt de tweede lezing een hogere status dan de eerste en er ontstaat een zekere parallel met de mis, waarin de tweede lezing bestaat uit het epistel.¹²⁵² In enkele ordinarii wordt dan ook bij de tweede lezing verwezen naar het epistel.¹²⁵³

Haaks op deze ontwikkeling staat dat in Thorn de eerste lezing wordt gezongen door de officiant. Voor zover kon worden nagegaan, komt dat nergens anders voor. Waarschijnlijk kan het verklaard worden doordat het in Thorn de gewoonte is, dat er – afgezien van de officiant en zijn assistenten – door geen van de clerici solo wordt gezongen. De eerste lezing zou dan toebedeeld zijn aan de officiant omdat conform algemeen gebruik de subdiaken de tweede lezing zingt en de diaken het evangelie.

De diaken begint het Lijdensverhaal te zingen zonder enig voorafgaand ceremonieel. Dat *Officia Propria* daarmee terugvalt op de oude Romeinse traditie, zoals Bärsch voor Essen veronderstelt,¹²⁵⁴ valt te betwijfelen. *Officia Propria* maakt namelijk bij geen enkel feest melding van een ceremonieel begin van het evangelie met kaarsdragers en wierook. Ook voor de intocht door de officiant aan het begin van de mis kent men in Thorn geen ceremonieel zoals hierboven al is gebleken. De verklaring moet dan ook eerder gezocht worden in de betrekkelijk sobere wijze waarop in Thorn over het algemeen de liturgie wordt gevierd. Een van de aspecten van die soberheid is dat aan de liturgische handelingen alleen wordt deelgenomen door de officiant en zijn assistenten.

¹²⁴⁸ Ook in de damesstichten Essen en Gerresheim worden de tractussen door de dames gezongen (LO Essen, 50; LO Gerresheim, 201). LO Keulen-Ursula geeft hierover geen informatie.

¹²⁴⁹ Römer (1955), 57; Bärsch (1997), 110.

¹²⁵⁰ Römer (1955), 57.

¹²⁵¹ Bärsch (1997), 109-110. In een paar ordinarii wordt de eerste lezing echter uitgevoerd door een *sacerdos* maar het is daarbij duidelijk dat dat niet de officiant is (LO Arras, 158; LO St.-Denis, 382). De ordinarius van Egmond zegt dat de tweede lezing wordt gezegd door een “andere priester” (*alius sacerdos*) maar specificceert niet wie de eerste lezing verzorgt (LO Egmond, 183).

¹²⁵² Römer (1955), 57.

¹²⁵³ In Bayeux en St.-Denis wordt de tweede lezing *epistola* genoemd (LO Bayeux, 131; LO St.-Denis, 382). In het damessticht Gerresheim, het Gereonsticht van Keulen en Paderborn wordt de tweede lezing op dezelfde wijze gezongen als het epistel (LO Gerresheim, 201; LO Keulen-Gereon, 271; LO Paderborn, 193). In LO Prémontré, 63 en LO Oigny, 23 staat echter met exact dezelfde woorden dat de tweede lezing wordt gezongen zoals de eerste en niet zoals het epistel: *quam non ut epistola sed plane legat ut aliam lectionam*. Cf. Bärsch (1997), 110, noot 76.

¹²⁵⁴ Bärsch (1997), 113.

Wanneer tijdens het evangelie de woorden *Partiti sunt vestimenta me sibi* worden gezongen, worden er – zoals in veel plaatsen gebruikelijk was – twee doeken weggetrokken die daartoe zijn klaargelegd op het altaar.¹²⁵⁵ Met betrekking tot de personen die dat doen, laten de ordinarii plaatselijke verschillen zien¹²⁵⁶ en in Thorn zijn het de officiant en de subdiaken. Dat de officiant een van de twee is, is opmerkelijk en het is slechts in één andere plaats aangetroffen.¹²⁵⁷ Ook deze uitzonderlijke taak van de officiant kan verklaard worden vanuit de Thornse praktijk dat aan de liturgische handelingen alleen wordt deelgenomen door de officiant en zijn assistenten. De in een aantal ordinarii toegevoegde aanwijzing *in modum furantis* (zoals een dief dat doet) ontbreekt in *Officia Propria*.¹²⁵⁸ In Thorn is het ene doekje wit en het tweede heeft een andere kleur. Wellicht is dat om beter zichtbaar te maken dat ze als het ware uit elkaar worden getrokken.

De orationes sollemnes bestaan uit negen eenheden die ieder een inleiding en een gebed bevatten.¹²⁵⁹ In de inleidingen wordt per eenheid vermeld voor wie of wat het daarop volgende gebed is bestemd. Na de inleiding volgt de oproep om te knielen (*Flectamus genua*). Oorspronkelijk bad men dan in stilte voor de in de inleiding gegeven intentie, totdat de oproep om weer op te staan (*Levate*) werd gegeven. Dan volgde de oratie door de officiant terwijl men bleef staan.

Al kort na de achtste eeuw vervalt het stille gebed, knielt men tijdens de oratie en wordt het *Levate* pas gezongen op het einde daarvan.¹²⁶⁰ Dit algemeen geworden gebruik wordt ook in een aantal ordinarii expliciet vermeld.¹²⁶¹ Het ritueel verloopt dan voor elk van de negen eenheden als volgt. De officiant zingt staande de inleiding *Oremus dilectissimi*. Daarna zegt de diaken *Flectamus genua* en dan knielt iedereen tot het einde van de oratie. Na de oratie zingt de subdiaken *Levate* en dan gaat iedereen weer staan.¹²⁶² Vervolgens zingt de officiant staande de tweede inleiding, enzovoort. Ook in Thorn wordt het *Levate* ongetwijfeld na de oratie gezongen, hoewel

¹²⁵⁵ Over dit gebruik en de betekenis ervan zie Römer (1955), 62-66; Berger (1976), 72-73; Bärsch (1997), 113-116.

¹²⁵⁶ Zie voor een specificatie Bärsch (1997), 114, noot 102.

¹²⁵⁷ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht zijn het de officiant en de koster (LO Maastricht-OLV, 64 en 315).

¹²⁵⁸ Voor deze uitdrukking en vergelijkbare formuleringen zie Reg Conc, 42; LO Essen, 51; LO Keulen-Gereon, 271; LO Metz-Arnulf, 168; LO Paderborn, 193; LO Prémontré, 63; LO Reims, 128; LO Rheinau, 129; LO St.-Denis, 382; LO Zurzach, 104.

¹²⁵⁹ Auf der Maur (1983), 109. Over de geschiedenis van de orationes sollemnes zie Römer (1955), 66-70 en Bärsch (1997), 116-118. De inleidingen en de gebeden worden met incipits gespecificeerd in LO Fécamp, 230 en LO Laon, 113.

¹²⁶⁰ Römer (1955), 68; Lengeling (1956), 453; Bärsch (1997), 117.

¹²⁶¹ Zie bijvoorbeeld LO Keulen-Ursula, 125; LO Leuven/Anderlecht, 84; LO Maastricht-OLV, 65; LO Utrecht-Maria, 93.

¹²⁶² Een representatief voorbeeld van de vermelding van deze ordo in ordinarii is: “Finita passione, decanus stans ad dextrum cornu altaris ante librum dicat orationes sollemnes, sic incipiendo: *Oremus dilectissimi*, postea dicat decanus *Oremus*, dyaconus dicat *Flectamus genua*, et tunc omnes flectant genua usque ad finem orationis, et tunc dyaconus dicat *Levate*, et surgant omnes, et sic fit ad quamlibet orationem, excepto quod ad orationem que fit pro Judeis non flectuntur genua, eo quod ipsi hac die genuflexo illuserunt

Officia Propria dat niet vermeldt. Ook de in vrijwel alle ordinarii voorkomende vermelding dat er niet geknield wordt tijdens het gebed voor de Joden, ontbreekt.

De rubrieken betreffende de orationes sollemnes zijn in *Officia Propria* beknopt en luiden als volgt.

Onder het lijdensverhaal legt de koster drie kussens voor het altaar, waarop de officiant en zijn assistenten zullen zitten (*sedebunt*) terwijl de gebeden gezongen worden. Als het lijdensverhaal is afgelopen, volgen de gebeden, die op de volgende wijze worden gezongen. Ze worden begonnen (*Incipiuntur*) met *Oremus dilectissimi*. Ze worden beëindigd (*Finiuntur*) met *Deum Patrem omnipotentem*. De diaken: *Flectamus genua*. De subdiaken: *Levate*.

Het woord *sedebunt* in de eerste regel is in de context van de gebeden in eerste instantie wat verwarrend. Bedoeld moet zijn, dat de officiant en zijn assistenten op de klaargelegde kussens op hun knieën gaan zitten, telkens als na de inleiding op een gebed de diaken *Flectamus genua* heeft gezongen. Ook het laatste deel van deze rubriek vergt enige toelichting. *Oremus dilectissimi* is het begin van de eerste inleiding en *Deum Patrem omnipotentem* is daarvan het slot. In *Officia Propria* zijn deze woorden van noten voorzien. Daarmee is in feite de melodie gegeven van het begin en einde van elke inleiding want de begin- en eindwoorden zijn in elke inleiding weliswaar anders maar de melodie is steeds dezelfde.¹²⁶³ Dat verklaart ook waarom *Oremus dilectissimi* wordt voorafgegaan door het meervoud *Incipiuntur* en *Deum Patrem omnipotentem* door het meervoud *Finiuntur*: het meervoud heeft betrekking op het meervoudig gebruik van de melodie en niet op de woorden. Ook bij *Flectamus genua* en *Levate* is de melodie genoteerd. Op basis van deze gegevens wordt het duidelijk, dat het laatste deel van deze rubriek bedoeld is om aan te geven op welke melodie het begin en het einde van de inleidingen en de oproepen *Flectamus genua* en *Levate* gezongen moeten worden.

4.4.4 De kruisritus

De kruisritus sluit zonder onderbreking aan op de woorddienst en bestaat uit drie delen: de verwijten (*improperia*), de kruisonthulling (*denudatio crucis*) en de kruisverering (*adoratio crucis*).¹²⁶⁴

Domino” (LO Tongeren, 160). Hier en ook bijvoorbeeld in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht wordt het *Levate* niet door de subdiaken maar door de diaken gezongen.

¹²⁶³ Cf. bijvoorbeeld Missale Romanum 1936.

¹²⁶⁴ Voor de geschiedenis van de kruisritus zie Römer (1955), 70-80, Dalmais (1956), Van Tongeren (1990), Van Tongeren (2006-b), Van Tongeren (2013-b). Cf. Lengeling (1956), 454; Auf der Maur (1983), 110-111; Bärsch (1997), 119-132; Klöckener (1991), 227-228; H. Schmidt, ‘Goede Vrijdag’, in: LitWb I, kolom 888-892. Cf. Ühlein (1989).

4.4.4.1 De setting

Omdat het gebruik van de liturgische ruimte een belangrijk aspect is van de viering van de kruisritus in Thorn, is het dienstig eerst de setting te schetsen, zoals die er uitziet op het moment dat die ritus begint. De dames bevinden zich op dat moment op hun eigen koor op het westwerk achter in de kerk. Voor het altaar van de Elfduizend Maagden op dat koor heeft de koster twee of drie kussens klaargelegd met daarop het evangelieboek. Tijdens de orationes sollemnes heeft de koster voor de toren in het midden van de kerk (*ante turrim in medio ecclesie*) drie kussens neergelegd met daarop het kleine kleed dat hij gewoonlijk over de altaardwaal legt.¹²⁶⁵ Daarop heeft hij het kruisbeeld van het altaar van het Heilig Kruis gelegd. In het vervolg zal blijken dat dit kruis onverhuld is.

Wat bedoelt *Officia Propria* met *turris*? De kerktoren kan er niet mee bedoeld zijn want die staat op het westwerk en de *turris* bevindt zich in het midden van de kerk. Het enige wat dan in aanmerking kan komen voor de aanduiding met het woord *turris* moet wel de triomfboog zijn die zich bevindt tussen de twee pijlers bij de opgang naar het hoogkoor. Ook de uitdrukking *crux superioris* die verderop wordt gebruikt, duidt daar op.¹²⁶⁶ De koster heeft dus het kruis neergelegd voor de triomfboog en waarschijnlijk op een van de onderste treden van de opgang naar het hoogkoor. Dat is ook in meerdere ordinarii een gebruikelijke plaats voor de kruisverering.¹²⁶⁷

Onder de triomfboog staat op een balk de Calvariegroep.¹²⁶⁸ Zoals in het vervolg zal blijken is het kruis daarvan verhuld. Vooraan in het schip staat het Georgiusaltaar met daarop de relikwieën van de Doornenkroon en het Heilig Kruis tussen twee brandende kaarsen. In de Annakapel, de voorste zijkapel aan de zuidzijde van het schip, staat een met een groot kleed bedekte katafalk. Daarop liggen twee kleden en een amict. Op het hoofdaltaar staat een derde kruis dat eveneens verhuld is. De officiant staat voor het hoogaltaar. Voor hem – vanuit het schip gezien – staan de diaken en de subdiaken. Daar weer voor staan drie leerlingen met hun gezicht naar hen gekeerd. De overige clerus bevindt zich in de kanunnikenbanken links en rechts in de koorplaats tussen het schip en het presbyterium.¹²⁶⁹

4.4.4.2 De Improperia

De officiant neemt het bedekte kruis van het hoofdaltaar en keert zich met dat kruis in zijn handen naar het volk. Dan zingen de diaken en de subdiaken het eerste vers: *Popule meus quid feci tibi*. Omdat het kruis al op het altaar staat, wordt het – zoals eerder gezegd is – niet aan het begin van de kruisritus naar voren gebracht, zoals in

¹²⁶⁵ De rubriek zegt: *super tapitum mensenarii*: het kleed van degene die de zorg heeft voor het altaar.

¹²⁶⁶ Zie § 4.4.4.3, noot 1282.

¹²⁶⁷ Deze plaats wordt genoemd in onder andere LO Essen, 53; LO Lille, 48; LO Prémontré, 63-64.

¹²⁶⁸ De Calvariegroep is besproken in § 3.3.4.

¹²⁶⁹ *Officia Propria* vermeldt dat niet maar het kan geconcludeerd worden uit wat er tijdens de viering plaatsvindt.

veel plaatsen gebruikelijk is.¹²⁷⁰ Dat heeft consequenties voor de uitvoering van de Improperia. In een aantal plaatsen worden ze gezongen door degenen die het kruis dragen¹²⁷¹ maar omdat die in Thorn ontbreken, moet die taak door anderen uitgevoerd worden. Dergelijk solistisch zingen door een klein aantal clerici gebeurt in Thorn in de regel door de leerlingen. Die hebben hier echter de taak om het *Agyos* te zingen, zoals hierna blijkt. In aanmerking komen dan de officiant en zijn assistenten maar de Improperia worden alleen door de diaken en de subdiaken gezongen. Waarom de officiant niet meezingt, is niet duidelijk.¹²⁷²

Onder het *Popule meus* verlaten de kanunniken, de kapelaans, de andere priesters en leerlingen het koor en gaan naar het schip van de kerk. De rubriek zegt uitdrukkelijk dat daarbij geen vaandels worden meedragen. Waarschijnlijk is dat vermeld, omdat dat bij processies op sommige andere dagen, bijvoorbeeld de processie op Pasen, wel gebruikelijk is. Impliciet zegt deze vermelding dat van feestelijk ceremonieel wordt afgezien bij deze tocht.

Deze verplaatsing gebeurt zoals gebruikelijk in hiërarchische volgorde: de leerlingen lopen voorop en de kanunniken achteraan. *Officia Propria* zegt dat men zich *processionaliter* verplaatst. Daarmee wordt waarschijnlijk niet meer bedoeld dan de genoemde volgorde: er is geen processieceremonieel en tijdens deze tocht worden er geen processiegezangen uitgevoerd maar wordt het eerste vers van de Improperia gezongen.

Daarna zingen drie leerlingen *Agyos o Theos* terwijl ze vis-à-vis met de diaken en subdiaken staan. Daarmee staan ze in feite ook met hun gezicht naar het kruis. Ook enkele ordinarii vermelden een dergelijke opstelling van de zangers van het *Agyos*.¹²⁷³ De diaken en subdiaken zijn de vertolkers van de klachten van Christus en het *Agyos* van de leerlingen is daarop een antwoord: “Heilige, sterke en onsterfelijke God, heb medelijden met ons”. Omdat de clerus zich inmiddels in het schip bevindt, kunnen de leerlingen in deze dialoog dan ook gezien worden als representanten van de overige aanwezigen. Deze dialoog tussen Christus en zijn volk krijgt dramatische kracht door wat in het geheel van de viering slechts een klein detail lijkt te zijn: het vis-à-vis tegenover elkaar staan van de representanten van Christus en die van zijn volk.

Na het *Agyos* zingen de dames *Sanctus Deus*. En terwijl dat gezongen wordt, gaan de officiant en zijn assistenten naar het midden van het hoogkoor. Dan zingen de diaken en de subdiaken het tweede vers: *Quia eduxi te*. Dat wordt weer beantwoord door de drie leerlingen met *Agyos o Theos* en *Sanctus Deus* door de dames. Onder dit *Sanctus Deus* gaan de officiant en zijn assistenten naar de trappen van het hoogkoor. Dan zingen de diaken en de subdiaken het derde vers: *Quid ultra debui facere*. Dat wordt weer beantwoord met *Agyos o Theos* door de drie leerlingen en *Sanctus Deus*.

Terwijl de dames dat zingen, verlaten de officiant en de assistenten het hoogkoor en gaan naar het Georgiusaltaar. De relikwieën die op dat altaar staan, worden mee-

¹²⁷⁰ Zie bijvoorbeeld Reg Conc 42; LO Bonn-Cassius (2), 237; LO Utrecht-Maria, 93.

¹²⁷¹ Zie noot 1270.

¹²⁷² In Essen worden de Improperia gezongen door de officiant en zijn assistenten (LO Essen, 51-53).

¹²⁷³ Reg Conc, 42; LO Barking, 99; LO Besançon, 268; LO Keulen-Gereon, 271; LO Maas-tricht-OLV, 65; LO Metz-Arnulf, 169; LO Utrecht-Maria, 93.

genomen door de assistenten. De diaken draagt die van de Doornenkroon, de subdiaken die van het Heilig Kruis en samen met de officiant, die het verhulde kruis draagt, gaan ze het dameskoor op en daar worden de relikwieën op het altaar van de Elfduizend Maagden geplaatst.¹²⁷⁴

Dat het *Agyos* wordt gezongen door drie leerlingen komt overeen met het vaak vermelde gebruik dat het door een kleine solistische groep van meestal niet meer dan twee clerici wordt gezongen.¹²⁷⁵ Het *Sanctus* wordt altijd door het koor gezongen. In Thorn is dat het koor van de dames. Ook uit andere damesstichten is bekend dat de dames het *Sanctus* zingen.¹²⁷⁶ De verplaatsing door de officiant en zijn assistenten telkens wanneer het *Sanctus* wordt gezongen is eveneens conform het gebruik dat bekend is uit veel andere plaatsen.¹²⁷⁷

Doordat de officiant en de assistenten pas tijdens het laatste *Sanctus* van het hoogkoor komen en dan doorgaan naar het koor van de dames, ontstaat een merkwaardige situatie. Met het laatste *Sanctus* is het Improperia-deel van de ritus beëindigd en er volgen geen gezangen meer. Dat betekent dat de clerus, die zich al vanaf het begin van de Improperia in het schip bevindt, nu in stilte wordt gepasseerd door de officiant en zijn assistenten tijdens hun tocht met het kruis en de relikwieën naar het koor van de dames. De clerus blijft in het schip.

4.4.4.3 De kruisonthulling (*denudatio crucis*)

De oudste getuigenis voor de onthulling van het kruis staat in *Ordo Romanus XXXI*, die afkomstig is uit Noord-Frankrijk en die dateert uit de negende eeuw. Volgens die ordo wordt eerst het kruis onthuld en daarna wordt de antifoon *Ecce lignum crucis* gezongen.¹²⁷⁸ Een dramatiserende uitbreiding is bekend uit het Romeins Pontificale van de twaalfde eeuw. De onthulling vindt niet plaats vóór de antifoon maar ze wordt uitgevoerd in drie fasen terwijl de antifoon *Ecce lignum crucis* drie maal wordt gezongen.¹²⁷⁹

Volgens de meeste geraadpleegde ordinarii wordt de antifoon echter slechts één maal gezongen. Hij wordt dan gevolgd door een of meer verzen van *Beati immaculati in via* (psalm 118) en daarna wordt de antifoon herhaald. Volgens diezelfde ordinarii wordt in een aantal plaatsen het kruis ongefaseerd onthuld vóór de antifoon, conform

¹²⁷⁴ Een schematisch overzicht van de uitvoering van de Improperia in de abdij van Thorn staat in Van Acht (1985), 189. Het bevat echter meerdere onjuistheden.

¹²⁷⁵ Zie noot 1270.

¹²⁷⁶ Cf. LO Essen, 51-53; LO Keulen-Ursula, 125; Kohl (1975), 156 (Freckenhorst).

¹²⁷⁷ Deze drievoudige verplaatsing is vermeld in onder andere: Reg Conc, 42; LO Bonn-Cassius (2), 237; LO Essen, 51; LO Keulen-Gereon, 271; LO Keulen-Ursula, 125; LO Maastricht-OLV, 65; LO Utrecht-Maria, 93.

¹²⁷⁸ OR XXXI (Andrieu, OR, III, 498): “discooperiat eam [crucem] pontifex et incipiat excelsa voce: *Ecce lignum crucis*”. Cf. Römer (1955), 74.

¹²⁷⁹ *Cum autem primum cantare coeperit [pontifex] cantare hanc antiphonam [i.e. *Ecce lignum crucis*], debent crucem paululum discooperire, secundo plus, tertio totam* (Andrieu (1938), 236). Cf. Römer (1955), 76. Ook Durandus schrijft een onthulling in drie fasen voor: *et fit denudatio inter tres uices* (Durandus, Rat. VI, nr. 16 (Davril en Thibodeau (1998), 376)).

Ordo Romanus XXXI maar in een groter aantal plaatsen wordt het onthuld tijdens het zingen van de antifoon, eveneens ongefaseerd. Daarnaast is er een beperkt aantal ordinarii dat vermeldt dat de antifoon of het incipit daarvan drie maal wordt gezongen.¹²⁸⁰ Slechts twee daarvan vermelden expliciet dat het kruis wordt onthuld in drie fasen tijdens het drie maal zingen van de antifoon.¹²⁸¹

Volgens *Officia Propria* verloopt de kruisonthulling in de abdij van het damessticht Thorn als volgt.

Zodra de relikwieën neergezet zijn op het altaar van de Elfduizend Maagden, zingt de officiant terwijl hij voor dat altaar staat samen met de diaken drie keer *Ecce lignum Crucis*. Na de derde keer vervolgt het koor met: *In quo*. Als het *Ecce lignum Crucis* de eerste keer gezongen is, onthult de officiant buigend de rechterarm, na de tweede maal de linker en bij de derde keer het hele lichaam van het kruisbeeld. Tegelijkertijd onthult de koster het kruis op de balk onder de triomfboog¹²⁸² eveneens in drie fasen: eerst tot de borst, dan tot de knieën en daarna helemaal. Dan legt de officiant het onthulde kruis op de kussens die klaarliggen voor het altaar van de Elfduizend Maagden. Daarna gaan hij, de diaken en de subdiaken weer terug naar beneden. De relikwieën en het onthulde kruis blijven op het dameskoor.

Niet de hele antifoon maar alleen het incipit *Ecce lignum crucis* wordt drie maal gezongen en pas na de derde keer zingt het koor de rest van de antifoon. Dit gebruik komt zeer weinig voor.¹²⁸³ Als men het incipit of de hele de antifoon drie keer zingt, dan wordt in enkele plaatsen de antifoon de tweede en de derde keer telkens op een hogere toon gezongen.¹²⁸⁴ *Officia Propria* vermeldt die wijze van zingen echter niet.

Tijdens het zingen van het incipit *Ecce lignum crucis* worden in Thorn twee kruisen tegelijkertijd in drie fasen onthuld. Het ene is het kruis dat getoond is bij de Improperia en dat de officiant naar het koor van de dames heeft gebracht. Het andere is het kruis van de Calvariegroep en niet het kruis dat op een van de onderste treden van het hoogkoor is klaargelegd voor de adoratio door de clerus want dat is onverhuld, zoals eerder is gezegd.

Ook in enkele andere plaatsen is er bij de denudatio sprake van twee kruisen.¹²⁸⁵ De wijze waarop dat in het damessticht Essen plaatsvindt, vertoont grote overeen-

¹²⁸⁰ LO Besançon, 268; LO Essen, 52-53; LO Fécamp, 231; LO Keulen-Dom, 140; LO Leuven/ Anderlecht, 85 (Anderlecht); LO Maastricht-OLV, 65; LO Tongeren, 161; LO Utrecht-Maria, 94.

¹²⁸¹ LO Besançon, 268 en LO Essen, 52-53. Alleen in de ordinarius van Essen zijn de drie fasen beschreven: eerst tot de borst, dan tot de navel en vervolgens helemaal.

¹²⁸² *Officia Propria* duidt op deze plaats het triomfkruis aan met *crux superioris*.

¹²⁸³ Het is alleen aangetroffen in LO Maastricht-OLV, 65 en LO Tongeren, 161. Mogelijk werd ook in de Maria-kerk van Utrecht alleen het incipit drie maal gezongen maar de ordinarius is daarover niet duidelijk (LO Utrecht-Maria, 94).

¹²⁸⁴ LO Besançon, 268; LO Essen, 52-53; LO Keulen-Dom, 140; LO Tongeren, 161.

¹²⁸⁵ - Bij de Premonstratenzers wordt een tweede kruis dat niet verhuld is, naar buiten het hoogkoor gebracht voor de adoratio door leken (LO Prémontré, 64).

- In de Arnulfusabdij van Metz wordt een kruis *in medio ecclesie* (zeer waarschijnlijk het triomfkruis) tegelijk onthuld met het kruis dat bestemd is voor de adoratio. Dat

komst met de kruisonthulling in Thorn. In Essen worden eveneens twee kruisen tegelijk onthuld en eveneens in drie fasen maar dat gebeurt op dezelfde plaats: vooraan in het hoogkoor. Daarna wordt het voornaamste kruis (*crux argentea*) naar het koor van de dames gebracht voor de kruisverering door de dames en het andere naar het Kruisaltaar voor de adoratio door de clerus en de aanwezige leken.¹²⁸⁶

Punt van overeenkomst is niet alleen dat de onthulling wordt uitgevoerd in drie stappen maar vooral ook dat het voornaamste kruis bestemd is voor de adoratio door de dames en niet voor de verering door de clerus. Dat kan beschouwd worden als een symptoom van de invloedrijke positie die de dames innemen. In Thorn is die positie nog sterker dan in Essen. De invloed van de dames gaat daar zo ver dat de onthulling van het kruis niet, zoals algemeen gebruikelijk, plaatsvindt vooraan in de kerk, zodat ze door iedereen gezien kan worden maar in de beslotenheid van hun eigen koor.

Dat impliceert dat deze onthulling alleen door de dames is waar te nemen. Blijkbaar heeft men toch ook een onthulling willen laten zien aan degenen die zich in het schip van de kerk bevinden door tegelijk met de kruisonthulling op het koor van de dames het Calvariekruis eveneens in drie fasen te laten onthullen door de koster. Gezien de grootte van het Calvariekruis en de hoogte van de triomfbalk waarop het staat, is zijn activiteit ongetwijfeld spectaculair. Het is echter geen ritueel maar slechts een synchrone visualisering van de rituele onthulling van het kruis op het koor van de dames. Deze merkwaardige gang van zaken komt – voor zover kon worden nagegaan – nergens anders voor, ook niet in damesstichten, en ze is dan ook volstrekt uniek.

4.4.4.4 De kruisverering (*adoratio crucis*)

De officiant, de diaken en de subdiaken gaan naar het kruis dat bij de triomfboog ligt en vereren dat kruis één voor één in hiërarchische volgorde. Tegelijkertijd vereren de dames het kruis op hun koor op dezelfde wijze, dat wil zeggen één voor één en in rangorde. Ondertussen worden de antifonen *Ecce lignum Crucis* en *Crucem tuam adoramus* en de hymne *Crux fidelis* gezongen.

Er is een adoratio van het kruis op de onderste treden van de opgang naar het hoogkoor en tegelijkertijd vereren de dames het andere kruis op hun eigen koor. Het kruis wordt door iedereen afzonderlijk vereerd en daarbij geldt een hiërarchische volgorde. Hoe die verering in concreto wordt uitgevoerd, vermeldt *Officia Propria* niet maar

laatste kruis bevat in het hart een *crux deaurata* (waarschijnlijk een kruisreliëf) dat naar het Kruisaltaar wordt gebracht voor de adoratio van de leken (LO Metz-Arnulf, 169-170).

- In de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht wordt ook een tweede kruis gebruikt maar de onthulling daarvan wordt niet vermeld (LO Maastricht-OLV, 65). Cf. Van Tongeren (2006-b), 264.

- In Tongeren vindt voor het zingen van *Ecce lignum crucis* een denudatio van een kruisreliëf plaats en nadat die antifoon is gezongen, wordt het triomfkruis onthuld en tegelijk onthult een *puer* het processiekruis (LO Tongeren, 161). Cf. Van Tongeren (2006-b), 264.

¹²⁸⁶ LO Essen, 51-53. Cf. Bärsch (1997), 126-127.

het is algemeen gebruikelijk dat men knielt en het crucifix kust.¹²⁸⁷ De genoemde antifonen en hymne worden in veel ordinarii genoemd als gezangen tijdens de kruisverering. De tijd die het uitvoeren van die gezangen in beslag neemt, duidt erop dat behalve de officiant en zijn assistenten ook alle andere aanwezigen in het schip het kruis bij de triomfboog vereren, hoewel *Officia Propria* dat niet vermeldt. Ook op de vraag of er in het schip behalve de clerici ook leken aanwezig zijn, geeft *Officia Propria* geen antwoord maar dat is zeer waarschijnlijk wel het geval. Niet alleen het aantal gezangen maar ook het feit dat het tweede kruis ter verering is klaargelegd bij de triomfboog en niet op het hoogkoor, is daarvoor een aanwijzing.

De verering van het kruis op twee verschillende plaatsen wordt voor meerdere plaatsen vermeld. Na de kruisverering door de clerus wordt het kruis daar buiten het hoogkoor gebracht ter verering door de leken.¹²⁸⁸ De kruisverering door de leken vindt dan plaats nadat de adoratio door de clerus is voltooid. Het gebruik van twee kruisen om de kruisverering door de leken en de clerus gelijktijdig te laten plaatsvinden, komt vrijwel niet voor.¹²⁸⁹ Het is daarom uitzonderlijk dat in de damesstichten Essen en Thorn twee kruisen gelijktijdig op twee verschillende locaties worden vereerd. Bovendien vindt daarbij een gescheiden kruisverering plaats van de dames enerzijds en de clerus en de leken anderzijds, dus niet de clerus en de leken van elkaar gescheiden, zoals in andere plaatsen gebruikelijk is.¹²⁹⁰

In Thorn wordt er zowel bij het kruis op het koor van de dames als bij het kruis onder de triomfboog geofferd. De offergaven die op het koor van de dames gegeven worden, komen ten goede aan de kosteres en die bij het andere kruis aan de koster. Offergaven bij de kruisverering zijn sinds de twaalfde eeuw bekend.¹²⁹¹ Ze bestaan uit geld of gaven in natura¹²⁹² en voor wie ze zijn bestemd verschilt van plaats tot plaats.¹²⁹³

Een tweetal van elders bekende rituelen komt volgens *Officia Propria* in de abdij van Thorn niet voor. Uit plaatsen die in het bezit zijn van een reliek van het Kruis is bekend dat niet alleen het kruis maar ook de kruisrelik wordt vereerd.¹²⁹⁴ Op het altaar van de Elfduizend Maagden op het koor van de dames in Thorn staan een kruis-

¹²⁸⁷ In het nonnenklooster van Barking worden door iedereen de vijf wonden gekust (LO Barking, 99). Dat gebeurt ongetwijfeld uit compassie met het lijden van Christus maar mogelijk ook omdat die wonden worden gezien als tekenen van de verlossing. Cf. Caspers (2009) en § 4.6.4, noot 1632.

¹²⁸⁸ LO Amiens, 227; LO Arras, 159; LO Egmond, 184; LO Rouen-St.-Lô, kolom 174; LO St.-Denis, 382; Proc Sarum, 72.

¹²⁸⁹ Het is alleen aangetroffen in de ordinarius van de Premonstratenzers (LO Prémontré, 64).

¹²⁹⁰ Een kruisverering door de dames afzonderlijk en op hun eigen koor is kenmerkend voor Essen en Thorn maar niet voor damesstichten in het algemeen. In de damesstichten van Gerresheim en van Ursula in Keulen vindt de kruisverering door de dames en de clerus plaats bij één kruis op één locatie (LO Gerresheim, 201; LO Keulen-Ursula, 126).

¹²⁹¹ Römer (1955), 80; Lechner (1958), 56; Jounel (1961-c), 209.

¹²⁹² Lechner (1958), 74-78; Bärsch (1997), 131, noot 224.

¹²⁹³ Lechner (1958), 51-66.

¹²⁹⁴ LO Amiens, 227; LO Barking, 99; LO Bayeux, 133; LO Laon, 114; LO Metz-Arnulf, 167 en 170; Grad Rouen, 50; LO Tongeren, 161-162.

reliëk en een reliëk van de Doornenkroon maar of die tijdens de kruisverering eveneens worden vereerd, vermeldt *Officia Propria* niet. In enkele ordinarii komt verder een ritueel aan de orde dat bestaat uit het wassen van het kruis en/of de kruisreliëk met wijn en/of water.¹²⁹⁵ Maar ook dat ritueel wordt in *Officia Propria* niet vermeld.

4.4.5 De communieviering (*missa praesantificationum*) en de vespers

De communieviering wordt in *Officia Propria* aangeduid met *officium missae*. Door deze viering een eigen naam te geven, wordt ze afgegrensd van de kruisritus en gemarkeerd als een nieuw onderdeel. De naam *officium missae* is echter in Thorn niet een specifieke aanduiding voor de communieviering op Goede Vrijdag: ook voor de mis op paaszaterdag¹²⁹⁶ en die op Pasen worden die woorden gebruikt. Op andere feestdagen wordt de mis aangeduid met alleen het woord *missa*.

Evenals bij de woorddienst branden er negen kaarsen tijdens de communieviering en ze sluit zonder onderbreking aan op de kruisverering. Die naadloze aansluiting wordt gerealiseerd doordat de officiant en zijn assistenten niet in de kerk blijven totdat de kruisverering is afgelopen. Al tijdens het laatste gezang (*Crux fidelis*) gaan ze terug naar de sacristie om daar een kazuifel aan te doen.¹²⁹⁷ De kleur van het kazuifel wordt niet vermeld maar rood is in andere plaatsen het meest gebruikelijk tijdens de communieviering.¹²⁹⁸

Vanuit de sacristie dalen de officiant en zijn assistenten af naar het altaar.¹²⁹⁹ Dan gaat de officiant naar de sacramentsnis en brengt het Sacrament dat daarin de vorige dag ter bewaring was geplaatst naar het altaar zonder dat er een teken gegeven wordt (*nullo signo facto*). Het brengen van het Sacrament naar het altaar aan het begin van de communieviering is een theophorische processie met meestal een verhuuld Sacrament.¹³⁰⁰ In de middeleeuwen is het in veel plaatsen een feestelijke processie geworden.¹³⁰¹ In Thorn brengt de officiant het Sacrament echter zonder enig ceremonieel naar het altaar. Een verklaring daarvoor bieden de plaatselijke omstandigheden. De sacramentsnis bevond zich in de noordelijke zijmuur van het hoogkoor¹³⁰² en ze was daardoor maar een paar meter verwijderd van het hoofdaltaar.¹³⁰³ Deze afstand is te

¹²⁹⁵ LO Barking, 100; LO Maastricht-OLV, 66; Grad Rouen, 50; LO Rouen/ Avranches, 34; LO Tongeren, 162; LO Utrecht-Maria, 94-95.

Over de betekenis van dit ritueel zie Bärsch (1997), 145, noot 320 en 321 en Van Tongeren (2006-b), 265-266.

¹²⁹⁶ Paaszaterdag is in de middeleeuwen geen a-liturgische dag. Zie § 4.5.

¹²⁹⁷ Hoewel op deze plaats in *Officia Propria* alleen van de officiant wordt gezegd dat hij een kazuifel gaat aandoen, geldt dat ook de diaken en de subdiaken. Dat blijkt uit de vermelding verderop dat ze na de vespers de kazuifels weer uitdoen.

¹²⁹⁸ Bärsch (1997), 104-105.

Over de liturgische kleuren zie § 3.5.4.

¹²⁹⁹ De sacristie bevindt zich aan de noordzijde van het priesterkoor op de verdieping.

¹³⁰⁰ Nussbaum (1979), 147-148.

¹³⁰¹ Lengeling (1956), 458. Volgens Klöckener is dat vooral een gevolg van het verlangen van de middeleeuwse gelovigen om het Sacrament te zien (Klöckener (1991), 228).

¹³⁰² Zie § 3.3.4.

¹³⁰³ Het hoogkoor in de abdijkerk van Thorn is 4,90 m breed.

klein voor een processie met enig ceremonieel. Ook op andere feesten waarop het Sacrament van de sacramentsnis naar het hoogaltaar wordt gebracht of omgekeerd, gebeurt dat in Thorn vanwege die omstandigheid zonder processie.

De passus *nullo signo facto* betekent dat de koster niet een kleine bel laat klinken om op de aanwezigheid van het Sacrament te attenderen, zoals dat wel gebeurt tijdens het octaaf van Sacramentsdag wanneer de officiant voor het begin van de mis en het begin van de vespers het Sacrament uit de sacramentsnis haalt en het op het altaar plaatst.¹³⁰⁴ Dat dit teken op Goede Vrijdag achterwege blijft, hangt mogelijk samen met het feit dat het Sacrament dan verhuld is. Bovendien past het in het kader van de gewoonte dat in Thorn de klokken vanaf Witte Donderdag niet meer luiden tot na de wijding van het doopwater op de vigilie van Pasen.

Het verdere verloop van de viering wordt door *Officia Propria* als volgt gespecificeerd.

De officiant vouwt het corporale open, maakt vervolgens de kelk met water en wijn gereed, plaatst de pateen op het corporale en zet de kelk in het midden. Daarna zegt hij de schuldbelijdenis op de gebruikelijke wijze. Dan zegt hij het *Lavabo* en wast zijn handen. Vervolgens heft hij met zijn rechterhand het Sacrament een weinig omhoog, zodat het gezien kan worden. Daarna zegt hij: *Oremus. Preceptis salutaribus moniti* en onder het *Libera nos quesumus* heft hij de pateen op. Vervolgens zegt hij *Per eundem Dominum*, enz. en breekt het Lichaam zoals gebruikelijk in drie delen. Dan zegt hij *Per omnia secula seculorum*. De koster beantwoordt dat met *Amen*. Daarna wordt er geen vredeskus gegeven en wordt het *Agnus Dei* niet gezegd. Ook *Fiat haec sacra sancta* wordt niet gezegd maar de officiant laat alleen maar een deeltje van het Lichaam van de Heer in de kelk vallen. Ook volgen er geen andere gebeden maar de officiant kan voor zichzelf een of ander gebed zeggen.

In de vroege middeleeuwen was de communieviering op Goede Vrijdag een eenvoudig ritueel: het bestond uit het naar het altaar brengen van het bewaarde Sacrament, het *Pater noster* met het *Libera nos* en de communie.¹³⁰⁵ Vanaf de twaalfde eeuw worden daar elementen en riten aan toegevoegd die ontleend zijn aan de mis en die bedoeld zijn om de communieviering meer allure te geven.¹³⁰⁶ Daardoor wordt deze viering een gebrekkige imitatie van de mis, vooral omdat de canon ontbreekt.¹³⁰⁷ Deze “zerstörte Messe”,¹³⁰⁸ bekend onder de naam *missa praesantificationum*, werd vanaf de dertiende eeuw vrij algemeen de wijze waarop het communiedeel van Goede Vrijdag werd gevierd.¹³⁰⁹

Ook in *Officia Propria* zijn rond de oorspronkelijke kern (het *Pater noster* en het embolisme) een aantal elementen en riten toegevoegd die ontleend zijn aan de mis, waardoor de viering in Thorn past in het algemene beeld van de communieviering op Goede Vrijdag zoals die in de middeleeuwen gebruikelijk was. Het openvouwen van het corporale en het gereedmaken van de kelk door er wijn en water in te doen zijn

¹³⁰⁴ *Officia Propria*, fol. 222-223.

¹³⁰⁵ Auf der Maur (1983), 112. Cf. § 4.4.1.

¹³⁰⁶ Capelle (1953), 72; Klöckener (1991), 228

¹³⁰⁷ Auf der Maur (1983), 112.

¹³⁰⁸ Lengeling (1956), 461; Klöckener (1991), 228.

¹³⁰⁹ Römer (1955), 87.

ontleend aan het deel van de mis waarin de offergaven bereid worden. Nadat de officiant de kelk heeft klaargemaakt, zegt hij de schuldbekentenis (*Confiteor*).¹³¹⁰ Ze heeft plaats – zoals ook in de voormis gebruikelijk is – aan de voet van het altaar.¹³¹¹ Daarna volgt de handenwassing terwijl het *Lavabo* gebeden wordt. Ook dit ritueel is ontleend aan het bereiden van de offergaven.

Daarna volgen elementen en riten die aan het communiedeel van de mis zijn ontleend: *Preceptis salutaribus moniti*, gevolgd door het in *Officia Propria* niet vermelde *Pater noster*, vervolgens *Libera nos quesumus* en *Per eundem Dominum*, waaronder de hostie in drie delen wordt gebroken en tenslotte *Per omnia seculorum*. Dit *Per omnia* wordt door de koster beantwoord met *Amen*. Het is niet duidelijk waarom dit antwoord wordt gegeven door de koster en niet door (een van) de assistenten of door alle aanwezigen.

Een elevatie van het Sacrament wordt maar in enkele ordinarii vermeld.¹³¹² Ze vindt plaats tijdens het *Pater noster* en de officiant houdt daarbij de geconsacreerde hostie tussen zijn vingers boven de kelk en heft ze samen omhoog.¹³¹³ Dit ritueel is eveneens aan de mis ontleend.¹³¹⁴ In Thorn vindt eveneens een elevatie plaats tijdens het *Pater noster* maar dat gebeurt zonder kelk: de officiant heft de geconsacreerde hostie met zijn rechterhand een weinig omhoog met de bedoeling dat men ze kan zien, zoals *Officia Propria* uitdrukkelijk vermeldt. Het tonen van de hostie op deze wijze is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen. Bovendien is er in Thorn daarna nog een tweede elevatie: tijdens het *Libera nos quesumus* heft de officiant de pateen op met daarop de geconsacreerde hostie. Ook deze elevatie is in de geraadpleegde ordinarii niet aangetroffen.¹³¹⁵

Na het breken van de geconsacreerde hostie laat de officiant een deeltje daarvan in de kelk vallen en daarbij wordt volgens *Officia Propria* het *Fiat haec sacrosancta* niet gezegd. Welke uitwerking heeft het toevoegen van een deeltje van de geconsacreerde hostie aan de niet-geconsacreerde wijn? Voor een antwoord op die vraag dient de ook in ordinarii vaak geciteerde tekst van Amalarius († ca. 850): *Sanctificetur enim vinum non consecratum per sanctificatum panem* als uitgangspunt. Met het woord *sanctificare* bedoelt Amalarius te zeggen dat de wijn wordt geconsacreerd doordat hij in aanraking komt met de geconsacreerde hostie (*consecratio per contactum*) en daarmee sluit hij aan bij een opvatting die dan al een lange traditie

¹³¹⁰ Het *Confiteor* wordt ook in het Cassiussticht in Bonn en in het damessticht Essen gezegd ná het klaarmaken van de kelk (LO Bonn-Cassius (2), 238; LO Essen, 53). In een aantal plaatsen wordt het gezegd vóór het klaarmaken van de kelk. Zie bijvoorbeeld LO Keulen-Ursula, 126; LO Maastricht-OLV, 66 (voor dat het Sacrament wordt gehaald); LO Tongeren, 162; LO Utrecht-Maria, 94. In andere plaatsen wordt het *Confiteor* niet gebeden (Peters (1929), 106).

¹³¹¹ Die plaats wordt ook expliciet genoemd voor Klosterneuburg (Schabes (1930), 135) en voor Essen (LO Essen, 53). Cf. Jungmann MS I, 386-393.

¹³¹² LO Amiens, 228; LO Essen, 54; LO Leuven/ Anderlecht, 85 (Anderlecht); LO Lille, 49; LO Metz-Arnulf, 171; LO Prémontré, 64; LO St.-Denis, 382. Cf. Bärsch (1997), 136, noot 255.

¹³¹³ *Accepto sacramento inter digitos supra calicem elevet parum calicem cum sacramento* (LO Essen, 54).

¹³¹⁴ Cf. Jungmann MS II, 359-361.

¹³¹⁵ Over de elevatie van de pateen zie Jungmann MS II, 360-361.

heeft.¹³¹⁶ Tot in de twaalfde eeuw ontmoet deze opvatting geen tegenspraak maar in die eeuw wordt de leer aangenomen dat een consecratie alleen mogelijk is door het uitspreken van de woorden waarmee Christus de eucharistie heeft ingesteld.¹³¹⁷ Deze nieuwe leer impliceert dat de ongeconsacreerde wijn op Goede Vrijdag doordat hij in aanraking wordt gebracht met de geconsacreerde hostie (*commixtio*) wel wordt geheiligd maar niet wordt geconsacreerd.

Maar ook na de twaalfde eeuw blijft de opvatting van de consecratio per contactum zich nog lang te handhaven naast deze nieuwe leer.¹³¹⁸ Daardoor ontstaat een onduidelijke situatie waarin voor een bepaalde plaats alleen met zekerheid bepaald kan worden welke opvatting men volgt, als dat uitdrukkelijk wordt vermeld. Er zijn ordinarii die duidelijk zeggen dat men de opvatting van de consecratio per contactum volgt.¹³¹⁹ Andere daarentegen verklaren uitdrukkelijk dat er geen consecratie plaatsvindt bij de *commixtio*.¹³²⁰ Naast liturgische boeken die getuigen van een standpunt voor of tegen zijn er echter zeer veel die zich daarover niet uitspreken.¹³²¹ Ook *Officia Propria* geeft geen expliciete informatie over de vraag welke opvatting men in Thorn volgt.

Kan de vermelding in *Officia Propria* dat *Fiat haec sacrosancta* niet wordt gezegd, daarover uitsluitsel geven? De oudste versie van het gebed dat tijdens de mis werd gezegd tijdens de *commixtio* van Lichaam en Bloed luidt: *Fiat commistio et consecratio corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi accipientibus nobis in vitam aeternam. Amen*.¹³²² In de middeleeuwen komen daarvan een aantal tekstvarianten voor¹³²³ en *Fiat haec sacrosancta* zijn de beginwoorden van een van die varianten. Ook tijdens de *commixtio* op Goede Vrijdag wordt dit gebed gezegd maar meestal wordt het weggelaten. Het antwoord op de vraag of dit gebed wel of niet wordt gezegd tijdens de *commixtio*, geeft echter geen uitsluitsel over de gevolgen

¹³¹⁶ Andrieu (1924), 41. Over de *consecratio per contactum* zie ook Meyer (1989), 115, 150-151, 553-554 en O. Raquez, 'Liturgia praesantificationum', in: LitWb, II, kolom 1565-1573.

¹³¹⁷ Peters (1929), 107. Over de discussie met betrekking tot de vraag of de hostie al is geconsacreerd na de woorden *Hoc est corpus meum* of pas na de consecratie van de wijn en daarmee samenhangend het gewenste moment voor de elevatie van de hostie bij de consecratie zie Kennedy (1944) en Kennedy (1946).

¹³¹⁸ Andrieu (1924), 185; Browe (1930), 69. In Utrecht bestaan allebei de opvattingen naast elkaar (Van Tongeren (2014) ter perse).

¹³¹⁹ De ordinarius van het Ursulasticht in Keulen, die dateert van eind veertiende eeuw (Wegener in LO Keulen-Ursula, 117-118) zegt *et tunc infundat vinum et aquam in calicem, que suam consecrationem habet a sacramento* (LO Keulen-Ursula, 126) en de ordinarius van Genève (1473) zegt: *Hic sumit sanguinem* (LO Genève, 136).

¹³²⁰ "Deinde sumat vinum, et non dicat hanc orationem *Sanguis domini nostri Jesu Christi* et cetera, quia licet illud vinum sit sanctificatum per corpus domini appositum ibi, non tamen est consecratum nec est sanguis Christi" (LO Metz-Arnulf, 171). De ordinarius van Metz heeft nagenoeg dezelfde tekst (LO Metz, 352).

¹³²¹ Andrieu (1924), 153.

¹³²² OR I, nr. 19 (Andrieu, OR, II, 102), geciteerd naar Peters (1929), 111. Cf. Jungmann MS, II, 392-293.

¹³²³ Peters (1929), 111-112.

van de commixtio want voor degenen die de opvatting volgen dat er door de commixtio een consecratie plaatsvindt, geldt dat die consecratie niet wordt gerealiseerd door de begeleidende woorden maar uitsluitend door het contact met de geconsecreerde hostie.¹³²⁴ Het weglaten van het gebed *Fiat haec sacrosancta* geeft dus geen uitsluitel over de vraag welke opvatting men in Thorn volgt.

Kan de mededeling dat de officiant na de commixtio ook geen andere gebeden zegt, een indicatie zijn? Met “andere gebeden” doelt *Officia Propria* ongetwijfeld op gebeden die de officiant zegt als laatste voorbereiding op zijn communie.¹³²⁵ Een aantal van die gebeden worden in extenso vermeld in de ordinarius van Essen¹³²⁶ en Andrieu stelt vast dat hun inhoud vooronderstelt dat er een transsubstantiatie van de wijn heeft plaatsgevonden.¹³²⁷

Als omgekeerd de scribent van *Officia Propria* met zijn mededeling bedoelt te zeggen, dat dergelijke gebeden niet gezegd worden omdat ze een transsubstantiatie van de wijn veronderstellen, dan heeft hij impliciet gezegd dat men in Thorn de opvatting volgt dat er geen consecratie van de wijn plaatsvindt. Die veronderstelling komt – gezien het gegeven dat *Officia Propria* dateert van circa 1550 – overeen met het algemeen beeld: in de liturgische boeken uit de latere middeleeuwen worden geleidelijk correcties opgenomen waaruit blijkt dat men de opvatting van de consecratio per contactum niet meer volgt en in de tweede helft van de zestiende eeuw komen er geen getuigenissen van die opvatting meer voor.¹³²⁸ De conclusie is dan ook dat men er in Thorn naar alle waarschijnlijkheid van overtuigd is dat er geen consecratio per contactum plaatsvindt tijdens de commixtio op Goede Vrijdag.

Uit ruim de helft van de geraadpleegde ordinarii blijkt dat op Goede Vrijdag alleen de officiant communiceert maar de overige ordinarii vermelden dat alle aanwezigen de communie ontvangen.¹³²⁹ In Thorn ontvangt alleen de officiant het Sacrament en de dames krijgen de gelegenheid om te communie te gaan op Witte Donderdag, paaszaterdag en Pasen.¹³³⁰ Nadat de officiant heeft gecommuniceerd, leest hij met de diaken aan het altaar de vespers. Hij begint met de antifoon *In conspectu Angelorum* met de psalmen van de dag maar zonder *Gloria Patri*. Bij de psalmen wordt alleen de

¹³²⁴ Peters (1929), 112-113.

¹³²⁵ Cf. Jungmann (1958), II, 445.

¹³²⁶ LO Essen, 54-55.

¹³²⁷ De tekstfragmenten uit de ordinarius van Essen waarop hij zich baseert, zijn: Collecta: *Domine Iesu Christe ... libera me et munda me per hoc sacrosantissimam corpus et sanguinem tuum ab omnibus iniquitates meis ...* Ad calicem: *Quid retribuam ... Calicem salutarem accipiam ... Sanguis domini nostri Iesu Christi confortet et conservet ...* (Andrieu (1924), 80). Cf. LO Essen, 54-55.

¹³²⁸ Andrieu (1924), 247. Cf. Bärsch (1997), 137, noot 264 en Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 129-131.

¹³²⁹ Onder andere LO Besançon, 269, LO Keulen-Ursula, 126 en LO Metz-Arnulf, 171 vermelden dat alleen de officiant communiceert. Dat allen te communie gaan wordt onder andere vermeld in LO Arras, 159, LO Barking, 100-101 en LO Egmond, 184. Op dit verschil is al gewezen in Lengeling (1956), 457. Browe (1930), 65 en Jungmann MS, II, 507 stellen echter dat het in de middeleeuwen tamelijk algemeen is dat allen op deze dag te communie gaan.

¹³³⁰ Zie § 4.3.5.

antifoon *In conspectu* gelezen. De antifoon bij het Magnificat is *Cum accepisset Iesus*. Daarna volgen de kleine gebeden (*preces minores*) en de psalmen *Miserere* en *De profundis* met de oratie *Respice quesumus*.¹³³¹ Tijdens deze vespers lezen ook de dames op hun eigen koor met zachte stem de vespers.

De vespers worden dus door de dames enerzijds en de officiant met de diaken anderzijds gelijktijdig maar afzonderlijk en op twee verschillende plaatsen in de liturgische ruimte gevierd. Dat hangt samen met de lokale ruimtelijke situatie, zoals is besproken bij de behandeling van Witte Donderdag.¹³³² Ook op Witte Donderdag en op paaszaterdag worden de vespers op deze wijze gevierd maar op die dagen worden ze door de dames gezongen terwijl ze op Goede Vrijdag gelezen worden, waarbij bovendien wordt vermeld dat ze dat met zachte stem doen. Deze uitvoeringswijze komt overeen met de algemene gewoonte in de middeleeuwen dat de vespers op Goede Vrijdag op een ingetogen wijze worden gevierd.¹³³³

4.4.6 De graflegging van het kruis (*depositio crucis*)

De ritus waarmee op Goede Vrijdag de gestorven Christus op symbolische wijze wordt begraven, is bekend vanaf de tiende eeuw onder de naam *depositio*.¹³³⁴ Met betrekking tot het object dat wordt begraven, komen er drie typen voor: er wordt een kruis in het graf gelegd (*depositio crucis*) of een geconsacreerde hostie (*depositio hostiae*) of die worden beide ten grave gedragen (*depositio crucis et hostiae*).¹³³⁵ Als er een graflegging plaatsvindt van de geconsacreerde hostie, dan is de processie naar het graf theoforisch.¹³³⁶ De *depositio* is uit een groot aantal plaatsen bekend.¹³³⁷ Dat neemt niet weg dat er ook veel ordinarii zijn waarin deze ritus niet wordt vermeld.¹³³⁸ De *depositio* komt in de bronnen op drie verschillende momenten in de viering van

¹³³¹ Over de vespers op Goede vrijdag zie Klessner (1957), 885-890.

¹³³² Zie § 4.3.7.1.

¹³³³ Cf. bijvoorbeeld LO Amiens, 228 (*secreto*); LO Barking, 101 (*sub silentio*); LO Bayeux, 113 (*voce demissa*); LO Paderborn, 194 (*submisse*); LO Utrecht-Maria, 94 (*submissa voce*).

¹³³⁴ Over de *depositio* (en de *elevatio*) en de geschiedenis daarvan zie de in § 1.4, noot 64 vermelde literatuur.

¹³³⁵ Young (1933), I, 122. Cf. Auf der Maur (1983), 112.

¹³³⁶ Nussbaum (1979), 148-149.

¹³³⁷ Voor edities van de teksten zie § 1.4, noot 64.

¹³³⁸ In meer dan een derde van de geraadpleegde ordinarii wordt de *depositio* niet vermeld. Ze komt niet voor in onder andere de ordinarii van Anderlecht, Leuven, Tongeren, Tournai, de Mariakerk in Utrecht en de Martinuskerk in Utrecht.

Goede Vrijdag voor: ze wordt gehouden na de kruisverering,¹³³⁹ tussen de mis en de vespers¹³⁴⁰ of na de vespers,¹³⁴¹ zoals ook in Thorn.

De ritus van de graflegging begint in Thorn met een “processie” naar het midden van de kerk. Het is niet duidelijk wat *Officia Propria* hier met “processie” bedoelt: er wordt geen gezang vermeld en er worden ook geen deelnemers genoemd. Waarschijnlijk heeft deze tocht dezelfde deelnemers als die tijdens het *Popule meus*: de officiant en zijn assistenten, de leerlingen en de overige clerus. In dat geval blijft iedereen – evenals tijdens de Improperia – in het midden van de kerk, behalve de officiant en zijn assistenten. Die gaan het dameskoor op en daar neemt de officiant het onthulde kruis, de diaken de relikwie van de Doornenkroon en de subdiaken de relikwie van het Heilig Kruis.

Dan volgt de processie naar het graf met het kruis dat door de dames is vereerd en niet met het kruis dat door de clerus is vereerd.¹³⁴² De officiant, de diaken en de subdiaken dalen af van het koor en de dames volgen. De processie gaat volgens de beknpte vermelding in *Officia Propria* door de kruisgang en via de *magna ianua* naar de Annakapel. Dat houdt in dat men de abdijkerk verlaat door de zuidwestelijke poort, dan door kruisgang verder trekt en vervolgens de kerk weer binnenkomt door de *magna ianua* die uitkomt in de Lambertuskapel.¹³⁴³ Deze processie heeft een betrekkelijk sober karakter: het kruis en de genoemde relikwieën worden megedragen maar niet het evangelieboek en ook geen kaarsen en geen wierook. Verder wordt niet vermeld dat de kanunniken en de overige clerus eraan deelnemen. Ook vergeleken met depositio-processies die bekend zijn uit andere plaatsen, is dit een eenvoudige processie.¹³⁴⁴

Tijdens de processie brengt de koster het kleed waarmee het kruis was verhuld, de kussens en het evangelieboek die in het dameskoor zijn achtergebleven naar de Annakapel. Hij hangt daar ook een wierookvat aan een standaard, zet wijwater klaar en plaatst een brandende kaars op een kandelaar. Het is merkwaardig dat het evangelieboek door de koster op een ‘huishoudelijke’ manier naar de Annakapel wordt overgebracht. Men zou verwachten dat het evangelieboek door een van de clerici zou zijn megedragen tijdens de processie. Het is onduidelijk waarom dat niet gebeurt en het

¹³³⁹ Op deze plaats staat ze in de oudste getuigenis van de depositio, de *Regularis Concordia* (Symons (1953), 44-45) en onder andere ook in het Ursulasticht in Keulen (LO Keulen-Ursula, 126) en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht (LO Maastricht-OLV, 66).

¹³⁴⁰ Onder andere in Gerresheim (LO Gerresheim, 202), de St. Gereon in Keulen (LO Keulen-Gereon, 272) en de Apostelenkerk in Keulen, waar de vespers worden gevierd bij het graf (LO Keulen-Apostelen, 228). Volgens Kurzeja is de positie tussen de mis en de vespers de algemeen gebruikelijke plaats (Kurzeja in LO Trier, 138). Zie echter noot 1339 en noot 1341.

¹³⁴¹ Onder andere in het Cassiussticht in Bonn (LO Bonn-Cassius (2), 238), Essen (LO Essen, 56), Paderborn (LO Paderborn, 194) en Trier (LO Trier, 490).

¹³⁴² Dat is ook het geval in het damessticht Essen (LO Essen, 56).

¹³⁴³ Voor een plattegrond zie § 3.3.3, Figuur 3.

¹³⁴⁴ In Trier, bij voorbeeld, worden kaarsen, wierook, wijwater en meerdere kruisen megedragen (LOO, II, nr. 349, pag. 468). Processies bij een graflegging van het Sacrament hebben in sommige plaatsen de allure van een feestelijke sacramentsprocessie. Zo bijvoorbeeld in Freising (LOO, III, 924). Omdat in Thorn niet het Sacrament in het graf wordt gelegd, blijven ze verder buiten beschouwing.

valt daardoor te betwijfelen of men in Thorn het evangelieboek ziet als de representatie van Christus.¹³⁴⁵

Tijdens de processie zingen de dames de responsoria *Aestimatus sum*,¹³⁴⁶ *Agnus Dei Christus*¹³⁴⁷ en *Ecce quomodo moritur*.¹³⁴⁸ Als gezangen tijdens de depositio-processie zijn deze responsoria ook uit andere bronnen bekend.¹³⁴⁹ Dat deze responsoria alleen door de dames worden gezongen en niet in afwisseling ook door de leerlingen en de overige clerus, doet vermoeden dat de kanunniken en de overige clerus niet aan deze processie deelnemen en achterblijven in het schip. Wat hiervan zij, het blijkt opnieuw¹³⁵⁰ dat de deelname van de clerus aan de viering passief van aard is.

Als de processie arriveert in de Annakapel, gaat de officiant met zijn rug naar het Anna-altaar staan en houdt het kruis naar het volk gericht totdat hij het in het graf legt. Waar de diaken en de subdiaken de relikwieën neerzetten, wordt niet vermeld maar uit het vervolg is duidelijk dat ze niet in het graf worden gelegd.¹³⁵¹ Waarschijnlijk worden ze links en rechts van de officiant op het Anna-altaar geplaatst. Terwijl de officiant het kruis toont, brengen de diaken en de subdiaken het graf in gereedheid. Eerst leggen ze op de kleden die de koster al eerder op de katafalk heeft gelegd de kussens, daarop het evangelieboek, op dat boek het kleed waarmee het kruis was verhuld en op dat kleed de amict. Ondertussen zingen de dames *In pace factus est locus ejus et in Sion habitatio ejus*,¹³⁵² het vers van het responsorium *Ecce quomodo*.

Dit ritueel bestaat uit drie elementen die gelijktijdig plaatsvinden: het tonen van het kruis door de officiant, het gereedmaken van het graf door de diaken en de subdiaken en het daarbij zingen van het vers *In pace factus est* door de dames. Het is een voorbereiding op de graflegging maar op basis van de inhoud van het vers *In pace* kan het ritueel ook gezien worden als een graflegging van het evangelieboek als symbool van Christus. Daar staat tegenover dat het evangelieboek niet als symbool van Christus is megedragen tijdens de processie naar het graf maar door de koster is gebracht. Daardoor moet, zoals hiervoor al gezegd is, betwijfeld worden of men in Thorn het evangelieboek wel ziet als de representatie van Christus.

Dit voorbereidingsritueel is in de geraadpleegde bronnen niet aangetroffen. Het is algemeen gebruikelijk dat het graf al in gereedheid is gebracht, voordat de depositio begint.¹³⁵³ Uitzonderlijk is verder het gebruik van kussens om daarop het evangelieboek te leggen.¹³⁵⁴ Ook het in het graf leggen van het evangelieboek komt zeer weinig

¹³⁴⁵ Het evangelieboek wordt in *Officia Propria* verder alleen nog genoemd op Aswoensdag. Daar heeft het waarschijnlijk ook niet die betekenis maar dient het als gebruiksboek voor de officiant. Zie § 4.2.2.

¹³⁴⁶ CAO 6057.

¹³⁴⁷ CAO 6065.

¹³⁴⁸ CAO 6605.

¹³⁴⁹ Cf. Corbin (1960), 70-84 en Bärsch (1997), 146, noot 323.

¹³⁵⁰ Het is ook al gebleken bij de kruisonthulling.

¹³⁵¹ Dat de tijdens de depositio-processie megedragen relieken met het kruis in het graf worden gelegd, is een zeldzaamheid. Voor zover kon worden nagegaan, komt dat alleen voor in Essen (LO Essen, 58) en Indersdorf (Young (1933) I, 559; Corbin (1960); Bärsch (1997), 148).

¹³⁵² Ps. 75, vs. 3.

¹³⁵³ LOO, II-V, passim.

¹³⁵⁴ Het gebruik van kussens is verder alleen aangetroffen in Bayeux (LO Bayeux, 133).

voor.¹³⁵⁵ Een unieke bijzonderheid is bovendien dat het in Thorn de kussens en het evangelieboek zijn, waarop het kruis heeft gelegen tijdens de kruisverering door de dames.

Nadat het graf in gereedheid is gebracht, bewierookt de subdiaken het graf en de diaken besprenkelt het vervolgens met wijwater. De volgorde eerst bewieroking en daarna besprenkeling is een lokale bijzonderheid die in de abdij van Thorn op meerdere dagen gebruikelijk is.¹³⁵⁶ Ondertussen zijn de dames begonnen met het zingen van het responsorium *Sicut ovis*¹³⁵⁷ dat eveneens *In pace factus est* als vers heeft. Terwijl dat vers wordt gezongen, plaatst de officiant het kruis in het graf op de volgende wijze. Hij wikkelt het hoofd van het kruis in de amict¹³⁵⁸ en legt het in het graf op het kleed waarmee het ook bedekt was voordat het werd onthuld en dat over het evangelieboek ligt. Doordat het kruis op het evangelieboek wordt gelegd, wordt dat boek als het ware een ‘rustbed’ voor de gestorven Christus. Een dergelijk gebruik van het evangelieboek is nergens anders aangetroffen.¹³⁵⁹ Vervolgens wikkelt de officiant het kleed dat over het evangelieboek ligt om het kruis, waardoor dat kleed een lijkwade gaat representeren. Met die handeling wordt het graf gesloten en met het beëindigen van het responsorium *Sicut ovis* is de viering voltooid. Een besprenkeling en bewieroking van het graf met daarin de gestorven Christus is in veel plaatsen gebruikelijk als afsluiting van de graflegging¹³⁶⁰ maar in Thorn vinden ze niet plaats.

Het is algemeen gebruikelijk dat er bij de graflegging twee doeken worden gebruikt. Een vaak voorkomende aanduiding daarvoor is *lintheaminibus et sudario cooperiatur*.¹³⁶¹ Daarmee wordt verwezen naar de lijkwade en de zweetdoek die vermeld worden in Joh. 20: 6-7. Welke doeken daarvoor in concreto worden gebruikt, wordt echter zelden vermeld. Dat men voor de lijkwade het kleed gebruikt waarmee het kruis was bedekt voor de onthulling, is behalve in Thorn nergens aangetroffen. Als zweetdoek wordt in enkele plaatsen een corporale gebruikt¹³⁶² maar voor zover bekend, wordt alleen in Thorn een amict vermeld. Dat is een bijzonder detail omdat dat parament in de middeleeuwen eerst om het hoofd werd gewikkeld, voordat het werd teruggelegd op de schouders.¹³⁶³ Het is daardoor de remplaçant bij uitstek van de volgens het evangelie om het hoofd van Christus gelegde zweetdoek.

¹³⁵⁵ Het evangelieboek wordt – voor zover bekend – alleen vermeld voor Essen en Soissons. In Essen worden het evangelieboek, de geconsacreerde hostie en de relikwieën in een sarcofaag gelegd. Die wordt met een deksel gesloten en daarop wordt het kruis gelegd (LO Essen, 58). In Soissons wordt alleen het evangelieboek in het graf gelegd (Young (1920), 46).

¹³⁵⁶ Palmzondag (fol. 1), Witte Donderdag (fol. 59) en Maria-Lichtmis (fol. 344-345).

¹³⁵⁷ CAO 7661.

¹³⁵⁸ Dat staat niet expliciet in *Officia Propria* maar het mag worden aangenomen. Zie het vervolg van de tekst.

¹³⁵⁹ Zie noot 1355.

¹³⁶⁰ LOO, II-V, passim.

¹³⁶¹ LOO, II-V, passim.

¹³⁶² Zo bijvoorbeeld in St. Lambrecht: *corporale pro sudario super faciem eius* (LOO, IV, nr. 728, pag. 1334).

¹³⁶³ Braun (1964), 28-32.

Doordat bij de graflegging voorwerpen van de kruisverering door de dames (de kussens, het kleed waarmee het kruis was bedekt en het evangelieboek) opnieuw worden gebruikt, worden de verering van het kruis en de graflegging ervan op een bijzondere wijze met elkaar verbonden. Aangenomen mag worden dat dat van invloed is geweest op de beleving van het ritueel door de dames. Dat geldt temeer omdat eveneens aangenomen mag worden dat de kussens en het kleed door de dames zijn vervaardigd en versierd.

Nadat het ritueel van de graflegging is beëindigd, blijven vrouwen (*mulieres*) daar zitten en bewaken het graf van de Heer. Verder staan bij het graf een standaard met een wierookvat en een brandende kaars op een kandelaar.¹³⁶⁴ Waarschijnlijk blijven ook de relikwieën van de Doornenkroon en het Heilig Kruis op het Anna-altaar staan.

Wie zijn de vrouwen bij het graf? Zoals hierna blijkt, zijn het niet de dames. Ook is er geen enkele indicatie dat het vrouwen uit de parochie zijn. Die worden in *Officia Propria* alleen genoemd als groep in de processie van Theophoria. De vrouwen die in dienst zijn van de abdij, bestaan – voor zover bekend – uit twee groepen: de dienstmeisjes van de dames en de begijnen. Het ligt dan voor de hand dat van deze twee de begijnen het meest in aanmerking komen voor de wake bij het graf van Christus vanwege de verplichtingen die ze hebben.¹³⁶⁵ In 1287 sticht abdis Guda van Rennenberg een begijnhof voor twaalf begijnen. Volgens de stichtingsakte hadden ze onder andere de verplichting om de wake te houden en te bidden bij het lijk als een dame of een kanunnik was overleden en op alle hoogtijdagen van de abdij moesten ze alle diensten verrichten die men van ze zou vorderen.¹³⁶⁶ Het is dus gebruikelijk dat er in Thorn gewaakt wordt bij een lijk en dat dat gedaan wordt door begijnen. Bovendien is het in de middeleeuwen een algemeen gebruik dat de begijnen de dodenwake verzorgen.¹³⁶⁷ Het is daarom vrijwel zeker dat zij ook de wake hebben verzorgd bij het graf van Christus. Een wake door vrouwen na de *depositio* is echter nergens anders aangetroffen.¹³⁶⁸

Op de eerste dag deelt de abdis voedsel aan de vrouwen uit en de decanes en de andere dames doen dat op de tweede dag. De verdeling van de verzorging van de vrouwen tussen de abdis en de andere dames hangt waarschijnlijk samen met de vraag

¹³⁶⁴ Een of meer brandende kaarsen bij het graf worden voor talrijke plaatsen vermeld. (LOO, II-V, *passim*).

¹³⁶⁵ Over begijnen zie Mens (1947), Lauwers (1997), 425-459 en Simons (2001). Cf. Nolet en Boeren (1951), 439-454 en Kuys (2004), 269-270. Over de relatie tussen begijnen en eucharistische vroomheid zie Caspers (1992), 36-42.

¹³⁶⁶ Habets I, akte nr. 70 van 24 augustus 1287. Cf. Habets I, XLVII.

¹³⁶⁷ Lauwers (1997), 425 en 433.

¹³⁶⁸ In de damesstichten Gerresheim en St.-Georg in Praag wordt bij het graf de voor dames-conventen zeer toepasselijke antifoon *Mulieres sedentes* gezongen. (LO Gerresheim, 202; LOO, II, nr. 387, pag. 528-529).

wie het voedsel moet bekostigen. Hoewel er voor veel plaatsen een vele uren durende wake bekend is,¹³⁶⁹ is een vermelding van het uitdelen van voedsel zeer zeldzaam.¹³⁷⁰

Na de maaltijd geeft de koster om vier uur het teken voor de metten van paaszaterdag op de gebruikelijke wijze, dat wil zeggen door op de deuren van de kerk te slaan. De viering van de metten van paaszaterdag in de namiddag van Goede Vrijdag is maar in een paar bronnen aangetroffen.¹³⁷¹ Waarschijnlijk is het, evenals de viering van de metten van Goede Vrijdag in de namiddag van Witte Donderdag, een weinig voorkomend gebruik in de late middeleeuwen.¹³⁷²

4.4.7 Nabeschouwing en conclusies

De viering van Goede Vrijdag in het damessticht Thorn volgt in hoofdlijnen het in de hoge en late middeleeuwen gebruikelijke patroon: ze bestaat uit de woorddienst, de kruisritus met als onderdelen de *Improperia*, de kruisonthulling en de kruisverering, de missa praesantificationum en de vespers en tenslotte de graflegging. Ook de gezangen, gebeden en lezingen zijn conform het algemene gebruik in de middeleeuwen. *Officia Propria* laat echter zien dat met dit kader als basis aan een aantal rituelen en gebruiken op bijzondere wijze vorm wordt gegeven en dat er bovendien rituelen en gebruiken aan zijn toegevoegd die elders nauwelijks of niet voorkomen.

Aan het algemeen patroon toegevoegd zijn: een aparte viering in de vroege ochtend die bestaat uit een preek die wordt gevolgd door een zegening van ieder afzonderlijk met de kruisrelik, het met stenen op een houten bankje slaan tijdens de kleine getijden als luidruchtig protest van de dames tegen het verraad van Judas, het in gereedheid brengen van het graf als een afzonderlijk ritueel, waarbij de kussens en het evangelieboek worden gebruikt waarop het kruis heeft gelegen tijdens de kruisverering door de dames en tenslotte de dodenwake bij het graf door vrouwen.

De graflegging is weliswaar een in veel plaatsen gebruikelijk ritueel maar in Thorn is ze uniek door de toegevoegde elementen: het crucifix wordt op het evangelieboek gelegd waarop het ook lag tijdens de kruisverering en het kleed, waarmee het crucifix was bedekt voor de onthulling, dient als de lijkwade. Aangenomen mag worden dat het bij de graflegging opnieuw gebruiken van de kussens, het evangelieboek en het kleed, waarmee het crucifix aanvankelijk was verhuld, voor de dames een bijzondere betekenis heeft gehad en dat het daardoor hun beleving van het ritueel heeft geïntensiveerd.

¹³⁶⁹ LOO, II-V, passim; LO Maastricht-OLV, 66. De wacht houden bij het graf tot de paasnacht is een oud gebruik: het staat al vermeld in Reg Conc, 45. In Nürnberg, Augsburg, Biberach en Halle worden tijdens de wake bij het graf psalmen gelezen (Schlemmer (1980), 315). In de Apostelenkerk van Keulen, Klosterneuburg en de abdij Fulda worden na de *depositio* de vespers gevierd bij het graf (LO Keulen-Apostelen; Schabes (1930), 136, 137 en 139; Hilpisch (1963), 193).

¹³⁷⁰ Ze wordt – behalve voor Thorn – vermeld voor Admont (LOO, III, nr. 485a, pag. 710).

¹³⁷¹ Het is – behalve in Thorn – alleen aangetroffen in Gandersheim (LOO, V, nr. 785, pag. 1521) en de abdij van Fulda (Hilpisch (1963), 194). In het nonnenklooster van Barking worden in de namiddag de Mariametten gevierd (LO Barking, 101).

¹³⁷² Cf. 4.3.9.2.

Gedurende de hele dag nemen de relieken van het Heilig Kruis en de Doornenkroon een belangrijke plaats in. De koster heeft ze al voor of tijdens de preek onverhuld op het Georgiusaltaar geplaatst en na de preek wordt er de zegen mee gegeven. Na de Improperia worden ze naar het koor van de dames gedragen en tijdens de onthulling en verering van het kruis staan ze daar op het altaar van de Elfduizend Maagden. Daarna worden ze megedragen in de processie naar de graflegging en ze worden bij het graf op het Anna-altaar geplaatst. Door dit alles brengen ze steeds weer de feitelijkheid van het lijden en sterven van Christus onder de aandacht van de aanwezigen.

Het koor van de dames ligt achteraan in de kerk en dat heeft voor de viering een aantal consequenties. De Improperia eindigen in het schip met als gevolg dat het verhulde kruis van daaruit naar het koor van de dames wordt gebracht. Hoewel deze tocht in stilte plaatsvindt, heeft hij rituele betekenis omdat het kruis en de relieken van het Heilig Kruis en de Doornenkroon worden megedragen. Daarna wordt het kruis in drie fasen onthuld op het koor van de dames. Het is daardoor een besloten aangelegenheid waarbij de dames de onthulling letterlijk van zeer nabij meemaken. Dat heeft hun beleving van het ritueel ongetwijfeld intenser gemaakt.

Maar de aanwezigen in het schip van de kerk kunnen deze rituele kruisonthulling niet zien. Dat probleem wordt opgelost door een synchrone onthulling van het Calvariekruis onder de triomfboog. Die wordt eveneens in drie fasen uitgevoerd. Dat gebeurt door de koster. Daardoor is het geen liturgisch ritueel maar een visualisering van de wijze waarop aan de rituele onthulling op het koor van de dames vorm wordt gegeven. Ook de verering van het onthulde kruis is exclusief voor de dames. Voor de overige aanwezigen dient een tweede kruis dat tevoren onverhuld is klaargelegd en dat op geen enkele wijze bij de ritus van de *denudatio* is betrokken.

De bijzondere ruimtelijke situatie heeft ook minder gelukkige consequenties. De vespers worden niet gezamenlijk maar gelijktijdig op twee plaatsen gevierd en na de vespers kan de processie naar het graf pas beginnen nadat eerst de officiant en zijn assistenten het kruis en de relieken zijn gaan halen op het koor van de dames. Dat is een tocht die vanwege de ruimtelijke situatie noodzakelijk is maar hij heeft voor de liturgische viering geen betekenis en hij onderbreekt er de continuïteit van.

Al eerder is geconstateerd dat de dames een dominant aandeel hebben in de vieringen, vooral doordat zij de zang verzorgen.¹³⁷³ Dat geldt evenzeer voor de viering van Goede Vrijdag maar uit die viering blijkt bovendien dat hun positie ten opzichte van de clerus zo sterk is dat de dames een rechtstreekse invloed hebben uitgeoefend op de liturgische gang van zaken. Van oudsher hebben de dames in de liturgische ruimte een afgescheiden en ten opzichte van het presbyterium secundaire plaats vanwege hun vermeende cultische onreinheid.¹³⁷⁴ In Thorn hebben de dames het omgekeerde bewerkstelligd: bij de kruisritus is niet het presbyterium maar het koor van de dames het centrum van de viering.

¹³⁷³ Zie § 4.3.10.

¹³⁷⁴ Over de cultische onreinheid zie § 3.3.4.

4.5 PAASZATERDAG

Officia Propria, fol. 61-83

4.5.1 De historische achtergrond van de paasvigilie in Thorn

Het vroegchristelijke Paschafeest bestond uit een periode van vasten gedurende een of meerdere dagen die gevolgd werd door een liturgische bijeenkomst in de nacht, die werd gevierd als de nacht waarin Jezus uit het graf is opgestaan.¹³⁷⁵ Die viering duurde de hele nacht en ze bestond uit twee fasen. De eerste was een fase van droefheid om het lijden en de dood van de Heer die men doorbracht met lezingen en gebeden. De tweede was een fase van vreugde om zijn verrijzenis, waarin de eucharistie werd gevierd en die besloten werd met een verbroederingsmaaltijd (*agape*).¹³⁷⁶ Het bijzondere van deze bijeenkomst was, dat het lijden, de dood en de verrijzenis als een thematische eenheid werden gevierd.

In de vierde eeuw breidde deze nachtelijke viering zich uit met twee nieuwe onderdelen: een lichtritueel en een doopritueel.¹³⁷⁷ In het lichtritueel komen in de loop van de tijd meerdere elementen van verschillende herkomst bij elkaar. Een van die elementen is het *lucernarium*. Dat is het joodse en oudchristelijke gebruik dat men elke dag bij het begin van de avond het licht ontsteekt met een gebed waarin God wordt bedankt voor de gave van het licht.¹³⁷⁸ De oudste elementen van het lichtritueel in de paasvigilie zijn het aansteken, het binnendragen en het tonen van het licht met de roep *Lumen Christi* die door de aanwezigen wordt beantwoord met *Deo gratias*.¹³⁷⁹ Ook ontstaan er lichthymnen, onder andere de aan Prudentius toegeschreven hymne *Inventor rutili*.¹³⁸⁰ De zegening en lofprijzing van de paaskaars, een speciale kaars voor de viering van de paasvigilie, is bekend vanaf de zesde eeuw.¹³⁸¹ Voor die zegening en lofprijzing zijn een aantal gebedsformules bekend waaronder het Gallische *Exsultet* dat in de loop van de geschiedenis de andere versies verdringt.¹³⁸²

Het tweede nieuwe onderdeel waarmee de nachtelijke viering werd uitgebreid is het doopritueel. Volgens de oudste en de meeste middeleeuwse bronnen bestond het uit een processie naar de doopvont, het zegenen van het water, de sacramentele toediening van het doopsel en het vormsel, en de overgang naar de eucharistieviering.¹³⁸³ Het toedienen van het vormsel lijkt vanaf de twaalfde eeuw in de vigilieviering van

¹³⁷⁵ Talley (1991), 2-33. Cf. Jounel (1961-a), 124-131.

¹³⁷⁶ Talley (1991), 47-54; Jounel (1961-a), 127-129; Auf der Maur (1983), 67-68. Cf. Wegman (1968), 84-89 en Wegman (1994), 77.

¹³⁷⁷ Jounel (1961-a), 138-142; Auf der Maur (1983), 70-75; Thiele (1990), 233-237. Cf. Talley (1991), 33-37.

¹³⁷⁸ Auf der Maur (1983), 74; Bieritz (1988), 117; Fuchs en Weikmann (1992), 21-22.

¹³⁷⁹ Fuchs en Weikmann (1992), 22.

¹³⁸⁰ Auf der Maur (1983), 75. Voor de tekst van *Inventor rutili* zie Dreves en Blume I (1909), 20-21.

¹³⁸¹ Tyrer (1932), 150.

¹³⁸² Voor een uitvoerige behandeling van het *Exsultet* zie Fuchs en Weikmann (1992).

¹³⁸³ Auf der Maur (1983), 94; Thiele (1990), 240.

Pasen niet meer voor te komen.¹³⁸⁴ Het dopen van kinderen daarentegen wordt in meerdere ordinarii vermeld.¹³⁸⁵ Tussen het lichtritueel en het ritueel bij de doopvont ontwikkelt zich een woorddienst maar de volledige vorm is pas bekend uit bronnen van de zesde/zevende eeuw.¹³⁸⁶

Uit de kern van de paasvigilie groeit een historiserende driedaagse viering: Goede Vrijdag, paaszaterdag en Pasen (*triduum sacrum*). Dit Paschatriduum werd, evenals het vroegchristelijke Paschafeest, gevierd als één feest van het lijden, de dood en de verrijzenis van de Heer.¹³⁸⁷ In de daaraan voorafgaande weken ontwikkelt zich een voorbereidingstijd van veertig dagen (*Quadragesima*).¹³⁸⁸

Vanaf de vijfde eeuw begint het tijdstip van de vigilieviering naar voren te schuiven. In Rome wordt in de zesde eeuw de mis waarmee de paasvigilie wordt afgesloten, al gevierd vóór middernacht, waardoor de hele vigilie vóór middernacht komt te liggen met als gevolg dat de mis niet meer op paasdag valt. In Gallië begint men in het tweede kwart van de achtste eeuw om twee uur in de namiddag met de vigilieviering, zodat de mis wordt gevierd als de avond goed en wel is gevallen.¹³⁸⁹

De verschuiving naar voren gaat nog verder door. Vanaf de negende eeuw wordt de mis gevierd om drie uur 's middags, het tijdstip van de noon, en in de twaalfde eeuw begint de vigilieviering vrij algemeen rond het middaguur. Voor de mis in de vastentijd geldt de regel dat die pas *post nonam* mag plaatsvinden.¹³⁹⁰ Sinds de veertiende eeuw interpreteert men die regel zo, dat de noon vóór de mis gevierd moet worden. De viering van de noon gaat men vóór de middag leggen met als gevolg dat ook met de vigilie al in de voormiddag wordt begonnen.¹³⁹¹ Door het verplaatsen van de paasvigilie ontstaat de neiging om de vespers in die viering op te nemen en al in de tiende eeuw worden ze in het Gallisch-Frankische gebied gevierd in aansluiting op de mis.¹³⁹²

Doordat de vigilie van Pasen volledig op paaszaterdag komt te liggen, gaat ook het octaaf van Pasen een dag naar voren. Bovendien gaat men de viering van dat octaaf verkorten. Die verkorting wordt veroorzaakt door de praktische noodzaak om het aantal dagen waarop niet gewerkt mag worden, te verminderen. Dit proces begint op het einde van de achtste eeuw en leidt ertoe dat de viering van het octaaf eindigt op woensdag na Pasen.¹³⁹³

Vooraf door het terugwaarts verplaatsen van de paasvigilie naar de ochtend van paaszaterdag gaat men steeds meer Witte Donderdag, Goede Vrijdag en paaszaterdag

¹³⁸⁴ In de geraadpleegde ordinarii wordt het alleen vermeld in LO Rouen/Avranches (eind elfde eeuw): *in capite crismate salutis [unguentur]...* (LO Rouen/Avranches, 36).

¹³⁸⁵ LO Gerresheim, 229; LO Keulen-Gereon, 273; LO Paderborn, 195; LO Prémontré, 66; LO Rouen/Avranches, 36; LO Utrecht-Martinus, [27]. Cf. Bieritz (1988), 121 en Tyrer (1932), 147 en 167-169.

¹³⁸⁶ Auf der Maur (1983), 91.

¹³⁸⁷ Fischer (1959), 146; Fuchs en Weikmann (1992), 14.

¹³⁸⁸ Auf der Maur (1983), 70.

¹³⁸⁹ Jungmann (1951), 48-52; Auf der Maur (1983), 83.

¹³⁹⁰ Over de betekenis van *post nonam* zie ook MacGregor (1992), 183-187.

¹³⁹¹ Hilpisch (1940), 178; Jungmann (1951), 52-53; Auf der Maur (1983), 84.

¹³⁹² Eisenhofer I (1932), 534; Tyrer (1932), 170-171; Auf der Maur (1983), 97; Bärsch (1997), 173.

¹³⁹³ Fischer (1959), 148-149; Auf der Maur (1983), 84-85.

als een eenheid ervaren: een triduum van het lijden en de dood. En doordat op het einde van de middeleeuwen de viering van het octaaf van Pasen nog eens met een dag wordt verkort, wordt Pasen de eerste dag van het verrijzenistriduum. De oorspronkelijke thematische eenheid van het lijden, de dood en de verrijzenis die kenmerkend is voor de viering van het Paschatriduum is daarmee verbroken.¹³⁹⁴

Als resultaat van de hierboven geschetste ontwikkelingen bestaat de viering van de paasvigilie in de hoge en late middeleeuwen uit de volgende elementen, zoals vrijwel alle geraadpleegde ordinarii laten zien.¹³⁹⁵

1. De wijding van het vuur;
2. Het ritueel bij de paaskaars;
3. De lezingen uit het Oude Testament;
4. De rituelen bij de doopvont;
5. De misviering;
6. De vespers.

Ook de liturgie van paaszaterdag in de abdij van Thorn, zoals die blijkt uit *Officia Propria*, volgt dit schema maar voegt daar nog een viering aan toe die bestaat uit een mandatum met *collatio* en *caritas* en die wordt besloten met de completen.

4.5.2 De voorbereidingen door de koster

Officia Propria begint de behandeling van paaszaterdag met een uitvoerige rubriek over de voorbereidingen die de koster aan het begin van de dag moet treffen. Die rubriek bestaat uit twee delen. Het eerste deel betreft voorbereidingen met betrekking tot de doopvont en het tweede deel gaat over zaken die hij in orde maakt op het priesterkoor. Het eerste deel van de rubriek geeft een gedetailleerd overzicht van de parafernalia die tijdens de rituelen bij de doopvont gebruikt worden en van hun opstelling. Een dergelijke beschrijving van parafernalia komt in de geraadpleegde bronnen zelden voor.¹³⁹⁶ Omdat de rubriek ook een goed beeld geeft van de setting van de doopvontrituelen, volgt nu eerst de inhoud ervan in zijn geheel. Daarna worden enkele details daaruit nader besproken.

De koster reinigt de doopvont (*fontem*), zet ze midden in de kerk en vult ze met zuiver water. Daarbij plaatst hij een ander bekken (*vasculum*) dat eveneens gevuld is met zuiver water. In dat bekken wordt het gewijde water (*benedicta aqua*) bewaard tot Pinksteren. Later zal hij het een plaats geven op het hoogkoor. Aan weerskanten van de doopvont zet hij twee kandelaars met een kaars en tegenover de doopvont zet hij een kandelaar waarop hij de paaskaars zal zetten nadat ze gewijd is. Bij een zetel aan de linkerkant zet hij een klein gedekt tafeltje en daarop een zilveren beker (*cyphum*) en een ampul met

¹³⁹⁴ Fischer (1959), 153-155.

¹³⁹⁵ Cf. Auf der Maur (1983), 86-87.

¹³⁹⁶ Een vergelijkbare maar minder gedetailleerde beschrijving is bekend uit Essen (LO Essen, 67); Cf. Arens in LO Essen, 161 en Bärsch (1997), 182. Een gedetailleerde beschrijving van de opstelling rond de doopvont van de voornaamste deelnemers aan het doopvontritueel, inclusief de parafernalia die ze dragen, is bekend uit Sarum. Bij de beschrijving is een houtsnede afgedrukt, die er een gestileerd overzicht van geeft (Proc Sarum, 86-87).

wijn. Bij de doopvont zet hij een lessenaar. Die bedekt hij met een kleed en daarop legt hij de rode koormantel die de officiant zal aandoen en de doek waarmee hij zich zal omgorden als hij begint met de zegening van de doopvont.

Een doopvont in een sticht voor ongehuwde dames wekt wellicht enige verwondering maar in de middeleeuwen is het niet ongebruikelijk dat de clerici van damesstichten, evenals de kanunniken van collegiale kerken, parochietaken te vervullen hebben. Dat is voor een groot aantal damesstichten aantoonbaar. In sommige van die stichten is de abdijkerk tevens parochiekerk en bij andere zijn de taken van de pastoor overgedragen aan een nevenkerk. In enkele gevallen heeft de abdijkerk geen parochiële taken omdat de abdij is opgericht naast een al langer bestaande parochiekerk.¹³⁹⁷

Voor Thorn is het een punt van discussie welke van de twee het oudste is: de parochiekerk of de abdijkerk.¹³⁹⁸ Wel is duidelijk dat al in de dertiende eeuw de abdis het patronaatsrecht heeft van de parochiekerk.¹³⁹⁹ Dat houdt in dat de pastoor van die kerk wordt benoemd op haar voordracht.¹⁴⁰⁰ De conclusie lijkt dan ook gewettigd, dat de clerus van de abdijkerk geen parochiële taken heeft omdat die verzorgd worden door de pastoor van de parochiekerk. Dat zou onder meer betekenen dat de wijding van het doopwater een taak is van die pastoor en dat dat ritueel dan ook zou plaatsvinden in de parochiekerk en niet in de abdijkerk. Toch wordt blijkbaar de doopvont tijdens de viering van de paasvigilie in de abdijkerk geplaatst en niet in de parochiekerk. Een verklaring daarvoor komt aan de orde bij de behandeling van Pinksteren.¹⁴⁰¹ Hier kan volstaan worden met de vermelding dat uit *Officia Propria* blijkt, dat de doopvont afkomstig is van de parochiekerk en daar ook weer zal worden teruggebracht.¹⁴⁰²

De koster zet de doopvont midden in de kerk. Dat impliceert niet alleen dat ze geen vaste plaats heeft maar bovendien dat ze door één persoon verplaatst kan worden. Waarschijnlijk heeft ze bestaan uit een niet al te groot bekken.¹⁴⁰³ In ieder geval is ze relatief klein van omvang en niet al te zwaar. Het is dan ook beslist geen hardstenen doopvont, zoals die uit vele kerken bekend is. Een doopvont uit een parochiekerk die gebruikt wordt voor vieringen in een abdijkerk of een collegiale kerk en die daarom verplaatsbaar moet zijn, is in de geraadpleegde literatuur en ordinarii niet aangetroffen. Het is waarschijnlijk een unieke lokale bijzonderheid.

Bij de doopvont staat een tweede bekken met water. Nadat dit water gewijd is, wordt het in dat bekken bewaard tot Pinksteren. Het is geen doopwater, dat wil zeg-

¹³⁹⁷ Schäfer (1907), 76-79.

¹³⁹⁸ Zie hierover § 2.2.2.

¹³⁹⁹ Zie Habets I, akte nr. 66 van 3 juli 1287.

¹⁴⁰⁰ Het recht tot het voordragen van de pastoors is het belangrijkste onderdeel van het patronaatsrecht (Nolet en Boeren (1951), 324).

¹⁴⁰¹ Zie § 4.10.3.2.

¹⁴⁰² De doopvont komt in *Officia Propria*, behalve op paaszaterdag, ook aan de orde op Pasen en het octaaf daarvan (fol. 121-133), de vigilie van Pinksteren (fol. 204-209) en Pinksteren (fol. 212).

¹⁴⁰³ Over de iconografie van doopvonten zie Kroesen en Steensma (2004), 314-363 en Reinle (1988), 86-88. Voor afbeeldingen van doopvonten zie ook Kroesen en Steensma (2008), 75 en Karstkarel (2007), passim.

gen water dat gezegend is en waaraan bovendien chrisma is toegevoegd maar wijwater, dat wil zeggen water dat alleen gezegend is.¹⁴⁰⁴ Het is bestemd voor het gebruik in de periode tot Pinksteren, bijvoorbeeld voor de besprenkeling met wijwater op zondagen aan het begin van de processie voor de hoogmis. Zoals algemeen gebruikelijk in de middeleeuwen wordt er in die periode namelijk geen water gewijd.¹⁴⁰⁵ Dat gebeurt pas weer op de vigilie van Pinksteren.¹⁴⁰⁶

Van andere plaatsen is bekend dat men een hoeveelheid van het gewijde water uit de doopvont schept om die afzonderlijk te bewaren. Daarbij wordt uitdrukkelijk vermeld dat dat uitnemen dient te gebeuren vóór dat het chrisma aan het water in de doopvont wordt toegevoegd.¹⁴⁰⁷ In Thorn staat het bekken voor het wijwater al klaar met daarin water dat tijdens het doopvontritueel gewijd moet worden. Deze bijzonderheid is in de geraadpleegde bronnen voor geen andere plaats aangetroffen.

Het is volgens een aantal ordinarii gebruikelijk dat er bij de doopvont behalve de paaskaars nog twee andere brandende kaarsen zijn tijdens het doopvontritueel. Die worden megedragen tijdens de processie naar de doopvont.¹⁴⁰⁸ In Thorn wijkt men af van dit gebruik. Tijdens de processie naar de doopvont worden daar, behalve de paaskaars, geen kaarsen megedragen: de koster heeft ze tevoren al klaargezet aan weerskanten van de doopvont.

De kelk die de koster op een zijtafeltje heeft klaargezet, zal tijdens het doopvontritueel gebruikt worden om water uit de doopvont te scheppen en de wijn in de ampul zal in het water van de doopvont gegoten worden. Het toevoegen van wijn aan het water in de doopvont is een zeldzaam gebruik dat waarschijnlijk alleen voorkomt in de late middeleeuwen.¹⁴⁰⁹ De koster heeft geen chrisma klaargezet. Zoals verderop zal blijken, wordt er tijdens het wijdingsritueel geen chrisma gebruikt. Bij de behandeling van Pinksteren zal duidelijk worden waarom.

Het tweede deel van de rubriek betreft de voorbereidingen die de koster treft in het priesterkoor:

De koster zet de lagere paaskaars (*candelam paschalem inferiorem*) op haar plaats voor de tombe en de hogere (*superiorem*) op het hoogkoor voor het eerbiedwaardig Sacrament.¹⁴¹⁰ Bij het altaar plaatst hij bovendien een instrument waarmee vuur geslagen kan

¹⁴⁰⁴ Van de heilige oliën die de Kerk gebruikt, is het chrisma het voornaamste. Het wordt onder andere gebruikt voor de postbaptismale zalving en het vormsel en voor de wijding van het doopwater maar niet voor de wijding van het water dat gebruikt wordt voor besprenkelingen (wijwater) (W. de Wolf, 'Chrisma', in: LitWb I, kolom 392-396).

¹⁴⁰⁵ Cf.: *alia aqua non debet benedici usque festum Penthecostes* (LO Maastricht-OLV, 69).

¹⁴⁰⁶ Cf. Eisenhofer I (1932), 559; Auf der Maur (1983), 122; Bärsch (1997), 305.

¹⁴⁰⁷ Cf. LO Keulen-Apostelen, 229 en LO Maastricht-OLV, 69.

¹⁴⁰⁸ LO Essen, 67; LO Keulen-Apostelen, 229; LO Maastricht-OLV, 67; LO Utrecht-Martinus, 27; Proc Sarum, 84.

¹⁴⁰⁹ Zie § 4.5.6.2, in het bijzonder noot 1479.

¹⁴¹⁰ In *Officia Propria* komen de tegenstellingen *maior/minor* en *superius/inferius* allebei herhaaldelijk voor. Uit de betreffende contexten, bijvoorbeeld *omnes candelas tam inferius quam superius* (fol. 328), is duidelijk dat *superius* in *Officia Propria* 'hoger' betekent en *inferius* 'lager'.

worden. Hij opent het retabel van het hoogaltaar en bedekt het altaar met schone doeken, allebei zoals op hoogfeesten gebruikelijk is. Ook plaatst hij de relikwiekaarsen.

De koster zet de paaskaars voor de tombe van Herswindis in het koorgedeelte van het hoogkoor. Dat betekent dat ze vrij vooraan in het hoogkoor komt te staan. Dat is in de geraadpleegde bronnen de meest voorkomende plaats.¹⁴¹¹ De andere kaars zet hij bij het Sacrament. Deze kaars wordt in het vervolg van de rubrieken niet meer genoemd en het is onduidelijk wat er de bedoeling of de betekenis van is. Het instrument waarmee vuur geslagen wordt, heeft waarschijnlijk bestaan uit twee daartoe geschikte stenen die boven een licht ontvlambaar materiaal worden gehouden.¹⁴¹² Het is aanneemelijk dat dat materiaal heeft bestaan uit gedroogde wingerdtakjes, zoals ook in het nabij gelegen Keulen gebruikelijk is geweest.¹⁴¹³

Het is in de tijd van *Officia Propria* een algemeen gebruik dat bij het begin van de veertigdagentijd alle feestelijke elementen en alle opsmuk uit de kerk worden verwijderd of worden verhuld.¹⁴¹⁴ Op paaszaterdag wordt dat alles weer te voorschijn gehaald en wordt de kerk opnieuw getooid met alle kostbare zaken die daarvoor in aanmerking komen: wandkleden, reliekschrijnen, kostbaar vaatwerk enzovoorts. In de meeste plaatsen gebeurt dat in de ochtend vóór het begin van de vigilieviering.¹⁴¹⁵

In Thorn worden de heiligenbeelden echter pas na de middagmaaltijd ontdaan van de doeken waarmee ze zijn verhuld.¹⁴¹⁶ Wel wordt in de ochtend het retabel van het hoogaltaar geopend en er worden relikwiekaarsen voor geplaatst.¹⁴¹⁷ De retabels van de altaren in de zijkapellen worden in *Officia Propria* niet vermeld maar het is onwaarschijnlijk dat de koster de triptiek in de Annakapel eveneens geopend heeft, niet alleen omdat dat niet wordt vermeld maar vooral omdat op paaszaterdag in de Annakapel de vrouwen nog aan het waken zijn bij het graf van Jezus.¹⁴¹⁸ Het openen van het retabel als teken van feestelijkheid zou daarbij ongepast zijn.

¹⁴¹¹ *Ad gradum in medio chori* (LO Bonn-Cassius (2), 238); *ad umbonam* (LO Essen, 66); *ad pulpitem ante summum altare* (LO Gerresheim, 202); *retro pulpitem* (LO Keulen-Apostelen, 228); *ad locum ubi leguntur collecte in vespis* (LO Tongeren, 164); *ad lectrinam* (LO Utrecht-Maria, 95); *ad borealem converso ad gradum presbiterii* (Proc Sarum, 79). Zie voor een specificatie van andere bronnen MacGregor (1992), 325-326. Cf. Fuchs en Weikmann (1992), 110.

¹⁴¹² In de middeleeuwen zijn er twee methoden om vuur te maken. Concentreren van de warmte van zonnestralen met een brandglas is een methode die alleen in de open lucht gebruikt kan worden. De andere manier bestaat uit het wrijven van ijzer (of een ijzerhoudende steen) tegen een steen of het wrijven van twee stukken hout tegen elkaar boven een licht ontvlambaar materiaal. Het maken van vuur in de middeleeuwen wordt uitvoeriger behandeld in MacGregor (1992), 202-224.

¹⁴¹³ MacGregor (1992), 202. Cf. Franz I (1909), 512.

¹⁴¹⁴ Cf. Laurentia McLachnan in LO Barking, 377.

¹⁴¹⁵ LO Barking, 102; LO Keulen-Apostelen, 229; LO Maastricht-OLV, 70 en 321; LO Münster-Dom, 153; LO Paderborn, 194, LO Prémontré, 65; LO Rouen/Avranches, 34; LO Tongeren, 164; LO Utrecht-Martinus, [26].

¹⁴¹⁶ Zie § 4.5.8.2.

¹⁴¹⁷ Over de retabels in de abdij van Thorn zie § 3.3.4.

¹⁴¹⁸ Zie § 4.4.6 en § 4.5.8.6.

4.5.3 Het aanmaken en zegenen van het nieuwe vuur

De metten van deze dag zijn in Thorn al gevierd in de namiddag van Goede Vrijdag.¹⁴¹⁹ Dat is tamelijk ongebruikelijk: de meeste van de geraadpleegde ordinarii vermelden de metten op de dag zelf. Voordat de eigenlijke vigilieviering begint met het aanmaken en het zegenen van het vuur, worden eerst wel de kleine getijden gezongen. Om acht uur slaat de koster op de deuren van de abdijkerk zoals in de voorafgaande dagen en dan lezen de dames op hun koor alle kleine getijden in één cluster.

De geraadpleegde ordinarii laten twee verschillende gebruiken zien voor de viering van de kleine getijden. Men zingt ze in één cluster zoals in Thorn¹⁴²⁰ óf ze worden, evenals op Goede Vrijdag *privatim* gebeden.¹⁴²¹ Het gebruik om op sommige dagen, met name in de Goede Week, de kleine getijden niet gezamenlijk te vieren, is bedoeld om de stilte vanwege de gedachtenis van het lijden en sterven van Jezus niet met gezamenlijk gezang te verstoren.¹⁴²²

De gewoonte om de kleine getijden als één geheel te zingen hangt samen met de ontstane gewoonte om de paasvigilie al te vieren in de voormiddag van paaszaterdag in combinatie met de regel dat de noon aan de misviering vooraf moet gaan.¹⁴²³ In Thorn beperkt zich deze gewoonte echter niet tot paaszaterdag: ook op enkele andere dagen waarvoor deze samenhang niet geldt, gaat de noon aan de mis vooraf.¹⁴²⁴

Als de kleine getijden beëindigd zijn, dooft de koster alle lichten in de kerk en markeert daarmee het begin van de eigenlijke viering van de paasvigilie.¹⁴²⁵ Het is gebruikelijk dat de lichten in de kerk worden gedoofd om ze later weer aan te maken met het nieuwe licht.¹⁴²⁶ Het doven vindt dan ook plaats voor of tijdens de zegening van het vuur¹⁴²⁷ of vóór het aansteken van de paaskaars.¹⁴²⁸ In Thorn gaat het doven van alle lichten echter al vooraf aan het maken van het vuur. Omdat de dames in de kerk aanwezig zijn en dus getuigen zijn van het doven van de lichten, is deze activiteit van de koster niet alleen praktisch van aard maar ze krijgt daardoor een ook prospectief karakter: het is een visuele voorbereiding op de komst van het nieuwe vuur.¹⁴²⁹

Het begin van de vigilieviering omschrijft *Officia Propria* als volgt.

¹⁴¹⁹ Zie § 4.4.6.

¹⁴²⁰ LO Freckenhorst, 156; LO Leuven/Anderlecht, 87; LO Tongeren, 164. Ook in de abdij van Fulda worden de kleine getijden op paaszaterdag als één cluster gezongen (Hilpisch (1963), 194).

¹⁴²¹ LO Keulen-Gereon, 273; LO Maastricht-OLV, 67; LO Prémontré, 65.

¹⁴²² Jean d'Avranches vermeldt dat de kleine getijden *cum silentio* gevierd moeten worden (LO Rouen/Avranches, 34. Ook in Münster worden ze *sub silentio* gevierd (LO Münster-Dom, 153).

¹⁴²³ Zie § 4.5.1.

¹⁴²⁴ Het zijn Allerzielen, Marcus, de Kruisdagen en Pasen.

¹⁴²⁵ Over het gebruik van licht in de eredienst zie de vermelde literatuur in § 1.4, noot 67.

¹⁴²⁶ Tyrer (1932), 149. Over het gebruik van licht in de Goede Week zie Dendy (1959), 128-150.

¹⁴²⁷ LO Prémontré, 65; LO Tongeren, 164.

¹⁴²⁸ LO Keulen-Gereon, 273; Proc Sarum, 78.

¹⁴²⁹ Over het prospectief karakter van bepaalde activiteiten zie ook § 4.1.3.2 en § 4.2.5.

Nadat de koster alle lichten in de abdijkerk heeft gedoofd, komt de officiant met de diaken en de subdiaken vanuit de sacristie naar het hoogaltaar. Daar maakt hij nieuw vuur en daarmee steekt hij een nieuwe kaars aan. Deze kaars zal op het hoofdaltaar branden totdat de mis begint. Nadat de officiant de kaars heeft aangestoken, zegenet hij het vuur. Vervolgens zingt de priester met zijn assistenten staande voor het hoogaltaar de hymne *Inventor rutuli*. De dames herhalen op hun koor de eerste strofe en vervolgens herhalen ze die na elke volgende strofe

Het maken van vuur is vanaf de achtste eeuw bekend als een praktische noodzaak om nieuw licht te maken, nadat op Witte Donderdag alle licht was gedoofd.¹⁴³⁰ Waarschijnlijk is het ontstaan als verchristelijking van het heidense voorjaarsvuur¹⁴³¹ en het kan beschouwd worden als een louter praktische, niet-rituele handeling, getuige vermeldingen in ordinarii dat het een taak is voor de koster.¹⁴³² In sommige plaatsen wordt er zowel op Witte Donderdag als op Goede Vrijdag en paaszaterdag nieuw vuur gemaakt maar in andere plaatsen gebeurt het alleen op paaszaterdag.¹⁴³³ Oorspronkelijk staat het maken van het vuur op die dag los van de paasvigilie, waarin het een relatief laat element is.¹⁴³⁴

De viering van de paasvigilie begint volgens de geraadpleegde ordinarii vrijwel overal met de zegening van het nieuwe vuur dat al tevoren is gemaakt en klaargezet voor de zegening. Dat het aanmaken van het vuur in de viering is opgenomen, is een bijzonderheid die, behalve in Thorn, slechts in een paar plaatsen gebruikelijk is.¹⁴³⁵ Dat het dan plaatsvindt op het hoogkoor is zeer uitzonderlijk.¹⁴³⁶

In Thorn wordt het nieuwe vuur niet gemaakt door de koster maar door de officiant bij het hoofdaltaar en in het bijzijn van diaken en subdiaken. Ook dat is nergens anders aangetroffen. Het maken van het nieuwe vuur is daardoor niet meer een louter praktische handeling maar het krijgt een rituele betekenis, te meer omdat het plaatsvindt onmiddellijk nadat alle lichten zijn gedoofd.

Nadat de officiant het nieuwe vuur heeft gemaakt, steekt hij daarmee een kaars aan die daarna op het hoofdaltaar wordt gezet. Dan begint hij met de zegening van

¹⁴³⁰ Jounel (1961-a), 143-144).

¹⁴³¹ Dendy (1959), 149; Fuchs en Weikmann (1992), 22; Bärsch (1997), 159; Auf der Maur (1993), 89. Cf. MacGregor (1992), 241-245. Over volksgebruiken in samenhang met het nieuwe vuur zie Franz I (1909), 516-518; Stapper in LO Münster-Dom, 86; Paul Sartori, 'Osterfeuer', in: HWDA VI, 1333-1336.

¹⁴³² LO Barking, 103 (*a ministris ecclesie*); LO Leuven/Anderlecht, 87; LO Utrecht-Maria, 95; LO Utrecht-Martinus, [26]. Cf. MacGregor (1992), 172-174 voor andere voorbeelden.

¹⁴³³ Fuchs en Weikmann (1992), 22. Voor een uitgebreide behandeling van de ontwikkeling van het vuur maken zie MacGregor (1992), 135-152. Cf. Hilpisch (1940), 179.

¹⁴³⁴ Franz I (1909), 511; Auf der Maur (1983), 89. Cf. Eisenhofer I (1932), 536.

¹⁴³⁵ LO Leuven/Anderlecht, 87 (Anderlecht) en LO Tongeren 164.

¹⁴³⁶ In de geraadpleegde ordinarii is die locatie niet aangetroffen. MacGregor noemt twee andere plaatsen die echter ver buiten de regio van Thorn liggen: Saragossa (aan de epistelzijde) en Narbonne (*ad cornu altaris*) (MacGregor (1992), 198-199). Bärsch is van mening dat in Essen het ontsteken van het vuur eveneens op het hoogkoor plaatsvindt (Bärsch (1997), 160) maar dat staat niet expliciet in de ordinarius (LO Essen, 59). Het ontsteken van het vuur is daar bovendien niet opgenomen in de viering maar vindt al eerder plaats.

het vuur. De plaats waar het vuur wordt gezegend aan het begin van de viering laat lokale verschillen zien.¹⁴³⁷ Deze zegening is in sommige plaatsen gesitueerd buiten de kerk,¹⁴³⁸ in andere plaatsen ook in de kerk maar dan wel buiten het priesterkoor.¹⁴³⁹ Dat zowel het aanmaken van het vuur als het zegenen ervan tijdens de vigilieviering op het hoogkoor plaatsvinden, is een bijzonderheid die alleen in Thorn is aangetroffen.¹⁴⁴⁰ De gebeden die de officiant bij die zegening zegt, vermeldt *Officia Propria* echter niet.¹⁴⁴¹ Ook een besprenkeling met wijwater en/of een bewieroking van het vuur die in een aantal plaatsen volgen op de zegening van het vuur, vinden in Thorn niet plaats.¹⁴⁴²

Hierboven is vastgesteld dat het algemeen gebruikelijk is, dat het aanmaken en het zegenen van het vuur en het aansteken van een kaars plaatsvinden buiten het priesterkoor. Vanuit die plaats wordt daarna het nieuwe licht met een processie naar het priesterkoor gebracht. Vanaf het midden van de tiende eeuw zingt men tijdens die processie óf psalmen, óf de hymne *Inventor rutili* óf de drie maal herhaalde roep *Lumen Christi* die telkens wordt beantwoord met *Deo gratias*.¹⁴⁴³ De geraadpleegde ordinarii vermelden echter vrijwel uitsluitend de hymne *Inventor rutili*.¹⁴⁴⁴

In Thorn is er geen processie omdat de kaars met het nieuwe licht zich al op het priesterkoor bevindt maar de hymne *Inventor rutili* wordt wel gezongen. Uit de ordinarii blijkt dat het algemeen gebruikelijk is dat die hymne wordt gezongen door twee of drie voorzangers en dat daarbij na elke strofe de eerste strofe wordt herhaald door het koor.¹⁴⁴⁵ In Thorn wordt de hymne echter gezongen door de officiant en zijn assistenten. Dat is zeer uitzonderlijk en het is in geen andere plaats aangetroffen.

De hymne wordt slechts gedeeltelijk gezongen.¹⁴⁴⁶ Mogelijk is ze ingekort omdat er geen processie plaatsvindt.¹⁴⁴⁷ Terwijl de hymne wordt gezongen staan de officiant

¹⁴³⁷ Cf. MacGregor (1992), 187-202.

¹⁴³⁸ LO Bonn-Cassius (2), 238 (in de ambitus); LO Keulen-Gereon, 273 (*ante monasterium*). Zie Bärsch (1997), 160, noot 48 voor andere plaatsen.

¹⁴³⁹ Cf. LO Barking, 103 (voor het Paulusaltaar); LO Paderborn, 194 (*atrium ecclesie*); LO Prémontré, 65 (*ad gradus presbyterii*); LO Utrecht-Maria, 95 (achter in de kerk); Proc Sarum, 74-76 (achter in de kerk in de buurt van de doopvont).

¹⁴⁴⁰ In Essen wordt het vuur ook gezegend op het hoogkoor (*sub armarium*). Die zegening is daar echter niet opgenomen in de viering maar vindt al eerder plaats (LO Essen, 59).

¹⁴⁴¹ Voor teksten van de gebeden bij de vuurwijding zie Franz I (1909), 513-516 en MacGregor (1992), 157-171. Voor een bespreking van de gebedsformules zie MacGregor (1992), 157-171.

¹⁴⁴² Ze worden in een aantal ordinarii expliciet vermeld. Cf. ook MacGregor (1992), 171-172.

¹⁴⁴³ MacGregor (1992), 277.

¹⁴⁴⁴ In Arras zingt men psalmen (LO Arras, 160) en in de St.-Ursula in Keulen wordt behalve *Inventor rutili* ook het *Lumen Christi* gezongen (LO Keulen-Ursula, 127). In Münster wordt de hymne *Inventor rutili* gezongen tijdens de processie naar de plaats waar het vuur gezegend wordt (LO Münster-Dom, 153).

¹⁴⁴⁵ Cf. Bärsch (1997), 165-166.

¹⁴⁴⁶ Van de in Dreves en Blume I (1909) op pagina 20-21 vermelde 12 strofen zingt men strofe 1, 2 en 3, daarna strofe 7 en 8, dan een in Dreves en Blume niet vermelde strofe en tenslotte strofe 12, de slotstrofe.

¹⁴⁴⁷ Cf. Bärsch (1997), 165.

en zijn assistenten bij het hoofdaltaar en de dames bevinden zich op hun koor achter in de abdijkerk terwijl ze de eerste strofe telkens herhalen. Het zingen van *Inventor rutili* mist in Thorn het ritueel van de intocht van het nieuwe licht met een feestelijke processie en is daardoor verschaald tot een statisch gebeuren zonder enig begeleidend, feestelijk ritueel.

4.5.4 Het ritueel bij de paaskaars

Als de hymne *Inventor rutili* beëindigd is, zegt de diaken de kaars. Als hij gekomen is tot aan *In huius igitur noctis*, zet de subdiaken vijf wierookkorrels op de kaars in de vorm van een kruis. Daarna vervolgt de diaken het gezang en als hij gekomen is bij *Qui licet divisus in partes*, steekt de subdiaken de kaars aan. Vervolgens zingt de diaken het gezang tot aan het slot.

Het ritueel bij de paaskaars in Thorn dat uit deze rubriek in *Officia Propria* blijkt, bevat dezelfde hoofdelementen als die vrijwel alle geraadpleegde ordinarii laten zien: het zingen van het *Exsultet*, de zegening van de paaskaars, het plaatsen van wierookkorrels in die kaars en tenslotte het aansteken van de kaars.¹⁴⁴⁸

Het is merkwaardig dat het *Exsultet* niet wordt vermeld met zijn incipit, zoals gebruikelijk is bij liturgische teksten. Dat is overigens geen bijzonderheid voor Thorn. Ook in enkele ordinarii blijkt dat het wordt gezongen zonder dat zijn incipit wordt genoemd.¹⁴⁴⁹ Dat hangt waarschijnlijk samen met het feit dat het niet ongebruikelijk is dat men het *Exsultet* aanduidt met het woord *benedictio*.¹⁴⁵⁰ In dat verband kan “de diaken zegt de kaars” in *Officia Propria* dan ook begrepen worden als een impliciete aanduiding van het *Exsultet*. De geraadpleegde ordinarii vermelden evenmin als *Officia Propria* op welke wijze de paaskaars gezegend wordt, met andere woorden met welke rituele handeling die zegening gepaard gaat. Uit andere bronnen is evenwel bekend dat er een of meerdere kruistekens worden gemaakt.¹⁴⁵¹

Overeenkomstig het vrij algemene, traditionele gebruik wordt het *Exsultet* in Thorn gezongen door de diaken¹⁴⁵² maar er zijn ook plaatsen waar het wordt gezongen door de officiant.¹⁴⁵³ Het aanbrengen van de wierookkorrels gebeurt overal bij

¹⁴⁴⁸ Over de geschiedenis van het ritueel bij de paaskaars zie Tyrer (1932), 150-155 en vooral MacGregor (1992), 299-450. Over volksgeloof in verband met de paaskaars zie Paul Sartori, ‘Osterkerze’, in: HWDA VI, kolom 1337-1339. Over volkse gebruiken met de wierookkorrels zie Bik (1957), 137-139.

¹⁴⁴⁹ Cf. LO Leuven/Anderlecht, 88-89; LO Prémontré, 66; LO Tongeren, 164; LO Utrecht-Maria, 95.

¹⁴⁵⁰ Cf. Reg Conc. 47; LO Leuven/Anderlecht, 88-89; LO Paderborn, 195; LO Tongeren, 164; LO Utrecht-Maria, 95.

¹⁴⁵¹ MacGregor (1992), 327-334. Volgens Capelle heeft het ritueel met de wierookkorrels oorspronkelijk de betekenis van wijding door het kruisteken (Capelle (1932), 3-11).

¹⁴⁵² Voor een beknopt overzicht van de geschiedenis en de allegorische duiding van deze taak van de diaken zie Franz I (1909), 548 en Bärsch (1997) 176-177.

¹⁴⁵³ Gerresheim: *ebdomadarius* (LO Gerresheim, 202); St.-Ursula in Keulen: *officiants* (LO Keulen-Ursula, 127); Münster: *sacerdos* (LO Münster-Dom, 154). Cf. Bärsch (1997),

dezelfde passus in het *Exsultet*, namelijk bij *In huius igitur noctis gratia, suscipe, sancte Pater, laudis (incensi) huius sacrificium vespertinum [...]*.¹⁴⁵⁴ Meestal wordt voor de aanduiding van dat fragment het woord *suscipe* gebruikt maar er worden ook andere woorden uit de passus voor gebruikt, bijvoorbeeld *In huius igitur noctis in Officia Propria*. De aanduiding is dus verschillend maar de bedoelde plaats in het *Exsultet* is dezelfde.

Het aanbrengen van wierookkorrels in de paaskaars is sinds de twaalfde eeuw bekend¹⁴⁵⁵ en over het algemeen worden er vijf korrels in de kaars geplaatst,¹⁴⁵⁶ die de vijf wonden van Christus symboliseren.¹⁴⁵⁷ Nagenoeg altijd worden ze in geplaatst door degene die het *Exsultet* zingt. Volgens *Officia Propria* worden de wierookkorrels echter aangebracht door de subdiaken. Dat is zeer uitzonderlijk. Behalve in Thorn is het alleen aangetroffen in Essen.¹⁴⁵⁸ Mogelijk is deze taak toebedeeld aan de subdiaken op praktische gronden: de diaken kan zich blijven concentreren op de tekst en de melodie van het *Exsultet* en de subdiaken kan de tijd nemen om te zorgen dat de wierookkorrels stevig in de kaars komen te zitten.¹⁴⁵⁹

Het aansteken van de kaars is bekend vanaf de tiende eeuw en het gebeurt vrijwel overal bij de passus *Sed iam columnae huius praeconia novimus, quam in honorem Dei rutilans ignis accendit*.¹⁴⁶⁰ Deze passus kan volgens MacGregor op basis van zijn inhoud beschouwd worden als een ‘interne rubriek’, dat wil zeggen een tekst die uitnodigt om er een rituele handeling mee te verbinden.¹⁴⁶¹ Ook hier – evenals bij het aanbrengen van de wierookkorrels – worden niet overal dezelfde woorden gebruikt om naar dit fragment te verwijzen. De meeste van de geraadpleegde ordinarii gebruiken daarvoor het woord *rutilans* maar in *Officia Propria* wordt verwezen met *Qui licet divisus in partes*. Dat is het begin van de zin die volgt op het hierboven gegeven citaat. De woorden van de verwijzing verschillen maar de bedoelde plaats in het *Exsultet* is dezelfde. Meestal wordt de paaskaars aangestoken door de diaken maar in enkele plaatsen wordt het door een andere functionaris gedaan.¹⁴⁶² In Thorn heeft de

177, noot 182. Voor andere plaatsen waar het *Exsultet* niet door de diaken wordt gezongen zie MacGregor (1992), 394-395.

¹⁴⁵⁴ Deze passus is geciteerd uit Fuchs en Weikmann (1992). Daarin staat de volledige tekst van het *Exsultet* met een vertaling (in het Duits) (Fuchs en Weikmann (1992), 30-35). Cf. Franz I (1909), 535-538 voor een specificatie van de overgeleverde tekstvarianten.

¹⁴⁵⁵ Fuchs en Weikmann (1992), 110; MacGregor (1992), 350.

¹⁴⁵⁶ Zie bijvoorbeeld LO Münster-Dom, 154; LO Prémontré, 66; LO Utrecht-Maria, 95. Voor andere voorbeelden zie Bärsch (1997), 177, noot 187. In een paar plaatsen worden vier wierookkorrels en een mirrekorrel gebruikt (LO Essen, 66; LO Keulen-Apostelen, 228).

¹⁴⁵⁷ Franz, I (1909), 548.

¹⁴⁵⁸ LO Essen, 66. In Arras brengt de diaken alleen de eerste korrel aan. De overige worden in de kaars geplaatst door de koster (*armarius*) (LO Arras 160). Cf. MacGregor (1992), 353.

¹⁴⁵⁹ Het is uit meerdere bronnen bekend dat het degelijk aanbrengen van de korrels een probleem kan zijn (MacGregor (1992), 352-353. Cf. ook MacGregor (1992), 394-395.

¹⁴⁶⁰ MacGregor (1992), 393; Bärsch (1997), 178. De passus is overgenomen uit Fuchs en Weikmann (1992). Cf. noot 1454.

¹⁴⁶¹ MacGregor (1992), 393-394.

¹⁴⁶² Zie MacGregor (1992), 394 voor een specificatie.

subdiaken eerder de wierookkorrels aangebracht en als de diaken bij deze passus in *Exsultet* is aangekomen, steekt hij ook de kaars aan.¹⁴⁶³ Welke andere kaars hij daarvoor gebruikt (die op het hoofdaltaar of die bij het Sacrament), vermeldt *Officia Propria* niet.

Eerder is gezegd dat de koster alle lichten in de kerk al gedoofd heeft aan het begin van de vigilieviering. In *Officia Propria* staat echter niet wanneer ze weer worden aangemaakt. In een groot aantal plaatsen gebeurt dat kort nadat de paaskaars is aangestoken.¹⁴⁶⁴ Zoals uit enkele ordinarii blijkt, is het gebruikelijk dat de paaskaars daarna nog een geruime periode blijft branden, op zijn minst tot en met Pasen¹⁴⁶⁵ maar ook daarover doet *Officia Propria* geen mededelingen evenmin als over een versiering van de paaskaars of over een vermelding van het jaar of andere insignia in de kaars.¹⁴⁶⁶

4.5.5 De woorddienst

De woorddienst bestaat uit een aantal herhalingen van de reeks: lezing – tractus – oratie. Dat aantal kan verschillend zijn¹⁴⁶⁷ maar de meeste van de geraadpleegde ordinarii vermelden slechts vier lezingen met de erbij horende tractussen en oraties. Bovendien blijkt eruit dat de inhoud steeds hetzelfde is en er als volgt uit ziet.¹⁴⁶⁸

- Eerste lezing *In principio* (Gen 1) – (geen tractus) – oratie *Deus qui mirabiliter*;
- Tweede lezing *Factum est* (Ex 14) – tractus *Cantemus* (Ex 15) – oratie *Deus cuius antiqua*;
- Derde lezing *Apprehendent septem mulieres* (Jes 4) – tractus *Vinea* (Jes 5) – oratie *Deus qui nos ad celebrandum*;
- Vierde lezing *Haec est hereditas* (Jes 54) – tractus *Attende* (Deut 32) – oratie *Deus qui ecclesiam tuam* – tractus *Sicut cervus* (ps. 41) – oratie *Concede quaesumus*.

In de geraadpleegde ordinarii is elke reeks van lezing, tractus en oratie steeds gelijk. Dat betekent dat een reeks op basis van bovenstaande gegevens voorspelbaar is als er tenminste één onderdeel van de reeks bekend is. Is dus bijvoorbeeld alleen de tractus *Cantemus* vermeld, dan is dat de tractus van de tweede reeks en dan horen daar de lezing *Factum est* en de oratie *Deus cuius antiqua* bij. Deze voorspelbaarheid is in dit verband van belang omdat *Officia Propria* een onvolledige specificatie geeft van de inhoud van de woorddienst in Thorn. Schematisch ziet die er als volgt uit.

¹⁴⁶³ Ook in Essen (LO Essen, 68), Rome en Albi (MacGregor (1992), 394) wordt de kaars aangestoken door de subdiaken.

¹⁴⁶⁴ LO Maastricht-OLV, 68; LO Prémontré, 66; LO Tongeren, 164. Voor een groot aantal andere voorbeelden zie MacGregor (1992), 420-421.

¹⁴⁶⁵ Voor voorbeelden zie Bärsch (1997), 179, noot 202 en MacGregor (1992), 396-400 en verder LO Keulen-Apostelen, 228 en LO Prémontré, 66. Cf. ook Hilpisch (1940), 181.

¹⁴⁶⁶ Over de insignia zie Franz I (1909), 549 en MacGregor (1992), 366-381. Over de bijzondere insignia in de paaskaars van het damessticht Essen zie LO Essen, 58-59 en MacGregor (1992), 157.

¹⁴⁶⁷ Tyrer (1932), 156; Auf der Maur (1983), 91; Bieritz (1988), 119.

¹⁴⁶⁸ Cf. Hilpisch (1940), 182-183; Cf. Bärsch (1997), 167 en 192.

- Eerste lezing *In principio* – oratie;
- Tweede lezing – tractus *Cantemus* – oratie;
- Derde lezing – tractus *Attende* – oratie – tractus *Sicut cervus* – oratie.

In Thorn zijn er dus geen vier maar slechts drie lezingen met hun tractussen en oraties. De vermelde tractussen *Attende* en *Sicut cervus* zijn karakteristiek voor de vierde reeks in de ordinarii. Bovendien wordt *Vinea*, de tractus uit de derde reeks, niet vermeld. Die derde reeks wordt dus in Thorn ‘overgeslagen’.¹⁴⁶⁹ De inhoud van de woorddienst in Thorn kan nu op grond van het bovenstaande als volgt worden gereconstrueerd. De gereconstrueerde onderdelen zijn daarbij tussen haakjes gezet.

- Eerste lezing *In principio* – oratie (*Deus qui mirabiliter*);
- Tweede lezing (*Factum est*) – tractus *Cantemus* – oratie (*Deus cuius antiqua*);
- Derde lezing (*Haec est hereditas*) – tractus *Attende* – oratie (*Deus qui ecclesiam tuam*) – tractus *Sicut cervus* – oratie (*Concede quaesumus*).

In overeenstemming met het algemene, in veel ordinarii vermelde gebruik beginnen de lezingen zonder *titulus* en worden de oraties gebeden door de officiant die ze begint met *Oremus* maar vervolgens worden de begroeting *Dominus vobiscum* en het *Flectamus genua* achterwege gelaten.

De geraadpleegde ordinarii die specificeren door wie de lezingen worden voorgedragen, vermelden meestal dat dat gebeurt door leden van het convent of het kapittel in hiërarchische volgorde.¹⁴⁷⁰ In Thorn worden de drie lezingen echter verzorgd door de officiant, de diaken en de subdiaken. Dat verklaart wellicht waarom er slechts drie lezingen zijn maar dat ze worden gelezen door de officiant en zijn assistenten is zeer ongebruikelijk. Waarschijnlijk wordt dat veroorzaakt doordat men er niet op kan rekenen dat er voldoende kanunniken aanwezig zijn.¹⁴⁷¹

Door wie de tractussen worden gezongen, wordt in de ordinarii zelden vermeld. Aangenomen mag worden dat ze worden gezongen door het convent of het kapittel.¹⁴⁷² In Thorn hebben echter de dames deze taak.

4.5.6 De doopvontrituelen

4.5.6.1 De processie naar de doopvont

Na de woorddienst volgt de processie naar de doopvont. De diaken en de subdiaken beginnen met de litanie *Kyrie eleyson* terwijl ze met het gezicht naar het volk voor het altaar staan.¹⁴⁷³ Voor een aantal plaatsen vermelden de ordinarii dat de litanie

¹⁴⁶⁹ Hilpisch vermeldt dat er ook in Dunstan slechts drie lezingen zijn. Ook daar wordt de derde reeks ‘overgeslagen’ (Hilpisch (1940), 182).

¹⁴⁷⁰ Voor een specificatie van de plaatsen waar dat op die wijze gebeurt, zie Bärsch (1997), 164, noot 118.

¹⁴⁷¹ Over de afwezigheid van de kanunniken zie § 3.2.3.2.

¹⁴⁷² In Tongeren worden de verzen van de tractussen in wisselzang gezongen door de twee koorhelften (LO Tongeren, 165).

¹⁴⁷³ De litanie die wordt aangeduid met *Kyrie eleyson*, is de litanie van alle heiligen die volgens de geraadpleegde ordinarii in de meeste plaatsen wordt gezongen. In enkele

wordt voorgezongen door twee clerici maar alleen in Thorn zijn dat de functionerende diaken en subdiaken.

Volgens de geraadpleegde ordinarii vertrekt men voor de processie overal gezamenlijk vanuit het priesterkoor naar de doopvont die zich achter in de kerk of buiten de eigenlijke kerkruimte bevindt. Van een paar damesstichten is bekend dat de dames een eigen koor hebben buiten het priesterkoor maar ook daar vertrekt men gezamenlijk vanuit één punt.¹⁴⁷⁴ Op het moment dat in Thorn de processie gaat beginnen, zijn de dames echter op hun eigen koor achter in de kerk en de doopvont staat in het midden van de kerk. Vanwege deze ruimtelijke situatie kan men niet gezamenlijk vanuit eenzelfde punt beginnen met als gevolg dat de dames wel naar de doopvont komen maar niet deelnemen aan de processie die vertrekt vanuit het hoogkoor.

In de stoet die in het hoogkoor begint, loopt de koster voorop met de paaskaars, dan volgen de kanunniken en achteraan lopen de diaken, de subdiaken en de officiant. Vrijwel alle geraadpleegde ordinarii laten zien dat de processie naar de doopvont een feestelijk karakter heeft. Dat blijkt vooral uit wat er in die processie meegenomen wordt: één of meer kruisen, vaandels en het evangelieboek. Vaak worden er ook meerdere brandende kaarsen meegedragen. In Thorn gaat niets van dit alles mee en de paaskaars is het enige licht in de processie. Zelfs de benodigdheden voor de zegening van de doopvont gaan niet mee want die zijn al ter plaatse. De dames nemen niet deel aan de processie en verder heeft de officiant de koorkap nog niet aan want die hangt klaar bij de doopvont. Waarschijnlijk loopt hij dus in albe. Door dit alles is de processie uitermate sober en mist ze elke feestelijke allure.

4.5.6.2 De rituelen bij de doopvont

De litanie wordt gezongen tot en met *Omnes sancti Dei*. Dat is de gebruikelijke plaats om de litanie te onderbreken voor de rituelen bij de doopvont.¹⁴⁷⁵ De koster heeft ondertussen de kaarsen aangestoken die bij de doopvont staan en de officiant heeft de koorkap aangedaan en zich een doek voorgebonden. Deze doek is geen parament. Hij heeft geen rituele betekenis maar een praktische: hij dient om de vaak kostbare koormantel te beschermen tegen de druppels kaarsvet die mogelijk van de paaskaars vallen.¹⁴⁷⁶

andere plaatsen wordt de litanie *Rex sanctorum* gezongen. De litanie van alle heiligen wordt in Thorn ook gezongen bij het ingaan van de kerk op Aswoensdag. Zie § 4.2.2.

¹⁴⁷⁴ In het damessticht Essen bevindt het koor van de dames zich naast het priesterkoor, waardoor het eenvoudig is om gezamenlijk vanuit één punt te vertrekken (LO Essen, bijgevoegde plattegrond). In de St.-Ursula in Keulen komen de dames eerst naar de trappen van het priesterkoor en daarna gaat men gezamenlijk in processie naar de doopvont (LO Keulen-Ursula, 127)

¹⁴⁷⁵ Als zodanig wordt deze plaats ook genoemd in LO Keulen-Apostelen, 229; LO Leuven/Anderlecht, 88 (Leuven) en 89 (Anderlecht); LO Maastricht-OLV, 68; LO Maastricht-Servaas, 64; LO Tongeren, 165. Cf. Bärsch (1997), 183, noot 229.

¹⁴⁷⁶ Een dergelijke doek wordt ook vermeld in LO Keulen-Ursula, 127 en LO Maastricht-OLV, 69 maar het is waarschijnlijk dat hij in meer plaatsen gebruikt wordt.

Zodra men *Omnes sancti Dei* heeft gezongen, begint de officiant de doopvont te zegenen zoals dat in de *sexterna* staat.¹⁴⁷⁷ Als hij is gekomen bij *Qui pedibus super te ambulavit*, geeft de diaken hem de ampul wijn die de koster heeft klaargezet en de officiant giet dan de wijn in de doopvont in de vorm van een kruis. De verwijzing door *Officia Propria* met *Qui pedibus super te ambulavit* is op het eerste gezicht enigszins verwarrend omdat er geen inhoudelijke relatie is tussen deze tekst en de rituele handeling met de wijn. Het zijn echter de woorden die onmiddellijk volgen op de passus die – gezien zijn inhoud – ongetwijfeld wordt bedoeld: *qui [Iesus] te in Chana Galileae signo admirabili sua potentia convertit in vinum*.¹⁴⁷⁸ Die heeft betrekking op Joh. 2: 1-10, waarin wordt verhaald dat Jezus water in wijn veranderde. De vermenging van wijn met het doopwater is een ritueel dat uit weinig plaatsen bekend is en dat waarschijnlijk pas in de late middeleeuwen voor het eerst voorkomt.¹⁴⁷⁹ Volgens Franz is het bedoeld om de inhoud van het betreffende tekstfragment op een zinnebeeldige manier aanschouwelijk te maken.¹⁴⁸⁰

De officiant vervolgt dan de gebeden en bij *Descendat in hanc plenitudinem* neemt de diaken de paaskaars, houdt haar boven de doopvont en helpt vervolgens de officiant bij het ritueel dat dan volgt. Terwijl de tekst wordt gezongen die begint met *Descendat*¹⁴⁸¹ maken de diaken en de officiant met de kaars het teken Ψ (psi) in het water.¹⁴⁸² Vervolgens wordt de kaars uit het water genomen en dan blaast de officiant over het water in de doopvont in de vorm van een kruis. Daarna worden het zingen van *Descendat* en de hierboven genoemde rituele handelingen nog twee keer herhaald.

Het indompelen van de kaars terwijl *Descendat* wordt gezongen, is bekend vanaf het einde van de achttiende eeuw maar het herhalen van het indompelen en het blazen

¹⁴⁷⁷ Met *sexterna* wordt waarschijnlijk hetzelfde bedoeld als met *sexternus*: een gebedenboekje met een omvang van zes folio's (WB Blaise, s.v. *sexternus*).

¹⁴⁷⁸ Het gebed waarin deze passus staat, luidt in zijn geheel: *Benedico te et per Iesum Christum filium eius unicum dominum nostrum, qui te in Chana Galileae signo admirabili sua potentia convertit in vinum; qui pedibus super te ambulavit et a Iohanne in Iordane in te baptizatus est; qui te una cum sanguine de latere suo produxit et discipulis suis iussit ut credentes baptizarentur in te, dicens: "Ite, docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine patris et filii et spiritus sancti"*. Deze tekst is geciteerd uit *OR L*, cap. 50 (Andrieu, *OR*, V, 280).

¹⁴⁷⁹ De vermenging van wijn en doopwater is ook bekend in de St.-Ursula in Keulen (LO Keulen-Ursula, 127; eind veertiende eeuw). Franz noemt Schleswig (1512) en Scherwin (1521) (Franz I (1909), 281) en Bärsch noemt Münster (Bärsch (1997), 185, noot 244).

¹⁴⁸⁰ Franz I (1909), 281.

¹⁴⁸¹ De volledige tekst luidt: *Descendat in hanc plenitudinem fontis virtus spiritus sancti totamque huius aquae substantiam regenerandi fecundet effectu*. Deze tekst is overgenomen uit *OR XXVIII A*, nr. 4 (Andrieu, *OR*, III, 422).

¹⁴⁸² *Officia Propria* noemt het teken niet met name maar verwijst naar een boek waar het instaat: *tria fiunt signa, quemadmodum in libro habetur* (fol. 70). Het bedoelde teken is ongetwijfeld de hoofdletter psi uit het Griekse alfabet (Ψ) die al wordt weergegeven in *OR L*, cap. 39, nr. 50 (Andrieu, *OR*, V, 281) en die ook getekend is in de ordinarius van Essen (LO Essen, 69) en de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht (LO Maastricht-OLV, 69).

over het water worden dan nog niet vermeld.¹⁴⁸³ Rond het jaar 800 wordt het dompelen gevolgd door het blazen, dat drie keer plaatsvindt.¹⁴⁸⁴ In de tweede helft van de tiende eeuw gebeurt hetzelfde maar daarbij wordt vermeld dat er wordt geblazen in de vorm van een Ψ (psi).¹⁴⁸⁵

Ook in een drietal laatmiddeleeuwse ordinarii wordt dit ritueel vermeld.¹⁴⁸⁶ Ze laten een ritueel zien dat vrijwel gelijk is aan dat van Thorn. Vergeleken met de vroegere bronnen is het karakteristiek dat *Descendat* drie maal wordt gezongen en dat daarbij het hele ritueel eveneens drie maal plaatsvindt en verder dat niet alleen het blazen maar ook het indompelen van de kaars gebeurt in de vorm van een Ψ (psi). Met één detail vormt het ritueel in Thorn hierop een uitzondering: het blazen gebeurt daar niet in de vorm van een Ψ (psi) maar in de vorm van een kruis. Dat is in de hierboven beknopt geschetste ontwikkeling van het ritueel, gezien ook de inhoud van de begeleidende tekst, een oneigenlijke en waarschijnlijk late ontwikkeling: als de officiant zijn adem (*spiritus*) over het water blaast, dan past daarbij en ook bij de begeleidende tekst niet het kruis als symbool van Christus maar de Ψ (psi) als symbool van de Heilige Geest.

Als het ritueel is beëindigd, zet de diaken de paaskaars weer op de kandelaar en de officiant voltooit de gebeden en bewierookt vervolgens de doopvont. Het bewieroken van de doopvont is vrij ongebruikelijk. In de geraadpleegde ordinarii wordt het alleen vermeld voor het damessticht Essen.¹⁴⁸⁷

Nu de zegening van het water is voltooid, kan worden vastgesteld dat er geen chrisma is gebruikt. Ook van een paar andere plaatsen is dat bekend.¹⁴⁸⁸ Het betekent dat er na de zegening geen doopwater in de doopvont is maar wijwater. Voor de abdijkerk is er geen doopwater nodig maar voor de parochiekerk wel. Hoe men dat probleem in Thorn oplost, komt aan de orde bij de behandeling van Pinksteren.

Het bekken dat bij de doopvont staat, is, evenals de doopvont, vóór de aanvang van de viering door de koster met ongewijd water gevuld.¹⁴⁸⁹ Omdat de hierboven beschreven zegeningsrituelen betrekking hebben op het water in de doopvont, moet worden aangenomen dat het water in het bekken naast de doopvont daarmee niet is gezegend. Naast elkaar staan dus de doopvont met gewijd water en een tweede bekken met ongewijd water.

Wat er vervolgens gebeurt, formuleert *Officia Propria* als volgt: *Quo facto, accipiet cyphum, quo modicum aquae fontis ex vasculo astante et in aquam benedictam infundet.*¹⁴⁹⁰ De zin lijkt grammaticaal onvolledig (bij *ex vasculo astante* zou men een verbum verwachten met de betekenis 'uitnemen') en de inhoud is

¹⁴⁸³ OR XXX B, nr. 46 (Andrieu, OR, III, 472).

¹⁴⁸⁴ OR XXVIII A, nr. 4 (Andrieu, OR, III, 422).

¹⁴⁸⁵ OR L, cap. 39, nr. 50 (Andrieu, OR, V, 281).

¹⁴⁸⁶ LO Essen 69-70 (tweede helft veertiende eeuw); LO Keulen-Ursula, 127 (eind veertiende eeuw); LO Maastricht-OLV, 69 (derde kwart veertiende eeuw). Cf. ook Bärsch (1997), 185-186.

¹⁴⁸⁷ LO Essen, 70. Cf. Bärsch (1997), 188, noot 267.

¹⁴⁸⁸ Cf. *Consecratis fontibus non infundetur oleum neque chrisma, nisi fuerit aliquis baptizandus* (Proc Sarum, 89). Cf. ook Bärsch (1997), 187, noot 265.

¹⁴⁸⁹ Zie § 4.5.2.

¹⁴⁹⁰ Fol. 70.

onduidelijk. Er kan desondanks wel uit afgeleid worden dat er een beetje water uit het ene bekken in het andere bekken gegoten wordt.

Wordt er gewijd water uit de doopvont in het andere bekken gegoten of wordt er ongewijd water uit dat bekken in de doopvont gedaan? Ongewijd water uit het tweede bekken in het gewijde water van de doopvont gieten, is geen zinvolle handeling omdat de status van het water in allebei de bekkens daardoor ongewijzigd blijft. Als er echter gewijd water uit de doopvont in het ongewijde water van het ernaast staande bekken wordt gegoten, dan wordt daarmee dat water gewijd door de vermenging met gewijd water (*immixtio*).¹⁴⁹¹ Daardoor wordt het een zinvolle, sacramentele handeling. Ongetwijfeld heeft de scribent van *Officia Propria* met zijn onduidelijke formulering deze handeling bedoeld.

Het aldus verkregen wijwater wordt in dit bekken bewaard voor het gebruik ervan in de periode tot Pinksteren. Dit bewaren van het wijwater is ook uit andere plaatsen bekend.¹⁴⁹² Daar wordt het wijwater echter uit de doopvont geschept.¹⁴⁹³ De *immixtio* van wijwater in Thorn is in geen andere bron aangetroffen en dat gebruik is dan ook naar alle waarschijnlijkheid uniek.

De officiant geeft vervolgens de beker gevuld met water uit de doopvont aan de subdiaken. Die reikt hem aan aan de abdis, dan aan de decanes en vervolgens aan de overige dames, de kanunniken en de priesters volgens rangorde.¹⁴⁹⁴ Omdat er sprake is van een beker, gaat het om een relatief kleine hoeveelheid wijwater die niet voldoende is om aan iedereen wijwater te geven voor persoonlijk, huiselijk gebruik. Mogelijk wordt de beker aangereikt om er een beetje uit te drinken of om met het wijwater een paar vingers van de rechterhand te bevochtigen en er daarna een kruisteken mee te maken.¹⁴⁹⁵ Het uit de *Ordines Romani* bekende gebruik om aan de gelovigen tijdens de viering wijwater uit te delen voor eigen gebruik¹⁴⁹⁶ is in *Officia Propria* en in de geraadpleegde ordinarii niet aangetroffen. Het mag echter aangenomen worden dat er buiten de viering wel wijwater ter beschikking is gesteld want het is bekend dat men erover wil beschikken omdat men er bijzondere kracht aan toeschrijft.¹⁴⁹⁷

Terwijl de subdiaken wijwater naar de abdis brengt,¹⁴⁹⁸ gaat de officiant op de gebruikelijke wijze wijwater sprenkelen en begint één van de dames *Vidi aquam egredientem*. Het besprenkelen met wijwater op het einde van het ritueel bij de doopvont

¹⁴⁹¹ Over het gebruik van de *immixtio* bij het Sacrament zie Peters (1929), in het bijzonder pagina 109 over het consacreran van wijn door een *immixtio* met geconsacreerde wijn in de tijd dat ook de gelovigen de communie onder twee gedaanten ontvingen.

¹⁴⁹² Bärsch (1997), 248, noot 39 en 40.

¹⁴⁹³ LO Essen, 70; LO Keulen-Apostelen, 229; LO Maastricht-OLV, 69. Cf. Bärsch (1997), 186, noot 255.

¹⁴⁹⁴ Dit is een van de vele voorbeelden waaruit blijkt dat in Thorn de dames in de hiërarchische orde voorafgaan aan de kanunniken.

¹⁴⁹⁵ Cf. A. Snijders, 'Kruisteken', in: LitWb II, kolom 1412-1415.

¹⁴⁹⁶ Zie Bärsch (1997), 186, noot 253 voor een specificatie van de bronnen.

¹⁴⁹⁷ Eisenhofer I (1932), 546; Bik (1957), 144; Maier (1959), 265; Paul Sartori, 'Ostertauf', in: HWDA VI, kolom 1356-1357.

¹⁴⁹⁸ De abdis bevindt zich op haar eigen koor dat gelegen is op de verdieping boven de zuidelijke zijbeuk (de Lambertuskapel).

wordt maar in een gering aantal bronnen vermeld.¹⁴⁹⁹ Het daarbij zingen van het *Vidi aquam* is alleen in *Officia Propria* aangetroffen. Het is gebruikelijk dat deze antifoon wordt gezongen tijdens de besprenkeling met wijwater voor de hoogmis op zondagen in de paastijd.¹⁵⁰⁰ Op paaszaterdag dient eigenlijk nog het *Asperges me* gezongen te worden.¹⁵⁰¹ Tijdens de verdere viering van paaszaterdag gaan de gezongen en gebeden teksten echter steeds duidelijker preluderen op het paasfeest, zoals hierna herhaaldelijk zal blijken. Een algemeen gebruikelijk begin daarvan is het *Alleluia* dat in de mis na het epistel wordt gezongen. Met het zingen van het *Vidi aquam* op het einde van het doopvontritueel komt dat beginpunt in Thorn al vóór de mis te liggen.

4.5.6.3 De processie rond de doopvont

Na het *Vidi aquam* zingen twee dames het tweede deel van de litanie, dat begint met *Propitius esto*. Men trekt eerst in processie rond de doopvont waarbij ook vaandels worden megedragen. Daarna gaan de dames terug naar hun koor en de clerici naar het hoogkoor. Dan begint de koster alle klokken te luiden. Ook de klokken van de parochiekerk worden geluid en het klokgelui gaat door tot aan het epistel van de mis.

In hoofdlijnen komt de in bovenstaande rubriek weergegeven gang van zaken overeen met wat uit meerdere ordinarii bekend is¹⁵⁰² maar dat het klokgelui onmiddellijk volgt op het *Vidi aquam*, is in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen. Deze aansluiting bevestigt dat dit *Vidi aquam* in Thorn een kantelpunt is: vanaf dit moment maakt de droefheid van het lijdenstridium definitief plaats voor de feestelijkheid van het verrijzenistriduum.

Een processie rondom de doopvont is ook bekend uit enkele plaatsen in het Duitstalige gebied. De oudste bron waarin het is aangetroffen, is de ordinarius van Bamberg, die dateert van het einde van de twaalfde eeuw.¹⁵⁰³ In Bamberg en ook in enkele andere plaatsen gaat de processie echter vooraf aan de wijding van het doopvontwater.¹⁵⁰⁴ Omdat de processie rond de doopvont in die plaatsen voorafgaat aan de wijding van het water, kan ze geïnterpreteerd worden als het afweren van onheil en het

¹⁴⁹⁹ LO Keulen-Ursula, 127; Keulen-Apostelen, 229. Cf. Bärsch (1997), 186, noot 256. In Essen wordt de doopvont bewierookt (LO Essen, 70).

¹⁵⁰⁰ A. Hollaardt, 'Vidi aquam', in: LitWb II, kolom 2813-2814.

¹⁵⁰¹ Cf. LO Keulen-Ursula, 127.

¹⁵⁰² Ook in Anderlecht, de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht, de Servaaskerk in Maastricht en Tongeren zingt men tijdens de terugkeerprocessie het tweede deel van de litanie vanaf *Propitius esto*. Cf. LO Leuven/Anderlecht 89; LO Maastricht-OLV, 69; LO Maastricht-Servaas, 65; LO Tongeren, 165-166.

In sommige plaatsen begint het luiden van de klokken kort voor de mis. Zie Bärsch (1997), 188, noot 270 voor een specificatie. In andere plaatsen begint men daarmee tijdens of na het *Gloria*. Zie Bärsch (1997), 188, noot 271 voor een specificatie.

¹⁵⁰³ Farrenkopf in LO Bamberg, 17.

¹⁵⁰⁴ LO Bamberg, 76. Verder in Kloosterneuburg (Schabes (1930), 141) en Brixen (Baur (1959), 256). Bärsch noemt ook Nürnberg en Passau (Bärsch (1997), 184, noot 238).

verdrijven van vijandelijke krachten.¹⁵⁰⁵ Het zou dan een ritueel zijn dat bedoeld is als een bezwering, waardoor het verwant zou zijn met exorcismen.¹⁵⁰⁶ Voor Thorn kan deze verklaring echter niet gelden omdat daar de processie pas plaatsvindt als het water al is gezegend.¹⁵⁰⁷ Vooral het meedragen van de vaandels lijkt erop te duiden dat de processie rond de doopvont bedoeld is als een eerbetoon aan het gezegende water en als een feestelijk begin van het verrijzenistriduum.

4.5.7 De misviering en de vespers

4.5.7.1 De misviering

In het algemeen heeft de misviering op deze dag de oudste vormgeving van de Romeinse mis bewaard¹⁵⁰⁸ en sinds de achttiende eeuw is ze nauwelijks nog veranderd.¹⁵⁰⁹ Vrijwel alle geraadpleegde ordinarii laten dan ook een zelfde beeld zien. Het is een misformulier zonder introïtus, *Credo*, offertorium, *Agnus Dei* en communio. Ook wordt er geen vredeskus gegeven.¹⁵¹⁰ Na het epistel wordt voor het eerst sinds Septuagesima het *Alleluia* weer gezongen. Het vers daarbij is *Confitemini* en daarna volgt de tractus *Laudate Dominum*.¹⁵¹¹ De prelatie is die van Pasen (*Te quidem Domine*) maar men zingt *in hac potissimum nocte* (in plaats van *die*). Ook het *Communicantes* is van Pasen en daarin wordt eveneens *die* vervangen door *nocte*. Verder is ook het *Hanc igitur* van Pasen. Vooral doordat het *Alleluia* en de prelatie van Pasen worden gezongen, is het duidelijk dat deze mis al in de feest sfeer van Pasen is.¹⁵¹²

De misviering op deze dag in Thorn wordt door *Officia Propria* als volgt gespecificeerd.

In de mis wordt er geofferd. Er wordt geen offertorium gezegd en geen *Credo*. De prelatie van Pasen waarin gezegd wordt *In hac potissimum nocte*. Het *Sanctus* wordt gezegd. Het *Agnus Dei* wordt niet gezegd. Het eigen *Communicantes*. Het eigen *Hanc igitur*. Er

¹⁵⁰⁵ In de plaatsen die in vorige noot genoemd zijn, loopt men zeven maal rond de doopvont en de ordinarius van Klosterneuburg zegt daarbij: “sicut Josue muros Jericho”. Ook dat verwijst naar het verdrijven van een vijand. Cf. Josue 6: 1-20.

¹⁵⁰⁶ Over de bezweringsformules van exorcismen zie Bartsch (1967).

¹⁵⁰⁷ In Sion en Zurzach gaat de processie op paasdag tijdens de vespers drie maal rond de doopvont. Ook daar wordt de processie dus gehouden rond het reeds gezegende water (LO Sion, 436 en LO Zurzach, 208).

¹⁵⁰⁸ Auf der Maur (1983), 96. Cf. Pascher (1963), 173-176.

¹⁵⁰⁹ Tyrer (1932), 169.

¹⁵¹⁰ In sommige kloosters wordt er wel een vredeskus gegeven. Die is dan gerelateerd aan het te communie gaan. In Arras geeft men de vredeskus en gaat te communie (*tamen ad pacem et communionem accedunt*) (LO Arras, 160) en in de Angelsaksische kloosters wordt de vredeskus alleen gegeven door degenen die de communie ontvangen (*et pacem non debent dare nisi qui communicant*) (Reg Conc, 48). Ook in de bij Cluny aangesloten kloosters is het gebruikelijk dat iedereen communiceert op deze dag en in relatie daarmee wordt ook de vredeskus gegeven (Hilpisch (1940), 185).

¹⁵¹¹ Cf. Bärsch (1997), 171.

¹⁵¹² Eisenhofer I (1932), 547.

wordt geen vredeskus gegeven. Het evangelie van Johannes wordt niet gelezen maar nadat de officiant de communie heeft ontvangen, wendt hij zich naar het volk en spreekt de algemene schuldbelijdenis uit tot hen die te communie zullen gaan en dan gaan ze te communie.

Het is een nogal beknopte beschrijving maar ze bevat voldoende elementen om daaruit te kunnen concluderen dat ook in Thorn de mis wordt gevierd overeenkomstig de in de late middeleeuwen algemeen gebruikelijke, traditionele formule. De communie is in veel kloosters op paaszaterdag gebruikelijk¹⁵¹³ maar voor niet-monastieke kerken is ze voor deze dag slechts in twee van de geraadpleegde bronnen vermeld.¹⁵¹⁴ Over het algemeen is in de latere middeleeuwen het communiceren door de gelovigen op deze dag minder geliefd dan op de twee dagen ervoor.¹⁵¹⁵

Officia Propria noemt slechts drie dagen waarop men te communie kan gaan: Witte Donderdag, paaszaterdag en Pasen. Omdat het juist deze drie dagen zijn, ligt het voor de hand om aan te nemen dat het gaat om de zogenaamde paasplicht: de verplichting om tenminste één maal per jaar te communie te gaan en wel rond Pasen.¹⁵¹⁶ Op Witte Donderdag worden er weinig of geen communicanten verwacht,¹⁵¹⁷ op Pasen is er alleen tijdens de kapittelmis gelegenheid om te communie te gaan maar niet tijdens de hoogmis¹⁵¹⁸ en alleen op paaszaterdag gaat er een algemene schuldbelijdenis aan vooraf.¹⁵¹⁹ Dit alles maar vooral de algemene schuldbelijdenis lijkt erop te duiden, dat men in Thorn ten tijde van *Officia Propria* maar eens per jaar te communie gaat en dat paaszaterdag daarvoor de meest gebruikelijke dag is.¹⁵²⁰ In verband met die veronderstelling is het volgende lokale gebruik van belang. Het is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen.

¹⁵¹³ LO Arras, 160; LO Barking, 105 (ook op Pasen: l.c. 111); Reg Conc 48. Cf. Hilpisch (1940), 185 en Bärsch (1997), noot 277.

¹⁵¹⁴ LO Rouen/Avranches, 37 en LO Paderborn, 195.

¹⁵¹⁵ Browe (1930), 76. Zie echter Witte Donderdag, § 4.3.5, noot 1072.

¹⁵¹⁶ Cf. Browe (1930), 76.

Over de paasplicht zie Heinz (1978), 384-397. Cf. Th. van Eupen, 'Paascommunie', in: LitWb II, kolom 2101 en idem, 'Paasplicht', in: LitWb II, kolom 2109-2110.

Over de lage frequentie van het te communie gaan in de middeleeuwen zie Browe (1938).

¹⁵¹⁷ Zie § 4.3.5.

¹⁵¹⁸ Zie § 4.7.2.

¹⁵¹⁹ Over de uitdeling van de communie en de voorbereiding daarop zie Heinz (1978), 397-418.

¹⁵²⁰ Van hogerhand vindt men dit onvoldoende, zoals blijkt uit de hervormingsdecreten die de nuntius Anthonius Albergatus formuleert tijdens zijn visitatie van de abdij van Thorn in het jaar 1614: *Canonici non sacerdotes et canonissae singulis saltem mensibus communicent et in solemnitatibus D. N. et B. M. Virginis* (De kanunniken die geen priester zijn en de dames moeten minstens maandelijks te communie gaan en bovendien op de feesten van de Heer en van de Maagd Maria) (Habets II, akte nr. 119 van 25 maart 1614).

Kort voor de aanvang van de mis heeft de vicarius van de parochiekerk een schrijn gebracht, waarin een corporale zit met de hosties, waarmee de gelovigen van de parochie (*subditi*)¹⁵²¹ die dat willen te communie zullen gaan in de parochiekerk. Tijdens de mis in de abdijkerk worden er twee verzamelingen hosties geconsacreerd: de hosties voor de communicanten van de abdij en de hosties voor de parochianen. Nadat in de abdijkerk de communie is uitgereikt, neemt de officiant de geconsacreerde hosties (*sacramenta*) die bestemd zijn voor de parochianen en wikkelt ze in het corporale in de schrijn en dan komen de vicarius en de koster van de parochiekerk met een licht (*lumen*) om de schrijn met daarin het Sacrament naar de parochiekerk te brengen.¹⁵²²

Dit gebruik vermeldt *Officia Propria* alleen op paaszaterdag en het lijkt daarom te bevestigen dat die dag in Thorn de gebruikelijke dag is voor de paascommunie, ook voor de parochianen. Omdat er sprake is van speciaal voor de parochianen geconsacreerde hosties, kan worden geconcludeerd dat er tijdens de vigiliemis in de abdijkerk waarschijnlijk geen parochianen aanwezig zijn maar in ieder geval – mochten ze wel aanwezig zijn – dat ze daar niet de communie ontvangen. Het is aannemelijk dat de parochianen nog dezelfde dag in hun eigen kerk te communie gaan. Dat zou verklaren waarom aan het begin van de misviering in de abdijkerk tevens de klok van de parochiekerk geluid heeft. Dat heeft dan gediend als oproep voor de uitreiking van de communie door de vicarius in de parochiekerk.

Omdat de hosties al geconsacreerd zijn, kan verder geconcludeerd worden dat in de parochiekerk de communie zal worden uitgereikt zonder dat er een misviering plaatsvindt. Omdat bovendien de wijding van het water in de doopvont in de abdijkerk heeft plaatsgevonden, moet worden aangenomen dat de paasvigilie ten tijde van *Officia Propria* in de parochiekerk in het geheel niet is gevierd.

4.5.7.2 De vespers

Al in de tiende eeuw worden in het Gallisch-Frankische gebied op deze dag de vespers gevierd in aansluiting op de mis¹⁵²³ en alle geraadpleegde ordinarii die de inhoud ervan specificeren, laten hetzelfde schema zien: antifoon *Alleluia*, psalm *Laudate Dominum* (ps. 116), antifoon *Vespere autem sabbati* bij het *Magnificat*, begroeting met *Dominus vobiscum*, de postcommunio *Spiritus nobis* als oratie en een afsluiting met *Benedicamus Domino* maar in enkele plaatsen met *Ite missa est*.¹⁵²⁴

Hoewel *Officia Propria* de inhoud van de vespers zeer onvolledig weergeeft, kan er toch uit worden geconcludeerd dat hetzelfde traditionele en algemeen gebruikelijke

¹⁵²¹ Met *subditi* worden hier de parochianen bedoeld. Cf. Caspers (1992), 8. De letterlijke betekenis van het woord ('ondergeschikten') geldt voor de rubrieken van Aswoensdag. Zie § 4.2.2.

¹⁵²² Het 'licht' dat de koster draagt, attendeert op de aanwezigheid van het Sacrament. Deze functie wordt besproken in § 4.11.2.2.

¹⁵²³ Zie § 4.5.1.

Over de evolutie van de vespers van paaszaterdag zie Klessner (1957), 890-900.

¹⁵²⁴ LO Barking, 106; LO Leuven/Anderlecht, 89 (Anderlecht); LO Prémontré, 68, LO Rouen/Avranches, 38. Cf. Bärsch (1997), 190, noot 283 voor een specificatie van plaatsen waar *Benedicamus Domino* wordt gezongen.

schema wordt gevolgd. De wijze waarop deze vespers worden gevierd in Thorn is echter bijzonder. Nadat de officiant de schrijn met het Sacrament heeft overhandigd aan de pastoor van de parochiekerk, begint hij met de vespers door de antifoon *Alleluia* te zingen. Daarna worden de vespers voortgezet door de dames op hun eigen koor maar tegelijkertijd worden ze door de officiant en de diaken (de subdiaken wordt niet vermeld) gelezen bij het hoofdaltaar. Tegen het einde van de vespers gaat men echter weer gezamenlijk verder. Het *Dominus vobiscum* door de officiant wordt door de dames beantwoord met *Et cum spiritu tuo*, vervolgens zingt de officiant als oratie de postcommunio (*complenda*).¹⁵²⁵ Daarna zingt hij opnieuw *Dominus vobiscum*, waarop de dames weer antwoorden met *Et cum spiritu tuo*. Tenslotte zingt de diaken *Benedicamus Domino*, in antwoord waarop de dames zingen: *Deo gratias, alleluja, alleluja, alleluja*. Deze merkwaardige uitvoering van de vespers hangt samen met de ruimtelijke situatie, zoals besproken is bij de behandeling van Witte Donderdag.¹⁵²⁶

Het is zeer uitzonderlijk dat op deze dag het *alleluia* wordt toegevoegd aan het *Deo gratias* na het *Benedicamus*. Dat is verder alleen aangetroffen in Essen.¹⁵²⁷ In Thorn past dit *alleluia* bij het preluderen op het paasfeest dat is begonnen met het zingen van het *Vidi aquam* op het einde van het doopvontritueel maar de ordinarius van Tongeren vermeldt uitdrukkelijk: *sine alleluia*.¹⁵²⁸ *Officia Propria* zegt tenslotte dat met het *Benedicamus* de mis wordt beëindigd en geeft daarmee aan dat de mis en de vespers worden gezien als een eenheid.

4.5.8 De viering in de vooravond

4.5.8.1 Inleiding

Sinds de tiende eeuw is er in kloosters een wekelijkse voetwassing (*mandatum fratrum/ sororum*) op zaterdag en in sommige kloosters worden daarbij ook de handen gewassen.¹⁵²⁹ Een voet- en/ of handwassing op paaszaterdag is echter uitzonderlijk. Een mandatum op die dag wordt in de geraadpleegde bronnen slechts vermeld voor de benedictijnse abdij St.-Arnulfus in Metz, voor het benedictinessenklooster van Barking en voor Angelsaksische kloosters die de Regularis Concordia volgen.¹⁵³⁰ Het mandatum op paaszaterdag is, evenals dat op Witte Donderdag, een afgeleide van

¹⁵²⁵ *Complenda* is een gebruikelijke aanduiding voor de postcommunio. Cf. LO Paderborn, 195, noot 185 en 192, noot 165.

¹⁵²⁶ Zie § 4.3.7.1.

¹⁵²⁷ LO Essen, 71.

¹⁵²⁸ LO Tongeren, 166.

¹⁵²⁹ Zie § 4.3.4.1.

¹⁵³⁰ LO Metz-Arnulf, 177; LO Barking, 106; Reg Conc, 48-49.

de zaterdagse voetwassing, zoals blijkt uit de ordinarius van Barking.¹⁵³¹ Na het mandatum volgt een lezing die *collatio* wordt genoemd en een gezamenlijk wijndronk die aangeduid wordt met *caritas*.¹⁵³² Aansluitend worden de completen gevierd.

Ook in Thorn vindt er ten tijde van *Officia Propria* op paaszaterdag een handwassing plaats die gevolgd wordt door een *collatio* met *caritas* en de completen. Ze worden in de volgende paragrafen gedetailleerd besproken. Maar omdat een mandatum op paaszaterdag verder slechts uit de drie hierboven vermelde bronnen bekend is,¹⁵³³ zijn er weinig gegevens beschikbaar om voor het mandatum van Thorn na te gaan welke elementen van de viering algemeen zijn en welke van lokale aard zijn.

De rubrieken in de ordinarius van de Arnulfusabdij zijn globaal en bevatten niets dat specifiek is voor het mandatum op paaszaterdag. De ordinarius van Barking en de Regularis Concordia vermelden dat er niet een voetwassing maar een handwassing plaatsvindt maar de Regularis Concordia geeft geen verdere bijzonderheden. Alleen de ordinarius van Barking geeft een beknopte specifieke beschrijving. De gegevens uit die beschrijving zijn dus de enige waarmee de viering in Thorn vergeleken kan worden. Er zal in het vervolg naar verwezen worden maar daarbij zal blijken dat die gegevens ontoereikend zijn om er een aantal bijzonderheden in de viering van Thorn mee te vergelijken.

4.5.8.2 Voorbereidingen

In de vooravond vindt er een mandatum plaats dat wordt gevolgd door een lezing, het gezamenlijk drinken van wijn en de completen. Aan deze viering gaan enkele voorbereidingen vooraf.

Na de middagmaaltijd haalt de kosteres (*domicella custos*) alle doeken van de heiligen af. De kosteres luidt om ongeveer vijf uur driemaal de kleine klok voor de *collatio* en daarna zet ze het zilveren kannetje en het bekken klaar, die bij het *mandatum* gebruikt worden. De koster dekt het Georgiusaltaar en zet daarop twee kandelaars met twee brandende kaarsen. Bovendien zet hij twee lessenaars in het midden van de kerk voor de zetels, aan elke kant één. De rentmeester (*reddituarius*) zet op het Georgiusaltaar drie kruiken wijn klaar met hun glazen. Eén van de kruiken is bestemd voor de vrouwen die de wacht houden bij het graf, samen met witte broden en koeken voor een stuiver of zoveel als de decanes wenst.

In de ochtend heeft de koster er al voor gezorgd dat het hoofdaltaar een feestelijk aanzien heeft gekregen.¹⁵³⁴ De doeken waarmee de heiligenbeelden sinds het begin van de veertigdagentijd waren verhuld, worden echter pas na de middagmaaltijd weggehaald. Het is onduidelijk waarom ook dat niet al vóór de vigilieviering is gebeurd,

¹⁵³¹ *Pedes earum non abluantur sicut solent reliquis sabbatis, sed cum delata fuerit aqua a seruitricibus ad manus abluendas, incipit abbatissa [...]* (LO Barking, 106).

¹⁵³² Du Cange, s.v. *collatio*; Symons in Reg Conc, 23, noot 1 en 2; Schäfer (1956), 64; O. Klessner, 'Collatie', in: LitWb I, kolom 426-427.

¹⁵³³ In Schäfer (1956) wordt het mandatum op paaszaterdag niet besproken.

¹⁵³⁴ Zie § 4.5.2.

zoals algemeen gebruikelijk is¹⁵³⁵ en waarom de kosteres en niet de koster de taak heeft om de doeken van de heiligenbeelden af te halen. Over de heiligenbeelden die zich mogelijk in de abdij van Thorn hebben bevonden ten tijde van *Officia Propria*, is weinig bekend.¹⁵³⁶ Het is daarom niet duidelijk om welke beelden het precies gaat. Het kruis van de Calvariegroep is al onthuld op Goede Vrijdag en het is onwaarschijnlijk dat het Marianum en de beelden van Maria en Johannes van de Calvariegroep door de kosteres worden onthuld vanwege de hoge, niet eenvoudig te bereiken plaats waar ze zich bevinden. Verder is het niet duidelijk waarom de kosteres de klok luidt. Over het algemeen is dat in Thorn een taak van de koster en dit is de enige plaats in *Officia Propria* waar wordt gezegd dat de kosteres de klok moet luiden.

De kruiken met wijn die de rentmeester klaarzet op het Georgiusaltaar zijn bestemd voor de *collatio*. Eén van de kruiken is daarbij gereserveerd voor de vrouwen die sinds Goede Vrijdag de wacht houden bij het graf van Jezus in de Annakapel en er zijn ook broden en koeken voor ze klaargelegd. Uitdrukkelijk wordt gezegd dat de hoogte van de kosten niet door de rentmeester wordt bepaald maar door de decanes. Die handelt daarmee namens de dames die op deze dag ook voor de verdeling moeten zorgen.¹⁵³⁷ Op welk moment die verdeling plaatsvindt, wordt niet vermeld maar het is aannemelijk dat ze door de dames wordt verzorgd tijdens de *collatio*. Zoals eerder is opgemerkt, is het uitdelen van voedsel aan degenen die de wacht houden bij het graf – ongeacht wanneer dat uitdelen plaatsvindt – een gebruik dat zelden wordt vermeld.¹⁵³⁸ Als het uitdelen gebeurt tijdens de *collatio* op paaszaterdag, dan is het een gebruik dat – voor zover kon worden nagegaan – alleen in Thorn voorkomt.

4.5.8.3 De uitvoering van de gezangen

Aansluitend op deze voorbereidingen begint het mandatum. In de kapel van Petrus en Paulus staan ondertussen twee dames klaar voor hun taak tijdens dat mandatum. Uit het vervolg blijkt dat de overige dames zich bevinden in het midden van de kerk. De twee dames in de kapel van Petrus en Paulus duidt *Officia Propria* aan met *duo seniores puellae, inquam domicellae* (de twee oudste meisjes, ik bedoel dat zij dames zijn). Wie worden met deze omschrijving bedoeld? Bij de dames kunnen er twee groepen onderscheiden worden. De eerste groep bestaat uit dames die recht hebben op een prebende en die stemrecht hebben in het kapittel. In *Officia Propria* worden ze *vestitae* genoemd. De andere groep bestaat uit meisjes die die rechten nog niet hebben en die nog in hun proeftijd zijn.¹⁵³⁹ Het zijn de twee oudste meisjes uit deze laatste groep die de scribent van *Officia Propria* bedoelt: het zijn nog *puellae* maar ze horen wel bij de *domicellae*.

¹⁵³⁵ Laurentia McLachnan in LO Barking, 377.

¹⁵³⁶ Zie § 3.3.4.

¹⁵³⁷ Op Goede Vrijdag is de abdis verantwoordelijk voor de verzorging van de vrouwen bij het graf. Zie § 4.4.6.

¹⁵³⁸ Zie § 4.4.6.

¹⁵³⁹ Zie § 3.2.3.1.

De voorzangeres (*domicella cantrix*) begint de viering met het inzetten van de antifofoon *Mandatum novum*. Dat is de eerste antifofoon van een reeks van tien, die als reeks in geen andere bron is aangetroffen.¹⁵⁴⁰ Het zijn de volgende antifonen:¹⁵⁴¹

1. *Mandatum novum do vobis, ut diligatis invicem sicut dilexi vos, dicit Dominus.*
2. *Dominus Ihesus, postquam coenavit cum discipulis suis, lavit pedes eorum et ait illis: Scitis quid fecerim vobis, ego, Dominus et Magister. Exemplum dedi vobis, ut et vos ita faciatis.*
3. *Ait autem Ihesus: Nolite timere, ite, nunciate fratribus meis, alleluja, ut eant in Galileam. Ibi me videbunt, alleluja.*
4. *Dixit Ihesus: Mulier, quid ploras, quem quaeris? Illa autem dixit: Tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum, alleluja, alleluia.*
5. *Et ecce, Ihesus occurrit illis, dicens: Avete. Illae autem accesserunt et tenuerunt pedes eius, alleluja, alleluja.*
6. *Alleluja. Quem quaeris mulier, alleluja? Viventem cum mortuis, alleluja, alleluja.*
7. *Vos vocatis me Magister et Domine et bene dicitis. Sum etenim, si ego lavi vestres pedes Dominus et Magister et vos debetis alter alterius lavare pedes.*
8. *Ardens est cor meum desidero videre Dominum meum. Quaero et non invenio ubi posuerunt eum, alleluja.*
9. *Venit Maria nuncians discipulis, quia vidi Dominum, alleluja.*
10. *Sorores, vigilate et orate. Viriliter agite et omnia vestra in charitate fiant.*

De hele reeks wordt zonder onderbreking gezongen met de volgende bijzonderheden. De eerste antifofoon (*Mandatum novum*) wordt gevolgd door *Reges terrae et omnes populi principes et omnes Iudices terrae* (ps. 148 (*Laudate*), vers 11) en daarna wordt de antifofoon herhaald. Antifofoon 6 (*Alleluja. Quem quaeris mulier*) wordt drie maal gezongen door een van de dames. Ook de antifonen 7 (*Vos vocatis me Magister*) en 10 (*Sorores, vigilate*) worden drie maal gezongen maar dan door alle dames.

4.5.8.4 De inhoud van de antifonen

De antifonen 1, 2, 7 en 10 zijn ook gezongen tijdens het *mandatum pauperum* op Witte Donderdag.¹⁵⁴² De overige zes zijn bekende antifonen uit de paastijd. Ze hebben alle zes betrekking op het bezoek door de vrouwen op paasmorgen aan het graf van de verrezen Jezus en ze zijn – met uitzondering van antifofoon 8 – gebaseerd op de verslagen daarvan door de evangelisten Mattheus, Johannes en Lukas.¹⁵⁴³

De reeks bestaat dus uit twee groepen met ieder een eigen thematiek. Het merkwaardige is echter dat de antifonen niet zijn gegroepeerd in overeenstemming met

¹⁵⁴⁰ Het zijn overigens wel bekende antifonen. Ze staan in CAO onder respectievelijk de volgende nummers: 3688, 2413, 1312, 2300, 2521, 1530, 5504, 1479, 5346 en 2903.

¹⁵⁴¹ In Barking wordt alleen de antifofoon *Mandatum* gezongen (LO Barking, 106).

¹⁵⁴² Zie § 4.3.9.2.

¹⁵⁴³ Antifofoon 3 is gebaseerd op Matth. 28:10, antifofoon 4 op Joh. 20:13; antifofoon 5 op Matth. 28:9, antifofoon 6 op Luc 24:5 en antifofoon 9 op Joh. 20:18.

hun thema maar dat in hun volgorde de thematiek wisselt. De eerste twee zijn mandatum-antifonen en ze hebben de voetwassing tot thema. Dan volgen de antifonen 3 tot en met 6 die het grafbezoek als thema hebben. Antifoon 7 is weer een mandatum-antifoon, in de antifonen 8 en 9 keert het thema van het grafbezoek weer terug en de laatste antifoon hoort weer thuis bij de mandatum-antifonen. Zie Schema 15 voor een overzicht.

nr.	antifoon	m	g	bijzonderheid
1	<i>Mandatum novum</i>	+		herhaald na psalmvers
2	<i>Dominus Ihesus, postquam coenavit</i>	+		
3	<i>Ait autem Ihesus: Nolite timere</i>		+	
4	<i>Dixit Ihesus: Mulier, quid ploras</i>		+	
5	<i>Et ecce, Ihesus occurrit illis</i>		+	
6	<i>Alleluja. Quem quaeris mulier</i>		+	3 x gezongen door soliste
7	<i>Vos vocatis me Magister</i>	+		3 x gezongen door koor
8	<i>Ardens est cor meum</i>		+	
9	<i>Venit Maria nuncios</i>		+	
10	<i>Sorores, vigilate</i>	+		3 x gezongen door koor

Legenda: m = mandatum-antifoon; g = antifoon met als thema het grafbezoek.

Schema 15: Het eerste deel van het mandatum

De antifonen die het grafbezoek tot thema hebben, doen denken aan de talrijke versies van de zogenaamde liturgische spelen die bekend staan onder de naam *Visitatio Sepulchri* maar hun volgorde is qua dramaturgische opbouw daarmee niet verwant.¹⁵⁴⁴ Ook spoort de volgorde van het eerste blok (de antifonen 3 tot en met 6) in chronologisch opzicht niet met de gebeurtenissen zoals ze verteld worden door de evangelisten. Enerzijds wordt dat veroorzaakt doordat de verhalen van de drie evangelisten waarop de teksten van deze antifonen zijn gebaseerd onderlinge verschillen laten zien. Volgens Mattheus verschijnt Jezus aan twee vrouwen, volgens Johannes alleen aan Maria Magdalena en volgens Lucas hebben de vrouwen een verschijning van twee engelen maar niet van Jezus. De chronologische parallel van hun verhalen is mede door dergelijke verschillen niet transparant. Anderzijds is de volgorde van de antifonen niet chronologisch waar ze dat wel had kunnen zijn. Antifoon 5 (*Et ecce, Ihesus occurrit illis*) is ontleend aan Mattheus 28: 9 maar het daarop volgende vers (Mattheus 28: 10) gaat in de reeks antifonen vooraf als antifoon 3 (*Ait autem Ihesus: Nolite timere*). In antifoon 4 (*Dixit Ihesus: Mulier, quid ploras*), tenslotte, wordt vrij omgegaan met de evangelietekst waaraan hij is ontleend. *Mulier, quid ploras*, enz. is letterlijk uit Joh. 20: 13 maar volgens Johannes zijn deze woorden niet gezegd door Jezus, zoals in de antifoon staat, maar door twee engelen bij het graf.

De conclusie moet zijn dat de volgorde van de antifonen 3 tot en met 6 niet is bepaald door een streven naar dramaturgische opbouw of naar een chronologische

¹⁵⁴⁴ Over het onderzoek van de zogenaamde liturgische spelen zie § 1.4, noot 63.

volgorde conform de gebeurtenissen in het evangelie. Het blijft dan ook onopgehelderd waarop deze merkwaardige volgorde is gebaseerd. Wel is duidelijk dat de laatste van deze vier, antifoon 6 (*Alleluia. Quem quaeritis*) bijzondere nadruk krijgt. Hij wordt niet alleen drie maal gezongen maar dat gebeurt bovendien solistisch door een van de dames en dat is in Thorn tamelijk uitzonderlijk.¹⁵⁴⁵

Het bezoek aan het graf vindt volgens het evangelie plaats in de vroege ochtend van Pasen.¹⁵⁴⁶ Ook in de liturgie is het gebruikelijk dat de commemoratie van die gebeurtenis plaatsvindt op die tijd, namelijk tijdens de metten en de lauden van Pasen. Dat antifonen die het bezoek aan het graf tot thema hebben, al op paaszaterdag worden gezongen, getuigt opnieuw van het eerder gesignaleerde anticiperen op het paasfeest.¹⁵⁴⁷

4.5.8.5 Het vervolg van het mandatum

Tijdens het zingen van de eerste zes antifonen vinden er geen handelingen plaats maar terwijl antifoon 7 (*Vos vocatis me*) wordt gezongen, komen de twee meisjes die klaarstaan in de kapel van Petrus en Paulus naar het midden van de kerk. Daar keren zij zich op een betamelijke wijze (*honeste*) om in de vorm van een cirkel (*se in modum circuli vertunt*) en vervolgens gaan ze weer weg. Terwijl de laatste antifoon (*Sorores vigilate*) wordt gezongen, gebeurt dit nog een keer.

Met *se in modum circuli vertunt* bedoelt *Officia Propria* zeer waarschijnlijk een type buiging (*inclinatio*) dat in kloostergemeenschappen bekend is onder de term *facere ante et retro*. Deze buiging wordt als volgt uitgevoerd. Men wendt zich naar het oosten, maakt een buiging en draait met gebogen houding in de vorm van een cirkel via het zuiden naar het westen.¹⁵⁴⁸ Dit soort buiging wordt door iemand gemaakt, nadat hij een bepaalde activiteit heeft beëindigd, bijvoorbeeld door de voorzanger nadat hij het incipit heeft gegeven voor het zingen van een antifoon of door de lector nadat hij de lezing in de *collatio* heeft beëindigd.¹⁵⁴⁹ Het *facere ante et retro*

¹⁵⁴⁵ Solistisch zingen door een van de dames is verder beperkt tot het volgende. De O-antifonen worden door de dames bij toerbeurt gezongen; zie § 4.1.2.2. Op paasdag zingt een van de dames tijdens de vespers de antifoon *Alleluia*; zie § 4.7.5.4. Verder wordt er twee maal solistisch gezongen door de cantrix. Zij zingt in de Adventstijd het versikel *Ave Maria* en de daarbij horende oratie; zie § 4.1.2.1 en op de Kruisdagen zingt zij het *Regina coeli*; zie § 4.8.3.

¹⁵⁴⁶ *Una autem sabbati valde diluculo venerunt ad monumentum* (Luk. 24:1).

¹⁵⁴⁷ Zie § 4.5.6.2.

¹⁵⁴⁸ *Sciendum quod ante et retro est quedam inclinatio, que fit verso vultu ad orientem gyrando corpus sive per dextrum latus sive per sinistrum in occidentem in hunc modum. Qui inclinaturus est per ante et retro, vertit se ad orientem et deinde inclinando gyrat se per meridiem usque in occidentem* (LO Luik, 105). Cf. Wilhelmus Hirsauensis Abbas [1068-1091], *Constitutiones Hirsauenses Seu Gengenbacenses*, caput IV, *De inclinatione* (PL 150, kolom 939-940).

¹⁵⁴⁹ LO Luik, 105-106. Zie Suntrup (1978), 152 voor allegorische duidingen van deze *inclinatio*.

is ook gebruikelijk in het kader van een voetwassing maar ook dan vindt het plaats ná de wassing.¹⁵⁵⁰ In het algemeen is het een gebaar van nederigheid.¹⁵⁵¹

Het *facere ante et retro* door de meisjes lijkt dus enerzijds een monastieke oorsprong te hebben maar het komt anderzijds niet overeen met een kenmerkend aspect daarvan: de buiging van de meisjes volgt niet op hun voornaamste handeling, het wassen van de vingers, maar gaat daaraan vooraf en is er niet direct mee verbonden. De activiteit van de meisjes bestaat bovendien uit meer dan alleen een *facere ante et retro*: ze komen naar het midden, maken daar hun buiging en gaan daarna weer weg. Verder is dit geheel gekoppeld aan een mandatum-antifoon die tegelijkertijd wordt gezongen. Het twee maal herhalen van die antifoon duidt erop dat het geheel enige tijd in beslag neemt. Door dit alles wordt het een tamelijk zelfstandig ritueel. Mogelijk is het bedoeld als een visualisering van de kerngedachte van de antifoon: onderlinge liefde en dienstbaarheid. Daardoor zou het ritueel ook verbonden worden met de vingerwassing die dezelfde kerngedachte op een symbolische wijze concretiseert. Deze ‘verzelfstandiging’ van het *facere ante et retro* is een Thorns gebruik dat in de geraadpleegde bronnen en in de secundaire literatuur niet is aangetroffen. Overigens is het onduidelijk waarom dit ritueel twee maal op dezelfde wijze wordt uitgevoerd.

Als ook de laatste antifoon (*Sorores vigilate*) is gezongen, komen de twee meisjes terug met het bekken en het kannetje die de kosteres tevoren heeft klaargezet. Dan giet de een water bij de dames over de twee eerste vingers en de ander droogt ze af; en zo volgens rangorde. Vervolgens gaan ze naar de kanunniken. Tijdens deze vingerwassing wordt er niet gezongen.¹⁵⁵² Dat komt overeen met het aanvankelijk gebruik om de voetwassing op zaterdag in stilte te laten plaatsvinden¹⁵⁵³ maar of het achterwege laten van gezang tijdens de vingerwassing op paaszaterdag daaraan is ontleend, valt niet vast te stellen. De wassing is beperkt tot het bevochtigen van twee vingers. De handeling is daarmee gereduceerd tot een symbolisch minimum. Volgens de in Thorn gebruikelijke hiërarchische orde komen daarbij eerst de dames aan de beurt en daarna pas de kanunniken.

4.5.8.6 *Collatio, caritas* en complete

Na het ritueel van de handenwassing leest een van de dames de homilie *Vespere Sabbathi*.¹⁵⁵⁴ Na deze lezing begint de koster twee klokken te luiden en hij blijft luiden totdat de complete beginnen. Ondertussen staat de rector van de school, gekleed in een superplie, klaar om de rentmeester (*reddituarius*) te helpen (*ad serviendum*) bij het uitdelen van de wijn. De dames nodigen andere presbyteri uit die ze erbij aanwezig willen hebben (*domicellae convocant alios presbyteros, quos ibi praesentes esse volunt*) en men

¹⁵⁵⁰ Nadat de abt van de abdij van St.-Denis op Witte Donderdag de voetwassing heeft voltooid en “cum incipietur Ant. *Domum istam abbas et socii eius facta ante et retro sessum eant*” (LO St.-Denis, 380).

¹⁵⁵¹ Suntrup (1978), 152.

¹⁵⁵² In Barking wordt er tijdens de handwassing wel gezongen. Men zingt echter geen mandatum-antifonen maar onder andere een responsorium uit de paastijd (LO Barking, 106).

¹⁵⁵³ Schäfer (1956), 63.

¹⁵⁵⁴ Ook in Barking wordt deze homilie gelezen (LO Barking, 106).

drinkt zoveel als het de decanes en de anderen bevalt. De twee meisjes brengen ook een kannetje wijn naar de koster, terwijl hij aan het luiden is.

Het basispatroon van deze viering komt overeen met het algemene patroon: er wordt begonnen met een lezing (*collatio*), daarna wordt er wijn gedronken (*caritas*) en vervolgens worden de completen gezongen.¹⁵⁵⁵ Daarbij heeft de lezing op deze dag betrekking op het paasfeest, zoals ook uit andere bronnen bekend is.¹⁵⁵⁶ Ook is het in kloosters gebruikelijk dat men voor de voet- en/of handwassing en de *collatio* naar de kapittelzaal gaat, vervolgens naar de refter voor de *caritas* en dan terug naar de abdijkerk voor de completen.¹⁵⁵⁷ In Thorn vindt dit alles echter in de abdijkerk plaats, ook het uitdelen en het drinken van de wijn.

De dames bepalen welke presbyteri aanwezig mogen zijn bij het drinken van de wijn. Het is aannemelijk dat de keuze van de dames bij de betreffende presbyteri bekend is vóór de avondviering begint. De vraag is dan: zijn ze tijdens de hele viering in de abdijkerk aanwezig of komen ze pas als het wijndrinken gaat beginnen? *Officia Propria* vermeldt ze in verband met het wijndrinken maar bij de daaraan voorafgaande vingerwassing worden ze niet genoemd. Bovendien heeft de kosteres om ongeveer vijf uur de kleine klok geluid om op te roepen voor de *collatio*. Dat betekent dat de presbyteri pas de abdijkerk binnenkomen als wordt begonnen met de wijndronk.¹⁵⁵⁸

Na het drinken van de wijn volgen de completen. Uit meerdere ordinarii blijkt dat die op deze dag bijzonder feestelijk zijn: ze worden voorafgegaan door klokgelui¹⁵⁵⁹ en er worden veel kaarsen ontstoken.¹⁵⁶⁰ Ook in Thorn wordt met het luiden van de klokken aangegeven dat de completen een feestelijk karakter hebben.

Verder gebeurt er nog het volgende. Na het wijndrinken nemen de twee meisjes de kaarsen die op het Georgiusaltaar staan en ze geven ze met een kniebuiging (*genu flectendo*) aan de twee jongste meisjes (*duabus iunioribus*). De kniebuiging die de meisjes maken is ongetwijfeld niet een knielen op één knie zoals dat in de eredienst gebruikelijk is maar een reverence door middel van een lichte kniebuiging (in het Duits aangeduid met *Knicks*). De twee jongste meisjes gaan dan naar het eigen koor en ze beginnen met de completen. Dit merkwaardige gebruik komt – voor zover kon worden nagegaan – nergens anders voor. Het is niet duidelijk wat er de achterliggende betekenis van is maar omdat het een jaarlijks terugkerend gebruik is, moet er sprake zijn van een traditie.

Tenslotte: de viering van het mandatum, de *collatio*, de *caritas* en de completen is in Thorn in hoge mate een aangelegenheid van de dames. Er is geen officiant, de aanwezige clerici nemen niet actief deel aan de viering en de gezangen en zelfs de

¹⁵⁵⁵ Zie Schäfer (1956), 63-65.

¹⁵⁵⁶ LO Barking, 106; LO Lille, 51; LO Metz, 357.

¹⁵⁵⁷ Cf. LO Luik, 22-24 en LO Barking, 106.

¹⁵⁵⁸ Ook op de dagen dat de dames een O-antifoon zingen tijdens de vespers, komen de genodigde clerici pas de abdijkerk binnen als met de wijndronk wordt begonnen. Zie § 4.1.2.2.

¹⁵⁵⁹ LO Bonn-Cassius (2), 239; LO Maastricht-OLV, 70; LO Tongeren, 166-167; LO Utrecht-Martinus, 27.

¹⁵⁶⁰ LO Utrecht-Martinus, 27.

lezing worden door de dames verzorgd. Maar vooral uit het feit dat de dames beslissen welke presbyteri aan het wijndrinken mogen deelnemen, blijkt dat de dames onder leiding van de decanes de gang van zaken volledig bepalen.

4.5.9 Nabeschouwing en conclusies

De viering in Thorn van de vigilie van Pasen volgt in hoofdlijnen het algemene gebruik in de late middeleeuwen, zowel wat betreft de elementen waaruit die viering bestaat als wat betreft het tijdstip: de viering begint in de voormiddag en is al beëindigd vóór het middagmaal. Binnen dit algemeen gebruikelijke en traditionele kader doet zich echter een groot aantal bijzondere rituelen en gebruiken voor. Enkele daarvan zijn niet helemaal exclusief voor Thorn maar ze zijn bijzonder omdat ze in zeer weinig andere plaatsen voorkomen. Deze groep kan als volgt worden samengevat.

- De metten worden al gevierd in de namiddag van Goede Vrijdag.
- Tijdens het ritueel bij de paaskaars worden de wierookkorrels niet aangebracht door de diaken die het *Exsultet* zingt maar door de subdiaken die vervolgens ook de paaskaars aansteekt.
- De woorddienst bevat geen vier maar drie lezingen.
- Bij de doopvontrituelen wordt er bij de wijding van het water wijn toegevoegd, er wordt geen chrisma gebruikt en de officiant blaast niet over het water in de vorm van een psi (Ψ) maar in de bij dat ritueel minder passende vorm van een kruis.
- Tijdens de mis is er gelegenheid om te communiceren en de algemene schuldbelijdenis die eraan voorafgaat, duidt erop dat men in Thorn op paaszaterdag zijn zogenaamde paasplicht vervult.
- In de vooravond worden een mandatum gevierd, gevolgd door een *collatio* met *caritas*.

Daarnaast zijn er rituelen en gebruiken, die – voor zover kon worden nagegaan – in andere plaatsen niet voorkomen.

- Het aanmaken van het nieuwe vuur is in viering opgenomen en doordat het wordt uitgevoerd door de officiant in het presbyterium krijgt het rituele betekenis. Omdat ook het nieuwe licht in het presbyterium wordt aangemaakt, is een intocht met dat licht niet mogelijk met als gevolg dat het *Inventor rutili* in het presbyterium wordt gezongen waardoor het zijn functie van feestelijke intochtshymne volledig verliest.
- Ook enkele elementen van het ritueel rond de doopvont zijn alleen in Thorn aangetroffen: het water in het tweede bekken naast de doopvont wordt gewijd door een *immixtio* met gewijd water uit de doopvont; de subdiaken gaat rond met een beker wijwater; ondertussen wordt het *Vidi aquam* gezongen, waardoor het preluderen op het paasfeest al uitzonderlijk vroeg in de viering wordt begonnen, en het ritueel wordt beëindigd met een feestelijke processie rondom de doopvont. De betekenis van deze processie is niet erg duidelijk maar bezwerend kan ze niet zijn want ze wordt pas gehouden na de wijding van het water.
- De positie van de doopvont midden in de kerk, dat wil zeggen tussen het hoogkoor en het koor van de dames dat zich bevindt op de verdieping van het westwerk maakt

het onmogelijk dat men met een gezamenlijke processie naar de doopvont gaat en dat men na de processie rond de doopvont gezamenlijk in processie teruggaat.

- De relatie met de parochiekerk krijgt een zeer bijzondere invulling doordat het doopvontritueel niet plaatsvindt in de parochiekerk maar in de abdijkerk en vooral ook doordat de hosties die bestemd zijn voor de communie van de parochianen geconsacreerd worden in de abdijkerk. Dat leidt tot de conclusie dat de parochianen alleen voor de communie naar de parochiekerk komen en dat verder de paasvigilie in de parochiekerk niet wordt gevierd.
- De vespers worden – evenals op Witte Donderdag en Goede Vrijdag – gelijktijdig maar afzonderlijk gevierd door de dames op hun koor en door de officiant en de diaken in het presbyterium.

De viering in de vooravond bestaat uit een mandatum met handenwassing, gevolgd door een lezing (*collatio*) en een wijndronk (*caritas*) en tenslotte de completen. Een dergelijke viering komt niet alleen in zeer weinig plaatsen voor op paaszaterdag maar ze wordt in Thorn ook op een bijzondere wijze vorm gegeven.

- De antifonenreeks van het mandatum heeft een unieke inhoudelijke structuur doordat mandatum-antifonen en antifonen die het grafbezoek tot thema hebben, elkaar afwisselen. Het thema van dienstbaarheid en onderlinge liefde wordt daarbij zodanig afgewisseld met het thema van het grafbezoek, dat geabstraheerd wordt van de historische volgorde van de gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis.
- De handenwassing wordt uitgevoerd door twee meisjes die nog in hun proeftijd zijn (*puellae*).
- Daaraan voorafgaand hebben ze tijdens de antifoön *Vos vocatis me* een nederige buiging (*facere ante et retro*) gemaakt die mogelijk een visualisering is van het mandatum-thema van die antifoön.
- De viering wordt niet geleid door een officiant, met als gevolg dat een van de dames de *collatio* leest.
- Het wijndrinken vindt plaats in de abdijkerk. Waarschijnlijk heeft dat een oorzaak van praktische aard. In kloosters gaat men naar de eetzaal voor de *collatio* en de *caritas* maar de abdij van Thorn heeft geen eetzaal omdat de dames een eigen woning hebben en niet gezamenlijk de maaltijden gebruiken.
- Tijdens het wijndrinken wordt ook gezorgd voor de vrouwen bij het graf: ze krijgen wijn, brood en koeken.
- Bijzonder is tenslotte dat de completen op deze dag worden begonnen door de twee jongste meisjes maar een verklaring voor deze merkwaardige traditie is niet gevonden.

In tegenstelling tot de viering in de voormiddag die geleid is door een officiant en waarin ook de diaken en de subdiaken een belangrijk aandeel hebben gehad, is de viering in de vooravond een aangelegenheid van de dames en het is de enige viering in *Officia Propria* waarin taken zijn opgedragen aan de *puellae*. Daardoor en doordat de dames zelf bepalen welke presbyteri aanwezig mogen zijn, krijgt de viering een besloten karakter.

De *Institutio Sanctimonialium* schrijft een strikte scheiding voor tussen de dames en de heren clerici en persoonlijk contact is uit den boze.¹⁵⁶¹ De viering in de vooravond van paaszaterdag in het damessticht van Thorn laat echter een volledig ander beeld zien. De dames en de clerici drinken samen een glas wijn, de meisjes wassen niet alleen de handen van de dames maar ook die van de kanunniken en ze brengen wijn naar de koster die niet aanwezig is in het schip van de kerk maar die op een andere plaats de klok aan het luiden is. Uit deze feitelijkheden blijkt, dat men op een vanzelfsprekende en ontspannen manier met elkaar omgaat. Verder hebben de dames bepaald welke clerici aan de wijndronk mogen deelnemen. Dat duidt erop dat de vrijzinnige manier waarop men met het oorspronkelijk voorschrift omgaat, ontwikkeld moet zijn op initiatief van de dames.

De passieve aanwezigheid van de clerici tijdens de viering in de ochtend heeft tot gevolg dat de uitvoering van enkele rituelen afwijkt van wat algemeen gebruikelijk is. De hymne *Inventor rutili* wordt gezongen door de officiant en zijn assistenten en niet door twee of drie andere clerici. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de lezingen van de woorddienst en het voorzingen van de litanie tijdens de processie naar de doopvont. Aan de processie naar de doopvont nemen geen clerici deel die de voorwerpen dragen die gebruikelijk zijn om aan een processie een feestelijke allure te geven. Deze processie mist daardoor elke feestelijkheid. Ook in de mis en de vespers hebben de clerici geen actief aandeel.

De viering van paaszaterdag in de abdijkerk van Thorn laat een aantal bijzonderheden zien, die niet exclusief zijn maar die in zeer weinig andere plaatsen voorkomen. Verder is er een relatief groot aantal rituelen en gebruiken, die uitsluitend in Thorn zijn aangetroffen maar die ook in andere kerken gebruikelijk zouden kunnen zijn omdat ze niet bepaald zijn door lokale omstandigheden. Daarnaast zijn er rituelen en gebruiken die uniek zijn omdat ze wel bepaald worden door plaatselijke gegevenheden: de bijzondere relatie tussen de abdij en de parochie, de plaats van het koor van de dames achter in de abdijkerk maar vooral de passieve aanwezigheid van de clerici. Vanwege dat laatste hebben de dames ook op paaszaterdag een belangrijk en onmisbaar aandeel in de viering: zij verzorgen vrijwel alle gezangen en ook de lezing aan het begin van de *collatio*. Het geheel zou nauwelijks veranderen als er – afgezien van de officiant en zijn assistenten – geen clerici aanwezig zouden zijn: de viering van paaszaterdag is in hoge mate een aangelegenheid van de dames.

¹⁵⁶¹ Zie § 2.1.2.

4.6 DE VIERING VAN DE PAASNACHT

Officia Propria, fol. 84-108

4.6.1 Inleiding: de hoofdelementen van de viering van de paasnacht

De in het vroege christendom gebruikelijke nachtelijke viering van de paasvigilie verschoof in de middeleeuwen geleidelijk volledig naar paaszaterdag.¹⁵⁶² De viering van de paasnacht, zoals die blijkt uit de geraadpleegde bronnen, staat daardoor in het teken van de verrijzenis van de Heer.¹⁵⁶³ De basis van de viering wordt gevormd door de metten en de lauden.¹⁵⁶⁴ Daarnaast vermelden veel bronnen twee bijzondere rituelen die opgenomen zijn in de viering van de paasnacht. Het ene ritueel bestaat uit een scenische representatie van het bezoek dat de vrouwen brengen aan het graf van de Heer in de vroege morgen, daags na de sabbat.¹⁵⁶⁵ Dit ritueel wordt in verreweg de meeste bronnen vermeld en de gebruikelijke naam is *Visitatio Sepulchri*.¹⁵⁶⁶ Op een enkele uitzondering na vindt deze representatie plaats op het einde van de metten onmiddellijk voor het *Te Deum*.¹⁵⁶⁷ Het andere ritueel is een noodzakelijk complement van de symbolische graflegging (*depositio*) van Christus die heeft plaatsgevonden op Goede Vrijdag.¹⁵⁶⁸ Dit complementaire ritueel bestaat uit de verwijdering uit het graf (*elevatio*) van de bij de *depositio* gebruikte symbolen van de gestorven Heer (een kruis, een geconsacreerde hostie of beide).¹⁵⁶⁹

De *depositio* en de *elevatio* zijn niet overal gebruikelijk. De *elevatio* wordt in ongeveer de helft van de geraadpleegde bronnen vermeld maar in enkele plaatsen heeft ze wel plaats gevonden, ook al wordt dat niet expliciet vermeld. Dat blijkt uit het feit dat enkele ordinarii wel de *depositio* vermelden op Goede Vrijdag maar niet de *elevatio* die daar op de een of andere wijze op moet volgen in de paasnacht.¹⁵⁷⁰ Daar volgt uit dat de *elevatio* vaker plaatsvindt dan het aantal gevallen waarin ze expliciet

¹⁵⁶² Zie § 4.5.1.

¹⁵⁶³ Cf. de specificatie van de gezangen en de lezingen in bijvoorbeeld LO Besançon, 271-272; LO Maastricht-OLV, 70; LO St.-Denis, 386.

¹⁵⁶⁴ Voor Anderlecht, Besançon en St.-Denis worden alleen de metten en de lauden vermeld (LO Leuven/Anderlecht, 91; LO Besançon, 271; LO St.-Denis, 386).

¹⁵⁶⁵ Cf. Matt 28, 1-10; Mark 16, 1-11; Luk 24, 1-12; Joh 20, 1-18.

¹⁵⁶⁶ De *Visitatio Sepulchri* is bijzonder populair geweest in de middeleeuwen en er zijn honderden versies van overgeleverd. Voor een overzicht van de voornaamste studies van de *Visitatio Sepulchri* en andere zogenaamde liturgische spelen zie § 1.4, noot 63. Voor een beknopt overzicht van de ontwikkeling van de paasspelen zie Dauven-van Knippenberg (2001).

¹⁵⁶⁷ In Gerresheim vindt de *Visitatio Sepulchri* plaats vóór de metten (LO Gerresheim, 204-205).

¹⁵⁶⁸ Zie § 4.4.6.

¹⁵⁶⁹ Voor studies over de *depositio* en de *elevatio* zie § 1.4, noot 64.

¹⁵⁷⁰ De volgende ordinarii vermelden op de genoemde pagina een *depositio* maar ze vermelden geen *elevatio*: LO Keulen-Gereon, 272; LO Maastricht-OLV, 66; LO Metz-Arnulf, 170; LO Paderborn, 194; LO Rheinau, 132.

wordt vermeld in de ordo van de paasnacht. In de Nederlanden zijn de *depositio* en de *elevatio* uit weinig plaatsen bekend.¹⁵⁷¹

Volgens nagenoeg alle bronnen die een *elevatio* vermelden, worden de symbolen van de overleden Heer uit het graf verwijderd aan het begin van de viering van de paasnacht, onmiddellijk voor de metten. In de abdijkerk Thorn en een klein aantal andere kerken vindt de *elevatio* echter plaats tussen het laatste responsorium van de metten en het *Te Deum*.¹⁵⁷² Een bevredigende verklaring voor deze weinig gebruikelijke plaats van de *elevatio* is niet gevonden.¹⁵⁷³

Behalve de *Visitatio Sepulchri* en de *elevatio* komen er nog enkele bijzondere rituelen voor in de viering van de paasnacht, namelijk een processie naar het kerkhof, een kruisverering en het *Tollite portas*-ritueel¹⁵⁷⁴ maar die zijn slechts in een klein aantal kerken gebruikelijk. Afgezien van deze weinig voorkomende rituelen en afgezien ook van andere details en bijzonderheden, bestaat de viering van de paasnacht in de meeste plaatsen uit de volgende elementen: de *elevatio*, de metten, de *Visitatio Sepulchri* en de lauden maar de viering in Thorn wijkt op meerdere punten af van dit algemene patroon. Zie Schema 16.

Schema 16 laat zien dat er in Thorn geen *Visitatio Sepulchri* wordt uitgevoerd en dat de *elevatio* niet aan het begin van de viering staat maar op de plaats waar elders een *Visitatio Sepulchri* plaatsvindt. Ook blijkt dat de metten en de lauden twee maal worden gezongen: eerst door de dames en als laatste deel van de viering door de clerus. Het evangelie van de dag staat tussen het *Te Deum* en de lauden, die gezongen worden door de dames. Deze merkwaardige plaats en de mogelijke betekenis ervan komen nader aan de orde bij de behandeling van de afzonderlijke onderdelen van de viering in de abdij van Thorn.

¹⁵⁷¹ Nussbaum (1979), 194. In de geraadpleegde ordinarii uit de Nederlanden worden ze alleen vermeld voor de Martinuskerk in Utrecht (LO Utrecht-Martinus, [26]-[27]). De ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht vermeldt alleen de ordo van een *depositio* (LO Maastricht-OLV, 66). Verder is de ordo van een *elevatio* bekend uit Haarlem en wordt er een *depositio* genoemd uit Brussel, Bibl. Royale, ms. 4860 (Corbin (1960), 107-108). De tekst uit Haarlem (Haarlem, Bisschoppelijk Museum, ms. 258, Graduale uit Haarlem, 13de eeuw, fol. 44v) staat in Lange (1887), 93 en is opnieuw uitgegeven door Young (Young (1920), 94-95).

¹⁵⁷² St. Gall (tweede kwart elfde eeuw; tekstedities: Young (1920), 30; Young (1933) I, 130-131; LOO I, nr. 82, pag. 81); Esztergom (Hong) (vijftiende eeuw, teksteditie: Young (1920), 123); Sens (geen primaire bron overgeleverd; tekstedities: Young (1933) I, 554-555; LOO I, nr. 165, pag. 201); Soissons (geen primaire bron overgeleverd; tekstedities: Young (1933) I, 554; LOO I, nr. 166, pag. 202). In Barking vindt de *elevatio* plaats op het einde van de metten, voorafgaande aan de *Visitatio Sepulchri* (LO Barking, derde kwart veertiende eeuw, 108-109; andere tekstedities: Young (1933) I, 164-166; LOO V, nr. 770, pag. 1456). Cf. Brooks (1921), 34, 35, 36, 41.

¹⁵⁷³ Cf. Young (1920), 31; Brooks (1921), 41; Young (1933) I (1933), 131.

¹⁵⁷⁴ Het *Tollite portas*-ritueel vindt in Thorn niet plaats. Voor een beknopte beschrijving van dit ritueel met vermelding van literatuur en vindplaatsen zie Bärsch (1997), 195, noot 3. Cf. Van Tongeren (2013-a), 14.

De gebruikelijke viering	De viering in Thorn
<i>Elevatio</i>	
Metten	Metten (door de dames)
Visitatio Sepulchri	<i>Elevatio</i>
<i>Te Deum</i>	<i>Te Deum</i>
	Evangelie van de dag
Lauden	Versikel <i>In resurrectione</i> en lauden (door de dames)
	Processie naar het kerkhof
	Bezoek aan de graven in de abdijkerk
	Metten en lauden (door de clerus)

Schema 16: De hoofdelementen van de viering van de paasnacht

Het is vrij algemeen gebruikelijk dat na het *Te Deum* onmiddellijk de lauden volgen en dat daarmee de viering van de paasnacht wordt beëindigd. In Thorn volgt echter een dodenherdenking die bestaat uit een processie naar het kerkhof en een bezoek aan de graven in de abdijkerk. Dan volgen opnieuw de metten en de lauden maar dan gezongen door de clerus.¹⁵⁷⁵ Alleen in de paasnacht worden in Thorn de metten en de lauden twee maal gezongen. Bovendien is het uitzonderlijk dat de metten en lauden van de clerici niet onmiddellijk aansluiten op die van de dames.

De hoofdpersonen in de *Visitatio Sepulchri* zijn vrouwen. Meer dan alle andere liturgische drama's leent deze scenische representatie van het bezoek aan het lege graf zich dan ook voor een uitvoering door dames. Het wekt daarom enige verbazing dat in het damessticht Thorn de *Visitatio Sepulchri* niet gebruikelijk is, te meer omdat die wel bekend is uit een aantal andere damesstichten.¹⁵⁷⁶ Waarom men in Thorn afziet van dit zeer gebruikelijke onderdeel van de viering, is niet bekend. Volgens Young is de *Visitatio Sepulchri* jonger dan de *depositio* en de *elevatio*.¹⁵⁷⁷ Hij acht het ook niet uitgesloten dat de *elevatio* in een vroege periode plaatsvond op het einde van de metten en dat ze is verplaatst naar vóór de metten om plaats te maken voor de *Visitatio Sepulchri*.¹⁵⁷⁸ Voor Thorn zou dat betekenen dat men de oudste plaats van de *elevatio* heeft gehandhaafd en dat men wellicht al zeer vroeg heeft beslist om geen

¹⁵⁷⁵ In het damessticht Freckenhorst worden de metten gezongen door de clerus en gelijktijdig gebeden door de dames (Kohl (1975), 156-157).

¹⁵⁷⁶ Andernach, damessticht St. Thomas (LOO VI, nr. 355a, pag. 66-67); Essen (LO Essen, 73-76; Cf. Bärsch (1997), 222-239; editie van de tekst ook in LOO III, nr. 564, pag. 902-911); Freckenhorst (Kohl (1975), 156-157); Gandersheim (LOO V, nr. 785, pag. 1521-1524); Gernrode (LOO V, nr. 786, pag. 1524-1528 en nr. 786a, pag. 1528-1530); Gerresheim (Dresen (1929), 211-213; editie van de tekst in LO Gerresheim, 204-205; andere versies in LOO II, nr. 213, pag. 269-272, nr. 214, pag. 272-275, nr. 215, pag. 275 en III, nr. 574, pag. 931-932); Geseke (Cohausz (1951), 59); Keulen, Ursulasticht (LO Keulen-Ursula, 128); Neuss, damessticht St. Quirinus (Kottje (1952), 120; editie van de tekst in LOO VI, nr. 625a, pag. 157-159); Nottuln (LOO V, nr. 794, pag. 1561-1564 en nr. 795, pag. 1564-1569); Regensburg, damessticht Obermünster (LOO V, nr. 796, pag. 1569-1573).

¹⁵⁷⁷ Voor zijn argumentatie zie Young (1920), 127-130. Cf. Young (1933) I, 237-238 en Brooks (1921), 47-49.

¹⁵⁷⁸ Young (1920), 95.

Visitatio Sepulchri in de viering van de paasnacht op te nemen. Daarvoor is echter geen enkele indicatie gevonden. Het zou ook mogelijk geweest zijn, om de *elevatio* niet te verplaatsen en de *Visitatio Sepulchri* daarop te laten volgen, zoals in Barking gebeurt¹⁵⁷⁹ maar dat is klaarblijkelijk niet gebeurd.

Mogelijk zijn er redenen van praktische aard. Voor de uitvoering van een *Visitatio Sepulchri* zijn drie dames nodig die voldoende ervaring hebben met het gregoriaans en die solistisch kunnen zingen. Uit de beschikbare gegevens blijkt, dat er ten tijde van *Officia Propria* vermoedelijk slechts tien à vijftien dames in Thorn resideren, waarvan er enkele nog in hun proeftijd zijn.¹⁵⁸⁰ Omdat die laatste groep nog maar korte tijd in de abdij verblijft, moet worden aangenomen dat ze nog weinig ervaring hebben met het zingen van het gregoriaans. Zou men de drie beste zangeressen uit het koor halen voor de uitvoering van een *Visitatio Sepulchri*, dan kan het probleem ontstaan dat er te weinig dames overblijven om de koorzang goed te verzorgen. Dat lijkt een goede grond om af te zien van een realisatie van de *Visitatio Sepulchri*.

In damesstichten is het gebruikelijk, dat de *Visitatio Sepulchri* wordt uitgevoerd door zowel dames (de drie vrouwen) als clerici (de engel(en) bij het graf, de apostelen die het graf bezoeken en/of Christus die in de *hortulanus*-scene aan Maria Magdalena verschijnt).¹⁵⁸¹ Er zijn dus, behalve enkele dames, ook nog – afhankelijk van de versie van de *Visitatio Sepulchri* – een of meer clerici nodig die bereid zijn deze taak op zich te nemen. Het is niet uitgesloten dat ook dat ten tijde van *Officia Propria* een probleem is geweest.¹⁵⁸²

4.6.2 De voorbereidingen door de koster

Officia propria behandelt het paasfeest onder de titel *In nocte Paschae* en sluit daarmee aan bij een aantal bronnen dat in de naamgeving eveneens de nadruk legt op de nachtelijke viering.¹⁵⁸³ Zoals bij grote feesten gebruikelijk, begint *Officia Propria* ook bij de behandeling van Pasen met een beschrijving van de voorbereidingen die de koster moet treffen.

De koster luidt voor de metten om één uur met de kleine klok, zoals op andere triplex feesten.¹⁵⁸⁴ Het luiden moet lang aangehouden worden, zodat ook tijdens het tweede uur geluid wordt. Hierna dekt hij het Georgiusaltaar en hij legt er een steen op, waarop de

¹⁵⁷⁹ LO Barking, 108.

¹⁵⁸⁰ Zie § 3.2.3.1.

¹⁵⁸¹ Zie de in noot 1576 vermelde teksten.

¹⁵⁸² Cf. § 3.2.3.2.

¹⁵⁸³ In ongeveer de helft van de geraadpleegde bronnen die een naam vermelden bevat die naam het woord *nox* en in de andere helft staat het woord *dies* in de naam. Cf. Bärsch (1997), 195, noot 3.

¹⁵⁸⁴ De uitdrukking “zoals op andere triplexfeesten” is een aanduiding van de voorbereidingen die de koster moet treffen. In *Officia Propria* wordt bij geen enkel feest de rang vermeld. Zie § 3.4.7.

officiant het Kruis zal leggen, nadat het is verrezen (*postquam surrexerit*). Daarna plaatst hij twee toortsen voor het hoogkoor en maakt de poort naar het kerkhof open.¹⁵⁸⁵

In Thorn is vier uur in de morgen het gebruikelijke tijdstip voor de metten.¹⁵⁸⁶ In de paasnacht beginnen ze echter al een paar uur eerder. Dit vroege tijdstip is ook van andere plaatsen bekend¹⁵⁸⁷ en het hangt samen met het naar voren verplaatsen van de vigilie naar paaszaterdag.¹⁵⁸⁸ De koster moet het luiden een uur lang aanhouden. Het luiden van de klokken als inleiding op de metten van de paasnacht wordt in meerdere bronnen vermeld en enkele geven daarbij uitdrukkelijk aan dat het op een bijzondere wijze dient te gebeuren.¹⁵⁸⁹ Dit luiden is daarmee niet alleen een oproep tot de metten maar vooral ook een teken dat er een nachtelijke viering van een bijzonder groot feest staat te gebeuren.¹⁵⁹⁰

Na het luiden dekt de koster het Georgiusaltaar en hij legt er een steen op, waarop na de *elevatio* verderop in de viering het kruis ter verering zal worden neergelegd. Het Georgiusaltaar bevindt zich vooraan in het schip. Dat is de plaats waar in veel andere kerken het Kruisaltaar staat.¹⁵⁹¹ De plaats waar het kruis na de *elevatio* naar toe wordt gebracht is in bronnen waarin een *elevatio* van het kruis plaatsvindt, verschillend. Slechts twee van de geraadpleegde bronnen vermelden dat het naar het altaar wordt gebracht dat zich vooraan in het schip bevindt.¹⁵⁹²

Het is niet duidelijk waarom het kruis op een steen wordt gelegd en niet op iets anders, bijvoorbeeld een kussen, zoals is gebeurd bij de kruisverering en de *depositio* op Goede Vrijdag. Het gebruik van een steen is bekend van enkele versies van de *depositio*: nadat het kruis in het graf is gelegd, wordt het bedekt met lijnwaad en een zweetdoek en daarna wordt er een steen op gelegd.¹⁵⁹³ Op deze wijze representeert hij de steen waarmee volgens het evangelie het graf werd gesloten.¹⁵⁹⁴ Dat het kruis in Thorn na de *elevatio* op een steen wordt gelegd, lijkt daarom op de een of andere wijze gerelateerd aan de steen op het graf. Wellicht wil men met de plaats op de steen

¹⁵⁸⁵ De poort naar het kerkhof bevindt zich achter in de abdijkerk aan de noordkant. Zie § 3.3.3, Figuur 3.

¹⁵⁸⁶ Zie § 3.2.4.3.

¹⁵⁸⁷ Cf. LO Bonn-Cassius (2), 239; LO Essen, 71; LO Keulen-Dom, 158; LO Keulen-Ursula, 127; Stapper (1927), 173 (Kleve); Kottje (1952), 120 (Neuss).

¹⁵⁸⁸ Bärsch (1997), 196, noot 8 en Kurzeja in LO Trier, 142, noot 509.

¹⁵⁸⁹ LO Rouen/Avranches, 39; LO Barking, 106; Schabes (1930), 145 (Klosterneuburg); LO Metz-Arnulf, 178; LO Tongeren, 167; LO Utrecht-Martinus, [27].

¹⁵⁹⁰ *Ad matutinum pulsatur sollempniter quia est triplex, sive principalissimum omnium festorum* (LO Tongeren, 167).

¹⁵⁹¹ In de abdij van Thorn staat het Kruisaltaar in de noordelijke zijbeuk. Zie § 3.3.3, Figuur 3.

¹⁵⁹² LO Essen, 73; Stapper (1927), 175 en 181 (Kleve).

¹⁵⁹³ *Responsorio finito, collocetur [crux] in sepulchro et lintheaminibus et sudario cooperiatur. Deinde lapis superponitur* (LOO IV, nr. 691a, pag. 1054; ook geëditeerd in Young (1920), 80-81). Dezelfde of nagenoeg dezelfde rubriek ook in LO IV, nr. 682, pag. 1219; ook geëditeerd in Young (1920), 87 en LOO III, nr. 497, pag. 733-734, en nr. 498, pag. 737; ook geëditeerd in Young (1920), 93-94.

¹⁵⁹⁴ Mark 16:3.

aangeven dat het kruis geldt als het symbool van de verrezen Christus maar dat is niet met zekerheid vast te stellen.

Alleen voor de paasnacht vermeldt *Officia Propria* dat er twee toortsen voor het hoogkoor worden geplaatst.¹⁵⁹⁵ Dit is een gebruik dat elders niet is aangetroffen en het is niet duidelijk wat de betekenis ervan is.¹⁵⁹⁶ In de plechtige processie naar de *elevatio* worden ze niet meegedragen en ze staan gedurende de hele viering voor het hoogkoor. Vanuit het schip van de kerk gezien, bevinden ze zich ter weerszijden van het Georgiusaltaar, waarop na de *elevatio* het kruis wordt uitgestald. Vanuit dat perspectief kunnen ze gezien en ervaren worden als een eerbetoon voor het uitgestalde kruis, het symbool van de verrezen Heer.

4.6.3 De *elevatio*

4.6.3.1 Algemene aspecten van de *elevatio*

De *depositio* wordt gezien als een symbolische representatie van de begrafenis van de Heer en de *elevatio* als een symbolische representatie van zijn verrijzenis.¹⁵⁹⁷ De voorwerpen die voor die rituelen als symbolen worden gebruikt, zijn een crucifix, een geconsacreerde hostie of zowel een crucifix als een geconsacreerde hostie, met dien verstande dat zowel voor de *depositio* als voor de *elevatio* hetzelfde symbool of dezelfde symbolen worden gebruikt.¹⁵⁹⁸ Dat impliceert dat eenzelfde voorwerp of dezelfde voorwerpen twee totaal verschillende symbolische betekenissen krijgen: bij de *depositio* representeren ze het gestorven lichaam van Christus maar bij de *elevatio* zijn levende, verrezen lichaam.

Dat leidt tot problemen als er voor de *depositio* een geconsacreerde hostie wordt gebruikt. Volgens de leer van de *praesentia realis* is deze hostie immers het levende lichaam van Christus en ze kan dus niet zijn dode lichaam representeren.¹⁵⁹⁹ Als er een geconsacreerde hostie wordt gebruikt, dan is de symbolische betekenis dus problematisch bij de *depositio*. Anderen blijken dat niet bezwaarlijk te vinden want in een aantal plaatsen vindt er wel een *depositio* en *elevatio* van een geconsacreerde hostie plaats en in de late middeleeuwen is de *elevatio* van de hostie in sommige

¹⁵⁹⁵ Toortsen worden verder vermeld bij het aandragen van de wijn die op de voorvigilie van Kerstmis wordt geschonken door de abdis (§ 4.1.2.3), als begeleiding van de dames als ze gaan offeren tijdens de viering van de kerstnacht (§ 4.1.3.2) en ze worden meegedragen tijdens de Sacramentsprocessie op Theophania (§ 4.11.4).

¹⁵⁹⁶ Voor studies over het gebruik van licht in de eredienst zie § 1.4, noot 67.

¹⁵⁹⁷ Kroesen (2000), 151. Cf. Kurzeja in LO Trier, 142.

¹⁵⁹⁸ Brooks (1921), 33-37.

¹⁵⁹⁹ Dit probleem wordt helder verwoord en de *depositio* van een geconsacreerde hostie wordt scherp veroordeeld in een ordinarius uit Zürich van het jaar 1260. Nadat de ordo van de *depositio* van een kruis is vermeld, vervolgt die ordinarius: *Nam contra omnem rationem est, quod in quibusdam Ecclesiis Eucharistia in huiusmodi archa Sepulchrum representante poni consuevit et claudi. Ibi enim Eucharistia, que est verum et vivum Corpus Christi, ipsum Christi Corpus mortuum representat, quod est indecens, penitus et absurdum.* Geciteerd naar LOO IV, nr. 767, pag. 1447. Cf. Brooks (1921), 109; Young (1933) I, 132 en 154; Nussbaum (1979), 202; Kroesen (2000), 159.

plaatsen uitgebreid met een plechtige verering van het Sacrament.¹⁶⁰⁰ Deze twee opvattingen blijven in dit kader verder buiten beschouwing omdat in Thorn voor de *depositio* en de *elevatio* niet een geconsacreerde hostie maar een kruis wordt gebruikt.

Maar ook wanneer er voor de *depositio* en de *elevatio* een kruis wordt gebruikt zijn er problemen. Omdat sinds de twaalfde eeuw Christus op het kruis niet meer wordt voorgesteld als de triomfator over de dood maar als een lijdende en stervende mens,¹⁶⁰¹ is het gebruik van een dergelijk crucifix bij uitstek geschikt als symbool voor de *depositio* maar de realistische concretisering en visualisering van deze symbolische betekenis veroorzaakt dat datzelfde crucifix minder geschikt is om bij de *elevatio* de verrezen Christus te representeren. Hier ligt het probleem van de symbolische betekenis dus niet bij de *depositio* maar bij de *elevatio*.

Dat men dit probleem in de hoge en latere middeleeuwen onderkent, blijkt uit de manier waarop men omgaat met de *depositio* en de *elevatio* van het kruis. De *depositio* wordt gevierd met een over het algemeen duidelijk omschreven ritueel dat gezien kan worden door alle aanwezigen. De wijze waarop de *elevatio* plaatsvindt, laat echter belangrijke verschillen zien.

Volgens enkele bronnen wordt het kruis uit het graf verwijderd door koster. Die bronnen vermelden daarbij expliciet dat de koster dat moet doen in de nacht en vóór dat geluid wordt voor de metten.¹⁶⁰² Het is duidelijk dat er dan geen geritualiseerde *elevatio* plaatsvindt en dat deze handeling van de koster geen symbolische representatie van de verrijzenis is. Enkele bronnen zeggen expliciet dat het kruis, nadat het is verwijderd uit het graf, naar zijn gebruikelijke plaats wordt gebracht.¹⁶⁰³ Ook dat geeft aan dat het kruis niet wordt gezien als de symbolische representatie van de verrezen Christus.

Feitelijk is het verwijderen van het kruis in deze gevallen een heimelijke handeling die ervoor moet zorgen dat het graf leeg is vóórdat op het einde van de metten een representatie plaatsvindt van het bezoek aan het graf (*Visitatio Sepulchri*), dat immers volgens het evangelie leeg is aangetroffen door de vrouwen.¹⁶⁰⁴ Andere manieren om aan te geven dat de *elevatio* in het geheim dient plaats te vinden, zijn de

¹⁶⁰⁰ Brooks (1921), 44-45; Nussbaum (1979), 202.

¹⁶⁰¹ Kroesen (2000), 155. Zie Mayer (1926) voor een cultuurhistorische verklaring van deze verandering. Voor de iconografie van het kruis zie Niehr, 'Kreuz, Kruzifix. F. Ikonographie, II Abendland', in LMA, V, kolom 1494-1496 en Ulrich Köpf, 'Kreuz IV. Mittelalter', in: TRE 19, 732-761.

¹⁶⁰² Reg Conc, 49; ordinarius uit Esztergom (Hongarije) van 1580 (LOO II, nr. 470a, pag. 682-684; ook geëditeerd in Young (1920), 33-34 en Young (1933) I, 123-124); ordinarius van een benedictijns klooster in het patriarchaat Aquileia, begin 13de eeuw (LOO III, nr. 490, pag. 726-728; ook geëditeerd in Young (1920), 78-79); directorium van de benedictijner abdij Admont, 15de eeuw (LOO III, nr. 485, pag. 705-708). Cf. Brooks (1921), 42 en Van Tongeren (2013-a), 10.

¹⁶⁰³ LO Bamberg, 77; LO Bonn-Cassius (2), 240; Reg Conc, 49; Breviarium uit Mainz, rond 1480 (LOO II, nr. 256, pag. 318).

¹⁶⁰⁴ *Sicut enim certum est Christum, antequam mulieres et discipuli ad sepulchrum venirent, resurrexisse, ita convenit hanc caeremoniam peragi priusquam populus in templum conveniat* (ordinarius uit Esztergom (zie noot 1602), geciteerd uit LOO II, 683). Cf. Brooks (1921), 42; Gschwend (1965), 42-43; Kurzeja in LO Trier, 142, noot 511.

vermelding dat de deuren van de kerk vóór de *elevatio* gesloten moeten zijn¹⁶⁰⁵ en de bepaling dat er geen leken bij aanwezig mogen zijn.¹⁶⁰⁶ Ook worden niet overal alle clerici toegelaten: in een aantal plaatsen wordt de *elevatio* uitgevoerd door één of enkele geestelijken, zonder de aanwezigheid van het convent.¹⁶⁰⁷ Daarbij wordt in enkele bronnen bovendien vermeld dat de *elevatio* wordt uitgevoerd door de hoogsten in rang.¹⁶⁰⁸ Zo wordt niet alleen benadrukt dat het een besloten aangelegenheid is maar ook dat ze confidentieel van aard is: alleen de hoogsten in rang weten ervan.

De bovenstaande bijzonderheden hebben met elkaar gemeen dat ze laten zien dat de *elevatio* een besloten, confidentieel en – zoals een *breviarium* uit Mainz expliciet vermeldt¹⁶⁰⁹ – heimelijk karakter heeft. Waarom wordt de *elevatio* op een heimelijke wijze uitgevoerd?

Er zijn twee redenen bekend waarom men wil dat ze zonder aanwezigheid van leken wordt uitgevoerd. De eerste reden is hierboven al aan de orde geweest. Het is vooral een argument van praktische aard: het graf moet leeg zijn, voordat het ten aanschouwen van de aanwezige leken bezocht wordt tijdens de *Visitatio Sepulchri*. De tweede reden wordt gegeven tijdens de synode van Worms in 1316. Daar wordt bepaald dat de *elevatio* moet plaatsvinden vóórdat de leken in de kerk worden toegelaten. Als argument wordt aangevoerd dat de leken geloven, dat ze niet plotseling zullen sterven in het jaar waarin ze het opheffen van het kruis gezien hebben.¹⁶¹⁰ Dit argument is hoofdzakelijk van preventieve aard: men houdt de leken buiten de kerk

¹⁶⁰⁵ LO Rouen/Avranches, 38-39 en Esztergom (zie noot 1602).

¹⁶⁰⁶ Esztergom (zie noot 1602); ordinarius uit Regensburg, 15de eeuw (LOO IV, nr. 684, pag. 1227-1234; ook geëditeerd in Young (1920), 89); ordinarius van het collegiale sticht in Moosburg (LOO III, nr. 621a, pag. 1071-1076; ook geëditeerd in Brooks (1921), 104); ordinarius van het Augustijnensticht Rottenbuch (LOO IV, nr. 693, pag. 1259-1263; ook geëditeerd in (Young (1920), 81-82); Synode van Worms in 1316 (LOO II, nr. 364, pag. 492). Cf. Fischer (1992-a), 21, noot 40.

¹⁶⁰⁷ LO Bonn-Cassius (2), 240; LO Fécamp, 237; LO Keulen-Apostelen, 229; Stapper (1927), 173-174 en 180 (Kleve); Schabes (1930), 145 (Klosterneuburg); Kottje (1952), 120 (Neuss); LO Rouen/Avranches, 38-39; *Breviarium* uit Mainz, rond 1480 (LOO II, nr. 256, pag. 318).

¹⁶⁰⁸ LO Bonn-Cassius (2), 240: de decaan met twee *seniores*; LO Fécamp, 237: de abt en de prior; LO Keulen-Apostelen, 229: drie priesterkanunniken; Stapper (1927), 180 (Kleve): de decaan met enkele clerici.

¹⁶⁰⁹ *Antequam matutine pulsantur, vadat sacerdos ad locum, ubi Crux positus est, et inde quasi clam tollat* (*Breviarium* uit Mainz, rond 1480, geciteerd uit LOO II, nr. 256, pag. 318; de onderstreping is toegevoegd).

¹⁶¹⁰ *opinantes erronee: quod si viderent Crucifixi imaginem sustolli, evaderent hoc anno inevitabilem mortis horam. His itaque statuimus, ut Resurrectionis mysterium ante ingressum plebis in ecclesiam peragitur* (geciteerd uit LOO II, nr. 364, pag. 492). Het betreffende citaat staat eveneens in Young (1920), 34 en Young (1933) I, 553; Cf. Brooks (1921), 42; Kurzeja in LO Trier, 142, noot 511; Gschwend (1965), 42-43; Nussbaum (1979), 203; Kroesen (2000), 167.

Uit dit citaat blijkt dat het zien van het getoonde kruis voor de gelovige leek in de middeleeuwen dezelfde apotropeïsche betekenis heeft als het zien van het getoonde Sacrament: door het zien van het Sacrament wordt men behoed voor een plotselinge dood (Nussbaum (1979), 137).

omdat men het op die manier onmogelijk wil maken dat ze een ongewenste apotropeïsche waarde hechten aan het zien van het kruis. De implicatie van alle twee deze argumenten is, dat de *elevatio* voor leken verborgen wordt gehouden. Het probleem waar het eigenlijk om gaat, namelijk dat een kruis met daarop een crucifix dat Christus uitbeeldt als een met wonden overdekte, aan het kruis genagelde en stervende mens niet kan dienen als symbolische representatie van de verrezen Heer, wordt echter verzwegen.

Een paar late bronnen vermelden dat dit probleem wordt opgelost doordat de koster vóór het begin van de viering van de paasnacht heimelijk een beeltenis van de verrezen Christus (*Ymaginem Dominice Resurrectionis*) in het graf legt. Tijdens de *elevatio* wordt dan die beeltenis uit het graf gehaald.¹⁶¹¹ Hier wordt de realistische vormgeving doorgevoerd tot in zijn uiterste consequentie: het ongeschikt geachte symbool wordt op een heimelijke wijze vervangen door een adequaat symbool.¹⁶¹²

Steeds wordt ervoor gezorgd dat het kruis dat op Goede Vrijdag in alle openbaarheid als symbolische representatie van de overleden Heer in het graf is gelegd, tijdens de viering van de paasnacht niet meer in het graf aanwezig is. De realistische wijze waarop aan het crucifix gestalte is gegeven, maakt het tot een probleem om de *elevatio* te vieren als een pendant van de *depositio*. Dat heeft een geforceerde ingreep in de liturgische gang van zaken tot gevolg: het kruis dat op Goede Vrijdag in het graf is gelegd, wordt tijdig op een heimelijke wijze uit het graf verwijderd of vervangen.

Een aanwezigheid van leken bij de *elevatio* wordt in de geraadpleegde bronnen zeer zelden vermeld.¹⁶¹³ Wel blijkt uit ruim de helft van de geraadpleegde ordinarii die een *elevatio* vermelden, dat die plaatsvindt in aanwezigheid van het hele convent. Houdt dat in, dat de *elevatio* daardoor een openlijk ritueel is zonder enige heimelijkheid? De meest gebruikelijke vorm van het graf is een tijdelijk bouwsel dat in de kerk wordt geplaatst voor de liturgie van de Goede Week en Pasen.¹⁶¹⁴ Behalve dit tijdelijke graf is er in een aantal plaatsen ook een tijdelijke ruimte opgericht waarin dat graf zich bevindt. Die ruimte is betrekkelijk klein, zodat er hooguit enkele personen in kunnen. Dat betekent dat alleen die personen die ruimte binnengaan en niet het hele convent.¹⁶¹⁵ Het gevolg daarvan is, dat het aanwezige convent niet kan waarnemen wat er in die kleine ruimte gebeurt. Daardoor behoudt de *elevatio* het hierboven geschetste besloten karakter en blijft ze voor het convent verborgen.

¹⁶¹¹ Ordinarius van de vijftiende eeuw uit de benedictijner abdij Prüfening bij Regensburg (LOO II, nr. 311, pag. 393-398; ook geëditeerd in Young (1933) I, 157-160). Zie voor de beschrijving van een ander voorbeeld Kroesen (2000), 169. Een breviarium uit Meissen van 1520 vermeldt eveneens een *elevatio* van een beeltenis van de verrezen Heer (*Imaginem Resurrectionis*) maar vermeldt niet door wie en wanneer die beeltenis in het graf is geplaatst (LOO III, nr. 614, pag. 1040-1043; ook geëditeerd in Young (1920), 108-109). Cf. Krause (1987), 333-334.

¹⁶¹² Young (1933) I, 161. Cf. Gschwend (1965), 67.

¹⁶¹³ De aanwezigheid van *populus* bij de *elevatio* wordt vermeld in de Agenda Bambergensia van 1587 en 1597 (LOO III, nr. 530, pag. 788-794; ook geëditeerd in Young (1920), 116-118). Cf. Bärsch (1997), 196, noot 7.

¹⁶¹⁴ Kroesen (2000), 56-57.

¹⁶¹⁵ ... *et cum ad sepulcrum peruenerint, sacerdos/ebdomadarius sepulcrum thurificet et intret sepulcrum* (LO Barking, 108). ... *et cum sic ad sepulcrum convenerint, conventus manebit foris extra tentorium, quod est super sepulchrum. Canonici omnes intrabunt*

4.6.3.2 De *elevatio* in Thorn

Nadat de dames in de metten het laatste responsorium, namelijk *Dum transisset sabbathum*, na het *Gloria Patri* hebben herhaald, dalen ze van hun koor af. Terwijl ze dat doen, herhalen ze opnieuw het responsorium en ondertussen komt hen een stoet processiegewijs tegemoet. Voorop lopen de roededragers en de vaandeldragers, dan volgen de leerlingen, vervolgens de kapelaans en de andere priesters en daarachter de kanunniken die een brandende kaars in hun hand dragen. Tenslotte volgt de officiant, gekleed met een amict, een witte stola, een manipel en een zondagse koormantel. Zo gaat men gezamenlijk naar de Annakapel. Ook de dames hebben brandende kaarsen in de hand en die houden ze in de hand, totdat alle graven bezocht zullen zijn.

Het is in Thorn gebruikelijk dat de dames de metten zingen op hun eigen koor, zonder dat daarbij een officiant of andere clerici aanwezig zijn.¹⁶¹⁶ Ook in de paasnacht is dat het geval tot en met het laatste responsorium. Daarna komen de dames van hun koor en dient de herhaling van dat responsorium als gezang tijdens de processie naar de Annakapel, waar zich het graf van de Heer bevindt en waar de *elevatio* zal plaatsvinden.

Op dat moment gaat ook de clerus aan de viering deelnemen door in processie de dames tegemoet te komen. Voorop in de processie lopen de roededragers. Die hebben als taak de orde te bewaren¹⁶¹⁷ en daarom moet worden aangenomen dat er ook leken aanwezig zijn. Omdat Thorn naast de abdijkerk ook een parochiekerk heeft, zijn de aanwezige leken waarschijnlijk leden van het dienstpersoneel van de abdij. Na de roededragers volgen de vaandeldragers. Met het meedragen van vaandels wordt het plechtige en feestelijke karakter van de processie geaccentueerd.¹⁶¹⁸ De verdere opsomming laat zien, dat de clerici die aan de abdij verbonden zijn, deelnemen aan deze processie. Dat onderstreept de belangrijkheid van de processie. *Officia Propria* vermeldt echter niet dat de abdis deelneemt aan deze processie en evenmin dat ze de viering bijwoont op haar eigen koor.

Bijzonder is verder dat de dames en de kanunniken kaarsen dragen tijdens de processie naar de *elevatio*. Het dragen van kaarsen door deelnemers aan de viering van de paasnacht wordt ook in enkele ordinarii vermeld.¹⁶¹⁹ Het heeft ongetwijfeld als

(LO Essen, 71). *In ortu diei congregatis dominis cum thuribulo et candelis eundum est ad sepulchrum et duo sacerdotes intrantes levabunt crucem* (LO Xanten, 71).

¹⁶¹⁶ Zie § 3.2.3.1.

¹⁶¹⁷ Tagage in LO Maastricht-OLV, 449.

¹⁶¹⁸ Vaandels worden in Thorn verder alleen meegedragen tijdens de processies naar en van de doopvont op paasdag en op de dagen daarna en tijdens de processies die buiten het immunitetsgebied gaan op de Kruisdagen en Theophoria.

¹⁶¹⁹ Tijdens de processie naar de *elevatio* draagt men kaarsen in Barking, Essen en Gerresheim (LO Barking, 108; LO Essen, 71; LO Gerresheim (203). Ook in Zürich dragen de kanunniken kaarsen tijdens de processie naar de *elevatio* (LOO IV, nr. 767, pag. 1446-1449). In het Ursulasticht in Keulen en in Trier draagt men een kaars tijdens de *Visitatio Sepulchri* (LO Keulen-Ursula, 128; LO Trier, 492).

praktisch doel ervoor te zorgen dat er voldoende licht is tijdens de nachtelijke viering.¹⁶²⁰ Toch moet worden aangenomen dat vooral het gegeven dat men individueel een kaars draagt, erop duidt dat er ook sprake is van een symbolische betekenis: de feestelijke viering van Christus' overwinning op de dood.¹⁶²¹

Als men bij de Annakapel is aangekomen, zingen de dames aansluitend op het *Dum transisset* de antifoon *Surrexit Dominus de sepulchro*. Terwijl die antifoon gezongen wordt, heft de officiant snel (*cito*) het kruis op, terwijl hij voor het altaar staat met zijn gezicht naar het volk. Dan knielt iedereen behalve de officiant.

Na het responsorium *Dum transisset* dat tijdens de processie naar het graf wordt gezongen, volgt onmiddellijk de antifoon *Surrexit Dominus*. In andere plaatsen is het echter gebruikelijk – zoals hiervoor al is gezegd – dat er eerst wordt gebeden zodra men bij het graf is aangekomen en dat vervolgens het graf of het kruis met wijwater worden besprenkeld en/of worden bewierookt voordat de eigenlijke *elevatio* plaatsvindt. Het is duidelijk dat dit ritueel dient ter voorbereiding van de *elevatio* en het is opmerkelijk dat het in Thorn achterwege wordt gelaten.

In de Annakapel staat voor het altaar het graf in de vorm van een katafalk. Daarop ligt het kruis. Op Goede Vrijdag is over het hoofd van het crucifix een amict gelegd en is het hele kruis bedekt met een kleed.¹⁶²² Bovenstaande rubriek vermeldt echter niet dat de officiant de amict en het kleed verwijdt en vervolgens het kruis uit het graf neemt. *Officia Propria* zegt alleen: de officiant staat voor het altaar, dat wil zeggen tussen het altaar en het graf, met het gezicht naar het volk en heft snel het kruis op en terwijl het kruis getoond wordt, zingen de dames de antifoon *Surrexit Dominus* en knielen de aanwezigen.

Het valt op dat *Officia Propria* expliciet zegt dat de officiant het kruis snel (*cito*) dient op te heffen. Een begeleidend gezang dat inhoudelijk past bij het ritueel van de *elevatio* is daardoor niet mogelijk.¹⁶²³ Vanwege deze twee factoren kan deze handeling van de officiant niet gelden als een ritueel dat dient als symbolische representatie van de verrijzenis. Dat verklaart ook waarom er geen voorbereidend ritueel aan voorafgegaan is. Het lijkt er sterk op dat de snelheid van het opheffen en het daarna meteen tonen van het kruis zijn bedoeld om de aandacht af te leiden van het uit het graf nemen van het kruis. Dat wordt daardoor een bijna heimelijke handeling en het komt daarmee overeen met de eerder besproken algemene tendens om de *elevatio* te laten plaatsvinden op een min of meer heimelijke, verborgen wijze.

¹⁶²⁰ De ordinarius van Essen zegt uitdrukkelijk: *ut videre possint* (LO Essen, 71). Cf. Bärsch (1997), 196, noot 7.

¹⁶²¹ De ordinarius van Barking verwoordt de symbolische betekenis als volgt. “Cantent sacerdotes et clerici Ant. *Cum rex gloriae* portantes singuli palmam et candelam designantes uictoriam de hoste recuperatam (LO Barking, 108; de onderstreping is toegevoegd).

Over licht en verlichting in de eredienst zie de in § 1.4, noot 67 vermelde literatuur.

¹⁶²² Zie § 4.4.6.

¹⁶²³ Het responsorium *Christus resurgens* wordt het meest genoemd als gezang tijdens de *elevatio*. Cf. Bärsch (1997), 198, noot 19.

Terwijl iedereen knielt wordt het kruis getoond en tegelijk wordt de antifoon *Sur-rexit Dominus* gezongen. Het tonen van het kruis wordt daardoor tevens een visualisering van de inhoud van de antifoon.¹⁶²⁴ de officiant laat zien dat Christus uit het graf is verrezen (niet uit het graf genomen) en dat hij aan het kruishout gehangen heeft, zoals het getoonde crucifix laat zien. Inhoudelijk is de antifoon daardoor een verkondiging. Door deze combinatie van elementen is het verder duidelijk dat er een gezamenlijke verering van het kruis plaatsvindt.

Het tonen van het kruis na de *elevatio* wordt in de geraadpleegde bronnen zelden expliciet vermeld en de antifoon *Surrexit Dominus* wordt daarbij niet genoemd.¹⁶²⁵ Mogelijk wordt het tonen van het kruis achterwege gelaten vanwege de ongewenste apotropeïsche verwachtingen die het volk heeft van het zien van het getoonde kruis.¹⁶²⁶ Maar een mogelijke reden is ongetwijfeld ook dat de symbolische betekenis die het kruis had bij de *depositio*, niet meer geldt bij de *elevatio* van datzelfde kruis.

4.6.4 De processie naar het midden van de kerk en het *Te Deum*

Na de antifoon *Surrexit Dominus* volgt onmiddellijk de hymne *Iesu nostra redemptio*. Terwijl die gezongen wordt, verlaat men de Annakapel en gaat in processie naar het midden van de kerk. Daar legt de officiant het kruis op het Georgiusaltaar, waarop twee brandende kaarsen moeten staan. Na de hymne begint de officiant het *Te Deum* te zingen. De priesters (*presbyteri*) helpen hem daarbij en de dames antwoorden. De koster luidt twee klokken tot aan het slot.

Iesu nostra redemptio is een hymne uit de lauden van Hemelvaart.¹⁶²⁷ In *Officia Propria* wordt ze echter alleen vermeld als gezang tijdens de processie na het tonen van het kruis bij het lege graf. In dat kader komt deze hymne echter zeer weinig voor en alleen in de regio Keulen.¹⁶²⁸ Het meest gebruikelijke gezang voor de processie na de *elevatio* is de antifoon *Cum rex gloriae* en in enkele plaatsen gaat die processie over het kerkhof. In Thorn wordt deze antifoon ook gezongen tijdens de processie naar het kerkhof maar die wordt pas op een later moment in de viering gehouden.¹⁶²⁹

¹⁶²⁴ *Surrexit Dominus de sepulchro, qui pro nobis pependit in ligno, alleluja, alleluja, alleluja.*

¹⁶²⁵ De antifoon *Surrexit Dominus* komt in de geraadpleegde bronnen wel vaak voor op het einde van de *Visitatio Sepulchri*, onmiddellijk voor het *Te Deum*. Ook daar heeft hij de functie van een verkondiging maar het kruis of de hostie wordt daarbij niet getoond. Zie bijvoorbeeld Reg Conc, 47; LO Bamberg, 77; LO Bonn-Cassius (2), 240; LO Fécamp, 239; LO Keulen-Apostelen, 230. De dom van Münster is een uitzondering: daar wordt het kruis wel getoond als op het einde van de *Visitatio Sepulchri* de antifoon wordt *Sur-rexit Dominus* gezongen (LO Münster-Dom, 155).

¹⁶²⁶ Zie noot 1610.

¹⁶²⁷ Dreves en Blume (1909), II, 136-137.

¹⁶²⁸ LO Bonn-Cassius (2), 240. Verder wordt deze hymne vermeld in twee ordinarii uit de apostelkerk in Keulen van het einde van de 14de eeuw (Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 135) en in een compendium van responsoria en antifonen uit Keulen van het jaar 1664 (LOO VI, nr. 238b, pag. 38-39).

¹⁶²⁹ Zie § 4.6.6.

Op het einde van de processie wordt het kruis op het Georgiusaltaar op een steen gelegd die de koster daar tevoren heeft klaargelegd.¹⁶³⁰ Dat het kruis op een steen wordt gelegd, is bedoeld om ervoor te zorgen dat het kruis goed zichtbaar is gedurende het vervolg van de viering. Het is een bijzonder lokaal gebruik dat in geen andere plaats is aangetroffen.¹⁶³¹ Het feit dat het kruis niet naar het hoofdaltaar maar naar het Georgiusaltaar in het schip van de kerk wordt gebracht en de wijze waarop het kruis daarop is neergelegd, lijken erop te duiden dat er een kruisverering zal plaatsvinden. Enkele bronnen vermelden op dit moment in de viering inderdaad een kruisverering die wordt uitgevoerd op dezelfde wijze als op Goede Vrijdag: door iedereen afzonderlijk en in hiërarchische volgorde.¹⁶³²

In Thorn wordt na de hymne *Iesu nostra redemptio* het *Te Deum* gezongen in wisselzang tussen de officiant en de priesters enerzijds en de dames anderzijds. Iedereen bevindt zich dan in het midden van het schip voor het kruis dat op het Georgiusaltaar ligt. Door deze setting en vooral ook doordat de dames en de clerici samen het *Te Deum* zingen, is dit deel van de viering een gezamenlijk feestelijk eerbetoon aan het kruis als zichtbaar symbool van de verrezen Heer. Deze feestelijke sfeer wordt verder benadrukt door het gelijktijdig luiden van de klokken. Eerder is gezegd dat de koster langdurig luidt als inleiding op de metten en dat het luiden voor de metten in een aantal plaatsen eveneens op een bijzondere wijze gebeurt.¹⁶³³ In Thorn luidt de koster ook gedurende het hele *Te Deum* twee klokken. Plechtig klokgelui tijdens het *Te Deum* is verder alleen aangetroffen in de ordinarius van de Apostelkerk in Keulen.¹⁶³⁴

4.6.5 Het evangelie en de lauden door de dames

Na het *Te Deum* bestijgt de officiant het hoogkoor. Daar zingt hij bij het hoogaltaar het evangelie van die dag. Na het evangelie zingt de officiant met luide stem bij het hoofdaltaar: *In resurrectione tua, Christe, alleluia*. De dames antwoorden: *Coelum et terra laetentur, alleluia*. Vervolgens begint de officiant de lauden door het *Deus in adiutorium* te zingen. Twee dames, die in het midden van de kerk staan, antwoorden: *Domine ad adiuvandum*, etc. Terwijl de lauden worden gezongen, blijft de officiant op het hoogkoor.

¹⁶³⁰ Zie § 4.6.2.

¹⁶³¹ Wel is bekend dat het hoofd van het kruis tijdens de *depositio* op Goede Vrijdag in het graf op een steen wordt gelegd (ordinarius van het collegiale sticht in Moosburg (LOO III, nr. 621a, pag. 1071-1076; ook geëditeerd in Brooks (1921), 104)). Cf. Jungmann (1952), 189, noot 22.

¹⁶³² LO Keulen-Dom, 158; LO Keulen-Ursula, 128; Kleve (Stapper (1927), 175-176 en 181; Proc Sarum, 92.

In de dom van Keulen worden de vijf wonden van het crucifix gekust. Omdat dan de *elevatio* al heeft plaatsgevonden, symboliseren ze niet de wonden van de gestorven Christus maar die van de verrezen en verheerlijkte Christus, die de apostel Thomas heeft gezien en aangeraakt (Joh 20: 24-29). Over deze betekenis van de vijf wonden zie Caspers (2009).

¹⁶³³ Zie § 4.6.2.

¹⁶³⁴ LO Keulen-Apostelen, 230. In Klosterneuburg en Rheinau luiden de klokken tijdens de lauden (Schabes (1930), 148; LO Rheinau, 138).

Tijdens het *Benedictus* wierookt de officiant en daarna blijft hij beneden voor het Georgiusaltaar. Na de herhaling van de antifoon bij het *Benedictus* beëindigt hij de lauden met de oratie *Deus qui hodierna die*.¹⁶³⁵

Na het *Te Deum* blijft iedereen in het midden van het schip maar de officiant gaat naar het hoogaltaar. Dat is een belangrijke wijziging in de setting omdat daarmee de aandacht wordt verlegd van het kruis op het Georgiusaltaar naar de officiant bij het altaar in het hoger gelegen presbyterium. Op die plaats zingt hij het evangelie van de dag.¹⁶³⁶ Daarin wordt verteld dat drie vrouwen het graf bezoeken en vooral dat een engel de verrijzenis van de Heer verkondigt.

Een scenische manier om duidelijk te maken dat er een engel wordt gerepresenteerd, is bekend uit liturgische dramatiseringen: de representant van de engel staat op een hoge plaats.¹⁶³⁷ Vanuit dat perspectief gezien, kan verklaard worden waarom in Thorn de officiant naar het hoger gelegen presbyterium is gegaan voor het zingen van het evangelie: door deze setting wordt gevisualiseerd dat hij de engel representeert als de verkondiger van de verrijzenis.

Deze verkondiging met de woorden van het evangelie op dit moment in de viering, namelijk tussen de metten en de lauden, is een lokaal gebruik dat elders niet is aangetroffen. Enerzijds is het een vervolg op en bevestiging van wat in de antifoon *Surrexit Dominus* al is gezongen bij het lege graf en anderzijds zijn de lauden een vervolg op het evangelie doordat ze er thematisch tot in details op aansluiten.¹⁶³⁸ En zoals de antifoon *Surrexit Dominus* wordt vervolgd met de feestelijke lofprijzingen van de hymne *Iesu nostra redemptio* en het *Te Deum*, zo krijgt het evangelie een vervolg met het na elke antifoon herhaalde feestelijke *Alleluia*.

Dit is de enige keer dat de dames de lauden zingen in het midden van de kerk.¹⁶³⁹ Bijzonder is echter vooral dat deze lauden geleid worden door de officiant. Hij zingt

¹⁶³⁵ COR, nr. 1669.

¹⁶³⁶ Mark 16: 1-7.

¹⁶³⁷ De engel die in het *Officium Pastorum* uit Rouen de geboorte van Christus verkondigt aan de herders, staat *in excelso* (Rouen, BM, ms. 384, fol. 22r). De engelen die na het hemelvaartritueel in de abdijkerk van Thorn het *Viri Galilaei* zingen, staan bij het orgel op de tweede verdieping van het westwerk. Zie § 4.9.4.2.

¹⁶³⁸ In de lauden worden de volgende antifonen gezongen: (CAO resp. nr. 1408, 2647, 4350, 4630, 1813 en 2728).

Angelus autem domini descendit de caelo et accedens revolvit lapidem et sedebat super eum. Alleluia, alleluia. Erat autem aspestus eius sicut fulgur vestimenta eius sicut nix. Alleluia, alleluia.

Prae timore autem eius exterriti sunt custodes et facti sunt velut mortui. Alleluia.

Respondens autem angelus, dixit mulieribus: Nolite timere, scio enim quod Jesum quaeris. Alleluia.

Cito euntes, dicite discipulis, quia surrexit Dominus. Alleluia.

Et valde mane una sabbatorum veniunt ad monumentum, orto iam sole. Alleluia.

¹⁶³⁹ Het is in Thorn gebruikelijk dat de dames de metten en de lauden zingen op hun eigen koor en zonder de aanwezigheid van een officiant of andere clerici. Zie § 3.2.3.1.

In resurrectione, het *versiculus ante laudes*¹⁶⁴⁰ en de openingsformule, hij bewierookt tijdens het *Benedictus* en na de bewieroking blijft hij in het schip en zingt de slotoratie bij het altaar van Georgius. Dat laatste heeft een reden van praktische aard: onmiddellijk na deze oratie begint de processie naar het kerkhof en het is in Thorn de gewoonte dat een processie die bij vertrek de abdijkerk verlaat, begint in het midden van de kerk.

4.6.6 De processie naar het kerkhof en het bezoek aan de graven in de abdijkerk

Na de lauden is er een processie via de kerkhofpoort en via de *Lijckhoff* komt men binnen via de Lambertuskapel. Tijdens de processie draagt de officiant het kruis en wordt het responsorium *Cum rex gloriae* gezongen. De koster haalt ondertussen snel (*cito*) de kleden van het graf van de Heer. Vervolgens dekt hij het Anna-altaar en plaatst er twee kandelaars met brandende kaarsen op.

De route van de processie gaat via de kerkhofpoort achter in de abdijkerk aan de noordzijde naar het kerkhof en vervolgens gaat men naar het oostelijke gedeelte daarvan waar de overleden dames begraven liggen, de zogenaamde *Lijckhoff*.¹⁶⁴¹ Daarna gaat men langs de zuidzijde van de abdijkerk naar de *magna porta* en via die ingang in de Lambertuskapel komt men in de abdijkerk terug.¹⁶⁴²

Tijdens de processie draagt de officiant het kruis als symbool van de verrezen Christus en onderweg zingt men *Cum rex gloriae*. In dat gezang wordt geen repetendum¹⁶⁴³ aangegeven en het eindigt met een *alleluia*. Het is dan ook geen responsorium maar een antifoon. Toch wordt het door *Officia Propria* en sommige andere bronnen “responsorium” genoemd.¹⁶⁴⁴ Dat is begrijpelijk want het gezang heeft een voor een antifoon uitzonderlijk lange tekst en de melismatische structuur van de melodie doet eerder denken aan een responsorium dan aan een antifoon.

De inhoud van de antifoon *Cum rex gloriae* bestaat uit een epische tekst over de hellevaart van Jezus in de periode tussen zijn dood aan het kruis en zijn verrijzenis. De inhoud is gebaseerd op het apocriefe evangelie van Nicodemus. Dat bestaat uit

¹⁶⁴⁰ Als *versiculus ante laudes* wordt *In resurrectione tua* ook voor andere plaatsen vermeld (LO Metz-Arnulf, 180; LO Trier, 492; LO Zurzach, 206). Andere bronnen noemen *Sur-rexit Dominus* (LO Fécamp, 239; LO Leuven/Anderlecht (Leuven), 90; LO Maastricht-OLV, 70; LO St.-Denis, 386; LO Tongeren, 168; Proc York, 174) en in Sion wordt *Resurrexit Dominus* gezongen als versikel bij de lauden (LO Sion, 435).

Over het *versiculus ante laudes* zie § 4.1.3.2.

¹⁶⁴¹ Zie § 3.3.5.

¹⁶⁴² Een processie naar het kerkhof met aansluitend een bezoek aan de graven in de abdijkerk vindt in Thorn ook plaats op Allerzielen. Dan volgt men grotendeels dezelfde route. Zie § 4.13.2.4.

¹⁶⁴³ Een responsorium bestaat uit een responsum en een vers. Het repetendum is het tweede deel van het responsum dat wordt herhaald na het vers.

¹⁶⁴⁴ LO Barking, 108; LO Bonn-Cassius (2), 240. Andere ordinarii noemen het “antifoon”, bijvoorbeeld: LO Keulen-Apostelen, 229; LO Münster-Dom, 155; LO Utrecht-Martinius, [27]; LO Zurzach, 205. Cf. Hughes (1982), 24.

twee delen: de *Acta Pilati* en de *Descensus Christi ad Inferos*. Dat tweede deel is van de tweede of derde eeuw.¹⁶⁴⁵ In *Officia Propria* staan de tekst en de melodie van de antifoon *Cum rex gloriae* volledig genoteerd.¹⁶⁴⁶ De tekst luidt als volgt.

*Cum Rex gloriae Christus infernum debellaturus intraret et chorus angelicus ante faciem eius portas principum tolli praeciperet, sanctorum populus qui tenebatur in morte captivus, voce lacrimabili clamaverat: Advenisti desiderabilis quem expectabamus in tenebris, ut educeres hac nocte vinculos de claustris. Te nostra vocabant suspiria, te larga requirebant lamenta, cum factus est spes desperatis, magna consolatio in tormentis. Alleluja.*¹⁶⁴⁷

Hoewel deze antifoon met *hac nocte* (in de derde regel) duidelijk verwijst naar de paasnacht, komt hij aanvankelijk in de liturgie op andere plaatsen voor.¹⁶⁴⁸ Pas sinds de twaalfde eeuw komt hij voor in de viering van de paasnacht.¹⁶⁴⁹ Volgens de geraadpleegde ordinarii wordt hij dan soms gezongen in de processie vóór de *elevatio*¹⁶⁵⁰ maar meestal in de processie ná de *elevatio*.¹⁶⁵¹ De antifoon herdenkt de bevrijding door Christus van de degenen die op zijn verlossing gewacht hebben in de onderwereld maar de associatie met de overledenen in het vagevuur die eveneens wachten op hun verlossing, is daarbij zinvol en voor de hand liggend.¹⁶⁵² Daardoor krijgt de inhoud van de antifoon tijdens de paasnacht een specifiek toegepaste betekenis en hij wordt daarmee van bijzonder belang omdat dat tot gevolg heeft, dat de cultus van de overledenen een belangrijk onderdeel wordt van de viering van de paasnacht.

¹⁶⁴⁵ Young (1933) I, 149. Cf. Fischer (1992-a), 20. Een Nederlandse vertaling van het evangelie van Nicodemus door A.J.F. Klijn staat in Klijn (1984), 56-91. Een Engelse vertaling staat in Elliott (1993), 164-204 en een Duitse in Schneemelcher (1987), 395-422.

¹⁶⁴⁶ *Officia Propria*, fol. 90-92.

¹⁶⁴⁷ Toen de roemrijke koning Christus de onderwereld binnenkwam om die te overmeesteren en het engelenkoor voor zijn ogen opdracht gaf de poorten van de heersers te openen, toen heeft de menigte van de heiligen die gevangen werd gehouden in de dood met een jammerende stem geroepen: “Gekomen bent Gij, naar wie wij verlangd hebben en op wie wij gewacht hebben in de duisternis om ons, geketenden, in deze nacht weg te voeren uit de gevangenis. Naar U vroegen onze zuchten, naar U verlangden onze jammerlijke klachten, toen de hoop is vervuld voor de wanhopigen, de grote troost voor onze kwellingen. Alleluia”.

¹⁶⁴⁸ In de processie op paasdag, in de processie op Palmzondag en bij de *adoratio crucis* op Goede Vrijdag (Gschwend (1965), 14-15). Cf. Bärsch (1997), 199, noot 20. Over het voorkomen van het *descensus*-thema in de Vulgaat en in de liturgie zie Young (1933) I, 150-151.

¹⁶⁴⁹ Gschwend (1965), 15.

In Thorn wordt de antifoon *Cum rex gloriae* niet alleen gezongen tijdens de processie naar het kerkhof in de paasnacht maar ook tijdens de processie op het feest van Marcus als het op een zondag valt (zie § 4.8.8) en tijdens de processie naar het kerkhof op Hemelvaart (zie § 4.9.2.2).

¹⁶⁵⁰ LO Barking, 108.

¹⁶⁵¹ Zo bijvoorbeeld in LO Keulen-Dom, 158 en LO Keulen-Ursula, 128.

¹⁶⁵² Kurzeja in LO Trier, 114, noot 157.

In enkele plaatsen wordt het herdenken van en het bidden voor de overledenen in de paasnacht zeer concreet gestalte gegeven doordat men de processie na de *elevatio* over het kerkhof laat lopen.¹⁶⁵³ Daarbij wordt de antifoon *Cum rex gloriae* gezongen en bovendien worden er gebeden voor de overledenen aan toegevoegd. In Thorn worden die gebeden gezegd na de processie (zie verderop) en in Kleve tijdens een statie op het kerkhof. Daarbij worden de gelovigen aangespoord om ervoor te bidden dat de zielen van de overledenen samen met Christus verrijzen en met hem de hemel binnengaan.¹⁶⁵⁴

De korte periode dat iedereen de abdijkerk verlaten heeft, wordt door de koster benut om de kleden van het graf te verwijderen. Ook het graf zelf (vermoedelijk een katafalk) verwijdt hij, hoewel *Officia Propria* dat niet expliciet vermeldt. Dat doet hij niet alleen omdat het graf voor het vervolg van de viering geen functie meer heeft maar vooral om de Annakapel in gereedheid te brengen voor de viering van de metten en de lauden door de clerus, die in die kapel zal plaatsvinden. Daarom ook verwijdt hij niet alleen het graf maar hij dekt bovendien het altaar en plaatst er twee brandende kaarsen op.¹⁶⁵⁵ De kaarsen symboliseren de Annakapel als de plaats waar Christus is verrezen. Niet alleen zingen later in de viering de clerici in die kapel de metten en de lauden maar ook de processie tijdens de vespers op Pasen en de dagen daarna gaat naar deze kapel.¹⁶⁵⁶

Nadat de dames de Lambertuskapel binnengekomen zijn, leest de officiant *Oremus pro fidelibus defunctis, Miserere, De profundis* en de psalm *Lauda anima mea, Dominum*. Daarna *Requiem aeternam* etc. *Kyrie eleyson. Christe eleyson. Kyrie eleyson. Pater noster. Et ne. Requiem. Et lux. A porta inferi. Erue, Domine, animas eorum. Credo videre bona Domini in terra viventium. Domine ex. Et clamor. Dominus vobiscum. Et cum. Oremus. Partem beatae resurrectionis obtineant animae omnium fidelium defunctorum vitamque aeternam habere mereantur in coelis per te, Iesu Christe, salvator mundi, Qui cum Patre et Spiritu Sancto vivis etc. Requiescant in pace. Amen*. Daarna besprenkelt hij de dames, de kanunniken en de *presbyteri* met wijwater en hierna gaat hij naar alle graven zoals op Allerzielen.

De psalmen en gebeden die de officiant leest, zijn ontleend aan het officie voor de overledenen, zoals ook in andere plaatsen gebruikelijk is bij herdenkingen van de overledenen.¹⁶⁵⁷ *Miserere* (ps. 50) is een psalm uit de lauden en *De profundis* (ps.

¹⁶⁵³ Behalve in Thorn is dat ook het geval in Essen (LO Essen, 73), Kleve (Stapper (1927), 180-181) en Münster (LO Münster-Dom, 155). Voor Geseke wordt het gezang dat men tijdens de processie uitvoert, niet vermeld. Daar gaat het bidden van de boetepsalmen aan de processie vooraf, waardoor duidelijk is dat er van eenzelfde intentie sprake is (Cohausz (1951), 59). Het is opvallend dat deze plaatsen allemaal in hetzelfde, relatief kleine geografische gebied liggen.

¹⁶⁵⁴ *Etiam curator solet dicere populo, ut consimiliter orent, ut animae fidelium defunctorum possint cum Christo resurgere et secum introire in regnum suum* (Stapper (1927), 181).

¹⁶⁵⁵ Een vergelijkbare activiteit van de koster vindt plaats tijdens de processie op Goede Vrijdag om de *depositio* voor te bereiden. Zie § 4.4.6.

¹⁶⁵⁶ Zie § 4.7.5.

¹⁶⁵⁷ Cf. Bärsch (2004), 215.

129) is een psalm uit de vespers. *Lauda anima mea* (ps. 145) en de gebeden die daarna volgen, staan aan het slot van de lauden.

Waarom na de gebeden voor de overledenen de dames, de kanunniken en de *presbyteri* met wijwater worden besprenkeld, zoals de rubriek vermeldt, is niet duidelijk. Daarna bezoekt de officiant alle graven in de abdijkerk “zoals op Allerzielen”. Deze verwijzing is waarschijnlijk een vergissing van de scribent. In Thorn worden de graven in de abdijkerk niet alleen in de paasnacht bezocht maar ook tijdens de viering van de vigilie van Allerzielen op Allerheiligendag, op Allerzielen en op Witte Donderdag. Op de vigilie van Allerzielen worden de graven bezocht door de dames in drie groepen onder leiding van de officiant, de diaken en de subdiaken¹⁶⁵⁸ en op Allerzielen worden de graven alleen door de dames bezocht.¹⁶⁵⁹ Op Witte Donderdag bezoekt alleen de officiant de graven.¹⁶⁶⁰ Het is waarschijnlijk dat de scribent hiernaar heeft willen verwijzen.

De processie naar het kerkhof volgt in Thorn niet op de *elevatio*, zoals in andere plaatsen gebruikelijk is en bovendien wordt ze gevolgd door het bezoek aan de graven in de abdijkerk. Dit geheel vindt plaats tussen de lauden van de dames en de metten van de clerici als een afgerond en relatief zelfstandig ritueel. Daardoor is de cultus voor de overledenen niet geïntegreerd in een onderdeel van de paasnachtviering, zoals in andere plaatsen gebruikelijk is, maar hij neemt daarin een centrale plaats in. Dat is zeer uitzonderlijk maar meer nog dan uit deze centrale positie blijkt uit de zelfstandigheid van dit ritueel dat de cultus voor het zielenheil een vooraanstaande plaats inneemt in de eredienst van Thorn.¹⁶⁶¹

4.6.7 De metten en de lauden door de clerus en een feestelijk slot

Na het bezoek aan de graven, zingen de officiant, de priesters en de leerlingen in de Annakapel alternerend de metten (*matutinas*). In de plaats van het *Benedicamus Domino* wordt de sequentia *Victimae paschali laudes* gezongen en het koor [van de dames] antwoordt na elk vers met een Nederlandstalig couplet (*versum Teutonice*)¹⁶⁶² van *Christus is opgestanden* en op deze wijze wordt de viering van de paasnacht beëindigd.

¹⁶⁵⁸ Zie § 4.13.2.3.

¹⁶⁵⁹ Zie § 4.13.2.4.

¹⁶⁶⁰ Zie § 4.3.9.2.

¹⁶⁶¹ Over de zorg voor het zielenheil in het damessticht van Thorn zie Schoenmakers (2012) en § 4.13.2.

¹⁶⁶² In de bronnen wordt de taal van een gezang in de volkstaal meestal niet gespecificeerd. Soms wordt wel aangegeven dat het de volkstaal betreft (*vulgaris*, *vernaculus*). Als de taal van een Duitstalig lied, bijvoorbeeld *Christ ist erstanden*, wordt aangeduid, dan gebeurt dat meestal met het woord *germanicus* en slechts zelden met *teutonicus*. Cf. LOO IX, 1037-1051 voor een specificatie.

De betekenis ‘Nederlands’ van het woord *teutonicus* is ten tijde van *Officia Propria* niet ongebruikelijk. Cf. de titel van het eerste woordenboek van het Nederlands: C. Kiliaen, *Etymologicum teutonicae linguae*, 1599 (ed. F. Claes, Den Haag 1972), waarvan de eerste druk is uitgegeven in 1574 onder de titel *Dictionarium teutonico-latinum*. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/kili001etym01_01/ (gezien op 3 april 2013).

Met “metten” (*matutinas*) bedoelt *Officia Propria* zowel de metten als de lauden.¹⁶⁶³ In de opbouw van de viering van de paasnacht zijn deze metten en lauden het sluitstuk. Daardoor komt na de herdenking van de overledenen het thema van de verrijzenis weer terug en door het zingen van de combinatie van *Victimae paschali laudes* en *Christus is opgestanden* krijgt het geheel een feestelijk slot. In de rubriek wordt *Victimae paschali laudes* een sequentia genoemd. Dat is de genrenaam van een gezang uit de mis¹⁶⁶⁴ maar in Thorn wordt dit gezang uitgevoerd in plaats van het *Benedicamus* op het einde van de lauden. Dat betekent dat het niet behandeld wordt als een sequentia maar als een hymne.¹⁶⁶⁵

Wat *Officia Propria* in bovenstaande rubriek vermeldt, is in meerdere opzichten bijzonder: er wordt een Nederlandstalig lied genoemd, de coupletten van dat lied worden gezongen in afwisseling met verzen van *Victimae paschali laudes*, die combinatie wordt gezongen op het einde van de lauden en ze komt in de plaats van het *Benedicamus Domino*, dat niet wordt gezongen. Deze bijzonderheden worden hierna stuk voor stuk besproken.

In de geraadpleegde ordinarii die uit de Nederlanden afkomstig zijn, zijn er geen Nederlandstalige liederen aangetroffen.¹⁶⁶⁶ Het is daarom zeer bijzonder dat *Officia Propria* op twee plaatsen melding maakt van een lied in het Nederlands. In de kerstnacht wordt *Nu siet willecom Heer so korst* gezongen¹⁶⁶⁷ en in de paasnacht het lied *Christus is opgestanden*. Van het kerstlied wordt alleen de beginregel gegeven maar van het paaslied wordt de volledige tekst vermeld. Daarmee plaatst *Officia Propria* zich in de reeks bronnen waarin een tekst van dit lied is overgeleverd¹⁶⁶⁸ en levert zo een bijdrage aan de tekstgeschiedenis ervan.¹⁶⁶⁹

¹⁶⁶³ Alle teksten daarvan zijn in extenso vermeld en van de gezangen zijn tevens de melodieën genoteerd.

¹⁶⁶⁴ Een sequentia (ook aangeduid met sequentie of sequens; lett. ‘vervolg’) volgt in de mis op het Alleluia. Het is een syllabisch gezang, dat wil zeggen dat elke syllabe van de tekst wordt gezongen op één noot. Ze is ontstaan door teksten te maken op de notenreeks van de laatste vocaal van het Alleluia, de zogenaamde jubilus. De duizenden overgeleverde sequentiae zijn na het concilie van Trente vrijwel allemaal uit de liturgie verwijderd en in het Missale Romanum (1570) zijn er slechts vijf opgenomen, onder andere *Victimae paschali laudes*. Zie Smits van Waesberghe (1941), 43; N. de Goede, ‘Sequentie’, in: LitWb II, kolom 2538-2539; Th. van Wel, ‘Jubilus’, in: LitWb I, kolom 1192-1193; Handschin (1969).

Voor een editie van middeleeuwse sequentia zie Kehrein (1969).

¹⁶⁶⁵ Dat is in de middeleeuwen heel gebruikelijk. *Victimae paschali laudes* komt bijvoorbeeld herhaaldelijk voor in versies van de *elevatio* en de *Visitatio Sepulchri*.

¹⁶⁶⁶ Dat betekent overigens niet dat er geen liturgische boeken uit de Nederlanden zijn, waarin ook Nederlandstalige teksten voorkomen. Zie noot 1678 en 1681.

¹⁶⁶⁷ Zie § 4.1.3.2.

¹⁶⁶⁸ Een overzicht van in de Nederlanden overgeleverde versies staat in De Bruin & Oosterman (2001) onder de nrs. T0698 en T0700. Voor bronvermeldingen met literatuuropgaven zie ook de Liederbank van het Meertensinstituut: <http://www.liederenbank.nl/resultaatlijst.php?zoekveld=christus+is+opgestanden&submit=zoek&enof=EN&zoekop=allewoordenlied&sorteer=jaar&lan=nl> (gezien op 3 april 2013). De versie van Thorn staat ook in Van Acht (1985), 125.

¹⁶⁶⁹ *Officia Propria* vermeldt alleen de tekst, niet de melodie.

De oudste versies van *Christus is opgestanden* zijn vertalende bewerkingen van het Duitstalige *Christ ist erstanden* dat bekend is vanaf het einde van de twaalfde eeuw¹⁶⁷⁰ en dat sinds de dertiende eeuw in Duitsland algemeen is verspreid.¹⁶⁷¹ In de overgeleverde Duitstalige versies doen zich in de tekst allerlei varianten voor en ook laten ze verschillen zien in het aantal coupletten.¹⁶⁷² In de Nederlanden is het lied *Christus is opgestanden* bekend sinds de vijftiende eeuw.¹⁶⁷³ Ook hier blijkt uit de overgeleverde versies dat er aanzienlijke tekstverschillen zijn en dat het aantal coupletten verschilt.¹⁶⁷⁴

Om de relatie tussen *Christ ist erstanden* en *Christus is opgestanden* te illustreren zijn de eerste drie coupletten van een Duitstalige en van een Nederlandstalige versie naast elkaar geplaatst in Schema 17. De Duitstalige versie is die uit de *Libellus Agendarum*, Salzburg 1557, die door Lipphardt wordt gebruikt als referentietekst.¹⁶⁷⁵ De Nederlandstalige versie is die uit *Dit is een schoon suyverlick boecxken*, Antwerpen ca 1572.¹⁶⁷⁶

Uit Schema 17 blijkt dat het eerste couplet van de Nederlandstalige versie een nagenoeg letterlijke vertaling is van de Duitstalige versie maar dat daarna ieder zijn eigen coupletten heeft. In allebei de versies is het rijmschema per couplet **a a b b** (gepaard rijm) maar in de afzonderlijke regels zijn het aantal lettergrepen en het metrisch schema onregelmatig. Verder worden de coupletten in beide versies besloten met *Kyrieleison*, dat daardoor fungeert als een soort minirefrein.

Over de melodie van *Christus is opgestanden* zie Van Duyse III, 2170-2172. Een analyse van de melodie wordt gegeven in Vernooij (1983). Een toepassing van de melodie op de Thornse tekst staat in Van Acht (1985), 127. Een reconstructie van de melodie met behulp van andere handschriften staat in Krekelberg (2013). Lipphardt (1960) komt tot de conclusie dat de melodie van het Duitstalige *Christ ist erstanden* is gebaseerd op die van *Victimae paschali laudes*. Gschwend betoogt echter dat *Christ ist erstanden* ontstaan is uit de viering van de *elevatio* en dat het responsorium *Surrexit pastor bonus* voorbeeld is geweest voor de melodie (Gschwend (1965), 73-81).

¹⁶⁷⁰ Bamberg, Staatsarchiv, ms. B. 86/241, afschrift uit de dertiende eeuw van een ordinarius van het einde van de twaalfde eeuw uit de dom van Bamberg (LOO II, nr. 190a, pag. 231; Brev Bamberg bevat de volledige editie van dit manuscript) en Graz, UB, ms. II 798, brevier van ca. 1200 uit de benedictijner abdij St. Lambrecht (Oostenrijk) (LOO IV, nr. 728, pag. 1334).

¹⁶⁷¹ Van Duyse III, 2169.

¹⁶⁷² Zie LOO IX, 1035-1051 voor een specificatie van de bronnen.

¹⁶⁷³ Dat valt af te leiden uit het feit dat er al een contrafact bekend is uit het jaar 1506 (Van Duyse III, 2170). Cf. Van de Graft (1904), 124-126. Knuttel behandelt het lied niet (Knuttel (1906), 148-180, in het bijzonder 179).

¹⁶⁷⁴ Van Duyse III, 2169.

¹⁶⁷⁵ LOO IX, 1035-1036.

¹⁶⁷⁶ Deze versie staat ook in Van Duyse III, 2168-2169 en ze dient als basis voor de tekst van gezang 211 in het *Liedboek voor de Kerken* van 1973 (zie Van der Leeuw-Stichting (1977), kolom 524-527) en volksliedbundels uit de vorige eeuw, bijvoorbeeld A. Smijers e.a., *Volksliederenbundel in opdracht van de regering samengesteld*, Haarlem-Utrecht 1952, 58 en Floris van der Putt en Harrie Beex, *De Wingerd. Zangbundel voor de katholieke boeren- en tuindersjeugd van Nederland*, 's-Gravenhage [1953], 52.

Salzburg 1557	Suyverlijck boecxken ca. 1572
<i>Christ ist erstanden von seiner marter aller: Des sollen wir alle fro sein, Christ soll unser trost sein. Kyrieleison.</i>	<i>Christus is opghestanden al van der martelijen allen, dus willen wy alle gader vrolijck zijn, Christus sal onsen trooster zijn. Kyrieleyson.</i>
<i>Und wer er nit erstanden, die welt die wer zergangen, und seyt das er erstanden ist, so loben wir den Herrn Jesum Christ. Kyrieleison.</i>	<i>Al zijn wy Godts ghevanghen, nae Christus is ons verlanghen, dat cruys dat moeten wy draghen sullen wy Christo behaghen. Kyrieleyson.</i>
<i>Es giengen drei Frawen, sy wolten das Grab beschauen, sie suechten den Herrn Jesum Christ, der aller welt ain tröster ist. Kyrieleison.</i>	<i>Christus heeft gheleden, hy heeft voor ons ghestreden, die vyandt is verwonnen, den doot heeft hy verslonden. Kyrieleyson.</i>

Schema 17: *Christ ist erstanden* en *Christus is opgestanden*

De Nederlandstalige versies van het lied zijn te onderscheiden in twee groepen op basis van de tweede regel van het eerste couplet. In de ene groep luidt die regel *al van der martelijen allen* en in de andere groep *al uit der Joden handen*.¹⁶⁷⁷ Tot deze tweede groep hoort de versie uit Thorn. In Schema 18 zijn de eerste drie coupletten daarvan ter vergelijking geplaatst naast die van een andere versie uit deze groep, namelijk die welke staat in een handschrift uit het jaar 1571, afkomstig van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Amsterdam.¹⁶⁷⁸

Ook hier blijkt dat het eerste couplet van *Christus is opgestanden* – afgezien van de tweede regel – een vrijwel letterlijke vertaling is van de Duitse versie en ook hier is de inhoud van de volgende coupletten in de twee versies volkomen anders. Dat geldt ook voor de overige coupletten, die niet in Schema 18 zijn opgenomen. Uit de vergelijking van de teksten in Schema 18 met de tekst van de sequentia *Victimae paschali laudes* in Schema 19 blijkt bovendien dat de versies van *Christus is opgestanden* uit Amsterdam en Thorn geen van twee vertalingen zijn van de sequentia.¹⁶⁷⁹ Verder is het ook in deze twee versies kenmerkend dat het rijmschema gepaard is en dat het aantal lettergrepen en het metrisch schema onregelmatig zijn. Het minirefrein na elk couplet is ook hier aanwezig maar nu met de kortere vorm *Kyrieleys*.

¹⁶⁷⁷ Cf. Van Duyse III, 2169.

¹⁶⁷⁸ Amsterdam, UB, ms. IC 17, fol. 236r-236v. De volledige tekst van deze versie, door Johan Oosterman naar de bron diplomatisch (maar niet geheel foutloos) uitgegeven, staat op de site van de Liederbank van het Meertensinstituut: <http://www.liederenbank.nl/text.php?recordid=25461&lan=nl> (gezien op 3 april 2013). Het handschrift bevat de misgezangen volgens de cyclus van het kerkelijk jaar en daarna volgen een aantal liederen zonder duidelijke liturgische context, onder andere enkele met een Nederlandse tekst, waaronder *Christus is opgestanden* (De Loos (2002), 155-156).

¹⁶⁷⁹ Over Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequentiae zie Desplenter (2008).

Zoals Schema 18 laat zien, worden in de versie uit Thorn de laatste twee regels en het *Kyrieleys* uit het eerste couplet in de volgende coupletten herhaald, waardoor ze fungeren als refrein. Dat heeft tot gevolg dat elk couplet in feite uit slechts twee regels bestaat. Deze eigenaardigheid is in geen andere Nederlandstalige versie aangetroffen, zodat althans voorlopig kan worden vastgesteld dat ze alleen in de versie van Thorn voorkomt.

Welke plaats heeft de Thornse versie van *Christus is opgestanden* in het geheel van de overgeleverde Nederlandstalige versies? De Thornse versie dateert van ongeveer 1550¹⁶⁸⁰ en is dus uit dezelfde tijd als die van het *Suyverlijck boecxken* van ca. 1572 en van de Amsterdamse versie van 1571 en wellicht is ze nog ouder. Dat betekent dat de versie uit Thorn een van de oudst overgeleverde versies is, zo niet de oudste. Voor zover bekend is het in ieder geval de enige versie met een tweeregelig refrein met *Kyrieleys* en met coupletten die slechts uit twee regels bestaan. De Thornse en de Amsterdamse versie hebben nog een belangrijk punt van overeenkomst: de coupletten (en in de Thornse versie ook de refreinen) zijn geïnserteerd in de sequentia *Victimae paschali laudes* en wel zodanig dat na elke regel van die sequentia een couplet van *Christus is opgestanden* wordt gezongen.

Amsterdam 1571	Thorn ca. 1550
<i>Christus is opgestanden al wt die Joden haer handen dus willen wij allegader vrolijck zijn cristus zal onse verlosser zijn Kijrieleijs</i>	<i>Christus is opgestanden Al wter der Joden handen. Dus willen wij allegader vrolick sijn. Christus sal onser aller Troester sijn. Kyrieleys.</i>
<i>Waer cristus niet verresen, al met zijn goddelijcke wesen, wij waren gebleuen in groter noot. Wij mosten al steruen den Ewigghen doet Kijrieleijs</i>	<i>Al sijn wij goedts gevangen, Naer Christus is ons verlangen. Dus willen wij allegader vrolick sijn. Christus sal onser aller Troester sijn. Kyrieleys.</i>
<i>Christus die voer ten hellen om daer in vreden te stellen, die in duijsternisse laghen so zeer beswaert, god heeftse met zijn eewighe licht verclaert Kijrieleijs</i>	<i>Dat Cruys dat moeten wij dragen, Sullen wij Christo behaegen. Dus willen wij allegader vrolick sijn. Christus sal onser aller Troester sijn. Kyrieleys.</i>

Schema 18: Twee versies met *Al wter der Joden handen*

Er is nog een derde versie bekend waarin de combinatie van *Victimae paschali* en *Christus is opgestanden* voorkomt. Ze staat in een graduale uit eind zestiende/ begin zeventiende eeuw dat wordt bewaard in de bibliotheek van de abdij Saint-Pierre in Solesmes met de signatuur Cloet 43.¹⁶⁸¹ De muziek van *Christus is opgestanden* is in

¹⁶⁸⁰ Zie § 6.1.

¹⁶⁸¹ Solesmes, Bibl. van de abdij Saint-Pierre, ms. Clout 43, fol. 243v-244r. Het manuscript is vernoemd naar zijn schenker, abt N. Cloet, honorair kanunnik van Arras, pastoor van Annay en later decaan van Beuvry (Hourlier (1980), 179). In Solesmes, *Sources* staat het vermeld onder de signatuur Réserve 43 (15) met de toevoeging NED.

dit manuscript driestemmig uitgewerkt.¹⁶⁸² De tekst is op een paar onbelangrijke details na woordelijk gelijk aan die in Amsterdam 1571.

De combinatie van *Victimae paschali laudes* met een lied in de volkstaal is een bekend verschijnsel in de liturgische viering van de paasnacht in de late middeleeuwen. Dit verschijnsel komt verderop nader aan de orde. Eerst volgt nu een vergelijking van de versie van *Christus is opgestanden* uit Thorn met die uit het *Suyverlijck boecxken* van ca. 1572.

Schema 19 laat zien op welke wijze de coupletten en hun refrein in de Thornse versie zijn ingevoegd in de sequentia *Victimae paschali laudes*. Daarbij blijkt dat couplet 9 een uitzondering is op de algemene structuur: het is vierregelig en wordt niet gevolgd door een refrein. Deze merkwaardige uitzondering komt verderop nog nader ter sprake. Verder blijkt er een frappante overeenkomst te zijn met het *Suyverlijck boecxken*. De tekst van de eerste drie coupletten daarvan is – afgezien van de tweede regel van het eerste couplet – in de Thornse versie vrijwel letterlijk hetzelfde. Maar omdat het couplet daarin tweeregelig is, is de tekst verdeeld over vijf coupletten. Vervolgens corresponderen de eerste twee regels van couplet 4 en 5 uit het *Suyverlijck boecxken* met couplet 6 en 8 in de Thornse versie. Couplet 7, 9 en 10 van Thorn hebben een tekst die in het *Suyverlijck boecxken* niet voorkomt. Couplet 7 sluit inhoudelijk aan bij 6 en de coupletten 9 en 10 hebben als thema het bezoek van de vrouwen aan het graf.

Officia Propria, fol. 105-108	Suyverlijck boecxken ca. 1572
<i>Victimae Pascali laudes immolent Christiani.</i>	
1. Christus is opgestanden Al wter der Joden handen. <u>refrein</u> : Dus willen wij allegader vrolick sijn. Christus sal onser aller Troester sijn. Kyrieleys.	1. Christus is opghestanden al van der martelijen allen, dus willen wy alle gader vrolijck sijn, Christus sal onsen trooster sijn. Kyrieleyson.
<i>Agnus redemit oves, Christus innocens Patri reconciliavit peccatores.</i>	
2. Al sijn wij goedts gevangen, Naer Christus is ons verlangen. <u>refrein</u>	2a. Al sijn wy Godts ghevanghen, nae Christus is ons verlanghen,
<i>Mors et vita duello conflixere mirando. Dux vitae mortuus regnat vivus.</i>	
3. Dat Cruijs dat moeten wij dragen, Sullen wij Christo behaegen. <u>refrein</u>	2b. dat cruys dat moeten wy draghen sullen wy Christo behaghen. Kyrieleyson.

De plaats van herkomst van dit manuscript is onbekend maar uit de aanwezigheid van *Christus is opgestanden* blijkt dat het uit de Nederlanden afkomstig is. Het manuscript is in Nederland vrijwel onbekend. Het is voor het eerst onder de aandacht gebracht en beschreven in Hourlier (1980).

¹⁶⁸² In Krekelberg (2013) wordt door vergelijking met onder andere Amsterdam 1571 en Cloet 43 gereconstrueerd op welke melodie *Victimae paschali laudes* en *Christus is opgestanden* zijn gezongen in de abdij van Thorn ten tijde van *Officia Propria*. Ik dank Louis Krekelberg voor het ter beschikking stellen van de facsimiles uit Cloet 43.

<i>Dic nobis, Maria, quid vidisti in via.</i>	
4. Christus heeft geleden. Hij heeft voor ons gestreden. <u>refrein</u>	3a. Christus heeft gheleden, hy heeft voor ons ghestreden,
<i>Sepulchrum Christi viventis et gloriam vidi resurgentis.</i>	
5. Den viant heeft hij verwonnen. Die doot heeft hij verslonnen. <u>refrein</u>	3b. die vyandt is verwonnen, den doot heeft hy verslonden. Kyrieleyson.
<i>Angelicos testes, sudarium et vestes.</i>	
6. Christus is neder gestegen. Hij heeft victorie verkregen. <u>refrein</u>	4. Christus is neder gesteghen, hy heeft victorie vercreghen, hy is ons allen een medecijn, Christus is onse verlosser fijn. Kyrieleyson.
<i>Surrexit Christus, spes nostra; praecedet suos in Galileam.</i>	
7. Christus voer ter hellen. Hij verloesde alle sijn gesellen. <u>refrein</u>	
<i>Credendum est magis soli Mariae veraci, quam Iudeorum turbae fallaci.</i>	
8. Christus is verresen. Daerom willen wij vrolick wesen. <u>refrein</u>	5. Christus is nu verresen, aldus willen wy vroolijck wesen, die doot heeft verlooren haren naem; Christus is ons verlosser saen. Kyrieleyson.
<i>Scimus Christum surrexisse a mortuis vere. Tu nobis victor Rex miserere.</i>	
9. Daer waeren drij Jonckfrauwen Smorgens vroeck voor den dauwe. Sij sochten onsen hern Jesum Christ Die vanden doot verresen is. Kyrie eleys.	
<i>Alleluia.</i>	
10. Sij sochten en si vonden Onsen heeren met sijne vijf wonden. <u>refrein</u>	

Schema 19: De versies van *Christus is opgestanden* uit Officia Propria en het Suyverlijck boecxken van ca. 1572

Een couplet met het thema van de “drij jonckfrauwen” komt niet voor in de hierboven besproken versies van het *Suyverlijck boecxken*, Amsterdam 1571 en Cloet 43 (ca. 1600). Het staat echter wel als derde couplet in een ongedateerde versie van *Christus is opgestanden* die op de eerste paasdag wordt gezongen tijdens de paastradities in

Denekamp.¹⁶⁸³ Daarmee wordt bevestigd dat dit thema ook buiten Thorn voorkomt in de Nederlanden. In het Duitstalige gebied komt het thema al voor in een bron van rond 1200.¹⁶⁸⁴ Daarin wordt het echter niet vermeld als een couplet van *Christ ist erstanden* maar als een zelfstandig lied dat als een *clamor populi* wordt gezongen in een *Visitatio Sepulchri* tussen het bezoek van de vrouwen en het bezoek van de apostelen aan het graf. Het heeft echter wel de hierboven besproken kenmerken van een couplet van *Christ ist erstanden*.¹⁶⁸⁵ Dat lied volgt in die bron alsnog na het *Te Deum*.

Als couplet van *Christ ist erstanden* komt het thema van de “drij jonckfrauwen” pas voor in Duitstalige versies van de tweede helft van de zestiende eeuw of later.¹⁶⁸⁶ In die versies is het het derde of vierde couplet en bestaat het uit vier regels. In de versie van Thorn komt het thema echter pas aan de orde in de laatste twee coupletten. Dat is in geen andere bron aangetroffen.

Victimae paschali laudes bestaat uit negen versregels. Als men na elke versregel een couplet van *Christus is opgestanden* invoegt dan resulteert dat in een totaal van maximaal negen coupletten. Dat is het geval in Amsterdam 1571 en Cloet 43 en in die twee bronnen wordt het geheel dan besloten met *Alleluia*. Als de auteur van Thorn deze verdeling zou volgen, dan is er voor het thema van de “drij jonckfrauwen” nog maar één versregel van *Victimae paschali laudes* over, dus nog maar één plaats voor een couplet. Maar de tekst van het thema is zes regels lang. Hij is daarom genooddaakt om deze regels over meer dan één couplet te verdelen. Zou hij zijn tot dan toe gebruikte schema blijven volgen, dan zou hij zelfs nog drie coupletten van twee regels nodig hebben. De auteur lost het probleem als volgt op. In couplet 9 zet hij de eerste vier regels van het thema en laat het refrein achterwege. Dan volgt *Alleluia*, dat in het manuscript behandeld wordt als het slot van *Victimae paschali laudes*.¹⁶⁸⁷ Daarna komt tenslotte couplet 10 met de laatste twee regels van het thema en met opnieuw het feestelijke refrein, waarmee het geheel wordt beëindigd.¹⁶⁸⁸

¹⁶⁸³ Voor de tekst van deze versie zie: <http://www.paasgebruiken.nl/?show=page&id=7> (gezien op 4 april 2013).

¹⁶⁸⁴ Bamberg, Staatsarchiv, ms. B. 86/241, afschrift uit de dertiende eeuw van een breviarium van het einde van de twaalfde eeuw uit de dom van Bamberg (LOO II, nr. 190a, pag. 231; Brev Bamberg, 77). Cf. Lipphardt (1960), 111.

¹⁶⁸⁵ Ook de melodie komt overeen (Lipphardt (1960), 114).

¹⁶⁸⁶ Behalve in de hierboven besproken versie uit Salzburg van 1557 (zie Schema 17) wordt het ook vermeld in Einsiedeln, Stiftsbibl., ms. 757, processionale uit Rheinau van ca. 1600 (LOO II, nr. 316, pag. 406 vv.) en Admont (Oostenrijk), Stiftsbibl. ms. 323, processionale van de Benedictijner abdij van Admont, zeventiende eeuw (LOO III, nr. 485b, pag. 712 vv.).

¹⁶⁸⁷ Het hoort daar echter oorspronkelijk niet bij: het staat niet in de tekst in Dreves en Blume I (1909), 147-148 en evenmin in de tekst van het *Missale Romanum Mediolani* (Lippe (1899), 212): <http://www.archive.org/stream/missaleromanumm01churgoog#page/n4/mode/1up>, n242 (gezien op 2 april 2013). Ook de tekst in het vernieuwde *Graduale Romanum* (1974), pag. 198-199 bevat het woord *alleluia* niet. In *Officia Propria* is het van noten voorzien zoals ook de tekst van *Victimae paschali laudes*; *Christus is opgestanden* daarentegen heeft geen noten.

¹⁶⁸⁸ Volgens Van Acht is het niet duidelijk of *Alleluia* vóór of na couplet 10 is gezongen (Van Acht (1985), 125-126). In het manuscript volgt echter na couplet 9 het *Alleluia* en pas daarachter de tekst van couplet 10.

Al eerder is opgemerkt dat de combinatie van een lied in de volkstaal met de sequentia *Victimae paschali laudes* een bekend verschijnsel is in de late middeleeuwen. De combinatie van *Christ ist erstanden* met deze sequentia is bekend vanaf de veertiende eeuw. Dit volkstalig lied wordt dan gezongen óf vóór *Victimae paschali laudes*,¹⁶⁸⁹ óf erna,¹⁶⁹⁰ óf zodanig ermee gecombineerd dat na elk vers van de sequentia een strofe van het lied wordt ingevoegd.¹⁶⁹¹

Het lied *Christ ist erstanden* wordt weliswaar in een aantal van de geraadpleegde ordinarii vermeld maar nergens in combinatie met *Victimae paschali laudes*.¹⁶⁹² Het is begrijpelijk dat in de ordinarii uit de Nederlanden de Duitstalige versie van het lied niet voorkomt maar ook de Nederlandstalige versie *Christus is opgestanden* wordt in geen van die ordinarii vermeld. Een combinatie van de hymne met de Nederlandstalige versie *Christus is opgestanden* is behalve in *Officia Propria* alleen aangetroffen in de hierboven besproken versies Amsterdam 1571 en Cloet 43.

Het is gebruikelijk dat clerus en volk bij het zingen van deze combinatie elkaar afwisselen¹⁶⁹³ en vaak vermelden de bronnen expliciet dat het volkstalig lied door het volk wordt gezongen. De Amsterdamse versie vermeldt dat niet want die heeft geen rubrieken.¹⁶⁹⁴ De versie in Cloet 43 is driestemmig en is daarom niet bedoeld om door het volk gezongen te worden maar door een geoefend koor. Ook in Thorn wordt het lied niet door het volk gezongen maar door het koor van de dames.

Het lied *Christ ist erstanden*, al dan niet in combinatie met *Victimae paschali laudes*, wordt in een aantal plaatsen gezongen op het einde van de *elevatio*,¹⁶⁹⁵ in veel andere plaatsen op het einde van de *Visitatio Sepulchri*¹⁶⁹⁶ en in weer andere plaatsen tijdens de processie op paasdag.¹⁶⁹⁷ Het is echter zeer uitzonderlijk dat dit lied wordt gezongen op het einde van de lauden in plaats van het *Benedicamus*.¹⁶⁹⁸ Die plaats van de Nederlandse versie is alleen in *Officia Propria* aangetroffen en ze is ongetwijfeld bedoeld om aan de viering van de paasnacht een feestelijk slot te geven.

4.6.8 Nabeschouwing en conclusies

De viering van de paasnacht in Thorn heeft een uitgesproken eigen karakter. Dat blijkt uit enkele bijzonderheden die – voor zover kon worden nagegaan – alleen uit *Officia*

¹⁶⁸⁹ Zie bijvoorbeeld een tekst uit Rheinau van ca. 1600 (LOO II, nr. 316, pag. 406 vv.)

¹⁶⁹⁰ Zie bijvoorbeeld een tekst uit het sticht Passau van eind veertiende eeuw (LOO IV, nr. 635, pag. 1105 vv.).

¹⁶⁹¹ Zie bijvoorbeeld een tekst uit het Augustijnenconvent in Diessen (Dtsl.) uit de vijftiende eeuw (LOO III, nr. 549, pag. 862 vv.).

¹⁶⁹² LO Essen, 75; LO Gerresheim, 205; LO Geseke, 59; LO Keulen-Gereon, 274; LO Klosterneuburg, 147; LO Paderborn, 196; LO Neuss, 121.

¹⁶⁹³ Van Duyse III, 2171.

¹⁶⁹⁴ De Loos (2002), 163.

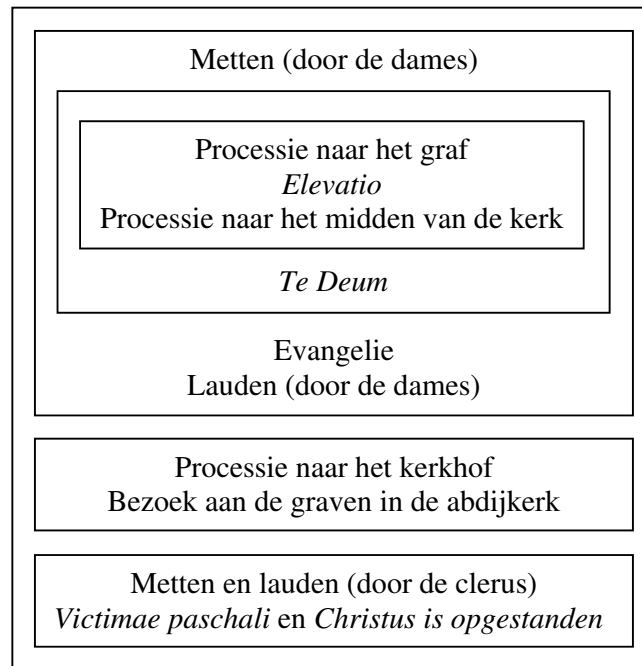
¹⁶⁹⁵ Voor een specificatie zie LOO IX, 1037-1040.

¹⁶⁹⁶ Voor een specificatie zie LOO IX, 1042-1051.

¹⁶⁹⁷ Voor een specificatie zie LOO IX, 1040-1041.

¹⁶⁹⁸ In het collegiale sticht van Moosburg wordt *Christ ist erstanden* gezongen op het einde van de *Visitatio Sepulchri* (zonder *Victimae paschali laudes*) óf op het einde van de lauden (LOO III, nr. 621a, pag. 1071 vv.).

Propria bekend zijn: de steen op het Georgiusaltaar waarop het kruis wordt gelegd na de *elevatio*, de toortsen die voor het hoogkoor worden geplaatst en de vervanging van het *Benedicamus* door de combinatie van *Victimae paschali laudes* en *Christus is opgestanden*. Maar meer nog blijkt het eigen karakter uit de structuur van de viering. Die bestaat uit drie hoofddelen: de metten en de lauden door de dames, vervolgens de cultus van de overledenen die bestaat uit de processie naar het kerkhof en het bezoek aan de graven in de abdijkerk en tenslotte de metten en lauden door de clerus (zie Schema 20). Deze structuur is in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen.

Schema 20: De structuur van de paasnachtviering in Thorn

Het is opmerkelijk dat de metten en lauden zowel door de dames als door de clerici worden gezongen. Dat wordt in *Officia Propria* voor geen enkele andere feestdag vermeld. Bovendien is het uniek dat de metten en lauden van de clerici niet onmiddellijk volgen op die van de dames maar daarvan zijn gescheiden door een cultus voor de overledenen.

De in veel plaatsen en ook in een aantal damesstichten gebruikelijke *Visitatio Sepulchri* ontbreekt. Waarschijnlijk heeft dat een praktische oorzaak. Het aantal dames was ten tijde van *Officia Propria* zo klein dat het niet verantwoord was om aan hun koor de drie solisten te onttrekken die nodig zijn voor een scenische representatie van het bezoek aan het graf. *Officia Propria* is echter wel een van de zeer weinige manuscripten uit de Nederlanden waarin een *elevatio* wordt vermeld.¹⁶⁹⁹ Voor de uitzonderlijke plaats in de viering van de *elevatio* is geen bevredigende verklaring gevonden maar wel is geconstateerd dat de *elevatio* in Thorn in hoofdzaak bestaat uit het tonen

¹⁶⁹⁹ Zie § 4.6.1, noot 1571 voor een specificatie van de andere manuscripten.

van het kruis en dat de eigenlijke *elevatio*, namelijk het daaraan voorafgaand uit het graf nemen van het kruis, op een heimelijke wijze plaatsvindt.

Deze heimelijkheid is een algemeen kenmerk van de manier waarop de *elevatio* wordt uitgevoerd in de middeleeuwen en in het voorgaande is beargumenteerd dat die heimelijkheid wordt veroorzaakt doordat Christus op het kruis wordt voorgesteld als een lijdende en stervende mens waardoor het crucifix niet op een adequate wijze bij de *elevatio* de verrezen Christus kan representeren. De wijze waarop de *elevatio* wordt gevierd is daarmee een voorbeeld van de invloed van cultuurhistorische ontwikkelingen op de concrete gang van zaken in de liturgische vieringen.

Zeer ongebruikelijk is het evangelie als onderdeel van de viering. Bijzonder is ook de setting ervan: iedereen is in het schip maar de officiant zingt het evangelie in het hoger gelegen presbyterium. Daarmee wordt gevisualiseerd dat de officiant de engel representeert als de verkondiger van de verrijzenis. Op deze wijze wordt het zingen van het evangelie benadrukt als een belangrijk moment in de viering. De plaats van het evangelie in het geheel lijkt vreemd maar die plaats heeft een markante parallel tot gevolg in de structuur van de viering. De eerste verkondiging van de verrijzenis met de antifoon *Surrexit Dominus* heeft een feestelijk vervolg met de hymne *Iesu nostra redemptio* en het *Te Deum* en de tweede verkondiging met de woorden van het evangelie heeft evenzeer een feestelijk vervolg met het na elke antifoon herhaalde *Alleluia* in de lauden.

Niet alleen in Thorn maar ook in enkele andere plaatsen wordt er tijdens de paasnacht een processie naar het kerkhof gehouden.¹⁷⁰⁰ In die plaatsen is de route over het kerkhof opgenomen in de processie die volgt na de *elevatio*. De processie na de *elevatio* in Thorn gaat echter niet over het kerkhof maar na de lauden van de dames is er nog een processie waarvan de route wel over het kerkhof loopt. Door deze plaats in de viering, is deze processie naar het kerkhof niet, zoals elders, gerelateerd aan de processie na de *elevatio* en bovendien wordt ze onmiddellijk gevolgd door het bezoek aan de graven in de abdijkerk. Daardoor wordt een van de belangrijkste kenmerken van de viering van de paasnacht in Thorn zichtbaar: de cultus van de overledenen is daarin een centraal en zelfstandig onderdeel.

De plaats van de combinatie van *Victimae paschali laudes* en *Christus is opgestanden* aan het slot van de lauden van de clerici is uniek en door die plaats fungeert ze als feestelijk slot van de viering. Vergeleken met het enorme aantal bronnen waarin het Duitstalige *Christ ist erstanden* wordt vermeld,¹⁷⁰¹ is het aantal overgeleverde versies van het Nederlandstalige lied *Christus is opgestanden* gering en de combinatie met *Victimae paschali laudes* is behalve in *Officia Propria* slechts in twee andere bronnen aangetroffen. Die twee versies hebben echter een andere inhoud als de versie van Thorn en bovendien hebben ze negen coupletten terwijl de versie van Thorn er tien heeft.

Christus is opgestanden in *Officia Propria* is een van de oudste, zo niet de oudste van de overgeleverde versies en het lied heeft een bijzondere vorm: de coupletten (op één na) bestaan uit twee regels die gevolgd worden door een refrein. Voor zover dat kon worden nagegaan, is die vorm uniek in de Nederlanden. *Officia Propria* heeft

¹⁷⁰⁰ Zie § 4.6.6, noot 1653.

¹⁷⁰¹ Zie LOO, passim.

daardoor een bijzondere plaats in de geschiedenis van volkstalige liederen in het algemeen en van de geschiedenis van het gebruik van Nederlandstalige liederen in liturgische vieringen in het bijzonder.

4.7 PASSEN EN DE PAASTIJD

Officia Propria, fol. 108-133

4.7.1 Inleiding

In de jaarlijkse herdenking van de nacht waarin Jezus uit het graf is opgestaan, werden in de eerste eeuwen van het christendom zijn lijden, dood en verrijzenis als een thematische eenheid herdacht.¹⁷⁰² Daarna werd de verrijzenis van Christus gevierd met een ononderbroken feest (*laetissimum spatium*) dat vijftig dagen duurde en in de feestelijke viering van de vijftigste dag werden zowel de hemelvaart van Christus als de komst van de Heilige Geest herdacht.¹⁷⁰³ In de vierde eeuw heeft paasdag volgens het verslag van Egeria een eigen viering met daarin het lezen van het verrijzenisverhaal uit het evangelie en een eucharistie.¹⁷⁰⁴ Sinds de negende eeuw wordt Pasen in de westerse kerk algemeen gevierd op de eerste zondag na de eerste volle maan in de lente. De historische ontwikkelingen die tot dit resultaat hebben geleid, zijn in het voorgaande aan de orde gesteld bij de behandeling van de liturgische kalender van de abdij van Thorn.¹⁷⁰⁵ In de geraadpleegde ordinarii krijgt de herdenking van de verrijzenis van Christus op Pasen vooral een eigen karakter door de feestelijke wijze

¹⁷⁰² Zie § 4.5.1.

¹⁷⁰³ Over de geschiedenis van Pasen, de paasweek en de paastijd zie: Jounel (1961-b), 163-182; Lechner (1953), 137-168; A. Hollaardt, 'Hemelvaart des Heren', in: LitWb I, kolom 983-991; Fischer (1959); Wegman (1968); Auf der Maur (1983), 56-128; Hans-Christoph Schmidt-Lauben, 'Himmelfahrtsfest', in: TRE XV (1986), 341-344; Talley (1991), 54-70.

Cf. F. Cabrol, 'Ascension (fête)', in: DACL I, deel 2 (1907), kolom 2934-2943; Eisenhower I (1932), 550-561; Bik (1957), 189-193; M. Diet, 'Paaskring', in: LitWb II, kolom 2103-2106; W. de Wolf, 'Paastijd', in: LitWb II, kolom 2113; H. Wegman, 'Paasweek', in: LitWb II, kolom 2116-2121; C. A. Bouman en A. Hollaardt, 'Pasen', in: LitWb II, kolom 2154-2164; Horst G. Pöhlmann, 'Himmelfahrt Christi II. Kirchengeschichtlich', in: TRE XV (1986), 334-341; Bärsch (1997), 287; Bieritz (1988), 125-141; Wegman (1994), 138-140.

Over het groot aantal volksgebruiken op en rondom Pasen zie: Van de Graft (1947), 49-61; Lamberts (2001), 124-134; Lauvrijs (2004), 150-164; Paul Sartori, 'Osterfeuer', in: HWDA VI, kolom 1333-1336; Paul Sartori, 'Osterkerze', in: HWDA VI, kolom 1337-1339; Paul Sartori, 'Ostern', in: HWDA VI, kolom 1341-1352; Paul Sartori, 'Osterreiten', in: HWDA VI, kolom 1353-1354; Paul Sartori, 'Ostersonne', in: HWDA VI, kolom 1354-1356; Paul Sartori, 'Ostertauf', in: HWDA VI, kolom 1356-1357; Paul Sartori, 'Osterwasser', in: HWDA VI, kolom 1357-1363; Schnitzler (1959).

Over volksgebruiken in verband met de zegening van etenswaren zie § 4.7.2, noot 1721. Over de verrijzenis van Christus in de christelijke beeldtraditie zie Van Lier (2009).

¹⁷⁰⁴ Hunink (2011), 154-155. Voor andere edities van het werk van Egeria zie § 4.4.1, noot 1197.

¹⁷⁰⁵ Zie § 3.4.3, noot 619.

waarop de processie voor de hoogmis en de processie naar de doopvont tijdens de vespers worden gevierd.¹⁷⁰⁶

Sinds de vierde eeuw werd ook de paasweek gevierd maar de oorsprong van die viering is niet bekend. Waarschijnlijk hangt die samen met de catechese voor de neofieten gedurende deze week. Een genetische relatie met de Joodse viering van de ongedesemde broden is niet aantoonbaar maar volgens Talley wel waarschijnlijk.¹⁷⁰⁷ Vanaf de vijfde eeuw begon men het tijdstip van de vigilie van Pasen naar voren te plaatsen en doordat die vigilie uiteindelijk volledig op paaszaterdag werd gevierd,¹⁷⁰⁸ begon het octaaf een dag eerder waardoor het einde ervan op de zaterdag na Pasen kwam te liggen. Bovendien ging men de viering van dat octaaf verkorten wegens de praktische noodzaak om het aantal dagen waarop niet gewerkt mocht worden, te verminderen. Dit proces begon op het einde van de achtste eeuw en leidde ertoe dat de viering van het octaaf eindigde op woensdag na Pasen. Een tweede verkorting ten tijde van de reformatie bracht het einde van de octaafviering tenslotte op dinsdag na Pasen.

Kenmerkend voor de viering van het octaaf, zoals dat wordt behandeld in de ordinarii, is de herhaling van de paasvespers inclusief de processie naar de doopvont. Een groot aantal van de geraadpleegde bronnen geeft aan dat op enkele dagen na Pasen de vespers en de daarin opgenomen processies met dezelfde gezangen en volgens dezelfde ordo moeten worden uitgevoerd als op Pasen maar het aantal dagen is niet overal hetzelfde. Volgens een groot aantal bronnen vindt deze herhaling plaats op alle dagen in het octaaf van Pasen, behalve op zaterdag¹⁷⁰⁹ en enkele ordinarii zeggen dat de paasvespers worden herhaald gedurende het octaaf.¹⁷¹⁰ Volgens enkele bronnen worden de vespers van Pasen niet in het hele octaaf herhaald maar slechts op enkele dagen, meestal de maandag, dinsdag en woensdag.¹⁷¹¹ Er is dus duidelijk sprake van een tweedeling: het ene deel van de ordinarii houdt vast aan de viering van het hele octaaf en het andere deel volgt het hiervoor besproken proces van verkorting van de octaafviering.

De paastijd is oorspronkelijk de periode van vijftig dagen die begint met Pasen en die besloten wordt met Pinksteren. Uit de ordinarii blijkt echter dat Pinksteren niet overal geldt als de laatste dag van de paastijd. Ze geven dat niet expliciet aan maar een aantal vermeldt dat de antifoon *Vidi aquam* wordt gezongen bij de besprenkeling

¹⁷⁰⁶ In kloosters zonder pastorale verplichtingen vindt een bijzondere processie *ad crucem* plaats. Zie bijvoorbeeld LO Rheinau, 141.

¹⁷⁰⁷ Talley (1991), 54.

¹⁷⁰⁸ Zie § 4.5.1.

¹⁷⁰⁹ LO Bonn-Cassius (2), 242; Dresen (1929), 251 (Gerresheim); LO Leuven/ Anderlecht, 95 (Anderlecht); LO Lille, 54; LO Maastricht-OLV, 73; LO Maastricht-Servaas, 69; LO Paderborn, 197; LO Rouen/ Avranches, 40; Proc Sarum, 100; LO Tongeren, 173; LO Trier, 495; LO Xanten, 73.

¹⁷¹⁰ LO Besançon, 273; LO Keulen-Apostelen, 231; LO Keulen-Gereon, 275; LO Zurzach, 208. Uit deze ordinarii wordt niet duidelijk of de zaterdag dan wel de zondag geldt als laatste dag van het octaaf.

¹⁷¹¹ LO Barking, 111; Cohausz (1951), 60 (Geseke); LO Keulen-Ursula, 129; LO Prémontré, 70; LO Rouen-St.-Lô, 179; LO Tournai, 115. In de dom van Keulen op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag (LO Keulen-Dom, 168-172). In Anderlecht alleen op maandag en dinsdag (LO Leuven/Anderlecht, 95).

met wijwater (*aspersio*) die voorafgaat aan de processie op zondagen in de paastijd.¹⁷¹² Anders gezegd: een dag waarop de antifoon *Vidi aquam* wordt gezongen, valt binnen de paastijd. Past men dit criterium toe, dan blijkt dat het einde van de paastijd niet overal op dezelfde dag ligt. Uit de ordinarii die vermelden wanneer bij de *aspersio* de antifoon *Vidi aquam* wordt gezongen, blijkt in de meeste gevallen dat die antifoon voor het laatst wordt gezongen op Pinksteren.¹⁷¹³ Maar er zijn ook plaatsen waar het *Vidi aquam* nog wordt gezongen op de octaafdag van Pinksteren.¹⁷¹⁴ Verder zijn er enkele ordinarii die op de octaafdag van Pinksteren de antifoon bij de *aspersio* niet specificeren maar die wel vermelden dat tijdens de processie de gezangen worden uitgevoerd van de processie op Pasen.¹⁷¹⁵ Er is dus een aantal plaatsen waar de paastijd loopt tot en met het octaaf van Pinksteren. In Zurzach wordt *Vidi aquam* voor het laatst gezongen op de tweede zondag na Pinksteren, dat wil zeggen op de zondag in het octaaf van Sacramentsdag.¹⁷¹⁶ In feite wordt niet alleen Sacramentsdag maar ook het hele octaaf daarvan in de ordinarius van Zurzach verbonden met de viering van het paasfeest.¹⁷¹⁷

4.7.2 Voorbereidingen, zegening van etenswaren, kapittelmis en terts

Zonder voorafgaande titel voor het feest begint *Officia Propria* de rubrieken over Pasen aldus:

Vóór acht uur bedekt de koster de zetels met hun kleden en ook de kleine zetel met de lessenaar midden in de kerk, zoals hij op hoogfeesten gewoon is te doen. Daarna plaatst hij het Mariabeeld midden in het hoogkoor en de kosteres tooit het met de versierselen die daarbij horen.

De zetels die de koster klaarzet, zijn voor de dames. Het is in Thorn namelijk de gewoonte dat die op hoogfeesten een gedeelte van de viering, met name de terts, de sext en de hoogmis, niet op hun eigen koor zingen maar in het midden van de kerk.¹⁷¹⁸ De koster plaatst het beeld van Maria midden in het hoogkoor. Daardoor neemt het letterlijk een centrale plaats in en is het voor iedereen zichtbaar gedurende de hele viering van Pasen. Bovendien wordt het beeld op een speciale wijze getooid door de kosteres, waardoor het extra de aandacht trekt. Deze concrete en visualiserende manier om de verering van Maria op te nemen in de viering van de verrijzenis van Jezus is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen. Wel zijn er enkele plaatsen

¹⁷¹² Cf. Hollaardt, A., 'Vidi aquam', in: LitWb II, kolom 2813-2814.

¹⁷¹³ LO Barking, 111; LO Bonn-Cassius (2), 244; LO Keulen-Dom, 206; LO Maastricht-OLV, 71; LO Rouen-St.-Lô, kolom 178; Proc Sarum, 93; LO Sion, 438; LO Trier, 521.

¹⁷¹⁴ LO Besançon, 272; LO Keulen-Gereon, 279; Proc Sarum, 93; LO Tongeren, 169.

¹⁷¹⁵ LO Essen, 92; LO Maastricht-Servaas, 96; LO Maastricht-OLV, 93; LO Utrecht-Maria, 110.

¹⁷¹⁶ LO Zurzach, 223.

¹⁷¹⁷ "*Benedicamus domino* et versiculi per totam octavam cantantur cum *Alleluya*, quamvis in festo Trinitatis prius dimiserimus *Alleluya*. Et est ratio videre meo, quia festum istud Corporis Christi suplet festum paschale" (LO Zurzach, 225).

¹⁷¹⁸ Zie § 3.4.7 voor de bijzonderheden die gelden voor hoogfeesten.

waar Maria bijzondere aandacht krijgt in de viering van het paasfeest met een antifoön tijdens de processie of met een Mariamis op een van de zijaltaren.¹⁷¹⁹

Vóór acht uur gaat de officiant die de hoogmis zal celebreren, met superplie en stola aan en samen met de koster die het wijwater draagt, naar het verblijf van de abdis (*abbatia*) en naar alle huizen van de dames en van de kanunniken in de volgorde van hun ouderdom. Hij zegent alle voedsel, drank en eieren die op tafel gezet worden en nadat hij de zegeningen gelezen heeft, sprenkelt hij wijwater.

Volgens de kerkelijke regels was in de veertigdagentijd het eten van vlees, melk, boter en eieren verboden. In de zevende eeuw ontstond het gebruik om met Pasen dergelijke etenswaren naar de kerk te brengen om ze te laten zegenen voordat men ze weer ging gebruiken. Vanaf ongeveer de tiende eeuw raken deze zegeningen algemeen in gebruik en in de loop van de tijd werd er ook etenswaar ter zegening aangeboden die niet in de vastentijd verboden was, zoals brood, wijn en zout.¹⁷²⁰ Ook blijkt dat men bijzondere krachten toekent aan de gezegende producten, waardoor er allerlei volksgebruiken ontstaan die daarmee in verband staan.¹⁷²¹

In *Officia Propria* staan de volledige formules voor de zegeningen van vlees (*benedictio carnis*), kaas (*benedictio casei*), eieren (*benedictio ovorum*), brood (*benedictio panis*), wijn (*benedictio vini*) en zout (*benedictio salis*).¹⁷²² De teksten die in *Officia Propria* staan, komen allemaal, behoudens detailverschillen, ook in oudere bronnen voor.¹⁷²³

¹⁷¹⁹ In de dom van Keulen houdt men tijdens de processie tussen de sext en de hoogmis een statie in de Mariakerk. Tijdens die statie wordt de Maria-antifoön *Tota pulchra es* gezongen (LO Keulen-Dom, 160). In de collegiale kerk van Tongeren wordt tijdens de processie tussen de terts en de mis bij terugkeer in het hoogkoor de Maria-antifoön *Regina coeli* gezongen (LO Tongeren, 170). In Sarum zingt men bij terugkeer in het hoogkoor de Maria-antifoön *Alma redemptoris mater* (Proc Sarum, 96). In Barking wordt tijdens de prime aan het Paulusaltaar een Mariamis gezongen (LO Barking, 110).

¹⁷²⁰ Franz (1909), I, 575-577. Cf. Eisenhofer I (1932), 551; Maier (1959), 264-265; Auf der Maur (1983), 117.

¹⁷²¹ F. Eckstein, 'Osterbrot und Ostergebäck', HWDA VI, kolom 1316-1327; Paul Sartori, 'Osterei', HWDA VI, kolom 1327-1333; Paul Sartori, 'Osterkalb', HWDA VI, kolom 1336-1337; Paul Sartori, 'Osterlamm', HWDA VI, kolom 1339-1340. Cf. Bik II (1957), 160.

¹⁷²² De tekst van de zegening van het zout is toegevoegd in de ondermarge en is door afslijting vrijwel volledig onleesbaar.

¹⁷²³ Voor de meeste *benedictiones* bestaat er meer dan één formule. Hierna wordt in alle gevallen de formule bedoeld die in *Officia Propria* staat. De *benedictio carnis* is gelijk aan Rit Rheinau, nr. 67, pag. 129. De oudste bron van de *benedictio casei* is *Ordo Romanus* L, caput 29, nr. 96 (Andrieu, *OR*, V, 295-296). De *benedictio ovorum* komt in vroege bronnen nog niet voor maar staat sinds de twaalfde eeuw in de meeste ritualia (Franz I (1909), 591); voor de tekst zie Franz I (1909), 592 (rituale uit Westerbrun) en Rit Biburg, nr. 214, pag. 216. De oudste bron van de *benedictio panis* is PRG II, CCXXIV, pag. 370. De *benedictio vini* is gelijk aan Sacr Rheinau, nr. 1270, pag. 256-257. De tekst van de *benedictio salis* is vrijwel onleesbaar maar gaat waarschijnlijk terug op algemene formules die beginnen met *Benedic, Domine, creaturam istam* [nomen]. Cf. PRG II, CCXIX, pag. 369 en Rit Biburg, nr. 216, pag. 216. De formules van een

Volgens *Ordo Romanus* L en het PRG wordt er kaas gezegend op paaszaterdag¹⁷²⁴ en vinden de overige *benedictiones* van etenswaren plaats na de hoogmis op Pasen.¹⁷²⁵ In de geraadpleegde ordinarii is echter nauwelijks informatie te vinden over deze zegeningen. Het is aannemelijk dat men in een aantal plaatsen het PRG heeft gevolgd maar daarvan is geen bevestiging gevonden. De ordinarii van de Arnulfusabdij in Metz en de koninklijke abdij in St.-Denis vermelden dat de officiant, vergezeld van een kruisdrager en een drager van het wijwatervat een rondgang maakt door de keuken. In Metz gebeurt dat tussen de *missa matutinalis* en de terts terwijl het convent het *Vidi aquam* zingt en in St.-Denis terwijl de terts wordt gezongen.¹⁷²⁶ In Kleve vindt een zegening van etenswaren plaats tussen de terts en de sext en in de dom van Münster na de vroegmis.¹⁷²⁷

Uit dit beperkt aantal gegevens blijkt dat de zegeningen, evenals die in Thorn, niet na de hoogmis maar al vroeger op de dag plaatsvinden en dat ze gesepareerd zijn van de viering van de eredienst. Dat laatste verklaart waarschijnlijk waarom ze in de meeste ordinarii niet worden vermeld. Uit bovenstaande gegevens blijkt bovendien, dat in sommige plaatsen de etenswaren niet naar de kerk worden gebracht maar dat de officiant ernaar toe gaat. Ook in Thorn is dat het geval. Men heeft daar geen gezamenlijke keuken en ieder heeft zijn eigen huishouding. De officiant bezoekt dan ook de huizen van de abdis, de dames en de kanunniken stuk voor stuk om ter plaatse de etenswaren te zegenen die daartoe op een tafel zijn klaargezet. De consequentie is dat de reeks zegeningen in elk huis wordt herhaald. Deze bijzonderheid is in geen andere plaats aangetroffen. Het gevolg is ook dat de tocht van de officiant enige tijd in beslag neemt. Dat verklaart dat deze zegeningen plaatsvinden voordat de viering van de dag begint en dat ze daar los van staan.

Na de Prime volgt de kapittelmis en de officiant die de hoogmis zal celebreren begint daarna de terts. Die beëindigt hij ook door te zingen *Benedicamus domino, alleluia*. Zij die te communie willen, doen dat onder de kapittelmis en niet onder de hoogmis.

Op de hoogste feesten is het in Thorn gebruikelijk dat de dames na de prime en de kapittelmis afdalen van hun koor en in het midden van de kerk de viering vervolgen met het zingen van de terts.¹⁷²⁸ Op andere dagen zingen de dames de terts op hun eigen koor zonder de aanwezigheid van een officiant of andere clerici maar als de terts in het midden van de kerk wordt gezongen, dan wordt die begonnen en meestal ook beëindigd door de officiant.

Over het te communie gaan bevat de bovenstaande rubriek twee restricties: het is facultatief en er is gelegenheid voor in de kapittelmis maar niet in de hoogmis. Bij de behandeling van paaszaterdag is betoogd dat men in Thorn slechts één maal per jaar

benedictio salis uit het diocees Keulen die Franz vermeldt (Franz (1909), I, 602, noot 1), heeft een andere tekst als die in *Officia Propria*.

¹⁷²⁴ OR L, caput 29, nr. 96 (Andrieu, *OR*, V, 295); PRG II, caput CCXX, pag. 369.

¹⁷²⁵ OR L, caput 32, nr. 8-13 (Andrieu, *OR*, V, 305-308); PRG II, caput XCIX, nr. 407-410, pag. 115-116.

¹⁷²⁶ LO Metz-Arnulf, 180; LO St.-Denis, 387.

¹⁷²⁷ Stapper (1927), 182; Stapper in LO Münster-Dom, 90.

¹⁷²⁸ Zie § 3.4.7.

te communie gaat en dat paaszaterdag daarvoor de meest gebruikelijke dag is.¹⁷²⁹ De gelegenheid die wordt geboden tijdens de kapittelmis op Pasen is waarschijnlijk bedoeld voor degenen die wegens ziekte of vanwege andere oorzaken de viering van paaszaterdag niet hebben bijgewoond. Ook enkele ordinarii maken melding van een communie op Pasen.¹⁷³⁰

4.7.3 De processie voor de hoogmis

Al rond het jaar 530 is het gebruikelijk om op zon- en feestdagen de mis te vieren op het derde uur (negen uur in de morgen). Sinds de hoge middeleeuwen gaat daar vaak de terts aan vooraf en na de mis volgt dan de sext. Tegen het einde van de middeleeuwen ontstaat het gebruik om de kleine getijden naar een tijdstip te verschuiven dat vroeger is dan het tijdstip dat door hun naam wordt aangeduid, waardoor de sext en soms ook de noon al vóór het middaguur worden gevierd. De mis laat men dan aansluiten op de sext of de noon.¹⁷³¹ Uit de geraadpleegde bronnen blijkt echter dat het gebruik om de mis op zon- en feestdagen te vieren na de terts zich in zeer veel plaatsen heeft gehandhaafd gedurende de paastijd.¹⁷³² Dat impliceert dat de processies op Pasen en op Pinksteren gehouden wordt na de terts, omdat het op zondagen gebruikelijk is dat de processie aan de mis voorafgaat.¹⁷³³ Op welk moment van de liturgische dag de processies worden gehouden op de Kruisdagen en Hemelvaart, wordt bij de behandeling van die feesten besproken.

De opening van de processie voor de hoogmis op Pasen specificeert *Officia Propria* als volgt.

¹⁷²⁹ Zie § 4.5.7.1.

¹⁷³⁰ LO Barking, 110; LO Bonn-Cassius (1), 173; LO Keulen-Apostelen, 231; LO Leuven/Anderlecht, 92 (Leuven); LO Tongeren, 171. Het is vermeldenswaard dat in Leuven en Tongeren de communie op Pasen wordt uitgereikt onder twee gedaanten. De ordinaris van Tongeren zegt daarbij expliciet dat de uitreiking plaatsvindt op de traditionele wijze: de geconsacreerde hostie door de decaan (officiant) en de geconsacreerde wijn door de diaken.

¹⁷³¹ Jungmann (1958) I, 323-325. Cf. Bärsch (1997), 244, noot 19.

¹⁷³² Voor een specificatie van bronnen die dat vermelden voor Pasen zie Bärsch (1997), 244, noot 19. In Sarum volgt op Pasen de processie na de sext (Proc Sarum, 93), evenals in Münster en Kleve (Bärsch (1997), 244, noot 19). In Gerresheim wordt de processie na de noon gehouden (Dresen (1929), 213).

De volgende ordinarii vermelden het voor Pinksteren: LO Arras, 176; LO Bamberg, 91; LO Barking, 135; LO Bayeux, 166; LO Bonn-Cassius (2), 262; LO Egmond, 194; LO Fécamp, 288; LO Keulen-Apostelen, 245; LO Leuven/Anderlecht, 122 (Leuven); LO Metz-Arnulf, 212; LO Maastricht-OLV, 91; LO Maastricht-Servaas, 93; Proc Sarum, 124; LO St.-Denis, 421; LO Tongeren, 217. LO Keulen-Dom, 160-161 zegt: na de terts of na de sext.

¹⁷³³ Volgens verreweg de meeste geraadpleegde ordinarii is dat de gebruikelijke gang van zaken. In enkele plaatsen wordt de processies op Pasen en op Pinksteren echter gehouden vóór de terts (LO Amiens, 232-233, resp. 318-319; LO Laon, 120, resp. 151-152; LO Lille, 53, resp. 64-65; LO Trier, 492-494, resp. 521).

Na de terts begint de cantrix de sext en na afloop daarvan staat de officiant klaar met de koorkap aan om water te sprenkelen. Dan begint de cantrix meteen met het *Vidi aquam*. Als het water gesprenkeld is, zingt de priester voor het Georgiusaltaar (dat gedekt moet zijn) het vers *In resurrectione tua, Christe, alleluia*. De dames antwoorden *Coelum et terra laetentur, alleluia*. De priester: *Oremus. Presta nobis, omnipotens et misericors Deus*. En zo gaat men ter processie waar de abdis bij aanwezig moet zijn, zoals ook op Pinksteren, Kerstmis, Allerheiligen, Maria-Tenhemelopneming en feesten met een grote processie.

In Thorn sluiten de processie en de mis op Pasen en op Pinksteren niet aan op de terts maar volgen ze na de sext, zoals daar op vrijwel alle grote feesten gebruikelijk is.¹⁷³⁴ Die processies worden ingeleid met een antifoon, een versikel met respons en een oratie en, terwijl de dames de antifoon zingen, worden ze besprenkeld met wijwater. Voor de processie op Pasen noemen *Ordo Romanus* L, het PRG¹⁷³⁵ en verreweg de meeste geraadpleegde ordinarii, evenals *Officia Propria*, de voor de paastijd gebruikelijke antifoon *Vidi aquam* maar ze vermelden daarbij geen versikel en geen oratie en in een paar ordinarii wordt expliciet gezegd dat die niet worden gebeden.¹⁷³⁶ Enkele ordinarii vermelden ze wel maar dan met andere teksten als die in *Officia Propria*. Het versikel *In resurrectione tua* is in Thorn gebruikt als *versus sacerdotalis* ter inleiding van de lauden in de paasnacht.¹⁷³⁷ In de geraadpleegde bronnen wordt het als versikel na het *Vidi aquam* alleen vermeld voor het damessticht Geseke.¹⁷³⁸ De oratie *Presta nobis, omnipotens et misericors Deus, ut in resurrectione* is in geen andere plaats aangetroffen als afsluiting na het *Vidi aquam*.¹⁷³⁹

Als bijzonderheid vermeldt *Officia Propria* dat de abdis verplicht is deel te nemen aan de processie en daar wordt aan toegevoegd dat die verplichting ook geldt voor de processie op Maria-Tenhemelopneming, Allerheiligen, Kerstmis, Pinksteren en feesten met een grote processie. Van de met naam genoemde feestdagen is al eerder gebleken dat ze in Thorn beschouwd worden als de allerbelangrijkste feesten.¹⁷⁴⁰ De processies op die dagen blijven binnen het immunitetsgebied maar op feesten met een grote processie (de Kruisdagen, Marcus en Theophoria) trekt men tot ver in het buitengebied.¹⁷⁴¹

In het algemeen kan gezegd worden dat de feestelijkheid van deze processies verhoogd wordt door de deelname van de abdis. Voor de meer openbare processies, na-

¹⁷³⁴ Zie § 3.5.3. Op het feest van Marcus en Allerzielen volgt de mis na de noon en de processie na de mis. Op de Kruisdagen volgt de processie na de noon. Op Theophoria volgt de mis na de sext en de processie eveneens na de mis.

¹⁷³⁵ OR L, caput XXXI, nr. 3 (Andrieu, OR, V, 299). PRG II, caput XCIX, nr. 401, pag. 113.

¹⁷³⁶ LO Keulen-Dom, 160; LO Tongeren, 169.

¹⁷³⁷ Zie § 4.6.5.

¹⁷³⁸ Cohausz (1951), 60.

¹⁷³⁹ Cf. Bärsch (1997), 248, noot 42.

¹⁷⁴⁰ Zie § 3.4.7.

¹⁷⁴¹ Zie § 3.5.3.2.

melijk die in het buitengebied, kan de abdis bovendien gezien worden als representante van de wereldlijke macht van de abdij.¹⁷⁴² Maar opvallend is vooral dat de deelname aan de abdis is opgelegd en dat *Officia Propria* dat expliciet vermeldt. Al eerder is gezegd dat de abdis geen actief aandeel heeft in de vieringen¹⁷⁴³ maar de scribent van *Officia Propria* kan zich à titre personnel niet veroorloven haar verplichtingen op te leggen. De enige instantie binnen de abdij die hem (of haar) opdracht kan geven verplichtingen voor de abdis in *Officia Propria* op te nemen, is het kapittel. Er moet dus een periode zijn geweest waarin de abdis nauwelijks of niet deelnam aan de processies en het kapittel had toen blijkbaar voldoende zeggingsmacht om te kunnen bepalen aan welke processies zij diende deel te nemen.¹⁷⁴⁴

Tijdens de processie luidt de koster twee klokken en onderweg wordt het responsorium *Cum Rex gloriae* gezongen en daarna de hymne *Salve festa dies*. Na elk vers wordt het eerste vers herhaald.

Het luiden van klokken tijdens deze processie is weinig gebruikelijk. In de geraadpleegde bronnen wordt het althans zelden vermeld.¹⁷⁴⁵ In Tongeren is het gerelateerd aan het bezoek aan het kerkhof tijdens de processie.¹⁷⁴⁶ Ook in enkele andere plaatsen wordt tijdens de processie voor de hoogmis van Pasen het kerkhof bezocht.¹⁷⁴⁷

Tijdens de processie worden in Thorn de antifoön *Cum rex gloriae*¹⁷⁴⁸ en de hymne *Salve festa dies*¹⁷⁴⁹ gezongen en bij terugkeer in de abdijkerk de antifoön *Sedit angelus*. Deze reeks staat in deze volgorde al in *Ordo Romanus* L¹⁷⁵⁰ en ze wordt ook vermeld in een groot aantal ordinarii, zodat geconcludeerd kan worden dat deze reeks eeuwenlang gehandhaafd blijft in talrijke plaatsen, waaronder ook Thorn.

Officia Propria geeft voor deze processie geen routebeschrijving maar met behulp van de beschikbare gegevens is het mogelijk om gedeeltelijk te reconstrueren welke route de processie vermoedelijk heeft gevolgd. Het eerste gezang is de antifoön *Cum*

¹⁷⁴² Zie § 2.2.3.

¹⁷⁴³ Zie § 3.2.3.1.

¹⁷⁴⁴ Al eerder is gebleken dat het kapittel bepaalde zaken bij de abdis kan afdwingen. Zie § 4.1.5.

¹⁷⁴⁵ LO Keulen-Apostelen, 230; LO Tongeren, 170.

¹⁷⁴⁶ *Et nota ex quo processio exit a choro quousque intrat cymiterium, baurizatur sollempniter cum majoribus campanis* (LO Tongeren, 170).

¹⁷⁴⁷ LO Essen, 77; Cohausz (1951), 60 (damessticht Geseke); LO Metz-Arnulf, 181. In LO Keulen-Apostelen wordt een bezoek aan het kerkhof niet vermeld maar in de jongere ordinarii van de Apostelenkerk wel (Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 100). In de damesstichten Essen en Neuss gaat men niet alleen op Pasen naar het kerkhof maar ook op alle zondagen in de paastijd (LO Essen, 92; Kottje (1952), 121). LO Utrecht-Maria en Dresen (1929), 216 (Gerresheim) vermelden een bezoek aan het kerkhof op Pinksteren.

¹⁷⁴⁸ Deze antifoön wordt door de scribent van *Officia Propria* begrijpelijk maar ten onrechte “responsorium” genoemd. Zie § 4.6.6.

¹⁷⁴⁹ Dreves en Blume I (1909), 39

¹⁷⁵⁰ OR L, caput XXXI, nr. 3, 4 en 5 (Andrieu, OR, V, 299-302). Cf. PRG II, caput XCIX, nr. 401, 402 en 403, pag. 113-114.

rex gloriae, die ook is gezongen tijdens de processie naar het kerkhof tijdens de paasnacht. Bij de behandeling daarvan is betoogd, dat deze antifoon zeer wel past bij een bezoek aan het kerkhof in het kader van de viering van de verrijzenis.¹⁷⁵¹ Bovendien is het, zoals gezegd, ook in andere plaatsen gebruikelijk dat tijdens de processie voor de hoogmis op Pasen het kerkhof wordt bezocht. Het is daarom aannemelijk dat die processie in Thorn eveneens begint met een tocht over het kerkhof. Een ander gegeven is de bijzondere setting waarmee de antifoon *Sedit angelus* wordt uitgevoerd (zie daarover hierna), omdat die erom vraagt dat men achter in de kerk binnenkomt. Voor de lengte van de processieroute zijn de gezangen een indicatie en behalve de antifoon *Cum rex gloriae* wordt onderweg ook het *Salve festa dies* gezongen. Die hymne telt veertien verzen en het eerste vers wordt na elk volgend vers herhaald. Dat impliceert dat het zingen van deze hymne naar schatting ongeveer tien minuten duurt. Daardoor duurt de processie aanzienlijk langer dan die op een ‘gewone’ zondag want dan wordt er slechts één responsorium gezongen en met de duur van de gezangen correspondeert de lengte van de route. Om de route nader te bepalen biedt verder de route van de processie op Hemelvaart aanknopingspunten omdat die in *Officia Propria* gedetailleerd wordt vermeld. De nadere invulling van de route op paasdag wordt daarom besproken bij de behandeling van Hemelvaart.¹⁷⁵²

Al in *Ordo Romanus* L heeft deze processie een plechtig en feestelijk karakter.¹⁷⁵³ Ook een groot aantal ordinarii getuigen van een processie waarin kruisen, het evangelieboek en relieken worden megedragen. En vaandels als symbool van Christus’ overwinning op de dood.¹⁷⁵⁴ Ook is men feestelijk gekleed, in sommige plaatsen in het wit omdat de engelen bij het graf witte kleren droegen.¹⁷⁵⁵ In enkele plaatsen is deze processie theoforisch¹⁷⁵⁶ en de belangstelling van leken kan zo groot zijn, dat er ordemaatregelen genomen moeten worden.¹⁷⁵⁷ Van dit alles vermeldt *Officia Propria* niets en daarom moet worden aangenomen dat deze processie in Thorn geen enkel feestelijk vertoon heeft en zeer sober van karakter is.¹⁷⁵⁸

Het is algemeen gebruikelijk dat *Salve festa dies* op een bijzondere wijze wordt uitgevoerd. Vaak wordt deze hymne gezongen door een paar of enkele voorzangers of voorzangeressen¹⁷⁵⁹ en in sommige plaatsen wordt daarbij na elk vers het eerste

¹⁷⁵¹ Zie § 4.6.6.

¹⁷⁵² Zie § 4.9.2.2.

¹⁷⁵³ *Procedunt cum omni decore, cum crucibus et thimiamateriis, praecedentibus etiam sanctis evangeliis* (OR L, caput XXXI, nr. 2 (Andrieu, OR, V, 299). Cf. PRG II, caput XCIX, nr. 401, pag. 113.

¹⁷⁵⁴ *que sunt insignia victoriae Christi* (Schabes (1930), 149 (Kosterneuburg)).

¹⁷⁵⁵ *in albis ornamentis, quia angeli visi erant ad sepulchrum in albis* (LO Maastricht-OLV, 71).

¹⁷⁵⁶ Onder andere in Geseke (Cohausz (1951), 60). Voor andere voorbeelden zie Bärsch (1997), 254, noot 69.

¹⁷⁵⁷ *Laici officiales habentes baculos in manibus custodient processionem, ne turbetur* (LO Keulen-Apostelen, 230).

¹⁷⁵⁸ Cf. § 3.5.3.2.

¹⁷⁵⁹ LO Maastricht-OLV, 71. In de damesstichten Freckenhorst, Geseke en Gerresheim wordt de hymne gezongen door twee van de dames (Kohl (1975), 156; Cohausz (1951), 60; LO Gerresheim, 205). Voor andere voorbeelden zie Bärsch (1997), 251, noot 54.

vers als een refrein herhaald door het hele koor.¹⁷⁶⁰ In enkele plaatsen worden maar twee of drie verzen gezongen.¹⁷⁶¹ In *Officia Propria* bestaat de hymne uit veertien verzen en ze wordt gezongen door de dames die daarbij ook na elk vers het eerste vers herhalen.¹⁷⁶²

Terwijl men na de hymne *Salve festa dies* de kerk ingaat, begint de cantrix de antifoon *Sedit angelus*. Aansluitend zingen twee dames de antifoon *Crucifixum in carne laudate*. Na deze antifoon zingt het koor van de dames de antifoon *Nolite metuere*. Vervolgens zingen de leerlingen terwijl ze in het midden van het hoogkoor staan de antifoon *Recordamini*. De dames antwoorden op deze antifoon slechts met het vers *Alleluja*.

In de middeleeuwen is *Sedit angelus* een bijzonder belangrijke antifoon. Dat blijkt vooral uit het volgende. Het gezang heeft een bijzondere ordo en het aantal ordinarii dat die ordo gedetailleerd beschrijft, is opvallend groot. Verder vermeldt een aantal ordinarii dat deze antifoon niet alleen op paasdag maar gedurende de hele paastijd gezongen moet worden op het einde van de processie.¹⁷⁶³ Enkele ordinarii vermelden daarbij expliciet dat die herhalingen moeten plaatsvinden volgens dezelfde of nage-noeg dezelfde ordo als die op paasdag.¹⁷⁶⁴ Ook in Thorn wordt deze antifoon gezongen gedurende de hele paastijd. Dat komt hierna nader ter sprake.¹⁷⁶⁵

Volgens de oudste antiphonaria luidt de tekst van *Sedit angelus* als volgt.¹⁷⁶⁶

Al. Sedit angelus ad sepulcrum Domini stola claritatis coopertus; videntes eum mulieres, nimio terrore perterritae, astiterunt a longe; tunc locutus est angelus, et dixit eis: Nolite metuere, dico vobis quia illum quem quaeritis mortuum jam vivit, et vita hominum cum eo surrexit, alleluia.

VI. Crucifixum in carne laudate et sepultum propter vos glorificate, resurgentemque de morte adorete.

Nolite.

VI. Recordamini quomodo praedixit, quia oportet Filium hominis crucifigi et tertia die a morte suscitari.

*Nolite metuere.*¹⁷⁶⁷

¹⁷⁶⁰ LO Tongeren, 170. Voor andere voorbeelden zie Bärsch (1997), 251, noot 54.

¹⁷⁶¹ Kurzeja in LO Trier, 281, noot 1217; Bärsch (1997), 251, noot 56.

¹⁷⁶² In *Ordo Romanus* L en in Dreves en Blume heeft de hymne dezelfde veertien verzen (*OR* L, caput XXXI, nr. 4 (Andrieu, *OR*, V, 300-301); Dreves en Blume I (1909), 39). In PRG ontbreekt het achtste vers (PRG II, caput XCIX, nr. 402, pag. 113-114).

¹⁷⁶³ LO Besançon, 272; LO Fécamp, 240; LO Gerresheim, 205; LO Keulen-Apostelen, 230; LO Lille, 53; LO Zurzach, 207.

¹⁷⁶⁴ LO Fécamp, 240; LO Gerresheim, 205; LO Keulen-Apostelen, 230; LO Lille, 53.

¹⁷⁶⁵ Zie § 4.7.6.

¹⁷⁶⁶ CAO 4858.

¹⁷⁶⁷ Bij het graf van de Heer zat een engel, bedekt met een mantel van helderheid. Toen de vrouwen hem zagen, werden zij door grote angst bevangen. Toen heeft de engel gesproken en hij zei tot hen: "Vrees niet, zeg ik u, omdat degene die gij zoekt als dode, reeds leeft en het leven van de mensen is met Hem verzezen, alleluia." Prijs Hem die gestorven is als mens, verheerlijk Hem die voor u is begraven en aanbid Hem die verrijst uit de dood. Laten we ons voor de geest halen hoe Hij heeft voorspeld dat de Mensenzoon gekruisigd moest worden en op de derde dag uit de dood opgewekt zou worden.

Het is een antifoon met een betrekkelijk lange tekst, die uit twee delen bestaat, die eindigt met *alleluia* en die bovendien twee verzen heeft. De tekst is hierboven weergegeven zoals in CAO. Die tekstuele indeling geeft aan dat het tweede deel van de antifoon (*Nolite metuere*) na allebei die verzen wordt herhaald. Vooral daardoor lijkt dat tweede deel op een repetendum in een responsorium. Het gevolg is dan ook dat in een aantal ordinarii dit gezang een responsorium wordt genoemd.¹⁷⁶⁸ *Ordo Romanus* L geeft niet alleen *Sedit angelus* maar ook het eerste vers de genrenaam ‘antifoon’, plaatst na dat vers de herhaling van *Nolite metuere*, geeft geen genrespecificatie bij het tweede vers en geeft aan dat achter dat vers het slotwoord van de antifoon (*alleluia*) wordt herhaald.¹⁷⁶⁹ Hierdoor wordt de onduidelijkheid nog groter. Uit de rubriek in *Officia Propria* blijkt dat ook de scribe daarvan niet weet hoe dit gezang is samengesteld. Hij noemt niet alleen het eerste deel van *Sedit angelus* maar ook de twee verzen en *Nolite metuere* ‘antifoon’ en het slotwoord *Alleluia* noemt hij een vers.

Uit bovenstaande rubriek en de in *Officia Propria* volledig genoteerde tekst en melodie blijkt dat de antifoon in Thorn het volgende uitvoeringsschema volgt.

Antifoon deel 1: *Sedit angelus* tot *Nolite*;
 Vers 1: *Crucifixum*;
 Antifoon deel 2: *Nolite metuere* (tot *Alleluia*);
 Vers 2: *Recordamini*;
Alleluia.

Bij vergelijking met de bovenstaande volledige tekst van de antifoon valt op dat in eerste instantie alleen de eerste helft van de antifoon wordt gezongen, dat het tweede deel van de antifoon voor het eerst wordt gezongen na het eerste vers en zonder het slotwoord *alleluia* en dat na het tweede vers alleen nog het slotwoord wordt gezongen. Dit schema is gelijk aan dat in *Ordo Romanus* L, behalve dat in die *Ordo* de antifoon aan het begin in zijn geheel wordt gezongen, waardoor *Nolite metuere* na de verzen een herhaling is.¹⁷⁷⁰ Dat de antifoon in eerste instantie slechts gedeeltelijk wordt gezongen, zoals in Thorn, komt weinig voor.¹⁷⁷¹ Een aantal bronnen zegt daarentegen uitdrukkelijk dat *Nolite metuere* een herhaling is, wat impliceert dat de antifoon in eerste instantie in zijn geheel is gezongen.¹⁷⁷²

¹⁷⁶⁸ LO Arras, 161; LO Barking, 111; LO Besançon, 272; LO Münster-Dom, 89; LO Tongeren, 170. Een zelfde onduidelijkheid is geconstateerd bij de antifoon *Cum rex gloriae*. Zie § 4.6.6.

¹⁷⁶⁹ OR L, caput XXXI, nr. 5 (Andrieu, OR, V, 302). In het PRG worden *Crucifixum* en *Recordamini* wel verzen genoemd (PRG II, caput XCIX, nr. 403, pag. 114).

¹⁷⁷⁰ OR L, caput XXXI, nr. 5 (Andrieu, OR, V, 302).

¹⁷⁷¹ LO Metz-Arnulf, 181; LO Trier, 493

¹⁷⁷² LO Lille, 53; LO Maastricht-OLV, 71 en 323; LO Münster-Dom, 156; LO Prémontré, 68; LO Rheinau, 141; Proc Sarum, 94; LO Tongeren, 170.

In een groot aantal andere plaatsen in het Germaanse gebied volgt men hetzelfde schema als dat van Thorn.¹⁷⁷³ Een tweede herhaling van *Nolite metuere*, namelijk na het tweede vers, zoals in de oudste bronnen (zie bovenstaande tekst), is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen. Wel zijn er plaatsen in Engeland en Noord-Frankrijk, waar alleen het eerste vers wordt gezongen (schema: *Sedit angelus – Crucifixum – Nolite metuere*).¹⁷⁷⁴

De wijze waarop deze antifoon wordt gerealiseerd in Thorn komt overeen met wat ook in een aantal andere plaatsen gebruikelijk is:¹⁷⁷⁵

- De antifoon wordt gezongen terwijl de processie in de kerk terugkeert.
- Men houdt statie voor het Kruisaltaar (*ante crucem*) of midden in de kerk (*in medio ecclesiae*), wat meestal eveneens betekent voor het Kruisaltaar dat zich vooraan in het schip bevindt. In Thorn staat vooraan in het schip niet het Kruisaltaar maar het Georgiusaltaar. Onder de triomfboog staat daar echter op een balk een Calvariegroep,¹⁷⁷⁶ zodat men ook daar met het gezicht is gericht naar het crucifix.
- De verzen worden niet door het koor of de hele voorzangersgroep gezongen maar door slechts twee of drie personen. In Thorn zingen twee dames midden in de kerk het eerste vers en de leerlingen op het hoogkoor het tweede.¹⁷⁷⁷
- Zeer bijzonder en kenmerkend voor de uitvoering van deze antifoon is het feit dat het eerste en/of het tweede vers worden gezongen door personen die op het hoogkoor staan, dus op een hogere plaats en die daarbij met het gezicht naar de anderen gekeerd zijn.¹⁷⁷⁸
- Na de intocht, die in de liturgische ruimte een tocht is naar het kruis, is de ruimtelijke setting dus: het kruis staat in het centrum van de aandacht, het convent staat vóór het kruis met het gezicht ernaar toe gericht en de zangers van het eerste en/of het tweede vers staan achter het kruis op het hoogkoor met het gezicht naar het convent.

¹⁷⁷³ LO Essen, 78; LO Keulen-Dom, 162; Stapper (1927), 182 (Kleve); LO Münster-Dom, 156; LO Rheinau, 141; LO Tongeren, 170; LO Trier, 493; LO Zurzach, 207. LO Essen en LO Trier vermelden expliciet dat *Nolite metuere* (evenals in Thorn) zonder *alleluia* wordt gezongen. LO Maastricht-OLV, 71 en LO Prémontré, 68 hebben eveneens dit schema maar ze vermelden geen *alleluia* na het tweede vers.

¹⁷⁷⁴ LO Arras, 161; LO Fécamp, 240; LO Lille, 53; LO Metz-Arnulf, 181; LO Rouen/Avranches, 39; LO Rouen-St.-Lô, kolom 178; Proc Sarum, 94. Het zijn plaatsen uit Engeland en Noord-Frankrijk. Het is merkwaardig dat ook de Apostelenkerk in Keulen bij deze groep hoort. Cf. LO Keulen-Apostelen, 230. Cf. Bärsch (1997), 253, noot 62.

¹⁷⁷⁵ Cf. Bärsch (1997), 252, noot 60 en 253, noot 63 en 64.

¹⁷⁷⁶ Zie § 4.4.4.1.

¹⁷⁷⁷ In andere damesstichten lijkt het echter niet erg gebruikelijk te zijn dat de verzen door slechts twee of drie personen worden gezongen. In Essen worden de verzen gezongen door de dames gezamenlijk (LO Essen, 78) en in Gerresheim wordt het eerste vers gezongen door de dames en het tweede door de clerici (LO Gerresheim, 205).

¹⁷⁷⁸ LO Keulen-Apostelen, 230; Stapper (1927), 182 (Kleve); LO Lille, 53; LO Maastricht-OLV, 71; LO Prémontré, 68; LO Rheinau, 141; LO Rouen-St. Lô, kolom 178; Proc Sarum, 94; LO Tongeren, 170; LO Trier, 494; LO Zurzach, 207.

De antifoon is episch van karakter en inhoudelijk memoreert hij het bezoek aan het graf en de verkondiging van de verrijzenis door de engel.¹⁷⁷⁹ Het binnentrekken van de kerk kan dan ook gezien worden als een rituele herbeleving van de tocht naar het graf en de gebeurtenissen bij dat graf. Terwijl het convent midden in de kerk staat met het gezicht naar het Kruis, nodigt het eerste vers uit tot het prijzen, verheerlijken en aanbidden van de Heer wegens zijn dood, begrafenis en verrijzenis. Het tweede vers spoort aan om de diepere dimensie van het lijden, de dood en de verrijzenis te beseffen: ze zijn door Christus zelf voorspeld,¹⁷⁸⁰ dat wil zeggen dat ze hebben plaatsgevonden volgens een goddelijk plan.¹⁷⁸¹ De twee verzen hebben daardoor een totaal ander karakter als de antifoon. De uitnodigende vorm impliceert dat degenen die de tekst zeggen of zingen, zich richten tot anderen. Dat heeft zijn parallel in de setting: de zangers van het eerste en/of het tweede vers staan met het gezicht naar het convent. Daardoor richten zij de aandacht nadrukkelijk op het centrum van het geheel: het crucifix als symbool voor de aanwezigheid van de gestorven en verrezen Heer.

Na de antifoon *Sedit angelus* zingt de officiant die met de assistenten voor het Georgiusaltaar staat, het versikel *Surrexit Dominus vere, alleluja* en de dames antwoorden: *Et apparuit Simoni, alleluja*. Dan volgt de oratie *Deus, qui hodierna die*.

De bronnen vermelden verschillende versikels en oraties ter afsluiting van de processie. Het versikel *Surrexit Dominus vere* wordt slechts voor één andere plaats vermeld.¹⁷⁸² De oratie *Deus qui hodierna die* wordt ook vermeld in twee andere bronnen.¹⁷⁸³ In Thorn is ze al eerder gebeden aan het slot van de lauden in de paasnacht.¹⁷⁸⁴

4.7.4 De hoogmis, uitdeling van broden en een preek

Na de oratie bestijgt de officiant met de assistenten het hoogkoor en dan begint de mis, die de dames midden in de kerk zingen. Het orgel wordt gespeeld en er wordt gewierookt. Tijdens de sequentia wordt er met twee klokken geluid. Men offert voor de kelk (*ad calicem*) en er worden presentiegelden gegeven. Na de mis delen de roededragers broden uit, die de koster ze zal aanreiken. De broden worden aan de dames en de kanunniken gegeven volgens rangorde. Na de middagmaaltijd (*a prandio*) is er een preek op de gebruikelijke wijze door een minderbroeder uit Roermond die op dat moment in de abdij verblijft (*cuius statio est*).

¹⁷⁷⁹ Cf. Matth. 28: 3, 5-7; Mark 16: 5, 8; Luk 24: 4-5, 6-7.

¹⁷⁸⁰ Cf. Matth. 17: 22; Mark 9: 30; Luk 9: 44.

¹⁷⁸¹ Cf. Stemmler (1970), 59.

¹⁷⁸² LO Rouen-St.-Lô, kolom 178. Het versikel met dezelfde twee beginwoorden: *Surrexit Dominus de sepulchro* komt herhaaldelijk voor (LO Fécamp, 240; LO Maastricht-OLV, 71; Proc Sarum, 94; Proc York, 177). De *Ordines Romani* vermelden deze twee versikels als de formule waarmee men elkaar begroet voordat met de metten wordt begonnen in de paasnacht (OR XXXI, nr. 124 (Andrieu, OR, III, 508); OR L, caput XXX, nr. 1 (Andrieu, OR, V, 297). Cf. Kurzeja in LO Trier, 143-144, noot 514.

¹⁷⁸³ LO Maastricht-OLV, 71; Proc Sarum, 94.

¹⁷⁸⁴ De tekst in *Officia Propria* is gelijk aan COR III, nr. 1669.

In tegenstelling tot wat in enkele andere plaatsen gebruikelijk is, wordt er onder deze mis geen communie uitgereikt, zoals hierboven is besproken bij de behandeling van de kapittelmis. Verder zijn de bijzonderheden die *Officia Propria* in bovenstaande rubriek vermeldt voor de mis gelijk aan die op andere grote feesten,¹⁷⁸⁵ behalve dat er tijden de sequentia *Victimae paschali laudes* twee klokken worden geluid. Het luiden onder de sequentia wordt door *Officia Propria* verder alleen vermeld voor de viering van de wijdingsdag van de abdij en voor het feest van Maria-Visitatie. Waarschijnlijk is het bedoeld om het feestelijk karakter van de sequentia te accentueren. Elders is dit gebruik niet aangetroffen.

Na de mis worden er broden uitgedeeld aan de dames en aan de kanunniken. Dat gebeurt ook op Maria-Tenhemelopneming en Allerheiligen. Op die dagen wordt er tegelijk ook wijn uitgedeeld maar op Pasen wordt er alleen brood gegeven. Dit gebruik wordt in de geraadpleegde bronnen voor geen enkele andere plaats vermeld, wellicht omdat het een extraliturgisch gebruik is. Het is dan ook niet uitgesloten dat ook in andere plaatsen buiten de liturgische vieringen enige feestelijkheid plaatsvindt ter gelegenheid van het paasfeest. Een paar gebruiken lijken daarop te wijzen.¹⁷⁸⁶

's Morgens zijn er in Thorn broden gezegend in de huizen van de dames en de kanunniken¹⁷⁸⁷ en er is geen enkele indicatie dat de broden die na de mis worden uitgedeeld tevoren gezegend zouden zijn. Er is dan ook geen relatie te leggen tussen deze broden en de gebruiken rond gezegend brood en de bijzondere krachten die men daaraan toekent.¹⁷⁸⁸ Toch heeft de uitdeling een zekere belangrijkheid want ze wordt uitgevoerd in hiërarchische volgorde. Daarbij komen de dames eerder aan de beurt dan de kanunniken, zoals in Thorn gebruikelijk is. Bovendien worden de broden uitgereikt door de roededragers.¹⁷⁸⁹ Dat duidt er waarschijnlijk op dat ze geschonken zijn door de abdis als een speciale gave ter gelegenheid van het paasfeest.

Pasen is een van de dagen waarop er in de abdij van Thorn een preek is. Die wordt niet gehouden door een van de clerici die aan de abdij verbonden zijn maar door een minderbroeder uit de regio.¹⁷⁹⁰ De preek op Pasen wordt gehouden “op de gebruikelijke wijze”. Dat betekent dat de predikant na de preek aan ieder afzonderlijk een

¹⁷⁸⁵ Zie bijvoorbeeld § 4.12.3.5. Over het uitdelen van presentiegelden zie § 3.5.4. In die paragraaf is betoogd dat *ad calicem* niet betekent ‘bij de kelk’ maar ‘voor de kelk’ en dat de offergaven zijn bestemd voor de officiant of voor de officiant en zijn assistenten gezamenlijk.

¹⁷⁸⁶ Een wijndronk na afloop van de vespers is al bekend uit *OR XXXB*, nr. 81 en 82 (Andrieu, *OR*, III, 477), *OR XXVII*, nr. 78 en 79 (Andrieu, *OR*, II, pag. 366) en *OR L*, caput XXXIII, nr. 9 en 10 (Andrieu, *OR*, V, 310). Cf. PRG II, caput XCIX, nr. 412, pag. 117. Cf. Jounel (1957), 101. In Keulen is het een oude traditie dat de clerici van de domkerk samen met de clerici van de Apostelenkerk op paasdag een spel met een bol (*ludum globi*) spelen en dat ze daarna een maaltijd krijgen aangeboden door de keukenmeester (*cellarius*) van de Apostelenkerk (Keulen-Dom, 164). In het damessticht Nottuln krijgen de dames een portie gembersuiker (*gengferes sucker*) (Kohl (2005), 107).

¹⁷⁸⁷ Zie § 4.7.2.

¹⁷⁸⁸ Zie § 4.7.2, noot 1721.

¹⁷⁸⁹ Over roededragers zie Nolet en Boeren (1951), 198, Tagage in LO Maastricht-OLV, 449 en Kuys (2004), 241.

¹⁷⁹⁰ Zie § 3.5.1.2.

zegen geeft met relieken, waarbij die persoon offert voor het verkrijgen van een af-laat.¹⁷⁹¹ Een preek op paasdag lijkt in de middeleeuwen niet erg gebruikelijk: in de geraadpleegde bronnen wordt die maar voor twee andere plaatsen vermeld.¹⁷⁹²

4.7.5 De vespers

De vespers op paasdag bestaan in Thorn uit drie delen.¹⁷⁹³ Het eerste deel eindigt met de oratie na het *Magnificat*, dan volgt de processie naar de doopvont, gevolgd door een statie bij de doopvont en daarna is er een processie naar de Annakapel. In die kapel worden de vespers beëindigd.

4.7.5.1 Het eerste deel van de vespers

Om drie uur wordt er geluid voor de vespers, waarvoor de koster alle kaarsen aan moet steken. Het orgel begint met *Kyrie eleyson* en de dames antwoorden met de derde psalm, namelijk *Beatus vir*. Ze zingen de antifoon *Alleluja* vier maal en vervolgens zingen ze *Haec dies* en dan *Alleluja, Pascha nostrum* met het vers *Epulemur*. Daarna herhalen zij niet de antifoon *Alleluja* maar zingen meteen de antifoon bij het *Magnificat* en onder het *Magnificat* wierookt de priester met de koormantel aan op de gebruikelijke wijze. Als het *Magnificat* beëindigd is, zingt de priester staande voor het hoogaltaar *Dominus vobiscum*. De dames antwoorden *Et cum spiritu tuo*. De priester *Oremus. Deus qui Paschale remedium*.

Drie uur is in Thorn het gebruikelijk tijdstip voor de vespers in de periode van Pasen tot de eerste zondag na Dionysius (9 oktober).¹⁷⁹⁴ De vermelding dat de koster alle kaarsen moet aansteken, is waarschijnlijk een summiere aanduiding van het gebruik van kaarsen op de hoogste feesten. Bij ‘alle kaarsen’ horen ook de relikwiekaarsen die alleen op hoogfeesten voor de relieken worden geplaatst en worden ontstoken. Die relieken bevinden zich onder in het retabel op het hoofdaltaar.¹⁷⁹⁵ Op de hoogfeesten wordt dat retabel geopend, zodat de relieken die daarin staan, zichtbaar worden en de koster plaatst er dan op het altaar relikwiekaarsen voor.¹⁷⁹⁶

De inhoud van het eerste deel van de vespers in *Officia Propria* zoals die blijkt uit de bovenstaande rubriek, komt grotendeels overeen met het inhoudelijk schema

¹⁷⁹¹ Zie § 3.5.4.

¹⁷⁹² In Barking is er op het einde van de processie voor de hoogmis een statie bij de Maria-kapel en daar wordt dan een preek gehouden (LO Barking, 110-111). In het Cassius-sticht in Bonn is er een preek na de noon (LO Bonn-Cassius (2), 241).

¹⁷⁹³ Over de geschiedenis van de vespers op paasdag zie Eisenhofer I (1932), 552-553; Jounel (1957); Van Dijk (1970); B. Fets, ‘Paasvespers’, in: LitWb II, kolom 2113-2115. Over de bijzondere structuur van deze vespers zie Hughes (1982), 74. Over drama-achtige elementen in de paasvespers van *Ordo Romanus XXVII* zie Hardison (1970).

¹⁷⁹⁴ In de periode van de eerste zondag na Dionysius tot Pasen wordt voor de vespers geluid om twee uur (*Officia Propria*, fol. 276).

¹⁷⁹⁵ Zie § 3.3.4.

¹⁷⁹⁶ Zie § 3.4.7.

in *Ordo Romanus L* (zie Schema 21).¹⁷⁹⁷ Ook in de meeste van de geraadpleegde bronnen wordt het schema van die *Ordo* gevolgd.¹⁷⁹⁸

Officia Propria geeft aan dat na het *Kyrie* meteen de derde psalm, namelijk *Beatus vir* wordt gezongen. Dat houdt in dat de eerste twee psalmen worden overgeslagen. Maar dat *Beatus vir* wordt aangeduid met “derde psalm” impliceert dat de eerste twee blijkbaar wel in de zangboeken van de dames staan. Er heeft dus op een onbekend moment een verkorting plaatsgevonden van het eerste deel van de vespers.¹⁷⁹⁹ De antifoon bij het *Magnificat* wordt in *Officia Propria* niet gespecificeerd. *Et respicientes* in *Ordo Romanus L* wordt ook in veel ordinarii vermeld. Mede daarom is hij wellicht ook in Thorn gezongen maar het is ook mogelijk dat de antifoon *Et dicebant ad invicem*,¹⁸⁰⁰ is gezongen, omdat die gebruikelijk is in een aantal kerken in het diocees Keulen,¹⁸⁰¹ waar ook Thorn onder valt. De oratie wordt maar in weinig bronnen gespecificeerd en de oratie *Deus qui Paschale remedium*, die door *Officia Propria* in extenso wordt vermeld, is in geen andere plaats aangetroffen.

Ordo Romanus L, caput XXXIII, nr. 1-6	Officia Propria, fol. 120
<i>Kyrie eleyson</i>	<i>Kyrie eleyson</i>
<i>Al. Alleluia</i> bij elke psalm	<i>Al. Alleluia</i>
ps. 109 <i>Dixit Dominus Domino</i>	
ps. 110 <i>Confitebor tibi, Domine</i>	
ps. 111 <i>Beatus vir</i>	ps. 111 <i>Beatus vir</i>
Grad. <i>Haec dies</i> + <i>Vl. Confitemini Domino</i>	Grad. <i>Haec dies</i>
<i>Alleluia. Pascha nostrum. Vl. Epulemur</i> ¹⁸⁰²	<i>Alleluia. Pascha nostrum. Vl. Epulemur</i>
<i>Al. bij Magnificat: Et respicientes</i> ¹⁸⁰³	<i>Al. bij Magnificat</i> (niet gespecificeerd)
oratie (niet gespecificeerd)	oratie <i>Deus qui Paschale remedium</i> ¹⁸⁰⁴

Schema 21: Het eerste deel van de paasvespers

Het eerste deel van de vespers op Pasen wordt door de dames gezongen op hun eigen koor achter in de kerk en de clerici die aan de viering deelnemen, zijn aanwezig op het hoogkoor.¹⁸⁰⁵ De vespers beginnen op een feestelijke wijze met *Kyrie eleyson* op

¹⁷⁹⁷ *OR L*, caput 33, nr. 1-6 (Andrieu, *OR*, V, 308-309). Cf. PRG II, caput XCIX, nr. 411, pag. 116-117.

¹⁷⁹⁸ Cf. Odenthal in *LO Keulen-Apostelen*, 190. Enkele benedictijnse kloosters hebben echter een andere reeks gezongen. Cf. *LO Barking*, 111; *LO Fécamp*, 241; *LO Metz-Arnulf*, 181; *LO Rheinau* 141. Ook de ordinarius van Tongeren geeft een andere reeks, namelijk voor kerken zonder doopvont (*LO Tongeren*, 173).

¹⁷⁹⁹ Een enigszins vergelijkbare verkorting vindt ook plaats in Geseke. Daar begint de processie al als *Haec dies* wordt gezongen (Cohausz (1951), 60).

¹⁸⁰⁰ CAO 2697.

¹⁸⁰¹ *LO Bonn-Cassius* (1), 173; Geseke (Cohausz (1951), 60; *LO Keulen-Apostelen*, 231; *LO Keulen-Dom*, 164; *LO Maastricht-Servaas*, 67; *LO Trier*, 494.

¹⁸⁰² CAO 8435.

¹⁸⁰³ CAO 2718.

¹⁸⁰⁴ COR III, deel 2, nr. 1958.

¹⁸⁰⁵ De bovenstaande rubriek vermeldt dat niet maar het blijkt uit de rubriek die in de volgende paragraaf aan de orde komt.

het orgel, een gebruik dat ook van elders bekend is.¹⁸⁰⁶ De antifoon *Alleluia* bij de psalm *Beatus vir* wordt vier maal gezongen. Ook uit andere bronnen blijkt dat het gebruikelijk is om deze antifoon een aantal malen te herhalen.¹⁸⁰⁷

4.7.5.2 De processie naar de doopvont¹⁸⁰⁸

Meteen na de oratie is er een processie met vanen en met de kaarsen van de doopvont, die aangestoken zijn en die twee leerlingen voor de priesters uit zullen dragen, de dames tegemoet die hun koor afdalen en daarbij *In die resurrectionis meae* en *Lapidem quem reprobaverunt* zingen terwijl ze naar de doopvont gaan.

In het voorgaande is gebleken dat in de meeste geraadpleegde bronnen en ook in *Officia Propria* voor het eerste deel van de vespers grotendeels het schema van *Ordo Romanus* L wordt gevolgd en dat er dus sprake is van een vrij algemene en uniforme traditie die op die *Ordo* teruggaat. Na dat eerste deel van de vespers wordt overal een processie naar de doopvont gehouden, behalve in kloosters die geen zielzorgverplichtingen hebben.¹⁸⁰⁹ Het beeld dat de bronnen voor het bezoek aan de doopvont laten zien, is echter minder uniform.

De *Ordines Romani* L, XXXB en XXVII geven een specificatie van de gezangen en ze hebben met elkaar gemeen dat daarin de processie naar de doopvont begint na de oratie bij het *Magnificat*.¹⁸¹⁰ In een groot aantal plaatsen, waaronder Thorn, begint die processie eveneens op dat moment maar voor bijna evenveel plaatsen wordt vermeld dat die processie pas begint nadat het *Benedicamus* is gezongen.

In de drie genoemde *Ordines* wordt tijdens de processie naar de doopvont de antifoon *In die resurrectionis* gezongen. Dat is in Thorn eveneens het geval maar dat is verder slechts voor vier plaatsen aangetroffen die met elkaar gemeen hebben dat ze, evenals Thorn, in het diocees Keulen liggen.¹⁸¹¹ In de meeste van de overige geraadpleegde ordinarii begint de processie met de antifoon *Vidi aquam* of met de antifoon *Alleluia* bij de psalm *Laudate pueri* (ps. 112). In Thorn wordt er tijdens de processie naar de doopvont nog een tweede antifoon gezongen: *Lapidem quem reprobaverunt*.

¹⁸⁰⁶ Cohausz (1951), 60 (Geseke); LO Tongeren, 171; LO Zurzach, 207.

¹⁸⁰⁷ Herhalingen van de antifoon *Alleluia* worden vermeld in LO Besançon, 272; LO Paderborn, 196; LO Tongeren, 173.

¹⁸⁰⁸ De aanwezigheid in de abdijkerk van het damessticht Thorn van een doopvont, die afkomstig is van de parochiekerk en die daarheen ook weer zal worden teruggebracht, is eerder besproken bij de behandeling van paaszaterdag. Zie § 4.5.2.

¹⁸⁰⁹ Arras, Fécamp, Metz-Arnulf, Rheinau, St.-Denis. Ook LO Utrecht-Maria vermeldt geen processie naar de doopvont.

¹⁸¹⁰ *OR* L, caput 33, nr. 7 (Andrieu, *OR*, V, 309); *OR* XXXB, nr. 78 (Andrieu, *OR*, III, 476); *OR* XXVII, nr. 74 (Andrieu, *OR*, III, 364). De ordo van de processie naar de doopvont in PRG is gelijk aan die in *OR* L (PRG, XCIX, nr. 411, deel II, pag. 116-117).

¹⁸¹¹ LO Bonn-Cassius (2), 241; LO Leuven/Anderlecht, 94 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 72; LO Maastricht-Servaas, 67.

Die wordt in geen van de geraadpleegde bronnen vermeld, behalve in *Ordo Romanus* XXVII.¹⁸¹²

Op het moment dat de processie naar de doopvont begint, zijn de dames op hun eigen koor achter in de kerk, de doopvont staat midden in de kerk en de clerici bevinden zich op het hoogkoor. Deze bijzondere ruimtelijke situatie is gelijk aan die bij het begin van de processie naar de doopvont op paaszaterdag.¹⁸¹³ Ook nu vertrekt de processie vanuit het hoogkoor naar de doopvont en tegelijk dalen de dames van hun koor af en gaan eveneens naar de doopvont. Ze nemen dus niet deel aan de eigenlijke processie maar ze zingen wel de processiegezangen. Daardoor doet zich de merkwaardige situatie voor dat er niet gezongen wordt door de processiegangers maar alleen door de dames die de processie in de rituele ruimte tegemoet komen.

Bij de behandeling van de processie voor de hoogmis van Pasen is geconstateerd dat die processie in veel plaatsen en ook in de *Ordines Romani* een uitgesproken feestelijk en plechtig karakter heeft maar dat die processie in Thorn daarentegen zeer eenvoudig en sober is.¹⁸¹⁴ Voor de processie naar de doopvont tijdens de vespers van Pasen vermelden de *Ordines Romani* echter niets over het karakter ervan en de meeste geraadpleegde ordinarii laten zien dat deze processie op een minder feestelijke wijze wordt uitgevoerd dan de processie voor de hoogmis.¹⁸¹⁵ Symptomatisch daarvoor is het feit dat er zelden melding wordt gemaakt van het meedragen van relieken, terwijl dat in een aantal plaatsen wel het geval is in de processie voor de hoogmis.

In Thorn is het omgekeerde het geval: daar is de processie naar de doopvont feestelijker dan de processie voor de hoogmis. De twee doopvontkaarsen die op paaszaterdag niet werden meedragen maar die toen al tevoren bij de doopvont waren geplaatst,¹⁸¹⁶ worden nu wel meedragen en voorop lopen vaandeldragers. Vergeleken met plechtige processies in andere plaatsen is daarmee de processie nog betrekkelijk eenvoudig: er worden geen relieken, geen kruisen en geen evangelieboek meedragen. In Thorn is echter het meedragen van vaandels in processies die binnen de abdijkerk blijven de hoogste vorm van feestelijkheid.

De vaandels worden in processies die in de abdijkerk worden gehouden alleen meedragen op paaszaterdag in de processie rond de doopvont na het doopvontritueel, in de paasnacht als de processie vanuit het hoogkoor en de dames vanaf hun koor elkaar tegemoet komen in het midden van de kerk waar de doopvont staat om daarna gezamenlijk naar de Annakapel te gaan voor de *elevatio* en op Pasen en de drie dagen daarna¹⁸¹⁷ tijdens de processie naar de doopvont en verderop in de viering als men na het einde van de vespers vanuit de Annakapel terugkeert naar de doopvont.

Het blijkt dus dat de vaandels – afgezien van de processies op de Kruisdagen en Theopheria, waarvan de route buiten het immuniteitsgebied gaat – alleen worden

¹⁸¹² OR XXVII, nr. 87 (Andrieu, *OR*, III, 369). Het is de eerste antifoon in de processie *ad sanctum Iohannem ad Vestem*.

¹⁸¹³ Zie § 4.5.6.1

¹⁸¹⁴ Zie § 4.7.3.

¹⁸¹⁵ De processie naar de doopvont in Tongeren is een uitzondering: daar wordt die processie op dezelfde feestelijke wijze gevierd (*ordinata ut supra*) als de processie voor de hoogmis (LO Tongeren, 172).

¹⁸¹⁶ Zie § 4.5.2.

¹⁸¹⁷ Zie § 4.7.6.

meegedragen in processies die de doopvont tot beginpunt, centrum of eindpunt hebben. Het meedragen van de vaandels heeft daardoor een specifieke betekenis die elders niet is aangetroffen.

4.7.5.3 De statie bij de doopvont

Bij de doopvont worden volgens *Ordo Romanus* L de psalmen *Laudate pueri* en *In exitu* (ps. 113) gezongen maar volgens *Ordo Romanus* XXXB en XXVII wordt alleen *Laudate pueri* gezongen bij de doopvont en wordt later tijdens de statie bij het kruis *In exitu* gezongen.¹⁸¹⁸ Dit verschil is ook aanwezig in de geraadpleegde ordinarii: in de ene helft worden deze psalmen allebei bij de doopvont gezongen maar in de andere helft wordt alleen *Laudate pueri* bij de doopvont gezongen en *In exitu* tijdens de statie bij het Kruis. Dat doet invloed vermoeden van *Ordo Romanus* XXXB en/of XXVII, temeer omdat de auteur van XXXB werkzaam was in het Frankische gebied¹⁸¹⁹ en omdat het tweede deel van XXVII, waarin de paasvespers worden behandeld, als een zelfstandig geheel heeft gecirculeerd in Gallië voordat het met het eerste deel werd samengevoegd.¹⁸²⁰

In de meeste geraadpleegde bronnen volgt na de herhaling van de antifoon bij de psalm(en) alleen nog een versikel met oratie maar in enkele plaatsen gaan daar nog een of een paar gezangen aan vooraf en ongeveer eenderde van de bronnen vermeldt, evenals de genoemde *Ordines*, een tweede *Magnificat*.¹⁸²¹ In enkele plaatsen is er geen vervolg op deze statie en worden de vespers beëindigd bij de doopvont met een oratie¹⁸²² of met het *Benedicamus domino*.¹⁸²³

De statie bij de doopvont in de abdijkerk van Thorn specificeert *Officia Propria* als volgt.

Daarna begint een van de dames midden in de kerk de antifoon *Alleluja* en dan wordt de psalm *Laudate pueri* gezongen. Na de psalm wordt de antifoon *Alleluja* vier keer herhaald. Vervolgens worden in het midden van de kerk het volgende gezongen: *Haec dies quam fecit, Alleluia, angelus Domini descendit* en *Respondens autem angelus*. Daarna zingt de officiant met de koormantel aan en staande bij de doopvont de oratie *Deus qui credentes*. Onmiddellijk daarna zet de cantrix het *Vidi aquam* in en de officiant sprenkelt water op de gebruikelijke wijze.

¹⁸¹⁸ Zie § 4.7.5.2, noot 1810.

¹⁸¹⁹ *OR* XXXB (Andrieu, *OR*, III, Inleiding, 461-462); Vogel (1986), 173.

¹⁸²⁰ *OR* XXVII (Andrieu, *OR*, III, Inleiding, 339, 342); Vogel (1986), 172.

¹⁸²¹ LO Bonn-Cassius (2), 241; Cohausz (1951), 60 (Geseke); LO Keulen-Apostelen, 231; LO Keulen-Dom, 166; LO Keulen-Gereon, 275; LO Keulen-Ursula, 129; Schabes (1930), 151 (Klosterneuburg); LO Trier, 494; LO Xanten, 72; LO Zurzach, 208. In Geresheim wordt bij de doopvont een tweede en een derde *Magnificat* gezongen (Dresen (1929), 214-215).

¹⁸²² LO Keulen-Apostelen, 231; LO Münster-Dom, 156.

¹⁸²³ LO Besançon, 273; LO Keulen-Gereon, 275; LO Keulen-Ursula, 129.

De dames zingen de psalm *Laudate pueri* met zijn antifoon *Alleluia*, die na de psalm vier maal wordt herhaald. Daarna wordt het *Haec dies*¹⁸²⁴ gezongen. Dat is het graduale uit de mis van Pasen. Als gezang bij de doopvont wordt het in de genoemde *Ordines* niet vermeld en ook in de geraadpleegde ordinarii komt het op die plaats weinig voor.¹⁸²⁵ Tijdens de statie bij de doopvont wordt het zonder vers gezongen.¹⁸²⁶ Daarna wordt het alleluiavers *Angelus Dominus descendit* gezongen en dat wordt gevolgd door een tweede vers: *Respondens autem angelus*¹⁸²⁷ op dezelfde melodie.¹⁸²⁸ Ook het alleluia-vers *Angelus Dominus descendit* is in weinig bronnen aangetroffen.¹⁸²⁹

Na het tweede vers bij het *Alleluia* volgt de oratie *Deus qui credentes*.¹⁸³⁰ Ten slotte zingen de dames de antifoon *Vidi aquam*. In een aantal plaatsen begint de processie naar de doopvont met deze antifoon, zoals al eerder ter sprake is gekomen en in de *Ordines Romani* en in een drietal ordinarii is het de antifoon waarmee de processie *ad crucem* begint.¹⁸³¹ In Thorn volgt deze antifoon weliswaar, evenals in de *Ordines*, op de slotoratie van de statie bij de doopvont maar hij is niet de antifoon van de processie waarmee men bij de doopvont weggaat. Blijkbaar blijft men nog bij de doopvont want terwijl het *Vidi aquam* wordt gezongen wordt er met wijwater gesprenkeld.¹⁸³²

Omdat het *Vidi aquam* in nagenoeg alle bronnen waarin het is aangetroffen, fungeert als processie-antifoon, vindt er nergens een besprenkeling met wijwater plaats. Het is daarom zeer uitzonderlijk dat dat in Thorn wel gebeurt en het is merkwaardig dat de besprenkeling plaatsvindt na de slotoratie en niet ervoor. Verder is de totale reeks van de gezangen die in Thorn bij de doopvont worden gezongen uitzonderlijk lang en nergens anders aangetroffen.

¹⁸²⁴ CAO 8414.

¹⁸²⁵ LO Leuven/ Anderlecht, 95 (Anderlecht); Cohausz (1951), 60 (Geseke); LO Rouen/Avranches, 39. In Trier wordt *Haec dies* gezongen tijdens de statie bij het Kruis (LO Trier, 494).

¹⁸²⁶ *Officia Propria*, fol. 122-123; LO Leuven/ Anderlecht, 95 (Anderlecht): *sine versu*; LO Rouen/Avranches, 39: *absque versu*.

¹⁸²⁷ CAO 8415.

¹⁸²⁸ Dat is niet bijzonder voor Thorn maar wel in het algemeen: er zijn meer dan honderd alleluia-verzen maar slechts tien met een tweede vers (mededeling van Louis Krekelberg).

¹⁸²⁹ LO Leuven/ Anderlecht, 94 (Leuven) en 95 (Anderlecht), evenals in Thorn gevolgd door het tweede vers: *Respondens autem angelus*; LO Maastricht-OLV, 73; LO Maastricht-Servaas, 67. Het zijn alle vier plaatsen in het bisdom Luik.

¹⁸³⁰ COR, nr. 1507. Als slotoratie van de statie bij de doopvont komt in de bronnen een grote reeks teksten voor. De oratie *Deus qui credentes* is ook aangetroffen in LO Bamberg, 79 en LO Keulen-Apostelen, 231.

¹⁸³¹ LO Leuven/ Anderlecht, 94 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 73; LO Maastricht-Servaas, 67.

¹⁸³² Dat het *Vidi aquam* wordt gezongen bij de doopvont is verder alleen aangetroffen in LO Münster-Dom, 156. Een besprenkeling met wijwater wordt daar niet vermeld.

4.7.5.4 De processie naar de Annakapel

Volgens de geraadpleegde bronnen verloopt de processie die volgt na de statie bij de doopvont evenmin als de hierboven besproken processie naar de doopvont volgens een uniform patroon. De onderlinge verschillen die de bronnen laten zien, betreffen vooral de plaats waar de processie heengaat, de gezangen die worden gezongen en de wijze waarop de viering wordt beëindigd.

In enkele plaatsen beëindigt men de viering van de vespers bij de doopvont, zoals in de vorige paragraaf is besproken, en daar volgt dus geen verdere processie. Veel bronnen, waaronder de eerder genoemde *Ordines Romani*, maken echter melding van een processie *ad crucem*: men gaat naar het Kruisaltaar of naar het midden van de kerk en houdt daar opnieuw statie. Daarnaast is er ook een aantal plaatsen waar de processie niet naar het Kruisaltaar gaat maar waar men na de statie bij de doopvont terugkeert naar het hoogkoor om daar de vespers te beëindigen. In die plaatsen vindt dus geen processie naar het Kruisaltaar plaats. Tenslotte zijn er een paar plaatsen waar de processie eveneens niet naar het Kruisaltaar gaat maar waar het lege graf van de Heer wordt bezocht.¹⁸³³

De verschillen die de bronnen laten zien met betrekking tot de gezangen, kunnen als volgt worden samengevat. Het *Vidi aquam*, de antifoon waarmee de processie *ad crucem* begint in de eerder genoemde *Ordines Romani*, wordt slechts in drie ordinarii genoemd als openingsgezag.¹⁸³⁴ De meeste bronnen vermelden als processiegezag de antifoon *Christus resurgens*, die *Ordo Romanus* L noemt als alternatief voor het *Vidi aquam*. Tijdens de statie wordt in een groot aantal plaatsen, evenals in de *Ordines XXXB* en *XXVII*, de psalm *In exitu* (ps. 113) gezongen met de erbij horende antifoon *Alleluia* maar volgens de meeste bronnen is de statie erg kort: ze bestaat uitsluitend uit een versikel en een oratie. Meestal worden de vespers vervolgens bij het Kruisaltaar besloten met het zingen van het *Benedicamus* maar volgens enkele bronnen eindigt de viering met een oratie.¹⁸³⁵ In sommige kerken gaat men na de statie bij het Kruisaltaar terug naar het hoogkoor en daar wordt dan de viering beëindigd.¹⁸³⁶

Officia Propria vermeldt als volgt wat er in Thorn gebeurt, nadat de statie bij de doopvont is beëindigd.

Daarna gaan de twee leerlingen die de kaarsen dragen de priesters vooraf en men gaat naar de Annakapel, waarvan het altaar gedekt moet zijn. Terwijl men naar die kapel gaat, zingt een van de dames de antifoon *Alleluja* en terwijl men loopt, wordt begonnen met

¹⁸³³ *et redibunt in medio ecclesie, et sacerdos thurificabit sepulchrum* (LO Maastricht-OLV, 73); *ad sepulchrum Alleluja* v. *Respondens autem* (LO Maastricht-Servaas, 67). Ook in Augsburg gaat deze processie naar het lege graf (Stapper in LO Münster-Dom, 91). In het damessticht Neuss worden op het einde van de vespers de graven bezocht die onder de toren liggen (Kottje (1952), 121).

¹⁸³⁴ Zie noot 1831.

¹⁸³⁵ LO Bamberg, 79; LO Barking, 112; LO Bonn-Cassius (2), 241; LO Paderborn, 197; LO Prémontré, 70; Reg Conc, 52.

¹⁸³⁶ LO Leuven/ Anderlecht, 95 (Anderlecht); LO Lille, 54; LO Rouen/ Avranches, 40; LO Rouen-St.-Lô, kolom 179; Proc Sarum, 97-98; LO Sion, 437; LO Xanten, 72; Proc York, 179-180; LO Zurzach, 208.

de psalm *In exitu*. Na de psalm wordt de antifoon *Alleluja* vier maal herhaald. Daarna wordt opnieuw *Haec dies* gezongen. Vervolgens wordt meteen *Alleluja. Nonne cor* gezongen. De officiant vervolgt met de oratie *Deus, qui pro salute mundi*. Dan zingt de officiant *Dominus vobiscum* en de twee leerlingen die de kaarsen dragen zingen: *Benedicamus Domino, alleluja, alleluja, alleluja*. Het orgel antwoordt *Deo gratias*. Dan geeft de officiant de zegen en zo worden de vespers beëindigd.

De processie gaat naar de Annakapel. Dat lijkt op het eerste oog vreemd maar dat is de plaats waar in de voorafgaande dagen de *depositio* en de *elevatio* van het crucifix hebben plaatsgevonden. In de context van de processie van de doopvont naar de Annakapel is het dan ook duidelijk dat het niet gaat om een bezoek aan de Annakapel als zodanig maar om een bezoek aan de plaats waar Christus is verrezen. Dat verklaart ook dat in deze processie de leerlingen met de paaskaarsen voorop lopen.

Onderweg wordt de antifoon *Alleluia* gezongen door een van de dames. Deze antifoon is ook gezongen tijdens de statie bij de doopvont maar toen is hij niet door een soliste gezongen. Het is niet duidelijk waarom dat in de processie naar de Annakapel wel gebeurt en waarom de solo niet wordt uitgevoerd door de cantrix maar door een van de dames. Mogelijk is het een eretaak.

Na het graduale *Haec dies*, dat ook gezongen is tijdens de statie bij de doopvont, volgt het alleluiavers *Nonne cor*.¹⁸³⁷ Dat vers komt zeer zelden voor in deze processie.¹⁸³⁸ Het citeert de woorden die de Emmausgangers tegen elkaar zeggen na hun ontmoeting met de verrezen Heer.¹⁸³⁹ Vooral uit het oogpunt van emotionele beleving (*cor nostrum ardens*) sluit het goed aan bij het *Haec dies* waarin de verrijzenis vreugdevol wordt bezongen. Vooral door de combinatie van *Haec dies* en *Nonne cor* is de reeks gezangen die in de Annakapel wordt gezongen zeer bijzonder en de reeks in zijn geheel is – voor zover kon worden nagegaan – alleen in Thorn in gebruik.

Na de oratie *Deus, qui pro salute mundi*¹⁸⁴⁰ wordt het *Benedicamus* gezongen door twee leerlingen, zoals in Thorn gebruikelijk is, en tenslotte geeft de officiant de zegen ter beëindiging van de vespers.

Dan gaan de andere leerlingen met vanen voorop lopen en er is een processie in het midden van de kerk. De dames bestijgen hun eigen koor. De priesters bestijgen met de leerlingen het hoogkoor en de dames zingen op hun eigen koor de complete.

Het is merkwaardig dat er nog een processie plaatsvindt nadat de vespers zijn beëindigd. Dat is elders niet aangetroffen. De rubriek vermeldt geen gezangen voor deze processie maar zegt uitdrukkelijk dat er vaandeldragers voorop lopen en dat de processie wordt gehouden in het midden van de kerk. Dat is de plaats waar de doopvont staat en in het voorgaande is betoogd dat bij processies in de abdijkerk de vaandels alleen worden meegedragen, als die processies de doopvont tot beginpunt, centrum

¹⁸³⁷ CAO 3943.

¹⁸³⁸ Het is verder alleen aangetroffen in Leuven (LO Leuven/Anderlecht, 94).

¹⁸³⁹ *Nonne cor nostrum ardens erat in nobis de Iesu, dum nobis loqueretur in via*. Cf. Luk 24: 32.

¹⁸⁴⁰ COR nr. 2037. Deze oratie is als oratie tijdens de statie bij het Kruisaltaar verder alleen is aangetroffen in Tongeren (LO Tongeren, 173).

of eindpunt hebben.¹⁸⁴¹ Dat verklaart waarom bij terugkeer naar de doopvont de vaandeldragers voorop lopen. Waarschijnlijk gaat de processie minstens één maal rond de doopvont, zoals dat in Thorn ook op paaszaterdag is gebeurd¹⁸⁴² en zoals ook uit andere plaatsen bekend is.¹⁸⁴³

Daarna gaat men weer uit elkaar: de dames gaan naar hun eigen koor en de clerici naar het hoogkoor. Aansluitend volgen de completen en het is kenmerkend voor de eredienst in de abdij van Thorn dat die niet worden gezongen door de clerici op het hoogkoor maar door de dames op hun eigen koor achter in de kerk.

4.7.6 De paastijd

De vespers in het octaaf van Pasen

De viering van het octaaf beperkt zich in Thorn tot de maandag, dinsdag en woensdag na Pasen. *Officia Propria* geeft aan, dat dat in Thorn belangrijke feestdagen zijn door te vermelden dat in de hoogmis het koor wordt geleid door twee clerici, dat het orgel wordt bespeeld en dat er wordt gewierookt. Tijdens de vespers worden de reliekkaarsen echter niet aangestoken. Dat betekent dat deze drie dagen niet tot de allerhoogste feesten horen want alleen op die feesten worden die kaarsen op het hoogaltaar geplaatst en ontstoken.¹⁸⁴⁴ De vespers zijn als op Pasen maar elke dag zijn er andere oraties en vóór de oratie bij de doopvont en vóór de oratie in de Annakapel wordt er elke dag een andere antifoon gezongen.

De processie voor de hoogmis gedurende de paastijd

In de mis op de octaafdag van Pasen en op alle zondagen tot (*usque ad*) Pinksteren wordt op het orgel gespeeld en na het *Recordamini* na de processie zegt de officiant, staande bij het hoogaltaar, het versikel *Dicite in nationibus, alleluja*. De dames antwoorden: *Quia Dominus regnavit a ligno, alleluja*. Oratie: *Solita nos, quaesumus, Domine, pietate custodi, ut, qui unigeniti tui passione sumus redempti, eius resurrectione laetemur. Per Christum Dominum nostrum* etc. Er zo gebeurt het tot Pinksteren ook op alle zondagen en op andere feestdagen als er een processie is en als het *Recordamini* wordt gezongen.

Deze rubriek is weinig expliciet over de processie voor de hoogmis gedurende de paastijd. Uit een vergelijking met de rubrieken van de zon- en feestdagen uit die periode die in *Officia Propria* aan de orde komen (Marcus als het op een zondag valt, Hemelvaart, de zondag na Hemelvaart en Pinksteren)¹⁸⁴⁵ kan worden geconcludeerd, dat op die dagen over het algemeen dezelfde processiegezangen worden uitgevoerd

¹⁸⁴¹ Zie § 4.7.5.2.

¹⁸⁴² Zie § 4.7.5.2.

¹⁸⁴³ In het damessticht Herzebrock, Sion en Zurzach trekt men op Pasen drie maal rond de doopvont (Klueting (1986), 134; LO Sion, 436; LO Zurzach, 208).

¹⁸⁴⁴ Zie § 3.4.7.

¹⁸⁴⁵ De vraag of het Drievuldigheidsfeest, dat in Thorn wordt gevierd op de octaafdag van Pinksteren, binnen de paastijd valt, kan niet zonder meer met ja of nee worden beantwoord. Daarom komt die vraag nader aan de orde bij de behandeling van het Drievuldigheidsfeest dat in deze paragraaf verder buiten beschouwing blijft.

als op Pasen. Onderweg worden de antifoon *Cum rex gloriae* en de hymne *Salve festa dies* gezongen en bij terugkomst in de abdijkerk de antifoon *Sedit angelus* met de verzen *Crucifixum* en *Recordamini*. Op deze dagen wordt de processie echter besloten met een ander versikel en een andere oratie als op Pasen. In de rubriek hierboven zijn ze gespecificeerd.

De opmerking in bovenstaande rubriek over het vers *Recordamini* is onduidelijk. Dat vers wordt niet gezongen op Hemelvaart en op de zondag in het octaaf daarvan.¹⁸⁴⁶ Op die dagen volgen het versikel en de oratie dus niet na *Recordamini* maar na het vers *Crucifixum*. *Recordamini* heeft Christus' voorspelling van zijn dood en verrijzenis tot thema. Op Hemelvaart en op de zondag in het octaaf daarvan is het waarschijnlijk weggelaten omdat het minder past bij het hoofdthema: de hemelvaart. Maar voor het overige zijn – afgezien van enkele bijzonderheden – de processiegezingen en waarschijnlijk ook de route hetzelfde als die op Pasen.¹⁸⁴⁷

In Thorn wordt op Hemelvaart, op de zondag onder het octaaf van Hemelvaart en op Pinksteren de hymne *Salve festa dies* gezongen met een voor die feesten aangepaste tekst in de eerste drie verzen en ook het vers *Crucifixum* heeft een voor die feesten aangepaste tekst.¹⁸⁴⁸ De teksten zijn daardoor niet primair een commemoratie van het paasfeest maar ze richten de aandacht vooral op het thema van de dag die wordt gevierd.

De doopvont wordt naar de parochiekerk gebracht

Op de octaafdag van Pasen wordt na de tweede vespers en de lofprijzingen (*laudes*) van de goddelijke Maagd de doopvont in processie naar de parochiekerk gedragen en onderweg wordt de antifoon *Christus resurgens ex mortuis* gezongen met het vers *Dicant nunc Iudei*. Als deze antifoon is beëindigd, zingt de vicarius van de parochiekerk het *Vidi aquam* en hij sprenkelt ondertussen water. Hierna gaat men processiegewijs terug naar de collegiale kerk en zo worden de vespers beëindigd.

Met de lofprijzingen (*laudes*) van de goddelijke Maagd bedoelt *Officia Propria* waarschijnlijk toevoegingen ter ere van Maria op het einde van de vespers.¹⁸⁴⁹ Verder spreekt deze rubriek voor zichzelf. Het betreft – voor zover kon worden nagegaan – een uniek gebruik. Het valt daarbij op dat de rubriek spreekt van 'water' en niet van 'wijwater' of 'doopwater'. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat de pastoor van de parochiekerk besprenkelt met het water uit de meegebrachte doopvont. Dat is echter geen doopwater maar wijwater, zoals is vastgesteld bij de behandeling van paaszaterdag. Hoe en wanneer de parochiekerk over doopwater kan beschikken, komt aan de orde bij de behandeling van Pinksteren.

¹⁸⁴⁶ Ook in Tongeren wordt op het einde van de processie op Hemelvaart het vers *Recordamini* niet gezongen (LO Tongeren, 207).

¹⁸⁴⁷ De route wordt gedetailleerd besproken in § 4.9.2.2.

¹⁸⁴⁸ Zie de behandeling van de betreffende feesten voor een specificatie van die aanpassingen.

¹⁸⁴⁹ Een suffragium en/of een van de vier slotantifonen van Maria: *Ave Regina*, *Regina coeli*, *Alma redemptoris mater* en *Salve Regina*. Cf. Kronenburg (1904-a), 84.

4.7.7 Nabeschouwing en conclusies

In Thorn en ook in veel andere plaatsen bevat de viering van Pasen en de paastijd meerdere elementen die al aanwezig zijn in de *Ordines Romani*. Niet alleen de hoofdelementen en bijzondere gebruiken, zoals de zegening van etenswaren en een bescheiden vorm van extraliturgische feestelijkheid, maar ook kleinere gehelen zoals de gezangenreeks in de processie voor de hoogmis en het inhoudelijk schema van het eerste deel van de vespers blijken gedurende de hele middeleeuwen grotendeels gelijk gebleven te zijn aan die in de *Ordines Romani*. Ook heeft zich in de paastijd over het algemeen het gebruik gehandhaafd om op zon- en feestdagen de mis te vieren na de terts.¹⁸⁵⁰

Daarnaast zijn er verdere ontwikkelingen, als gevolg waarvan de geraadpleegde bronnen verschillen laten zien in de invulling van de ordo van de vieringen. Vooral de keuze van de gezangen voor de processies tijdens de vespers laat plaatselijke verschillen zien en de keuze die men in Thorn heeft gemaakt voor de gezangenreeks bij de doopvont en de reeks die tijdens de processie naar de Annakapel wordt gezongen, is nergens anders aangetroffen.

Kenmerkend voor de abdij van Thorn is de wijze waarop een hoogfeest visueel en ruimtelijk wordt gemarkeerd. Het retabel van het hoofdaltaar wordt geopend en voor de relieken worden speciale daarvoor bestemde kaarsen (*candelae reliquiarum*) geplaatst en na de kapittelmis dalen de dames af van hun koor om in het midden van de kerk de viering te vervolgen. Op Pasen wordt bovendien het beeld van Maria versierd en midden in het hoogkoor geplaatst. Door deze centrale en voor iedereen zichtbare plaats wordt de verering van Maria uitdrukkelijk bij de viering van het paasfeest betrokken.

Verder laat *Officia Propria* een aantal bijzondere gebruiken zien die in weinig of geen andere plaatsen voorkomen.

- Voor de zegening van etenswaren worden de woningen van de abdis, de dames en de kanunniken één voor één bezocht. Dat is een gevolg van een van de kenmerken van damesstichten: niet alleen de kanunniken maar ook de dames hebben ieder een eigen woning en een eigen huishouding.
- Tijdens de kapittelmis is er gelegenheid om de communie te ontvangen maar niet tijdens de hoogmis. Dat hangt samen met het gebruik dat men in Thorn de paascommunie ontvangt op paaszaterdag.¹⁸⁵¹
- Tijdens de processie voor de hoogmis worden de klokken geluid en de abdis neemt deel aan de processie maar desondanks heeft deze processie, vergeleken met wat in veel andere plaatsen gebruikelijk is, een sober karakter.
- De wijze waarop na terugkomst van de processie in de abdijkerk de antifoon *Sedit angelus* wordt uitgevoerd is niet exclusief voor Thorn maar verdient vermelding vanwege de wijze waarop de thematiek van de verzen van die antifoon wordt ondersteund en gevisualiseerd door een bijzondere setting die schematisch als volgt kan worden weergegeven.

convent → † ← solisten op een hogere plaats (→ = kijkrichting)

¹⁸⁵⁰ Over de tendens om in de liturgisch belangrijkste perioden oude gebruiken te handhaven zie Baumstark (1927), Baumstark (1953) en Klöckener (1993).

¹⁸⁵¹ Zie 4.5.7.1.

- In de hoogmis worden de klokken geluid tijdens de sequentia *Victimae paschali laudes*, een gebruik dat elders niet is aangetroffen.
- Na de hoogmis worden er broden uitgedeeld, wat gezien kan worden als een plaatselijke variant op de al uit de *Ordines Romani* bekende niet-liturgische feestelijkheid op deze dag.
- Na de middagmaaltijd is er een preek in een sessie die niet gerelateerd is aan een viering.
- Ook een paar details in de viering van de vespers zijn lokaal: het eerste deel van de vespers wordt ingekort doordat de eerste twee psalmen worden overgeslagen, tijdens de processie naar de doopvont wordt ook de antifoon *Lapidem quem repronaverunt* gezongen, die verder alleen is aangetroffen in *Ordo Romanus XXVII* en nadat de statie bij de doopvont al met een oratie is besloten, wordt bij de doopvont alsnog de antifoon *Vidi aquam* gezongen en wordt er wijwater gesprendeld.
- De plaats die de doopvont inneemt in de viering van de vespers is letterlijk en figuurlijk centraal. Ze staat midden in de liturgische ruimte en dat heeft een bijzondere gang van zaken tot gevolg bij het begin van de processie naar de doopvont. De clerici vertrekken dan in processie vanaf het hoogkoor en ondertussen komen de dames vanaf hun koor achter in de kerk eveneens naar de doopvont. Daarbij zingen niet de clerici in de processie maar de dames de processiegezingen. Deze processie naar de doopvont is – in tegenstelling tot wat elders gebruikelijk is – feestelijker dan de processie voor de hoogmis en de belangrijkheid van de doopvont blijkt verder uit het unieke gebruik dat de vanen in de abdijkerk uitsluitend worden megedragen in processies die aan de doopvont zijn gerelateerd. Uitsluitend lokaal is ook het gebruik dat men in processie terugkeert naar de doopvont, nadat de vespers in de Annakapel zijn beëindigd.
- Op de eerste drie dagen van de paasweek worden de vespers van Pasen, inclusief de processies, herhaald. Dat betekent dat de doopvont nog in de abdijkerk blijft staan. Pas na de vespers op de octaafdag van Pasen wordt ze in processie naar de parochiekerk gebracht.¹⁸⁵²

Tenslotte:

- In het voorgaande is bij de behandeling van andere feesten al herhaaldelijk gewezen op het belangrijke aandeel dat de dames hebben bij de viering van de eredienst. Ook op Pasen verzorgen zij grotendeels de gezangen.
- Bij de bespreking van de O-antifonen is erop geattendeerd dat de machtsverhouding tussen het kapittel en de abdis van invloed is geweest op de viering van de eredienst, met name op de wijze waarop de uitvoering van die antifonen in de viering gestalte heeft gekregen.¹⁸⁵³ In de rubrieken van Pasen is opnieuw gebleken dat niet de abdis zelf maar het kapittel heeft bepaald en zelfs schriftelijk in *Officia Propria* heeft laten vastleggen op welke dagen en op welke wijze de abdis haar bijdrage aan de eredienst dient te leveren, in dit geval door haar deelname aan de processies.

¹⁸⁵² Over de bijzondere relatie tussen de abdij en de parochiekerk van Thorn zie § 4.5.2.

¹⁸⁵³ Zie § 4.1.5.

4.8 DE KRUISDAGEN EN MARCUS

Officia Propria, fol. 165-192 en 133-158

4.8.1 Inleiding

In de voorchristelijke tijd werd er in Rome op 25 april een processie gehouden, de *Robigalia*, om een goede oogst bij de goden af te smeken.¹⁸⁵⁴ Al in de periode van het vroege christendom werd deze processie verchristelijkt en daarbij werden de datum en de route overgenomen. Paus Gregorius de Grote (580-604) gaf haar de naam *Litaniae maiores*.¹⁸⁵⁵ Het woord *litaniae* heeft betrekking op de inhoud (gr. *litè* = smeekgebed) en *maior* is bedoeld om de belangrijkheid aan te geven. Deze van oorsprong Romeinse processie verspreidt zich vanaf de achtste eeuw in het Gallisch-Frankische gebied. Met de feestdag van Marcus die eveneens op 25 april valt, heeft ze geen inhoudelijke relatie want dat feest is pas later ingevoerd.

De processies op de drie dagen voor Hemelvaart zijn onafhankelijk van de *litaniae maiores* ontstaan in het Zuid-Gallische gebied. Ze zijn niet alleen bedoeld om te bidden voor de vruchten der aarde maar ook om hulp te vragen voor alle noden van lichaam en ziel. Bisschop Mamertus van Vienne († ca. 477) wordt beschouwd als degene die ze heeft ingevoerd maar waarschijnlijk bestonden ze al eerder en heeft hij ze een vaste vorm gegeven. In de zesde eeuw zijn ze in heel Gallië ingevoerd en vanaf die tijd krijgen ze in het liturgisch jaar hun vaste plaats op de drie dagen voor Hemelvaart, waardoor ze, evenals de *litaniae maiores* plaatsvinden in het voorjaar.

De processies voor Hemelvaart worden al vroeg *Rogationes* genoemd en in het jaar 801 neemt Paus Leo III de processies van de *Rogationes* op in de Romeinse liturgie. Omdat toen in Rome al een traditie bestond voor de *Litaniae maiores* op 25 april, krijgen ze daar de naam *Litaniae minores*, niet omdat ze van minder betekenis zouden zijn of een kleinere omvang zouden hebben maar omdat ze later zijn ingevoerd en daardoor jonger zijn.

In de Nederlanden worden de *Rogationes* aangeduid met “Kruisdagen”. Die naam wordt door Kiliaen in het oudste Nederlandse woordenboek in verband gebracht met het dragen van kruisen tijdens de processies op die dagen.¹⁸⁵⁶ Grotefend en Sartori

¹⁸⁵⁴ Over de religie van de Romeinen zie Rüpke (2001).

¹⁸⁵⁵ Voor de geschiedenis van de *Litaniae* zie Démaret (1929); Moeller (1938); H. Leclercq, ‘Processions de Saint-Marc’, in: DACL X, 2, kolom 1740-1741; H. Leclercq, ‘Rogations’, in: DACL XIV/ 2, kolom 2459-2461; W. Pax, ‘Bittprozession’, in: Theodor Klauser (ed.), *Reallexikon für Antike und Christentum*, II, Stuttgart 1954, kolom 422-429; R. van Doren, ‘Litaniae maiores’ in: LitWb, II, kolom 1551-1553; R. van Doren, ‘Litaniae minores’ in: LitWb, II, kolom 1553-1556; Auf der Maur (1983), 121-122; Pascher (1963), 220-224; Bärsch (1997), 264-265. Cf. Durandus, 499; Van de Velde (1926); Oskar Rühle, ‘Bittgang’, in: HWDA I, kolom 1348-1354; Andreas Heinz, ‘Bittprozession’, in: LThK³, kolom 512-514; Heinz (1989).

¹⁸⁵⁶ Kiliaen s.v. kruys-daghen: Robigalia, ambarualia, amburbalia: continuae tres feriae, quibus supplicabatur ad vrbis, agrorum & segetis calamitates auertendas: *ad horam exemplum instituti suppliciorum supplicationumve dies hodie religiosi habentur. ita Adr. Iun.*

geven een zelfde verklaring voor het Duitse “Kreuzwoche”.¹⁸⁵⁷ Maar ook in andere processies is het gebruikelijk dat er een of meer kruisen worden megedragen. Het is daarom niet duidelijk waarom de naam “Kruisdagen” alleen geldt voor de *Rogationes*.¹⁸⁵⁸ Mogelijk speelt de lexicografische traditie een rol: het Middelnederlandsch Woordenboek refereert onder het lemma *crucedach*¹⁸⁵⁹ onder andere aan Kiliaen; het WNT verwijst op zijn beurt naar het Middelnederlandse *crucedach* en geeft als betekenis: ‘de drie vastendagen vóór Hemelvaartsdag, wanneer op veel plaatsen processies met het kruis gehouden worden’;¹⁸⁶⁰ de zogenaamde Dikke Van Dale neemt deze betekenisomschrijving vrijwel letterlijk over.¹⁸⁶¹

De viering op 25 april wordt in verreweg de meeste geraadpleegde ordinarii aangeduid met de naam Marcus maar in enkele ordinarii wordt de term *Letania maior* gebruikt.¹⁸⁶² In *Officia Propria* wordt de feestdag aangegeven met de titel *In festo sancti Marci*, gevolgd door de opmerking dat dit feest *Letania maior* wordt genoemd. De Kruisdagen worden in verreweg de meeste geraadpleegde ordinarii benoemd met de term *Rogationes*, die meestal dient als titel voor de drie dagen gezamenlijk. Een drietal ordinarii gebruikt alleen de aanduidingen *Feria II*, *Feria III* en *Feria IV*¹⁸⁶³ en de term *Letania minor* is in slechts één ordinarius aangetroffen.¹⁸⁶⁴ *Officia Propria* behandelt de drie Kruisdagen onder de gezamenlijke titel *In diebus Rogationum*. Op Marcusdag verwijst *Officia Propria* echter naar de Kruisdagen met *in Letania maiori*.¹⁸⁶⁵ In die verwijzing lijkt *maiori* een verschrijving voor *minori*, temeer omdat deze aanduiding in geen van de geraadpleegde bronnen is aangetroffen.

Een algemeen kenmerk van de vieringen op de Kruisdagen en Marcusdag en in het bijzonder van de processies op die dagen is hun boetekarakter. Dat karakter wordt

Eccles. autem dicuntur dies siue feriae rogationum, & teutonicè kruys-daghen à crucibus circumferendis.

Zie http://www.dbnl.org/tekst/kili001etym01_01/kili001etym01_01_0019.php#15520 (gezien op 8 mei 2013).

¹⁸⁵⁷ Citaat in Grotefend: *die crutzewoche, das men drye tage vor dem nontage* [Hemelvaart] *solte mit crutzen gon*. Zie: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotefend/grotefend.htm> s.v. Kreuztage (gezien op 8 mei 2013). Paul Sartori, ‘Kreuzwoche’, in: HWDA V, kolom 534-535.

¹⁸⁵⁸ Cf. R. van Doren, ‘Litaniae minores’, in: LitWb, kolom 1553.

¹⁸⁵⁹ Zie: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=24138&lemma=crucedach> (gezien op 8 mei 2013).

¹⁸⁶⁰ WNT VIII, kolom 433. Zie: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M035715.re.43&lemma=kruis> (gezien op 8 mei 2013).

¹⁸⁶¹ C. A. den Boon en D. Geeraerts (red.), *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, 2008¹⁴, s.v. kruisdagen: *eertijds de drie vastendagen vóór Hemelvaartsdag, wanneer op vele plaatsen processies met het kruis gehouden werden*.

¹⁸⁶² In de titel: LO Rouen/Avranches, 42; LO Maastricht-OLV, 82; LO Prémontré (77). Niet in de titel: LO Arras, 185 en LO Leuven/Anderlecht, 183 (Anderlecht).

¹⁸⁶³ LO Barking, 124-126; LO Trier, 504-506; LO Utrecht-Maria, 105.

¹⁸⁶⁴ *De tribus diebus letanie minoris* (LO Lille, 60).

¹⁸⁶⁵ *Et tunc fiet processio circum campum Putelinx, sacerdote scrinium reliquiarum circumferente, quod etiam in Letania maiori portabitur* (fol. 134).

veroorzaakt doordat achterwege blijvende zegen en onheil worden begrepen als gevolg van menselijke schuld.¹⁸⁶⁶ Het boetekarakter krijgt op meerdere manieren gestalte. In enkele plaatsen loopt men de route barrevoets.¹⁸⁶⁷ Dit gebruik is bekend vanaf de negende eeuw.¹⁸⁶⁸ Ook wordt het zingen van de boetepsalmen vermeld.¹⁸⁶⁹ En synodale statuten schrijven voor dat men dient te vasten en zich te onthouden van het gebruik van vlees. Voor de Kruisdagen was vasten voorgeschreven sinds de zesde eeuw.¹⁸⁷⁰ Ten tijde van Jean d'Avranches († 1079) is vasten verplicht op de Kruisdagen en op Marcusdag, tenzij die dag in het octaaf van Pasen valt.¹⁸⁷¹ Het vasten wordt nog voorgeschreven rond 1300 maar in de loop van de eeuwen worden de voorschriften minder streng. In de zestiende eeuw schrijven de synodale statuten nog slechts onthouding van vlees voor en men hoeft niet langer te vasten dan tot de middagmaaltijd (*prandium*) of tot na de processie. Sinds het einde van de zestiende eeuw wordt alleen nog onthouding van vlees voorgeschreven.¹⁸⁷²

Het vasten wordt maar in enkele ordinarii vermeld. Het betreft dan steeds vasten op Marcusdag en niet op de Kruisdagen.¹⁸⁷³ In het Mariaconvent van Utrecht mag er echter op Marcusdag wel vlees gegeten worden, tenzij die dag op vrijdag of op zaterdag valt.¹⁸⁷⁴ In Thorn moet men op Marcusdag vasten tot het middagmaal. Dat is dus conform de voorschriften uit de eeuw die aan *Officia Propria* voorafgaat.

4.8.2 Neeritter, Kessenich en Ittervoort

De geraadpleegde ordinarii laten als algemene gewoonte zien, dat men op de Kruisdagen en op Marcusdag elke dag tijdens de processie één of meer andere kerken en/of kapellen bezoekt. In grotere plaatsen is dat geen probleem omdat daar meerdere kerken en/of kapellen zijn die op een relatief korte afstand van elkaar liggen.¹⁸⁷⁵ De abdij van Thorn ligt echter in een betrekkelijk kleine plaats op het platteland. Wil men daar de gewoonte volgen om op elke dag een andere kerk te bezoeken, dan is men – met uitzondering van de parochiekerk van Thorn – aangewezen op kerkdorpen in de omgeving.

Op de eerste Kruisdag gaat de processie naar Neeritter (in *Officia Propria* aangeduid met *Itter*), op de tweede dag naar Kessenich en op de derde naar Ittervoort, drie plaatsen in de omgeving van Thorn (zie Figuur 13). Neeritter ligt het verst van Thorn

¹⁸⁶⁶ Andreas Heinz, 'Bittprozession', in: LThK³ III, kolom 512.

¹⁸⁶⁷ Klosterneuburg (Schabes (1930), 159); LO Leuven/Anderlecht 192 (Anderlecht); LO Utrecht-Maria, 105.

¹⁸⁶⁸ Démaret (1929), 175.

¹⁸⁶⁹ Klosterneuburg (Schabes (1930), 159); LO Lille, 60; LO Trier, 505.

¹⁸⁷⁰ H. Leclercq, 'Rogations', in: DACL XIV, 2, kolom 2459; Démaret (1929), 170.

¹⁸⁷¹ LO Rouen/Avranches, 42; Démaret (1929), 171.

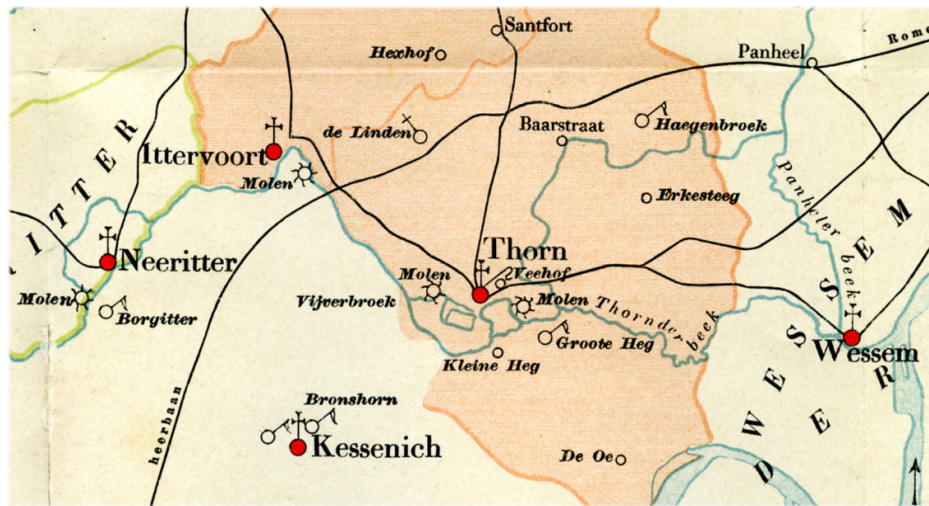
¹⁸⁷² Démaret (1929), 171-172.

¹⁸⁷³ LO Arras, 185; LO Leuven/Anderlecht, 193 (Anderlecht) en 194 (Leuven); LO Maas-tricht-OLV, 82.

¹⁸⁷⁴ LO Utrecht-Maria, 129.

¹⁸⁷⁵ Dat is het geval in bijvoorbeeld Keulen, Maastricht, Tongeren en Trier.

verwijderd: hemelsbreed ongeveer 2,5 kilometer. De afstand tussen Thorn en Kessenich is hemelsbreed ongeveer 1,6 kilometer en Ittervoort ligt er vrijwel even ver van vandaan: hemelsbreed ongeveer 1,7 kilometer.

Figuur 13: De naaste omgeving van Thorn¹⁸⁷⁶

Alle drie deze plaatsen liggen buiten de grenzen van de parochie van Thorn.¹⁸⁷⁷ Dat is op zich niets bijzonders: het is ook bekend van processies op de Kruisdagen in andere plaatsen dat men buiten de parochiegrenzen gaat.¹⁸⁷⁸ Het bijzondere is echter dat alleen de kerk van Ittervoort binnen het grondgebied van de abdij ligt. Het is aanvankelijk een dochterkerk van de parochiekerk van Thorn, waarvan de abdis het patronaatsrecht heeft.¹⁸⁷⁹ In het jaar 1583 wordt de parochiekerk van Thorn geïncorporeerd in de abdij en wordt Ittervoort een zelfstandige parochie.¹⁸⁸⁰

Neeritter en Kessenich liggen echter buiten de grenzen van het land van Thorn.¹⁸⁸¹ Waarom men juist naar deze plaatsen trekt en niet bijvoorbeeld naar Wessem, dat ongeveer even ver weg ligt als Neeritter en dat wel op het grondgebied van Thorn ligt, is niet duidelijk. Mogelijk zijn de naburige kerken erg gesteld op het bezoek tijdens de processie en zijn ze bereid daarvoor geestelijke of materiële tegenprestaties te leveren. Kurzeja geeft daarvan voorbeelden in het Trierse.¹⁸⁸² Dergelijke tegenprestaties zijn dus niet ongebruikelijk maar, voor zover op dit moment bekend, zijn daarvoor geen concrete aanwijzingen met betrekking tot de processies van de abdij van Thorn. Een andere verklaring geeft Monna. Hij veronderstelt dat Thorn, Neeritter

¹⁸⁷⁶ Detail uit de achter in Habets I opgenomen kaart.

¹⁸⁷⁷ Monna (1988), 100.

¹⁸⁷⁸ Zie bijvoorbeeld LO Maastricht-OLV, 84 en 328; LO Tongeren, 199; LO Utrecht-Maria, 105. Cf. Monna (1988), 101-102.

¹⁸⁷⁹ Habets I, akte nr. 85 van 29 mei 1299, akte nr. 240 van 13 november 1367, akte nr. 241 van 11 december 1367.

¹⁸⁸⁰ Habets II, akte nr. 668 van 24 september 1583. Over incorporatie zie Nolet en Boeren (1951), 358-362.

¹⁸⁸¹ Monna (1988), 100.

¹⁸⁸² Kurzeja in LO Trier, 312.

en Kessenich oorspronkelijk, dat wil zeggen al vóór de stichting van de abdij in Thorn, één territoire zijn geweest.¹⁸⁸³ Ook al zou dat het geval zijn geweest, dan nog kan daaruit niet geconcludeerd worden dat de processies op de Kruisdagen ten tijde van *Officia Propria* verband zouden houden met vroegere inspecties van de grenzen en markeringen van het rechtsgebied van de abdij.¹⁸⁸⁴

4.8.3 De eerste Kruisdag (*Feria II*)

Zoals uit vermeldingen in ordinarii blijkt, is het in veel plaatsen gebruikelijk dat de vieringen van de afzonderlijke Kruisdagen en van Marcus in belangrijke mate met elkaar overeenkomen maar dat er ook verschillen zijn. Ook voor de vieringen in Thorn is dat het geval. Voor de behandeling wordt daarom de viering van de eerste dag (*Feria II*) als uitgangspunt genomen. Daarna worden de vieringen van de tweede dag (*Feria III*), de derde dag (*Feria IV*) en Marcusdag afzonderlijk besproken, waarbij de nadruk zal worden gelegd op de onderlinge verschillen.

Volgens een aantal bronnen volgt niet alleen op Pasen en Pinksteren de mis na de terts maar ook op de Kruisdagen. In die gevallen volgt na de mis meestal eerst de sext en dan de processie.¹⁸⁸⁵ Daarnaast zijn er ongeveer evenveel plaatsen waar de mis pas wordt gevierd na de sext. Meestal gaat de processie dan vooraf aan de mis¹⁸⁸⁶ maar in enkele gevallen volgt na de sext eerst de mis en dan pas de processie.¹⁸⁸⁷ Afgezien van enkele plaatselijke bijzonderheden,¹⁸⁸⁸ zijn er dus drie varianten in de volgorde: 1) terts – mis – sext – processie; 2a) sext – processie – mis; 2b) sext – mis – processie. De plaats van de processie in het geheel van de viering is op de Kruisdagen dus duidelijk minder uniform dan op Pasen en Pinksteren.

In een aantal ordinarii gaat aan de processie een besprenkeling met wijwater vooraf. Een processie waaraan een *aspersio* voorafgaat, schijnt oorspronkelijk alleen op zondagen te hebben plaatsgevonden. In een latere fase ging aan de eigen processie van hoogfeesten eveneens een *aspersio* vooraf, als die feesten op een zondag vielen. Tenslotte werd er op een feest ook voor de processie met wijwater gesprenkeld als dat feest niet op een zondag viel en dat gebruik breidde zich over steeds meer feesten uit.¹⁸⁸⁹

¹⁸⁸³ Zie § 2.2.3.

¹⁸⁸⁴ Zie over deze functie van processies Margry (2000-a), 48.

¹⁸⁸⁵ LO Bonn-Cassius (2), 255; LO Essen, 84; Schabes (1930), 159 (Klosterneuburg); LO Metz-Arnulf, 199; LO Maastricht-Servaas, 81; LO Prémontré, 77; LO St.-Denis, 405-406; LO Tongeren, 199. In Bayeux en Egmond gaat de processie aan de mis vooraf (LO Bayeux, 140; LO Egmond, 189).

¹⁸⁸⁶ LO Amiens, 264; LO Arras, 185-187; LO Barking, 124; LO Fécamp, 270-271; LO Gerresheim, 206; LO Keulen-Dom, 184-187; LO Laon, 139; LO Maastricht-OLV, 82; LO Prémontré, 78; LO Rheinau, 151.

¹⁸⁸⁷ LO Bamberg, 135; LO Leuven/ Anderlecht, 110 (Leuven); LO Lille, 60; LO Rouen/ Avranches, 42; LO Rouen-St.-Lô, 179-180. In Sarum volgt de processie na de noon (Proc Sarum, 103).

¹⁸⁸⁸ Voor een specificatie zie Bärsch (1997), 271, noot 36.

¹⁸⁸⁹ Kurzeja in LO Trier, 327; Cf. Bärsch (1997), 294 en Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 102-103.

Ongeveer de helft van de geraadpleegde ordinarii vermeldt op de Kruisdagen geen *aspersio*. Dat kan betekenen dat ze niet plaatsvindt maar het kan ook betekenen dat ze niet vernoemd wordt, omdat de scribeur ze bekend veronderstelt. Een paar ordinarii zeggen echter uitdrukkelijk dat er géén *aspersio* plaatsvindt en ze laten daarmee zien, dat ze het jongere gebruik wel kennen maar dat ze wensen vast te houden aan de traditie: geen *aspersio* op feestdagen die niet op zondag vallen.¹⁸⁹⁰ Volgens de andere helft van de ordinarii en in *Officia Propria* is er echter wel een *aspersio* en deze groep vertegenwoordigt daarmee de jongere fase in de ontwikkeling. Deze tweedeling in de traditie van de *aspersio* loopt niet parallel met de traditie van de misviering na de terts. Zowel voor plaatsen waar de mis volgt op de terts als in plaatsen waar de sext aan de mis voorafgaat, zijn er vermeldingen van een *aspersio*.¹⁸⁹¹

In Thorn zingen de dames op de Kruisdagen en Marcus alle kleine getijden zonder onderbreking na elkaar. Deze volledige clustering van de kleine getijden op deze dagen is in geen andere plaats aangetroffen.¹⁸⁹² In Thorn is ze niet specifiek voor deze vier dagen: daar komt ze ook op andere feestdagen voor.¹⁸⁹³ Na de noon zingen de dames op hun koor de hoogmis en daarna komen ze naar het midden van de kerk voor het openingsritueel van de processie. Dit ritueel verloopt op alle drie de Kruisdagen en op Marcus op dezelfde wijze. Als de dames in het midden van de kerk zijn aangekomen, begint de cantrix met de antifoon *Exsurge Domine*¹⁸⁹⁴ en het psalmvers *Peccavimus cum patribus*.¹⁸⁹⁵ Terwijl die gezongen worden sprenkelt de officiant wijwater. Daarna zingt hij staande voor het Georgiusaltaar het versikel *Peccavimus cum patribus nostris*. Het respons luidt: *Iniuste egimus, iniquitatem fecimus*. Het wordt op deze plaats niet vermeld door *Officia Propria* maar het is gebruikelijk dat de dames het respons zingen dat op een versikel volgt. Daarna volgt de oratie *Parce, Domine*.¹⁸⁹⁶

Afgezien van de inhoud van de teksten verloopt dit openingsritueel op dezelfde wijze en met dezelfde algemene formule (antifoon – versikel – oratie) als het openingsritueel van andere zelfstandige processies in Thorn en het is dus niet specifiek voor de Kruisdagen. Karakteristiek voor dit ritueel is dat de dames zich niet op hun

¹⁸⁹⁰ LO Metz-Arnulf, 199; LO St.-Denis, 405-406.

¹⁸⁹¹ Mis na de terts en *aspersio*: LO Bayeux, 157; LO Bonn-Cassius (2), 255; LO Maastricht-Servaas, 81; LO Prémontré, 78; LO Tongeren, 199.

Mis na de sext en *aspersio*: LO Keulen-Dom, 184; LO Laon, 139; LO Leuven/ Anderlecht, 110 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 82-83; LO Prémontré, 78; LO Rouen-St.-Lô, 179-180.

¹⁸⁹² In Sarum gaat de noon aan de processie vooraf maar ze is niet geclusterd aan de andere kleine getijden (Proc Sarum, 103).

¹⁸⁹³ De kleine getijden worden in Thorn volledig geclusterd gezongen op Goede Vrijdag, paaszaterdag, het feest van Marcus, de Kruisdagen en Allerzielen. Over clustering van de kleine getijden zie § 3.2.4.3.

¹⁸⁹⁴ CAO 2822. Over de antifoon *Exsurge Domine* bij de *aspersio* op de Kruisdagen zie § 3.5.3.2.

¹⁸⁹⁵ Ps. 105, vs. 6.

¹⁸⁹⁶ De volledige tekst luidt: *Parce, Domine, parce populo tuo, ut dignis castigationibus flagellatus in tua miseratione respiret. Per Christum Dominum nostrum. Amen*. Het is een tekstvariant van COR nr. 4130.

koor bevinden maar in het midden van de kerk en dat de officiant bij het Georgiusaltaar staat en niet bij het hoofdaltaar.¹⁸⁹⁷

Officia Propria geeft geen routebeschrijving van de processie die dan volgt maar vermeldt alleen dat ze op deze eerste Kruisdag naar Neeritter gaat. Wel wordt vermeld wie aan de processies op de Kruisdagen deelnemen. Er lopen leerlingen met vaandels mee. Mogelijk zijn dat kruisvaandels want er wordt geen kruis megedragen.¹⁸⁹⁸ Mannelijke leken (*virī*) dragen het Mariabeeld mee dat normaliter boven op het retabel van het hoofdaltaar staat en dat door de koster in gereedheid is gebracht. Dat betekent waarschijnlijk dat hij het op een draagbaar heeft geplaatst en daaraan stevig heeft bevestigd. Er lopen ook roededragers mee en de officiant draagt een reliekschrijn.¹⁸⁹⁹ Wijwater, wierook en het evangelieboek worden, zoals gebruikelijk in Thorn, niet megedragen.¹⁹⁰⁰ In de processie lopen verder de dames, kanunniken, priesters en leerlingen. De groep priesters wordt gevormd door vicarii en kapelaans.¹⁹⁰¹ De kapelaans die deelnemen aan de processies op de Kruisdagen, worden daarvoor beloond.¹⁹⁰² Verder is de abdis verplicht om aan de processie deel te nemen.¹⁹⁰³ Een diaken en een subdiaken worden niet vermeld.

Officia Propria geeft geen processieopstelling. Het is echter algemeen gebruikelijk dat de vaandeldragers voorop lopen en dat de officiant achteraan loopt. De roededragers hebben de taak om de officiant met de relieken te beschermen en ze lopen daarom naast of achter hem.¹⁹⁰⁴ De mannen met het Mariabeeld lopen waarschijnlijk vóór de clerus, zoals dat ook in de Theopheriaprocessie het geval is.¹⁹⁰⁵ Verder hebben de dames in Thorn een hiërarchisch hogere plaats dan de kanunniken.¹⁹⁰⁶ Op grond van het bovenstaande is de processieopstelling waarschijnlijk als volgt. Voorop lopen de vaandeldragers, gevolgd door de mannen met het Mariabeeld. Dan komen

¹⁸⁹⁷ Cf. § 3.5.3.2.

¹⁸⁹⁸ In *Officia Propria* wordt voor geen enkele processie een kruis vermeld. Een *crux vexillata* is niet ongewoon ten tijde van *Officia Propria*. Het wordt bijvoorbeeld vermeld in LO Tongeren, 199.

¹⁸⁹⁹ Het meedragen van relieken in de processies op de Kruisdagen is algemeen gebruikelijk (Démaret (1929), 177-179).

¹⁹⁰⁰ Wijwater en wierook worden in Thorn in geen enkele processie megedragen. Het evangelieboek wordt alleen megedragen tijdens de processie op Palmzondag. Zie § 4.2.4.2.

¹⁹⁰¹ Zie § 3.2.3.2.

¹⁹⁰² “Dat Capittel vurg. is jaerlix sculdich den voors. Cappellaenen in die cruysdaegen, als men metten heyiligen geyt [gaat] in *diebus rogationum*, te weten den geenē die met gaen ende helpen die processie vercierē thien cop wyn” (Habets I, akte nr. 578 van 11 augustus 1545).

¹⁹⁰³ Over deze haar opgelegde verplichting zie § 4.7.3.

¹⁹⁰⁴ Zo bijvoorbeeld in de Kruisdagenprocessie van Tongeren (LO Tongeren, 199) en de processie op triplexfeesten in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht: *Officiati et alii ibunt in latere decani cum baculis, custodientes eum, ne a populo prematur* (LO Maastricht-OLV, 7).

¹⁹⁰⁵ Zie § 4.11.4.

¹⁹⁰⁶ Een dergelijke hiërarchische volgorde is in meerdere damesstichten gebruikelijk. Ze is ook bekend van Essen (Bärsch (1997), 34) en van het Ursulasticht in Keulen (LO Keulen-Ursula, 120).

de leerlingen, de priesters, de kanunniken, de dames en de abdis in deze volgorde en tenslotte de officiant met de relieken en de roededragers.

Op de Kruisdagen bestaat het eerste deel van de processieroute uit een tocht naar de kerk die men gaat bezoeken. Onderweg wordt op alle drie de dagen en ook op Marcusdag dezelfde reeks gezangen gezongen in afwisseling door de dames, de priesters en de leerlingen.¹⁹⁰⁷

Wanneer men bij de kerk van Neeritter is aangekomen, loopt men om de kerk heen, terwijl de dames het *Regina coeli* zingen. Ook van elders is bekend dat het *Regina coeli* wordt gezongen als men de te bezoeken kerk nadert of als men die binnengaat.¹⁹⁰⁸ De antifoon of een van de antifonen die men zingt als men de kerk binnengaat of als men daar al is, heeft in veel ordinarii betrekking op de patroonheilige van die kerk.¹⁹⁰⁹ Bij het bezoek aan de kerk van Neeritter is dat voor de antifoon *Regina coeli* echter niet het geval. Dat is niet uitzonderlijk want ook uit enkele ordinarii blijkt, dat men deze antifoon zingt bij het bezoek van een kerk waarvan Maria niet de patroonheilige is.¹⁹¹⁰ Het is dan dus evenals in Neeritter een eerbetoon aan Maria dat niet in relatie staat tot de patroonheilige van de kerk die men bezoekt. Verderop komt aan de orde dat deze antifoon in Thorn opnieuw wordt gezongen wanneer men terugkeert in de abdijkerk. Die is toegewijd aan Maria en dan heeft de antifoon dus wel betrekking op de patroonheilige.

Na het *Regina coeli* gaan de kanunniken, de priesters en de leerlingen naar binnen maar de dames en de mannen die het beeld van Maria dragen blijven in het voorportaal van de kerk en twee oudere dames beginnen dan de litanie *Kirieleyson, Christe eleison* te zingen. Het is uit meerdere plaatsen bekend dat de voorzang van de litanie wordt verzorgd door een kleine groep van twee tot vier zangers of zangeressen.¹⁹¹¹ Waarom deze taak in het convent van Thorn is toegewezen aan twee oudere dames en niet bijvoorbeeld aan de cantrix met nog een andere dame, is niet duidelijk. Mogelijk is het een eretaak.

Als ze gekomen zijn bij de aanroeping *Sancte Maria*, zingen ze die twee keer. Daarna gaan ze naar binnen terwijl ze de litanie vervolgen. *Officia Propria* vermeldt het niet maar het is aannemelijk dat na de herhaling van *Sancte Maria* niet alleen de dames de kerk ingaan maar dat ook de mannen met het beeld van Maria volgen. Doordat het beeld van Maria gescheiden van de rest van de processie wordt binnengedragen tijdens het zingen van de litanie krijgt het extra aandacht. Dit ritueel is in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen.

Als ze bij de aanroeping *Sancte Lamberte* gekomen zijn, gaan ze het koor in. Dat moment is ongetwijfeld gekozen omdat Lambertus de patroonheilige is van de kerk

¹⁹⁰⁷ Zie § 4.8.4.

¹⁹⁰⁸ LO Bonn-Cassius (2), 255; LO Essen, 85; LO Tongeren, 200.

¹⁹⁰⁹ Zo bijvoorbeeld in LO Arras, 193; LO Bonn-Cassius (2), 255; LO Leuven, 110; LO Maastricht-OLV, 83, LO Rouen/Avranches, 42; LO Trier, 505. Cf. Bärsch (1997), 278.

¹⁹¹⁰ Zie noot 1908. In Barking worden de antifoon *Celi regina*, respectievelijk het responsoorium *Sancta Maria regina* gezongen.

¹⁹¹¹ In Barking wordt de litanie voorgezongen door drie nonnen (LO Barking, 125). In het damessticht Essen wordt de voorzang niet door de dames verzorgd maar door twee of drie *scolares* (LO Essen, 85). Zie verder Bärsch (1997), 276, noot 64.

van Neeritter.¹⁹¹² Zodra de litanie is beëindigd, knielt men en geeft de rector van de school (*rector scholae*) het incipit van *Magna vox laude*, een antifoon ter ere van Lambertus, de patroon van de kerk. Dat het incipit wordt gegeven door de rector van de school en niet door de cantrix, duidt erop dat de antifoon waarschijnlijk wordt gezongen door de clerus, eventueel door iedereen maar niet uitsluitend door de dames. Als er een incipit wordt gegeven voor een gezang dat alleen door de dames wordt gezongen, dan gebeurt dat meestal door de cantrix maar nooit door de rector van de school. Nadat de antifoon is beëindigd, zingt de officiant geknield voor het altaar het versikel *Ora pro nobis* en de oratie *Intercessio quaesumus Domine*, waarin om de voorspraak van Lambertus gevraagd wordt.

In de meeste plaatsen gaat dan de viering verder, bijvoorbeeld met een reeks gebeden of met een misviering.¹⁹¹³ Na het verlaten van de bezochte kerk wordt dan de processie weer vervolgd. In enkele plaatsen wordt de viering echter tijdens het bezoek aan de kerk beëindigd omdat er daarna een maaltijd of iets dergelijks plaatsvindt.¹⁹¹⁴ Ook in Neeritter is dat het geval. Volgens *Officia Propria* gebeurt daar het volgende. Na de oratie zegt de officiant het *Pater noster*. Daarna staat hij op, zegt *Adiutorium nostrum in nomine*, etc. en geeft de zegen. Vooral door de zegen is het voor iedereen duidelijk dat de viering in de kerk van Neeritter is afgelopen. Het beëindigen van de viering op deze wijze is verder in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen maar dat kan ook zijn omdat een dergelijke afsluiting zo gebruikelijk is, dat men het niet nodig vindt om ze expliciet te vermelden. In Thorn is de afsluiting van (een deel van) de processie met het *Pater noster* en de zegen niet alleen gebruikelijk op de Kruisdagen en Marcus maar ook op Sacramentsdag en Theophoria.¹⁹¹⁵

Na de zegen gaat men naar buiten terwijl de antifoon *Sancti tui Domine*¹⁹¹⁶ drie maal wordt gezongen.¹⁹¹⁷ Het zingen van een antifoon bij het verlaten van de kerk, duidt erop dat men de kerk uitgaat op een geordende wijze, namelijk met de gebruikelijke processieopstelling en waarschijnlijk wordt de antifoon om louter praktische redenen drie maal gezongen: één maal zingen is te kort om de uittocht van de processie helemaal met zang te begeleiden.

Voor de ingang van de kerk staat de rentmeester van het kapittel (*reddituarius*) of een ander die zijn taak waarneemt. Hij geeft aan de dames, de kanunniken en de officiant ieder vier witte broden. De priesters, de roededragers, de mannen die het beeld van Maria dragen en de leerlingen die de vanen dragen, krijgen ieder twee broden. *Officia Propria* zegt niet wat er na het uitdelen van de broden gebeurt maar het lijkt onwaarschijnlijk dat men de broden alleen maar in ontvangst neemt en er niet van

¹⁹¹² Habets (1867), 268.

¹⁹¹³ Men vervolgt met gebeden in bijvoorbeeld Leuven (LO Leuven/Anderlecht, 110) en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht (LO Maastricht-OLV, 83). In bijvoorbeeld Arras (LO Arras, 187) en het Cassiussticht in Bonn (LO Bonn-Cassius (2), 255) gaat men verder met een misviering.

¹⁹¹⁴ Zie LO Essen, 86; LO Gerresheim, 206, LO Keulen-Ursula, 129, noot 33. Andere plaatsen waar men een dergelijk gebruik kent, staan vermeld in Bärsch (1997), 279, noot 80.

¹⁹¹⁵ Op die twee dagen wordt de zegen gegeven met het Allerheiligste.

¹⁹¹⁶ CAO 4736 *De sanctis T.P.*

¹⁹¹⁷ Het zingen van deze antifoon bij het verlaten van de bezochte kerk wordt ook vermeld in LO Maastricht-OLV, 83.

gebruikt. Vermoedelijk is er een pauze gehouden en heeft er een maaltijd plaatsgevonden, zoals dat ook in enkele andere plaatsen gebruikelijk is na de viering in de bezochte kerk.¹⁹¹⁸ Dat verklaart ook waarom men daarna zonder de gebruikelijke processieordening en zonder gezang terugkeert naar Thorn.¹⁹¹⁹

Wanneer men teruggekomen is in Thorn, wordt de processie opnieuw geformeerd en zingt men *Christus resurgens*, een antifoon uit de paastijd. De rector van de school geeft het incipit. Dat duidt er op dat de antifoon door de clerus of door de clerus en de dames gezamenlijk wordt gezongen. Deze antifoon is als gezang tijdens de processies op de Kruisdagen in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen.¹⁹²⁰

Zodra men bij de abdijkerk is aangekomen, zingt de cantrix het *Regina coeli* terwijl men de kerk ingaat.¹⁹²¹ Dan zegt de officiant knielend voor het altaar van Georgius het versikel *In omni tribulatione* en de oratie *Prosit nobis quaesumus* waarin de voorspraak wordt gevraagd van Maria, de patroonheilige van de abdijkerk. Na de oratie zegt hij het *Pater noster* en daarna geeft hij de zegen, waarmee de viering wordt besloten. Het beëindigen van de viering in de abdijkerk gebeurt dus op dezelfde wijze als eerder in de kerk van Neeritter.

4.8.4 De processiegezangen

Tijdens het eerste deel van de processies wordt een groot aantal gezangen uitgevoerd. Terwijl de processie de abdijkerk verlaat zingen de dames de antifonen *Surgite sancti Dei*, *De Iherusalem exeunt reliquiae* en *Cum iuconditate*. Ook uit andere plaatsen is bekend dat men de processie begint met deze antifonen.¹⁹²² Daarna volgt er in *Officia Propria* een reeks van dertien responsoria. Het is geen willekeurige verzameling: hun inhoud en volgorde komt overeen met de thematische volgordestructuur van heiligen in litanieën.¹⁹²³ Zie Schema 22. Het zingen van een aantal van dergelijke responsoria tijdens het eerste gedeelte van de processie is ook in enkele andere plaatsen de gewoonte.¹⁹²⁴

¹⁹¹⁸ Zie noot 1914. Ook na de Theopheriaprocessie keert men zonder processie-opstelling naar Thorn terug. Zie § 4.11.4.

¹⁹¹⁹ Ook in Essen (LO Essen, 86; Bärsch (1997), 279) en Gerresheim (LO Gerresheim, 207) keert men zonder processieordening terug naar de eigen kerk.

¹⁹²⁰ Eén attestatie ervan wordt vermeld in Bärsch (1997), 280, noot 88.

¹⁹²¹ In Essen zingt men het *Regina coeli* als de processie zich opnieuw geformeerd heeft. (LO Essen, 82, 86; Bärsch (1997), 280). In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht zingt men het *Regina coeli* als men teruggekeerd is in het koor (LO Maastricht-OLV, 83 en 327).

¹⁹²² LO Bonn-Cassius (1), 176; LO Tongeren, 199. Vaak wordt *Surgite sancti Dei* vermeld zonder dat de volgende antifonen worden gespecificeerd, bijvoorbeeld in LO Leuven/Anderlecht, 110 (Leuven). Zie Bärsch (1997), 273, noot 48 voor een specificatie van andere bronnen.

¹⁹²³ Cf. Peters (1952), 49 en Bärsch (1997), 275.

¹⁹²⁴ LO Bonn-Cassius (2), 256; LO Essen, 82 en 85; LO Maastricht-OLV, 83. In veel andere plaatsen zingt men tijdens het eerste deel van de processie de boetepsalmen of een gedeelte uit het psalterium. Zie Bärsch (1997), 275, noot 62 voor een specificatie van de bronnen.

Responsorium	Litanie	Thema	Uitvoering
<i>Summae Trinitati</i>		Drievuldigheid	dames
<i>Faelix namque</i>	<i>Sancta Maria</i>	Maria	dames
<i>Christi virgo dilectissima*</i>		Maria	dames
<i>Te sanctum Dominum</i>	<i>Sancte Michael</i>	Michael	leerlingen
<i>Inter natos mulierum*</i>	<i>Sancte Ioannes</i>	Johannes de Doper	dames
<i>Cives apostolorum*</i> ¹⁹²⁵	<i>Omnes apostoli</i>	apostelen	priesters
<i>Isti sunt sancti*</i>	<i>Sancti martyres</i>	martelaren	priesters
<i>Tradiderunt corpora sua*</i>		martelaren	priesters
<i>Sint lumbi vestri</i>	<i>Sancti confessores</i>	belijders	priesters
<i>Regnum mundi</i>	<i>Sanctae virgines</i>	maagden	dames
<i>Tua sunt haec</i>	<i>Omnes sancti</i>	alle heiligen	leerlingen
<i>Tua est potentia*</i>		vrede	?
<i>Emendemus in melius*</i>		vergeving van zonden	?

Schema 22: De volgorde van de responsoria

Toelichting bij het schema:

In de eerste kolom staan de responsoria in de volgorde van *Officia Propria*. Een zestal wordt in Thorn ook op een of meer andere feesten gezongen maar de overige worden alleen voor de Kruisdagen en Marcus vermeld. Die zijn gemarkeerd met een asterix (*). In de tweede kolom staat een excerpt van de heiligenreeks in de litanie *Kyrie eleison Christe eleison* die in Thorn wordt gezongen op de eerste Kruisdag.¹⁹²⁶ De derde kolom laat de thematische volgorde zien. In de vierde kolom staat vermeld door wie het betreffende responsorium wordt gezongen.

De individuele heiligen ter ere van wie een responsorium wordt gezongen, nemen in Thorn een bijzondere plaats in: Maria is de patrones van de abdijkerk, Michael is de patroonheilige van de parochiekerk en het feest van Johannes de Doper wordt op een bijzondere wijze gevierd.¹⁹²⁷ De bijzondere positie van deze heiligen zou mogelijk kunnen verklaren dat ze als individuele heiligen zijn opgenomen, ware het niet dat ze ook in andere plaatsen op dezelfde wijze voorkomen in de reeks responsoria.¹⁹²⁸ *Tua est potentia* is een responsorium van de zondagen in oktober¹⁹²⁹ en *Emendemus in melius* is een responsorium van de eerste zondag van de veertigdagentijd.¹⁹³⁰ In de

¹⁹²⁵ Na het responsorium *Cives apostolorum* staat een rubriek met de volgende inhoud: “Als het feest van de Uitzending der Apostelen op een zondag valt, dan wordt het voorafgaande responsorium gezongen met het vers *Audi preces supplicum* tijdens de gebruikelijke zondagprocessie.” (fol. 143). Deze mededeling is nogal vreemd want dit feest, dat wordt gevierd op 15 juli, komt in *Officia Propria* niet voor. Een verklaring zou kunnen zijn dat deze rubriek een relict is van een versie uit de tijd dat het feest nog wel werd gevierd.

¹⁹²⁶ Voor de volledige tekst zie *Officia Propria*, fol. 166-170.

¹⁹²⁷ Zie § 4.12.2.3.

¹⁹²⁸ Zie noot 1924.

¹⁹²⁹ CAO 7793, “De Machabaeis”.

¹⁹³⁰ CAO 6653.

andere plaatsen waar tijdens de processie responsoria worden gezongen,¹⁹³¹ komen deze twee niet voor.

Zoals de vierde kolom in Schema 22 laat zien, worden de responsoria in afwisseling gezongen door de dames, de priesters en de leerlingen.¹⁹³² Alleen bij de laatste twee responsoria vermeldt *Officia Propria* niet door wie ze gezongen worden. Deze verdeling van de zang is niet willekeurig: de drie responsoria betreffende vrouwelijke heiligen worden door de dames gezongen. In totaal zingen ze vijf van de dertien responsoria. Het is daarmee duidelijk dat de dames een substantieel aandeel hebben in het verzorgen van de zang tijdens deze processies. Dat is van geen ander damessticht bekend.¹⁹³³

Na de responsoria volgt de reeks: antifoon *Medere sancte Medarde*, versikel *Ora pro nobis, beate Medarde* en oratie *Propitiare, quaesumus, Domine* waarin om de voorspraak van Medardus wordt gevraagd (voortaan Medardusreeks). Medardus is al eerder ter sprake gekomen.¹⁹³⁴ Het altaar van Antonius in de abdijkerk van Thorn is tevens aan hem toegewijd en zijn feestdag wordt algemeen gevierd op 8 juni maar omdat *Officia Propria* voor de periode van 14 mei tot en met 23 juni geen feesten vermeldt, wordt ook het zijne niet genoemd. Medardus is ook de patroonheilige van de kerk in Wesseme, een plaats die binnen het grondgebied van de abdij van Thorn ligt. Op de Kruisdagen en op Marcus wordt die kerk echter niet met een processie bezocht en dit patrocinium kan dan ook in eerste instantie niet verklaren waarom Medardus een plaats heeft in de processies op die dagen.

Medardus werd ook vereerd als beschermheilige voor goed weer.¹⁹³⁵ In die hoedanigheid past hij uitstekend in de processies op de Kruisdagen en Marcus. Het afsmeken van een goede oogst is immers een van de doelstellingen van die processies. Maar daarmee is nog niet verklaard dat hij niet aan de orde komt met een responsoorium maar met de reeks antifoon-versikel-oratie. Een dergelijke reeks is gebruikelijk als opening of als afsluiting van processies en staties tijdens processies.

Zoals hiervoor is geconstateerd bij de processie naar Neeritter, wordt bij het beëindigen van het eerste deel van de processie in de bezochte kerk de reeks antifoon-versikel-oratie van de patroonheilige van die kerk gezongen. De vraag rijst dan ook of de Medardusreeks niet duidt op een vroegere situatie waarin de kerk van Wesseme wél werd bezocht op een van de Kruisdagen en waarbij deze reeks dan gezongen zou zijn bij de afsluiting van het eerste deel van de processie in de kerk van Wesseme, die Medardus als patroonheilige heeft. Daarvoor is echter – voor zover op dit moment bekend – geen enkele indicatie in de geschiedenis van de abdij van Thorn aan te wijzen en bovendien zijn er andere bezwaren tegen die veronderstelling.

¹⁹³¹ Zie noot 1924.

¹⁹³² Ook tijdens de processie van Theophoria worden deze responsoria in dezelfde volgorde gezongen. Zie § 4.11.4.

¹⁹³³ In Essen worden de responsoria in deze processies gezongen door de kanunniken en de *scolares* (LO Essen, 82).

¹⁹³⁴ Zie § 2.2.3, § 3.3.3, § 3.4.4 en § 3.4.6.4.

¹⁹³⁵ Paul Sartori, 'Medardus', in HWDA VI, kolom 63-65. Over Medardus zie ook: AASS, Junii, II, 72-105; VdS VI, Juin, 146-147; Axel Müssigbrot, 'Medardus v. Vermandois', in: BBKL, V, kolom 1150.

Officia Propria vermeldt dat alle gezangen van de processie op Marcus ook op alle Kruisdagen worden gezongen. Dat betekent dat de Medardusreeks ook gezongen wordt op de dagen waarop een kerk wordt bezocht waarvan Medardus niet de patroon is. Bovendien staat de Medardusreeks bij de processiegezangen. Daardoor kan hij niet dienen als afsluiting van het eerste deel van de processie want na de processiegezangen wordt bij het ingaan van de kerk eerst een litanie gezongen en pas daarna volgt de afsluitende reeks antifoon-versikel-oratie. De veronderstelling dat in een vroegere periode de Medarduskerk van Wessem op een van de Kruisdagen is bezocht en dat daarom de Medardusreeks als een relict in *Officia Propria* is blijven staan, mist dan ook vooralsnog iedere grond. Vanuit deze invalshoek is dan ook niet te verklaren waarom de Medardusreeks op de laatste plaats staat in de reeks processiegezangen.

Het is ongebruikelijk dat een oratie wordt gezongen terwijl de processie in beweging is. Daarom blijft als mogelijke verklaring over dat er onderweg een statie wordt gehouden, waarbij de Medardusreeks wordt gezongen. Een statie 'te velde' is ook bekend van een paar andere plaatsen maar daar is ze verbonden met een speciale plaats, bijvoorbeeld een kapel.¹⁹³⁶ Mogelijk werd de statie in de processies van Thorn tevens gebruikt voor een zegening van de akkers.¹⁹³⁷

4.8.5 De tweede Kruisdag (*Feria III*)

Op dinsdag gaat men naar Kessenich. De viering is vrijwel gelijk aan die op de voorgaande maandag. Op de heenweg zingt men alles op dezelfde manier en in dezelfde volgorde als op de voorgaande dag maar wanneer men de kerk binnengaat, wordt de litanie *Aufer a nobis* gezongen. *Sancte Martine*, de aanroeping van de patroonheilige van de kerk van Kessenich wordt tweemaal gezongen en dan betreden de dames het koor. Na afloop van de litanie knielt iedereen en geeft de rector van de school het incipit van de antifoon van de patroon van de kerk: *O beatum virum*. Na deze antifoon zingt de officiant het vers *Ora pro nobis* en de oratie *Deus qui conspicis*, waarin om de voorspraak van Martinus wordt gevraagd. Dit ritueel is dus gelijk aan dat van de vorige dag, alleen betreft het hier een andere patroonheilige. Daarna gebeurt alles en wordt alles gezongen zoals op de vorige dag maar op deze dag moet de beheerder van de presentiegelden (*magister praesentiarum*) voor de witte broden zorgen.

4.8.6 De derde Kruisdag (*Feria IV*)

Zoals hierboven al besproken is, wordt op de eerste twee Kruisdagen de mis gevierd in de abdijkerk en bij het bezoek aan een andere kerk tijdens de processie vindt er geen tweede misviering plaats. Op de derde Kruisdag wordt de hoogmis echter niet in de abdijkerk gezongen maar pas later in de kerk van Ittervoort die men tijdens de processie bezoekt. Op deze dag komen de dames dan ook niet zoals op de vorige twee

¹⁹³⁶ LO Essen, 85; LO Maastricht-OLV, 85 en 328; LO Tongeren, 200 en 2004. Cf. Bärsch (1997), 276, noot 66.

¹⁹³⁷ Cf. Monna (1988), 101.

dagen na de mis maar na de noon naar het midden van de abdijkerk voor de opening van de processie.

Met betrekking tot de misviering op de Kruisdagen zijn de gebruiken verschillend. In sommige plaatsen wordt er twee keer een mis gevierd: eerst een in de eigen kerk voorafgaand aan de processie en daarna een in de kerk of een van de kerken die men tijdens de processie bezoekt.¹⁹³⁸ In andere plaatsen vindt er maar één misviering plaats. Die wordt in enkele plaatsen gevierd in de eigen kerk voorafgaande aan de processie¹⁹³⁹ maar er zijn ook plaatsen waar men die mis viert in een kerk die tijdens de processie bezocht wordt.¹⁹⁴⁰ Deze gebruiken komen op één punt overeen: ze gelden voor alle drie de Kruisdagen. Een gebruik zoals in Thorn: de mis in de eigen kerk op de eerste twee dagen en in de bezochte kerk op de derde dag, is nergens anders aangetroffen.

Op deze derde Kruisdag wordt de processie in Thorn geopend op dezelfde wijze als die van de voorafgaande twee dagen. Ook tijdens de processie naar de kerk van Ittervoort wordt alles gezongen zoals op de voorafgaande dagen maar terwijl men die kerk binnengaat wordt de litanie *Agnus Dei* gezongen. Margaretha is de patrones van de kerk van Ittervoort en wanneer tijdens de litanie *Sancte Margaretha* gezongen wordt, gaan de dames het koor in.

Na de litanie begint meteen de hoogmis. Het is de mis *Salve sancta parens* ter ere van Maria, die verderop nader wordt behandeld. In de geraadpleegde ordinarii wordt voor de derde Kruisdag meestal de mis *Omnes gentes* van de vigilie van Hemelvaartsdag vermeld.¹⁹⁴¹ Een Mariamis is op deze dag niet aangetroffen.¹⁹⁴²

Na afloop van deze mis wordt er in het koor gelezen voor de overledenen en nadat de psalmen *Miserere* en *De Profundis* zijn beëindigd, gaat men naar buiten.¹⁹⁴³ Bij het naar buiten gaan zingen de dames de antifoon *Sancti tui Domine* zoals op de andere Kruisdagen en buiten worden weer broden uitgedeeld maar op deze dag worden ze verdeeld door de representant (*praesentarius*) van het kapittel. Na de verdeling houdt een minderbroeder uit Weert de preek. Het is opmerkelijk dat deze preek niet wordt gehouden tijdens de misviering of vóór het uitdelen van de broden maar pas na

¹⁹³⁸ LO Bonn-Cassius (2), 255-257; LO Essen, 84-87; LO Gerresheim, 206-207; LO Tongeren, 198-203.

¹⁹³⁹ LO Rouen/Avranches, 42; LO Lille, 60; LO Maastricht-OLV, 83-84; LO Utrecht-Maria, 105.

¹⁹⁴⁰ LO Arras, 187-201; LO Barking, 125-127; LO Keulen-Apostelen, 239-240; LO Keulen-Gereon, 277.

¹⁹⁴¹ Enkele ordinarii vermelden de mis *Vocem iocunditatis* van de voorafgaande zondag: LO Bamberg, 136; LO Bayeux, 159 (*missa de dominica*); LO Bonn-Cassius (2), 257; LO Keulen-Gereon, 277.

¹⁹⁴² In Sarum is er een mis *de sancta Maria* op de tweede Kruisdag (Proc Sarum, 114).

¹⁹⁴³ Gebeden voor de overledenen tijdens de Kruisdagen worden eveneens vermeld in LO Rouen/Avranches, 42. Ook in Essen wordt op alle drie de Kruisdagen gedurende de processie tijdens een statie voor de overledenen gebeden (LO Essen, 87-87; Bärsch (1997), 281 en 283).

die uitdeling.¹⁹⁴⁴ Ook van andere plaatsen is bekend dat er op de Kruisdagen een preek wordt gehouden.¹⁹⁴⁵

Na de preek gaat men naar Thorn terug. Op deze dag zingt men echter niet de antifoon *Christus resurgens* zoals op de twee vorige dagen maar de litanie *Kyrie eleison, Dominus miserere* die ook gezongen wordt op het feest van Marcus. De oudere dames verzorgen de voorzang. Na de litanie zingen de dames het *Regina coeli* bij het binnengaan van de abdijkerk en daarna wordt de viering beëindigd op dezelfde wijze als op de twee andere Kruisdagen.

4.8.7 De mis *Salve sancte parens* in de kerk van Ittervoort

In de mis *Salve sancte parens* worden er vijf oraties gebeden: de eerste van Onze Lieve Vrouw, de tweede van de patrones van de kerk van Ittervoort, St. Margaretha, de derde van de vigilie van Hemelvaart, de vierde van Pasen en de vijfde van de kerk (*ecclesiae*). In de mis wordt er geofferd en de offergaven komen ten goede aan de pastoor. Maar daar staat tegenover dat hij verplicht is aan de officiant vier witte broden te geven. Uit deze uitwisseling van gaven blijkt dat de pastoor van Ittervoort bij deze gelegenheid niet de celebrant is in zijn eigen kerk.

Dit is de enige plaats in *Officia Propria* waar alle gezangen van een mis in extenso en met muziknotatie zijn uitgeschreven. De mis wordt met twee koren gezongen door de aanwezige priesters en er zijn twee *alleluia*-verzen waarvan het eerste wordt gezongen door het ene koor en het tweede door het andere. Het is opmerkelijk dat de dames geen bijdrage leveren aan de uitvoering van de misgezangen, terwijl ze – zoals hierboven is gebleken – een flink aandeel hebben in de processiegezangen en terwijl de missen in de abdijkerk vrijwel altijd door de dames worden gezongen.

De introïtus *Salve sancte parens*, het offertorium *Recordare Virgo Mater* en de communio *Beata viscera Mariae* zijn uit het gemeenschappelijke van de Maagd Maria.¹⁹⁴⁶ *Ora pro nobis*, het eerste alleluiavers, is gewijd aan Maria. *Surrexit pastor bonus*, het tweede alleluiavers, is uit de paastijd.¹⁹⁴⁷ De sequentia komt hierna aan de orde. De tekst van de vaste gezangen: *Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus* en *Agnus Dei* is gelijk aan die in het Graduale Romanum,¹⁹⁴⁸ behoudens het volgende.

Het *Gloria* heeft een aantal interpolaties die betrekking hebben op Maria. De oorspronkelijke tekst blijft daarbij volledig gehandhaafd. In de tekst, die hieronder volgt, zijn de toevoegingen onderstreept

¹⁹⁴⁴ Ook tijdens de Theopheriaprocessie wordt er een preek gehouden maar die vindt plaats vóór de maaltijd. Zie § 4.11.4.

¹⁹⁴⁵ LO Barking, 125 en 127; LO Maastricht, 83 en 84; LO Essen, 86-87. Nog andere plaatsen worden genoemd in Bärsch (1997), 281, noot 96.

¹⁹⁴⁶ De tekst van de introïtus en die van het offertorium verschillen gedeeltelijk van de teksten in het GR; de tekst van de communio is gelijk aan die in het GR (GR 403-404, 422, 423).

¹⁹⁴⁷ Deze twee verzen staan niet in het GR.

¹⁹⁴⁸ GR resp. 710 vv., 712 vv., 769 vv. en 714 vv.

Gloria in excelsis Deo. Et in terra pax hominibus bonae voluntatis. Laudamus te. Benedicimus te. Adoramus te. Glorificamus te. Gracias agimus tibi propter magnam gloriam tuam. Domine Deus, Rex coelestis, Deus Pater omnipotens. Domine Fili unigenite, Iesu Christe. Spiritus et alme orphanorum paraclyte. Domine Deus, agnus Dei, Filius Patris. Primogenitus Mariae virginis matris. Qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Qui tollis peccata mundi, suscipe deprecationem nostram. Ad Mariae gloriam. Qui sedes ad dexteram Patris, miserere nobis. Quoniam tu solus sanctus. Mariam sanctificans. Tu solus Dominus. Mariam gubernans. Tu solus altissimus. Mariam coronans, Iesu Christe. Cum Sancto Spiritu in gloria Dei Patris. Amen.

Een dergelijke bewerking van het *Gloria* voor het gebruik in Mariamissen komt ook elders voor en is bekend vanaf de veertiende eeuw.¹⁹⁴⁹ Ook het *Sanctus* en het *Agnus Dei* hebben een kleine interpolatie: *Maria filius* volgt in het *Sanctus* na het woord *Benedictus* en in het *Agnus Dei* na het derde *Agnus Dei*.

De sequentia *Virginis Mariae laudes* is een contrafact¹⁹⁵⁰ op het bekende *Victimae paschali laudes*.¹⁹⁵¹ In Schema 23 zijn allebei de teksten ter vergelijking naast elkaar gezet. Het procedé dat bij dit contrafact gevolgd wordt, kan als volgt gekarakteriseerd worden.

- De parafrase heeft dezelfde melodie.¹⁹⁵²
- Daarmee samenhangend, worden het aantal syllaben en de ritmische structuur van de tekstregels van het origineel zoveel mogelijk gehandhaafd. Vergelijk bijvoorbeeld de eerste regel in strofe 1 *Victimae paschali laudes* – *Virginis Mariae laudes* en de tweede regel in strofe 4: *quid vidisti in via* – *virgo clemens et pia*.
- Zoals Schema 23 laat zien, is het aantal strofen gelijk aan dat in de tekst die als model dient. Ook hebben de strofen een zelfde structuur.
- Uit het model worden zoveel mogelijk woorden en liever nog hele tekstregels overgenomen. Zie bijvoorbeeld strofe 1 en strofe 6.
- Ook het rijmschema wordt zoveel mogelijk en soms zelfs volledig overgenomen. Zie bijvoorbeeld strofe 3 en strofe 6.

¹⁹⁴⁹ Dezelfde tekst staat ook in Kronenburg (1904-a), 40-41. In het Cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst wordt deze geïnterpoleerde *Gloria* gezongen vanaf het jaar 1366 (De Moor (1994), 196-197).

¹⁹⁵⁰ In de muziekwetenschap verstaat men onder een contrafact een liedtekst die geschreven is op een bestaande melodie. In de literatuurwetenschap is een gedicht een contrafact als het de vorm en bij voorkeur ook andere elementen, zoals rijmklanken, woorden, zinsneden en gedachten, overneemt van een ander gedicht. De meeste contrafacten voldoen aan allebei de definities (Grijp (1991), 23).

¹⁹⁵¹ Voor een tweetal Nederlandstalige, op Maria toegespitste bewerkingen van het *Virginis Mariae laudes* zie Kronenburg (1919), 217-218. Voor andere Maria-sequentiae zie Kronenburg (1904-a), 46-51 en 391-393.

¹⁹⁵² Van Acht (1985), 115.

- Waar mogelijk wordt de klankstructuur van een woord of soms zelfs van een hele tekstregel gehandhaafd of zo dicht mogelijk benaderd. Vergelijk bijvoorbeeld: *Victimae paschali laudes* – *Virginis Mariae laudes* in strofe 1, *immolent* – *intonent* eveneens in strofe 1 en *surrexisse* – *processisse* in strofe 7.

Victimae paschali laudes ¹⁹⁵³	Virginis Mariae laudes ¹⁹⁵⁴
1. Victimae paschali laudes immolent christiani.	Virginis Mariae laudes intonent christiani.
2. Agnus redemit oves: Christus innocens Patri reconciliavit peccatores.	Eva tristis obfuit sed Maria protulit agnum qui redemit peccatores.
3. Mors et vita duello confluxere mirando: dux vitae mortuus regnat vivus.	Mors et vita modulo convenere mirando Mariae Filius regnat vivus.
4. Dic nobis, Maria, quid vidisti in via? Sepulcrum Christi viventis et gloriam vidi resurgentis.	Dic nobis, Maria, virgo clemens et pia. Quomodo sis Mater facta et cum Filio permanes intacta.
5. Angelicos testes, sudarium et vestes: surrexit Christus, spes mea, praecedet suos in Gallilaeam.	Angelus est testis ad me missus coelestis. Processit ex me spes vera/mea ¹⁹⁵⁵ sed incredula permanet Iudaea.
6. Credendum est magis soli Mariae veraci, quam Iudaeorum turbae fallaci.	Credendum est magis soli Gabrieli forti quam Iudeorum pravae cohorti.
7. Scimus Christum surrexisse a mortuis vere. Tu nobis victor rex miserere.	Scimus Christum processisse ex Maria vere, tu nobis nate Rex, miserere. Alleluia.

Schema 23: *Victimae paschali laudes* en *Virginis Mariae laudes*

¹⁹⁵³ *Officia Propria*, fols. 105-108. Deze tekst is – afgezien van spellingverschillen – gelijk aan die in Dreves en Blume (1909), I, 147-148. De zesde strofe staat niet in het *Graduale Romanum* (GR, 198-199).

¹⁹⁵⁴ *Officia Propria*, fols. 184-185. Een versie van *Virginis Mariae laudes* die slechts in details afwijkt van die van Thorn staat in Kronenburg (1904-a), 282. Ze is overgenomen uit Utrecht, UB, ms. 401.

¹⁹⁵⁵ Achter *spes* staat een accolade en dan *mea* boven de regel en *vera* op dezelfde plaats onder de regel.

Het resultaat van dit procedé is een tekst die wat betreft zijn formele kenmerken sterk overeenkomt met de tekst die is geparafraseerd maar de nieuwe tekst heeft daarbij een ander hoofdthema gekregen: de lof voor de verrezen verlosser is vervangen door de lof voor zijn moeder.

De overeenkomsten tussen de twee teksten zijn echter niet alleen van formele aard. Ook veel inhoudelijke elementen uit het model komen weer terug, vaak als antithese of als parallel. Vergelijk bijvoorbeeld: strofe 3, regel 2: *confligere* versus *convenere* en strofe 5, regel 3: *surrexit* versus *processit ex me*. Vergelijk ook over hetzelfde thema: strofe 7, regel 1-2: *surrexisse a mortuis* versus *processisse ex Maria* en strofe 7, regel 3: *tu nobis victor* versus *tu nobis nate*. Parallel is de naam Maria in strofe 4 maar de ene is Maria Magdalena en de andere is de Moedermaagd. Parallel is ook de getuigenis van engelen in strofe 5 maar de inhoud van hun getuigenis is antithetisch. Vergelijk tenslotte strofe 2, waarin het thema van de verlossing volledig terugkomt doordat de regels 1 en 4 van het model vrijwel letterlijk worden herhaald in de regels 3 en 4 van het contrafact.

Een vergelijkbaar procedé wordt ook toegepast in een contrafact van het *Te Deum* waarbij het *Te Deum laudamus* wordt geparafraseerd tot een lofprijzing voor Maria: *Te Matrem Dei laudamus*. Deze bewerking van het *Te Deum* is bekend vanaf de twaalfde eeuw.¹⁹⁵⁶ Aangenomen mag worden dat die datering ook geldt voor de *sequentia Virginis Mariae laudes* die eveneens van elders bekend is.¹⁹⁵⁷

4.8.8 In festo sancti Marci

Op Marcus zingen de dames na de noon de hoogmis op hun koor, zoals ook op de eerste twee Kruisdagen. Daarna komen een aantal onderdelen van de viering die op dezelfde wijze verlopen als op de Kruisdagen: het openingsritueel van de processie, de reeks processiegezangen, de wijze waarop men de kerk die men bezoekt binnengaat, de afsluiting van de viering in de bezochte kerk en het verlaten van die kerk.

Specifiek voor de processie op Marcus zijn – evenals op die van de Kruisdagen – de kerk die men bezoekt, een eigen litanie bij het binnengaan van die kerk en de antifoon, versikel en oratie van de patroonheilige van de bezochte kerk bij de afsluiting van de viering in die kerk. Op Marcusdag zijn dat de litanie *Kyrie eleison, Dominus miserere*, de antifoon *Dum sacrum mysterium cerneret*, het vers *Millia millium ministrabant* met het respons *Et decies centena millia* en de oratie *Deus qui miro ordine* waarin de voorspraak wordt gevraagd van Michael, de patroonheilige van de parochiekerk van Thorn, die men op die dag bezoekt. Bij het verlaten van de kerk zingen de dames zoals op de Kruisdagen drie maal de antifoon *Sancti tui Domine*. Daarna volgt echter geen uitdeling van broden maar men gaat onder het zingen van die antifoon in processie terug naar de abdijkerk. Het binnengaan van de eigen kerk en de afsluiting van de viering zijn dan weer zoals op de Kruisdagen.

¹⁹⁵⁶ In RH staan vier versies uit verschillende bronnen (nrs. 20156-20161). Ook staat een versie in Essen, Domschatzkammer, ms. 18, fol. 69r-72r. In vertaling in het Duits staat in Unterkircher (1985), 130-132.

¹⁹⁵⁷ Ze wordt genoemd voor Utrecht in Bower (2004) op pagina 60 en 68.

De route van de processie op Marcusdag wordt slechts summier beschreven: men trekt rond Campus Putelinx, komt terug via de *gradus montis* en gaat dan over het kerkhof naar de parochiekerk. De *gradus montis* is de trap die naast de school ligt en die vanuit de Hofstraat via immuniteitspoort II uitkomt op het kerkhof.¹⁹⁵⁸

Putelinx is een bekende naam in Thorn. Hij komt voor in meerdere akten.¹⁹⁵⁹ De belangrijkste daarvan is in dit verband een akte uit het jaar 1547. Daarin wordt vermeld dat de vier kinderen van ene Johan Puytlink twee morgen akkerland in onderpand geven voor een kapitaalrente die ter beschikking is van het kapittel voor een jaarlijkse uitdeling aan zestien armen. Dat akkerland is “gelegen in het Thornsche veld aan de heerstraat *langs die lynden gaende*”.¹⁹⁶⁰ Het ligt dus in de buurt van De Linden. Dat is blijkbaar een in Thorn zeer bekende plaats: ze wordt bezocht tijdens de processie op Theopheria¹⁹⁶¹ en ze wordt als referentiepunt gebruikt om aan te duiden waar het akkerland van de familie Putelinx ligt. In een drietal ordinarii worden lindebomen eveneens genoemd als bekend punt dat men passeert of waar men een statie houdt tijdens de processies op de Kruisdagen.¹⁹⁶² De in de akte genoemde heerstraat is waarschijnlijk de vroegere Romeinse heerbaan die onder Ittervoort en langs De Linden naar Panheel loopt.¹⁹⁶³ Zie Figuur 13.

De naam Putelinx is in *Officia Propria* gekoppeld aan een stuk land in het buitengebied (*campus*) en in de akte van 1547 aan een akkerland in de buurt van De Linden, dus eveneens aan een *campus*.¹⁹⁶⁴ Zeer waarschijnlijk betreft het hetzelfde stuk land. Het ligt ruim een uur gaans van de abdij in noordelijke richting. Zie Figuur 13. Uit de akte blijkt verder een directe relatie tussen het kapittel en de familie Putelinx en vanwege het charitatieve doel van hun overeenkomst is een goede opbrengst van de *campus* in beider belang. Dat zou dan ook kunnen verklaren waarom deze *campus* is uitgekozen om daar tijdens de processie op Marcusdag te bidden voor een goede oogst.

Over de processie wordt verder alleen vermeld dat – evenals op de Kruisdagen – de officiant een reliekschrijn draagt en dat mannelijke leken het Mariabeeld dragen. De leerlingen met vaandels en de roededragers die meelopen op de Kruisdagen worden niet vermeld. De processieopstelling is dus soberder dan die op de Kruisdagen. Dat hangt mogelijk samen met de routes die worden gelopen en de kerken die worden bezocht. Op Marcusdag blijft de route in de landelijke omgeving van Thorn en men bezoekt de parochiekerk die binnen het immuniteitsgebied ligt. Op de Kruisdagen gaat men buiten het eigen dorp en bezoekt buurkerken waarvan er twee buiten het grondgebied van de abdij liggen. Dat is een minder vertrouwde omgeving. Dat zou mogelijk kunnen verklaren dat er roededragers meelopen. Wellicht wil men zich ook

¹⁹⁵⁸ Zie § 3.3.5, Figuur 10.

¹⁹⁵⁹ Habets I, de akten nr. 318 van 9 december 1436, nr. 571 van 17 december 143, nr. 582 van 30 oktober 1547 en nr. 585 van 30 november 1550.

¹⁹⁶⁰ Habets I, nr. 582.

¹⁹⁶¹ Zie § 4.11.4.

¹⁹⁶² LO Essen, 84-87; LO Maastricht-OLV, 85 en 328; LO Tongeren, 200 en 204. Cf. Bärsch (1997), 276.

¹⁹⁶³ Van Acht (1985), 52.

¹⁹⁶⁴ Ook van andere plaatsen is een processie rond een *campus* bekend: LO Essen, 81 en 87 en LO Gerresheim, 207.

naar buiten toe manifesteren als belangrijk geestelijk en wereldlijk centrum van het gebied en de roededragers zouden daarvan het symbool kunnen zijn.

Enkele bronnen vermelden wijzigingen in de viering wanneer Marcus op een zondag valt of in de paastijd.¹⁹⁶⁵ Er blijkt uit dat de grote Marcusprocessie niet gehouden wordt als Marcus op zondag valt.¹⁹⁶⁶ Wat er in dat geval wel dient te gebeuren, geeft *Officia Propria* aan met de volgende rubriek. De tekstgedeelten die daarin met een andere pen zijn toegevoegd, zijn tussen accoladen geplaatst.

[fol. 157] Si festum Marci evenerit in dominica {tunc fiet hoc modo processione finita itur ad parochialem in qua cantantur Litani[ae]. [...¹⁹⁶⁷] Sexta f[inita] descendunt domicellae ad sedilia et cantant *Vidi [aquam]*}

[fol. 158] processio circum claustra et tunc cantabit sacerdos versum cum collecta ut in Die Paschae et post *Recordamini* ut in octavis Paschae. {Canitur autem in processione *Cum Rex gloriae*.}

Naar aanleiding van de gegevens in deze rubriek kan het volgende worden vastgesteld.

- De processie volgt op de sext, zoals in Thorn gebruikelijk is op zondagen, maar de route loopt rond de abdijgebouwen (*circum claustra*).¹⁹⁶⁸ Dat correspondeert met de route op Pasen en de zon- en feestdagen in de paastijd.¹⁹⁶⁹
- De specificatie van de gezangen en de oraties is erg onvolledig maar voldoende om te concluderen dat het dezelfde gezangen en oraties zijn als die van de processie op de octaafdag van Pasen.¹⁹⁷⁰
- Na de processie gaat men naar de parochiekerk om daar de litanie te zingen. Dat is ongetwijfeld de hierboven vermelde litanie *Kyrie eleison, Dominus miserere* die wordt gezongen bij het bezoek aan de parochiekerk tijdens de processie als Marcus niet op een zondag valt.
- De rubriek vermeldt niet of na de litanie de mis wordt gevierd in de parochiekerk of in de abdijkerk.
- Gegeven het gebruik om op zondagen de grote openbare processie niet te houden, is het bijzondere van dit geheel, dat de parochiekerk en dus ook de parochianen betrokken worden bij de viering.

¹⁹⁶⁵ LO Leuven/Anderlecht, 194 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 82; Proc Sarum, 145; LO Tournai, 99; LO Utrecht-Maria, 129.

¹⁹⁶⁶ Voor Tournai wordt dat expliciet vermeld (LO Tournai, 99).

¹⁹⁶⁷ Onleesbaar woord.

¹⁹⁶⁸ Op 'gewone' zondagen is er een korte route door de kruisgang. Zie § 3.5.3.2.

¹⁹⁶⁹ Deze route komt gedetailleerd aan de orde in § 4.9.2.2.

¹⁹⁷⁰ Zie § 4.7.6.

4.8.9 Nabeschouwing en conclusies

De wijze waarop de Kruisdagen en Marcusdag worden gevierd door de dames en de clerus van de abdijkerk in Thorn komt in veel opzichten overeen met wat ook in andere plaatsen gebruikelijk is maar er zijn een viertal elementen te onderscheiden die aan de vieringen van de abdij Thorn een bijzonder en uniek karakter geven.

Het eerste element betreft de geografische ligging van de abdij Thorn en de consequenties die dat heeft voor de processies op de Kruisdagen en Marcusdag. Het is vrij algemeen gebruikelijk dat tijdens de processies op die dagen telkens één of meer kerken worden bezocht. In steden is dat geen probleem omdat elke stad van enige omvang meerdere kerken heeft die bovendien relatief dicht bij elkaar liggen. Voor het convent van de abdij van Thorn is het echter minder eenvoudig om op elk van die vier dagen een andere kerk te bezoeken omdat die abdij in een betrekkelijk kleine plaats op het platteland ligt met de parochiekerk als enige andere kerk. Die kerk wordt bezocht op Marcusdag maar voor de Kruisdagen is men aangewezen op kerkdorpen in de omgeving. Die liggen op een afstand die aanzienlijk groter is dan die tussen een stadskerk en de kerken in haar onmiddellijke omgeving. Bovendien trekt de processie daarbij door een dun of nauwelijks bevolkt gebied over wegen en paden die ongetwijfeld minder goed begaanbaar zijn geweest dan de straten in de steden. Deze factoren maken het begrijpelijk dat er na het bezoek van een kerkdorp broden worden uitgedeeld en waarschijnlijk een pauze wordt gehouden voor een maaltijd en dat men daarna zonder gezangen en zonder processie-opstelling terugkeert naar Thorn.

Daar komt nog bij dat twee van de bezochte kerken buiten het grondgebied van de abdij liggen. Wanneer en waarom de gewoonte is ontstaan om kerken te bezoeken buiten het eigen grondgebied, is tot op heden onbekend. Mogelijk hebben die oorspronkelijk samen met Thorn in één territoire gelegen maar dat verklaart niet waarom die kerken ten tijde van *Officia Propria* nog steeds worden bezocht. Daar staat tegenover dat het vaststaat, dat de gebieden waarin deze kerken en de abdij van Thorn liggen tot minstens het jaar 1500 nog als één rechtsgebied opereren. Al met al is wel duidelijk dat de landelijke ligging van de abdij en de afstanden die worden afgelegd tijdens de Kruisdagen verklaren, waarom men na het bezoek van die kerken een maaltijd houdt en zonder processie terugkeert naar Thorn.

Het tweede element bestaat uit een antifoon, een versikel en een oratie, die in *Officia Propria* bij de processiegezangen staan. Een dergelijke reeks is onder meer gebruikelijk als afsluiting van een statie en in deze reeks wordt om de voorspraak gevraagd van Medardus, die werd vereerd als beschermheilige voor goed weer. Deze plaats bij de processiegezangen en de inhoud van de reeks duiden erop dat er tijdens de processies een statie in het open veld is gehouden.

Een derde element is de plaats die de Mariaviering inneemt in de vieringen op de Kruisdagen en op Marcusdag. Tijdens de processies wordt niet alleen een Mariabeeld meegedragen, zoals ook in andere plaatsen gebruikelijk is, maar er worden onderweg twee Maria-responsoria gezongen. Als men bij de kerk aankomt die men gaat bezoeken, vestigen de dames opnieuw de aandacht op Maria door het zingen van het *Regina coeli*. Onmiddellijk daarna krijgt Maria zeer nadrukkelijk de aandacht door de manier waarop haar beeld de kerk wordt ingedragen. Het Mariabeeld en de dames wachten in het voorportaal van de kerk totdat de overige deelnemers aan de processie naar het

priesterkoor zijn getrokken. Dan pas volgt het Mariabeeld, voorafgegaan door de dames. Door deze manier van doen vindt er als het ware een nieuwe processie plaats waarin alle aandacht wordt gevestigd op het Mariabeeld. Wanneer men is teruggekeerd in Thorn, wordt het *Regina coeli* opnieuw gezongen, terwijl men de abdijkerk binnentrekt. Door dit alles is het duidelijk dat de Mariaverering een uitzonderlijk grote plaats inneemt tijdens deze processies.

Maar het hoogtepunt van die verering is de mis op de derde Kruisdag. Afwijkend van het algemene gebruik om op die dag de mis van de vigilie van Hemelvaart te vieren, wordt in de parochiekerk van Ittervoort de *Mariamis Salve sancte parens* gezongen. Daarin wordt de Maria-thematiek van deze mis bovendien op een zeer bijzondere wijze versterkt door de Maria-interpolaties in het *Gloria*, het Sanctus en het *Agnus Dei* en het *Virginis Mariae laudes*, een contrafact van de sequentia *Victimae paschali laudes*.

Het vierde element wordt gevormd door de actieve deelname van de dames aan de vieringen. Nadat ze de kleine getijden en (behalve op de derde Kruisdag) de mis hebben gezongen, zingen ze aansluitend de antifoon bij het openingsritueel van de processie. Daarna zingen ze drie antifonen aan het begin van de processie en vervolgens vijf van de dertien responsoria en het *Regina coeli*. Bij het ingaan van de kerk die men bezoekt, wordt de voorzang van de litanie verzorgd door twee dames en tenslotte worden de antifoon bij het verlaten van die kerk en de antifoon bij de afsluiting van de viering in de abdijkerk eveneens door de dames gezongen. Een dergelijk omvangrijk aandeel in de zang door de dames is van geen ander damessticht bekend en mag dan ook bijzonder heten.

4.9 HEMELVAART

Officia Propria, fol. 192-204

4.9.1 Inleiding

In het vroege christendom werden aanvankelijk zowel de hemelvaart van Christus als de komst van de Heilige Geest herdacht op de vijftigste dag na het paasfeest.¹⁹⁷¹ In de vierde eeuw begint men de hemelvaart van Christus te vieren als een afzonderlijk feest op de veertigste dag na Pasen op basis van de vermelding in Hand 1:3 dat op die dag de periode waarin Christus aan zijn leerlingen verscheen, voorbij was. Door de invoering van het feest van Hemelvaart begon een historiserend proces: men wilde de vieringen van Hemelvaart en Pinksteren op hun volgens de overlevering chronologisch juiste plaats zetten. Het gevolg was dat de innerlijke eenheid van de vijftig dagen durende paastijd geleidelijk verdween en dat de feesten van Hemelvaart en Pinksteren een toenemende mate van zelfstandigheid kregen. Hemelvaart kreeg al in de zevende eeuw een eigen vigilie en in de elfde eeuw een eigen octaaf.

Een andere factor die de eenheid van de paastijd verstoorde, was de invoering van de Kruisdagen. Die zijn bekend vanaf het einde van de vijfde eeuw en de Romeinse kerk neemt hun viering over in de negende eeuw.¹⁹⁷² Ze worden gevierd op de drie dagen voor Hemelvaart, waardoor op de woensdag de derde Kruisdag en de vigilie van Hemelvaart samenvallen met als gevolg dat de viering van die vigilie niet ten volle tot ontwikkeling is gekomen.¹⁹⁷³

De viering in Thorn van de vigilie van Hemelvaart komt overeen met het algemene beeld dat de meeste van de geraadpleegde ordinarii laten zien: op de woensdag voor Hemelvaart wordt de laatste Kruisdag gevierd en alleen de vespers en de completen zijn van Hemelvaart. Het is daarbij opvallend dat niet alleen in *Officia Propria* maar ook in de meeste ordinarii de woensdag voor Hemelvaart niet als één liturgische dag wordt behandeld: de derde Kruisdag staat bij de behandeling van de Kruisdagen en de vigilie van Hemelvaart staat bij de behandeling van Hemelvaart.

Kenmerkend voor de viering van Hemelvaartsdag in de hoge en late middeleeuwen zijn vooral de feestelijke processie voor de hoogmis, een bijzondere viering van de noon en scenische representaties van de hemelvaart van Christus. De processie op Hemelvaartsdag staat door de invloed van de liturgie in Jeruzalem al vroeg in hoog aanzien en is in de middeleeuwen wijd verbreid.¹⁹⁷⁴ De hemelvaart wordt in sommige plaatsen scenisch uitgebeeld tijdens de statie op het einde van de processie voor de hoogmis en in andere plaatsen tijdens of na de noon.¹⁹⁷⁵ De scenische representaties

¹⁹⁷¹ Voor studies over de geschiedenis van Pasen en de paastijd zie § 4.7.1, noot 1703.

¹⁹⁷² Jounel (1961-b), 170.

¹⁹⁷³ Cf. Pascher (1963), 224-226.

¹⁹⁷⁴ Eisenhofer (1931) I, 557-558; Heinz (1978), 144; Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 101; Bärsch (1997), 289-290.

Na de middeleeuwen is deze processie in veel plaatsen theophorisch. Voor een specificatie van plaatsen waar de processie theophorisch is, zie Heinz (1978), 145-148.

¹⁹⁷⁵ Kurzeja in LO Trier, 154.

van de hemelvaart die plaatsvinden na de noon, hebben over het algemeen een realistisch en drama-achtig karakter.¹⁹⁷⁶ Verder zijn er veel volksgebruiken in zwang op deze feestdag.¹⁹⁷⁷

4.9.2 De processie voor de hoogmis

4.9.2.1 Oudere gebruiken

Na de terts dalen de dames naar het midden van de kerk af en dan is er een processie over het kerkhof en voor langs het huis van de familie Crenkens (*ante domum Crenkens*) gaat men om [het klooster] heen (*sic circumeundo*) en komt men via de kruisgang (*per claustrum*) binnen. Eerst zingen de dames het responsorium *Cum Rex gloriae*. Daarna zingen de priesters het responsorium *Omnis pulchritudo*. Als men gekomen is bij de trap naar de kruisgang (*gradus claustrum*), zingen de dames het responsorium *Ite in orbem* terwijl ze naar binnen gaan. Vervolgens zingt men drie verzen van *Salve festa dies*. Bij het binnengaan van de kerk wordt *Sedit Angelus* gezongen met het vers *Crucifixum* maar zonder het vers *Recordamini*. Voor het Georgiusaltaar zingt de officiant het versikel *Dicite in nationibus* met het respons *Qui Dominus regnavit* en de oratie *Solita nos, quaesumus, Domine*. Hierna wordt de hoogmis gezongen op het koor van de dames en na de mis wordt de sext gezongen.

De geraadpleegde ordinarii laten zien dat op Hemelvaartsdag in verreweg de meeste plaatsen de processie voorafgaat aan de mis, zoals op zondagen, hoewel Hemelvaart wordt gevierd op een donderdag. Bovendien is het ook op Hemelvaart in veel plaatsen de gewoonte om de mis en de daaraan voorafgaande processie onmiddellijk te laten volgen op de terts.¹⁹⁷⁸ Bij de behandeling van Pasen is echter gebleken dat in Thorn op die dag de processie niet wordt gehouden na de terts maar overeenkomstig het laatmiddeleeuwse gebruik na de sext.¹⁹⁷⁹ Ook op de Kruisdagen, Marcus en Pinksteren is dat het geval. Hemelvaart vormt echter een opvallende uitzondering: uitsluitend op die feestdag wordt de processie gehouden na de terts en wordt de sext gezongen na de hoogmis.¹⁹⁸⁰ Het is merkwaardig dat deze oudere traditie in Thorn wel is gehandhaafd op Hemelvaart maar niet op Pasen en ook niet op Pinksteren. Wellicht hangt dat samen met het feit dat het feest niet op een zondag valt en met het gegeven dat Hemelvaart in Thorn niet tot de allerhoogste feesten hoort maar een afdoende verklaring is niet gevonden.

¹⁹⁷⁶ Auf der Maur (1983), 121; Bik (1957), 192; Bärsch (1997), 287-288.

¹⁹⁷⁷ Paul Sartori, 'Himmelfahrt Christi', in: HWDA IV, kolom 16-21; Cf. Hans-Christoph Schmidt-Lauber, 'Himmelfahrtsfest', in: TRE XV, 344; Hartinger (1992), 144-145.

¹⁹⁷⁸ Voor een specificatie van plaatsen waar op Hemelvaart de processie voor de hoogmis volgt op de terts zie Bärsch (1997), 291, noot 18. In enkele plaatsen wordt op Hemelvaart – evenals op Pasen en op Pinksteren – de processie gehouden vóór de terts: LO Amiens, 308; LO Keulen-Dom, 196-199; LO Laon, 144; LO Trier, 519.

¹⁹⁷⁹ Zie § 4.7.3.

¹⁹⁸⁰ Daarmee sluit Thorn aan bij een gebruik dat al vermeld wordt door Jean d'Avranches: *Diebus omnibus, excepto jejunii tempore, sexta missam sequatur* (LO Rouen/Avranches, 17).

Bij de behandeling van de Kruisdagen is gebleken dat er volgens ongeveer de helft van de geraadpleegde ordinarii op die dagen een *aspersio* voorafgaat aan de processie.¹⁹⁸¹ Het is daarom opvallend dat voor de processie op Hemelvaart de *aspersio* maar in enkele ordinarii wordt vermeld. Dat betekent dat op deze dag in verreweg de meeste plaatsen de oudere fase in de ontwikkeling wordt gevolgd: geen *aspersio* op feestdagen die niet op een zondag vallen. Enkele ordinarii zeggen uitdrukkelijk dat er geen besprenkeling plaatsvindt en ze getuigen daarmee van een plaatselijke praktijk die de vroegere fase representeert.¹⁹⁸² Enkele ordinarii vermelden echter wel een *aspersio* en ze laten daarmee zien dat in de betreffende plaats de jongste ontwikkeling gevolgd wordt.¹⁹⁸³

In bovenstaande rubriek vermeldt *Officia Propria* geen *aspersio* maar bij andere zelfstandige processies, ook bij processies op feestdagen die niet op een zondag vallen, is er volgens *Officia Propria* wel een besprenkeling met wijwater.¹⁹⁸⁴ Daaruit kan geconcludeerd worden dat men ook in Thorn alleen op Hemelvaart de vroegere fase in de ontwikkeling handhaaft. Deze merkwaardige uitzondering wordt bevestigd doordat ook met de plaats van de processie na de terts een ouder gebruik in stand is gebleven, zoals hiervoor is besproken.

4.9.2.2 De route

De route van de processie zoals die in de rubriek beschreven wordt, geeft voldoende informatie om de route met vrij grote zekerheid nauwkeurig te bepalen. De processie gaat over het kerkhof dat aan de noordzijde van de abdijkerk ligt. Dat betekent dat men de abdijkerk verlaat via de uitgang achter in de kerk aan de noordzijde (de *porta coemeterii*, aangegeven met het cijfer 4 in Figuur 14). Als men de begraafplaats heeft verlaten, gaat men vervolgens voor langs het huis van de familie Crenkens. Van Acht neemt aan dat dat huis dicht bij de kerk staat en vermoedelijk in de Hofstraat, bij de uitgang van het kerkhof.¹⁹⁸⁵ De uitgang die Van Acht bedoelt, is immunitespoort II, de oostelijke uitgang die uitkomt op de Hofstraat (zie Figuur 14). Het is inderdaad waarschijnlijk dat die uitgang is gebruikt, omdat men alleen dan de route over het hele kerkhof kan laten lopen en ook het gedeelte van het kerkhof kan bezoeken dat is gereserveerd voor de overleden dames en dat aan de oostkant van het kerkhof ligt.¹⁹⁸⁶

¹⁹⁸¹ Zie § 4.8.3.

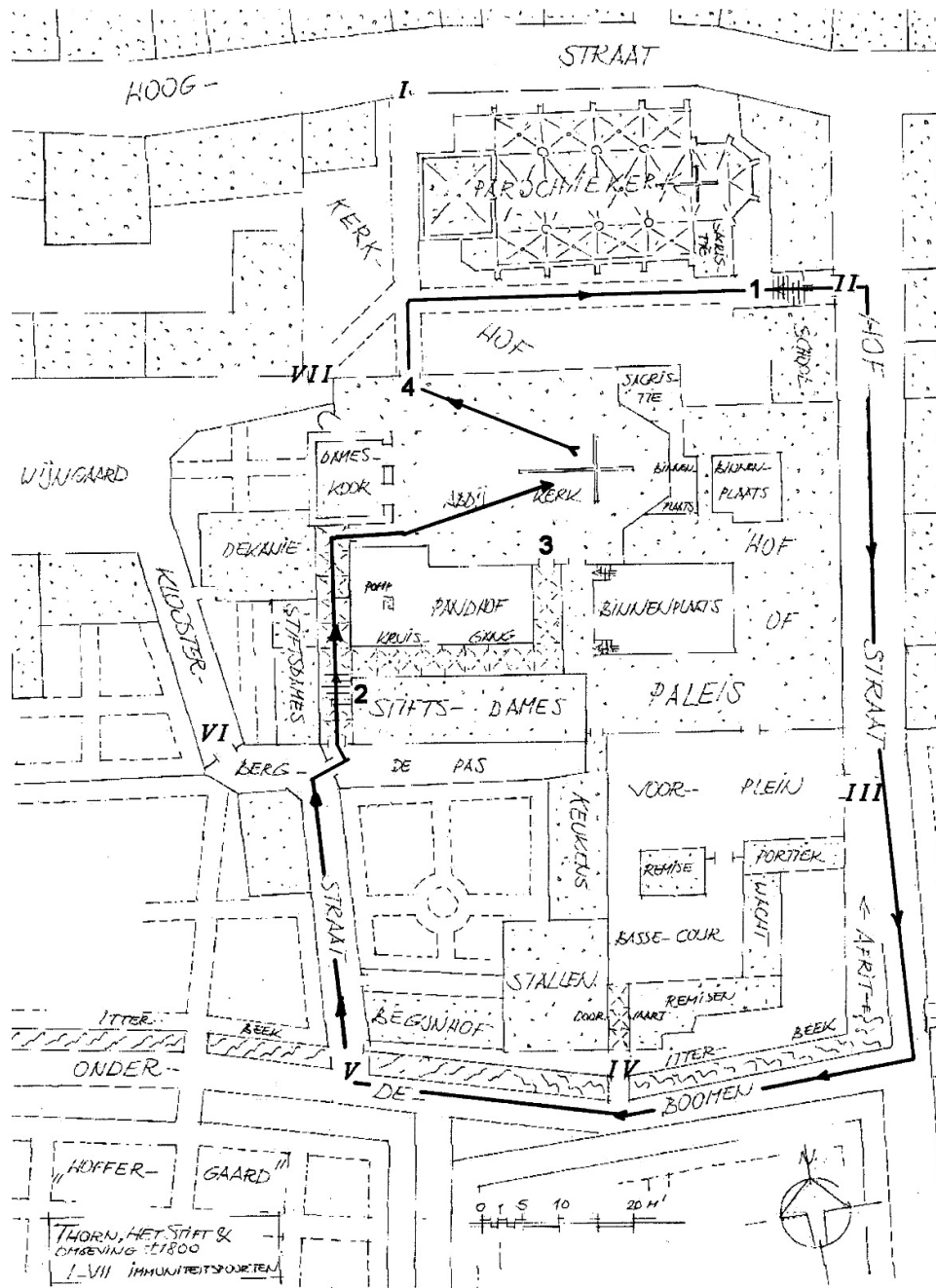
¹⁹⁸² LO Essen, 88; LO Münster-Dom, 156: *Post terciam non fit aspersio super domnos ut semper cum aliquo cantu. [...] Sed si volueris, poteris aspergere populum propter bene stare*; LO Rouen-St.-Lô, kolom 180. Cf. Bärsch (1997), 294, noot 32.

¹⁹⁸³ LO Bonn-Cassius (2), 258; LO Keulen-Apostelen, 241; LO Keulen-Dom, 198; LO Leuven/Anderlecht, 114 (Leuven); LO Maastricht-Servaas, 90; LO Sion, 453; LO Trier, 519. Cf. Bärsch (1997), 294, noot 32.

¹⁹⁸⁴ Zie § 3.5.3.

¹⁹⁸⁵ Van Acht (1985), 73, noot 3.

¹⁹⁸⁶ Zie § 3.3.5.

Figuur 14: De route van de processie voor de hoogmis op Hemelvaart

Daarna gaat men rond het immuniteitsgebied van de abdij en vervolgens komt de processie terug in de abdij via de trap naar de kruisgang (*gradus claustris*) (nummer 2 in Figuur 14) die van buiten het immuniteitsgebied alleen toegankelijk is via de Kloosterbergstraat. Na het verlaten van het kerkhof is de route dus: Hofstraat, Onder-de-boomen, immuniteitspoort V, Kloosterbergstraat, *gradus claustris*, kruisgang. Het

is waarschijnlijk dat men vervolgens de abdijkerk weer ingaat via de zuidwestelijke ingang bij het westwerk.¹⁹⁸⁷ De route loopt dan zoals ingetekend is in Figuur 14.

4.9.2.3 De route en de processiegezingen

Uit de geraadpleegde bronnen blijkt dat tijdens de processie op Hemelvaart vrijwel overal zowel één of meer gezangen uit het proprium van Pasen (vooral *Salve festa dies*)¹⁹⁸⁸ als één of meer gezangen uit het proprium van Hemelvaart (vooral *Omnis pulchritudo*)¹⁹⁸⁹ worden uitgevoerd. De reeks gezangen is echter nagenoeg per geraadpleegde bron anders, zowel wat betreft de gekozen gezangen als wat betreft hun aantal en hun volgorde. Blijkbaar is er geen gezaghebbend voorbeeld en bepaalt men op lokaal niveau de keuze en de volgorde van de gezangen. Ook de gezangen van de processie in Thorn zijn zowel wat betreft de keuze als wat betreft de volgorde in geen andere plaats aangetroffen.¹⁹⁹⁰ *Officia Propria* specificceert de gezangen en geeft bovendien bij elk gezang aan op welk punt in de route het wordt uitgevoerd.

De dames zingen de antifoon *Cum rex gloriae* terwijl men over het kerkhof trekt. De inhoud van deze antifoon en hoe die inhoud wordt gerelateerd aan het bezoek van het kerkhof, is besproken bij de behandeling van de paasnacht.¹⁹⁹¹ Ook in enkele andere plaatsen houdt men tijdens de processie voor de hoogmis op Hemelvaart een processie over het kerkhof.¹⁹⁹² Vervolgens zingen de priesters het responsorium *Omnis pulchritudo*¹⁹⁹³ uit het proprium van Hemelvaart terwijl men via de Hofstraat en Onder-de-boomen naar de kruisgang gaat. Het responsum verkondigt dat de Heer in de hemel is opgenomen en het eerste vers bevat de belofte dat hij de Heilige Geest zal zenden. Mogelijk verklaart de verkondigende aard van de twee teksten dat het responsorium niet door de dames maar door de priesters wordt gezongen. Het tweede vers wordt niet gezongen.

Als men bij de trap naar de kruisgang is aangekomen, zingen de dames het responsorium *Ite in orbem*,¹⁹⁹⁴ dat eveneens tot het proprium van Hemelvaart hoort. De tekst bevat de opdracht tot missionering uit het evangelie (Mark 16:15). Ook van dit

¹⁹⁸⁷ Via de andere ingang aan de zuidkant, de *magna porta* die uitkomt in de Lambertuskapel, komt men alleen terug in de abdijkerk na het bezoek aan het kerkhof op Allerzielen en in de paasnacht. Bovendien is het in samenhang met de inhoud en de wijze van uitvoering van de antifoon *Sedit angelus* algemeen gebruikelijk dat men achter in de kerk binnenkomt, zoals besproken is in § 4.7.3.

¹⁹⁸⁸ Voor een specificatie van de bronnen zie Bärsch (1997), 295, noot 36.

¹⁹⁸⁹ Voor een specificatie van de bronnen zie Bärsch (1997), 295, noot 34.

¹⁹⁹⁰ Dat het niet een toevalligheid voor het feest van Hemelvaart betreft, blijkt uit het feit dat ook de reeks gezangen van de processie na het bezoek aan de doopvont tijdens de vespers op Pasen in geen andere plaats is aangetroffen. Zie § 4.7.5.4.

¹⁹⁹¹ Zie § 4.6.6.

¹⁹⁹² LO Egmond, 191; LO Essen, 88; LO Lille, 62; LO Tongeren, 207.

¹⁹⁹³ CAO 7320.

¹⁹⁹⁴ CAO 7028.

responsorium wordt het tweede vers niet gezongen. Na *Ite in orbem* volgt de paashymne *Salve festa dies*¹⁹⁹⁵ maar daarvan worden slechts de eerste drie verzen gezongen en de tekst daarvan is aangepast aan het feest van Hemelvaart. Op Pasen is de tekst van de eerste drie verzen:

*Salve festa dies, toto venerabilis aevo. Qua Deus infernum vicit et astra tenet.
Ecce, renascentis testatur gratia mundi omnia cum Domino dona redisse suo.
Namque triumphanti post tristia tartara Christo undique fronde nemus gramina
flore favent.*

Voor Hemelvaart is de tekst als volgt gewijzigd. De wijzigingen zijn onderstreept.

*Salve festa dies, toto venerabilis aevo. Qua Deus in coelum scandit et astra tenet.
Ecce, ascendentis testatur gratia mundi omnia cum Domino dona redisse suo.
Namque ascendenti post tristia tartara Christo undique fronde nemus gramina
flore favent.*

Door deze aanpassingen is het thema van de verrijzenis vervangen door dat van de Hemelvaart. Met de reductie van de hymne tot drie verzen volgt Thorn een tendens die ook voor een aantal andere plaatsen wordt vermeld.¹⁹⁹⁶ Een aanpassing van de tekst voor de viering van Hemelvaart wordt in slechts enkele geraadpleegde bronnen vermeld.¹⁹⁹⁷

Terwijl men de abdijkerk weer ingaat, zingen de dames evenals op Pasen de antifoon *Sedit angelus* maar op Hemelvaart is de tekst gewijzigd. Op Pasen luidt het eerste vers: *Crucifixum in carne laudate et sepultum propter vos glorificate, resurgemtemque de morte adorete*. Op Hemelvaart is de tekst als volgt. De veranderingen zijn onderstreept. *Crucifixum in carne laudate et sepultum propter vos glorificate adscendentemque ad coelos adorete*. Daardoor is ook hier het thema van de verrijzenis vervangen door dat van de Hemelvaart. Het tweede vers (*Recordamini*), dat Christus' voorspelling van zijn dood en verrijzenis tot thema heeft, wordt op Hemelvaart achterwege gelaten. Tenslotte wordt de processie door de officiant beëindigd bij het Georgiusaltaar, zoals gebruikelijk is in Thorn. Dat gebeurt met het versikel, het respons en de oratie die in Thorn gedurende de hele paastijd gezongen worden, respectievelijk *Dicite in nationibus, Qui Dominus regnavit* en *Solita nos, quaesumus, Domine*.¹⁹⁹⁸

De processie op Hemelvaart representeert de tocht van Christus en zijn leerlingen naar de Olijfberg bij Jeruzalem, waar hij ten hemel is opgestegen (Hand 1: 9-12).¹⁹⁹⁹ Deze representatie wint aan realisme wanneer de processie naar een hoger gelegen

¹⁹⁹⁵ Dreves en Blume I (1909), 39.

¹⁹⁹⁶ Voor Hemelvaart wordt die inkrimping vermeld in LO Maastricht-OLV, 87 en LO Tongeren, 207. Cf. Weber (1987), 259. Op Pasen zingt men in Thorn alle verzen maar ook op die dag wordt de hymne in een aantal plaatsen ingekort. Zie Bärsch (1997), 251, noot 56 voor een specificatie.

¹⁹⁹⁷ LO Barking, 128, LO Rheinau, 164. In Sarum en York is de hymne in zijn geheel vervangen door een nieuwe tekst die aangeduid wordt met *prosa*. Het is een contrafact op de melodie van *Salve festa dies* (Proc Sarum, 122-123 en Proc York, 186).

¹⁹⁹⁸ Zie § 4.7.6.

¹⁹⁹⁹ Eisenhofer (1932) I, 558; Krause (1987), 285, noot 17a.

kerk of kapel gaat, zoals in enkele plaatsen gebruikelijk is.²⁰⁰⁰ Gaat men in Thorn ook naar een hogere plaats? Uit de geografische situatie van de abdij van Thorn, zoals die blijkt uit Figuur 14 en zoals die heden ten dage nog is waar te nemen, blijkt dat Onderde-boomen het laagste stuk is in de route omdat die straat naast de Itterbeek ligt. Daardoor is het duidelijk dat de trap bij immuniteitspoort II (*gradus montis*) afloopt van het kerkhof naar de Hofstraat²⁰⁰¹ en dat de trap naar de kruisgang (*gradus claustris*) in de richting van de kruisgang oploopt. Dat betekent dat ook in Thorn de processie naar een hoger gelegen plaats gaat. Dat heeft echter voor deze processie geen speciale betekenis want de abdijkerk staat in Thorn op het geografisch hoogste punt en dat impliceert dat ook elke andere processie die buiten het immuniteitsgebied gaat, terugkeert naar dat hogere punt.²⁰⁰² Bovendien geven de besproken gezangen van de Hemelvaartprocessie geen inhoudelijke ondersteuning aan een realistische representatie van de tocht naar de Olijfberg.

In de processie voor de hoogmis van Pasen en Hemelvaart zingt men onderweg de antifoon *Cum rex gloriae* en de hymne *Salve festa dies*. Op Hemelvaart worden daartussen bovendien de responsoria *Omnis pulchritudo* en *Ite in orbem* gezongen. Daardoor is het aantal gezangen groter maar daar staat tegenover dat van de hymne slechts drie verzen worden uitgevoerd. Dat betekent dat de totale tijdsduur en dus ook de lengte van de route op allebei de dagen ongeveer even lang zijn. Dat geldt ook voor de octaafdag van Pasen, Marcus als dat op een zondag valt, en de zondag na Hemelvaart, omdat op die dagen de processie dezelfde gezangen heeft als op Pasen. Het is daarom waarschijnlijk dat de processie voor de hoogmis op al die dagen een zelfde route volgt maar de route voor die dagen wordt in *Officia Propria* niet beschreven. Bij de behandeling van de processie op Pasen is betoogd dat het waarschijnlijk is, dat die processie begint met een tocht over het kerkhof en dat men via een ingang achter in de abdijkerk weer terugkeert.²⁰⁰³ In de routebeschrijving van de processie op Hemelvaart wordt de tocht over het kerkhof expliciet vermeld en die beschrijving geeft verder aan dat het ook op Hemelvaart waarschijnlijk is dat men terugkomt via een ingang achter in de abdijkerk. Het is daarom aannemelijk, dat de route van Hemelvaart eveneens is gelopen op Pasen en de zondagen in de paastijd, temeer omdat die routes ongeveer even lang zijn, maar zekerheid daarover valt uit de gegevens in *Officia Propria* niet af te leiden.

In veel plaatsen heeft deze processie een plechtig en feestelijk karakter.²⁰⁰⁴ Het valt daarom des te meer op dat ze in Thorn uitermate sober is. De rubriek vermeldt geen enkel teken van enige feestelijkheid: geen relieken, geen vaandels en ook geen kruis als representatie van de verzen Heer. Als deelnemers worden, behalve de officiant, alleen de dames en de priesters vermeld. Voor de duidelijkheid moet daarbij

²⁰⁰⁰ Voorbeelden daarvan worden gegeven in Heinz (1978), 154 en Bärsch (1997), 292, noot 19.

²⁰⁰¹ *In reditu adscenditur per gradus montis* (*Officia Propria*, fol. 151: terugkeer van de processie op het feest van Marcus; de onderstreping is toegevoegd).

²⁰⁰² Zie bijvoorbeeld noot 2001.

²⁰⁰³ Zie § 4.7.3.

²⁰⁰⁴ Zie bijvoorbeeld LO Bonn-Cassius (2), 258; LO Essen, 88; LO Fécamp, 275; LO Keulen-Dom, 196-198; LO Keulen-Gereon, 277. Cf. Bärsch (1997), 292, noot 21.

gezegd worden, dat het woord ‘priesters’ (*sacerdotes*) niet ook de kanunniken impliceert, omdat die niet allemaal priester zijn, zoals uit meerdere akten blijkt.²⁰⁰⁵ De kanunniken en de leerlingen en zelfs een diaken en een subdiaken worden niet genoemd.²⁰⁰⁶

Concluderend kan worden gezegd dat de processie, vergeleken met die in andere plaatsen, op een zeer sobere wijze wordt gevierd. Verder is de keuze en de volgorde van de processiegezangen niet elders aangetroffen. Het responsorium *Omnis pulchritudo* wordt door de priesters gezongen en alle andere gezangen door de dames. Van een regelmatige wisseling tussen vrouwen- en mannenstemmen zoals in het damessticht Essen²⁰⁰⁷ is dan ook geen sprake. Door deze factoren heeft deze processie een duidelijk lokaal karakter en ze laat opnieuw zien hoe belangrijk het aandeel van de dames is in de vieringen van Thorn.²⁰⁰⁸

4.9.3 De nona aurea

In een aantal plaatsen wordt in de hoge en late middeleeuwen op Hemelvaartsdag de noon feestelijk gevierd,²⁰⁰⁹ omdat men aanneemt dat de noon (het negende uur, dat wil zeggen drie uur ’s middags) het tijdstip is, waarop de hemelvaart van de Heer heeft plaatsgevonden.²⁰¹⁰ Vanwege haar feestelijk karakter wordt ze ook wel *nona aurea* genoemd.²⁰¹¹ In Thorn is het over het algemeen gebruikelijk dat de noon wordt

²⁰⁰⁵ “Johan van Edinghen, nieuw benoemd kanonik, legt den eed af; hij belooft onder meer zich binnen een jaar priester te doen wijden ...” (Habets II, akte nr. 41, van 8 juli 1579). De abdis Josina zu der Marck zal Willem Scheyffarts tot kannunik benoemen, onder andere op voorwaarde dat hij zich eerst tot diaken zal laten wijden (Habets II, akte nr. 47, van 19 december 1588). Vijf jaar later is hij nog niet tot diaken gewijd (Habets II, akte nr. 64, zonder datum, 1593).

²⁰⁰⁶ *Officia Propria* specificceert op fol. 213 wie er diaken en wie er subdiaken moet zijn op een aantal met name genoemde feesten. Hemelvaart wordt in die reeks niet vermeld.

²⁰⁰⁷ Bärsch (1997), 250.

²⁰⁰⁸ Zie bijvoorbeeld ook § 4.5.9.

²⁰⁰⁹ LO Barking, 129; Schabes (1930), 160 (Klosterneuburg); LO Zurzach, 215. In Neuss wordt de noon gevolgd door een feestelijke extraliturgische viering van de dag: in de kapittelzaal worden wijn en koeken uitgedeeld, die zijn geschonken door de abdis (Kottje (1952), 121). In Trier vindt na de noon een vergelijkbare festiviteit plaats (Kurzeja in LO Trier, 155). In Zurzach wordt tijdens de noon het moment dat Christus in de hemel is gearriveerd begroet met applaus: “Tunc cantor incipit Ant. *Dominus in templo*. Chorus complet eam. Cantor versum incipit *Omnes gentes plaudite manibus* tonans eum in modo psalmi sub tono octavo. Et tune pueri manus suas concuciant faciendo strepitum et sonum manuum. Iterum cantor *Dominus in templo*. Item cantor *Gloria patri et filio* toni octavi pueris iterum manus concucientibus. Item cantor *Dominus in templo*” (LO Zurzach, 215-216). Het applaus waarvan hier sprake is, is een niet-liturgisch gebaar in een liturgische viering. Over de liturgische gebaren en hun betekenis zie Suntrup (1978), 122-476.

²⁰¹⁰ Kurzeja in LO Trier, 154; Krause (1987), 299. Cf. A. Hollaardt, ‘Hemelvaart des Heren’, in: LitWb I, kolom 989; Weber (1987), 66.

²⁰¹¹ Kurzeja in LO Trier, 154; Auf der Maur (1983), 121.

gezongen door de dames en zonder dat ze geleid wordt door een officiant maar voor de noon op Hemelvaartsdag vermeldt *Officia Propria*:

Een of twee uur na de middagmaaltijd worden er twee klokken geluid voor de noon. De koster bereidt de hemelvaart voor in het midden van de kerk en hij dekt het Georgiusaltaar. Daar plaatst hij twee kandelaars op met kaarsen die hij kort voor de noon aansteekt. Na de noon zet hij die kandelaars op de tafel waar de hemelvaart zal plaatsvinden. Zodra allen verzameld zijn, intoneert de officiant de noon, terwijl hij, gekleed met een koorkap, voor het Georgiusaltaar staat. Ook zingt hij de oratie en het capitulum zoals dat gebruikelijk is in de vespers.

Door te zeggen dat op Hemelvaart de noon geopend wordt door de officiant en dat hij ook het capitulum en de oratie zingt, geeft *Officia Propria* aan dat deze noon wordt geleid door de officiant en daardoor feestelijker is dan wat gebruikelijk is. Verder vermeldt de rubriek dat de koster voorbereidingen moet treffen voor een scenische representatie van de hemelvaart (het *Imago*-ritueel) die na de noon zal plaatsvinden. Er blijkt uit dat een tafel die hij midden in de kerk heeft klaargezet het centrum zal zijn van dat ritueel. Het *Imago*-ritueel komt hierna uitgebreider ter sprake.

Met een ongebruikelijke vaagheid zegt *Officia Propria*: “Zodra allen verzameld zijn” (*omnibus congregatis*). Meestal wordt vermeld waar de dames zich bevinden tijdens een viering en daarbij kan dan worden aangenomen of blijkt uit de context dat de clerici aanwezig zijn op het hoogkoor. Omdat de noon door de officiant wordt geleid bij het Georgiusaltaar dat vooraan in het schip staat, is het waarschijnlijk dat de dames zich midden in de kerk bevinden, zoals ook gebruikelijk is bij een aantal andere vieringen.

Verderop zal beargumenteerd worden dat het onwaarschijnlijk is dat de clerici zich tijdens de noon en tijdens het *Imago*-ritueel in het hoogkoor bevinden. De veronderstelling is daarom dat bij het begin van de noon niet alleen de dames maar ook de clerici zich verzamelen in het midden van de kerk rond de plaats waar later een scenische representatie van de hemelvaart zal plaatsvinden. Als de scribent van *Officia Propria* veronderstelt dat iedereen dat wel weet, dan zou dat ook verklaren waarom hij zegt: “Zodra allen verzameld zijn” zonder erbij te zeggen op welke plaats.

4.9.4 Bijzondere rituelen op Hemelvaartsdag

4.9.4.1 Inleiding

De hemelvaart van Christus krijgt in de middeleeuwen in een groot aantal plaatsen extra aandacht door rituele representaties die er op verschillende manieren scenisch vorm aan geven. Die rituelen kunnen verdeeld worden in twee hoofdgroepen die nu nader worden besproken. De versie van Thorn komt aan de orde in een volgende paragraaf. Het ritueel van de eerste groep vindt plaats in aansluiting op de noon en de kern ervan bestaat uit het volgende. De officiant zingt drie maal de antifoon *Ascendo ad patrem* en heft daarbij telkens een beeld (*imago*) van Christus op.²⁰¹² Een ritueel

²⁰¹² Cf. Weber (1987), 308.

dat een dergelijke kern heeft en dat plaatsvindt tijdens of na de noon wordt in het vervolg aangeduid met “*Imago-ritueel*”.

Daarnaast is er een tweede groep. Die bestaat uit rituelen met een eenvoudige scenische setting die meestal worden uitgevoerd tijdens de statie in de kerk op het einde van de processie voor de hoogmis. Bij die rituelen staat het Kruisaltaar centraal of er wordt gebruik gemaakt van een kruis maar niet van een *imago*. In het vervolg worden deze rituelen aangeduid met “*Crux-ritueel*”. Omdat uit het vervolg zal blijken dat het *Imago-ritueel* kenmerken gemeen heeft met het *Crux-ritueel*, volgen nu eerst een paar voorbeelden uit de groep van de *Crux-rituelen*. Een voorbeeld waarin het Kruisaltaar centraal staat is het volgende.

In statione antiphona O *rex glorie*. Mox quidam de maturioribus, ad nutam cantoris ingressus, verso vultu ad conventum, percantet totam antiphonam *Non vos relinquam*. Qua finita, incipiat cantor responsorium *Te sanctum Dominum*, et sic ingrediantur.²⁰¹³

De setting is als volgt. Het convent staat in het midden van de kerk met het gezicht naar het kruis op het Kruisaltaar gericht. Een clericus van hogere rang staat met het gezicht naar het convent achter dat kruis op een hogere plaats, namelijk op het hoogkoor. Vanuit het convent gezien is dat achter het Kruisaltaar. Centrum van het geheel is daardoor het kruis dat geldt als symbool van de verrezen Heer.²⁰¹⁴

Tijdens de statie voor het Kruisaltaar wordt de antifoon *O rex glorie* gezongen waarin gevraagd wordt om de door de Vader beloofde Heilige Geest te zenden.²⁰¹⁵ De bede is rechtstreeks gericht tot de Heer, die symbolisch wordt gerepresenteerd met het kruis op het Kruisaltaar. De clericus op het hoogkoor antwoordt daarop met de antifoon *Non vos relinquam*.²⁰¹⁶ De tekst staat in de eerste persoon (“Ik zal u niet als wezen achter laten”), hij wordt begrepen als gezegd door Christus zelf en hij is gericht tot het convent. Daarbij fungeert de clericus op het hoogkoor als spreekbuis van de verrezen Christus, symbolisch aanwezig in het kruis. Het responsorium *Te sanctum Dominum* is daarop een lofprijzend antwoord (“In de hemel prijzen u alle engelen”) waarmee het convent zich opnieuw rechtstreeks richt tot Christus.²⁰¹⁷ Er is dus een dialoog tussen het convent en Christus die wordt gerepresenteerd door het kruis. Door de setting staat Christus centraal en verkondigt Hij zelf zijn blijvende aanwezigheid.

²⁰¹³ LO Prémontré, 79.

²⁰¹⁴ Een soortgelijke setting is besproken bij de behandeling van de antifoon *Sedit angelus* in § 4.7.3 en er zijn meer voorbeelden van bekend. Cf. Schoenmakers (1996).

²⁰¹⁵ *O rex glorie domine virtutum qui triumphator hodie super omnes caelos ascendisti ne derelinquas nos orphanos sed mitte promissum patris in nos spiritum veritatis alleluia* (CAO 4079).

²⁰¹⁶ *Non vos relinquam orphanos alleluia vado et venio ad vos alleluia et gaudebit cor vestrum alleluia* (CAO 3941).

²⁰¹⁷ *R/. Te sanctum dominum in excelsis laudant omnes angeli dicentes Te decet laus et honor domine. Vl. Cherubim quoque et seraphim Sanctus proclamant et omnis caelicus ordo dicens* (CAO 7757).

De setting is daardoor niet een representatie van de historische gebeurtenis van de hemelvaart maar van het perspectief dat die gebeurtenis heeft voor de gelovigen.²⁰¹⁸

Het volgende fragment is een voorbeeld van een *Crux*-ritueel waarin een kruis wordt gebruikt.

In reditu fit statio in medio monasterii et imponitur responsorium *Ite in orbem* cum suo versu, sine *Gloria Patri*. Quo dicto duo sacerdotes levant crucem in altum et cantant alta voce *Ascendo ad patrem meum*. Tunc duo scolares respondent *Sic veniet*. Quo dicto chorus clamat ymnum *Nunc in excelsis, Corda tu sursum, Hoc pater tecum*.²⁰¹⁹

Het fragment zegt over de setting alleen dat het convent zich midden in de kerk bevindt en dat twee priesters een kruis opheffen. Uit een vergelijking met andere versies kan worden afgeleid dat het waarschijnlijk is dat de twee priesters op de trappen van het hoogkoor of in het hoogkoor staan en dat ook de twee *scolares* op een verhoogde plaats staan.²⁰²⁰

In het midden van de kerk zingt het convent het responsorium *Ite in orbem*.²⁰²¹ De tekst bevat Jezus' opdracht tot missionering uit Mark 16: 15. Daarna heffen twee priesters een kruis in de hoogte terwijl ze de antifoon *Ascendo ad patrem meum* zingen.²⁰²² Vervolgens zingen twee *scolares* de antifoon *Sic veniet*.²⁰²³ Het is de belofte van de terugkeer die engelen verkondigen nadat Jezus ten hemel is opgestegen (Hand 1: 11).

De *scolares* zijn de representanten van de engelen en evenals in het hierboven besproken *Crux*-ritueel wordt Christus op symbolische wijze gerepresenteerd door het kruis en zijn de priesters zijn spreekbuis. De tekst van de antifoon *Ascendo* geldt als een weergave van de woorden die Christus zegt als Hij ten hemel opstijgt en het opheffen van het kruis is de symbolische representatie van die hemelvaart.

De kern van het ritueel is de symbolische representatie van de historische gebeurtenis van de hemelvaart. Het bijzondere daarbij is, dat niet de handeling van het opheffen van het kruis duidelijk maakt wat de betekenis is van de antifoon die daarbij wordt gezongen maar dat omgekeerd de gezongen tekst de symbolische betekenis van de handeling verklaart. In het ritueel fungeert de tekst van de antifoon *Ascendo* dan ook als een 'interne rubriek', dat wil zeggen een tekst die uitnodigt om er een rituele handeling mee te verbinden.²⁰²⁴

Een *Imago*-ritueel is uit veel plaatsen bekend maar in de tot nu toe geraadpleegde bronnen wordt het behalve in *Officia Propria* alleen vermeld voor Klosterneuburg en

²⁰¹⁸ Voor andere scenische representaties op Hemelvaartsdag waarin het Kruisaltaar centraal staat zie LO Lille, 62; LO Metz-Arnulf, 205; Weber (1987), 161 (Soissons); De Loos (1995), 211 (Zutphen).

²⁰¹⁹ LO Münster-Dom, 197.

²⁰²⁰ Cf. LO Essen, 89; LO Keulen-Ursula, 130; Weber (1987), 164 (Münster-Jacobus); Weber (1987), 181-182 (Münster-Dom 2).

²⁰²¹ CAO 7028.

²⁰²² *Ascendo ad patrem meum et patrem vestrum deum meum et deum vestrum, alleluia* (CAO 1493).

²⁰²³ CAO 4925.

²⁰²⁴ MacGregor (1992), 393.

de dom van Utrecht.²⁰²⁵ Wel wordt in een aantal van die bronnen een *Crux*-ritueel vermeld. Zoals verderop zal blijken, is het kenmerkend voor het *Imago*-ritueel dat in veel versies de hemelvaart op een zeer realistische wijze wordt gerepresenteerd. De *Crux*-rituelen zijn echter symbolisch van aard, zoals hierboven is gebleken. Daardoor bieden ze onvoldoende informatie om te kunnen bepalen welke plaats het *Imago*-ritueel van Thorn inneemt in het geheel van de bijzondere rituelen op Hemelvaartsdag. Om die plaats te kunnen bepalen, is het nodig het eerder begrensde corpus van geraadpleegde bronnen²⁰²⁶ ad hoc uit te breiden met een corpus van geëditeerde versies van het *Imago*-ritueel. Daartoe is gebruik gemaakt van bestaande edities.

Van de versies die Weber heeft geëditeerd²⁰²⁷ zijn uitsluitend die versies in het corpus opgenomen, die de oorspronkelijke tekst of een vertaling of parafrase daarvan bevatten uit een aan de liturgische praktijk gerelateerde bron waarvan de plaats van herkomst en de datering bekend zijn. Getuigenissen, verslagen, commentaren en reconstructies van *Imago*-rituelen zijn achterwege gelaten, omdat niet geverifieerd kon worden of hun gegevens de correcte weergave zijn van een oorspronkelijke liturgische bron. Ook versies uit de negentiende eeuw en later zijn niet opgenomen omdat het damessticht Thorn op het einde van de achttiende eeuw is opgeheven.

Schema 24 geeft een overzicht van de geraadpleegde versies van het *Imago*-ritueel. In de eerste kolom staat de plaats van herkomst. In de tweede kolom staat de datering van de betreffende bron, conform de specificatie daarvan in de edities die vermeld zijn in kolom 3. In het vervolg wordt naar een versie verwezen met de naam van de plaats van herkomst, gevolgd door de datering tussen ronde haken.

De in Schema 24 opgenomen versies van het *Imago*-ritueel vertonen op veel punten verschillen en varianten. Elke versie heeft eigen, unieke elementen en op meerdere punten zijn de verschillen zeer groot.²⁰²⁸ Het is daarom niet mogelijk een enigszins gedetailleerde beschrijving van het ritueel te geven die voor elke versie geldt of om een van de versies min of meer als ‘standaardversie’ te beschouwen. Daar komt nog bij dat de versies geen chronologische ontwikkeling laten zien.²⁰²⁹ vanaf de dertiende eeuw komen eenvoudige en ver ontwikkelde versies in allerlei varianten gedurende lange tijd naast elkaar voor.

Het ritueel heeft in alle versies drie delen: de inleiding, de kern en de beëindiging. Het inleidende deel bestaat over het algemeen uit een of meer gezangen en die worden in vrijwel alle versies gezongen terwijl men in processie naar de plaats gaat waar de kern van het ritueel zal plaatsvinden.²⁰³⁰ Meestal is dat midden in het schip van de kerk.

²⁰²⁵ Schabes (1930), 161 en De Groot (2011), 193.

²⁰²⁶ Zie § 1.6.

²⁰²⁷ Weber (1987), 121-200.

²⁰²⁸ Uitzondering zijn de versies van Berlijn (16de eeuw) en Halle (1532) die grotendeels letterlijk aan elkaar gelijk zijn.

²⁰²⁹ Cf Weber (1987), 88.

²⁰³⁰ In enkele plaatsen – het betreft parochiekerken – is de processie echter zeer eenvoudig: ze wordt gevormd door de officiant en zijn assistenten en soms nog een paar personen. In Brixen (1609) lopen ook twee kaarsdragers en een drager van het wierookvat mee. In Dinkelsbühl (1769) loopt de koster voorop met een vaandel. In Moosburg (1750) en St.

Plaats	Datering	Editie
Augsburg, bisdom	1487 / 1547	Weber (1987), 176-177
Bamberg	1587	Young (1933) I, 694-695; Weber (1987), 180-181
Bamberg, bisdom	1724	Weber (1987), 171-172
Berlijn	16 ^{de} eeuw	Young (1933) I, 696-697; Weber (1987), 178-179
Brixen, bisdom	1609	Weber (1987), 140-141
Chur, bisdom	1732	Weber (1987), 148-149
Diessen	vóór 1481	Krause (1987), 299, noot 33
Dinkelsbühl, St. Georg	1769	Weber (1987), 150
Halle	1532	Krause (1987), 351-352
Herzogenaurach	begin 16 ^{de} eeuw	Krause (1987), 353
Hof, St. Lorenz	1479	Weber (1987), 185-186
Ingolstadt	ca 1530 ²⁰³¹	Weber (1987), 177
Innichen	1617	Lipphardt LOO VI, 294-295; Weber (1987), 187-188
Klosterneuburg	18 ^{de} eeuw	Schabes (1930), 161; Weber (1987), 145-146
Limburg a.d. Lahn	ca 1500	Krause (1987), 352
Mainz	1701 / 1778	Weber (1987), 143-144
Meissen	1520	Krause (1987), 351
Moosburg	ca 1360 ²⁰³²	Brooks (1925), 91-96; Young I, 484-488; Weber (1987), 183-185
Moosburg, St. Kastulus	1750	Weber (1987), 170
Prüfening	ca 1489	Krause (1987), 352-353
St. Lorenz	1728	Weber (1987), 146
Taufers	1735	Weber (1987), 141

Schema 24: De geraadpleegde versies van het Imago-ritueel

De kern van het ritueel bestaat vrijwel overal uit het opheffen van een beeld van Christus terwijl de antifoon *Ascendo ad patrem* gezongen wordt. Dat beeld is het enige element dat in alle versies voorkomt. Het is geen tweedimensionale schildering of tekening maar een driedimensionale sculptuur die Christus voorstelt.²⁰³³ De aanduiding *statua Christi*²⁰³⁴ komt meerdere keren voor maar in veel bronnen wordt het beeld aangeduid met het woord *imago*, vaak met een epitheton: *imago Christi*,²⁰³⁵

Lorenz (1728) gaan twee *cooperatores* mee. In Taufers (1735) loopt de pastoor alleen naar het beeld.

²⁰³¹ Tussen 1525 en 1532 (Weber (1987), 177).

²⁰³² Tussen 1359 en 1362 (Reinle (1988), 240).

²⁰³³ Krause (1987), 283.

²⁰³⁴ Mainz (1701/1778), St. Lorenz (1728) en Taufers (1735)

²⁰³⁵ Bamberg (1587), Bamberg (1724), Brixen (1609) en Chur (1732)

imago Salvatoris,²⁰³⁶ *imago ascensionis domini*,²⁰³⁷ *imago resurrectionis/resurgentis*.²⁰³⁸ Die laatste benaming is bijzonder omdat die erop duidt dat voor het *Imago*-ritueel hetzelfde beeld is gebruikt als voor de *elevatio* in de paasnacht.²⁰³⁹ Verder vertonen de kernen van de versies diversiteit en grote verschillen in gedetailleerdheid.²⁰⁴⁰ Ook de wijze waarop het ritueel wordt beëindigd, laat grote verschillen zien.²⁰⁴¹ Op een drietal uitzonderingen na vindt het ritueel plaats in aansluiting op de noon. Die uitzonderingen zijn parochiekerken waar het ritueel niet na de noon wordt gevierd maar tijdens de noon.²⁰⁴²

4.9.4.2 De versie van Thorn

Het inleidende gedeelte

Na afloop van de noon gaat de officiant naar de tafel waarop de Hemelvaart plaatsvindt en dan begint de cantrix de hymne *Hymnum canamus glorie*, die met alternerende koren gezongen wordt.

In Thorn vindt het *Imago*-ritueel plaats in aansluiting op de noon, zoals ook in de meeste andere versies van het ritueel het geval is. In een vorige paragraaf²⁰⁴³ is al gebleken dat in Thorn de kern van het ritueel zal plaatsvinden in het midden van de kerk, waar de koster al voor de noon een tafel heeft klaargezet met daarop het beeld van Christus.²⁰⁴⁴

Deze plaatselijke gewoontes komen overeen met wat elders gebruikelijk is. De kern van het ritueel vindt in vrijwel alle versies plaats in het midden van de kerk en vaak wordt ook vermeld dat er een tafel wordt gebruikt. In enkele versies heeft men die tafel een feestelijk aanzien gegeven.²⁰⁴⁵ Ook zijn er plaatsen waar het Christusbeeld is versierd of een bijzondere allure heeft.²⁰⁴⁶ In Thorn ziet de tafel er echter

²⁰³⁶ Berlijn (16de eeuw) en Moosburg (ca. 1360).

²⁰³⁷ Meissen (1520).

²⁰³⁸ Herzogenaurach (begin 16de eeuw), Ingolstadt (ca. 1530) en Prüfening (ca. 1489).

²⁰³⁹ Cf. Krause (1987), 332-334 en Reinle (1988), 237-238. Voor een aantal afbeeldingen van hemelvaartbeelden zie Krause (1987), *passim*. Voor een aantal afbeeldingen van beelden met een beschrijving ervan zie Weber (1987), 220-249. Voor een beschrijvende lijst van beelden die behouden zijn, zie Weber (1987), 209-220.

²⁰⁴⁰ Deze verschillen komen nader aan de orde in § 4.9.4.2.

²⁰⁴¹ Deze verschillen worden besproken in § 4.9.4.2.

²⁰⁴² Brixen (1609), St. Lorenz (1728) en Taufers (1735).

²⁰⁴³ § 4.9.3.

²⁰⁴⁴ Smits van Waesberghe stelt dat het een schilderij is (Smits van Waesberghe (1957), 73 en Smits van Waesberghe (1976), 459). Van Acht (1985), 67 veronderstelt “het kruisbeeld óf een afbeelding van het kruis” maar voor een schilderij of een afbeelding van een kruis is geen enkele indicatie gevonden. Cf. noot 2033 en noot 2039.

²⁰⁴⁵ In Berlijn (16de eeuw) en Halle (1532) is de tafel bedekt met een purperkleurig zijden kleed en bij iedere hoek staan een kaars, een vaandel en een wierookvat. In Brixen (1609) en Klosterneuburg (18de eeuw) is de tafel versierd met bloemen.

²⁰⁴⁶ Limburg a.d. Lahn (ca. 1500). In Halle (1532) is het Christusbeeld van zilver of verzilverd (*argenteus*).

sober uit. Ze zal keurig gedekt zijn op een wijze zoals die bij een altaar gebruikelijk is maar verder staat er alleen het Christusbeeld op met daarnaast twee brandende kaarsen die de koster er na afloop van de noon op heeft gezet.

In verreweg de meeste plaatsen staat het beeld daar al klaar maar in enkele plaatsen wordt het meegevoerd in de processie waarmee men naar het midden van de kerk trekt.²⁰⁴⁷ Die processie wordt in vrijwel alle versies gehouden maar in Thorn is er geen processie. Dat hangt samen met de lokale setting. In Thorn leidt de officiant de noon terwijl hij bij het Georgiusaltaar staat. Daardoor is het waarschijnlijk dat de dames zich midden in de kerk bevinden en verderop zal duidelijk worden dat ook de clerici daar vermoedelijk zijn tijdens de noon. Deze setting verklaart waarom er in Thorn op dit moment in de viering geen processie plaatsvindt en dat de officiant zonder dat hij begeleid wordt door anderen en zonder enig ceremonieel naar de tafel in het midden van de kerk gaat.

Onmiddellijk voordat de kern van het ritueel begint, vindt er in de meeste versies een verering van het beeld van Christus plaats. In veel versies wordt het beeld bewierookt. Een andere vorm van verering die op dat moment plaatsvindt, is het zingen van een hymne als laatste gezang van de processie of op het moment dat de officiant al bij het beeld staat. Meestal is dat de hymne *Festum nunc celebre*²⁰⁴⁸ maar in Thorn wordt de hymne *Hymnum canamus gloriae* gezongen.²⁰⁴⁹ Ze bestaat uit acht strofen van vier regels zonder rijm en bezingt de hemelvaart van Christus, de aanwezigheid daarbij van de apostelen en de Maagd Maria en de boodschap van de engelen dat Hij zal terugkeren *in fine iudex omnium*. Deze hymne wordt in een aantal geraadpleegde ordinarii vermeld voor de getijden, meestal de vespers, van Hemelvaart en het octaaf daarvan.²⁰⁵⁰ Tijdens het *Imago*-ritueel wordt ze echter alleen in Thorn gezongen.

De kern van het ritueel

Als de hymne *Hymne canamus gloriae* is beëindigd, zingen de leerlingen die bij het orgel staan de antifoon *Silete, silentium habete, silentium habete*. Hierna zingt de officiant *Ascendo ad Patrem meum*, terwijl hij het beeld (*imaginem*) een weinig opheft. Dan herhalen de jongeren bij het orgel *Silete* enz. Vervolgens zingt het rechter koor het psalmvers *Benedictus Dominus*, etc. Dan zingen de jongeren opnieuw *Silete* etc. Vervolgens zingt

²⁰⁴⁷ Berlijn (16de eeuw), Halle (1532), Innichen (1617) en Meissen (1520).

²⁰⁴⁸ Dreves en Blume I (1909), 79.

²⁰⁴⁹ Alle gezangen van het *Imago*-ritueel in Thorn zijn getranscribeerd voor hedendaags gebruik door Louis Krekelberg. Ze zijn in eigen beheer uitgegeven door de Schola Cantorum van het Ward-Instituut te Roermond. Secretariaat: wjramakers@scholawardinstituut.nl.

²⁰⁵⁰ Zie bijvoorbeeld LO Besançon, 736, 738 en 761; LO Fécamp, 273, 278-279 en 282; LO Leuven/Anderlecht, 112, 114 en 116 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 86, 87, 88 en 125; LO Metz-Arnulf, 204 en 205.

De hymne *Hymnum canamus gloriae* is wijd verspreid en ze komt al voor in een elfde-eeuws handschrift uit Silos. De tekst wordt toegeschreven aan Beda Venerabilis en staat integraal in Migne, *PL*, 94, kolom 624-626. De melodie is zeer bekend en is ook vaak gebruikt voor andere teksten.

Ik dank de heren Régis de la Haye en Louis Krekelberg voor deze informatie.

Er bestaat een hymne met hetzelfde incipit (Dreves en Blume II (1909), 86-87) maar die bezingt de Doornenkroon van Christus. Ze heeft dan ook een volledig andere tekst.

de officiant *Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum* terwijl hij het beeld opheft. Dan zingt het rechter koor het volgende vers, namelijk *Gloria Patri* etc. en het linker koor antwoordt met het vers *Sicut erat*, etc. Vervolgens zingt de officiant *Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, Deum meum et Deum vestrum, alleluja* terwijl hij het beeld opnieuw opheft en wegstuurt (*imaginem elevando et dimittendo*).

Deze rubriek laat zien dat de basis van het geheel bestaat uit het drie maal zingen van de antifoon *Ascendo ad Patrem* en het daarbij telkens optillen van het beeld. Dat komt overeen met wat in nagenoeg alle versies gebruikelijk is.²⁰⁵¹ In de meeste geraadpleegde versies wordt de antifoon *Ascendo* zonder onderbreking drie maal achter elkaar gezongen maar uit bovenstaande rubriek blijkt dat in Thorn het herhalen van *Ascendo* wordt onderbroken door gezang van de jongeren en/of van het koor. Daarmee hoort Thorn tot een beperkte groep versies die met elkaar gemeen hebben dat de herhalingen van de antifoon van elkaar worden gescheiden door andere gezangen.²⁰⁵² Ook worden in een paar plaatsen de herhalingen van *Ascendo* onderbroken door een verering van het beeld van Christus maar in Thorn is dat niet het geval.²⁰⁵³

De geraadpleegde versies laten verder een groot aantal varianten zien bij de uitvoering van *Ascendo*. De voornaamste kunnen als volgt worden samengevat. Meestal wordt *Ascendo* niet door de officiant alleen gezongen maar door de officiant met nog een of twee personen, bijvoorbeeld de diaken of de diaken en de subdiaken. Daarbij is het in veel plaatsen gebruikelijk dat de antifoon bij de twee herhalingen op een steeds hogere toon wordt gezongen. Zelden wordt de antifoon door de officiant en zijn eventuele assistenten in zijn geheel gezongen maar meestal wordt het tweede deel vervolgd door het koor.

In Thorn wordt het tweede deel niet gezongen door het koor, de officiant wordt niet geassisteerd en hij zingt de eerst keer alleen *Ascendo ad Patrem meum*, de tweede keer voegt hij daaraan toe *et Patrem vestrum* en pas bij de derde keer zingt hij de antifoon in zijn geheel: *Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, Deum meum et Deum vestrum, alleluia*.²⁰⁵⁴ Deze wijze van uitvoering is een lokaal gebruik dat in geen van de andere versies is aangetroffen.

Het is opvallend dat de hemelvaart van Christus in veel versies gerepresenteerd wordt als een gebeurtenis die zich geleidelijk en langzaam voltrekt. Dat wordt vaak

²⁰⁵¹ In Innichen (1587) wordt *Ascendo* maar één maal gezongen.

²⁰⁵² Bamberg (1617), Bamberg (1724), Berlijn (16de eeuw), Halle (1532), Meissen (1520) en Moosburg (ca. 1360).

²⁰⁵³ In Berlijn (16de eeuw) en Halle (1532) staat het convent in een halve cirkel rond de tafel midden in de kerk waarop niet alleen het beeld van Christus staat maar ook beelden van de apostelen en van de Maagd Maria. Nadat *Ascendo* is gezongen, wordt het beeld van Christus rondgedragen en getoond aan iedere clericus afzonderlijk en die knielt dan voor het beeld. Ondertussen maken trompettisten of fluitspelers uit de stad muziek in de gewelven (*super testudinem*). Dit ritueel wordt herhaald na elk van de drie keer dat het *Ascendo* wordt gezongen. Na het derde *Ascendo* wordt bovendien met nog steeds muziek vanuit de gewelven het beeld door ieder gekust op de wonde van de rechtersvoet in *memoriam valedictionis iesu apostolorum et discipulorum suorum*.

²⁰⁵⁴ De melodie is uitgegeven in Krekelberg (2004), 116-117.

expressis verbis vermeld²⁰⁵⁵ maar het wordt ook gesymboliseerd door het drie maal zingen van de antifoon *Ascendo* en vooral ook door dat op een steeds hogere toon te doen. Ook de manier waarop de antifoon in Thorn wordt gezongen, kan worden gezien als een symbolisering van die geleidelijkheid.

De kern van het ritueel wordt in Thorn begonnen met *Silete, silentium habete, silentium habete*, een oproep tot stilte. Deze theatrale manier om de aandacht te trekken komt volgens Smits van Waesberghe vaak voor in teksten uit de late middeleeuwen.²⁰⁵⁶ In de geraadpleegde bronnen wordt hij echter alleen vermeld voor Moosburg (ca. 1360). In die versie wordt expliciet gezegd dat deze oproep wordt gezongen door engelen. In Thorn wordt hij gezongen door twee jongeren die bij het orgel staan, dat zich bevindt op de tweede verdieping van het westwerk. De jongeren staan dus op een hoge plaats en dat is een gebruikelijke manier om aan te geven dat ze engelen representeren.²⁰⁵⁷

Voor zover dat uit *Officia Propria* valt af te leiden, is er in Thorn geen sprake van enig geroezemoes of lawaai dat aanleiding zou zijn om tot stilte te manen. De oproep lijkt dan ook niet bedoeld om de aanwezigen stil te krijgen, of om de aandacht te vragen voor het door de officiant gezongen *Ascendo* maar eerder om duidelijk te maken dat de engelen niet pas verschijnen wanneer ze het *Viri Galilaei* zingen nadat de hemelvaart al is voltooid²⁰⁵⁸ maar dat ze al aanwezig zijn vanaf het begin van de hemelvaart. Het gegeven dat de engelen al vóór het opstijgen van het beeld aanwezig zijn, is ook uit andere versies bekend.²⁰⁵⁹

Na *Silete* zingt de officiant *Ascendo ad Patrem meum*, de beginwoorden van de antifoon *Ascendo*, die eerder op de dag al gezongen is tijdens de lauden als antifoon bij *Benedictus Dominus*, het *canticum Zachariae*.²⁰⁶⁰ In het *Imago*-ritueel volgt na het tweede *Silete* het eerste vers van dat canticum. Het wordt niet gezongen door het

²⁰⁵⁵ *moriosus* (Augsburg (1487/ 1547)), *lente* (Bamberg (1587) en Bamberg (1724)), *sensim* (Berlijn (16de eeuw) en Halle (1532)), *lentissimo motu* (Brixen (1609) en Innichen (1617)), *morose* (Diessen (vóór 1481)), *paulatim et morose* (Meissen (1520)), *tractim* (Prüfening (ca. 1489)).

²⁰⁵⁶ Smits van Waesberghe (1957), 73 zegt dat “vele tientallen van deze ‘Silete’-melodieën uit de 13^e tot 16^e eeuw (ook meerstemmig) zijn bewaard”, maar de bronnen waar hij op doelt, heeft hij niet vermeld. De melodie van Thorn is uitgegeven in Krekelberg (2004), 116-117.

²⁰⁵⁷ Cf. Young (1933) I, 485. Zie ook noot 2059.

²⁰⁵⁸ Cf. Hand 1: 9-11.

²⁰⁵⁹ In Berlijn (16de eeuw) en Halle (1532) worden engelen neergelaten om daarna samen met het beeld van Christus op te stijgen. In Innichen worden engelen vanuit de gewelven neergelaten en ze dansen als het ware rond het beeld terwijl het opstijgt (*Deinde Imago trahitur, sed lentissimo motu Angelis tripudiantibus dum elevatur Imago*). Voor een uitvoerige bespreking van Halle (1532) zie Krause (1987), 289-296.

De relatief vroege versie van Moosburg (ca. 1360) is een liturgisch drama (Young (1933) I, 488-489; cf. Krause (1987), 302-304). Daarin worden de apostelen, de Maagd Maria en twee engelen gerepresenteerd door adequaat gekostumeerde leden van het koor. Vóór de aanvang van de uitvoering komen die in processie naar de plaats waar de hemelvaart zal worden gerealiseerd. De engelen zijn dus van het begin af aanwezig.

²⁰⁶⁰ Luk 1: 68-79. De antifoon *Ascendo* is zeer oud. Als antifoon bij het canticum in de lauden staat hij al in Hartker op pag. 265.

hele koor maar alleen door de rechter koorhelft. Verderop in het ritueel wordt de doxologie gezongen en opnieuw begint daarmee de rechter koorhelft. *Officia Propria* zegt echter niet: “Dan zingt het rechter koor het vers *Gloria Patri*” maar explicieter: “het volgende vers, namelijk *Gloria Patri*” (*versum sequentem scilicet Gloria*). Daarna volgt de tekst *Gloria Patri* etc. met muzieknotatie. Dit lijkt een onbelangrijk detail maar vermoedelijk wil de scribent ermee aangeven dat niet vervolgd wordt met het tweede vers van het canticum en dat dus niet het hele canticum wordt gezongen maar alleen het eerste vers en de doxologie.²⁰⁶¹ De versies van het ritueel waarin eveneens de herhalingen van *Ascendo* gescheiden zijn door andere gezangen, geven hierover geen uitsluit.²⁰⁶²

Het drie maal opheffen van het beeld tegelijk met het zingen van *Ascendo* impliceert dat het beeld na het eerste en na het tweede *Ascendo* terug wordt gezet op de tafel maar bij de derde keer voegt de scribent van *Officia Propria* toe dat de officiant het beeld ‘wegstuurt’ (*dimittendo*) en met die toevoeging beëindigt hij de rubriek over het kerngedeelte. Het is nodig eerst na te gaan wat er op dit moment van de viering gebeurt in andere versies van het *Imago*-ritueel voordat een antwoord gezocht kan worden op de vraag wat de scribent van *Officia Propria* bedoelt met ‘wegsturen’.

In de meeste versies wordt de hemelvaart op een zeer realistische en spectaculaire wijze uitgebeeld. Het beeld is al vastgebonden of het wordt vastgebonden aan een lijn waarmee het vanuit een gat in de gewelven (in het vervolg aangeduid met “Himmelloch”)²⁰⁶³ omhoog wordt gehesen totdat het in de gewelven verdwijnt en zo aan het zicht wordt onttrokken.²⁰⁶⁴

In een aantal versies vindt dat ophijsen al plaats terwijl *Ascendo* wordt gezongen en in andere versies gebeurt het pas nadat eerst het beeld tijdens het zingen van *Ascendo* door de officiant en zijn eventuele assistenten met de hand is opgetild en weer is teruggezet. Dat houdt in dat de hemelvaart in de eerste groep op een uitsluitend realistische manier gestalte wordt gegeven maar dat in de tweede groep eerst een symbolische aanduiding plaatsvindt door het beeld met de handen op te tillen en weer neer te zetten en pas daarna een realistische representatie door het beeld aan een lijn omhoog te trekken. De louter realistische vormgeving komt wellicht meer tegemoet aan het laatmiddeleeuwse *désir de voir* maar vastgesteld kan worden dat ook de symbolische representatie van het opstijgen een duidelijk waar te nemen visualisatie

²⁰⁶¹ Daar kan aan toegevoegd worden dat het eerste vers zeer toepasselijk is in het *Imago*-ritueel maar dat de overige verzen daarin minder passen: ze hebben betrekking op de in het Oude Testament beloofde komst van de Verlosser en op Johannes de Doper, zijn wegbereider.

²⁰⁶² In Meissen (1520) worden eveneens alleen het eerste vers (*primus versus tantum*) en de doxologie gezongen maar in Berlijn (16de eeuw) en Halle (1532) zingt men het hele canticum. In Bamberg (1587) en Bamberg (1724) wordt *Benedictus Dominus* niet gezongen.

²⁰⁶³ Over de naamgeving van het gat in de gewelven en de betekenis van beschilderingen van de gewelven rondom het Himmelloch zie Krause (1987), 341-351.

²⁰⁶⁴ Voor afbeeldingen van een Christusbeeld met een ring op het hoofd waaraan een koord kan worden vastgemaakt zie Krause (1987), 280, 324, 325 en 326 en Weber (1987), 228 en 243. De gegevens uit ordinarii verklaren voor kunsthistorici de functionele betekenis van die ring. Cf. § 1.4.

is.²⁰⁶⁵ Bovendien wordt die representatie door het steeds hoger zingen van de antifoon ook op een auditief waarneembare wijze gesymboliseerd.

De essentie van het ritueel blijft in alle twee de varianten gelijk. De aanwezigheid van Christus wordt gerepresenteerd door het opstijgende beeld, de officiant is zijn spreekbuis en doordat de antifoon *Ascendo* wordt begrepen als een weergave van de woorden van Christus, geeft Christus zelf duiding aan wat er gebeurt.

Ook als het omhoog trekken van het beeld pas begint nadat *Ascendo* is gezongen, wordt het begeleid maar dat gebeurt dan op verschillende manieren: met klokge-lui,²⁰⁶⁶ met een gregoriaans gezang,²⁰⁶⁷ met een gezang in de volkstaal²⁰⁶⁸ of op een meer profane wijze met instrumentale muziek.²⁰⁶⁹ Deze varianten hebben een feestelijk en triomfaal karakter met elkaar gemeen. De aanwezigen bevinden zich daarbij midden in de kerk en ze kijken van zeer nabij naar het opstijgende beeld.²⁰⁷⁰

Nadat het beeld van Christus in de gewelven is verdwenen worden er in enkele plaatsen voorwerpen uit het Himmelloch naar beneden geworpen.²⁰⁷¹ Dit gebruik is blijkbaar omstreden want het aantal geraadpleegde versies waarin dergelijke gebruiken worden verboden is groter dan het aantal waarin ze zijn toegestaan.²⁰⁷²

De indruk zou kunnen ontstaan dat dergelijke gebruiken veelvuldig voorkomen en pas op het einde van de middeleeuwen of nog later zijn ontstaan.²⁰⁷³ Zoals eerder

²⁰⁶⁵ Weber (1987), 285 maakt onderscheid tussen “symbolisch-rituele Struktur” en “optisch-rituele Struktur”.

²⁰⁶⁶ Diessen (vóór 1481).

²⁰⁶⁷ Chur (1732) en Prüfening (ca. 1449).

²⁰⁶⁸ Bamberg (1724) en Innichen (1617).

²⁰⁶⁹ Berlijn (16de eeuw), Dinkelsbühl (1769), Halle (1532) en Ingolstadt (ca. 1530).

²⁰⁷⁰ *Ymago resurreccinonis aspectibus hominum abstrahatur* (Prüfening (ca. 1489)).

²⁰⁷¹ In Bamberg (1587) wordt vermeld dat er hosties en water worden neergelaten. Volgens het handschrift symboliseren ze de blijvende aanwezigheid van Christus in de eucharistie en door de genade van het doopsel.

In Berlijn (16de eeuw) en Halle (1532) worden eveneens hosties uitgestrooid. Tegelijk wordt er op een trommel geslagen om daarmee de donder van een onweer na te bootsen. Het is een associatie met ‘donder’-dag, de dag in de week waarop Hemelvaart wordt gevierd. Voor andere gebruiken die geassocieerd zijn met onweer zie Paul Sartori, ‘Himmelfahrt Christi’, in: HWDA IV, kolom 16-21. Cf. Weber (1987), 299 en Bärsch (1997), 300, noot 63.

In Moosburg (ca. 1360) worden hosties en allerlei bloemen omlaag gestrooid en het handschrift vermeldt daarbij dat ze respectievelijk de blijvende aanwezigheid van Christus en de gaven van de Heilige Geest symboliseren.

Cf. Kurzeja in LO Trier 155-156, noot 567; Auf der Maur (1983), 121; Bieritz (1988), 135; Schmidt-Lauber, TRE XV, 341-344; Bärsch (1997), 299, noot 62; Hartinger (1992), 144-145 en 201.

²⁰⁷² Bamberg (1724) vermeldt dat het gebruik inmiddels is verboden. Het omlaag werpen van voorwerpen wordt ook uitdrukkelijk verboden in Brixen (1609), Chur (1732), Ingolstadt (ca. 1530), waar het later weer wordt toegestaan, Innichen (1617) en Moosburg (ca. 1350).

²⁰⁷³ “Zahlreiche Bräuche begleiten das Himmelfahrtsfest seit dem Mittelalter” (Hans-Christoph Schmidt-Lauber, ‘Himmelfahrtsfest’, in: TRE XV, 344; de onderstrepingen zijn toegevoegd).

is vastgesteld, komen ze echter in de geraadpleegde ordinarii niet voor²⁰⁷⁴ en in slechts vier van de geraadpleegde versies van het *Imago*-ritueel.²⁰⁷⁵ In het corpus van Weber²⁰⁷⁶ wordt een groter aantal vermeld maar de herkomst van dat corpus is in hoofdzaak beperkt tot Duitsland, Zuid-Tirol, Oostenrijk en Zwitserland.²⁰⁷⁷ Zowel het aantal plaatsen waar deze gebruiken voorkomen als ook de geografische spreiding ervan zijn dus beperkt.

Ook zijn dergelijke gebruiken niet relatief laat ontstaan want ze blijken al rond 1300 bekend te zijn.²⁰⁷⁸ De ordinarius van Moosburg (ca. 1360) vermeldt het strooien van hosties en bloemen vanuit het Himmelloch en zegt dat de manier waarop het *Imago*-ritueel wordt gevierd al een oud gebruik is (*antiquo more sic peragitur*) maar tegelijkertijd verbiedt hij het neerlaten van zwavel, pek, water en een beeld van de duivel. Dat verbod impliceert dat dergelijke gebruiken in het midden van de veertiende eeuw al zo lang bestonden dat ze alweer verboden waren omdat ze – zoals de ordinarius van Moosburg zegt – gelach, spotternij en tumult tot gevolg hadden en zo het huis van God ontheiligden.

Geconcludeerd kan worden dat vanaf het midden van de veertiende eeuw tot ver na de middeleeuwen deze gebruiken slechts in een beperkt aantal plaatsen worden gepraktiseerd, terwijl ze in diezelfde periode in een aantal andere plaatsen verboden worden.²⁰⁷⁹ *Officia Propria* maakt geen melding van dergelijke gebruiken noch van een verbod ervan. Daarom mag worden aangenomen dat ze in Thorn nooit zijn gepraktiseerd.

Wat gebeurt er in Thorn nadat *Ascendo* voor de derde keer is gezongen, met andere woorden wat betekent *dimittendo* in concreto? De letterlijke betekenis van *dimittere* is ‘wegzenden’ maar uit een paar andere versies van het *Imago*-ritueel blijkt dat men met *dimittere* bedoelt dat het beeld wordt opgehesen vanuit het Himmelloch.²⁰⁸⁰ De vraag is dan of die speciale betekenis ook geldt in *Officia Propria*. Dat is niet onwaarschijnlijk omdat *dimittendo* alleen na het derde *Ascendo* wordt vermeld maar de ‘technische’ voorwaarde is dan wel dat er in de abdijkerk van Thorn ten tijde van *Officia Propria* een Himmelloch is.

²⁰⁷⁴ Dat bevestigt de opmerking van Bärsch dat ze in het diocees Keulen slechts sporadisch voor lijken te komen (Bärsch (1997), 299, noot 61). Cf. Van Tongeren (2007), 68, noot 53 voor wat betreft de Nederlanden.

²⁰⁷⁵ Zie noot 2071 voor een specificatie.

²⁰⁷⁶ Weber (1987), 121-200.

²⁰⁷⁷ Cf. Bärsch (1997), 300, noot 66.

²⁰⁷⁸ In een *memoria*-boek van ca. 1300 uit het sticht St. Maria im Kapitol in Keulen wordt vermeld dat er kruiden en geschenken omlaag worden geworpen (Franz II (1909), 44, noot 1).

²⁰⁷⁹ Voor attestaties en getuigenissen van het neerwerpen van voorwerpen zie Weber (1987), 112-119. Voor attestaties en getuigenissen van het omlaag gooien van een beeld van de duivel zie Weber (1987), 119-121. Cf. Kurzeja in LO Trier, 156, noot 567; Reinle (1988), 237-238; Bärsch (1997), 300, noot 65 en 66. Voor attestaties en getuigenissen van verboden zie Weber (1987), 105-106 en Kurzeja in LO Trier, 156, noot 568. Cf. Bärsch (1997), 300, noot 64.

²⁰⁸⁰ Chur (1732) en St. Lorenz (1728).

Bij de behandeling van de bouwhistorie van de abdijkerk van Thorn is gebleken dat er inderdaad in die kerk een Himmelloch is ten tijde van *Officia Propria*.²⁰⁸¹ Daarmee is aan de ‘technische’ voorwaarde voldaan om te kunnen concluderen dat *dimittere* ook in *Officia Propria* betekent dat het beeld na het zingen van het derde *Ascendo* vanuit het Himmelloch wordt opgehesen. Daarmee hoort het *Imago*-ritueel van Thorn tot de versies waarin het ophijzen van het beeld niet plaatsvindt tijdens het zingen van *Ascendo* maar pas daarna. Zoals eerder is gezegd, is het kenmerkend voor die groep dat het opstijgen op een feestelijke en triomfale wijze wordt begeleid met zang of op een andere wijze en dat men ondertussen het opstijgende beeld nakijkt.²⁰⁸² In Thorn vindt een dergelijke begeleiding niet plaats en wordt het beeld in stilte naar boven getrokken. Bovendien komt er aan het kerngedeelte van het ritueel op een abrupte wijze een einde.

Het vervolg van de viering

Na de vermelding dat de officiant het beeld ‘wegstuurt’, vervolgt *Officia Propria*:

Onmiddellijk daarna is er een processie. De officiant gaat naar het Georgiusaltaar en de koster plaatst daarop opnieuw de kandelaars. Dan begint het koor de hymne *Festum nunc celebre*, die in beurtzang gezongen wordt. Na deze hymne zingen de leerlingen bij het orgel de antifoon *Viri Galilei*. Na deze antifoon zingt het koor het responsorium *Omnis pulchritudo* en daarna wordt de antifoon *Dominus quidem Iesus* gezongen. Dan beginnen de twee leerlingen het *Gloria in excelsis Deo*. Het orgel antwoordt: *Et in terra*, het koor *Laudamus* en zo verder. Hierna begint het koor de antifoon *O rex gloriae*. Na deze antifoon begint de organist de hymne *Veni creator spiritus* en het koor antwoordt tot en met het slot. Na deze hymne zingt het koor het responsorium *Ite in orbem* en als dat afgelopen is, is ook het officie beëindigd.

Nadat het laatste *Ascendo* is gezongen, volgt er onmiddellijk een processie met als eerste gezang de hymne *Festum nunc celebre*. Die heeft weliswaar ook een feestelijk karakter maar ze is minder triomfaal dan de gezangen en andere manieren waarop in een aantal plaatsen het optrekken van het beeld wordt begeleid en doordat de hymne tijdens de processie wordt gezongen, is de aandacht niet meer primair gericht op het opstijgende beeld. Ook uit de nuchtere vermelding dat de koster de kaarsen weer van de tafel neemt en ze terugzet op het Georgiusaltaar blijkt dat de aandacht van het beeld wordt weggetrokken. Doordat onmiddellijk wordt begonnen met de processie en door de activiteit van de koster wordt de indruk gewekt dat men snel wil doorgaan met het vervolg van de viering. Wellicht wil de scribent van *Officia Propria* op deze wijze duidelijk maken dat men in Thorn afziet van de omstreden gebruiken waarmee in enkele andere plaatsen de kern van het ritueel wordt besloten.²⁰⁸³

Meestal geeft *Officia Propria* op zijn minst een globale aanduiding van de route die een processie volgt. Hier wordt daarover niets gezegd en ook wordt niet vermeld wie eraan deelnemen. Zodra de officiant voor de derde keer *Ascendo* heeft gezongen, gaat hij niet naar het hoofdaltaar maar naar het Georgiusaltaar waar hij ook stond

²⁰⁸¹ Zie § 3.3.4.

²⁰⁸² Zie § 4.9.4.2.

²⁰⁸³ Zie § 4.9.4.2, in het bijzonder noot 2071 en noot 2072.

tijdens de noon. Mede daarom is het waarschijnlijk dat de dames gedurende de hele viering in het midden van de kerk zijn. Waar bevinden zich de clerici? Zoals eerder is gezegd, is er in Thorn voorafgaand aan het kerngedeelte van het *Imago*-ritueel geen processie waarmee men naar het midden van de kerk trekt. De clerici bevinden zich dus nog op dezelfde plaats als toen begonnen werd met de noon en dat is dus het startpunt voor de processie na *Ascendo*. Als dat startpunt in het hoogkoor ligt, dan zou de processie naar het schip moeten trekken, dat wil zeggen naar de plaats waar de kern van het *Imago*-ritueel heeft plaatsgevonden. Dat is onwaarschijnlijk, omdat daar alleen nog de lege tafel staat, waar zelfs de kaarsen weer vanaf gehaald zijn. Het is daarom aannemelijk dat de clerici zich evenals de dames vanaf het begin van de viering in het midden van de kerk bevinden. De processie zou dan gevormd kunnen zijn door de clerici die van daaruit naar het hoogkoor trekken.

De geraadpleegde versies van het *Imago*-ritueel laten ook bij de wijze waarop het ritueel wordt beëindigd grote verschillen zien. In een paar versies is na het ophijzen van het beeld het ritueel beëindigd²⁰⁸⁴ of wordt het besloten met een versikel en een oratie²⁰⁸⁵ maar in de meeste versies beëindigt men de viering met de uitvoering van een of meer gezangen. In sommige versies worden die gezangen uitgevoerd bij de plaats waar de kern van het ritueel heeft plaatsgevonden maar in een aantal andere versies keert men tijdens die gezangen terug naar het hoogkoor. In een paar versies wordt er ook een lied in de volkstaal gezongen en in enkele andere eindigt men de viering met het *Te Deum* en/of het *Regina coeli*. In een aantal versies wordt de viering besloten met een preek.²⁰⁸⁶

De gezangen die worden uitgevoerd bij het beëindigen van het ritueel zijn nagenoeg per versie anders, zowel wat betreft de keuze als wat betreft hun aantal en hun volgorde. Hetzelfde is eerder geconstateerd met betrekking tot de gezangen tijdens de processie voor de hoogmis.²⁰⁸⁷ Hier kan dan ook opnieuw gezegd worden dat er blijkbaar geen gezaghebbend voorbeeld is en dat men op lokaal niveau de keuze en de volgorde van de gezangen bepaalt.

De reeks gezangen die in Thorn wordt uitgevoerd na *Ascendo* is als geheel ten opzichte van de andere versies van het *Imago*-ritueel uniek. De reeks begint met de hymne *Festum nunc celebre*²⁰⁸⁸ die in beurtzang gezongen wordt. In een aantal versies wordt die hymne gezongen in de processie die aan het *Imago*-ritueel voorafgaat maar alleen in Thorn wordt ze gezongen tijdens de processie die erna wordt gehouden. Na die hymne volgt de antifoon *Viri Galilaei*²⁰⁸⁹ die ook in een aantal andere plaatsen wordt gezongen. Volgens de geraadpleegde bronnen is het karakteristiek voor de uitvoering van deze antifoon dat hij wordt gezongen door twee jongeren (*pueri* of *iuvenes*) op een hoge plaats, waardoor gesymboliseerd wordt dat ze engelen representeren.²⁰⁹⁰ In Thorn wordt deze antifoon gezongen door leerlingen die bij het

²⁰⁸⁴ Innichen (1617).

²⁰⁸⁵ Dinkelsbühl (1769) en Moosburg (1750).

²⁰⁸⁶ Cf. Bärsch (1997), 298, noot 55 en Krause (1987), 310.

²⁰⁸⁷ Zie § 4.9.2.3.

²⁰⁸⁸ Dreves en Blume I (1909), 79.

²⁰⁸⁹ CAO 5458.

²⁰⁹⁰ Cf. noot 2057. In Berlijn (16de eeuw), Halle (1532), Bamberg (1587) en Bamberg (1724) wordt deze antifoon vanuit de gewelven boven het Himmelloch gezongen. In Hof (1479)

orgel staan op de tweede verdieping van het westwerk en die vanwege die hoge plaats eveneens de engelen representeren die na de hemelvaart aan de apostelen verschijnen en verkondigen dat Jezus in de hemel is opgenomen en dat hij zal wederkeren.²⁰⁹¹ Dan volgen het responsorium *Omnis pulchritudo* dat ook in de processie voor de hoogmis is gezongen en de antifoon *Dominus quidem Iesus*.²⁰⁹² Alleen in Thorn worden ze gezongen tijdens de beëindiging van het *Imago*-ritueel.

Opvallend en in geen andere versie aangetroffen is het *Gloria in excelsis* dat daarna volgt.²⁰⁹³ Het wordt ingezet door de leerlingen bij het orgel. Dat is zeer uitzonderlijk want het komt in *Officia Propria* verder niet voor dat een incipit door de leerlingen wordt gegeven. Zoals eerder al is gezegd, representeren ze de engelen. Daardoor krijgt dit incipit een bijzondere betekenis: met deze engelenzang (*hymnus angelicus*) wordt de aandacht gevestigd op de hemel waarheen Christus kort tevoren is vertrokken. Het gezang past daardoor uitstekend in deze reeks van gezangen. Daarna volgt de antifoon *O rex gloriae*.²⁰⁹⁴ Hij wordt in veel andere plaatsen gezongen tijdens de processie voor de hoogmis maar als gezang tijdens de beëindiging van het *Imago*-ritueel komt hij weinig voor.²⁰⁹⁵

Vervolgens wordt de Pinksterhymne *Veni creator spiritus*²⁰⁹⁶ gezongen, waarmee de aandacht pregnant wordt verlegd naar de aanstaande komst van de Heilige Geest. Dit thema komt ook in de andere versies uitdrukkelijk voor.²⁰⁹⁷ In wat bescheidener vorm komt het thema van de Heilige Geest eveneens aan de orde in meerdere gezangen uit het proprium van Hemelvaart onder andere in het responsorium *Omnis pulchritudo* en de antifoon *O rex gloriae*.²⁰⁹⁸ Evenals in enkele andere versies wordt tot besluit van de viering het responsorium *Ite in orbem* gezongen dat in Thorn ook uitgevoerd is tijdens de processie voor de hoogmis.

wordt de antifoon driemaal en op steeds hogere toon gezongen door *juvenes in alto*. In Moosburg (ca. 1360) wordt de antifoon gezongen door twee *angeli*.

²⁰⁹¹ Hand 1:10, waarvan de antifoon *Viri Galilaei* een verkorte weergave is.

²⁰⁹² CAO 2419.

²⁰⁹³ Over het *Gloria in excelsis* zie Jungmann I (1958), 446-461.

²⁰⁹⁴ CAO 4079.

²⁰⁹⁵ Behalve in Thorn ook in Meding (15de eeuw) en Meissen (1520).

²⁰⁹⁶ In *Officia Propria* heeft deze hymne een ander slotcouplet als de versie in Dreves en Blume I (1909), 80.

²⁰⁹⁷ In Herzogenaurach (begin 16de eeuw) zingt men de sequentia *Veni sancte spiritus* uit de mis van Pinksteren, waarbij na elk couplet een insertie in de landstaal volgt: *Nun piten wir den heyligen geyst*. In Brixen (1609) en Innichen (1617) zingt men *Kom heyliger Geist*. In Moosburg (ca. 1360) wordt tijdens het eerste *Ascendo* een duif neergelaten op het hoofd van het beeld van Christus en dan zingt men *Ecce spiritus in specie [columbe]*. Nadat het beeld in de gewelven is opgenomen, worden er uit het Himmelloch bloemen gestrooid die de gaven van de Heilige Geest symboliseren. Ze worden verzameld door kinderen (*paruuli pueri*) die ondertussen *Sanctus, sanctus* zingen of de sequentia *Veni sancte spiritus*.

²⁰⁹⁸ Cf. Weber (1987), 328-329.

4.9.5 Tussen Hemelvaart en Pinksteren

Op de zondag na Hemelvaart wordt in Thorn de wijding van het Johannesaltaar gevierd²⁰⁹⁹ maar de processie voor de hoogmis bevat uitsluitend de gezangen die gebruikelijk zijn op de zondagen na Pasen.²¹⁰⁰ De eerste vespers zijn van de wijdingsdag maar de tweede vespers en de overige getijden zijn die van Hemelvaart. Ze worden echter allemaal gezongen in de Johanneskapel. De in veel plaatsen gebruikelijke verschuiving van het proprium van de mis van de zondag na Hemelvaart naar feria VI en de viering van de octaafdag van Hemelvaart worden in *Officia Propria* niet vermeld.

Waarom men in Thorn de zondag na Hemelvaart heeft gekozen om de wijding van het Johannesaltaar te vieren, is niet bekend maar het heeft een merkwaardig gevolg. Volgens de geraadpleegde ordinarii is het algemeen gebruikelijk dat de processie voor de hoogmis inhoudelijk gelijk is aan die van Pasen omdat deze zondag in de paastijd valt, en is de rest van het proprium gelijk aan dat van Hemelvaart omdat deze dag in het octaaf daarvan valt. Daardoor zijn in Thorn alleen de eerste vespers van de wijdingsdag en komt op de dag zelf de viering van de altaarwijding inhoudelijk niet aan bod.

4.9.6 Nabeschouwing en conclusies

De viering van Hemelvaart rond het jaar 1600 in de abdij van Thorn komt in hoofdlijnen overeen met de manier waarop dat feest in de hoge en late middeleeuwen vrijwel algemeen wordt gevierd: de viering van de vigilie is beperkt tot de eerste vespers en de completen en de hoogtepunten van de viering van de dag zelf zijn de processie voor de hoogmis, de noon en het daarop aansluitende *Imago*-ritueel. Binnen dit algemene patroon zijn er echter ook een aantal lokale bijzonderheden.

Het is ten tijde van *Officia Propria* algemeen gebruikelijk om in de paastijd de mis te vieren na de terts in plaats van na de sext. Het is opvallend dat in Thorn dat gebruik wel wordt gevolgd op Hemelvaartsdag maar niet op Pasen. Omdat Hemelvaart een jonger feest is dan Pasen zou men eerder het omgekeerde verwachten, namelijk dat de mis zou volgen na de terts op Pasen en Pinksteren en na de sext op Hemelvaart. Ook het oude gebruik om aan de processie voor de hoogmis geen *aspersio* te laten voorafgaan op een feest dat niet op een zondag valt, is in Thorn alleen op Hemelvaartsdag gehandhaafd.

De processie voor de hoogmis is in Thorn zeer sober terwijl ze in veel plaatsen een plechtig en feestelijk karakter heeft. De keuze en de volgorde van de processiegezangen is elders niet aangetroffen en verder is het kenmerkend voor de abdij van Thorn dat verreweg de meeste van deze gezangen niet worden uitgevoerd door de clerici maar door de dames.

Het centrale deel van het *Imago*-ritueel bestaat uit het opheffen van het beeld van Christus terwijl de antifoon *Ascendo ad Patrem* wordt gezongen. Thorn heeft dat deel

²⁰⁹⁹ Die dag wordt daarom besproken bij de behandeling van de heiligenfeesten. Zie § 4.12.2.3.

²¹⁰⁰ Zie § 4.7.6.

met vrijwel alle versies gemeen maar in het ritueel zijn er ook enkele lokale bijzonderheden. Voor de aanvang van het ritueel staat de officiant in Thorn niet bij het hoofdaltaar maar bij het Georgiusaltaar vooraan in het schip en de dames en de clerici bevinden zich waarschijnlijk midden in het schip. Deze lokale bijzonderheid verklaart waarom het ritueel niet wordt voorafgegaan door een processie, zoals in vrijwel alle versies gebruikelijk is. Onmiddellijk voordat de kern van het ritueel begint, vindt er in de meeste versies op verschillende wijzen een verering van het Christusbeeld plaats. Alleen in Thorn gebeurt dat door het zingen van de hymne *Hymnum canamus gloriae*. Ook is het een lokale bijzonderheid dat de kern van het ritueel wordt begonnen met het zingen van *Silete* door twee leerlingen bij het orgel. Die representeren engelen en de oproep is waarschijnlijk niet bedoeld om tot stilte te manen maar om duidelijk te maken dat er vanaf het begin van de hemelvaart engelen bij aanwezig zijn. Ook de speciale manier waarop het *Ascendo* wordt herhaald komt alleen in Thorn voor.

Vergeleken met veel andere versies heeft de uitvoering van de kern van het ritueel in Thorn echter een sober karakter. Die kern heeft weliswaar een paar tekstuele toevoegingen tussen de herhalingen van *Ascendo* maar een onderbreking van die herhalingen door een verering van het beeld zoals die in een paar andere versies gebruikelijk is, kent men in Thorn niet. In een aantal versies wordt het opstijgen van het beeld uitdrukkelijk benadrukt doordat het wordt begeleid met gezang, instrumentale muziek of anderszins maar in Thorn krijgt het nauwelijks aandacht doordat na het laatste *Ascendo* onmiddellijk wordt begonnen met een processie. Verder zijn het zingen van een toepasselijk lied in de volkstaal, een preek en het omstreden uitstrooien van voorwerpen vanuit het Himmelloch in Thorn niet gebruikelijk.

Welke plaats het *Imago*-ritueel van Thorn inneemt in het geheel van de behandelde versies kan nader bepaald worden op basis van een onderverdeling die is gebaseerd op de mate waarin ze symbolische en/of realistische elementen bevatten. Omdat al is vastgesteld dat de kern van het ritueel in Thorn relatief sober is, kunnen bij die onderverdeling de meer ‘spectaculaire’ vormen van realisme buiten beschouwing worden gelaten. Alle versies van het *Imago*-ritueel gebruiken een driedimensionaal beeld van Christus. Met dit realistisch element onderscheiden ze zich van de versies van het *Crux*-ritueel en binnen de versies van het *Imago*-ritueel kan verder de volgende onderverdeling gemaakt worden.

1. In een kleine groep wordt het beeld tijdens het zingen van *Ascendo* een beetje opgetild maar het wordt niet opgehesen naar een Himmelloch. De hemelvaart wordt daardoor alleen op een symbolische wijze gerepresenteerd.²¹⁰¹ Daardoor komt deze groep – afgezien van het *imago* – grotendeels overeen met de *Crux*-rituelen waarin een kruis wordt gebruikt.²¹⁰²
2. In een grote groep wordt de hemelvaart eerst symbolisch gerepresenteerd, zoals in de eerste groep, maar daarna op een realistische wijze doordat het beeld vervolgens wordt opgehesen.²¹⁰³

²¹⁰¹ Hof (1479), Klosterneuburg (18de eeuw) en Moosburg (1750).

²¹⁰² Zie § 4.9.4.1.

²¹⁰³ Bamberg (1587), Bamberg (1724), Berlijn (16de eeuw), Chur (1732), Diessen (vóór 1481), Dinkensbühl (1769), Halle (1532), Ingolstadt (ca. 1530).

3. In een derde groep wordt het beeld niet eerst opgetild maar begint het ophijzen al tijdens het zingen van *Ascendo*, zodat de hemelvaart alleen nog op een realistische wijze wordt uitgebeeld.²¹⁰⁴

Een vergelijking van deze onderverdeling met de resultaten van de behandeling van het *Imago*-ritueel in de voorgaande paragrafen leidt tot de conclusie dat het *Imago*-ritueel van Thorn hoort tot de tweede groep, waarin het ritueel deels symbolisch en deels realistisch van aard is.²¹⁰⁵

De viering wordt besloten met een reeks gezangen die in geen andere versie voorkomt en die als unieke bijzonderheid heeft dat het *Gloria in excelsis* erin is opgenomen. Het wordt gezamenlijk gezongen met orgelbegeleiding maar het wordt ingezet door de twee leerlingen bij het orgel die engelen representeren. Daardoor wordt de aandacht gevestigd op de hemel waarheen Christus kort tevoren is opgestegen. Ook dit verleggen van de aandacht naar de hemel komt in geen van de andere versies voor.

Op de zondag na Hemelvaart wordt in Thorn de wijding van het Johannesaltaar gevierd. Die viering krijgt op een bijzondere wijze vorm doordat alle getijden bij het Johannesaltaar plaatsvinden, hoewel ze inhoudelijk niet aan die viering zijn gerelateerd. Deze unieke tegenstrijdigheid vindt zijn verklaring in het feit dat de altaren en de heiligen aan wie ze zijn toegewijd een bijzonder belangrijke plaats innemen in de viering van de eredienst in Thorn, zoals nader aan de orde zal komen bij de behandeling van de heiligenfeesten.²¹⁰⁶

²¹⁰⁴ Brixen (1609), Herzogenaurach (begin 16de eeuw), Innichen (1617), Limburg a.d.Lahn (ca. 1500), Mainz (1701/1778), Meissen (1520), Moosburg (ca. 1360) en Taufers (1735).

²¹⁰⁵ In het diocees Keulen, waar ook Thorn onder valt, schijnt een *Imago*-ritueel nauwelijks te zijn voorgekomen (Bärsch (1997), 299, noot 61). Het *Imago*-ritueel van Thorn is een van de weinige voorbeelden die in dat diocees bekend zijn. In de ordinarii uit de Nederlanden komt, voor zover op dit moment bekend, dat ritueel verder niet voor. Cf. Van Tongeren (2007), 68, noot 53. Het is echter wel bekend uit de dom van Utrecht (zie § 4.9.4.1, noot 2025).

²¹⁰⁶ Zie 4.12.

4.10 PINKSTEREN EN DRIEVULDIGHEID

Officia Propria, fol. 204-213

4.10.1 Inleiding

In het vroege christendom is Pentecoste de aanduiding van de periode van vijftig dagen waarin men de verrijzenis van Christus viert. Maar al in de vierde eeuw wordt Pentecoste (Ndl. Pinksteren) de naam van de laatste dag van die periode en sinds het einde van die eeuw wordt op die dag de komst van de Heilige Geest gevierd, overeenkomstig de getuigenis in Hand 2: 1-2. Al vroeg ontwikkelt Pinksteren zich tot een zelfstandig feest met een vigilie en sinds de zevende eeuw ook met een eigen octaaf. Kenmerkend voor het feest is zijn dubbele thematiek: de komst van de heilige Geest en de voltooiing van de paastijd.²¹⁰⁷

De geraadpleegde bronnen laten voor de viering van Pinksteren in de hoge en late middeleeuwen globaal het volgende beeld zien. Het feest is uitgegroeid tot een hoogfeest dat op gelijke voet staat met Kerstmis en Pasen. De viering van de vigilie is – evenals de viering van de vigilie van Pasen – naar voren verlegd en vindt plaats tijdens de ochtend van de vigiliedag. Nadat de kleine getijden allemaal of nagenoeg allemaal zijn gezongen,²¹⁰⁸ volgt een viering waarin de relatie met het paasfeest vorm krijgt doordat het patroon van die viering parallel verloopt met dat van paaszaterdag. Men begint met de Oudtestamentische lezingen en de daarbij horende tractussen en gebeden; daarna volgt de processie naar de doopvont en de wijding van het doopwater op dezelfde wijze als op paaszaterdag en nadat men is teruggekeerd naar het hoogkoor volgt de hoogmis.

In de meeste plaatsen wordt op pinksterdag de processie gehouden tussen de terts en de hoogmis, zoals in de paastijd gebruikelijk is.²¹⁰⁹ Veel bronnen laten zien dat in die processie zowel gezangen van de paastijd als gezangen uit het proprium van Pinksteren zijn opgenomen. Het gebruik om gedurende de paastijd de processie van Pasen te herhalen, blijft daarmee althans gedeeltelijk gehandhaafd. Slechts in twee plaatsen worden tijdens de processie alleen gezangen uit het proprium van Pasen gezongen.²¹¹⁰ Verder zijn er enkele ordinarii die alleen nog gezangen uit het proprium van Pinksteren vermelden.²¹¹¹

²¹⁰⁷ Auf der Maur (1983), 79-83 en 122-124; Bieritz (1988), 186-141; Talley (1991), 57-67. Cf. Eisenhofer I (1932), 558-559; Jounel (1961-b), 163-182; Pascher (1963), 234-239; R. Cabié, A. Hollaardt en H. Wegman, 'Pinksteren', LitWb II (1965-1968), kolom 2196-2204.

²¹⁰⁸ In enkele plaatsen wordt de noon na de mis gezongen.

²¹⁰⁹ Zie § 4.7.3, noot 1732 voor een specificatie van ordinarii die vermelden dat op Pinksteren de processie voor de hoogmis plaatsvindt na de terts.

²¹¹⁰ Gerresheim (Dresen (1929), 216 en Keulen (LO Keulen-Dom, 206).

²¹¹¹ LO Arras, 176; LO Fécamp, 288; LO Metz-Arnulf, 212; LO Prémontré, 82; LO Sion, 458; LO Zurzach, 220.

In een groot aantal van de geraadpleegde bronnen wordt melding gemaakt van bijzondere rituelen en gebruiken waarmee de komst van de Heilige Geest wordt gevierd.²¹¹² Ook buiten de eredienst zijn er veel gebruiken die samenhangen met het pinksterfeest.²¹¹³ De viering van het octaaf is in de meeste bronnen versmolten met de viering van de quatertemperdagen op woensdag, vrijdag en zaterdag.²¹¹⁴ De viering van de octaafdag wordt vanaf het midden van de veertiende eeuw grotendeels verdrongen door de viering van het Drievuldigheidsfeest doordat in het jaar 1334 paus Johannes XXII de viering van dat feest plaatst op de eerste zondag na Pinksteren.²¹¹⁵

4.10.2 De viering van de pinkstervigilie in Thorn

Officia Propria opent de rubrieken voor deze dag met de titel *In Vigilia Pentecostes* die ook gebruikt wordt in vrijwel alle bronnen die aan deze viering een titel geven.²¹¹⁶

‘s Morgens om zes uur brengt de koster in het midden van de kerk de doopvont en al het andere in gereedheid, zoals op de vigilie van Pasen. Daarna zet hij de paaskaars voor het Eerbiedwaardig Sacrament. Ook plaatst hij in het hoogkoor (*superius*) een nieuwe nog ongebruikte kaars.

De koster treft dezelfde voorbereidingen als die, welke zijn besproken bij de behandeling van de vigilie van Pasen.²¹¹⁷ Zoals ook op paaszaterdag zet hij onder andere twee kaarsen klaar op het hoogkoor. Op paaszaterdag wordt de eerste kaars aangestoken met het nieuwe vuur en vervolgens wordt ze gebruikt om er de paaskaars mee aan te steken, nadat die is gewijd. Nu staat de paaskaars voor de Sacramentsnis en aangenomen moet worden dat ze al aangestoken is.

Om acht uur wordt er voor de prime geluid. Er is geen kapittelmis maar na de prime worden de terts en de sext gezongen. Na de sext staat de officiant die de hoogmis zal celebreren met zijn assistenten klaar en hij begint de vier lezingen met hun oraties. Het koor antwoordt met de tractussen en de andere gezangen, die in hun boeken genoteerd staan. Als de officiant het officie begint, steekt de koster de kaars aan.

Er is op deze dag geen kapittelmis en de prime, de terts en de sext worden als één cluster gezongen. Na de sext volgen de vier lezingen met de oraties en de tractussen

²¹¹² Deze rituelen en gebruiken komen nader aan de orde in § 4.10.3.1.

²¹¹³ Over volksgebruiken rond Pinksteren zie Bik II (1957), 195-199, 204-208 en 210-213; Auf der Maur (1983), 127-128; Hartinger (1992), 44; Paul Sartori, 'Pfingsten' in: HWDA VI, kolom 1684-1697. Over volksgebruiken in de Nederlanden zie Van de Graft (1947), 62-68.

²¹¹⁴ Cf. Auf der Maur (1983), 124; Bärsch (1997), 304; R. Cabié, A. Hollaardt en H. Wegman, 'Pinksteren', LitWb II (1965-1968), kolom 2201.

²¹¹⁵ Over het Drievuldigheidsfeest en de dagen waarop het werd gevierd zie § 4.10.4.

²¹¹⁶ Enkele bronnen laten daar de naam van de dag (*Sabbato*) aan voorafgaan. Zie voor een specificatie Bärsch (1997), 305, noot 10. Cf. Bik II (1957), 200.

²¹¹⁷ Zie § 4.5.2.

maar *Officia Propria* geeft daarvan geen incipits. Waarschijnlijk volgt men – evenals op paaszaterdag – het schema dat vrijwel algemeen gebruikelijk is.²¹¹⁸

Als dat alles gebeurd is, staan de assistenten op het hoogkoor voor de officiant en met het gezicht naar het volk. Dan begint de processie naar de doopvont. De koster loopt met de kaars voorop en de assistenten zingen de hymne *Rex sanctorum angelorum*. Het koor antwoordt steeds met het eerste vers. Terwijl er gezongen wordt, dalen de dames van hun koor af en de priesters gaan van het hoogkoor langzaam naar de doopvont.

Evenals op paaszaterdag loopt de koster met een kaars voorop. Omdat het ritueel van de wijding van het doopvontwater gelijk is aan dat op paaszaterdag, zoals hierna zal blijken, moet het wel de paaskaars zijn die tot het begin van de processie bij de sacramentsnis heeft gestaan. De andere kaars staat in het hoogkoor en de koster heeft ze aangestoken toen de woorddienst begon. Ze wordt verder niet meer genoemd en het is niet duidelijk voor welke functie ze bedoeld is. De paaskaars wordt eveneens niet meer genoemd, ook niet op pinksterdag. Het gebruik om met het uitdoven van de paaskaars het einde van de paastijd te markeren, schijnt in Thorn niet bekend te zijn geweest.²¹¹⁹

Voor het overige is de gang van zaken tijdens deze processie identiek aan die op paaszaterdag, behalve dat er een ander gezang wordt uitgevoerd, namelijk *Rex sanctorum angelorum*. *Officia Propria* noemt dat een hymne – waarschijnlijk omdat het is opgebouwd uit een aantal strofen – maar de tekst in *Ordo Romanus* L draagt de naam *letania norica*.²¹²⁰ Uit de geraadpleegde bronnen blijkt dat dit vrij algemeen het gezang is voor de processie naar de doopvont op de vigilie van Pinksteren. De tekst in *Officia Propria* is een verkorte versie van *Ordo Romanus* L: de twee voorlaatste strofen worden in Thorn niet gezongen. Het gezang bestaat uit negen coupletten (in *Officia Propria* zeven) en een beginregel (*Rex sanctorum angelorum, totum mundum*

²¹¹⁸ Behoudens de detailverschillen die in enkele plaatsen voorkomen, is het schema:

- Eerste lezing *Temptavit deus* (Gen 22) – (geen tractus) – coll. *Deus qui Abrahe*;
- Tweede lezing *Scriptis Moyses* (Deut 31) – tractus *Attende caelum* (Deut 32) – coll. *Deus qui nobis*;
- Derde lezing *Apprehendent septem mulieres* (Jes 4) – tractus *Vinea facta* (Jes 5) – coll. *Deus qui nos*;
- Vierde lezing *Audi Israel* (Bar 3) – coll. *Deus incommutabilis* – tractus *Sicut cervus* – coll. *Concede quaesumus*.

Cf. Bärsch (1997), 306-307. Het schema is vrijwel gelijk aan dat in *OR* L. Daarin staat echter na de eerste lezing de tractus *Cantemus Domino* en de slotcollecte is daar *Omnipotens sempiterne Deus* (*OR* L, caput XXXIX, nrs. 3-13 (Andrieu, *OR*, V, 343-344)). Dezelfde tekst ook in *PRG* II, caput XCIX, nrs. 437-444, pag. 132-133. Ook enkele ordinarii vermelden de tractus *Cantemus Domino*: LO Leuven/Anderlecht, 118 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 89; LO Rouen/Avranches, 43; LO Tongeren, 214.

²¹¹⁹ Ook in de geraadpleegde bronnen wordt dat gebruik maar voor enkele plaatsen vermeld. In Arras, Barking en de Laudusabdij in Rouen blijft de paaskaars branden tot het einde van de laatste viering van pinksterdag (LO Arras, 175; LO Barking, 133; LO Rouen-St.-Lô, kolom 181). In de Apostelkerk in Keulen blijft de paaskaars branden tot na de vespers op woensdag in de Pinksterweek (LO Keulen-Apostelen, 244).

²¹²⁰ *OR* L, caput XXXIX, nr. 14 (Andrieu, *OR*, V, 345-346). Dezelfde tekst ook in *PRG* II, caput XCIX, nr. 496, pag. 133-134.

adiuva) die in Thorn na elke strofe wordt herhaald door het koor en die dus fungeert als een refrein.

Nadat deze hymne is beëindigd, begint de officiant de doopvont te zegenen, zoals op de vigilie van Pasen. Daarna sprenkelt hij water en verder gebeurt alles zoals op de vigilie van Pasen.

Met deze twee korte zinnen geeft *Officia Propria* aan dat het uitvoerige doopvontritueel van paaszaterdag op de vigilie van Pinksteren volledig wordt herhaald. Dat ritueel is gedetailleerd besproken bij de behandeling van paaszaterdag.²¹²¹ Hier kan daarom worden volstaan met in herinnering te roepen dat het ritueel eindigt met een processie rond de doopvont en dat, terwijl het tweede deel van de litanie wordt gezongen, de dames teruggaan naar hun eigen koor en de clerici naar het hoogkoor. Op dit punt neemt *Officia Propria* de draad weer op met de volgende rubriek.

Terwijl de dames hun koor opgaan, zingen ze de litanie *Domine aeterne Pater*. Ondertussen luidt de koster alle klokken tot aan het epistel. Als de litanie is afgelopen, begint de cantrix het *Kyrie eleyson*. De introitus wordt niet gezongen. Tijdens de mis wordt er geofferd. Er worden geen presentiegelden gegeven. Na de mis wordt de noon gezongen.

Volgens de geraadpleegde bronnen is het gebruikelijk dat tijdens de processie na het doopvontritueel het tweede deel van de *letania norica* wordt gezongen, ofwel dat die litanie wordt herhaald. In Thorn zingt men echter de litanie *Domine aeterne Pater*, die in geen van de geraadpleegde ordinarii is aangetroffen. Aangenomen mag worden dat ze op dezelfde wijze is gezongen als de litanie op paaszaterdag, dat wil zeggen dat de voorzang wordt verzorgd door twee dames en dat de overige dames antwoorden. De tekst staat met muzieknootatie volledig in *Officia Propria* en daaruit blijkt inderdaad dat ook deze litanie in wisselzang is uitgevoerd: de antwoorden van het koor worden met blauwe initialen gemarkeerd.²¹²²

Ook in *Ordo Romanus L* wordt in de processie na het doopvontritueel een andere litanie gezongen als in de daaraan voorafgaande processie. *Ordo Romanus L* geeft echter niet de tekst maar alleen de aanduiding *letaniae, ter repetendo*.²¹²³ Vanwege de drievoudige herhaling is het aannemelijk dat in Thorn de litanie wordt gezongen die in *Ordo Romanus L* wordt bedoeld, zoals blijkt uit de volgende weergave van een gedeelte van de tekst.²¹²⁴

Domine aeterne Pater, creator coeli et terrae, Deus, miserere nobis.

**Domine < aeterne Pater, creator coeli et terrae, Deus, miserere nobis>.*

Exaudi clamantes ad te propter magnam misericordiam tuam.

**Domine < aeterne Pater, creator coeli et terrae, Deus, miserere nobis>.*

Gloria tibi, Deus, quem omnis terra veneratur.

**Domine < aeterne Pater, creator coeli et terrae, Deus, miserere nobis>.*

²¹²¹ Zie § 4.5.6.

²¹²² In de transcriptie zijn ze aangegeven met een sterretje (*).

²¹²³ *OR L*, caput XXXIX, nr. 17 (Andrieu, *OR*, V, 346). Ook het PRG geeft niet de tekst maar ook alleen deze aanduiding (PRG II, caput XCIX, nr. 447, pag. 134).

²¹²⁴ Zie de transcriptie van fol. 206-209 voor de volledige tekst.

Pater de coelis, Deus.

** Miserere nobis.*

Sancte Pater, sempiternus Deus.

** Miserere nobis.*

Omnipotens Rex coelestis.

** Miserere <nobis>.*

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis.

** Agnus Dei <qui tollis peccata mundi, miserere nobis>.*

Suscipe deprecationem nostram, qui sedes ad dexteram Patris.

** Agnus Dei <qui tollis peccata mundi, miserere nobis>.*

Gloria tibi, Christe, Dei Patris unigenite Deus.

** Agnus Dei <qui tollis peccata mundi, miserere nobis>.*

4.10.3 Pinksterdag

4.10.3.1 Inleiding

In de middeleeuwen wordt op pinksterdag de komst van de Heilige Geest in een aantal plaatsen gevierd met een bijzonder ritueel. Dat ritueel wordt vermeld in een aantal van de geraadpleegde bronnen en ook in *Officia Propria*. De aangetroffen versies vertonen naast overeenkomsten ook markante onderlinge verschillen. Daarom worden, om een vergelijking mogelijk te maken, eerst die andere versies besproken en daarna die van Thorn.

Alle aangetroffen versies komen op één punt overeen: het betreffende ritueel vindt plaats tijdens het uitvoeren van een gezang dat de komst van de Heilige Geest tot thema heeft. Meestal is dat de hymne *Veni creator Spiritus*, in een paar plaatsen de sequentia *Veni Sancte Spiritus* of de sequentia *Sancti Spiritus assit nobis gratia* en in een enkel geval de antifoon *Veni Sancte Spiritus*. In de versies van het ritueel kunnen verder twee hoofdgroepen onderscheiden worden. In de ene groep is het ritueel symbolisch van aard en in de andere groep wordt gebruik gemaakt van realistische representaties. Een voorbeeld van een symbolische versie is de wijze waarop de komst van de Heilige Geest wordt gevierd in de Lauduskerk in Rouen:

Hymnus *Veni, creator Spiritus*, solemniter et devote coram altari a praelato incipiatur. Tunc omnibus veniam petentibus (*id est*, genuflexis), cum magna exultatione idem hymnus ab utroque choro simul spatiatim decantetur; interim omnia signa pulsantur, altaria quoque cum duobus thuribilibus incensentur, deinde per chorum incensum portetur.²¹²⁵

In de terts wordt de hymne *Veni creator Spiritus* gezongen. Zoals de tekst van de hymne zegt, bidt men om de Heilige Geest te mogen ontvangen: *Veni creator Spiritus, mentes tuorum visita. Imple superna gratia quae tu creasti pectora.*²¹²⁶ Het incipit wordt niet zoals gewoonlijk gegeven door de cantor maar door de prelaat die zich

²¹²⁵ LO Rouen-St.-Lô, kolom 181.

²¹²⁶ Kom, schepper, Geest en bezoek de geesten van de uwen. Vervul met bovenaardse genade de harten die U hebt geschapen.

daarbij niet op zijn gebruikelijke plaats bevindt maar die bij het altaar staat. Zodra hij het incipit geeft, knielt iedereen.

Doordat de hoogste in rang staande bij het altaar het incipit geeft, wordt aangegeven dat het altaar het symbolische centrum is voor de ontvangst van de Heilige Geest. Het knielen is een liturgische houding die hier de betekenis heeft dat men vraagt om de Heilige Geest ook persoonlijk te mogen ontvangen (*mentes tuorum visita*).²¹²⁷ De associatie die dit oproept met een geestelijke communie van het Sacrament is ook de bij middeleeuwer bekend.²¹²⁸

Er worden twee wierookvaten gebruikt en niet alleen het hoofdaltaar maar ook de andere altaren en het koor worden bewierookt. Ook uit andere versies is het uitgebreide gebruik van wierook bekend.²¹²⁹ Er blijkt uit dat men de hele kerk met wierook wil vullen.²¹³⁰ Op die wijze wordt de aanwezigheid van de Heilige Geest in de hele liturgische ruimte symbolisch zichtbaar gemaakt. Heel bijzonder is daarbij de vermelding dat er door de hele ruimte een welriekende geur verspreid wordt.²¹³¹ Die aangename geur is ongetwijfeld bedoeld om ook via de reukzin de aanwezigheid van de Heilige Geest op een symbolische wijze waarneembaar te maken. Uit deze voorbeelden blijkt dat het gebruik van wierook uitgebreider is dan in andere vieringen en dat het een andere betekenis krijgt.

In Hand 2: 3-4 dalen vuurtongen neer op de apostelen.²¹³² In de middeleeuwen worden ze gezien als de zeven gaven van de Heilige Geest.²¹³³ Dat getal is gebaseerd op Jes 11: 2-3, waarin die zeven gaven worden gespecificeerd: De geest van wijsheid en verstand, de geest van raad en sterkte, de geest van kennis en godsvrucht en de

²¹²⁷ Ook in andere versies wordt het knielen vermeld als houding tijdens het zingen van de hymne *Veni creator Spiritus*: LO Barking, 135; LO Bayeux, 166; LO Leuven/ Anderlecht, 123 (Anderlecht); LO St.-Denis, 421.

Over de betekenissen van het knielen als liturgische houding zie Suntrup (1978), 153-166

²¹²⁸ “Ad complementorium quoque, ubi antiphona *Veni sancte* post canticum incipitur, omnes se ad presentiam corporis Xristi versus altare vertant, manentes ita donec percantetur” (Telkens als in de complete ten de antifoön *Venite sancte* wordt ingezet, wenden allen zich naar het op het altaar aanwezige lichaam van Christus en ze blijven in die houding totdat de antifoön helemaal is gezongen) (LO Prémontré, 82).

²¹²⁹ Voor een specificatie van de desbetreffende bronnen zie Bärsch (1997), 316, noot 79.

²¹³⁰ Voor het altaar worden twee wierookvaten heen en weer gezwaaid (LO Amiens, 319). Het altaar wordt bewierookt door vier clerici (LO Rouen/Avranches, 44) of zelfs door zeven (Grad Rouen, fol. 150r en LO Bayeux, 166). Cf. Gasté (1892), 599-600; Chambers (1903), 65-66; Bik II (1957), 203-204.

²¹³¹ In St. Paul’s cathedral in Londen werd vanuit een Himmelloch een wierookvat met een grote boog heen en weer gezwaaid waardoor een aangename geur zich door de kerk verspreidde (Young (1933) I, 489). “Dum incipitur Hy. *Veni creator* capiant omnes veniam super genua et thus multum accendatur ante altaria et tota fumo odorifero repletur” (LO St.-Denis, 421; de onderstreping is toegevoegd).

²¹³² Vurige tongen verschenen hun, spreidden zich rond en zetten zich op ieder van hen neer. Allen werden vervuld van de Heilige Geest en begonnen verschillende talen te spreken, naargelang de Geest hen liet spreken (Canisiusvertaling).

²¹³³ Bärsch (1997), 315.

vrees voor Jahweh.²¹³⁴ In enkele versies van het ritueel worden ze gesymboliseerd door brandende kaarsen op een zevenarmige kandelaar²¹³⁵ of door het altaar te bewieroken met zeven wierookvaten²¹³⁶ terwijl *Veni creator Spiritus* wordt gezongen.

Naast de versies waarin de gaven van de Heilige Geest of zijn aanwezigheid op symbolische wijze worden aangegeven zijn er – zoals gezegd – versies waarin het ritueel met concrete, realistische middelen wordt vormgegeven. In een aantal plaatsen worden er bloemen en/of blaadjes van bovenaf uitgestrooid.²¹³⁷ Daarbij wordt soms expliciet vermeld dat ze de gaven van de Heilige Geest representeren.²¹³⁸ Vaak tegelijk met het uitstrooien van bloemen laat men in sommige plaatsen brandende vlaspluisjes omlaag vallen. Daarmee wordt op een realistische wijze vorm gegeven aan een representatie van de vuurtongen die in Hand 2: 3-4 worden vermeld.²¹³⁹ In enkele plaatsen worden tegelijk met de bloemen ook *nebulae* omlaag geworpen. Waarschijnlijk zijn dat dunne ronde koekjes die bedoeld zijn als concretisering van de gaven van de Heilige Geest.²¹⁴⁰

²¹³⁴ Canisiusvertaling. Cf. Bärsch (1997), 315, noot 78 en Bik II (1957), 203.

²¹³⁵ LO Essen, 91; LO Metz-Arnulf, 212.

Over zevenarmige kandelaars zie Reinle (1988), 111-112, Cf. Bärsch (1997), 316, noot 80.

²¹³⁶ LO Bayeux, 166; Grad Rouen, fol. 150r.

²¹³⁷ LO Amiens, 319; LO Barking, 136; LO Bayeux, 166 waar erbij wordt gezegd dat het zeven verschillende soorten geurende bloemen moeten zijn; LO Leuven/Anderlecht, 122 (Leuven); LO Maastricht-OLV, 91 en 334; Grad Rouen, fol. 150r; LO Rouen/Avranches, 44.

²¹³⁸ *Flores diversi coloris ad instar charismatum Spiritus Sancti* (LO Rouen/Avranches, 44). Cf. ook Grad Rouen, fol. 150r met nagenoeg letterlijk dezelfde tekst en LO Barking, 136.

²¹³⁹ LO Maastricht-OLV, 91 en 334. Voor andere vermeldingen van brandende vlaspluisjes zie Young (1933) I, 490; Bik II (1957), 203-204; Weber (1987), 407, noot 210. In Bayeux en Coutances werd vuur (*ignis*) omlaag geworpen (Gasté (1892), 599-600; LO Bayeux, 167). In de dom van Utrecht werden “kleine brandende fakkeltjes” omlaag gegooit (De Groot (2011), 193). LO Lille, 35 vermeldt een vuurbol (*globus ignis*) en in Tongeren werden brandende duiven omlaag geworpen (*proitiant columbas ignitas*) (LO Tongeren, 218). Cf. Bärsch (1997), 316, noot 82.

²¹⁴⁰ *Nebula* betekent in het klassieke Latijn ‘nevel’ maar in de context van de bijzondere rituelen op Pinksteren is het een verlatijnsing van het oud-franse *nieule* en dat betekent letterlijk ‘dun schijfje brood’ (Hautcoeur in LO Lille, 65, noot 1). Het woord komt ook voor in bronnen uit andere Noord-Franse plaatsen: Amiens (LO Amiens, 319), Bayeux (LO Bayeux, 167) en Coutances (Gasté (1892), 600). De veronderstelling van Bärsch dat met *nebulae* water wordt bedoeld (Bärsch (1997), 317, noot 82), wordt door deze gegevens niet bevestigd. Ook zijn er geen aanwijzingen gevonden waaruit zou kunnen blijken dat het hosties zijn, hoewel hun vorm daaraan doet denken. Het omlaagwerpen van hosties is wel bekend uit een ordinarius uit de zeventiende eeuw afkomstig van St. Florin in Koblenz (Kurzeja in LO Trier, 158, noot 581) en het wordt verder vermeld in Hartinger (1992), 144-145 en 202 en Bärsch (1997), 317, noot 82.

In sommige versies zijn de realistische elementen gecombineerd met symbolische²¹⁴¹ en in een paar plaatsen wordt de komst van de Heilige Geest gevierd met twee verschillende rituelen: één in de terts en één in de mis.²¹⁴²

In enkele bronnen wordt de Heilige Geest gerepresenteerd door een duif.²¹⁴³ De Heilige Geest in de gedaante van een duif komt niet voor in het verslag van de neerdaling van de Heilige Geest in de Handelingen van de Apostelen maar wel in het verslag van het dopen van Jezus door Johannes de Doper²¹⁴⁴ en de representatie door middel van een duif moet dan ook daaraan ontleend zijn.²¹⁴⁵ In sommige plaatsen beperkt men zich niet tot één duif maar worden meerdere levende duiven en andere vogels losgelaten²¹⁴⁶ en het ritueel krijgt een nog spectaculairder karakter als men tegelijkertijd bloemen en brandende vlaspluisjes omlaag werpt.²¹⁴⁷

²¹⁴¹ Al in de tweede helft van de elfde eeuw werd tijdens het zingen van de hymne *Veni creator Spiritus* het altaar door vier clerici bewierookt terwijl tegelijkertijd bloemen omlaag werden gestrooid (LO Rouen/Avranches, 49). Een dergelijke combinatie was ook gebruikelijk in Amiens en Rouen (LO Amiens, 319 en Grad Rouen, fol. 150r). In Barking knielde iedereen en werden de altaren bewierookt tijdens de hymne *Veni creator Spiritus* en tegelijkertijd daalde een duif met zeven kaarsen neer in het koor (LO Barking, 135).

²¹⁴² In Barking werden er tijdens de sequentia in de mis bloemen uitgestrooid nadat in de daaraan voorafgaande terts het zingen van de hymne *Veni creator Spiritus* met een bijzonder ritueel gepaard is gegaan (zie noot 2141). In Bayeux werd in de terts de hymne *Veni creator Spiritus* eveneens met een bijzonder ritueel gevierd. In de daarop volgende mis werden er tijdens de sequentia zeven soorten geurende bloemen, *nebulae* en vuur (*ignis*) naar beneden geworpen (LO Bayeux, 166-167).

²¹⁴³ In Barking kwam een duif met zeven kaarsen naar beneden *in signum Sancti Spiritus*, terwijl tijdens de terts de hymne *Veni creator Spiritus* werd gezongen (LO Barking, 135). In Halle liet men na de noon een duif met daar omheen een cirkel van kaarsen langzaam naar beneden zakken tot op het hoogaltaar terwijl de hymne *Veni creator Spiritus* in afwisseling werd uitgevoerd door instrumentalisten, het orgel en het koor (Young (1933) I, 490-491). In Koblenz liet men een duif vanuit een Himmelloch naar beneden zakken en die werd vervolgens door twee clerici naar het hoogaltaar gedragen (Kurzeja in LO Trier, 158, noot 581). In St. Paul's cathedral in Londen werd vanuit het Himmelloch een witte duif neergelaten (Young (1933) I, 490). In Paderborn werd een levende duif losgelaten (Weber (1987), 408, noot 211). Ook in Werden werd een duif gebruikt (Bärsch (1997), 316, noot 82).

Voor zover bekend, zijn er geen beelden overgeleverd van duiven die op Pinksteren de Heilige Geest representeerden (Krause (1987), 304, noot 97). Over de symbolische betekenissen van de duif in de beeldende kunst zie Timmers (1947), passim (zie register), Hall (1992), 94 en J. Poeschke, 'Taube', in: LCI, IV, kolom 241-244.

²¹⁴⁴ Matth 3: 16; Mark 1: 10; Luk 3: 21-22.

²¹⁴⁵ Weber (1987), 301.

²¹⁴⁶ In Aken liet men drie levende duiven los (Kurzeja in LO Trier, 158, noot 581). In Lille en Maastricht werden duiven en andere vogels losgelaten tijdens het zingen van de hymne *Veni creator Spiritus* op het einde van de processie voor de hoogmis (LO Lille, 65 en LO Maastricht-OLV, 91 en 334). Cf. Young (1933) I, 490. In Tongeren werden brandende duiven omlaag geworpen (*proitiant columbas ignitas*) (LO Tongeren, 218).

²¹⁴⁷ *Et custos habebit scolares super monasterium, qui spargent flores et gramen de monasterio inter processionem et perones, sicut plandata cum stuppa ardente; columbas et*

Volgens Hand 2:15 is de Heilige Geest neergedaald omstreeks het derde uur, dat wil zeggen om negen uur in de morgen, het tijdstip van de terts. In de middeleeuwen wordt daarom op Pinksteren de terts op een bijzonder feestelijke wijze gevierd.²¹⁴⁸ Dat verklaart waarom de meeste versies van het hierboven besproken ritueel uitgevoerd worden tijdens de terts. In enkele plaatsen vindt het ritueel echter plaats op het einde van de processie voor de hoogmis of onder het zingen van de sequentia tijdens de mis. Een uitvoering tijdens of na de noon komt zelden voor.²¹⁴⁹

Deze bijzondere rituelen op Pinksteren laten enkele overeenkomsten zien met die op Hemelvaart.²¹⁵⁰ Allebei hebben ze symbolische en meer realistische versies en bij allebei komen in sommige versies zowel realistische als symbolische elementen voor. Het van bovenaf uitstrooien van voorwerpen is eveneens een veel voorkomend fenomeen. Ook hebben veel versies met elkaar gemeen dat de rituelen worden uitgevoerd op het tijdstip van de dag waarop volgens de overlevering de hemelvaart en de neerdaling van de Heilige Geest hebben plaatsgevonden: de noon, respectievelijk de terts.²¹⁵¹

Het Himmelloch is voor het *Imago*-ritueel op Hemelvaartsdag ‘technisch’ noodzakelijk om het beeld op te hijsen en aan het zicht te onttrekken en vervolgens wordt het Himmelloch dan in enkele versies gebruikt om voorwerpen naar beneden te laten vallen. Voor pinksterdag wordt het Himmelloch in weinig bronnen vermeld. Het is alleen nodig als men een duif aan een koord naar beneden laat zakken.²¹⁵² Het naar beneden strooien van voorwerpen kan ook op een andere manier en het ligt voor de hand dat men daarvoor in grotere kerken het triforium gebruikt.²¹⁵³

alias aves volare facient per monasterium in memoriam Spiritus sancti, qui missus erat discipulis (LO Maastricht-OLV, 91). Een soortgelijke combinatie is ook gebruikelijk in Lille (LO Lille, 65).

²¹⁴⁸ Cf. Bik II (1957), 202 en Bärsch (1997), 313. Een eenzame uitzondering is Zurzach. Daar werd niet de terts maar de noon plechtig gevierd. De scribent van de ordinarius geeft daarop kritisch commentaar (zeer ongebruikelijk in ordinarii!) en beargumenteert zijn standpunt als volgt. *Et videre meo deberet Tercia hodie sollempnizari sicut Nona in Ascensione domini, quia sicut Nona tunc sollempnizatur ex eo, quia Christus tali hora ascendit, sic ista Tercia, quia Christus Spiritum sanctum hora tertia misit* (En mijns inziens zou het verplicht moeten zijn om vandaag de terts plechtig te vieren zoals de noon bij de Hemelvaart van de Heer. Want zoals de noon dan plechtig gevierd wordt omdat Christus op dat uur is opgestegen, zo dient ook deze terts plechtig gevierd te worden omdat Christus de Heilige Geest heeft gezonden op het derde uur) (LO Zurzach, 220).

²¹⁴⁹ In Halle na de noon (Young (1933) I, 490-491) en in Koblenz tijdens de noon (Kurzeja in LO Trier, 158, noot 581). Cf. § 4.10.3.1, noot 2143.

²¹⁵⁰ Cf. Bärsch (1997), 316, noot 82.

²¹⁵¹ Cf. Bärsch (1997), 316, noot 79.

²¹⁵² Zie § 4.10.3.1, noot 2143.

²¹⁵³ Dat maakt het ook mogelijk om met meerdere personen op meerdere plaatsen tegelijk voorwerpen naar beneden te laten vallen: *mittuntur ab alto per ministros custodis in choro et in navi ecclesie flores septem varietatum redolentes, nebule etiam et ignis* (LO Bayeux, 166-167).

4.10.3.2 De viering van pinksterdag en zijn octaaf in Thorn

Officia Propria behandelt Pinksteren onder de titel *In festo Pentecostes*. In de geraadpleegde bronnen die eveneens een titel vermelden voor dit feest, staat in die titel altijd het woord *pentecostes*. Soms wordt het voorafgegaan door het woord *festum* maar meestal door het woord *dies*, zoals bijvoorbeeld in: *In die Pentecostes*.

Beide vespers worden geleid. Al het andere is als op de hoogste feesten. ‘s Morgens om ongeveer vier uur luidt de koster voor de metten op de gebruikelijke wijze. De koster brengt de Heilige Geest in gereedheid, namelijk een witte duif, die hij met een licht (*cum lumine*) tijdens de terts zal wegsturen (*emittet*), als na de psalmen van de terts de antifoon *Veni Sancte Spiritus* herhaald wordt.

Zeer beknopt geeft bovenstaande rubriek aan dat Pinksteren in Thorn bij de allerhoogste feesten hoort.

Op die feesten gelden de volgende bijzonderheden. De dames zingen de terts, de sext en de hoogmis

in het midden van de kerk. De terts wordt geleid door de officiant van de hoogmis. Het retabel op het hoogaltaar is geopend en voor de relieken die daarin aanwezig zijn branden relikwiekaarsen.²¹⁵⁴ Alleen voor het pinksterfeest geldt dat de koster een witte duif in gereedheid moet brengen en die op het juiste moment moet loslaten, namelijk zodra in de terts de antifoon *Veni Sancte Spiritus* na de psalmen wordt herhaald.

Na de kapittelmis dalen de dames af naar het midden van de kerk. Dan intoneert de priester, gekleed met albe, manipel en stola, de terts door te zingen *Deus in adiutorium* enz. De dames antwoorden. Als de psalmen van de terts beëindigd zijn, zingt de cantrix *Veni Sancte Spiritus* en dan (zoals gezegd is) stuurt de koster van bovenaf de witte duif weg die vliegt met een licht (*volantem cum lumine*). Vervolgens wordt het luik van de opening die zich bovenin bevindt (*ianua foraminis superius*) weer gesloten. Bij de aanvang van de terts luidt de koster alle klokken tot aan het einde van de hymne *Veni creator Spiritus*. Die wordt op het orgel gespeeld en tijdens die hymne wierookt de officiant. Vóór de terts steekt de koster alle kaarsen aan, zowel die boven staan als die beneden staan.

Uit deze rubriek blijkt dat de terts op een bijzonder feestelijke wijze wordt gevierd. Daarmee sluit Thorn zich aan bij wat in de middeleeuwen in veel plaatsen gebruikelijk is. Een paar elementen die in de rubriek genoemd worden, dragen weliswaar bij aan de feestelijkheid, maar in Thorn zijn ze niet specifiek voor de viering van de terts op pinksterdag: ook op andere hoogfeesten zingen de dames de terts in het midden van de kerk en wordt de viering ervan geleid door de officiant.

Wel specifiek voor de terts op pinksterdag zijn het aansteken van alle kaarsen en de wijze waarop aan de uitvoering van de hymne *Veni creator Spiritus* een bijzonder feestelijk karakter wordt gegeven. In Thorn is het gebruikelijk dat er op grote feesten veel kaarsen branden maar alleen tijdens de vespers en tijdens de mis. Het is daarom uitzonderlijk dat op pinksterdag de kaarsen al worden aangestoken vóór de terts. Ook

²¹⁵⁴ Zie § 3.4.7.

uit andere plaatsen is bekend dat men de feestelijkheid en de belangrijkheid van deze terts benadrukt door veel licht te ontsteken.²¹⁵⁵

Nadat de psalmen gezongen zijn, wordt de neerdaling van de Heilige Geest op een realistische manier gerepresenteerd doordat de koster een duif ‘wegstuurt’ door een opening in de gewelven die hij daarna weer sluit. De op deze wijze in *Officia Propria* omschreven opening is ongetwijfeld het eerder besproken Himmelloch.²¹⁵⁶ Tegelijk wordt de antifoon *Veni Sancte Spiritus*²¹⁵⁷ gezongen door de cantrix. Het gebeurt in Thorn zelden dat de cantrix solo zingt.²¹⁵⁸ Wellicht gebeurt dat hier om praktische redenen. De aandacht van het koor wordt ongetwijfeld naar de duif getrokken en daardoor komt een goede uitvoering door het koor van het *Veni Sancte Spiritus* in gevaar. Wellicht verklaart dat waarom deze antifoon niet door het koor wordt gezongen maar door de cantrix.

Over de duif zegt *Officia Propria* verder dat de koster ze van tevoren in gereedheid heeft gebracht, dat ze wit is en dat ze vliegt met een ‘licht’. Dat licht is mogelijk een eenvoudige versie van het van elders bekende gebruik om de duif te omringen met brandende kaarsen.²¹⁵⁹ Verder zegt *Officia Propria* dat de duif vliegt (*volantem* in de rubriek) en dat het Himmelloch meteen na het wegsturen van de duif weer gesloten moet worden. Dat lijkt erop te duiden dat er een levende duif wordt losgelaten.

Het hoogtepunt van de viering van de neerdaling van de Heilige Geest ligt echter niet bij het neerlaten van de duif tijdens de antifoon *Veni Sancte Spiritus* maar daarna bij het zingen van de hymne *Veni creator Spiritus*,²¹⁶⁰ zoals blijkt uit de wijze waarop die hymne wordt uitgevoerd: alle klokken luiden, er wordt op het orgel gespeeld en er wordt gewierookt. Het luiden van klokken tijdens het zingen van de hymne wordt voor weinig andere plaatsen vermeld²¹⁶¹ en orgelspel tijdens deze terts is in de geraadpleegde bronnen niet aangetroffen.²¹⁶² Als in Thorn tijdens de eredienst het orgel wordt bespeeld, dan is dat vrijwel altijd tijdens de mis of tijdens de vespers. Het is daarom bijzonder dat dit de enige terts is waarin op het orgel wordt gespeeld en dan nog alleen tijdens de hymne. Het wieroken wordt vermeld in meerdere bronnen.²¹⁶³ Het symboliseert de aanwezigheid van de Heilige Geest in de liturgische ruimte.²¹⁶⁴

²¹⁵⁵ LO Arras, 176; LO Metz-Arnulf, 212; LO Rouen/Avranches, 49; LO St.-Denis, 421.

²¹⁵⁶ Het Himmelloch is besproken in § 3.3.4.

²¹⁵⁷ CAO 5327.

²¹⁵⁸ De cantrix zingt het versikel en de oratie waarmee op de zondagen in de Advent de processie wordt besloten (zie § 4.1.2.1) en ze zingt het *Regina coeli* als op de Kruisdagen de processie terugkeert in de abdijkerk (zie § 4.8.3).

²¹⁵⁹ Zie § 4.10.3.1, noot 2143.

²¹⁶⁰ Dreves en Blume I (1909), 80.

²¹⁶¹ Het is gebruikelijk in Rouen (Grad Rouen, fol. 150r; LO Rouen/Avranches, 44; LO Rouen-St-Lô, kolom 181).

²¹⁶² In Maastricht en Tongeren wordt de hymne *Veni creator Spiritus* in afwisseling tussen koor en orgel uitgevoerd op het einde van de processie voor de hoogmis (LO Maastricht-OLV, 91; LO Tongeren, 218).

²¹⁶³ LO Barking, 135; LO Egmond, 194; LO Rouen-St.-Lô, kolom 181; LO St.-Denis, 421. Cf. § 4.10.3.1, noot 2130 en noot 2131.

²¹⁶⁴ Zie § 4.10.3.1.

Verder knielt men in enkele plaatsen tijdens het zingen van de hymne²¹⁶⁵ maar in *Officia Propria* wordt dat niet vermeld.

Na de terts wordt de sext gezongen en aansluitend begint de processie die gevolgd wordt door de hoogmis die de dames zingen in het midden van de kerk, zoals in Thorn op hoogfeesten gebruikelijk is. Eerder is besproken dat de gewoonte om gedurende de paastijd de mis te vieren na de terts in Thorn alleen wordt gevolgd op Hemelvaart²¹⁶⁶ en dat het aannemelijk is dat de route van de processie gelijk is aan die op Hemelvaart.²¹⁶⁷

De processiegezingen en de afsluiting met versikel en oratie zijn nagenoeg hetzelfde als op Pasen, met slechts enkele verschillen. De processie begint met het responsorium *Repleti sunt omnes Spiritu Sancto* in plaats van de antifoon *Cum rex gloriae* en de tekst van de paashymne *Salve festa dies*²¹⁶⁸ is aangepast aan het feest van Pinksteren. Op Pasen is de tekst van de eerste drie verzen:

*Salve festa dies, toto venerabilis aevo. Qua Deus infernum vicit et astra tenet.
Ecce, renascentis testatur gratia mundi omnia cum Domino dona redisse suo.
Namque triumphanti post tristia tartara Christo undique fronde nemus gramina flore favent.*

Voor Pinksteren is de tekst als volgt gewijzigd. De wijzigingen zijn onderstreept.

*Salve festa dies, toto venerabilis aevo. Qua Deus promissum Patris misit et astra tenet.
Ecce, ascendentis testatur gratia mundi omnia cum Domino dona redisse suo.
Namque ascendenti post tristia tartara Christo undique fronde nemus gramina flore favent.*

Alleen door de wijziging in het eerste vers is het thema van de verrijzenis vervangen door dat van Pinksteren. De wijzigingen in het tweede en derde vers zijn dezelfde als die op Hemelvaart. Aangenomen mag worden dat de wijze van uitvoering gelijk is aan die op Pasen: na elk vers wordt het eerste vers herhaald. Ook de tekst van het eerste vers van de antifoon *Sedit angelus* is aangepast. Op Pasen luidt dat vers: in *Crucifixum in carne laudate et sepultum propter vos glorificate resurgentemque a morte adore* en op Pinksteren is *resurgentemque a morte* vervangen door *spiritum mittentem de coelis*.²¹⁶⁹ In de geraadpleegde bronnen komen dergelijke tekstuele aanpassingen aan het pinksterfeest zeer zelden voor.²¹⁷⁰

²¹⁶⁵ Zie § 4.10.3.1, noot 2127.

²¹⁶⁶ Zie § 4.9.2.1.

²¹⁶⁷ Zie § 4.9.2.3.

²¹⁶⁸ Dreves en Blume I (1909), 39.

²¹⁶⁹ *Officia Propria*, fol. 118.

²¹⁷⁰ In LO Barking, 135 is de tweede helft van de eerste regel van de hymne gewijzigd in: *Qua noua de celo gracia fulsit humo*. In Sarum en York is de hymne in zijn geheel vervangen door een nieuwe tekst die aangeduid wordt met *prosa*. Het is een contrafact op de melodie van *Salve festa dies* (Proc Sarum, 124 en Proc York, 188).

Nadat de vespers en de lofprijzingen (*laudes*) van de goddelijke Maagd zijn beëindigd, wordt de doopvont naar de parochiekerk gebracht, voorafgegaan door een processie. Onderweg zingt men het responsorium *Repleti sunt omnes Spiritu Sancto*. De *vicarius* van de parochiekerk heiligt de doopvont met chrisma door op de vier hoeken en in het midden een kruisteken te maken terwijl hij zegt: *In nomine Patris + et Filii + et Spiritus Sancti + faecundetur et sanctificetur fons iste ex eo renascentibus in vitam aeternam. Amen*. Dan strooit hij er zout in en vervolgens geeft hij het incipit van het *Vidi aquam* en sprenkelt water. Daarna keert men in stilte terug naar de abdijkerk.

Na de vespers en de lofprijzingen van Maria²¹⁷¹ brengt men op pinksterdag de doopvont in processie naar de parochiekerk. Het water in de doopvont is in de abdijkerk gewijd op de vigilie van Pinksteren op dezelfde wijze als op paaszaterdag. Het wijdingsritueel is toen beëindigd zonder dat er chrisma aan het water werd toegevoegd. Het water in de doopvont is dus wijwater en geen doopwater. Uit bovenstaande rubriek blijkt dat de *vicarius* van de parochiekerk zonder inleiding het ritueel vervolgt op het punt waar het op de vigilie van Pinksteren in de abdijkerk is beëindigd door chrisma toe te voegen aan het wijwater. De formule die hij daarbij zegt, is gelijk aan die in het PRG.²¹⁷²

In de middeleeuwen is het vrijwel algemeen gebruikelijk dat het chrisma in het water wordt gegoten in de vorm van een kruis, zoals ook in het PRG beschreven wordt.²¹⁷³ De bovenstaande rubriek zegt echter dat de *vicarius* op vier hoeken en in het midden van de doopvont een kruisteken maakt. Dat betekent waarschijnlijk dat hij het chrisma niet uitgiet maar dat hij te werk gaat op de manier die ook in het damessticht Essen gebruikelijk is: hij dompelt zijn duim in het chrisma en maakt vervolgens met zijn duim kruistekens in het water.²¹⁷⁴ Daarna strooit de *vicarius* zout in het water. Deze handeling komt in de geraadpleegde bronnen niet voor. Vermoedelijk reinigt de *vicarius* eerst zijn duim met zout, zoals ook gebeurt in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht²¹⁷⁵ en strooit hij daarna het zout in het water om ervoor te zorgen dat ook het chrisma dat door het zout is opgenomen, in het water terecht komt.

Daarna geeft hij het incipit van het *Vidi aquam* en terwijl dat verder gezongen wordt, sprenkelt hij water. Sinds de dertiende eeuw vindt de *aspersio* plaats vóór de wijding met chrisma. Voordien was het gebruikelijk dat er met water werd gesprenkeld ná de toevoeging van het chrisma.²¹⁷⁶ In Thorn wordt het oorspronkelijke gebruik gevolgd; mogelijk gebeurt dat vooral op praktische gronden, om daarmee het ritueel in de parochiekerk op een passende wijze te besluiten.

Een paar conventen die evenals het damessticht in Thorn een parochie onder hun hoede hebben, gaan naar de parochiekerk voor de wijding van de doopvont²¹⁷⁷ maar het gebruik om in de abdijkerk eerst het water in de doopvont te zegenen en vervolgens de doopvont naar de parochiekerk te brengen om het wijwater met de toevoeging

²¹⁷¹ Over de lofprijzingen van Maria zie § 4.7.6.

²¹⁷² PRG II, caput XCIX, nr. 369, pag. 104.

²¹⁷³ Bärsch (1997), 187. Cf. Lengeling (1963), 223-227.

²¹⁷⁴ LO Essen, 70. Cf. Bärsch (1997), 187.

²¹⁷⁵ LO Maastricht-OLV, 69

²¹⁷⁶ Lengeling (1963), 216. Bärsch (1997), 186.

²¹⁷⁷ Het zijn het damessticht Gerresheim en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht. Cf. Dresen (1929), 215 en LO Maastricht-OLV 69 en 320.

van chrisma te transformeren tot doopwater, is elders niet aangetroffen. Hoe is dit merkwaardig gebruik van twee plaatsen voor het doopvontritueel te verklaren? Op basis van de gegevens in *Officia Propria* is er weinig met zekerheid over te zeggen. Het is echter vrijwel zeker dat ten tijde van *Officia Propria* de paasvigilie niet in de parochiekerk is gevierd.²¹⁷⁸ Dat houdt in dat op die dag daar ook geen doopvontritueel heeft plaatsgevonden. Anderzijds heeft waarschijnlijk alleen de *vicarius* van de parochiekerk de beschikking over chrisma gehad omdat niet de abdijkerk maar de parochiekerk een doopkerk (*ecclesia baptismalis*) is geweest.²¹⁷⁹

Op deze pinksterdag krijgen de kapelaans drie broden.

In de tijd van *Officia Propria* bestaat de gewoonte om op het pinksterfeest drank en voedsel te schenken. Vooral het uitdelen van brood is bekend²¹⁸⁰ en het schenken van drie broden aan de kapelaans van Thorn past in deze traditie. Die uitdelingen worden soms direct gerelateerd aan de viering van de neerdaling van de Heilige Geest en ze kunnen dan ook worden gezien als concretisering van zijn gaven.²¹⁸¹ In sommige plaatsen hebben de schenkingen een feestelijk tintje.²¹⁸²

*

Onder de titel *Feria Secunda, Tertia et Quarta* vermeldt *Officia Propria* dat het koor tijdens de hoogmis wordt geleid en dat er tijdens de vespers op het orgel wordt gespeeld en geeft daarmee aan dat Pinksteren op de drie dagen erna een feestelijk vervolg heeft.²¹⁸³ Verder wordt gedurende het hele octaaf de terts op dezelfde wijze gevierd als op Pinksteren. Dat komt overeen met het in een aantal bronnen vermelde gebruik om de hymne *Veni creator Spiritus* gedurende het hele octaaf te herhalen. De viering van de quatertemperdagen op woensdag, vrijdag en zaterdag in de octaafweek van Pinksteren wordt in *Officia Propria* niet vermeld. De viering van de octaafdag komt nader aan de orde bij de behandeling van Drievuldigheidszondag.²¹⁸⁴

²¹⁷⁸ Zie § 4.5.7.1.

²¹⁷⁹ Cf. Nolet en Boeren (1951), 311-312 en 316.

²¹⁸⁰ Bik (1957), 193; Bieritz (1988), 135.

²¹⁸¹ In de kloosters van Arras en Rheinau is het gebruikelijk dat er een uitdeling aan de armen plaatsvindt tijdens het zingen van de hymne *Veni creator Spiritus* in de terts (LO Arras, 176; LO Rheinau, 168).

²¹⁸² In het Cassiussticht in Bonn verstrekt de *pincerna* na de hoogmis twee kwarten wijn per persoon (LO Bonn-Cassius (2), 262). In de dom van Keulen wordt er een drankje geschonken na de completen op de vigilie (LO Keulen-Dom, 204). In Klosterneuburg komt men in de ochtend van de tweede pinksterdag vanuit het nabijgelegen dorp Weitling in processie naar het sticht. Daar krijgen de processiegangers in de refter een uitgebreid ontbijt en daarna wordt de mis voor ze gelezen (Schabes (1930), 163-164).

²¹⁸³ De rubriek vervolgt met het aanwijzen van de rectoren van de altaren die op bepaalde feestdagen het koor moeten leiden of moeten assisteren als diaken of subdiaken. Zie daarover § 3.2.3.2.

²¹⁸⁴ Zie § 4.10.5.

4.10.4 Beknopte geschiedenis van het Drievuldigheidsfeest

De verering van de Drievuldigheid blijkt vanaf de achtste eeuw onder meer uit hymnen en sequensen, de votiefmis ter ere van de Drievuldigheid, kerk- en altaartoewijdingen en oorkonden die beginnen met de formule *In nomine sanctae et individuae Trinitatis*.²¹⁸⁵ De votiefmis *Benedicta sit sancta Trinitas* is ontstaan rond het jaar 800. Ze werd vaak voorgeschreven voor alle zondagen waarop geen hoger feest viel maar ten minste voor de zondagen tussen het octaaf van Pinksteren en de Advent.²¹⁸⁶

Wanneer Drievuldigheid als een plaatselijke feestdag is ontstaan, is niet bekend maar de oudste attestaties zijn van het einde van de tiende eeuw.²¹⁸⁷ De aanname dat het feest is ingevoerd door bisschop Stephanus van Luik († 920) is punt van discussie.²¹⁸⁸ Het feest is in de elfde eeuw bekend in Normandië²¹⁸⁹ en in het aartsbisdom Trier.²¹⁹⁰ Hoewel Rome lange tijd afwijzend staat tegenover dit feest, verspreidt het zich verder in de twaalfde en dertiende eeuw. In 1334 wordt het feest algemeen voorgeschreven door paus Johannes XXII voor de eerste zondag na Pinksteren.²¹⁹¹ In veel plaatsen heeft men vanaf de officiële invoering het feest gevierd op die dag maar in andere plaatsen bleef nog lang de laatste zondag na Pinksteren de gebruikelijke vierdag.²¹⁹²

²¹⁸⁵ Browe (1950), 67; Auf der Maur (1983), 196.

De Triniteitsformule en vergelijkbare formules komen ook in akten uit Thorn voor. De oudste 200 overgeleverde akten (Habets I, akten nr. 1 tot en met 200) dateren van de tiende eeuw tot 1350. Ze laten het volgende zien. Uit de tiende tot en met de twaalfde eeuw zijn slechts zeven akten overgeleverd. Ze beginnen allemaal met de Triniteitsformule. In de dertiende eeuw komt die formule niet voor en in de eerste helft van de veertiende maar drie keer. Wel komt in die eeuw de formule *In nomine Domini. Amen* enkele keren voor. De formule [naam] *dei gratia* [hoedanigheid], bijvoorbeeld *Guda dei gratia abbatissa*, komt daarentegen in de dertiende en veertiende eeuw frequent voor (met varianten van *gratia*, bijvoorbeeld *permissione* en *miseratione*). Men kan zich afvragen of de Triniteitsformule in de akten van Thorn daadwerkelijk getuigt van een verering van de Drievuldigheid. Ze komt in deze akten alleen voor bij wereldlijke gezagsdragers, met name de keizer en de abdis (een bisschop gebruikt het epitheton *servus servorum Dei*, cf. Habets I, akte nr. 138 van 9 oktober 1317, akte nr. 139 van 13 april 1318 en akte nr. 141 van 27 juni 1318). De formule lijkt daardoor eerder een manier om hun gezag te benadrukken door de vermelding dat het van God verkregen is, zoals dat ook het geval is in de formule: [naam] *dei gratia* [hoedanigheid].

Over de aanduiding *ordinis sancti Benedicti* in Thornse akten zie § 2.2.8.

²¹⁸⁶ Browe (1950), 65-66. Cf. Caspers (2014) ter perse.

²¹⁸⁷ Auf der Maur (1983), 196.

²¹⁸⁸ Kurzeja meent daarvoor goede gronden te hebben (Kurzeja in LO Trier, 159, noot 586) maar zijn argumenten worden onvoldoende geacht in Auf der Maur (1983), 196. Mogelijk is het feest door de Benedictijnen ingevoerd (Browe (1950), 68).

²¹⁸⁹ LO Rouen/Avranches, 45.

²¹⁹⁰ Kurzeja in LO Trier, 160.

²¹⁹¹ Browe (1950), 71-76; Auf der Maur (1983), 197.

²¹⁹² Browe (1950), 79-80.

In bepaalde gebieden werd het feest gevierd in de week na het octaaf van Pinksteren. Over de vraag in welke gebieden dat gebeurde, is de literatuur niet eenduidig.²¹⁹³ De meest ruime aanduiding is die van Séjourné: de Germaanse landen. Maar mogelijk is het gebied nog groter. Het strekt zich waarschijnlijk uit tot in het huidige Zwitserland²¹⁹⁴ en ook de kerkprovincie van Besançon valt wellicht binnen het gebied.²¹⁹⁵ Dat de kerkprovincie van Keulen in het betreffende gebied ligt, impliceert dat ook de Nederlanden tot dit gebied horen, zij het met uitzondering van de zuidwestelijke bisdommen: Kamerijk, Doornik, Terwaan en Atrecht. Die vielen niet onder de kerkprovincie van Keulen maar onder die van Reims²¹⁹⁶ en in die bisdommen werd het Drievuldigheidsfeest niet gevierd in de week na de octaafdag van Pinksteren maar op andere dagen.²¹⁹⁷ Ook binnen het hierboven omschreven gebied – de Germaanse landen en gebieden daar omheen – komen er uitzonderingen voor. In sommige plaatsen werd Drievuldigheid niet gevierd in de week na het octaaf van Pinksteren maar op de octaafdag van Pinksteren.²¹⁹⁸

De viering van Drievuldigheid in het hierboven omschreven gebied dateert van de elfde, wellicht al van de tiende eeuw.²¹⁹⁹ De viering ná de octaafdag van Pinksteren heeft dus een geschiedenis van ongeveer vijf eeuwen. Er mag daarom verondersteld worden dat de viering in die periode wijzigingen heeft ondergaan. Dat geldt temeer omdat Sacramentsdag in het jaar 1264 door paus Urbanus IV voor de hele westerse kerk werd ingevoerd op donderdag na het octaaf van Pinksteren.

Gegevens van rond het jaar 1200 geven een beeld van hoe het feest in de vroegste fase is gevierd in Utrecht maar ook elders in de Germaanse landen. Kenmerkend voor dit oudste stadium is het volgende.²²⁰⁰ Op de eerste zondag na Pinksteren wordt uitsluitend de octaafdag van Pinksteren gevierd zonder enige commemoratie²²⁰¹ van het

²¹⁹³ In de Germaanse landen (Séjourné in LO Utrecht-Martinus, 56); in Luik (Lefèvre (1947), 419); in de Duitse kerken (Kurzeja in LO Trier, 160); in Keulen en Münster (Auf der Maur (1983), 197); in de kerkprovincie Keulen (Caspers (1992), 42 noot 142).

²¹⁹⁴ In Zurzach werd het Drievuldigheidsfeest gevierd op maandag na het octaaf van Pinksteren (LO Zurzach, 224).

²¹⁹⁵ In Besançon werd het Drievuldigheidsfeest gevierd op de tweede zondag na Pinksteren (LO Besançon, 300-302).

²¹⁹⁶ Zie het overzichtskaartje van de bisdommen der Nederlanden vóór 1559 in Caspers (1990), 159.

²¹⁹⁷ In Lille (Rijsel) werd het Drievuldigheidsfeest gevierd op de zondag voor de Advent (LO Lille, 71-72) en in Tournai (Doornik) op de eerste zondag na Pinksteren (LO Tournai, 116).

²¹⁹⁸ LO Leuven/ Anderlecht, 129 (Anderlecht); LO Sion, 459 en 562; LO Trier, 522; LO Leuven/ Anderlecht, 128 (Leuven). In de ordinarius van Leuven staat echter een toegevoegde tekst waaruit blijkt dat men in latere tijd Drievuldigheid alsnog vierde in de week na het octaaf van Pinksteren (fol. 38^v, ondermarge; LO Leuven/ Anderlecht, 128, noot bij regel 18).

²¹⁹⁹ Séjourné in LO Utrecht-Martinus, 57.

²²⁰⁰ Séjourné in LO Utrecht-Martinus, 56-57.

²²⁰¹ Een commemoratie is een herdenking van het tijdeigen of van feesten die in het officie van een bepaalde dag tevens worden herdacht. Over commemoraties en suffragia zie § 3.5.3.3.

komende Drievuldigheidsfeest.²²⁰² Die twee feesten zijn dus strikt gescheiden. De viering van Drievuldigheid vindt niet plaats op één dag maar op zeven opeenvolgende dagen na de octaafdag van Pinksteren, dus van maandag tot en met de zondag daarna. Die periode wordt aangeduid met *hebdomada sancte Trinitatis* en het officie wordt op elke dag op dezelfde wijze gevierd.²²⁰³ De viering op de laatste dag wordt *octava Trinitatis* genoemd, hoewel dat niet de achtste maar de zevende dag is. Uit deze naamgeving en het gegeven dat het officie op elke dag op dezelfde wijze werd gevierd, blijkt niet dat in deze vroegste fase de zondag de plechtigste dag zou zijn en dat de daaraan voorafgaande dagen een soort voorafgaand octaaf (*octava anticipata*) zouden zijn.²²⁰⁴ Voor de duidelijkheid zij nog opgemerkt dat deze viering al bestond vóórdat Sacramentsdag werd ingevoerd en vóórdat de viering van Drievuldigheid door paus Johannes XXII in het jaar 1334 werd voorgeschreven voor de eerste zondag na Pinksteren.

Dat het feest van Drievuldigheid werd gevierd gedurende zeven aaneengesloten dagen, laat zien dat het gold als een zeer belangrijk feest. Maar het is niet duidelijk waarom het begon op een maandag en niet op een zondag hoewel het feest in de elfde eeuw al in veel plaatsen op een of meer zondagen werd gevierd, zoals hiervoor is geconstateerd. Mogelijk hangt het begin op de maandag na het octaaf van Pinksteren samen met de behoefte om na de lange paastijd al op de eerste de beste *feria vacans* de Drievuldigheid te gedenken.²²⁰⁵

In de Apostelenkerk in Keulen werd volgens de ordinarius uit het einde van de dertiende eeuw het feest van Drievuldigheid eveneens gevierd gedurende de zeven dagen na de octaafdag van Pinksteren.²²⁰⁶ Daardoor is de viering in essentie gelijk aan die in de Martinuskerk in Utrecht maar de in de marge toegevoegde titel *Festum Trinitatis* bij de rubrieken van de viering lijkt aan te geven dat men de zondag ziet als de belangrijkste dag.²²⁰⁷

Volgens de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht, die geschreven is in het derde kwart van de veertiende eeuw, is de viering van het Drievuldigheidsfeest inmiddels belangrijk veranderd.²²⁰⁸ De zevendaagse viering is onderbroken door Sacramentsdag, waardoor het Drievuldigheidsfeest nog uit vier dagen bestaat: de drie dagen vóór Sacramentsdag en de zondag erna. Verder is de viering van Drievuldigheid op de tweede zondag na Pinksteren de belangrijkste dag van de

²²⁰² *In Octava Pentecostes. In altari per omnia fiet sicut in Octava Pasche [...] In vesperis et in matutinis per omnia cantetur sicut in ipso sancto die* (LO Utrecht-Martinus, [31]).

²²⁰³ *Ebdomada sancte Trinitatis que in omni officio noctis et diei plena est* (LO Utrecht-Martinus, [31]).

²²⁰⁴ Ze worden zo aangeduid door Lefèvre in LO Tongeren, 224, Kurzeja in LO Trier, 160 en Caspers (Caspers (1992), 42, noot 142).

²²⁰⁵ Séjourné in LO Utrecht-Martinus, 57. Ook in de Apostelenkerk van Keulen bestond de oudste fase van de ontwikkeling van het Drievuldigheidsfeest in de twaalfde eeuw uit een votiefmis ter ere van de Drievuldigheid op maandag na het octaaf van Pinksteren (Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 141).

²²⁰⁶ LO Keulen-Apostelen, 247-248. Sacramentsdag wordt in deze ordinarius niet vermeld.

²²⁰⁷ Cf. Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 140.

²²⁰⁸ LO Maastricht-OLV, 94-96.

vierdaagse viering: hij hoort in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht tot de belangrijkste feesten.²²⁰⁹

Doordat de invoering van Sacramentsdag een onderbreking veroorzaakte in de oorspronkelijk aaneengesloten, meerdaagse viering, was het gevolg dat de samenhang tussen de dagen waarop Drievuldigheid werd gevierd, niet meer begrepen werd. De scribent van de liber ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk benadrukt dan ook dat op de eerste drie dagen Drievuldigheid wel degelijk gevierd dient te worden en wel omdat het Drievuldigheidsfeest (op zondag) geen ander octaaf heeft.²²¹⁰ Uit deze motivering blijkt een markante verschuiving van de perceptie: men is zich niet meer bewust van de oorspronkelijke samenhang en men verwacht dat Drievuldigheid gevolgd wordt door een octaaf, zoals men dat kent van andere grote feesten. Het is tekenend voor deze verandering dat de scribent niet verwijst naar de oorspronkelijke situatie maar met zijn toelichting aansluit bij dit verwachtingspatroon.

Uit de viering van het Drievuldigheidsfeest in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht blijkt verder dat dat feest na de invoering van Sacramentsdag niet meer bestaat uit een periode van een aantal gelijkwaardige feestdagen maar uit één feestdag met een voorafgaande maar niet aansluitende viering gedurende een periode van drie dagen, waaraan de functie van 'octaaf' wordt toegekend omdat een feitelijk octaaf ontbreekt.

In deze fase van de ontwikkeling van het Drievuldigheidsfeest is er dus één feestdag met een *octava anticipata*, hoewel de scribent van de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht die naam niet gebruikt.²²¹¹ Ook de oorspronkelijk strikte scheiding tussen de viering van de octaafdag van Pinksteren en het Drievuldigheidsfeest is opgeheven: in de tweede vespers van het octaaf van Pinksteren worden een antifoon en een versikel gezongen van de Drievuldigheid.²²¹²

Volgens de ordinarius van de Mariakerk in Utrecht is de viering van het Drievuldigheidsfeest in die kerk in het begin van de vijftiende eeuw gelijk aan die in Maastricht: er is een commemoratie van Drievuldigheid in de tweede vespers van de octaafdag van Pinksteren, het Drievuldigheidsfeest bestaat uit de drie dagen voor Sacramentsdag en de daarop volgende zondag, en de viering op die zondag is de plechtigste.²²¹³ Wel handhaaft de scribent van de liber ordinarius de oorspronkelijke terminologie: de drie dagen voor Sacramentsdag noemt hij *ebdomada Trinitatis* en de zondag heeft als titel: *Octava Trinitatis*. Dat de onderbreking door Sacramentsdag niet voortkomt uit de eigen traditie maakt de scribent duidelijk door te vermelden dat paus

²²⁰⁹ *observatur plenarie festum sancte Trinitatis cum majoribus ornamentis et est festum triplex* (LO Maastricht-OLV, 96).

²²¹⁰ *feria secunda, tertia et quarta ad matutinas et ad omnes horas servatur de Trinitate [...]. Et istis tribus diebus tenetur firmiter de ipsa [i.e. de Trinitate], quia non habet aliam octavam* (LO Maastricht-OLV, 94).

²²¹¹ Cf. 2204.

²²¹² LO Maastricht-OLV, 94. Ook in de Apostelenkerk van Keulen is er in deze vespers op het einde van de veertiende eeuw een commemoratie van Drievuldigheid (Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 140, noot 131).

²²¹³ LO Utrecht-Maria, 110-113.

Urbanus IV dat feest heeft ingesteld.²²¹⁴ Dat suggereert dat men in Utrecht nog weet had van de oorspronkelijke, ononderbroken viering en het maakt opnieuw duidelijk dat met de invoering van Sacramentsdag een nieuwe fase is begonnen in de geschiedenis van de viering van Drievuldigheid in het betreffende gebied.

De ordinarii van Luik²²¹⁵ en Tongeren laten zien dat daar in het tweede kwart van de vijftiende eeuw het feest grotendeels op dezelfde wijze wordt gevierd als in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht en de Mariakerk in Utrecht maar er is een belangrijk verschil: in Tongeren zijn de vespers op de octaafdag van Pinksteren niet de tweede vespers van die feestdag maar de eerste vespers van de daarop volgende maandag, dat wil zeggen van de eerste dag van het Drievuldigheidsfeest.²²¹⁶ Dat markeert een nieuwe fase in de ontwikkeling omdat daarmee het begin van de liturgische dag is verschoven naar de avond van de voorafgaande dag. Dat betekent overigens niet dat die dag deel geworden zou zijn van dat feest. De duidelijke scheiding tussen de viering van het octaaf van Pinksteren en de viering van het Drievuldigheidsfeest blijft uitdrukkelijk gehandhaafd. De consequentie is wel dat de viering van de octaafdag eindigt met de noon en dus gedeeltelijk moet wijken voor de viering van het Drievuldigheidsfeest.²²¹⁷

Uit de ordinarius van Paderborn blijkt dat ook in die plaats op de octaafdag van Pinksteren de eerste vespers van Drievuldigheid worden gezongen en dat de maandag daarna wordt gevierd als een *plenum officium solemniter de sanctissimi trinitatis*. De viering van Drievuldigheid wordt vervolgd op de twee dagen daarna tot de eerste vespers van Sacramentsdag. De zondag in het octaaf van Sacramentsdag staat niet in het teken van Drievuldigheid maar van Sacramentsdag. De viering in Paderborn kan daarom gezien worden als een verdere ontwikkeling van het Drievuldigheidsfeest.

De ordinarius van Paderborn dateert uit het begin van de veertiende eeuw maar laat een verdere ontwikkeling zien dan de ordinarii van Luik en Tongeren die meer dan een eeuw jonger zijn. Dat impliceert dat de onderscheidenlijke fasen weliswaar enerzijds een ontwikkeling laten zien die een zekere chronologische volgorde heeft maar anderzijds dat op een zelfde tijdstip een bepaalde plaats een andere fase laat zien dan een andere plaats.

Wanneer in het hierboven omschreven gebied het feest, conform het voorschrift van paus Johannes XXII uit het jaar 1334, is verplaatst naar de eerste zondag na Pinksteren, verschilt waarschijnlijk per plaats.²²¹⁸ Uit enkele gegevens valt af te leiden dat die verplaatsing in het algemeen lijkt te zijn begonnen in de tweede helft van de vijftiende eeuw.²²¹⁹ Dat betekent dat men, ondanks het voorschrift van de paus, meer dan

²²¹⁴ *a domino papa Urbano Quarto institutum* (LO Utrecht-Maria, 112). Ook de ordinarius van de Lambertuskerk in Luik vermeldt dat de viering van Sacramentsdag is verordend door paus Urbanus IV (LO Tongeren, bijlage, 572).

²²¹⁵ LO Tongeren, bijlage, 572-573.

²²¹⁶ LO Tongeren, 224.

²²¹⁷ *cantata nona, terminatur hoc festum* [i.e. octava Penthecostis] *Tungris* (LO Tongeren, 223).

²²¹⁸ Caspers (2014) ter perse.

²²¹⁹ Rond het jaar 1460 werd het Drievuldigheidsfeest in het Rijnland nog gevierd op de zondag na Sacramentsdag (Caspers (2014) ter perse). Volgens de ordinarius van het Caeciliasticht in Keulen wordt in dat sticht het Drievuldigheidsfeest in 1488 nog gevierd

een eeuw lang nog vasthoudt aan de eigen traditie. Een factor die daarbij wellicht een rol heeft gespeeld, is het belang dat men hechtte aan de viering van het einde van de paastijd op de octaafdag van Pinksteren. Het is namelijk opvallend dat de plaatsen waar de paastijd wordt beëindigd op die octaafdag nagenoeg allemaal in het hierboven besproken gebied liggen²²²⁰ en dat op die dag geen commemoraties van Pasen worden vermeld in plaatsen waar Drievuldigheid vanaf het begin op de eerste zondag na Pinksteren wordt gevierd.²²²¹

4.10.5 De tekst in *Officia Propria*

De rubriek over het Drievuldigheidsfeest is relatief kort en de informatie die *Officia Propria* geeft over de viering van dat feest beperkt zich tot de titel *Dominica Trinitatis*, de mededeling dat op die dag de dedicatie van het Drievuldigheidsaltaar wordt herdacht met een statie bij dat altaar en enkele bijzonderheden over de processie. Over de inhoud van het officie en het misformulier wordt niets gezegd. In de acht regels die in het manuscript aan Drievuldigheidszondag worden besteed, staan drie doorhalingen en vier toevoegingen (zie Figuur 15). Dat is zeer opvallend omdat er in *Officia Propria* weinig doorhalingen en toevoegingen voorkomen.²²²²

In de transcriptie is de rubriek als volgt weergegeven met nadere informatie in de voetnoten.

DOMINICA TRINITATIS

Est dedicatio altaris sanctae Trinitatis in quo est statio ipso, Christophori, Gengulphi et Praesentationis Mariae. Fit autem processio more solito et canitur *Repleti*, folio 210. Non²²²³ *Salve festa dies*²²²⁴ neque²²²⁵ *Sedit angelus*.²²²⁶ Non *Recordamini*. Non²²²⁷

op de tweede zondag na Pinksteren (Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 140, noot 128). Ook in Gerresheim is het feest in de vijftiende eeuw nog niet verplaatst (Dresen (1929), 216). In Besançon gaat het feest in 1457 van de tweede zondag na Pinksteren naar de eerste zondag (Jurot in LO Besançon, 50). De oudste getuigenis van de viering op de zondag na Pinksteren in de Apostelenkerk van Keulen dateert van het jaar 1601 (Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 141).

²²²⁰ Zie § 4.7.1, noot 1714 en noot 1715 voor een opsomming van deze plaatsen.

²²²¹ De viering op die dag wordt daar volledig of vrijwel volledig in beslag wordt genomen door het officie en de mis van Drievuldigheid en in veel van die plaatsen wordt zelfs Pinksteren niet gecommemoreerd. Cf. *non facimus octabas Trinitatis* (LO Sion, 461) en *In octavis Penthecostes totum agitur de Trinitate* (LO Reims, 152).

²²²² Afgezien van kleine correcties en aanvullingen staat er maar één markante doorhaling in *Officia Propria*: de rubriek voor het feest van Mansuetus is in zijn geheel doorgestreept (fol. 267). Verder staat de rubriek over het feest van Maria-Presentatie niet in de lopende tekst maar in de ondermarge van fol. 300.

²²²³ *Non* met andere inkt boven doorgehaald *Deinde*.

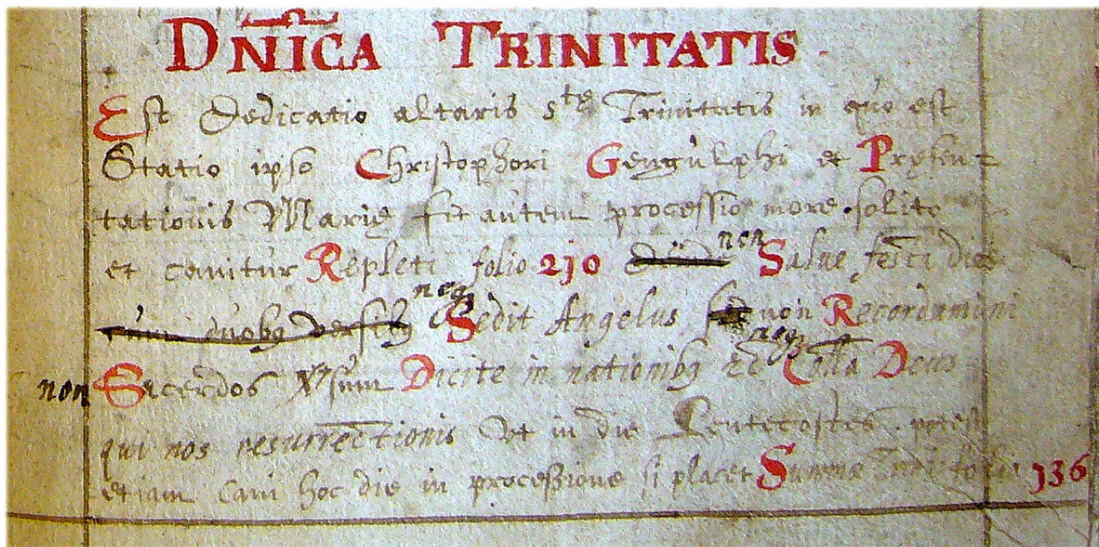
²²²⁴ Hierna doorgehaald: *cum duobus versibus*.

²²²⁵ Boven de regel met andere inkt toegevoegd.

²²²⁶ Hierna doorgehaald: *sed*.

²²²⁷ Met andere inkt toegevoegd in de linkermarge.

sacerdos versum *Dicite in nationibus*, etc. neque²²²⁸ collecta *Deus, qui nos resurrectionis* ut in die Pentecostes. Potest etiam cani hoc die in processione, si placet: *Summae Trinitati*, folio 136.²²²⁹

Figuur 15: De rubriek van Drievuldigheidszondag (*Officia Propria*, fol. 213)

Alle toevoegingen zijn uitgevoerd met andere inkt en dikkere pen. Dat betekent dat het geen correcties zijn tijdens het schrijven van de oorspronkelijke tekst maar wijzigingen die na de voltooiing van het manuscript op een later moment zijn aangebracht om de tekst in overeenstemming te brengen met een gewijzigde viering van het feest. Om te achterhalen hoe het feest oorspronkelijk is gevierd en hoe die viering eruit heeft gezien in een latere fase, wordt hierna eerst een reconstructie gemaakt van de oorspronkelijke en daarna een van de gewijzigde tekst. De oorspronkelijke tekst kan gereconstrueerd worden door alle toevoegingen en doorhalingen te negeren en hij luidt dan als volgt.

DOMINICA TRINITATIS

Est dedicatio altaris sanctae Trinitatis in quo est statio ipso, Christophori, Gengulphi et Praesentationis Mariae. Fit autem processio more solito et canitur *Repleti*, folio 210. Deinde *Salve festa dies* cum duobus versibus. *Sedit angelus* sed non *Recordamini*. Sacerdos versum *Dicite in nationibus*, etc. Collecta *Deus, qui nos resurrectionis* ut in die Pentecostes. Potest etiam cani hoc die in processione, si placet: *Summae Trinitati*, folio 136.

Na de titel “Drievuldigheidszondag” begint de rubriek met de vermelding dat op deze dag de wijding van het Drievuldigheidsaltaar wordt gevierd met een statie bij dat altaar en dat er ook op de feesten van Christophorus, Gengulphus en Maria-Presentatie een statie is bij dat zelfde altaar. Dan volgt de mededeling dat de processie op de gebruikelijke wijze plaatsvindt en aansluitend specificeert de rubriek wat er

²²²⁸ Met andere inkt toegevoegd boven de regel.

²²²⁹ 136 is geschreven in de rechtermarge.

wordt gezongen en gebeden tijdens die processie. Het zijn hoofdzakelijk gezangen van de paastijd maar het responsorium *Repleti sunt* en de oratie zijn van Pinksteren. *Summae Trinitati* tenslotte is een responsorium van Drievuldigheidszondag dat is toegevoegd als een *ad libitum*.

Altaarwijdingen worden in Thorn gevierd met een statie bij het betreffende altaar op het einde van de eerste vespers en daarbij wordt een responsorium gezongen uit het proprium van de betreffende feestdag. Die viering heeft geen invloed op de verdere inhoud van het feest en ze blijft daarom op deze plaats verder buiten beschouwing.²²³⁰ Maar op enkele andere punten vraagt deze rubriek om opheldering.

In het geografisch gebied waarin Thorn ligt, werd het Drievuldigheidsfeest eeuwenlang gevierd na het octaaf van Pinksteren met als hoogtepunt de tweede zondag na Pinksteren maar de verplaatsing van het feest naar de eerste zondag na Pinksteren is in een aantal plaatsen begonnen in de tweede helft van de vijftiende eeuw, zoals in de vorige paragraaf is besproken. Rond 1550, dus ongeveer een eeuw later is *Officia Propria* geschreven.²²³¹ Men zou dus verwachten dat de oorspronkelijke viering van de octaafdag van Pinksteren in Thorn inmiddels is vervangen door de viering van Drievuldigheidszondag.

De titel *Dominica Trinitatis* lijkt dat te bevestigen en bovendien wordt de rubriek in *Officia Propria* voorafgegaan door de behandeling van Pinksteren en hij wordt gevolgd door de vigilie van Sacramentsdag. Uit deze plaats blijkt dat de rubriek onder de titel “Drievuldigheidszondag” betrekking heeft op de zondag tussen Pinksteren en Sacramentsdag: de eerste zondag na Pinksteren. De specificatie van de gezangen en gebeden echter laat zien dat deze zondag in Thorn wordt gevierd als de octaafdag van Pinksteren en dat die octaafdag nog in de paastijd valt.

Maar dat correspondeert niet met de titel. Wellicht is die aan het feest gegeven vanwege de viering van de dedicatie van het Drievuldigheidsaltaar. Dat altaar is gesticht in het jaar 1486.²²³² Aangenomen mag worden dat er vanaf die tijd een jaarlijkse herdenking is gehouden van die dedicatie en de kalender van het Necrologium (begin zestiende eeuw) bevestigt dat die dedicatie werd gevierd op Drievuldigheidszondag.²²³³

Het responsorium *Summae Trinitati* heeft de status van een commemoratie van Drievuldigheid, omdat uit de inhoud van overige gezangen en gebeden blijkt dat niet het Drievuldigheidsfeest wordt gevierd, maar – naast de viering van de dedicatie van het Drievuldigheidsaltaar – de octaafdag van Pinksteren en het einde van de paastijd. Dat bevestigt het in de vorige paragraaf geformuleerde vermoeden dat men er in het besproken geografisch gebied zeer aan hechtte om het einde van de paastijd te vieren op de octaafdag van Pinksteren.

De toevoeging *ad libitum* bij het responsorium *Summae Trinitati* is zeer opvallend omdat de scribent van *Officia Propria* op geen enkele andere plaats aangeeft dat een gezang facultatief is. Ook in de geraadpleegde bronnen is er geen *ad libitum* aangetroffen bij dit responsorium. Deze toevoeging betekent dat het responsorium

²²³⁰ De vieringen van de altaarwijdingen is behandeld in § 3.5.3.3.

²²³¹ Over de datering van *Officia Propria* zie § 6.1.

²²³² Dat wordt bevestigd door een verklaring van het kapittel in het jaar 1515 (Habets I, akte nr. 511 van 27 maart 1515).

²²³³ Zie § 3.4.3.

ook weggelaten kan worden. In dat geval komt Drievuldigheid helemaal niet aan de orde. De conclusie is dan ook dat in Thorn ten tijde van *Officia Propria* het Drievuldigheidsfeest met de titel *Dominica Trinitatis* formeel op de eerste zondag na Pinksteren staat maar dat het aanvankelijk – dat wil zeggen vóór de wijzigingen in de rubriek – inhoudelijk slechts wordt gevierd met een commemoratie *ad libitum*.

Over de vraag hoe deze dag in Thorn is gevierd in een latere fase kan meer duidelijkheid worden verkregen door een reconstructie van de gewijzigde tekst in *Officia Propria*. Alle toevoegingen en doorhalingen geven aan dat er onderdelen vervallen. Past men ze daadwerkelijk toe dan blijft de volgende tekst over.

DOMINICA TRINITATIS

Est dedicatio altaris sanctae Trinitatis in quo est statio ipso, Christophori, Gengulphi et Praesentationis Mariae. Fit autem processio more solito et canitur *Repleti*, folio 210. Potest etiam cani hoc die in processione, si placet: *Summae Trinitati*, folio 136.

De titel en de mededeling over de dedicatie zijn gehandhaafd en verder geeft de rubriek een specificatie van de processiegezangen. Het zijn alleen nog de responsoria *Repleti* en *Summae Trinitati*; alle gezangen van de paastijd en de oratie van Pinksteren zijn verwijderd. De enige wijziging is dus dat de viering van het einde van de paastijd is vervallen. Het responsorium *Summae Trinitati* blijft *ad libitum* en met betrekking tot de viering van Drievuldigheid is er dus niets veranderd. In feite is Drievuldigheidszondag dus ook na de wijzigingen in de rubriek niet gevierd maar hooguit gecommemoreerd. Ook in een paar andere plaatsen schijnt het feest niet te zijn gevierd.²²³⁴

4.10.6 Nabeschouwing en conclusies

De viering in Thorn van de vigilie van Pinksteren komt in hoofdlijnen overeen met wat in de tijd van *Officia Propria* algemeen gebruikelijk is. De viering is verschoven naar de ochtend van de vigiliedag, volgt het patroon van paaszaterdag en is daar grotendeels een replica van. Tijdens de processie naar de doopvont zingt men de *letania norica*, zoals vrij algemeen gebruikelijk is, maar tijdens de processie die volgt op het doopvontritueel zingt men de litanie *Domine aeternae Pater*. Dat is in geen andere bron aangetroffen en het is wellicht uniek. Het is waarschijnlijk de litanie die in *Ordo Romanus* L wordt aangeduid met *letaniae, ter repetendo*.

Op pinksterdag wordt, zoals in de middeleeuwen vrij algemeen gebruikelijk is, de terts op een bijzonder feestelijke wijze gevierd. De komst van de Heilige Geest wordt in Thorn gerepresenteerd door het neerlaten vanuit het Himmelloch van een duif met een licht tijdens het zingen van de antifoon *Veni Sancte Spiritus*. Die antifoon wordt door de cantrix solo gezongen en niet door de dames gezamenlijk. Wellicht heeft dat

²²³⁴ In Essen wordt Drievuldigheid op de octaafdag van Pinksteren slechts gecommemoreerd met een oratie (LO Essen, 92). In het Gereonsticht van Keulen worden in de processie op de octaafdag van Pinksteren alleen gezangen uit de paastijd en een responsorium uit het proprium van Pinksteren ten uitvoer gebracht (LO Keulen-Gereon, 279).

een praktische reden: zij richten hun aandacht op de duif waardoor een goede koorzang in gevaar komt. Aan de feestelijkheid van de terts wordt verder vorm gegeven met het branden van veel kaarsen maar vooral met klokgelui, orgelspel en bewieroking tijdens het zingen van de hymne *Veni creator Spiritus*. Daardoor is niet zozeer de representatie van de neerdaling van de Heilige Geest tijdens de antifoon *Veni Sancte Spiritus* dan wel de hymne *Veni creator Spiritus* het feestelijk hoogtepunt van de terts. Gedurende het hele octaaf wordt deze terts in Thorn op dezelfde wijze gevierd.

De processie voor de hoogmis volgt op de sext en Thorn volgt daarmee niet het vrij algemene gebruik dat in de paastijd die processie volgt op de terts. De processie wordt geopend met het Pinksterresponsorium *Repleti sunt*, heeft in de andere gezangen een paar tekstuele aanpassingen aan het Pinksterfeest maar is verder, evenals in veel andere plaatsen, een replica van de processie voor de hoogmis van Pasen.

Op pinksterdag wordt na de vespers de doopvont naar de parochiekerk gebracht en daar wordt het doopvontritueel dat in de abdijkerk heeft plaatsgevonden op de vigilie van Pinksteren, door de *vicarius* van de parochiekerk voltooid met het toevoegen van het chrisma. Deze merkwaardige bilocatie van het doopvontritueel is alleen in Thorn aangetroffen en waarschijnlijk is ze veroorzaakt doordat de parochiekerk en niet de abdijkerk een *ecclesia baptismalis* is geweest.

Concluderend kan worden gezegd dat de viering van Pinksteren en van de vigilie zich slechts op een klein aantal punten onderscheidt van wat vrij algemeen gebruikelijk is ten tijde van *Officia Propria*:

- Tijdens de processie die volgt op het doopvontritueel zingt men de litanie *Domine aeternae Pater*.
- De neerdaling van de Heilige Geest wordt gerepresenteerd tijdens de antifoon *Veni Sancte Spiritus* en niet tijdens de hymne *Veni creator Spiritus*.
- De processie voor de hoogmis volgt na de sext en niet na de terts.
- Het doopvontritueel vindt plaats in de abdijkerk maar wordt voltooid in de parochiekerk.

*

Het Drievuldigheidsfeest wordt vanaf de tiende/ elfde eeuw in de Germaanse landen, waarin ook Thorn valt, en mogelijk in een nog groter gebied gevierd in de tweede week na Pinksteren, de zogenaamde *hebdomada sancte Trinitatis*. Het feest ontwikkelt zich tot een hoogtepunt op de tweede zondag na Pinksteren met de dagen ervoor als een soort *octava anticipata*. Dat vooroctaaf wordt in een volgende fase onderbroken door de invoering van Sacramentsdag op donderdag na de eerste zondag van Pinksteren en het octaaf van dat feest wordt op zijn beurt weer onderbroken door de viering van Drievuldigheidszondag.

In het jaar 1334 schrijft paus Johannes XXII voor dat Drievuldigheidszondag gevierd moet worden op de eerste zondag na Pinksteren maar in het hiervoor aangeduide gebied duurt het nog meer dan een eeuw voordat men dat voorschrift volgt. Waarschijnlijk heeft daarbij een rol gespeeld dat men er in dit gebied aan hechtte om de paastijd pas te beëindigen op de octaafdag van Pinksteren. Wat hiervan zij, het is

duidelijk dat de ontwikkeling van de viering van het Drievuldigheidsfeest in dit gebied een belangrijke bijdrage levert aan de receptiegeschiedenis van de voorgeschreven eredienst.

De tekst van de rubriek met de titel *Dominica Trinitatis* in *Officia Propria* bevat een aantal doorhalingen en toevoegingen waardoor er sprake is van een oorspronkelijke versie en een vernieuwde, gewijzigde versie. Daarmee is hij een bijdrage aan de receptiegeschiedenis van de laatmiddeleeuwse eredienst op lokaal niveau. Volgens de oorspronkelijke versie viert men in Thorn op de octaafdag van Pinksteren het einde van de paastijd en dat is in overeenstemming met wat tot het midden van de vijftiende eeuw gebruikelijk is in het geografisch gebied waarin Thorn ligt. De Drievuldigheid wordt in deze versie slechts *ad libitum* gecommemoreerd.

Men zou verwachten dat de vernieuwde rubriek – overeenkomstig de algemene ontwikkeling in het betreffende gebied – laat zien dat ook in Thorn het Drievuldigheidsfeest inmiddels wordt gevierd op de eerste zondag na Pinksteren. Maar dat is niet het geval. De nieuwe versie van de rubriek laat maar één belangrijke wijziging zien: de viering van het einde van de paastijd is vervallen. Met betrekking tot de viering van Drievuldigheid is er niets veranderd en dat betekent dat het Drievuldigheidsfeest in Thorn inhoudelijk niet is gevierd maar hooguit gecommemoreerd.

4.11 SACRAMENTSdag EN THEOPHERIA

Officia Propria, fol. 214-227

4.11.1 De voorgeschiedenis en de instelling van Sacramentsdag

Aan de invoering van Sacramentsdag gaat een periode van ongeveer twee eeuwen vooraf waarin een vroomheid ontstaat en zich verder ontwikkelt, die zich richt op de eucharistie. Een belangrijke aanzet was de onder theologen in de elfde eeuw bereikte consensus over de *praesentia realis*. De eucharistische vroomheid is verder voorbereid door de *elevatio* van de hostie onmiddellijk na de consecratie in de mis en het *viaticum*: het brengen van de geconsacreerde hostie naar een zieke of stervende. Voor de verdere ontwikkeling waren ook de kerkelijke polemieken tegen ketterijen en de zogenaamde geestelijke communie van belang. De geestelijke communie is het ervaren van de vereniging met Christus door de gelovige, zonder dat een sacramentele communie plaatsvindt. Na een kiemperiode van ruim honderd jaar in de monastieke wereld werd de eucharistische vroomheid ook gemeengoed bij de gelovige leken. Belangrijk voor hun beleving waren vooral de *elevatio* en het *viaticum*.²²³⁵

De ontwikkeling van de eucharistische vroomheid leidt in religieuze kringen in Luik tot de wens om de eucharistie ook met een eigen feest te kunnen vieren. De Luikse augustines Juliana de Cornillon had daarover visioenen en in één ervan zou Christus zelf haar erop hebben gewezen dat dat feest nog ontbrak.²²³⁶ Via haar biechtvader raken haar visioenen bekend bij de Luikse clerus, waaronder Jacob Pantaleon, de latere paus Urbanus IV. Dat leidt er uiteindelijk toe dat de toenmalige bisschop van Luik, Robert de Tournai, in 1246 een eucharistiefeest instelt voor zijn diocesis op *feria quinta proxima post octavas Trinitatis*.²²³⁷

Er is enige discussie geweest over de vraag of met *octavas Trinitatis* de tweede of de derde zondag na Pinksteren wordt bedoeld en daarmee samenhangend over de vraag of Sacramentsdag werd gevierd op de tweede of op de derde donderdag na Pinksteren.²²³⁸ De kwestie hangt samen met een bijzondere viering van Drievuldigheid in een groot gebied, waarbinnen ook Luik valt. Ten tijde van de invoering van Sacramentsdag werd in dat gebied Drievuldigheid niet gevierd op één dag maar op een reeks dagen die begon met maandag in de tweede week na Pinksteren en die eindigde op de daarop volgende zondag.²²³⁹ Nadere gegevens over de viering van

²²³⁵ Caspers (1992), 11-48. Cf. Dumoutet (1926), 7-79; Van Dijk en Walker (1957), 58-92; Browe (1933), 71-88; Rubin (1991), 12-163; Felbecker (1995), 176-179. Over de eucharistische vroomheid in de late middeleeuwen zie Torsy (1971).

²²³⁶ Over Juliana de Cornillon zie <http://www.heiligen.net/heiligen/04/05/04-05-1258-juliana.php> (gezien op 23 juni 2013) en ÖHlex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienJ/Juliana_von_Mont_Cornillon.html (gezien op 23 juni 2013).

²²³⁷ Nussbaum (1979), 150-151; Auf der Maur (1983), 201; Rubin (1991), 165-176; Felbecker (1995), 180-182.

²²³⁸ Lefèvre (1947); Caspers (2014) ter perse. Cf. Caspers (1992), 42, noot 142 en Rubin (1991), 174, noot 66.

²²³⁹ Zie § 4.10.4.

Drievuldigheid leiden tot de conclusie dat in het genoemde gebied Sacramentsdag uitsluitend is gevierd op de tweede donderdag na Pinksteren.²²⁴⁰

In het jaar 1264 wordt de viering van het feest voor de hele kerk voorgeschreven voor die dag door paus Urbanus IV die – zoals gezegd – voor zijn pontificaat werkzaam was in het Luikse diocees.²²⁴¹ Het feest wordt opnieuw vastgesteld in het concilie van Vienne (1311-1312) onder paus Clemens V maar met weinig resultaat. Aanvankelijk verspreidt de viering van Sacramentsdag zich tamelijk langzaam:²²⁴² voor een aantal plaatsen wordt het feest op het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw niet vermeld.²²⁴³ De mededeling van Felbecker dat het feest vanaf het begin van de veertiende eeuw overal wordt gevierd, is dan ook in zijn algemeenheid onjuist.²²⁴⁴

Door het feest in te voeren op een donderdag wordt een relatie gelegd met Witte Donderdag, de dag van de instelling van de eucharistie. Bovendien is de tweede donderdag na Pinksteren de eerste donderdag na de paascyclus (die eindigt met het octaaf van Pinksteren).²²⁴⁵ Ook moest Sacramentsdag dienen als de voltooiing van Witte Donderdag omdat op die dag de liturgie grotendeels in beslag wordt genomen door de herdenking van Christus' lijden waardoor men die dag zag als minder geëigend voor het vreugdevol vieren van een feest ter ere van het Sacrament van de eucharistie.²²⁴⁶

In de documenten uit de dertiende eeuw en het begin van de veertiende eeuw heeft het feest nog geen eigen naam. In een brief van paus Urbanus IV van 1264 aan Eva van Luik heet het *Festum sanctissimi corporis DNIC* en in de synode van Luik in 1288: *Festum eucharistiae*.²²⁴⁷ Een benaming met daarin het woord *eucharistia* komt ook voor in enkele plaatsen die niet onder het bisdom Luik vallen.²²⁴⁸ Daarnaast zijn er twee andere aanduidingen gebruikelijk: benamingen met daarin de term *Corporis Christi* en benamingen waarin het woord *sacramentum* wordt gebruikt. Deze laatste komen nagenoeg uitsluitend voor in bronnen uit de kerkprovincie van Keulen, waartoe de bisdommen Luik en Utrecht behoren.²²⁴⁹ In *Officia Propria* wordt Sacramentsdag aangeduid met een titel boven de rubrieken van de vigilie: *In Profesto Venerabilis*

²²⁴⁰ Caspers (2014) ter perse.

²²⁴¹ Lefèvre (1947), 422.

²²⁴² Nussbaum (1979), 151-154; Rubin (1991), 176-185; Caspers (1992), 62.

²²⁴³ Sacramentsdag wordt niet vermeld in LO Keulen-Apostelen (einde 13de eeuw), LO Reims (ca. 1274), LO Lille (eind 13de eeuw) en LO Arras (begin 14de eeuw).

²²⁴⁴ Felbecker (1995), 185.

²²⁴⁵ Auf der Maur (1983), 201-202.

²²⁴⁶ Caspers (1992), 43. Cf.: ...*hodie non est dies cene domini, sed tantum est adimplecio diei Cene domini eorum, que ibidem minus plene poterant peragi propter occupationem multorum circa passionem domini nostri Ihesu Christi* (LO Zurzach, 227). Over de relatie tussen Witte Donderdag en de sacramentsprocessie zie § 4.11.2.2.

²²⁴⁷ Auf der Maur (1983), 200.

²²⁴⁸ Besançon: *Officium Heucharistiae* (LO Besançon (tweede kwart 14de eeuw), 297), Genève: *in festo Eucharistiae* (LO Genève (derde kwart 15de eeuw), 161) en Rouen: *eucharistie festum* (Rouen, BM, ms. 384, Ordinarium uit de 15de eeuw, fol. 123r).

²²⁴⁹ Paderborn is een uitzondering: daar gebruikt men de aanduiding *In festo corporis Christi* (LO Paderborn, 209). In Essen werd een combinatie van twee benamingen gebruikt: *In vigilia festum sacramenti corporis Christi*. (LO Essen, 93). Amiens valt ook onder de

Sacramenti. Na die rubrieken volgen zonder nieuwe titel de rubrieken van de dag zelf.²²⁵⁰

4.11.2 De sacramentsprocessie

4.11.2.1 Geschiedenis en typologie

De sacramentsprocessie wordt niet genoemd in de instelling van het feest door Robert, bisschop van Luik, noch in de pauselijke decreten die daarna volgen.²²⁵¹ Toch wordt er al spoedig na de invoering van Sacramentsdag op die dag een processie gehouden. Een processie op Sacramentsdag waarbij ook het Sacrament wordt meegedragen, is voor het eerst gehouden tussen 1264 en 1279 in het St.-Gereonsticht in Keulen.²²⁵² Maar de processie verbreidt zich niet snel: in Besançon en het Cassiusticht in Bonn wordt Sacramentsdag voor het midden van de veertiende eeuw al wel gevierd maar nog zonder processie.²²⁵³ In Barking is de processie op Sacramentsdag zoals die ook gebruikelijk is op andere plechtige feesten maar zonder dat het Sacrament wordt meegedragen.²²⁵⁴ Dit is dus wel een processie op Sacramentsdag maar het is geen sacramentsprocessie in de betekenis die er in het vervolg aan wordt gegeven: een processie op Sacramentsdag waarin het Sacrament wordt meegedragen. Vanaf het midden van de veertiende eeuw is de sacramentsprocessie vrijwel algemeen gebruikelijk.²²⁵⁵

Hoewel de sacramentsprocessies een grote variëteit vertonen, kunnen in beginsel twee typen worden onderscheiden, die door Caspers als volgt gekarakteriseerd worden. Het eerste type is van een beperkte schaal doordat de route globaal binnen het immunitetsgebied blijft en doordat er vrijwel uitsluitend door clerici aan wordt deelgenomen. Het tweede type heeft een grotere actieradius: de route loopt grotendeels

sacramentum-groep. Het hoort bij de Nederlanden maar het is een bisdom van de kerkprovincie Reims. Voor een overzicht van de bisdommen der Nederlanden vóór 1559 zie Caspers (1990), 159.

²²⁵⁰ Het gebruik van titels in *Officia Propria* is niet consequent. Verreweg de meeste titels noemen de feestdag zelf en beginnen daarna met rubrieken die betrekking hebben op de vigilie. Bij Kerstmis, Pasen en Pinksteren staat een titel boven de rubrieken van de vigilie die begint met *In vigilia*. Bij Kerstmis en Pasen volgen dan evenals bij Sacramentsdag de rubrieken van de dag zonder nieuwe titel maar Pinksterdag heeft wel een eigen titel. Alleen de titel bij Sacramentsdag bevat het woord *profestum*. Dat met de woorden *profestum* en *vigilia* hetzelfde wordt bedoeld blijkt uit het feit dat met allebei de woorden naar de vigilie van Pasen wordt verwezen (zie fols. 19, 204 en 206). Een *profestum* is letterlijk een voorfeest van een ander feest (Du Cange, VI, 525, s.v. *Profestum*).

²²⁵¹ Browe (1931-a), 111-112; Browe (1933), 91-93; Bailey (1971), 117; Nussbaum (1979), 154-155.

²²⁵² Browe (1931-a), 113; Browe (1933), 94; Nussbaum (1979), 155; Auf der Maur (1983), 203.

²²⁵³ LO Besançon, 300; LO Bonn-Cassius (2), 267.

²²⁵⁴ ... *ordinata processione sicut decet in tali solennitate* (LO Barking, 144).

²²⁵⁵ Browe (1931-a), 115; Browe (1933), 95-97; Ter Reegen (1956), [6]. Voor een beschouwing van de rituele aspecten van de sacramentsprocessie zie Felbecker (1995), 217-309.

buiten het immuniteitsgebied en de deelname en de organisatie berusten grotendeels bij leken. Het zijn over het algemeen in steden georganiseerde processies.²²⁵⁶ De twee typen zijn niet naast maar ná elkaar ontstaan: er is een ontwikkeling geweest waarin de klerikale processie het eerste stadium vertegenwoordigt en de lekenprocessie het laatste stadium.²²⁵⁷ In de loop van de tijd blijven ze naast elkaar bestaan. Zoals hierna zal blijken, is bijvoorbeeld de sacramentsprocessie van Tongeren in de vijftiende eeuw er een van het eerste type.

Binnen het tweede type doen zich een aantal verdere ontwikkelingen voor. In de processie gaan personen meelopen die figuren uit de Bijbel representeren. Daaruit ontwikkelen zich tableaux vivants en korte dialogen die leiden tot de ontwikkeling van de sacramentsspelen en de Engelse *Corpus Christi cycles*.²²⁵⁸ Een bijzondere ontwikkeling doet zich voor in het Duitssprekende gebied. Daar vindt een versmelting plaats met de *Flurumgänge*: processies rond een stad of een grondgebied met staties bij de vier windrichtingen.²²⁵⁹

4.11.2.2 De sacramentsprocessie en andere, oudere theophorische processies.

Als men op het einde van de dertiende eeuw op Sacramentsdag een processie gaat houden, dan is dat een 'nieuwe' processie in die zin dat er dan al lange tijd verschillende andere processies gebruikelijk zijn. De vraag of en in hoeverre die mogelijk van invloed zijn geweest op de processie op Sacramentsdag ligt dan ook voor de hand.²²⁶⁰ Tot de al bestaande processies hoort allereerst een groep die bijzonder is, omdat hij bestaat uit processies die evenals de sacramentsprocessie theophorisch zijn. Hiertoe horen de palmprocessie in het Anglo-Normandische gebied, de processie op de dagen waarop plaatselijke mirakelfeesten van het Sacrament werden gevierd, de *viaticum*-processie en op Witte Donderdag en Goede Vrijdag de *translatio*-processie. Eveneens theophorisch is de *depositio*-processie op Goede Vrijdag en de *elevatio*-processie op paasmorgen in plaatsen waar het de gewoonte was om voor die rituelen een geconsacreerde hostie te gebruiken.²²⁶¹ Tot de al bestaande processies horen verder de processies op zondagen, op grote feesten en op bijzondere feestdagen zoals Maria Lichtmis, de feestdag van Marcus en de Kruisdagen.

Het is niet bekend vanaf wanneer in het Anglo-Normandische gebied de palmprocessie theophorisch is geweest.²²⁶² Jean d'Avranches noemt het Sacrament nog

²²⁵⁶ Caspers (1992), 69 en 124.

²²⁵⁷ Caspers (1992), 69.

²²⁵⁸ Caspers (1992), 106-112; Felbecker (1995), 282-297.

²²⁵⁹ Auf der Maur (1983), 203.

²²⁶⁰ Voor een algemene beschouwing over het ontstaan van de sacramentsprocessie en oudere processies die daarbij een voorbeeldfunctie hebben gehad zie Felbecker (1995), 193-217.

²²⁶¹ Cf. Brooks (1921); Young (1933) I, 112-148; Corbin (1960). Een recente editie van een groot aantal teksten en rubrieken van deze rituelen staat in LOO.

²²⁶² Over de theophorische palmprocessie zie Browe (1931-a), 107; Browe (1933), 89-90; Stemmler (1970), 193-199; Nussbaum (1979), 146-147; Caspers (1992), 78-79; Caspers (2001), 398-390. Cf. Rubin (1991), 244-245 en Snoek (1995), 260-262.

niet²²⁶³ maar aartsbisschop Lanfrancus van Bec noemt het wel in zijn vóór 1084 geschreven statuten voor de kathedraal van Canterbury. Het Sacrament werd in deze processie verhuld megedragen en volgens Browe en Nussbaum is het niet het alles-beheersende middelpunt maar een representatie van de Heer met een nog sterkere zeggingskracht dan andere symbolen van Christus.²²⁶⁴ Stemmler en Caspers wijzen er echter op dat de processie-orde van Lanfrancus duidelijke overeenkomsten vertoont met de latere sacramentsprocessie en dat daaruit blijkt dat het Sacrament wel degelijk in het middelpunt van de verering stond.²²⁶⁵ De theophorische processie op Palmzondag in het Anglo-Normandische gebied is dan ook in dat gebied van invloed geweest op de sacramentsprocessie. Van York en Rouen is bijvoorbeeld bekend dat de palmprocessie als model is gebruikt voor de sacramentsprocessie.²²⁶⁶ Een theophorische palmprocessie komt echter op het Europese vasteland niet voor en daardoor kan ze daar dan ook geen invloed hebben uitgeoefend op het ontstaan van de sacramentsprocessie.²²⁶⁷

Al vóór de invoering van Sacramentsdag bestaat er in sommige plaatsen een cultus die is ingesteld na een wonder met in de mis geconsacreerde hosties of wijn, de zogenaamde Sacramenten van Mirakel.²²⁶⁸ De meeste van deze plaatselijke culten zijn echter pas ontstaan na de invoering van Sacramentsdag en de bij sommige daarvan ontstane processies dateren van na de tijd dat de sacramentsprocessie algemeen bekend was.²²⁶⁹ Bovendien is het moeilijk te bepalen wanneer er in zo'n cultus sprake is van eucharistische vroomheid dan wel van de verering van een relikwie waarin Christus niet of niet meer aanwezig wordt geacht.²²⁷⁰ De processies in deze cultus hebben dan ook niet als voorbeeld gediend voor de sacramentsprocessie.²²⁷¹

De viaticum-processie

Vanaf ongeveer het begin van de dertiende eeuw wordt in tal van concilies en synoden steeds meer aandacht besteed aan het brengen van het Sacrament naar iemand in direct levensgevaar, het *viaticum* oftewel de zogenaamde 'kleine processie'.²²⁷² In

²²⁶³ LO Rouen/ Avranches (ca 1055), 29.

²²⁶⁴ Browe (1933), 89-90; Nussbaum (1979), 147.

²²⁶⁵ Stemmler (1970), 195-196; Caspers (1992), 78-79. Cf. Rubin (1991), 244 en Snoek (1995), 260-261.

²²⁶⁶ Ter Reegen (1956), [3]; Stemmler (1970), 197.

²²⁶⁷ Caspers (1992), 79.

²²⁶⁸ Over de Sacramenten van Mirakel zie Caspers (1992), 231-264.

²²⁶⁹ Caspers (1992), 100.

²²⁷⁰ Caspers (2001), 400. In de late Middeleeuwen was de clerus verdeeld over de vraag of in de overblijfselen van een Sacramentswonder Christus nog werkelijk tegenwoordig was, dan wel of het slechts relikwieën van de mirakuleuze gebeurtenis waren (Caspers (2001), 400, noot 51). Er is wel duidelijk sprake van een theophorische processie als behalve de overblijfselen van het mirakel ook het Sacrament wordt megedragen, zoals bijvoorbeeld in de jaarlijkse H. Bloedprocessie in Boxtel.

²²⁷¹ Caspers (1992), 99-101.

²²⁷² Caspers (1992), 80, noot 68.

Over de geschiedenis en andere facetten van het *viaticum* zie Nussbaum (1979), 62-101. Over het *viaticum* zie ook Nussbaum (1979), 142-145; Caspers (1992), 79-99; Caspers (2001), 391-399.

een decreet uit 1201 van de cisterciënzer kardinaal-abt Guido wordt voorgeschreven dat bij de elevatie van de hostie tijdens de mis een bel klinkt ten teken dat de gelovigen geknield om genade moeten bidden. Ook tijdens het brengen van het *viaticum* moet een assistent die de bel luidt de priester voorafgaan om zo de gelovigen op te roepen Christus te aanbidden.²²⁷³ In dit voorschrift wordt dus de aanwezigheid van Christus in het Sacrament bij de elevatie en tijdens het *viaticum* op gelijke wijze en met hetzelfde doel onder de aandacht van de gelovigen gebracht: er klinkt een bel om de gelovigen op te roepen tot eerbied, gebed en aanbidding.

In de synodale statuten van Parijs uit het begin van de dertiende eeuw wordt door bisschop Eudes de Sully voorgeschreven dat tijdens het *viaticum* de priester met het Sacrament onmiddellijk voorafgegaan moet worden door een lantaarn en dat degenen die hem voorbij zien komen dienen te knielen en met gevouwen handen dienen te bidden.²²⁷⁴ Naast de bel is dus de lantaarn een ander middel om te attenderen op de aanwezigheid van het Sacrament. Het doel is hetzelfde: oproepen tot eerbied, gebed en aanbidding. In het concilie van Munster in 1279 wordt voorgeschreven dat de priester zowel door een bel als door een lantaarn voorafgegaan moet worden.²²⁷⁵ Deze en andere bepalingen werden nog voor het einde van de dertiende eeuw ook van kracht voor het bisdom Luik.²²⁷⁶ In het vervolg zal blijken dat de bel en de lantaarn (en andere lichtdragers zoals flambouwen en kaarsen) ook voorkomen in de sacramentsprocessie met dezelfde functie: teken voor de feitelijke aanwezigheid van het Sacrament en oproep tot eerbied, gebed en aanbidding.

Verderop zal aangetoond worden dat er ook niet-theophorische processies zijn waarin licht wordt megedragen en dat er sacramentsprocessies zijn waarin op meer dan één plaats in de processie-opstelling lichtdragers worden meegevoerd. In het voorschrift van Eudes de Sully staat echter een belangrijk detail: de lichtdrager dient onmiddellijk vooraf te gaan aan het Sacrament. Door die onmiddellijke nabijheid is de lichtdrager het zichtbare teken voor de aanwezigheid van Christus in het Sacrament.

Hierna zal duidelijk worden dat er nog andere theophorische processies zijn die ouder zijn dan de sacramentsprocessie en waarin het Sacrament eveneens onmiddellijk wordt voorafgegaan door een of meer lichtdragers ten teken van de aanwezigheid van Christus in het Sacrament. Deze betekenis is dus niet exclusief voor het *viaticum*, zodat niet met zekerheid gezegd kan worden dat ze in de sacramentsprocessie aan het *viaticum* is ontleend.

De *viaticum*-processie heeft met de sacramentsprocessie gemeen dat ze theophorisch is en dat ze plaatsvindt in de publieke ruimte buiten het kerkgebouw.²²⁷⁷ Vergeleken met de sacramentsprocessie is de *viaticum*-processie echter incidenteel: ze vindt veelvuldig plaats als daar aanleiding toe is en op een onvoorspelbaar moment. Bovendien is ze waarschijnlijk kleinschalig: behalve wellicht in kloosters neemt niet

²²⁷³ Caspers (1992), 81-82; Caspers (2001), 392.

²²⁷⁴ Caspers (1992), 82; Caspers (2001), 393.

²²⁷⁵ Caspers (1992), 86; Caspers (2001), 394.

²²⁷⁶ Caspers (1992), 86. Ook Thorn hoort bij het bisdom Luik maar in *Officia Propria* wordt het *viaticum* niet vermeld.

²²⁷⁷ Van Dijk en Walker (1957), 85; Caspers (2001), 384.

een hele gemeenschap eraan deel. Ondanks de overeenkomsten tussen deze twee typen processie is de vraag of de sacramentsprocessie rechtstreeks kan worden afgeleid van de *viaticum*-processie alsnog problematisch.²²⁷⁸

De translatioprocessie

Op Witte Donderdag wordt het Sacrament ter bewaring weggebracht en op Goede Vrijdag wordt het dan weer teruggehaald voor de communie tijdens de *missa prae-sanctificationum*. Deze verplaatsingen van het Sacrament vinden aanvankelijk plaats zonder een eigen ritueel. Vanaf de elfde eeuw krijgen ze in sommige plaatsen een eigen ritueel in de vorm van een processie, de zogenaamde *translatio*-processie. De oudst bekende beschrijving van de *translatio*-processie op Witte Donderdag is van circa 1065 en ze luidt als volgt. De helft van de hosties die zijn geconsacreerd tijdens de mis op Witte Donderdag wordt bewaard voor de sacramentele communie op de volgende dag. De hosties worden door de priester en zijn assistenten in processie, namelijk met kaarsen en wierook naar een ander altaar gebracht en daar opgeborgen. Tot de volgende dag moet daar steeds een kaars bij blijven branden.²²⁷⁹ Deze beschrijving laat een zeer bescheiden theophorische processie zien, die gevormd wordt door de officiant die het Sacrament draagt en zijn assistenten die fungeren als kaars- en wierookdragers.

Hoewel het algemeen gebruikelijk is dat het Sacrament tijdens de vieringen van Witte Donderdag en Goede Vrijdag wordt verplaatst, vermeldt ongeveer de helft van de geraadpleegde bronnen die *translatio* niet. Dat betekent waarschijnlijk dat ze in de betreffende kerken zonder bijzonder ritueel is uitgevoerd. Van de bronnen die wel een *translatio*-processie vermelden zijn er slechts twee waaruit blijkt dat het hele convent aan die processie deelneemt. Dat impliceert dat de theophorische *translatio*-processie ook na de elfde eeuw over het algemeen haar bescheiden karakter blijft behouden.²²⁸⁰ Rechtstreekse invloed van deze processie op de onverhuld theophorische sacramentsprocessie is daardoor onzeker. Een punt van overeenkomst is evenwel dat deze processie, evenals de sacramentsprocessie, haar vorm heeft gekregen onder invloed van de door de kerkelijke autoriteiten gepropageerde eucharistische vroomheid.²²⁸¹

De depositio-processie en de elevatio-processie

In een groot aantal plaatsen wordt op Goede Vrijdag de gestorven Christus op symbolische wijze begraven met een ritus die *depositio* wordt genoemd. Deze ritus kent drie typen, naargelang het object dat wordt begraven: een crucifix, een geconsacreerde hostie of zowel een kruis als een geconsacreerde hostie. Tijdens de viering

²²⁷⁸ Caspers (2001), 401.

²²⁷⁹ *Ipsa die plures hostie consecrantur, quibus clerus et populus communicetur; et medietas hostiarum absque vino in crastino reservetur, unde iterum communicentur. Ipse vero hostie a sacerdote et ministris altaris indutis, cum processione, scilicet cum cereis et incenso, super quoddam altare honorifice deportentur, ubi cum nitidissimis lintheamentis optime recondantur. Ibi semper lumen usque ad ultime candele extinctionem in matutinis ardeat* (LO Rouen/ Avranches, 32).

²²⁸⁰ Voor een uitvoeriger behandeling van de *translatio*-processie zie § 4.3.7.2.

²²⁸¹ Caspers (1992), 77.

van de paasnacht vindt vervolgens de *elevatio* plaats: het object of de objecten worden uit het graf gehaald om op die wijze de verrijzenis van Christus te representeren.²²⁸²

Uit de tot op heden bekende bronnen blijkt dat in verreweg de meeste gevallen alleen een kruis wordt gebruikt. De combinatie van een kruis en een geconsacreerde hostie komt veel minder voor en een *depositio* en *elevatio* van alleen een hostie wordt in relatief weinig bronnen vermeld.²²⁸³ De processie die voorafgaat aan de *depositio* en de processie die volgt op de *elevatio* zijn theophorisch als er een geconsacreerde hostie wordt megedragen maar voor de vraag of de ritus van de *depositio* en *elevatio* mogelijk van invloed is geweest op de sacramentsprocessie, komen alleen versies in aanmerking die ouder zijn dan de sacramentsprocessie, dat wil zeggen die dateren van vóór 1350 omdat rond dat jaar de sacramentsprocessie inmiddels in veel plaatsen ingang heeft gevonden.²²⁸⁴

Theophorische *depositio*- en *elevatio*-processies komen, voor zover kon worden nagegaan, vóór 1350 slechts in ongeveer een dozijn plaatsen voor.²²⁸⁵ Hierna volgt een beknopte verkenning om na te gaan of ze elementen bevatten die beschouwd kunnen worden als voorlopers van elementen in de sacramentsprocessie.

Een voorbeeld van een beschrijving van een *depositio* van een geconsacreerde hostie is het volgende.²²⁸⁶ De officiant gaat met het Sacrament naar het graf en wordt daarbij voorafgegaan door dragers van het wierookvat en van kaarsen. Onderweg wordt het responsorium *Agnus Dei Christus* gezongen. De officiant legt het Sacrament in het graf en bewierookt het terwijl het responsorium *Ecce quomodo moritur* wordt gezongen. Daarna sluit hij het graf en daarbij wordt het responsorium *Sepulto Domino* gezongen. Voor het graf wordt een brandende kaars gezet.

Is hier sprake van een bijzondere verering van het Sacrament, met andere woorden onderscheidt zich deze *depositio* van een *depositio* van het kruis? In Rheinau vindt de *depositio* van het kruis op de volgende wijze plaats.²²⁸⁷ De officiant, de koster, twee *fratres* die het kruis dragen en drie anderen die voorop lopen met het wierookvat en met kaarsen gaan naar het graf en zingen onderweg met zachte stem (*suppressa voce*) de responsoria *Ecce quomodo moritur* en *Recessit pastor noster*. Als ze bij het graf zijn aangekomen, leggen ze het kruis op een kleed terwijl de antifonen *Ioseph ab Arimathia* en *Sepulto Domino* worden gezongen. Dan bedekken ze het kruis met een linnen doek, bewieroken het en plaatsen er een kaars bij.

²²⁸² De *depositio* en de *elevatio* zijn uitvoeriger behandeld in § 4.6.3.1.

²²⁸³ Nussbaum (1979), 192.

²²⁸⁴ Caspers (2001), 386. Cf. Nussbaum (1979), 156.

²²⁸⁵ Zie noot 2286 en noot 2288 voor een specificatie.

²²⁸⁶ *Depositio* uit St. Blasien, 14de eeuw (LOO II, 415-416, nr. 318). Andere versies van vóór 1350 van een *depositio* van een hostie zijn: St. Gallen, tussen 1034 en 1047 (LOO I, 96, nr. 82); Soissons, begin 13de eeuw (LO I, 203-204, nr. 167). Versies waarbij zowel een kruis als een geconsacreerde hostie worden megedragen zijn: Bamberg, tussen 1192 en 1196 (LO Bamberg, 77 en LOO II, 231-234, nr. 109a); Neuweiler, 12de eeuw (LOO II, 376-378, nr. 302); Bayeux, 13de eeuw (LO Bayeux, 133-134 en LOO II, 536-537, nr. 392); Pressburg, tussen 1330 en 1340 (LOO II, 692-693, nr. 476); Sion, vóór 1300 (LO Sion, 427-428 en LOO IV, 1397-1399, nr. 746).

²²⁸⁷ LO Rheinau (begin 12de eeuw), 132. Ook in LOO II, 402-403, nr. 315. Voor de talrijke versies van een *depositio* van het kruis zie LOO I-VI, passim.

De hierboven beschreven grafleggingen komen in hoge mate overeen. De processie wordt gevormd door een kleine groep en er worden kaarsen en een wierookvat megedragen. Zowel het kruis als de hostie worden in het graf bewierookt en bij het graf wordt een brandende kaars geplaatst. Ook de thematiek van de gezangen is hetzelfde. Uit deze overeenkomsten blijkt dat het Sacrament en het kruis op dezelfde wijze de gestorven Christus representeren en dat door het gebruik van wierook en brandende kaarsen het Sacrament en het kruis op dezelfde wijze worden vereerd. Het Sacrament krijgt op geen enkele wijze specifieke aandacht en directe invloed van de *depositio*-processie met de geconsacreerde hostie op de sacramentsprocessie moet dan ook worden uitgesloten.

Onderscheidt de *elevatio* van een geconsacreerde hostie zich van een *elevatio* van het kruis, met andere woorden wordt bij de *elevatio* van de hostie het Sacrament op een specifieke wijze vereerd? In St. Blasien vindt in de veertiende eeuw de *elevatio* van de hostie als volgt plaats.²²⁸⁸ De abt, de prior en enkele andere *fratres* die voorop lopen met wierookvaten en kaarsen, gaan naar het graf en zingen onderweg het responsorium *Maria Magdalena*. Het graf wordt bewierookt en nadat het is geopend, wordt het opnieuw bewierookt. Daarna neemt de abt het Sacrament uit het graf en plaatst het op het altaar en terwijl hij het responsorium *Surrexit pastor bonus* zingt, heft hij het Sacrament op. Daarna worden er kaarsen aangestoken en luidt de klok.

Een dertiende-eeuwse versie van een *elevatio* van het kruis luidt als volgt.²²⁸⁹ De decaan en oudere kanunniken gaan naar het graf en zingen daar de antifoon *Domine probasti*. Het crucifix wordt bewierookt en uit het graf genomen. Vervolgens gaan ze met het kruis naar het altaar en onderweg zingen ze het responsorium *Surrexit pastor bonus* en de antifoon *Christus resurgens*. Terwijl ze daarna voor het altaar staan, kussen ze elkaar en zeggen daarbij *Surrexit Dominus vere et apparuit Symoni*. Daarna besluit de decaan het ritueel met een oratie *de resurrectione*.

De twee hierboven beschreven elevatierituelen vertonen grote overeenkomst: er is een beperkte groep deelnemers, er wordt gewierookt en de gezangen hebben de verrijzenis tot thema. De processie met de hostie verschilt niet van betekenis van de processie met het kruis en ze heeft geen kenmerken die van invloed zouden kunnen zijn op de sacramentsprocessie. Een opmerkelijk verschil is het opheffen van het Sacrament. Daarbij zingt de abt het responsorium *Surrexit pastor bonus*. Dat duidt erop dat het Sacrament de representatie is van de verrezen Christus en dat het tonen ervan niet de betekenis heeft van een Sacramentsverering.²²⁹⁰

²²⁸⁸ LOO II, 415-416, nr. 318. Andere versies van een *elevatio* met de geconsacreerde hostie die dateren van vóór 1350 zijn: Augsburg, vóór 973 (Young (1933) I, 553); Soissons, begin 13de eeuw (LOO I, 203-204, nr. 167); Laon, 12de eeuw (LO Laon, 118-119 en LOO I, 127-128, nr. 109). Versies van een *elevatio* van zowel een kruis als een geconsacreerde hostie zijn: Bamberg, tussen 1192 en 1196 (LO Bamberg, 77 en LOO II, 231-234, nr. 109a); Bayeux, 13de eeuw (LO Bayeux, 139 en LOO II, 536-537, nr. 392); Sion, vóór 1300 (LO Sion, 434 en LOO IV, 1397-1399, nr. 746).

²²⁸⁹ Ranshofen, 13de eeuw (LOO IV, 1220-1221, nr. 682). Andere versies van de *elevatio* van het kruis zijn behandeld in § 4.6.3.1.

²²⁹⁰ Over de vormen van verering van het Sacrament zie Browe (1927-a), Browe (1927-b) en Nussbaum (1979), 162-166.

In bovenstaande verkenningen is gebleken dat de *depositio* en *elevatio* met een geconsacreerde hostie en die met een kruis in hoge mate overeenkomen en er zijn geen gegevens aangetroffen die erop duiden dat de *depositio*-processie en/of de *elevatio*-processie met het Sacrament van invloed zijn geweest op de sacramentsprocessie.

Nussbaum constateert dat vanaf de vijftiende eeuw vaker een *depositio* en *elevatio* van zowel een kruis als het Sacrament voorkomen maar hij geeft daarvoor geen verklaring.²²⁹¹ Het blijkt echter dat in een aantal plaatsen aanvankelijk een *depositio* en *elevatio* plaatsvindt van een kruis maar dat in een latere periode het Sacrament aan het kruis is toegevoegd.²²⁹² Een onderzoek dat tot een verklaring van deze opmerkelijke wijziging leidt, valt buiten het bestek van deze studie maar twee vragen liggen voor de hand. Is hier sprake van een beïnvloeding door de inmiddels algemeen gebruikelijke sacramentsprocessie of is deze wijziging een gevolg van de algemene tendens om het Sacrament niet alleen op Sacramentsdag op een bijzondere wijze te vereren maar bij elke gelegenheid die zich daartoe leent?²²⁹³

4.11.2.3 De invloed op de sacramentsprocessie van de processies op grote feestdagen

Inleiding

Al vroeg na de invoering ervan viert men Sacramentsdag als een groot feest. In de Servaaskerk in Maastricht bijvoorbeeld heeft het feest op het einde van de dertiende eeuw nog geen processie maar wel een vigilie en een octaaf.²²⁹⁴ Ook in Paderborn heeft het feest aan het begin van de veertiende eeuw een vigilie en een octaaf²²⁹⁵ en in het tweede kwart van dezelfde eeuw hoort het feest in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht tot de grote feesten die daar triplex feesten worden genoemd.

Dat Sacramentsdag al vroeg als een groot feest werd gevierd, verklaart waarom de processies die al gebruikelijk waren op de al langer bestaande grote feesten model hebben gestaan voor de processie op Sacramentsdag. Het is dan ook een communis

²²⁹¹ Nussbaum (1979), 192.

²²⁹² Enkele voorbeelden zijn:

Aquileia: kruis circa 1250 (LOO III, 729, nr. 492); kruis en hostie 1495 (LOO III, 733-735, nr. 497).

Gnesen: kruis 1503 (LOO III, 938-939, nr. 576b); kruis en hostie 1555 (LOO III, 946-948, nr. 576i).

Hereford: kruis 14de eeuw (LOO II, 555-556, nr. 405); kruis en hostie 1505 (LOO II, 556-558, nr. 406).

Passau: kruis 14de eeuw (LOO IV, 1092-1094, nr. 632); kruis en hostie 1490 (LOO IV, 1142-1145, nr. 650).

Rheinau: kruis begin 12de eeuw (LOO II, 402-403, nr. 315); kruis en hostie ca. 1600 (LOO II, 406-414, nr. 316).

²²⁹³ Over deze tendens zie Nussbaum (1979), 159-161. Cf. Browe (1927-a).

²²⁹⁴ LO Maastricht-Servaas 98-100.

²²⁹⁵ LO Paderborn, 209-211.

opinio dat in de Sacramentsprocessie elementen uit vroegere processies zijn overgenomen.²²⁹⁶ Aan de vraag welke elementen dat in concreto precies zijn, wordt echter betrekkelijk weinig aandacht besteed.

In *Officia Propria* zijn de mededelingen over de vormgeving van de processies over het algemeen nogal karig. Bij Sacramentsdag bijvoorbeeld wordt slechts vermeld dat de officiant een ciborie meedraagt. Het is dan ook niet mogelijk om op basis van de beschikbare gegevens in *Officia Propria* te bepalen, welke elementen in de sacramentsprocessie overgenomen zijn uit al bestaande processies en welke elementen nieuw zijn. Daarom wordt eerst in een tweetal andere bronnen nagegaan welke elementen uit vroegere processies daar zijn overgenomen in de sacramentsprocessie. Het resultaat kan dan dienen als een breder kader voor de beschrijving van de processie op Sacramentsdag in Thorn.

De twee bronnen waaruit de samenstelling van de processie op Sacramentsdag hierna wordt besproken, zijn het processionale van Sarum en de ordinarius van Tongeren. Op de eerste plaats zijn ze gekozen omdat ze gedetailleerde informatie bevatten over de samenstelling van de processie. Bovendien is er voor ieder afzonderlijk een eigen reden waarom ze gekozen zijn. Het processionale van Sarum is het enige volledig gerubriceerde processionale uit de middeleeuwen en bovendien kan het beschouwd worden als representatief voor het Anglo-Normandische gebied.²²⁹⁷ De ordinarius van Tongeren geeft ter zake meer informatie dan welke andere ordinarius uit de Nederlanden ook.²²⁹⁸ Enerzijds hangt dat samen met de datering van de ordinarii (die van Tongeren is van de vijftiende eeuw, die van de Martinuskerk in Utrecht, bijvoorbeeld, dateert van ca. 1200); anderzijds hangt het samen met het type ordinarius (die van Tongeren is vergeleken met de andere ordinarii uit de Nederlanden het meest gedetailleerd).

De sacramentsprocessie van Sarum

De route van de processie gaat na het verlaten van de kerk rond de kerk en het klooster.²²⁹⁹ Het is dus een relatief korte route. Dat blijkt ook uit het feit dat er onderweg maar drie gezangen worden uitgevoerd.²³⁰⁰ De samenstelling van de processie op Sacramentsdag is afgeleid van de processie op Hemelvaartsdag.²³⁰¹ Schema 25 geeft een beeld van hoe er dat in concreto uitziet en in welk opzicht de processies van Hemelvaartsdag en Sacramentsdag van elkaar verschillen.

Deze processies bestaan uit twee delen. De officiant loopt achteraan in het eerste deel en het tweede deel bestaat uitsluitend uit clerici.²³⁰² Zowel op Hemelvaartsdag

²²⁹⁶ Cf. Ter Reegen (1956), [1]-[3]; Stemmler (1970), 193; Auf der Maur (1983), 203; Caspers (1992), 77; Felbecker (1995), 194-199.

²²⁹⁷ Bailey (1971), X.

²²⁹⁸ Caspers (1992), 72.

²²⁹⁹ Proc Sarum, 93.

²³⁰⁰ Proc Sarum, 122-123.

²³⁰¹ *ut in die Ascensionis Domini* (Proc Sarum, 126); Ter Reegen (1956), [3]. De processie op Hemelvaartsdag is op haar beurt een afgeleide van die op Kerstmis en Pasen (Proc Sarum 121, 93, 11).

²³⁰² In het nonnenklooster van Barking en het damessticht in Essen lopen de vrouwen van het convent eveneens achter de officiant (LO Barking, 144; LO Essen, 93).

als op Sacramentsdag worden vaandels en relikwieën meegedragen. Dat zijn dus geen nieuwe elementen in de sacramentsprocessie. Ook de ordening van de processie op Sacramentsdag is gelijk aan die van de oudere processie op Hemelvaartsdag.²³⁰³ Die ordening is volledig gehandhaafd, ook al wordt het Sacrament meegedragen. Opvallend daarbij is dat de kaarsdragers en de wierook op hun plaats voor de reliekschrijn gehandhaafd blijven en dat er voor het Sacrament geen wierook wordt meegedragen. Aan de oorspronkelijke ordening is toegevoegd dat de officiant het Sacrament meedraagt onder een baldakijn en dat hij omgeven is door clerici met brandende kaarsen. Hij draagt het Sacrament mee *in tabernaculo* (een reliekschrijn of een pyxis).²³⁰⁴ Dat betekent mogelijk dat de hostie niet zichtbaar is.

A	HEMELVAARTSDAG	SACRAMENTSDAG
<ul style="list-style-type: none"> - de koster die takken (<i>virgas</i>) in zijn handen heeft - vaandels - een <i>puer</i>²³⁰⁵ met wijwater - drie kruisen, gedragen door acolieten - twee kaarsdragers - twee wierookdragers - een reliekschrijn, gedragen door twee clerici - de subdiaken met het evangelieboek - de diaken met relikwieën - de officiant 		
<ul style="list-style-type: none"> · draagt het Sacrament · onder een baldakijn · omgeven door clerici met brandende kaarsen 	<ul style="list-style-type: none"> - - - 	
B		
- de clerici in hiërarchische volgorde		

Schema 25: De processies op Hemelvaart en Sacramentsdag in Sarum

²³⁰³ Proc York, 138 en Proc Sarum, 126. Het Processionale van Sarum is van het begin van de zestiende eeuw. (Henderson in Proc Sarum, V). Het blijkt dus dat de processie van grote feestdagen niet alleen in de beginperiode van de sacramentsprocessie als model werd gebruikt maar ook in latere eeuwen. Cf. Caspers (1992), 76-77.

²³⁰⁴ WB Blaise s.v. *tabernaculum*.

²³⁰⁵ Het woord *puer* kan uiteenlopende betekenissen hebben. Een mogelijke betekenis in een context als deze is 'koorknaap'. Die betekenis impliceert dat het gaat om een jongen van wie de stem nog niet is gebroken. Een andere mogelijke betekenis is 'clericus van lagere rang'. Die betekenis wordt onder andere vermeld in Du Cange V, 558 en Niermeyer, s.v. *Puer*. Die betekenis wordt bevestigd in het volgende citaat: *Consuetudo est in ecclesia Baiocensi, ut omnes persone et omnes canonici qui sunt presbiteri vel diaconi, item quatuor sacerdotes misse majoris vicarii, in stallo superiori habeant sessiones; ceteri autem omnes infra sacros ordines constituti, sive canonici fuerint sive clerici simplices, in secundo; alii vero qui non sunt infra sacros, in inferioribus debent stare, et omnes isti vocantur pueri, qui omnes tenentur assurgere decano et canonicis per chorum transeuntibus* (LO Bayeux, 1; de onderstreping is toegevoegd). Omdat Bayeux en Sarum allebei in het Anglo-Normandische gebied liggen, is het waarschijnlijk dat ook in Sarum *puer* de betekenis 'clericus van lagere rang' heeft maar omdat dat niet zeker is, wordt het woord onvertaald gelaten.

Wel is het duidelijk zichtbaar dat het Sacrament is omgeven met brandende kaarsen. Die kaarsen zijn het uit andere theophorische processies overgenomen teken voor de aanwezigheid van Christus.²³⁰⁶ Nieuw is dat dit teken wordt versterkt: er is sprake van niet een of twee maar een groter aantal kaarsen en bovendien worden ze niet zoals het wijwater en de kruisen gedragen door *pueri* of acolieten maar door clerici van een hogere rang. Nieuw is ook het baldakijn. Het is een ereteken voor het Sacrament dat de aanwezigheid van Christus eveneens op markante wijze laat zien en dat – voor zover kon worden nagegaan – in geen andere theophorische processie voorkomt.

De Sacramentsprocessie van Sarum is een duidelijk voorbeeld van een processie van het eerste type: ze voldoet aan de hiervoor vermelde kenmerken. Het Sacrament wordt mogelijk verhuld meegedragen maar de aanwezigheid van Christus wordt op meerdere manieren uitdrukkelijk gemarkeerd.

De sacramentsprocessie in Tongeren

De route van de sacramentsprocessie in Tongeren is zeer omvangrijk: ze gaat tot buiten de stadsmuren en in de stad worden drie andere kerken bezocht. Om na te gaan welke elementen van eerder bestaande processies op grote feestdagen zijn overgenomen in deze processie volgt nu eerst een schematisch overzicht van de processie op grote feestdagen en vervolgens van de processie op Sacramentsdag. Op grote feestdagen is de processie in Tongeren als volgt samengesteld.²³⁰⁷

A
<ul style="list-style-type: none"> - een reliekschrijn - een leerling²³⁰⁸ met wijwater - twee leerlingen met kruisvanen - twee leerlingen met evangelieboeken - het convent²³⁰⁹
B
<ul style="list-style-type: none"> - de subdiaken - de diaken - de decaan - drie <i>sacerdotes capellani</i> met relikwieën

Schema 26: De processie op grote feestdagen in Tongeren

²³⁰⁶ Zie § 4.11.2.2.

²³⁰⁷ LO Tongeren, passim, bijvoorbeeld 421 en 489.

²³⁰⁸ Bij de specificaties van de processies op grote feestdagen gebruikt de ordinarius van Tongeren bij sommige feesten het woord *puer* en bij andere het woord *scolaris* op deze en dergelijke plaatsen. Die twee woorden gelden in Tongeren blijkbaar als synoniemen. Cf. noot 2310.

²³⁰⁹ Vooraan in het convent lopen de voorzangers: de cantor en de priester die de weekdienst heeft.

Op Sacramentsdag heeft de processie in Tongeren de volgende samenstelling.²³¹⁰

A
<ul style="list-style-type: none"> - een reliekschrijn, gedragen door twee jongere kapelaans - een leerling met wijwater - twee leerlingen met twee kruisvanen - twee leerling met ieder een evangelieboek - het lekenpersoneel met hun toortsen en eretekens (?)²³¹¹ - het convent - een reliekschrijn, gedragen door twee clerici
B
<ul style="list-style-type: none"> - een leerling met bel (<i>nola</i>) - een leerling met wierookvat - een leerling met het scheepje voor de wierook - een leerling met flambouw (<i>lucerna</i>) met brandende kaars - het Sacrament, onder een baldakijn

Schema 27: De processie op Sacramentsdag in Tongeren

Vergelijking van de twee schema's laat zien dat de processie op Sacramentsdag alle elementen uit de oudere processies overneemt, zij het in iets gewijzigde vorm en samengebracht in het eerste deel van de processie.²³¹² Alleen de deelname van leken (hun aantal wordt niet genoemd) die toortsen dragen is in dit deel een nieuw element maar het meest bijzondere van de sacramentsprocessie van Tongeren is ongetwijfeld dat het tweede deel wordt gevormd door een volledig nieuwe groep rond het Sacrament. Aan het begin van deze groep loopt een scholier voor het Sacrament uit. Hij trekt de aandacht door een bel te laten klinken.²³¹³ Dit element is overgenomen van oudere gebruiken. Het is bekend van de *elevatio* bij de consecratie in de mis en van de *viaticum*-processie en het is bedoeld om de gelovigen aan te sporen om het Sacrament te aanbidden.²³¹⁴

Vervolgens komt er een scholier die het Sacrament bewierookt.²³¹⁵ Bij hem loopt een andere scholier die het scheepje met wierookkorrels draagt. Daaruit wordt duidelijk, dat erin voorzien is dat het Sacrament tijdens de processie voortdurend wordt

²³¹⁰ LO Tongeren, 231-232.

²³¹¹ *Item ministeria eciam precedunt cum eorum torticiis et cerimoniis* (LO Tongeren, 231-232).

²³¹² Het meedragen van relieken aan het begin en aan het einde van het eerste deel blijft gehandhaafd. De opmerking van Caspers: "Opvallend is dat niets wordt vermeld over het meevoeren van relieken" (Caspers (1992), 73) is een merkwaardige vergissing.

²³¹³ *unus puer indutus qui pulsabit nola, precedens Corpus Xristi* (LO Tongeren, 232). Ook in de Sacramentsprocessie die op zondag in het octaaf van Sacramentsdag werd gehouden in Klosterneuburg liepen voor het Sacrament twee bellen (Schabes (1930), 173).

²³¹⁴ Caspers (1992), 81-82. Cf. § 4.11.2.1.

²³¹⁵ *unus puer indutus, portans thuribulum in manibus, thurificet Corpus Xristi* (LO Tongeren, 232).

geëerd met bewieroking. Ook het meedragen van wierook is overgenomen van de oudere theophorische processies.²³¹⁶

Dan volgt een scholier die een flambouw draagt met daarin een brandende kaars. Expliciet wordt vermeld dat hij onmiddellijk aan het Sacrament voorafgaat.²³¹⁷ Deze vermelding verwijst naar de betekenis: juist door die nabijheid is het voor de gelovigen het bekende teken voor de aanwezigheid van de geconsacreerde hostie. Zij kennen dat teken van de oudere theophorische processies en van gelegenheden waarbij het Sacrament wordt bewaard.²³¹⁸

Het Sacrament wordt gedragen onder een baldakijn door de decan en twee priester-kanunniken, dat wil zeggen clerici van de hoogste rang die elkaar onderweg afwisselen. De geconsacreerde hostie is daarbij zichtbaar, althans dat is de bedoeling, zodat iedereen het Sacrament op een devote wijze kan aanbidden.²³¹⁹ De betekenis van het baldakijn is hiervoor bij de behandeling van de processie van Sarum al besproken.²³²⁰

De sacramentsprocessie van Tongeren heeft duidelijk de structuur van de oudere processies op grote feestdagen als basis maar ze is vooral interessant door het nieuwe deel dat daaraan is toegevoegd. Dat deel concentreert zich volledig op het Sacrament. De elementen die daaraan voorafgaan zijn allemaal afkomstig van de oudere theophorische processies en ze hebben allemaal de betekenis behouden die ze daarin al hadden. Het bijzondere daarbij is dat ze hun oorspronkelijke eenvoud zonder enige opsmuk of uitbreiding hebben behouden: één bel, één wierookvat, één flambouw.

Er is geen enkele indicatie dat de processie georganiseerd zou zijn door het stadsbestuur of een andere lekenorganisatie. Er nemen weliswaar enkele leken deel aan de processie maar dat zijn waarschijnlijk leken in dienst van de kerk. In ieder geval bestaat de groep toortsdragers niet uit een lekenorganisatie zoals een gilde of een muziek- of dansgroep. Verder wordt er aan de processie uitsluitend deelgenomen door clerici, bij wie ook de organisatie berust.²³²¹ Uit deze gegevens kan geconcludeerd worden dat dit een processie is van type één.

De route van de processie is echter omvangrijk en gaat tot buiten de stadsmuren. Op grond daarvan zou de processie er een van type twee moeten zijn. Op dit punt zijn

²³¹⁶ Zie § 4.11.2.2.

²³¹⁷ *unus puer indutus ferens lucernam cum candela ardente juxta Corporis Xristi* (LO Tongeren, 232).

²³¹⁸ Zie bijvoorbeeld: *Notandum ponatur Sacramentum per octavam Sacramenti in summa missa et in vespis usque completorium finitum fuerit, deinde custos thesaurarie, cum tribus scholaribus ferentibus duas candelas accensas et nolam, det benedictionem ante altare cum Sacramento et reponat in thesaurarium, et ardeat candela quousque erit ibi* (LO Tongeren, 234). Zie ook § 4.11.2.2.

²³¹⁹ *Et circumfertur Corpus Xristi in cristallo quod habetur in medio ciborii argentei deaurati, ut ab omnibus possit videri et devotius adorari* (LO Tongeren, 231).

²³²⁰ Het baldakijn wordt gedragen door vier mannen die daarvoor geschikt zijn en die zijn uitgekozen toen de processie werd geformeerd (*Post missam cantatur sexta. Deinde eliguntur quator viri ydonei, ferentes hastas super quas pendeat baldekinus sub quo portabitur venerabile Sacramentum*, LO Tongeren, 231). Lefèvre zegt dat het vier notabelen zijn (LO Tongeren, XXVI) maar daarvoor is in de liber ordinarius geen bevestiging gevonden.

²³²¹ Caspers (1992), 73.

de criteria dus met elkaar in strijd. Tegenover vooral het objectieve gegeven dat een processie van het eerste type vrijwel uitsluitend een klerikale aangelegenheid is, is de lengte van de route echter een relatief begrip en daardoor een zwakker criterium. Bovendien valt niet goed in te zien waarom een processie van type een niet een lange route zou kunnen hebben. Het antwoord op de vraag door wie de processie is georganiseerd blijkt het enige duidelijke en afdoende criterium om op grond daarvan te beslissen of een processie van het eerste of tweede type is. De conclusie is dan ook dat deze processie tot het eerste type hoort.

4.11.3 De viering van Sacramentsdag in Thorn

Hoewel er op basis van de gegevens in *Officia Propria* geen duidelijke rangorde van feesten kan worden bepaald, is het duidelijk dat Sacramentsdag in Thorn tot de hogere feesten behoort. Niet alleen de dag zelf maar ook de vigilie en het octaaf worden gevierd en bovendien hoort het feest bij de groep feesten waarop de eerste vespers twee maal worden gezongen: eerst door de dames en aansluitend door de clerus.²³²²

4.11.3.1 De tweede hostie en de ciborie

Na de titel: *In profesto Venerabilis Sacramenti* beginnen de rubrieken in *Officia Propria* met de vermelding dat de officiant die op de vigiliedag de hoogmis celebreert, twee hosties consacreert en één hostie bewaart in een kelk die *ciboria* wordt genoemd.²³²³ Hoewel dat niet expliciet wordt vermeld, is de eerste hostie ongetwijfeld bedoeld voor de sacramentele communie door de celebrant op het einde van de mis.

De rubriek impliceert dat er geen hosties worden geconsacreerd voor de communie door de aanwezige gelovigen. Het consacreran van niet meer dan twee of drie hosties op de vigilie van Sacramentsdag of op Sacramentsdag zelf is ook bekend uit andere plaatsen.²³²⁴ Ook daar worden blijkbaar geen hosties geconsacreerd voor de

²³²² Zie § 3.4.7. Over de door de clerus gezongen vespers zie § 3.5.2.

²³²³ *in vase quod ciboria appellatur* (fol. 214). Het woord *ciboria* komt in *Officia Propria* alleen voor in de rubrieken van Sacramentsdag.

²³²⁴ In Zurzach wordt tijdens de mis op de vigilie van Sacramentsdag een hostie geconsacreerd die dient om gedurende het hele octaaf van Sacramentsdag in een monstrans getoond te worden aan de gelovigen: *In missa huius diei sacerdos consecrat hostiam per totam octavam festi corporis Christi in monstranciam populo monstrandam* (LO Zurzach, 225). Bovendien wordt ze in een monstrans megedragen tijdens de processie op Sacramentsdag: *Ad Missam fiet processio sollempnis omnibus cappis indutis, decano cappato sacramentum corporis dominici in monstrancia ad hoc aptata deportante* (LO Zurzach, 226).

In Klosterneuburg worden op de vigiliedag drie grote hosties geconsacreerd. Eén is er voor de priester die de mis celebreert, de andere twee dienen om geplaatst te worden in twee monstransen. Een ervan wordt op Sacramentsdag megedragen tijdens de processie (Schabes (1930), 169).

gelovigen. Paus Urbanus IV wilde echter met de instelling van Sacramentsdag ook de sacramentele communie bevorderen en hij spoort in zijn bul *Transiturus de hoc mundo* de gelovigen aan om ook op die dag de communie te ontvangen.²³²⁵

Officia Propria maakt melding van het uitreiken van de communie op Witte Donderdag paaszaterdag en Pasen maar niet op andere dagen, ook niet op Sacramentsdag. Ook in de geraadpleegde ordinarii van de veertiende en vijftiende eeuw zijn geen meldingen aangetroffen van een communie-uitreiking op Sacramentsdag. Wel zijn er enkele plaatsen bekend waar op een beperkt aantal dagen de communie werd uitgereikt.²³²⁶ Paus Urbanus heeft dus met zijn poging om de communie te bevorderen enig succes gehad maar over het algemeen waren de meeste gelovigen terughoudend ten opzichte van de sacramentele communie en men maakte er weinig gebruik van.²³²⁷

Sinds de veertiende eeuw krijgt het woord *ciborium* (in *Officia Propria* staat het ongebruikelijke *ciboria*) ook de betekenis: 'kelk waarin de geconsacreerde hosties worden bewaard'.²³²⁸ In tegenstelling tot de kelk die bij de misviering wordt gebruikt, heeft de ciborie een deksel. Uit de omschrijving in *Officia Propria* lijkt dan ook te volgen dat de hostie niet zichtbaar is als de *ciboria* wordt getoond. In de late middeleeuwen komen echter cibories voor waarbij op de kelk een cilinder is gebouwd van kristal of glas waar bovenop de deksel is geplaatst.²³²⁹ Een dergelijke ciborie werd gebruikt in Tongeren. Het was een *ciborium* van verguld zilver, in het midden waarvan zich een kristallen koker bevond. Daarin was de geconsacreerde hostie geplaatst, met de bedoeling dat iedereen ze zou kunnen zien.²³³⁰ Het woord *ciborium* kan dus impliceren dat de hostie wél zichtbaar is. Het is niet onwaarschijnlijk dat ook in Thorn een dergelijke ciborie is gebruikt, waardoor de hostie zichtbaar is als de ciborie wordt getoond. Dat geldt temeer omdat de ciborie met het Sacrament niet alleen wordt megedragen tijdens de processie. Ook in andere opzichten neemt ze een belangrijke plaats in bij de viering van Sacramentsdag en het octaaf daarvan: de ciborie wordt uitgesteld, het Sacrament wordt ter verering getoond, er wordt de zegen mee gegeven en het wordt aanbeden.

In Tongeren worden twee hosties geconsacreerd tijdens de hoogmis die op Sacramentsdag aan de processie voorafgaat: *Post terciam cantatur summa missa ...et debent due hostie superponi et consecrari in majori altari tantum* (LO Tongeren), 231.

²³²⁵ Caspers (1992), 58

²³²⁶ In het damessticht Gerresheim gaan de abdis en de stichtdames vijf maal per jaar gezamenlijk te communie, onder andere op Witte Donderdag maar niet op Sacramentsdag. In het sticht Weiherberg ontvangen de dames de sacramentele communie op vier hoogtijdagen (Dresen (1929), 216, noot 30). De nonnen van Barking Abbey gaan op alle belangrijke feestdagen te communie (LO Barking, passim).

Voor nadere gegevens over de frequentie van het te communie gaan in de middeleeuwen zie Browe (1938).

²³²⁷ Caspers (1999), 147. Zie Caspers (1995), 88-89 en Lamberts (1999), 88-91 over de oorzaken ervan.

²³²⁸ WB Blaise s.v. *ciborium*. Oorspronkelijk wordt met *ciborium* een altaarbaldakijn bedoeld (Nolet en Boeren (1951), 267).

²³²⁹ The Catholic Encyclopedia s.v. *ostensorium* in: <http://www.newadvent.org/cathen/11344a.htm> (gezien op 14 juli 2013).

²³³⁰ Zie § 4.11.2.3, noot 2319.

4.11.3.2 De uitstelling van het Sacrament

De ciborie met het Sacrament staat in de abdijkerk op het hoofdaltaar tijdens de eerste vespers en op Sacramentsdag zelf tijdens de hoogmis en de tweede vespers. Verder is er een uitstelling van het Sacrament op het hoofdaltaar tijdens de hoogmis gedurende het hele octaaf.²³³¹ Het uitstellen van het Sacrament is ook uit vergelijkbare bronnen bekend.²³³² In de Germaanstalige landen werd het al spoedig de gewoonte om het Sacrament voor en na de processie uit te stellen.²³³³ De oorsprong van dit gebruik is niet bekend maar het bestaat al in de veertiende eeuw en in de vijftiende eeuw is het al zo frequent dat de kerkelijke autoriteiten er beperkingen aan opleggen: de uitstelling dient beperkt te blijven tot Sacramentsdag en het octaaf daarna.²³³⁴

In Thorn haalt de officiant voor de uitstelling de ciborie uit de sacramentsnis en plaatst ze op het altaar. Over de wijze waarop dat gebeurt, zegt *Officia Propria* in de meeste gevallen niets. Waarschijnlijk gebeurt deze translatie zonder enig ritueel omdat de sacramentsnis zich maar een paar meter van het hoofdaltaar bevindt.²³³⁵ Op de translatie voor de tweede vespers en voor hoogmis gedurende het octaaf wordt echter wel nadrukkelijk de aandacht gevestigd: terwijl de officiant de ciborie uit de sacramentsnis haalt en naar het altaar brengt, laat de koster een bel (*tintinabulum*) klinken. Dat sluit aan bij een bestaande traditie want al voor de tijd dat uitstellingen van het Sacrament gebruikelijk werden, is het gebruik van een bel of klokje om te attenderen op het Sacrament en om op te roepen tot devotie bekend van kerkelijke voorschriften

²³³¹ Over uitstellingen van het Sacrament in de late middeleeuwen zie Browe (1927-b), Browe (1933), 141-181 en Nussbaum (1979), 162-166. Over de relatie tussen de uitstelling van relieken en van het Sacrament zie Snoek (1995), 277-293.

²³³² In Zurzach en Klosterneuburg werd de geconsacreerde hostie gedurende het hele octaaf in een monstrans getoond aan de gelovigen. Op welke momenten dat dat gebeurt, wordt niet vermeld. (LO Zurzach, 226, resp. Schabes (1930), 169).

Ook in Gerresheim werd het Sacrament op Sacramentsdag en gedurende het hele octaaf uitgesteld tijdens de eerste vespers (Dresen (1929), 216-217).

In Essen werd het Sacrament bewierookt tijdens de eerste vespers. Aangenomen mag worden dat het daartoe stond uitgesteld (LO Essen, 93).

In Klosterneuburg was in de kerk naast de doopvont een met rozen bestrooide troon (*faldistorium*) opgesteld waarop de prior het Sacrament plaatste bij terugkeer van de processies. Rond het Sacrament werd dan een statie gehouden waaronder men motetten zong (Schabes (1930), 170).

In Tongeren had een soortgelijk ritueel plaats: bij terugkeer in de kerk werd de draagbaar (*feretrum*) met daarop het Sacrament midden in de kerk neergezet en daar zong men dan het *Te Deum* voordat men verder ging naar het priesterkoor (LO Tongeren, 233).

Bijzonder is de uitstelling in Tournai. Daar werd het Sacrament voor het begin van de eerste vespers door twee priesters op een draagbaar in processie naar het Maria-altaar gebracht. Het werd daarop uitgesteld en bleef daar tot na de vespers op de volgende dag (behalve tijdens de processie). De twee priesters bleven tijdens die periode bij het altaar (LO Tournai, 117).

²³³³ Ter Reegen (1956), [11].

²³³⁴ Dumoutet (1926), 80-85; Browe (1933), 166-181; Nussbaum (1979), 163.

²³³⁵ Zie § 3.3.4.

voor de *viaticum*-processie, van de *elevatio* tijdens de mis²³³⁶ en van de *translatio*-processie op Witte Donderdag en Goede vrijdag.²³³⁷

4.11.3.3 De zegen met het Sacrament en het tonen ervan

Al in de eerste helft van de veertiende eeuw wordt tijdens en tot besluit van de Sacramentsprocessie de zegen gegeven met het Sacrament.²³³⁸ In die eeuw is dit gebruik nog zeldzaam maar in de vijftiende eeuw is het algemeen in het Germaanstalige gebied.²³³⁹ De gebruiken laten plaatselijke verschillen zien, verder is de zegen niet altijd gerelateerd aan de processie²³⁴⁰ en het wordt gebruikelijk om de zegen met het Sacrament ook bij andere gelegenheden te geven, bijvoorbeeld bij de uitstelling.²³⁴¹ Mogelijk is de zegen met het Sacrament een nabootsing van de al bestaande gewoonte om de zegen te geven met relikwieën.²³⁴²

De momenten waarop in Thorn de zegen met het Sacrament wordt gegeven, kunnen als volgt gespecificeerd worden. Na de completen op de vigilie van Sacramentsdag en na de hoogmis op Sacramentsdag en gedurende het octaaf daarvan wendt de officiant zich met de ciborie naar de aanwezigen (*populus*) en terwijl hij zo het Sacrament toont, worden de laatste twee coupletten van de Sacramentshymne *Pange lingua* gezongen: *Tantum ergo* en *Genitori genitoque*. Daarna geeft hij de zegen met het Sacrament en zet de ciborie vervolgens terug in de sacramentsnis. Hetzelfde ritueel vindt ook plaats nadat de processie op Sacramentsdag in de abdijkerk is teruggekeerd.

De zegen met het Sacrament wordt niet alleen gegeven op Sacramentsdag maar dagelijks gedurende het hele octaaf. Daarbij wordt de zegen altijd voorafgegaan door

²³³⁶ Zie § 4.11.2.2.

²³³⁷ In Tongeren vindt de *translatio*-processie plaats in stilte terwijl er een luidend klokje wordt megedragen *ad incitandum populum ad devocionem* (LO Tongeren 155 en 162).

²³³⁸ Fürstenberg (1917), 321; Browe (1933), 181-182.

²³³⁹ Ter Reegen (1956), [27]; Browe (1931-b), 387-388; Browe (1933), 182-183.

²³⁴⁰ In Tongeren wordt alleen op het einde van de processie de zegen met het Sacrament gegeven (LO Tongeren, 233).

In Anderlecht wordt aan het begin en bij het einde van de sacramentsprocessie de zegen met het Sacrament gegeven in de vorm van een kruis (LO Leuven/Anderlecht, 137).

In Gerresheim wordt de zegen met het Sacrament gegeven bij de aanvang en ter afsluiting van de eerste vespers van Sacramentsdag en die van het hele octaaf. Op Sacramentsdag wordt de dag begonnen met de zegen die 's morgens voor de aanvang van de getijden wordt gegeven. Tijdens de mis wordt in plaats van de sequentia de hymne *Lauda Sion* gezongen. Daarbij wordt de strofe *Ecce panis angelorum* driemaal ingezet door de celebrant en zijn assistenten. Daarna geeft de celebrant de zegen met het Sacrament. Ter afsluiting van de misviering geeft hij opnieuw de zegen met het Sacrament (Dresen (1929), 217).

In Essen wordt het Sacrament voor de aanvang van de processie getoond onder het zingen van een antifoon van de dag of de hymne *Jesu nostra redemptio* (LO Essen, 93).

²³⁴¹ Browe (1931-b), 388-390; Browe (1933), 183-185.

²³⁴² Browe (1931-b), 386; Browe (1933), 182. Over de relatie tussen de zegen met relikwieën en de zegen met het Sacrament zie Snoek (1995) 293-307.

het tonen van het Sacrament terwijl *Tantum ergo* en *Genitori genitoque* worden gezongen. Het tonen van het Sacrament heeft dezelfde functie als de *elevatio* tijdens de mis: aansporen tot gebed en verering. Bij het tonen van het Sacrament wordt echter daaraan een invulling gegeven door het gezamenlijk zingen. Daardoor is verering niet een individuele activiteit maar een gezamenlijke.

4.11.3.4 Adoratio

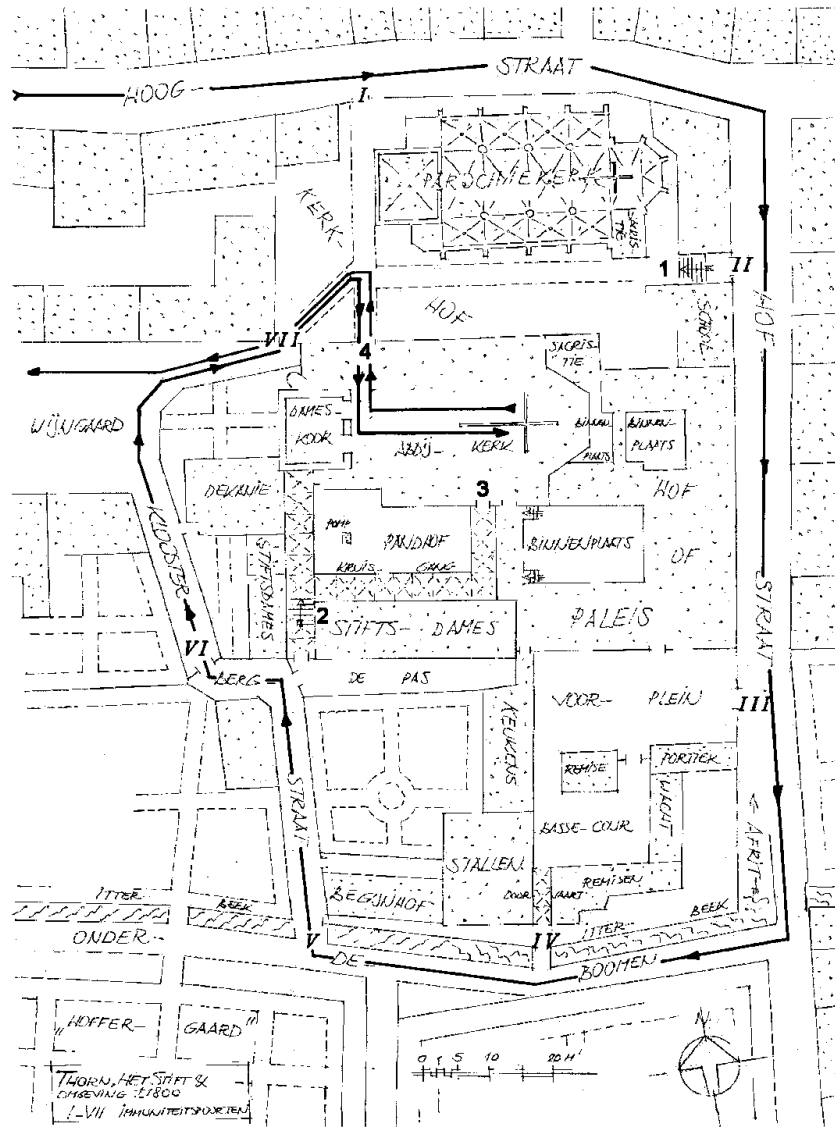
Na afloop van de hymne *Pange lingua*, die men zingt terwijl men terugkeert van de processie in de abdijkerk, knielt de officiant voor het Sacrament dat hij op het Georgiusaltaar heeft geplaatst. Dan zet hij de antifoon *O quam suavis est* in en terwijl het koor die verder zingt, blijft hij geknield voor het Sacrament zitten. Daarna volgen het vers *Panem de coelo*, het respons *Omne delectamentum* en de oratie *Deus qui nobis sub Sacramento*. Vervolgens staat hij op, toont hij het Sacrament en geeft er de zegen mee, zoals hierboven is beschreven. Doordat de officiant gedurende het zingen van *O quam suavis est* geknield blijft zitten, is het een akte van aanbidding, een *adoratio*. Dit ritueel is in geen andere plaats aangetroffen. Het is waarschijnlijk uniek voor Thorn.

4.11.3.5 De processie

De route van de processie loopt als volgt (zie Figuur 16). Men gaat de abdijkerk uit door de noordwestelijke poort, de kerkhofpoort (*porta coemiterii*) en verlaat dan het immuniteitsgebied door de poort die uitkomt op de Wyngaerdt (poort VII in Figuur 16). Vervolgens steekt de processie de Wyngaerdt over en gaat naar de Vehoff, die ten westen daarvan ligt.²³⁴³ De processie gaat dan met de klok mee rond de Vehoff en komt zo uit op de Hoogstraat (*platea alta*). Dan gaat de tocht door de Hofstraat en vervolgens passeert men Onder-de-bomen. Daarna gaat de processie door poort V, komt dan in de Kloosterbergstraat en gaat door poort VI. Men gaat dus buiten het hof van de abdis en de andere abdijgebouwen om.²³⁴⁴ De processie komt dan opnieuw op de Wyngaerdt. Vervolgens passeert men opnieuw poort VII en gaat de abdijkerk weer binnen door de *porta coemiterii*.

²³⁴³ De Vehoff is een hofstede die eigendom was van het kapittel van de abdij, waar onder andere schapen werden gehouden. Dat blijkt uit een aantal akten in Habets I (nr. 199 van ongeveer februari 1348, nr. 336 van 20 februari 1444, nr. 553 van 27 februari 1535, nr. 558 van 20 januari 1537 en nr. 578 van 11 augustus 1545) en Habets II (nr. 117 van 18 juni 1613 en nr. 179 van 24 juni 1667). Over de Wyngaerdt ten tijde van *Officia Propria* is weinig meer bekend dan datgene wat zijn naam aanduidt.

²³⁴⁴ De namen Hofstraat en Onder-de-bomen komen in *Officia Propria* niet voor. Daarin staat als aanduiding van dit gedeelte van de route: *transeundo abbatiam et monasterium*. Van Acht vertaalt dit fragment met: "door het verblijf van de abdis en het klooster" (Van Acht (1985), 206). Gezien de topografische situatie, is die route erg onwaarschijnlijk. Dat geldt te meer omdat *Officia Propria* uitdrukkelijk vermeldt dat de processie in de abdijkerk terugkeert via de kerkhofpoort.

Figuur 16: De route van de sacramentsprocessie

Bij het begin van de processie zingen de dames het responsorium *Homo quidam*. Daarna worden de volgende responsoria gezongen: *Immolabit haedum* uit het proprium van de dag, het Mariaresponsorium *Felix namque*, het responsorium van Drie-vuldigheid *Summae Trinitati* en indien nodig nog responsoria die ook op de Kruisdagen worden gezongen. Bij het terugkomen in de abdijkerk wordt de Sacraments-hymne *Pange lingua* gezongen.

Officia Propria geeft expliciet aan dat de dames het responsorium *Homo quidam* zingen maar vermeldt niet door wie de andere gezongen worden uitgevoerd. Het aantal is echter zo groot dat het onwaarschijnlijk is, dat ze allemaal door de dames worden gezongen. Het is aannemelijk dat ze afwisselend worden gezongen door de dames, de priesters en de leerlingen, zoals ook het geval is op de Kruisdagen.²³⁴⁵ Daarbij

²³⁴⁵ Zie § 4.8.4.

zingen de dames ongetwijfeld ook het responsorium *Felix namque* omdat het een Mariagezang is en omdat ze dat ook op de Kruisdagen zingen. In ieder geval is duidelijk, dat de dames hun bijdrage leveren aan de uitvoering van de processiegezingen.

Over de samenstelling van de processie zegt *Officia Propria* alleen dat de officiant de ciborie meedraagt. Dit summiere gegeven duidt erop dat het een processie is met een eenvoudige samenstelling en een sober karakter. Daardoor en door de route die gevolgd wordt, komt ze overeen met de oudere niet-theophorische processies in de paastijd, die eveneens eenvoudig en sober zijn en die eveneens grotendeels buiten het immunitetsgebied gaan.²³⁴⁶ Van deze processies is het model overgenomen met als enige toevoeging dat het Sacrament wordt megedragen. Ondanks haar eenvoud en soberheid is het daarmee duidelijk een sacramentsprocessie.

4.11.4 Theophoria

De zondag in het octaaf van Sacramentsdag draagt in *Officia Propria* de naam *Theophoria*, een naam die niet elders is aangetroffen. Etymologisch is hij verwant is met het epitheton *theophorisch* dat wordt gebruikt om processies aan te duiden waarin het Sacrament wordt megedragen. Verderop zal blijken dat niet alleen de tegenwoordigheid van Christus in het Sacrament wordt gevierd maar ook dat Maria op deze dag in Thorn op bijzondere wijze wordt vereerd. Het is daarom waarschijnlijk dat *Theophoria* tevens op haar betrekking heeft: zij was immers de ‘God dragende vrouw’, de Moeder van Christus.

Het feest begint daags tevoren met de viering van de eerste vespers met dezelfde inhoud en op dezelfde wijze als op de vigilie van Sacramentsdag. De liturgische viering van de dag is verder vrijwel gelijk aan die van Sacramentsdag maar heeft een nog feestelijker karakter. De beide Mariabeelden worden versierd. Het ene door de kosteres en het andere door lekenvrouwen. De koster heeft op het hoogaltaar alle relikwieën uitgestald. De hoogmis wordt niet zoals gebruikelijk door de dames gezongen maar door de priesters en de officiant en zijn assistenten dragen met goud bewerkte paramenten die alleen op deze dag worden gebruikt.²³⁴⁷

Na de hoogmis zingen de dames op hun koor de noon. Daarna komen ze naar het midden van de kerk om het *Asperges me* te zingen. Vervolgens begint de processie op dezelfde wijze als op Sacramentsdag maar nu luidt de koster twee klokken en tegelijkertijd luidt de koster van de parochiekerk ook daar de klokken.²³⁴⁸ In Thorn is

²³⁴⁶ Zie § 4.9.2.2 en § 4.9.2.3.

²³⁴⁷ Over het gebruik van liturgische kleuren zie § 3.5.4.

²³⁴⁸ In veel plaatsen werd nog een tweede processie gehouden daags na Sacramentsdag of op de zondag in het octaaf (Fürstenberg (1917), 322; Browe (1933), 104-106). Een tweede processie in het octaaf van Sacramentsdag is ook bekend uit Essen, Gandersheim en Klosterneuburg. In de damesstichten van Essen en Gandersheim wordt ze daags na Sacramentsdag gehouden (LO Essen, 94-95; Goetting (1973), 244) en in Klosterneuburg evenals in Thorn op de zondag in het octaaf. Sinds de zestiende eeuw wordt in Kloster-

deze processie de belangrijkste en qua samenstelling de meest uitgebreide van het hele jaar. *Officia Propria* geeft een opsomming van de deelnemers maar hun volgorde in de processie-ordening wordt slechts gedeeltelijk gespecificeerd. Die kan evenwel nader ingevuld worden door ze te vergelijken met de processie-ordening van de Kruisdagen (zie Schema 28).

De Theopheriaprocessie bestaat uit twee delen. Het eerste deel wordt besloten met het Mariabeeld en het tweede met het Sacrament. Opvallend is het grote aantal deelnemers dat in de andere processies van Thorn niet voorkomt. Ze zijn gemarkeerd met een asterix (*). Schema 28 laat zien dat ze zich hoofdzakelijk in het eerste deel bevinden. Een aantal deelnemers komt van buiten de abdij. Voor de vrouwen uit de parochie is dat zonder meer duidelijk. De vaandeldragers, de speelmannen en de toortsdragers krijgen na afloop van de processie een vergoeding voor bewezen diensten. Dat lijkt erop te duiden dat ze niet tot het interne personeel van de abdij horen. Hun aantal bestaat uit minstens zestien personen. Het aantal mannelijke leken in interne dienst van de abdij is niet bekend maar zoveel zijn het er niet geweest want de abdijsamenleving was betrekkelijk klein van omvang.²³⁴⁹

De processie op de Kruisdagen	De processie op Theopheria
	*Boogschutters (<i>sagittarii</i>)
	*Drager van het groot vaandel
Vaandeldragers	Dragers van de kleine vaandels
	*Vrouwen (<i>virgines</i>) uit de parochie
	*Lekenvrouwen (<i>virgines</i>) uit de abdij
	*Geestelijken (<i>clerici</i>)
	*Twee speelmannen (<i>lusores</i>)
Mannen die het beeld van Maria dragen	Mannen die het beeld van Maria dragen
Leerlingen	Leerlingen
Priesters	Priesters (<i>sacerdotes</i>)
Kanunniken	
De stichtdames	De stichtdames
De abdis	De abdis
	* Kapelaans en <i>servitores</i> die relikwieën dragen
	De drager van de arm van Benedictus
	Subdiaken en diaken
	*Twee speelmannen
Roededragers	*Acht toortsdragers
De officiant met reliekschijn	De officiant met het Sacrament

Schema 28: De processies van de Kruisdagen en van Theopheria

neuburg nog een derde Sacramentsprocessie gehouden op de octaafdag van Sacramentsdag (Schabes (1930), 175). Het is kenmerkend voor deze processies dat ze met grotere luister worden gevierd dan de processie op Sacramentsdag zelf.

²³⁴⁹ Er waren ten tijde van *Officia Propria* waarschijnlijk ongeveer tien à vijftien dames, vijf of zes kanunniken, zeventien of achttien kapelaans en een onbekend aantal leerlingen (*iuvenes*). Zie § 3.2.3.

De wierook en het evangelieboek worden in deze en andere processies van Thorn niet megedragen. Ze worden althans niet vermeld.²³⁵⁰ Verder is het opvallend dat de kanunniken niet als een aparte groep worden vermeld en bij de arm van Benedictus zegt *Officia Propria* dat hij gedragen wordt door de oudste kanunnik maar dat die taak wordt overgenomen door de oudste kapelaan als er geen kanunniken aanwezig zijn. Blijkbaar wordt er ernstig rekening mee gehouden dat zelfs op een grote feestdag als Theopheria de kanunniken zich niet houden aan hun residentieplicht.²³⁵¹

Voorop lopen boogschutters. Die komen in Thorn alleen in de Theopheriaproces­sie voor. In de processies van de Kruisdagen en de *elevatio*-processie tijdens de paas­nacht lopen roededragers voorop om de weg vrij te maken.²³⁵² Ook de boogschutters hebben waarschijnlijk deze functie maar ongetwijfeld zijn ze tevens bedoeld als sym­bool voor de wereldlijke macht van de abdis die ten tijde van *Officia Propria* vorstin is van het vorstendom Thorn in het Heilige Roomse Rijk.²³⁵³

Vaandels worden ook megedragen tijdens de *elevatio*-processie met het kruis in de paasnacht en tijdens de processies op de Kruisdagen en Marcus. Dit element is dus overgenomen uit oudere, niet-theophorische processies. Alleen bij Theopheria ver­meldt *Officia Propria* dat ook het grote vaandel wordt megedragen. Dat benadrukt de feestelijkheid en de allure van deze processie. De vaandeldragers volgen waar­schijnlijk na de boogschutters. Het groot vaandel gaat daarbij voorop en daarna vol­gen de kleine vaandels.²³⁵⁴

Daarna volgt een groep vrouwen uit de parochie²³⁵⁵ en daarachter lopen leken­vrouwen uit de abdij. Tot deze laatste groep horen ongetwijfeld ook de Thornse be­gijnen.²³⁵⁶ Het is bijzonder en waarschijnlijk uniek dat er behalve de stichtdames nog twee groepen van lekenvrouwen meelopen. Van andere damesstichten is dit ver­schijnsel niet bekend.²³⁵⁷ Ter Reegen neemt aan dat vrouwen “in grote getale” met processies megingen maar hij doelt daarbij op de laatmiddeleeuwse stadsprocessies, de processies van het tweede type dus, en concrete voorbeelden geeft hij niet.²³⁵⁸

²³⁵⁰ Alleen op Aswoensdag draagt de officiant het evangelieboek tijdens de processie waar­mee men terugkeert uit de parochiekerk (§ 4.2.2).

²³⁵¹ Over de absentie van de kanunniken en de gevolgen daarvan voor de eredienst zie § 3.2.3.2.

²³⁵² Voor de sacramentsprocessie van Sarum wordt expliciet vermeld dat de koster voorop loopt met die taak. Zie § 4.11.2.3.

²³⁵³ Zie § 4.1.2.3, noot 813.

²³⁵⁴ Deze hiërarchische volgorde wordt expliciet voorgeschreven in Sarum: *Ordinetur pro­cessio sicut in die Pasche, excepto quod hac die vexilla processionem praecedant, prius videlicet leo; deinde minora vexilla per ordinem; ultimo loco draco* (Proc Sarum, 121).

²³⁵⁵ De abdis heeft het patronaatsrecht van de parochiekerk en de vicarius van die kerk wordt op haar voordracht benoemd (Habets I, akte nr. 66 van 3 juli 1287).

²³⁵⁶ Over de Thornse begijnen zie § 3.2.3.3.

²³⁵⁷ In Essen lopen in de processie op Sacramentsdag alleen de stichtdames mee en de Sa­cramentsprocessie die daar daags na Sacramentsdag wordt gehouden is een door de stad georganiseerde processie waaraan geen vrouwen deelnemen. Bij terugkeer wordt de processie door de stichtdames ontvangen bij de ingang van de kerk en ze gaan dan met de processie mee naar binnen (LO Essen, 93 en 177-178).

²³⁵⁸ Ter Reegen (1956), [17].

Er lopen *clerici* en *sacerdotes* mee. Hun plaats in de stoet is door *Officia Propria* aangegeven: de *clerici* lopen vóór de *sacerdotes*. Volgens de algemeen gebruikelijke hiërarchische ordening in processies zijn de *sacerdotes* dus hoger in rang. Het is niet duidelijk wie er met de *clerici* worden bedoeld. De vicarii van de kanunniken en de kapelaans van de abdij worden aangeduid met *sacerdotes* en de leerlingen, van wie er mogelijk één of meer een lagere wijding hebben ontvangen, worden vermeld als groep *iuvenes*. Het zijn dan ook geen clerici van de abdij. Vermoedelijk zijn het clerici van aan de abdij gelieerde parochies.²³⁵⁹

Het Mariabeeld wordt ook meedragen in de oudere, niet-theophorische processies van de Kruisdagen en Marcus en waarschijnlijk is het meedragen van het Mariabeeld in de Theopheriaprocessie daaruit overgenomen. Het wordt, evenals het Sacrament, voorafgegaan door twee speelmannen. Bovendien is – zoals eerder gezegd – het beeld versierd. Door deze twee factoren krijgt Maria op een feestelijke wijze markante aandacht.

Over het meedragen van relieken tijdens andere processies vermeldt *Officia Propria* dat de arm van Benedictus wordt meedragen op de dag dat zijn translatie wordt herdacht maar alleen als die feestdag op een zondag valt.²³⁶⁰ Op het feest van de Doornenkroon wordt de relik daarvan eveneens meedragen mits die feestdag op een zondag valt.²³⁶¹ Op de feestdag van Marcus en op de Kruisdagen wordt tijdens de processies een reliekschrijn meedragen door de officiant.²³⁶² Het meedragen van relikwieën is dus eveneens overgenomen van oudere, niet-theophorische processies maar alleen op Theopheria worden alle relikwieën meedragen.²³⁶³ *Officia Propria* biedt geen gegevens om hun plaats in de processie-opstelling te bepalen maar de meest waarschijnlijke plaats is onmiddellijk voor de subdiaken.²³⁶⁴ De relikwieën worden gedragen door kapelaans en *servitores*. Het is niet duidelijk wie er met *servitores* bedoeld worden maar het zijn zeer waarschijnlijk clerici omdat het gebruikelijk is dat relikwieën niet door leken maar door clerici worden gedragen.²³⁶⁵ Bij de relieken wordt onderscheid gemaakt tussen de arm van Benedictus en de overige relieken. De arm wordt gedragen door de oudste kanunnik of de oudste kapelaan. Dat geeft aan dat die arm de belangrijkste relikwie is. In de processie wordt die dus volgens de gebruikelijke hiërarchische ordening voorafgegaan door de overige relieken.

Officia Propria vermeldt niet welke plaats in de processievolgorde de toortsdragers innemen maar in het algemeen lopen ze onmiddellijk voor het Sacrament.²³⁶⁶ Volgens Caspers zijn ze kenmerkend voor de sacramentsprocessies van het tweede

²³⁵⁹ Ittervoort, bijvoorbeeld, is een dochterkerk van Thorn (Habets I, akte nr. 240 van 13 november 1367).

²³⁶⁰ Fol. 245.

²³⁶¹ Fol. 257.

²³⁶² Fol. 134, resp. 165.

²³⁶³ Over de relieken van de abdij van Thorn zie § 3.5.1.2.

²³⁶⁴ Zie de eerder besproken processies van Sarum en Tongeren (§ 4.11.2.3).

²³⁶⁵ Zie hiervoor bij de processies van Sarum en Tongeren. Ook in Klosterneuburg worden de relikwieën door clerici gedragen (Schabes (1930), 172-173).

²³⁶⁶ Zo bijvoorbeeld in Tournai (LO Tournai, 117) en Ieper (Caspers (1992), 104).

type.²³⁶⁷ Daarmee is overigens niet gezegd dat een sacramentsprocessie waarin toortsen meegedragen worden, alleen daardoor van het tweede type zou zijn.

Het probleem van lichtdragers als kenmerk of criterium voor sacramentsprocessies is, dat ze ook in niet-theophorische processies voorkomen en dat ze in sacramentsprocessies niet exclusief voorafgaan aan het Sacrament. In de sacramentsprocessie van Sarum gaan ze, behalve aan het Sacrament, ook vooraf aan een reliekschrijn en in Thorn worden ze ook gebruikt in gevallen waarbij van een processie geen sprake is.²³⁶⁸ Wel kan gezegd worden dat in sacramentsprocessies (en in andere theophorische processies) het Sacrament altijd onmiddellijk voorafgegaan of omgeven wordt door lichtdragers. Maar dat zijn niet altijd toortsen.²³⁶⁹

De route loopt aanvankelijk zoals op Sacramentsdag: men verlaat de abdijkerk via de *porta coemiterii*, passeert het kerkhof en gaat het immuniteitsgebied uit via poort zeven. Vervolgens steekt men de Wijngaard over en gaat rond de Vehoff. Daarna gaat men verder tot De Linden. Die plaats ligt ongeveer anderhalve kilometer van de abdijkerk verwijderd. Zie Figuur 17.

Op de plaats "De Linden" staat momenteel de kapel van O. L. Vrouw onder de Linden die vooral als bedevaartplaats bekend is.²³⁷⁰ Deze kapel is gesticht door Clara Elisabeth van Manderscheidt-Blankenheim, kanunnikes van het damessticht Thorn, ± 1688.²³⁷¹ De kapel werd gebouwd in 1674 en ze bestond dus nog niet ten tijde van *Officia Propria* (ca. 1600). De plaatsnaam was toen al wel bekend en is waarschijnlijk zeer oud omdat linden in heidense culturen werden vereerd als 'heilige' bomen waaraan apotropeïsche betekenissen werden toegekend. In sagen verschijnen ze vaak als verzamelplaats van heksen en ze worden daarom ook wel heksenbomen genoemd.²³⁷² Daarmee begint een geschiedenis waarin een plaats waar lindebomen staan, een slechte naam gaat krijgen: "Daar was ontrent het stift eenen schuyllhoeck van sondaers, alwaer groote ontuchtigheydt wird bedreven".²³⁷³ Dit verhaal "is een latere,

²³⁶⁷ Caspers (1992), 105.

²³⁶⁸ Twee toortsen worden meegedragen bij het brengen van de wijn die op de voorvigilie van Kerstmis wordt geschonken door de abdis (§ 4.1.2.3) en als begeleiding van de dames als ze gaan offeren tijdens de viering van de kerstnacht (§ 4.1.3.2). In de paasnacht worden twee toortsen voor het hoogkoor geplaatst (§ 4.6.2).

²³⁶⁹ In Anderlecht en Paderborn zijn het kaarsen (LO Leuven/ Anderlecht, 137; LO Paderborn, 210) en in Tournai zijn het kaarsen en toortsen (LO Tournai, 117). In Klosterneuburg zijn het twee flambouwen (Schabes (1930), 169). In Tongeren lopen toortsdragers voor het convent en loopt er een flambouwdrager onmiddellijk voor het Sacrament (LO Tongeren, 231-232).

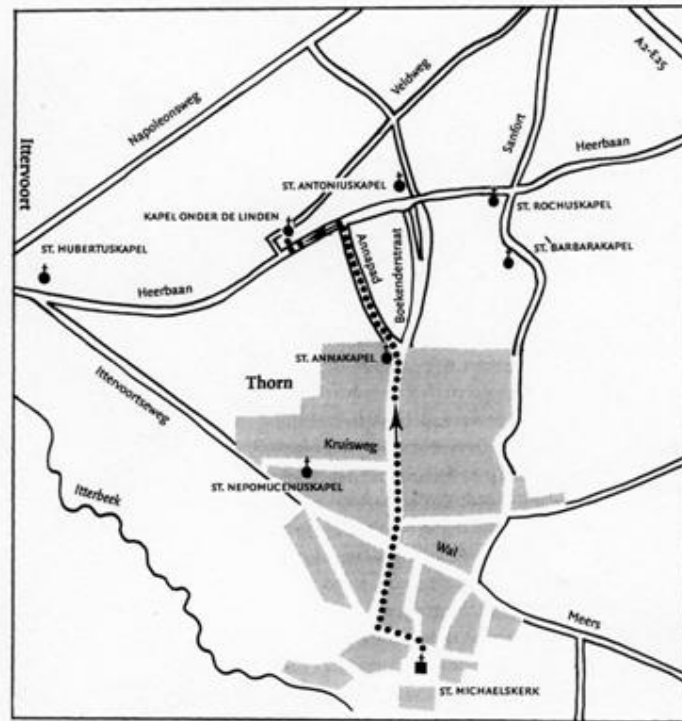
²³⁷⁰ Over deze kapel zie Habets (1948) en Margry (2000), 1026-1036 en de daar vermelde literatuur.

²³⁷¹ Haar grafmonument bevindt zich in de abdijkerk die nu dienst doet als parochiekerk.

²³⁷² Heinrich Marzell, 'Linde', in: HWDA V, kolom 1306-1309.

²³⁷³ Habets II, LIII. Daar door Flament geciteerd uit F. Hermannus Petri, *Minderbroeder, Seraphinschen sterrenhemel waer in beschreven syn de levens van de heyligen, salighen etc.*, Brussel 1693, waarin onder andere "het wonder en deughdelyck leven" van de stichteres van de kapel wordt beschreven.

pastoraal-strategische toevoeging".²³⁷⁴ Die strategie leidt er uiteindelijk toe dat ze als heilige plaats verchristelijkt werd, zoals uit *Officia Propria* blijkt.²³⁷⁵

Figuur 17: Route van de abdijkerk naar De Linden (Margry (2000), 1026)

Terwijl men de kerk verlaat, zingen de dames het responsorium *Homo quidam* uit het proprium van Sacramentsdag. Daarna zingen de priesters het responsorium *Immolavit haedum*, dat eveneens uit dat proprium is. Vervolgens zingen de dames het Maria-responsorium *Felix namque* of het Drievuldigheidsresponsorium *Summae Trinitati*.²³⁷⁶ Daarna worden er responsoria gezongen die ook tijdens de processies op de Kruisdagen en Marcus gezongen worden en wel in dezelfde volgorde als op die dagen en waarschijnlijk op dezelfde wijze, namelijk in afwisseling door de dames, de priesters en de leerlingen.

Dat gebeurt totdat men *in medio pagi* (halverwege?) is. Men moet dan dicht in de buurt van De Linden zijn want vanaf dat punt worden de gezangen opnieuw gespecificeerd. Eerst wordt dan de Mariahymne *Ave, maris stella* gezongen in beurtzang door

²³⁷⁴ Margry (2000-b), 1031.

²³⁷⁵ De lindeboom is ook bekend van processies op de Kruisdagen. Op de tweede Kruisdag gaat de Maastrichtse processie naar een "Lindekruis". Blijkbaar betreft het een plaats bij een of meer lindebomen die als heilige plaats is verchristelijkt door er een kruis op te zetten (LO Maastricht-OLV, 85 en 328). In Tongeren passeert de processie op de eerste Kruisdag een lindeboom in Koninksem en op de derde Kruisdag een lindeboom in Berg (LO Tongeren, 200 en 204). In Essen is er op de eerste Kruisdag een statie bij de lindeboom van Bredeneye (LO Essen, 85).

²³⁷⁶ Het is de octaafdag van het Drievuldigheidsfeest. Opgemerkt zij dat de keuze wordt gelaten. Zie daarover ook § 4.10.5.

de dames en de priesters. Deze hymne wordt in Thorn alleen gezongen op dat moment en op die plaats. Opnieuw blijkt dat behalve het Sacrament ook Maria een bijzondere verering te beurt valt tijdens deze processie.

Deze verering vindt plaats dicht bij De Linden en dat wetigt het vermoeden dat er al ten tijde van *Officia Propria* een relatie bestaat tussen De Linden en de Maria-verering. Dat vermoeden wordt in sterke mate bevestigd door het gegeven dat enkele decennia later bij De Linden een Mariakapel werd gebouwd die nog heden ten dage als bedevaartsoord wordt bezocht. Bovendien is een dergelijke relatie van andere plaatsen bekend. Op een geheiligde plaats die wordt gemarkeerd door een boom richt de verering zich vrijwel altijd op een heilige en in de meeste gevallen is dat Maria. Bomen die daarbij met name genoemd worden zijn de linde en de eik.²³⁷⁷

Na het *Ave maris stella* zingt men het *Veni creator Spiritus* en de Sacraments-hymne *Pange lingua*. Bij de behandeling van Sacramentsdag is gebleken, dat op het einde van een viering twee coupletten van het *Pange lingua* worden gezongen terwijl de officiant met de ciborie naar de aanwezigen gericht staat en dat hij daarna de zegen geeft en vervolgens het Sacrament terugplaatst in de sacramentsnis. Het is waarschijnlijk dat bij De Linden eenzelfde ritueel plaatsvindt: terwijl de officiant de ciborie met daarin het Sacrament toont aan de aanwezigen, wordt het *Pange lingua* gezongen. Daarna geeft hij de zegen met het Sacrament en plaatst dat vervolgens op een tafel die daar is neergezet. Die tafel dient als rustaltaar terwijl een minderbroeder uit Roermond een preek houdt.²³⁷⁸ Na de preek is er ter plaatse een maaltijd.

Voor de terugtocht naar de abdijkerk worden er geen gezangen vermeld. Vermoedelijk keert men zonder gezang terug, zoals ook gebeurt op de eerste van de Kruisdagen. Als men weer terug is bij de abdijkerk luiden weer de klokken van de abdijkerk en de parochiekerk. Terwijl men de abdijkerk binnengaat, zingt men het *Te Deum* en de officiant plaatst het Sacrament op het Georgiusaltaar. Na het *Te Deum* is het vervolg zoals bij de terugkeer van de processie op Sacramentsdag: de officiant zet de antifoon *O quam suavis est* in en terwijl het koor die verder zingt, blijft hij geknield voor het Sacrament zitten. Daarna volgen het vers *Panem de coelo*, het respons *Omne delectamentum* en de oratie *Deus qui nobis sub Sacramento*. Vervolgens staat hij op, neemt de ciborie, keert zich naar de aanwezigen en terwijl hij zo het Sacrament toont, worden *Tantum ergo* en *Genitori genitoque* gezongen. Daarna geeft hij de zegen met het Sacrament. Na de zegen met het Sacrament wordt de ciborie, voorafgegaan door de toortsdragers, naar de sacramentsnis gebracht en daarmee is de processie ten einde.

²³⁷⁷ Maria werd en wordt vereerd bij een eik in Breda, Den Haag, Haastrecht en Oirschot en bij een linde in Bergharen, Biest-Houtakker, Oisterwijk, Thorn en Uden (<http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/> (gezien op 17 juli 2013)). Zie ook Margry en Caspers (1997-2004) onder de genoemde plaatsnamen. Ook in Oberbayern zijn er talrijke bedevaartplaatsen die een naam hebben waarin het woord *linde* voorkomt (Heinrich Marzell, 'Linde', in: HWDA V, kolom 1306).

²³⁷⁸ Over preken door bedelmonniken zie § 3.5.4.

4.11.5 Nabeschouwing en conclusies

In de abdij van Thorn wordt volgens *Officia Propria* niet alleen Sacramentsdag zelf gevierd maar ook het octaaf en de vigilie en die laatste krijgt pregnant aandacht doordat de eerste vespers twee maal worden gezongen. Het is dan ook duidelijk dat Sacramentsdag in de abdij van Thorn tot de hogere feestdagen behoort.

Letterlijk en figuurlijk centraal staat de ciborie met daarin een geconsacreerde hostie die uitgesteld staat op het altaar. Herhaaldelijk wordt ze door de officiant getoond en geeft hij er de zegen mee. Voorafgaand aan de zegen op het einde van de processie zingt de officiant, geknield voor het Sacrament, de antifoon *O quam suavis est*. Het is een *adoratio* en een dergelijk ritueel van aanbidding op Sacramentsdag is in geen andere plaats aangetroffen.

Men zou kunnen verwachten dat in het kader van deze vormen van verering en aanbidding de gelovigen ook te communie zouden gaan op Sacramentsdag. Uit het feit dat de celebrant tijdens de hoogmis op de vigilie slechts twee hosties consacreert, kan evenwel geconcludeerd worden dat op Sacramentsdag alleen de officiant de communie ontvangt. Maar dat geldt niet alleen voor de abdij van Thorn. Een duidelijke terughoudendheid ten opzichte van de sacramentele communie is ten tijde van *Officia Propria* vrij algemeen, ondanks de pogingen van paus Urbanus IV om die te bevorderen.

Is de sacramentsprocessie in Thorn er een van type één of van type twee? Het is duidelijk dat deze processie niet is georganiseerd door een stadsbestuur of andere leken maar door de abdij. Het kapittel van de abdij is samengesteld uit kanunniken en stichtdames, het staat onder leiding van de decanes en de dames zijn in de numerieke meerderheid. Het begrip *clerici* in de door Caspers voorgestelde typologie van de sacramentsprocessie behoeft dan ook enige verruiming: ook een damessticht is een religieuze gemeenschap die in het kader van deze typologie niet bij een stadsbestuur maar bij de *clerici* thuishoort. Dat geldt eveneens voor nonnenkloosters. Een omschrijving als “klerikale en andere religieuze gemeenschappen” zou het probleem kunnen oplossen. Dat zou dan impliceren dat de processie van Thorn bij type één hoort.

Vergeleken met de processies op de Kruisdagen en de processie op Theopheria die hierna wordt behandeld, is de route betrekkelijk kort. Ze blijft binnen de dorpskern maar ze loopt wel vrijwel helemaal buiten het immuniteitsgebied. Bij de behandeling van de sacramentsprocessie in Tongeren²³⁷⁹ is echter gebleken dat een lange route ook voorkomt bij processies van type één, dat de lengte van de route bovendien een relatief begrip is en daardoor een zwakker criterium dan het objectieve gegeven dat een processie van type één in hoofdzaak een klerikale aangelegenheid is. De conclusie is dan ook dat de processie van Thorn een sacramentsprocessie van type één is.

Rest de vraag of deze processie is beïnvloed door oudere processies van de abdij van Thorn. Over de wijze waarop het *viaticum* werd verzorgd, geeft *Officia Propria* geen informatie en ook uit andere bronnen is daarover, voor zover kon worden nagegaan, niets bekend. De *translatio* op Witte Donderdag en Goede Vrijdag vindt in Thorn plaats zonder processie en de *depositio* op Goede Vrijdag en de *elevatio* in de

²³⁷⁹ Zie § 4.11.2.3.

paasnacht zijn niet-theophorisch omdat daarvoor een crucifix wordt gebruikt. Invloed van vroegere theophorische processies moet dan ook worden uitgesloten. Maar daar staat tegenover dat het eenvoudige en sobere model van de niet-theophorische processies in de paastijd volledig is overgenomen. Als nieuw element is daaraan alleen toegevoegd dat de officiant het Sacrament meedraagt. Dat veroorzaakt echter een essentieel verschil want daardoor wordt de processie theophorisch.

Theophoria is een groter feest van het Sacrament dan Sacramentsdag zelf. Dat blijkt vooral uit de bijzondere viering van de hoogmis en vooral de processie. In Thorn is het de gewoonte dat de hoogmis wordt gezongen door de dames, ook op de hoogste feesten. Alleen Theophoria is daarop een opvallende uitzondering: alleen op die dag wordt de hoogmis gezongen door de priesters. Aangenomen mag worden dat zij op deze bijzondere wijze de instelling van de Eucharistie herdenken. Maar het is merkwaardig dat een herdenking op deze wijze niet plaatsvindt op Sacramentsdag, de voor de viering van de instelling van het sacrament van de Eucharistie vastgestelde dag, maar op Theophoria. Daardoor wordt op een unieke wijze gemarkeerd dat Theophoria in Thorn wordt gevierd als een groter feest dan Sacramentsdag.

De basisstructuur van de Theophoriaprocessie komt overeen met die van de oudere niet-theophorische processie op de Kruisdagen. Uit die processie zijn het meedragen van vaandels, relikwieën en het Mariabeeld overgenomen maar de processie-ordening is aanzienlijk uitgebreid met een aantal nieuwe groepen. De processie krijgt een feestelijk karakter door de speelmannen en de acht toortsdragers maar ook doordat de uit oudere processies overgenomen elementen verder zijn uitgebreid. Bij de vaandels gaat ook het grote vaandel mee en niet één maar alle relikwieën worden megedragen, inclusief de arm van Benedictus die alleen bij deze gelegenheid buiten de abdij komt. Door dit alles is de processie, vergeleken met de eenvoudige processie op Sacramentsdag, groots van allure en ook deze processie laat daarmee zien dat Theophoria in Thorn een groter feest is dan Sacramentsdag.

Nieuwe groepen deelnemers zijn onder andere de speelmannen en de boogschutters. Aangenomen mag worden dat het leken zijn die niet tot het dienstpersoneel van de abdij horen. Ze zijn een element van profane aard dat men zou verwachten in een processie van type twee.²³⁸⁰ De processie is echter niet geïnitieerd door een stadsbestuur of andere leken maar door de religieuze gemeenschap van de abdij en dat is het voornaamste kenmerk van de processies van type één. De verklaring moet wel gezocht worden in de omstandigheid dat Thorn ten tijde van *Officia Propria* een van de vorstendommen is van het Heilige Roomse Rijk en dat de abdis als vorstin de wereldlijke macht bezit in het grondgebied van Thorn. De speelmannen en de boogschutters fungeren in de processie dan ook ongetwijfeld als symbolen van haar vorstelijke macht en status. Daardoor doet zich een bijzondere situatie voor: de processie is weliswaar geïnitieerd vanuit de abdij maar die abdij is niet alleen het religieuze centrum maar tevens het centrum van de wereldlijke macht.

Opvallend in de processie-ordening is verder het relatief grote aandeel van vrouwen. Behalve de stichtdames is er een groep van vrouwen uit de parochie en een groep lekenvrouwen uit de abdij, die deels of helemaal wordt gevormd door de begijnen. De deelname van deze twee groepen lijkt een eigen traditie van het dames-

²³⁸⁰ De typologie van de sacramentsprocessies is besproken in § 4.11.2.1.

sticht van Thorn want iets dergelijks is van andere damesstichten niet bekend. Mogelijk hangt de deelname van de vrouwengroepen ook samen met de bijzondere verering die Maria te beurt valt tijdens de processie.

De wijze waarop – naast de verering van het Sacrament – vorm wordt gegeven aan de verering van Maria bepaalt voor een belangrijk gedeelte het karakter van de processie. Haar beeld is versierd, het wordt – evenals het Sacrament – voorafgegaan door twee speelmannen en alleen in deze processie wordt voor haar de hymne *Ave maris stella* gezongen. Dat gebeurt in de nabijheid van De Linden, een plaats die, gezien haar geschiedenis, al ten tijde van *Officia Propria* een aan haar toegewijde plaats moet zijn geweest. De processie naar de Linden is daardoor niet alleen theoforisch maar tevens een bedevaart naar Maria.

4.12 DE HEILIGENFEESTEN EN ANDERE KALENDERGERELATEERDE FEESTEN

4.12.1 Inleiding

De heiligencultus heeft ten tijde van *Officia Propria* al een geschiedenis van vele eeuwen achter zich.²³⁸¹ De oudste vormen van de heiligencultus in de christelijke kerk dateren van de tweede helft van de derde eeuw. Het zijn gedachtenisvieringen bij het graf van een martelaar door de leden van de plaatselijke kerk waartoe hij behoort. Deze gedachtenissen vonden plaats op zijn sterfdag, die gold als de geboortedag van zijn nieuwe, eeuwige leven (*dies natalis*).

In de loop van de vierde eeuw nam het aantal vieringen toe. In lokale kerken die geen eigen martelaarsgraf hadden, werden relieken het centrum van de gedachtenisvieringen. Aanvankelijk waren dat kledingstukken en andere zaken die met een martelaar in aanraking waren geweest en die dienden als representatieve relieken (*brandea*). Later ging men over tot deling van de stoffelijk overschotten van een martelaar (*reliquiae*). Ook nam het aantal vieringen verder toe doordat lokale kerken elkaars gedachtenissen uitwisselden en overnamen. Verder werd de wijze waarop men de martelaars herdacht bij uitbreiding ook toegepast op andere groepen heiligen: apostelen, belijders, enzovoorts.

Voor de christenen in het vroege christendom hadden de heiligen een dubbele betekenis: ze waren een voorbeeld ter navolging en ze werden aangeroepen als voorpraak bij God. Maar sinds de vroege middeleeuwen werden ze steeds meer gezien als bemiddelaars. In de loop van de tijd en vooral na de hoge middeleeuwen bleef het aantal heiligen voortdurend toenemen met als gevolg dat de heiligenfeesten de liturgische kalender gingen overwoekeren ten koste van de vieringen van het Temporale.

²³⁸¹ Brown (1981); Bieritz (1988), 218-220; Auf der Maur (1994), 65-186; Angenendt (2007); DACL XV, 1, s.v. *Saint*, kolom 373-462; Ch. Daxelmüller, 'Heilige. A. Westkirche. II. Heiligenverehrung in Liturgie und Volksfrömmigkeit', in: LMA IV, kolom 2015-2017; Philipp Harnoncourt, 'Heiligenfeste', in: LThK³ IV, kolom 1293-1295; Karl Hausberger, 'Heilige/ Heiligenverehrung. III. Anfänge der christlichen Heiligenverehrung' in: TRE XIV, 646-651; Karl Hausberger, 'Heilige/ Heiligenverehrung. IV. Abendländisches Mittelalter' in: TRE XIV, 651-653.

Cf. R. van Doren, 'Heiligen', in: LitWb I, kolom 971-973; A. Vauchez, 'Heilige. A. Westkirche. I. Heiligkeit', in: LMA IV, kolom 2014-2015; Gerhard Ludwig Müller, 'Heilig, das Heilige', in: LThK³ IV, kolom 1267-1274; Theofried Baumeister, 'Heiligenverehrung. I. Historisch', in: LThK³ IV, kolom 1296-1297; Günter Lanczkowski, 'Heilige/ Heiligenverehrung. I. Religionsgeschichtlich', in: TRE XIV, 641-644; Bredero (1986), 156-201 en 284-295; Angenendt (2004), 30-32.

Voor een recent historiografisch-bibliografisch overzicht van studies over de heiligencultus zie Marcel Barnard, Paul Post en Els Rose, 'Introduction', in: Barnard, Post en Rose (2005), 5-42. Over heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden in de dertiende eeuw zie Mulder-Bakker (1997). Over heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden na 1500 zie Caspers (1997). Voor een beschouwing van het begrip 'heilig' vanuit de algemene religiewetenschap zie: F. Pfister, 'heilig', in: HWDA III (1930/1931), kolom 1655-1668.

In de late middeleeuwen ging men de voorspraak van bepaalde heiligen inroepen voor specifieke zaken: voor een goede oogst, als hulp in nood, ter genezing van een ziekte, enzovoorts. Heiligen werden daardoor gespecialiseerde helpers. Deze individualisering werd niet alleen sterk bevorderd door relieken van afzonderlijke heiligen en altaren die aan hen werden toegewijd maar vooral door visualisering in beelden, muurschilderingen, antependia en retabels van de hun toegedachte fysiologie en de hun kenmerkende attributen, zoals de toren van Barbara en het rad en het zwaard van Catharina.²³⁸² Door die attributen heeft de vormgeving altijd ook een symbolische betekenis.²³⁸³

Door de altaren die aan hen waren toegewijd en door de beelden en afbeeldingen in de liturgische ruimte hadden de heiligen een concrete plaats waar ze konden worden vereerd en aangeroepen. Bij de beelden en afbeeldingen konden de heiligen rechtstreeks worden aangesproken omdat in alle vormen van beeldende kunst de heiligen frontaal werden afgebeeld.²³⁸⁴ Dit rechtstreekse contact werd nog versterkt wanneer in een beeld relieken waren geplaatst.²³⁸⁵

Een bijzondere groep heiligen waren de zogenaamde Noodhelpers, ongeveer veertien heiligen, vooral martelaren en martelaressen, die aangeroepen werden als bijzondere helpers of helpsters bij allerlei noden en gevaren. De verering van deze groep zou ontstaan zijn in Duitsland in het jaar 1346, toen in Europa de pest uitbrak en ze is mogelijk ingevoerd door de Cisterciënsers. In de late middeleeuwen was deze groep heilige helpers-in-de-nood zeer populair.²³⁸⁶

Vooral bij de Noodhelpers werd van de aangeroepen heilige onmiddellijke en directe actie verwacht. De gelovigen zagen ze als rechtstreekse gevers van het gevraagde.²³⁸⁷ Volgens het volksgeloof had God deze heiligen toegestaan na aanroeping onmiddellijk te redden uit nood of gevaar. Dat betekent dat elke gedachte aan de functie van voorspreker was weggefallen en dat volgens de gelovigen niet God maar

²³⁸² Huizinga (1957), 178; G. Jászai, 'Heilige. A. Westkirche. III. Heiligendarstellung und -Attribute', in: LMA IV, kolom 2018; Rainer Warland, 'Heiligenattribute', in: LThK³ IV, kolom 1287- 1289. Voor de iconografie van de heiligen zie Braun (1943); ICK2, passim en LCI, passim. Voor de betekenis van beelden voor de vroomheid van de middeleeuwer zie Janitz (1990).

²³⁸³ Moritz Woelk, 'Heiligenbilder. III. Ikonographisch', in: LThK³ IV, kolom 1292.

²³⁸⁴ Zie noot 2383.

²³⁸⁵ Arnold Angenendt, 'Heiligenverehrung. VIII. Kultur- und sozialgeschichtlich', in: LThK³ IV, kolom 1303.

²³⁸⁶ A. Wrede, 'Nothelfer', in: HWDA VI, kolom 1153-1155. Kaufmann (1982), 227.

²³⁸⁷ Karl Hausberger, 'Heilige/ Heiligenverehrung. IV. Abendländisches Mittelalter' in: TRE XIV, 653.

de heiligen zelf actie ondernamen: ze waren de procuratiehouders van God geworden.²³⁸⁸ Hoe direct en concreet deze relatie tussen de mens en zijn helper was geworden, blijkt uit berichten dat heiligen werden bestraft en vervloekt als gebeden en geloften niet het gewenste resultaat hadden opgeleverd.²³⁸⁹

*

Van een aantal heiligen wordt in *Officia Propria* geen feestdag vermeld, hoewel ze in Thorn wel bekend zijn geweest.²³⁹⁰ In de volgende paragrafen worden alle heiligenfeesten behandeld die wél aan de orde komen in *Officia Propria*, behoudens de volgende uitzonderingen. Allerheiligen en Allerzielen worden in dit kader niet behandeld omdat het geen feesten van met naam genoemde heiligen zijn. Het feest van Eustachius (2 november) is op een bijzondere wijze ingebed in de viering van Allerzielen en komt daarom aan de orde bij de behandeling van Allerzielen.

De rubrieken bij het feest van de apostelen Philippus en Jacobus (1 mei) hebben betrekking op het jaargetijde van Ansfridus en Herswindis dat op die dag wordt gevierd en de rubrieken bij de feestdag van Perpetua en Felicitas (6 maart) behandelen de viering van het jaargetijde van de heren van Kempelant. Daarom worden ook die feesten hier niet behandeld. Verder wordt het feest van Lucia (13 december) hier buiten beschouwing gelaten omdat de rubrieken daarvan vrijwel uitsluitend betrekking hebben op het zingen van de O-antifonen in de Adventstijd.²³⁹¹

De rubrieken van enkele heiligenfeesten bevatten elementen die specifiek zijn voor het betreffende feest. Die heiligenfeesten worden daarom als afzonderlijk feest behandeld (§ 4.12.2). De meeste heiligenfeesten kunnen echter ondergebracht worden in een aantal groepen op basis van overeenkomsten in hun rubrieken. Het zijn de feesten van de Maagd Maria (§ 4.12.3), de apostelfeesten (§ 4.12.4), een aantal feesten van vrouwelijke heiligen (§ 4.12.5) en de heiligenfeesten in de kersttijd (§ 4.12.6). Van de meeste heiligenfeesten zijn de rubrieken summier: ze beperken zich tot mededelingen over staties. Ook die feesten worden groepsgewijs behandeld (§ 4.12.7).

Hoewel *Officia Propria* de meeste altaardedicaties wel vermeldt,²³⁹² zijn er slechts mededelingen over de vieringen van de wijding van het Johannesaltaar, het Driekoningentaltaar en het Drievuldigheidsaltaar. De viering van de dedicatie van het Drievuldigheidsaltaar is besproken bij de behandeling van Drievuldigheid.²³⁹³ De andere twee worden hierna besproken bij de behandeling van de feesten van Johannes en van Driekoningen. Tenslotte worden de vieringen van de dedicatie van de abdij-

²³⁸⁸ Huizinga (1957), 176-177. Vanuit het perspectief van de vergelijkende religiewetenschap kan deze ontwikkeling gezien worden als een polytheïstische tegenstroom in het monotheïstische christendom (F. Pfister, 'Heilige', in: HWDA III (1930/1931), kolom 1671).

²³⁸⁹ Ch. Daxelmüller, 'Heilige. A. Westkirche. II. Heiligenverehrung in Liturgie und Volksfrömmigkeit', in: LMA IV, kolom 2017).

²³⁹⁰ Welke heiligen dat zijn, is vastgesteld in § 3.4.6.4.

²³⁹¹ Zie § 4.1.2.2.

²³⁹² Over de altaardedicaties zie § 3.3.6.

²³⁹³ Zie § 4.10.5.

kerk en van de parochiekerk besproken (§ 4.12.8). Het feest van Michael (29 september) wordt behandeld bij de bespreking van de viering van de wijdingsdag van de parochiekerk, omdat de wijze waarop het feest van Michael wordt gevierd voor een belangrijk deel als model wordt gebruikt voor de viering van het wijdingsfeest van de parochiekerk.

4.12.2 Enkele bijzondere heiligenfeesten

4.12.2.1 Gengulphus

Officia Propria, fol. 164

Het feest van Gengulphus wordt gevierd op 11 mei. Hij is een edelman uit Bourgondië die rond het jaar 760 is gestorven en die wordt vereerd als martelaar.²³⁹⁴ Hij wordt vereerd in een aantal plaatsen in Noord-Frankrijk, Duitsland en Zwitserland.²³⁹⁵ Zijn feest wordt vermeld in de kalender van Luik²³⁹⁶ maar verder wordt hij in de Nederlanden weinig vereerd.²³⁹⁷ Het valt daarom op, dat zijn feestdag in Thorn feestelijker wordt gevierd dan de feestdag van de meeste andere heiligen

Na de eerste vespers is er een statie bij het Drievuldigheidsaltaar dat tevens aan Gengulphus is toegewijd en het responsorium, het versikel en de oratie die daarbij worden gezongen zijn te zijner ere. Op de dag zelf zingen de dames de hoogmis van Gengulphus. Tijdens die mis wordt er op het orgel gespeeld en wordt het koor geleid in rode paramenten (*rubris ornamentis*).²³⁹⁸

Deze dag wordt – zoals gezegd – feestelijker gevierd dan de meeste andere heiligenfeesten. Dat blijkt uit de koorleiding en het gebruik van het orgel maar vooral uit de vermelding van de kleur van de paramenten. De kleur van de paramenten wordt in *Officia Propria* maar bij enkele feesten gespecificeerd en bij de heiligenfeesten wordt verder alleen bij het feest van Benedictus de kleur zwart vermeld.²³⁹⁹ De kleur rood wordt niet bij andere martelaarsfeesten genoemd maar, behalve bij Gengulphus, alleen nog voor de paramenten van de clerici die het koor leiden tijdens de nachtmis en de lauden van Kerstmis en voor de cappa van de officiant van het doopvontritueel op

²³⁹⁴ AASS XV, Maii II, 641-652; ÖHLex: <http://www.heiligenlexikon.de/Bio-graphienG/Gangolf.html> (gezien op 2 augustus 2003); Jean Marilier, 'Gengolfo', in: BSS, VI, kolom 127-128.

²³⁹⁵ Grotefend, s.v. *Gengulphi*.

²³⁹⁶ Grotefend, *Kalender*; Strubbe en Voet (1991), 170-171.

²³⁹⁷ In LO Arras, LO Maastricht-Servaas en LO Utrecht-Maria wordt hij niet vermeld. In de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht staat hij in de kalender maar zijn feest wordt in die kerk niet gevierd (LO Maastricht-OLV, 270) en in Tongeren wordt er slechts een commemoratie voor hem gehouden (LO Tongeren, I, XXXII en II, 425).

²³⁹⁸ Cf. H. Wegman, 'Paramenten', in: LitWb II, kolom 2142-2145. Het woord *paramentum* komt in *Officia Propria* niet voor maar uit de passus *ministratur [missa] aureis ornamentis* (fol. 223) blijkt, dat *Officia Propria* het woord *ornamentum* gebruikt als synoniem voor *paramentum*. In concreto betreft het hier waarschijnlijk de cappa. Over het gebruik van liturgische kleuren zie § 3.5.4.

²³⁹⁹ Zie § 4.12.2.5.

paaszaterdag. Daaruit blijkt dat de kleur rood niet is bedoeld als kleur voor martelaarsfeesten.²⁴⁰⁰

Uit het bovenstaande blijkt dat de bijzondere verering van Gengulphus niet verklaard kan worden op basis van gegevens uit de regio van Thorn. Het feit dat er een altaar tevens aan hem is toegewijd is daarvoor evenmin een verklaring want dat is het geval voor de meeste heiligen, van wie de feestdag wordt gevierd in Thorn. Er zijn echter twee gegevens waardoor Gengulphus zich in Thorn onderscheidt van de andere heiligen. Zijn *vita* is rond het jaar 960 geschreven door Hrotsvitha van het damessticht in Gandersheim²⁴⁰¹ en het is niet ondenkbaar dat haar werk ook in het damessticht Thorn bekend en van invloed is geweest.²⁴⁰²

Een tweede lijn die Gengulphus met de abdij van Thorn verbindt, loopt van Bourgondië naar Medemblik in West-Friesland en vandaar terug naar Thorn. Gengulphus zou de Frankische missionaris Wolfram van Sens een tijd lang begeleid hebben bij zijn bekeringswerk in de Lage Landen en hij zou daarbij gedurende een jaar verblijf hebben gehad in Medemblik. In die plaats is hij ook vereerd want de kerk van Oostwoud, een kerkdorp van Medemblik, is aan hem toegewijd.²⁴⁰³ Medemblik is echter ook uit de geschiedenis van Thorn bekend. In een akte van het jaar 984 laat keizer Otto III weten dat hij een gedeelte van de tol, de munt en de cijns van Medemblik heeft geschonken aan Ansfried, de stichter van de abdij Thorn en in een akte uit het jaar 1292 bevestigt de Roomse koning Adolf dat Ansfried zijn rechten in Medemblik heeft geschonken aan de abdij van Thorn.²⁴⁰⁴ Als deze relatie tussen Thorn en Medemblik een grond voor de verering van Gengulphus is geweest, dan is hij daarmee in zekere zin een ‘eigen’ heilige van Thorn.

4.12.2.2 Nicolaas

Officia Propria, fol. 315-318

Het feest van Nicolaas wordt gevierd op 6 december. Aan historisch vaststaande feiten is over Nicolaas slechts bekend dat hij in de vierde eeuw bisschop was van Myra in Lycia. Hij is een geliefde volksheilige, die universeel werd en wordt vereerd in zowel de oosterse als de westerse kerk en talrijke wonderen worden aan hem toegeschreven. Zijn verering in Duitsland begon onder keizer Otto II, waarschijnlijk omdat

²⁴⁰⁰ Over het gebruik van kleuren in de liturgie zie § 3.5.4.

²⁴⁰¹ ÖHLex: <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienG/Gangolf.html> (gezien op 29 augustus 2013).

²⁴⁰² Voor het volledig oeuvre van Hrotsvitha van Gandersheim zie Migne, *PL*, dl. 137, 939-942, 971-1102 en 1109-1196. Ook: http://www.documentacatholicaomnia.eu/1815-1875,_Migne,_Patrologia_Latina_01._Rerum_Conspectus_Pro_Tomis_Ordinatus,_MLT.html (gezien op 2 augustus 2013).

²⁴⁰³ Van der Aa (1852-1878), VII, 33-34. Ook: http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=aa__001biog00 (gezien op 2 augustus 2013).

²⁴⁰⁴ Respectievelijk Habets I, akte nr. 2 van juni 984 en Habets I, akte nr. 74 van 15 september 1292.

diens vrouw, Theophanu, een Byzantijnse prinses was.²⁴⁰⁵ Zijn feest werd in de late middeleeuwen overal in het westen plechtig gevierd.²⁴⁰⁶

Op de vigilie van de feestdag van Nicolaas is er in Thorn op het einde van de eerste vespers een statie bij het Nicolaasaltaar met het responsorium *Beatus Nicolaus*, het versikel *Amavit eum Dominus* en de oratie *Deus, qui beatum Nicolaum* waarmee de statie wordt beëindigd. Daarna begint de rector van de school de antifoon *O pastor aeterne*. Dan volgt opnieuw een versikel: *Ora pro nobis, beate pater Nicolae* dat eveneens door de rector van de school wordt gezongen. Daarna wordt de oratie van de statie herhaald en na die oratie zingt de rector van de school de eerste regel van het hieronder volgende lied. Daarna herhaalt het koor de eerste versregel. Ook na elk van de daarna volgende versregels wordt de eerste regel steeds weer door het koor herhaald.

Dat de antifoon en dit lied worden begonnen door de rector van de school en niet door de cantrix, duidt erop dat de antifoon en het keervers van het lied niet alleen door de dames maar ook door de aanwezige clerus worden gezongen.²⁴⁰⁷

Gaude, gaude, gaude, gaude, gaude, pater Nicolae.
Nicolai solemnity canit praesens familia.
Celebret in ecclesia, cum canticis laetitiae.
Ille puer amabilis, in omnibus laudabilis.
Adhuc in cunis iacuit, Altissimo cum placuit.
Quarta et sexta feria semel sugebat ubera.
Nam in aetate tenera hac usus abstinentiae.
Nec igitur Altissimo benedicamus Domino.
*Deo dicemus gratias, qui finis est et charitas.*²⁴⁰⁸

Op enkele feestdagen worden de eerste vespers in Thorn eerst door de dames en vervolgens door de clerus gezongen. Een van de karakteristieken van die vespers door de clerus is, dat het *Benedicamus* een troop-achtige uitbreiding van de tekst heeft.²⁴⁰⁹ Die uitbreiding beperkt zich dan tot een paar woorden. Ook het bovenstaande lied is een uitbreiding van het *Benedicamus*. Dat blijkt uit het feit dat de laatste twee regels de woorden bevatten van de gebruikelijke formule.²⁴¹⁰ Maar de uitbreiding heeft nu de vorm van een lied dat bestaat uit een refrein als eerste versregel (een zogenaamd

²⁴⁰⁵ A. Wrede, 'Nikolaus, hl.' in: HWDA VI, kolom 1086-1107; Klaus Guth, 'Nikolaus von Myra', in: BBKL VI, kolom 915-920; ÖHlex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienN/Nikolaus_von_Myra.htm (gezien op 2 augustus 2013). Over de geschiedenis van de Nicolaasculthus en de gebruiken rond zijn feest zie Meisen (1931); Van de Graft (1947), 92-104; Jager (1981) 206-222; Lauvrijs (2004), 25-28.

²⁴⁰⁶ Grotefend, s.v. *Nicolai ep.*; Strubbe en Voet (1991), 194.

²⁴⁰⁷ Zie § 3.2.3.2.

²⁴⁰⁸ De melodie is uitgegeven in Krekelberg (2004), 120.

²⁴⁰⁹ Zie § 3.5.2.

²⁴¹⁰ De gebruikelijke formule luidt: V/ *Benedicamus Domino*. R/ *Deo gratias*.

koprefrein) en acht versregels met een kunstig rijmschema:²⁴¹¹ elke versregel bestaat uit twee delen die op elkaar rijmen (binnenrijm) en bovendien hebben zes van de acht versregels gepaard eindrijm (schema: aa, bb, enz.). Het gevolg is dat de vier helften van twee versregels bovendien slagrijm (schema: a a a a) hebben.²⁴¹²

De inhoud heeft zoals gebruikelijk betrekking op de heilige wiens feest men viert maar hier is hij bovendien rechtstreeks beïnvloed door de *Legenda Aurea*. De tekst van de vijfde regel: *Quarta et sexta feria semel sugebat ubera* (op woensdag en vrijdag zoog hij slechts één maal de borst) is letterlijk overgenomen uit de legende over Nicolaas.²⁴¹³

Volgens Van Benthem is dit lied zeer populair geweest. Er bestaan meerdere varianten van en er zijn ook verschillende melodieën en meerstemmige bewerkingen van bekend.²⁴¹⁴ In zijn uitgave van Sint-Nicolaasliederen heeft hij drie varianten opgenomen.²⁴¹⁵ De twee uit Nederlandse liedboeken afkomstige varianten die hij noemt, bevatten de woorden *Benedicamus Domino* en *Deo dicamus gratias*, waardoor het duidelijk is, dat ze – evenals de Thornse variant – tekstuitbreidingen zijn van het *Benedicamus Domino*. Dat betekent dat ze hun oorsprong hebben in de kerkelijke viering van de feestdag.

Bij een paar andere feestdagen worden in *Officia Propria* spijs of drank genoemd om daarmee de viering op een feestelijke wijze te beëindigen.²⁴¹⁶ Dat is hier niet het geval. Desondanks zorgt dit met z'n allen gezongen lied ongetwijfeld voor een feestelijk slot.

4.12.2.3 Johannes de Doper

In Thorn worden er drie feesten gevierd ter ere van Johannes de Doper: zijn geboorte, zijn onthoofding en de dedicatie van zijn altaar.

²⁴¹¹ Het rijmschema is de schematische weergave van het rijm op het einde van een of meer versregels (of soms ook binnen één versregel) in een gedicht. De eerste rijmklank wordt aangeduid met *a*, de tweede met *b* enz.

²⁴¹² Bijvoorbeeld regel twee en drie:
Nicolai solemnīa canit praesens familia.
Celebret in ecclesia, cum canticis laetitia.

²⁴¹³ Graesse (1890), 22. Voor een vertaling in het Nederlands van de Nicolaaslegende uit de *Legenda Aurea* zie Hunink en Nieuwenhuis (2006), 7-16. Voor een vertaling in het Duits zie Benz (1955), 26-34 en Nickel (1988), 36-49.

²⁴¹⁴ Van Benthem (1991), 25

²⁴¹⁵ Een uit het *Glogauer Liederbuch* (Polen, ca. 1490), een uit *Een Devoot ende Profitelyck Boecxken* (1539) en een uit *Het Prieel der gheestelicken melodiie* (1614) (Van Benthem (1991), 25-29). Andere uitgaven van dit lied staan in de Liederbank van het Meertens Instituut: <http://www.liederenbank.nl/> (gezien op 2 augustus 2013).

²⁴¹⁶ Zie bijvoorbeeld de viering van de dedicatie van het Driekoningentaltaar in § 4.12.6.

Geboorte van Johannes de Doper (24 juni)*Officia Propria*, fol. 227-233

Jezus, Maria en Johannes de Doper zijn de enige drie personen waarvan de geboortedag (*nativitas*) wordt gevierd en de data waarop die feesten worden gevierd zijn aan elkaar gerelateerd. De datum van het feest van de Geboorte van Johannes de Doper is op basis van het evangeliëverhaal van de aankondiging van Johannes' geboorte (Lukas 1: 5-25) en van de daarop met de woorden "in de zesde maand" aansluitende boodschap van de engel aan Maria (Lukas 1: 26-38) afgeleid van de liturgische datum van de viering van de geboorte van Jezus (Kerstmis): drie maanden na Maria-Boodschap (25 maart) en zes maanden voor Kerstmis (25 december).²⁴¹⁷

Het geboortefeest van Joannes de Doper wordt in *Officia Propria* gemarkeerd als een groot feest door een reeks van bijzonderheden: beide vespers worden geleid door een officiant,²⁴¹⁸ tijdens de hoogmis wordt de voorzang van het koor verzorgd door een tweetal clerici of door de officiant²⁴¹⁹ en tijdens beide vespers en de mis wordt er op het orgel gespeeld en wordt er gewierookt. De dames zingen de mis echter niet in het midden van de kerk, zoals op de allerhoogste feesten, maar op hun eigen koor. Verder branden er negen kaarsen zoals op een aantal andere belangrijke feesten.²⁴²⁰ De negen kaarsen hebben waarschijnlijk in een rij op het hoofdaltaar gestaan en hun aantal is bedoeld om de belangrijkheid van het feest aan te geven.²⁴²¹

Op het einde van de eerste vespers van de dames wordt er statie gehouden in de Johanneskapel met het responsorium *Elyzabeth Zachariae*, het versikel *Gloria et honore* en de oratie *Presta quaesumus, omnipotens Deus, ut populus*. Na de statie intoneert de officiant meteen in dezelfde kapel de eerste vespers die door de priesters worden gezongen. Dat na de eerste vespers door de dames vervolgens de eerste vespers door de priesters worden gezongen, is in Thorn een gebruik dat alleen op grote feesten plaatsvindt.²⁴²² Het is bovendien uitzonderlijk dat deze vespers in de Johanneskapel worden gezongen en niet zoals meestal in het hoogkoor.²⁴²³ Na de vespers

²⁴¹⁷ ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/Biographien/J/Johannes_der_Taeufer.htm (gezien op 3 augustus 2013).

Over volksgebruiken en volksdevotie rond het feest van Johannes zie: Paul Sartori, 'Johannes der Täufer', in: HWDA IV, kolom 704-731; Paul Sartori, 'Joannesfeuer', in: HWDA IV, kolom 733-740; Pascher (1963), 570-571.

²⁴¹⁸ Meestal worden de vespers in Thorn alleen door de dames gezongen. Alleen op enkele grote feesten worden ze geleid door een officiant. Dat houdt in dat hij de openingsformule en de slotoratie zingt en wellicht ook het capitulum leest.

²⁴¹⁹ Over het algemeen wordt ook de hoogmis alleen door de dames gezongen. Alleen op enkele grote feesten wordt daarbij de voorzang verzorgd. In voorkomende gevallen valt niet met zekerheid te zeggen of die voorzang wordt verzorgd door de officiant dan wel door een tweetal clerici.

²⁴²⁰ Bijvoorbeeld de Mariafeesten en de Apostelfeesten.

²⁴²¹ Cf. Bishop (1918), 312-313 over deze plaatsing en deze functie in de St.-Salvatorkerk in Utrecht.

²⁴²² Over de vespers die door de priesters worden gezongen zie § 3.5.2.

²⁴²³ Op het feest van Catharina worden deze vespers gezongen bij haar altaar en op de dag dat de dedicatie van de parochiekerk wordt gevierd, worden ze gezongen in de parochiekerk.

worden de daarop aansluitende completen echter niet door de priesters gezongen maar door de dames en niet in de Johanneskapel maar op hun eigen koor.

Dedicatie van het Johannesaltaar (eerste zondag na Hemelvaart)

Officia Propria, fol. 203-204

Over de meeste vieringen van een wijdingsdag (dedicatie) vermeldt *Officia Propria* alleen op welke dag ze plaatsvinden. De dedicatie van het altaar van Johannes is een van de weinige dedicaties waarbij *Officia Propria* mededelingen doet over de viering ervan.²⁴²⁴

De koster heeft de Johanneskapel met takken versierd. Deze wijze van benadrukken van de feestelijkheid komt verder in *Officia Propria* alleen voor op de viering van de dedicatie van de abdij.²⁴²⁵ Verder heeft de koster het Johannesaltaar getooid met relikwieën, namelijk het hoofd en de armen (*videlicet capite brachiis*). Waarschijnlijk worden relikhouders bedoeld die de vorm hebben van een borstbeeld (cf. de Duitse term *Kopfreliquar*) en van een arm. Thorn had waarschijnlijk twee relikhouders met de vorm van een arm. Eén waarin relikken van Benedictus worden bewaard en één met de relikken van Christoffel.²⁴²⁶ Het is aannemelijk dat die hier ook worden bedoeld.²⁴²⁷ Van welke heiligen er relikken vervat zijn in het borstbeeld, is niet bekend. Verder mag aangenomen worden dat er bij de relikhouders brandende kaarsen staan.

Op deze dag worden alle getijden gezongen in de Johanneskapel en beide vespers worden geleid. De kapittelmis, die in Thorn gewoonlijk plaatsvindt tussen de prime en de terts wordt echter door de *ordinarius* gecelebreerd bij het hoogaltaar en niet bij het Johannesaltaar. Waarom de kapittelmis wordt opgedragen bij het hoofdaltaar, is niet duidelijk. Dit is verder het enige feest waarop alle getijden, inclusief de metten, plaatsvinden in een zijkapel.²⁴²⁸ Het is bovendien de enige uitzondering op de regel dat de dames de metten altijd zingen op hun eigen koor.²⁴²⁹ Waarom die uitzondering alleen voor deze dag gemaakt wordt, is niet duidelijk.

Gewoonlijk worden ook de andere getijden door de dames gezongen op hun eigen koor en op enkele grote feesten gedeeltelijk in het midden van de kerk. Het zingen

Ook in andere plaatsen wordt op deze dag het Johannesaltaar bezocht voor een bijzondere viering. In Essen wordt de mis gevierd bij zijn altaar (LO Essen, 98) en het convent van het Cassiussticht in Bonn gaat men voor een bijzondere viering naar het Johannesaltaar in de crypte van de kerk van Dietkirchen (LO Bonn-Cassius (2), 271).

²⁴²⁴ De andere zijn de dedicaties van het Driekoningenaltaar op zondag na Driekoningen (zie § 4.12.6), van het Drievuldigheidsaltaar op Drievuldigheidszondag (zie § 4.10.5) en van de abdij en van de parochiekerk (zie § 4.12.8).

²⁴²⁵ Op die dag wordt de hele abdijskerk met takken versierd (zie § 4.12.8).

²⁴²⁶ Dat wordt door *Officia Propria* expliciet gezegd bij het feest van Lambertus (zie § 4.12.2.4).

²⁴²⁷ Over de relikken zie § 3.5.1.2.

²⁴²⁸ Op het feest van Lambertus worden de getijden eveneens gezongen bij het Lambertusaltaar maar met uitzondering van de metten (zie § 4.12.2.4). Op het feest van de Geboorte van Johannes de Doper worden alleen de eerste vespers bij het Johannesaltaar gezongen (zie hierboven).

²⁴²⁹ In de paasnacht zingen de dames de metten op hun eigen altaar maar de lauden in het midden van de kerk. Zie § 4.6.5.

van alle getijden bij het altaar van Johannes, de versiering van zijn kapel en het tooien van zijn altaar met reliekhouders zijn evenzovele getuigen van de uitzonderlijke wijze waarop de dedicatie van het Johannesaltaar in Thorn wordt gevierd.

De eerste vespers zijn die van de dedicatie maar de tweede vespers en de andere getijden zijn die van Hemelvaart en omdat deze zondag in de paastijd valt, zijn de gezangen van de processie voor de hoogmis allemaal gezangen van de paastijd.²⁴³⁰ Dat houdt in dat het proprium van de dedicatie alleen geldt voor de vigilie en dat er op de dag zelf een merkwaardige tegenstelling is tussen de plaats en de inhoud van de viering: het algemene gebruik dat het proprium van Hemelvaart op de zondag erna wordt herhaald, wordt gecombineerd met het plaatselijk gebruik om op dezelfde dag de dedicatie van het Johannesaltaar op een bijzonder feestelijke wijze te gedenken door die getijden bij zijn altaar te vieren. De viering van de altaarwijding komt daarbij echter inhoudelijk niet aan de orde.

Bevreemdend bij dit alles is, dat de feestelijkheid niet gericht is op Johannes de Doper maar op het aan hem toegewijde altaar. Een verklaring daarvoor is niet gevonden. Wel blijkt eruit dat de aan heiligen toegewijde altaren bijzonder belangrijke plaatsen zijn in de eredienst van de abdij van Thorn.

Onthoofding van Johannes de Doper (29 augustus)

Officia Propria, fol. 265

Op deze dag wordt het martelaarschap van Johannes de Doper gevierd. In Thorn heeft deze dag een lage feestgraad: *Officia Propria* specificeert slechts de statie die plaatsvindt op het einde van de eerste vespers (zie § 4.12.7).

4.12.2.4 Lambertus

Lambertus (ca. 635 – ca. 705) was bisschop van Maastricht en werkte als missionaris in Kempenland en in Taxandrië. Hij werd in zijn huis in Luik vermoord en al spoedig daarna werd hij als martelaar vereerd. Hij is de patroonheilige van Luik, het bisdom waar Thorn onder valt.²⁴³¹ In Thorn worden er drie feesten gevierd ter ere van Lambertus: zijn naamdag, zijn translatie en zijn triomf.

Het feest van zijn triomf wordt in weinig plaatsen gevierd. Het wordt vermeld in de kalender van Luik en in de ordinarii van de Servaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht.²⁴³² In de overige geraadpleegde ordinarii, waaronder die van Tongeren, wordt het niet vermeld, hoewel die plaats eveneens tot het bisdom Luik behoort. Ook in de kalender van Keulen komt dit feest niet voor. Dat betekent dat dit feest alleen gevierd werd in een beperkt aantal plaatsen in het bisdom Luik.

²⁴³⁰ Zie § 4.7.6.

²⁴³¹ Grotefend, s.v. *Lamberti, ep.*; Adriaan Breukelaar, 'Lambert', in: BBKL IV, kolom 1021-1022; ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienL/Lambert_von_Maastricht.html (gezien op 4 augustus 2013); De la Haye (1985), 64-71; Jongen (2005), 258-260.

²⁴³² Grotefend, *Kalender*; LO Maastricht-Servaas, 130; LO Maastricht-OLV, 277 (Kalender).

Het feest van zijn translatie wordt eveneens in weinig plaatsen gevierd. Het wordt vermeld in de kalender van Luik en in de ordinarii van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht en van Tongeren. In de overige geraadpleegde ordinarii, waaronder die van de Servaaskerk in Maastricht, en in de kalender van Keulen komt het niet voor. Daaruit blijkt dat ook dit feest slechts werd gevierd in een beperkt aantal plaatsen in het bisdom Luik.²⁴³³

Zijn naamdag wordt in een groter gebied gevierd.²⁴³⁴ Toch wordt die dag niet algemeen gevierd: voor enkele plaatsen in het gebied van het aartsbisdom Keulen en in de Nederlanden wordt dit feest niet vermeld in de ordinarii.²⁴³⁵

Lambertus (17 september)

Officia Propria, fol. 269

Op het Lambertusaltaar staan twee kaarsen en relikwieën die *Officia Propria* op dezelfde wijze aanduidt als de relikwieën bij het wijdingsfeest van het Johannesaltaar, namelijk het borstbeeld en de armen. De dames zingen alle getijden in de Lambertuskapel, met uitzondering van de metten. De *vicarius* intoneert de eerste en de tweede vespers. De mis wordt door de dames eveneens in de Lambertuskapel gezongen. In de mis wordt het koor geleid en wordt het orgel bespeeld. Als het feest op een zondag valt, wordt er gewierookt en tijdens de processie wordt het responsorium *Sancte Lamberte* gezongen. Uit deze gegevens blijkt, dat de viering van dit feest in belangrijke mate overeenkomt met de viering van de dedicatie van het Johannesaltaar: de getijden en de mis worden door de dames niet gezongen op hun eigen koor maar in de kapel bij het altaar waarop de relikwieën zijn geplaatst. Daarmee hoort het tot de belangrijkste heiligenfeesten van Thorn.

Translatie (28 april) en *Triomf van Lambertus* (13 oktober)²⁴³⁶

Officia Propria, fol. 158 en 296

Voor deze twee feestdagen wordt slechts de statie gespecificeerd die plaatsvindt op het einde van de eerste vespers.²⁴³⁷

4.12.2.5 Benedictus en Doornenkroon

De feesten van Benedictus en de Doornenkroon worden gezamenlijk behandeld vanwege hun overeenkomsten met betrekking tot de verering van relikwieën. Benedictus van Nursia (ca. 480 – ca. 547), stichter van de Benedictijnen en auteur van de *Regula*

²⁴³³ Grotefend, *Kalender*; LO Maastricht-OLV, 177; LO Tongeren, 411.

²⁴³⁴ Grotefend, s.v. *Lamberti*, ep.; Strubbe en Voet (1991), 186-187.

²⁴³⁵ Het zijn de ordinarii van Utrecht-Martinus, Essen, Arras en Lille. Voor een gedetailleerd overzicht van de verspreiding van de Lambertusverering zie Goossens (1989), 41.

²⁴³⁶ De Triomf van Lambertus betreft de veldslag bij Steplea (Steps bij Montenaken in België) in het jaar 1213. Aanleiding was een twist tussen het hertogdom Brabant en het prinsdom Luik. De slag werd gewonnen door Luik, waarvan Lambertus de patroonheilige is.

²⁴³⁷ Zie § 4.12.7.

Benedicti, heeft in Thorn twee feestdagen: de herdenking van zijn sterfdag (21 maart) en de herdenking van zijn translatie (11 juli).²⁴³⁸

Benedictus (21 maart)

Officia Propria, fol. 368

Op het feest van Benedictus wordt de statie op het einde van de eerste vespers niet gehouden bij het altaar van Benedictus in de crypte maar bij het hoogaltaar. Het responsorium, het versikel en de oratie die daarbij gezongen worden zijn dezelfde als die op het feest van zijn translatie. Tijdens de hoogmis, die door de dames gezongen wordt, wordt het koor geleid in zwarte paramenten.²⁴³⁹

Tijdens de hoogmis wordt de arm van Benedictus (*brachium sancti Benedicti*) uitgestald op het hoogaltaar. De ‘arm van Benedictus’ is een gemummificeerde onderarm in een doorzichtige cilinder.²⁴⁴⁰ Na de mis wordt er de zegen mee gegeven.²⁴⁴¹ Daarna wordt hij, voorafgegaan door de koster met een brandende kaars, naar de abdis gebracht en vervolgens naar de dames op hun koor en naar de kanunniken om gekust te worden.

Translatie van Benedictus (11 juli)

Officia Propria, fol. 245

Op het feest van de Translatie van Benedictus is de statie op het einde van de eerste vespers bij het altaar van Benedictus in de crypte. Tijdens de hoogmis vinden met de relikwie van Benedictus dezelfde rituelen plaats als op de viering van zijn sterfdag. Als het feest van de Translatie op een zondag valt, wordt de arm van Benedictus megedragen in de gebruikelijke zondagprocessie.

Doornenkroon (11 augustus)

Officia Propria, fol. 257

Op het feest van de Doornenkroon wordt de statie op het einde van de eerste vespers gehouden bij het altaar van de Doornenkroon. Met de relikwie van de Doornenkroon, een doorn (*spina*), vindt hetzelfde ritueel plaats als dat met de arm van Benedictus op diens feestdagen. Verder wordt op het feest van de Doornenkroon de *spina* megedragen in de gebruikelijke zondagprocessie, als dit feest op een zondag valt.

4.12.2.6 Christophorus

Officia Propria, fol. 248 (zonder titel)

Christophorus, in Nederland bekend onder de naam Christoffel, is een martelaar die in het oosten al werd vereerd in de vijfde eeuw. In zijn *passio* uit de achtste eeuw heet hij Reprobis. In het westen is hij met de naam Christophorus sinds de dertiende eeuw

²⁴³⁸ Over Benedictus zie Friedrich Wilhelm Bautz, ‘Benedikt von Nursia’, in: BBKL I, kolom 494-496 en de daar vermelde literatuur.

²⁴³⁹ Over het gebruik van liturgische kleuren zie § 3.5.4.

²⁴⁴⁰ Over de relieken van de abdis van Thorn zie § 3.5.1.2.

²⁴⁴¹ Over de zegen met relieken zie Browe (1931-b) en Snoek (1995), 295-299.

vooral bekend door het verhaal in de *Legenda Aurea* dat vertelt hoe hij een kind op zijn schouder over een snelstromende rivier zet. Onderweg noemt dat kind hem Christophorus ('drager van Christus') en doopt hem. Als ze op de andere oever zijn aangekomen, maakt het kind zich bekend als Jezus Christus.²⁴⁴² Sinds de veertiende eeuw werd Christoffel ook vereerd als een van de Noodhelpers.²⁴⁴³ Verder werd hij aange-roepen als beschermheilige tegen de pest²⁴⁴⁴ en andere epidemische ziekten maar vooral om behoed te worden voor een plotselinge dood.²⁴⁴⁵ Oogcontact met zijn beeltenis was daarvoor al voldoende, zoals blijkt uit een aantal spreuken.²⁴⁴⁶

Op 25 juli wordt niet alleen het feest van Christoffel gevierd maar ook dat van Jacobus de Meerdere.²⁴⁴⁷ Over Christoffel vermeldt *Officia Propria* slechts dat er ter ere van hem na de eerste vespers een statie wordt gehouden bij het Drievuldigheidsaltaar, dat tevens aan hem is toegewijd.²⁴⁴⁸ Daarmee lijkt hij te horen bij de grote groep heiligen waarvoor in Thorn slechts een statie wordt vermeld en die daar dan ook niet op een bijzondere wijze vereerd worden. Er zijn echter twee in *Officia Propria* niet genoemde gegevens bekend, waaruit blijkt dat hij in Thorn wel een bijzondere verering genoot. Ten tijde van *Officia Propria* was de abdij waarschijnlijk in het bezit van een reliekhouder met daarin een relikwie van Christoffel²⁴⁴⁹ en in de noordelijke zijbeuk bevindt zich momenteel nog een muurschildering waarop hij staat afgebeeld.²⁴⁵⁰

²⁴⁴² AASS, Julii tomus sextus, 125-149; ÖHLex: <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienC/Christophorus.htm>; Friedrich Wilhelm Bautz, 'Christophorus', in: BBKL I, kolom 1012-1014.

Over de verering van Christophorus en zijn legende zie Rosenfeld (1937).

²⁴⁴³ Over de Noodhelpers zie § 4.12.1.

²⁴⁴⁴ De zogenaamde pestheiligen komen nader aan de orde in § 4.13.2.3.

²⁴⁴⁵ A. Wrede, 'Christophorus', in: HWDA II (1929/1930), kolom 69.

²⁴⁴⁶ Een van de bekendste is: *Christophori faciem die quacumque tueris, illa nempe die morte mala non morieris* (Als je op een dag naar het gelaat van Christophorus kijkt, dan zul je op die dag zeker geen ongelukkige dood sterven) (A. Wrede, 'Christophorus', in: HWDA II (1929/1930), kolom 70). Cf. A. Jacoby, 'Christophorusbuch, -gebet', in: HWDA II, kolom 73 en Huizinga (1957) 177.

²⁴⁴⁷ In de late middeleeuwen wordt het feest van Christoffel in talrijke plaatsen verdrongen door dat van de apostel Jacobus de meerdere, waardoor de viering van Christoffel wordt verplaatst naar een andere datum (Grotefend, s.v. *Christophori m.*).

²⁴⁴⁸ Het responsorium dat tijdens die statie wordt gezongen, is tamelijk onbekend: het komt niet voor in CAO en Cantus

(http://hclub.dyndns.org/projekten/webplek/CANTUS/HTML/CANTUS_index.htm (gezien op 5 augustus 2013)) vermeldt het slechts voor Cambrai en een plaats in het huidige Slovenië. De inhoud van het respons: *Beatus Christophorus exhortabatur regem, dicens: Beatus esses Dagne si derelinqueres idola et sequereris Dominum Iesum Christum* is gebaseerd op een fragment uit de *Legenda Aurea* dat handelt over een ontmoeting tussen Reprobis (= Christophorus) en een koning met de naam Dagnus. Voor de tekst van de legende zie Graesse (1890), 430-434 en Hunink en Nieuwenhuis (2006), 152-158 voor een vertaling in het Nederlands.

²⁴⁴⁹ Over de relieken van de abdij van Thorn zie § 3.5.1.2.

²⁴⁵⁰ Zie § 1.1 voor nadere gegevens over deze schildering.

4.12.3 De Mariafeesten

4.12.3.1 Inleiding

De vier voornaamste Mariafeesten zijn in het westen bekend vanaf de achtste eeuw doordat paus Sergius I er een processie voor verordonneerde. Het zijn Maria-Lichtmis, Maria-Boodschap, Maria-Tenhemelopneming en Maria-Geboorte. Tot in de veertiende eeuw werden in de Romeinse kerk alleen deze vier Mariafeesten gevierd. De andere zijn later ingesteld.²⁴⁵¹ In *Officia Propria* komen de volgende Mariafeesten aan de orde: Maria-Ontvangenis (8 december), Maria-Lichtmis (2 februari), Maria-Visitatie (2 juli), Maria-Tenhemelopneming (15 augustus), Maria-Geboorte (8 september) en Maria-Presentatie (21 november). Het feest van Maria-Boodschap (25 maart) ontbreekt omdat de folio's waarop het gestaan zou hebben, verloren zijn gegaan.

De Mariafeesten in Thorn hebben in hun vieringen de volgende bijzonderheden gemeenschappelijk. Allebei de vespers worden geleid en in de mis wordt het orgel bespeeld. Dat betekent dat de Mariafeesten in Thorn feestelijker worden gevierd dan de meeste andere heiligenfeesten. Ook branden er negen kaarsen tijdens de eerste en tweede vespers en tijdens de hoogmis, zoals op belangrijke feesten gebruikelijk is.

Verder zijn er twee plaatselijke bijzonderheden die specifiek zijn voor alle Mariafeesten, waardoor ze die feesten markeren als een aparte groep binnen de heiligenfeesten. Er branden drie kaarsen²⁴⁵² achter de tombe van Herswindis²⁴⁵³ tijdens de vespers en completeen op de vigilie en tijdens de metten, de hoogmis, de vespers en de completeen op de dag zelf en de kapittelmis wordt gelezen aan het altaar van Petrus en Paulus behalve op het feest van Maria-Presentatie. Het altaar van Petrus en Paulus is waarschijnlijk uitgekozen voor de kapittelmis omdat dat altaar tevens is toegewijd aan Maria. Aan welk altaar de kapittelmis wordt gelezen op het feest van Maria-Presentatie, wordt niet vermeld maar het meest in aanmerking komt het Drievuldigheidsaltaar, omdat dat tevens is toegewijd aan Maria-Presentatie.

Naast deze overeenkomsten vermeldt *Officia Propria* ook enkele bijzonderheden die niet voor alle Mariafeesten gelden. Alleen op Maria-Visitatie en Maria-Tenhemelopneming worden de eerste vespers twee maal gezongen: eerst door de dames en

²⁴⁵¹ Kronenburg (1919), 6-7; Auf der Maur (1994), 128-129. Cf. J. Adriaanse en H. Manders, 'Maria', in: LitWb II, kolom 1655-1660.

Over de verering van Maria zie Koenders (1927) en Beinert en Petri (1984). Over de verering van Maria gedurende de middeleeuwen in de Nederlanden zie: Kronenburg (1904-a). Over de verering van Maria in de zestiende en zeventiende eeuw zie Kronenburg (1911). Over het ontstaan en de ontwikkeling van de Mariafeesten in Nederland zie Kronenburg (1919). Over de volksdevotie tot Maria zie: A. Wrede, 'Maria, hl.', in: HWDA, V, 1932/1933, kolom 1638-1663. Over mythe en cultus rond Maria zie Warner (1990).

²⁴⁵² Deze kaarsen zijn gelegateerd door decanes Elisabeth van Kerpen. Ze wordt genoemd in Habets I, akte nr. 381 van 31 mei 1461 en akte nr. 415 van 27 oktober 1477. De periode waarin zij decanes was, is niet precies bekend maar uit de genoemde akten blijkt dat ze in de periode van 1461 tot 1477 decanes was.

²⁴⁵³ Die tombe staat midden in het koorgedeelte dat ligt tussen het schip en het presbyterium.

daarna aansluitend door de priesters.²⁴⁵⁴ Daarmee horen ze tot de grote feesten, bijvoorbeeld Sacramentsdag en de viering van de dedicatie van de abdij en ze onderscheiden zich daarmee van de andere Mariafeesten.

Ook met betrekking tot de processie vertonen de Mariafeesten onderlinge verschillen. Alleen op Maria-Tenhemelopneming en op Maria-Lichtmis is er een processie op de dag zelf. Op Maria-Visitatie, Maria-Geboorte en Maria-Ontvangen is er alleen een processie als het feest op een zondag valt. Voor Maria-Presentatie wordt alleen een statie vermeld maar die is ter ere van Columbanus, wiens feestdag eveneens op 21 november wordt gevierd. Verder wordt het Mariabeeld alleen megedragen tijdens de kaarsenprocessie op Maria-Lichtmis en tijdens de processie op Maria-Geboorte als dat feest op een zondag valt. Het valt daarbij op dat *Officia Propria* niet vermeldt dat het Mariabeeld wordt megedragen op Maria-Tenhemelopneming, hoewel dat feest een processie heeft op de dag zelf. Een verklaring daarvoor is niet gevonden.

Deze onderlinge verschillen tussen de Mariafeesten zijn niet uitzonderlijk. Ook uit de geraadpleegde ordinarii blijkt dat er met betrekking tot de processies op de Mariafeesten verschillende gebruiken zijn. Er zijn plaatsen waar op elk Mariafeest een processie wordt gehouden.²⁴⁵⁵ In andere plaatsen wordt maar op een paar of op slechts één van de Mariafeesten een processie gehouden.²⁴⁵⁶ Ook voor wat betreft het meedragen van een Mariabeeld laten de ordinarii verschillen zien.²⁴⁵⁷

Tenslotte zijn er bijzonderheden bij elk Mariafeest afzonderlijk. Die worden behandeld in de volgende paragrafen.

4.12.3.2 Maria-Ontvangen

Officia Propria, fol. 319-321: *In festo Conceptionis B. M. V.*

Het feest van Maria-Ontvangen wordt gevierd op 8 december, negen maanden vóór de feestdag van Maria-Geboorte (8 september). Het is ontstaan in het oosten en is daar bekend vanaf de achtste eeuw. De inhoud van het feest vertoont invloed van het apocriefe proto-evangelie van Jacobus, waarin wordt verhaald van de wonderbaarlijke opheffing van de onvruchtbaarheid van Anna, de moeder van Maria. In het westen is het feest bekend in Engeland in de elfde eeuw en via Normandië verspreidt het zich over het vasteland van Europa. Die verspreiding gaat gepaard met felle theologische discussies over de vraag of Maria 'onbevlekt', dat wil zeggen zonder de erfzonde, is ontvangen. Rond de veertiende eeuw wordt het feest vrij algemeen gevierd

²⁴⁵⁴ Over de vespers door de priesters zie § 3.5.2.

²⁴⁵⁵ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht zijn alle Mariafeesten triplex. Er is dan ook op al die feesten een processie met Mariabeeld, omdat het daar de gewoonte is dat een dergelijke processie wordt gehouden op alle triplexfeesten (LO Maastricht-OLV, *passim*). Ook in Tournai is er op alle Mariafeesten een processie (LO Tournai, 94).

²⁴⁵⁶ In Essen is er een processie met Mariabeeld op Maria-Tenhemelopneming (LO Essen, 103). In Tongeren is er een processie met relieken en textus maar zonder Mariabeeld op Maria-Tenhemelopneming en Maria-Geboorte (LO Tongeren, 489, resp. 504).

²⁴⁵⁷ Zie noot 2455 en noot 2456.

in de Nederlanden maar pas in 1477 wordt het door Sixtus IV ingevoerd in de Romeinse kerk.²⁴⁵⁸

In Thorn is er op deze feestdag geen processie behalve wanneer hij op een zondag valt, een restrictie die in geen van de geraadpleegde ordinarii is aangetroffen. Tijdens die processie zingt men het responsorium *Celebris dies colitur* uit het proprium van de dag.²⁴⁵⁹ Na afloop van de processie zingt de officiant het versikel *Ave Maria* en de oratie *Deus qui de beatae Mariae*. Dat zijn het versikel en de oratie die gedurende de gehele Adventstijd worden gezongen.²⁴⁶⁰

Tenslotte vermeldt *Officia Propria* dat er op deze dag na de middagmaaltijd Karmelieten uit Aken in de abdij verblijven (*habent stationem*).²⁴⁶¹

4.12.3.3 Maria-Lichtmis

Officia Propria, fol. 344-348: *In festo Purificationis B. M. V.*

Het feest van Maria-Lichtmis is geïnspireerd door een relaas in het evangelie van Lukas (Luk. 2: 22-39), waarin het volgende wordt verteld. In overeenstemming met de Joodse wetten gaan Maria en Josef veertig dagen na de geboorte van Jezus naar de tempel om hun eerstgeboren zoon aan God op te dragen en om tevens een reinigungs-offer te brengen voor de moeder. Daar ontmoeten ze Simeon en de profetes Anna die verklaren dat Jezus de verwachte verlosser is en die daarover voorspellingen doen.

Al ten tijde van Egeria (vierde eeuw) werden deze gebeurtenissen in Jeruzalem feestelijk herdacht onder de naam *Quadragesima Epiphaniae* (de veertigste dag na de verschijning). *Epiphania* is in het oosten de dag waarop de geboorte van Jezus wordt gevierd (6 januari).²⁴⁶² De viering van het feest dat Egeria noemt, werd in haar tijd dan ook gevierd op 14 februari. Nadat de viering van de geboorte van Jezus was verplaatst van 6 januari naar 25 december, bleef de in het evangelie genoemde periode van veertig dagen gehandhaafd met als gevolg dat Maria-Lichtmis in het westen werd en wordt gevierd op 2 februari.²⁴⁶³

Voor het feest zijn meerdere namen bekend. Ze hangen samen met de thema's die in het evangelie van Lukas worden genoemd. Paus Sergius (687-701) bepaalde dat

²⁴⁵⁸ Kronenburg (1919), 45-57; A. Wrede, 'Mariä Empfängnis', HWDA V, kolom 1671-1672; A. Hollaardt, 'Onbevleete Ontvangenis van O.L.V.', in LitWb II, kolom 1973-1978; ÖHLex: <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Maria-Concepcion.html> (gezien op 5 augustus 2013).

De discussie over de onbevleete ontvangenis van Maria krijgt pas zijn beslag in 1854 doordat ze dan door paus Pius IX tot dogma wordt verklaard.

²⁴⁵⁹ Cf. LO Maastricht-OLV, 132 en LO Tongeren, 350.

²⁴⁶⁰ Zie § 4.1.2.1.

²⁴⁶¹ Over het verblijf in de abdij door clerici van bedelorden zie § 3.5.4.

²⁴⁶² Ledegang (1991), 79. Over Maria-Lichtmis en Epiphanie zie Lechner (1953), 171-174.

²⁴⁶³ J. Adriaanse, 'Lichtmis', in: LitWb II, kolom 1535-1540. Over de geschiedenis van Lichtmis zie ook: Eisenhofer I (1932), 582-586; Mak (1948-a), 59-68; Pascher (1963), 612-613; Groen (2001).

Over volksgebruiken in verband met Lichtmis zie Lauvrijs (2004), 53-58. Over de relatie tussen Lichtmis en het eerste kerkbezoek van een moeder na de geboorte van een kind (de kerkgang) zie Caspers (2000).

op deze feestdag een processie gehouden moest worden en noemt het “het feest van de Heilige Simeon, dat door de Grieken *Hypapanti* wordt genoemd”. *Hypapanti* (‘ontmoeting’) heeft betrekking op de ontmoeting met Simeon. Andere namen zijn *Presentatio Domini* (aanbieding van de Heer) en *Purificatio* (reiniging).²⁴⁶⁴ In de geraadpleegde ordinaria komt alleen het woord *purificatio* nog voor in de naamgeving van het feest. Naar zijn titel is het daardoor een Mariafeest. Alleen Jean d’Avranches (ca. 1065) gebruikt naast *Purificatio* ook de namen *Hypapanti* en *Presentatio Domini*.²⁴⁶⁵

In de processie worden al in de achtste eeuw kaarsen megedragen en de lichtprocessie wordt daarmee het meest karakteristieke onderdeel van de feestdag. De namen die men in de West-Europese talen voor het feest gebruikt, zijn van die lichtprocessie afgeleid: Lichtmis, Lichtmess, Candlemas, Chandeleur.²⁴⁶⁶ Waarschijnlijk zijn deze namen al voor het einde van de middeleeuwen in gebruik.²⁴⁶⁷

Sinds de tiende eeuw kregen de kaarsen een kerkelijke wijding. Daardoor werden ze een *sacramentale*, een geheiligd voorwerp.²⁴⁶⁸ In de latere gebeden voor de kaarsenzegening komen apotropeïsche motieven: de kaarsen worden door de zegening tot zaken waaraan men een beschermende en afwerende kracht toeschrijft waardoor ze de duivel en allerlei onheil kunnen verdrijven.²⁴⁶⁹ Het was dan ook belangrijk om een gezegende kaars in bezit te hebben en men zorgde ervoor dat ieder huis zijn kaars had. Bij allerlei onheil werd die kaars aangestoken.²⁴⁷⁰ Men stak ze bijvoorbeeld aan bij zwaar onweer, ten tijde van epidemieën en bij een vrouw in barensweeën. Ook bij een stervende werd een gezegende kaars aangestoken om te voorkomen dat hij door de duivel werd gehaald.²⁴⁷¹

Door deze ontwikkeling wordt de kaarsenwijding en vooral het daarna in bezit krijgen van een gezegende kaars voor de middeleeuwse gelovigen een belangrijk, zo niet het belangrijkste onderdeel van de viering.

In Thorn worden op Maria-Lichtmis beide vespers geleid en ze worden door de officiant beëindigd op het koor van de dames, zoals gebruikelijk is op de belangrijkste feesten in de Kersttijd.²⁴⁷² In plaats van het *Benedicamus* wordt de hymne *Puer nobis nascitur* gezongen, zoals eveneens gebruikelijk is voor de voornaamste feesten in die

²⁴⁶⁴ Auf der Maur (1983) 176-179.

²⁴⁶⁵ LO Rouen/Avranches, 24.

²⁴⁶⁶ A. Wrede, ‘Mariä Lichtmess’, in HWDA V, kolom 1681-1683; Auf der Maur (1983), 177.

²⁴⁶⁷ Wrede vermeldt de attestatie van het woord *lechtmisse* in een oorkonde van het jaar 1343 (A. Wrede, l. c., kolom 1681).

²⁴⁶⁸ Over sacramentalia zie Franz I (1909), 8-42 en 461-470; Arno Schilson, ‘Sakramentalien’, in LThK³, deel 8, kolom 1452-1454; H. Manders, ‘Sacramentale’, in: LitWb II, kolom 2485-2489; Reinhard Messner, ‘Sakramentalien’, in: TRE 29, 648-663.

²⁴⁶⁹ Zie Franz I (1909), 442-460 voor gebedsformules tijdens de kaarsenwijding.

²⁴⁷⁰ Franz I (1909), 445-446; Auf der Maur (1983), 179; Vellekoop (1999), 15; A. Wrede, ‘Mariä Lichtmess’, in HWDA V, kolom 1681-1683.

²⁴⁷¹ Paul Sartori, ‘Lichtmess’, in: HWDA V, kolom 1261-1272.

²⁴⁷² Zie § 4.1.4. Buiten de Kersttijd worden de eerste vespers op heiligenfeesten meestal beëindigd met een statie bij een van de altaren.

periode. *Officia Propria* vermeldt vervolgens dat al het andere gebeurt zoals op triplex feesten. Die vermelding is bedoeld als aanduiding van het soort voorbereidingen die de koster moet treffen en niet zozeer om de rang van het feest aan te duiden.²⁴⁷³

Het wijwater en de wijwaterkwast zijn naast het altaar gezet en alle kaarsen die later in de viering gewijd zullen worden, zowel de kleine als de grote, zijn op het hoogaltaar geplaatst. Dat heeft de koster gedaan tijdens de kapittelmis. Het voorbereiden van een viering tijdens een daaraan voorafgaande viering komt in Thorn ook op andere feestdagen voor.²⁴⁷⁴

Na de kapittelmis zingen de dames de terts. Op de allerhoogste feestdagen wordt in de abdijkerk van Thorn de terts begonnen en beëindigd door de officiant.²⁴⁷⁵ Voor Maria-Lichtmis vermeldt *Officia Propria* echter dat dat op die dag níet gebeurt. Daarmee wordt aangegeven dat Maria-Lichtmis weliswaar een belangrijk feest is maar dat het niet tot de allerhoogste hoort.

Na de sext dalen de dames af naar het midden van de kerk en dan begint de officiant die de hoogmis zal celebreren voor het hoogaltaar en met de koorkap aan de kaarsen te zegenen. Hij zingt de openingsformule: *Adiutorium nostrum in nomine Domini* en die wordt door de dames beantwoord. Vervolgens zingt de officiant de gebeden op de wijze van de oraties en tot slot zingt hij *Benedicamus Domino* op een eenvoudige melodie (*parva notula*). Het beëindigen van de kaarsenzegening met *Benedicamus Domino* is merkwaardig. Het is in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen en ook in de gebeden die voor de kaarsenwijding worden vermeld door Franz en in *Ordo L* komt het niet voor.²⁴⁷⁶

Na de zegening neemt de officiant het wierookvat en bewierookt alle kaarsen die op het altaar liggen. Ook loopt hij rond de tombe van Herswindis en bewierookt die eveneens. Daarna besprenkelt hij de kaarsen met wijwater en loopt weer rond de tombe van Herswindis om die te besprenkelen. De besprenkeling van de kaarsen met wijwater is algemeen gebruikelijk maar het bewieroken wordt maar door enkele van de geraadpleegde ordinarii genoemd. Als het wordt vermeld, vindt het steeds plaats ná de besprenkeling met wijwater. De volgorde van Thorn – eerst bewieroking en dan besprenkeling – komt in *Officia Propria* meerdere malen voor.²⁴⁷⁷ Ook is het bijzonder dat de tombe van Herswindis eveneens wordt bewierookt en besprenkeld met wijwater.

Als dat is gebeurd (*Quo facto*), begint de cantrix het *Asperges me*. Blijkbaar wordt het *Asperges me* niet gezongen tijdens de besprenkeling van de kaarsen en de tombe maar pas daarna. Behalve de kaarsen worden in sommige plaatsen ook het convent en/of de aanwezige gelovigen (*populus*) besprenkeld met wijwater maar ze worden niet bewierookt.²⁴⁷⁸ Het is daarom aannemelijk dat in Thorn tijdens het *Asperges me* de clerus in het hoogkoor, de dames die zich in het midden van de kerk bevinden en de overige aanwezigen eveneens met wijwater worden besprenkeld. Het vers en de

²⁴⁷³ Zie § 3.4.7.

²⁴⁷⁴ Zie bijvoorbeeld § 4.4.2 en § 4.4.6.

²⁴⁷⁵ De bedoelde feestdagen zijn Kerstmis, Pasen, Pinksteren, Allerheiligen en Maria-Tenhemelopneming.

²⁴⁷⁶ Franz I (1909), 442-460 en *OR L* (Andrieu, *OR*, V, caput VIII, 89-99).

²⁴⁷⁷ *Officia Propria* vermeldt deze volgorde ook op Witte Donderdag en op Goede Vrijdag.

²⁴⁷⁸ LO Gerresheim, 198; LO Leuven/Anderlecht, 180-181; LO Barking, 189.

oratie die volgen op het *Asperges me* worden in Thorn vrijwel steeds gezongen bij het Georgiusaltaar omdat er onmiddellijk daarna een processie volgt. Op deze dag zingt de officiant ze echter bij het hoofdaltaar waarschijnlijk omdat daarna eerst nog de uitdeling van de kaarsen plaatsvindt.

Na de oratie begint de cantrix de antifoon *Lumen ad revelationem*. Die wordt drie keer herhaald tijdens het uitdelen van de kaarsen. Deze antifoon is te kort om de kaarsenuitdeling met gezang te begeleiden totdat die is voltooid. Een aantal ordinarii vermeldt dan ook dat tijdens het uitdelen van de kaarsen de antifoon *Lumen ad revelationem* wordt gezongen als keervers bij het canticum *Nunc dimittis*. Het is niet duidelijk waarom dat in Thorn niet gebeurt, temeer omdat dit canticum dagelijks wordt gezongen in de getijden, zodat men het ongetwijfeld uit het hoofd kent. Het driemaal herhalen van de antifoon zonder dat het canticum eveneens wordt gezongen is dan ook een bijzonderheid die in geen andere plaats is aangetroffen.

Terwijl deze antifoon wordt gezongen en herhaald, verloopt het uitdelen van de kaarsen als volgt.

De diaken geeft kaarsen aan de abdis en aan de dames en de subdiaken aan de kanunniken. Ook elke priester krijgt een kaars. De koster geeft grote kaarsen van vier pond aan de mannen die het beeld van Maria zullen dragen tijdens de processie en daarna deelt hij de kaarsen van de leenmannen (*feudiviri*) uit. Vervolgens gaan ook kamermeisjes (*pedisequae*) kaarsen rondbrengen maar ze behouden geen kaars voor zichzelf (*quae non servant candelas*).

Enkele bijzonderheden springen bij deze gang van zaken in het oog. Bij de uitdeling komen de abdis en de dames eerder aan de beurt dan de clerici. In Thorn is deze hiërarchische volgorde niet specifiek voor de kaarsenuitdeling: ze is ook bij andere uitdelingen gebruikelijk.²⁴⁷⁹ Ook van andere damesstichten is bekend dat de dames eerder worden bedeeld dan de clerici.²⁴⁸⁰ De dragers van het Mariabeeld krijgen extra grote kaarsen. Waarschijnlijk is dat, omdat ze een bijzondere taak hebben tijdens de viering maar mogelijk is het ook een vorm van beloning. Dat leken die een bepaalde taak vervullen tijdens de viering als een aparte groep worden behandeld bij de kaarsenuitdeling, is een bijzonderheid die in geen van de geraadpleegde ordinarii is aangetroffen. Ook de leenmannen worden als een aparte groep bedeeld met speciaal voor hen bestemde kaarsen.²⁴⁸¹ Het is onduidelijk waarom. Een inhoudelijke relatie met de viering is niet aanwijsbaar; mogelijk is het een vorm van eerbetoon. De koster wordt bij de uitdeling niet geholpen door mannelijke personen, bijvoorbeeld de poortwachter,²⁴⁸² maar door kamermeisjes. Dat is – voor zover kon worden nagegaan – volstrekt

²⁴⁷⁹ Zie bijvoorbeeld § 4.2.2.

²⁴⁸⁰ Cf. LO Essen, 32-34 en LO Keulen-Ursula, 120.

²⁴⁸¹ Ook in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht worden honorabele leken als een aparte groep behandeld bij de kaarsenuitdeling: *Postea intrabit [custos] ecclesiam et dabit scabinis et aliis viris honestis eciam candelas* (LO Maastricht-OLV, 163-164). In de overige geraadpleegde ordinarii is deze bijzonderheid niet aangetroffen.

²⁴⁸² De poortwachter wordt vermeld als hulp van de koster op Witte Donderdag. Zie § 4.3.9.2.

uniek. De reden waarom de kamermeisjes zichzelf geen kaars mogen geven, is waarschijnlijk dat ze inwonen bij de dame bij wie ze in dienst zijn. Die dame heeft zelf al een kaars ontvangen, waardoor er voor hun huis al een kaars is vergeven.

Ook in enkele ordinarii besteden de rubrieken opvallend veel aandacht aan het gewicht van de kaarsen, gerelateerd aan de status van de personen aan wie ze worden uitgereikt en aan de hiërarchische verhoudingen die bij het uitdelen in acht moeten worden genomen. De verdeling volgens hiërarchische volgorde heeft op zich voor de kaarsen geen bijzondere betekenis omdat het gebruikelijk is dat die rangorde ook bij andere uitdelingen in acht wordt genomen. Bijzonder voor de kaarsenuitdeling is echter wel dat de kwantiteit van de kaarsen wordt verbonden met de hiërarchische status van degenen die de kaarsen ontvangen.²⁴⁸³ Daardoor lijkt de kaars tevens een statussymbool geworden te zijn. Belangrijker is echter dat men de gezegende kaars gaat zien als een object dat autonoom is geworden in die zin, dat het in bezit krijgen ervan een recht is geworden, ook al is men bij de viering van Maria-Lichtmis niet aanwezig.²⁴⁸⁴

Aan het begin van deze paragraaf is in het algemeen vastgesteld dat het in bezit krijgen van de kaars vanwege zijn sacramentele waarde in de middeleeuwen een belangrijk onderdeel van de viering is geworden. Enkele ordinarii maar ook tot op zekere hoogte de rubrieken in *Officia Propria* laten zien dat deze ontwikkeling nog verder is gegaan: de kaars lijkt ook een statussymbool geworden te zijn en het bezit ervan is een verworven recht geworden dat niet meer afhankelijk is van deelname aan de viering van Maria-Lichtmis.

Omdat *Officia Propria* het aansteken van de kaarsen niet vermeldt, mag worden aangenomen dat het zonder enig ceremonieel plaatsvindt tijdens het uitdelen van de kaarsen. Dat geldt waarschijnlijk ook voor een aantal andere plaatsen omdat de ordinarius daarvan het aansteken eveneens niet noemt. Voor enkele plaatsen wordt het echter wel vermeld en in een paar plaatsen gebeurt het met enig ceremonieel.²⁴⁸⁵

²⁴⁸³ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht zijn er kaarsen voor de decaan, het kapittel en andere honorabele personen en andere kaarsen met vanouds gebruikelijke kwaliteit en kwantiteit voor de overige leden van de gemeenschap: *Sciendum est, quod infra sextam et missam custos presentabit candelas ad usus decani et capituli et aliorum proborum, quibus sunt similes candelae ministrande, et ad usus sotiorum et scholarium secundum qualitatem et quantitatem antiquitus observatam* (LO Maastricht-OLV, 163). In de Martinuskerk van Utrecht worden acht hiërarchisch onderscheiden personen of groepen onderscheiden en parallel daarmee vijf qua gewicht verschillende soorten kaarsen (LO Utrecht-Martinus, [9]).

²⁴⁸⁴ *Et si aliquis, qui ad gremium ecclesie pertinet, presens non fuerit in ministracione candelarum, custos tenetur ipsis dare, quando petierint* (En mocht iemand die tot de gemeenschap van de kerk behoort, niet bij de uitdeling van de kaarsen aanwezig geweest zijn, dan is de koster verplicht hem alsnog een kaars te geven, wanneer hij er om vraagt) (LO Maastricht-OLV, 164). “D’autres fonctionnaires, attachés à l’église, sont mentionnés comme ayant droit de recevoir un cierge, lors de la bénédiction de ceux-ci à la Chandeleur” (Lefèvre, *Introduction* in LO Tongeren, XLIX).

²⁴⁸⁵ In de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht steekt de officiant (de decaan) zijn eigen kaars aan en begint dan met luide stem de antifoon *Lumen ad revelationem*. Daarna begint de uitdeling van de overige kaarsen (LO Maastricht-OLV, 163). In Essen steekt de officiant zijn eigen kaars aan en met die kaars worden vervolgens de andere kaarsen

Na de uitdeling van de kaarsen is er een processie. Onderweg worden de antifonen *Ave gratia plena* en *Adorna thalamum* gezongen. Uit de geraadpleegde ordinarii blijkt dat vrijwel overal de processie met deze twee antifonen wordt begonnen maar dat er daarna nog meerdere gezangen volgen.²⁴⁸⁶ In Thorn worden echter alleen deze twee antifonen gezongen. Dat is waarschijnlijk zo omdat de route kort is: ze gaat via de *magna ianua* in de Lambertuskapel naar de kruisgang en men komt in de abdijkerk terug via de zuidoostelijke ingang.²⁴⁸⁷ Tijdens de processie wordt het Mariabeeld meegedragen, zoals ook in enkele andere plaatsen gebruikelijk is.²⁴⁸⁸

Bij het binnenkomen van de abdijkerk wordt de antifoön *Cum inducerent puerum* gezongen en terwijl men naar het midden van de kerk gaat, wordt die voor de tweede keer gezongen. Een groot aantal ordinarii vermeldt eveneens dat deze antifoön wordt gezongen bij het ingaan van de kerk. *Cum inducerent* is een verhalende tekst die het begin van het verhaal in Lukas (Luk 2: 27, 28-29) grotendeels letterlijk weergeeft: het Kind werd in de tempel binnengebracht, Simeon heeft het in zijn armen genomen, God geprezen en daarbij gezegd: “Zend, Heer, uw dienaar in vrede”.

Doordat deze antifoön wordt gezongen wanneer men de kerk ingaat, ontstaat er een concrete parallel tussen datgene wat de antifoön vertelt, namelijk het ingaan van de tempel om het kind daar te brengen, en datgene wat er feitelijk in de viering gebeurt. Het binnengaan in de kerk wordt daardoor een actuele herhaling van de evangelische gebeurtenis die in de antifoön wordt verhaald. De handeling is hetzelfde maar de *personae agentes* verschillen: de gebeurtenis uit het evangelie wordt ritueel herhaald. Terwijl men onder deze antifoön de kerk binnentrekt, wordt ook het Mariabeeld naar binnen gebracht. Het is niet bekend of dit een beeld is van Maria met Kind. Als het een beeld is van Maria alleen, dan ontstaat er een zekere anomalie: men draagt Maria binnen maar bezingt dat het Kind werd binnengedragen.

Officia Propria vermeldt bij de antifoön *Cum inducerent puerum* dat uitsluitend die antifoön wordt gezongen. Daarmee wordt niet bedoeld dat er geen andere antifonen uit het proprium van Maria-Lichtmis worden gezongen maar dat op deze dag de antifoön *Nesciens mater* van de processie op Kerstmis niet meer wordt gezongen, terwijl dat op het einde van de processies op de andere feestdagen in de Kersttijd wél gebruikelijk is.²⁴⁸⁹

Na de antifoön *Cum inducerent puerum* zingen twee leerlingen de antifoön *Hodie beata virgo* terwijl ze in het midden van het hoogkoor staan. Ook uit enkele ordinarii is bekend dat deze antifoön op een bijzondere wijze wordt gezongen: niet door het

aangestoken (LO Essen, 33). In Barking wordt eerst bij het altaar de kaars van de abdis aangestoken, dan wordt de antifoön *Lumen ad revelationem* ingezet en vervolgens wordt die kaars naar de abdis gebracht. Daarna volgt de uitdeling van de andere kaarsen (LO Barking, 189).

²⁴⁸⁶ Cf. Bailey (1971), 165.

²⁴⁸⁷ Zie § 3.5.3.2.

²⁴⁸⁸ Cf. LO Barking, 189; LO Essen, 33; LO Gerresheim, 198; LO Lille, 78; LO Utrecht-Maria, 72.

²⁴⁸⁹ Dat de antifoön *Nesciens mater* niet wordt gezongen op Maria-Lichtmis wordt door *Officia Propria* expliciet gezegd in de rubrieken van Kerstmis. Zie § 4.1.3.4.

hele koor maar door een groep van twee tot vier voorzangers.²⁴⁹⁰ Door deze bijzondere uitvoering krijgt de inhoud van deze antifoon extra aandacht. Dat lijkt vreemd omdat hij, evenals de antifoon *Cum inducerent puerum*, de tekst uit Luk 2: 27, 28 grotendeels letterlijk weergeeft: *Vandaag heeft de gezegende Maagd Maria het Kind Jezus gepresenteerd in de tempel en Simeon, vervuld van de Heilige Geest, heeft het in zijn armen genomen en hij heeft God geprezen in eeuwigheid*. Maar er zijn een paar verschillen: de tekst opent met *Hodie* en de verba staan in het perfectum. Daardoor wordt de gebeurtenis uit het verleden die als zodanig werd bezongen in de voorafgaande antifoon *Cum inducerent puerum* nogmaals in de actualiteit van de viering gebracht: wat vroeger is gebeurd, is in de voorafgaande viering vandaag opnieuw gebeurd.

De rubrieken van Maria-Lichtmis eindigen met een fragmentarische vermelding van de antifoon *Cum inducerent puerum*. Daarna ontbreken in *Officia Propria* een aantal folio's waardoor onbekend blijft wat er daarna heeft plaatsgevonden. Waarschijnlijk is de viering voortgezet met de afsluiting van de processie, gevolgd door de hoogmis, zoals volgens de geraadpleegde ordinarii in de meeste plaatsen gebruikelijk is.

4.12.3.4 Maria-Visitatie

Officia Propria, fol. 235-244: *In Visitatione B. M. V.*

Op de feestdag van Maria-Visitatie (2 juli) wordt het bezoek herdacht dat Maria bracht aan haar nicht Elisabeth, de moeder van Johannes de Doper (Luk 1: 39-56). Het feest werd al vroeg gevierd in het oosten. In het westen werd het in 1263 ingevoerd door Bonaventura voor de orde van de Franciscanen. In 1389 werd het feest voor de hele kerk voorgeschreven door Bonifacius IX en in Keulen en Luik werd het overgenomen in 1396. De datum, 2 juli, is waarschijnlijk overgenomen van het Griekse feest van de Nederlegging van Maria's gewaad in de Blachernekerk in Constantinopel. Dat verklaart waarom het feest van Maria-Visitatie niet vóór dat van de Geboorte van Johannes de Doper (24 juni) werd gevierd, omdat de datum van het Griekse feest op een andere berekening berust.²⁴⁹¹

Zoals eerder is gezegd, zingen de dames op de vigilie van deze feestdag de eerste vespers en daarna worden die opnieuw gezongen door de priesters. *Officia Propria* vermeldt dat na die vespers de aflaten (*indulgentiae*) bekend worden gemaakt.²⁴⁹² Na de vespers zingen de priesters echter op deze dag zonder onderbreking ook de complete. Vermoedelijk bedoelt de scribent dan ook dat de aflaten bekend worden gemaakt na de complete. Het verlenen van aflaten is een van de middelen om de viering van de Mariafeesten te bevorderen.²⁴⁹³ In Thorn is Maria-Visitatie echter het

²⁴⁹⁰ LO Bonn-Cassius (2), 219; LO Rouen/ Avranches, 24; LO Lille, 78; LO Maastricht-OLV, 164; LO Tongeren, 379.

²⁴⁹¹ Kronenburg (1919), 116-121; A. Wrede, 'Mariä Heimsuchung', in: HWDA, V, kolom 1673-1676; B. Luykx, 'Bezoeking', in: LitWb, I, kolom 260; ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Maria_Visitatio.html (gezien op 7 augustus 2013).

²⁴⁹² Over aflaten en aflaatbrieven zie § 3.5.4.

²⁴⁹³ Kronenburg (1919), 29, waar ook voorbeelden genoemd worden.

enige Mariafeest waarop aflaten bekend worden gemaakt. Wel wordt ook tijdens de viering van de dedicatie van de abdij een aflaatbrief voorgelezen.²⁴⁹⁴

Onder de hoogmis worden twee klokken geluid tijdens het zingen van de sequentia. De bedoeling daarvan is mogelijk om daarmee het feestelijke karakter van de viering te verhogen. Ook kan het zijn dat de klokken geluid worden omdat tijdens de sequentia de zegen wordt gegeven met het Sacrament, zoals op veel plaatsen in de late middeleeuwen gebruikelijk is.²⁴⁹⁵ Het luiden van de klokken tijdens de sequentia wordt in *Officia Propria* ook vermeld voor de hoogmis op twee andere grote feesten, namelijk Pasen²⁴⁹⁶ en de herdenking van de dedicatie van de abdij²⁴⁹⁷ maar bij de andere Mariafeesten wordt het niet vermeld. In de geraadpleegde ordinarii is dit gebruik niet aangetroffen.

Alleen als het feest op een zondag valt, is er een processie. Tijdens die processie zingt men het responsorium *O praeclara stella maris*, dat ook tijdens de eerste vespers van de priesters is gezongen. Ook in enkele andere plaatsen hoort het tot het proprium van de dag.²⁴⁹⁸

4.12.3.5 Maria-Tenhemelopneming

Officia Propria, fol. 258-264: *In festo Assumptionis B. M. V.*

Het feest van Maria-Tenhemelopneming is in Rome en Gallië al in de zevende eeuw bekend en sinds de negende eeuw is het overal ingevoerd op 15 augustus. Behalve *Assumptio B. M. V.* komen in de westerse kerk ook de benamingen *dormitio*, *pausatio* en *depositio* voor.²⁴⁹⁹ In de geraadpleegde ordinarii wordt alleen nog de naam *Assumptio* gebruikt. In de hoge en late middeleeuwen kunnen de twijfels van de theologen niet verhinderen, dat het gelovige volk op 15 augustus blijft vieren dat Maria ook lichamelijk in de hemel is opgenomen.²⁵⁰⁰ In de middeleeuwen wordt het feest van Maria-Tenhemelopneming op veel plaatsen met grote luister gevierd.²⁵⁰¹

²⁴⁹⁴ Zie § 4.12.8.

²⁴⁹⁵ Browe (1931-b), 390.

²⁴⁹⁶ Zie § 4.7.4.

²⁴⁹⁷ Zie § 4.12.8.

²⁴⁹⁸ Onder andere in Arras en Cambrai. Zie Cantus: http://hlab.dyndns.org/projekten/web-plek/CANTUS/HTML/CANTUS_index.htm (gezien op 7 augustus 2013).

²⁴⁹⁹ Kronenburg (1919), 220-241; A. Wrede, 'Mariä Himmelfahrt', in: HWDA V, kolom 1676-1680; A. Hollaardt, 'Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming', in: LitWb II, kolom 1983-1991.

²⁵⁰⁰ Pas in 1950 wordt deze opvatting door Paus Pius XII tot dogma verheven.

²⁵⁰¹ Voorbeelden daarvan in Kronenburg (1919), 234-235. In Tongeren is Maria-Tenhemelopneming zelfs het voornaamste feest van het jaar omdat Maria daar de patrones van de kerk is: *principalissimum festum in ecclesia Tungrensi, quia patrona ecclesie* (LO Tongeren, 487).

Ook in Thorn hoort deze dag tot de allerhoogste feesten.²⁵⁰² De kenmerken van de viering van deze feesten zijn al eerder besproken.²⁵⁰³ Ook de plaatselijke bijzonderheden die de Mariafeesten met elkaar gemeen hebben, zijn hierboven al aan de orde geweest.²⁵⁰⁴ Hierna worden daarom alleen de bijzonderheden van Maria-Tenhemelopneming behandeld.

Evenals op het feest van Maria-Presentatie worden de eerste vespers eerst door de dames gezongen op hun eigen koor en vervolgens door de priesters in het hoogkoor. Op de dag zelf komen de dames na de kapittelmis van hun koor naar het midden van de kerk, zoals gebruikelijk is op de allerhoogste feesten, maar op het feest van Maria-Tenhemelopneming gebeurt dat op een bijzondere wijze: terwijl de dames naar beneden gaan, komen roededragers hen tegemoet. Dat lijkt vreemd maar het is als volgt te verklaren. Verderop in de viering worden er kruiden gewijd die door gelovige leken naar de abdijkerk zijn gebracht. Daarom bevindt zich waarschijnlijk een groot aantal gelovigen in de abdijkerk op het moment dat de dames naar beneden komen. In die situatie hebben de roededragers de taak om ervoor te zorgen dat de dames ongehinderd naar hun zetels kunnen gaan.²⁵⁰⁵

Nadat de dames op hun zetels hebben plaatsgenomen, zingen ze de terts en de sext. Na de sext gaat de officiant met de koorkap aan midden op het hoogkoor staan en met zijn gezicht naar de aanwezigen (*populus*) zegent hij de kruiden die door de mensen (*homines*) naar de abdijkerk gebracht zijn, zoals op deze dag in Thorn gebruikelijk is. De tekst van de wijdingsformule die hij daarbij uitspreekt is nagenoeg woordelijk gelijk aan de oudst bekende formule, die dateert uit de tiende eeuw.²⁵⁰⁶

Het zegenen van kruiden is een verchristelijking van de al bestaande apotropäische omgang met kruiden.²⁵⁰⁷ In de liturgische teksten voor het feest van Maria-Tenhemelopneming wordt herhaaldelijk gesproken over bloemen, kruiden en hun geuren maar een relatie daarvan met de kruidenzegening moet als toevallig worden beschouwd. Omdat dit feest wordt gevierd als het hoogzomer is, moet eerder gedacht worden aan een oogstdankfeest als de oorsprong van de kruidenzegening.²⁵⁰⁸

De kruiden werden met een lint samengebonden tot een boeket dat in het Limburgs 'Kroedwis' wordt genoemd.²⁵⁰⁹ Het boeket bestond uit kruiden waarvan men de heilzame werking kende en bloemen die aan Maria gerelateerd waren maar de samenstelling van het boeket verschilde per streek. Ook nadat de kruiden waren gezegend, werden ze gebruikt voor apotropäische doeleinden. Dat werd bevorderd

²⁵⁰² Dat zijn in Thorn – naast Maria-Tenhemelopneming – Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Allerheiligen.

²⁵⁰³ Zie § 3.5.1.2 en § 3.4.7.

²⁵⁰⁴ Zie § 4.12.3.

²⁵⁰⁵ Over roededragers zie Nolet en Boeren (1951), 198, Tagage in LO Maastricht-OLV, 449 en Kuys (2004), 241.

²⁵⁰⁶ Voor de tekst van de oudste wijdingsformule voor kruiden zie Franz I (1909), 398.

²⁵⁰⁷ Franz I (1909), 393-398; Pascher (1963), 635-636).

²⁵⁰⁸ Heinrich Marzell, 'Kräuterweihe', in: HWDA V (1932/1933), kolom 441; A. Wrede, 'Mariä Himmelfahrt', in: HWDA V (1932/1933), kolom 1678; Pascher (1963), 635.

²⁵⁰⁹ A. J. Pijpers, 'De kroedwis in Limburg', in: *Natuurhistorisch maandblad. Orgaan van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* 49 (1960), 62-67; J. Adriaanse, 'Kruidenwijding', in: LitWb II, kolom 1391-1392; Lauvrijs (2004), 216-217.

doordat er zegeningformules waren die dergelijke werkingen niet allen gedetailleerd specificerden maar bovendien de werking koppelden aan de voorwaarde dat men de kruiden bij zich moest dragen, waardoor aan de gezegende kruiden een amuletfunctie werd gegeven.²⁵¹⁰

Na de kruidenzegening wordt de processie op de in Thorn gebruikelijke wijze geopend en daarna loopt de route via de *magna ianua* in de Lambertuskapel naar de kruisgang en men komt in de abdijkerk terug via de zuidoostelijke ingang.²⁵¹¹ Tijdens de processie wordt het Mariaresponsorium *Felix namque* gezongen. Bij het binnentreden gaat men opnieuw naar het midden van de kerk en de priester keert met zijn assistenten terug naar het Georgiusaltaar. Daar zingt hij het versikel *Exaltata es sancta Dei genitrix* en na het respons *Super choros angelorum* de oratie *Veneranda nobis Domine* uit het proprium van de dag. Daarna begint het orgel met de mis, die de dames midden in de kerk zingen.

De route van deze processie is kort en blijft binnen de abdij en er wordt onderweg maar één responsorium gezongen. *Officia Propria* maakt geen melding van het meedragen van een kruis, vaandels of relieken en ook niet van het Mariabeeld. Dat laatste is opmerkelijk want Maria-Tenhemelopneming is het grootste Mariafeest en er wordt wel een Mariabeeld meedragen in de processie van Maria-Geboorte en Maria-Lichtmis.²⁵¹² Door dat alles is de processie eenvoudig en sober, hoewel ze een zekere status heeft omdat de abdis verplicht is eraan deel te nemen.²⁵¹³

In de abdijkerk van Thorn heeft de abdis een eigen koor.²⁵¹⁴ Daar heeft ze haar plaats tijdens de vieringen. Dat ze niet alleen tijdens de processie maar ook tijdens de viering van de mis aanwezig is, blijkt uit een bijzonder gebruik dat op deze dag plaatsvindt: het epistel en het evangelie worden niet gezongen bij de ambo's maar in het priesterkoor dicht bij het koor van de abdis.²⁵¹⁵ Dat betekent dat ze allebei gezongen worden aan de epistelkant.²⁵¹⁶ Dit gebruik is in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen. Mogelijk is het bedoeld als een eerbewijs aan de abdis.

Na afloop van de mis worden er broden van de bakker (*panes pisti*) en wijn gegeven aan de dames en de kanunniken. Dat betekent waarschijnlijk dat de viering wordt besloten met een feestelijke maaltijd, zoals ook bij een paar andere feesten in Thorn gebruikelijk is.²⁵¹⁷ Ook van andere plaatsen is bekend, dat in de middeleeuwen de viering van deze dag wordt besloten met een maaltijd.²⁵¹⁸

²⁵¹⁰ Zie voor de betreffende formules Franz I (1909), 408-441. Over het gebruik van amuletten, in het bijzonder tegen de pest, zie Caspers (2003).

²⁵¹¹ Zie § 3.5.3.2.

²⁵¹² Ook wordt een Mariabeeld meedragen in de processie van de Besnijdenis des Heren als dat feest op een zondag valt en tijdens de grote processies van de Kruisdagen en Theophoria.

²⁵¹³ Zie § 3.2.3.1.

²⁵¹⁴ Zie § 3.3.1.

²⁵¹⁵ Er zijn slechts twee andere dagen waarop dit gebruik ook plaatsvindt: op het wijdingsfeest van de abdijkerk en op Allerheiligen.

²⁵¹⁶ Het is gebruikelijk dat het epistel aan de zuidzijde gelezen wordt (vanuit het schip gezien rechts) en het evangelie aan de noordkant (vanuit het schip gezien links) (Jungmann I (1958), 529).

²⁵¹⁷ Zie § 4.3.9.2 en § 4.13.2.2.

²⁵¹⁸ Kronenburg (1919), 241.

De viering van Maria-Tenhemelopneming in Thorn wordt geprofileerd met enkele bijzondere gebruiken: de zegening van kruiden, het lokale gebruik dat het epistel en het evangelie bij het koor van de abdis worden gezongen en waarschijnlijk ook een feestelijke maaltijd na de hoogmis. Omdat Maria-Tenhemelopneming in Thorn bij de allerhoogste feesten hoort, is de processie opvallend sober en het is opmerkelijk dat daarin geen Mariabeeld wordt megedragen.

4.12.3.6 Maria-Geboorte

Officia Propria, fol. 268-269: *Nativitas B. M. V.*

Het feest van Maria-Geboorte (8 september) hoort tot de vier oudste Mariafeesten.²⁵¹⁹ In de kerkprovincie Keulen, waaronder ook Thorn valt, is dit feest bekend in de negende/tiende eeuw en in 1245 is het door paus Innocentius IV voorgeschreven voor de hele kerk. De datum van het feest is negen maanden na die van Maria-Ontvangenis (8 december) en het feest is geïnspireerd op het verhaal van Maria's geboorte uit Joachim en Anna zoals het wordt verteld in het apocriefe proto-evangelie van Jacobus.²⁵²⁰

Er is op deze feestdag in Thorn geen processie, tenzij die dag op een zondag valt. Deze restrictie is vrij bijzonder: ze is verder alleen aangetroffen in de ordinarius van de Mariakerk in Utrecht en ook daar alleen voor het feest van Maria-Geboorte.²⁵²¹ Tijdens deze processie zingt men in Thorn het responsorium *Ad nutum Domini* uit het proprium van de dag.²⁵²² Ook wordt het Mariabeeld megedragen.

Tijdens het octaaf wordt het evangelie van Maria-Visitatie gelezen. Dat is het verhaal van het bezoek van Maria aan Elisabeth, die op dat moment zes maanden zwanger is van Johannes de Doper (Luk 1: 39-47). Het bezoek vindt plaats kort nadat Maria's eigen zwangerschap is aangekondigd door de engel Gabriël (Luk 1: 26-18). Het gebruikelijke evangelie op Maria-Geboorte is het *Liber generationis*,²⁵²³ de geslachtslijst van Jezus volgens Mattheus (Matth 1: 1-16). Als – zoals gebruikelijk – in het octaaf het proprium van de mis van Maria-Geboorte wordt herhaald omdat geen ander feest dat in de weg staat, dan zou ook het evangelie van die dag herhaald dienen te worden. In Thorn wordt echter de eenvormige namenreeks van het *Liber generationis* vervangen door het intieme verhaal van het bezoek van Maria aan Elisabeth. De aandacht wordt daarmee verlegd van de stamboom van Jezus naar zijn Moeder en ook naar de moeder van Johannes de Doper.

Deze vervanging is in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen maar Kronenburg vermeldt dat in de abdij van het nabije Susteren al in de tiende eeuw voor het evangelie op Maria-Geboorte de keuze werd gelaten tussen dat van het bezoek

²⁵¹⁹ Zie § 4.12.3.1.

²⁵²⁰ J. Adriaanse, 'Onze Lieve Vrouw Geboorte', in: LitWb II, kolom 1981-1983. A. Wrede, 'Mariä Geburt', HWDA, V, kolom 1672-1673.

²⁵²¹ LO Utrecht-Maria, 164.

²⁵²² Cf. Cantus: http://hlub.dyndns.org/projekten/webplek/CANTUS/HTML/CANTUS_index.htm (gezien op 9 augustus 2013).

²⁵²³ Cf. LO Maastricht-OLV, 215 en LO Tongeren, 505.

van Maria aan Elisabeth en de genealogie.²⁵²⁴ Het is dan ook goed mogelijk dat de in Thorn gebruikelijke vervanging berust op een oude regionale traditie.

4.12.3.7 Maria-Presentatie

Officia Propria fol. 300 (zonder titel in de ondermarge)

Op het feest van Maria-Presentatie (21 november), ook wel Maria-Opdracht genoemd, wordt herdacht dat Maria als kind in de tempel aan God werd opgedragen, een gegeven dat afkomstig is uit verhalen in apocriefe geschriften. Het westen heeft het feest relatief laat aan het oosten ontleend. Het verschijnt voor het eerst in Engeland in de twaalfde eeuw en in Keulen werd het gevierd sinds 1420. In 1568 werd het feest afgeschaft onder Pius V maar in 1585 werd het door Sixtus V weer hersteld.²⁵²⁵ Het feest werd niet overal gevierd en de late invoering in Keulen verklaart waarom het slechts in vier van de geraadpleegde ordinarii is aangetroffen.²⁵²⁶

Op 21 november valt eveneens het feest van Columbanus. Deze Columbanus (ca. 570-615) is een uit Ierland afkomstige missionaris die vooral werkzaam is geweest in Noord-Frankrijk (Bourgondië) en Duitsland.²⁵²⁷ Behalve in enkele kloosterorden wordt zijn feestdag op 21 november vooral gevierd in zijn missioneringsgebied.²⁵²⁸ In de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht (derde kwart veertiende eeuw) staat het feest van Columbanus vermeld met een toevoeging in de marge (begin zeventiende eeuw) die zegt, dat op dezelfde dag het feest van Maria-Presentatie wordt gevierd met een *memoria* van Columbanus.²⁵²⁹ Hieruit blijkt dat het feest van Columbanus naar de achtergrond verdwijnt door de latere invoering van Maria-Presentatie. Iets dergelijks doet zich voor in Thorn.

In een akte van 27 maart 1515 bevestigen de decanes en het kapittel van Thorn het testament van wijlen abdis Geertrudis de Sombreff. Er staat onder andere in dat zij in de abdijkerk van Thorn een nieuw altaar heeft gesticht dat geconsacreerd is ter ere van Maria-Presentatie, de heilige Drievuldigheid en de martelaren Christophorus en Gangulphus.²⁵³⁰ Daaruit zou geconcludeerd kunnen worden, dat het feest van Maria-Presentatie vanaf die tijd of wellicht al eerder op de een of andere wijze is gevierd in de abdij van Thorn. Dat geldt te meer omdat het feest ook wordt vermeld in het Obituarium (eind vijftiende eeuw) en het Necrologium (begin zestiende eeuw). Daar staat echter tegenover dat het feest van Maria-Presentatie in *Officia Propria* wordt

²⁵²⁴ Kronenburg (1919), 15.

²⁵²⁵ Kronenburg (1919), 101-103; A. Hollaardt, 'Opdracht van Maria', in: LitWb II, 2027-2031; ÖHLex: <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Maria-Tempelgang.html> (gezien 9 augustus 2013).

²⁵²⁶ LO Barking, 340; LO Bonn-Cassius (2), 298; LO Essen, 111; LO Maastricht-OLV, 234.

²⁵²⁷ Friedrich Wilhelm Bautz, 'Columba der Jüngere' in: BBKL I, kolom 1104-1105. ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienK/Kolumban_der_Juengere.html (gezien 9 augustus 2013).

²⁵²⁸ Grotefend, s.v. *Columbani*. In de Nederlandse heiligenkalender wordt hij vermeld voor Keulen, Luik, Reims en Trier (Strubbe en Voet (1991), 194-195).

²⁵²⁹ LO Maastricht-OLV, 234.

²⁵³⁰ Habets I, akte nr. 511 van 27 maart 1515.

vermeld met een tekst in een ondermarge die inhoudelijk niet aansluit bij wat eraan voorafgaat noch bij de tekst die erop volgt. Het is dus een latere toevoeging en dat lijkt te duiden op een late invoering van het feest, zoals ook de vermelde toevoeging in de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk die laat zien.

In de margetekst in *Officia Propria* komt behalve Maria-Presentatie ook Columbanus aan de orde. De tekst is door afslijting grotendeels onleesbaar.²⁵³¹ Gegevens over de viering van Maria-Presentatie ontbreken of zijn niet meer leesbaar maar uit de tekst valt op te maken dat er op de feestdag van Maria-Presentatie een statie is bij het Drievuldigheidsaltaar ter ere van Columbanus. Dat er op Maria-Presentatie een statie wordt gehouden bij het Drievuldigheidsaltaar is alleszins verklaarbaar: dat altaar is tevens toegewijd aan Maria-Presentatie. Maar dat die statie wordt gehouden ter ere van Columbanus is vreemd, omdat hij bij de hierboven vermelde toewijdingen van dat altaar niet wordt genoemd. Dat zou kunnen impliceren dat de statie inhoudelijk een commemoratie is en geen suffragium, met andere woorden dat op deze dag het proprium van Maria-Presentatie wordt gevierd en niet dat van Columbanus.

Zoals eerder is gezegd, wordt de kapittelmis op alle Mariafeesten gelezen bij het altaar van Petrus en Paulus maar op het feest van Maria-Presentatie wordt de kapittelmis opgedragen bij het Drievuldigheidsaltaar.²⁵³² Verder moeten de kapelaans op deze dag de presentiemis zingen van Maria-Presentatie. Dat staat niet in *Officia Propria* maar het blijkt uit een notitie in het Necrologium bij de vermelding van de feestdag van Maria-Presentatie.²⁵³³

De conclusie is dat de toegevoegde margetekst erop lijkt te duiden dat het feest van Maria-Presentatie in Thorn pas is ingevoerd nadat de tekst van *Officia Propria* al was geschreven, dus na ca. 1550. De vermelding van het feest van Maria-Presentatie in het Obituarium (eind vijftiende eeuw), de vermelding in het Necrologium (begin zestiende eeuw) dat de presentiemis het proprium van Maria-Presentatie heeft en de in de genoemde akte uit het jaar 1515 bevestigde stichting van een altaar dat tevens is toegewijd aan Maria-Presentatie, duiden er echter sterk op dat dit feest al vóór 1550 in Thorn werd gevierd.

4.12.4 De apostelfeesten

In de kerkelijke terminologie is er altijd sprake van *duodecim Apostoli*.²⁵³⁴ In de plaats van Judas Iscariot was Matthias gekozen (Hand 1: 15-26), waardoor het oorspronkelijk aantal weer teruggebracht was naar twaalf. Maar later wordt ook Paulus tot de apostelen gerekend en in veel plaatsen ook Barnabas.²⁵³⁵ In feite zijn er daardoor

²⁵³¹ “In festo Praesentationis Mariae est statio altaris Trinitatis [...] S<ancto> Columbano, resp<onsorium> *Sint lumbi*, fol<io> 145. VI. A[mavit] [...]. Oremus. *Intercessio, q<uaesmu>s, D<omi>ne, b<eati> Columbani [...]*” (fol. 300).

²⁵³² Zie § 4.12.3.1.

²⁵³³ *Nota. Hic habent capellani cantare missam presentiae de presentatione marie quam fundavit dominus nicolaus de zijttart* (Necrologium, fol. 11v).

²⁵³⁴ Kruitwagen (1942), 179.

²⁵³⁵ ÖHLex: <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienB/Barnabas.htm> en Grotefend, s.v. *Barnabe (Bernabei) ap. m.*

veertien apostelen. De *dies natalis* van Petrus en die van Paulus worden echter op dezelfde dag gevierd (29 juni), evenals die van Simon en Judas Taddeus (28 oktober) en die van Philippus en Jacobus minor (1 mei). De algemene kalender van de Nederlanden telt zodoende een totaal van elf apostelfeesten. Ze worden volgens die kalender gevierd als *festas fori* met uitzondering van Barnabas (11 juli) en Bartholomeus (24 augustus).²⁵³⁶ Daarnaast zijn er echter drie zogenaamde *festas secundaria* die ook tot de apostelfeesten worden gerekend en die eveneens algemeen als *festas fori* worden gevierd: Petrus' Banden (1 augustus), Beking van Paulus (25 januari) en Petrus' Stoel (22 februari). Maar Johannes voor de Latijnse Poort (6 mei), de Uitzending van de Apostelen (15 juni) en de Gedachtenis van Paulus (30 juni) worden niet tot de apostelfeesten gerekend.²⁵³⁷ De term "apostelfeesten" dient dus te worden verstaan als een *terminus technicus* voor een specifieke groep waar enkele feesten niet bijhoren, hoewel ze betrekking hebben op apostelen.

In Thorn branden op het feest van Petrus en Paulus (29 juni) tijdens de eerste en tweede vespers negen kaarsen en tijdens de hoogmis wordt het koor geleid door de rectoren van het altaar van de Doornenkroon.²⁵³⁸ Verder blijkt uit de rubrieken bij deze feestdag dat deze twee elementen niet alleen gelden voor het feest van Petrus en Paulus maar voor alle plechtige (*celeber*) apostelfeesten. Voor de Gedachtenis van Paulus (30 juni) vermeldt *Officia Propria* expliciet dat de negen kaarsen niet worden aangestoken omdat het geen plechtig feest is (*non celebre festum*). Dat betekent dat deze dag niet als een apostelfeest wordt gevierd. Bij dit feest wordt verder alleen de statie gespecificeerd. Het hoort dus bij de groep feesten waarbij alleen maar de gegevens van een statie worden vermeld en het heeft daardoor een lage feestgraad.²⁵³⁹

Het onderscheid dat *Officia Propria* maakt tussen *celeber* en *non celebrer* is vergelijkbaar met het verschil dat de algemene kalender maakt tussen 'echte' apostelfeesten en feesten die daar niet bij gerekend worden. De vraag is dan of die twee onderscheidingen parallel lopen. Het is echter niet zonder meer duidelijk welke feesten in *Officia Propria* tot de apostelfeesten worden gerekend. Het woord 'apostel' komt in de titels alleen voor bij het feest van Petrus en Paulus (29 juni) en dat van Thomas (21 december). Bij Thomas wordt bovendien terugverwezen naar het feest van Petrus en Paulus. Verder staat bij enkele feesten: "zoals op andere apostelfeesten".²⁵⁴⁰ Het zijn Petrus' Banden (1 augustus), Bartholomeus (24 augustus), Mattheus (21 september), Simon en Judas Taddeus (28 oktober), Andreas (30 november) en de Beking van Paulus (25 januari). Door deze aanduidingen is het duidelijk dat deze feesten worden gevierd als apostelfeesten.

Dergelijke markeringen ontbreken echter bij het feest van Johannes voor de Latijnse Poort (6 mei), het feest van Johannes Evangelist (27 december) en het feest van Jacobus maior (25 juli). Op grond daarvan wordt aangenomen dat deze feesten in Thorn niet als apostelfeest worden gevierd. De rubrieken bij het feest van Johannes

²⁵³⁶ Strubbe en Voet (1991), 155-197.

²⁵³⁷ Kruitwagen (1942), 179.

²⁵³⁸ Het altaar van de Doornenkroon heeft twee rectoren, zoals blijkt uit Habets I, akte nr. 366 van 23 maart 1454 en akte nr. 562 van 12 juli 1539. Hun taken worden in *Officia Propria* gespecificeerd op fol. 212-213.

²⁵³⁹ Zie § 4.12.7.

²⁵⁴⁰ *ut in aliis apostolorum festis* of woorden van gelijke strekking.

voor de Latijnse Poort beperken zich tot de vermelding van een statie. Ook op het feest van Johannes Evangelist is er een statie.²⁵⁴¹ Op het feest van Jacobus maior (25 juli) is er eveneens een statie maar die is niet ter ere van Jacobus maar van Christophorus, wiens feest op dezelfde dag wordt gevierd.²⁵⁴² Als het feest op een zondag valt, wordt tijdens de processie voor de hoogmis echter een responsorium ter ere van Jacobus gezongen en niet het responsorium van Christophorus. Het bijzondere van het feest wordt verder vooral bepaald door de zegening en uitdeling van appels.²⁵⁴³

Na de hoogmis zegent de officiant appels (*poma*). Die worden daarna door de koster uitgedeeld in de in de abdij van Thorn gebruikelijke hiërarchische volgorde: eerst aan de abdis, daarna aan de dames, vervolgens aan de kanunniken en tenslotte aan de kapelaans. De zegening van appels wordt slechts in een klein aantal van de geraadpleegde ordinarii vermeld.²⁵⁴⁴ In de meeste plaatsen worden de appels gezegend op het feest van Jacobus maior maar hier en daar ook op een andere datum.²⁵⁴⁵ Een zegeningformule komt al voor in het Gelasianum (ca. 750)²⁵⁴⁶ maar *Officia Propria* vermeldt er geen en ook niet of de appels met wijwater worden besprenkeld.²⁵⁴⁷

De Uitzending van de Apostelen wordt in *Officia Propria* niet als feestdag vermeld maar dat feest wordt in Thorn vermoedelijk wel gevierd.²⁵⁴⁸ Er is echter geen enkele aanduiding die erop wijst dat het feest gevierd wordt als een apostelfeest. De feesten van Petrus' Stoel en Matthias (24 februari) ontbreken in *Officia Propria* omdat de folio's waarop dat feest gestaan zou hebben, verloren zijn. Barnabas wordt niet vermeld in *Officia Propria* in het gedeelte waar hij zou moeten staan. Daarom wordt aangenomen dat dat feest in Thorn niet wordt gevierd. Ook het feest van Philippus en Jacobus de Mindere (1 mei) wordt niet gevierd: de rubrieken hebben uitsluitend betrekking op de viering van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis.²⁵⁴⁹

Schema 29 geeft een overzicht van de bevindingen. De feestdagen die in *Officia Propria* niet worden vermeld, zijn niet in dat schema opgenomen. Voor de overige feesten laat het schema zien dat de apostelfeesten in Thorn grotendeels overeenkomen met die in de algemene kalender. De opvallendste uitzondering is Philippus en Jacobus: dat feest wordt niet gevierd maar is volledig vervangen door de viering van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis, de stichter en stichteres van de abdij. Verder spelen de altaartoewijdingen een belangrijke rol: als een altaar (tevens) is toegewijd

²⁵⁴¹ Dit feest wordt nader besproken in § 4.12.6.

²⁵⁴² Over Christophorus zie § 4.12.2.6.

²⁵⁴³ Over agrarische gebruiken in verband met de feestdag van Jacobus maior zie A. Wrede, 'Jacobus der Ältere', in: HWDA, IV, kolom 620-629.

²⁵⁴⁴ LO Laon, 310; LO Leuven/Anderlecht, 222 (Leuven); LO Lille, 87, noot; LO Maastricht-OLV, 200 en 388; LO Tongeren XLVIII en 470-471; LO Utrecht-Martinus, [14].

²⁵⁴⁵ Franz I (1909), 377. In de Martinuskerk van Utrecht worden er appels en peren uitgedeeld op de feestdag van Sixtus (LO Utrecht-Martinus, [14]) en het PRG vermeldt zegeningformules van appels op het feest van Johannes de Doper (PRG II (1963), nr. CCXXI, pag. 369).

²⁵⁴⁶ Mohlberg (1960), nr. LXXXVIII, pag. 233. Andere formules staan in Franz (1909) I, 377.

²⁵⁴⁷ In Lille en Tongeren worden de appels met wijwater besprenkeld na het regeringsgebied (LO Lille, 87, noot; LO Tongeren 471).

²⁵⁴⁸ Zie § 3.4.6.4.

²⁵⁴⁹ Zie § 4.13.2.5.

aan een bepaalde heilige, dan wordt dat altaar altijd bezocht met een statie op het einde van de eerste vespers. Deze vorm van verering staat echter volledig los van de vraag of het feest al dan niet gevierd wordt als een apostelfeest: of er al dan niet een statie plaatsvindt, wordt uitsluitend bepaald door de bestaande altaartoewijdingen.²⁵⁵⁰

fol.	feesten	datum	statie	<i>Officia Propria</i>	algemene kalender
233	Petrus en Paulus	29 juni	+	+	+
252	Petrus' Banden	1 augustus	+	+	+
312	Andreas	30 november	+	+	+
344	Bekering van Paulus	25 januari	+	+	+
264	Bartholomeus	24 augustus	-	+	+
270	Mattheus, ev.	21 september	-	+	+
287	Simon en Judas Taddeus	28 oktober	-	+	+
325	Thomas	21 december	-	+	+
161	Johannes voor Latijnse poort	6 mei	+	-	-
235	Gedachtenis van Paulus	30 juni	+	-	-
335	Johannes, evangelist	27 december	+	-	+
248	Jacobus maior	25 juli	- ²⁵⁵¹	-	+
159	Philippus en Jacobus minor	1 mei	-	-	+

Schema 29: De apostelfeesten

4.12.5 Vrouwelijke heiligen

Afgezien van de feesten van de maagd Maria, worden er in *Officia Propria* elf feesten van vrouwelijke heiligen vermeld. De rubrieken van een zevental ervan vermelden nagenoeg dezelfde bijzonderheden. Daarom worden ze als een groep behandeld. Het zijn de feesten van Margaretha (13 juli), Maria Magdalena (22 juli), Anna, de moeder van Maria (26 juli), de Elfduizend Maagden (21 november), Elisabeth (19 november), Catharina (25 november) en Barbara (4 december). Het zijn algemeen bekende heiligen en hun feesten worden vrijwel overal gevierd.²⁵⁵² De drie martelaressen Margaretha, Catharina en Barbara horen tot de zogenaamde Noodhelpers²⁵⁵³ en zij vormen daarbinnen een apart groepje.²⁵⁵⁴

Voor de zeven genoemde feesten vermeldt *Officia Propria* de volgende bijzonderheden. Op het einde van de eerste vespers vindt er een statie plaats bij een altaar dat (tevens) is toegewijd aan de betreffende heilige en het feestelijk karakter van de feestdag wordt gemarkeerd door de vermelding dat op het orgel wordt gespeeld tijdens de eerste vespers en de mis en dat het koor wordt geleid tijdens de hoogmis die door de dames wordt gezongen.

²⁵⁵⁰ Voor een overzicht van de altaartoewijdingen zie § 3.3.6.

²⁵⁵¹ Er is wel een statie maar die is ter ere van Christophorus.

²⁵⁵² Grotefend, passim.

²⁵⁵³ Over de Noodhelpers zie § 4.12.1.

²⁵⁵⁴ *Sankt Margaretha mit dem Wurm, Sankt Barbara mit dem Turm, Sankt Katharina mit dem Radl, das sind die heiligen drei Madl.*

Het feest van Catharina is van deze zeven het belangrijkste.²⁵⁵⁵ Op haar feest worden de eerste vespers gezongen door de dames op hun eigen koor en ze worden beëindigd met een statie bij het altaar van Catharina in de crypte. Aansluitend zingen de priesters de eerste vespers bij dat altaar. Het feest hoort daarmee bij de kleine groep feesten waarop de eerste vespers eerst door de dames worden gezongen en vervolgens door de priesters.²⁵⁵⁶ Bovendien worden de vespers door de priesters gezongen bij haar altaar. Dat is een eer die verder alleen te beurt valt aan Johannes de Doper.²⁵⁵⁷ Verder vermeldt *Officia Propria* dat er op deze dag predikheren uit Maastricht in de abdij verblijven (*habent stationem*)²⁵⁵⁸ en dat de kapelaans de *missa praesentiae* moeten zingen.²⁵⁵⁹

Voor zover op dit moment bekend is, zijn er geen gegevens die kunnen verklaren waarom het feest van Catharina in Thorn feestelijker wordt gevierd dan de feesten van de andere vrouwelijke heiligen maar ze moet in Thorn al vroeg een belangrijke heilige zijn geweest. Het Catharina-altaar is alleen aan haar toegewijd en niet aan nog één of meer andere heiligen, zoals de meeste andere altaren. Verder bevindt haar altaar zich niet in een van de zijkapellen maar in de crypte en is het een van de oudste altaren: het is al bekend vóór 1252.²⁵⁶⁰ Dat impliceert dat Catharina in Thorn al op een bijzondere wijze wordt vereerd vóórdát de *Legenda Aurea* bekend werden en vóórdát de verering van de Noodhelpers tot ontwikkeling kwam.²⁵⁶¹

Op het feest van Barbara zingen de dames tijdens de statie op het einde van de eerste vespers het volgende responsorium.

*Praecepto praesidis Christi virgo nudatur nudata rursum flagellatur nuda per provinciam ab impiis viris agitatur sed nuda ne videatur. Petit a Domino, quo tegatur et, ecce, ab eo stola candida velatur. Mira Domini clementia, quae largitur, quod petitur abiecta diffidentia.*²⁵⁶²

²⁵⁵⁵ Over Catharina zie Dante Balboni, 'Caterina di Alessandria', in: BSS III, kolom 954-963; ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienK/Katharina_von_Alexandria.htm (gezien op 27 december 2013); Ekkart Sauser, 'Katharina von Alexandria', in: BBKL III (1992), kolom 1213-1217: http://www.kirchenlexikon.de/lexikon/weiterlesen.php?art=/K/Ka/Katharina_v_a.art (gezien op 27 december 2013)

²⁵⁵⁶ Zie § 3.5.2.

²⁵⁵⁷ Zie § 4.12.2.3.

²⁵⁵⁸ Over het verblijf in de abdij door clerici van bedelorden uit de regio zie § 3.5.4.

²⁵⁵⁹ Over de *missa praesentiae* zie § 3.2.4.2.

²⁵⁶⁰ Zie § 3.3.3 en § 3.3.6.

²⁵⁶¹ De *Legenda Aurea* zijn gecompileerd door Jacobus de Voragine (1228-1298) in de tweede helft van de dertiende eeuw en de verering van de Noodhelpers is waarschijnlijk ontstaan in 1346 vanwege een pestepidemie in dat jaar.

²⁵⁶² Op bevel van de landvoogd wordt de maagd van Christus ontkleed, bovendien wordt ze naakt gegeseld en ze wordt naakt door het gebied gejaagd door goddeloze mannen maar haar naaktheid wordt door niemand gezien. Zij vraagt de Heer waarmee ze zich kan bedekken en zie, ze wordt door hem omhuld met een kleed. Wonderbaarlijk is de goedheid van de Heer, die geeft wat gevraagd wordt als men het gebrek aan geloof van zich heeft afgeworpen.

Dit responsorium komt waarschijnlijk zeer weinig voor.²⁵⁶³ De merkwaardige tekst ervan is gebaseerd op het volgende fragment uit de *Legenda Aurea*:²⁵⁶⁴

... iussit [praeses] eam nudam circuire regionem illam et plagis inferentibus flagellari. At martir Christi videns in coelum ait: domine Deus, qui operis coelum nubibus, adjutor et protector meus esto et tege nudatum corpus meum, ne videatur ab oculis impiorum virorum. Haec dicens descendit angelus domini operiens eam stola candida.²⁵⁶⁵

4.12.6 Heiligenfeesten in de kersttijd

Officia Propria, fol. 334-338

Op de feesten van Stephanus (26 december), Johannes de Evangelist (27 december) en Onnozele Kinderen (28 december) wordt het orgel bespeeld tijdens de mis en de vespers en tijdens de mis wordt ook het koor geleid. Daaruit blijkt dat deze dagen met enige feestelijkheid worden gevierd.²⁵⁶⁶ Stephanus en Onnozele Kinderen hebben geen eigen altaar en er is op die dagen dan ook geen statie maar als het feest op zondag valt, wordt tijdens de processie een responsorium uit het proprium van de feestdag gezongen: *Sancte Dei* op het feest van Stephanus en *Isti sunt sancti* op Onnozele Kinderen.

Het feest van Johannes Evangelist wordt niet gemarkeerd als een apostelfeest maar op het einde van de eerste vespers is er een statie bij het altaar van Johannes de Doper met het responsorium *Iste est Ioannes*, het versikel *In omnem terram* en de oratie *Deus qui per os* uit het proprium van dit feest. Op de dag zelf wordt ook de

²⁵⁶³ In de in Cantus opgenomen database van de teksten in Andrew Hughes, *Late Medieval Liturgical Offices*, Subsidia Mediaevalia 23, Toronto 1994 wordt slechts één vindplaats vermeld: een bron van het jaar 1500 uit het Cisterciënzerklooster Langheim in het bisdom Bamberg: http://hlub.dyndns.org/projekten/web-plek/CANTUS/HTML/CANTUS_index.htm (gezien op 13 augustus 2013).

²⁵⁶⁴ Graesse (1890), 900.

²⁵⁶⁵ De landvoogd gebood haar naakt in dat gebied rond te lopen en gaf het bevel haar te geselen. Maar de martelares van Christus keek naar de hemel en zei: “Heer God, u die de hemel bedekt met wolken, u bent mijn helper en beschermer. Bedek mijn naakte lichaam zodat het niet gezien kan worden door de ogen van goddeloze mannen”. Terwijl ze dit zei, kwam een engel van de Heer naar beneden en bedekte haar met een stralend wit kleed.

²⁵⁶⁶ In een aantal plaatsen vooral in het Anglo-Normandische gebied werd vanaf de elfde eeuw op het feest van Stephanus het feest van de diakens gevierd. Dat hield onder andere in dat zij op die dag de voorzang van het koor verzorgden. Op die manier werd het feest van de priesters gevierd op de feestdag van Johannes Evangelist en in sommige plaatsen het feest van de subdiakens op de feestdag van de Besnijdenis. Op Onnozele Kinderen werd het koor geleid door koorjongens onder leiding van een door hen gekozen *episcopus puerorum* (Young I (1933), 104; LO Amiens, 81-88; LO Bayeux, 64-65; Tagage in LO Maastricht, 409; Grad Rouen, 21-30; LO Rouen/Avranches, 21-22; Proc Sarum, 14-21). Over een zottenfeest (*festum fatuorum*), ook ezelsfeest (*festum asinorum*) genoemd, dat is gerelateerd aan het feest van de subdiakens zie Young I (1933), 104-110 en Callewier (2009).

kapittelmis bij dat altaar opgedragen. Na die mis vindt er een zegening van wijn plaats. Daarna wordt die eerst uitgedeeld aan de dames en vervolgens aan iedereen die dat wenst.

Aangenomen mag worden, dat men daarna de wijn drinkt ter ere van Johannes, een gebruik dat bekend is onder de naam *Johannesminne*. Deze minnedronk is een gebruik dat enerzijds waarschijnlijk samenhangt met de oudgermaanse gewoonte om een dergelijke dronk uit te brengen ter ere van een godheid en anderzijds met legenden over Johannes. Het is niet bekend wanneer de Johannesminne is ontstaan maar de kerkelijke zegeningformules zijn pas bekend vanaf het begin van de dertiende eeuw.²⁵⁶⁷ In die formules ligt de nadruk op de apotropeïsche werking van de gezegende wijn.²⁵⁶⁸ De wijndronk op het feest van Johannes is alleen in de Germaanstalige gebieden bekend.²⁵⁶⁹ In de geraadpleegde ordinarii wordt hij alleen vermeld voor de dom van Keulen.²⁵⁷⁰

Op het feest van de Besnijdenis van de Heer (1 januari) worden beide vespers geleid en tijdens die vespers wordt ook het orgel bespeeld. Deze feestdag valt op de octaafdag van Kerstmis en zoals ook op Kerstmis worden de vespers door de officiant beëindigd op het dameskoor en in plaats van het *Benedicamus* wordt de hymne *Puer nobis nascitur* gezongen.²⁵⁷¹ *Officia Propria* vermeldt vervolgens dat al het andere gebeurt zoals op triplex feesten. Die vermelding is bedoeld als aanduiding van het soort voorbereidingen die de koster moet treffen en niet zozeer om de rang van het feest aan te duiden.²⁵⁷² Als het feest op een zondag valt, worden tijdens de gebruikelijke zondagprocessie de processiegezangen van Kerstmis uitgevoerd: onderweg wordt het responsorium *Verbum caro* gezongen en bij het ingaan van de kerk de antifoon *Nesciens Mater*.²⁵⁷³ Tijdens de processie wordt het beeld van Maria meegedragen.

Doordat de processiegezangen van Kerstmis worden gezongen ligt de nadruk niet op het feest van de dag maar op de viering van de octaafdag van Kerstmis. Maar daar komt een bijzonder aspect bij: terwijl de Maria-antifoon *Nesciens Mater* wordt gezongen, wordt het Mariabeeld de abdijkerk binnengedragen. Door die combinatie wordt op dat moment de viering van de Besnijdenis van de Heer naar de achtergrond verdrongen en komt de verering van Maria, de moeder van de pasgeboren Jezus, centraal te staan.²⁵⁷⁴

²⁵⁶⁷ Franz I (1909), 286-304. Cf. Pascher (1963), 514 en Lauvrijs (2004), 340-341).

²⁵⁶⁸ Franz I (1909), 327.

²⁵⁶⁹ Voor een specificatie van de zegeningformules zie Franz (1909), 304-326.

²⁵⁷⁰ LO Keulen-Dom, 78-79.

²⁵⁷¹ Op deze wijze worden de vespers ook beëindigd op Kerstmis, Driekoningen en Maria-Lichtmis. Zie § 4.1.4.

²⁵⁷² Zie § 3.4.7.

²⁵⁷³ Zie § 4.1.3.4.

²⁵⁷⁴ Al eerder is gebleken dat de Mariaverering ook buiten de Mariafeesten in Thorn een belangrijke plaats inneemt. Zie § 4.8.7 en § 4.11.4.

*Driekoningen**Officia Propria*, fol. 336-338: *In festo Epiphaniae Domini*

In de Romeinse liturgie komen als namen voor het Driekoningenfeest aanvankelijk zowel *Theophania* als *Epiphania* voor.²⁵⁷⁵ Vanaf de twaalfde/dertiende eeuw verdwijnt de naam *Theophania* en in de geraadpleegde ordinarii komt alleen de naam *Epiphania* voor. De verering van de Drie Koningen begint in het westen in de twaalfde eeuw naar aanleiding van het overbrengen van hun vermeende relikwieën naar Keulen. In 1230 werden hun relieken in de beroemde schrijn van de dom van Keulen geplaatst en sinds de dertiende eeuw zijn daar pelgrims uit heel Europa naartoe gekomen om de Drie Koningen te vereren.²⁵⁷⁶ Onder invloed van de zeer levendige verering van de Drie Koningen verloor het feest in het westen de inhoud van de “Openbaring van de Heer”. Anderzijds won het aan volkse beleving.²⁵⁷⁷ Talrijke Germaanse en Slavische gebruiken rond de winterzonnnewende werden daarbij gekerstend. De verering bereikt zijn hoogtepunt in de vijftiende eeuw en in de volkstaal krijgt het feest de naam Driekoningen.²⁵⁷⁸

Een belangrijk element in de viering in de middeleeuwen is het zogenaamde Driekoningenspel (*Officium Stellae* of *Officium Regum Trium*).²⁵⁷⁹ In de geraadpleegde ordinarii komt het niet voor. Niettemin was het ook in de Nederlanden bekend: een van de versies is overgeleverd in een handschrift uit het sticht voor adellijke dames in het Belgische Munsterbilzen.²⁵⁸⁰

Over de viering van het Driekoningenfeest vermeldt *Officia Propria* het volgende.²⁵⁸¹ Alles gebeurt zoals op het feest van de Besnijdenis des Heren, behalve dat er op het einde van de eerste vespers een statie is bij het Driekoningenaltaar op het

²⁵⁷⁵ Over Epiphanie zie Lechner (1953), 171-173 en Auf der Maur (1983), 154-165; Over de vroegste geschiedenis van Epiphanie zie Botte (1932), Mak (1948-a), 3-22 en Bieritz (1988), 197-199. Over de oorspronkelijke betekenis van *epiphania* zie Roll (1995), 123-124.

Voor een historisch overzicht van het Driekoningenthema in geschriften en in de beeldende kunst zie Kehrer (1908-1909). Cf. Mak (1948-b), 195-232.

²⁵⁷⁶ Over de Driekoningencultus die zich ontwikkelt na de translatie van hun relikwieën naar Keulen en de religieuze en politieke motieven die daarbij een rol spelen, zie Hofmann (1975).

²⁵⁷⁷ Over volksgebruiken rond Driekoningen zie Paul Sartori, ‘Dreikönige’, in: HWDA, II, kolom 448-459; Van de Graft (1947), 24-35; Mak (1948-a), 169-183; Bik I (1956), 125-131; Pascher (1963), 421-422; Lamberts (2001), 59-63.

²⁵⁷⁸ Van Gilst en Kooger (2000), 48-51; B. Luykx, ‘Epiphanie’, in: LitWb I, kolom 687-69.

²⁵⁷⁹ Auf der Maur (1983), 162.

²⁵⁸⁰ Brussel, Bibl. des Bollandistes, ms. 229, fol. 179v-180v, Evangelarium, 12de eeuw. Zie Nowé (1997), 64-68, Nowé (1989) en Nowé (2000), 66-68 voor een bespreking van het Driekoningenspel uit Munsterbilzen. Het spel is uitgegeven in onder andere Smits van Waesberghe (1987) maar deze editie voldoet onvoldoende aan wetenschappelijke criteria (Nowé (1989), 51, 59, noot 31 en 62, noot 42). De meest recente uitgave staat met een vertaling in het Duits in Nowé (1997), 208-221.

²⁵⁸¹ De tekst van de rubrieken over Driekoningen en de viering van de dedicatie van het Driekoningenaltaar en de muziek van het responsorium *Reges Tharsis* zijn eerder uitgegeven en besproken in Smits van Waesberghe (1933).

koor van de abdis.²⁵⁸² Die statie wordt geleid door de officiant die de vespers geïntoneerd heeft en tijdens de statie worden het responsorium *Reges Tharsis*, het versikel *Reges Tharsis* en de oratie *Illumina quaesumus Domine* van het proprium van het feest gezongen.

Na de oratie wordt het *Puer nobis nascitur* op het orgel gespeeld. Dat komt in de kersttijd in de plaats van het *Benedicamus*, zoals hierboven al is gezegd. Het is een commemoratie van Kerstmis maar terwijl die hymne op Driekoningen op het orgel wordt gespeeld (of men de hymne ook meezingt wordt niet vermeld) is het de gewoonte dat er peperkoek (*libum piperatum*) wordt uitgedeeld, eerst aan de dames en vervolgens aan de kanunniken, de priesters en de leerlingen. De abdis moet zorgen voor de peperkoek. Als de koek uitgedeeld is, wordt er ook wijn gedronken en op deze wijze worden de eerste vespers beëindigd op het koor van de abdis.

Uit de geraadpleegde ordinarii blijkt dat deze dag overal wordt gevierd als een groot feest met een vigilie en een octaaf maar een gebruik als dit wordt daarin niet vermeld. Het is waarschijnlijk uniek en het hangt ongetwijfeld samen met het feit dat men zich op dat moment op het koor van de abdis bevindt, waar ook het Driekoningentaltaar staat. Wellicht is het ook gerelateerd aan de algemene gewoonte om op Driekoningen koeken te schenken.²⁵⁸³ De beëindiging van een viering op een feestelijke maar niet-liturgische manier komt in Thorn overigens ook op andere feestdagen voor.²⁵⁸⁴

De viering van de dedicatie van het Driekoningentaltaar

Officia Propria, fol. 338

Op de eerste zondag na Driekoningen wordt de dedicatie van het Driekoningentaltaar gevierd.²⁵⁸⁵ *Officia Propria* zegt niets over de liturgische viering van de dedicatie maar vermeldt slechts het volgende. Na afloop van de hoogmis komen alle kanunniken, kapelaans en *mercenarii* en ook de rector van de school met de oudste leerlingen (*iuvenes maiores*) bijeen in de ontvangstzaal van de abdis, waar een vuur klaargemaakt is. En er zijn knoedels²⁵⁸⁶ (*offa*) met gekookt en geroosterd vlees en verder bier en wijn, zoals het de gewoonte is.

De rubriek eindigt met de passus: *quam offam ibi omnes commedunt ita tum ut processio non impediatur*. Het eerste gedeelte daarvan kan enigszins vrij vertaald worden met: ‘ter plaatse houden zij met z’n allen een maaltijd’ maar de betekenis en de bedoeling van het tweede deel zijn minder duidelijk. Van Acht vertaalt met: “deze ‘knoedels’ eten allen daar op, voor zover de processie dat niet verhindert”.²⁵⁸⁷ De vertaling van *processio* met ‘processie’ kan niet juist zijn. De processie is, zoals op zondagen gebruikelijk, al gehouden vóór de hoogmis en deze maaltijd vindt plaats ná die mis. De processie kan dus geen belemmering zijn voor de maaltijd. De vertaling

²⁵⁸² De abdis heeft een eigen koor. Het bevindt zich op de verdieping boven de Lambertuskapel in de zuidelijke zijbeuk. Op dat koor staat het Driekoningentaltaar.

²⁵⁸³ Cf. Mak (1948-a), 173.

²⁵⁸⁴ Bijvoorbeeld op Maria-Tenhemelopneming. Zie § 4.12.3.5.

²⁵⁸⁵ Dit is een van de weinige dedicaties waarbij *Officia Propria* mededelingen doet over de viering ervan. Zie § 4.12.2.3, noot 2424.

²⁵⁸⁶ Een knoedel (Duits: *Knödel*) is een bal die gemaakt is van aardappelpuree.

²⁵⁸⁷ Van Acht (1985), 221.

van Smits van Waesberghe luidt: “en allen zullen daar van de pap eten zoo dat dan de volgorde niet in de war gebracht worde (bedoeld zal zijn: de volgorde voor de bediening der spijzen)”.²⁵⁸⁸ De vertaling van *processio* met ‘volgorde’ is beter dan die met ‘processie’ maar of er de volgorde ‘voor de bediening’ mee wordt bedoeld, daarvoor is geen indicatie in de context en die lijkt dan ook onwaarschijnlijk.

Het is aannemelijker dat met *processio* ‘de normale gang van zaken’ wordt bedoeld. Er zijn namelijk een paar gegevens die erop duiden dat de normale gang van zaken wel eens verstoord zou kunnen worden. Op de eerste plaats is dat de vermelding van wijn én bier. Wijn (*vinum*) wordt herhaaldelijk vermeld in *Officia Propria* maar bier (*cerevisia*) komt behalve op deze plaats alleen nog voor bij het mandatum voor de armen op Witte Donderdag en dan niet in combinatie met wijn.²⁵⁸⁹ Een andere indicatie is, dat de gewoonte om deze maaltijd te houden waarschijnlijk een uitvloeisel is van een van de vele gebruiken rond het Driekoningenfeest: het verorberen van een overvloedige maaltijd. Dat brengt geluk en wie niet flink eet beledigt de Perchten (demonen uit de midwintertijd).²⁵⁹⁰ Het is dus in die traditie de gewoonte dat er stevig gegeten en gedronken wordt. Daar kan aan toegevoegd worden dat de gerechten en de drank door de abdis worden aangeboden en dus gratis zijn en dat het – zoals blijkt uit de opsomming van de genodigden – een mannenfeest is. Door dit alles is het goed denkbaar dat de uitbundige maaltijd ongewenste gevolgen zou kunnen hebben binnen en buiten de muren van de abdij. Op die gevolgen heeft de passus in bedekte termen betrekking. Een min of meer letterlijke vertaling als ‘de normale gang van zaken mag er niet door verstoord worden’ kan dan ook niet weergeven waarop wordt gedoeld. Het bovenstaande geeft echter aan dat de abdis de viering van de dedicatie van haar altaar gebruikt als een gelegenheid om de clerus een vorstelijke maaltijd aan te bieden maar met de restrictie dat de gevolgen binnen de perken dienen te blijven.

4.12.7 Feesten met alleen een statie of zonder statie

Zoals in het voorafgaande is gebleken, vermeldt *Officia Propria* bij de meeste heiligenfeesten dat er een statie plaatsvindt. Daarmee wordt bedoeld dat men de eerste vespers beëindigt met een bezoek aan het altaar dat (tevens) is toegewijd aan de betreffende heilige.²⁵⁹¹ Bij dat altaar is dan een statie waarbij een responsorium, een versikel en een oratie worden gezongen die betrekking hebben op die heilige.²⁵⁹² Deze gewoonte om op de feestdag van een heilige het altaar te bezoeken dat (tevens) aan hem of haar is gewijd, is ook in een aantal andere plaatsen gebruikelijk.²⁵⁹³

²⁵⁸⁸ Smits van Waesberghe (1933), 11.

²⁵⁸⁹ Zie § 4.3.4.2.

²⁵⁹⁰ Paul Sartori, ‘Dreikönige’, in: HWDA, II, kolom 450.

²⁵⁹¹ Zie § 3.5.3.3.

²⁵⁹² Voor een overzicht van de altaartoewijdingen in de abdijkerk van Thorn zie § 3.3.6, Schema 5.

²⁵⁹³ Cf. LO Essen, passim; LO Gerresheim, 210; LO Keulen-Apostelen, 249, 252; LO Lille, 74, 82, 89, 90; LO Maastricht-OLV, 21, 131, 232; Lefèvre in LO Tongeren, XII; LO Xanten, 93, 113. Laurentia McLachlan vermeldt dat in Barking op alle feestdagen van heiligen aan wie een altaar is toegewijd, dat altaar wordt bezocht (LO Barking, 368).

Bij een aantal heiligenfeesten volgt na de vermelding van de statie een verdere specificatie van de wijze waarop de feestdag wordt gevierd. Die feesten zijn in de vorige paragrafen besproken. Er resteren twee groepen van heiligenfeesten waarbij de rubrieken zich beperken tot een mededeling met betrekking tot het al dan niet plaatsvinden van een statie. Bij de ene groep wordt alleen gezegd dat er een statie plaatsvindt, bij welk altaar die wordt gehouden en wat er dan wordt gezongen. Bij de andere groep wordt slechts vermeld dat er geen statie plaatsvindt maar dat er, als het feest op een zondag valt, tijdens de gebruikelijke zondagprocessie een responsorium wordt gezongen uit het proprium van de feestdag van die heilige.²⁵⁹⁴ Het verschil tussen deze twee groepen wordt bepaald door de vraag of er al dan niet een altaar is dat (tevens) aan de betreffende heilige is toegewijd. Is dat het geval dan wordt dat altaar vereerd met een statie. Is dat niet het geval dan is er geen statie.

Schema 30 geeft een overzicht van de feesten waarvoor alleen een statie wordt vermeld. In dat schema zijn ook de feesten van Johannes voor de Latijnse Poort en van de Gedachtenis van Paulus opgenomen omdat het geen apostelfeesten zijn.²⁵⁹⁵ Verder worden Kruisvinding (3 mei) en Kruisverheffing (14 september) in deze groep opgenomen, hoewel het geen heiligenfeesten zijn.²⁵⁹⁶ Ze worden door *Officia Propria* op dezelfde wijze behandeld als de heiligenfeesten in deze groep: de rubrieken bij deze feesten zijn beperkt tot de statie.²⁵⁹⁷ Uit deze formele gelijkschakeling blijkt dat *Officia Propria* geen strikt onderscheid maakt tussen heiligenfeesten en andere feesten. Op grond daarvan zijn deze feesten in deze groep opgenomen. Het is daarbij opvallend dat de relik van het Heilig Kruis niet wordt vereerd op de twee genoemde Kruisfeesten.²⁵⁹⁸

De meeste van de in Schema 30 genoemde heiligenfeesten worden ten tijde van *Officia Propria* algemeen gevierd in de Nederlanden.²⁵⁹⁹ De volgende feesten worden echter niet algemeen gevierd: Gertrudis (17 maart), Translatie van Lambertus (28 april), Servatius (13 mei), Mansuetus (3 september), Triomf van Lambertus (13 oktober), Martha (17 oktober), Columbanus (21 november).

Gertrudis is de patrones van Geertruidenberg, waar de abdij van Thorn bezittingen had en waar de abdis van Thorn het patronaatsrecht had van de kerk.²⁶⁰⁰ Die kerk

²⁵⁹⁴ Bij het feest van Sixtus wordt dat niet vermeld.

²⁵⁹⁵ Voor de behandeling van de apostelfeesten zie § 4.12.4.

²⁵⁹⁶ Over de kruisverering in de geschiedenis van de westerse kerk zie Van Tongeren (1995), (2000), (2006-a), (2006-b), (2007), (2013-a) en (2013-b).

²⁵⁹⁷ De rubriek bij Kruisvinding is iets uitgebreider maar heeft verder geen betrekking op Kruisvinding. Het betreft informatie over de viering van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis. Zie daarover § 4.13.2.5.

²⁵⁹⁸ De relik van het Heilig Kruis wordt vereerd tijdens de viering van het wijdingsfeest van de abdijskerk (§ 4.12.8.3) en ze is een belangrijk element in de kruisritus op Goede Vrijdag (§ 4.4.4).

²⁵⁹⁹ Dat blijkt uit de Nederlandse heiligenkalender (Strubbe en Voet (1991), 155-197) en de kalenders van Tongeren (Lefèvre, LO Tongeren, XXX-XXXVIII) en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht (LO Maastricht-OLV, 266-280), die daarin niet zijn opgenomen.

²⁶⁰⁰ Habets I, akte nr. 26 uit het jaar 1261; ongedateerd.

werd op verzoek van de abdis van Thorn een collegiale kerk²⁶⁰¹ en de kanunniken van die kerk hadden bepaalde verplichtingen in de abdij van Thorn.²⁶⁰² Deze gegevens verklaren waarschijnlijk waarom men in Thorn het feest van Gertrudis vierde. De viering van de Translatie van Lambertus, de Triomf van Lambertus en Servatius laat zich verklaren door het feit dat het bisschoppen waren van het naburige Maastricht.²⁶⁰³

Feestdag	Datum	Statiealtaar	Folio
Antonii	17-01	Anthonius	338
Sebastiani et Fabiani	20-01	Petrus en Paulus	339
Agnetis	21-01	Anthonius	341
Gregorii	12-03	Doornenkroon	368
Gertrudis	17-03	Anthonius	368
Georgii	23-04	Georgius	131
Translatio Lamberti	28-04	Lambertus	158
Inventio sanctae Crucis	03-05	H. Kruis	161
Ioannis ante Portam Latinam	06-05	Johannes	162
Servatii	13-05	Lambertus	164
In Commemoratione Sancti Pauli	30-06	Petrus en Paulus	235
Translatio sancti Martini	04-07	Agatha	244
Cyriaci	08-08	Georgius	253
Laurentii	10-08	Andreas	256
Decollatio Ioannis Baptistae	29-08	Johannes	266
Aegidii	01-09	Benedictus	267
Mansuetus	03-09	H. Kruis	267
Salvius	10-09	Georgius	267
Exaltatio sanctae Crucis	14-09	H. Kruis	269
Hieronimi	30-09	Nicolaas	273
Francisci	04-10	Anna	275
Triumphus sancti Lamberti	13-10	Lambertus	286
Marthae	17-10	Agatha	286
Huberti	03-11	Nicolaas	295
Martini	11-11	Agatha	298
Columbani	21-11	Drievuldigheid	300

Schema 30: Feesten waarvoor alleen een statie wordt vermeld

Over Gertrudis († 653) zie Friedrich Wilhelm Bautz, 'Gertrud von Nivelles', in: BBKL II, kolom 232-233; ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienG/Gertrud_von_Nivelles.htm (gezien op 16 augustus 2013).

²⁶⁰¹ Habets I, akte nr. 113 van 9 mei 1310.

²⁶⁰² Habets I, akte nr. 118 van 9 juni 1311. Zie ook § 6.1.

²⁶⁰³ De viering van de feestdagen van Lambertus is besproken in § 4.12.2.4. Over Servatius zie De la Haye (1985), 19-32.

Mansuetus wordt in de geraadpleegde kalenders niet vermeld en in *Officia Propria* is zijn rubriek in zijn geheel doorgestreept.²⁶⁰⁴ Dat betekent waarschijnlijk dat dit feest in Thorn oorspronkelijk wel is gevierd maar in latere tijd niet meer. Die veronderstelling wordt bevestigd door het feit dat het altaar van het Heilig Kruis tevens aan hem is toegewijd. Wanneer en waarom dat is gebeurd en waarom desondanks zijn feest later niet meer werd gevierd is niet bekend. In de rubriek bij zijn feestdag wordt gezegd dat het feest van Remaclus op dezelfde dag valt.²⁶⁰⁵ Dat feest wordt in de geraadpleegde kalenders wel vermeld maar in Thorn wordt het niet gevierd.

De feestdag van Martha wordt niet overal op dezelfde datum gevierd.²⁶⁰⁶ Volgens de geraadpleegde kalenders wordt haar feestdag gevierd op 17 oktober in Luik, Maastricht, Trier en Utrecht. Columbanus wordt vooral gevierd in het gebied waar hij als Ierse missionaris actief is geweest.²⁶⁰⁷ Volgens de geraadpleegde kalenders wordt zijn feestdag gevierd in Reims, Trier, Tongeren en Luik. Wellicht volgt Thorn voor deze twee feesten de kalender van Luik, het bisdom waar het onder valt.

Salvius wordt in de geraadpleegde kalenders niet vermeld maar ook buiten de Nederlanden en het aartsbisdom Keulen wordt zijn feestdag maar in een paar plaatsen gevierd.²⁶⁰⁸ Zijn feest wordt in Thorn waarschijnlijk gevierd omdat het altaar van Georgius tevens aan hem is toegewijd maar het is onduidelijk wanneer en waarom die toewijding heeft plaatsgevonden.²⁶⁰⁹

Bij enkele heiligenfeesten vermeldt *Officia Propria* slechts dat er op die dag géén statie is maar dat er tijdens de gebruikelijke zondagsprocessie een responsorium wordt gezongen uit het proprium van de feestdag van die heilige als zijn of haar feest op een zondag valt. Het betreft – zoals gezegd – heiligen aan wie geen altaar is toegewijd. Schema 31 geeft een overzicht van deze groep feesten. Ze worden vrijwel overal gevierd op de in het schema genoemde datum.²⁶¹⁰ In dit schema is ook het feest van de Gedaanteverandering van de Heer opgenomen om dezelfde redenen als waarom de feesten van de Kruisverheffing en de Kruisvinding in Schema 30 zijn opgenomen (zie hierboven).

²⁶⁰⁴ Over Mansuetus (bisschop van Toul; vierde eeuw) zie Ekkart Sauser, 'Mansuetus (Mansuy)', in BBKL XVII, kolom 894-895; ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Mansuetus_Mansuy.html (gezien op 16 augustus 2013)

²⁶⁰⁵ *Et cadit ipso festo Remacii* (fol. 267).

²⁶⁰⁶ Zie Grotefend, s.v. *Marthe hospite Christi*.

²⁶⁰⁷ Over Columbanus zie ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienK/Columban_der_Juengere.html; Friedrich Wilhelm Bautz 'Columba der Jüngere (besser: Columbanus)', in BBKL I, kolom 1104-1105; VdS XI, Novembre (1954), 713-722.

²⁶⁰⁸ Grotefend vermeldt zijn feestdag alleen voor Parijs, Langres en Taragossa in Spanje.

²⁶⁰⁹ Over Salvius († 584) zie ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienS/Salvius_von_Albi.html; Wilhelm Kohl, 'Salvius, Bischof von Albi, hl.', in: BBKL VIII, kolom 1267-1268.

²⁶¹⁰ Grotefend, passim.

Feestdag	Datum	Folio
Vincentii	22-01	342
Inventio sancti Stephani	03-08	253
Transfiguratio Domini	05-08	254
Sixtus	06-08	256
Remigii	01-10	274
Dionysii	09-10	275
Leonardi	06-11	297
Briccii	13-11	299

Schema 31: Feesten zonder statie

Het is een zeer oud gebruik dat er op het feest van Sixtus druiven worden gezegend: zegeningformules voor nieuwe druiven, algemener gezegd: voor eerstelingen, staan al in het Gelasianum (ca. 750).²⁶¹¹ Bij de keuze van de dag heeft de persoon van paus Sixtus II of zijn legende hoogstwaarschijnlijk geen enkele rol gespeeld; de keuze van de dag hangt samen met de tijd dat de druiven rijp zijn, althans in de zuidelijke landen.²⁶¹² In meer noordelijke landen zijn de druiven begin augustus zelden al rijp. Daarom wordt daar de zegening soms verschoven naar een latere periode.²⁶¹³ De geraadpleegde ordinarii zijn allemaal afkomstig uit noordelijke landen en het hoeft dan ook niet te verbazen dat de meeste de druivenzegening op de feestdag van Sixtus niet vermelden. De ordinarii die de zegening wel vermelden, specificeren verschillende momenten waarop ze plaatsvindt: na het offertorium,²⁶¹⁴ onmiddellijk voor het *Pater noster*,²⁶¹⁵ of na de mis.²⁶¹⁶

Ook in de abdij van Thorn worden op deze dag druiven gezegend maar *Officia Propria* vermeldt niet welk formule daarbij gezegd wordt en evenmin op welk moment in de viering de druiven gezegend worden. Wel wordt gezegd dat de koster ze uitdeelt aan de dames. Dat lijkt een onbelangrijk detail maar het wordt opvallender als het vergeleken wordt met de uitdeling van de appels op het feest van Jacobus.²⁶¹⁷ Die worden uitgedeeld aan de abdis, de dames, de kanunniken en de kapelaans, die blijkbaar bij de viering aanwezig zijn. Jacobus is een apostelfeest. Sixtus heeft echter een lagere feestgraad en op die dag worden de druiven alleen aan de dames uitgereikt. Het is onwaarschijnlijk dat ze niet ook aan de clerici zouden worden uitgereikt, als die aanwezig zouden zijn. Daarom moet worden aangenomen dat— afgezien van de officiant — alleen de dames bij de viering van de mis aanwezig zijn. In het voorgaande is betoogd dat in de abdij van Thorn op de *feriae minores* de hoogmis waarschijnlijk

²⁶¹¹ Mohlberg (1960), nr. LXXXVIII en LXXXVIII, pag. 232-233. Een zegeningformule voor druiven staat ook in het Gregorianum. Zie Lietzmann (ed.) (1921), nr. 138, pag. 84.

²⁶¹² Franz I (1909), 370.

²⁶¹³ Franz I (1909), 372. LO Maastricht-OLV, 205: *Post missam possunt racemi benedici, si maturi inveniantur.*

²⁶¹⁴ LO Utrecht-Maria, 156.

²⁶¹⁵ Hautcoeur in LO Lille, 88, noot en LO Tongeren, XLVIII en 480.

²⁶¹⁶ LO Laon, 319 en LO Maastricht-OLV, 205.

²⁶¹⁷ Zie § 4.12.4.

alleen door de dames wordt bijgewoond.²⁶¹⁸ Hier blijkt dat dat ook geldt voor Sixtus en dus zeer waarschijnlijk ook voor alle feesten met een lage feestgraad. Dat zou dan eens te meer bevestigen dat de dagelijkse viering van de eredienst grotendeels door de dames wordt verzorgd.

4.12.8 Michael en de kerkwijdingsfeesten

4.12.8.1 Michael

Officia Propria, fol. 270-273

Het feest van Michael wordt gevierd op 29 september.

Nadat de dames de eerste vespers hebben gezongen, is er bij het altaar van de Doornenkroon een statie die wordt geleid door de officiant van de week met de koorkap aan. Het responsorium *Te sanctum dominum* wordt gezongen en daarna volgen het versikel *Milia milium*, het respons *Et decies centena* en de oratie *Deus, qui miro ordine*. Na de statie gaan de dames, de kanunniken, de kapelaans en de leerlingen in processie naar de parochiekerk.

De statie na de eerste vespers is bij het altaar van de Doornenkroon omdat dat altaar tevens is toegewijd aan Michael. Meestal wordt een statie bij een altaar alleen door de dames verzorgd maar op het feest van Michael wordt ze geleid door de officiant van de week. Daarmee geeft *Officia Propria* aan dat het feest een relatief hoge feestgraad heeft. Het responsorium, het versikel en de oratie die bij de statie worden gezongen zijn van het proprium van de dag. Na de statie gaat men in processie naar de parochiekerk maar onderweg wordt er niet gezongen. Het is een niet geritualiseerde, louter functionele verplaatsing,²⁶¹⁹ met een ordening zoals die gebruikelijk is bij processies. Men gaat naar de parochiekerk omdat Michael daarvan de patroonheilige is.

Bij binnenkomst geeft de cantrix het incipit van de antifoon *Michael archangele* en terwijl deze antifoon wordt gezongen gaat men naar het hoogkoor. De pastoor (*vicarius ecclesiae parochialis*) staat achter de ingang en bewierookt degenen die binnenkomen. Als de antifoon is beëindigd, intoneert de officiant van de week de vespers. Tijdens deze vespers worden de antifonen en psalmen van het proprium van het feest gezongen. De dames verzorgen daarbij de ene koorhelft en de priesters de andere.

Terwijl men in de parochiekerk naar het hoogkoor gaat, wordt de antifoon *Michael archangele* gezongen. De cantrix geeft het incipit en dat betekent dat de antifoon door de dames wordt gezongen. Achter in de kerk staat de pastoor en hij bewierookt de dames en de clerici die hem passeren. Het convent van de abdij van Thorn bezoekt ook bij andere gelegenheden de parochiekerk of een kerk in een dorp in de omgeving²⁶²⁰ maar alleen op het feest van Michael en, zoals verderop aan de orde komt,

²⁶¹⁸ Zie § 3.2.4.4.

²⁶¹⁹ Over de typologie van processies zie § 3.5.3.1.

²⁶²⁰ Zie § 4.8.

op het wijdingsfeest van de parochiekerk vindt deze merkwaardige bewieroking plaats. Waarschijnlijk is ze bedoeld als een verwelkoming.

Als men op het hoogkoor is aangekomen, worden de eerste vespers opnieuw gezongen. Ze worden grotendeels uitgevoerd volgens het eerder besproken algemene patroon²⁶²¹ maar er zijn twee duidelijke verschillen. Op de eerste plaats worden ze niet in de abdijkerk gezongen maar in de parochiekerk. Het zingen van de vespers op een andere plaats als in de eigen (abdij)kerk is in de geraadpleegde ordinarii niet aangetroffen. Verder worden deze vespers niet zoals gebruikelijk door de clerici alleen gezongen maar door de dames en de clerici gezamenlijk, waarbij de dames de ene koorhelft verzorgen en de clerici de andere helft.

Een mogelijke verklaring voor deze uitzonderlijke deelname van de dames is de volgende. Zoals bij de behandeling van de Kruisdagen is besproken, wordt op de derde Kruisdag de mis gezongen in de kerk van Ittervoort.²⁶²² Die mis wordt dan eveneens in twee koorhelften gezongen maar uitsluitend door de priesters; de dames hebben er geen aandeel in. De kapelaans zijn verplicht om deel te nemen aan de processies van de Kruisdagen.²⁶²³ Ze zijn dus ook aanwezig bij de misviering in Ittervoort en er is dan ook een voldoende aantal priesters om daarmee twee koorhelften samen te stellen. Voor zover kon worden nagegaan geldt een aanwezigheidsplicht voor de kapelaans echter niet voor het feest van Michael en voor het wijdingsfeest van de parochiekerk. Dat heeft waarschijnlijk tot gevolg dat het aantal kapelaans dat aan de viering van die feesten deelneemt, betrekkelijk gering is en te klein om daarmee twee koorhelften te formeren. Om twee adequate koorhelften te vormen is dan de hulp van de dames nodig.

Tijdens de vespers bevinden de dames zich evenals de clerici op het hoogkoor. Omdat aangenomen mag worden dat het hoogkoor in de parochiekerk niet de bekende tweedeling heeft die gevormd wordt door het presbyterium en de koorplaats, bestaat het hoogkoor uit alleen het presbyterium. Dat betekent dat de dames zich in feite in het priesterkoor bevinden, hoewel dat in verband met de vermeende cultische onreinheid van de vrouw niet is toegestaan.²⁶²⁴ Opnieuw blijkt dat men in Thorn vrijzinnig omgaat met de kerkelijke bepalingen aangaande de cultische onreinheid.²⁶²⁵

Onder het *Magnificat* wordt er als volgt gewierookt: eerst voor het Sacrament, dan voor het hoogaltaar, voor het Kruisbeeld, voor het Maria-altaar, voor het altaar van Sebastianus, voor de dames en de kanunniken en tenslotte voor de priesters.

Uit deze specificatie van de bewieroking blijkt dat de parochiekerk behalve het aan Michael toegewijde hoofdaltaar nog twee andere altaren heeft gehad: het Maria-altaar en het Sebastianusaltaar. Uit de rubrieken van Witte Donderdag blijkt eveneens dat in de parochiekerk drie altaren hebben gestaan maar volgens die rubriek waren ze

²⁶²¹ Zie § 3.5.2.

²⁶²² Zie § 4.8.7.

²⁶²³ Habets I, akte nr. 578 van 11 augustus 1545. Over de kapelaans en hun verplichtingen zie § 3.2.3.2.

²⁶²⁴ Over de cultische onreinheid zie § 3.3.4.

²⁶²⁵ Dat is al eerder gebleken in § 4.3.3 en § 4.3.9.2.

toegewijd aan Michael, Nicolaas en Allerheiligen.²⁶²⁶ Vergelijking van deze twee specificaties leert dat één van de twee zijaltaren drie toewijdingen heeft gehad of dat ze er allebei twee hebben gehad.

Na de vespers keert men processiegewijs en in stilte terug naar de abdijkerk en daar worden de completen gezongen door de dames. Op de dag zelf wordt het feest van Michael gevierd als een feest dat in rangorde volgt op de hoogfeesten. Dat blijkt uit de bijzonderheden die *Officia Propria* vermeldt: de koster moet de voorbereidingen treffen die op triplex feesten gebruikelijk zijn, tijdens de eerste en tweede vespers en de mis wordt er op het orgel gespeeld, tijdens de mis wordt het koor geleid en wordt er gewierookt maar de dames zingen de mis op hun eigen koor.

4.12.8.2 Inleiding op de kerkwijdingsfeesten

Kerkwijdingen worden volgens het verslag van Egeria in Jeruzalem al in de vierde eeuw “met het grootste eerbetoon” herdacht. Haar verslag kan als volgt worden samengevat.²⁶²⁷ Het feest wordt acht dagen lang gevierd. Van heinde en verre komen geestelijken en leken ervoor naar Jeruzalem en wie niet aanwezig is geweest, meent dat hij een grote zonde heeft begaan. De versiering van alle kerken is zoals op Pasen en Epiphanie en evenals op die dagen gaat men naar de verschillende heilige plaatsen.

In de geraadpleegde ordinarii is, evenals bij het kerkwijdingsfeest in de vierde eeuw in Jeruzalem, sprake van een groot feest en versiering van de kerken en er zijn een paar gegevens die een specifieke overeenkomst laten zien met de viering in Jeruzalem²⁶²⁸ maar continuïteit van het kerkwijdingsfeest van Jeruzalem in de herdenkingen van de kerkwijding in de hoge en late middeleeuwen kan daar niet uit worden afgeleid.

Uit een paar ordinarii blijkt wel een rechtstreekse invloed van de ritus van de kerkwijding²⁶²⁹ en evenals in die ritus nemen relieken op het kerkwijdingsfeest een

²⁶²⁶ *Officia Propria*, fol. 41-42.

²⁶²⁷ Deze samenvatting is gebaseerd op de vertaling van de grondtekst in Hunink (2011), 171-172.

²⁶²⁸ In Trier is men tijdens de processie gekleed als op Pasen (LO Trier, 515) en Kurzeja wijst erop dat de gelijkstelling van Pasen en de herdenking van de kerkwijding al door Egeria wordt vermeld (Kurzeja in LO Trier, 282, noot 1225). Ook in Bamberg zijn de clerici tijdens de processie gekleed als op Pasen (LO Bamberg, 140) en in Barking wordt de eredienst uitgevoerd als op Pasen (LO Barking, 257).

²⁶²⁹ In de Apostelenkerk van Keulen wordt voorafgaande aan de processie een gedeelte van de kerk met wijwater besprenkeld. Deze zegening is overgenomen van de ritus van de kerkwijding (Odenthal in LO Keulen-Apostelen, 107. Cf. *OR* XLI, nr. 12-17 (Andrieu, *OR*, IV, pag. 342). In de abdij van Sint Laudus in Rouen is er een processie naar de twaalf kruisen die in de kerk op de muren zijn geschilderd. Elk kruis wordt bewierookt en bij elk kruis worden vijf kaarsen aangestoken. Het betreft de zogenoemde consecratiekruisen, dat wil zeggen de plaatsen in de kerk die tijdens de kerkwijding met chrisma zijn gezalfd (W. de Wolf, ‘Consecratiekruis’, in: LitWb I, kolom 470). Cf. *OR* XLI, nr. 22 (Andrieu, *OR*, IV, pag. 345).

Over de geschiedenis en de betekenis van de kerkwijding zie A. Verheul, ‘Kerkwijding’, in: LitWb II, kolom 1319-1328.

belangrijke plaats is. In de ordinarii gaat het daarbij echter niet om de relieken die bij de kerkwijding in het altaar zijn geplaatst²⁶³⁰ maar om andere relieken die, zoals ook op andere grote feestdagen, megedragen worden in de processie en/of worden uitgesteld of die afzonderlijk ter verering worden getoond.

De viering van de herdenking van de kerkwijding, zoals die blijkt uit de geraadpleegde ordinarii, heeft over het algemeen de volgende kenmerken.

- De datum waarop het feest wordt gevierd verschilt per plaats en in sommige plaatsen wordt het kerkwijdingsfeest gevierd op een zondag na een ander feest.²⁶³¹
- De herdenking wordt gevierd als een groot feest met een hoge feestgraad.²⁶³² Dat wordt bevestigd doordat in veel plaatsen ook het octaaf wordt gevierd²⁶³³ en in enkele plaatsen is er na de viering een wijndronk of een feestmaaltijd.²⁶³⁴
- De kerk en het hoofdaltaar worden op een bijzondere wijze versierd²⁶³⁵ en het interieur wordt rijkelijk verlicht.²⁶³⁶
- In veel plaatsen wordt er een plechtige processie gehouden die in sommige plaatsen ook over het kerkhof gaat.²⁶³⁷
- Veel ordinarii vermelden het meedragen van relieken tijdens de processie en in enkele plaatsen worden de relieken uitgesteld tijdens de viering.²⁶³⁸ Maar deze vormen van reliekenverering zijn ook op andere grote feesten gebruikelijk en daarom niet kenmerkend voor het kerkwijdingsfeest.²⁶³⁹ Enkele ordinarii getuigen echter van elementen die weliswaar ook van andere feesten bekend zijn maar die op het kerk-

²⁶³⁰ Cf. *OR XLII* (Andrieu, *OR*, IV, pag. 397-402).

²⁶³¹ Het feest wordt gevierd op een zondag in Brauweiler (LO Brauweiler, 378), in de dom van Keulen (LO Keulen-Dom, 220, noot a), in Kloosterneuburg (Schabes (1930), 161) en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Maastricht (LO Maastricht-OLV, 237).

²⁶³² *Celebritur principalis* (LO Barking, 257); *festum totum triplex* (LO Maastricht-OLV, 237); *triplex festum* (LO Rouen-St.-Lô, kolom 189); *festum est triplex et solempne* (LO Tongeren, 420).

²⁶³³ LO Bayeux, 269; LO Egmond, 214-215; LO Fécamp, 461-468; LO Laon, 383; LO Rouen-St.-Lô, kolom 189; LO Tongeren, 424; LO Zurzach, 249.

²⁶³⁴ In het Cassiussticht van Bonn is er een wijndronk na de eerste vespers (LO Bonn-Cassius (2), 252). In het damessticht Gerresheim is er eveneens een wijndronk na de eerste vespers en op de volgende dag is er 's middags een feestmaaltijd (Dresen (1929), 218-219). In Trier is er na afloop van de viering een gezamenlijke maaltijd voor de clerus van de domkerk en van het Lieve-Vrouwesticht (Kurzeja in LO Trier, 284).

²⁶³⁵ In de abdij van Brauweiler wordt de kerk versierd met takken en in Laon en Maastricht met tapijten (LO Laon, 380 en LO Maastricht-OLV, 237). In Tongeren wordt het hoofdaltaar versierd *cum reliquiis et aliis pallis et ornamentis omni decore suo* (LO Tongeren, 420).

²⁶³⁶ In Arras en Brauweiler branden kaarsen op alle altaren (LO Arras, 241 en LO Brauweiler, 379). Veel kaarsen worden ook ontstoken in Amiens en Laon (LO Amiens, 552 en LO Laon, 380).

²⁶³⁷ De volgende ordinarii vermelden dat de processie over het kerkhof gaat: LO Barking, 258; LO Essen, 101; LO Keulen-Apostelen, 258; LO Rheinau, 237.

²⁶³⁸ LO Amiens, 552; LO Brauweiler, 378; LO Keulen-Dom, 220-221; LO Tongeren, 420.

²⁶³⁹ Het begrip 'relik' is besproken in § 3.5.1.2.

wijdingsfeest uitsluitend in combinatie met elkaar voorkomen. Het betreft het houden van een preek, het verlenen van aflaten, het tonen van afzonderlijke relieken en het brengen van offergaven.

De aflaten zijn het centrale element in deze reeks.²⁶⁴⁰ Over het algemeen kan gezegd worden dat een aflat verdient moet worden, met andere woorden er moet een bepaalde prestatie tegenover staan, bijvoorbeeld een geldelijk offer. De ordinarius van het damessticht Essen is daarover heel duidelijk: tijdens de processie op het kerkwijdingsfeest is er op het kerkhof een preek die wordt gevolgd door het tonen van afzonderlijke relieken waarbij telkens om een offer wordt gevraagd dat bestemd is voor de kerkfabriek, dat wil zeggen voor het materieel beheer van het kerkgebouw en alles wat daar bijhoort.²⁶⁴¹ Het offeren wordt in andere ordinarii niet expliciet vermeld²⁶⁴² maar er mag worden aangenomen dat het wel degelijk plaatsvindt, omdat dat de gebruikelijke tegenprestatie is voor het ter verering tonen van relieken.²⁶⁴³

4.12.8.3 De viering van het wijdingsfeest van de parochiekerk *Officia Propria*, fol. 296-297

De kerkwijding van de parochiekerk van Thorn wordt herdacht op de eerste zondag na Allerheiligen. Nadat de eerste vespers door de dames zijn gezongen in de abdijkerk, gaan de dames, de kanunniken, de kapelaans en de leerlingen processiegewijs naar de parochiekerk en daar worden de vespers van de kerkwijding gezongen. De dames verzorgen de eerste koorhelft en de priesters de tweede. De ordo is zoals op het feest van Michael, behalve dat er geen antifoon gezongen wordt bij het binnengaan van de parochiekerk.²⁶⁴⁴

Over de viering van de dag zelf zegt *Officia Propria* slechts dat tijdens de processie voor de hoogmis het responsorium *Aspice domine* “de prophetis” wordt gezongen als dat niet wordt verhinderd door een feest. Volgens de kalender van Thorn betreft dat het feest van Hubertus (3 november) of van Leonardus (6 november). *Aspice domine* is een responsorium van een van de zondagen tussen Pinksteren en de eerste zondag van de Advent en de opmerking in *Officia Propria* betekent waarschijnlijk dat het proprium van die zondag wordt gevierd maar dat, in het geval er een heiligenfeest op die zondag valt, die heilige in de processie wordt gecommemoreerd met een responsorium. Zeker is wel dat op die zondag niet het proprium van de kerkwijding

²⁶⁴⁰ Over aflaten zie § 3.5.4.

²⁶⁴¹ LO Essen, 101; Arens in LO Essen, 187.

²⁶⁴² In het Cassiussticht in Bonn worden de relieken naar het hoogkoor gebracht, vervolgens is er een preek bij het altaar en daarna worden er aflaten verleend (*dantur indulgentiae magnae*) (LO Bonn-Cassius (2), 253). In Tongeren wordt na de completen op de vigilie om zes uur 's avonds de klok geluid *ad intimandum populo quod veniat pro indulgentiis* (LO Tongeren, 421). In Brauweiler is er na de mis een preek en in aansluiting daarop worden de relieken getoond. Na de tweede vespers is er opnieuw een preek die eveneens gevolgd wordt door het tonen van de relieken (LO Brauweiler, 378-379).

²⁶⁴³ Caspers (2006), 67-73.

²⁶⁴⁴ Zie § 4.12.8.1.

wordt gevolgd, omdat die zondag niet wordt gevierd in de parochiekerk maar in de abdijkerk en de kerkwijding daarvan wordt op een andere dag gevierd.

De kerkwijding van de parochiekerk wordt dus niet gevierd op de dag zelf maar met een plechtige viering van de eerste vespers in de parochiekerk door de dames en de clerici van de abdijkerk. Voor zover kon worden nagegaan is een dergelijk gebruik niet bekend van andere damesstichten en er blijkt opnieuw uit dat er een zeer bijzondere relatie is tussen de abdij en de parochiekerk van Thorn.²⁶⁴⁵ Bovendien is het zeer opmerkelijk dat de viering van het wijdingsfeest van de parochiekerk geen van de eerder besproken algemene kenmerken heeft van de viering van kerkwijdingsfeesten in de hoge en late middeleeuwen maar dat het feest van Michael als model heeft gediend.

4.12.8.4 De viering van het wijdingsfeest van de abdijkerk

Officia Propria, fol. 276-285

De herdenking van de wijding van de abdijkerk wordt gevierd op de eerste zondag na Dionysius (9 oktober).

De koster moet de kerk zoveel als hij kan met takken versieren. Op zaterdag hangt hij in de namiddag tussen een en twee uur een banier in de toren ten teken dat het kerkwijdingsfeest is (*vexillum signum dedicationis*). Om twee uur wordt er voor de vespers geluid. In beide vespers wordt de voorzang verzorgd door twee priesters met de cappa aan en nadat de dames de vespers hebben gezongen, zingen de priesters de vespers. Daarna zingen de dames de complete ten op hun eigen koor.

Een bijzondere versiering van de kerk is ook elders bekend en het is een van de kenmerken van het kerkwijdingsfeest.²⁶⁴⁶ Een aankondiging van het feest met een vlag en met klokgelui wordt slechts in één ordinarius vermeld.²⁶⁴⁷ Vanaf deze dag tot Pasen (wintertijd) worden in Thorn de vespers gezongen om twee uur. Van Pasen tot het wijdingsfeest van de abdijkerk (zomertijd) worden ze gezongen om drie uur.²⁶⁴⁸ Nadat de dames de eerste vespers hebben gezongen, worden die opnieuw gezongen door de priesters.²⁶⁴⁹ De vespers van de priesters worden uitgevoerd volgens het eerder besproken algemeen patroon.²⁶⁵⁰

²⁶⁴⁵ Dat deze relatie bijzonder is, is eerder gebleken bij de behandeling van Aswoensdag (§ 4.2.2), Palmzondag (§ 4.2.4.2), Witte Donderdag (§ 4.3.8), paaszaterdag (§ 4.5.2 en § 4.5.7.1), de vigilie van Pinksteren (§ 4.10.2), Pinksteren (§ 4.10.3.2) en het feest van Michael (§ 4.12.8.1).

²⁶⁴⁶ Zie § 4.12.8.2.

²⁶⁴⁷ LO Brauweiler, 378. Het uitsteken van vlaggen op de kerktoren ter gelegenheid van het kerkwijdingsfeest is ook bekend van de dom van Utrecht (De Groot (2011), 195).

²⁶⁴⁸ Zie § 3.2.4.3.

²⁶⁴⁹ De eerste vespers worden ook twee maal gezongen in de damesstichten van Essen (eerste door de kanunniken en dan door de dames) en Gerresheim (eerst door de dames en vervolgens door de clerici) (LO Essen, 110 resp. Dresen (1929), 218-219).

²⁶⁵⁰ Zie § 3.5.2.

Tijdens de kapittelmis worden de relikwieën van de Doornenkroon en van het Heilig Kruis op het Georgiusaltaar geplaatst, samen met de aflaatbrief (*litterae indulgentiarum*) die na afloop van de preek in de ambo wordt voorgelezen. Maar in het jaar dat de Hellemssfaert wordt gehouden, worden alle relikwieën van de heiligen uitgestald op het hoogaltaar en na afloop van de hoogmis worden ze in het hoogkoor in een kleine kapel (*superius in cellula*) tentoongesteld.

De aflaatbrief is tijdens de kapittelmis klaargelegd op het Georgiusaltaar om te worden voorgelezen na de preek die tijdens de hoogmis wordt gehouden. Ook worden er relieken op het Georgiusaltaar gezet maar dat zijn er slechts twee. Door dit bescheiden aantal is het geen uitstalling met een feestelijk karakter, zoals op hoogfeesten gebruikelijk is. Ze zijn klaargezet omdat er na die preek de zegen mee zal worden gegeven. Dat verklaart ook waarom ze niet op het hoofdaltaar zijn geplaatst maar op het Georgiusaltaar want bij dat altaar zal de preek gehouden worden. Verder is het opvallend dat het geen relieken van heiligen zijn maar van de Doornenkroon en het Heilig Kruis: *brandea* van Christus.

Hellemssfaert is het Limburgse woord voor *heiligdomsvaart*. Dat betekent letterlijk: 'tocht naar een heiligdom'. Het is een bedevaart die periodiek (de bekendste *turnus* is om de zeven jaar) gaat naar een kerk waarin of waarbij openbare reliektionen plaatsvinden waaraan aflaten verbonden zijn.²⁶⁵¹ Aan deze omschrijving dient te worden toegevoegd dat van de gelovigen die naar de toningen komen om een aflaat te verdienen, wordt verwacht of gevraagd dat ze als tegenprestatie voor die aflaat een geldelijk offer brengen.²⁶⁵² Een kerk die het recht had om relieken te tonen in het kader van een Hellemssfaert was daardoor in een gunstige positie om de inkomsten voor de eigen kerkfabriek te vergroten.²⁶⁵³ Bekend zijn vooral de Hellemssfaerten die om de zeven jaar werden en worden gehouden in de Maas-Rijnregio²⁶⁵⁴ maar ze kwamen ook voor in plaatsen buiten die regio.²⁶⁵⁵

Volgens bovenstaande rubriek hoort de abdij van Thorn tot de plaatsen in de Maas-Rijnregio waar ten tijde van *Officia Propria* een Hellemssfaert wordt gehouden. De rubriek suggereert een *turnus* maar of die in Thorn overeenkomt met de in de regio gebruikelijke *turnus* is twijfelachtig omdat de Hellemssfaert in Thorn gekoppeld is aan het kerkwijdingsfeest, terwijl dat vaak niet het geval is voor de zevenjarige *turnus* van andere plaatsen in de regio.²⁶⁵⁶

²⁶⁵¹ Gielis (2010-a), 8. Cf. Gielis (2010-b) en Koldeweij (1985).

²⁶⁵² De dom van Utrecht had daarvoor zelfs speciale offerblokken (De Groot (2011), 197).

²⁶⁵³ Caspers (2006), 72.

²⁶⁵⁴ Over de ontwikkeling van de heiligdomsvaarten na de middeleeuwen zie Gielis (2010-a), 30-93.

²⁶⁵⁵ Voor een alfabetische lijst van plaatsen met heiligdomsvaarten en daarmee verwante bedevaarten zie Boeren (1962), 116-159.

²⁶⁵⁶ In bijvoorbeeld Tongeren vindt de Hellemssfaert plaats in de periode van 9 tot en met 24 juli (LO Tongeren, 560-561) en in Maastricht van 9 tot en met 23 juli (Gielis (2010-a), 22) maar het kerkwijdingsfeest wordt in Tongeren gevierd op 9 mei (LO Tongeren, XXXII, XLI en 420), in Maastricht in de Servaaskerk op 9 september (LO Maastricht-Servaas, 149) en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk op de eerste zondag na het feest van Remigius (1 oktober) (LO Maastricht-OLV, 237).

In het door *Officia Propria* aangeduide jaar worden eerst alle relieken van heiligen uitgesteld op het hoogaltaar. Aangenomen mag worden dat dat gebeurt tijdens de kappittelmis als ook de relieken van de Doornenkroon en het Heilig Kruis op het Georgiusaltaar worden geplaatst. Die worden immers ook in het jaar van de Hellemsfaert klaargezet om er na de preek de zegen mee te geven. Na de hoogmis worden de relieken van de heiligen en wellicht ook die van de Doornenkroon en het Heilig Kruis in het hoogkoor uitgesteld in een bouwsel dat aangeduid wordt met *cellula*. Waarschijnlijk is dat een uitstalkast die de uiterlijke vorm heeft van een kapelletje. Dat de relieken uitgesteld worden in het hoogkoor duidt erop dat de toning plaatsvindt in de abdijkerk. Op welke wijze die gebeurt, vermeldt *Officia Propria* niet en dat is, voor zover kon worden nagegaan, ook niet bekend uit andere Thornse bronnen.²⁶⁵⁷

Na de sext dalen de dames af naar de zetels in het midden van de kerk voor de gebruikelijke openingsprocedure van de processie.²⁶⁵⁸ Het is een processie die evenals de processie op Maria-Tenhemelopneming een korte route en een sober karakter heeft. Tijdens de processie wordt het responsorium *Terribilis est locus* gezongen en bij binnenkomst in de abdijkerk de antifoon *Pax huic domini*. Na deze antifoon volgen het versikel *Haec est domus Domini* met het respons *Bene fundata est* en de oratie *Deus qui sacrandorum*. Deze oratie en gezangen zijn uit het proprium van het kerkwijdingsfeest.

Na de oratie bestijgen de dames hun koor en zingen de hoogmis. Tijdens de mis wordt op het orgel gespeeld en wordt er gewierookt. Tijdens de sequentia worden er twee klokken geluid. Het epistel en het evangelie worden naast het koor van de abdis gezongen.

Op Pasen en op het feest van Maria-Visitatie luiden er eveneens twee klokken tijdens de sequentia. Dit gebruik is besproken bij de behandeling van Maria-Visitatie.²⁶⁵⁹ Ook op de feesten van Maria-Tenhemelopneming en Allerheiligen worden het epistel en het evangelie allebei in het priesterkoor aan de kant van het abdissenkoor gezongen. Dit gebruik is besproken bij de behandeling van Maria-Tenhemelopneming.²⁶⁶⁰

Na het offertorium gaan de dames naar hun zetels in het midden van de kerk. Daarna komt de celebrant met de assistenten en de kanunniken naar de andere zetels en dan begint de preek, die een minderbroeder uit Roermond zal houden. Als de preek ongeveer is afgelopen, staat de celebrant met zijn assistenten op en hij vervolgt de mislezing en dit kan door de preek niet worden verhinderd (*ne sermo impediatur*). Na afloop van de preek geeft de broeder eerst aan de dames en daarna aan de kanunniken en alle priesters die dat wensen de zegen met de relikwieën. De gaven die daarbij worden gegeven komen ten goede aan de kerk. De predikant krijgt een kruik wijn. Als dit alles uitgevoerd is, bestijgen de dames hun koor en zingen de noon.

²⁶⁵⁷ Voor een reconstructie van het verloop van reliekentoningen in de tweede helft van de vijftiende eeuw zie Gielis (2010-a), 25-26. Voor de tekst van een toning in de vijftiende eeuw bij de Servatiuskerk in Maastricht zie Boeren (1962), 221-222. Over de heilighdomsvaart van Maastricht zie ook Eversen (1870) en Wouters (1962).

²⁶⁵⁸ Zie § 3.5.3.2.

²⁶⁵⁹ Zie § 4.12.3.4.

²⁶⁶⁰ Zie § 4.12.3.5.

Na het offertorium nemen de dames, de celebrant met zijn assistenten en de kanunniken plaats op zetels in het midden van de kerk en dan begint bij het Georgiusaltaar een minderbroeder uit Roermond zijn preek. Preken op deze dag vinden over het algemeen plaats ná een viering en niet tijdens een viering.²⁶⁶¹ Een preek tijdens de mis is alleen in Thorn aangetroffen. Tegen het einde van de preek staan de celebrant en zijn assistenten op en gaan terug naar het hoogaltaar. Daar gaat de celebrant verder met het lezen van de mis.

Op dat moment ontstaat er een merkwaardige situatie die in geen van de geraadpleegde bronnen is aangetroffen. De mislezing wordt vervolgd en tegelijk gaat de minderbroeder door met het beëindigen van zijn preek en met de zegening met relieken die daarop volgt. De viering van de mis wordt daardoor een aangelegenheid van de celebrant en zijn assistenten, terwijl de aandacht van de overige aanwezigen gericht blijft op de reliekenverering. Deze situatie is een symptoom van het enorme belang dat men in de late middeleeuwen hecht aan de relieken en hun verering: de misviering moet ervoor wijken als dat zo uitkomt.

Na de preek volgt eerst het voorlezen van de aflaatbrief. Daarna geeft de predikant aan ieder afzonderlijk de zegen met de relikwieën in de gebruikelijke hiërarchische volgorde: eerste de dames, dan de kanunniken en tenslotte de priesters. De celebrant en zijn assistenten vervolgen ondertussen de mis en nemen dus niet deel aan de reliekenverering. Zoals hierboven is gezegd, dient men te offeren als tegenprestatie voor het verkrijgen van de zegen met de relikwieën. De reliekenverering wordt daarmee gekoppeld aan het aflaatsysteem. Pregnanter geformuleerd: wie niet offert krijgt geen zegen met de relieken en geen aflaat.

Het is daarom opvallend dat *Officia Propria* vermeldt dat de zegen wordt gegeven aan de kanunniken en de priesters die dat wensen (*canonicis et presbyteris omnibus volentibus*). Die formulering geeft aan dat sommige clerici mogelijk niet de zegen met de relieken wensen te ontvangen. Dat zou erop kunnen duiden dat zij zich distantiëren van de opgelegde koppeling van de zegen, het offeren en de aflaat. Ook het terugkeren naar het hoogaltaar op het einde van de preek door de officiant en zijn assistenten zou er mogelijk op kunnen duiden dat zij zich op die manier eveneens daarvan distantiëren.

De rubriek zegt uitdrukkelijk dat de gaven bestemd zijn voor de kerk. Dat is gebruikelijk op het kerkwijdingsfeest, zoals eerder ter sprake is geweest, maar het wijkt af van de gewoonte dat de gaven die na een preek van een bedelmonnik worden geofferd, ten goede komen aan de kerkelijke instelling door wie hij gestuurd is.²⁶⁶² De bedelmonnik moet op deze dag dan ook genoeg nemen met een kruik wijn voor de moeite.

²⁶⁶¹ In het nonnenklooster van Barking is er een preek na de processie (LO Barking, 259). In Brauweiler zijn er twee preken: één na de mis en één na de tweede vespers (LO Brauweiler, 379). In het Cassiussticht van Bonn is er een preek na de tweede vespers (LO Bonn-Cassius (2), 253). In het damessticht Essen wordt de preek gehouden op het kerkhof tijdens de processie (LO Essen, 101).

²⁶⁶² Nolet en Boeren (1951), 287; Kuys (2004), 205.

4.12.9 Nabeschouwing en conclusies

Een van de karakteristieken van de viering van de eredienst in Thorn is het buitengewoon belangrijke aandeel dat de dames daarin hebben. Hun actieve deelname is al eerder ter sprake geweest²⁶⁶³ en blijkt opnieuw bij de vieringen van de heiligenfeesten.

Kenmerkend voor de vieringen van de heiligenfeesten is verder dat de nadruk vooral ligt op wat er gebeurt op de vigilie. Bij een groot aantal feesten beperken de rubrieken zich tot mededelingen over de statie op het einde van de eerste vespers en van enkele feesten wordt de belangrijkheid gemarkeerd doordat de eerste vespers eerst door de dames en aansluitend door de clerici of door de dames en de clerici gezamenlijk worden gezongen.

Een ander aspect van de vieringen van de heiligenfeesten is het belang dat men hecht aan de altaardedicaties. Die zijn bepalend voor de vraag of er al dan niet een statie plaatsvindt op het einde van de eerste vespers en ze verklaren waarom op een paar belangrijke feesten de getijden worden gevierd bij het altaar dat is toegewijd aan de heilige van het betreffende feest. De altaren zijn door hun dedicaties concrete plaatsen in de liturgische ruimte waar men de heiligen kan bezoeken en vereren. Door de afbeeldingen op antependia en retabels is daarbij een visueel contact met de heiligen mogelijk. Het altaar krijgt verder een bijzondere betekenis als ontmoetingspunt met de heiligen wanneer de liturgische dag helemaal of vrijwel helemaal bij dat altaar wordt gevierd. Op enkele feestdagen wordt de aanwezigheid van de heiligen nog meer geconcretiseerd en gevisualiseerd door de uitstalling van relieken op hun altaar en op de feesten van Benedictus en de Doornenkroon is er niet alleen visueel maar ook tactiel contact doordat de relieken door ieder individueel worden gekust. In dit verband is het merkwaardig dat de relik van het Heilig Kruis wel wordt vereerd op het wijdingsfeest van de abdijkerk maar niet op de feesten van Kruisvinding en Kruisverheffing.

Zoals al eerder is besproken neemt de Mariaverering een belangrijke plaats in.²⁶⁶⁴ Bij de vieringen van de heiligenfeesten blijkt dat opnieuw. Niet alleen horen de Mariafeesten tot de grotere feestdagen maar bovendien krijgt Maria extra aandacht doordat op een paar feesten het Mariabeeld wordt megedragen. In het bijzonder geldt dat voor de processie op het feest van de Besnijdenis van de Heer als dat op een zondag valt. Terwijl de Maria-antifoon *Nesciens Mater* wordt gezongen, wordt het Mariabeeld de abdijkerk binnengedragen. Door die combinatie wordt de vieringen van de Besnijdenis van de Heer naar de achtergrond verdrongen en komt de verering van Maria, de moeder van de pasgeboren Christus, centraal te staan.

Opvallend in het geheel van heiligenfeesten is de bijzondere verering van Gengulphus, Lambertus, Catharina en Johannes de Doper. Gengulphus heeft wellicht gegolden als een 'eigen' heilige en Lambertus als een regionale heilige maar het is niet duidelijk waarom het feest van Catharina belangrijker is dan het feest van de andere vrouwelijke heiligen. Ook is er geen verklaring gevonden voor de bijzondere viering van het Geboortefeest van Johannes de Doper en voor de gecompliceerde viering van de dedicatie van zijn altaar. Wel is duidelijk dat het altaar bij die viering centraal

²⁶⁶³ Zie bijvoorbeeld § 4.8.9.

²⁶⁶⁴ Zie bijvoorbeeld § 4.8.7.

staat: de kapel is met takken versierd, op het altaar staan relieken uitgestald en alle getijden van de dag worden bij dat altaar gevierd, hoewel het de getijden zijn uit het proprium van Hemelvaart.

Het Driekoningentaltaar staat op het abdissenkoor en de abdis manifesteert haar status door de vieringen van Driekoningen en van de dedicatie van hun altaar vergezeld te laten gaan van een feestmaaltijd op haar kosten. Op het einde van de eerste vespers van Driekoningen is er een statie bij het Driekoningentaltaar op het koor van de abdis die op een zeer bijzondere wijze wordt beëindigd: het orgel speelt de hymne *Puer nobis nascitur*, die in de kersttijd het *Benedicamus Domino* vervangt, en ondertussen eet men door de abdis aangeboden peperkoek en drinkt men wijn. Het is een voorbeeld van de manier waarop in de abdij van Thorn de beëindiging van een liturgische viering gekoppeld kan worden aan een gelijktijdige niet-liturgische feestelijkheid. Op de zondag na Driekoningen wordt de dedicatie van het Driekoningentaltaar gevierd. Na de hoogmis is er een uitgebreide maaltijd in de ontvangstzaal van de abdis die door haar wordt aangeboden aan de volwassen clerici die verbonden zijn aan de abdij. Dit unieke gebruik hangt waarschijnlijk samen met de traditie om rond het feest van Driekoningen een overvloedig maal te verorberen om de demonen uit de midwintertijd gunstig te stemmen.

Het getuigt van een bijzondere relatie tussen de abdij en de parochiekerk van Thorn dat de eerste vespers van Michael, de patroonheilige van de parochiekerk, en de eerste vespers van het kerkwijdingsfeest van die kerk door de dames en de clerici van de abdij ook gezongen worden in de parochiekerk. Het is echter opmerkelijk dat het feest van Michael dient als model voor de viering van de kerkwijding en dat die viering geen enkel kenmerk vertoont van de kerkwijdingsfeesten in de hoge en late middeleeuwen.

De viering van de wijding van de abdijskerk heeft die kenmerken wel. De op die dag in meerdere plaatsen gebruikelijke preek met reliekenverering vindt plaats na het offertorium van de mis en de unieke bijzonderheid daarbij is dat na de preek de relieken worden vereerd terwijl de officiant verder gaat met het lezen van de mis. Het gevolg is dat alle aandacht uitgaat naar de relieken en dat de misviering naar de achtergrond verdwijnt. Dat is een markant symptoom van de enorme betekenis van relieken en hun verering in de hoge en late middeleeuwen.

Bijzonder is verder dat uit *Officia Propria* blijkt dat er ook in de abdijskerk van Thorn periodiek een reliekentoning wordt gehouden in het kader van een Helmsfaert. De relieken van alle heiligen worden dan tijdens de vieringen tentoongesteld op het hoogaltaar en na de hoogmis worden ze op het hoogkoor in een uitstalkast (*cellula*) geplaatst. Dat impliceert dat de toning waarschijnlijk plaatsvindt in de abdijskerk en dus betrekkelijk kleinschalig is. Wellicht is ze alleen bestemd voor de inwoners van Thorn en de naburige dorpen.

Enkele bijzonderheden en gebruiken kunnen tenslotte als volgt worden samengevat.

- De Mariafeesten worden gemarkeerd met drie brandende kaarsen bij de tombe van Herswindis, die te danken zijn aan een legaat.
- Tijdens het octaaf van Maria-Geboorte wordt het evangelie van Maria-Visitatie gelezen. Mogelijk berust dat op een oude plaatselijke traditie.

- Op het feest van Maria-Tenhemelopneming wordt er na de hoogmis brood en wijn uitgedeeld aan de dames en de kanunniken, wat erop duidt dat de viering wordt besloten met een gezamenlijke maaltijd.
- Maria-Tenhemelopneming, het wijdingsfeest van de abdijkerk en Allerheiligen hebben als merkwaardige bijzonderheid dat zowel het epistel als het evangelie worden gezongen in het priesterkoor dicht bij het koor van de abdis.
- Uniek is het gebruik op Maria-Lichtmis dat de koster bij de uitdeling van de kaarsen wordt geholpen door de kamermeisjes van de dames.
- Het Nicolaasfeest eindigt met het feestelijk zingen na de eerste vespers van het in die tijd populaire lied *Gaude pater Nicolae*, een uitbreiding van het *Benedicamus* met een kunstig rijmschema.
- Bij dit lied en ook bij het responsorium *Praecepto presidis Christi* op het feest van Barbara blijkt een rechtstreekse, deels letterlijke invloed van de *Legenda Aurea*.

4.13 DE CULTUS VAN HET ZIELENHEIL

4.13.1 De cultus van het zielenheil in de middeleeuwen

4.13.1.1 Inleiding

De omgang met overledenen wordt in hoge mate bepaald door twee thema's: het bewustzijn dat er een verbondenheid blijft bestaan met de overledenen en de zorg voor hun zielenheil.²⁶⁶⁵ De wens om de overleden familie en vrienden te gedenken en ze te helpen bij hun lot in het hiernamaals is een menselijke behoefte die wordt aangetroffen in alle religies.²⁶⁶⁶ De cultus van de overledenen in de betekenis van de cultus van de voorvaderen bestond al bij de Romeinen en Germanen vóór hun christianisatie.²⁶⁶⁷ Elementen uit deze cultus blijven ook in het christendom aanwezig. Families van edelen stichten kloosters waar hun doden worden begraven en waar periodiek voor de overledenen gebeden moet worden.²⁶⁶⁸ Daarbij neemt men het systeem over van de Romeinse voorvaderencultus, de Parentalia: men herdenkt op de derde, de zevende en de dertigste dag en op de jaarlijkse viering van de sterfdag.²⁶⁶⁹ De Germaanse gewoonte om overledenen grafgeschenken mee te geven transformeert tot schenkingen aan de kerk en aan de armen om daarmee de redding van de zielen van de overledenen te bewerkstelligen.²⁶⁷⁰

Tot de achtste eeuw bestaan er in het christendom verschillende opvattingen over het lot van de mens na zijn dood.²⁶⁷¹ Enerzijds stelt men zich de interim-periode tussen de individuele dood en het collectieve laatste oordeel op het einde der tijden voor als een periode van slaap en rust.²⁶⁷² Anderzijds zijn er ook uitspraken van vroeg-christelijke theologen waaruit blijkt dat die periode wordt gezien als een tijd van loutering. Ook bestaat dan al de opvatting dat die loutering verlicht kan worden door goede werken van de levenden. Meer duidelijkheid geeft de kerkvader Gregorius de Grote († 604), die spreekt van een *ignis purgatorius* ter delging van kleine zonden in de interim-periode tussen dood en opstanding. Ook wijst hij op middelen, vooral het misoffer, om een versnelling van de reiniging te bewerkstelligen.²⁶⁷³

In de twaalfde eeuw ontwikkelt zich het geloof dat de dood wordt gevolgd door een individuele beoordeling. Op grond daarvan worden de zeer goeden onmiddellijk in de hemel opgenomen, de zeer slechten naar de hel verwezen en de tussengroep

²⁶⁶⁵ Hartinger (1992), 178.

²⁶⁶⁶ Bärsch (2004), 17. Voor een interdisciplinaire behandeling van sterven en dood zie Becker en Einig (1987).

²⁶⁶⁷ Eisenhofer I (1932), 607; Bik (1958), 150; Bredero (1983), 448. Over de religie van de Romeinen zie Rüpke (2001).

²⁶⁶⁸ Bredero (1983), 448; Bärsch (2004), 43.

²⁶⁶⁹ Lauwers (1997), 379; Rouillard (1999), 43; Bärsch (2004), 53; Bärsch (2008), 37 en 39.

²⁶⁷⁰ Angenendt (2001), 282-283; Bärsch (2004), 44.

²⁶⁷¹ Ntedika (1971).

²⁶⁷² Bärsch (2004), 26-27.

²⁶⁷³ Bossy (1985), 30; Ernst Koch, 'Fegfeuer', in: TRE XI, 70-72; Bärsch (2004), 22-36.

naar een plaats waar de ziel een tijdlang gelouterd moet worden door pijn te lijden.²⁶⁷⁴ Pas als die loutering geheel is voltooid, kan men in de hemel opgenomen worden. Deze interim-periode wordt aangeduid met het woord *purgatorium*.²⁶⁷⁵ Het Nederlandse woord *vagevuur* is een vertaling van *ignis purgatorius* (*vage* is etymologisch verwant met *vagen* – ‘vegen’). Deze naam laat de opvatting zien dat de ziel met vuur ‘schoongeveegd’ (gereinigd) wordt.²⁶⁷⁶

Ten nauwste samenhangend met het geloof in het vagevuur is de overtuiging dat men hier op aarde de pijn van de zielen in het vagevuur kan bekorten. Dat kan door de voorspraak in te roepen van degenen waarvan men de overtuiging heeft dat ze al in de hemel zijn: de heiligen.²⁶⁷⁷ Maar daarnaast is er de opvatting dat de gelovigen op aarde ook zelf de periode dat de zielen in het vagevuur moeten verblijven, kunnen verkorten door goede werken en gebed.²⁶⁷⁸ Daarbij doet het er in principe niet toe door wie dergelijke genoegdoeningen worden gerealiseerd maar vanwege hun levenswijze worden clerici en vooral kloosterlingen daartoe meer geschikt geacht.²⁶⁷⁹ Daardoor ontstaat er een systeem van schenkingen van geld of goederen in ruil voor gebeden en misvieringen.

Al vanaf het begin speelt daarbij nog een ander aspect een belangrijke rol: de schenking heeft niet of niet alleen tot doel het lijden van de zielen in het vagevuur te bekorten maar de schenker neemt ook maatregelen voor zijn persoonlijk zielenheil: door schenkingen in ruil voor gebeden investeert hij in de verkorting van zijn toekomstige straf in het vagevuur terwijl hij nog in leven is (schenkingen *pro redemptione animae*).²⁶⁸⁰ Een van de manieren waarop men investeert, is een schenking om in ruil daarvoor een graf te krijgen op de begraafplaats van een klooster (schenking *ad sepulturam*). De achterliggende gedachte is dat men op deze wijze verzekerd is van een aandeel in de verdiensten van de eeuwigdurende gebeden en misvieringen voor het zielenheil van de overledenen.²⁶⁸¹ Het gevolg van dit geheel van opvattingen is, dat er zich een complex systeem ontwikkelt van stichtingen en schenkingen: stichtingen van abdijen, altaren en andere zaken ter bevordering van het eigen zielenheil en het zielenheil van anderen en schenkingen van allerlei aard in ruil voor gebeden en misvieringen.²⁶⁸²

²⁶⁷⁴ Lauwers (1997), 385; Van Bueren (1999), [22]; Angenendt (2004), 24.

²⁶⁷⁵ Bredero (1983), 429 en 436.

²⁶⁷⁶ Over volksgeloof en sagen over spoken in verband met het geloof in het vagevuur zie Will-Erich Peuchert, ‘Fegfeuer’, in: HWDA, II, kolom 1296-1298.

²⁶⁷⁷ Angenendt (2007), 106-108.

²⁶⁷⁸ Gerhard Ludwig Müller, ‘Fegfeuer IV. Systematisch-theologisch’, in: LThK³, dl. 3, kolom 1207-1208.

²⁶⁷⁹ Wehrli-Johns (1994), 48-50; Bärsch (2004), 74.

²⁶⁸⁰ Angenendt (2001), 343-344; Bärsch (2004), 98.

²⁶⁸¹ Bärsch (2004), 85.

²⁶⁸² Cf. Bärsch (2004), 141-143.

Over de liturgische dodenherdenking als een vorm van sociaal handelen met politieke, juridische en economische implicaties zie Oexle (1982) en Bijsterveld (2007).

Geleidelijk ontstaan er gebeden en formulieren voor officie en mis die inhoudelijk passen bij de cultus voor de overledenen.²⁶⁸³ In de achtste eeuw ontwikkelt zich een verzameling van gezangen en gebeden voor het kerkelijk ritueel bij het sterven en onmiddellijk na de dood. Die verzameling staat bekend onder de naam *commendatio animae*.²⁶⁸⁴ Een ander aspect van de stervensbegeleiding is het brengen van het Sacrament (*viaticum*) en het toedienen ervan nadat de stervende eerst een geloofsbelijdenis heeft afgelegd.²⁶⁸⁵ De *commendatio animae* wordt al spoedig zonder samenhang met de stervensbegeleiding overgenomen in de liturgie van de dodenherdenkingen. Meestal vindt ze dan plaats na de prime, na de terts of onmiddellijk voor de mis en in concreto komt ze dan in zeer verschillende vormen voor.²⁶⁸⁶ Een van de vormen die voorkomen in de liturgie van de dodenherdenkingen is de *commendatio animae maior*, het in de *Ordo agenda mortuorum* van de negende eeuw voorgeschreven ritueel bij het sterven en onmiddellijk na de dood.²⁶⁸⁷

In de loop van de tijd ontstaat het officie voor de overledenen (*officium defunctorum*). Vermoedelijk heeft het zich ontwikkeld uit het gebruik om bij de dodenwake psalmen te reciteren.²⁶⁸⁸ Het officie bestaat uit de vespers, de metten en de lauden. De oudste bronnen dateren van het einde van de achtste eeuw. Aanvankelijk werd dit officie alleen gevierd in samenhang met een begrafenis maar al spoedig werd het ook gevierd op gedenkdagen en in kloosters werd het op alle werkdagen toegevoegd aan het officie van de dag.²⁶⁸⁹

Ook ontwikkelt zich een eigen formulier van de mis voor de overledenen (*missa pro defunctis*). Behalve op de dag van het overlijden en van de begrafenis wordt dit formulier ook gebruikt bij gelegenheid van een algemene herdenking van overledenen zoals Allerzielen en bij particuliere herdenkingen, zoals jaargetijden. De naam *Requiemis* is zoals gebruikelijk afgeleid van het eerste woord van de introïtus.²⁶⁹⁰

²⁶⁸³ Over inhoud en vorm van de liturgische viering van de dodenherdenking in de middeleeuwen zie Bärsch (2008). Over de geschiedenis van de liturgie rond dood en begrafenis zie Rouillard (1999).

²⁶⁸⁴ Stüber (1976), 119-126; F. Hofman, 'Commendatio animae', in: LitWb, I, kolom 431; W. de Wolf, 'Commendatio animae maior', in: LitWb, I, kolom 431-432; Bärsch (2004), 192.

²⁶⁸⁵ Cf. Caspers (1992), 84 en Caspers (1999), 133.

²⁶⁸⁶ Bärsch (2004), 192-193.

²⁶⁸⁷ Deze *commendatio* bestaat uit de volgende gezangen en gebeden: het responsorium *Subvenite* met de oratie *Tibi Domine commendamus*, *Cum ingreditur* (ps. 113) met antifoon, een reeks psalmen (*Dilexi quoniam* (ps. 114), *Credidi propter* (ps. 115), *Laudate dominum omnes gentes* (ps. 116), *Confitemini* (ps. 117) en *Beati immaculati* (ps. 118) met de antifoon *Chorus angelorum* en tenslotte enkele gebeden en een slotoratie (W. de Wolf, 'Commendatio animae maior', in: LitWb I, kolom 431-432). Cf. Bärsch (2004), 193, noot 359 voor lokale varianten in de reeks. Over de geschiedenis en het proprium van het begrafenisritueel zie J. Prein, 'Dodenliturgie', in: LitWb, I, kolom 543-551.

²⁶⁸⁸ Bärsch (2008), 42.

²⁶⁸⁹ Eisenhofer II (1933), 556-558; Jürgen Bärsch, 'Totenofficium', in LThK³, dl. 10, kolom 130; Bärsch (2004), 59-60.

²⁶⁹⁰ A. Hollaardt, 'Requiemis', in: LitWb II, kolom 2382-2389.

4.13.1.2 Allerzielen

Op 2 november, daags na Allerheiligen, is het Allerzielendag. De westerse kerk herdenkt dan al haar overleden gelovigen in het vagevuur en bidt voor hun toelating in de hemel.²⁶⁹¹ Deze gedenkdag is in het jaar 998 ingevoerd door Odilo, abt van Cluny, voor alle kloosters die bij zijn congregatie waren aangesloten. Daarna verspreidde het feest zich snel over de westerse kerk en in het bisdom Luik, waar ook Thorn onder valt, werd het al in het jaar 1008 overgenomen.

De viering van Allerzielen, zoals die is ingesteld door Odilo van Cluny, heeft op het eerste gezicht een wat vreemde liturgische structuur.²⁶⁹²

- Na de tweede vespers van Allerheiligen luiden alle klokken en dan volgen de vespers en de vigiliën (metten en lauden) van het officie voor de overledenen.
- In de daarop volgende nacht worden de metten en de lauden uit het officie van Allerheiligen gezongen.
- Dan luiden weer alle klokken en dan volgen opnieuw de metten en de lauden van het officie voor de overledenen.
- Daarna volgt de missa matutinalis voor de overledenen.

Het overzicht laat zien dat de vieringen van Allerheiligen en Allerzielen zich vermengen: na de tweede vespers van Allerheiligen volgen de vespers en de vigiliën uit het officie voor de overledenen en in de daarop volgende nacht worden de metten van Allerheiligen gezongen. Volgens Bärsch is de verklaring voor dit laatste dat dit het begin is van de viering van het octaaf van Allerheiligen.²⁶⁹³ Daarna volgen opnieuw de vigiliën voor de overledenen.

Uit de geraadpleegde ordinarii blijkt dat de hoofdelementen van de viering in Cluny in latere tijd gehandhaafd blijven. Daarbij doen zich wel varianten voor in de volgorde en de meeste ordinarii vermelden de vigiliën alleen op Allerzielen. Verder blijkt uit de ordinarii dat ook processies en commemoraties belangrijke onderdelen zijn van de viering.²⁶⁹⁴ Ook de vermenging van delen uit de viering van Allerheiligen en uit die van Allerzielen blijft bestaan en het deels handhaven op 2 november van het oudere feest van Eustachius veroorzaakt een verdere vermenging van feestinhouden.²⁶⁹⁵ Door deze vermenging staat Allerheiligen al voor een gedeelte in het teken van de dodenherdenking en heeft Allerzielen niet het gebruikelijke verloop van een zelfstandig feest. Door deze verstrengeling van feestinhouden ontstaat er onduidelijkheid over de status van Allerzielen. De variatie in de naamgeving voor Allerzielen in de geraadpleegde ordinarii is daarvoor een duidelijke indicatie.²⁶⁹⁶

²⁶⁹¹ B. Luyckx, 'Allerzielen', in: LitWb I, kolom 102-103.

²⁶⁹² Bärsch (2004), 117.

²⁶⁹³ Bärsch (2004), 118. De verklaring van Bärsch wordt bevestigd door de ordinarius van Anderlecht: *Postea* [i.e. na de vigiliën] *matutinum de infra octavam Omnium Sanctorum* (LO Leuven/Anderlecht, 261).

²⁶⁹⁴ Bärsch (2004), 154-242.

²⁶⁹⁵ Cf. Bärsch (2004), 158.

²⁶⁹⁶ De ordinarius van de Premonstranzers duidt Allerheiligen en de viering van Allerzielen aan met één naam: *De festo Omnium Sanctorum et memoria omnium fidelium defunctorum* (LO Prémontré, 100). De ordinarius van Tongeren zegt in de aanhef samenvattend: *In crastino Omnium Sanctorum fiet memoria Omnium Fidelium Defunctorum*, in die

4.13.2 De cultus van het zielenheil in Thorn

4.13.2.1 Inleiding

De cultus van de overledenen komt in *Officia Propria* aan de orde met de viering van Allerzielen, van het jaargetijde van de stichters van de abdij, Anfridus en Herswindis en van het jaargetijde van de heren van Kempelant. Daarnaast zijn er in de abdijkerk een aantal vieringen aanwijsbaar die het gevolg zijn van schenkingen en testamenten. Ze komen in *Officia Propria* niet aan de orde maar desondanks vormen ze een belangrijk onderdeel van de cultus van het zielenheil in Thorn. In het kader van deze studie zijn ze van belang omdat ze deel uitmaken van het godsdienstig leven in het algemeen en van de dagelijkse viering van de eredienst in het bijzonder.

Gegevens over de klerikale begeleiding van het stervensproces zijn voor de abdij van Thorn – voor zover kon worden nagegaan – niet overgeleverd en de rituelen bij het sterfbed, bij de uitvaart en bij de begrafenis worden in *Officia Propria* niet vermeld. Wel is bekend dat de begijnen de verplichting hebben om het sterven van de dames te begeleiden en om in de periode tussen het overlijden en de begrafenis van een dame of van een kanunnik de dodenwake te verzorgen en tijdens die wake te bidden.²⁶⁹⁷

Zoals in het voorafgaande al is gebleken, is Allerheiligen niet een feestdag zoals die van andere belangrijke heiligen, namelijk een dag die van vroeg tot laat in het teken staat van de heilige of heiligen van wie men het feest viert. Tijdens de tweede helft van de dag wordt het Allerheiligenfeest vervangen door of vermengd met de viering van Allerzielen. Vanwege dit bijzondere karakter van deze dag is ervoor gekozen om de viering van Allerheiligen niet te behandelen bij de heiligenfeesten maar voorafgaande aan de bespreking van Allerzielen.

4.13.2.2 De viering van Allerheiligen

Officia Propria, fol. 288-291: *In festo Omnium Sanctorum*

Allerheiligen is, zoals de naam al zegt, een feestdag ter ere van alle heiligen. Het idee om een feestdag te houden voor een grote groep personen die als heiligen worden beschouwd omdat ze voor hun geloof als martelaar zijn gestorven, is ontstaan ten tijde van het zeer vroege christendom. Door de vervolgingen van de christenen vooral onder de Romeinse keizer Diocletius (245-313) werd het aantal martelaren zo groot,

sancti Eustachii et sociorum ejus martyrum ... (LO Tongeren, 548). In Barking wordt Allerzielendag aangeduid met de naam van het vroegere feest op die dag: *Festivitas sancti Eustachii martiris sociorumque eius* (LO Barking, 330). Andere ordinarii duiden niet de dag aan maar de herdenking van de overledenen met termen als *Commemoratio omnium fidelium* (LO Lille, 96 en LO Utrecht-Martinus, 174) of *Memoria omnium fidelium defunctorum* (LO Leuven/Anderlecht, 258). Daarnaast komt in ordinarii ook de aanduiding voor die ook *Officia Propria* in de titel gebruikt: *In Die Animarum* (Bijvoorbeeld in LO Bonn-Cassius (2), 296 en LO Keulen-Apostelen, 261).

²⁶⁹⁷ Over de begijnen zie § 3.2.3.3.

dat het onmogelijk werd om elke martelaar te eren met een eigen feest op een vaste datum.

Aanvankelijk waren er wat betreft de datum van het feest regionale verschillen maar de viering op 1 november is in Ierland al in de achtste eeuw bekend. In de negende eeuw verspreidt het feest zich, mede door toedoen van paus Gregorius IV, over het Karolingische rijk. In Rome werd het feest aanvankelijk op een andere datum gevierd maar vanaf de tiende eeuw wordt het ook daar gevierd op 1 november. Waarom die datum werd gekozen, is niet erg duidelijk. Mogelijk is het een verchristelijking van een oorspronkelijk heidens feest om het einde van de zomer en het begin van de winter te vieren.²⁶⁹⁸ Wat hiervan zij, ten tijde van *Officia Propria* is Allerheiligen in de westerse kerk al meer dan vijf eeuwen een feest dat algemeen gevierd wordt op 1 november.

In alle geraadpleegde ordinarii komt in de naamgeving van het feest de aanduiding *Omnium Sanctorum* voor, meestal voorafgegaan door *In festo*, zoals in *Officia Propria*, of gelijksoortige termen bijvoorbeeld *De sollempnitate* of *In vigilia*. Ook blijkt uit deze bronnen dat Allerheiligen als een belangrijk feest werd gevierd. Sommige ordinarii vermelden de viering van de vigilie,²⁶⁹⁹ andere gebruiken aanduidingen als *triplex*²⁷⁰⁰ of *solemne*.²⁷⁰¹ Ook de vermeldingen van plechtige processies²⁷⁰² en het bijzonder gebruik van kaarsen²⁷⁰³ geven aan dat Allerheiligen bij de grote feesten hoort.

Voor enkele aspecten van de viering van Allerheiligen verwijst *Officia Propria* expliciet naar het feest van Maria-Tenhemelopneming. Bovendien blijkt dat de rubrieken van die twee feestdagen op enkele plaatsen letterlijk of nagenoeg letterlijk overeenkomen. Bij de behandeling van het feest van Maria-Tenhemelopneming is gebleken dat dat feest een aantal kenmerken heeft die karakteristiek zijn voor de allerhoogste feesten in Thorn.²⁷⁰⁴ Die kenmerken worden ook genoemd in de rubrieken van het feest van Allerheiligen, zodat geconcludeerd kan worden dat ook dit feest in Thorn tot de allerhoogste hoort.²⁷⁰⁵ Omdat de vieringen van die twee feesten in belangrijke mate overeenkomen, kan het feest van Allerheiligen hierna relatief beknopt

²⁶⁹⁸ Over Allerheiligen zie: Eisenhofer I (1932), 606-607; Hennig (1948); H. Leclercq, 'Toussaint et Trépassés', in: DACL XV, 2, kolom 2677-2682; Hennig (1956); Bik (1958), 145-147; Pascher (1963), 708-716; Bieritz (1988), 156; Auf der Maur (1994), 130-131; B. Luykx, 'Allerheiligen', in: LitWb I, kolom 100-102; Balthasar Fischer, 'Allerheiligen', in: LThK³ I, kolom 405-406; Paul Sartori, 'Allerheiligen', in: HWDA I, kolom 263-264.

²⁶⁹⁹ LO Arras, 323; LO Bonn-Cassius (2), 295; LO Keulen-Apostelen, 260; LO Trier, 206.

²⁷⁰⁰ LO Maastricht-OLV, 229; LO Tongeren, 544.

²⁷⁰¹ LO Utrecht-Maria, 174.

²⁷⁰² LO Arras, 324; LO Maastricht-OLV, 229; LO Tongeren, 545.

²⁷⁰³ LO Arras, 324; LO Utrecht-Martinus, [2].

²⁷⁰⁴ Zie § 4.12.3.5.

²⁷⁰⁵ Ook Jean d'Avranches gebruikt de plechtige viering van Maria Tenhemelopneming als referentiepunt om de belangrijkheid van het feest van Allerheiligen aan te geven (LO Rouen/Avranches, 46-47). In de overige geraadpleegde ordinarii is deze verwijzing niet aangetroffen.

behandeld worden en kan voor meer gedetailleerde gegevens verwezen worden naar de bespreking van het feest van Maria-Tenhemelopneming.²⁷⁰⁶

Het luiden van de klokken en het gebruik van kaarsen zijn hetzelfde als op Maria-Tenhemelopneming, met uitzondering van de op Mariafeesten gebruikelijke drie kaarsen achter de tombe van Herswindis. De eerste vespers worden gevierd in aansluiting op de hoogmis, dus al vóór de middagmaaltijd.²⁷⁰⁷ Op Allerheiligendag zingen de dames om acht uur de prime, dan volgt de kapittelmis en daarna komen ze van hun koor naar het midden van de kerk en op dezelfde wijze als op het feest van Maria-Tenhemelopneming zingen ze daar de terts en de sext en is er daarna een processie waaraan de abdis moet deelnemen. Tijdens de processie wordt het responsorium *Tua sunt haec* uit het proprium van Allerheiligen gezongen en bij de terugkeer in de kerk de antifoon *Omnes sancti Dei memoramini*. Daarna wordt de processie op de gebruikelijke wijze beëindigd: de officiant zingt bij het Georgiusaltaar het versikel *Laetamini in Domino*. Daarop volgt het respons *Et gloriamini omnes* en de oratie *Laetetur ecclesia tua*. Het zijn teksten uit het proprium van Allerheiligen.

Vervolgens begint het orgel met de hoogmis die de dames zingen in het midden van de kerk. Voor die mis gelden dezelfde bijzonderheden als op Maria-Tenhemelopneming: tijdens de mis wordt de officiant geassisteerd door een diaken en een subdiaken, het epistel en het evangelie worden allebei gezongen aan de epistelkant dicht bij het koor van de abdis, er wordt gewierookt en na de mis worden er broden en wijn gegeven aan de dames en de kanunniken.

Doordat de rituele vormgeving van het feest van Allerheiligen tot in details gelijk is aan die van het feest van Maria-Tenhemelopneming heeft de viering weinig wat specifiek is. Na de gegevens over de mis op Allerheiligen vervolgt *Officia Propria* echter met uitvoerige rubrieken over het verdere verloop van de dag maar die staan helemaal in het teken van de viering van Allerzielen.

4.13.2.3 De viering van de vigilie van Allerzielen *Officia Propria*, fol. 289-291

Inleiding

De in de vorige paragraaf besproken viering van Allerheiligen wordt gevolgd door een uitgebreide viering van de vigilie van Allerzielen. Daardoor is het geheel van de vieringen op 1 november een complex geheel en vanwege de overzichtelijkheid volgt nu eerst een schematisch overzicht daarvan. Zie Schema 32.

Enkele ordinarii vermelden op Allerheiligen geen vespers en/of vigiliën voor de overledenen. In de betreffende kerken wordt de viering van Allerzielen in feite pas begonnen op de dag zelf. Het gevolg is dat daar de vieringen van Allerheiligen en Allerzielen van elkaar gescheiden worden gevierd.²⁷⁰⁸ In vrijwel alle overige geraadpleegde ordinarii begint de gedachtenis aan de overledenen echter na de tweede vespers van Allerheiligen met de daarop aansluitende vespers voor de overledenen. Doordat deze vieringen zonder onderbreking na elkaar worden gezongen, worden de

²⁷⁰⁶ Zie § 4.12.3.5.

²⁷⁰⁷ Zie § 3.2.4.3.

²⁷⁰⁸ LO Bonn-Cassius (2), 295; LO Keulen-Apostelen, 260. Cf. ook Bärsch (2004), 159.

vieringen van Allerheiligen en Allerzielen nauw met elkaar verbonden en is er tussen die twee geen cesuur.²⁷⁰⁹

De viering van ALLERHEILIGEN	voor de middag, beginnend om 8 uur:
	- prime en kapittelmis - terts en sext - processie - hoogmis
De viering van de vigilie van ALLERZIELEN	na de middag, beginnend om 1 uur:
	- vigiliën - vespers voor de overledenen - bezoek aan de graven in de abdijkerk
	na de middag, beginnend om ongeveer 5 uur:
	- EUSTACHIUSRITUEEL

Schema 32: Overzicht van de vieringen op 1 november

In Thorn is er wel een duidelijke cesuur. De viering van Allerheiligen wordt daar op een markante wijze beëindigd met een uitdeling van brood en wijn; enige tijd later volgt het middagmaal en zonder enige relatie met het voorafgaande begint daarna de viering van Allerzielen met de vigiliën voor de overledenen. Die viering begint om één uur. Aangenomen mag worden dat de in de ordinarii vermelde vespers beginnen om vier uur of daaromtrent. Er is althans niets gevonden dat er op zou kunnen wijzen dat ze aanzienlijk eerder zouden beginnen. Dat betekent dat daarmee vergeleken de viering in Thorn uitzonderlijk vroeg begint. Dat wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat de vigilie van Allerzielen in Thorn wordt gevolgd door het Eustachiusritueel.

Het twee maal zingen van de vigiliën: zowel op Allerheiligen als op Allerzielen is bekend uit Cluny.²⁷¹⁰ In de geraadpleegde ordinarii is dat echter niet aangetroffen. In de meeste plaatsen worden ze gevierd op Allerzielendag.²⁷¹¹ Dat de vigiliën worden gezongen op Allerheiligen wordt maar voor een paar plaatsen vermeld.²⁷¹² Ze volgen dan na de vespers voor de overledenen. In Thorn wordt echter begonnen met de vigiliën en de vespers volgen daarna. Deze volgorde is ook van elders bekend²⁷¹³ maar in de geraadpleegde ordinarii is ze niet aangetroffen. Ze lijkt daarom zelden voor te komen. Bovendien is ze uitzonderlijk omdat er een omkering plaatsvindt van de reguliere volgorde van de getijden. Blijkbaar worden de vigiliën niet meer gezien als een eventueel in de tijd naar voren gehaalde nachtelijke viering maar als een startpunt van de viering van Allerzielen.

²⁷⁰⁹ Alleen in Anderlecht is er na de vespers van Allerheiligen een korte onderbreking voordat met de vespers voor de overledenen wordt begonnen (LO Leuven/Anderlecht, 261).

²⁷¹⁰ Zie § 4.13.1.2.

²⁷¹¹ Zie bijvoorbeeld LO Bonn-Cassius (2), 296 en LO Keulen-Apostelen, 261.

²⁷¹² LO Maastricht-OLV, 230; LO Tongeren, 546-547; LO Trier 552.

²⁷¹³ Bärsch noemt deze volgorde ook voor Ingolstadt (Bärsch (2004), 161).

De vigiliën

Na de middagmaaltijd beginnen om een uur de vigiliën. Tevoren heeft de koster drie slagen gegeven met de kleine klok en daarna luiden de klokkenluidsters (*pulsatrices*) alle klokken tot aan de eerste lezing. Op gelijke wijze luidt de koster van de parochiekerk de klok. De koster bedekt de tombe van Herswindis met een klein kleed en bij elke hoek van de tombe plaatst hij een brandende kaars.

Het beginsein met drie klokslagen is niet in andere bronnen aangetroffen. Waarschijnlijk is het bedoeld om het moment aan te geven waarop de luidsters (*pulsatrices*) alle klokken moeten laten klinken. Het woord *pulsatrices* komt in *Officia Propria* alleen voor in de context van Allerzielen en bij een tweetal vieringen van jaargetijden die verderop aan de orde komen. Het betreft dus enkele vrouwen die als specifieke taak hebben om bij herdenkingen van overledenen alle klokken gedurende langere tijd te luiden. Waarschijnlijk zijn het de begijnen, omdat het luiden van de klokken één van hun taken is.²⁷¹⁴ Ze luiden de klokken tot aan de eerste lezing. Bedoeld is wel *Parce mihi Domine*, de eerste lezing van de eerste nocturn.

In het algemeen geldt dat het langdurig luiden van alle klokken een kenmerk is van de viering van Allerzielen. Het is al gebruikelijk in Cluny en veel ordinarii vermelden dat het plaatsvindt tijdens de vespers voor de overledenen op Allerheiligen en aan het begin van de mis voor de overledenen op Allerzielen. Maar in Thorn is het luiden van alle klokken gedurende langere tijd terwijl er ondertussen gezongen of gebeden wordt, niet exclusief voor de viering van Allerzielen. Het is daar eveneens gebruikelijk op een aantal andere feesten. Een paar voorbeelden: op de vigiliedagen van Pasen en Pinksteren luiden alle klokken tijdens het zingen van de litanie en op Pinksteren en gedurende het octaaf daarvan luiden alle klokken tijdens de terts tot aan het slot van het *Veni creator*. Bijzonder is verder dat ook de koster van de parochiekerk de klok luidt. Wellicht worden op deze wijze ook de parochianen opgeroepen om de viering in de abdijkerk bij te wonen maar die veronderstelling wordt niet door gegevens in *Officia Propria* bevestigd.

De tombe van Herswindis staat midden in het gedeelte van het hoogkoor dat ligt tussen het presbyterium en het schip van de kerk. Doordat de koster er een kleed op heeft gelegd en er kaarsen bij heeft ontstoken, wordt ze een centraal aandachtspunt tijdens de viering en op die wijze wordt de tombe een motivatie tot gebed en een visueel symbool van de bestemming van die gebeden.²⁷¹⁵ Ook sommige ordinarii vermelden dat kaarsen worden ontstoken aan het begin van de viering.²⁷¹⁶ Ze fungeren volgens Bärsch als zichtbare tekens voor datgene waar men tijdens de viering met de tekst *et lux perpetua luceat eis* herhaaldelijk om vraagt: het verkrijgen van het licht van het eeuwige leven.²⁷¹⁷

²⁷¹⁴ Zie § 3.2.3.3.

²⁷¹⁵ Cf. Bärsch (2004), 162-163.

²⁷¹⁶ LO Keulen-Apostelen, 261 en LO Maastricht-OLV, 230. Voor andere voorbeelden zie Bärsch (2004), 164.

²⁷¹⁷ Bärsch (2004), 164.

De vespers

Onder de lauden van de vigiliën luidt de koster voor de vespers totdat de vigiliën zijn beëindigd. Aansluitend intoneert de officiant, gekleed met een zwarte cappa, de vespers. Tijdens de vespers wordt er gewierookt maar het orgel wordt niet bespeeld.

Zoals in de vorige paragraaf is gezegd, vermelden de meeste ordinarii dat op Allerheiligendag zowel de tweede vespers van Allerheiligen als de vespers voor de overledenen worden gezongen. In Thorn is dat niet het geval: daar wordt maar één van de twee gezongen maar *Officia Propria* zegt niet met zoveel woorden welke van de twee het betreft. Uit de rubriek blijkt echter dat de officiant tijdens de vespers een zwarte cappa draagt.²⁷¹⁸ De kleur zwart duidt erop dat niet de tweede vespers van Allerheiligen maar de vespers uit het dodenofficie worden gezongen. Verder vermeldt de rubriek dat er voorafgaande aan deze vespers gedurende langere tijd wordt geluid en dat er tijdens de vespers niet op het orgel wordt gespeeld. Op grond van deze gegevens mag worden aangenomen, dat het niet de tweede vespers van Allerheiligen betreft maar de vespers voor de overledenen.

Dat alleen de vespers voor de overledenen worden gezongen op Allerheiligendag is in geen van de geraadpleegde bronnen aangetroffen²⁷¹⁹ en doordat de tweede vespers van Allerheiligen niet worden gezongen, blijkt opnieuw dat in Thorn de viering van Allerheiligen en de viering van de vigilie van Allerzielen duidelijk van elkaar gescheiden zijn.

Het bezoek aan de graven in de abdijkerk

Na de lofprijzingen van de goddelijke Maagd (*laudes Divae Virginis*) dalen de dames van hun koor om de *commendationes* te bidden, namelijk *Quicumque vult salvus esse*, etc. Daarna lezen ze drie- of zesmaal *Miserere* en *De profundis*, etc. en tenslotte de psalm *Lauda anima*. De decanes [gaat] met enkele dames aan één zijde, namelijk *In den Lijckhoff*. In het koor van Lambertus lezen zij vier of vijf maal *Miserere* en *De profundis* en tenslotte *Lauda anima mea dominum*. Aan de andere zijde gaan de oudste dame en enkele andere dames naar de *antiqua schola*. Daar lezen ze de *commendatio*, namelijk *Quicumque vult*, etc. en vijf of zes maal *Miserere*, *De profundis* en de collecte *Fidelium* en tenslotte *Lauda anima*. Daarna gaan ze naar het koor van Antonius en vervolgens van graf tot graf.

Aansluitend op de vespers worden de lofprijzingen (*laudes*) van de goddelijke Maagd gezongen. Daarmee bedoelt *Officia Propria* waarschijnlijk toevoegingen ter ere van Maria.²⁷²⁰ Met betrekking tot deze *laudes* op Allerheiligen en Allerzielen verschillen de in de ordinarii aangetroffen gebruiken.²⁷²¹ In Thorn worden ze gezongen na de

²⁷¹⁸ Over het gebruik van liturgische kleuren zie § 3.5.4.

²⁷¹⁹ Cf. Bärsch (2004), 158.

²⁷²⁰ Een suffragium en/of een van de vier slotantifonen van Maria: *Ave Regina*, *Regina coeli*, *Alma redemptoris mater* en *Salve Regina*. Cf. Kronenburg (1904-a), 84.

²⁷²¹ In Arras zijn er op de vigilie van Allerheiligen geen Mariavespers en op Allerzielen worden de vigiliën gevolgd door de Mariametten (LO Arras, 324-325). In Barking volgen op Allerheiligen de Mariametten na de completen (LO Barking, 329). In Anderlecht is er op Allerheiligen geen Maria-officie en op Allerzielen alleen na de vespers (LO

vespers voor de overledenen op Allerheiligen maar voor Allerzielen worden ze in *Officia Propria* niet vermeld.

Na de *laudes* voor Maria dalen de dames af van hun koor om de *commendationes* te bidden. Over de inhoud daarvan zegt *Officia Propria* dat begonnen wordt met *Quicumque vult salvus esse*, dat daarna een aantal malen de psalmen *Miserere* (ps. 50) en *De profundis* (ps. 129) worden gelezen en dat wordt geëindigd met de psalm *Lauda anima* (ps. 145) en de oratie *Fidelium Deus omnium conditor. Quicumque vult salvus esse* is het incipit van de geloofsbelijdenis van Athanasius (het symbolum Athanasianum). Hoe dat terecht is gekomen aan het begin van deze *commendationes*, is niet duidelijk. In de geraadpleegde ordinarii is het op deze plaats niet aangetroffen.²⁷²² Ook in de geraadpleegde literatuur over de *commendatio* wordt het niet vermeld.²⁷²³ De psalmen en de oratie daarentegen zijn ontleend aan het *officium defunctorum*.²⁷²⁴

Na het symbolum volgt een bezoek aan de graven in de abdijkerk. De dames gaan van graf tot graf en alle graven worden bezocht.²⁷²⁵ Het daarbij een aantal malen herhalen van dezelfde psalmen duidt erop dat men die psalmen bidt bij een bepaald graf, naar het volgende graf gaat, daar weer die psalmen bidt enzovoorts, tot alle graven bezocht zijn. De dames bezoeken de graven in twee groepen: één groep bestaat uit de decanes met enkele dames en een tweede groep wordt gevormd door de oudste dame met nog enkele anderen. De groep van de decanes begint aan één kant, namelijk *In den Lijckhoff*. Het is niet duidelijk waar dat precies is maar onmiddellijk daarna zijn ze in de Lambertuskapel vooraan in de kerk in de zuidelijke zijbeuk. De groep van de oudste dame gaat naar de andere kant, namelijk naar de *antiqua schola* achter in de kerk aan de noordkant. De beginpunten van de twee groepen liggen dus in de ruimte diametraal tegenover elkaar maar hoe daarna de verplaatsingen verlopen, is niet duidelijk.

Hoeveel graven er waren in de abdijkerk van Thorn in de tijd van *Officia propria* is niet bekend maar het aantal malen dat de psalmen worden herhaald duidt erop dat het er minstens tien zijn geweest.²⁷²⁶ Waarschijnlijk heeft men zich dan ook in twee groepen verdeeld om het ritueel niet al te lang te laten duren. In de graven liggen overleden leden van de eigen kloostergemeenschap, de *familia*.²⁷²⁷ De overledene behoudt met zijn of haar graf een concrete plaats in de wereld van de levenden, waar hij of zij ontmoet kan worden en met degenen die achtergebleven zijn in contact blijft.²⁷²⁸

Leuven/Anderlecht, 259 en 261). Bij de Premonstratenzers worden op Allerzielen na de metten de Mariametten gezongen (LO Prémontré, 101).

²⁷²² In de middeleeuwen werd het symbolum gezongen in de prime (Eisenhofer II (1933), 530 en 533). Cf. bijvoorbeeld LO Maastricht-OLV, 71 en LO Besançon, 266, 272 en 405.

²⁷²³ Hofman, F., 'Commendatio animae', in: LitWb I, kolom 431; Wolf, W. de, 'Commendatio animae maior', in: LitWb I, kolom 431-432; Bärsch (2004), 192.

²⁷²⁴ Cf. Bärsch (2004), 86-88.

²⁷²⁵ Op Allerzielendag worden de graven in de abdijkerk opnieuw bezocht en grotendeels op dezelfde wijze als tijdens de vigilieviering Allerzielen. Daarbij vermeldt *Officia Propria* expliciet dat de graven allemaal worden bezocht. De graven in de abdijkerk worden ook bezocht op Witte Donderdag (zie § 4.3.9.2) en tijdens de paasnacht (zie § 4.6.6).

²⁷²⁶ Over de graven in de abdijkerk van Thorn zie § 3.3.4.

²⁷²⁷ Voor dit begrip zie Nolet en Boeren (1951), 393 en 496.

²⁷²⁸ Angenendt (2001), 338.

Doordat die graven afzonderlijk worden bezocht, benadert men degenen die daarin begraven liggen zo dicht mogelijk en krijgen de overledenen ieder afzonderlijk aandacht.

Die aandacht bestaat niet uit gebeden die inhoudelijk zijn toegesneden op de overleden persoon maar uit een bezoek aan zijn of haar graf, waarbij – zoals gezegd – bij elk graf dezelfde gebeden worden gezegd. Op deze wijze wordt gestalte gegeven aan de zorg voor de overledenen uit de eigen *familia* met een bijzonder ritueel waarvan de vorm wordt bepaald door het groepsgewijs bidden bij elk graf afzonderlijk. Daardoor wordt in deze viering op zeer concrete wijze gestalte gegeven aan de algemeen menselijke wens om met de overleden leden van de familie over de dood heen verbonden te blijven en voor hun zielenheil te zorgen.²⁷²⁹ Hoe belangrijk men het vindt dat daartoe zijn of haar graf wordt bezocht, blijkt uit het testament van kanunnik Tilman van Weert.²⁷³⁰ Hij wil in de abdijkerk begraven worden voor het Lambertusaltaar en hij legateert aan het kapittel een erfmalder²⁷³¹ rogge om zijn “graff op alrezielen ende paesdaghen te visiteeren”.²⁷³²

In enkele plaatsen wordt er op de vigilie van Allerzielen na de vespers een processie naar het kerkhof gehouden²⁷³³ maar voor zover kon worden nagegaan, is het samen bidden bij elk graf afzonderlijk een gebruik dat alleen in damessticht van Thorn bestaan heeft.²⁷³⁴

Het Eustachiusritueel

Nadat het bezoek aan de graven is voltooid en de zon begint onder te gaan, plaatst de koster ongeveer om vijf uur een kandelaar in het midden van de kerk. Daarop zet hij een kaars van Eustachius en dan beginnen de dames in alternerende koren de psalmen en gebeden van Eustachius te lezen, namelijk *Exaudi, Domine, iustitiam* [ps. 16], *Exaudiat te, Deus* [ps. 19], *Exaudi, Deus, orationem meam et ne* [ps. 54], *Exaudi, Deus, deprecationem* [ps. 60], *Exaudi, Deus, orationem meam, cum deprecor* [ps. 63], *Domine, exaudi I* [ps. 101], *Domine, exaudi II* [ps. 142] en het overige dat in hun boeken staat.

De aanhef van deze rubriek suggereert dat het geschetste ritueel (voortaan Eustachiusritueel) zonder onderbreking aansluit bij de voorafgaande vieringen. Dat is echter niet waarschijnlijk. De vigiliën zijn begonnen om één uur en ze zijn zonder onderbreking gevolgd door de vespers en het bezoek aan de graven in de abdijkerk. Dat geheel zal geruime tijd geduurd hebben maar zeker niet tot vijf uur, het tijdstip waarop de gebeden van Eustachius beginnen.

Het Eustachiusritueel vindt niet alleen plaats op de vigilie van Allerzielen (1 november) maar het wordt ongewijzigd herhaald op Allerzielen (2 november) en op de

²⁷²⁹ Bärsch (2004), 17.

²⁷³⁰ Over het testament van de Thornse kanunnik Tilman van Weert als individuele voorzorgsmaatregel voor het eigen zielenheil zie Kersken (2012).

²⁷³¹ Een malder is een inhoudsmaat voor koren en vaste stoffen. Er bestond een kleine malder van 125 en een grote van 136,5 liter. Met dank aan Tony Joosen voor deze informatie.

²⁷³² Habets I, akte nr. 351 van 6 maart 1448.

²⁷³³ Bärsch (2004), 200.

²⁷³⁴ Voor een eerdere, beknoptere behandeling van dit bezoek aan de graven zie Schoenmakers (2012), 161-162.

dag na Allerzielen (3 november). Alleen al uit het feit dat dit ritueel op drie achtereenvolgende dagen wordt gevierd, blijkt dat het in Thorn bijzonder belangrijk is. Het schematisch overzicht in Schema 32 laat zien welke plaats het ritueel inneemt in het geheel van de vieringen op 1 november. Opnieuw blijkt daaruit de belangrijkheid van dat ritueel: hoewel zowel Allerheiligen als de vigilie van Allerzielen al uitvoerig zijn gevierd, wordt daaraan het Eustachiusritueel nog toegevoegd als een afzonderlijke viering.

Het Eustachiusritueel heeft een aantal bijzondere karakteristieken. Het is een van de overige vieringen gescheiden zelfstandig ritueel en ondanks de belangrijkheid ervan zijn er geen clerici bij aanwezig: het ritueel wordt alleen door de dames gerealiseerd. Bijzonder is de vermelding dat het ritueel begint bij zonsondergang. Die vermelding komt in *Officia Propria* verder nergens voor. Blijkbaar hoort het bij deze viering dat ze plaatsvindt terwijl het geleidelijk steeds donkerder wordt in de abdijkerk, waar men een paar uur eerder alle graven heeft bezocht.²⁷³⁵

Ook is het opmerkelijk dat de koster midden in de kerk een kandelaar geplaatst heeft met daarop een brandende kaars. Verder staat er niets in het midden van de kerk waardoor de kaars een pregnant en autonoom element is in de liturgische ruimte. Het is een bijzondere kaars want ze wordt “kaars van Eustachius” genoemd en dat is blijkbaar een begrip in Thorn. Daardoor is het plaatsen ervan een symbolische handeling. Wat daarvan de betekenis is, is niet zonder meer duidelijk maar vanwege de naam van de kaars moet er een verband zijn met de verering van Eustachius.

De dames lezen in alternerende koren een aantal psalmen en gebeden. De psalmen vormen een bijzondere reeks die niet ontleend is aan het *officium defunctorum* of een andere viering in Thorn. Het lijkt een speciaal voor deze viering samengestelde groep teksten. Het incipit van alle zeven psalmen bevat het woord *exaudi* (een maal *exaudiat*). Dat correspondeert met de hoge mate waarin de psalmen dezelfde thematiek laten zien: een gebed om verhoring met vertrouwen en hoop vanuit een situatie die dreigend en angstig is. Deze inhoudelijke homogeniteit duidt erop dat de psalmen zorgvuldig zijn gekozen op basis van hun thematiek. De reeks psalmen draagt evenals de kaars de naam van Eustachius. Dat bevestigt de veronderstelling dat ze speciaal voor deze viering is samengesteld.

Voor zover kon worden nagegaan, komt een ritueel met de hierboven geschetste karakteristieken of een vergelijkbaar ritueel elders niet voor. De sleutel voor een verklaring moet dan ook in eerste instantie gezocht worden bij Eustachius, wiens naam in bovenstaande rubriek twee keer wordt genoemd. Zijn feestdag wordt momenteel gevierd op 20 september maar in de middeleeuwen werd zijn feest meestal gevierd

²⁷³⁵ Cf. *De vijand maakt het nacht om mij heen, als voor hen die al lang zijn gestorven* (Canisiusvertaling van ps. 142, 3, een van de psalmen die worden gelezen tijdens deze viering).

Voor andere psalmvertalingen zie Bronkhorst (1970); Gerhardt en Van der Zijde (1972); *Nieuwe Bijbelvertaling* (2004). Voor een editie van de grondtekst van de Vulgaat zie *Vulgata* (1994).

Voor de beroemde illustraties bij psalmen in het Utrechts psalter (Utrecht, UB, ms. 32) zie Van der Horst en Ankersmit (1996). Daarin is ook de latijnse Vulgaattekst opgenomen en vertalingen daarvan in het Nederlands, Engels en Frans.

op 2 november en in enkele plaatsen op 3 november.²⁷³⁶ Ook in Thorn wordt het feest van Eustachius gevierd op 2 november maar het Eustachiusritueel vindt voor het eerst plaats op 1 november, de vigiliedag van zijn feest. Daardoor is het Eustachiusritueel in zekere zin de viering van zijn vigiliedag. Daaruit blijkt eens te meer dat Eustachius in Thorn wordt vereerd als een zeer belangrijke heilige. Hoe is dat te verklaren?

Volgens de legende bekeerde de Romeinse legeroverste Placidus zich nadat Christus hem tijdens de jacht verschenen was als een crucifix tussen het gewei van een hert. Bij zijn doop kreeg Placidus de naam Eustachius. Na veel beproevingen stierf hij samen met zijn vrouw en twee zonen de marteldood rond het jaar 120 onder keizer Hadrianus.²⁷³⁷ Sinds de late middeleeuwen wordt hij vereerd als een van de Noodhelpers.²⁷³⁸ In de late middeleeuwen wordt Eustachius aangeroepen in allerlei noodsituaties en ook tegen een wrede scheiding van dierbaren door de dood, in het bijzonder de dood als gevolg van de pest.²⁷³⁹

Naast deze groep van veertien zijn er ook andere, lokale heiligen die als Noodhelpers worden aangeroepen en in de Nederlanden zijn de heiligen die te hulp worden geroepen tegen de pest belangrijker dan de Noodhelpers.²⁷⁴⁰ Ongeveer vijftig heiligen, waaronder ook Eustachius, worden tot deze ‘pestheiligen’ gerekend.²⁷⁴¹ Er kan dus een directe relatie gelegd worden tussen Eustachius en de gevreesde pest.

De pest, ook de Zwarte Dood genoemd, is in de Nederlanden voor het eerst uitgekomen in het jaar 1349 en voor het laatst in 1669. In die periode van 320 jaar is de ziekte ‘endemisch’, dat wil zeggen sluimerend aanwezig om steeds wel weer ergens uit te breken en zich te verspreiden.²⁷⁴² Hoe actueel en hoe dichtbij de pest is in Thorn

²⁷³⁶ Grotefend, s.v. *Eustachius* vermeldt verder 11, 27 en 29 oktober en 4 november maar op die data is het feest van Eustachius in de geraadpleegde libri ordinarii niet aangetroffen. Over Eustachius zie Ireneo Daniele, ‘Eustachio’, in: BSS, V, kolom 281-289; ÖHlex: <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienE/Eustachius.html> (gezien op 17 september 2013); Friedrich Wilhelm Bautz, ‘Eustachius’, in: BBKL, I, kolom 1570: http://www.kirchenlexikon.de/lexikon/weiterlesen.php?art=../E/Eu-Ez/eustathius_v_a.art (gezien op 27 december 2013).

Over Eustachius in de iconografie zie Timmers (1947), 909, nr. 2077; Hall (1992) 102-103; F. Werner, ‘Eustathius (Eustachius), Theopista, Agapithus und Theopistus’, in LCI VI, kolom 194-199.

²⁷³⁷ Benz (1979), 821-828. Cf. Graesse (1890), 712-718. Nederlandse vertaling van de Eustachiuslegende in Hunink en Nieuwenhuis (2006), 263-270.

²⁷³⁸ Over de Noodhelpers zie § 4.12.1.

²⁷³⁹ <http://www.heiligen.net/heiligen/08/08/08-08-1445-noodhelpers.php> (gezien op 17 september 2013).

²⁷⁴⁰ Claes e.a. (2006), 134.

²⁷⁴¹ Ze worden in evenzoveel hoofdstukken behandeld in Wichmans, Augustinus, *Apotheca spiritualium pharmacorum contra luem contagiosam aliosque morbos, Ex S. Scriptura, SS Patribus & authenticis Historiis, desumptorum, antiquitate Ecclesiastica & Belgica, instructissima*, Antwerpen 1626. Zie voor deze Wichmans en zijn apotheek van geestelijke geneesmiddelen Caspers (2003), 249-272.

²⁷⁴² Erik Thoen, ‘Nawoord’ in: Cantor (2003), 269-272. Cf. Nohl (1971).

Over de relatie tussen de pest en de intensivering van de maatregelen die men neemt ter bevordering van het eigen zielenheil zie: Wollasch (1990), 23-51. Over de ingrijpende sociaal-maatschappelijke gevolgen van de pest zie Oexle (1982), 65-68.

in de zestiende eeuw blijkt op een navrante wijze uit een akte van het jaar 1543 die in hoofdlijnen als volgt kan worden weergegeven.²⁷⁴³ In een huis in Thorn woont in dat jaar de pastoor van de parochiekerk, ene Godfried Hals. Omdat hij stervende is aan de pest wil hij zijn testament laten maken. Daarvoor zijn er getuigen nodig. Die zijn er wel maar vanwege het besmettingsgevaar komen ze niet naar binnen maar blijven veiligheidshalve voor het huis op de straat staan. Bovendien is er een notaris vereist maar vanwege de heersende pest is er geen bereid om te komen. Het testament wordt daarom gemaakt door zijn biechtvader, een van de kapelaans van de abdijkerk.

De actualiteit van de pest in Thorn blijkt ook in *Officia Propria*. Op de laatste twee folio's staat de Maria-antifoon *Haec est praeclarum vas* met een versikel en een oratie.²⁷⁴⁴ Omdat ze niet gerelateerd zijn aan een feest kunnen ze in beginsel op elk feest toegevoegd worden als een suffragium tegen de pest wanneer daar aanleiding toe is, bijvoorbeeld op de dag waarop iemand van de *familia* aan de pest is overleden of op de dag van zijn of haar begrafenis. Die aanleiding wordt zowel in de antifoon als in de oratie vermeld: in allebei worden de pest en een plotselinge dood met name genoemd.

De combinatie van de verering van Eustachius als 'pestheilige' en de feitelijke actualiteit van die ziekte biedt een mogelijke verklaring voor het Eustachiusritueel. De dreiging en de angst in de thematiek van de psalmen kunnen geduid worden als de dreiging van en de angst voor de pest en vooral voor de dood die het gevolg is van die ziekte.²⁷⁴⁵ De kaars van Eustachius kan gezien worden als een lichtpunt dat zijn nabijheid en zijn voorspraak op een symbolische wijze visualiseert in de liturgische ruimte. De gebeden worden – zoals gezegd – niet gespecificeerd maar de aanduiding "gebeden van Eustachius" wettigt de veronderstelling dat die gebeden tot Eustachius gericht zijn om door zijn voorspraak bespaard te blijven van de dood door de pest.

Het gaat daarbij niet alleen om de vrees dat men onverwacht de lijdensweg van deze slopende ziekte zal moeten afleggen en dat men vroegtijdig zal moeten sterven. Meer nog is men ervoor bevreesd dat men zich vanwege een onvoorziene dood niet voldoende heeft kunnen voorbereiden op het hiernamaals waardoor de dood ook een eeuwige dood dreigt te worden. Dat wordt pregnant uitgedrukt in het versikel *A subitanea et a morte perpetua libera nos virgo Maria* bij de eerder genoemde Maria-

²⁷⁴³ Habets I, akte nr. 571 van 17 december 1543.

²⁷⁴⁴ Fol. 385-386. Over deze Maria-antifoon zie De Loos (2002), 170-173. Voor een bespreking van een nagenoeg letterlijk dezelfde tekst in een *Diurnum Monasticum* van 1765 zie Dold (1927). De melodie van de versie uit Thorn is gepubliceerd in Kregelberg (2004), 119.

Naast de Noodhelpers en de pestheiligen wordt ook de Maagd Maria aangeroepen tegen de pest; niet alleen met dit suffragium maar ook met het *Salve Regina* (Wollasch (1990), 30 en 32).

²⁷⁴⁵ Cf. bijvoorbeeld de volgende twee citaten uit de psalmen die door de dames gelezen worden. *Mijn hart krimpt in mijn boezem en doodsangst bekruipt mij* (ps. 54, 5) en *Mijn God, neem mij niet weg op de helft mijner dagen* (ps. 101, 25). De citaten zijn uit de Canisiusvertaling.

antifoon *Haec est praeclarum vas*.²⁷⁴⁶ Door deze angst voor de *mors perpetua* onderscheidt het Eustachiusritueel zich in een belangrijk opzicht van de vieringen van Allerzielen. In die vieringen bidt men voor het zielenheil van de overledenen maar in het Eustachiusritueel gaat het uitsluitend om het eigen zielenheil van de aanwezige levenden.

Als de groep psalmen speciaal voor deze viering is samengesteld, dan mag worden aangenomen dat ook de zonsondergang bewust is gekozen als begintijdstip. Doordat het geleidelijk steeds donkerder wordt in de abdijkerk, neemt de tegenstelling tussen de invallende duisternis en het licht van Eustachius in het midden van de kerk alsmaar toe. Dat donker worden sluit wonderwel aan bij de sfeer van dreiging en angst in de psalmen en het is daardoor een dramatische visualisering van die sfeer. Tegenover het steeds donkerder worden staat het daardoor steeds nadrukkelijker zichtbaar worden van het licht van de kaars, de symbolische visualisering van de voorspraak van Eustachius.

Na de psalmen en gebeden van Eustachius lezen de dames de vigiliën voor de overledenen volgens het gebruik van Luik (*vigilias mortuorum secundum usum Leodiensem*) met de lezing *Ne des alienis* en de andere lezingen die in hun boeken staan. Als die beëindigd zijn, wordt gelezen *Beati mortui qui in Domino*, enzovoorts en aan het slot van de vigiliën wordt alleen de oratie *Miserere quaesumus Domine* gelezen.

Al eerder op de dag hebben de vigiliën van Allerzielen plaatsgevonden en het zou erg uitzonderlijk zijn, als er op deze dag nogmaals vigiliën zouden worden gevierd. Het is dan ook niet duidelijk wat met deze rubriek bedoeld wordt. Luik is het bisdom waar Thorn onder valt ten tijde van *Officia Propria* maar deze rubriek is de enige plaats in *Officia Propria* waar naar de Luikse gebruiken wordt verwezen. De Luikse vigiliën zijn – voor zover bekend – niet geëditeerd. Uit een vergelijking van een drietal andere versies van de *vigiliae mortuorum*²⁷⁴⁷ blijkt dat ze wat betreft de antifonen en psalmen nauwelijks variatie vertonen maar dat er wel verschillen zijn in de keuze van de lezingen, de responsoria en de versikels en oraties aan het slot.²⁷⁴⁸ De incipits die *Officia Propria* vermeldt, geven dan ook geen houvast. De lezing *Ne des alienis* en de oratie *Miserere quaesumus domine* komen in de drie geraadpleegde versies van de *vigiliae mortuorum* niet voor. Alleen *Beati mortui qui in Domino* komt erin voor als respons op het versikel na het Magnificat in de vespers maar blijkbaar bedoelt de

²⁷⁴⁶ De tekst van dit versikel is afkomstig uit de handschriften van het benedictinessenklooster St.-Marie te Rijnsberg en hij is geciteerd naar De Loos (2002), 172. In *Officia Propria* heeft het versikel heeft de volgende tekst: *V/. In omni tribulatione et angustia nostra. R/. Succurre nobis piissima virgo Maria*. Voor een soortgelijke tekst zie Wollasch (1990), 33.

²⁷⁴⁷ Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), toegangsnr. 01.187 B, nr. 1633, Officie van de overledenen uit Thorn, 15de eeuw; Mainz, ca. 1490 (Zie voor een facsimile uitgave <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-827/0003?sid=eb9b29cbaedb99e6dd9e293fde06cac0> (gezien op 17 september 2013)); Tegernsee 1589 (Zie voor een facsimile uitgave <http://www.google.nl/books?id=MBE8AAAACAAJ> (gezien op 17 september 2013)).

²⁷⁴⁸ Op basis van zijn onderzoek van gegevens over de vigiliën in ordinarii komt Bärsch tot overeenkomstige bevindingen (Bärsch (2004) 181-185 en 190).

scribent van *Officia Propria* iets anders want dat niet het versikel wordt vermeld maar wel het respons, is zeer ongebruikelijk.

Als alles beëindigd is, neemt de koster kaarsen van Eustachius en zet ze voor het Sacrament. Daar moeten ze branden totdat ze volledig opgebrand zijn. Op de volgende twee dagen gebruikt de koster andere kaarsen die eveneens volledig moeten opbranden.

Langdurig brandende kaarsen zijn ook van elders bekend.²⁷⁴⁹ Ze worden in de middeleeuwen gezien als een continu niet-verbaal gebed voor de zielen in het vagevuur.²⁷⁵⁰ Door de speciale betekenis die de Eustachiuskaars heeft in Thorn, kan daar aan toegevoegd worden dat de gebeden voor het eigen zielenheil van het voorafgaande Eustachiusritueel door de brandende kaars op niet-verbale wijze worden voortgezet bij de in het Sacrament aanwezige Godheid.²⁷⁵¹

4.13.2.4 Allerzielendag

Officia Propria, fol. 291-295: *In Die Animarum*.

Inleiding

De viering van Allerzielendag bestaat in Thorn ten tijde van *Officia Propria* uit een groot aantal onderdelen en ze kan als volgt schematisch worden weergegeven.

1. Metten en *commendationes*.
2. Ochtendviering:
 - Prime en *commendatio animae maior*;
 - Terts, sext en none;
 - Kapittelmis voor de overledenen (gecelebreerd bij het hoogaltaar; gezongen);
 - Hoogmis van Eustachius (gecelebreerd bij het Georgiusaltaar; gelezen);
 - Bezoek aan de tombe van Herswindis;
 - Processie rond het kerkhof;
 - Bezoek aan de graven in de abdijkerk.
3. Eerste vespers van Hubertus (om 2 uur).²⁷⁵²
4. Eustachiusritueel (bij zonsondergang om ongeveer 5 uur).

Opvallend is het groot aantal onderdelen dat zonder onderbreking wordt gevierd gedurende de ochtend. Bijzonder daarin is de afwijking van de gebruikelijke volgorde van de kapittelmis en de kleine getijden. In Thorn zijn de vieringen van de kleine

²⁷⁴⁹ In Essen worden op de vooravond van een aantal jaargetijden bij het graf van de overledene of bij een katafalk vier kaarsen geplaatst, die blijven branden gedurende de nacht en op de volgende dag tot het einde van de mis (Arens in LO Essen, 199).

²⁷⁵⁰ Bärsch (2004), 164.

²⁷⁵¹ De voorgaande behandeling van het Eustachiusritueel is een aangepaste versie van Schoenmakers (2012), 161-168.

²⁷⁵² In de wintertijd worden de vespers in Thorn gevierd om 2 uur. Zie § 3.2.4.3.

getijden grotendeels geclusterd²⁷⁵³ maar de kapittelmis wordt in de regel gelezen door de dames op hun eigen koor tussen de prime en de terts.²⁷⁵⁴ Op Allerzielen volgt de kapittelmis echter na de none en de dames zingen ze in het midden van de kerk. Ze krijgt daardoor als het ware de status van een hoogmis, waardoor de gedachtenis van de overledenen wordt geïntensiveerd. Bijzonder zijn tenslotte ook de invoeging van de mis van Eustachius, die verderop nader ter sprake komt, en de herhaling van het Eustachiusritueel.

Metten en commendationes

Als 's morgens de metten beëindigd zijn, dalen de dames opnieuw af om de *commendationes* te bidden, namelijk *Verba mea* enzovoorts, zoals bij de vorige dag gezegd is.

Het is niet duidelijk wat er in deze rubriek met *commendationes* wordt bedoeld. *Verba mea* (psalm 5) is het incipit van de eerste psalm van de metten voor de overledenen. Als met een incipit naar een deel van het officie wordt verwezen, dan is het gebruikelijk dat het incipit van het eerste gezang wordt vermeld. Bij een verwijzing naar de metten voor de overledenen zou dat de antifoon *Dirige Domine* moeten zijn.²⁷⁵⁵ Bovendien wordt gezegd dat de dames eerst van hun koor afdalen. In Thorn worden de metten echter nagenoeg altijd gezongen op het koor van de dames en ook de vigiliën op de vorige dag zijn op dat koor gevierd, zoals hiervoor besproken is. Het is dus onwaarschijnlijk dat met *Verba mea* wordt verwezen naar de metten voor de overledenen.

Als niet wordt verwezen naar de metten voor de overledenen, wat kan er dan bedoeld zijn met *commendationes*? De rubriek verwijst naar de vorige dag. Daar wordt met *commendationes* het bezoek aan de graven in de abdijkerk bedoeld met daarbij onder andere het een aantal malen herhalen van de psalmen *Miserere* en *De profundis* maar de psalm *Verba mea* wordt daarbij niet genoemd. Ook blijkt niet uit bovenstaande rubriek dat de graven in de kerk bezocht worden met daarbij herhalingen van *Verba mea* en de andere niet gespecificeerde gebeden. Bovendien is een bezoek aan de graven op dit moment niet waarschijnlijk omdat dat later op de dag plaatsvindt (zie hierna). Met *commendationes* in bovenstaande rubriek wordt dus niet een bezoek aan alle graven bedoeld zoals dat op de vorige dag heeft plaatsgevonden.

Wat overblijft is de mogelijkheid dat er een toevoeging aan de metten plaatsvindt die ook van andere plaatsen bekend is en die bestaat uit een aantal gebeden voor de overledenen.²⁷⁵⁶ De intentie van die gebeden zou dan kunnen verklaren waarom ze in Thorn niet worden gezegd op het koor van de dames maar in het midden van de kerk, temidden van de graven die daar liggen.

De commendatio, de kleine getijden en de mis voor de overledenen

Na de prime lezen de dames op hun koor de *commendatio*, namelijk *In exitu Israel* [ps. 113] en de psalmen die daarop volgen tot aan *Ad Dominum cum tribularer* [ps. 119]. Zodra de dames deze reeks psalmen gelezen hebben, laat een van de dames (*una*

²⁷⁵³ Zie § 3.2.4.3.

²⁷⁵⁴ Over de kapittelmis zie § 3.2.4.2.

²⁷⁵⁵ Cf. bijvoorbeeld LO Barking, 329.

²⁷⁵⁶ Cf. Bärsch (2004), 190.

domicellarum) de grote klok drie maal slaan en vervolgens laten de luidsters alle klokken luiden tot aan het epistel in de mis. Tijdens dit klokgelui zingen de dames eerst de terts, de sext en de noon. Daarna dalen ze af naar het midden van de kerk en daar zingen ze de kapittelmis voor de overledenen. Ondertussen gaat het klokgelui door tot aan het epistel.

Met de aanduiding aan het begin van de rubriek wordt de reeks psalmen uit de *commendatio animae maior* bedoeld.²⁷⁵⁷ Uit ordinarii blijkt dat de commendatio niet overal op dezelfde plaats in de getijden wordt gevierd maar onmiddellijk na de prime is één van de gebruikelijke plaatsen.²⁷⁵⁸ Na de commendatio volgt het sein voor het luiden van alle klokken. Het is opvallend dat een van de dames daartoe de drie slagen op de grote klok geeft. Dat wordt alleen vermeld bij deze mis en bij de mis op het jaargetijde van de heren van Kempelant. Als er maar één klok wordt geluid, dan is het gebruikelijk dat de koster dat doet of mogelijk een begijn. Het is niet duidelijk waarom de koster hier niet de drie slagen op de grote klok geeft en wel bij de vigiliën op de vorige dag en het is evenmin duidelijk waarom de koster van de parochiekerk hier niet deelneemt aan het luiden van de klokken en wel bij de vigiliën. Dat luiden duurt geruime tijd: het begint na de commendatio, houdt aan gedurende de kleine getijden en gaat door tot aan het epistel van de kapittelmis. Het is ook van elders bekend²⁷⁵⁹ en het geeft aan dat de mis voor de overledenen naast de vigiliën een hoogtepunt is in de viering van Allerzielen.²⁷⁶⁰

Het proprium van de mis voor de overledenen vermeldt *Officia Propria* slechts gedeeltelijk. De introitus wordt niet vermeld maar dat is waarschijnlijk *Requiem aeternam*.²⁷⁶¹ De graduale is *Si ambulem*, de tractus *Sicut cervus* en het offertorium *Domine Jesu Christe*. Deze gezangen worden ook in ordinarii genoemd.²⁷⁶² Het vers bij het offertorium is echter niet het gebruikelijke *Hostias et preces* maar *Redemptor animarum*. Dat is in geen van de geraadpleegde ordinarii aangetroffen.²⁷⁶³

Tijdens de mis wordt er geofferd voor de kelk (*ad calicem*) met de aangereikte kaarsen die daarbij horen (*cum candelis oblati inhaerentibus*). De *vicarii* moeten voor die kaarsen zorgen en tijdens het graduale worden ze aan de dames uitgedeeld door de diaken.

De rubriek begint met de vermelding dat er tijdens de mis wordt geofferd *ad calicem*. Dat is ook op een aantal andere feestdagen gebruikelijk en het betekent waarschijnlijk dat de offergaven zijn bestemd voor de officiant of voor de officiant en zijn assistenten gezamenlijk.²⁷⁶⁴ Vervolgens is er sprake van kaarsen die ter beschikking zijn gesteld door de *vicarii*, die door de diaken worden uitgedeeld aan de dames terwijl ze het graduale zingen en die door de dames worden megedragen als ze gaan offeren.

²⁷⁵⁷ Deze reeks wordt gespecificeerd in § 4.13.1.1, noot 2687. Een commendatio met deze reeks psalmen wordt ook gezongen in de Mariakerk in Utrecht (LO Utrecht-Maria, 175).

²⁷⁵⁸ Bärsch (2004), 193. Op die plaats staat ze bijvoorbeeld ook in LO Prémontré, 101.

²⁷⁵⁹ LO Barking, 330; LO Tongeren, 548.

²⁷⁶⁰ De betekenis van het klokgelui terwijl er ondertussen gebeden wordt, is besproken bij de vigiliën. Zie § 4.13.2.3.

²⁷⁶¹ Cf. Bärsch (2004), 230.

²⁷⁶² Cf. Bärsch (2004), 232-235.

²⁷⁶³ Ook wordt het niet vermeld in Cantus en in Bärsch (2004).

²⁷⁶⁴ Over het offeren zie §3.5.4.

Het is opmerkelijk dat de kaarsen niet voor rekening zijn van de abdijskerk of van de kanunniken maar van de *vicarii*, de plaatsvervangers van de kanunniken. Daarvoor moet wel een bepaalde reden zijn geweest maar het ontbreekt aan gegevens om die te achterhalen. De toevoeging *cum candelis oblati inhaerentibus* komt in *Officia Propria* alleen voor bij het offeren tijdens de mis op Allerzielen en er valt niet met zekerheid uit af te leiden of de kaarsen geofferd worden dan wel alleen dienen ter begeleiding van het offeren maar een kaars als offergave is niet geheel onbekend.²⁷⁶⁵

Een soortgelijk gebruik van kaarsen tijdens de mis van Allerzielen is in de geraadpleegde ordinarii alleen aangetroffen voor de collegiale kerk van Petrus en Paulus in Anderlecht. Daar worden het graduale *Si ambulem* en de tractus *Sicut cervus* op een feestelijke wijze gezongen met solisten voor alle verzen. Daarna gaat men met in de hand een brandende kaars en met de offergaven naar de offerplaats en dan offert ieder in hiërarchische volgorde.²⁷⁶⁶ De kaarsen worden in de ordinarius van Anderlecht pas vermeld na de rubriek over het graduale en de tractus maar aangenomen mag worden dat men die gezangen evenals in Thorn uitvoert met een brandende kaars in de hand.

Zowel het graduale als de tractus zijn gebeden die zich rechtstreeks richten tot de Heer en die uiting geven aan het vertrouwen op zijn hulp en het verlangen naar het zien van zijn aanschijn.²⁷⁶⁷ Ze worden weliswaar gezamenlijk gezongen maar in allebei staat het hoofdwerkwoord in de eerste persoon. Daardoor zijn het gebeden van een individu en niet van een groep. Daarmee parallel gaat het gegeven dat ieder tijdens het zingen een kaars draagt, waardoor het persoonlijke karakter van de gebeden visueel wordt geconcretiseerd en versterkt.

²⁷⁶⁵ Enkele voorbeelden staan in Jungmann II (1958), 17-25; M. v.d. Drift, 'Offergang', in LitWb II, 1937-1940; Vincent (2004), 337-341. Zie ook LO Barking, 355 voor het offeren van een kaars bij de wijding van een non. Cf. Jungmann II, 17, noot 61.

²⁷⁶⁶ "Epistola finita, vicarius incipit graduale, scilicet *Si ambulem*, et chorus cantat ulterius in dextro latere, et duo scolares cantant versum ante lectrinam, scilicet *Virga tua*, et duo vicarii cantant tractum, scilicet *Sicut cervus desiderat*, et duo capellani cantant versum, scilicet *Sitivit anima mea*, et tres canonici cantant ultimum versum, scilicet *Fuerunt michi lacrimae*. Et postea decanus et canonici, capellani et vicarii vadunt ad offertorium cum candela accensa et cum oblationibus, et offerunt unusquisque secundum ordinem suum" (LO Leuven/Anderlecht, 261 en 263).

²⁷⁶⁷ De tekst van het graduale luidt: *Si ambulem in medio umbrae mortis, non timebo mala: quoniam tu mecum es, Domine. VI. Virga tua, et baculus tuus, ipsa me consolata sunt* (Als ik midden in de duisternis van de dood ronddool, dan zal ik niet bang zijn voor onheil omdat u met mij bent, Heer. Uw stok en uw staf hebben mij bemoedigd) (Ps. 23,4). De tekst van de tractus is als volgt. *Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus. VI. Sitivit anima mea ad Deum vivum. Quando veniam et apparebo ante faciem Dei mei? VI. Fuerunt mihi lacrimae meae panes die ac nocte, dum dicitur mihi per singulos dies: Ubi est Deus? (Zoals een hert verlangt naar de waterbronnen, zo verlangt mijn ziel naar u, God. Mijn ziel heeft hartstochtelijk verlangd naar de levende God. Wanneer zal ik voor het aangezicht verschijnen van mijn God? Mijn tranen zijn dag en nacht mijn brood geworden want elke dag zegt men tegen mij: Waar is uw God?) (Ps. 41, 2-4). Deze teksten staan niet in *Officia Propria*. Ze zijn overgenomen uit het Graduale Romanum.*

In het kader van de mis voor de overledenen gelden deze twee gezangen als gebeden voor de gelovigen in het vagevuur en omdat brandende kaarsen in de middeleeuwen gelden als een niet-verbaal gebed voor de zielen in het vagevuur,²⁷⁶⁸ kan het offeren van de brandende kaarsen gezien worden als een niet-verbale voortzetting van die gebeden.

Onder het epistel van de kapittelmis komt de priester die de hoogmis zal celebreren naar beneden en hij leest de hoogmis van Eustachius bij het Georgiusaltaar.

Opnieuw blijkt de bijzondere verering van Eustachius doordat de hoogmis van zijn feest wordt gevierd. Dat gebeurt echter op een merkwaardige manier. Al tijdens het epistel van de kapittelmis komt de celebrant van de hoogmis naar het Georgiusaltaar. Daarom moet aangenomen worden dat hij daar niet zal wachten tot de kapittelmis is afgelopen maar dat hij met de hoogmis zal beginnen zodra hij goed en wel bij dat altaar is aangekomen. Dat heeft tot gevolg dat de hoogmis aan het Georgiusaltaar wordt gelezen terwijl de kapittelmis door de dames wordt gezongen in het midden van de kerk en terwijl de officiant van die mis en zijn assistenten zich bevinden bij het hoogaltaar. Bovendien is het uitzonderlijk dat de hoogmis wordt opgedragen bij het Georgiusaltaar en niet bij het hoogaltaar. Dat gebeurt in Thorn op geen enkel ander feest.

*Bezoek aan de tombe, processie rond het kerkhof
en bezoek aan de graven in de kerk*

Na afloop van de mis bestijgen de dames het hoogkoor terwijl ze het responsorium *Libera me Domine* zingen en ze lopen door tot aan de tombe van Herswindis.²⁷⁶⁹ Onder-tussen heeft de officiant zijn kazuifel vervangen door een koorkap en hebben de diaken en de subdiaken hun tunica uitgedaan. Ze staan achter de tombe, samen met de koster, die wijwater bij zich heeft en twee leerlingen die een brandende kaars dragen. Nadat het responsorium is beëindigd, lezen de officiant en de dames de psalmen *Miserere* en *De Profundis* en tot slot volgt de oratie *Fidelium Deus omnium conditor*.

Het responsorium dat de dames zingen terwijl ze het hoogkoor opgaan, is ontleend aan de metten voor de overledenen. De psalmen die daarna bij de tombe worden gebeden, zijn zeer gebruikelijk bij een herdenking als deze en de oratie wordt vaak vermeld als slot van de gebeden voor de overledenen.²⁷⁷⁰

Achter de tombe staan, zoals gezegd, de officiant, zijn assistenten, de koster en twee leerlingen met een brandende kaars. Aangenomen mag worden dat de dames zich opstellen aan de flanken van de tombe.²⁷⁷¹ Zo vormt zich als het ware een kring rond de tombe waardoor de overledene zo dicht mogelijk wordt benaderd. Daardoor

²⁷⁶⁸ Bärsch (2004), 164.

²⁷⁶⁹ Een paar in deze rubriek vermelde details staan in *Officia Propria* niet bij Allerzielen maar wel bij het bezoek van de tombe op het jaargetijde van Herwindis en Anfridus dat op gelijke wijze plaatsvindt. Zie § 4.13.2.5.

²⁷⁷⁰ Cf. Bärsch (2004), 172, 188 en 214.

²⁷⁷¹ In het damessticht Essen wordt de tombe van de stichter bezocht bij de viering van zijn jaargetijde maar niet op Allerzielen (LO Essen 104 en 239). Die tombe ligt echter niet op het hoogkoor zoals in Thorn.

en door het gezamenlijk gebed dat tijdens deze opstelling plaatsvindt, krijgt het ritueel een besloten, bijna intiem karakter en is het volledig gericht op de tombe van Herswindis, die wordt beschouwd als de stichteres van de abdij.

Na de slotoratie is er een processie rond het kerkhof.²⁷⁷² Onderweg sprenkelt de officiant overal wijwater en men zingt tijdens de processie de responsoria *In paradisum deducant vos angeli*, *Rogamus te Domine Deus noster* en *Deus aeterne in cuius humana conditio*. De processie rond het kerkhof kan gezien worden als een bedetocht voor degenen die daar begraven liggen.²⁷⁷³ Daarmee beperkt en concreetiseert deze processie degenen voor wie de gebeden zijn bedoeld: niet alle overledenen maar de overleden leden van de *familia*.

Er kan onderscheid gemaakt worden tussen processies die over een kerkhof gaan en processies die om het kerkhof heen trekken.²⁷⁷⁴ De processie in Thorn gaat rond de parochiekerk die tegen het kerkhof aanligt en hoort daarmee tot het tweede type. De betekenis van deze *circuitus* is, dat er rondom het kerkhof als het ware een schutswal wordt opgetrokken tegen de bedreiging van de duivel.²⁷⁷⁵ In Thorn gebeurt dat bovendien door het sprenkelen met wijwater en *Officia Propria* benadrukt dat door te zeggen dat de officiant onderweg niet alleen bij of op de graven maar overal met wijwater sprenkelt (*sacerdos eundo aspergit ubique aquam benedictam*).

Op Allerzielendag is er in veel plaatsen een processie naar het kerkhof maar in de geraadpleegde ordinarii verschillen de momenten waarop de processie wordt gehouden. In Thorn vindt die plaats na de mis, zoals ook uit andere plaatsen bekend is.²⁷⁷⁶ Gebruikelijke gezangen tijdens de processie zijn responsoria en psalmen uit het officie voor de overledenen.²⁷⁷⁷ Ook de responsoria *Rogamus te* en *Deus aeterne* die in Thorn tijdens de processie worden gezongen, zijn uit dat officie afkomstig. De tekst van *In paradisum* komt grotendeels overeen met die van de gelijknamige antifoon uit de mis voor de overledenen maar *Officia Propria* noemt het een responsorium en heeft het aangepast voor Allerzielen door alle enkelvoudens consequent te vervangen door een meervoud (*In paradisum deducant vos angeli* in plaats van *te angeli*, et cetera). In het officie voor de overledenen komt deze antifoon niet voor en ook in de geraadpleegde ordinarii wordt hij niet vermeld.

Wanneer men op het einde van de processie de Lambertuskapel binnengekomen is en de responsoria beëindigd zijn, leest de officiant *Miserere*, *De profundis*, vervolgens *Lauda anima* (ps. 146) en de oratie *Fidelium*. Daarna bezoekt men weer de graven in de abdijkerk. Dat bezoek vindt grotendeels op dezelfde wijze plaats als op de vorige dag maar er zijn een paar verschillen. Het symbolum Athanasianum dat de vorige dag aan het begin van het ritueel werd gebeden, wordt nu niet vernoemd en in plaats van twee groepen worden er nu drie gevormd die onder leiding staan van de officiant en zijn assistenten. De eerste groep bestaat uit de officiant, de decanes en enkele andere dames. Deze groep blijft in de buurt van de Lambertuskapel. Een

²⁷⁷² Voor een beschrijving van de route zie § 3.3.5.

²⁷⁷³ Bärsch (2004), 197.

²⁷⁷⁴ Bärsch (2004), 206.

²⁷⁷⁵ Bärsch (2004), 207.

²⁷⁷⁶ LO Maastricht-OLV, 230; LO Tongeren, 548.

²⁷⁷⁷ Bärsch (2004), 213.

tweede groep wordt gevormd door de diaken en enkele dames. Die gaat naar het midden van de kerk. De subdiaken vormt met enkele dames de derde groep en die gaat naar de *antiqua schola*. Op deze wijze vormt men op dezelfde wijze als de vorige dag aan het begin van het ritueel een diagonaal in de ruimte van waaruit alle graven worden bezocht.

Ook in andere plaatsen bezoekt men behalve het kerkhof ook graven in de kerk of bij de kapittelzaal.²⁷⁷⁸ Dat bezoek is dan als een statie opgenomen in de processie. Bärsch noemt een aantal plaatsen waar meerdere staties worden gehouden maar die worden niet nader gespecificeerd.²⁷⁷⁹ In enkele ordinarii wordt er een statie genoemd bij een of meer graven.²⁷⁸⁰ Ook wordt melding gemaakt van een *commendatio* in het midden van de kerk²⁷⁸¹ of van vigiliën die op die plaats gebeden worden.²⁷⁸² Men bevindt zich in die gevallen in feite te midden van de graven in de kerk. Een vermelding dat alle graven worden bezocht en dat er bij elk graf afzonderlijk gebeden wordt, is echter in de ordinarii niet aangetroffen. In Thorn sluit het bezoek aan de graven in de abdijkerk weliswaar aan op de processie maar het is daarin niet opgenomen. Het is een zelfstandig ritueel met een eigen vormgeving dat in geen van de geraadpleegde ordinarii is aangetroffen en dat dus, voor zover kon worden nagegaan, uniek is.

Met het bezoek aan de graven eindigt de ochtendviering van Allerzielen. Na de middag worden de eerste vespers van Hubertus gevierd. Het feest van Hubertus (3 november) hoort in Thorn tot de feesten met een lage feestgraad.²⁷⁸³ Onder de titel *In festo sancti Huberti* vermeldt *Officia Propria* slechts dat er te zijner ere een responsorium, versikel en oratie worden gezongen tijdens een statie bij het Nicolaasaltaar, dat tevens aan hem is toegewijd. Deze statie wordt gehouden op het einde van de eerste vespers, dat wil zeggen op 2 november, de dag waarop Allerzielen en het feest van Eustachius worden gevierd.²⁷⁸⁴

²⁷⁷⁸ De kapittelzaal is in de hoge middeleeuwen een geliefde begraafplaats (Bärsch (2004), 210.

²⁷⁷⁹ Bärsch (2004), 210, noot 444 en 445.

²⁷⁸⁰ LO Keulen-Dom, 224; LO Tongeren, 549; Bärsch (2004), 209, noot 441.

²⁷⁸¹ LO Tongeren, 548.

²⁷⁸² LO Maastricht-OLV, 229

²⁷⁸³ Zie § 4.12.7.

²⁷⁸⁴ Hubertus was bisschop van Maastricht van ca. 706 tot 727. Sinds de elfde eeuw is de legende bekend waarin wordt verteld dat aan Hubertus een hert verscheen met een crucifix tussen zijn gewei. Deze gebeurtenis is in zijn hagiografie ingevoegd en ze is waarschijnlijk afkomstig uit de legende van Eustachius wiens feest in de middeleeuwen meestal werd gevierd op 2 november (zie § 4.13.2.3). Men neemt aan dat de ontlening van de legende is veroorzaakt door een gedeeltelijk samenvallen van de feesten van deze twee heiligen: de eerste vespers van Hubertus worden gevierd op 2 november, de feestdag van Eustachius.

Over Hubertus zie Grotefend, s.v. *Hubertus*; De la Haye (1985), 73-79; Friedrich Wilhelm Bautz, 'Hubertus', in: BBKL II (1990), kolom 1108-1109; <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/323> (gezien 23 september 2013); ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienH/Hubertus_von_Luettich.html (gezien 23 september 2013). Over Hubertus in de iconografie zie Timmers (1947), 931-932, nr. 2109; Hall (1992), 149; F. Werner, 'Hubert von Lüttich', in LCI VI, kolom 547-552.

Tenslotte wordt op Allerzielen rond vijf uur het Eustachiusritueel in zijn geheel herhaald, zoals bij de behandeling van de vigilie van Allerzielen al is gezegd. Ook op de volgende dag, de feestdag van Hubertus, wordt om vijf uur het Eustachiusritueel herhaald.

4.13.2.5 De jaargetijden in Officia Propria

Het jaargetijde van Anfridus en Herswindis

Officia Propria, fol. 159-162

Onder de titel *In Festo Philippi et Iacobi* staan in *Officia Propria* enkele rubrieken die de viering van een jaargetijde behandelen dat, zoals uit de titel blijkt, wordt gevierd op de feestdag van Philippus en Jacobus. Die wordt in de middeleeuwen gevierd op 1 mei. Over de viering van de feestdag van deze twee apostelen of een eventuele commemoratie ervan doet *Officia Propria* echter geen mededelingen en verder is het opmerkelijk dat niet wordt vermeld om welk jaargetijde het gaat.

De rubrieken vermelden onder andere een ritueel rond de graftombe van Herswindis. In de oratie bij dat ritueel wordt niet alleen Herswindis genoemd maar ook Anfridus en wel in de omgekeerde volgorde: eerst Anfridus en daarna Herswindis. Er is discussie over de vraag wie de abdij van Thorn gesticht heeft: Anfridus, Herswindis of allebei.²⁷⁸⁵ In dit verband kan het resultaat van die discussie buiten beschouwing blijven omdat het hier gaat over de vraag wie – al of niet conform de historische feiten – ten tijde van *Officia Propria* wordt of worden beschouwd als de stichter of stichters van de abdij.

Het enige houvast dat *Officia Propria* geeft voor het beantwoorden van die vraag is de tekst van de bedoelde oratie. Die luidt: *Presta, quaesumus, omnipotens Deus, ut anima famuli tui Anfridi et anima famulae tuae Herswindis, qui de tuis donis in hoc loco quotidiana pervigili cura nomini tuo praeparaverunt obsequia, perpetua cum sanctis tuis fruantur laetitia*. Het tekstgedeelte waar het in dit verband om gaat is: *anima famuli tui Anfridi et anima famulae tuae Herswindis, qui de tuis donis in hoc loco quotidiana pervigili cura nomini tuo praeparaverunt obsequia*. Daarin staat dat Anfridus en Herswindis de eredienst in deze plaats hebben mogelijk gemaakt. Vrij geparafraseerd betekent dat: Anfridus en Herswindis hebben samen deze abdij gesticht. Verderop komt een ander fragment uit *Officia Propria* aan de orde, waarin dit jaargetijde eveneens wordt vermeld maar voorlopig kan de conclusie getrokken worden dat het hier gaat om een jaargetijde voor Anfridus en Herswindis gezamenlijk, als stichters van de abdij.

De viering van het jaargetijde begint op de feestdag van Philippus en Jacobus met de vigiliën. Die worden op nagenoeg dezelfde wijze gevierd als de vigiliën van Allerzielen. Het verschil is alleen dat de dames de vigiliën van Allerzielen zingen op hun eigen koor maar die van dit jaargetijde in het midden van de kerk. Wellicht is dat om daarmee tijdens de viering dichterbij de tombe van Herswindis te zijn.

²⁷⁸⁵ Zie § 2.2.4.

Op de volgende dag (2 mei) viert de westerse kerk de feestdag van de kerkvader Athanasius.²⁷⁸⁶ *Officia Propria* noemt zijn feestdag niet maar vermeldt dat de dames, nadat ze op hun koor de prime en de terts hebben gezongen, naar het midden van de kerk komen om de kapittelmis te zingen. Deze misviering is nagenoeg gelijk aan die op Allerzielen: alle klokken luiden tot aan het epistel, de dames zingen de kapittelmis in het midden van de kerk en de tombe staat in het centrum van de aandacht. Het voornaamste verschil is dat – in tegenstelling tot Allerzielen – ook de koster van de parochiekerk de klok luidt. Over de inhoud van deze mis doet *Officia Propria* geen mededelingen maar het is ongetwijfeld de *missa defunctorum*, zoals op Allerzielen en waarschijnlijk is de kleur van de paramenten zwart, zoals op het jaargetijde van de heren van Kempelant, waar dat expliciet wordt vermeld.²⁷⁸⁷

Na de mis bezoeken de dames de tombe van Herswindis op dezelfde wijze en met hetzelfde responsorium en dezelfde gebeden als op Allerzielen. Alleen de slotoratie is op dit jaargetijde een andere, namelijk de oratie *Presta, quaesumus, omnipotens Deus, ut anima famuli tui Anfridi et anima famulae tuae Herswindis*, die hierboven is besproken.

De herhaling van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis

De rubriek voor de viering van Kruisvinding (3 mei) is kort en bondig. Er is een statie bij het Kruisaltaar. Bij die statie wordt het responsorium *Per Crucem tuam* gezongen. Daarna volgen het versikel *Hoc signum Crucis* met het respons *Dum Dominus* en tenslotte de oratie *Deus qui in praeclara*.²⁷⁸⁸ Daarmee hoort het feest van Kruisvinding tot de grote groep feesten waarvoor *Officia Propria* alleen vermeldt dat er een statie is op het einde van de eerste vespers.²⁷⁸⁹

De rubrieken die daarna volgen hebben betrekking op een volledige herhaling van de viering van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis. Die viering begint met de vigiliën van dat jaargetijde daags voor 3 mei (de datum van Kruisvinding), dus op 2 mei. De eerste vespers van het feest van Kruisvinding worden, zoals gezegd, eveneens gevierd op 2 mei. De vigiliën van het jaargetijde beginnen evenals op 1 mei na het middagmaal om één uur. De eerste vespers van Kruisvinding beginnen om drie uur want dat is het tijdstip waarop de vespers in Thorn aanvangen in de zomertijd, de periode waarin het feest van Kruisvinding valt.²⁷⁹⁰ De volgorde is dus: vigiliën van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis om één uur en de eerste vespers van Kruisvinding om drie uur. Hier vindt dus een zelfde omkering plaats van de reguliere volgorde van de getijden als op de vigilie van Allerzielen.²⁷⁹¹

Op de volgende dag (3 mei) wordt de viering voortgezet met een *missa pro defunctis* en een bezoek aan de tombe van Herswindis op precies dezelfde wijze als op de vorige dag. Dat impliceert dat ook op 3 mei de oratie wordt gebeden op grond

²⁷⁸⁶ Grotefend, s.v. Athanasius; ÖHLex: http://www.heiligenlexikon.de/Bio-graphienA/Athanasios_von_Alexandria.html (gezien op 20 september 2013).

²⁷⁸⁷ Zie § 4.13.2.5.

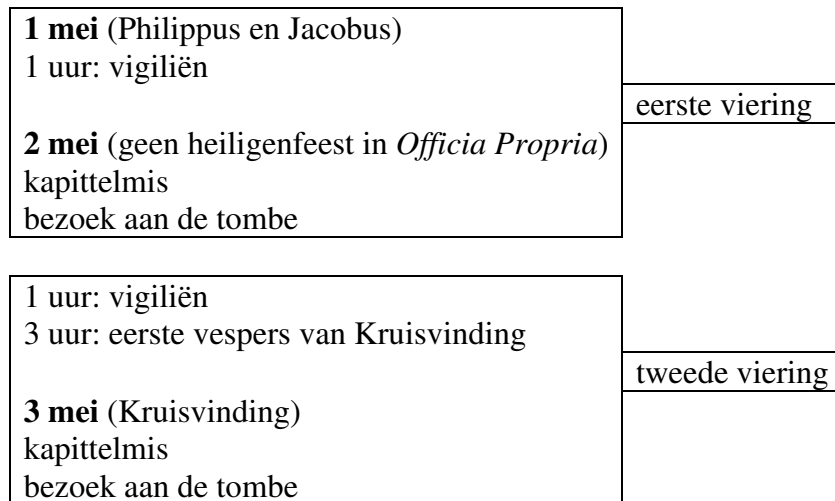
²⁷⁸⁸ Over de Kruisverering in het algemeen en het feest van Kruisvinding in het bijzonder zie Van Tongeren (2000).

²⁷⁸⁹ Zie § 4.12.7.

²⁷⁹⁰ Zie § 3.2.4.3.

²⁷⁹¹ Zie § 4.13.2.3.

waarvan hierboven is geconcludeerd dat het gaat om een jaargetijde voor Anfridus en Herswindis gezamenlijk. Dat jaargetijde wordt dus twee maal op dezelfde wijze gevierd met vigiliën, kapittelmis en bezoek aan de tombe. Het verschil is alleen dat de vigiliën van de tweede viering worden gevolgd door de eerste vespers van Kruisvinding. Het verloop van de twee vieringen is samengevat in Schema 33. Zoals dat schema laat zien, vallen de kapittelmis en bezoek aan de tombe van de eerste viering, de vigiliën van de tweede viering en de eerste vespers van Kruisvinding op dezelfde dag (2 mei).

Schema 33: Overzicht van de vieringen van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis

Hoewel dit jaargetijde zo op een bijzondere en – voor zover kon worden nagegaan – op een unieke wijze wordt gevierd, volgt daar niet uit dat dit jaargetijde geldt als een hoogtijdag, zoals Jongbloed stelt: “het [i.e. *Officia Propria*] stelt de twee missen voor de nagedachtenissen van *Anfredus & Herswindis* op één lijn met algemeen-kerkelijke of specifiek Thornse hoogtijdagen [...]”.²⁷⁹²

De aanleiding voor zijn opmerking is een rubriek uit *Officia Propria* waarin wordt bepaald op welke feestdagen de rector van het Johannesaltaar diaken moet zijn en de rector van het Catharina-altaar subdiaken.²⁷⁹³ In de reeks daarin genoemde feestdagen staan inderdaad een aantal hoogtijdagen en ook het jaargetijde van Anfridus en Herswindis²⁷⁹⁴ maar uit die rubriek blijkt op geen enkele wijze dat dit jaargetijde dezelfde feestgraad zou hebben als de andere genoemde feesten. Dat is in feite ook

²⁷⁹² Jongbloed (2009), 35.

²⁷⁹³ *Et rector sancti Ioannis debet esse diaconus in omnibus festis Mariae, ipso Paschae, Pentecostes, Nativitatis Christi, Omnium Sanctorum, Palmarum, Dedicationis monasterii, Nativitatis Ioannis Baptistae, Feria Quinta hebdomadae sanctae et Sabbato sequente, Lamberti, Circuncisionis, Epiphaniae, in Missa Defunctorum de Kempelant, in duabus Missis Anniversarii Anfredi et Herswindis. Rector altaris sanctae Catharinae in his praedictis festis quando scilicet rector sancti Ioannis debet esse diaconus, debet esse subdiaconus (Officia Propria, fol. 213; de onderstreping is toegevoegd).*

²⁷⁹⁴ In de oratie staat *Anfridi* maar in de rubriek op fol. 213 *Anfredi*. In de bespreking wordt de spelling *Anfridus* gevolgd.

niet het geval omdat bij dit jaargetijde de kenmerken ontbreken die karakteristiek zijn voor hoogtijdagen.²⁷⁹⁵

Hierboven is op basis van de inhoud van de oratie geconcludeerd dat er sprake is van een jaargetijde voor Anfridus en Herswindis gezamenlijk. Vervolgens is vastgesteld dat dat jaargetijde twee maal op precies dezelfde wijze wordt gevierd en daaruit is geconcludeerd dat het in allebei de gevallen een gezamenlijk jaargetijde betreft. Is die conclusie in overeenstemming met de rubriek die aan de orde is gesteld in de vorige alinea?²⁷⁹⁶

Over deze rubriek zegt Jongbloed verder: “Ik interpreteer de passage *in duabus missis Anniversarii Anfredi et Herswindis* aldus, dat op beider sterfdagen een gedachtenismis werd opgedragen”.²⁷⁹⁷ Hij spreekt van “beider sterfdagen”. Dat zou dan betekenen: de sterfdag van Herswindis en die van Anfridus. De sterfdag van Herswindis is – voor zover kon worden nagegaan – niet bekend. De sterfdag van Anfridus is waarschijnlijk 3 mei.²⁷⁹⁸ Mogelijk zou dat kunnen verklaren waarom de viering van het jaargetijde op die dag wordt herhaald maar er volgt niet uit dat op 3 mei een jaargetijde zou zijn gevierd voor alleen Anfridus.

Bovendien heeft de hierboven geciteerde passage betrekking op slechts één jaargetijde (er staat *Anniversarii* en niet *Anniversariorum*) dat met twee missen wordt gevierd. Dat betekent dat het jaargetijde twee maal wordt gevierd. Dat alleen twee missen worden genoemd en niet ook twee vigiliën, wordt veroorzaakt door de inhoud van de rubriek waaraan die passage is ontleend: die rubriek gaat over assistentie die alleen de mis betreft en niet de vigiliën. Dat betekent dat de besproken rubriek de eerder getrokken conclusie bevestigt: er is voor Anfridus en Herswindis een gezamenlijk jaargetijde dat twee maal op gelijke wijze wordt gevierd.

Het jaargetijde van de heren van Kempelant

Officia Propria, fol. 367-368

Onder de titel *In vigilia Perpetuae et Felicitatis* staan in *Officia Propria* enkele rubrieken die de viering van het jaargetijde van de heren van Kempelant behandelen. Dat jaargetijde wordt met name genoemd maar er wordt niets gezegd over het feest van Perpetua en Felicitas, twee heiligen uit het begin van de derde eeuw waarvan de feestdag valt op 7 maart. Op 6 maart, de dag ervoor (*in vigilia*), worden de vigiliën van het jaargetijde van de heren van Kempelant gevierd.

Om één uur luidt de klok als oproep voor de vigiliën die de dames zingen op hun eigen koor. Na drie klokslagen laten de klokkenluidsters alle klokken klinken tot aan *Parce mihi Domine* [de eerste lezing van de eerste nocturn]. Tevoren heeft de koster midden in de kerk een katafalk geplaatst en die heeft hij bedekt met een goudkleurig kleed dat in de relikwieënkamer wordt bewaard. Op de vier hoeken van de katafalk heeft hij vier kaarsen gezet, die hij tijdens de vigiliën aansteekt.

²⁷⁹⁵ Over de kenmerken van de hoogtijdagen zie § 3.4.7.

²⁷⁹⁶ Zie noot 2793 voor de volledige tekst van die rubriek.

²⁷⁹⁷ Jongbloed (2009), 62, noot 153.

²⁷⁹⁸ Kronenburg (1916), 149-150; Tonnaer (1997), 64.

Deze gang van zaken vertoont dezelfde karakteristieken als die bij de vigiliën op Allerzielen en het twee keer gevierde jaargetijde van Anfridus en Herswindis: om één uur wordt met drie klokslagen opgeroepen tot de vigiliën, daarna luiden alle klokken tot aan de eerste lezing, de katafalk is met een kleed bedekt en er branden vier kaarsen bij. Uiterlijk is de viering dan ook op alle vier de dagen hetzelfde.

Maar er zijn ook verschillen. Op Allerzielen en bij het jaargetijde van Anfridus en Herswindis wordt de aandacht gevestigd op de tombe van Herswindis op het hoogkoor en bij het jaargetijde van de heren van Kempelant op de katafalk in het midden van de abdijkerk. Maar dat is niet alleen een verschil van positie in de liturgische ruimte. De aanwezigheid van de tombe is permanent maar de katafalk is slechts geplaatst ter gelegenheid van het jaargetijde van de heren van Kempelant. Bovendien is Herswindis feitelijk aanwezig in die zin, dat haar stoffelijke resten bewaard worden in de tombe. De aanwezigheid van de heren van Kempelant is echter niet feitelijk: ze wordt symbolisch gerepresenteerd door de katafalk. Dergelijke visualiseringen zijn ook uit andere bronnen bekend.²⁷⁹⁹ In Thorn is de katafalk bedekt met een daartoe speciaal bewaard kleed, dat niet zwart maar goudkleurig is. Die kleur is waarschijnlijk bedoeld om te benadrukken dat het aanzienlijke personen betreft, waardoor het kleed op symbolische wijze degenen die men met zijn gebeden herdenkt in zekere mate identificeert.²⁸⁰⁰ Verder zegt *Officia Propria* niet wie op het jaargetijde van de heren van Kempelant om één uur de klok luidt en ook wordt niet vermeld dat de koster van de parochiekerk eveneens de klok luidt.

Op de volgende dag luidt een van de dames de grote klok na de prime en daar meteen op aansluitend laten de klokkenluidsters alle klokken luiden terwijl de dames op hun eigen koor de terts en de sext zingen. Daarna dalen ze af naar het midden van de kerk en daar zingen ze de kapittelmis. Ondertussen luiden de klokken door tot aan het epistel. Tijdens de mis wordt het koor geleid in zwarte paramenten en de officiant wordt geassisteerd door een diaken en een subdiaken.²⁸⁰¹

De gang van zaken is in hoofdlijnen dezelfde als die bij de kapittelmis op Allerzielen en op het jaargetijde van Anfridus en Herswindis. Omdat uitdrukkelijk wordt vermeld dat de koorleiders zwarte paramenten dragen, mag worden aangenomen dat de kleur van de paramenten van de officiant en zijn assistenten eveneens zwart is.²⁸⁰² In de rubrieken van de mis wordt niets gezegd over de katafalk. Het is daarom waarschijnlijk dat die niet meer is opgesteld, te meer omdat de dames de kapittelmis zingen in het midden van de kerk, dat wil zeggen op de plaats waar de vorige dag de katafalk heeft gestaan.

Hierboven is vastgesteld dat bij de vigiliën op dit jaargetijde de klok van de parochiekerk niet wordt geluid en ook bij de mis wordt die klok niet gebruikt. Dat is een opvallend verschil met het jaargetijde van Anfridus en Herswindis, waarop die klok

²⁷⁹⁹ LO Maastricht-OLV, 229; Bärsch (2004), 162. In het damessticht Essen werd op meerdere jaargetijden een katafalk geplaatst (LO Essen, 199).

²⁸⁰⁰ Cf. Bärsch (2004), 163.

²⁸⁰¹ Zie § 4.13.2.5, noot 2793.

²⁸⁰² Over het gebruik van liturgische kleuren zie § 3.5.4.

zowel bij de vigiliën als bij de mis wordt geluid. Waarschijnlijk mag daaruit geconcludeerd worden dat de viering van het jaargetijde van de heren van Kempelant een aangelegenheid is van uitsluitend het convent.

4.13.2.6 Stichtingen en schenkingen

Inleiding

Vanaf het midden van de dertiende eeuw worden nagelaten schenkingen, al of niet in de vorm van een testament, gebruikelijk als middel ter bevordering van het zielenheil van zichzelf en/of van anderen.²⁸⁰³ In de eeuwen daarvoor werd nalatenschap in beginsel geregeld door het gewoonterecht. Een schenking of een testament bood de kans om van die traditie af te wijken. Dat impliceerde een maatschappelijke erkenning van de individuele wilsbeschikking.²⁸⁰⁴ Met schenkingen en testamenten kon men op eigen initiatief allerlei zaken regelen, bijvoorbeeld de verdeling van de nalatenschap en, in het kader van de cultus van het zielenheil, ook zijn begrafenis, de plaats voor zijn graf en de zorg voor het zielenheil van zichzelf en/of van anderen.²⁸⁰⁵

In de inventaris van overgeleverde akten uit Thorn die is gepubliceerd door Habets en Flament, staan een aantal akten waarin stichtingen, schenkingen en testamenten zijn vastgelegd die zaken regelen die de bevordering van het eigen zielenheil en/of dat van anderen tot doel hebben.²⁸⁰⁶ Op basis van de gegevens in die akten wordt in deze paragraaf geprobeerd om een beeld te krijgen van de manier waarop men het zielenheil bevordert en de invloed die dat heeft op de cultus van het zielenheil in het algemeen en op de dagelijkse eredienst in de abdijkerk in het bijzonder. Voor deze vraagstelling is het van geen belang of een schenking per testament is geregeld of anderszins. Daarom wordt in het vervolg alleen de term ‘schenking’ gebruikt.

Altaarstichtingen

Een van de manieren om zijn zielenheil te verzekeren is het stichten van een altaar en er tevens voor te zorgen dat er een priester is om aan dat altaar missen te celebreren.²⁸⁰⁷ Er zijn ten tijde van *Officia Propria* in de abdijkerk behalve het hoofdaltaar nog zestien andere altaren.²⁸⁰⁸ Slechts van de volgende vier altaren zijn er gegevens overgeleverd over de persoon die het altaar heeft gesticht.

²⁸⁰³ Lauwers (1997), 355. Cf. Bärsch (2004), 140-141. Zie ook § 4.13.1.1.

Over het testament als middel ter bevordering van het zielenheil zie Lauwers (1997), 335-408. Over de literaire genres waarin in religieuze conventen gegevens werden vastgelegd ten behoeve van de liturgische dodenherdenkingen zie Huyghebaert (1972). Over het uitwisselen van memoria tussen vrouwenkloosters en damesstichten zie Signori (2008). Over het herdenken van overledenen in het damessticht Essen zie Schilp (2008). Over het testament van de Thornse kanunnik Tilman van Weert als een voorbeeld van de zorg voor het eigen zielenheil zie Kersken (2012).

²⁸⁰⁴ Lauwers (1997), 357.

²⁸⁰⁵ Lauwers (1997), 374.

²⁸⁰⁶ Habets I en Habets II, *passim*.

²⁸⁰⁷ Lauwers (1997), 381. Cf. Van Bueren (1999), [25].

²⁸⁰⁸ Zie § 3.3.2.

Het Lambertusaltaar is gesticht door Guda van Rennenberch (abdis van 1273 tot 1304).²⁸⁰⁹ Ter ere van Matthias en alle gelovige zielen is in 1337 een altaar gesticht door Margaretha van Petersheim (abdis van 1304 tot 1337).²⁸¹⁰ Dit altaar wordt in *Officia Propria* niet genoemd maar volgens Habets draagt het later de naam van Petrus en Paulus.²⁸¹¹ De zorg voor het zielenheil van anderen blijkt hier uit het gegeven dat het altaar tevens gesticht is ter ere van alle gelovige zielen. Dat Margaretha met het stichten van dit altaar ook haar eigen zielenheil beoogde, blijkt uit de vermelding dat ze vóór dat altaar begraven wenst te worden.²⁸¹² Het altaar van de Doornenkroon is gesticht door Mechtildis van Horne (abdis van 1397 tot 1446). Dit altaar is tevens toegewijd aan Michael, Gregorius en Dorothea. Bovendien heeft zij zoveel inkomsten ter beschikking gesteld, dat er twee kapelaans aan dat altaar verbonden kunnen worden.²⁸¹³ Het Drievuldigheidsaltaar is tevens toegewijd aan Maria Presentatie, Christophorus en Gangulphus en het is gesticht door Gertruydt van Sombreff (abdis van 1473 tot 1486). Zij heeft daarbij onder andere bepaald dat aan dit altaar dagelijks een mis moet worden gecelebreerd en bovendien een jaargetijde moet worden gehouden voor de zielenrust van haarzelf en die van Elisa van Buren, haar voorgangster als abdis.²⁸¹⁴

Drie van de vier genoemde altaren zijn toegewijd aan meerdere heiligen en in Thorn is het gebruikelijk dat op de feestdag van een heilige zijn of haar altaar wordt bezocht met een statie. Dat betekent dat dat altaar meerdere keren per jaar bezocht wordt om te bidden om de voorspraak van die heilige. De stichteres van het altaar heeft ongetwijfeld ook bedoeld dat een bezoek aan dat altaar ten goede zou komen aan haar zielenrust. Het toewijden van een altaar aan meerdere heiligen kan dan ook gezien worden als een middel om voor de bevordering van de eigen zielenrust de voorspraak van die heiligen in te schakelen. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat vrijwel alle altaren in de abdijkerk aan meerdere heiligen zijn toegewijd.²⁸¹⁵

Behalve de stichteres kunnen ook anderen hun zielenheil bevorderen door bij te dragen aan de continuïteit van de vieringen bij het altaar met een schenking voor het levensonderhoud van de kapelaan van dat altaar. Op deze wijze wordt de bediening van de altaren gewaarborgd en daardoor leveren deze schenkingen een belangrijke bijdrage aan de liturgische activiteiten in de abdijkerk. Het is opmerkelijk dat deze schenkingen voor de bedienaren van de altaren vaak afkomstig zijn van leken.²⁸¹⁶

²⁸⁰⁹ Habets I, akte nr. 201 van 13 maart 1348.

²⁸¹⁰ Habets I, akte nr. 172 van 26 oktober 1337 en akte nr. 175 van 19 maart 1338.

²⁸¹¹ Habets I, pag. 183.

²⁸¹² ... *ut dum divina disponente providentia nos mori contingerit, corpus nostrum ante idem altare ecclesiastice tradatur sepulture* (Habets I, akte nr. 172 van 26 oktober 1337).

²⁸¹³ Habets I, akte nr. 366 van 23 maart 1454.

²⁸¹⁴ Habets I, akte nr. 443 van 21 maart 1486 en akte nr. 551 van 5 december 1534.

²⁸¹⁵ Zie § 3.3.6 voor een overzicht.

²⁸¹⁶ Zie bijvoorbeeld Habets I, akte nr. 321 van 13 januari 1440, akte nr. 355 van 12 maart 1450, akte 445 van 14 januari 1488 (schenking door een begin), akte nr. 480 van 26 november 1498 en akte nr. 488 van 25 januari 1500.

De inhoud van de herdenkingen

In een aantal akten wordt niet alleen gespecificeerd waaruit de schenking bestaat maar evenzeer wat daar precies tegenover moet staan: het soort viering, de frequentie waarmee een viering in de loop van een jaar herhaald moet worden, waar ze moet plaatsvinden en het tijdstip waarop ze gehouden moet worden.

Een herdenking bestaat volgens Van Bueren meestal uit drie delen: de vigiliën, op de dag zelf een requiemmis en daarop aansluitend een korte dienst bij het graf.²⁸¹⁷ Een bezoek aan het graf komt bij de herdenking van een overledene in Thorn alleen voor op het jaargetijde van Anfridus en Herswindis: dan wordt er gebeden bij de tombe van Herswindis op het hoogkoor. Maar over het algemeen bestaan de herdenkingen uit de vigiliën en een mis of alleen een mis. Vaak wordt de viering echter aangeduid met jaargetijde of anniversarium. Het is niet altijd duidelijk welke viering men dan bedoelt. Over het algemeen is het duidelijk dat er een misviering mee wordt bedoeld maar enkele akten geven uitdrukkelijk aan dat er bij een jaargetijde behalve een mis ook de vigiliën worden gevierd. Het testament van Margareta van Kerpen, bijvoorbeeld, bevat een schenking voor het zingen van een anniversarium met vigiliën op haar sterfdag.²⁸¹⁸ Abdis Eva van Ysenborch bepaalt in haar testament dat haar jaargetijde gehouden moet worden met vigiliën van negen lessen²⁸¹⁹ en een gezongen mis.²⁸²⁰ Ook uit andere akten blijkt dat het daarin vermelde jaargetijde wordt gevierd met vigiliën en een mis.²⁸²¹

Twee akten maken melding van gebeden waarmee niet een mis of vigiliën worden bedoeld. In 1444 wordt een prebende gesticht voor een zesde kanunnik. Hij krijgt de verplichting dagelijks voor of na de prime een mis te celebreren aan het Lambertusaltaar. Na die mis moet hij voor het Lambertusaltaar de psalmen *Miserere mei Deus* en *De profundis* en de gebeden voor de overledenen zingen voor de ziel van de stichteres van dat altaar.²⁸²² De begijn Katharina Velten heeft een schenking gedaan aan de rector van het Catharina-altaar. Die moet daarvoor “alle dagen, na de vroegmis, voor het hoog koor in het Munster lezen het *de Profundis*, met de collecten daartoe behorende, voor de zaligheid der ziel van voormelde Katharina, die harer ouders, vrienden en verwanten”.²⁸²³

De aanduidingen in deze twee akten verschillen maar er is in allebei sprake van de in een commendatio gebruikelijke psalm *De profundis* en gebeden die daarbij horen. Waarschijnlijk wordt in allebei de akten dan ook een commendatio bedoeld. Dat in de ene akte de psalm *Miserere mei Deus* wordt genoemd en in de andere niet, is geen bezwaar tegen die veronderstelling omdat de inhoud van commendationes zeer

²⁸¹⁷ Van Bueren (1999), [60].

²⁸¹⁸ Habets I, akte nr. 392 van 31 december 1465.

²⁸¹⁹ Met “negens lessen” wordt aangegeven dat het metten betreft die bestaan uit drie nocturnen met elk drie lezingen.

²⁸²⁰ Habets I, akte nr. 539 van 20 april 1531.

²⁸²¹ Habets I, akte nr. 159 van 5 juni 1329 en Habets II, akte nr. 17 van 1 september 1560.

²⁸²² *Et missa sua dicta tenebitur dictus presbyter ante altare sancti Lamberti in eadem ecclesia psalmos Miserere mei Deus De profundis cum collectis pro defunctis pro anima et ipsius fundatoris dicere omni die* (Habets I, akte nr. 336 van 20 februari 1444). Het altaar is gesticht door Guda van Rennenberch (abdis van 1273 tot 1304).

²⁸²³ Habets I, akte nr. 498 van 24 november 1501.

kan variëren.²⁸²⁴ In allebei de gevallen sluit de commendatio aan op de mis. Dat is minder gebruikelijk. In de regel volgt de commendatio na de prime of na de terts.²⁸²⁵ Ook de commendatio tijdens de Allerzielenviering in Thorn volgt na de prime.²⁸²⁶

De periodisering van de herdenkingen

In het algemeen laten de herdenkingen van de overledenen een aantal varianten zien in de periodisering die grotendeels zijn overgenomen van het voorchristelijke Romeinse gebruik om te herdenken op de derde, de zevende, de dertigste of veertigste dag en op de jaardag.²⁸²⁷ In Thorn zijn er – in overeenstemming met deze traditie – dagelijkse, wekelijkse, maandelijks en jaarlijkse gedenkdagen.

Er is maar één akte die een wekelijkse gedachtenismis vermeldt.²⁸²⁸ Wekelijkse gedenkdagen lijken dan ook in Thorn niet erg gebruikelijk te zijn. Ook een maandelijks gedachtenisviering wordt maar twee keer vermeld. In de ene akte betreft het een maandstond met vigiliën en mis.²⁸²⁹ In de andere akte wordt alleen een mis vermeld.²⁸³⁰ Jaargetijden worden daarentegen vaak vermeld.

In enkele akten is sprake van een dagelijkse mis voor de overledenen. Van een viertal missen wordt niet alleen gezegd dat ze dagelijks gevierd moeten maar ook dat ze voor of na de prime gecelebreerd moeten worden op een met name genoemd altaar. In 1329 sticht Margareta van Petersheim een vijfde kanunnikenprebende. Een van de verplichtingen van de nieuwe kanunnik is, dat hij dagelijks voor of na de prime een mis moet opdragen op het hoofdaltaar voor de zielenrust van Margareta zelf en voor die van Guda van Rennenberg, haar voorgangster als abdis.²⁸³¹ Een dagelijkse mis voor of na de prime bij het Lambertusaltaar is hierboven al vermeld en ook aan het altaar van de Doornenkroon en aan het Drievuldigheidsaltaar moet elke dag een mis voor de overledenen worden opgedragen.²⁸³²

Zeer waarschijnlijk zijn er dagelijks nog meer gedachtenismissen op de zijaltaren. Bovendien zijn er de maandelijks vieringen en een groot aantal jaargetijden. Dat houdt in dat er, naast de vieringen die in *Officia Propria* worden vernoemd, naar schatting per jaar een paar duizend missen worden gecelebreerd. Deze enorme kwantiteit is gebaseerd op schenkingen van individuen en ze hebben allemaal de bevordering van het zielenheil tot doel.

Verder zijn er enkele schenkingen voor vieringen met een minder gebruikelijke periodisering: vier maal per jaar op de quatertemperdagen, op zaterdagen en op zondagen en op alle Mariafeesten. Kanunnik Tilman van Weert schenkt voor zijn “gehoygnisse te hebben in dier quatertempen twe erffmalder roggen”.²⁸³³ Het is duidelijk dat deze gedachtenisviering wordt gehouden op de quatertemperdagen. In een andere

²⁸²⁴ Bärsch (2004), 193.

²⁸²⁵ Bärsch (2004), 193.

²⁸²⁶ Zie § 4.13.2.4.

²⁸²⁷ Lauwers (1997), 379; Rouillard (1999), 43; Bärsch (2004), 53.

²⁸²⁸ Habets I, akte nr. 445 van 14 januari 1488.

²⁸²⁹ Habets I, akte nr. 192 van 6 juni 1345.

²⁸³⁰ Habets I, akte nr. 407 van 6 mei 1472.

²⁸³¹ Habets I, akte nr. 159 van 5 juni 1329.

²⁸³² Habets I, akte nr. 366 van 23 maart 1454, resp. akte nr. 443 van 21 maart 1486.

²⁸³³ Habets I, akte nr. 351 van 6 maart 1448.

akte worden waarschijnlijk eveneens de quatertemperdagen bedoeld: abdis Margareta van Heynsbergh doet een schenking voor een commemoratie van haarzelf, haar ouders en vrienden voor “de priesters beneficianten die viermaal in het jaar die commemoratie met het lezen eener mis zullen vieren”.²⁸³⁴

Uit een schenking van “Claes Muters soen van Hoern” is een deel bestemd voor de rector van het altaar van Petrus en Paulus. “Inde eyn schoelmeyster dess capittels Thoeren sall alle jaer heffen ende bueren twe vaet roggen, omdat hy alle sondaechs smorgens nae der syngender myssen van der heylicher dryvoldicheyt syngen sall myt den jongen ende spoelen op den orgelen *Salve regina misericordie*. Inde des pryester der dy messe dout onderhalff vaet omdat hy dy *Collecta* nae der Antiffon van onsser liever vrouwen synghen sall. Inde der custer van den Monster sall hebben eyn halff vaet omdat hy dy orgelen bleset onder *Salve Regina*”.²⁸³⁵ Abdis Mechtildis van Horne schenkt “noegen vaet roggen int behoef der capellanen der kircken van Thoren vurs. onser liever Vrouwen loeff alle saeterdage na der hoeghemisse te zenghen tot hoeren zeelen behoef”.²⁸³⁶ Waarschijnlijk wordt hier met “onser liever Vrouwen loeff ... te zenghen” hetzelfde bedoeld als in de vorige akte: het zingen van het *Salve regina* en een afsluitende oratie. Op alle Mariafeesten, tenslotte, wordt er een mis gelezen aan het altaar van de Doornenkroon, waarvoor een donatie is gedaan door Johan van Ittervoert, meier in Thorn.²⁸³⁷

In deze drie akten zijn de schenkingen voor het zielenheil gerelateerd aan de verering van Maria, de patrones van de abdij. Zoals eerder is geconstateerd bij de altaarstichtingen wordt ook hier het bidden of zingen voor het zielenheil gekoppeld aan de voorspraak van een heilige.

Schenkingen voor benodigdheden

Enkele schenkingen zijn bestemd voor benodigdheden tijdens de vieringen. De al eerder genoemde abdis Mechtildis van Horne zorgt voor miswijn en kaarsen voor het door haar gestichte altaar van de Doornenkroon: ze legateert “der costeryen des Monsters drye vaet roggen voer wijn ende gelucht tot hoers altaers behoef”.²⁸³⁸

Abdis Gertruydt van Sombreff, die eveneens al eerder is genoemd, levert met een deel van haar nalatenschap een belangrijke bijdrage aan de benodigdheden voor de eredienst in de door haar gestichte Drievuldigheidskapel.²⁸³⁹ Aan die kapel vererft zij: “haren sangwynen syden tabbart ende haer swart syden rueck omme twee caeselen daeraff te maecken”. “Item van alsulchen ghesmolten silveren, als men nae hare doot vinden sall, twe redelycken kalicken te maecken voor der vurs. capellen, waertoe dy executores oick sullen bestellen eyn missael ende andere ornamenten daertoe behoorende”. Op een zeer bijzondere wijze doet zij verder voor haar zielenheil een be-

²⁸³⁴ Habets I, akte nr. 236 van 29 mei 1365.

²⁸³⁵ Habets I, akte nr. 477 van 8 januari 1498. Ter toelichting op de tekst: *der custer van den Monster* = de koster van het munster (monasterium); *omdat hy dy orgelen bleset* = omdat hij het orgel van wind voorziet (met een trapbalg).

²⁸³⁶ Habets I, akte nr. 370 van 3 augustus 1455.

²⁸³⁷ Habets I, akte nr. 380 van 11 februari 1459.

²⁸³⁸ Habets I, akte nr. 370 van 3 augustus 1455.

²⁸³⁹ Habets I, akte nr. 443 van 21 maart 1486.

roep op de voorspraak van Christophorus: “Item latet en besettet sy eyn groeten gulden ketten tot eyn ciborien te maken gelyck synte Benedictus arm, waerynne men besluten sal dy reliquien van sente Crestoffels ende ander heylichdom dat in den monster ongeschiert²⁸⁴⁰ is”.

Een schenking voor een functie tijdens de eredienst, tenslotte, is gedaan door een leek, ene Giel van den Venne van Haerle, “om daer myt erfflyck ewelyyk ende ommermeer te halden eyn tortse te bernen alle jaer te wynter dij wijle men dat heylyghe sacrament ob buert jnder vroemyssen”.²⁸⁴¹ Een schenking voor dit bijzondere doel is ook van elders bekend.²⁸⁴²

Het aantal aanwezigen

In de vroege middeleeuwen was het gebed voor de overledenen vooral een taak voor degenen die men daartoe het meest geschikt achtte: de religieuze gemeenschappen.²⁸⁴³ In de latere middeleeuwen gaat men maatregelen nemen die tot doel hebben om zoveel mogelijk mensen voor zijn of haar zielenheil te laten bidden. Men denkt getalsmatiger en gaat het aantal van de deelnemers aan het gebed belangrijk vinden. Een van de middelen om dat aantal te vergroten is de verdeling van het testament in een aantal parten.²⁸⁴⁴ Een duidelijk voorbeeld van dit fragmenteren is het testament van Margareta van Kerpen, een van de dames.²⁸⁴⁵ Zij laat een *tricenarium*²⁸⁴⁶ houden in zes kloosters in de omgeving: de Regulieren in St.-Elisabeth, de Kruisheren en de Minderbroeders in Roermond, de Augustijnen en de Predikheren in Maastricht en de Karmelieten in Aken.

In Thorn zijn nog twee andere manieren gebruikelijk om zoveel mogelijk mensen te betrekken bij de gebeden voor zijn of haar zielenrust. De eerste manier is om de verplichte aanwezigheid bij een jaargetijde als voorwaarde te stellen voor het toekennen van een prebende. De kanunniken ontvangen hun prebende alleen als ze aan bepaalde voorwaarden voldoen. Een daarvan is de verplichte aanwezigheid tijdens de vigiliën en de mis op de jaargetijden.²⁸⁴⁷ Abdis Gertruydt van Sombreff herhaalt in haar testament die verplichting voor het jaargetijde van haarzelf en dat van Elsa van Buren, haar voorgangster als abdis. Bovendien bepaalt ze dat ook de dames daarbij aanwezig moeten zijn.²⁸⁴⁸

²⁸⁴⁰ *Ongeschiert* betekent letterlijk ‘niet in vaatwerk geplaatst’. Bedoeld is wel dat de genoemde relieken nog niet in een reliekhouder zijn geplaatst.

²⁸⁴¹ Habets I, akte nr. 472 van 30 april 1496.

²⁸⁴² Lauwers (1997), 408.

²⁸⁴³ Cf. Bärsch (2004), 74.

²⁸⁴⁴ Cf. Lauwers (1997), 475.

²⁸⁴⁵ Habets I, akte nr. 392 van 31 december 1465.

²⁸⁴⁶ Het niet duidelijk of hiermee bedoeld wordt een mis op dertig achtereenvolgende dagen of een mis op de dertigste dag na het overlijden (maandstond), zoals Habets meent (Habets I, pag. 395, noot 2).

²⁸⁴⁷ Habets I, akte nr. 143 van 12 mei 1320, akte nr. 159 van 5 juni 1329 en akte nr. 336 van 20 februari 1444.

²⁸⁴⁸ Habets I, akte nr. 443 van 21 maart 1486.

Het ter beschikking stellen van geld of goederen om daarmee de aanwezigheid bij een herdenking te belonen is een andere manier om ervoor te zorgen dat er veel mensen deelnemen aan een gedachtenisviering.²⁸⁴⁹ Johannes van Pytersheym legateert aan de kerk van Thorn vier malder rogge voor een maandelijks gedachtenis van wijlen zijn zus abdis Margareta van Pytersheym en zijn overleden ouders en vrienden. Die rogge moet uitgedeeld worden aan de dames en kanunniken die bij die maandelijks gedachtenis aanwezig zijn.²⁸⁵⁰ Abdis Margareta van Heinsberg doet een schenking aan de kerk van Thorn voor een maandstond voor de zielenrust van haarzelf, haar ouders en haar vrienden. Een deel van die schenking moet verdeeld worden tussen de dames die daarbij aanwezig zijn.²⁸⁵¹ Zestien arme vrouwen ontvangen jaarlijks een geldbedrag maar ze moeten als tegenprestatie op het jaargetijde van ene Anna de Lalain de vigiliën en de mis bijwonen en voor haar ziel bidden.²⁸⁵²

4.13.3 Nabeschouwing en conclusies

De rituele vormgeving van het feest van Allerheiligen is in de abdij van Thorn tot in details gelijk aan die van het feest van Maria-Tenhemelopneming. Enerzijds is het daardoor duidelijk dat Allerheiligen in de abdij van Thorn tot de allerhoogste feesten hoort maar anderzijds heeft de viering van Allerheiligen daardoor weinig wat specifiek is. Dat wordt deels veroorzaakt doordat het feest vanaf de middagmaaltijd moet wijken voor de viering van de vigilie van Allerzielen maar deels ook doordat het een anoniem en daardoor abstrakt karakter heeft omdat alle heiligen worden herdacht zonder nadere identificatie. Daardoor leent de viering van Allerheiligen zich niet voor de bij vrijwel alle andere heiligenfeesten benutte mogelijkheid om een heilige ‘persoonlijk’ te ontmoeten bij haar of zijn eigen plaats in de liturgische ruimte: het altaar dat aan haar of hem is toegewijd.²⁸⁵³

De viering van Allerzielen in Thorn kenmerkt zich door een uitzonderlijke uitvoerigheid. De vigilie wordt gevierd met de vigiliën, de vespers voor de overledenen, het bezoek aan de graven in de kerk en het uitgebreide Eustachiusritueel. De viering van Allerzielendag is nog uitvoeriger. Ze omvat de commendationes na de metten en na de prime, de mis voor de overledenen, het ritueel rond de tombe, de processie rond het kerkhof en het opnieuw bezoeken van de graven in de abdijskerk. Bovendien wordt op het einde van de dag het Eustachiusritueel in zijn geheel herhaald.

Het officie en de mis voor de overledenen, de commendatio en de processie naar het kerkhof zijn kerndelen van de viering van Allerzielen die in de late middeleeuwen vrijwel allemaal algemeen gevierd worden. Ook enkele bijzonderheden, bijvoorbeeld de cesuur tussen de viering van Allerheiligen en die van Allerzielen, het langdurig

²⁸⁴⁹ Trio (2010), 239.

²⁸⁵⁰ Habets I, akte nr. 192 van 6 juni 1345.

²⁸⁵¹ Habets I, akte nr. 236 van 29 mei 1365.

²⁸⁵² Habets II, akte nr. 17 van 1 september 1560.

²⁸⁵³ De concrete en visuele aspecten van dergelijke ontmoetingen zijn besproken bij de behandeling van de heiligenfeesten. Zie § 4.12.9.

luiden van de klokken, het bezoek aan graven in de kerk en het gebruik van kaarsen bij de tombe, casu quo bij een katafalk, zijn eveneens van elders bekend.

Daarnaast zijn er opvallend veel elementen die de viering van Allerzielen in Thorn karakteriseren als een uniek plaatselijk gebeuren. Ze kunnen als volgt worden samengevat.

- Op Allerheiligen worden de tweede vespers van die dag niet gevierd maar alleen de vespers voor de overledenen. Mede daardoor zijn de vieringen van Allerheiligen en Allerzielen duidelijk van elkaar gescheiden.
- De viering van Allerzielen wordt begonnen met de vigiliën en pas daarna volgen de vespers voor de overledenen. Dat is een ongebruikelijke omkering van de reguliere volgorde van de onderdelen van het officie.
- Na de vespers volgt een bezoek aan de graven in de abdijkerk. De manier waarop dat gebeurt is zeer bijzonder. De dames verdelen zich in twee groepen, alle graven worden bezocht en bij elk graf wordt er opnieuw gebeden. Op deze wijze krijgt elk lid van de *familia* dat daar begraven ligt, persoonlijke aandacht. Dit bijzondere aspect van de zorg voor de overledenen uit de eigen gemeenschap is in Thorn uitermate belangrijk, zoals blijkt uit het feit dat niet alleen op deze dag maar op nog drie andere dagen op deze wijze alle graven in de kerk bezocht worden: op de volgende dag (Allerzielendag), op Witte Donderdag en in de paasnacht.²⁸⁵⁴
- Op Allerzielendag wordt ook het feest van Eustachius gevierd met de hoogmis van zijn feest. Die hoogmis wordt opgedragen bij het Georgiusaltaar en valt gedeeltelijk samen met de kapittelmis voor de overledenen die wordt gecelebreerd bij het hoogaltaar. Deze gelijktijdige viering van de kapittelmis voor de overledenen en de hoogmis van Eustachius is een zeer merkwaardige oplossing van het probleem dat Allerzielen en het feest van Eustachius op dezelfde dag vallen.
- Op Allerzielen is het karakter van de herdenking van alle overledenen in beginsel even abstrakt en anoniem als de viering van het feest van Allerheiligen. Maar dat karakter wordt op een bijzondere wijze doorbroken door het bezoek aan de graven en aan de tombe van Herswindis. Door bij die bezoeken de gebeden te richten op de gedachtenis van één overledene wordt gestalte gegeven aan de behoefte om de herdenking van de overledenen te concretiseren en te individualiseren.
- Het bezoek aan de tombe van Herswindis heeft een besloten, bijna intiem karakter doordat er wordt gebeden terwijl de dames zich rond de tombe hebben geschaard.
- De getijden, de mis en de processie van Allerzielen worden gezongen maar tijdens het Eustachiusritueel en het bezoek aan de graven in de abdijkerk wordt er niet gezongen maar gebeden. Daardoor krijgen juist deze in Thorn zo bijzondere vieringen een eigen, ingehouden en verstilde sfeer.
- Het aandeel van de dames in de viering van Allerzielen is bijzonder groot. Behalve de kleine getijden, die zij ook op andere dagen verzorgen, zingen zij de vigiliën en de kapittelmis voor de overledenen. Op de vigilie van Allerzielen bezoeken alleen de dames de graven in de abdijkerk en op Allerzielendag worden ze daarbij uitsluitend door de officiant en zijn assistenten begeleid. Bij het bezoek aan de tombe zeggen ze de gebeden samen met de officiant; andere clerici nemen daaraan niet deel. Bij het Eustachiusritueel zijn geen clerici aanwezig; het is een aangelegenheid van uitsluitend de dames.

²⁸⁵⁴ Zie § 4.3.9.2 en § 4.6.6.

*

Met het Eustachiusritueel wordt op een unieke wijze gestalte gegeven aan de verering van Eustachius. Het ritueel begint bij zonsondergang met het plaatsen in het midden van de kerk van een kaars die *Officia Propria* “kaars van Eustachius” noemt. Daarna wordt er een bijzondere reeks psalmen gebeden die thematisch een eenheid vormen en die gevolgd wordt door een aantal gebeden. Ook die psalmen en gebeden dragen de naam van Eustachius. Daarna volgt nog een reeks lezingen en andere gebeden. Na het ritueel worden er bij het Sacrament kaarsen geplaatst die geduid kunnen worden als een langdurige niet-verbale voortzetting van de gebeden.

Het ritueel is bedoeld om de Noodhelper Eustachius te hulp te roepen tegen de ook in Thorn dreigende of heersende pest. De vrees voor de pest wordt niet alleen veroorzaakt door de afschuwelijke dood die daarvan het gevolg is maar ook en vooral door de angst dat men onvoldoende voorbereid is op het hiernamaals, waardoor de dood een eeuwige dood dreigt te worden. Hoe belangrijk het ritueel is in Thorn, blijkt uit het feit dat het op drie achtereenvolgende dagen plaatsvindt. Hoewel het zowel op de vigilie van Allerzielen als op Allerzielendag zelf wordt uitgevoerd, blijkt vooral uit het feit dat het nogmaals integraal wordt herhaald op 3 november, dat het een zelfstandig ritueel is en niet een onderdeel van de viering van Allerzielen.

*

De jaarlijkse herdenkingen van Anfridus en Herswindis en van de heren van Kempelant bestaan in hoofdzaak uit de vigiliën en de kapittelmis. Die twee vieringen hebben dezelfde karakteristieken als de vigiliën en de kapittelmis op Allerzielen: de vigiliën beginnen al om één uur in de namiddag, het begin van de vigiliën en van de kapittelmis wordt begeleid met het langdurig luiden van alle klokken, alleen op deze dagen worden de klokken bediend door luidsters en in het centrum van de aandacht staan de met een kleed bedekte en met brandende kaarsen omgeven tombe of katafalk.

Hierboven is vastgesteld dat het aandeel van de dames in de viering van Allerzielen bijzonder groot is. Dat geldt evenzeer voor de vieringen van de jaargetijden: de zang van zowel de vigiliën als de kapittelmis wordt volledig door de dames verzorgd en, afgezien van de officiant en zijn assistenten, nemen er geen kanunniken of andere clerici actief aan deel. Ook de viering van de jaargetijden is daardoor in hoge mate een aangelegenheid van de dames.

De kapittelmis wordt in de regel gevierd tussen de prime en de terts en ze wordt dan waarschijnlijk niet gezongen maar gebeden. Volgens kerkelijk voorschrift is het altijd een votiefmis voor de overledenen.²⁸⁵⁵ Ook op de genoemde jaargetijden en op Allerzielen dient de kapittelmis als herdenkingsmis voor de overledenen.²⁸⁵⁶ Ze krijgt op die dagen wel een hogere status en gaat lijken op een hoogmis doordat ze niet na de prime maar pas later wordt gevierd en doordat ze wordt gezongen.

Op het jaargetijde van Anfridus en Herswindis wordt de tombe van Herswindis bezocht op dezelfde wijze als op Allerzielen maar dit jaargetijde is vooral zeer bijzonder doordat Anfridus en Herswindis niet afzonderlijk maar gezamenlijk worden herdacht in identieke vieringen op twee achtereenvolgende dagen. De tombe wordt

²⁸⁵⁵ Over de kapittelmis zie § 3.2.4.2.

²⁸⁵⁶ Een hoogmis voor overledenen komt in *Officia Propria* niet voor. Wellicht is bij een begrafenis de uitvaartmis wel een hoogmis maar de begrafenisrituelen komen in *Officia Propria* niet aan de orde.

zowel bij de rubrieken van Allerzielen als bij die van het jaargetijde van Anfridus en Herswindis nader aangeduid maar met één merkwaardig verschil: bij Allerzielen luidt de aanduiding *tumba Herswindis* en bij het jaargetijde *tumba sanctae Herswindis*.

Uit het feit dat Herswindis in *Officia Propria* het epitheton *sancta* heeft, concludeert Flament dat ze in de abdij van Thorn wordt vereerd als een heilige.²⁸⁵⁷ Deze opvatting is daarna door meerdere auteurs gevolgd.²⁸⁵⁸ Als men met ‘vereren als een heilige’ bedoelt, dat op een bepaalde dag haar *dies natalis* wordt gevierd,²⁸⁵⁹ dan is dat op basis van de gegevens in *Officia Propria* evident niet het geval. De gezangen en gebeden bij het bezoek aan de tombe zijn algemeen gebruikelijk bij een herdenking van overledenen, zoals in het voorgaande is besproken,²⁸⁶⁰ en op het jaargetijde van Anfridus en Herwindis vraagt de slotoratie bij dat bezoek aan God om hun de eeuwige vreugde te verlenen.²⁸⁶¹ Men bidt dus voor Anfridus en Herwindis als voor personen die nog niet de status van ‘heilige’ hebben bereikt in de betekenis van ‘in de hemel opgenomen’. De conclusie is, dat ze volgens *Officia Propria* in de abdij van Thorn niet worden vereerd als ‘heiligen’ in deze betekenis.

*

Aan de concrete invulling van de cultus voor het zielenheil wordt met stichtingen en schenkingen op twee manieren vorm gegeven. Enerzijds gebeurt dat met maatregelen van abdissen en anderzijds met schenkingen, eveneens door abdissen maar meestal door anderen personen waaronder ook veel leken. De abdissen stichten altaren, doen schenkingen voor benodigdheden voor de eredienst en gebruiken hun macht om verplichtingen voor de vieringen op te leggen aan de kanunniken en de kapelaans. De schenkingen van anderen zorgen voor duizenden vieringen per jaar en meerdere misvieringen per dag. Bij dit alles is het evident dat het steeds gaat om hetzelfde doel: de bevordering van het zielenheil.

De maatschappelijke acceptatie van de individuele wilsbeschikking heeft tot gevolg dat men ook gaat bepalen voor wiens zielenheil de schenking wordt gedaan. Zelden zijn dat alle zielen of alle zielen van de *familia*. Vrijwel altijd kiest men voor het eigen zielenheil en voor dat van personen uit de eigen persoonlijke kring van bloedverwanten en vrienden. Abdissen noemen daarbij soms ook de abdis die hun voorgangerster is geweest.

De individuele wilsbeschikking leidt er ook toe dat men niet meer een schenking doet in goed vertrouwen op een daarbij passende hoeveelheid missen en gebeden maar dat men zelf nauwkeurig gaat bepalen wat er tegenover die schenking moet

²⁸⁵⁷ Flament (1893), 36.

De oudste bronnen waarin Herswindis het epitheton *sancta* krijgt, zijn de kroniek van Thietmar van Mersenburg die rond het jaar 1013 is geschreven en de kroniek van Aegidius van Orval uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Zie § 2.2.6.2. Verder wordt Herwindis *sancta* genoemd in door Flament gespecificeerde bronnen uit de zestiende en de zeventiende eeuw (Flament (1893), 25-38).

²⁸⁵⁸ Albers (1894), die een aantal pagina's uit Flament (1893) vrijwel letterlijk overneemt; Tonnaer (1997), 68; Brekelmans (1992), 16.

²⁸⁵⁹ Cf. “de Thornse abdij vierde haar sterfdag plechtig als een heiligenfeest op 1 mei” (Brekelmans (1992), 16).

²⁸⁶⁰ Zie § 4.13.2.3.

²⁸⁶¹ Zie § 4.13.2.5 voor de volledige tekst van de oratie.

staan. Men bepaalt het soort viering, de frequentie waarmee die viering moet worden herhaald, bij welk altaar ze moet plaatsvinden en op welk tijdstip van de dag. Daardoor gaat men de praktijk van de eredienst in de abdijkerk rechtstreeks beïnvloeden.

Getalsmatig denken heeft tot gevolg dat men niet alleen het aantal van de vieringen belangrijk vindt maar ook het aantal mensen dat aan die vieringen deelneemt. Dat leidt ertoe dat er maatregelen worden genomen en schenkingen worden gedaan om dat aantal te vergroten door de aanwezigheid te verplichten of met geld en goed te belonen.

“Les vivants passent, les morts demeurent. Ils demeurent dans la prière de l’Église tandis qu’ils prennent place dans l’histoire. Au moyen âge, l’attention qu’on leur porte dans l’activité liturgique de l’Église est si grande qu’on a parfois l’impression que les vivants ne sont là que pour prier pour les défunts”.²⁸⁶²

²⁸⁶² Huyghebaert (1972), 7.

5 SLOTBESCHOUWING

5.1 HET PROFIEL VAN OFFICIA PROPRIA

In hoofdstuk 1 is beargumenteerd dat *Officia Propria* een laatmiddeleeuws processionale is, dat wil zeggen een liturgisch boek dat niet alleen processiegezangen bevat maar ook uitvoerige rubrieken. Uit smoezeligheden en andere beschadigingen blijkt dat het manuscript lange tijd intensief is gebruikt. Omdat het behalve de tekst en de muzieknootatie van gezangen ook zeer concrete aanwijzingen bevat voor de uitvoering ervan, is het zonder twijfel dat het niet, zoals de meeste ordinarii, een manuscript is geweest dat vóór de aanvang van een viering werd geraadpleegd maar een boek dat tijdens de vieringen in de hand werd gehouden. Gezien zijn afmetingen is het alleen geschikt om door hooguit twee personen tegelijk te worden gebruikt maar de inhoud van de rubrieken en de aanwijzingen bij de gezangen duiden er sterk op dat het door één persoon is gebruikt. Wie is dat geweest?

Het manuscript bevat twee soorten aanwijzingen. Het eerste type bestaat uit taakopdrachten voor allerlei personen: de koster, de dames, de cantrix, de abdis, de organist, de voorzangers, enzovoorts. Daarnaast zijn er speciale niet-verbale aanwijzingen zoals een wijzend handje in de marge, rode of roodonderstreepte rubrieken en uitvoeringstekens in de muzieknootatie die blijkbaar bedoeld zijn voor degene die het manuscript in zijn handen heeft tijdens de vieringen. Uit het eerste type aanwijzingen volgt dat het manuscript bedoeld is voor iemand die verantwoordelijk is voor de goede gang van zaken tijdens de vieringen: een ceremoniarius-achtige functie. Het tweede type maakt duidelijk dat het manuscript wordt gehanteerd door iemand die de koorleiding op zich neemt als er door de clerici of door de dames en de clerici gezamenlijk wordt gezongen. Er is dus sprake van een dubbelfunctie: ceremoniarius en koorleider. In de abdij van Thorn komt daarvoor maar één persoon in aanmerking en dat is degene die ook verantwoordelijk is voor de zangopleiding van de leerlingen: de *rector scholae*. Dat die inderdaad de koorleider is, blijkt uit herhaaldelijke vermeldingen dat hij het incipit geeft van een gezang.

De teksten van de gebeden voor het wassen van de altaren op Witte Donderdag staan volledig in *Officia Propria* en bovendien staat daarin onmiddellijk voordat de altaarwassing begint: *accipiet sacerdos librum*. Dat kan betekenen dat aan de officiant een gebedenboek wordt overhandigd maar in dat geval zou het vreemd en overbodig zijn dat die gebeden in extenso in *Officia Propria* staan. Het is dan ook waarschijnlijk dat bij die gelegenheid het manuscript van *Officia Propria* overhandigd wordt aan de officiant en dat zou betekenen dat het in bepaalde gevallen ook door de officiant gebruikt is.

In hoofdstuk 1 is verder vastgesteld dat het een van de functies is van ordinarii, dat ze de wijzigingen noteren die zich in de loop van de tijd voordoen in de eredienst. Dergelijke wijzigingen zijn voor het onderzoek van belang omdat ze een beeld geven van de receptiegeschiedenis in een lokale kerk. In de periode dat *Officia Propria* in gebruik is, is er waarschijnlijk weinig veranderd in de eredienst van Thorn want er zijn slechts drie gegevens die een dergelijke wijziging aanduiden. De rubriek voor het feest van Mansuetus (3 september) is in zijn geheel doorgestreept. Dat betekent

waarschijnlijk dat zijn feest aanvankelijk wel werd gevierd maar vanaf een bepaald moment niet meer. De rubriek voor het feest van Maria-Presentatie (21 november) is in een ondermarge toegevoegd. Dat zou kunnen betekenen dat dit feest is ingevoerd op een moment dat *Officia Propria* al langere tijd in gebruik was, ware het niet dat uit andere bronnen blijkt dat het feest in Thorn al bekend was voordat *Officia Propria* werd geschreven. De receptiegeschiedenis van dit feest in Thorn blijft daardoor onduidelijk.

De rubriek over het Drievuldigheidsfeest bevat een aantal toevoegingen en doorhalingen. Met een gedetailleerde analyse van die rubriek kon aangetoond worden dat men in Thorn aanvankelijk op de octaafdag van Pinksteren niet het Drievuldigheidsfeest vierde maar het einde van de paastijd. Verder bleek dat men later het einde van de paastijd niet meer vierde maar ook dat Drievuldigheid slechts werd gecommemo-reerd en niet als feest werd gevierd, terwijl dat in het gebied rondom Thorn inmiddels algemeen gebruikelijk was. Daardoor is het duidelijk dat de receptie van dat feest in Thorn een unieke plaats inneemt in de complexe geschiedenis van het Drievuldigheidsfeest.

Andere disciplines

In hoofdstuk 1 is ook geattendeerd op het belang van ordinarii voor andere wetenschappelijke disciplines dan de liturgiegeschiedenis. Ook *Officia Propria* is in dat opzicht van belang. Dat geldt voor de bestudering van het religieus leven in de hoge en late middeleeuwen en voor het onderzoek van stichten voor adellijke dames. Het geldt ook voor de musicologie en in het bijzonder voor de geschiedenis van de kerkmuziek in de Nederlanden omdat in *Officia Propria* van een groot aantal gezangen de muziek volledig is genoteerd. Verder staat er informatie in over de topografie van de abdijkerk, het immunitetsgebied van de abdij, de dorpskern van Thorn en de omgeving daarvan. Tenslotte zijn enkele gegevens over de vroege geschiedenis van de abdij eveneens van belang. Ze hebben betrekking op de stichter van de abdij, zijn vrouw en hun dochter.

Volgens de in hoofdstuk 2 behandelde gegevens neemt men momenteel vrij algemeen aan dat de abdij van Thorn is gesticht door Ansfried maar uit de tekst van de collecte van het jaargetijde voor Ansfried en Herswindis gezamenlijk blijkt dat ten tijde van *Officia Propria* in Thorn de opvatting heerst dat zij de abdij samen gesticht hebben. Ook wordt door sommigen beargumenteerd dat Herswindis als een heilige is vereerd maar uit het feit dat er voor haar een jaargetijde wordt gehouden, blijkt dat zij in Thorn niet als een heilige is vereerd. In *Officia Propria* komt alleen de naam Herswindis voor maar in andere bronnen wordt de vrouw van Ansfried met twee etymologisch niet-verwante namen aangeduid: Herswindis en Hilsondis. Een afdoende verklaring voor deze dubbele naamgeving is tot op heden niet gevonden. De dochter van Ansfried en Herswindis wordt in de literatuur aangeduid met de naam Benedicta. Zij zou de eerste abdis zijn geweest. Sommige auteurs veronderstellen dat zij begraven is in de abdijkerk en anderen menen te kunnen aantonen dat zij in Thorn als een heilige is vereerd. In *Officia Propria* komt haar naam echter niet voor en verder is in hoofdstuk 2 beargumenteerd dat Benedicta niet haar naam is geweest maar een verzinsel van Aegidius van Orval (eerste helft dertiende eeuw).

Litteraire receptie

In de geschiedenis van de behandeling van liturgische en andere teksten is *Officia Propria* in vergelijking met de geraadpleegde ordinarii een uitzonderlijke bron. Tekstuitbreidingen in de vorm van troperingen en prosuleringen komen ook in de geraadpleegde ordinarii voor maar de vervanging van het *Benedicamus* door een aantal troperingen en door een paar berijmde prosuleringen met de tekststructuur van een hymne waarin bovendien de tekst van het *Benedicamus* is gehandhaafd, is zeer bijzonder. Dat geldt voor het *Puer nobis nascitur* dat gezongen wordt in de kersttijd maar vooral ook voor *Gaude pater Nicolae* dat op het Nicolaasfeest een waar feestlied is met zijn keervers en zijn kunstig rijmschema.

Twee andere manieren van tekstbehandeling zijn de interpolatie en het contrafact. Een procedé dat alleen in *Officia Propria* is aangetroffen, is het interpoleren van korte teksten die betrekking hebben op Maria in de vaste misgezangen *Gloria*, *Sanctus* en *Agnus Dei*. Het contrafact is daarentegen als muzikaal en/of literair procedé betrekkelijk algemeen maar in de geraadpleegde ordinarii is het niet aangetroffen. In *Officia Propria* staat de sequentia *Virginis Mariae laudes* die wordt gezongen in de Mariamis *Sancte sancte parens*. Het is een contrafact op het bekende *Victimae paschali laudes*. Kenmerkend voor dit procedé is, dat op een vernuftige wijze niet alleen de formele kenmerken sterk overeenkomen met het voorbeeld maar dat ook veel inhoudelijke elementen uit het model worden overgenomen en toegepast op het nieuwe hoofdthema, in dit geval Maria.

In *Officia Propria* staan twee Nederlandstalige liederen: *Nu siet wellecom* en *Christus is opgestanden*. Van het eerste wordt slechts de eerste regel vermeld maar die werd tot op heden beschouwd als de oudste attestatie van het bekende kerstlied *Nu zijt wellecome* en daaruit wordt door enkele auteurs de conclusie getrokken dat dit lied het oudste Nederlandstalige kerstlied zou zijn. In het voorgaande is echter beargumenteerd dat *Officia Propria* niet de oudste attestatie van dit lied kan zijn. Wel is dit lied van belang in verband met de geschiedenis van de uitvoeringspraktijk van volkstalige liederen in de liturgie. Uit bijvoorbeeld veel versies van de *Visitatio Sepulchri* is bekend dat volkstalige liederen gezamenlijk werden gezongen door het aanwezige kerkvolk. In Thorn wordt het echter gezongen door een kleine groep leken: de schippers van Poll. Het andere Nederlandstalige lied is *Christus is opgestanden*. In Thorn wordt het in de paasnacht gezongen in afwisseling met het *Victimae paschali laudes*. De tekst in *Officia Propria* heeft een unieke vorm met een refrein en in het voorgaande is beargumenteerd dat deze tekst een van de oudste zo niet de oudste overgeleverde Nederlandstalige versie is van dit lied, dat heden ten dage nog steeds wordt gezongen. Met deze twee Nederlandstalige liederen heeft *Officia Propria* een markante plaats in de geschiedenis van het gebruik van volkstalige liederen in het algemeen en van de geschiedenis van het Nederlandstalige lied in liturgische vieringen in het bijzonder.

5.2 PROFILERING VAN DE LITURGISCHE RITUELEN EN GEBRUIKEN VAN THORN

Officia Propria en de geraadpleegde ordinarii geven een concreet beeld van de religieuze cultuur in de eredienst van de hoge en late middeleeuwen. Dat concrete beeld

is in elke lokale kerk anders maar overal is de traditionele liturgie de basis voor de vormgegeven eredienst. Andere algemene kenmerken van die religieuze cultuur zijn bijvoorbeeld realistische representaties van gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis en een ver doorgevoerde cultus van het zielenheil. Ook die hebben alle geraadpleegde ordinarii met elkaar gemeen en *Officia Propria* is daarop geen uitzondering. In de concrete vormgeving van de eredienst blijkt echter dat er een grote vrijheid is met betrekking tot de mate waarin en de marges waarbinnen aan de traditionele liturgie en andere cultuurhistorische gegevens vorm wordt gegeven. Ook deze vrijheid is een kenmerk van de hoge en late middeleeuwen en ze biedt de lokale kerken ruimte voor eigen liturgische rituelen en gebruiken.

Bij de voorgaande behandeling van de concrete lokale eredienst in de abdij van Thorn is per feest of groep van feesten vastgesteld met welke liturgische rituelen en gebruiken die eredienst zich onderscheidt en profileert ten opzichte van de concrete praktijk in andere lokale kerken. Factoren die daarbij in belangrijke mate van invloed zijn geweest, zijn de lokale gegevens en de algemene religieuze cultuur in de hoge en late middeleeuwen.

5.2.1 Lokale gegevens

De concrete vormgeving van een aantal liturgische rituelen en gebruiken is in sterke mate bepaald door drie lokale gegevens: het aandeel van de dames in de eredienst, de wijze waarop de rituele ruimte wordt gebruikt en de bijzondere relatie tussen de abdijskerk en de parochiekerk.

Het aandeel van de dames

Op reconstructieniveau is in het voorgaande geconstateerd dat op *feriae minores* en feesten met een lage feestgraad de getijden en de gezangen van de mis in de abdijskerk van Thorn uitsluitend door de dames worden verzorgd. Bovendien is vastgesteld dat ook de gezangen op feesten met een hogere feestgraad grotendeels worden verzorgd door de dames en dat de kanunniken, in zoverre ze aanwezig zijn, nauwelijks of niet op een actieve wijze deelnemen aan de vieringen. De centrale en onmisbare rol van de dames kan dan ook worden beschouwd als een van de hoofdkenmerken van de praktijk van de eredienst in de abdij van Thorn.

Deze centrale positie van de dames is de resultante van een eeuwenlange ontwikkeling. Het is daarom van belang om na te gaan in hoeverre gegevens uit de historie van de abdij deze situatie kunnen verduidelijken of verklaren. In de geschiedenis van de abdij tot en met de tijd van *Officia Propria* kunnen daarbij vier fasen worden onderscheiden: de beginperiode van de abdij, het midden van de dertiende eeuw, het midden van de veertiende eeuw en het midden van de zestiende eeuw.

Voor niet-monastieke conventen van religieuze vrouwen bepaalt het concilie van Aken van 816 in de *Institutio Sanctimonialium* dat de vrouwen gezamenlijk de getijden en de missen dienen te vieren en dat ze onder leiding staan van een strikte gehoorzaamheid verschuldigd zijn aan een abdis die verantwoordelijk is voor hun geestelijk en lichamelijk welzijn. Door deze twee elementen komt een dergelijk convent overeen met een religieuze gemeenschap die strikt leeft volgens de regel van Benedictus.

Daar staat echter tegenover dat de *Institutio Sanctimonialium* toestaat dat de vrouwen ook een eigen woonverblijf en eigen bedienden hebben en dat strookt niet met het monastieke leven in gemeenschappelijkheid (*vita communis*). Daardoor is er geen duidelijke afgrenzing ten opzichte van een religieuze communiteit die strikt leeft volgens de regel van Benedictus.

Omdat ook de schaars overgeleverde bronnen uit de eerste eeuwen na het concilie van Aken van 816 daarover geen duidelijk uitsluitel geven, is er in de literatuur discussie ontstaan over de aanvankelijke religieuze samenlevingsvorm van het convent van de abdij van Thorn die gesticht is op het einde van de tiende eeuw. Een aantal auteurs is van oordeel dat dit convent aanvankelijk monastiek is geweest en de regel van Benedictus heeft gevolgd maar volgens anderen zou er in Thorn aanvankelijk een dubbelklooster zijn geweest. Als bijdrage aan de discussie is in het voorgaande echter beargumenteerd dat noch het eerste, noch het tweede standpunt voldoende is onderbouwd met gegevens uit overgeleverde akten en dat er aanwijzingen zijn dat het convent van Thorn vanaf de stichting een niet-monastieke communiteit is geweest. Of men in die beginperiode overeenkomstig de *Institutio Sanctimonialium* in beperkte mate de regel van Benedictus heeft gevolgd, valt echter uit de overgeleverde bronnen niet vast te stellen.

Ook over de wijze waarop in de abdij van Thorn gedurende de eerste eeuwen van haar bestaan de eredienst is gevierd, zijn – voor zover kon worden nagegaan – geen gegevens overgeleverd, behalve het volgende. Uit de bouwgeschiedenis van de abdij is bekend dat het eigen koor van de dames op de verdieping van het westwerk dateert van ongeveer het midden van de twaalfde eeuw en dat een trap aan de zuidzijde van het westwerk leidt naar een ingang van buitenaf naar dat koor. Dat betekent dat de dames vanaf die tijd beschikken over een eigen afgescheiden plaats in de liturgische ruimte zoals al in de *Institutio Sanctimonialium* was voorgeschreven in verband met de kerkelijke opvattingen over de cultische onreinheid van vrouwen. In de geschiedenis van de eredienst van de abdij van Thorn is dat een belangrijk gegeven, omdat het verklaart dat de dames ten tijde van *Officia Propria* op verreweg de meeste feesten nog steeds op deze afgescheiden plaats de getijden vieren en de mis zingen, maar vooral omdat het ook duidelijk maakt dat de opvattingen over de cultische onreinheid daarvan de oorspronkelijke reden zijn.

In het midden van de dertiende eeuw ontvangen inmiddels zowel de dames als de kanunniken prebenden. Het oorspronkelijk op de norm van de *vita communis* gebaseerde gezamenlijk vermogen wordt daarmee gedeeltelijk omgezet in persoonlijke inkomsten en deze verschuiving in het systeem leidt er vervolgens toe dat de goederen van de abdij worden verdeeld tussen de abdis en het kapittel. Het kapittel wordt daarmee een orgaan met eigen middelen en dus met eigen macht naast die van de abdis en de oorspronkelijke onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan haar is daarmee verdwenen. Mogelijk heeft dat ook invloed gehad op de praktijk van de eredienst in deze periode maar daarover zijn geen gegevens bekend.

In het midden van de veertiende eeuw blijkt er ernstig oneigenlijk gebruik van het prebendesysteem. De kanunniken houden zich niet aan de residentieplicht, het kapittel eigent zich ten eigen voordele de inkomsten toe van vacante prebenden en van de twintig beschikbare prebenden voor de dames zijn er acht onbezet. Van de twaalf

geprebendeerde dames zijn er drie nog kinderen waarvan de jongste ongeveer twee jaar is. Het gevolg is dat de getijden op een gebrekkige wijze worden gevierd.

De bisschop van Luik grijpt in en formuleert in de vorm van een reglement een aantal voorschriften. Hij stelt onder andere de minimum leeftijd voor een prebende op drie jaar en bepaalt dat oneigenlijk gebruik van een prebende met excommunicatie bestraft zal worden. Het is duidelijk dat het verval van de eredienst daarmee niet op korte termijn opgelost kan worden. Daarom schrijft hij voor dat de getijden niet alleen door de dames maar ook door de kanunniken en de *chorales* gezongen moeten worden.²⁸⁶³ In de geschiedenis van de eredienst in het damessticht van Thorn zorgt dit voorschrift van de bisschop voor een kantelpunt: de verantwoordelijkheid voor de viering van de dagelijkse eredienst die door de *Institutio Sanctimonialium* uitdrukkelijk bij de dames is gelegd, wordt nu een verantwoordelijkheid voor de dames en de clerici gezamenlijk.

Verder blijkt dat de eigen macht van het kapittel steeds groter wordt: de decanes wordt niet door de abdis benoemd maar gekozen door het kapittel en de leden van de communiteit zijn niet alleen aan de abdis gehoorzaamheid verschuldigd maar ook aan de decanes. De groeiende macht van het kapittel leidt tot spanningen tussen de abdis en het kapittel. De weerslag die dat heeft op de praktijk van de eredienst ten tijde van *Officia Propria* komt verderop nader aan de orde.

Uit de periode van twee eeuwen tussen het midden van de veertiende eeuw en de tijd van *Officia Propria* zijn geen gegevens bekend over de praktijk van de eredienst. Wel blijkt uit de bouwgeschiedenis van de abdij dat de abdis sinds de eerste helft van de vijftiende eeuw een eigen koor heeft met daarop een eigen altaar en verder dat het aantal altaren wordt uitgebreid naar een totaal van zeventien.

Ten tijde van *Officia Propria* is het aantal clerici dat aan de abdij is verbonden, ongeveer dubbel zo groot als het aantal dames en men zou daarom kunnen verwachten dat ook zij een aanzienlijk aandeel hebben in de dagelijkse verzorging van de eredienst. De feitelijke gegevens over de aanwezigheid en de actieve deelname aan de eredienst van de clerici laten echter een ander beeld zien.

De clerici die ten tijde van *Officia Propria* aan de abdij van Thorn zijn verbonden, kunnen verdeeld worden in vier groepen: de kanunniken, hun vervangers (de *vicarii*), de leerlingen (*iuvenes*) en de kapelaans. Uit de praktijk van de eredienst zoals die valt af te leiden uit *Officia Propria*, kan het feitelijk aandeel van elke groep als volgt omschreven worden. De kanunniken hebben – zoals gezegd – nauwelijks of geen actief aandeel in de vieringen. Ze laten zich vervangen door *vicarii*. Hoeveel er dat zijn geweest, is niet duidelijk maar er zijn zes kanunnikenprebenden en er zijn dus maximaal zes vervangers. Het aantal leerlingen is niet bekend maar ze hebben alleen op de grotere feesten een taak en die bestaat vooral uit een bijdrage aan de uitvoering van de gezangen. Voor de functie van officiant, diaken of subdiaken komen ze uiteraard niet in aanmerking. Verder zijn er ongeveer zeventien kapelaans. Afgezien van het lezen van missen bij de altaren waarvoor ze zijn aangesteld, beperkt hun taak zich

²⁸⁶³ Het is niet duidelijk wie met *chorales* bedoeld worden maar uit de bouwgeschiedenis is bekend dat er op dat moment in de abdijkerk inmiddels minstens zes altaren staan en er zullen dus evenveel kapelaans zijn geweest. Het is waarschijnlijk dat die worden bedoeld.

eveneens tot actieve deelname aan delen van de vieringen van alleen de grotere feesten.

Uit dit alles volgt dat op verreweg de meeste feesten en op alle *feriae minores* de klerikale taken worden verzorgd door de *vicarii*. Ze hebben die verplichtingen onderling verdeeld doordat ieder van hen bij toerbeurt de weekdienst op zich neemt. Maar omdat ze een kleine groep zijn, is het blijkbaar een probleem als er voor een aantal grotere feesten een diaken en een subdiaken nodig zijn. Die taken zijn dan ook toegewezen aan een paar kapelaans. Kennelijk zijn deze extra taken niet vanzelfsprekend want *Officia Propria* specificceert nauwkeurig welke kapelaans dat zijn en op welke feestdagen ze diaken of subdiaken moeten zijn.

Kort samengevat: op verreweg de meeste feesten en op alle *feriae minores* is er slechts één clericus actief bij de eredienst betrokken, op een aantal grotere feesten heeft de officiant assistentie van een diaken en een subdiaken en alleen op de hoogste feesten is het aantal clerici dat actief deelneemt beduidend hoger. De consequentie is dat de eredienst grotendeels wordt gedragen door de dames. Of de dames zich daarbij bewust zijn geweest van de verantwoordelijkheid voor de eredienst die hun in de *Institutio Sanctimonialium* al is gegeven, valt niet te bepalen. Wel is duidelijk dat de clerici de medeverantwoordelijkheid die hun in de veertiende eeuw door de bisschop van Luik is opgelegd maar zeer ten dele gedragen hebben.

Een inherent gevolg van de beperkte deelname van de clerici aan de eredienst is het feit dat de viering van de liturgie in de abdij van Thorn over het algemeen relatief sober is in vergelijking met wat er in andere plaatsen gebeurt. Dat geldt in het bijzonder voor de viering van Aswoensdag en Witte Donderdag en vooral voor de processies op enkele grotere feestdagen: Kerstmis, Pasen, Maria-Tenhemelopneming en de viering van de dedicatie van de abdij. Deze soberheid is een tweede kenmerk van de eredienst in de abdij van Thorn.

Het bijzondere gebruik van de rituele ruimte

Afgezien van de bijzondere verering van Eustachius en Maria, richt de heiligenverering zich vrijwel uitsluitend op de altaren in de abdijskerk. Er zijn zeventien altaren die vrijwel allemaal aan meer dan één heilige zijn toegewijd. Daardoor hebben niet minder dan vijfenveertig heiligen een concrete eigen plaats in de rituele ruimte waar ze op hun feestdag daadwerkelijk bezocht worden met een statie om hen daar te vereren en hun voorspraak in te roepen. Verder worden Catharina, Johannes de Doper en Lambertus op een bijzondere wijze vereerd doordat de getijden op hun feest geheel of gedeeltelijk worden gezongen bij het altaar dat aan de betreffende heilige is toegewijd.

In hoofdstuk 3 is geconstateerd dat het statisch karakter van de *feriae minores* op de grotere feesten wordt doorbroken vooral doordat er tijdens één viering gebruik wordt gemaakt van meerdere plaatsen in de rituele ruimte. Het is kenmerkend voor de eredienst van de grotere feesten in de abdij van Thorn dat die vieringen als gevolg van deze verplaatsingen een gevarieerd, beweeglijk en dynamisch karakter hebben. Een belangrijke plaats is daarbij het Georgiusaltaar vooraan in het schip omdat bij een aantal rituelen dat altaar en niet het hoogaltaar het liturgische centrum is. Verder is ook het midden van het schip van bijzonder belang omdat veel rituelen daar plaatsvinden en niet op het hoogkoor. Hoe is dat te verklaren?

Precies in het midden van het schip bevindt zich in de gewelven het Himmelloch. Dat verklaart waarom het Hemelvaartritueel en het neerlaten van de duif op Pinksteren daar plaatsvinden. De tombe van Herswindis ligt midden in het koorgedeelte van het hoogkoor. Daardoor is die plaats ongeschikt voor de doopvontrituelen en de meest geschikte plaats die dan overblijft, is het midden van het schip. Tijdens de terts, de sext en de hoogmis op hoogtijdagen en tijdens het openings- en slotritueel van de processies zijn de dames niet op hun eigen koor maar in het midden van de kerk. Een verklaring daarvoor biedt de invloed die de dames hebben op de praktische gang van zaken tijdens de eredienst. Die invloed komt verderop nader aan de orde.

Op enkele feestdagen vindt er in het schip een maaltijd of een wijndronk plaats. Het houden van een gezamenlijke maaltijd of een gezamenlijke wijndronk naar aanleiding van de viering van een grote feestdag is ook uit andere plaatsen bekend en het is algemeen gebruikelijk dat zowel de maaltijd als de wijndronk plaatsvinden in de eetzaal. De abdij van Thorn is echter – voor zover kon worden nagegaan – een unieke uitzondering: daar is het de gewoonte dat die feestelijkheden gehouden worden in het midden van het schip van de abdijkerk. Een mogelijke verklaring daarvoor bieden de bouwkundige gegevens van de abdij.

Volgens de *Institutio Sanctimonialium* gelden enkele elementen van het leven in gemeenschappelijkheid (*vita communis*) ook voor niet-monastieke gemeenschappen van religieuze vrouwen: ze bidden gezamenlijk, ze eten gezamenlijk en ze slapen gezamenlijk. Die bepaling houdt onder meer in dat er een eetzaal moet zijn voor de gezamenlijke maaltijden. In de bouwgeschiedenis van de abdij van Thorn is er echter geen enkele indicatie voor het bestaan van een eetzaal en *Officia Propria* vermeldt dat de zegening van etenswaren op Pasen plaatsvindt in het verblijf van de abdis en de huizen van de dames en de kanunniken. Daarom mag gevoeglijk aangenomen worden dat er geen eetzaal is geweest. Er is wel een kapittelzaal maar die is te klein om er een maaltijd of een wijndronk te houden. In feite blijft dan alleen het schip van de kerk over. Dat verklaart, althans op het niveau van een geschikte ruimte, waarom ze in het midden van het schip plaatsvinden. Dat impliceert dat dergelijke niet-liturgische feestelijkheden plaatsvinden in de rituele ruimte. Blijkbaar is dat voor de dames en de clerici geen probleem maar het heeft wel tot consequentie dat de liturgische vieringen en de feestelijkheden zich met elkaar vermengen. Dat is het geval op de volgende dagen.

Op Witte Donderdag worden tijdens de namiddagviering brood en wijn gezegend en uitgedeeld terwijl het evangelie wordt gelezen. Vervolgens brengt de officiant een kort bezoek aan de graven in de abdijkerk en onmiddellijk daarna volgt een maaltijd. Op paaszaterdag wordt het mandatum beëindigd met de lezing *Vespere sabbathi*. Tijdens die lezing wordt er wijn uitgedeeld, aansluitend volgt een wijndronk en het geheel wordt besloten met de completen. Op de dagen tussen het feest van Lucia en de vigilie van Kerstmis worden de O-antifonen gezongen. Nadat na het *Magnificat* de O-antifoon is herhaald, volgt een wijndronk. Die wordt halverwege onderbroken door het gezamenlijk zingen van de hymne *Veni redemptor gentium*, die wordt gezongen in plaats van het *Benedicamus* en ze fungeert daardoor als afsluiting van de vespers. Daarna wordt het wijndrinken voortgezet.

De invloed op de eredienst van de relatie tussen de abdis en het kapittel

Ten tijde van *Officia Propria* is de abdis vorstin van het vorstendom Thorn dat deel uitmaakt van het Heilige Roomse Rijk. Als teken van haar vorstelijke status en haar wereldlijke macht beschikt ze in de abdijkerk over een eigen koor met een eigen altaar. Afgezien van benoemingen van kanunniken en andere clerici, bemoeit ze zich niet met de praktijk van de eredienst. Praktische beslissingen over de eredienst worden genomen door de decanes en de cantrix leidt de zang van de dames. Maar ondanks deze taakverdeling komt het historisch gegroeide spanningsveld tussen de abdis en het kapittel ook in de praktijk van de eredienst tot uiting.

Het kapittel heeft in *Officia Propria* schriftelijk laten vastleggen op welke feestdagen de abdis verplicht is deel te nemen aan de processies. Er moet dus een periode zijn geweest waarin de abdis nauwelijks of niet deelnam aan de processies en het kapittel had toen blijkbaar al zo'n grote zeggingsmacht dat het haar die verplichting gespecificeerd kon opleggen. Daar staat tegenover dat de abdis zich laat gelden op het Driekoningenfeest. De meeste heiligenfeesten worden in de abdij van Thorn gevierd met een statie bij het altaar dat aan die heilige is toegewijd en de vespers worden daar beëindigd met een oratie. Op het feest van Driekoningen is die statie bij het Driekoningenaltaar op het koor van de abdis, 'haar' altaar. De vespers worden dan niet zoals gewoonlijk beëindigd met een oratie maar de abdis laat haar status gelden door te trakteren op peperkoek en wijn die na de oratie ter plaatse genuttigd worden.

Verder worden de eerder genoemde O-antifonen uitgevoerd op een wijze die volgens de geraadpleegde ordinarii nergens anders voorkomt. Een factor van niet-liturgische aard, namelijk het bestaande spanningsveld tussen het kapittel en de abdis biedt daarvoor een verklaring. Op grond van een verworven recht zijn alle O-antifonen, behalve de laatste, voorbehouden aan het kapittel. En dat heeft zelf bepaald hoe ze worden uitgevoerd. Ze worden solistisch gezongen volgens een hiërarchie die alleen bij de uitvoering van de O-antifonen wordt toegepast, namelijk de interne hiërarchie van het kapittel: eerst de decanes en daarna de andere dames en de kanunniken, allebei volgens de anciënniteit van hun prebende. Verder schenkt degene die de antifoon heeft gezongen à titre personnel de wijn die daarbij wordt gedronken. De wijze waarop aan de laatste O-antifoon vorm wordt gegeven wordt echter bepaald door de abdis. Ook zij zingt de antifoon maar verder onderscheidt ze zich nadrukkelijk van de leden van het kapittel. Ze laat niet alleen wijn maar ook suiker uitdelen en ze schenkt vier maal zoveel wijn als de leden van het kapittel. Bovendien demonstreert ze daarbij haar wereldlijke macht doordat ze het uitdelen van de wijn laat begeleiden door roede- en fakkeldragers.

De relatie met de parochiekerk

Sommige damesstichten hebben in de middeleeuwen naast hun hoofdtaak tevens parochietaken en dat is ook voor de abdij van Thorn het geval. De pastorale taken van de parochie van Thorn zijn formeel opgedragen aan een pastoor (*vicarius ecclesiae parochialis*) die wordt benoemd op voordracht van de abdis. De relatie tussen de abdij en de parochie is echter complexer. De parochiekerk wordt betrokken bij enkele vieringen van de abdij en dat verduidelijkt en verklaart de unieke wijze waarop een aantal liturgische rituelen en gebruiken in concreto worden uitgevoerd.

In Thorn staat de parochiekerk in het immunitetsgebied van de abdij en er is een kerkhof dat ligt tussen de parochiekerk en de abdijkerk, waarop zowel de parochianen als de stichtdames en waarschijnlijk ook de leden van het lekenpersoneel van de abdij worden begraven. Dat betekent dat bij processies over het kerkhof ook de graven van de overleden parochianen worden bezocht en als aangenomen wordt dat er ook in de parochiekerk een of meer graven liggen, dan zou dat verklaren waarom de route van de processie naar het kerkhof op Allerzielen om de parochiekerk heen gaat.

Op de vigilie van het feest van Michael, de patroonheilige van de parochiekerk, zingen de dames op hun eigen koor de eerste vespers en op het einde daarvan is er een statie bij het altaar van de Doornenkroon dat tevens is toegewijd aan Michael. Daarna gaan de dames en de clerici naar de parochiekerk en daar worden de eerste vespers op een bijzondere wijze opnieuw gezongen: de dames verzorgen de ene koorhelpt en de clerici de andere. Op dezelfde manier wordt de wijding van de parochiekerk herdacht. Het is uitzonderlijk dat de vespers niet in de eigen kerk maar op een andere plaats worden gezongen en dat gebeurt alleen op deze twee dagen. Het getuigt opnieuw van een bijzondere betrokkenheid van het convent bij de parochie. Deze voor de parochianen ongetwijfeld bijzonder feestelijke vieringen vinden plaats op de vigilie van de feesten en ze preluderen daarmee op de vieringen van de dag zelf. Hoe vervolgens die dagen in de parochiekerk worden gevierd is niet bekend.

Dat de parochiekerk wordt betrokken bij de vieringen van de abdijkerk heeft consequenties voor de eigen vieringen van de parochie. Voor de altaarwassing op Witte Donderdag bezoekt de officiant niet alleen de altaren in de abdijkerk maar ook die in de parochiekerk. Blijkbaar verzorgt de pastoor de wassing van de altaren in de parochiekerk niet zelf en dat roept vragen op over de viering van Witte Donderdag in de parochiekerk maar daarover zijn geen verdere gegevens bekend.

De vieringen van Aswoensdag en Palmzondag worden verzorgd door de dames en de clerici van de abdij maar het is zeer uitzonderlijk dat ze deels plaatsvinden in de abdijkerk en deels in de parochiekerk. De mis waarmee de vieringen van die dagen worden besloten en die beschouwd kan worden als het liturgisch hoogtepunt, vindt echter plaats in de abdijkerk. De implicatie is waarschijnlijk dat de parochiekerk geen eigen viering heeft van deze feesten en dat de parochianen op die dagen alleen naar hun kerk komen om een askruisje en een palmtakje te halen.

De doopvontrituelen op paaszaterdag en op de vigilie van Pinksteren vinden plaats in de abdijkerk maar worden daar niet voltooid omdat het water niet wordt gezegend met chrisma. Dat gebeurt pas op pinksterdag maar dan in de parochiekerk. Na de vespers wordt de doopvont in processie naar de parochiekerk gebracht en daar beëindigt de pastoor het doopvontritueel door het wijwater met chrisma te zegenen waardoor het doopwater wordt. Deze unieke gang van zaken kan als volgt verklaard worden. De abdij wenst te kunnen beschikken over wijwater maar het past niet in de hiërarchische relatie dat de abdij dat zou moeten halen bij de parochie. Het doopvontritueel kan echter in de abdijkerk niet voltooid worden omdat blijkbaar niet de abdij maar de parochiekerk doopkerk (*ecclesia baptismalis*) is, zodat alleen de pastoor de bevoegdheid heeft om het chrisma aan het water toe te voegen.

Dat gebeurt echter noch op paaszaterdag noch op de vigilie van Pinksteren en dat roept vragen op over de viering van die twee vigiliedagen in de parochiekerk. Voor

de vigilie van Pinksteren ontbreken daarover nadere gegevens maar voor paaszaterdag kan vrijwel zeker worden aangenomen dat die in de parochiekerk niet wordt gevierd, omdat op die dag ook de hosties voor de paascommunie van de parochianen worden geconsacreerd in de abdijkerk en daarna door de pastoor naar zijn kerk worden gebracht. Dat impliceert dat de paasvigilie in de parochiekerk niet wordt gevierd en dat de parochianen alleen naar hun kerk komen voor de communie.

De hierboven geschetste wijze waarop de parochiekerk betrokken wordt bij de viering in de abdijkerk heeft een paar opvallende gegevens opgeleverd over de praktijk van de eredienst op Aswoensdag, Palmzondag, Witte Donderdag en paaszaterdag in een parochiekerk uit de late middeleeuwen. Dat roept vragen op over de praktijk van de eredienst in andere parochiekerken uit dezelfde periode maar de geraadpleegde ordinarii geven daarover zeer weinig informatie. Het beeld dat ze laten zien, getuigt over het algemeen van veel bijzondere rituelen in de vieringen van de grote feestdagen, een rijke traditie aan processies met veel deelnemers en een zangpraktijk van een geoeft convent. Dit beeld contrasteert sterk met de gegevens over de liturgische gang van zaken in de parochiekerk van Thorn. Die gegevens vragen dan ook, ondanks hun beperktheid, om nader onderzoek naar de liturgische praktijk in parochiekerken uit dezelfde periode om zodoende het totale beeld te kunnen nuanceren. Een dergelijke studie is dan ook een desideratum dat dient te worden toegevoegd aan de stand van zaken van het onderzoek van libri ordinarii en daarmee overeenkomende bronnen, zoals die geschetst is in hoofdstuk 1.

5.2.2 De religieuze cultuur

Veritas horarum

In de late middeleeuwen verlaat men behalve in de strenge kloosterorden de *veritas horarum*. In de praktijk gebeurt dat vooral door een clustering van twee of meer kleine getijden met als consequentie een gereduceerd aantal afzonderlijke vieringen per dag. Bovendien is er de neiging om vieringen te verschuiven van hun oorspronkelijk tijdstip naar een vroeger moment op de dag. Als gevolg van de toepassing van deze vrij algemeen gebruikelijke clustering en vervroeging zijn er in de abdij van Thorn over het algemeen slechts drie vieringen op een dag: om vier uur in de nacht de metten en de lauden, vanaf acht uur in de morgen een cluster van de kapittelmis, de kleine getijden en de hoogmis en 's middags om twee of drie uur de cluster van vespers en completen. Deze liturgische dagindeling laat zien dat zowel de clustering als de vervroeging in Thorn vrij extreem zijn doorgevoerd met grote gevolgen voor het ritme van de dag.

Processies

Het houden van talrijke processies is een karakteristiek kenmerk van de middeleeuwse liturgie. Verder is het een algemeen gegeven dat ze qua vormgeving en functie onderling belangrijke verschillen vertonen en dat de verschillende processievormen elkaar in de loop van de tijd hebben beïnvloed. Ook de processies van de abdij van Thorn passen in dit beeld. Maar vergeleken met de processies in andere plaatsen zijn die van Thorn, met uitzondering van de processie op Theophoria die verderop ter

sprake komt, bescheiden en sober van karakter. Dat wordt echter niet veroorzaakt door de mate waarin vorm wordt gegeven aan elementen uit de algemene religieuze cultuur maar door de eerder besproken lokale gegevenheid dat de clerici slechts in beperkte mate actief deelnemen aan de eredienst.

Reliekenverering

De verering van relieken in de abdij van Thorn vertoont ten opzichte van wat gebruikelijk is in andere lokale kerken een enigszins merkwaardig geheel. Er zijn weinig processies waarin ze worden meegedragen en er zijn maar enkele feestdagen waarop ze worden uitgesteld en/of op andere wijze worden vereerd. Daar staat echter tegenover dat de relieken een uitzonderlijk belangrijke plaats innemen tijdens de viering van Goede Vrijdag en dat de reliekenverering op een aantal dagen gekoppeld is aan het aflaatstelsel.

Op Goede Vrijdag staan de relieken van het Heilig Kruis en de Doornenkroon tijdens de Improperia uitgesteld op het Georgiusaltaar. Daarna worden ze samen met het verhulde crucifix naar het koor van de dames gebracht en daar staan ze uitgesteld op het altaar van dat koor tijdens de onthulling van het crucifix en de kruisverering. Vervolgens worden ze meegedragen in de processie naar de graflegging in de Annakapel en daar worden ze bij het graf uitgesteld op het Anna-altaar. Door dit alles brengen ze de feitelijkheid van het lijden en sterven van Christus tijdens de viering voortdurend onder de aandacht.

Op enkele dagen wordt er een preek gehouden door een bedelmonnik uit de regio en aansluitend wordt er een aflaatbrief voorgelezen. Daarna geeft de monnik aan ieder afzonderlijk de zegen met relieken, waarbij die persoon offert voor het verkrijgen van een aflaat. De reliekenverering is daarmee gekoppeld aan het aflaatstelsel. Pregnanter geformuleerd: wie niet offert krijgt geen zegen met de relieken en geen aflaat. Het is daarom opvallend dat *Officia Propria* vermeldt dat de zegen eerst wordt gegeven aan de dames en vervolgens aan de kanunniken en de priesters die dat wensen (*primo domicellabus, deinde canonicis et presbyteris omnibus volentibus*). Die formulering geeft aan dat sommige clerici mogelijk niet de zegen met de relieken wensen te ontvangen. Dat zou erop kunnen duiden dat zij zich distantiëren van de opgelegde koppeling van de zegen, het offeren en de aflaat.

Op de dag dat de wijding van de abdijkerk wordt herdacht, vindt die preek met reliekenzegening plaats na het offertorium van de mis. Al voordat de preek is afgelopen, vervolgen de officiant en zijn assistenten de mis. Omdat de mis wel voor de preek wordt onderbroken maar niet voor de reliekenverering, zou deze ingreep op de gang van zaken er mogelijk op kunnen duiden dat zij zich van deze vorm van reliekenverering distantiëren. Daar staat echter tegenover dat andere aanwezige clerici en ook de dames wél offeren en de zegen met de relieken ontvangen. Dat gebeurt tijdens de voortgang van de mis waardoor de misviering naar de achtergrond verdwijnt en de aandacht volledig uitgaat naar de reliekenverering.

Geloof in apotropeïsche en profylactische krachten

Het is een kenmerk van de middeleeuwen dat niet alleen het geloof in de heilzame werking van zegeningen een belangrijke rol speelt in het leven van de mensen maar ook het geloof in apotropeïsche en profylactische krachten. In feite wordt dat laatste

door de kerk ook bevorderd door die krachten te specificeren in de zegeningformules van sacramentalia. Gegevens uit *Officia Propria* laten zien dat dit geloof ook leeft in Thorn maar bovendien dat het buitenproportioneel is geworden in die zin, dat het in bezit krijgen van het gezegende voorwerp belangrijker is dan de deelname aan de viering van de feestdag waarop het wordt gezegend en waaraan het zijn betekenis ontleent.

Op Maria-Lichtmis wordt er bij de uitdeling van de kaarsen onderscheid gemaakt naar gewicht van de kaars. Dat heeft geen inhoudelijke relatie met de viering en het moet dan ook wel gerelateerd worden aan de heilzame waarde die men hecht aan de gewijde kaars. Op Aswoensdag en Palmzondag wonen de leken in Thorn de vieringen niet bij maar ze komen alleen een askruisje of een palmtakje halen. In de namiddagviering van Witte Donderdag vindt in de abdijkerk van Thorn een zegening plaats van broden en wijn. Die worden daarna uitgedeeld ter voorbereiding van een maaltijd die later volgt. Maar er wordt daarbij ook gezegend brood gereserveerd voor afweziggen. Daaruit blijkt niet alleen dat het bezit van het gezegende voorwerp geldt als belangrijker dan het deelnemen aan de viering maar bovendien dat het in bezit krijgen ervan een zeker recht is geworden.

Symboliek en realisme

Bij de behandeling van representaties van gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis, bijvoorbeeld de graflegging van Christus, het bezoek aan zijn graf en zijn hemelvaart, is gebleken dat ze in veel kerken niet worden gerealiseerd. Dat wijst op een zekere terughoudendheid met betrekking tot dergelijke representaties. Ook is gebleken dat ze niet karakteristiek zijn voor de late middeleeuwen maar al veel vroeger bekend zijn en dat ze als een onderdeel zijn geïntegreerd in het geheel van de liturgische viering. Verder is er niet alleen sprake van realistische vormgevingen. De versies laten een grote variëteit zien die uiteen loopt van een eenvoudige symbolische representatie tot een zeer spectaculaire realistische uitwerking en in veel versies is er een combinatie van symboliek en realisme.

De representaties van gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis die plaatsvinden in de abdij van Thorn zijn relatief eenvoudig en sober. Scenische representaties met meerdere handelende personen, zoals de *Visitatio Sepulchri* komen in *Officia Propria* niet voor, evenmin als een tot in het spectaculaire doorgevoerd realisme, bijvoorbeeld het neerlaten van brandende vlaspluisjes om de komst van de Heilige Geest te representeren. De representaties in de abdij van Thorn zijn echter niet eenvormig. Symboliek, realisme en de combinatie van beide komen naast elkaar voor.

De bevalling van Maria wordt in de kerstnacht symbolisch gerepresenteerd met openbloeiende Rozen van Jericho. De graflegging van Christus op Goede Vrijdag is daarentegen met meerdere attributen zo concreet en realistisch uitgewerkt dat zelfs het gereedmaken van het graf er deel van is. In het hemelvaartritueel van Thorn gaan symboliek en realisme samen. De officiant zingt *Ascendo ad patrem meum*. Daarbij wordt de hemelvaart symbolisch gerepresenteerd doordat hij een beeld van Christus een weinig opheft. Dit ritueel wordt nog een keer herhaald, terwijl de officiant de antifoon iets verder zingt: *Ascendo ad patrem meum et ad patrem vestrum*. Daarna zingt hij de antifoon *Ascendo* in zijn geheel en tegelijkertijd wordt de hemelvaart op een zeer concrete en realistische wijze gerepresenteerd doordat het beeld aan een

koord omhoog wordt getrokken en via een gat in de gewelven uit het zicht verdwijnt. Er is dus zowel een symbolische als een realistische uitwerking van dezelfde gebeurtenis en door de wijze waarop de symbolische representatie wordt gerealiseerd, fungeert ze als een prelude op de realistische uitvoering.

De Mariaverering en de cultus van het zielenheil

Een bijzondere verering van Maria en de cultus van het zielenheil zijn algemene kenmerken van de religieuze praktijk in de middeleeuwen maar in de eredienst van de abdij van Thorn profileren zij zich ten opzichte van wat in andere plaatsen gebruikelijk is door wijzigingen van of toevoegingen aan het ten tijde van *Officia Propria* gebruikelijke patroon van de traditionele liturgie.

Voor de Mariaverering is het tijdeigen misformulier van de derde Kruisdag vervangen door de Mariamis *Salve sancte parens* met daarin tekstinterpolaties ter ere van Maria en het contrafact *Virginis Mariae laudes*. Bovendien is er ter ere van Maria een eigen feest toegevoegd aan de liturgische kalender op de zondag in het octaaf van Sacramentsdag. Het heet: Theopheria, 'de God dragende vrouw' en – zoals de naam al zegt – het is voor een belangrijk gedeelte een Mariafeest. Theopheria is een groter feest van het Sacrament dan Sacramentsdag zelf. Dat blijkt vooral uit de processie. Die is, vergeleken met de eenvoudige processie op Sacramentsdag, groots van allure. Maar het karakter ervan wordt voor een belangrijk gedeelte bepaald door de wijze waarop – naast de verering van het Sacrament – vorm wordt gegeven aan de verering van Maria. Haar beeld is versierd, het wordt, evenals het Sacrament, voorafgegaan door twee speelmannen en alleen in deze processie wordt voor haar de hymne *Ave maris stella* gezongen. Dat gebeurt in de nabijheid van De Linden, een aan haar toegewijde plaats. De processie naar De Linden is daardoor niet alleen theophorisch maar tevens en evenzeer een bedevaart naar Maria.

De cultus van het zielenheil heeft in Thorn een uniek eigen profiel dat onder meer wordt bepaald door een drietal onderling verschillende afwijkingen van het patroon van de traditionele liturgie.

- De structuur van de viering van de paasnacht verschilt aanzienlijk van wat vrij algemeen gebruikelijk is. De viering bestaat uit drie hoofddelen. De metten en de lauden door de dames vormen het eerste deel en de metten en lauden door de clerus het laatste. Als een centraal en zelfstandig onderdeel staat daartussen de cultus van het zielenheil die bestaat uit de processie naar het kerkhof en het bezoek aan de graven in de abdijkerk.
- Een eigen ritueel is ingelast in de vieringen van de vigilie van Allerzielen en Allerzielendag. De viering van Allerzielen is, vergeleken met die in andere plaatsen, niet alleen uitzonderlijk uitvoerig maar bovendien worden zowel op de vigilie van Allerzielen als op Allerzielendag de graven in de abdijkerk op een bijzondere wijze bij de viering betrokken. De dames bezoeken dan alle graven één voor één en ze bidden bij elk graf, waardoor de overleden leden van de *familia* ieder afzonderlijk aandacht krijgen. Ook op Witte Donderdag en tijdens de paasnacht is een bezoek aan de graven in de abdijkerk aan de gebruikelijke ordo toegevoegd. Enkele graven worden dan bezocht door de officiant. Op Witte Donderdag gebeurt dat tussen het uitdelen van brood en wijn en de gezamenlijke maaltijd. Op die wijze worden de

overleden leden van de *familia* betrokken bij de viering van de onderlinge verbondenheid die ten grondslag ligt aan de caritas en de gezamenlijke maaltijd.

- Los van de viering van de dag wordt op de vigilie van Allerzielen en op de twee dagen daarna gestalte gegeven aan een uniek zelfstandig ritueel: het Eustachiusritueel. Het begint tegen zonsondergang en tijdens het ritueel wordt het geleidelijk donker. In het midden van de kerk staat een kaars die “kaars van Eustachius” wordt genoemd en die op symbolische wijze de voorspraak van deze heilige representeert als Noodhelper tegen de pest. Er wordt een bijzondere reeks psalmen gebeden die thematisch een eenheid vormen en die reeks wordt gevolgd door een aantal gebeden. Ook die psalmen en gebeden dragen de naam van Eustachius.

Het Eustachiusritueel past op een bijzondere wijze in de cultus van het zielenheil omdat het niet alleen getuigt van de angst voor de gruwelijkheden van de pest maar vooral ook van de angst dat men zich vanwege een vroegtijdige en onvoorziene dood niet voldoende heeft kunnen voorbereiden op het hiernamaals waardoor de dood ook een eeuwige dood dreigt te worden. Door deze angst voor de *mors perpetua* onderscheidt het Eustachiusritueel zich van de andere rituelen in de cultus voor het zielenheil. Daarin bidt men voor de overledenen maar in het Eustachiusritueel gaat het uitsluitend om het eigen zielenheil van de aanwezige levenden. Dit betekent dat het ten tijde van *Officia Propria* een eigentijds ritueel is in die zin, dat het is ingegeven door de pest als factor van de sociaal-maatschappelijke actualiteit.

5.3 DE INVLOED VAN DE DAMES

In de eredienst is, zoals gezegd, het aandeel van de dames onmisbaar en in het kapittel is hun positie bijzonder sterk omdat zij daarin de meerderheid hebben. Door deze twee factoren is het a priori waarschijnlijk dat de concrete realisatie van een aantal liturgische rituelen en gebruiken deels of helemaal verklaard kan worden door de invloed die de dames daarop hebben.

Eerder is gezegd dat de dames op alle *feriae minores* en op de feestdagen met een lage feestgraad de getijden vieren en de mis zingen op hun eigen koor, afgescheiden van de rest van de liturgische ruimte. Op een groot aantal feestdagen verlaten de dames echter de beslotenheid van hun koor. Op de talrijke dagen waarop er een processie wordt gehouden, komen ze naar het midden van het schip voor de openingsrite van die processie en op de vijf hoogste feestdagen worden er voor de dames zetels klaargezet in het midden van het schip en daar zingen ze de terts, de sext en de hoogmis. Vooral het plaatsen van de zetels geeft aan dat het midden van het schip voor de dames fungeert als een tweede eigen plaats in de liturgische ruimte.

Daaruit kan geconcludeerd worden dat het oorspronkelijke voorschrift dat de dames de eredienst dienen te vieren op een afgescheiden plaats in de praktijk van een groot aantal feesten niet meer in acht wordt genomen. Dat zij op een aantal dagen toch de eredienst vieren op hun eigen koor heeft waarschijnlijk dan ook meer te maken met hun vrouw-zijn en hun maagdelijke status dan met het voorschrift van de afgescheiden plaats. Het is immers de van oudsher gebruikelijke en vertrouwde plaats die bovendien besloten en veilig is en die een eigen altaar heeft.

Terwijl de dames bij het begin van de processies naar het midden van het schip gaan, komt de officiant van het hoogkoor naar het Georgiusaltaar vooraan in het schip en bij dat altaar verzorgt hij de opening van de processie. Daarmee wordt het liturgisch centrum verlegd van het hoogaltaar naar het Georgiusaltaar en op die wijze komt dat centrum letterlijk dichterbij de dames te liggen. De openingsprocedure wordt daardoor zowel daadwerkelijk als ruimtelijk een aangelegenheid van de officiant en de dames. De clerus, in zover die aanwezig is, bevindt zich daarbij passief en op afstand in het hoogkoor. Op het einde van de processie keren de dames terug naar het midden van het schip en de officiant eindigt de processie met de slotoratie bij het Georgiusaltaar en niet bij het hoofdaltaar. Daardoor ligt ook dan het centrum van de viering bij de dames en niet bij de clerici. De dames hebben dus niet alleen een tweede eigen plaats in de liturgische ruimte maar bovendien hebben ze bewerkstelligd dat ook het liturgisch centrum bij die plaats komt te liggen.

Op Allerzielen, Witte Donderdag en het jaargetijde van Ansfried en Herswindis bezoeken de dames de tombe van Herswindis op het hoogkoor om rond die tombe te bidden voor de zielenrust van de overledenen. Dit betreden van het hoogkoor is waarschijnlijk uniek voor het damessticht van Thorn. Het is in strijd met de kerkelijke regels met betrekking tot de vermeende cultische onreinheid van vrouwen maar desondanks vindt het plaats en dat betekent dat die regels door de dames van Thorn niet meer in acht worden genomen.

Op grond van diezelfde regels schrijft de *Institutio Sanctimonialium* een strikte scheiding voor tussen de dames en de heren clerici en persoonlijk contact is uit den boze. De viering in de vooravond van paaszaterdag laat echter een volledig ander beeld zien. Tijdens het mandatum wordt de handwassing uitgevoerd door twee jonge meisjes en ze wassen niet alleen de vingers van de dames maar ook die van de kanniken. Na het mandatum drinken de dames en een aantal clerici in het midden van het schip van de abdijkerk samen een glas wijn en de meisjes brengen wijn naar de koster die niet aanwezig is in het schip maar die op een andere plaats de klok aan het luiden is.

Deze feitelijkheden laten zien dat de dames en de clerici op een vanzelfsprekende en ontspannen manier met elkaar omgaan en opnieuw blijkt dat bepaalde rituelen en gebruiken in de abdij van Thorn verklaard kunnen worden doordat zich in de loop van de eeuwen “van onderaf” op een onafhankelijke en progressieve wijze ontwikkelingen hebben voorgedaan waarmee men zich heeft losgemaakt van de kerkelijke regels. Verder mogen niet alle geestelijken aan de wijndronk deelnemen maar alleen de clerici die daartoe van tevoren door de dames zijn uitgenodigd. Dat is een gegeven van belang omdat daaruit blijkt dat de dames in deze ontwikkelingen een dominant aandeel moeten hebben gehad.

Op Goede Vrijdag wordt het crucifix na de Improperia naar het koor van de dames gebracht en daar vinden de kruisonthulling en de kruisverering plaats. Blijkbaar is de invloed van de dames op de praktische gang van zaken in de liturgische viering zo groot dat het daardoor mogelijk is dat ze deze twee belangrijke rituelen van de liturgie van Goede Vrijdag letterlijk naar zich toehalen. Nog een ander aspect komt hier naar voren. Het oorspronkelijk motief van de cultische onreinheid voor hun afgescheiden ruimte wordt op een creatieve wijze omgebogen doordat de dames hebben weten te bewerkstelligen dat hun koor een eigen liturgische ruimte wordt waarin niet het

hoofdaltaar maar hun eigen altaar, het altaar van de Elfduizend Maagden op hun koor, het centrum is.

Maar hun creativiteit gaat nog een stap verder doordat ze die ruimte gebruiken om in strikte beslotenheid de viering een intiem, vrouwelijk karakter te geven. Op de zondagen in de Advent wordt de processie niet zoals gebruikelijk beëindigd in het midden van het schip maar de dames trekken zich terug op hun eigen koor en daar commemoreren ze de maagdelijkheid van Maria met het versikel *Ave Maria gratia plena* en de oratie *Deus qui de beatae Mariae virginis utero*. Daardoor wordt dat onderdeel als het ware aan de processie onttrokken en tot een besloten aangelegenheid gemaakt. Rond het altaar van de Elfduizend Maagden staan of zitten de dames, eveneens maagden. Door deze setting wordt de commemoratie een viering van de maagdelijkheid in het algemeen en die van Maria, de maagd der maagden, in het bijzonder. Deze sfeer van vrouwelijke intimiteit heeft zijn vervolg in de metten van de kerstnacht. De dames vierten die metten op hun eigen koor terwijl op het altaar van dat koor de rozen van Jericho openbloeien als symbool van de bevalling van Maria en door de beslotenheid van hun koor is het van nabij aanwezig zijn bij de intimiteit van dat gebeuren voorbehouden aan de dames.

Ook op Goede Vrijdag blijkt de invloed van dit bijzondere motief van vrouwelijkheid en intimiteit. Het kleed waarmee het crucifix was verhuld en de kussens en het evangelieboek waarop het lag tijdens de kruisverering op het koor van de dames, worden opnieuw gebruikt voor de graflegging. Aangenomen mag worden dat dat voor de dames een bijzondere emotionele waarde heeft gehad die van invloed is geweest op hun beleving van het ritueel. Dat geldt temeer omdat eveneens aangenomen mag worden dat de kussens en het kleed door de dames zijn vervaardigd en versierd. Daardoor wordt Christus begraven in 'hun' kussens en kleed.

In het eerder besproken Eustachiusritueel wordt een unieke, thematisch samenhangende reeks psalmen gelezen, gevolgd door een aantal niet-gespecificeerde gebeden. Door wie het geheel van psalmen en gebeden in dit ritueel is samengesteld, is niet bekend maar het is niet ondenkbaar dat dat door de dames zelf is gebeurd. Het ritueel wordt door de dames uitgevoerd zonder de aanwezigheid van clerici en in die zin is het hún ritueel. De verklaring voor dit ritueel moet dan ook op de eerste plaats gezocht worden bij de invloed die de dames hebben gehad op de concrete vormgeving van rituelen en die invloed gaat blijkbaar zo ver dat zij een zelfstandig ritueel met een eigen inhoud hebben kunnen toevoegen aan de bestaande liturgische vieringen.

5.4 TENSLOTTE

Momenteel functioneert de voormalige abdijkerk van Thorn als parochiekerk. Het grondplan van de abdijkerk is gelijk gebleven en de meeste elementen van het interieur zijn behouden. Daarmee is de rituele ruimte van de abdij bewaard gebleven. *Officia Propria* geeft een gedetailleerd beeld van het functionele gebruik van die ruimte en het is daardoor een belangrijke bron voor de geschiedenis van de praktijk van de eredienst in de parochiekerk van Thorn.

Het is gebleken dat *Officia Propria* een belangrijke getuigenis is van de actieve deelname van vrouwen aan de liturgie in de late middeleeuwen en van de creativiteit

waarmee ze aan liturgische vieringen vorm gegeven hebben. Daardoor is het een belangrijk document in de nog steeds actuele discussie over de positie van vrouwen in de liturgie.

Uit deze studie moge duidelijk geworden zijn dat *Officia Propria* op een zeer concrete wijze getuigt van de liturgische praktijk van een lokale kerk in de Nederlanden van de late middeleeuwen. Die getuigenis heeft bovendien een extra dimensie omdat het de praktijk betreft van een damessticht, een in de kerkgeschiedenis van de Nederlanden onderbelichte religieuze gemeenschap.

6 TEKSTKRITISCHE EDITIE van Maastricht, RHCL, toegangsnr. 18A, nr. 523

6.1 ALGEMENE GEGEVENS EN DATERING VAN HET MANUSCRIPT

Het document met de in bovenstaande titel vermelde signatuur (*Officia Propria*) is een liturgisch gebruiksboek dat afkomstig is uit de abdij van Thorn. Het is een manuscript op papier. De pagina's zijn genummerd van 1 tot en met 386 maar een aantal pagina's ontbreekt en een aantal pagina's is ernstig beschadigd. De paginamaat is volgens de specificatie van Jägers ca. 177 mm. verticaal bij ca. 144 mm. horizontaal.²⁸⁶⁴ De globale inhoud, het genre en de titel zijn behandeld in het voorafgaande.²⁸⁶⁵ Het manuscript is gebonden in een nieuwe leren band van recente datum.²⁸⁶⁶ Daarbij zijn voor en na het manuscript ook enkele bladen van jongere datum (waarschijnlijk negentiende eeuw) in de band opgenomen.

Volgens Flament is *Officia Propria* geschreven in de zestiende eeuw en hij veronderstelt dat het een afschrift is van een manuscript dat mogelijk dateert uit de veertiende eeuw of nog eerder. Hij gebruikt onder andere als argument dat de *ae* wordt weergegeven met een *e*-cedille en die zou slechts voorkomen tot in de dertiende eeuw.²⁸⁶⁷ Daar staat echter tegenover dat de liturgische teksten in *Officia Propria* zeer consequent *ae* hebben, terwijl juist die grotendeels dateren van vóór de dertiende eeuw.²⁸⁶⁸ De rubrieken daarentegen hebben op een zeldzame uitzondering na steeds *e*-cedille terwijl op een aantal punten kan worden vastgesteld dat ze inhoudelijk niet verder teruggaan dan het begin van de vijftiende eeuw.²⁸⁶⁹ De rubrieken in *Officia Propria* kunnen dus geen kopie zijn van een handschrift van de veertiende eeuw of nog eerder. Al met al blijft het bij een veronderstelling en heeft Flament het bestaan van een vroeger manuscript waarvan *Officia Propria* een afschrift zou zijn, niet aangetoond. Ook is niet duidelijk op grond waarvan hij zegt *Officia Propria* geschreven zou zijn in de zestiende eeuw.

Vóór het verschijnen in 1991 van de inventaris van manuscripten door Jägers was *Officia Propria* bekend onder een andere signatuur: Maastricht, RAL (later RHCL), toegangsnr. 01.187 B (Habets II), nr. 1636. Daarbij staat de volgende specificatie: "Een ceremoniale der Abdij, ten behoeve van den rector chori uit het midden der 17de eeuw, doch copie van een uit de 14de of 15de eeuw. Kl. 4°".²⁸⁷⁰ Deze niet toegelichte

²⁸⁶⁴ Jägers (1991), 155, nr. 523. Zie echter § 6.2.1.3.

²⁸⁶⁵ Zie § 1.2.

²⁸⁶⁶ In 1985 was het manuscript nog in een andere band gebonden. Cf. Van Acht (1985), 15.

²⁸⁶⁷ Flament (1893), 32-33.

²⁸⁶⁸ Veel van deze teksten staan ook in CAO, dat is gebaseerd op materiaal dat dateert van eind negende tot eind twaalfde eeuw.

²⁸⁶⁹ De rubrieken over het Driekoningentaltaar zijn van na 1446 want in dat jaar is dat altaar gewijd. De rubrieken over het altaar van de Doornenkroon zijn van na 1440 want dat altaar wordt voor het eerst genoemd in een akte uit dat jaar. Zie § 3.3.3.

²⁸⁷⁰ Habets II, 859.

of onderbouwde gegevens zijn daarna door anderen overgenomen als waren het vaststaande feiten.²⁸⁷¹

Volgens Jägers dateert het manuscript van ca. 1600 maar hij vermeldt niet waarop die datering is gebaseerd.²⁸⁷² Vermoedelijk heeft hij die geconcludeerd uit de *terminus ante quem* en de vermoedelijke *terminus post quem* die Van Acht heeft bepaald op basis van gegevens uit *Officia Propria* en uit de overgeleverde Thornse akten.

Volgens een akte uit 1645 geeft Ferdinand van Beieren, aartsbisschop van Keulen en prins-bisschop van Luik, in dat jaar goedkeuring aan het verzoek van de decanes en het kapittel van Thorn om in een kapel van de abdijkerk een nieuw altaar op te richten ter ere van de H. Rozenkrans en daarnaast de altaren van Andreas, het Heilig Kruis, Antonius en Agatha af te breken omdat ze door de tijd versleten zijn.²⁸⁷³ In het jaar daarna wordt dat altaar gewijd en de dedicaties van de vier afgebroken altaren worden ermee verenigd.²⁸⁷⁴ In *Officia Propria* wordt het nieuwe altaar echter niet vernoemd en zijn de vier andere altaren nog in gebruik. De *terminus ante quem* ligt dan ook met zekerheid vóór 1646.²⁸⁷⁵

Omdat de decanes en het kapittel hun verzoek in de akte baseren op het argument dat de genoemde vier altaren versleten zijn, moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat ze op het moment van de akte al een tijdlang buiten gebruik zijn. Dat is een indicatie voor de mogelijkheid dat de *terminus ante quem* nog een aantal jaren vóór 1645 kan liggen, omdat die altaren ten tijde van *Officia Propria* nog wel in gebruik zijn.

Zeer waarschijnlijk ligt de *terminus ante quem* al vóór 1614. In dat jaar legt de pauselijke nuntius Anthonius Albergatus bij een visitatie aan de abdij een aantal decreten vast, die aanpassingen impliceren aan de besluiten van het concilie van Trente.²⁸⁷⁶ Een van die decreten betreft de plaats van het Allerheiligste. Ten tijde van de *Officia Propria* werd dat bewaard in een nis in de noordelijke muur van het priesterkoor.²⁸⁷⁷ De nuntius ziet dat tijdens zijn visitatie en legt in zijn decreten vast dat het Allerheiligste met onmiddellijke ingang verplaatst moet worden naar het hoofdaltaar.²⁸⁷⁸ Dat zou impliceren dat enkele rubrieken gewijzigd zouden moeten worden

²⁸⁷¹ Ze hebben daardoor een belangrijke rol gespeeld bij de discussie over de ouderdom van het kerstlied *Nu zijt welkome*. Zie daarover § 4.1.3.2.

²⁸⁷² Jägers (1991), 155, nr. 523.

²⁸⁷³ Habets II, pagina 730, ongenummerde akte van 20 september 1645.

²⁸⁷⁴ Habets II, akte nr. 453 van 12 augustus 1646.

²⁸⁷⁵ Cf. Van Acht (1985), 21.

²⁸⁷⁶ Habets II, akte nr. 119 van 25 maart 1614. Cf. Van Acht (1885), 21. Van Acht geeft een ander voorbeeld maar dat is niet geciteerd uit Habets II, akte nr. 119, zoals hij vermeldt, maar uit Habets II, akte nr. 124 van 22 augustus 1628.

²⁸⁷⁷ Van Cauteren (1987), 22 en 29. In de *Officia Propria* wordt die plaats aangeduid met *sacrarium* op de folio's 53, 222, 223 en 226.

²⁸⁷⁸ Habets II, akte nr. 119 van 15 maart 1614: *Tabernaculum ... superponatur Altari maiori ubi conservetur sanctissimum Sacramentum Altaris, removendum statim ex fenestrella in muro in quo fuit a nobis repertum* (Het tabernakel dient boven op het hoofdaltaar geplaatst te worden, waar het Allerheiligste bewaard hoort te worden en wel door het onmiddellijk te verwijderen uit de opening in de muur, waarin het door ons werd aangetroffen).

maar in *Officia Propria* zijn in de betreffende rubrieken geen wijzigingen aangebracht.

De *terminus post quem* ligt met zekerheid ongeveer in het jaar 1480 want rond dat jaar wordt het Drievuldigheidsaltaar gesticht²⁸⁷⁹ en dat altaar is bekend uit de *Officia Propria*. Maar volgens Van Acht ligt de *terminus post quem* mogelijk aanzienlijk later, namelijk in het jaar 1593. Een akte uit dat jaar betreft het traktaat van overgave van Geertruidenberg aan prins Maurits. Daarin staat de prins vrije uittocht toe aan de geestelijken en hun goederen.²⁸⁸⁰ Volgens Van Acht betekent dat de opheffing van het kapittel van Geertruidenberg

Dat kapittel had van oudsher bepaalde verplichtingen in Thorn. In een akte uit het jaar 1311²⁸⁸¹ verklaren de kanunniken van Geertruidenberg dat ze afhankelijk zijn van de abdij van Thorn en ze verplichten zich onder andere tot het volgende. De decaan gaat jaarlijks naar Thorn om daar op de vigilie van de viering van de wijding van de abdij tijdens de vespers het capitulum en de collecten te verzorgen en om op de dag zelf de hoogmis te celebreren. De koster van Geertruidenberg wijdt in Thorn het doopwater op de vigilie van Pinksteren, tijdens de eerste vespers verzorgt hij het capitulum en de collecten en op de dag zelf celebreert hij de hoogmis.

Officia Propria vermeldt echter de aanwezigheid van die kanunniken niet bij de viering van de wijding van de abdij noch bij Pinksteren en volgens Van Acht is dat alleen te verklaren als *Officia Propria* is geschreven nadat het kapittel van Geertruidenberg was opgeheven in 1593. Dat jaar zou dan de *terminus post quem* kunnen zijn.²⁸⁸²

Deze gevolgtrekking is in meerdere opzichten niet overtuigend. Het is onzeker of de kanunniken van Geertruidenberg de bovengenoemde, door de bisschop van Luik opgelegde verplichtingen feitelijk zijn nagekomen. Als dat wel het geval is, dan is het de vraag of ze dat eeuwen later ten tijde van *Officia Propria* nog hebben gedaan. Omgekeerd kan uit het feit dat daarin hun aanwezigheid niet wordt vermeld, niet geconcludeerd worden dat ze niet aanwezig zijn geweest. Er zijn dus onvoldoende feitelijke gegevens die het rechtvaardigen om het jaar 1593 te beschouwen als de *terminus post quem*.

De mogelijkheid om met de kalender van heiligenfeesten de *terminus post quem* te bepalen is door van Acht niet onderzocht. Die mogelijkheid is er in beginsel wel omdat het manuscript moet geschreven zijn na de datum waarop het jongste heiligenfeest dat in de kalender voorkomt, werd ingevoerd. In de *Officia Propria* staat geen kalender maar met behulp van de erin vermelde heiligenfeesten kan het volgende worden vastgesteld.

Vrijwel alle genoemde heiligenfeesten staan ook in de kalender van de ordinarius van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht die dateert van het laatste kwart van de veertiende eeuw.²⁸⁸³ Alleen het feest van de Doornenkroon, dat van Mansuetus en dat van Salvius komen daarin niet voor. Het feest van de Doornenkroon staat in de

²⁸⁷⁹ Zie § 3.3.3. Cf. Van Acht (1985), 21.

²⁸⁸⁰ Habets II, akte nr. 1080 van 25 juni 1593.

²⁸⁸¹ Habets I, akte nr. 118 van 9 juni 1311.

²⁸⁸² Van Acht (1985), 21-22.

²⁸⁸³ Tagage in LO Maastricht-OLV, XXI en 266-380.

ordinarius van Besançon (1336).²⁸⁸⁴ Het feest van Mansuetus wordt vermeld in de kalender van het ceremoniale van de kathedraal van Metz (12de-13de eeuw).²⁸⁸⁵ In Besançon heeft deze heilige een commemoratie, geen eigen feest.²⁸⁸⁶ Het feest van Salvius is in een vijftiental libri ordinarii uit de omgeving van Thorn²⁸⁸⁷ niet aangetroffen. Het betreft een bisschop van Albi († 10 september 584)²⁸⁸⁸ en het moet dus een zeer oud feest zijn, evenals dat van Mansuetus.

Het blijkt dat de feesten die ook in de ordinarius van Maastricht staan, de jongste zijn en die zijn dus van uiterlijk het laatste kwart van de veertiende eeuw. Met dit gegeven biedt de kalender geen houvast voor het nader bepalen van de *terminus post quem* want die ligt – zoals hierboven is vastgesteld – op zijn vroegst rond het jaar 1480.

Maar er is nog een ander gegeven dat de *terminus post quem* nader kan bepalen, namelijk de periode waarin *Officia Propria* in gebruik is geweest. De staat van het manuscript wijst op een gebruik gedurende een aantal decennia en een schatting van vijftig à zeventig jaar lijkt een redelijke aanname.²⁸⁸⁹ De *terminus ante quem* ligt vrijwel zeker niet veel later ligt dan het jaar 1614. Dat zou dan, terugrekenend, betekenen dat *Officia Propria* ongeveer rond het jaar 1550 geschreven is. Als dat zo zou zijn, dan zou de *terminus post quem* aanzienlijk later liggen dan het jaar 1480, tenzij het manuscript veel langer gebruikt zou zijn dan vijftig à zeventig jaar maar dat lijkt niet erg waarschijnlijk omdat het van papier is óf tenzij de *terminus ante quem* ver voor het jaar 1614 zou liggen maar daarvoor is geen enkele aanwijzing gevonden.

Van Acht oppert verder de mogelijkheid om het notenschrift door vergelijking met andere bronnen te plaatsen in het Maas-Rijngebied en te dateren op het einde van de zestiende, begin zeventiende eeuw maar hij heeft die vergelijking niet uitgewerkt.²⁸⁹⁰ Met nader onderzoek van het notenschrift, de watermerken, de inkt en het handschrift is het wellicht mogelijk om tot een nauwkeuriger datering te komen maar dergelijk musicologisch en paleografisch onderzoek valt buiten dit bestek. Op basis van de beschikbare gegevens en van de bovenstaande overwegingen is dan ook onder het nodige voorbehoud de conclusie gewettigd dat *Officia Propria* dateert van ongeveer het jaar 1550.

²⁸⁸⁴ Jurot in LO Besançon, 370.

²⁸⁸⁵ Pelt in LO Metz, 243.

²⁸⁸⁶ Het betreft de eerste bisschop van Toul in Lotharingen (vierde eeuw). Jurot in LO Besançon, 164 en 383.

²⁸⁸⁷ De Nederlanden, Noord-Frankrijk, Trier en Keulen.

²⁸⁸⁸ *Officia Propria* geeft als datum 5 september (fols. 297 en 298) maar op fol. 267 is *quinta* doorgestreept en vervangen door *decima*.

²⁸⁸⁹ Zie § 6.2.1.3.

²⁸⁹⁰ Van Acht (1985), 22.

6.2 CODICOLOGISCHE BESCHRIJVING VAN HET MANUSCRIPT²⁸⁹¹

6.2.1 Het boekblok

6.2.1.1 Samenstelling van het boekblok

De huidige band is als volgt samengesteld. Kern van het geheel is het eigenlijke manuscript. Ervoor en erna zijn enkele folio's van latere datum toegevoegd. De pagina's daarvan zijn ongenummerd.

1. Schutblad voor.
2. Een katern dat bestaat uit één bifolio. Paginanummering ad hoc: a1 tot en met a4.
3. Een titelfolio. Paginanummering ad hoc: a5 en a6.
4. Het eigenlijke manuscript.
5. Een katern dat bestaat uit twee bifolia. Paginanummering ad hoc: b1 tot en met b8.
6. Een katern dat bestaat uit één bifolio. Paginanummering ad hoc: b9 tot en met b12.
7. Een losliggende folio. Paginanummering ad hoc: b13 en b14.
8. Een toegevoegde, losliggende folio met een afwijkend formaat: horizontaal 177 mm., verticaal 229 mm.
9. Schutblad achter.

6.2.1.2 Papiersorten, waterlijnen en watermerken

In zover dat met het blote oog valt waar te nemen, kan worden vastgesteld dat er verschillende soorten papier zijn gebruikt. Om ze van elkaar te onderscheiden, worden ze hierna aangeduid met een hoofdletter.

1. Het schutblad voor: Stevige kwaliteit geschept papier met verticale waterlijnen. Gedeelte van een watermerk op de rechterrand. Papiersoort A.
2. Het ongenummerde bifolio (pagina a1 tot en met a4): Geen watermerk of waterlijnen. Papiersoort B.
3. Titelfolio (pagina a5 en a6): Geen watermerk of waterlijnen. Erg dun papier waardoor de letters op de achterkant doorschijnen. Papiersoort C.
4. Het eigenlijke manuscript: Geschept papier met horizontale waterlijnen en watermerken die op geen enkele folio in hun geheel zichtbaar zijn. Papiersoort D.
5. Het katern van twee bifolia (pagina b1 tot en met b8): Geen watermerk of waterlijnen. Papiersoort E.
6. Het katern van één bifolio (pagina b9 tot en met b12): Geen watermerk of waterlijnen. Papiersoort E.

²⁸⁹¹ Deze beschrijving is grotendeels gebaseerd op het model voor een uitwendige beschrijving in Hermans en Huisman (1981) 11-13. Het manuscript is eerder minder uitvoerig beschreven door Van Acht (1985, 15-17). Enkele aspecten zijn door hem niet behandeld, onder andere de collatie en de bladopmaak.

7. Het losliggende folio (pagina b13 en b14): Geen watermerk of waterlijnen. Papiersoort E.
8. Het toegevoegde, losliggende folio met afwijkend formaat: Geschept papier met verticale waterlijnen. Papiersoort: F
9. Het schutblad achter: Stevige kwaliteit geschept papier met verticale waterlijnen. Geen watermerk. Papiersoort A.

Het blijkt dat het eigenlijke manuscript uit één papiersoort is samengesteld. De titelfolio is van een andere papiersoort als die van het eigenlijke manuscript en is daar dus geen onderdeel van.

6.2.1.3 Staat van het materiaal

In het manuscript komen op enkele plaatsen opgeplakte papiertjes voor. Op pagina 274 is bovenin een papierstrookje van ongeveer 2 cm. hoog geplakt over de hele breedte van de bladspiegel. Op pagina 308 is iets onder de helft van de pagina over de breedte van de bladspiegel een strookje papier geplakt met daarop de melodie en de tekst van *Benedicamus devotis*.²⁸⁹² Op pagina 318 is aan het fragment *gaude Pater Nicolae* te zien dat er oorspronkelijk een papiertje is opgeplakt dat er nu niet meer zit. Op het fragment *canit presens familia* op dezelfde pagina is een opgeplakt papiertje nog aanwezig. Op pagina 328 is een stukje papier geplakt op de rechtermarge onderaan met daarop een verlenging van de neumennotatie.

De opgeplakte papiertjes zijn allemaal door dezelfde hand beschreven als de rest van de pagina. Waarschijnlijk heeft de scribent ze als middel gebruikt om een gemaakte fout te herstellen. De opmerking van Van Acht (zie noot 2892) en het beeld dat het manuscript laat zien van het fragment *gaude Pater Nicolae* zoals het er zonder opgeplakt papiertje uitziet, lijken dat te bevestigen. Het schriftbeeld van de rubriek *Non est statio* enz. op het papierstrookje op pagina 274 en dat van de rubriek *Non est statio* enz. op pagina 275 komen zo tot in details overeen dat die teksten zeer kort na elkaar geschreven moeten zijn. Anders gezegd: de correcties door middel van opgeplakte papiertjes zijn tijdens het schrijven van het manuscript toegepast en niet daarna. Dat zou dan betekenen dat de opgeplakte papiertjes horen tot de oudste herstellingen in het manuscript.

Het manuscript is onvolledig. De pagina's 349 tot en met 356 en 369 tot en met 378 ontbreken. Na pagina 227 lijkt een deel van het Temporale en het Sanctorale te ontbreken, hoewel de paginanummering door loopt.²⁸⁹³ De tekst op de laatste pagina (386) eindigt met de rubriek: *Sequitur Evangelium Matthei quod Sacerdos cum Diacono in nocte nativitatis Christi alternatis cantat*. Op grond van deze tekst zou men een vervolg verwachten met daarin de in de rubriek genoemde tekst. Deze rubriek maakt het daardoor waarschijnlijk dat pagina 386 oorspronkelijk niet de laatste bladzijde is geweest, met andere woorden dat er ook na pagina 386 een of meer folio's verloren zijn gegaan.

²⁸⁹² Het papiertje heeft dezelfde tekst "maar iets andere noten" als de eronder liggende notatie (Van Acht (1985), 15).

²⁸⁹³ Zie § 2.4.

Van een aantal pagina's zijn slechts restanten overgebleven. Die pagina's zijn provisorisch gerepareerd maar die herstellingen zijn niet van dien aard dat ze gekwalificeerd kunnen worden als adequate restauraties. Om bladdelen bij elkaar te houden is onder andere gebruik gemaakt van transparant papier van een troebel soort. Een verminderde leesbaarheid is het gevolg.

Van de pagina's 1 tot en met 10 is alleen de binnenhoek aan de bovenzijde bewaard. Het is een restant van (vanaf de bovenzijde gemeten) ca. 11 cm. bij de rug en ca. 3,5 cm. aan de buitenkant. Het is langs een grillige lijn afgescheurd. Het ontbrekend deel van het blad is aangevezeld met geschept papier. Het oude en het nieuwe deel zijn met elkaar verbonden doordat er transparant papier is geplakt op de pagina's 1, 4, 5, 7 en 9.

Van de pagina's 11 en 12 is het grootste gedeelte bewaard. De onderhoek aan de buitenkant ontbreekt. De lijn waarlangs het gedeelte is afgebroken is zeer grillig. Het ontbrekend deel van het blad is aangevezeld met geschept papier. Het oude en het nieuwe deel zijn met elkaar verbonden doordat er transparant papier is geplakt op pagina 12.

De pagina's 135 tot en met 140 hebben verloren delen in de buitenhoek aan de onderkant. Ze zijn per pagina verschillend door de manier waarop is 'hersteld': op de pagina's 136, 137 en 139 is een stuk papier zodanig geplakt dat het overgebleven deel van respectievelijk pagina 135, 138 en 140 behouden blijft maar dat het daardoor leidt tot verlies op de pagina's 136, 137 en 139. De verloren gedeelten van de tekst en de neumennotatie zijn door een latere hand opnieuw ingevuld.

Van de pagina's 359 tot en met 362 is alleen de binnenhoek aan de bovenzijde bewaard. Het is een restant (vanaf de bovenzijde gemeten) van ca. 8,5 cm. bij de rug en ca. 0,5 cm. aan de buitenkant. Het ontbrekende deel is met een bijna rechte lijn afgescheurd. Het restant en het aangevezelde vervangend bladdeel zijn met elkaar verbonden doordat een transparant papier is geplakt op de hele pagina's 359 en 361.

Verder zijn er nog een aantal pagina's verstevigd met transparant papier. Op pagina 16 is dat geplakt op de hele pagina. Op pagina 200 en 217 is een strook transparant papier geplakt op de rughelft. Op de pagina's 357, 364, 366, 379 en 386 is aan de rugzijde een transparant strookje van 1 à 2 cm. geplakt.

Ook enkele toegevoegde folio's zijn verstevigd. Op de bladzijden a1, a3 en a6 is transparant papier geplakt over de hele bladzijde. Op de pagina's b7 en b9 is tegen de rug een transparant strookje van ca. 2 cm. geplakt. Verder is het losliggend folio achteraan in de band op de onderste helft van de rectozijde (pagina b13) beplakt met een ander papier.

Op vrijwel elke pagina zijn verwerpingen te zien, vooral op de buitenste zijanten en de onderkanten. Een aantal onderhoeken aan de buitenkant zijn dermate ernstig aangetast dat ze afgefallen zijn. Vrijwel alle andere zijn ernstig beduimd. Dat duidt erop dat het manuscript veelvuldig is gebruikt en op een aantal pagina's zijn daardoor gedeelten van de tekst nog nauwelijks of helemaal niet meer leesbaar.

Door afslijting van de bladrand is op de pagina's 111, 153, 159, 285 en 300 een gedeelte van de tekst verloren. Verder zijn er een aantal kleinere beschadigingen langs de buitenranden van de bladen. Op de pagina's 17 tot en met 20 heeft dat tekstverlies tot gevolg, en een zodanige verzwakking van de bladen dat er delen vanaf dreigen te vallen. De huidige foliomaticen zijn ongeveer 140 mm. horizontaal bij 177

mm. verticaal maar uit het tekstverlies aan de bladranden blijkt dat de oorspronkelijke maten minstens 3 mm. groter zijn geweest.²⁸⁹⁴

De tekst en de neumen zijn geschreven met zwarte inkt maar op een aantal plaatsen is de kleur van de inkt van vooral de tekstgedeelten verbleekt tot bruin met als gevolg een verminderde leesbaarheid.

Samenvattend kan worden gezegd dat het materiaal in minder goede staat verkeert. Er ontbreken een aantal pagina's en van een aantal pagina's zijn alleen restanten bewaard. Met transparant papier zijn een aantal verstevigingen aangebracht maar die hebben een verminderde leesbaarheid tot gevolg. Door smoezeligheid, afslijting van de bladrand, kleinere beschadigingen en verbleking van de inkt zijn gedeelten van de tekst nauwelijks of niet meer leesbaar. Vooral de beduimelde onderhoeken aan de buitenkant laten zien dat het manuscript gedurende tientallen jaren is gebruikt.

6.2.1.4 Katernen

Het manuscript is samengesteld uit een aantal katernen. De grenzen van de katernen blijken bij autopsie niet waarneembaar. Ook zijn er geen snijsporen of katernsignaturen. De katernen zijn samengebonden met bindgaren en dat is wel zichtbaar. Uit de inventarisatie van de plaatsen waar zich bindgaren bevindt, kan worden afgeleid waar de grenzen tussen de katernen zich zullen bevinden. Vervolgens kan dan de samenstelling van elk katern worden bepaald. Zie Schema 34 voor een gedetailleerd overzicht. Uit dat schema blijken de volgende gegevens. De huidige band bevat in totaal 27 katernen. Zonder de later toegevoegde folio's heeft het manuscript in zijn huidige staat 24 katernen van wisselende omvang: de katernen 2 tot en met 25. Het kleinste katern daarvan bestaat uit twee bifolia; het grootste uit zes.

Toelichting bij de titelfolio

Het huidige titelblad (de pagina's a5 en a6) bestaat uit een 'losse' folio die met een lijmstrook aan de kant van de bandrug op pagina a4 van het eerste katern is geplakt. Het hoort niet bij het eigenlijk manuscript want het is van een andere papiersoort.²⁸⁹⁵

Toelichting bij katern nr. 2

In de huidige status van het eigenlijke manuscript bestaan alle katernen uit bifolia, behalve nr. 2 (het eerst katern van het eigenlijke manuscript). Dat katern bestaat uit de pagina's 1 tot en met 18. Dat zijn 4 bifolia en een 'losse' folio. Die folio zou dan links van het bindgaren moeten zitten want dat bindgaren bevindt zich tussen pagina 8 en 9 en dat heeft tot gevolg dat er links van het bindgaren 8 genummerde pagina's zijn en rechts 10. In een papieren manuscript is echter een 'losse' folio niet erg waarschijnlijk en bovendien bestaan alle andere katernen wel uitsluitend uit bifolia. En omdat het manuscript begint met een aantal pagina's waarvan niet meer dan een restant over is, zou het niet hoeven te verbazen als de eerste twee (ongenummerde) pagina's in hun geheel zouden ontbreken.

²⁸⁹⁴ Zie § 6.1.

²⁸⁹⁵ Zie § 6.2.1.2.

1	2	3	4	5	
1	a1	a2 en a3	a4	1	
titelfolio (geen katern)					zie toelichting
2	1	8 en 9	18	4 of 5?	zie toelichting
3	19	24 en 25	28	3	zie toelichting
4	29	38 en 39	48	5	
5	49	54 en 55	60	3	
6	61	68 en 69	76	4	
7	77	82 en 83	88	3	
8	89	100 en 101	112	6	
9	113	116 en 117	120	2	
10	121	130 en 131	140	5	
11	141	144 en 149	152	4	zie toelichting
12	153	162 en 163	172	5	
13	173	178 en 179	184	3	
14	185	192 en 193	200	4	
15	201	208 en 209	216	4	
16	217	226 en 227	236	5	
17	237	242 en 243	248	3	
18	249	258 en 259	268	5	
19	269	274 en 275	280	3	
20	281	290 en 291	300	5	
21	301	308 en 309	316	4	
22	317	326 en 327	336	5	
23	337	342 en 343	348	3	
349 tot en met 356 ontbreken					
24	357	362 en 363	368	3	
369 tot en met 378 ontbreken					
25	379	382 en 383	386	2	
26	b1	b4 en b5	b8	2	
27	b9	b10 en b11	b12	1	

Legenda:

Kolom 1: volgnummer van het katern.

Kolom 2: beginpagina van een katern (afgeleid van kolom 3).

Kolom 3: pagina's waartussen zich bindgaren bevindt.

Kolom 4: eindpagina van een katern (afgeleid van kolom 3).

Kolom 5: samenstelling van elk katern, uitgedrukt in aantallen bifolia.

Schema 34: Katernen

De vraag is dan ook of katern nr. 2 oorspronkelijk eveneens uitsluitend uit bifolia kan hebben bestaan. Dat is het geval als links van het bindgaren de helft van een bifolio verloren is gegaan. Gezien de ononderbroken nummering van de bladzijden en de plaats van het bindgaren, moet dat de eerste helft zijn geweest van een bifolio waarvan de tweede helft gevormd wordt door de pagina's 17 en 18. De ontbrekende folio

(paginanummers ad hoc: x1 en x2) is dan dus voorafgegaan aan pagina 1. De buitenste bifolio van het oorspronkelijke eerste katern zou er dan uitgezien hebben als in Schema 35. Dat betekent dat in werkelijkheid niet de pagina's 1 en 2 een 'losse' folio zijn, maar de pagina's 17 en 18 en dat de pagina's 1 en 2 een bifolio vormen met de pagina's 15 en 16. Door de wijze waarop de rug van het manuscript is verlijmd, is dat echter niet meer te zien. Of die ontbrekende folio er werkelijk is geweest, is niet meer te achterhalen. Wel is het zeker dat het manuscript vanaf het begin een paginanummering heeft gehad die de eventueel ontbrekende folio niet meetelt.²⁸⁹⁶ Het zou de oorspronkelijke titelpagina geweest kunnen zijn.

18	x1 (ontbreekt)	x2 (ontbreekt)	17
voorzijde		achterzijde	

Schema 35: De buitenste bifolio van het eerste katern

Toelichting bij katern nr. 3

Na pagina 25 volgen in het manuscript twee ongenummerde pagina's (ad hoc: 25a en 25b). Daarna gaat de nummering door met 26. Daardoor zijn er twee bifolia (aangeduid met **A** en **B**) met ieder één ongenummerde pagina. Zie Schema 36. Het gevolg is dat katern nr. 3 niet 10 maar 12 pagina's (= 3 bifolia) bevat. De inhoud van de pagina's loopt zonder onderbreking door: 25 – 25a – 25b – 26, enz.

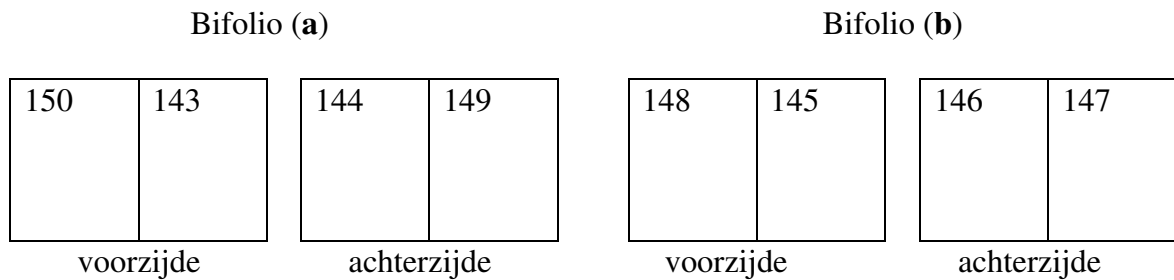
Bifolio A		Bifolio B	
22	- (25b)	26	21
voorzijde		achterzijde	
		24	25
		voorzijde	
		- (25a)	23
		achterzijde	

Schema 36: Ongenummerde pagina's

Toelichting bij katern nr. 11

De pagina's 143 tot en met 150 hebben in het manuscript de volgorde 145+146 – 143+144 – 149+150 – 147+148. Er is een bindgaren zichtbaar tussen 144 en 149. De pagina's 143+144 en 149+150 vormen één bifolio (**a**). De pagina's 145+146 en 147+148 zijn eveneens één bifolio (**b**). Zie Schema 37.

²⁸⁹⁶ Zie § 6.2.1.4.

Schema 37: De pagina's 143 tot en met 150

Legt men bifolio (b) in bifolio (a) dan ontstaat de juiste paginavolgorde. Maar als men bifolio (a) in bifolio (b) legt, dan ontstaat de hierboven gegeven volgorde van het manuscript. Dat is dus blijkbaar gebeurd. Dat impliceert dat de paginanummering vooraf moet zijn gegaan aan de huidige samenstelling van dit katern. De paginanummering komt overigens overeen met de juiste volgorde van de inhoud. Daar volgt uit dat de bifolia oorspronkelijk wel met de juiste paginavolgorde in elkaar hebben gezeten en ze zijn dus in een latere fase verwisseld. Dat veronderstelt dan weer een losse, niet ingebonden staat van de katernen.

6.2.1.5 Katernen, inhoud en beschadigingen

De grenzen van de inhoudelijke structuur vallen alleen samen met een katerngrens vóór en na de ontbrekende pagina's 349 tot en met 356 en 369 tot en met 378.²⁸⁹⁷ De pagina's die onmiddellijk aan de ontbrekende delen voorafgaan (348 en 368) en de pagina's die er onmiddellijk op volgen (357 en 379) eindigen, respectievelijk beginnen alle vier midden in een tekst en vormen daarom geen grens van een inhoudelijk geheel. Op pagina 165 begint een nieuw inhoudelijk deel maar met die pagina begint geen nieuw katern. De conclusie is duidelijk: er is geen relatie tussen de indeling van de inhoud en de katernenstructuur.

Een vergelijking van de katernenstructuur met de staat van het materiaal laat zien dat er een duidelijke relatie is tussen de katernenstructuur en de plaats van de beschadigingen en verstevigingen.

Katern nr. 1: alle bladen zijn verstevigd.

Katern nr. 2: het voorste deel (pagina 1 tot en met 12) is ernstig beschadigd en is gerepareerd en verstevigd; ook pagina 16 is verstevigd.

Katern nr. 10: het laatste deel (pagina 135 tot en met 140) is ernstig beschadigd en is gerepareerd.

Katern nr. 14: het laatste blad is verstevigd aan de rugzijde.

Katern nr. 16: het eerste blad is verstevigd aan de rugzijde.

Katern nr. 24: het voorste deel (pagina 357 tot en met 362) is ernstig beschadigd en is gerepareerd en verstevigd; strookjes transparant papier aan de rugzijde op pagina 357 en in het achterste deel van het katern op pagina 364 en 366.

²⁸⁹⁷ Cf. § 2.4.

Katern nr. 25: strookjes transparant papier aan de rugzijde op pagina 379 (begin van het katern) en 386 (einde van het katern).

Katern nr. 26: strookjes transparant papier aan de rugzijde op het laatste katernblad.

Katern nr. 27: strookjes transparant papier aan de rugzijde op het laatste katernblad.

Het blijkt dat alle ernstige beschadigingen zich aan het begin of aan het einde van een katern bevinden. Ook de meeste kleinere mankementen zitten aan het begin of einde van een katern zoals blijkt uit de aangebrachte versterkingen. Het geheel van deze gegevens maakt het waarschijnlijk dat het manuscript zijn beschadigingen heeft opgelopen in een periode waarin de katernen zich in een losse, ongebonden staat bevonden.

6.2.1.6 Custoden

In de neumennotatie staan de gebruikelijke gregoriaanse custoden naar de volgende notenbalk maar die zijn in dit kader niet aan de orde. Met custoden wordt hier bedoeld: verwijzingen naar de volgende pagina (de zogenaamde bladwachters). Er staan alleen custoden op de pagina's 30, 34, 38, 42, 44, 46, 52, 54, 58, 62, 64, 76, 82, 84, 92, 106, 108, 110, 116, 120, 130 en 192. Het zijn allemaal even pagina's en de custoden staan steeds in de rechterhoek van de ondermarge. Vanuit de inhoud van het manuscript is het niet te verklaren waarom er custoden op deze pagina's staan en op andere niet. Ook is er geen aantoonbare relatie tussen de custoden en de katernenstructuur.²⁸⁹⁸

6.2.1.7 Bladopmaak, paginanummering en verwijzingen

De bladspiegel is afgelijnd met vier zwarte inktlijnen die lopen van bladrand tot bladrand: twee verticaal en twee horizontaal. Er zijn lijngaatsjes en die zijn geprikt en geïnt. De bladspiegel is ongeveer 110 mm. horizontaal bij 151 mm. verticaal. De bovenmarge is 8 mm., de benedenmarge 16 mm. De linker- en de rechtermarge zijn allebei ca. 15 mm. maar de folio's zijn door afslijting niet zuiver haaks, waardoor de verticale buitenmarges onderaan op het blad een paar mm. kleiner zijn dan bovenaan.

De paginanummering begint na de titelfolio met nummer 1. De pagina's zijn genummerd van 1 tot en met 386 in de bovenste buitenhoek maar door slijtage zijn niet alle nummers nog aanwezig of zichtbaar. Pagina 188 is abusievelijk genummerd als 187. Na pagina 25 volgen twee ongenummerde pagina's.²⁸⁹⁹ Daarna gaat de paginanummering door met 26. In zijn huidige staat bevat het manuscript dus niet 386 maar 388 pagina's minus de 18 ontbrekende dus in totaal 360. Mogelijk zijn daar oorspronkelijk nog twee ongenummerde pagina's aan voorafgegaan en zijn er ook nog pagina's gevolgd na pagina 386.²⁹⁰⁰

²⁸⁹⁸ Alleen de pagina's 76 en 120 zijn slotpagina van een katern maar dat lijkt toeval.

²⁸⁹⁹ Zie § 6.2.1.4.

²⁹⁰⁰ Zie respectievelijk § 6.2.1.4 en § 6.2.1.3.

In het manuscript wordt frequent met een paginanummer verwezen naar andere plaatsen. Vrijwel altijd gebeurt dat door het woord *folio* of een verkorting daarvan, gevolgd door een paginanummer. Er zijn ook verwijzingen bij naar een pagina verderop in het manuscript. Dat houdt in dat die verwijzingen pas in de tekst gezet kunnen zijn nadat de inhoud van het manuscript en de paginanummering ervan waren voltooid. Een aantal malen wordt verwezen naar pagina 297. Op die pagina staat een soort tabel: een bijzonder geval van de gevarieerde tekststructuur van het manuscript. Zie Figuur 18 voor een facsimile.

6.2.2 De tekststructuur

6.2.2.1 De tekstspiegel

Over het algemeen is de bladspiegel helemaal volgeschreven, zodat de afmetingen van de tekstspiegel gelijk zijn aan die van de bladspiegel. In enkele gevallen loopt de tekst of de neumennotatie iets over de rechteraflijning. Een onbeschreven ruimte (één of meer witregels) komt maar op enkele plaatsen voor. Op enkele plaatsen staan er teksten buiten de tekstspiegel. Ze staan dan in de ondermarge en een enkele keer een kort tekstfragment in een zijmarge. Er zijn geen alineatekens en er is geen indeling in paragrafen. Ook zijn er geen decoraties en geen versierde letters. Op enkele plaatsen is in de marge met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

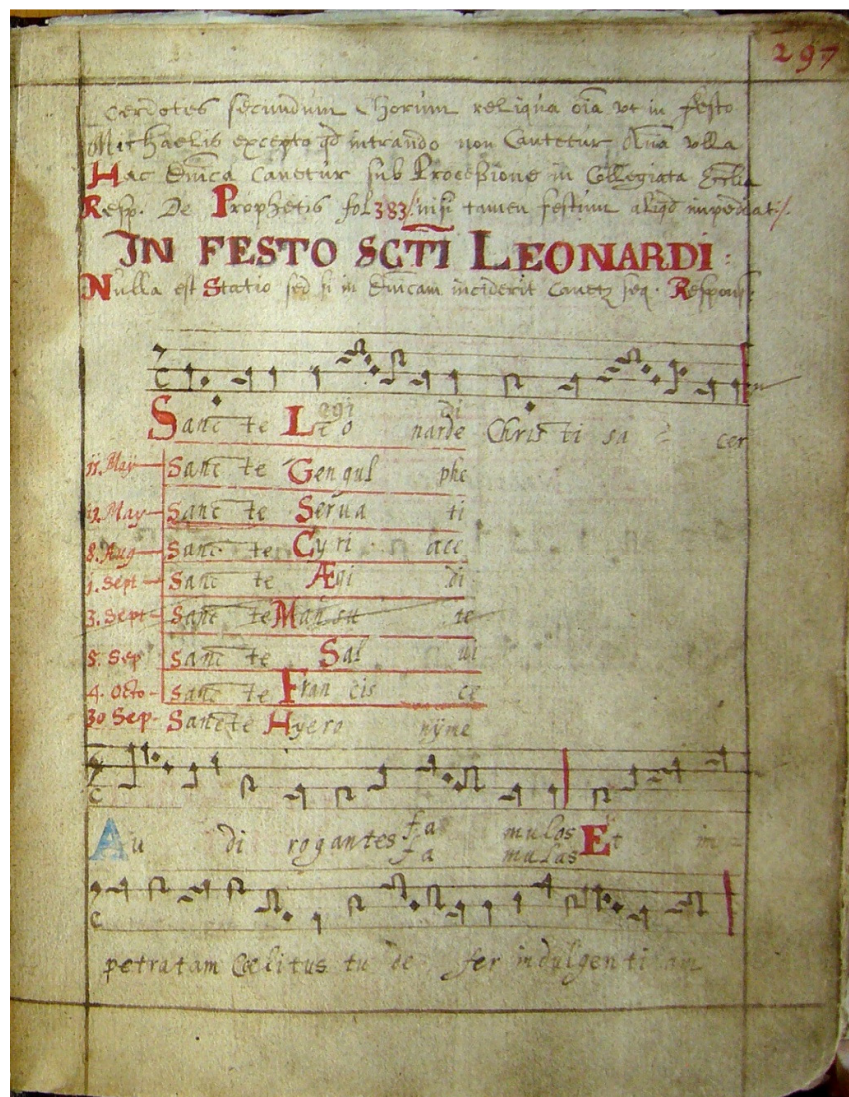
Er zijn drie soorten tekst te onderscheiden: zangteksten onder neumennotatie, overige liturgische teksten en rubrieken maar de tekstspiegels laten een wisselend beeld zien. In een aantal gevallen is de hele tekstspiegel gebruikt voor neumennotatie met daaronder de bijbehorende tekst. Er zijn dan steeds zeven notenbalken op één pagina. Op een aantal pagina's staan uitsluitend rubrieken. Het aantal tekstregels varieert dan tussen de 21 en 23 per pagina. Een aantal pagina's laat echter een variërend beeld zien van een combinatie van neumennotaties met hun teksten, andere liturgische teksten, rubrieken en titels.

De gezangen worden zelden voorafgegaan door hun genrenaam of een abbreviatuur daarvan. Wel wordt hun genrenaam herhaaldelijk vermeld in de rubriek die aan het gezang voorafgaat. De tekst van de gezangen met neumennotatie staat onder de notenbalk en het schriftbeeld laat zien dat de plaats van de tekstdelen (over het algemeen zijn dat syllaben) is bepaald doordat ze gezet zijn onder de neumen waar ze bijhoren. Daar volgt uit dat de neumennotatie vooraf is gegaan aan het plaatsen van de daarbij horende tekst. Bij een gezang met meerdere strofen staat alleen de tekst van de eerste strofe onder de neumennotatie. Daarna volgen de andere strofen, meestal verdeeld over twee kolommen.

De gezangen beginnen in verreweg de meeste gevallen op een nieuwe regel. Daarbij begint de eerste notenbalk meestal ongeveer 1 à 1,5 cm. uit de bladspiegelkant. Herhalingen van gedeelten van het gezang worden meestal verkort weergegeven, zowel in de neumennotatie als in de tekst. Daarbij noteert de scribe de herhalingen naargelang het uitkomt in de tekstspiegel: soms met meerdere woorden, soms met

een enkel woord, soms zelfs met aan het slot een onvolledig woord, bijvoorbeeld *san* voor *sanguine*²⁹⁰¹ of *menu* voor *menuerunt*.²⁹⁰²

De overige liturgische teksten beginnen over het algemeen ook met een nieuwe regel maar teksten die bij elkaar horen, bijvoorbeeld een versikel met respons en oratie tijdens een statie worden als tekstblok behandeld en die beginnen dus maar één keer op een nieuwe regel. Ook de rubrieken worden als tekstblok behandeld. Zelfs uitgebreide, meer dan paginalange rubrieken beginnen over het algemeen alleen aan het begin op een nieuwe regel. Na een notenbalk die de regel maar gedeeltelijk vult, wordt niet op een nieuwe regel begonnen: de resterende ruimte wordt dan volgeschreven. Dit is een markante uitzondering op de blokstructuur van de drie soorten tekst. Blijkbaar geldt als basisregel voor de tekstspiegel: de ruimte helemaal benutten.

Figuur 18: Facsimile van pagina 297

²⁹⁰¹ Pagina 114.

²⁹⁰² Pagina 145.

6.2.2.2 Orthografie, hoofdletters en interpunctie

De orthografie vertoont over het algemeen een homogeen beeld: vrijwel alle woorden worden steeds op dezelfde manier geschreven maar er doen zich ook enkele varianten voor, bijvoorbeeld *Antonius* naast *Anthonius* en *cemeterium* naast *coemiterium*, *cy-miterium* en *caemiterium*. Verschrijvingen (bijvoorbeeld *santi* in plaats van *sancti*) en onregelmatigheden (bijvoorbeeld *extitit* in plaats van *exstitit*) zijn, gezien de omvang van het manuscript, gering in aantal.

In zowel de rubrieken als de liturgische teksten worden de namen van heiligen met een hoofdletter begonnen maar de namen van de goddelijke personen meestal niet. In de tekst van de rubrieken staat aan het begin van een hoofdzin vaak geen hoofdletter. Wel worden veel substantieven met een hoofdletter begonnen maar dat gebeurt niet consequent. Zo komt bijvoorbeeld naast *Oratio* op dezelfde pagina ook *orationes* voor²⁹⁰³ en naast *Hymnus* staan *hymno* en *hymnum*.²⁹⁰⁴ De hoofdletter voor de vocaal *i* en de halfvocaal *j* aan het begin van een woord wordt vrijwel altijd geschreven als *J*, ongeacht de uitspraak. Voorbeelden met de vocaal *i* zijn: *Jn*, *Jtur*, *Jstis*. Alleen als gekleurde hoofdletter (rood of blauw) komen zowel *I* als *J* voor. Voor de consonant *v* en de vocaal *u* gebruikt het manuscript steeds het teken *u* behalve aan het begin van een woord: daar wordt het teken *v* gebruikt.

Een opvallend verschil tussen de orthografie van de liturgische teksten en de rubrieksteksten is de schrijfwijze van *ae*. In de liturgische teksten is dat op enkele uitzonderingen na *ae* maar in de rubrieksteksten is het, behoudens een paar uitzonderingen, steeds *e*-cedille (ę).²⁹⁰⁵

De huidige status van het manuscript is van dien aard dat eventuele interpunctietekens op een aantal plaatsen niet meer zijn waar te nemen. Onder dat voorbehoud kan het volgende worden vastgesteld. Langere gedeelten van teksten onder neumennotaties hebben vaak geen geleding: ze bevatten geen interpunctietekens en vaak geen hoofdletters aan het begin van hoofdzinnen die binnen het tekstgeheel van een gezang staan. Ook in de versikels en responsen staan geen interpunctietekens. In de andere liturgische teksten staan ze zelden. In de rubrieken staan er relatief weinig. Als tekens komen daar voor: de punt, de dubbele punt en de komma. De punt en de dubbele punt komen alleen voor achter het einde van een zin of achter een afkorting. Een komma staat meestal aan het einde van een hoofdzin maar soms ook tussen zinsdelen of tussen delen van een opsomming. In het algemeen is het gebruik van de komma in de rubrieken niet consistent en onvolledig: in sommige rubrieken staan helemaal geen komma's.

6.2.2.3 Kleuren en titels

Het begin van een gezang met neumennotatie heeft een initiaal in rood met een korps dat ongeveer drie maal zo groot is als dat van de tekst (ca. 10 mm.). Ook gedeelten

²⁹⁰³ Pagina 1.

²⁹⁰⁴ Pagina 15.

²⁹⁰⁵ Over de *e*-cedille als mogelijke indicator voor de ouderdom van het manuscript zie § 6.1.

van een gezang beginnen met een hoofdletter in kleur. Meestal is dat rood, soms blauw. Deze gekleurde hoofdletters fungeren daardoor als begrenzingsteken, samen met de in rood uitgevoerde fraseringsstrepen in de neumennotatie. De kleur blauw wordt vooral gebruikt voor hoofdletters die aan het begin staan van een gedeelte dat in wisselzang door het koor of een koorhelft wordt gezongen of herhaald. Deze kleur dient daar blijkbaar om het betreffende punt opvallend te markeren.²⁹⁰⁶ Daarbij zijn soms ook begrenzingsstrepen in de muzieknotatie met blauwe inkt gemarkeerd. Overigens is het gebruik van blauw op dergelijke punten niet altijd consequent.

Liturgische teksten zonder neumennotatie beginnen met een rode hoofdletter maar de beginletter van daarin opgenomen responsen is over het algemeen blauw. Een tekstblok van een rubriek begint eveneens met een hoofdletter. Die is meestal rood maar soms ook zwart. Ook in de lopende tekst worden vaak rode hoofdletters gebruikt, onder andere voor de hoofdletter waarmee een in de rubriekstekst opgenomen incipit begint. Verder zijn de getekende kruisjes bij zegeningen met rode inkt uitgevoerd en zijn enkele kleinere rubrieken in hun geheel geschreven met rode of blauwe inkt. De korpsgrootte van gekleurde initialen in de liturgische teksten zonder neumennotatie en in de rubrieken varieert van een tot vier maal die van de geschreven tekst en ook zijn er verschillen in penbreedte. Deze variaties laten geen systematiek zien; ze lijken willekeurig. Rood zijn ook de paginanummers, de cijfers voor verwijzingen naar andere pagina's en de begrenzingslijnen die op enkele plaatsen tussen tekstblokken staan.

De titels in het manuscript worden niet alleen gebruikt om de namen van feesten te noemen maar ook voor het benoemen van altaren, zegeningen en processiegezingen. Ze beginnen – op een paar uitzonderingen na²⁹⁰⁷ – op een nieuwe regel en zijn in kleur. Vrijwel altijd is dat rood maar in een paar gevallen blauw. Het is niet duidelijk waarom dit verschil is gemaakt. De meeste titels beginnen iets uit de bladspiegelkant. De overige staan gecentreerd op de regel. In de titels worden verschillende lettersoorten gebruikt. Sommige bestaan uitsluitend uit kapitalen, anderen bevatten kapitalen en klein-kapitalen en een derde groep bestaat uit hoofdletters en onderkast. De korpsgrootte loopt uiteen van 3 tot 7 mm. Ook de penbreedte varieert. Deze verschillen zijn niet systematisch en lijken niet functioneel.

Een aantal rubrieken trekt de aandacht doordat in die rubrieken de lay-out van de titels gebruikt wordt: ze staan op een nieuwe regel, beginnen uit de kantlijn en zijn geschreven met rode inkt.

²⁹⁰⁶ Dat blauw op dergelijke plaatsen als markeringspunt voor wisselzang fungeert, blijkt op enkele plaatsen expliciet, bijvoorbeeld op pagina 318: *Chorus hunc versum semper post unumquemque versum repetit*. De initiaal van het betreffende vers in de tekst is dan geschreven met blauw.

²⁹⁰⁷ Op pagina 125 is de titel in de lopende tekst opgenomen en op fol. 298 sluit hij aan op een notenbalk.

6.2.3 Het schriftbeeld

6.2.3.1 Schriftsoorten

De lopende teksten zijn geschreven met een spitse pen. Het onderscheid tussen liturgische teksten en rubrieksteksten wordt daarbij niet gemaakt door de rubrieken in rood te schrijven of met rood te onderstrepen maar door gebruik te maken van twee soorten schrift.

De tekst van de rubrieken is over het algemeen geschreven in een snel persoonlijk gebruiksschrift. Het is een lopend schrift waarin de letters aan elkaar zijn geschreven. De letters hellen licht naar links. De korps hoogte is ca. 1,5 mm. (schriftsoort A). Ook de tekst van het Nederlandstalige lied *Christus is opgestanden* is met deze schriftsoort en met deze korpsgrootte geschreven.²⁹⁰⁸

De teksten van de gezangen zijn geschreven in een lopend blokschrift: elke letter is zoveel mogelijk in één doorgaande lijn geschreven en de letters staan in beginsel los van elkaar. De letters hellen licht naar rechts. De korps hoogte is ca. 2,5 mm. (schriftsoort B). De meeste liturgische teksten zonder neumennotatie zijn eveneens met dit lopend blokschrift geschreven, vrijwel altijd ook als ze als incipit in een rubriek staan. Enkele liturgische teksten zijn echter geschreven in het snel persoonlijke gebruiksschrift van de rubrieken. Een andere inconsequentie is, dat sommige niet-liturgische tekstfragmenten in de rubrieken vaak met het lopende blokschrift van de liturgische teksten zijn geschreven. Dat is onder andere het geval bij de liturgische genrenamen die in de rubrieken op een aantal plaatsen aan de incipits voorafgaan en bij het woord *folio* dat aan de verwijzingen naar andere pagina's voorafgaat.

Er zijn dus twee duidelijk te onderscheiden schriftsoorten, hoewel ze niet altijd consequent worden gebruikt om de liturgische teksten en de rubrieksteksten van elkaar te onderscheiden. Vooral op grond van “de ‘gestileerde hand’ van de tekst onder de noten” en “het verschil tussen ‘recht’ en cursief schrift” is Van Acht van oordeel dat er sprake is van twee handen (scribenten).²⁹⁰⁹

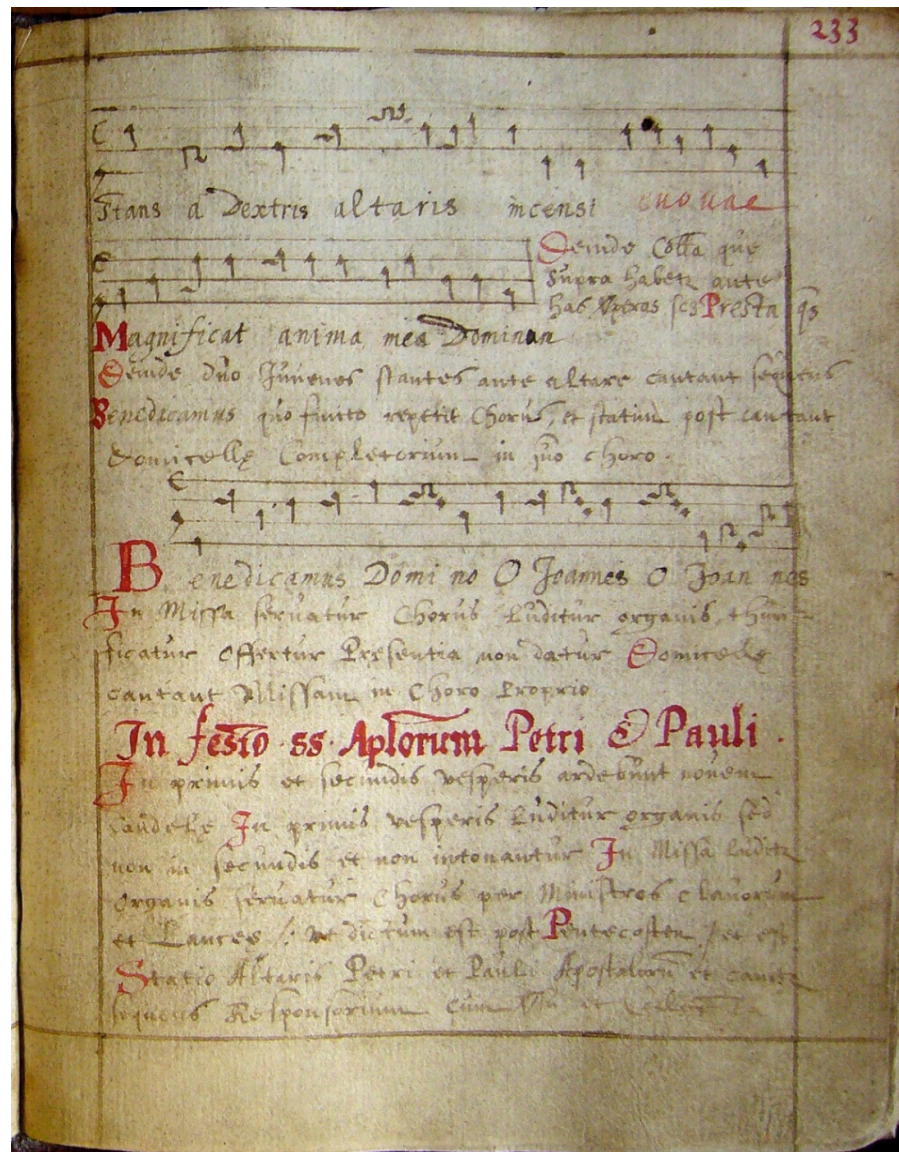
Deze argumentatie veronderstelt ten onrechte dat een scribe deze schriftsoorten niet allebei zou kunnen beheersen. Uit een vergelijking van een aantal letters in de liturgische teksten met die in de rubrieksteksten blijkt dat die twee schrijfwijzen karakteristieken hebben die zoveel overeenkomst vertonen dat ze vrijwel zeker van dezelfde hand moeten zijn. Een paar voorbeelden zijn de letters *d* en *l*, de hoofdletter *C* en het teken voor *et*. De letter *d* is op dezelfde wijze geschreven met een identieke stok naar links boven. De letter *l* is geschreven met een identiek lusje. De hoofdletter *C* heeft een verdikking linksonder die altijd even onder de onderste tekstlijn uitkomt. Het teken voor *et* is op identieke wijze geschreven.

Ook het volgende pleit voor één en dezelfde scribe. Een tweetal titels begint niet op een nieuwe regel maar is in de lopende tekst ingevoegd. Dat maakt het aannemelijk dat ze tegelijk met de omringende tekst zijn gemaakt en dat ze dus van dezelfde hand zijn als die van de lopende tekst. Ook zijn er in de liturgische teksten en rubrieken enkele onderdelen met rode of blauwe inkt geschreven met dezelfde hand als die van

²⁹⁰⁸ Pagina 106-108.

²⁹⁰⁹ Van Acht (1985), 15. Bovendien is volgens hem de tekst op de pagina's 379 tot en met 386 mogelijk “van een derde persoon”.

de tekst waarin ze zijn opgenomen. Verder staan er vaak verschillende elementen bij elkaar op één pagina: neumennotatie, liturgische teksten in blokschrift en rubrieken. De tekstspiegel is daarbij zo complex en zo volledig benut dat het praktisch vrijwel onmogelijk moet zijn om zo'n spiegel met twee na elkaar werkende scribenten op te bouwen. Zie Figuur 18 en Figuur 19. Dit alles wetttigt de conclusie dat het hele manuscript door één persoon is geschreven.

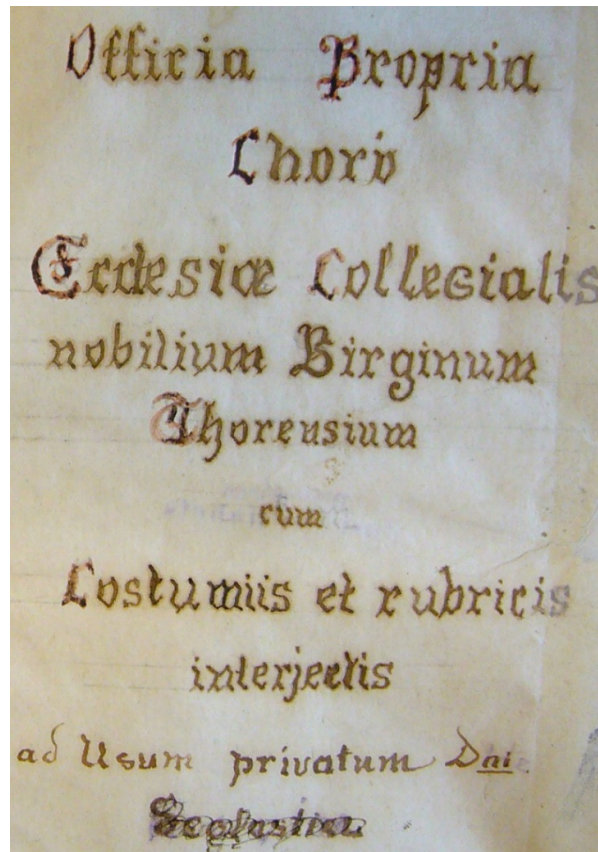

Figuur 19: Facsimile van pagina 233

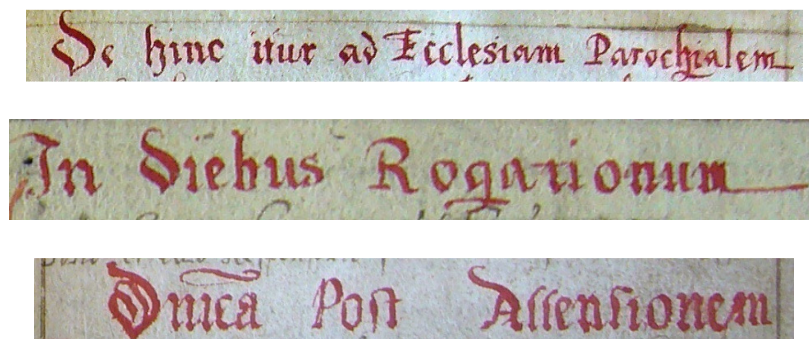
6.2.3.2 Het schriftbeeld van de titelfolio

De schriftsoort op de titelfolio (zie Figuur 20) komt het meest overeen met die titels in het manuscript die zijn geschreven met hoofdletters en onderkast (zie Figuur 21 voor enkele voorbeelden). Maar er zijn belangrijke verschillen. De schrijfwijze van de hoofdletters *P* en *E* is op de titelfolio duidelijk anders als die in de titels en ze komt

elders in het manuscript niet voor. De letter g heeft op de titelfolio twee verschillende vormen die in het manuscript verder niet voorkomen. Bijzonder en uniek voor de titelfolio is vooral dat een aantal letters gevorkt is: ze hebben in de linkeronderhoek een klein streepje naar links. De conclusie is dan ook dat de tekst op de titelfolio van een andere hand is als die van het manuscript. Dat moet ook een latere hand zijn omdat de titelfolio niet bij het eigenlijke manuscript hoort maar daar later aan is toegevoegd.²⁹¹⁰

Figuur 20: De tekst van de titelfolio

Figuur 21: Titels uit het manuscript (pagina 41, 165 en 203)

²⁹¹⁰ Zie § 6.2.1.2.

6.2.4 Geschiedenis van het manuscript

De vorige eigenaars en de datering van het manuscript zijn in het voorafgaande besproken.²⁹¹¹ Over de geschiedenis van het manuscript is verder weinig bekend. Wel kunnen op basis van de voorafgaande beschrijving enkele fasen in de geschiedenis van het manuscript worden onderscheiden: de beginstatus, de periode van het gebruik, de periode van het verval, de reparaties en de huidige status.

In de redactie van de rubrieksteksten wordt op een aantal plaatsen verwezen naar andere pagina's met het woord *folio*, gevolgd door een paginanummer. Dat impliceert dat het manuscript vanaf het begin een paginanummering heeft gehad, althans dat de scribe daar redactioneel rekening mee heeft gehouden. Omdat er ook voorwaartse verwijzingen zijn, konden de paginanummers van de verwijzingen pas ingevuld worden nadat het hele manuscript was voltooid en van paginanummers was voorzien. De plaatsen voor de verwijzingsnummers moesten dus in eerste instantie opengelaten worden. In de tekstspiegel is dat te zien: op enkele plaatsen is de ruimte voor het verwijznummer niet ingevuld en op andere plaatsen is te zien dat de plaats voor verwijznummers te ruim of te krap is bemeten.

In het manuscript staan een aantal wijzigingen in de vorm van doorhalingen, correcties op doorhalingen en toevoegingen. In een aantal gevallen zijn de wijzigingen uitgevoerd met dezelfde hand, dezelfde pen en dezelfde inkt. Daaruit blijkt dat het wijzigingen zijn die al tijdens het schrijven aangebracht zijn. Ook de opgeplakte papiertjes zijn waarschijnlijk al tijdens het schrijven gebruikt als correctiemiddel.

Een tweede groep wijzigingen is geschreven met een andere pen en/of andere inkt. Daardoor is het duidelijk dat ze later zijn ingevoegd dan de eerste groep. Het zijn kleine correcties of toevoegingen van één à twee woorden die waarschijnlijk zijn aangebracht in de periode dat het manuscript in gebruik was. Of ze mogelijk door een andere scribe zijn aangebracht, is niet waar te nemen.

Een derde groep bestaat uit wijzigingen of aanvullingen op de ordo. Ze hebben een lengte van meerdere tekstregels. De belangrijkste zijn doorgestreepte teksten en toegevoegde teksten in de ondermarge. De teksten die betrekking hebben op het feest van Mansuetus²⁹¹² zijn in hun geheel doorgestreept. Blijkbaar was dit feest vanaf een bepaald moment in onbruik geraakt. Enkele teksten in de ondermarge zijn geschreven met een andere pen. De tekst van de daarop volgende pagina sluit echter aan op de tekst in de tekstspiegel van de vorige pagina. Daaruit blijkt dat de teksten in de ondermarge zijn toegevoegd toen het manuscript al was voltooid en waarschijnlijk in gebruik was.

Het is onbekend hoelang het manuscript dienst heeft gedaan tijdens de eredienssten maar beduimeling in de buitenste onderhoeken duiden erop dat het manuscript gedurende tientallen jaren in gebruik is geweest.

In een latere fase – vermoedelijk in de achttiende-negentiende eeuw – heeft het manuscript een aantal folio's verloren en ernstige beschadigingen opgelopen. De beschadigingen bevinden zich aan het begin of het einde van katernen. Daaruit blijkt dat het manuscript in die periode bestond uit een bundel losse, niet ingebonden katernen. Dat verklaart ook dat er delen verloren konden gaan. In deze periode moeten

²⁹¹¹ Zie § 1.1 en § 6.1.

²⁹¹² Zie de pagina's 296 en 297.

de omstandigheden waarin het manuscript werd bewaard en behandeld bijzonder ongunstig zijn geweest. De meeste pagina's vertonen sporen van verwerking, een paar teksten in de ondermarges zijn vrijwel volledig onleesbaar geworden en de zij- en onderranden van de pagina's zijn dermate afgesleten dat er daardoor tekst verloren is gegaan.

Over de volgorde waarin de in het manuscript aangebrachte reparaties zijn aangebracht kan het volgende worden gezegd. De meest grove herstellingen zijn die van de pagina's 135 tot en met 140. Het zijn daardoor waarschijnlijk de oudste reparaties. Het aanvezelen van enkele folio's moet vooraf zijn gegaan aan het aanbrengen van transparant papier omdat ook enkele aangevezelde folio's met dat papier zijn beplakt. Het toevoegen van enkele folio's voor en na het eigenlijke manuscript heeft vrijwel zeker plaats gevonden vóór het gebruik van transparant papier omdat ze op dezelfde manier met dat papier zijn behandeld als de rest van het manuscript.

Dit geheel bevond zich in 1985 in een beschadigde, perkamenten band.²⁹¹³ Voor de ouderdom van die band is maar één concrete aanwijzing: de vermelding door Van Acht dat hij beschadigd was. Verder is het aannemelijk dat de restauraties – gezien hun kwaliteit – niet zijn aangebracht in de tijd dat het manuscript in bezit was van rijksarchivaris Habets (eind negentiende eeuw) of daarna, toen het in bezit was gekomen van het Rijksarchief Limburg (RAL; momenteel RHCL). De restauraties en het inbinden moeten dus eerder hebben plaatsgevonden. Dat pastoor Hendrix of de “koopman in oudheden” voor de restauraties en het inbinden zorg hebben gedragen, is uitgesloten.²⁹¹⁴ De perkamenten band en de restauraties zijn dus gerealiseerd in de eerste helft van de negentiende eeuw en mogelijk nog vroeger.

De huidige band is van recente datum, in ieder geval van na 1985. Uit een vergelijking van de inhoud van de huidige band met die van de band van 1985, zoals die is beschreven door Van Acht, blijkt dat er in de nieuwe band niets is toegevoegd of verwijderd. Dat blijkt ook uit de materiële status, met name uit het feit dat alle bladen eenzelfde verlies door afslijting laten zien. Alleen de schutbladen zijn nieuw. Daardoor wordt het ook waarschijnlijk dat het bindgaren al is aangebracht bij het inbinden van de perkamenten band of mogelijk nog eerder. Afgezien van de nieuwe band en de daarbij horende schutbladen laat het huidige manuscript dus de status zien van het moment waarop het manuscript na een aantal reparaties in de perkamenten band werd gezet na de periode waarin het bestond uit losliggende katernen.

Bijzonder belangrijk is echter dat door de feitelijke paginanummering en de terugkoppeling daarop door een aanzienlijk aantal verwijzingen in de tekst op een formele manier in de huidige status zichtbaar wordt, hoe vanaf het begin van het manuscript de ordening van de inhoud moet zijn geweest.²⁹¹⁵

²⁹¹³ Van Acht (1985), 6. De inhoud van die band wordt besproken in Van Acht (1985), 16-17. Daarin wordt niet gesproken over aangebracht transparant papier. Dat is echter wel waarneembaar op de microfiches die als bijlage aan het werk van Van Acht zijn toegevoegd.

²⁹¹⁴ Cf. § 1.1.

²⁹¹⁵ De inhoudelijke structuur van het manuscript is behandeld in § 2.4.

6.3 EDITIEREGELS

1. In hoofdlijnen worden dezelfde regels gehanteerd als die welke in soortgelijke edities gebruikelijk zijn.²⁹¹⁶ Daar zijn enkele regels aan toegevoegd in verband met de tekststructuur en de schriftsoorten van het manuscript. Bij die regels wordt verwezen naar de betreffende paragrafen in de codicologische beschrijving van het manuscript.
2. De paginanummering van het manuscript is in de lopende tekst opgenomen en gemarkeerd doordat het nummer in vet en tussen dubbele staande strepen is gezet.
3. Custoden worden niet vermeld (zie § 6.2.1.6).
4. Teksten die in het manuscript voorzien zijn van muzieknotatie worden gemarkeerd met een voorafgaand muzieknootje (♩). De muzieknotatie wordt niet weggegeven.
5. Wisselpunten in de gezangen (zie § 6.2.2.3) worden voorafgegaan door een sterretje (*).
6. Liturgische teksten worden weergegeven in cursief. De rubrieken en de Nederlandstalige teksten worden weergegeven in staand schrift (zie § 6.2.3.1).
7. Titels (zie § 6.2.2.3) worden ter wille van de overzichtelijkheid voorafgegaan door een witregel. Ze worden gecentreerd op de pagina gezet en weergegeven in klein-kapitaal.
8. De letter *v* wordt geschreven voor de consonant en de letter *u* voor de vocaal (zie § 6.2.2.2). De e-cedille (ç) wordt vanwege typografische redenen weergegeven met *ae*. Overigens wordt de orthografie van het manuscript gehandhaafd, tenzij dat tot verwarring zou leiden. In dat geval wordt in de voetnoten vermeld op welk punt wordt afgeweken van de orthografie in het manuscript.
9. Het gebruik van hoofdletters is conform de heden ten dage gebruikelijke regels. De hoofdletters voor de vocaal *i* en de halfvocaal *j* worden echter weergegeven met de hoofdletter *I*.
10. De interpunctie is conform hedendaags gebruik maar komma's worden alleen geplaatst als ze niet opgevat kunnen worden als interpreterend.
11. Gebruikelijke abbreviaturen en abbreviaturen die op basis van de context duidelijk zijn, worden geëxpandeerd conform de orthografie van het manuscript. Voorbeelden zijn: *S. Annae* wordt *sanctae Annae*, *Per D. N.* wordt *per Dominum nostrum*, *R/ chorus* wordt *respondet chorus*. Minder gebruikelijke abbreviaturen worden geëxpandeerd tussen vishaken (< >). Verkort herhaalde teksten in de gezangen (zie § 6.2.2.1) worden niet geëxpandeerd. Alleen onvolledige woorden daarin worden tussen vishaken (< >) aangevuld.
12. Correcties, doorhalingen en toevoegingen in het manuscript worden als zodanig gespecificeerd in de voetnoten.
13. Editoriale toevoegingen, dat wil zeggen teksten of tekstfragmenten die in de tekst van het manuscript niet voorkomen en die geen expansies van gebruikelijke ab-

²⁹¹⁶ Formuleringen van dergelijke regels staan in o.a. LO Rheinau, LV-LVII; Hallinger (1963), LXXXVII-XCII; LO Metz-Arnulf, 45-50; LO Trier, 425-428; LO Sion, 371-376; LO Utrecht-Maria, 42-44; LO Besançon, 171-174 en Kelly (2008), 259-262.

breviaturen zijn, staan tussen vishaken (< >). Het betreft hoofdzakelijk genrenamen die aan de liturgische teksten voorafgaan en enkele titels die omwille van de duidelijkheid zijn toegevoegd.

14. Verschrijvingen (bijvoorbeeld *santi* in plaats van *sancti*) en onregelmatigheden (bijvoorbeeld *extitit* in plaats van *exstitit*) blijven in beginsel gehandhaafd. Alleen als dat voor een goed verstaan noodzakelijk wordt geacht, wordt de juiste vorm in de lopende tekst gezet en wordt de vorm uit het manuscript daarbij in een voetnoot vermeld.
15. Een woord waarvan de transcriptie onzeker is, wordt in de lopende tekst gevolgd door een vraagteken tussen ronde haken: (?).
16. Delen van het manuscript die door beschadiging of verwerking verloren of niet meer leesbaar zijn, worden zo mogelijk gereconstrueerd met behulp van andere bronnen. Die bronnen worden in de voetnoten gespecificeerd. De reconstructie wordt weergegeven tussen vierkante haken ([]). Eventuele rubrieken in de verloren delen kunnen uiteraard niet gereconstrueerd worden. Voor gezangen en andere liturgische teksten die ook uit andere bronnen bekend zijn, is dat wel mogelijk onder voorbehoud dat de verloren tekstgedeelten mogelijk verschillen vertoonden met de gereconstrueerde tekst. Tekstdelen die niet gereconstrueerd konden worden, zijn weergegeven met punten tussen vierkante haken ([...]). Onleesbare delen waarvan op grond van de context duidelijk is wat er heeft gestaan, worden gerestaureerd en eveneens tussen vierkante haken geplaatst.
17. Een tekst die in het manuscript in de ondermarge staat, wordt in de lopende tekst opgenomen, voorafgegaan door een horizontale lijn en een herhaling van het paginanummer gevolgd door een kruisje (+). In een voetnoot wordt aangegeven of die tekst al dan niet aansluit bij de lopende tekst (zie § 6.2.2.1).
18. Zangteksten onder neumennotatie, overige liturgische teksten en rubrieken worden met een nieuwe alinea begonnen. Omvangrijke rubrieken worden verdeeld in alinea's als hun inhoudelijke structurering daartoe aanleiding geeft (zie § 6.2.2.1).

In de teksteditie worden de volgende verkortingen gebruikt:

- A/. = antifona
- Cant. = canticum
- Hym. = hymnus
- Lit. = litania
- Ps. = psalmus/ versus psalmi
- R/. = responsorium/ responsum
- V/. = versus/ versiculus

6.4 TRANSCRIPTIE VAN MAASTRICHT, RHCL, TOEGANGSNR. 18A, NR. 523

<DOMINICA IN PALMIS>

- ¶11 In vigilia [Palma]rum primae servantur V[esperae, in] quibus sola dicitur oratio. Secun[dae vero non ser]vantur. Ipso die post Primam, Tertiam [et Sex]tam veniunt domicellae in medium tem[pli et] tunc sacerdos incipit ramos benedicere, [cantando] *Adiutorium nostrum in nomine Domini. R/. Q[ui fecit coelum] et terram. Sacerdos: S[it nomen] D[omini benedictum.] R/. Ex hoc nunc et u[sque in saeculum].* Sac[erdos] [...] cantet orationes. Quibus [cantatis, respondent do]micellae: *Amen.* Deind[e] [...] [Evan]gelium secundum M[attheum: *Cum appropinquasset*] [...] [D]ominus vobiscum. R/. *Et [cum spiritu tuo. Sequentia] sancti Evangelii secundum Mattheum. Gloria tibi, Do[mine.]* [...] thurifi[catur(?)] [...] postea [...] pera[ctis(?)] [...] ²⁹¹⁷
- ♪ <A/.> [*Asperges me, Domine, hyssopo et mundabor, lavabis me et super nivem dealbabor.*] ²⁹¹⁸
- ♪ <Ps.> [*Miserere mei, Deus,*] ¶2 secundum magnam misericordiam [tuam. Gloria Pat]ri et Filio et Spiritui [Sancto, sicut erat in principio et] nunc et sem[per et in saecula saeculorum. Amen.] ²⁹¹⁹ *Asperges* me. [...]
- ♪ <A/.> ¶3 Pueri Hebreorum.
Respondet chorus: ²⁹²⁰
- ♪ *Tollentes ramos olivarum obviaverunt [Domino,] clamantes [et dicentes: Hosanna in excelsis.]* ²⁹²¹
Haec ant[iphona] [...] rosae [...] ra[m...] [...]
- ♪ <A/.> [*Cum appropinquaret Dominus Ierosolymam, misit duos ¶4 ex] discipulis suis dicens: Ite [in castellum quod contra] vos est et inve[nietis pullum asinae a]lligatum [super quem nullus hominum sed]it, [solvite et adducite mihi. Si quis vos interrogaverit, dicite: Opus Domino est. Solventes adduxerunt ad Iesum et] ¶5 imposuerunt super eum vestimenta et sedit super eum. Ali[i expan]debant vestim[enta sua in via, alii ra]mos [de arboribus externebant et qui sequebantur clamabant: Hosanna, benedictus qui venit in nomine Domini, benedictum regnum Patris nostri David, hosanna in excelsis,] ¶6 miserere nobis fili David.] ²⁹²²*
- ♪ <A/.> [*Ante s]ex di[es] solemnitatis Paschae, [quando venit Dominus in civi]tatem Ierusa[lem, occurrerunt ei pueri et] in [manibus portabant ramos palmarum et cla]mabant voce magna dicentes: Hosanna in excelsis, benedictus qui venisti in multi-] ¶7 -tudine misericordiae, hosanna ²⁹²³ [in] excel[sis]. ²⁹²⁴*

²⁹¹⁷ Voor de restauratie van de rubrieken op folio 1 zijn de overgeleverde fragmenten vergeleken met gelijksoortige rubrieken elders in *Officia Propria*.

²⁹¹⁸ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 1494.

²⁹¹⁹ Psalm 50: 1. Hierna hebben op deze folio ook de teksten van het versikel *Domine, apud te* en de oratie *Presta, quaesumus, Domine* gestaan, zoals blijkt uit de verwijzing naar deze folio op de folio's 264, 282 en 319.

²⁹²⁰ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

²⁹²¹ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 4415.

²⁹²² De tekst is gereconstrueerd conform CAO 1976.

²⁹²³ Ms.: *osanna*.

²⁹²⁴ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 1437.

♪ <A/.> [Cum audis]set p[opulus quia Iesus venit Ierosolymam, acceperunt ramos palmarum et exierunt ei obviam et clamabant pueri dicentes: Hic est qui venturus est ||8|| in salute]m populi. Hic est [salus nostra et re]demptio [Israel. Quantus est iste, cui] troni [et dominationes occurrunt. Noli timere, filia Sion, ecce Rex tuus venit tibi, sedens super pullum asinae sicut scriptum est. Salve,] ||9|| Rex, fabricator mundi, qui venisti redimere nos.²⁹²⁵

♪ <A/.> Ceperunt [omnes turbae descendi]um gaude[ntes laudare Deum voce magna super omnibus quas viderant virtutibus dicentes: Benedictus qui venit Rex in nomine Domini, pax in terra et gloria in excelsis.]²⁹²⁶

♪ <A/.> [Occurrunt turbae cum floribus] ||10|| et palmis redemptori obviam et victori [triumphanti digna dant] obsequia. Filium [Dei ore gentes praedicant et] in laudem Chris[ti voces tonant per nubila, hosanna.]²⁹²⁷
[...]

♪ <A/.> [Ave, Rex noster,]
||11|| Chorus:²⁹²⁸

♪ Fili David, redemptor mundi, quem prophetae praedixerunt salvatorem domui Israel esse venturum. Te enim ad salutarem victimam P[ater misit in] mundum, quem expectabant [omnes sancti ab] origine mun[di et nunc: Ho]sanna filio Dav[id. Benedictus qui venit] ||12|| in nomine Domini, hosanna²⁹²⁹ in excelsis.²⁹³⁰

Hoc finito, prosequitur responsorium *Collegerunt chorus*. Quod dum canitur, fit oblatio a domicellis ad Crucifixum denudatum, quae ad custodem ecclesiae parochialis spectat.

♪ <A/.> College[runt pontifices et] pharisaei con[cilium et di]cebant: Quid facimus, [quia hic homo mul]ta sign[a] facit. [Si dimittimus eum sic, omnes credent] ||13|| in eum. Ne forte veniant Romani et tollant nostrum locum et gentem.²⁹³¹

Hunc sequens versum cantat sacerdos cum suis ministris. Versus:²⁹³²

♪ <Vl.>Unus autem ex ipsis, Caiphas nomine, cum esset pontifex anni illius, prophetavit dicens: Expedit vobis, ut unus moriatur homo pro populo et non ||14|| tota gens pereat. Ab illo ergo die cogitaverunt interficere eum, dicentes: Ne forte ve<niant>.

Responsorio hoc finito, accipiet sacerdos Crucifixum et vertens se ad populum, canit alta voce:

♪ <Hym.> *Vexilla Regis prodeunt.*
Respondet chorus sequens:²⁹³³

♪ *fulget Crucis misterium, quo carne curris conditor suspensus est patibulo.*
Confixa clavis viscera
tendens manus, vestigia

²⁹²⁵ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 1983.

²⁹²⁶ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 1840.

²⁹²⁷ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 4107

²⁹²⁸ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

²⁹²⁹ Ms.: *osanna*.

²⁹³⁰ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 1543.

²⁹³¹ De tekst is gereconstrueerd conform CAO 1852.

²⁹³² Deze rubriek staat met rode letters in het lege restant van de notenbalk geschreven.

²⁹³³ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

*redemptionis gratia
hic immolata est hostia.*

||15|| *Quo vulneratus insuper
mucrone diro lanceae,
ut nos lavaret crimine,
manavit unda sanguine.*

*Impleta sunt quae cecinit
David fidelis carmine
dicendo nationibus:
Regnavit a ligno Deus.*

*Arbor decora et fulgida,
ornata regis purpura,
electa digno stipite
tam sancta membra tangere.*

*Beata cuius brachiis
secli pependit precium,
statera facta est corpori
prædamque tulit tartari.*

*O Crux, ave, spes unica
hoc passionis tempore,
auge piis iustitiam
reisque dona veniam.*

*Te, summa Deus Trinitas,
collaudat omnis spiritus,
quos per crucis mysterium
salvas rege per secula.
Amen.*

Dum hymnus ille canitur, itur processionaliter ad ecclesiam collegiatam. In postibulo ecclesiae fit statio et cantant domicellae, finito hymno *Vexilla*, hymnum sequentem. Chorus repetit versum *Gloria laus*.

♪ *Gloria, laus et honor tibi sit, Rex Christe, redemptor, Cui puerile decus promp-* **||16||**
*-sit hosanna*²⁹³⁴ *pium. *Gloria. Israel es tu Rex Davidis et inclyta proles, nomine qui*
*in Domini, Rex benedicte, venis. *Gloria. Cetus in excelsis te laudat caelicus omnis*
*et mortalis homo et cuncta creata simul. *Gloria. Plebs Haebrea tibi cum palmis*
*[obvia] venit. Cum prece, voto, hymnis adsumus,*²⁹³⁵ **||17||** *ecce, tibi. *Gloria laus. Hi*
placueret tibi, placeat devotio nostra, Rex pie, Rex clemens, cui bona cuncta placent.
**Gloria. Hi tibi passuro solvebant munia laudis. Nos tibi regnanti pangimus, ecce,*

²⁹³⁴ Ms.: *osanna*.

²⁹³⁵ Ms.: *assumus*.

*melos.*²⁹³⁶ **Gloria. Sis pius ascen[sor, tuus] et nos simus asellus, [t]ecum [nos capiat]*
 ||18|| *urbs veneranda Dei. *Gloria laus.*²⁹³⁷

Finito hoc hymno, intratur templum et intrando canitur sequens responsorium et canendo itur ad medium templi et, responsorio finito, adscenditur domicellarum chorus, in quo domicellae Introitum Missae statim incipiunt. Non organizatur. Itur ad offertorium sed non est praesentia. Diaconus ante Passionem cantat *Dominus vobiscum* sed non *Sequentia*. Sequitur responsorium, quod intrando canitur.

♪ *Ingrediente Domino in sanctam*²⁹³⁸ *civitatem, Hebreorum pueri resurrectionem vitae pronunciantes, [cum] ramis palmarum hosanna*²⁹³⁹ *cla-* ||19|| *-mabant in excelsis. Cunque audissent quia venit Iesus Ierosolymam, exierunt obviam ei. *Cum. Ingrediente Domino.*

<FERIA SECUNDA, TERTIA ET QUARTA>

Feria tertia cantabitur Passio secundum Marcum sed non canitur *Dominus vobiscum* neque *Sequentia sancti Evang<elii>*. Feria quarta cantabitur Passio et quando ventum fuerit in Passione *Et velum templi scissum est*, deponitur magnum velum ante Crucifixum et parvum remanet usque in vigiliam Paschae²⁹⁴⁰ quando canitur *Ecce lignum Crucis*. Item feria secunda, tertia et quarta [canitur] *Flectamus genua* et sola oratio maioris heb[domadae]. ||20|| Praefatio de sancta Cruce.

<IN COENA DOMINI>

In Coena Domini post Nonam veniunt domicellae ad summum chorum et ibi ante altare et ante Missam septem leguntur psalmi poenitentiales a domicellabus et presbyteris. Sacerdos incipit antipho<nam> *Ne reminiscaris, Domine*. Istis finitis psalmis, multae a sacerdote leguntur preces per unum *Per Dominum*. Illis lectis, statim dicit *Confiteor* sed non *Introibo ad altare Dei*. Facta a sacerdote absolutione, itur ad mandatum cum processione et dum descenditur chorus, incipit una ex domicellabus antip<honam> *Mandatum novum do vobis* etc. legere cum psalmis aliquibus. His psalmis absolutis ac omnibus (quae per totam Quadragesimam post Sacrum Capitulare fieri fuerant solita)²⁹⁴¹ rite peractis, incipit alta voce domicella cantrix:

♪ <A/> *Coena facta, dixit Iesus discipu[l]is: Amen, amen, dico vobis: Unus* ||21|| *vestrum hic est, qui me traditurus est in hac nocte.*

♪ <Ps.> **Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam. Coena facta, dixit.*

♪ <Ps.> **Et secundum multitudinem miserationum tuarum, dele iniquitatem meam. Coena facta.*

♪ <Ps.> **Amplius lava me ab iniquitate mea et a peccato meo munda me. Coena facta.*

²⁹³⁶ Ms.: *melas*.

²⁹³⁷ De tekst is waar nodig gereconstrueerd conform de tekst in Dreves en Blume (1909), I, 71. Hierna volgt een rode streep over de hele breedte van de tekstspiegel.

²⁹³⁸ Ms.: *sancta*.

²⁹³⁹ Ms.: *osanna*.

²⁹⁴⁰ Dit is een vergissing van de scribent. Bedoeld moet zijn het *Ecce lignum crucis* tijdens de kruisontbloting op Goede Vrijdag.

²⁹⁴¹ De plaats van dit haakje is niet juist. Men zou het verwachten achter *fuerant*.

- ♪ <A/.> ||22|| *Postquam surrexit Dominus a coena, misit aquam in pelvim, coepit lavare pedes discipulorum. Hoc exemplum reliquit eis.*
- ♪ <Ps.> **Beati immaculati in via qui ambulant in lege domini. Postquam.*
- ♪ <Ps.> **Beati qui scrutantur testimonia eius. In toto corde exquirunt eum. Postquam.*
- ♪ <Ps.> **Non enim qui ||23|| operantur iniquitatem in viis eius ambulaverunt. Postquam surrexit.*
- ♪ <A/.> *Dominus Iesus, postquam coenavit cum discipulis suis, lavit pedes eorum et ait illis: Scitis, quid fecerim vobis, ego, Dominus et magister. Exemplum dedi vobis, ut et vos ita faciatis.*
- ♪ <Ps.> **Miserere mei, Deus, ||24|| miserere mei, quoniam in te confidit anima mea.*
 <A/.> *Domine, tu lavas mihi pedes? Respondit Iesus et dixit ei: Et²⁹⁴² si non lavero tibi pedes, non habebis partem mecum. <V/.> Domine non tantum pedes sed et manus et caput.*
- ♪ <A/.> *Surgit Iesus a coena et ponit vestimenta sua et, cum accepisset linteum, ||25|| praecinxit se dixitque discipulis suis:*
- ♪ <A/.> *Vos vocatis me Magister et Domine et bene dicitis. Sum etenim, si ego lavi vestros pedes, Dominus et Magister et vos debetis alter alterius lavare pedes.*
- ♪ <A/.> *Misit denique aquam in pelvim et coepit²⁹⁴³ lavare pedes discipulorum et exter- ||25a|| gere linteo quo erat praecinctus dixitque discipulis suis:*
- ♪ <A/.> *Vos vocatis me.*
- ♪ <A/.> *Postquam ergo lavit pedes eorum et accepit vestimenta sua, cum recubisset, iterum dixit eis:*
- ♪ <A/.> *Vos vocatis me.*
- ♪ <A/.> *Si ergo,²⁹⁴⁴ Dominus et Magister vester, lavi vobis pedes, quanto magis vos debetis ||25b|| alter alterius lavare pedes.*
- ♪ <A/.> *Diligamus nos invicem, quia charitas ex Deo est et qui diligit fratrem suum ex Deo natus est et videt deum*
- ♪ <A/.> *Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum.*
- ♪ <A/.> *In hoc cognoscent omnes, quia mei estis discipuli, si dilectionem habueri- ||26|| -tis ad invicem.*
- ♪ <A/.> *Ubi fratres in unum glorificant Deum, ibi dabit Dominus benedictionem.*
- ♪ <A/.> *Sicut unguentum in capite, quod descendit in barbam barbam²⁹⁴⁵ Aaron.*
- ♪ <A/.> *In diebus illis mulier, quae erat in civitate peccatrix, ut cognovit quod Iesus accubisset in domo Symonis leprosi, attulit a- ||27|| -labastrum unguenti et, stans retro secus pedes domini Iesu, lacrymis coepit rigare pedes eius et capillis capitis sui tergebat et osculabatur pedes eius et unguento ungebat.*
- ♪ <A/.> *Sorores, vigilate et orate. Viriliter agite et omnia vestra in charitate fiant.*
 ||28|| *Haec precendens antiphona, scilicet Sorores, ter repetitur.*

²⁹⁴² et over doorgehaald *si*; *si* is toegevoegd boven de regel.

²⁹⁴³ Oorspronkelijk *coepit lavare* is als volgt vervangen door *et coepit lavare*: *et coepit* staat boven doorgehaald *coepit la-*, *-vare* is gecorrigeerd tot *lavare*: *l* is over *v* geschreven, de eerste *a* blijft, *v* is over *r* geschreven, de tweede *a* is over *e* geschreven en *-re* is toegevoegd.

²⁹⁴⁴ In CAO 4889 staat *ego*; in Joh. 13:14 staat *ergo ego*.

²⁹⁴⁵ Sic.

♪ <Al.> *Ante diem festum Paschae sciens Iesus, quia eius hora venit ut transeat ex hoc mundo ad Patrem et coena facta, surrexit, lintheo praecinxit, se misit aquam in pelvim, coepit lavare pedes discipulo-* ||29|| *rum. Venit ad Petrum. Dixit ei Petrus: Non lavabis michi pedes in eternum. Respondit Iesus: Si non laveri te, non habebis partem mecum. Domine, non tantum pedes et manus sed caput.*

♪ <Al.> *Vos vocatis me Domine et* ||30|| *Magister et bene dicitis et vos debetis alter alterius pedes lavare.*

Dum haec praecedentia²⁹⁴⁶ canuntur, distribuuntur per canonicos pauperibus in Mandato panes, haleces, cerevisia etc. Absoluta distributione, desistitur a cantu et silendo reditur ad templum et ubi domicellae venerint ad primam templi columnam, legunt sua. Sacerdos cum ministris adscendunt chorum et incipitur statim Summa Missa, quam domicellae cantant. Itur ad offertorium et datur praesentia et in hac Missa duae consecrantur hostiae, quarum una in crastinum reservatur diem. Infra canonem proprium dicitur *Communicantes*, proprium *Hanc oblationem*, proprium *Qui pridie quam pate[retur]*, praefatio de ||31|| sancta Cruce. In hac missa ter dicitur *Agnus Dei, miserere nobis* sed non *Dona nobis pacem*. Osculum pacis non datur nec *Evangelium sancti Ioannis* legitur. Sed ante Eucharistiae sumptionem potest unam atque alteram apud se dicere orationem. Sumpta Eucharistia, sacerdos communicat (si forte sint) communicantes. His peractis, ponet sacerdos alteram hostiam in corporali ponendo super calicem et tunc alta voce cantet antip<honam> sequ<entem>.

♪ *Calicem salutaris accipiam.*²⁹⁴⁷

Prosequitur chorus domicellarum Vesperas, canendo usque ad collectam post *Magnificat* et dum cantant domicellae, sacerdos, stans ad cornu Epistolae, legit Vesperas cum diacono. Lectis Vesperis, honorifice ponitur Sacramentum duabus accensis candelis in sanctuario. Quo facto et *Magnificat* a domicellabus finito, sacerdos, se vertens ad populum, cantat *Dominus vobiscum*. Resp<ondent> domicellae *Et cum spiritu tuo*. Deinde sacerdos perficit complendam. Deinde ||32|| iterum cantet *Dominus vobiscum*, se vertens ad populum. Diaconus cantet *Benedicamus Domino*. Quibus peractis, lavantur a subdiacono calices, patenae et corporalia. Domicellae descendunt ad medium ecclesiae et cantant sequens responsorium et tam diu repetunt donec altaria lota sint.

♪ *Circunderunt me viri mendaces, sine causa flagellis ceciderunt me. *Sed tu, Domine defensor, vindica me. Quoni-* ||33|| *am tribulatio proxima est et non est qui adiuvet. *Sed tu. Circunderunt me.*²⁹⁴⁸

Dum hoc responsorium incipitur, accipiet sacerdos librum et ad quodlibet altare leget cum diacono antiph<onam> cum collecta et respondet diaconus, habens ampullam vino et aqua refertam, in quolibet altari parum in modum crucis infundens.

IN SUMMO ALTARI

*Ave, regina coelorum, Mater Regis angelorum. O Maria, flos virginum velut rosa vel lilium, funde preces ad Filium pro salute fidelium. [V/ P]ost*²⁹⁴⁹ *partum, Virgo,*

²⁹⁴⁶ Sic.

²⁹⁴⁷ Hieronder staat een rode streep over de hele breedte van de tekstspiegel.

²⁹⁴⁸ Hieronder staat een rode streep over de hele breedte van de tekstspiegel.

²⁹⁴⁹ V/ P is niet meer leesbaar. Er is evenwel ruimte voor allebei.

*inmolata permansisti. <R/> [D]ei²⁹⁵⁰ Genitrix, intercede pro nobis. Oremus. Con-
||34|| -cede nos famulos tuos, quaesumus, Domine Deus noster, perpetua mentis et
corporis salute gaudere et gloriosae beatae Mariae virginis intercessione a praesenti
liberari tristitia et aeterna perfrui laetitia. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*

TRIUM MAGORUM

*Magi, videntes stellam, dixerunt ad invicem: Hoc signum magni Regis est. Eamus et
inquiramus eum et offeramus ei munera: aurum, thus et mirrham in aeternum. V/.²⁹⁵¹
Reges Tharsis et insulae munera offerent. R/. Reges Arabum et Saba dona adducent.
Oremus. Deus,²⁹⁵² illuminator omnium gentium, da populis tuis perpetua pace
gaudere et illud lumen splendidum infunde cordibus nostris quod trium magorum
cordibus inspirasti. Per Christum Dominum nostrum.*

SANCTI NICOLAI

*Beatus Nicolaus, infulis decoratus, talem se exhibuit, ut ab omnibus amaretur. V/.
Amavit eum etc. Oremus. Deus, qui beatum Nicolaum, pium pontificem tuum,
innumeris decorasti miraculis, tribue, quaesumus, nobis ut eius meritis et precibus a
gehennae ignis ||35|| incendiis liberemur. Per Christum Dominum nostrum. [A]men.*

SANCTI GEORGII

*Hic est vere martyr, qui pro Christi nomine sanguinem suum fundit, qui minas
iudicum non timuit nec terrenae dignitatis gloriam quaesivit sed ad coelestia regna
foeliciter pervenit. V/. Gloria et honore etc. Oremus. Deus, qui nos beati Georgii
martyris tui meritis et intercessione laetificas, concede propitius, ut qui eius beneficia
poscimus, dono tuae gratiae consequamur. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*

SANCTORUM APOSTOLORUM PETRI ET PAULI

*Petrus et Paulus, gentium doctores, ipsi nos docuerunt legem tuam, Domine. V/. In
omnem terram etc. Oremus. Exaudi nos, Deus, salutaris noster, et apostolorum
tuorum Petri et Pauli et aliorum apostolorum ac evangelistarum nos tuere presidiiis,
quorum donasti fideles esse doctrinis. Per Christum Dominum nostrum.*

SANCTISSIMAE TRINITATIS

*O vera summa Trinitatis, Pater et Filius et Spiritus. V/. Verbo Domini coeli firmati
sunt. Et spiritu oris ||36|| eius omnis virtus eorum. Oremus. Omnipotens sempiternus
Deus, qui dedisti nobis famulis tuis in confessione verae fidei aeternae Trinitatis
gloriam agnoscere et in maiestatis potentia adorare unitatem, quaesumus, ut eiusdem
fidei firmitate ab omnibus semper muniamur adversis. Per eundem Christum
Dominum nostrum.*

SANCTAE ANNAE

*Foelix terra pariens caelum trinitatis, in quo corporaliter fons Divinitatis habitare
voluit, reos a peccato solve, duc ad patriam summae claritatis. V/. Diffusa est gratia*

²⁹⁵⁰ De letter *D* is niet meer leesbaar. Het is nog waarneembaar dat ze blauw is geweest.

²⁹⁵¹ Zeer verbleekt maar nog waarneembaar.

²⁹⁵² De beginletter *D* is geschreven met rode inkt over zwarte of zwarte inkt over rode.

in labiis tuis etc. Oremus. Deus, qui de beatae Annae sacratissimo utero filio tuo Matrem virginem eligere voluisti, da, ut cuius praeclara festivitate laetamur, eius pia intercessione ad contemplandam verbi tui incarnati gloriam transferamur. Per Christum²⁹⁵³ etc.

SANCTI LAMBERTI

Magnum triumphum elegit in saecula Lambertus qui fulget in virtutibus. V/. Posuisti, Domine etc. Oremus. Intercessio nos, quaesumus, Domine, beati Lamberti, martyris tui atque pontificis, tuam nobis non desinat placare iustitiam et nostrum tibi devotum efficere famulatum. Per Christum²⁹⁵⁴ Dominum nostrum.

||37||

SANCTI BENEDICTI IN CRIPTA

Armis praecinctus verae fidei, Benedictus, idola dum stravit, sedem tibi Christe paravit. V/. Amavit eum Dominus etc. Oremus. Intercessio nos, quaesumus, Domine, beati Benedicti abbatis tibi commendet, ut quod nostris meritis non valemus eius patrocinio assequamur. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

SANCTAE CATHARINAE

Dum in sancta Catharina, Iesu Christe, coleris memor esto verbi sui, memor esto muneris, quod oranti contulisti spe humani generis. V/. Specie tua et pulchri etc. Oremus. Deus, qui dedisti Moysi legem in summitate montis Synai et in eodem loco corpus beatae Catharinae virginis et martyris tuae per sanctos angelos tuos mirabiliter collocasti, tribue, quaesumus, ut²⁹⁵⁵ eius intercessione et meritis ad montem qui est Christus pervenire valeamus. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

SANCTAE CRUCIS

Adoremus Crucis signaculum per quod salutis ||38|| sumpsimus sacramentum. V/. Omnis terra adoret te et psallat tibi. R/. Psalmum dicat nomini tuo, Domine. Oremus. Deus, qui sanctam Crucem ascendisti et mundi tenebras illuminasti, tu corda et corpora nostra per virtutem sanctae crucis illuminare, visitare, custodire et regere dignare. Per Christum etc.

SANCTI ANTONII

Bonum aegypto modicum Christus indulcerat, qui tristitiam in gaudium et iracundiam mutavit in pacem. V/. Amavit eum Dominus etc. Oremus. Deus, qui concedis obtentu beati Antonii confessoris tui morbidum ignem extinguere et membris aegris refrigeria prestari, fac nos propitius, ipsius meritis et precibus a gehenna ignis liberatos, integros mente et corpore tibi foeliciter in gloria praesentari. Per Christum Dominum nostrum.

SANCTI ANDREAE

Beatus Andreas orabat dicens: Domine, Rex aeternae gloriae, suscipe me pendentem in patibulo. V/. In omnem terram etc. Oremus. Maiestatem tuam, Domine, suppliciter

²⁹⁵³ De C is nauwelijks nog leesbaar.

²⁹⁵⁴ De C is nauwelijks nog leesbaar.

²⁹⁵⁵ Ms.: vel.

exoramus, ut, sicut ecclesiae tuae beatus ||39|| Andreas apostolus exstitit²⁹⁵⁶ praedicator et rector, ita apud te sit pro nobis perpetuus adiutor. Per Christum, etc.

SANCTAE AGATAE

Agata laetissime et glorianter ibat ad carcerem et, quasi ad epulas invitata, agonem suum Domino precibus commendabat. V/. Specie tua etc. Oremus. Deus, qui inter caetera potentiae tuae miracula etiam in sexu fragili victoriam martyrii contulisti, concede propitius, ut beatae Agathae martyris et virginis tuae, cuius natalitia colimus, per eius ad te exempla gradiamur. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

SANCTI IOANNIS BAPTISTAE

Inter natos mulierum non surrexit maior Ioannes Baptista. V/. Gloria et honore etc. Oremus. Presta, quaesumus, omnipotens Deus, ut populus tuus ad plenae devotionis effectum beati Ioannis Baptistae natalitiis praeparetur, quem praemisisti filio tuo parare plebem perfectam, Christo Filio tuo, Domino nostro, qui tecum vivit et regnat etc.

SPINEAE CORONAE

Gaude, pia plebs iustorum, omne genus Germanorum, tantis de miraculis et muneribus nam clenodia salutis tibi dedit Rex virtutis suis de vulneribus ||40|| clavos, lanceam et crucem. Haec sacra magnalia ergo, Christe, vitae ducem extolle per omnia. V/. Accipite armaturam zelus illius. R/. Et armabit creaturam ad ultionem inimicorum. Oremus. Deus, qui pro salute mundi passus es de corde tuo aquam et sanguinem per lanceam militis emanare, concede propitius, ut sacratissimi corporis tui perfossio peccatorum nostrorum sit plena remissio. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

UNDECIM MILLIUM VIRGINUM

Virginum chorus, pro Christo sanguine fusus, laudat in excelsis cum angelis Dominum de coelis. V/. Exultent iusti in conspectu Dei. R/. Et delectentur in laetitia. Oremus. Deus, qui digne tibi sacratis virginibus mirandi agonis robur²⁹⁵⁷ indidisti, quo per martyrii palmam ad supernae contemplationis pertingerent gloriam, da nobis, quaesumus, earum nos intercessionibus adiuvari, quod hodierno transcenso mortis stadio in coelestibus fecisti triumphare. Per Christum Dominum nostrum.

||41|| De hinc itur ad ecclesiam parochialem et legitur primo ante summum altare:²⁹⁵⁸ Michael, propositus paradisi, quem honorificant angelorum cives. V/. Millia millium ministrabant ei. Et decies centena millia assistebant ei. Oremus. Deus, qui miro ordine angelorum ministeria hominumque dispensas, concede propitius, ut a quibus tibi ministrantibus in caelo semper assistitur, ab his in terra vita nostra muniatur. Per [C]hristum²⁹⁵⁹ Dominum nostrum. Amen.

²⁹⁵⁶ Ms: *extitit*.

²⁹⁵⁷ De laatste *r* van *robur* is over een *s* geschreven.

²⁹⁵⁸ Deze rubriek is met rode inkt geschreven.

²⁹⁵⁹ De *C* is niet meer waarneembaar.

SANCTI NICOLAI IN EADEM ECCLESIA PAROCHIALI

*O pastor aeternae, o clemens et bone custos, qui dum devoti gregis preces attenderes, voce lapsa de caelo praesuli sanctissimo dignum episcopatu Nicolaum ostendisti tuum <famulum>.*²⁹⁶⁰ *Vl. Ora pro nobis, sancte pater Nicolae etc. Oremus. Deus, qui beatum Nicolaum pium et gloriosum pontificem tuum innumeris decorasti myraculis, tribue, quaesumus, nobis ut eius meritis a gehennae ignis incendiis liberemur. Per Christum Dominum nostrum.*

||42||

DE OMNIBUS SANCTIS IN ECCLESIA PAROCHIALI

Omnes sancti Dei, intercedite pro nostra omniumque salute. Vl. Letamini in Domino et exultate iusti. Et gloriamini omnes recti corde. Oremus. Laetetur ecclesia tua, Deus, omnium sanctorum tuorum. Quaesumus, Domine, supplicatione placatus et veniam nobis tribue et remedia sempiterna concede. [P]er Dominum nostrum.

☛²⁹⁶¹

A prandio custos tres tabulas in medio ecclesiae ordinabit: duas ante sedilia pro domicellabus et unam ante parvum sedile. Portitor vero debet in his praedictis ordinandis custodi auxilio esse. Ante presbyterorum tabulam custos pulpitem veste tectum et ornatum ponet, in quo pendet cappa et mappa, quibus hebdomadarius indutus officium perficit. Omnibus in templo praesentibus, cantatrix²⁹⁶² incipit antiph<onam> *Coena facta dixit*. Prosequitur chorus reliqua et omnia eo ordine ut habetur folio 20. Dum canitur secundaria antiph<ona> *Vos vocatis me magister* etc., veniet officians indutus alba, amicto, stola et mani- ||43|| -pulo ex sacristia ad medium ecclesiae et postquam domicellae cantaverint quae in earum libris habentur, incipit rector scholae antiph<onam> *Ante diem festum* folio 28. Qua cantata, officians induit se cappa et praecingit se mappa. Sic indutus, incipit alta voce cantare *Adiutorium nostrum in nomine Domini*. Respo<ndent> domicellae: *Qui fecit coelum et terram*. Sacerdos: *Sit nomen Domini benedictum*. Domicellae: *Ex hoc nunc et usque in saeculum*. Tunc incipit primo panes, deinde vinum benedicere. Ad quamlibet orationem respondent domicellae *Amen*. Pane et vino benedicto, cantat *Dominus vobiscum* cum Evangelio diei. Quo finito, capit turribilum, thurificando circuit panem et vinum, deinde cum aqua benedicta. Custos stabit paratus thurificare sub officio retro sacerdotem. Deinde incipit sacerdos sermonem *Amen, amen, dico vobis* etc. Sub quo sermone venient duae domicellae ad ministrandum panes. Officians duos habebit fasciculos et amphoras vini binas. Illis peractis, officians ||44|| visitet sepulchra primo ante summum chorum, ubi legetur hec sequens oratio:

*Quesumus, Domine, pro tua pietate miserere animae famulae tuae et a contagiis mortalitatis exutam in aeternae salvationis partem restitue. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*²⁹⁶³

Deinde itur ad Spineae Coronae ibique legitur haec oratio sequens:²⁹⁶⁴

²⁹⁶⁰ De tekst van deze antifoön staat ook op folio 317. Uit die tekst blijkt dat hier het woord *famulum* ontbreekt.

²⁹⁶¹ In de linkermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

²⁹⁶² Sic.

²⁹⁶³ Dit woord is met rode inkt geschreven.

²⁹⁶⁴ *sequens* tot en met *Iesum* etc. is met andere inkt geschreven.

Oremus. Praesta, quesumus, omnipotens Deus, ut anima famuli tui sacerdotis quam in hoc saeculo sacris muneribus decorasti, in sede gloriosa semper exultet. Per Dominum nostrum Iesum etc.

Postea itur retro Spineae Coronae et ibi legitur oratio:

Fidelium Deus omnium conditor et redemptor animabus famulorum famularumque tuarum, remissionem cunctorum tribue peccatorum, ut indulgentiam quam semper optaverunt piis supplicationibus consequantur. Qui vivis et regnas, Deus per omnia secula seculorum. Amen.

Quibus lectis, absolutum erit officium. Et quilibet canonicorum, tam praesentium quam absentium, capellanorum, mercenariorum praesentium unam amphoram vini et unum pasti panis fasciculum. Vicarius, sive verus ||45|| sive non dum praesens, fuerit unam amphora vini et unum fasciculum panis. Minor qui passionem sequenti die, scilicet feria sexta, unum fasciculum. Rector scholae tantum. Custos tantum et virgiferi. Post hoc, cum decanae placuerit, custos pulsabit ad Matutinas modo predicto, scilicet malleis ligneis pulsando fores ecclesiae. Quibus finitis, domicella custos tenetur cuilibet vestitarum dare candelam instar reliquiarum candelarum quas psalterii vocant.

IN DIE PARASCEVES

Mane hora quarta custos pulset ad omnes valvas monasterii ad sermonem dominicae passionis, quem unus Fratrum Minorum Ruremundensium faciet. Custos teget altare sancti Georgii, in quo reliquias sanctae Crucis et Spineae Coronae cum duabus candelis ponet. Contione finita, sacerdos omnibus volentibus, primo domicellabus, canonicis, presbyteris per ordinem dabit benedictionem. Hae reliquiae manent in altari ||46|| usque dum *Sancte Deus* canitur. Custos ante Nonam sepulchrum Domini in sanctae Annae capella ornabit magno vestimento ad hoc pertinente et super sepulchrum ponet tegetque duas mappas et unam amictam. Deinde ponet super altare summum Crucem cappa indutam et duos parvos panniculos, (qui lacerantur a sacerdote et subdiacono sub passione, dum eo ventum fuerit *Partiti sunt vestimenta*²⁹⁶⁵ etc.) quos custos reservat in cistula sua. Unus est albus et alter diversi coloris. <H>ora octava pulsatur ad Primam ad valvas templi ut in die precedenti. Deinde cantant Primam. Qua finita, faciunt signum lapidibus super scabellam ter pulsando. Deinde cantant Tertiam. Qua finita, signum ut dictum est faciunt. Tum Sextam incipiunt. Qua finita, signum predictum faciunt. Postremo Nonam cantant. Qua finita, sacerdos cum diacono et subdiacono officium incipiunt, sub quo novem candelae accenduntur. Sacerdos cantet lectionem sine titulo. Qua finita, domicellae cantant Tractum ||47|| *Domine audivi* etc. Illo finito, sacerdos cantat orationem. Qua finita, respondent domicellae *Amen*. Tunc subdiaconus cantat ultimam prophetiam absque titulo. Qua finita, domicellae cantant Tractum *Eripe me* etc. Quo finito, diaconus incipit passionem secundum Ioannem sed nec *Dominus vobiscum* nec *Sequentia* canitur. Sub passione custos tria pulvinaria²⁹⁶⁶ ante altare super quae sacerdos cum ministris sedebunt, dum orationes cantantur. Finita passione, sequuntur orationes quae canuntur hoc modo.

²⁹⁶⁵ Deze tekst is met blauwe inkt geschreven.

²⁹⁶⁶ Hier ontbreekt een verbum finitum.

Incipiuntur:²⁹⁶⁷

♪ *Oremus dilectissimi.*

Finiuntur:

♪ *Deum Patrem omnipotentem.*

Diaconus:

♪ *Flectamus genua.*

Subdiaconus:

♪ *Levate.*

¶48|| Sub predictis orationibus custos accipiet parvulam vestem, quam solet super tapitam mensearii ponere et tres cussinos cum imagine sanctae Crucis, quae in altari sanctae Crucis continetur et sparget vestem ante turrinam in medio ecclesiae et Crucis imaginem super vestem ponet. Similiter in choro domicellarum duo aut tria pulvinaria cum libro Evangeliorum. Orationibus finitis, sacerdos, stans ante summum altare, capiet Crucem velamine coopertam, vertens se ad populum. Diaconus et subdiaconus stant ante eum et tres iuvenes facie ad eos. Canonicis, capellanis et aliis presbyteris cum iuvenibus processionaliter praecedentibus sine vexillis, diaconus cum subdiaconus cantant hunc sequentem versum:

♪ *Popule meus, quid feci tibi [aut in]²⁹⁶⁸ quo contristavi te. Responde mihi. ¶49|| Quia eduxi te de terra Aegypti, parasti Crucem Salvatori tuo.*

Hoc finito versu, incipiunt iuvenes sequen<tem>.

♪ *Agyos, o Theos, agyos, Ischyros, agios, Athanatos, eleyson ymas.*

Illo finito, respondent domicellae in suo choro et sub cantu domicellarum²⁹⁶⁹ procedunt sacerdos et ministri ad medium chori. Domicellae vero manent in choro proprio. Respondent autem domicellae²⁹⁷⁰ sequentem versum.

♪ ¶50|| *Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus et immortalis, miserere nobis.*

Finito hoc, pergunt ministri cantando sequen<tem>.

♪ <VI.> *Quia eduxi te per desertum quadraginta annos et manna cibavi te et introduxi in terram satis bonam, parasti Crucem Salvatori tuo.*

Tunc iuvenes rursus:

♪ *Agyos.*

Deinde respondent domicellae:

♪ ¶51|| *Sanctus Deus.*

Et dum domicellae secundo cantant *Sanctus Deus*, proceditur ad gradus chori, domicellis in choro suo manentibus. Postremo cantant diaconus et subdiaconus tertium et ultimum hunc sequentem versum:

♪ *Quid ultra debui facere tibi et non feci ego quidem plantavi te vinea mea fructu decora et tu facta es mihi satis amara aceto namque mixto cum felle sitim meam po- ¶52|| tasti et lancea perforasti latus salvatori tuo.*

Deinde iuvenes versus.²⁹⁷¹

♪ *Agyos.*

²⁹⁶⁷ Deze rubriek en de volgende drie zijn met rode inkt geschreven.

²⁹⁶⁸ *aut in* is bedruimd en onleesbaar.

²⁹⁶⁹ Over de letter *d* staat in spiegelschrift een afdruk van de rode initiaal *P* op de tegenoverliggende foliozijde 48.

²⁹⁷⁰ Boven de regel toegevoegd.

²⁹⁷¹ Deze rubriek staat met rode inkt in de notenbalk.

Domicellae iterum respondent ut supra et dum cantant, sacerdos et ministri descendunt ante gradus et diaconus Spinam, subdiaconus vero reliquias sanctae Crucis comportat et ascendunt cum sacerdote chorum domicellarum, ponentes reliquias in altari Undecim Millium Virginum. Reliquiis positis, sacerdos, stans ante altare, cantat cum diacono sequentem antiph<onam> tribus vicibus.

♪ *Ecce lignum Crucis.*

Et ubi tertia vice cantata fuerit, prosequitur chorus *In quo* etc. Prima vice cantata, flectendo dexterum brachium, secunda sinistrum, tertia totum corpus Crucifixi sacerdos deundet et dum prima²⁹⁷² vice canitur, custos etiam deponet vestem Crucis superioris ||53|| usque ad pectus, secunda usque ad genua, tertia totum Corpus. Sacerdos ponet Crucem ita denudatam in choro domicellarum ante altare super pulvinas. Sacerdos primus, diaconus secundus, subdiaconus tertius (reliquiis relictis in choro domicellarum et offertoria quae dantur superius ad custodem domicellam spectant, quae vero inferius ad custodem deservitorem spectant) descendunt inferius ante Crucem et ibi veniam faciunt ordinatim. Sicuti domicellae etiam superius in choro domicellarum. Et antiphonis *Ecce lignum Crucis* et *Crucem tuam adoramus, Domine* etc. finitis,²⁹⁷³ incipitur hymnus *Crux fidelis inter omnes arbor una* etc. Quo finito, officium Missae incipitur, sub quo novem ardebunt candelae. Incipitur autem sic: sacerdos, venia ante Crucem positam ante turrinam facta (ut superius dictum est), redit ad sacristiam et induit casulam. Qua indutus, descendit ad altare et primo adit ad sacrarium et adfert Sacramentum pridie reservatum, nullo signo facto, et explicit corporale et aperit. Hoc facto, praeparat calicem vino et aqua ||54|| et ponet patenam sub corporali et calicem in medio. Deinde dicit confessionem solito more. Deinde dicitur *Lavabo* et lavet manus. Hoc facto, parum elevat dextera manu venerabile Sacramentum, ut videatur. Post hoc dicitur: *Oremus. Preceptis salutaribus moniti* et levat patenam, dicens *Libera nos quesumus* etc. Subsequenter dicit: *Per eundem Dominum*, etc., frangendo Corpus ut solitum est in tres partes. Deinde: [*P*]er omnia secula seculorum. Respond<it> custos: *Amen*. Quo finito, nec pacis osculum datur nec dicitur *Agnus Dei* neque *Fiat haec sacrosancta* etc. sed simpliciter immittit particulam Corporis Domini in calicem nec aliae sequentes orationes sed potest dicere apud se aliquam orationem. Quibus sumptis, leget cum diacono Vesperas in altari, incipiendo antiph<onam> *In conspectu angelorum* cum psalmis ferialibus absque *Gloria Patri*. Ad psalmos antiph<ona> sola *In conspectu* etc.(?)²⁹⁷⁴ Qua dicta, legitur *Magnificat*. An<tiphon>a ad *Magnificat* est *Cum accepisset Ihesus* etc. ||55|| cum precibus minoribus et psalmis *Miserere* et *De profundis* cum collecta *Respice quesumus, Domine, super* etc. Sub istis Vesperis domicellae etiam in proprio choro legunt submissee Vesperas. Istis finitis, sacerdos, diaconus et subdiaconus casulas exuunt et fit processio ad medium ecclesiae. Sacerdos cum servitoribus ascendit chorum domicellarum ibique nudam Crucem accipiet. Diaconus et subdiaconus reliquias suas. Tunc descendunt, domicellabus sequentibus, et fit processio per ambitum et intratur per magnam ianuam ad capellam sanctae Annae. Custos sub processione affert casulam Crucis pulvinaria et librum Evangeliorum quae sunt in choro domicellarum et portat in capellam sanctae Annae et thuribulum incensum cum

²⁹⁷² Boven doorgehaald *tertia* geschreven.

²⁹⁷³ Boven de regel toegevoegd.

²⁹⁷⁴ Ms.: *da* met daarboven een abbreviatuurteken.

turibulo antiquo, quod ibi candelabro appenditur usque diem Paschae et candela ardens candelabro imponitur et aqua benedicta. In processione domicellae cantant responsoria sequentia et omnia consequenter ut hic sequuntur.

♪ ||56|| *Æstimatus sum cum descentibus in lacum. *Factus sum sicut homo sine adiutorio, inter mortuos liber. Et sicut vulnerati dormientes proiecti in monumentis, quorum non es memor amplius et ipsi de manu tua repulsi sunt. *Factus sum sicut.*

♪ ||57|| *Agnus Dei Christus immolatus est pro salute mundi. Nam de parentis prothoplasti fraude factor condolens, quando pomi noxialis morsu in mortem corrui.* * *Ipse lignum tunc notavit damna ligni ut solveret. Christus factus est pro nobis o-* ||58|| *bediens usque ad mortem, mortem autem crucis. *Ipse lignum.*

♪ *Ecce quomodo moritur iustus et nemo percipit corde. Vir iniuste tollitur et nemo considerat. A facie iniquitatis sublatus est iustus. *Et erit in pace memoria eius.*

||59|| Huius responsorii versus est qui infra sequitur. Dum autem ille versus canitur (canitur enim consequenter ut in praecedentibus), praeparant diaconus et subdiaconus sepulchrum et ponunt primo super mappas duo illa pulvinaria et super illa librum Evangeliorum et super librum casulam, super casulam amictam. Et subdiaconus thurificat²⁹⁷⁵ super sepulchrum. Diaconus vero aqua benedicta aspergit. Sequitur versus responsorii praecedentis.

♪ *In pace factus est locus eius et in Syon habitatio eius. *Et erit.*

Finito hoc responsorio, domicellae incipiunt sequens respons<orium>, cuius versus est etiam *In pace*, etc. Qui dum canitur, sacerdos ponit Crucem in sepulchro et involvit in casula et amicta circumdata et sic clauditur sepulchrum. Sequitur responsorium.

♪ ||60|| *Sicut ovis ad occisionem ductus est et dum male tractaretur non aperuit os eius. *Traditus est ad mortem ut vivificaret populum suum. In pace factus est locus eius et in Syon habitatio eius. *Traditus est ad mortem.*

||61|| Hoc finito responsorio, officium est finitum. Mulieres ibi manent, sedentes et custodientes sepulchrum Domini. Quibus prima die abbatisa, secunda decana et aliae domicellae victum distribuunt. Sacerdos intrans capellam post processionem, stat ante altare cum dorso ad altare et habens Crucem ad populum usque dum sepulchro imponitur. [P]randio absoluto, custos hora quarta pulsatur ad Matutinas more solito.

IN VIGILIA²⁹⁷⁶ PASCHAE

Nulla fit Missa (nisi consensu decanae propter aliquos infirmos) praeter Summum Sacrum, in quo volentes communicant. [I]n primis custos mundabit fontem et implebit aqua munda et ponet in medio templi cum aliquo alio vasculo aperto pleno aqua munda, quod postea ponet in choro, in quo benedicta aqua usque ad [P]entecosten²⁹⁷⁷ reservatur. Insuper in medio ecclesiae ponet tria candelabra: unum in opposito fontis, alterum in dextero, tertium in sinistro latere. ||62|| In lateribus ponet duas candelas et in opposito ponet candelam paschalem, cum benedicta fuerit. Iuxta sinistrum sedile parvam mensam tectam et super illum cyphum argenteum et ampullam vino plenam. Iuxta fontem pulpitem pepulo tectum et super illud cappam rubeam cum mappa, qua sacerdos praecingitur dum benedictionem fontis incipit.

²⁹⁷⁵ De *u* van *thurificat* is boven de regel toegevoegd.

²⁹⁷⁶ De letters *LI* zijn boven de regel geschreven.

²⁹⁷⁷ Ms.: [*P*]entecostes.

Praeterea custos candelam paschalem inferiorem ante tumbam in suo loco ponet et superiorem in choro ante venerabile Sacramentum. Iuxta altare vero instrumentum quo ignis excutietur, ponet insuper. Aperiet tabulam in summo altari tegetque altare mundis mappis, omnia ut in summis festis. Candelas reliquiarum etiam apponet. Hora octava pulset ad ianuas, ut diebus praecedentibus et tunc domicellae paratae legunt horas Primam scilicet, Tertiam, Sextam et Nonam. Quibus finitis, custos extinguit omnia luminaria ecclesiae. Tunc sacerdos, paratus cum diacono et subdiacono, descendit ad summum altare et ibi ||63|| sacerdos excutiet ignem et accendet unam candelam novam non accensam et tunc benedicit ignem. Candela ista ardebit in summo choro in altari usque officium Missae incipitur. Tunc sacerdos cum ministris, stans ante summum altare, canit hymnum sequentem, cuius sequens versus primus est.

♪ *Inventor rutili,*²⁹⁷⁸ *dux bone, luminis, qui certis vicibus tempora dividis, merso sole chaos ingruit horridum, lumen redde tuis, Christe, fidelibus.*

Tunc versum repetunt domicellae in suo choro, uti etiam faciunt post unumquemque versum sequentem, semper scilicet repetentes versum primum: *Inventor rutili,*²⁹⁷⁹ *dux bone, luminis* etc. Sequuntur:²⁹⁸⁰ ||64||

*Quamvis innumero sidere regiam
Lunarique polum lampade pinxeris,
Incussu silicis lumina nos tamen
Monstrans saxigeno semine quaerere.
Inventor, etc.*

*Ne nesciret homo spem sibi luminis
In <C>hristi solido corpore conditam,
Qui dici stabilem se voluit petram,
Nostris igniculis unde genus venit.
Inventor, etc.*

*Splendent ergo tuis muneribus, Pater,
Flammis nobilibus scilicet atria,
Absentemque <diem lux agit aemula,>
Quam²⁹⁸¹ nox cum lacero victa fugit peplo.
Inventor, etc.*

*Sed quis non rapidi luminis arduam
Manantemque Deo cernit originem,
Moises nempe Deum spinifero in rubo
Vidit conspicuo lumine flammeum.
Inventor, etc.*

²⁹⁷⁸ Ms.: *rutuli*. De tekst is gecorrigeerd en aangevuld conform de tekst in Dreves en Blume (1909), I, 20-21.

²⁹⁷⁹ Ms.: *rutuli*.

²⁹⁸⁰ Ms.: *sequitur*.

²⁹⁸¹ Ms.: *Qua*.

*Haec olim patribus praemia contulit
Insignis pietas numinis unici,
Cuius subsidio nos quoque nascimur,
Nascentes dapibus pectora mysticis.
Inventor, etc.*

*Per quem splendor, honor, laus, sapientia,
Maiestas, bonitas et pietas tua
Regnum continuat numine triplici
Texens²⁹⁸² perpetuis secula seculis.
Inventor, etc.*

Finito hoc hymno, diaconus benedicit cereum. Cum autem venerit eo usque *In huius igitur noctis gratia*,²⁹⁸³ etc., subdiaconus imponet cereo quinque partes thuris in modum crucis. Hoc facto, diaconus continuat cantum usque *Qui licet divisus in partes*.²⁹⁸⁴ Tunc subdiaconus accendit cereum. Quo incenso, diaconus cantat usque ad finem. Quo finito, [s]acerdos incipit lectiones sine ||65|| titulo, scilicet *In principio*, etc. Lectione finita, dicit *Oremus* et cantat collectam. Qua cantata, incipit diaconus aliam lectionem. Qua finita, domicellae cantant Tractum *Cantemus*. Deinde sacerdos aliam collectam et collecta finita, subdiaconus cantat lectionem. Tunc domicellae Tractum *Attende*. Deinde sacerdos aliam collectam. Finita collecta, domicellae tractum *Sicut cervus*, etc. Quo finito, cantat sacerdos aliam collectam et ultimam. Et ad nullam lectionem titulum nec ad collectas *Dominus vobiscum*. Deinde fit processio ad fontem, custode cum cereo pascale praecedenti et domicellabus tractim ex choro suo ad medium descendentibus. Et tunc duo ministri, facie ad populum versa stantes ante altare, incipiunt litanias sequentes et dum illas cantant, etiam tractim cum canonicis procedunt ad medium templi. Sequuntur Litaniae, quae hoc die et etiam in Die Cinerum templum intrando canuntur.

♪ <Lit.> Kyrie eleyson. *Christe eleyson. Christe ||66|| audi nos. Christe exaudi nos. Salvator mundi. adiuva nos. Sancta Virgo virginum. Ora pro nobis. Sancta Dei Genitrix. Sancta Maria. Sancte Michael. Sancte Gabriel. Sancte Raphael. Omnes sancti angeli et archangeli. Omnes sancti patriarchae et prophetae. Sancte Petre. Sancte Paule. Sancte Iacobe. Sancte Andrea. ||67|| Sancte Ioannes Evangelista. Sancte Thoma. Sancte Iacobe. Sancte Philippe. Sancte Bartholomee. Sancte Matthee. Sancte Symon. Sancte Thadee. Sancte Matthia. Sancte Marce. Sancte Luca. Sancte Barnaba. Omnes sancti²⁹⁸⁵ apostoli et evangelistae. Sancte Stephane. Sancte Corneli. Sancte Cypriane. Sancte Laurenti. ||68|| Sancte Lamberte. Sancte Georgi. Sancte Christophore. Sancte Quirine. Sancte Cyriace. Sancte Sebastianae. Omnes sancti²⁹⁸⁶ martyres. Sancte Silvester. Sancte Nicolae. Sancte Remigi. Sancte Martine. Sancte Benedicte. Sancte Ægidi. Sancte Mansuete. Sancte Servati. Sancte Medarde. Sancte

²⁹⁸² Ms.: *Nexens*.

²⁹⁸³ Deze tekst is in het manuscript met rode inkt onderstreept.

²⁹⁸⁴ Deze tekst is in het manuscript met rode inkt onderstreept.

²⁹⁸⁵ Dit woord is met rode inkt geschreven.

²⁹⁸⁶ Dit woord is met rode inkt geschreven.

*Huberte. Omnes sancti*²⁹⁸⁷ *confessores. Sancta Maria Magdalena. Sancta Felicitas. Sancta Agata. Sancta Agnes. Sancta* ||69|| *Margareta. Sancta Catarina. Sancta Gertrudis. Sancta Ursula cum sodalibus tuis. Sancta Vincentiana. Sancta Barbara. Omnes sanctae*²⁹⁸⁸ *virgines, viduae et continentes. Omnes sancti*²⁹⁸⁹ *Dei. Orate.*

Hic desistitur et sacerdos, cappa indutus et mappa praecinctus, incipit benedicere fontem ut in sexterna habetur. Sub benedictione fontis custos, stans retro sacerdotem, thurificabit ad finem usque. Custos etiam candelas fontis accendit. Cum autem sacerdos venerit eo *Qui pedibus super te ambul<avit,>* tunc diaconus porriget officianti ampullam vino plenam, quod infundit fonti in modum crucis. [E]t cum venerit eo loco *Descendat in hanc plenitu<dinem>* etc.²⁹⁹⁰, tunc diaconus accipiet cereum paschalem, tenens supra fontem et iuvat sacerdotem. Et ||70|| cantando ter, etiam tria fiunt signa, quemadmodum in libro habetur, singulis vicibus flando supra fontem in modum crucis. Hoc facto, iterum cereum candelabro imponet et sacerdos perficit benedictionem fontis. Qua finita, capiet thuribulum et supra fontem thurificet. Quo facto, accipiet cyphum, quo modicum aquae fontis ex vasculo astante et in aquam benedictam infundet. Sacerdos vero porriget subdiacono cyphum aqua fontis plenum, quem abbatissae, deinde decanae reliquisque domicellabus, canonicis et presbyteris per ordinem dabit et dum subdiaconus ascendit chorum ad dandum abbatissae, incipiet sacerdos in continenti aquam more solito aspergere et dum aspergit, incipiet una ex domicellabus:

♪ <Al.> *Vidi aquam egredientem de templo a latere dextro, alleluia.* ||71|| *Et omnes ad quos pervenit aqua, isti*²⁹⁹¹ *salvi facti sunt et dicent: Alleluya, alleluya. Confitemini Domino, quoniam bonus, quoniam in seculum misericordia eius. Et om<nes>.*

Hoc absoluto et aqua benedicta a sacerdote aspersa, fiet processio circum fontem et domicellae adscendunt suum chorum, duabus earum Litanias continuantibus: *Propicius esto*, quod sequitur. Et dum canere incipiunt, sacerdos cum iuvenibus adscendunt chorum suum et custos etiam eodem ||72|| tempore pulsabit omnibus campanis, quemadmodum etiam fiet in ecclesia parochiali usque dum Epistola in missa canitur. [V]exilla etiam circumferuntur, dum ad fontem processione itur. Sequitur Litaniar<um> pars.

♪ *Propitius esto. *Parce nobis, Domine. Propitius esto. *Exaudi nos, Domine. Propitius esto. *Libera nos, Domine. Ab omni malo. *Libera nos, Domine. Ab ira tua. *Libera nos. A sententia damnosa. A subitanea et improvisa morte. Per adventum tuum. Per nativitatem* ||73|| *tuam. Per Crucem et passionem tuam. Per resurrectionem et assensionem tuam. Per adventum Spiritus Sancti Paracleti. In die iudicii. Peccatores. *Te rogamus, audi nos. Ut pacem et concordiam nobis dones. Ut cunctum populum Christianum pretiosissimo sanguine tuo redemptum conservare digneris. Ut gratiam Sancti Spiritus cor[d]ibus* ||74|| *nostris clementer infundere digneris. Ut ab aeterna damnatione nos liberare digneris. Ut morbos auferas famen mortalitatemque a nobis repellere digneris. Ut fructus terrae dare et conservare digneris. Ut nos exaudire digneris. Ut ad vitam aeternam nos perducere digneris. Fili*

²⁹⁸⁷ Dit woord is met rode inkt geschreven.

²⁹⁸⁸ Dit woord is met rode inkt geschreven.

²⁹⁸⁹ Dit woord is met rode inkt geschreven.

²⁹⁹⁰ Ms.: *plenitu etc.(?)*.

²⁹⁹¹ Ms.: *ista*.

*Dei. *Te roga<mus.> Agnus Dei, qui tollis peccata ||75|| mundi. *Parce nobis, domine. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi. *Exaudi nos, domine. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi. *Libera nos, Domine. Christe, audi nos. *Christe, audi nos. Kyrie eleyson. *Christe eleyson. Kyrie eleyson.*

Finitis Litanis, domicellae Missam incipiunt, antequam sacerdos ecclesiae parochialis portet scrinium, in quo habetur unum corporale cum hostiis, quibus communicabunt subditi illud²⁹⁹² volentes. [I]n Missa offertur. Offertorium non dicitur nec Credo. ||76|| Praefatio pascalis in qua dicitur *In hac potissimum nocte. Sanctus* dicitur. *Agnus Dei* non dicitur. Proprium *Communicantes*. Proprium *Hanc igitur*. Pax non datur. Evangelium *Ioannis* non legitur sed communione facta, sacerdos vertit se ad populum, dicens confessionem generalem ad communicaturos et tunc communicant. Hoc facto, sacerdos capit sacramenta quae consecravit pro ecclesia parochiali et implicat in corporali in scrinio et tunc vicarius cum custode venit cum lumino allatum scrinium in quo Venerabile Sacramentum continetur. Et tunc sacerdos incipit Vesperas, cantando alta voce sine *Deus in adiut<orium>* hanc antiphonam:

♪ *Alleluia.*

Domicelle continuant Vesperas. Sacerdos vero cum diacono leget Vesperas in summo altari. Vesperis lectis et domicellarum Vesperis cantatis, sacerdos vertit se et cantat: *Dominus vobiscum*. Domicellae respondent: *Et cum spiritu tuo*. Deinde cantet complendam. Qua finita, cantat iterum: *Dominus vobiscum*. Respondent domicellae: *Et cum spiritu tuo*. ||77|| Diaconus: *Benedicamus Domino, alleluja, alleluja, alleluja*. Resp<ondent> domicellae: *Deo gratias, alleluja, alleluja, alleluja*. Sic finitur Officium Missae.

A prandio domicella custos deponet omnia vela sanctorum. Fons manebit in monasterio usque post secundas Vesperas octavae Paschae. Domicella custos hora quinta vel circiter pulsabit parva nola ter ad collationem et tunc disponet argenteum vasculum et pelvim quibus servitur in mandato. Custos vero teget altare sancti Georgii, in quo duo candelabra cum duabus candelis accensis ponet. Praeterea ponet duo pulpita in medio ecclesiae ante sedilia in quolibet latere unum. Reddituarius disponet tres amphoras vini diversas cum vitreis suis in altare²⁹⁹³ Georgii, quarum una ad mulieres sepulchrum custodientes spectat cum panibus albis et tortis pro stufero vel tot ut decanae placuerit. Omnibus paratis ac domicellabus praesentibus, duo seniores puellae, inquam domicellae, erunt paratae, stantes in choro ante altare Petri et Pauli ad serviendum, ut in die Coenae dictum est. Aliae vero quaelibet in suo latere. ||78|| Tunc domicella cantrix incipit intonare sequen<tem>.

♪ <Al.> *Mandatum novum do vobis, ut diligatis invicem sicut dilexi vos, dicit Dominus.*

♪ <Ps.> **Reges terrae et omnes populi principes et omnes iudices terrae. Mandatum.*

♪ <Al.> *Dominus Ihesus, postquam coenavit cum discipulis²⁹⁹⁴ suis, lavit pedes eorum et ait illis: Scitis quid fecerim vobis, ego, Dominus ||79|| et Magister. Exemplum dedi vobis, ut et vos ita faciatis.*

♪ <Al.> *Ait autem Ihesus: Nolite timere, ite, nunciate fratribus meis, alleluya, ut eant in Galileam. Ibi me videbunt, alleluja.*

²⁹⁹² Ms.: illiud.

²⁹⁹³ Ms.: altari.

²⁹⁹⁴ Discipulis geschreven boven doorgehaald *Principibus*.

♪ <A/.> *Dixit Ihesus: Mulier, quid ploras, quem quaeris? Illa autem dixit: Tulerunt Dominum meum* ||80|| *et nescio ubi posuerunt eum, alleluja, alleluia.*

♪ <A/.> *Et ecce, Ihesus occurrit illis, dicens: Avete. Illae autem accesserunt et tenuerunt pedes eius, alleluja, alleluja.*

Hec sequens ter canitur ab una domicellarum.

♪ <A/.> *Alleluja. Quem quaeris mulier, alleluja? Viventem cum mortuis, alleluja, alleluja.*

||81|| Hac finita antiphona, inchoatur sequens, quae etiam ter repetitur sed a choro non ab una sola ut praecedens antiphona.

♪ <A/.> *Vos vocatis me Magister et Domine et bene dicitis. Sum etenim, si ego lavi vestres pedes Dominus et Magister et vos debetis alter alterius lavare pedes.*

♪ <A/.> *Ardens est cor meum desidero videre Dominum meum. Quaero et non invenio* ||82|| *ubi posuerunt eum, alleluja.*

♪ <A/.> *Venit Maria nuncians discipulis, quia vidi Dominum, alleluja.*

♪ <A/.> *Sorores, vigilate et orate. Viriliter agite et omnia vestra in charitate fiant.*

Dum canitur antiphona *Vos vocatis me*, etc., venient duae domicelle ministrantes ad medium ecclesiae et ibi se in modum circuli vertunt et omnia honeste. Hoc facto, abeunt iterum. Et cum canitur antiphona *Sorores vigilate* etc. (quae etiam ter repetitur) veniunt iterum domicellae et faciunt modo praedicto. Hoc facto, abeunt et adferunt pelvim cum vascula et una dat aquam domicellabus super duos primos ||83|| digitos et altera tergit et sic per ordinem. Deinde ad canonicos. Hoc facto, una domicellarum legit sermonem.

Vespere Sabbathi, quae lucescit in prima Sabbathi, venit Maria Magdalena et altera Maria Iacobi videre sepulchrum. Vigiliis nobis huius noctis sacratissimae, sicut ex lectione evangelica, fratres charissimi, audivimus, resurrectio Domini ac Salvatoris nostri dedicavit.

Quo finito, rector scholarum, superpelliceo indutus, sit paratus ad serviendum et tunc custos incipit pulsare duabus campanis quousque incipitur Completorium. Sub isto pulsu tenentur custodi dare vasculum illud vino plenum, quo domicellae servierunt et domicellae convocant alios presbyteros, quos ibi praesentes esse volunt et tantum, quantum decanae aliisque placuerit, bibunt. Reddituarius vero omnia disponet. Hoc facto, domicellae servitrices, accipientes candelas, dant duabus²⁹⁹⁵ iunioribus genu flectendo. Iuniores vero procedunt ad chorum proprium, incipientes Completorium et tunc custos pulsare cessat. ||84||

IN NOCTE PASCHAE

Custos pulsabit ad matutinas hora prima parva nola, ut in aliis festis triplicibus. Tractim sit, ut secunda hora compulsetur. Post hoc teget altare sancti²⁹⁹⁶ Georgii, in quo ponet lapidem, cui imponet sacerdos Crucifixum postquam surrexerit et tunc ponet duas tedas ante summum chorum et aperiet Antiquam Scholam et ubi domicellae pervenerint ad *Te deum laudamus* in Matutinis, desistunt pergere et responsorio ultimo scilicet *Dum transisset sabbathum* post *Gloria patri* de novo repetito, sacerdos, amicta, stola, alba et manipulo et cappa dominicali indutus et candelis accensis et canonicis, qui candelam ardentem in manibus habent, capellanis

²⁹⁹⁵ Sic.

²⁹⁹⁶ Ms.: *santi*.

aliisque presbyteris, iuvenibus virgiferisque et vexillis praecedentibus, processionaliter obviam domicellabus et ita intratur capella sanctae Annae. Domicellae etiam habent candelas in manibus ardentes, quas in manibus tenent quousque omnia ||85|| sepulchra visitata fuerint. Dum domicellae descendunt chorum cantant sequens responsorium quod post *Gloria Patri* iterum de novo repetunt.

♪ *Dum transisset Sabbatum, Maria Magdalenae et Maria Iacobi et Salomae emerunt*²⁹⁹⁷ *aromata. * Ut venientes ungerent Ihesum, alleluya, alleluya. Et valde mane una sabbatorum veniunt ad monu-* ||86|| *-mentum, orto iam sole. * Ut venien<tes>. Dum transisset Sabba<tum>.*

Hoc finito, cantatur consequenter sequens antiphona et dum illa canitur, sacerdos cito levat Crucifixum, stans ante altare facie versus populum et²⁹⁹⁸ tunc omnes genua flectunt. Sacerdos manet stans²⁹⁹⁹ ante altare.

♪ *Surrexit Dominus de sepulchro, qui pro nobis pendit in ligno, alleluja, alleluja, alleluja.*

Finita hac antiphona, incipitur sequens hymnus,³⁰⁰⁰ qui dum canitur, exitur capella sanctae Annae et itur processionaliter ad medium ecclesiae et sacerdos ponit Crucem in altari sancti Georgii, in quo duae stabunt candelae accensae. Sequitur iam hymnus.

♪ *Iesu, nostra redemptio, amor et deside-* ||87|| *-rium, Deus, creator omnium, homo in fine temporum.*

*Quae te vicit clementia,
ut ferres nostra crimina,
crudelem mortem patiens,
ut nos a morte tolleres?*

*Inferni claustra penetrans,
Quos captivos redimens,
Victor triumpho nobili
ad dextram Patris residens.*

*Ipsa te cogat pietas,
ut mala nostra superes
parcendo et voti compotes
nos tuo vultu saties.*

*Gloria tibi, Domine,
qui surrexisti a mortuis,
cum Patre et Sancto Spiritu
in sempiterna secula. Amen.*

Hymno dicto, sacerdos incipit intonare *Te deum*. Iuvant eum presbyteri. Domicellae respondent. Custos pulsat duabus campanis usque ad finem. Illo finito, sacerdos

²⁹⁹⁷ De eerste *e* staat boven een doorgehaalde onleesbare letter.

²⁹⁹⁸ Vóór *Et* staan twee doorgehaalde onleesbare letters.

²⁹⁹⁹ De eerste *s* is over een *d* geschreven.

³⁰⁰⁰ Ms.: *ymnus*.

ascendit chorum summum et cantabit ibi in summo altari Evangelium de die. Evangelio finito, statim sacerdos incipit alta voce versum in altari *In resurrectione tua, Christe, alleluia*. Respondent domicellae: *Coelum et terra laetentur, alleluia*. ||88|| Tunc sacerdos incipit Laudes cantando *Deus in adiutorium*. Respondent duae domicellae in medio stantes: *Domine, ad adiuvandum me*, etc. et ita continuant Laudes, sacerdote superius manente. Sequitur antiphona.

♪ *Angelus autem Domini descendit de coelo et accedens revolvit lapidem et sedebat super eum, alleluja, alleluja. euouae.*³⁰⁰¹

♪ <Al.> *Erat enim aspectus eius sicut fulgur, vestimenta eius sicut nix, alleluja, alleluja. euouae.*

♪ <Al.> *Prae timore autem eius exter-* ||89|| *-riti sunt custodes et facti sunt velut mortui, alleluja. euouae.*

♪ <Al.> *Respondens autem angelus dixit mulieribus: Nolite timere, scio enim quod Ihesum quaeritis, alleluja. euouae.*

♪ <Al.> *Cito euntes dicite discipulis, quia surrexit Dominus, alleluja. euouae.*

Sequitur antiphona ad *Benedictus*, quae consequenter canitur. Dum autem *Benedictus* canitur, sacerdos thurificat et postquam thurificaverit, manet inferius ante ||90|| altare sancti Georgii. Sequitur antiphona ad *Benedictus*.

♪ *Et valde mane una sabbatorum veniunt ad monumentum, orto iam sole, alleluja. * Benedictus Dominus, Deus Israel. euouae.*

Finita hac antiphona, sacerdos cantat *Dominus vobiscum*, ante altare sancti Georgii stans. Respon<dent> domicellae: *Et cum spiritu tuo*. Sacerdos: *Oremus. Deus, qui hodierna die per unigenitum tuum aeternitatis nobis aditum, devicta morte, reserasti, vota nostra, quae praeveniendo aspiras, etiam adiuvando prosequere. Per eundem*, etc. Finitis Matutinis, sacerdote Crucem circumferente, sit processio per Antiquam Scholam et per Lijckhoff intratur vero per capellam sancti Lamberti. Canitur in processione sequens responsorium:

♪ *Cum Rex gloriae Christus ||91|| infernum debellaturus intraret et chorus angelicus ante faciem eius portas principum tolli praeciperet, sanctorum populus qui tenebatur in morte captivus, voce lacrimabili clamaverat: Advenisti desiderabilis quem expectabamus in tenebris, ut educeres hac nocte vincu-* ||92|| *-latos de claustris. Te nostra vocabant suspiria, te larga requirebant lamenta, cum factus est spes desperatis magna consolatio in tormentis. Alleluja.*

Sub processione custos cito vestimenta deponet de sepulchro Domini et teget altare sanctae Annae et super hoc ponet duo candelabra cum candelis ||93|| accensis et postquam domicellae intraverint capellam sancti Lamberti, tunc sacerdos leget: *Oremus pro fidelibus defunctis* et leget *Miserere, De profundis* et sequentem psalmum.

Lauda, anima mea, Dominum. Laudabo Dominum in vita mea. Psallam Deo meo quam diu fuero. Nolite confidere in principibus, in filiis hominum, in quibus non est salus. Exhibit spiritus et revertetur in terram suam. In illa die peribunt omnes cogitationes eorum. Beatus cuius Deus Iacob adiutor eius, spes eius in Domino Deo ipsius, qui fecit coelum et terram, mare et omnia quae in eis sunt. Qui custodit veritatem in saeculum, facit iudicium iniuriis patientibus, dat escam esurientibus. Dominus solvit compeditos. Dominus illuminat caecos. Dominus erigit elisos.

³⁰⁰¹ *euouae* is hier en in de hierna volgende antifonen geschreven met rode inkt.

Dominus diligit iustos. Dominus custodit advenas, pupillum et viduam suscipiet et vias peccatorum disperdet. Regnabit Dominus in secula, Deus tuus, Syon, in generationem³⁰⁰² et generationem.

Requiem aeternam etc. Kyrie eleyson. Christe eleyson. Kyrie eleyson. Pater noster. Et ne. Requiem. Et lux. A porta inferi. Erue, Domine, animas eorum. Credo videre bona Domini in terra viventium. Domine ex. ||94|| Et clamor. Dominus vobiscum. Et cum. Oremus. Partem beatae resurrectionis obtineant animae omnium fidelium defunctorum vitamque aeternam habere mereantur in coelis per te, Iesu Christe, salvator mundi, Qui cum Patre et Spiritu Sancto vivis etc. <R>equiescant in pace. Amen.

Deinde domicellas, canonicos, presbyteros aqua benedicta aspergit et post hoc ad omnia sepulchra ibit ut in Die Animarum. Quibus finitis, sacerdos cum presbyteris et iuvenibus cantant Matutinas alternatis vicibus in choro sanctae Annae.

♪ <Inv.> Alleluja, alleluja, alleluja.

♪ <Ps.> Venite, exultemus Domino, iubilemus Deo, salutare nostro, praeoccupemus faciem eius in confessione et in ||95|| psalmis iubilemus ei. *Alleluja>.

♪ <Ps.> Quoniam Deus magnus Dominus et Rex magnus super omnes deos, quoniam non repellit Dominus plebem suam, quia in manu eius sunt omnes fines terrae et altitudines montium ipse conspicit. *Alleluja>.

♪ <Ps.> Quoniam ipsius est mare et ipse fecit illud et aridam fundaverunt manus eius. Venite adoremus et ||96|| procidamus ante Deum, ploremus coram Domino, qui fecit nos, quia ipse est Dominus Deus noster, nos autem populus eius et oves pascuae eius. *Alleluja.

♪ <Ps.> Hodie, si vocem eius audieritis, nolite obdurare corda vestra, sicut in exacerbatione secundum diem tentationis in deserto, ubi tentaverunt me patres vestri, probaverunt ||97|| et viderunt opera mea. *Alleluja>.

♪ <Ps.> Quadraginta annis proximus fui generationi huic et dixi: Semper hi errant corde. Ipsi vero non cognoverunt vias meas quibus iuravi in ira mea, si introibunt in requiem meam. *Alleluja, alleluja>.

♪ <Ps.> Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto, sicut erat in principio ||98|| et nunc et semper et in secula seculorum. Amen. *Alleluja. *Alleluja.

♪ <Al.> Ego sum, qui sum et consilium meum non est cum impiis sed in lege Domini voluntas mea est, alleluja. euouae.³⁰⁰³

♪ <Al.> Postulavi Patrem meum, alleluja, dedit mihi gentes, alleluja, in hereditatem, alleluja. euo ||99|| uae.

♪ <Al.> Ego dormivi et somnum coepi et exurexi,³⁰⁰⁴ quoniam Dominus suscepit me, alleluja, alleluja. euouae.

V/. Resurrexit Dominus, alleluia. R/. Sicut dixit vobis, alleluja. <V/> Surrexit Dominus vere, alleluja. <R/> Et apparuit Simoni, alleluja.

*Iube, domne, benedicere.*³⁰⁰⁵

In illo tempore Maria Magdalene et Maria Iacobi emerunt aromata, ut venientes ungerent Iesum.

³⁰⁰² Ms: generatione.

³⁰⁰³ euouae is hier en bij de volgende antifonen met rode inkt geschreven.

³⁰⁰⁴ Sic.

³⁰⁰⁵ Deze regel staat met rode inkt gecentreerd op de regel geschreven.

Et reli<qua>.³⁰⁰⁶

Omelia beati Gregorii Papae.³⁰⁰⁷

Audivistis, fratres charissimi, quod sanctae mulieres, quae Dominum secutae fuerant, cum aromatibus ad monumentum venerunt et ei, quem viventem dilexerant, studio humanitatis obsequuntur. Sed res gesta aliquid in sancta ecclesia signat esse gerendum. Tu autem, Domine, miserere nostri.

♪ <Resp.> *Angelus Domini descendit de coelo ||100|| et accedens revolvit lapidem et super eum sedit et dixit mulieribus: Nolite timere, scio enim quia Crucifixum quaeritis. *Iam surrexit, venite et videte locum ubi positus erat Dominus, alleluja. <Vl.> Angelus Domini locutus est mulieribus dicens: Quem quaeritis an Ihesum quaeritis. *Iam surrexit.*

||101|| *Hic quippe gerendum est necesse, ut audiamus quae facta sunt, quatenus cogitemus etiam, quae nobis sunt ex earum imitatione facienda. Et nos ergo in eum, qui mortuus est, credentes, si odore virtutum referti, cum opinione bonorum operum Dominum quaerimus, ad monumentum profecto illius cum aromatibus venimus. Illae autem mulieres angelos vident, quae cum aromatibus ad monumentum venerunt, quia videlicet illae mentes supernos cives aspiciunt, quae cum virtutum odoribus ad Dominum per sancta desyderia proficiscuntur. Tu autem, Domine etc.*

♪ <Resp.> *Angelus Domini locutus est mulieribus dicens: Quem quaeritis, an Iesum quaeritis. *Iam surrexit, venite et videte, alleluja, alleluja. <Vl.> Ecce praecedet vos in ||102|| Galileam. Ibi eum videbitis sicut dixit vobis. *Iam surrexit, venite et videte. Notandum nobis est, quidnam sit, quod in dextris angelus sedere cernitur. Quidnam per sinistram, nisi vita presens. Quid vero per dextram, nisi vita futura designatur. Unde in canticis canticorum scriptum est: Leva eius sub capite meo et dextera illius amplexabitur me. Quia igitur Redemptor noster iam praesentis vitae corruptionem transierat, recte angelus, qui nuntiare perennem vitam venerat, in dextera sedebat. Tu autem.*

♪ <Resp.> *Dum transisset Sabbatum, Maria Magdalene et Maria Iacobi et Salomae ||103|| emerunt aromata. *Ut, venientes, ungerent Ihesum, alleluja, alleluja. <Vl.> Et valde mane una sabbatorum veniunt ad monumentum, orto jam sole. *Ut venientes. Gloria Patri. *Ut venientes. Dum transis<set>.*

♪ <Hym.> *Te Deum laudamus.*

V. In resurrectione tua, Christe, alleluja. R/. Coelum et terra laetentur, alleluja.

*Antiphonae ad Laudes*³⁰⁰⁸

♪ <Al.> *Angelus autem Domini descendit de coelo et ac- ||104|| -cedens revolvit lapidem et sedebat super eum, alleluja, alleluja. euouae.*³⁰⁰⁹

♪ <Al.> *Erat enim aspectus eius sicut fulgur, vestimenta eius sicut nix, alleluja, alleluja. euouae.*

♪ <Al.> *Prae timore autem eius exterriti sunt custodes et facti sunt velut mortui, alleluja. euouae.*

♪ <Al.> *Respondens autem angelus, dixit mulieribus: Nolite time- ||105|| -re, scio enim quod Ihesum quaeritis, alleluja. euouae.*

³⁰⁰⁶ Et Reli.(?) is met rode inkt boven de regel geschreven.

³⁰⁰⁷ Deze rubriek is met rode inkt geschreven.

³⁰⁰⁸ Deze regel is met blauwe inkt geschreven.

³⁰⁰⁹ euouae is hier en bij de volgende antifonen met rode inkt geschreven.

♪ <A/> *Cito euntes, dicite discipulis, quia surrexit Dominus, alleluja. euouae.*

*Ad Benedictus:*³⁰¹⁰

♪ <A.> *Et valde mane una sabbatorum veniunt ad monumentum, orto iam sole, alleluja. euouae.*

☛³⁰¹¹ Deinde collecta haec sequitur: *Oremus. Deus, qui hodierna die per unigenitum tuum aeternitatis nobis aditum, devicta morte, reserasti, vota nostra, quae praeveniendo aspiras, etiam adiuvando proseguere. Per eundem Dominum. Dominus vobiscum. Loco Benedicamus Domino canetur haec sequentia.*

♪ <Hym.> *Victimae Pascali laudes immolent Christiani.*

||106|| Respondet chorus sequentem versum Teutonice:

[C]hristus is opgestanden

Al wter der Joden handen.

Dus willen wij³⁰¹² allegader vrolick sijn.

[C]hristus sal onser aller Troester sijn. Kyrieleys.

♪ *Agnus redemit oves, [C]hristus innocens Patri reconciliavit peccatores.*

[A]l sijn wij goeds gevangen,

Naar Christus is ons verlangen.

[D]us willen wij allegader etc. ut supra.

♪ *Mors et vita duello conflixere mirando. Dux vitae mortuus regnat vivus.*

Dat Cruijs dat moeten wij dragen,

Sullen wij Christo behaegen.

Dus willen wij allegader etc.

♪ *Dic nobis, [M]aria, quid vidisti in via.*

[C]hristus heeft geleden.

[H]ij heeft voor ons gestreden.

[D]us willen wij allegader vrolijck sijn etc.

♪ *Sepulchrum Christi viventis et gloriam vidi resurgentis.*

||107|| [D]en viant heeft hij verwonnen.

[D]ie doot heeft hij verslonnen.

Dus willen wij allegader vrolick sijn etc.

♪ *Angelicos testes, sudarium et vestes.*

[C]hristus is neder gestegen.

Hij heeft victorie verkregen.

Dus willen wij allegader vrolick sijn etc.

♪ *Surrexit Christus, spes mea, praecedet suos in Galileam.*³⁰¹³

[C]hristus voer ter hellen.

[H]ij verloesde alle sijn gesellen.

[D]us willen wij allegader vrolick sijn etc.

♪ *Credendum est magis soli [M]ariae veraci, quam Iudeorum turbae fallaci.*

[C]hristus is verresen.

³⁰¹⁰ Deze rubriek is met rode inkt in de notenbalk geschreven.

³⁰¹¹ In de rechtermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

³⁰¹² De twee puntjes op de letter *ij*, die frequent voorkomt in deze Nederlandse tekst, zijn op enkele plaatsen niet meer leesbaar. In de transcriptie zijn ze in alle voorkomende gevallen wel geplaatst.

³⁰¹³ Ms: *Galilea*.

[D]aerom willen wij vrolick wesen.

[D]us willen wij allegader etc.

♪ *Scimus Christum surrexisse a mortuis vere. Tu ||108|| nobis, victor Rex, miserere.*

[D]aer waren drij Jonckfrauwen

[S]morgens vroeck voor den dauwe.

[S]ij sochten onsen hern Jesum Christ

[D]ie vanden doot verresen is. [K]yrie eleys.

♪ *Alleluia.*

Sij sochten en si vonden

Onsen heeren met sijne vijf wonden.

Dus willen wij allegader vrolick etc.

Hac cantione finita, Matutinae etiam finitae sunt.

<DOMINICA RESURRECTIONIS>

Ante octavam custos teget sedilia suis tapetis et parvum sedile cum pulpito in medio ecclesiae ut in summis festis solet. Quo facto, deponet imaginem beatae Mariae in medio chori et domicella custos veniet et ornabit eam ornamentis ad eam pertinentibus. Post Primam sacerdos, Summam Missam celebraturus, post Missam Capituli intonet Tertiam et sacerdos finit eam cantando *Benedicamus Domino, alleluja.*

☛³⁰¹⁴ Sub Missa Capituli communicant volentes et non sub Summa Missa. Ante octavam horam <S>acerdos, Summam Missam celebraturus, venit, superpelliceo et stola indutus, cum custode aquam benedictam ||109|| portante et ibit ad abbatiam et ad omnes domos domicellarum et canonicorum secundum senum et benedicet omnem cibum potumque omniaque ova quae in mensa apponuntur. Lectis benedictionibus, spargit aqua benedicta.

BENEDICTIO CARNIS³⁰¹⁵

Deus, universae carnis conditor, qui Noë et filiis suis de mundis et immundis animalibus praecepta dedisti quique sicut olera herbarum humano generi quadrupedia munda edere praecepisti,³⁰¹⁶ qui agnum in Ægypto Moysi et populo tuo in vigilia Paschae comedere praecepisti in figura agni Domini nostri Iesu Christi, cuius sanguine praenotatum omnia primogenita tibi de mundo redemisti in nocte illa omnem primogenitum in Ægypto necasti, servans populum tuum agni sanguine praenotatum, dignare, Domine, sancte Pater, omnipotens aeterne Deus, per invocationem sanctissimi nominis tui benedicere + et sanctificare + has ovium mundarum porcorumque carnes, ut quicumque ex populis tuis fidelibus comederint omni benedictione + caelesti et gratiae tuae saturitate repleantur in bonis. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

||110||

BENEDICTIO CASEI

Dignare, Domine, omnipotens Deus, benedicere + et sanctificare + hanc creaturam casei, quam ex adipe animalium producere dignatus es, ut quicumque ex populis tuis

³⁰¹⁴ In de linkermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

³⁰¹⁵ Deze titel is met blauwe inkt geschreven.

³⁰¹⁶ *prae* staat boven doorgehaald *per*.

fidelibus comederint et benedictione coelesti + et gratia tua saturati in bonis repleantur. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

BENEDICTIO OVORUM

Subveniat, quaesumus, Domine, tuae benedictionis + gratia huic ovorum creaturae de qua pullos gallinarum procreare³⁰¹⁷ dignatus es, ut cibus saluber tuis fidelibus fiat in tuarum gratiarum actione sumentibus. Per Dominum nostrum Iesum etc.

BENEDICTIO PANIS

Benedic, + Domine, creaturam istam panis sicut benedixisti quinque panes in deserto, ut omnes gustantes ex eo accipiant tam corporis quam animae sanitatem. Qui vivis et regnas cum Deo Patre in unitate etc.

BENEDICTIO VINI

Domine, sancte Pater, omnipotens aeternae Deus, qui ex quinque panibus et duobus piscibus quinque millia hominum satiasti et in Chana Galileae ex aqua vinum fecisti, qui es vitis vera, multiplica super servos tuos misericordiam pietatis tuae quemad-

||110+||³⁰¹⁸

BENEDICTIO SALIS

B[enedic,] + D[omine, creaturam istam salis] [...]

||111|| *modum fecisti cum patribus nostris in tua misericordia et + benedicere et + sanctificare digneris hanc creaturam vini, quam ad substantiam servorum tuorum tribuisti, ut ubicunque ex hac creatura fustum fuerit vel a quolibet potatum divinae benedictionis + tuae opulenti repleantur, ut accipientibus ex ea cum gratiarum actione sanctificetur in visceribus eorum, salvator mundi, Rex gloriae, qui vivis et regnas, Deus, per omnia secula seculorum. Amen.*

Tertia finita, domicella cantrix incipit Sextam. Qua finita, sacerdos erit paratus, cappa indutus, aquam aspergere et tunc statim incipiet domicella cantrix *Vidi aquam*, quod habetur folio 70. Aqua aspersa, sacerdos ante altare sancti Georgii (quod tectum erit) cantet versiculum sequentem.

☛³⁰¹⁹ *VI. In resurrectione tua, Christe, alleluja.* Domicellae respondent: *RI. Coelum et terra laetentur, alleluja.* Sacerdos: *Oremus. Presta nobis, omnipotens et misericors Deus, ut in resurrectione Domini nostri Iesu Christi percipiamus veraciter partionem. Qui vivis etc.* Et sic itur ad processionem, cui abbatissa interesse debet sicuti in Pentecostes, Nativitatis Christi, Omnium

³⁰¹⁷ Ms.: *procreare*.

³⁰¹⁸ De volgende tekst staat in de ondermarge en is door smoezeligheid en afsnijding vrijwel onleesbaar. De tekst op folio 111 sluit inhoudelijk aan op de tekst in de tekstspiegel van folio 110. De tekst in de ondermarge staat daar tussen als een losstaand geheel.

³⁰¹⁹ In de linkermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend..

||111+||³⁰²⁰ [...] ictio, + Domine, creaturam istam [...] sanctiss[...] nomini [...] tui [...] invocatio [...]

||112|| Sanctorum, Assumptionis Mariae et magnae processionis festis. Sub processione duabus campanis custos pulsabit. Sub processione cantatur responsorium *Cum*³⁰²¹ *Rex gloriae*, quod habetur folio 90. Isto finito, canitur *Salve festa dies* cum adiunctis tribus versibus.

♪ <Hym.> *Salve festa dies, toto venerabilis aevo. Qua Deus infernum vicit et astra tenet.*

In festo Assensionis.³⁰²²

♪ *Qua Deus in coelum scandit et astra tenet.*

Dominica post Assensionem:

♪ *Qua Deus in coelo sedet et astra tenet.*

In die Pentecosti:

♪ *Qua Deus promissum Patris misit et astra tenet.*

♪ ||113|| *Ecce, renascentis / ascendentis*³⁰²³ *testatur gratia mundi omnia cum Domino dona redissee suo. Salve.*

♪ *Namque triumphantis / ascendentis*³⁰²⁴ *post tristia tartara Christo undique fronde nemus gramina flore favent. Salve fes<ta>.*

♪ *Legibus inferni oppressus super astra meantem laudant rite Deum lux, polus, arva, fretum. Salve fes<ta>.*

♪ *Qui crucifixus erat, Deus, ecce, per omnia regnat* ||114|| *dantque creatori cuncta creata precem. Salve fes<ta>.*

♪ *Nobilitas anni, mensum*³⁰²⁵ *decus arma*³⁰²⁶ *dierum, horarum splendor, scripula*³⁰²⁷ *puncta foveat.*³⁰²⁸ *Salve fes<ta>.*

♪ *Christe, salus rerum, bone conditor atque redemptor, unica progenies ex deitate Patris. Salve festa.*

♪ *Qui genus humanum cernens mersisse profundo,*³⁰²⁹ *ut [h]ominem eriperes, es quoque factus homo. Salve.*

³⁰²⁰ De volgende tekstregel staat in de ondermarge. Hij is door smoezeligheid gedeeltelijk onleesbaar en door afsnijding gedeeltelijk weggevallen. De tekst op folio 112 sluit inhoudelijk aan op de tekst in de tekstspiegel van folio 111. De tekst in de ondermarge staat daar tussen als een losstaand geheel.

³⁰²¹ C is door D geschreven

³⁰²² Deze rubriek en de twee volgende zijn met rode inkt geschreven aan het begin van de regel.

³⁰²³ *ascendentis* is boven *renascentis* geschreven.

³⁰²⁴ *ascendenti* is boven *triumphanti* geschreven.

³⁰²⁵ Ms.: *mensium*. De tekst is gecorrigeerd conform de tekst in Dreves en Blume (1909), I, 39-40.

³⁰²⁶ Ms.: *atque*.

³⁰²⁷ Ms.: *scrupula*.

³⁰²⁸ Ms.: *favent*.

³⁰²⁹ Ms.: *profundo*.

♪ ||115|| *Funeris exsequias*³⁰³⁰ *pateris, vitae auctor*³⁰³¹ *et orbis, intrans mortis iter dando salutis opem. Salve.*

♪ *Pollicitam sed redde fidem, precor, alma potestas, tertia lux rediit, surge, sepulte meus. Salve.*

♪ *Solve cathenatas*³⁰³² *infernī carceris umbras et revoca sursum, quidquid ad ima ruit. Salve.*

♪ *Redde tuam faciem, videant ut saecula lum[en], ||116|| redde diem, qui nos te moriente fugit. <S>alve.*

♪ *Eripis innumerum populum de carcere mortis et sequitur liber, quo suus auctor adit.*

♪ *Salve festa dies, toto venerabilis evo. Qua.*

♪ *Hinc tumulum repetens post tartara carne resumpta belliger ad coelos ampla trophaea refers. Salve.*

Dum intratur templum, incipit domicella cantrix hanc antiphonam sequentem, quae a festo Paschae usque ad Pentecosten inclusive omnibus diebus dominicis ||117|| post processionem templum intrando canitur. Sequitur antiphona.

♪ *Sedit angelus ad sepulchrum Domini, stola claritatis coopertus. Videntes eum mulieres, nimio terrore perterritae, astiterunt a longe. Tunc loquutus est angelus et dixit eis.*

Sequens antiphona canitur consequenter a duabus domicellabus et canunt eandem antiphonam in festo Paschatis, Ascensionis, Pentecostes in medio ecclesiae. Reliquis vero dominicis a Paschate usque ad Pentecosten exclusive³⁰³³ cantant post processionem in suo choro. Sequitur iam antiphona ||118|| et canitur hoc modo sequenti a Paschate usque Ascensionem. In Ascensione vero et Pentecoste nonnihil mutatur ut infra patebit.

♪ *Crucifixum in carne laudate et sepultum propter vos glorificate resurgentemque a morte adorete.*

In Assensione:³⁰³⁴

♪ *adscendentemque ad coelos adorete.*

Dominica post Assensionem:

♪ *sedentemque in coelis adorete.*

In Pentecoste:

♪ *Spiritum mittentem de coelis adorete.*³⁰³⁵

Hac finita antiphona, pergunt domicellae et canunt sequentia.

♪ <A/> *Nolite metuere, dico vobis, ||119|| quia ille quem quaeritis mortuum iam vivit et vita hominum cum eo surrexit.*

Hoc finito, iuvenes, stantes in medio chori summi, canunt antiphonam sequentem.

♪ *Recordamini quomodo praedixit, quia oportet filium hominis crucifigi et die tertia a morte resuscitari.*

Respondent domicellae ad hanc antiphonam tantum sequens versum, scilicet *Alleluia*.

♪ *Alleluja.*

³⁰³⁰ Ms.: *exequias*.

³⁰³¹ Ms.: *Author*.

³⁰³² Ms.: *cathenatos*.

³⁰³³ *ex-* is door *in-* geschreven.

³⁰³⁴ Deze en de volgende twee rubrieken zijn geschreven met rode inkt.

³⁰³⁵ *adorete* is met een andere pen geschreven.

Hoc finito, sacerdos, stans cum ministris ante altare sancti Georgii, cantat *VI. Surrexit Dominus vere, alleluja*. Domicellae: *Et apparuit Simoni, alleluja. Oremus. Deus, qui hodierna die, quod habetur folio 90. ||120||* Finita collecta, sacerdos cum ministris ascendit chorum et tum incipitur officium Missae, quod domicellae cantant in medio ecclesiae. Luditur organis. Thurificatur. Sub sequentia duabus campanis compulsatur. Offertur ad calicem. Datur praesentia. Post missam dantur panes per virgiferos, quos custos dabit. Dantur enim domicellis et canonicis per ordinem.

A prandio fit sermo more solito per fratrem minorem Ruremondensem cuius statio est. Hora tertia pulsatur ad Vesperas, ad quas omnes candelas custos accendat. Incipiuntur per *Kyrie eleyson* in organis. Chorus domicellarum respondet psalmo tertio (scilicet *Beatus vir*). Cantant antiphonam *Alleluja* quater. Deinde *Haec dies* et tunc *Alleluja, Pascha nostrum* cum versu *Epulemur*. Quo finito, non repetunt *Alleluja* sed statim canitur antiphona ad Magnificat et sub *Magnificat* sacerdos, cappa indutus, thurificat more solito et, *Magnificat* finito, sacerdos, stans ante summum altare, cantans *Dominis vobiscum* R<espondent> domicellae: *Et cum spiritu tuo*.

3036 Sacerdos: *Oremus. Deus, qui Paschale remedium nobis contulisti populum tuum, quaesumus, coelesti dono proseguere, ut inde post in perpetuum gaudeat unde nunc temporaliter ||121|| exultat. <P>er Dominum nostrum.*³⁰³⁷

Tunc statim fiet processio cum vexillis et cum candelis fontis accensis, quas duo iuvenes portabunt ante sacerdotes obviam domicellabus, que, chorum suum descendentes, cantant sequentia, eundo ad fontem.

♪ <A/.> *In die resurrectionis meae, dicit Dominus, alleluja, congregabo gentes et colligam regna et effundam super vos aquam mundam, alleluja.*

♪ <A/.> *Lapidem, ||122|| quem reprobaverunt aedificantes, alleluja, hic factus est in caput anguli a domino factum est et est mirabile in oculis nostris, alleluja, alleluja.*

His finitis, una domicellarum incipit antiphona *Alleluja* in medio ecclesiae et tunc intonatur psalmus *Laudate, pueri* et, psalmo finito, repetitur *Alleluja, alleluja* quater. Deinde cantantur sequentia omnia consequenter in medio ecclesiae.

♪ <A/.> *Haec dies quam fecit ||123|| Dominus exultemus et laetemur in ea.*

♪ <A/.> *Alleluja. Angelus Domini descendit de coelo et accedens revolvit lapidem et sedebat super eum. <V/.> Respondens autem angelus, dicit mulieribus: Quem quaeritis. Ille autem dixit - ||124|| -erunt: Ihesum Nazarenum.*

Hoc finito, sacerdos, cappa indutus et stans ad fontem, cantat collectam sequentem. *Oremus. Deus, qui credentes in te fonte baptismatis innovasti, hanc renatis in Christo concede laetitiam, ut nullo erroris incurso gratiam tuae benedictionis amittant. Per Christum Dominum nostrum. R/. Amen.*

Collecta finita, statim cantrix incipit *Vidi aquam*, quod habetur folio 70 et sacerdos aspergit aquam more solito. Quo facto, duo iuvenes, habentes candelas, praecedunt sacerdotes et itur ad capellam sanctae Annae, cuius altare tectum erit, et dum itur ad capellam, una domicellarum cantabit antiphonam *Alleluja* et intonatur psalmus eundo *In exitu* etc. Psalmo finito, repetitur quater *Alleluja*. Deinde *Haec dies* ut supra. Finita antiphona illa, scilicet *Haec dies*, statim inchoabitur sequens *Alleluja*.

♪ *Alleluja. Nonne cor nostrum ardens ||125|| erat in nobis de Iesu, dum nobis loqueretur in via.*

³⁰³⁶ In de linkermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

³⁰³⁷ Hierachter volgt doorgehaald *deinde*.

Hoc finito, sacerdos statim cantat sequentem collectam.

*Oremus. Deus, qui pro salute mundi sacrificium Paschale fecisti, propitiare supplicantibus nobis, ut, interpellans pro nobis, Pontifex summus, nos per id, quod nostri similis est,*³⁰³⁸ *reconsiliet, per id, quod aequalis, absolvat Iesus Christus, Filius tuus, qui tecum vivit et regna<t> etc.* Deinde sacerdos: *Dominus vobiscum.* Duo iuvenes, candelas portantes, cantant *Benedicamus Domino, alleluja, alleluja, alleluja.* Organa respondent: *Deo gratias.* Tunc sacerdos dat benedictionem et sic finiuntur Vesperae. Et tunc veniunt alii iuvenes cum vexillis praecedentibus et fit processio per medium. Domicellae adscendunt chorum suum. Sacerdotes cum iuvenibus summum adscendunt chorum et domicellae cantant in suo choro Completorium.

FERIA SECUNDA POST PASCHA³⁰³⁹

Servatur chorus in Summa Missa per rectores altaris Spineae Coronae. ||126|| Luditur in organis et thurificatur. In Vesperis omnia ut in die Paschae, excepto quod candelae reliquiarum non accendantur et praetere quae sequuntur. Post Magnificat sequens collecta cantatur.

Oremus. Deus, qui ad aeternam vitam in Christi resurrectione nos reparas, erige ad considentem in dextera tua nostrae salutis auctorem, ut, qui propter nos iudicandus advenit, pro nobis iudicaturus adveniet, Iesus Christus, Dominus noster, qui vivit et regnat in unita<te> etc.

Ad fontem post psalmum *Laudate* sequens *Alleluja* canitur.

♪ *Alleluja. Surrexit Dominus vere et apparuit Petro.*

Deinde hanc collectam: *Oremus. Deus, qui credentes in te populos gratiae tuae largitate multiplicas, respice propitius ad electionem tuam, ut, qui sacramento baptismatis sunt renati, coelestis regni mereantur introitum. Per Christum Dominum nostrum.*

Reliqua ut in Die Pasche. Et tunc itur ad capellam sanctae Annae ibique canetur sequens *Alleluja.*

♪ *Alleluja. ||127|| Oportebat pati Christum et resurgere a mortuis et ita intrare in gloriam suam.*

*Oremus. Deus, innocentiae*³⁰⁴⁰ *reparator et amator, dirige ad te tuorum corda servorum, ut, de infidelitatis tenebris liberati, nunquam a tuae veritatis luce discedant. Per Dominum nostrum etc.*

Caetera omnia ut in Die Paschae.

FERIA TERTIA³⁰⁴¹

In Missa et in Vesperis omnia ut in feria secunda, praeter ea quae sequuntur. Post Magnificat canitur haec Collecta:

Oremus. Concede, quaesumus, omnipotens Deus, ut veterem hominem cum actibus suis deponentes, illius conversatione vivamus, ad cuius nos substantiam paschalibus remediis contulisti. Qui tecum vivit et <regnat> etc.

Post psalmum *Laudate* canitur sequens *Alleluja.*

³⁰³⁸ Ms.: *et.*

³⁰³⁹ Deze titel staat in het manuscript in de lopende tekst.

³⁰⁴⁰ Ms.: *innocentia.*

³⁰⁴¹ Deze titel staat in het manuscript niet op een aparte regel.

♪ *Alleluja. Surrexit Chris-* ||128|| *-tus et illuxit populo suo, quem redemit sanguine suo. Deinde sequens collecta.*

Oremus. Deus, qui ad aeternam vitam in Christi resurrectione nos reparas, imple pietatis tuae ineffabile sacramentum, ut, cum in maiestate sua Salvator advenerit, quos baptismo fecisti regenerari, facias immortalitate vestiri. Per eundem Christum etc.

Post hoc itur ad capellam sanctae Annae et ibi canitur sequens *Alleluja*.

♪ *Alleluja. Christus resurgens ex mortuis iam non mo-* ||129|| *-ritur, mors illi ultra non dominabitur.*

Oremus. Depelle, quaesumus, Domine, conscriptum peccati lege chyrographum, quod in nobis paschali mysterio per resurrectionem filii tui evacuasti. Per eundem Dominum nostrum Iesum Christum etc.

FERIA QUARTA³⁰⁴²

In Missa et in Vesperis omnia ut in feria secunda, praeter ea que sequuntur. Post Magnificat:

Oremus. Fac nos, quaesumus, omnipotens Deus, ut, qui paschalibus remediis innovati similitudinem terreni parentis evasimus, ad formam coelestis transferamur auctoris. Per Dominum nostrum Iesum Christum etc.

Post psalmum *Laudate* canitur sequens *Alleluja*.

♪ *Alleluja. In die resurrectionis meae, dicit Dominus, ||130|| praecedam vos in Galilaeam.*

Deinde sequens dicitur collecta.³⁰⁴³

Oremus. Deus, qui renatis et aqua et Spiritu Sancto regni coelestis pandis introitum, auge super famulos tuos gratiam, quam dedisti, ut, qui ab omnibus sunt purgati, peccatis nullis privemur promissis. Per Christum Dominum nostrum.

Et tunc itur ad capellam sanctae Annae et post psalmum *In exitu* canetur sequens *Alleluja*.

♪ *Alleluja. Surrexit Dominus de sepulchro et*³⁰⁴⁴ *apparuit Petro.*

Deinde sequens oratio a sacerdote, stante ante altare sanctae Annae, canitur.

Oremus. Familiam tuam, quaesumus, Domine, dextera tua perpetuo circumdet auxilio, ut, paschali interveniente solemnitate, ||131|| ab omni pravitate defensa donis coelestibus prosequatur. Per Dominum nostrum Iesum Christum.

IN FESTO SANCTI GEORGII

Est statio in altari sancti Georgii et canitur sequens oratio.

Vl. Gloria et honore coronasti eum, Domine.

☛³⁰⁴⁵ *R/. Et constituisti eum super opera manuum tuarum.*

Oremus. Deus, qui nos beati Georgii martyris tui meritis et intercessione laetificas, concede propitius, ut, qui eius beneficia poscimus, dono tuae gratiae consequamur. Per Dominum nostrum Iesum Christum etc.

³⁰⁴² Deze titel staat in het manuscript niet op een aparte regel.

³⁰⁴³ Ms.: *coll<ect>am*.

³⁰⁴⁴ Boven de regel geplaatst.

³⁰⁴⁵ In de rechtermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

IN OCTAVIS PASCHAE

In Missa et in omnibus diebus dominicis diebus usque ad Pentecostes luditur organis et post *Recordamini* post processionem sacerdos, stans in summo altari, dicit versum sequentem.

Dicite in nationibus, alleluja.

Domicellae respondent: *Quia Dominus regnavit a ligno, alleluja.*

☛³⁰⁴⁶ *Oremus. Solita nos, quaesumus, Domine, pietate custodi, ut, qui unigeniti tui passione sumus redempti, eius resurrectione laetemur. Per Christum Dominum nostrum etc.*

Et sic fit singulis diebus dominicis et aliis festis, quando habetur processio et quando canitur *Recordamini* usque ad Pent<ecostes>.³⁰⁴⁷ Hoc die post secundas Vesperas et Laudes Divinae Virginis portatur fons processionaliter ad ecclesiam parochialem et dum itur, canitur sequens antiphona.

♪ ||132|| *Christus resurgens ex mortuis iam non moritur, mors illi ultra non dominabitur. Quod enim vivit, vivit Deo, alleluja, alleluja. *Dicant nunc Iudei quomodo milites custodientes sepulchrum perdiderunt Regem. Ad lapidis positionem quare non servabant ||133|| petram iustitiae. Aut sepultum reddant, aut resurgentem adorent, nobiscum dicentes: *Quod enim.*

Hac antiphona finita, canit vicarius ecclesiae parochialis *Vidi aquam* folio 70, sub quo asperget aquam. Hoc finito, reditur processionaliter ad ecclesiam collegiatam et finiuntur ita Vesperae.

IN FESTO SANCTI MARCI³⁰⁴⁸

Quod vocatur Letania Maior. Est ieiunium usque ad prandium. Post Nonam cantatur Summa Missa. Finita Missa, descendunt domicellae ad medium ecclesiae et cantrix incipiet hanc sequentem antiphonam, sub qua aspergetur aqua benedicta.

♪ *Exsurge,*³⁰⁴⁹ *Domine, adiuva nos et libera nos propter nomen tuum, alleluja. Pecca-*

||133+||³⁰⁵⁰ Nota³⁰⁵¹. Tribus diebus Ven[...] itur processionaliter [...] P[...] [ad] aspercionem aqu[ae] *Vidi a[quam]* [...]

||134|| *vimus cum patribus nostris. Iniuste egimus, iniquitatem fecimus. euouae*³⁰⁵². *Exsurge.*³⁰⁵³

³⁰⁴⁶ In de linkermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

³⁰⁴⁷ Deze expansie heeft op het einde niet *n* maar *s* analoog aan het voluit geschreven *ad Pentecostes* in de eerste regel na de titel.

³⁰⁴⁸ Deze titel is met blauwe inkt geschreven.

³⁰⁴⁹ Ms.: *Exurge*.

³⁰⁵⁰ De volgende tekst staat in de ondermarge. Hij is door smoezeligheid grotendeels onleesbaar en door afsnijding gedeeltelijk verloren. De tekst op folio 134 sluit inhoudelijk aan op de tekst in de tekstspiegel van folio 133. De tekst in de ondermarge staat daar tussen als een losstaand geheel.

³⁰⁵¹ Dit woord is met rode inkt geschreven.

³⁰⁵² *euouae* is met rode inkt geschreven.

³⁰⁵³ Ms: *Exurge*. De letter *E* is over de letter *S* geschreven.

Finita hac antiphona, sacerdos stans ante altare sancti Georgii, quod tectum erit, cantat sequentem versum.

*Peccavimus cum patribus nostris.*³⁰⁵⁴ <R/> *Iniuste egimus, iniquitatem fecimus.*³⁰⁵⁵

Deinde sequentem collectam:

Oremus. Parce, Domine, parce populo tuo, ut dignis castigationibus flagellatus in tua miseratione respiret. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Et tunc fiet processio circum campum Putelinx, sacerdote scrinium reliquiarum circumferente, quod etiam in Letania maiori portabitur. Dum autem ecclesia exitur, domicellae canunt sequentia.

♪ <A/> *Surgite, sancti Dei, de mansionibus vestris, loca sanctificate, plebem ||135|| benedicite et has humiles peccatores in pace custodite, alleluja.*

♪ <A/> *De Iherusalem exeunt reliquiae [et] salvatio de monte Syon propterea protectio erit huic civitati et [salva]bitur propter David famulum Dei, [alle]luja.*³⁰⁵⁶

♪ <A/> *Cum iuconditate exi-*³⁰⁵⁷ ||136|| *-bitis et cum gaudio deducemini nam et montes et colles exilient expec[ta]ntes vos cum gaudio, alleluja.*

DE TRINITATE

♪ <R/> *Summae Trinitati, simpli[ci] Deo una divinitas, aequalis [gloria], coeterna Maiestas pa-* ||137|| *-tri [p]rolique sanctoque flamine. Qui totum subdit suis orbem legibus. Praestet nobis gratiam deitas beata, patris ac nati pariterque Spiritus almi. Qui. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. <Q>ui.*³⁰⁵⁸

<DE DIVA VIRGINE>

♪ ||138|| <R/> *Faelix namque es, sacra Virgo Maria, et omni laude dignissima. Quia ex te ortus est sol iustitiae, Christus Deus noster. Ora pro populo, interveni pro clero, interce[de] pro devoto femineo sexu, sentiant omnes tuam iuvamen quicunque celebrant tuam commemorationem. Quia. Gloria. <Q>ui<a>.*³⁰⁵⁹

||139||

ALIUD DE DIVA VIRGINE

♪ <R/> *Christi virgo dilectissima, virtutum operatrix, opem fer miseris. Subveni, Domina, clamantibus ad te iugiter. Quoniam peccatorum mole premimur, idcirco te petimus. Subve[ni]. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. Subveni.*³⁰⁶⁰

³⁰⁵⁴ Hierna volgt *Alleluja* doorgestreept.

³⁰⁵⁵ Hierna volgt *Alleluja* doorgestreept.

³⁰⁵⁶ De tekst is hersteld conform CAO 2109.

³⁰⁵⁷ Het gedeelte *-luja. Cum iuconditate exi-* staat op een hersteld gedeelte van de folio en is van een latere hand.

³⁰⁵⁸ De delen *coeterna Maiestas pa-* op folio 136 en *-bis gratiam deitas beata* enz. tot het einde van folio 137 staan op herstellde gedeelten van de folio's en zijn van een latere hand.

³⁰⁵⁹ De hierna onderstreepte delen staan op een hersteld gedeelte van de folio en zijn van een latere hand. *Faelix namque es, sacra Virgo Maria, et omni laude dignissima. Quia ex te ortus est sol iustitiae, Christus Deus noster. Ora pro populo, interveni pro Clero, interce[de] pro devoto femineo sexu, sentiant omnes tuam iuvamen quicunque celebrant tuam commemorationem. Quia. Gloria.*

³⁰⁶⁰ De hierna onderstreepte delen staan op een hersteld gedeelte van de folio en zijn van een latere hand. *Christi virgo dilectissima, virtutum operatrix, opem fer miseris. Subveni,*

||140|| Finito responsorio de d<iva V>irgine scilicet priori, incipiunt iuvenes sequens responsorium.

DE SANCTO MICHAELE

♪ *Te sanctum Dominum in excelsis laudant omnes angeli, dicentes: Te decet laus et honor, Domine. Cherubin quoque et Seraphin sanctus proclamant et omnis coelitus ordo, dicens: Te de<cet>. Gloria Patri et Filio et Spiritui*³⁰⁶¹ *Sancto. Te decet laus.*
||141|| Post hoc responsorium canunt domicellae sequens responsorium.

DE SANCTO IOANNE BAPTISTA

♪ *Inter natos mulierum non surrexit maior <I>oanne Baptista. Qui viam Domino praeparavit in eremo. Fuit homo missus a Deo cui nomen <I>oannes erat. Qui viam etc. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto.*
Deinde sacerdotes sequens responsorium canunt.

DE SANCTIS APOSTOLIS

♪ ||142|| *Cives apostolorum et domestici Dei advenerunt hodie. Portantes facem et illuminantes patriam. Dare pacem gentibus et liberare populum Domini. In omnem terram exivit sonus eorum et in fines orbis terrae verba eorum. Dare pacem. Gloria. Dare pacem.*
||143|| In Divisione Apostolorum, si in dominicam inciderit, canetur praecedens responsorium cum sequenti versu dum itur ad processionem, ut diebus dominicis solitum est.
♪ <Vl.> *Audi preces supplicum vitae aeternae poscentes praemia, qui ferentes in dextris manipulos iusticiae quique gaudentes advenistis hodie. Portantes facem. Gloria. Dare pa<cem>.*
Deinde sacerdotes sequentia duo: unum de <m>artyribus, alterum de confessoribus. Sequitur primo.

DE MARTYRIBUS

♪ <R/> *Isti sunt sancti, qui pro testamen-* ||144|| *-to Dei sua corpora tradiderunt. Et in sanguine agni laverunt stolas suas. Vl. Tradiderunt corpora sua ad supplicia, ideo coronantur et accipiunt palmam. Et in san<guine>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. Et in san<guine>.*
Sequitur aliud de martyribus.

ALIUD DE MARTY<RIBUS>³⁰⁶²

♪ <R/> *Tradiderunt corpora sua propter De-* ||145|| *-um ad supplicia. Et meruerunt habere coronas perpetuas. Vl. Isti sunt qui venerunt ex magna tribulatione et laverunt stolas suas in sanguine agni. Et meru<erunt>. Gloria. Et merue<runt>.*

domina, clamantibus ad te iugiter. Quoniam peccatorum mole premimur, idcirco te petimus. Subve. Gloria patri et filio et Spiritui Sancto. Subveni.

³⁰⁶¹ De woorden *et spiritui* staan op een hersteld gedeelte van de folio en zijn van een latere hand.

³⁰⁶² In het manuscript staat deze titel in de lopende tekst.

DE CONFESSORIBUS

♪ <R/> *Sint lumbi vestri praecincti et lucernae*³⁰⁶³ *ardentes in manibus vestris. Et vos similes hominibus expectan-* ||146|| *-tibus Dominum suum. Quando revertatur a nuptiis. V/. Vigilate ergo, quia nescitis qua hora Dominus vester venturus sit. Et vos. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. Quando.*
 <H>*is reponsoriis finitis, cantant domicellae sequens.*

DE VIRGINIBUS

Responsorium:³⁰⁶⁴

♪ *Regnum mundi et omnem ornatum* ||147|| *seculi contempsi propter amorem domini mei, Iesu Christi. Quem vidi, quem amavi, in quem credidi, quem dilexi. V/. Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi. Quem vi<di>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. Quem.*
 Hoc finito responsorio, cantant iuvenes sequens.

DE OMNIBUS SANCTIS

♪ <R/> *Tua sunt haec,*³⁰⁶⁵ *Christe, opera, tua* ||148|| *mirabilia, qui vere mirabilis es in sanctis tuis. *Quos ita dignaris glorificare, ut eos de hoste humani generis mirabiliter facias triumphare. Gloria, virtus ac gratia haec est omnibus sanctis tuis. *Quos ita. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Quos.* ||149||

RESPONSORIUM DE PACE

♪ *Tua est potentia tuum regnum, Domine, tu es super omnes gentes. *Da pacem, Domine, in diebus nostris. Creator omnium, Deus terribilis et fortis, iustus et misericors. *Da pacem. Gloria.*

PRO PECCATIS

♪ <R/> *Emendemus in melius quae ignoranter* ||150|| *peccavimus, ne subito praeoccupati die mortis, quaeramus spatium poenitentiae et invenire non possimus. *Attende, Domine, et miserere, quia peccavimus tibi. Peccavimus cum patribus nostris, iniuste egimus, iniquitatem fecimus. *Attende, Domine.*

DE SANCTO MEDARDO CONFESSORE ANTIPHONA³⁰⁶⁶

♪ *Medere, sancte* <M>*edarde, ruen-* ||151|| *-tibus et languentibus in vitae huius vespere et sana contritiones corporis nostri et animae, ut per te salvi simus, nunc et in die qui nullo claditur vespere.*
Ora pro nobis, beate Medarde, alleluja. R/. Ut digni efficiamur promissionibus Christi, alleluja. Oremus. Propitiare, quaesumus, Domine, nobis famulis tuis per sancti Medardi confessoris tui atque pontificis merita gloriosa, ut eius pia

³⁰⁶³ Ms.: *lucerna*.

³⁰⁶⁴ Dit woord staat gecentreerd en is geschreven met rode inkt.

³⁰⁶⁵ Ms.: *hac* (?).

³⁰⁶⁶ In het manuscript staat deze titel in de lopende tekst.

*intercessione ab omnibus protegatur adversis. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*³⁰⁶⁷

In reditu adscenditur cymiterium per gradus montis (qui sunt in medio pagi) et ita intratur ecclesia parochialis et cum iuvenes cum sacerdotibus ecclesiam intraverint, manent viri, ima- ||152|| -ginem beatae Mariae portantes, in prima ianua ecclesiae et praecedunt duae domicellae ante imaginem et cantant sequentes Litanias. Postquam cecinerint *Sancta Maria*, intrant chorum.

- ♪ *Kyrie eleyson. *C>hriste eleyson. Domine, miserere. *Christe, miserere. Miserere nostri, pie rex, Domine, miserere. *Christe, audi nos. Sancta Maria. *Ora pro nobis. Sancte Michael. *Ora. Sancte Gabriel. Sancte Raphael. Omnis chorus angelorum. *Ora pro. ||153|| Sancte Petre. Sancte Paule. Sancte Andrea. Sancte Philippe. Omnis chorus apostolorum. Sancte Line. Sancte Clete / Clemens.*³⁰⁶⁸ *Sancte Remigi / Silvester.*³⁰⁶⁹ *Sancte Martine. Omnis chorus confessorum. Sancta Felicitas. Sancta Perpetua. Sancta Agnes. Omnis chorus Virginum. Omnes Sancti. *O>rate pro. Deus, creator omnium. *Libera nos. Bone*³⁰⁷⁰ ||154|| *Iesu, protege nos. Ubique semper. Fortis ubique in praelio. Defende nos. Largitor pacis pacem perpetuam. Tribue nobis. Ab inimicis nostris libera nos, Domine. Deus noster. Salvator Israel, resiste genti, Nobis adversanti. Scelera omnium nostrum dimitte, Rex, Domine. Deus Sabaoth. ||155|| Animas nostras suscipe in pace. *Benigne Iesu. Ut tecum regnemus in coelis in saeculorum saecula. Amen.*

Litaniis finitis, rector scholae statim incipiet sequentem antiphonam genuflectendo.³⁰⁷¹

- ♪ *Dum sacrum mysterium cerneret Ioannes, archangelus Michael tuba cecinit. Dignus es, Domine, Deus noster, accipere librum et aperire signacula eius, alleluja. ||156|| Vl. Millia millium ministrabant ei, alleluja. Rl. Et decies centena millia assistebant ei, alleluja. Oremus. Deus, qui miro ordine angelorum mysteria hominumque dispensas, concede propitius, ut, a quibus tibi ministrantibus in coelo semper assistitur, ab his in terra vita nostra muniatur. Per Christum.*

Tunc sacerdos genuflectens dicit *Pater noster*. Quo lecto, dicit postea benedictionem. Hoc facto, itur processionaliter ad monasterium domicellarum et, exeundo chorum ecclesiae parochialis, cantrix incipit sequentem antiphonam, quae ter repetitur.

- ♪ *Sancti tui, Domine, floreunt sicut lilium, alleluja, et sicut odor balsami erunt ante te, alleluja.*

Hac antiphona ter repetita, cantrix iuxta collegiatam ecclesiam incipit sequentem antiphonam et eant cantando. Itur ad medium ecclesiae.

- ♪ *<A/> Regina coeli, laetare, alleluja. Quia ||157|| quem meruisti portare, alleluja. *Resurrexit sicut dixit, alleluja. *Ora pro nobis Deum, alleluja.*

Hoc finito, sacerdos, stans ante altare sancti Georgii, cantat sequentia.

³⁰⁶⁷ Dit woord is met rode inkt geschreven. Hierna staat een rode streep van links tot rechts in de tekstspiegel.

³⁰⁶⁸ *Clemens* staat met andere pen (en door een andere hand?) onder *Clete*.

³⁰⁶⁹ *Silvester* staat met andere pen (en door een andere hand?) boven *Remigi*.

³⁰⁷⁰ In de ondermarge staat nog een notenbalk ter lengte van een halve regel. De woorden eronder zijn door afslijting niet meer te zien.

³⁰⁷¹ Deze rubriek staat met rode letters in het resterende deel van de notenbalk.

VI. In omni tribulatione et angustia nostra, alleluja. <R/.> Succurre nobis, beatissima virgo Maria, alleluja.

☛³⁰⁷² *Oremus. Prosit nobis, quaesumus, semper omnipotens Pater, et praecipue inter haec festa paschalia Filii tui solemnia continuata Dei Genitricis et virginis Mariae memoria, quae ita(?) astitit vulnerata charitate in cruce pendenti et nunc astat pro nobis a dextris in coelo regina regnanti eidem Iesu Christo, Domino nostro. Amen. Tunc dicit sacerdos Pater noster genuflectendo. Quo dicto, dat benedictionem. Si festum Marci evenerit in dominica, tunc fiet hoc modo. Processione finita, itur ad parochialem,*

||157+||³⁰⁷³ *in qua cantantur Litani[ae]. [...] Sexta f[inita], descendunt domicellae ad sedilia et [cantant Vidi aquam] [...]*

||158|| processio circum claustra et tunc cantabit sacerdos versum cum collecta ut in Die Paschae et post *Recordamini* ut in octavis Paschae. Canitur autem in processione *Cum Rex gloriae*.³⁰⁷⁴

IN FESTO TRANSLATIONIS LAMBERTI

Translationis Lamberti est statio altaris sancti Lamberti et canitur sequens responsorium.

♪ *Sanctus Lambertus parvi pendebat praesentia veluti devoverat in pueritia. *Æstimans pro nihilo omnia praeter quod erat aeternae salutis gratia. Coelestibus animo inhae- ||159|| -rens sese in holocaustum Domino mactabat. *Æstimans. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Æstimans pro.*

Deinde:

*VI. Gloria et honore coronasti eum, Domine, alleluja. <R/.> Et con<stituisti>*³⁰⁷⁵, etc. *Oremus. Intercessio, quaesumus, Domine, beati Lamberti, martyris tui atque pontificis, tuam nobis non desinat placare iustitiam et nostrum tibi devotum efficere famulatum. Per Christum.*

IN FESTO PHILIPPI ET IACOBI

Philippi et Iacobi post prandium custos teget tumbam sanctae Herswindis tapita ponetque in quatuor angulis quatuor candelas, quas in Missa etiam accendet. In medio ecclesiae ponet duo pulpita, in quibus domicellae libros ponunt. Hora prima paratae erunt pulsatrices et custos pulsat primo ter sive tribus vicibus campana magna. Deinde pulsatrices statim pulsabunt omnibus campanibus

³⁰⁷² In de linkermarge is met rode inkt een handje met een wijzende vinger getekend.

³⁰⁷³ De volgende tekst staat in de ondermarge. Hij sluit inhoudelijk aan op de voorafgaande tekst.

³⁰⁷⁴ *Canitur ... gloriae* is met een andere pen toegevoegd.

³⁰⁷⁵ De expansie is conform de tekst op folio 131.

||159+||³⁰⁷⁶ Nota. Si festum sanctorum Philippi et Iacobi inciderit in diem Sabbathi, ita ut sequenti die non possit cantari Sacrum Capitulare,³⁰⁷⁷ tunc vigiliae primae canentur [...] ³⁰⁷⁸

||160|| ad primam lectionem similiter et custos in ecclesia parochiali.

Altera die post Primam statim incipitur Tertia. Qua finita, veniunt ad medium ecclesiae et ibi cantant Missam Capituli et tunc pulsatrices paratae statim pulsent usque ad Epistolam, similiter et custos parochialis. In Missa servatur chorus. Offertur ad calicem. Missa finita, itur cantando sequens responsorium usque ad tumbam sanctae Herswindis et stant duo iuvenes retro tumbam, habentes unusquisque unam candelam. Sequitur responsorium, quod domicellae cantant adscendendo chorum.

♪ *Libera me, Domine, de morte aeterna in die illa tremenda. *Quando coeli movendi sunt de terra. Dies illa, dies irae, calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde. *Quando.*

||161|| Finito responsorio, sacerdos legit cum domicellis pro defunctis. Quibus finitis, leget sequentem collectam.

Oremus. Presta, quaesumus, omnipotens Deus, ut anima famuli tui Anfridi et anima famulae tuae Herswindis, qui de tuis donis in hoc loco quotidiana pervigili cura nomini tuo praeparaverunt obsequia, perpetua cum sanctis tuis fruantur laetitia. Per Christum Dominum nostrum.

IN FESTO INVENTIONIS SANCTAE ✚

Est statio in altari sanctae Crucis. Prandio sumpto, iterum fiunt Vigiliae et altera die Missa et omnia ut in die Philippi et Iacobi. Canitur autem sequens responsorium.

♪ *Per tuam Crucem salva nos, Christe, Redemptor, qui mortem nostram moriendo destruxisti. *Et vitam resurgendo re-* ||162|| *-parasti. Miserere nostri, Iesu, benigne, qui passus es clementer pro nobis. *Et. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Et. Vl. Hoc signum Crucis erit in coelo, alleluja. Rl. Dum Dominus ad iudicandum venerit, alleluja. Oremus. Deus, qui in praeclara salutiferae Crucis inventionem passionis tuae miracula suscitasti, concede, ut vitalis ligni precio aeternae vitae suffragia consequamur. Qui vivis et regnas etc.*

IN FESTO IOANNIS ANTE PORTAM LATINAM

Est statio altaris sancti Ioannis et canitur sequens responsorium:

♪ *Iste est Ioannes qui supra pectus ||163|| Domini in coena recubuit. *Beatus apostolus cui revelata sunt secreta coelestia. Valde honorandus est beatus Ioannes qui supra pectus Domini in coena recubuit. *Beatus. Gloria Pa<tri>. *Beatus. Vl. In omnem terram exivit sonus eorum. Rl. Et in fines etc.*

³⁰⁷⁶ De volgende tekst staat in de ondermarge en is geschreven met een andere pen (en door een andere hand?). De tekst op folio 160 sluit inhoudelijk aan op de tekst in de tekstspiegel van folio 159. De tekst in de ondermarge staat daar tussen als een losstaand geheel.

³⁰⁷⁷ Hierachter staat doorgestreept: *die sequenti*.

³⁰⁷⁸ Er volgt nog een regel maar die is door afsnijding onleesbaar.

Oremus. Deus, qui per os beati apostoli tui Ioannis verbi tui nobis arcana reserasti, praesta, quaesumus, ut, quod ille auribus nostris excellenter infudit, intelligentiae competentis eruditione capiamus. Per Dominum nostrum.

Haec sequens oratio canitur in festo Ante Portam Latinam. Praecedens vero oratio in festo Ioannis Evangelisti. ||164||

Vl. In omnem terram exivit sonus eorum, alleluja. R/. Et in fines etc.

Oremus. Deus, qui conspicias quia nos undique mala nostra perturbant, praesta, quaesumus, ut beati Ioannis apostoli tui intercessio gloriosa nos protegat. Per Christum Dominum nostrum.

IN FESTO SANCTI GENGULPHI MARTYRIS

Habent domicellae cantare Summam Missam de sancto Gengulpho, in qua servatur chorus rubris ornamentis. Luditur organis. Datur praesentia et est statio in altari sanctae Trinitatis. Canitur responsorium *Sancte Gengulphe*, quod habetur folio 297.

Vl. Gloria et honore coronasti eum, Domine, alleluja. R/. Et constituisti etc.

Oremus. Concede nobis, quaesumus, omnipotens Deus, beati Gengulphi martyris tui venturam solemnitatem congruo praevenire honore et venientem digna celebrare devotione. Per Dominum nostrum Iesum.

IN FESTO SANCTI SERVATII

Est statio in altari sancti Lamberti et canitur responsorium *Sancte Servatii*, quod habetur folio 297 et sequens canitur oratio.

Vl. Amavit eum Dominus et ornavit eum, alleluja. R/. Stola gloriae etc.

Oremus. Deus, qui populo tuo sanctum dedisti Servatium praedicatorem, concede, ut tanti pontificis intercessione et tuae pietatis defensione ab omnibus liberemur adversis et tranquilla prosperitate in tua laude laetemur. Per Dominum nostrum.

||165||

IN DIEBUS ROGATIONUM

Mane hora sexta pulsatur ad Matutinas et hora septima ad Primam. Custos deponet imaginem beatae Mariae virginis quae stat super tabulam summi altaris et ornabit eam. Horis finitis et Summo Sacro absoluto, descendunt domicellae ad medium templi et cantant ibi *Exsurge*,³⁰⁷⁹ *Domine*, quod habetur folio 133. Et tunc sacerdos aspergit aquam benedictam more solito. Qua aspersa, cantat ante altare sancti Georgii *Vl. Peccavimus cum patribus* etc. cum collecta *Parce Domine*, ut in die Marci habetur folio 134. Deinde fit processio in Itter. Sacerdos confert scrinium reliquiarum. Domicellae, sacerdotes, iuvenes canunt omnia suo ordine et modo, ut in festo sancti Marci habetur folio 134. Cum ventum fuerit ad ecclesiam Itterensem, domicellae cantant circumeundo illam *Regina coeli*, folio 156. Quo finito, canonicis, sacerdotibus et iuvenibus intransantibus, manent domicellae et viri portantes imaginem beatae Mariae virginis in postibulo ecclesiae et cantant duae seniores Litaniam sequentem et manent ibi stantes et cantantes usque ad *Sancta Maria*, quod bis cantari debet. Hoc facto, intransant cantando consequenter usque in chorum et cum venerint eo *Sancte Lamberte* intransant chorum ||166|| et proseguuntur Litanias. Sequuntur iam Litaniae.

³⁰⁷⁹ Ms.: *Exurge*.

♪ <Lit.> *Kirieleyson. Christe eleyson. Christe, audi nos. bis*³⁰⁸⁰ *Sancta Maria. *Ora pro nobis. Sancte Michael. *Ora. Sancte Gabriel. Sancte Raphael. Omnes sancti angeli. *Orate pro nobis. Omnes sancti archangeli. *Orate pro nobis. Omnes sanctae coelestes virtutes. Sancte Ioannes. Sancte Petre. Sancte Paule. Sancte Andrea. Sancte Iacobe. Sancte*³⁰⁸¹ *Thoma.*³⁰⁸² *Omnes sancti*³⁰⁸³ *apostoli. Sancte Stephane. Sancte Lamberte. bis*³⁰⁸⁴ ||167|| *Sancte Laurenti. Sancte Georgi. Omnes sancti*³⁰⁸⁵ *martyres. *Orate. Sancte Silvester. Sancte Nicolae. Sancte Benedicte. Sancte Martine. Omnes sancti*³⁰⁸⁶ *confessores. Sancta Felicitas. Sancta Agnes. Sancta Catharina. Sancta Gertrudis. Omnes sanctae virgines. Omnes sancti. Propitius esto. *Parce nobis, Domine. Propitius esto. *Libera nos, Domine. Ab omni malo. Ab hoste malo. A morbo malo. Ab insidiis di-* ||168|| *-aboli. A periculis mortis. A peste et fame. A subitanea et improvisa morte. Ab omni immunditia mentis et corporis.*³⁰⁸⁷ *Ab ira tua. Per Crucem tuam. Peccatores. Te rogamus, audi nos. Ut sanitatem nobis dones. Ut fructus terrae nobis dones. Ut fructus terrae conservare digneris. Ut remissionem peccatorum nostrorum nobis dones. *Te rogamus. Ut dominum apostolicum et cunctum ordinem ecclesiasticum in* ||169|| *sancta religione conservare digneris. Ut Cesarem*³⁰⁸⁸ *nostrum perpetua prosperitate conservare digneris. Ut antistitem nostrum et cunctam plebem sibi commissam conservare digneris. Ut nos famulos tuos / famulas tuas*³⁰⁸⁹ *in tuo sancto servitio conservare et confortare digneris. Ut vitam aeternam nobis dones. Ut nos exaudire digneris. Fili Dei. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi. *Miserere nobis. Christe, audi nos. ||170|| Christe, au<di>. Kyrie eleyson. Christe eleyson. Kyrie eleyson.*

Litaniis his finitis, flectitur et statim rector scholae incipit sequentem antiphonam, quae est de ecclesiae patrono.

♪ *Magna vox laude sonora te decet per omnia, quo poli chorea gaudet aucta tali compare, terra plaudit et resultat digna tanto praesule. O, sacer Lamberte martyr, nostra vota suscipe, alleluja.*

Finita hac antiphona, officians³⁰⁹⁰ ante altare flectendo canit:

Vl. Ora pro nobis, gloriose pater et martyr Lamberte. Rl. Ut digni efficiamur etc. Oremus. Intercessio, quaesumus, Domine, beati Lamberti martyris tui atque pontificis tuam pro nobis non desinat placare iustitiam et nostrum tibi semper devotum efficere famulatum. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

³⁰⁸⁰ In de linkermarge met andere pen vóór *Sancta Maria*.

³⁰⁸¹ Aansluitend in de rechtermarge met andere pen.

³⁰⁸² In de linkermarge van de volgende regel met andere pen.

³⁰⁸³ *sancti* is met blauwe inkt geschreven.

³⁰⁸⁴ In de rechtermarge met rode inkt geschreven achter *Sancte Lamberte*.

³⁰⁸⁵ *sancti* is met rode inkt geschreven.

³⁰⁸⁶ *sancti* is met rode inkt geschreven.

³⁰⁸⁷ *corporis* aansluitend in de rechtermarge.

³⁰⁸⁸ Met andere pen geschreven boven doorgestreept *Regem*.

³⁰⁸⁹ *famulos tuos* is boven de regel geschreven. Onder de regel staat op dezelfde plaats *famulas tuas*.

³⁰⁹⁰ Hierna volgt doorgestreept *stans*.

||171|| Collecta finita, sacerdos dicit *Pater noster*. Quo finito, surgens dicit: *Adiutorium nostrum in nomine etc.* et dat benedictionem. Deinde exitur cantando ter: *Sancti tui, Domine, florebunt</i>, <folio> 156.³⁰⁹¹*

Et reddituarius capituli illo die vel alius eius vicem gerens stat ante ianuam et dat domicellabus, canonicis, officianti cuilibet quatuor albos panes. Sacerdotibus, virgiferis, viris beatae Mariae imaginem portantibus et iuvenibus vexilla ferentibus cuilibet duos. Cum ventum fuerit in Thoor, fit denuo honeste processio et rector scholae incipit cantare *Christus resurgens*, folio 132. Cum vero ventum fuerit ad ecclesiam domicella cantrix canit: *Regina coeli*. Officians, genuflectens ante altari Georgii (quod tectum erit), dicit versum cum collecta quae habetur folio 157. Finita collecta, dicit *Pater noster*. Hoc finito, dat benedictionem.³⁰⁹²

Sequenti die itur in Kessenich et canuntur eundo omnia eadem et eodem ordine uti praecedenti die, exceptis iis quae sequuntur. Intrando enim ecclesiam canitur sequens Litania et dum canitur *Sancte Martine* (quod bis canitur) intrant cantrices chorum.

♪ *Aufer a nobis, Domine, iniquitates nostras.* ||172|| *Ut mereamur puris mentibus introire ad sancta sanctorum. Exaudi, exaudi, exaudi, Domine, preces nostras. Sancta Maria. *Ora pro nobis. Miserere, miserere, miserere, Domine, populo tuo. Quem redemisti, Christe, sanguine tuo, ne in aeternum irascaris nobis. Exaudi. Sancte Michael. Miserere. Exaudi. Sancte Gabriel. Aufer a nobis</i>. Exaudi. Sancte ||173|| *Raphael. Miserere. Exaudi. Omnes angeli.*³⁰⁹³ **Ora pro nobis. Aufer a nobis</i>. Exaudi. Sancte Ioannes. Miserere. Exaudi. Sancte Petre. Aufer a <nobis>. Exaudi. Sancte Paule. Miserere. Exaudi. Sancte Andrea. Aufer a <nobis>. Exaudi. Omnes apostoli. Miserere. Exaudi. Sancte Stephane. Aufer a <nobis>. Exaudi. Sancte Laurenti. Miserere, miserere</i>. Exaudi. Sancte Vincenti. Aufer a <nobis>. Exaudi, exaudi. ||174|| *Sancti martyres. Miserere. Exaudi. Sancte Silvester. Aufer a <nobis>. Exaudi. Sancte Martine. bis*³⁰⁹⁴ *Miserere. Exaudi. Sancte Nicolae. Aufer a <nobis>. Exaudi. Sancti confessores. * Ora pro nobis. Miserere. Exaudi. Sancta Felicitas. Aufer a <nobis>. Exaudi. Sancta Perpetua. Miserere. Exaudi. Sancta Gertrudis. Aufer a nobis</i>. Exaudi. Sanctae virgines. Miserere. Exaudi. Omnes sancti. *Ora. Aufer. Miserere.³⁰⁹⁵***

||175|| Finitis Litaniiis, rector scholae, genuflectentibus omnibus, incipit sequentem antiphonam de patrono ecclesiae:

♪ *O, beatum virum, cuius anima paradisum possidet, unde exultant angeli laetantur archangeli, chorus sanctorum proclamat, turba virginum invitat, mane nobiscum, alleluja, alleluja, alleluja.*

Deinde sacerdos:

VI. Ora pro nobis, beate Martine, alleluja. Ut digni efficiamur etc.

Oremus. Deus, qui conspicias quia ex nulla nostra virtute subsistimus, concede propicius, ut intercessionem beati Martini confessoris tui atque pontificis contra omnia adversa muniamur. Per Christum Dominum nostrum.

³⁰⁹¹ Toegevoegd in de rechtermarge.

³⁰⁹² In het manuscript staat hierna een rode streep van links tot rechts in de tekstspiegel.

³⁰⁹³ *Omnes Angeli* staat met andere pen boven een doorgestreepte, vrijwel onleesbare tekst: [...]*sancte I* [...](?).

³⁰⁹⁴ Dit woord staat met rode letters in de notenbalk boven het woord *Martine*.

³⁰⁹⁵ Boven doorgestreept onleesbaar woord.

Deinde omnia fiunt et cantantur ut praecedenti die sed albos panes tenetur hoc die magister praesentiarum.³⁰⁹⁶

¶176¶ Ultimo die itur in Ittervoert et post Nonam descendunt domicellae ad medium templi ut in praecedentibus diebus et fit processio in Ittervoert ibique Summa cantatur Missa de Domina duobus choris sacerdotum in qua erunt quinque orationes, quarum prima de Domina, secunda de sancta Margareta patrona, tertia de vigilia Assensionis, quarta de Resurrectione, quinta ecclesiae. In Missa offertur. Oblata ad pastorem pertinent. Pastor vero tenetur officianti dare quatuor albos panes.³⁰⁹⁷ In hac processione canuntur omnia ut praecedentibus diebus sed dum ecclesia intratur, canitur sequens Litanía et cum canitur *Sancta Margareta*, intrant³⁰⁹⁸ chorum.

♪ *Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis. *Agnus Dei. Suscipe deprecationem nostram, qui sedes ad dexteram Patris. *Agnus Dei. ¶177¶ Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto, sicut erat in principio et nunc et semper et in saecula saeculorum. Amen. *Agnus Dei. Exaudi, Deus, voces nostras. *Exaudi. Exaudi, Christe, miserere nobis. *Exaudi. Exaudi, Deus, voces nostras. *Exau<di> Sancte sanctorum Deus. *Miserere nobis. Sancta Virgo virginum. *Intercede pro nobis. Sancta Dei Genitrix. ¶178¶ Sancte Michael. Sancte Petre. Sancte Paule. Sancte Andrea. Sancte Stephane. Sancte Line. Sancte Silvester. Sancte Augustine. Sancte Severine. Sancte Mansuete. Sancta Felicitas. Sancta Petronella. Sancta Margareta. bis³⁰⁹⁹ Sancta Catharina. Omnes Sancti. *Intercedite pro nobis. Exaudi, Deus, papae vita. Exaudi, Deus, imperatori nostro vita. Exaudi, Deus, antistiti ¶179¶ nostro vita. Exaudi, Deus, orationem populi tui. Kyrie eleyson. *Christe eleyson. Kyrie eleyson. His litaníis finitis, statim inchoatur sequens Missa, quae duabus canitur choris a presbyteris praesentibus.*

♪ *Salve, sancta parens, enixa puerpera Regem, qui coelum terramque regit in saecula saeculorum. Sentiant omnes tuum iuvamen quicunque celebrant tuam commemorationem. Gloria Patri. Salve.*

♪ ¶180¶ *Kyrie eleyson. *Kyrie eleyson. Ky<rie>. *Christe eleyson. Christe eleyson. *Christe. Kyrie eleyson. *Kyrie eleyson. Kyrie eleyson.*

♪ *Gloria in excelsis Deo. *Et in terra pax hominibus bonae voluntatis. Laudamus te. *Benedicimus te. Adoramus te. *Glorificamus te. Gracias agi- ¶181¶ -mus tibi propter magnam gloriam tuam. *Domine Deus, Rex coelestis, Deus Pater omnipotens. Domine Fili unigenite, Iesu Christe. *Spiritus et alme orphanorum paraclyte. Domine Deus, agnus Dei, Filius Patris. *Primogenitus Mariae virginis matris. Qui tollis peccata mundi, miserere nobis. *Qui tollis peccata mundi, ¶182¶ suscipe deprecationem nostram. Ad Mariae gloriam. *Qui sedes ad dexteram Patris, miserere nobis. Quoniam tu solus sanctus. *Mariam sanctificans. Tu solus Dominus. *Mariam gubernans. Tu solus altissimus. *Mariam coronans, Iesu Christe. Cum Sancto Spiritu in gloria Dei Patris. *Amen.*

¶183¶ Primus chorus:³¹⁰⁰

³⁰⁹⁶ *Magister praesentiarum* is met een andere pen geschreven boven doorgestreept *domicella cantrix*.

³⁰⁹⁷ Hierna volgt doorgestreept *sequitur Missa*.

³⁰⁹⁸ Voor *intrans* staat doorgestreept *ads*.

³⁰⁹⁹ Achter *Margareta* met rode inkt in de rechtermarge geschreven.

³¹⁰⁰ Deze rubriek en de volgende twee zijn geschreven met rode inkt.

♪ *Alleluja. Ora pro nobis, pia virgo Maria, de qua Christus natus est nobis, ut peccatoribus sit misertus.*

Alter chorus:

♪ *Alleluja. Surrexit pastor bonus, qui posuit animam suam pro ovibus suis et pro suo grege mori dignatus est. Alleluja.*

Sequentia:

♪ *Virginis Mariae laudes intonent christiani. *Eva tristis obfuit sed Maria protulit agnum qui redemit peccatores. Mors et vita modulo convenere mirando Mariae Filius regnat vivus. *Dic nobis, Maria, virgo clemens et pia.³¹⁰¹ Quomodo ||185|| sis Mater facta et cum Filio permanes intacta. *Angelus est testis ad me missus coelestis. Processit ex me spes vera / mea³¹⁰² sed incredula permanet Iudaea. Credendum est magis soli Gabrieli forti quam Iudeorum pravae cohorti. *Scimus Christum processisse ex Maria vere, tu nobis nate Rex, miserere. Alleluia.*

♪ *Credo in unum Deum. *Patrem omnipo- ||186|| tentem, factorem coeli et terrae, visibilium omnium et invisibilium. Et in unum Dominum Iesum Christum, Filium Dei unigenitum. *Et ex Patre natum ante omnia secula, Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero. Genitum non factum, consubstantialem Patri per quem omnia facta sunt. *Qui propter nos homines et propter nostram salutem ||187|| descendit de coelis. Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria virgine. Et homo factus est.³¹⁰³ Crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pilato, passus et sepultus est. *Et resurrexit tertia die secundum scripturas et ascendit in coelum, sedet ad dexteram Patris. Et iterum venturus est cum gloria iudicare vivos et mortuos, cuius ||188|| regni non erit finis. *Et in Spiritum Sanctum Dominum et vivificantem, qui ex Patre Filioque procedit. Qui cum Patre et Filio simul adoratur et conglorificatur, qui loquutus est per prophetas. *Et unam sanctam, catholicam et apostolicam ecclesiam. Confiteor unum baptisma in remissionem peccatorum. Et exspecto resurrectionem ||189|| mortuorum. *Et vitam venturi saeculi. Amen.*

♪ <Offert.> *Recordare, Virgo Mater, dum steteris in conspectu Dei, ut loquaris pro nobis bona et ut avertat in dignationem suam. *Ab hac familia tu, propicia Mater eximia, pelle vicia. *Ferre media reis in via. Deus in patria vita gaudia. *Pro quibus dulcia tu praeconia. Laudes cum gratia suscipe, ||190|| pia Virgo Maria, a nobis, alleluja.*

♪ *Sanctus. *Sanctus. Sanctus, Dominus Deus Sabaoth. Pleni sunt coeli et terra gloria tua. Hosanna³¹⁰⁴ in excelsis. Benedictus, Mariae Filius, qui venit in nomine Domini. Hosanna³¹⁰⁵ in excelsis.*

♪ *Agnus Dei, qui tollis peccata ||191|| mundi, miserere nobis. *Agnus Dei. Agnus Dei, Mariae Filius, qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem.*

Communio:³¹⁰⁶

³¹⁰¹ *Virgo ... pia* is geschreven boven doorgehaald *quid vidisti in via*.

³¹⁰² Achter *spes* staat een accolade en dan *mea* boven de regel en *vera* op dezelfde plaats onder de regel.

³¹⁰³ *Et ... est* geschreven met een andere letter, met rode inkt en een dikkere pen.

³¹⁰⁴ Ms.: *osanna*.

³¹⁰⁵ Ms.: *osanna*.

³¹⁰⁶ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

♪ *Beata viscera Mariae virginis, quae*³¹⁰⁷ *portaverunt aeterni Patris Filium, alleluja, alleluja.*

Missa hac³¹⁰⁸ finita, legitur pro defunctis in choro et, *Miserere* et *De profundis* absolutis, exitur et exeundo ||192|| canitur ut praecedentibus diebus. Praesentarius autem capituli distribuit hoc die albos panes. Quibus distributis, Frater Minorum Wertensium habet concionem. Concione finita, reditur in Thoor et omnia canuntur ut praecedentibus diebus excepto quod hoc die antequam canitur *Regina coeli* in monasterio, dum scilicet reditur debeant cani Litaniae a domicellis senioribus quae fuerunt cantatae in festo sancti Marci, folio 152. Litaniis finitis, canitur *Regina coeli* et officians canit³¹⁰⁹ collectam quam solet.

Feria³¹¹⁰ sexta post *Cantate*³¹¹¹ post Vesperas adferuntur cum processione reliquiae divi Antonii. Domicellae tenentur esse in processione. Stationarius hebdomadario et custodi monasterii tenetur dare iura sua ad omnia ut pastori ecclesiae parochialis.

IN DIE ASSENSIONIS DOMINI

Servantur utraeque Vesperae. Reliqua omnia ut in triplicibus festis. Canuntur Matutinae more solito. Post Tertiam domicellae descendunt ad medium templi et fit processio per coemiterium, ante domum Crenkens et sic circumeundo intratur per claustrum. Canitur autem a domicellis in primis *Cum Rex* fol. 90. ||193|| Deinde sacerdotes sequens responsorium cantant.

♪ *Omnis pulchritudo Domini exaltata est super sidera, species eius in nubibus coeli. *Et nomen eius in aeternum permanet, alleluja. Nisi ego abiero, Paracletus non veniet. Dum assumptus fuero, mittam vobis eum. *Et. Gloria. *Et.*

Finito hoc responsorio et cum ventum fuerit ad gradus claustrum, cantant domicellae intrando sequens responsorium.

♪ ||194|| *Ite in orbem universum et praedicate dicentes: Alleluja. *Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit, alleluja, alleluja, alleluja. In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. *Qui crediderit. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Qui crediderit et baptizatus.*

||195|| Deinde *Salve festa dies* cum tribus versibus. Tunc intrando templum cantatur *Sedit angelus* et *Crucifixum* sed non *Recordamini*. Sacerdos cantat sequentem versum et collectam ante altare sancti Georgii.

VI. Dicite in nationibus, alleluja. R/. Quia Dominus regnavit a ligno, alleluja.

Oremus. Solita nos, quaesumus, Domine, pietate custodi, ut, qui unigeniti tui passione sumus redempti, eius resurrectione et assensione laetemur. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Post hoc canitur Summa Missa in choro domicellarum. Post Missam canitur Sexta.

A prandio hora prima vel secunda duabus pulsatur campanis ad Nonam et custos parabit assensionem in medio ecclesiae tegetque altare sancti Georgii, super quod ponet duo candelabra cum candelis, quas accendet circa Nonam et, Nona finita, ponet eadem candelabra super tabulam in qua assensio habetur. Omnibus congregatis,

³¹⁰⁷ Ms: *qua*.

³¹⁰⁸ Ms.: *has*.

³¹⁰⁹ Boven de regel toegevoegd. In de lopende tekst staat een verwijsteken.

³¹¹⁰ Dit woord is geschreven met rode inkt.

³¹¹¹ *Cantate* is de Introitus van de vierde zondag na Pasen.

officians, cappa indutus, intonat ante altare sancti Georgii Nonam. Etiam collectam et Capitulum cantabit ut in Vesperis solet. Nona finita, sacerdos it ad tabulam in qua assensio est et tunc domicella <c>antrix incipit hymnum sequentem, qui alternatis canitur choris.

♪ *Hymnum canamus gloriae, hymni novi nunc ||196|| personent. Christus novo cum tramite ad Patris ascendit thronum.*

*Transit triumpho nobili
Poli potenter culmina
Qui morte mortem vicerat
Derisus a mortalibus.*

*Apostoli tunc mystico
In monte stantes chrismatis
Cum Matre clara Virgine
Iesu videbant gloriam.*

*Ac prosecuti lumine
Laeto petentem sydera
Laetis per auras cordibus
Duxere regem saeculi.*

*Quos alloquentes angeli
Quid astra stantes cernitis
Salvator hic est inquiunt
Iesus triumpho nobili.*

*A vobis ad coelestia
Qui regna nunc assumptus est
Venturus inde saeculi
In fine iudex omnium.*

*Da nobis illuc sedula
Devotione tendere
Quo te sedere cum Patre
In arce regni credimus.*

*Gloria tibi, Domine,
Qui scandis super aethera
Cum Patre et Sancto Spiritu
In sempiterna saecula. Amen.*

Finito hoc hymno, iuvenes, stantes in organis, cantant sequentem antiphonam.

*Silete, silentium habete, silentium habete.*³¹¹²

||197|| Post hoc sacerdos, parum elevando imaginem, cantat:

♪ *Ascendo ad Patrem meum.*

Post hoc iuvenes iterum repetunt in organis: *Silete, silent<ium>.*

Deinde chorus dexter sequentem versum:

♪ <Ps.> *Benedictus Dominus Deus Israel, quia visitavit et fecit redemptionem plebis suae.*

Tunc denuo iuvenes: *Silete.*

Deinde sacerdos cantat sequentem, elevando imaginem.

♪ *Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum.*

Post hoc chorus dexter versum sequentem, scilicet *Gloria.*

♪ <Ps.> *Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto.*

Respondet chorus sinister sequentem versum:

♪ <Ps.> *Sicut erat in principio et nunc et semper et in saecula saeculorum. Amen.*

Deinde sacerdos iterum imaginem elevando et dimittendo canit seq<uentem>:

♪ ||198|| *Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, Deum meum et Deum vestrum, alleluja. euoae.*³¹¹³

Tunc statim fit processio et sacerdos it ad altare sancti Georgii et custos ponet iterum candelas et tunc chorus incipit sequentem hymnum, qui canitur alternis vicibus.

♪ *Festum nunc celebre magnaue gaudia compellunt animos carmina promere, cum Christus solium scandit ad arduum, coelorum pius arbiter. Conscendit iu<bilans>.*

*Conscendit iubilans laetus ad aethera,
Sanctorum populus praedicat inclytum,
Concinit pariter angelicus chorus
Victoris boni gloriam.*

||199|| *Qui scandens superos vincula vinxerat,
Donans terrigenis munera plurima,
Districtus rediet arbiter omnium,
Qui mitis modo transiit.*

*Oramus, Domine, conditor, inclite,
Devotos famulos respice protegens,
Ne nos livor edax daemonis obruat
Demergat vel in inferos.*

*Ut cum flammivoma nube reverteris
Occulta hominum pandere iudicans,
Ne des supplicia horrida noxiis,
Sed iustis bona praemia.*

³¹¹² Hierna volgen twee regels doorgehaalde tekst: *Deinde chorus dexter hunc unum sequentem versum cantat scilicet Benedictus Dominus Deus Israel. Sequitur(?) ...* (onleesbaar woord).

³¹¹³ *euoae* is met rode inkt geschreven.

*Praesta hoc, genitor optime, maxime,
Et tu, nate Dei, et bone spiritus,
Regnans perpetuo fulgida Trinitas
Per cuncta pie saecula. Amen.*

Finito hoc hymno, cantant iuvenes in organis sequentem antiphonam.

♪ *Viri Galilei, quid aspicitis in coelum. Hic Iesus, qui assumptus est a vobis in coelum, sic ve-* ||200|| *-niet, alleluja.*

Post hanc antiphonam incipit chorus responsorium *Omnis pulchritudo*, folio <193>.³¹¹⁴ Finito responsorio, cantatur sequens antiphona.

♪ <D> *ominus quidem Iesus postquam locutus est, ascendit in coelum et sedet a dextris Dei, alleluja.*

Hac antiphona finita, duo iuvenes incipiunt sequens *Gloria in excelsis Deo*. Respondent organa: *Et in terra*. Chorus: *Laudamus* etc.

♪ *Gloria in excelsis Deo. Et in terra pax hominibus bonae voluntatis. *Laudamus te. Benedicimus te. *Adoramus te. Glorificamus te. ||201|| *Gratias agimus tibi propter magnam tuam gloriam. Domine Deus, Rex coelestis, Deus Pater omnipotens. *Domine, Fili unigenite, Iesu Christe, et Sancte Spiritus. Domine Deus, Agnus Dei, Filius Patris, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. *Qui tollis peccata mundi, suscipe deprecationem nostram. Qui sedes ad dexteram Patris, ||202|| miserere nobis. *Quoniam tu solus sanctus. Tu solus Dominus. *Tu solus altissimus, Iesu Christe. Cum Sancto Spiritu in gloria Dei Patris. *Amen.*

Post hoc incipit chorus sequentem antiphonam.

♪ *O Rex gloriae, Domine virtutum, qui triumphator hodie super omnes coelos ascendisti, ne derelinquas nos orphanos sed mitte promissum Patris in nos, Spiritum veritatis, alleluja.*

Post hanc antiphonam organista incipit hymnum sequentem et chorus respondet usque ad finem.

♪ ||203|| *Veni, creator Spiritus, mentes tuorum visita, imple superna gratia, quae tu creasti, pectora.*

*Qui paracletus diceris,
Donum Dei altissimi,
Fons vivus, ignis, charitas
Et spiritalis unctio.*

*Tu septiformis munere,
Dextrae Dei tu digitus,
Tu rite promisso³¹¹⁵ Patris
Sermone ditans guttura.*

*Accende lumen sensibus,
Infunde amorem cordibus,
Infirma nostri corporis*

³¹¹⁴ Het folionummer is niet ingevuld.

³¹¹⁵ Ms.: *promissum*.

*Virtute firmans perpeti.*³¹¹⁶

*Hostem repellas longius
Pacemque dones protinus,
Ductore sic te praevio
Vitemus omne noxium.*

*Per te sciamus, da, Patrem
Noscamus atque Filium,
Te utriusque Spiritum
Credamus omni tempore.*

*Sit laus Patri cum Filio,
Sancto simul Paraclyto
Nobisque mittat Filius
Charisma Sancti Spiritus. Amen.*

Finito hoc hymno, cantat chorus responsorium *Ite in orbem*, folio 194 et, illo responsorio finito, etiam finitum est officium.

DOMINICA POST ASSENSIIONEM

Est dedicatio altaris sancti Iohannis. In choro sancti ||204|| Ioannis cantantur omnes horae et utraeque Vesperae servantur in eodem choro, quem custos ornabit ramis. Altare ornabit reliquiis videlicet capite brachiis. Primae Vesperae de Dedicatione erunt, secundae vero et aliae horae de Ascensione. In Missa luditur organis et offertur sed non datur praesentia. Deinde fit processio sicut in aliis diebus dominicis praecedentibus sed non canitur *Recordamini*. Missa Capituli per ordinarium in summo altari celebratur.

IN VIGILIA PENTECOSTES

Custos mane hora sexta praeparabit fontem in medio ecclesiae cum omnibus aliis ut in profesto Paschae. Deinde deponet caereum paschalem et ponet ante venerabile Sacramentum et insuper ponet superius novam et integram candelam. Hora octava pulsatur ad Primam et non fit Missa Capituli. Finita Prima, canitur Tertia. Qua cantata, incipitur Sexta. Sexta finita, Sacerdos Summam Missam celebraturus, cum ministris suis paratus, incipit lectiones quatuor cum suis collectis et chorus respondet Tractus et alia quae in suis libris habentur. Sacerdote inchoante officium, custos accendit cereum. Quibus finitis, ministri stantes ante sacerdotem in choro summo, facie ad populum, custode ||205|| cereum habente et precedente et processione praetereunte, cantant sequentia et chorus semper respondet primum versum et sic itur ad fontem, cantando sequentem hymnum et dum canitur domicellae paulatim suo et presbyteri etiam suo descendunt choro usque ad fontem. Sequitur hymnus.

³¹¹⁶ Ms.: *perpetim*.

♪ *Rex sanctorum angelorum, totum mundum adiuva. Rex. Ora primum, tu, pro nobis, Virgo, mater germinis et ministri Patris summi ordinis angelorum. Rex sanct<orum>.*³¹¹⁷

*Supplicate Christo regi
coetus apostolici
Supplicetque per magnorum
Sanguis fusus martyrum.*

*Implorate confessores
Consonaeque virgines
Quo donetur magnae nobis
Tempus indulgentiae.*

*Omnes sancti atque iusti,
Vos precamur cernui,
Ut purgetur crimen omne
Vestro sub oramine.*

*Huius, Christe, pastor alme,
Plebis vota suscipe,
Qui plasmasti prethoplaustum
Et genus gignentium.*

||206|| *Mitte sanctum nunc amborum
Spiritus Paracletum
In hanc plebem, quam recenter
Fons baptismi parturit.*

*Presta, Patris atque Nati
Compar sancte Spiritus,
Ut te solum semper omni
Diligamus tempore.*

Finito hoc hymno,³¹¹⁸ incipit sacerdos benedicere fontem ut in profesto Paschae et, fonte benedicto, aspergitur aqua et omnia ut in profesto Paschae. Domicellae vero, adscendendo chorum, cantant litanias sequentes, sub quibus custos pulsat omnibus campanis usque ad Epistolam.

♪ *Domine aeternae Pater, creator coeli et terrae, Deus, miserere nobis. *Domine. Exaudi clamantes ad te propter magnam misericordiam tuam. *Domine. Gloria tibi, Deus, quem omnis terra veneratur.*³¹¹⁹ **Domine. ||207|| Pater de coelis, Deus, miserere nobis. *Sancte Pater, sempiternae Deus. *Miserere nobis. Omnipotens Rex coelestis. *Miserere. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. *Agnus*

³¹¹⁷ Hierna volgt een rode streep over de hele breedte van de tekstspiegel.

³¹¹⁸ Achter *Hymno* staan twee onleesbare (weggepoetste?) letters.

³¹¹⁹ -ur is toegevoegd met andere inkt.

*Dei. Suscipe deprecationem nostram, qui sedes ad dexteram Patris. *Agnus Dei. Gloria tibi, Christe, Dei Patris unigenite Deus. *Agnus Dei. Redemptor mundi. *Miserere nobis. Salvator mundi. ||208|| *Miserere nobis. Spiritus Domini, replens orbem terrarum, miserere nobis. *Spiritus. Supplicum succurre votis tuorum, replens corda fidelium. *Spiritus. Gloria tibi, Deus, laus et honor per omnia secula. *Spiritus. Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus et immortalis, miserere nobis. *Sanctus Deus. Tu solus sanctus Deus, tu solus Dominus, tu solus al- ||209|| -tissimus, miserere nobis. *Sanctus Deus. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto, sicut erat in principio et nunc et semper et in saecula seculorum. Amen. *Sanctus Deus. Sancte sanctorum Deus, miserere nobis. *Sanctus Deus.*

Finitis litanis, cantrix incipit *Kyrie eleyson*, non canendo introitum. In Missa offertur. Non datur praesentia. Post Missam cantatur Nona.

IN FESTO PENTECOSTES

Utraeque servantur Vesperae. Reliqua omnia ut in summis festis. Mane circa quartam custos ad Matutinas pulsabit more solito. Custos parabit Spiritum Sanctum, videlicet albam columbam, quam cum lumine sub Tertiam emittet, dum post psalmos Tertiae repetitur ||210|| antiphona *Veni, sancte Spiritus*. Post Missam Capituli descendunt domicellae ad medium ecclesiae et tunc sacerdos, alba et manipulo stolaque indutus, intonet Tertiam, cantando *Deus in adiutorium*, etc. Respondent domicellae. Psalmis Tertiae finitis, domicella cantrix cantet *Veni, Sancte Spiritus*, et tunc (uti dictum est) custos emittet desuper columbam albam, volantem cum lumine et tunc iterum ianua foraminis superius clauditur. Custos ad Tertiam omnibus pulset campanis usque ad finem hymni *Veni, creator Spi<ritus>*, qui in organis luditur, sub quo sacerdos thurificat. Custos etiam tenetur ante Tertiam accendere omnes candelas tam superius quam inferius et ita per octavas servatur Tertia et etiam in octavis. Tribus diebus in Vesperis luditur organis sed non intonantur. Finita Tertia, domicella cantrix incipit Sextam. Qua finita, canitur *Vidi aquam*. Hoc finito et aqua benedicta aspersa, versum cum collecta sacerdos cantet ut in die Paschae, folio 111.

In processione, cui interesse debet abbatissa, canitur sequens responsorium.

♪ *Repleti sunt omnes Spiritu Sancto ||211|| et coeperunt loqui prout Spiritus Sanctus dabat eloqui illis. *Et convenit multitudo dicentium: Alleluja. Loquebantur variis linguis apostoli magnalia Dei. *Et convenit. Gloria Patri et Filio. *Et convenit multitudo dicentium: Alle<luja>.*

Finito responsorio, canitur *Salve festa dies* cum omnibus versibus; folio <112>.³¹²⁰

Intrando templum canitur *Sedit angelus*. Deinde *Crucifixum, Recordamini* ut in festo Paschae habetur folio 119. ||212|| Post *Recordamini* sacerdos, stans ante altare sancti Georgii, canit sequentem versiculum:

Dicite in nationibus, alleluja. R/. Quia Dominus regnavit a ligno, alleluja.

Oremus. Deus, qui nos resurrectionis et ascensionis dominicae laetabunda solemnia celebrare fecisti, da famulis tuis, ut advenientis Spiritus Sancti gratiam, purificatis mentibus, suscipere mereamur. Per eundem Christum Dominum nostrum.

Deinde inchoatur Missa et in medio templi canitur, in qua offertur ad calicem. Finitis Vesperis et Laudibus Divae Virginis, fertur, processione praecedente, fons ad ecclesiam parochialem et eundo canitur responsorium *Repleti* ut supra 210. Vicarius

³¹²⁰ Het folionummer is niet ingevuld.

ecclesiae parochialis sanctificat fontem sacro chrismate in quatuor angulis et in medio crucem faciendo et dicendo:

In nomine Patris + et Filii + et Spiritus Sancti + faecundetur et sanctificetur fons iste ex eo renascentibus in vitam aeternam. Amen.

Et tunc imponit salem. Hoc imposito, incipiet *Vidi aquam*, folio 70 et aspergit aquam. Qua aspersa, reditur ad ecclesiam collegiatam silendo. Ipso die Pentecostis capellani habent tres panes.

FERIA SECUNDA, TERTIA ET QUARTA

Servatur in Missa chorus. In Vesperis luditur organis. Tenentur rectores Spineae Coronae istis tribus diebus et in tribus post Pasche, et tribus ||213|| post Nativitatis Domini et in omnibus apostolorum festis servare chorum in Summa Missa. Et rector sancti Ioannis debet esse diaconus in omnibus festis Mariae, ipso Paschae, Pentecostes, Nativitatis Christi, Omnium Sanctorum, Palmarum, Dedicationis monasterii, Nativitatis Ioannis Baptistae, Feria Quinta hebdomadae sanctae et Sabbato sequente, Lamberti, Circumcisionis, Epiphaniae, in Missa Defunctorum de Kempelant, in duabus Missis Anniversarii Anfredi et Herswindis. Rector altaris sanctae Catharinae in his praedictis festis quando scilicet rector sancti Ioannis debet esse diaconus, debet esse subdiaconus, uti etiam in omnibus Missis Praesentiarum capituli, in quibus unus vicariorum, ad quem Missa Capituli spectat, debet esse diaconus.

DOMINICA TRINITATIS

Est dedicatio altaris sanctae Trinitatis in quo est statio ipso, Christophori, Gengulphi et Praesentationis Mariae. Fit autem processio more solito et canitur *Repleti*, folio 210. Non³¹²¹ *Salve festa dies*³¹²² neque³¹²³ *Sedit angelus*.³¹²⁴ Non *Recordamini*. Non³¹²⁵ sacerdos versum *Dicite in nationibus*, etc. neque³¹²⁶ collecta *Deus, qui nos resurrectionis* ut in die Pentecostes. Potest etiam cani hoc die in processione, si placet: *Summae Trinitatis*, folio 136.³¹²⁷

||214||

IN PROFESTO VENERABILIS SACRAMENTI

Sacerdos Summam Missam celebraturus consecrat duas hostias. Unam reservat in vase quod ciboria appellatur et ponitur in primis Vesperis in altari et altera die in Missa et in secundis Vesperis et per octavas in Summa Missa. In primis Vesperis Sacramenti custos ornabit ecclesiam ramis. Servatur chorus in primis et secundis Vesperis. Post Vesperas domicellarum cantant sacerdotes Vesperas et Completorium et in illis servatur chorus duabus cappis. Sequuntur Vesperae.

³¹²¹ Non met andere inkt boven doorgehaald *Deinde*.

³¹²² Hierna doorgehaald: *cum duobus versibus*.

³¹²³ Boven de regel met andere inkt toegevoegd.

³¹²⁴ Hierna doorgehaald: *sed*.

³¹²⁵ Met andere inkt toegevoegd in de linkermarge.

³¹²⁶ Met andere inkt toegevoegd boven de regel.

³¹²⁷ 136 is geschreven in de rechtermarge.

- ♪ <A/> *Sacerdos in aeternum Christus Dominus secundum ordinem Melchisedech panem et vinum obtulit. euouae.*³¹²⁸
- ♪ <Ps.> *Dixit Dominus Domino.*
- ♪ <A/> *Miserator Dominus escam dedit timentibus se in memoriam suorum ||215|| mirabilium. euouae.*
- ♪ <Ps.> *Confitebor.*
- ♪ <A/> *Calicem salutaris accipiam et sacrificabo hostiam laudis. euouae.*
- ♪ <Ps.> *Credidi.*
- ♪ <A/> *Sicut novellae olivarum ecclesiae filii sunt in circuitu mensae Domini. euouae.*
- ♪ <Ps.> *Beati omnes.*
- ♪ <A/> *Qui pacem ponit fines ecclesiae, frumenti adipe satiat nos Dominus. euouae.*
- ♪ <Ps.> *Lauda, Ierusa<lem>.*
- ♪ <Hym.> *Pange, lingua, gloriosi corporis mysterium ||216|| sanguinisque pretiosi, quem in mundi precium, fructus ventris generosi, rex effudit gentium. <N>obis datus, nobis natus.*

*Nobis datus, nobis natus
Ex intacta Virgine
Et in mundo conversatus
Sparso verbi semine
Sui moras incolatus
Miro clausit ordine.*

*In supremae nocte coenae
Recumbens cum fratribus
Observata lege plene
Cibis in legalibus
Cibum turbae duodenae
Se dat suis manibus.*

*Verbum caro panem verum
Verbo carnem efficit,
Fitque sanguis Christi merum,
Et, si sensus deficit,
Ad firmandum cor syncerum
Sola fides sufficit.*

*Tantum ergo sacramentum
Veneremur cernui
Et antiquum documentum
Novo cedat ritui,
Praestet fides supplementum
Sensuum defectui.*

Genitori genitoque

³¹²⁸ *euouae* is hier en hierna geschreven met rode inkt.

*Laus et iubilatio,
Salus, honor, virtus quoque
Sit et benedictio,
Procedenti ab utroque
Compar sit laudatio. Amen.*

Capitulum:³¹²⁹

Dominus Ihesus in qua nocte tradebatur, accepit panem et, gratias agens, fregit et dixit: Accipite et manducate: hoc est corpus meum, quod pro vobis tradetur. Deo gratias.

♪ <R/.> ||217|| *Homo quidam fecit coenam magnam et misit servos suos hora coenae dicere invitatis ut venirent. *Quia parata sunt omnia. Venite, comedite panem meum et bibite vinum, quod miscui vobis. *Quia pa<rata>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Quia parata sunt o<mnia>.*

Vl. Panem de coelo praestitisti eis, alleluja. R/. Omne delectamentum in se habentem, alleluja.

Ad Magnificat:³¹³⁰

♪ <A/.> *O quam suavis est, Do- ||218|| -mine, Spiritus tuus, qui ut dulcedinem tuam in filios demonstrares, pane suavissimo de coelo praestito, esurientes replens bonis, fastidiosos divites dimittens inanes. euouae.*³¹³¹

♪ <Cant.> *Magni<ficat>.*

Oremus. Deus, qui nobis sub Sacramento mirabili passionis tuae memoriam reliquisti, tribue, quaesumus, ita nos corporis et sanguinis tui mysteria venerari, ut redemptionis tuae fructum in nobis iugiter sentiamus. Qui vivis et regnas cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti, Deus per omnia saecula saeculorum. Amen. Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo.

Deinde duo iuvenes, stantes ante summum altare, cantant:

♪ <Vl.> *Benedicamus in laude panis quem Chri<stus> ||219|| dedit discipulis suis, dicens: Hoc est corpus meum. Domino Deo dicamus in laude.*

Hoc Benedicamus a choro repetito, sacerdos dat benedictionem et tunc statim incipit <C>ompletorium, quod sacerdotes proseguuntur. Et Completorii hymnus est Pange lingua cum duobus versibus, scilicet Tantum ergo et Genitori. Capitulum Domine Iesus ut ad Magnificat.

Vl. Posuit fines tuos, alleluja. R/. Et adipe frumenti satiat te, alleluja.

*A[d Nunc] dimit<tis>.*³¹³²

♪ <A/.> *Vincenti dabo manna absconditum et nomen novum, alleluja. euouae.*³¹³³

Deinde collecta ut supra ad *Magnificat*. Hoc Completorio finito, incipiunt domicellae Completorium in suo choro et postquam absolverunt et Laudes Divae Virginis cantatae fuerint, sacerdos, cappa indutus, accipit venerabile Sacramentum ex altari. Vertens ||220|| se ad populum, canit *Tantum ergo*. Prosequitur chorus et, finito illo versu, sacerdos: *Genitori genitoque*. Prosequitur itidem chorus et sacerdos dat

³¹²⁹ Deze rubriek in geschreven met rode inkt.

³¹³⁰ Deze rubriek staat met rode inkt verticaal geschreven vóór de notenbalk.

³¹³¹ *euouae* is geschreven met rode inkt.

³¹³² Deze rubriek staat met rode inkt verticaal geschreven vóór de eerste notenbalk.

³¹³³ *euouae* is geschreven met rode inkt.

venerabili Sacramento benedictionem et reponit. Hoc facto, officium absolutum est. Vespere custos duabus campanis pulsabit scilicet hora septima.

<IN FESTO VENERABILIS SACRAMENTI>

Mane hora quarta pulsabit ad matutinas. Domicella custos tenetur facere sarta pro ciboria. Hora octava pulsatur ad Primam et fit Missa Capituli. Sexta finita, descendunt domicellae ad medium templi et cantant *Asperges me*. Officians aspergit aquam. Qua aspersa, canit collectam cum versiculo, ut in Die Palmarum habetur, folio 2. Canit autem in summo altari. Collecta cantata, accipit ciboriam et itur processionaliter per locum qui dicitur Wyngaerdt, circumeundo Vehoff, redeundo per plateam altam, transeundo abbatiam et monasterium, et intratur iterum per portam caemiterii. Dum itur ad processionem, canunt domicellae responsorium *Homo quidam*, folio 217. Deinde sequens responsorium.

♪ *Immolabit haedum multitudo filiorum* ||221|| *Israel ad vesperam Paschae. *Et edent carnes et azymos panes. Pascha nostrum immolatus est Christus, itaque epulemur in azymis sinceritatis et veritatis. *Et edent. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Et edent carnes.*

Deinde *Felix namque et Summae Trinitati*. Deinde aliqua responsoria (si quid fuerit) ex iis quae cantata fuerint in Diebus Rogationum. Cum autem ventum fuerit circa gradus monasterii, canitur *Pange lingua* usque ad finem. ||222|| Sub illo hymno intratur ecclesia. Sacerdos it cum ministris ad altare sancti Georgii. Domicellae et reliqui presbyteri manent in medio ecclesiae et, hymno absoluto, flectit sacerdos ante altare sancti Georgii (in quo erit venerabile Sacramentum positum) et canit solus antiphonam *O quam suavis est, Domine*, folio 217. Tunc chorus prosequitur usque ad finem. Antiphona absoluta, sacerdos cantat sequentem versum.

<VI.> *Panem de coelo praestitisti eis, alleluja. R/. Omne delectamentum in se habentem, alleluja.*

Oremus. Deus, qui nobis sub Sacramento mirabili passionis tuae memoriam reliquisti, tribue, quaesumus, ita nos corporis et sanguinis tui sacra mysteria venerari, ut redemptionis tuae fructum in nobis iugiter sentiamus. Qui vivis et regnas, Deus in saec<ula>.

Collecta finita, surget et accipiet venerabile Sacramentum. Vertens se ad populum, cantabit *Tantum ergo sacramentum* et in fine dabit hominibus benedictionem. Qua data, honeste portatur venerabile Sacramentum ad altare summum. Domicellae vero tunc suum adscendunt chorum et incipiunt Summam Missam, in qua offertur. Summa Missa finita, sacerdos, accipiens venerabile Sacramentum, cantat iterum *Tantum ergo* et *Genitori* et, data benedictione, reponit in sacrario. Et per octavas ante Summam Missam deferet sacerdos venerabile ||223|| Sacramentum ad summum altare, quo tempore custos pulsabit tintinabulum et, Missa finita, sacerdos cantabit *Tantum ergo* et *Genitori genitoque*. Secundae Vesperae intonantur ante quas sacerdos ponet venerabile Sacramentum in altari et tunc custos pulsabit modo praedicto sed non cantat *Tantum ergo* nisi quando reponit in sacrario. In Vesperis luditur organis et thurificatur.

DOMINICA POST FESTUM VENERABILIS SACRAMENTI

Est festum Theophoriae. In primis Vesperis thurificatur et intonantur utraeque Vesperae. Finitis Vesperis domicellarum, cantant sacerdotes Vesperas etiam et easdem ut in profesto Sacramenti et omnia fiunt in Vesperis his uti in Vesperis venerab<ilis> Sacramenti. Mane non cantantur Matutinae sed leguntur hora sexta. Hora septima custos pulsabit ad Primam et cantantur Prima, Tertia, Sexta consequenter et non fit Missa Capituli. Sexta finita, incipitur Summa Missa, quam domicellae non cantant sed presbyteri canunt eam in summo choro. Ministratur aureis ornamentis. Offertur.³¹³⁴ Custos deponet hoc die ambas imagines Divae Virginis quarum unam domicella custos ornabit more solito, alteram virgines profanae, quae custodi amphoram cum vino ||224|| et ligamina dare.³¹³⁵ Deinde custos exponet omnes reliquias in summo altari et praeparabit brachium sancti Benedicti, etc. Reddituarius disponet octo taedas. Ante processionem reddituarius disponet unam mensam ornatam mappis apud Tiliis. Ibi enim requiem capiet venerabile Sacramentum tam diu donec concio, quae per fratrem Ruremundensem fieri debet, sit finita. Reddituarius disponet praeterea decem amphoras vini adiunctis duorum aut trium stuverorum albis panibus et vitris quibus bibitur.

Summa Missa finita, cantant domicellae Nonam. Nona finita, descendunt ad medium templi et cantant *Asperges me*. Sacerdos cantat versum et collectam ante altare sancti Georgii, quae habetur folio 2. Collecta finita, sacerdos cum ministris adscendit chorum summum et adfert honorifice Sacramentum ex altari. Canonicus senior portat brachium sancti Benedicti. Si canonici nulli sint residentes, portabit senior capellanus. Alias reliquias portant capellani et servitores, tunicis induti, et tunc fit processio.

Fit autem hoc modo processio.³¹³⁶ Sagittarii procedunt. Deinde virgines ex ecclesia parochiali. Deinde virgines ex monasterio. Deinde clerici. Deinde viri portantes imaginem Beatae Mariae. Deinde sacerdotes. Deinde domicellae. Postremo ||225|| sacerdos cum ministris, venerabile Sacramentum portans. Exeundo monasterium, pulsabit custos duabus campanis similiter et custos ecclesiae parochialis et eodem modo etiam pulsabitur intrando. Transit processio per locum qui vocatur den Wingaert, circumeundo locum nomine Veehoff et sic eundo usque ad Tiliis. Dum exitur templo, cantant domicellae *Homo quidam*, folio 217. Deinde sacerdotes *Immolabit haedum*, <folio> 220. Deinde domicellae *Faelix namque* vel *Summae Trinitati* et consequenter ex ordine quo fuerunt cantata in Rogationibus, <folio> 135. Et ubi ventum fuerit ad medium pagi, incipit domicella cantrix sequentem hymnum, qui alternatis canitur vicibus scilicet a sacerdotibus.

♪ *Ave, maris stella, Dei mater alma atque semper virgo foelix coeli porta. <S>umens illud.*

*Sumens illud Ave
Gabrielis ore,
Funda nos in pace
Mutans nomen Evae.*

³¹³⁴ Dit woord is onderstreept met rode inkt.

³¹³⁵ Er ontbreekt een verbum finitum.

³¹³⁶ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

*Solve vincla reis,
Profer lumen coecis,
Mala nostra pelle,
Bona cuncta posce.*

||226|| *Monstra te esse matrem,
Sumat per te preces,
Qui pro nobis natus
Tulit esse tuus.*

*Virgo singularis,
Inter omnes mitis,
Nos culpis solutos
Mites fac et castos.*

*Vitam praesta puram,
Iter para tutum,
Ut videntes Ihesum
Semper collaetemur.*

*Sit laus Deo Patri,
Summo Christo decus,
Spiritus Sancto
Trinus honor unus. Amen.*

Post hunc hymnum canitur *Veni creator Spiritus*, folio 203. Post illum hymnum canitur *Pange lingua*, folio 215. Dum iam denuo ecclesiam intraverint, sacerdos, portans venerabile Sacramentum, vadit cum ministris ante altare sancti Georgii et tunc organista statim incipiet *Te Deum laudamus*. Et chorus respondet. Hoc finito, sacerdos, genuflectens, cantat antiphonam *O quam suavis est, Domine* ut in festo venerabilis Sacramenti, folio 217. Deinde versum et collectam, ut in festo venerabilis Sacramenti dictum est. Collecta finita, surget et accipiet venerabile Sacramentum. Vertens se ad populum, cantabit *Tantum ergo Sacramentum* et in fine dabit benedictionem. Qua data, honeste, praecedentibus taediferis et ministris, portatur venerabile Sacramentum ad sacrarium et ita ||227|| finitur processio. Reddituarius tenetur illis qui taedas portarunt cuilibet dimidium stuverum, qui minora vexilla portarunt cuilibet dimidium stuverum, qui maius tulit vexillum unum stuverum, quatuor lusoribus duobus nempe qui ante venerabile Sacramentum et duobus qui ante imaginem Divae Virginis luserunt cuilibet unum hornensem. Secundae Vesperae intonantur in quibus omnia fiunt uti in secundis Vesperis venerabilis Sacramenti dictum est.

IN FESTO NATIVITATIS SANCTI IOANNIS BAPTISTAE

Servantur utraeque Vesperae in quibus luditur organis et thurificatur ardebuntque nonem candelae. Post Vesperas domicellarum servatur statio in choro sancti Ioannis ubi sequens canitur responsorium.

♪ *Elyzabeth Zachariae magnum virum genuit, Ioannem Baptistam, praecursorem Domini. *Qui viam Domino prae- ||228|| -paravit in eremo. Fuit homo missus a Deo, cui nomen Ioannes erat. *Qui viam Do<mino>. Gloria. *Qui viam Do<mino>.*

Vl. Gloria et honore coronasti eum, Domine. Rl. Et constituisti eum super, etc.

Oremus. Presta quaesumus, omnipotens Deus, ut populus tuus ad plene devotionis affectum in Ioannis Baptistae natalitiis praeparetur, quem praemisisti filio tuo parare plebem perfectam, Iesu Christo, Domino nostro. Qui tecum vivit et regnat cum.

Statione finita, officians in eodem choro statim intonat Vesperas, quas presbyteri cantant, quae etiam duabus servantur cappis. Duo enim sacerdotes, cappis induti, intonant responsorium et cantant versum *Gloria Patri*. Deinde antiphonam ad *Magnificat* quod etiam intonant et post *Magnificat* repetunt antipho<nam>. Sequuntur iam Vesperae et non canitur a presbyteris Completorium illo die.

♪ <A/> ||229|| *Ex utero senectutis et sterili<s> Ioannes natus est, praecursor Domini. euouae.*³¹³⁷

Psalmi feriales.³¹³⁸

♪ <A/> *Nazareus vocabitur puer iste. Vinum et siceram non bibit et omne immundum non manducabit ex utero matris suae. euouae.*

♪ <A/> *Ioannes est nomen eius. Vinum et siceram non bibit et multi in nativitate eius gaudebunt. euouae.*

♪ <A/> ||230|| *Ipse praeibit ante illum in spiritu et virtute Eliae,*³¹³⁹ *parare Domino plebem perfectam. euouae.*

♪ <A/> *Tu puer propheta altissimi vocaberis. Praeibis ante Dominum parare vias eius. euouae.*

♪ <Hym.> *Ut queant laxis resonare fibris mira gestorum famuli tuorum, solve polluti labii reatum, sancte Ioannes.*

||231|| *Nuntius celso veniens Olympo
Te patri magnum fore nasciturum,
Nomen et vitae seriem gerendae
Ordine promit.*

*Ille promissi dubius superni
Perdidit promptae modulus loquela
Sed reformasti genitus peremptae
Organa vocis.*

*Ventris obstruso*³¹⁴⁰ *positus cubili*

³¹³⁷ *euouae* is hier en hierna met rode inkt geschreven.

³¹³⁸ Deze rubriek staat met rode inkt geschreven onder de notenbalk.

³¹³⁹ Ms.: *Heliae*.

³¹⁴⁰ Ms.: *obstruso*. Deze en de volgende correcties zijn conform de tekst in Dreves en Blume (1909), I, 56-57.

*Senserat Regem thalamo manentem.
Hinc parens nati meritis uterque
Abdita pandit.*

*Antra deserti teneris sub annis
Civium turmas³¹⁴¹ fugiens petisti,
Ne levi saltem maculare vitam
Famine posses.*

*Prebuit hirtum tegimen³¹⁴² camelus
Artubus³¹⁴³ sacris, strophium³¹⁴⁴ bidentes,
Cui latex haustum, sociata pastum
Mella locustis.*

*Ceteri³¹⁴⁵ tantum cecinere vatum
Corde praesago iubar affuturum,
Tu quidem mundi scelus auferentem
Indice prodis.*

*Non fuit vasti spatium per orbis
Sanctior quisquam genitus Ioanne,
Qui nefas secli meruit lavantem
Tingere lymphis.*

*Laudibus cives celebrant superni
Te, Deus simplex pariterque trine,
Supplices et nos veniam precamur,
Parce redemptis. Amen.*

Capitulum:³¹⁴⁶

Audite, insulae, et attendite, populi, a longe. Dominus ab utero vocavit me et de ventre matris meae recordatus est nominis mei et posuit os meum quasi gladium acutum. Sub umbra manus suae protexit me. Deo gratias.

Deinde duo sacerdotes, cappis induti, intonant sequens responsorium.

Responsorium:³¹⁴⁷

♪ *Praecursor Domini venit, de quo ipse ||232|| testatur: *Nullus maior inter natos mulierum Ioanne Baptista. Hic est propheta et plus quam propheta, de quo idem ait: *Nullus maior. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Nullus ma<ior>.*

VI. Gloria et honore coronasti eum, Domine. RI. Et constituisti eum super opera, etc.

³¹⁴¹ Ms.: *tarmas*.

³¹⁴² Ms.: *tegumen*.

³¹⁴³ Ms.: *Artibus*.

³¹⁴⁴ Ms.: *stropheum*

³¹⁴⁵ Ms.: *Veteri*.

³¹⁴⁶ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

³¹⁴⁷ Deze rubriek staat met rode inkt geschreven vóór de notenbalk.

Ad Magnificat:³¹⁴⁸

♪ <A/> *Ingresso Zacharia templum Domini, apparuit ei Gabriel angelus, ||233|| stans a dextris altaris incensi. euouae.*

♪ <Cant.> *Magnificat anima mea Dominum.*

Deinde collecta quae supra habetur ante has Vesperas, scilicet: *Presta, quaesumus.* Deinde duo iuvenes stantes ante altare cantant sequens *Benedicamus.* Quo finito, repetit chorus, et statim post cantant domicellae Completorium in suo choro.

♪ <Vl.> *Benedicamus Domino, o Ioannes, o Ioannes.*

In Missa servatur chorus, luditur organis, thurificatur, offertur, praesentia non datur. Domicellae cantant Missam in choro proprio.

IN FESTO SANCTI APOSTOLORUM PETRI ET PAULI

In primis et secundis Vesperis ardebunt nonem candelae. In primis Vesperis luditur organis sed non in secundis et non intonantur. In Missa luditur organis, servatur chorus per ministros Clavorum et Lanceae (ut dictum est post Pentecosten) et est statio altaris Petri et Pauli apostolorum et canitur sequens responsorium cum versu et collecta.

♪ ||234|| *Petre, amas me? Tu scis, Domine, quia amo te. *Pasce oves meas. Simon Ioannis, diligis me plus his? Tu scis, Domine, quia amo te. *Pasce.*

Vl. *In omnem terram exivit sonus eorum. Rl. Et in finis orbis, etc.*

Oremus. *Deus, qui nos beatorum apostolorum tuorum Petri et Pauli natalicia gloriosa praeire concedis, tribue, quaesumus, eorum nos beneficiis praemuniri et orationibus adiuvari. Per Dominum nostrum Iesum Christum, Filium tuum, etc.*

In omnibus festis apostolorum celebribus accenduntur novem candelae et servatur chorus. Hoc die habent capellani cantare Missam praesentiae de sancti Petro et Paulo. ||235||

IN COMMEMORATIONE SANCTI PAULI

Non luditur organis. Candelae novem non accenduntur, quia non est celebre festum. Sed est statio altaris Petri et Pauli et canitur responsorium *Magnus sanctus Paulus*, folio ...³¹⁴⁹ et sequens versus et collecta.

<Vl.> *In omnem terram, etc.*

Oremus. *Deus, qui universum mundum beati apostoli tui Pauli praedicatione docuisti, da nobis, quaesumus, ut qui eius passionem colimus per eius ad te exempla gradiamur. Per Dominum nostrum, Ihesum Christum.*

IN VISITATIONE B. M. V.

Servantur utraeque Vesperae. Luditur organis. Accenduntur novem candelae et tres candelae retro tumbam, quae ardebunt in omnibus festis beatae Mariae ad primas Vesperas, ad Completorium, ad Matutinas, ad Summam Missam, ad secundas Vesperas, ad Completorium, quas legavit domina decana de Carpen. Post Vesperas

³¹⁴⁸ Deze rubriek staat met rode inkt verticaal geschreven vóór de notenbalk.

³¹⁴⁹ Er staat geen folionummer vermeld. Het responsorium *Magnus sanctus Paulus* komt in het handschrift niet voor. Het zal ook niet op een van de ontbrekende folio's gestaan hebben want in de ontbrekende periodes uit het Sanctoriale komen geen Paulusfeesten voor.

domicellarum cantant capellani Vesperas et Completorium, ad quas quatuor ardebunt candelae, scilicet duae in summo altari et una ante imaginem beatae Mariae et candela Paschalis si fuerit. Simili modo ardebunt candelae in omnibus Vesperis, quas cantabunt capellani in summo choro. In his Vesperis capellanorum servatur chorus duabus cappis ut in festo Ioannis dictum est. Sequuntur Vesperae.

- ♪ <A/.> ||236|| *Exsurgens*³¹⁵⁰ *autem Maria, abiit in montana cum festinatione in civitatem Iuda et introivit in domum Zachariae et salutavit Elyzabeth, alleluja.*
- ♪ <Ps.> *Dixit Dominus*³¹⁵¹ *Domino meo. euouae.*³¹⁵²
- ♪ <A/.> *Et factum est, ut audivit Elyzabeth salutationem Mariae, exultavit infans in utero eius et repleta est Spiritu Sancto,*³¹⁵³ *alleluya.*
- ♪ <Ps.> *Laudate, pueri, Dominum. euouae.*
- ♪ <A/.> ||237|| *Exclamavit Elyzabeth voce magna et dixit: Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui, alleluja.*
- ♪ <Ps.> *Laetatus sum. euouae.*
- ♪ <A/.> *Et unde mihi hoc ut veniat mater Domini mei ad me, ecce enim, ut facta est vox salutationis tuae in auribus meis, exultavit in gaudio infans in utero meo, alleluja.*
- ♪ <Ps.> *Nisi Dominus. euouae.*
- ♪ <A/.> ||238|| *Et beata quae credidisti, quoniam perficientur in te quae dicta sunt tibi, alleluja.*
- ♪ <Ps.> **Lauda, Ierusalem, Dominus, lauda Deum tuum, Syon.*
- Hymnus:³¹⁵⁴
- ♪ *Adsunt festa iubilea in Mariae nunc gaudia, tota psallat ecclesia devota laudum dragmata.*

*Cuius sacrata viscera
Dei invisit gratia,
Ut esset virgo gravida
Thori virilis nescia.*

*Haec paranymphe dum credit
Sacrum hanc pneuma replevit
Alvus tumescit et gerit
Verbum Patris quod meruit.*

*Confestim montes adiit,
Elizabeth salutavit,
Obviis eam suscipit,
Ulnis stringit et circuit.*

||239|| *Sacri iunguntur uteri
Milesque sui Domini,*

³¹⁵⁰ Ms.: *Exurgens*.

³¹⁵¹ De s is in het manuscript een correctie, vermoedelijk van een o.

³¹⁵² *euouae* is hier en hierna geschreven met rode inkt.

³¹⁵³ *Spiritu Sancto* is geschreven boven doorgehaald *De spiritu*.

³¹⁵⁴ Deze rubriek staat met rode inkt geschreven vóór de notenbalk.

*Praesentiam dum percipit,
Hunc exultando suscipit.*

*Clamat anus cum iubilo
Plena sancto Paraclyto,
Beata tu in filia,
Quae credidisti Domino.*

*Exultet coeli regia
Et mundialis machina,
Abyssus atque Maria
Laudent Deum per saecula.*

*Patri summo cum Filio
Spiritus quoque Sancto
Sit sempiterna gloria
In unitate solida. Amen.*

Capitulum:³¹⁵⁵

Signum magnum apparuit in coelo: mulier amicta sele et luna sub pedibus eius, et in capite eius corona stellarum duodecim et in utero habens clamabat parturiens. Deo gratias.

♪ *R/. O praeclara stella maris virgo mater singularis, quae cognatam visitasti Ioannem illuminasti prole praeclarissima. *Te <de>precamur³¹⁵⁶ in hoc festo sis solamen omni moesto. ||240|| Fuga mortem confer sortem nobis in coeli patria, alleluja. Ad te clamant omnes rei larga datrix sanctae spei, o fons indeficiens. *Te deprecamur. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. Fuga.*

VI. Fecit mihi magna Dominus, alleluja. R/. Et sanctum nomen eius, alleluja.

Ad Magnificat antiphona:³¹⁵⁷

♪ *O quanta vis amoris illibate tunc mentem accenderat virginis ut in Spiri- ||241|| -tu Sancto rapta iubilaret: Magnificat anima mea Dominum, alleluja, alleluja.*

♪ *<Cant.> *Magnificat anima mea Dominum. euouae.*

Oremus. Omnipotens sempiterne Deus, qui ex abundantia charitatis beatam Mariam tuo Filio impraegnata ad salutationem Elyzabeth inspirasti, praesta, quaesumus, ut per eius visitationem donis coelestibus repleamur et ab omnibus adversitatibus eruamur. Per eundem Dominum nostrum Iesum Christum, Filium, etc.

Deinde duo iuvenes cantant ante summum altare sequens Benedicamus.

♪ *<VI.> Benedicamus in laude Iesu qui suae matri Marie benedixit in aeternum Domino.*

||242|| Hoc finito et a choro repetito, inchoatur per officiantem Completorium, cuius sequens est hymnus.

♪ *O Christi Mater fulgida, scatens fons omni gratia, lux pellens quaeque nubila, Maria, venustissima.*

³¹⁵⁵ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

³¹⁵⁶ Ms: *precamur* met een onduidelijk teken door de *p*.

³¹⁵⁷ Deze rubriek staat met rode inkt geschreven vóór de notenbalk.

*Gestansque castimonia,
Intacta Patrem filia,
Virgo monarcha inclyta,
Genitrix pudicissima.*

*Tua prece hanc miseram
Pusillamque plebeculam
Subleva per auxilium
Quae iacet nexu criminum.*

*O advocata strenua,
Hostem nostrum extermina,
Depelle quaeque noxia,
Impetra coeli gaudia.*

*Sit gloria Deo Patri
Iesu Christoque Filio,
Spiritui Paraclyto,
Trino et uni Domino. Amen.*

Capitulum:³¹⁵⁸

*En ipse stat post parietem nostrum respiciens per fenestras prospiciens per cancellos.
Deo gratias.*

VI. Benedictus qui venit in nomine Domini. R/. Deus Dominus et illuxit nobis.

*Ad Nunc Dimittis:*³¹⁵⁹

♪ <A/.> *Gaude, Maria, mater Chris- ||243|| -ti, quae singulari privilegio meruisti
portare Christum Dominum, lumen ad revelationem gentium, alleluja.*

♪ <Ps.> **Nunc dimittis. euouae.*

Deinde sequens canitur collecta.

*Oremus. Deus, qui nobis tribuis annuae celebritatis veneranda festa peragere, te
quaesumus, ut intercedente beata Maria Virgine vitam nostrum dirigere et fine
digneris foelici terminare. Per Dominum nostrum Iesum Christum, Filium, etc.*

Vesperis hora septima pulsatur duabus campanis scilicet Hoochtyt. Quo facto,
accenduntur lampades et lumen noctium. Hoc est una candela quae candelabro in
summo choro domicellarum imponitur ardebitque usque dum Matutinae fuerint mane
finitae, quas custos hora quarta pulsabit. Post Vesperas capellanorum ||244||
intimantur indulgentiae. Summam Missam cantant domicellae in suo choro.

Si festum ceciderit in dominicam, erit processio et tunc venient domicellae, Sexta
finita, ad medium templi et ibi cantant *Asperges me* et tunc canentur versus et collecta
ante altare sancti Georgii. Canetur autem in processione responsorium *O praeclara*,
folio 239. Si vero non ceciderit in dominicam, non erit etiam processio sed, Sexta
finita, inchoatur Summa Missa, in qua luditur organis, servatur chorus, sub Sequentia
pulsatur duabus campanis, offertur sed non datur praesentia.

³¹⁵⁸ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

³¹⁵⁹ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

IN FESTO TRANSLATIONIS SANCTI MARTINI

Est statio altaris sanctae Agatae et canitur sequens responsorium.

♪ *Domine, si adhuc populo tuo sum necessarius, non recuso subire propter eos laborem. *Fiat voluntas ||245|| tua. Munia tua devotus implebo sub signis tuis quoadusque iusseris misitabo. *Fiat.*

VI. Amavit eum Dominus et ornavit eum. R/. Stola gloriae induit, etc.

Oremus. Deus, qui conspicias quia ex nulla nostra virtute subsistimus, concede propitius, ut intercessionem beati Martini confessoris tui atque pontificis contra omnia adversa muniamur. Per Dominum nostrum Iesum Christum, etc.

IN FESTO TRANSLATIONIS SANCTI BENEDICTI³¹⁶⁰

Fertur brachium sancti Benedicti ante Summam Missam ad summum altare. Finita Missa, defertur ad abbatissam, custode praecedente et candelam ardentem habente. Deinde ad chorum domicellarum et ad canonicos. Et si hoc festum in dominica evenierit, tunc circumfertur brachium in processione per ambitum et post Evangelium Ioannis in fine Missae datur benedictio dicto brachio. Et est statio altaris sancti Benedicti in cripta et cantantur sequens responsorium, versus et collecta.

♪ ||246|| *Cumque sanctus Benedictus in cella consisteret, elevatis sursum oculis, vidit sororis suae animam, de corpore eius egressam, *In colombae specie coeli secreta penetrare. Qui tantae eius gloriae congaudens omnipotenti Deo gratias reddidit, eiusque obitum fratribus praenuntiavit et quod eius ||247|| animam vidit. *In colombae. Gloria. *In col<umbae>.*

VI. Amavit eum Dominus et ornavit eum. R/. Stola gloria, etc.

Oremus. Intercessio nos,³¹⁶¹ quaesumus domine, beati Benedicti abbatis³¹⁶² commendet, ut quod nostris meritis non valemus, eius patrocinio assequamur. Per Dominum nostrum Iesum Christum, etc.

IN FESTO SANCTAE MARGARETAE

Servatur chorus in Missa, quam domicellae cantant. Luditur organis. Offeritur et datur praesentia et est statio altaris sancti Andreae et canitur responsorium *Regnum mundi*, folio 146.

VI. Specie tua et pulchritudine tua. R/. Intende, etc.

Oremus. Deus, qui beatam Margaretam virginem hodierna die ad coelos per martyrii palmam pervenire fecisti, concede nobis, quaesumus, ut eius exempla sequentes ad te pervenire mereamur. Per Dominum nostrum Iesum Christum, etc.

IN FESTO MARIAE MAGDALENAE

In primis Vesperis luditur organis et post <M>ag<nifica>t organista repetit antiphonam, scilicet *Fidelis sermo et omni acceptione dignus, quia Christus Iesus venit in hunc mundum peccatores salvos facere*. Chorus: *Et qui nasci dignatus est de Maria Virgine tangi non dedignatus ||248|| est de Maria peccatrice*. Organista: *Haec*

³¹⁶⁰ Achter de titel is in de rechtermarge met andere pen (en door andere hand?) toegevoegd: *XI julij*.

³¹⁶¹ Boven de regel geschreven met verwijsteken.

³¹⁶² Hierachter volgt doorgehaald *nos tibi*.

*est illa Maria cui dimissa sunt peccata multa, quia dilexit multum. Chorus: Haec est illa Maria, quae resurgentem a mortuis prima omnium videre meruit Dominum nostrum Iesum Christum. Orga<nista>: Quem pro nostris reatibus, etc. In Missa, quam domicellae cantant in suo choro, servatur chorus, thurificatur, offertur, praesentia datur. Et est statio altaris sanctae Annae. Canitur responsorium *Regnum mundi*, folio 146.*

VI. Specie tua et pulchritudine, etc.

Oremus. Deus, qui beatae Mariae Magdalенаe poenitentiam ita tibi placitam gratamque fecisti, ut non solum ei peccata dimitteres verum etiam singulari tui amoris gratia cordis eius intima perlustrares, da nobis tuae propitiationis abundantiam, ut cuius solemnitate laetemur, eius apud tuam misericordiam precibus adiuvemur. Qui vivis et regnas cum Deo Patre, etc.

IN FESTO SANCTI IACOBI

Luditur in primis Vesperis organis et etiam in Missa sed non in secundis Vesperis. Sumpta ablutione in Summa Missa, sacerdos benedicit poma et distribuuntur per custodem abbatissae, domicellabus, canonicis et capellanis et est statio de sancto Christophoro in altari Trinitatis et canitur in statione sequens responsorium.

♪ ||249|| *Beatus Christophorus exhortabatur regem, dicens: *Beatus esses Dagne si derelinqueres idola et sequereris Dominum Iesum Christum. Beati omnes qui timerent Dominum, qui ambulant in viis eius. *Beatus.*

VI. Gloria et honore coronasti eum, Domine. R/. Et constituisti, etc.

Oremus. Beati Christophori martyris tui, Domine, confessio recensita conferat nobis piae devotionis augmentum, qui in tuo nomine perseverans meruit honorari. Per Dominum nostrum.

Sequitur responsorium quod cantabitur in processione, si festum sancti Iacobi in dominicam inciderit.

♪ ||250|| *Insignis athleta Dei Iacobus salutare Christi poculum. Quod par amor sitiebat fratrum dum bibere meruit primus ad desideratam regni sedem. *Conscendit torque et purpura decoratus. Nos prece duca eo, quo gaudens ipse tropheo. *Conscendit. Gloria Patri et Filio et Spiritui ||251|| Sancto. *Conscendit torque et purpura.*

IN FESTO SANCTAE ANNAE

Servatur chorus in Missa, quam domicellae cantant. Luditur organis, offertur, praesentia datur et est statio in altari sanctae Annae, cuius dedicatio est dominica ante festum Annae. Sequitur responsorium quod canitur.

♪ *In aeterno speculo praevisa sed saeculo data senescenti. *Dulcis Anna sedulo subvenire populo prompta sis egenti. ||252|| Tu gloria Ierusalem, in gloria locata degentes in miseria sustolle manu data. *Dulcis. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Dulcis An<na>.*

VI. Specie tua et pulchritudine, etc. R/. Intende prospere pro<cedi>, etc.

Oremus. Deus, qui de beatae Annae sacratissimo utero unigenito Filio tuo matrem virginem eligere voluisti, da, ut cuius praeclara festivitate laetamur eius pia intercessione ad contemplandam verbi tui incarnati gloriam transferamur. Per eundem Dominum nostrum, etc.

Hoc die habent capellani cantare Missam praesentiae de sancta Anna.

IN FESTO SANCTI PETRI AD VINCULA

Fit in hoc festo ut in aliis apostolorum festis et est <s>tatio altaris Petri et Pauli. Canitur responsorium *Petre, amas me*, folio 234.

||253|| *VI. In omnem terram exivit sonus*, etc. *R/. Et in fines orbis*, etc.

Oremus. Deus, qui beatum Petrum apostolum, a vinculis absolutum, illaesum abire fecisti, nostrorum, quaesumus, absolve vincula peccatorum et omnia mala a nobis propitiatus exclude. Per Dominum nostrum, Iesum Christum Filium, etc.

IN FESTO SANCTI CYRIACI

Est statio altaris sancti Georgii et canitur responsorium *Sancte Ciriace*, folio 297.

VI. Exultent iusti in consp<ectu>, etc.

Oremus. Deus, qui nos beati Cyriaci martyris tui sociorumque eius annua solemnitate letificas, concede propitius, ut quorum natalitia colimus virtutem quoque suae passionis imitemur. Per Dominum nostrum Iesum Christum, etc.

IN FESTO INVENTIONIS SANCTI STEPHANI

Non est statio sed si ceciderit in dominicam, canetur sequens responsorium sub processione.

♪ *Igitur, dissimulata Gamaliel deambulatione, venit ad e-* ||254|| *-um et, virga quam manu tenebat, tetigit illum, vocans eum tertio: *Luciane, Luciane, Luciane, surge. Cui*³¹⁶³ *sacerdos respondit: Quis es, Domine? At ille respondit ad eum: *Luciane. Gloria Patri et Filio. *Luciane.*

IN FESTO TRANSFIGURATIONIS DOMINI

Non est statio sed si ceciderit in dominicam, canetur sequens responsorium sub processione.

♪ ||255|| *Ecce illuxit claritas. *Quam nobis Deus Trinitas voluit praeostendere in spe futurae gloriae. O summa Dei civitas, quanta eius est claritas. *Quam nobis. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Quam nobis.*
||256||

IN FESTO SANCTI SIXTI

Non est statio sed benedicuntur uvae quas custos domicellabus distribuit.

IN FESTO SANCTI LAURENTII

Est statio altaris sancti Andreae et canitur sequens responsorium.

♪ *Levita Laurentius bonum opus operatus est, qui per signum Crucis coecos illuminavit. *Et thesauros ecclesiae dedit pauperibus. Dispersit, dedit pauperibus, iustitia eius manet in saeculum seculi. *Et thesau<ros>.*

VI. Gloria et honore coronasti eum, Domine. R/. Et consti<tuisti>, etc.

Oremus. Da, quaesumus, omnipotens Deus, ut triumphum beati Laurentii ||257|| *martyris tui, quem despectis ignibus consummavit in terris perpetua coelorum luce conspicuum digno fervore fidei veneremur. Per dominum nostrum Iesum*, etc.

³¹⁶³ Ms.: *Qui*.

IN FESTO SPINEAE CORONAE

Quod est altera Laurentii, est statio altaris Spineae Coronae. In Missa ponitur spina in summo altari qua in fine Missae datur benedictio et tum fertur ad domicellas ad osculandum et si in dominica evenerit, circumfertur ut dictum est in festo Translat<ionis> Benedicti. In statione canitur sequens responsorium.

♪ *Spinis Christus coronatus factus est opprobrio torculari Crucis pressus. *Nos purgat a vitio morte sua singulari mortem tollens duplicem. ||258|| Spinis coronavit mater impia auctorem vitae qui animam dedit propter peccata mundi. *Nos purgat. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Nos purgat.*

VI. Plectentes milites coronam de spinis. R/. Posuerunt super caput Domini nostri Iesu Christi.

Oremus. Deus, qui unigeniti tui Domini nostri Iesu Christi precioso sanguine humanum genus redimere dignatus es, concede propitius, ut qui ad adorandam spineam coronam Domini adveniunt a peccatorum suorum nexibus liberentur. Per eundem, etc.

IN FESTO ASSUMPTIONIS B. M. V.

Servantur utraeque Vesperae, in quibus et in Missa ardebunt nonem candelae et tres retro tumbam cum candelis reliquiarum ad ambas Vesperas et ad Missam. Post primas Vesperas cantant presbyteri Vesperas, quas intonabit vicarius, Summam Missam habens. In omnibus solum quatuor ardebunt candelae ut in Visitatione dictum est. In istis Vesperis servatur chorus duabus cappis (ut dictum in festo Ioannis). Sequuntur iam Vesperae.

♪ <Al.> ||259|| *Hortus conclusus est Dei genitrix, hortus conclusus, fons signatus.*

♪ <Ps.> **Dixit Dominus Domino meo. euouae.*³¹⁶⁴

♪ <Al.> *Oculi tui sancta Dei genitrix sicut piscinae in Hesebon,*³¹⁶⁵ *quae sunt in porta filiae multitudinis, alleluja.*

♪ <Ps.> **Laudate, pueri, Dominum. euouae.*

♪ <Al.> *Nigra sum sed formosa, filia Ierusalem ideo dilexit me rex et introduxit me in cubiculum suum.*

♪ <Ps.> **Laetatus sum in his, quae dicta sunt. euouae.*

♪ <Al.> ||260|| *Surge, Aquilo, et veni, Auster, perfla hortum meum et fluent aromata illius.*

♪ <Ps.> **Nisi Dominus aedificaverit domum. euouae.*

♪ <Al.> *Sicut malus inter ligna sylvarum, sic dilectus meus inter filias, alleluja.*

♪ <Ps.> **Lauda, Ierusalem, Dominum, lauda. euouae.*

*Hymnus:*³¹⁶⁶

♪ *O quam glorifica luce coruscas, stirpis Davidicae regia ||261|| proles, sublimis residens virgo Maria, supra caeligenas aetheris omnes.*

*Tu cum virgineo, Mater, honore
Angelorum Domino pectoris aulam
Sacris visceribus casta parasti.*

³¹⁶⁴ euouae is hier en hierna met rode inkt geschreven.

³¹⁶⁵ Ms.: esebon.

³¹⁶⁶ Deze rubriek staat met rode inkt in een onderbreking van de notenbalk.

Natus hinc Deus est corpore Christus.

*Quem cunctus venerans orbis adorat,
Cui nunc rite genu flectitur omne,
A quo nos petimus te veniente
Abiectis tenebris gaudia lucis.*

*Hoc largire, Pater luminis auctor,
Natum per proprium flamine sancto,
Qui tecum nitida vivit in aethera
Regnans ac moderans saecula cuncta.*

Capitulum:³¹⁶⁷

Ego quasi vitis fructificavi suavitatem odoris et flores mei fructus honoris et honestatis, ego Mater pulchra dilectionis et timoris et magnitudinis et sancte spei. Deo gratias.

Responsorium *Felix namque es*, folio 138. VI. *Post partum, virgo, im<maculata>*, etc.

Ad Magnificat antiphona:³¹⁶⁸

♪ *Beata Dei Genitrix Maria, Virgo perpetua, templum Domini, sacrarium Spiritus Sancti, sola sine exemplo placuisti regina Ihesu ||262|| Christo. Ora pro populo, interveni pro clero, intercede pro devoto femineo sexu.*

♪ <Cant.> *Magnificat. euouae.*

Oremus. Deus, qui virginalem aulam beatae Mariae, in qua habitares, eligere dignatus es, da, quaesumus, ut sua nos defensione munitos iucundos suae faciat interesse festivitati <s>ui cum Patre, etc.

Deinde iuvenes *Benedicamus*, folio 241. Et hoc die non cantant presbyteri Completorium. Vesperi pulsatur duabus campanis, scilicet Hoochtyt. Deinde ponitur lumen noctium.

Mane pulsatur ad Matutinas hora quarta. Deinde custos ornabit sedilia in medio templi suis tapetis ad hoc ordinatis. Hora octava pulsatur ad Primam duabus campanis. Finita Missa Capituli, quae legi debet in omnibus festis Beatae Mariae (excepto Praesentationis) in altari apostolorum Petri et Pauli), ³¹⁶⁹ domicellae descendunt ad medium ecclesiae, virgiferis occurrentibus, et cantant ibi Tertiam, quam sacerdos Summam Missam celebraturus, cappa, superpellicio, alba, manipulo, stolaque indutus, cantando, inchoat *Deus in adiutorium*. Respondent duae seniores ||263|| domicellae: *Domine ad adiuvan[dum]*, etc. Deinde chorus procedit: *Gloria Patri*, etc. Sacerdos cantat capitulum et collectam concludendo *Dominus vobiscum* et *Benedicamus domino*, parvula notula. Deinde domicellae cantant Sextam, quam domicella cantrix intonat. Sexta finita, officians, cappa indutus, stat in medio chori, facie ad populum versa, et benedicit herbas, quae illo die ab hominibus ad ecclesiam ferri solent. Benedicit autem hoc modo, cantando:

³¹⁶⁷ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

³¹⁶⁸ Deze rubriek is met rode letters geschreven vóór de notenbalk.

³¹⁶⁹ Na het sluithaakje achter *Praesentationis* staat hier opnieuw een sluithaakje. Dit tweede lijkt een vergissing.

<VI.> *Adiutorium nostrum in nomine domini. R/. Qui fecit coelum et terram.*

Oremus. Omnipotens sempiterne Deus, qui coelum terramque, mare, cunctaque visibilia et invisibilia verbo tuo creasti ex nihilo, quique herbis et arbores ad usus hominum animaliumque terram gignere et unumquodque sementum in semetipso habere praecepisti atque ut herbae non solum animantibus, verum etiam corporibus humanis, ad medicamentum prodessent tua pietate concessisti, te supplici mente ac ore deprecamur, ut has diversi generis herbas tua clementia sanctifices atque ✚ ³¹⁷⁰ *benedicas, ut salubres non solum ad necessitates hominum verum etiam animalium facere digneris, ut quicumque ex eis in hac venerabili solemnitate assumptionis beatae Mariae, semper virginis, sumpserint vel in quemcunque usum redactae fuerint, tam corporis quam animae sanitatem* ||264|| *accipiant, quod ipse praestare digneris. Qui vivis et regnas, Deus. Per omnia saecula saeculorum.*

Respondet chorus: *Amen.* Tunc statim incipit cantrix *Asperges me* et aspergitur aqua more solito et sacerdos cantat collectam ante altare sancti Georgii ut in Die Palmarum habetur folio 2, scilicet *Domine, apud te*, etc. Collecta: *Presta, quaesumus, Domine*,³¹⁷¹ etc. Collecta finita, itur processionaliter per magnam ianuam. Sub processione canitur responsorium *Foelix namque*, folio 138.³¹⁷² Et intrando itur denuo ad medium circa capellam sanctae Annae et sacerdos cum ministris revertitur ad altare sancti Georgii et ibi cantat sequentem versiculum.

<VI.> *Exaltata es, sancta Dei genitrix. R/. Super choros angelorum ad coelestia regna.*

*Oremus. Veneranda nobis, Domine, huius diei festivitas opem conferat sempiternam, in qua sancta Dei genitrix mortem subiit temporalem nec tamen mortis nexibus deprimi potuit, qua Filium tuum Dominum nostrum de se genuit incarnatum. Per*³¹⁷³ *eundem Dominum nostrum Iesum Christum, etc.*

Quo facto, in organis Missa incipitur, quam domicellae in medio ecclesiae cantant. Epistola et Evangelium cantantur superius prope chorum abbatissae. Offeritur ad calicem et datur praesentia. Missa finita, dantur panes pisti cum vino domicellabus et canonicis.

IN FESTO SANCTI BARTHOLOMAEI

Non est statio sed si in dominicam inciderit, canetur in processione sequens responsorium. Reliqua fiunt ut in aliis apostolorum festis.

♪ ||265|| *Sancte Bartholomee, Christi apostole Indorum doctor egregie nostris, aurem clamoribus appone, ut tuo ad Dominum sustentati iuvamine. *Tui concives mereamur adesse. Intercede pro nobis ad Dominum, gloriose Dei amice, ut ipsius gratia largiente. *Tui concives>. Gloria* ||266|| *Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Tui concives>.*

IN FESTO DECOLLATIONIS IOANNIS BAPTISTAE

Est statio altaris sancti Ioannis et canitur sequentem responsorium.

³¹⁷⁰ Dit kruisje staat in de linkermarge vóór het woord *benedicas*.

³¹⁷¹ *Domine* is boven de regel toegevoegd.

³¹⁷² Deze zin staat in de linkermarge.

³¹⁷³ Hierachter doorgestreept *dominum*.

♪ *Accedentes discipuli sancti Ioannis Baptistae, *Tulerunt corpus eius et sepelierunt illud. Misso Herodes spiculatore, praecepit amputari caput Ioannis in carcere, quo audito discipuli eius. *Tulerunt.*

VI. Gloria et honore coronasti eum, Domine. RI. Et constituisti eum super opera manuum tuarum. ||267|| Oremus. Sancti Ioannis Baptista et martyr tui, Domine, quaesumus, veneranda festivitas salutaris auxilii nobis praestet effectum. Per Dominum nostrum Iesum Christum Filium, etc.

FESTUM SANCTI ÆGIDII

Est statio altaris Benedicti in cripta et canitur responsorium *Sancte Ægidi*, folio 297.

VI. Amavit eum Dominus et ornavit eum, etc.

Oremus. Pretende nobis, Domine, misericordiam tuam et beati Ægidii abbatis intercessio gloriosa cuius nos dedisti patrociniis adiuvari³¹⁷⁴ maiestatem tuam,³¹⁷⁵ pro nobis exoret.³¹⁷⁶ Per Dominum nostrum Iesum, etc.

SANCTI MANSUETI³¹⁷⁷

Est statio altaris sanctae Crucis et cadit ipso festo Remacli et canitur responsorium *Sancte Mansuete*, folio 297.

VI. Amavit eum, etc.

Oremus. Benedictionis tuae, quaesumus, Domine, gratiam intercedente beato Mansueto confessore tuo atque pontifice suscipiamus, ut, cuius praeveniundo gloriam celebramus, eius supplicando auxilium sentiamus. Per Dominum nostrum Iesum, etc.

SANCTI SALVII CONFESSORIS

Quod est decima³¹⁷⁸ Septembris. Est statio altaris sancti Georgii et canitur responsorium *Sancte Salvi*, folio 297.

VI. Amavit eum Dominus, etc.

Oremus. Benedictionis tuae, quaesumus, Domine, gratiam, intercedente beato Salvio confessore tuo atque pontifice, suscipiamus, ut, cuius praeveniundo gloriam celebramus ||268|| eius supplicando auxilium sentiamus. Per Dominum nostrum Iesum, etc.

NATIVITATIS B. M. V.

Utraeque servantur Vesperae. Nonem ardebunt candelae et tres retro tumbam ut in aliis festis beatae Mariae. Organizatur. Matutinae canuntur, quas custos hora quarta pulsabit. In Missa offertur, thurificatur, organis luditur sed praesentia non datur. Processio non, nisi in dominicam inciderit. Si autem sit processio, circumfertur imago beatae Mariae et canetur sequens responsorium. Infra octavam legetur Evangelium de Visitatione, scilicet *Exsurgens*³¹⁷⁹ *Maria*, etc.

³¹⁷⁴ Hierachter doorgehaald: *tribue ut*.

³¹⁷⁵ Hierachter doorgehaald: *exoret*.

³¹⁷⁶ Boven de regel toegevoegd met andere inkt en andere hand.

³¹⁷⁷ De tekst betreffende Mansuetus is in zijn geheel doorgehaald.

³¹⁷⁸ Boven doorgehaald *quinta*.

³¹⁷⁹ Ms.: *Exurgens*.

♪ *Ad nutum Domini nostrum ditantis honorem, *Sicut spina rosam, genuit Iudea Mariam. Ut vitium virtus operiret gratia culpam. *Sicut. Gloria ||269|| Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Sicut.*

EXALTATIONIS SANCTAE CRUCIS

Est statio altaris sanctae Crucis. Custos vero accendit lampadam, quae ad columnam pendet usque ad festum³¹⁸⁰ Gregorii ab hoc die vesperi post occasum solis et ardebit usque post pulsum. Quo facto, extinguit et accendit tunc sex illas lampades in medio ecclesiae pendentes. Mane vero has extinguit et tunc rursum illam ad columnam pendentem accendit et ardebit usque ad diluculum. In statione vero canitur responsorium *Per tuam crucem*, folio 161.

VI. Hoc signum Crucis erit in coelo. RI. Dum Dominus ad iudicandum venerit. Oremus. Deus, qui nos hodierna die exaltationis sanctae Crucis annua solemnitate laetificas, praesta, quaesumus, ut cuius mysterium in terra cognovimus, eius redemptionis praemia consequamur. Per Dominum nostrum Iesum Christum.

IN FESTO SANCTI LAMBERTI

Cantant domicellae omnes horas in choro sancti Lamberti, exceptis Matutinis. Vicarius intonat primas et secundas Vesperas. Canitur Missa in choro sancti ||270|| Lamberti, quam domicellae cantant. Servatur chorus, luditur organis, non thurificatur nisi dominica fuerit. Si autem dominica fuerit, canitur in processione responsorium *Sanctus Lambertus*, folio 158. Hoc die non datur praesentia. Custos ornabit altare reliquiis, scilicet capite et brachiis et duabus candelis.

IN FESTO MATTHAEI

Luditur organis in primis Vesperis sed non in secundis. Caetera omnia ut in festis apostolorum sed non est statio.

IN FESTO MICHAELIS³¹⁸¹

In primis et secundis Vesperis luditur organis. Vesperis domicellarum finitis, fiet statio in altari Spineae Coronae, quam hebdomadarius, cappa indutus, servabit. Canitur in statione responsorium *Te sanctum dominum*, folio 140.

VI. Milia milium ministrabant ei. RI. Et decies centena milia assistebant ei. Oremus. Deus, qui miro ordine angelorum ministeria hominumque dispersis, concede propitius, ut a quibus tibi ministrantibus in coelo semper assistitur, ab his in terra vita nostra muniatur. Per Dominum nostrum Iesum, etc.

Statione finita, fiet processio domicellabus, canonicis, capellanis cum scholaribus ad ecclesiam parochialem tendentibus et ubi intratur, incipiet domicella cantrix antiphonam sequentem.

♪ ||271|| *Michael archangele, defende nos in praelio succurrente Dei auxilio, ut non pereamus in tremendo iudicio.*

Dum haec antiphona canitur, itur recta ad chorum. Vicarius ecclesiae parochialis, stans retro ianuam, thurificat intrantes. Antiphona finita, hebdomadarius intonat Vesperas. Respondent domicellae more solito. Domicellae unum chorum, sacerdotes

³¹⁸⁰ Hierna volgt doorgehaald: *Gegorii*.

³¹⁸¹ De *E* in *Michaelis* is boven de regel geschreven.

alterum servabunt. In his Vesperis canuntur antiphonae et psalmi feriales. Hymnus *Christe sanct<orum>*, folio 278.

Capitulum: *Significavit Deus quae oportet fieri cito, loquens per angelum servo suo Ioanni, qui testimonium perhibuit verbo Dei et testimonium Iesu Christi in his quae vidit. Deo gratias.*

♪ R/. *Fidilis sermo et omni acceptione dignus, Michael archangelus, qui pugnavit cum ||272|| diabolo. *Gratia Dei ille victor in coelis exstitit³¹⁸² et ille hostis antiquus passus est ruinam magnam. Gaudent angeli, laetantur archangeli, exultent iusti, congratulantur martyres. *Gratia. Gloria. *Gratia.*

Versus ut supra ad stationem, scilicet *Millia millium*, etc.

♪ <A/.> **Dum sacrum mysterium cerneret Ioannes, archangelus Michael tuba cecinit: Dignus es, Domine deus noster, accipere librum et aperire signacula eius, alleluja.³¹⁸³ euouae.³¹⁸⁴*

||273|| Deinde collecta ut supra ad <s>ationem. Collecta finita, duo iuvenes, stantes ante altare, cantant sequens *Benedicamus*.

♪ <V/.> *Benedicamus Domino, o Michael, o Michael.*

In his Vesperis thurificatur sub *Magnificat* et primo ante venerabile Sacramentum, secundo ante summum altare, tertio ante Crucis imaginem, quarto ante altare beatae Mariae, quinto ante altare sancti Sebastiani, sexto ante domicellas et canonicos, deinde ante sacerdotes. Vesperis ibi finitis, reditur processionaliter silendo ad monasterium et cantatur a domicellis ibi *Completerium*.

Mane hora quarta pulsatur ad Matutinas in quibus non erit lumen noctium sed datur praesentia domicellabus in choro existentibus. In lumine et in pulsu omnia ut in triplicibus. In Missa servatur chorus, luditur organis, thurificatur, offertur, datur praesentia. Domicellae cantant Missam in suo choro.

IN FESTO SANCTI HIERONIMI

Est statio altaris sancti Nicolai et canitur responsorium *Sint lumbi vestri*, folio 145.

V/. *Amavit eum Dominus et ornavit eum. R/. Stola glorie*, etc.

Oremus. *Deus, qui populo tuo beatum Hieronymum aeternae salutis ministrum tribuisti, praesta, quaesumus, ut quem doctorem vitae habuimus in terris intercessorem, semper habere mereamur in coelis. Per Dominum nostrum Iesum Christum, Filium*, etc.

||274||

IN FESTO SANCTI REMIGII

Non est statio sed si in dominicam inciderit, canetur in processione sequens responsorium.

♪ *O praesul Christi Remigi Francorum patrone gloriosissime signorum virtute clarus, audi voces nostras coram te fusas. *Et fac nos aeternali choro iungi. Precibus ergo tuis adesto calamitatibus quibus gravamur. *Et fac. Gloria.*

||275||

IN FESTO SANCTI FRANCISCI

Est statio altaris sanctae Annae et canitur responsorium *Sancte Francisce*, folio 297.

³¹⁸² Ms.: *extitit*.

³¹⁸³ Ms: *allelua*.

³¹⁸⁴ *euouae* is geschreven met blauwe inkt.

Vl. Amavit eum Dominus et ornavit eum. Rl. Stola, etc.

Oremus. Deus, qui ecclesiam tuam beati Francisci meritis faetu novae prolis amplificas, tribue nobis, ex eius imitatione terrena despicere et coelestium donorum participatione gaudere. Per Dominum nostrum Iesum Christum, etc.

IN FESTO SANCTI DIONISII

Non est statio sed si in dominicam inciderit, canetur sequens responsorium.

- ♪ *Pretiosus Domini Dionisius in agone novissimo oravit, dicens: *Nunc iam, Domine, per coronam martyrii cum fratribus meis servis tuis suscipe me. ||276|| Athleta Domini Dyonisius psallebat dicens: *Nunc iam, do<mine>.*

DOMINICA PRIMA POST DIONISII

Est dedicatio monasterii. Custos quantum poterit ecclesiam ramis ornabit. Post primam horam diei sabbathini ante Vesperas custos pendet vexillum signum dedicationis in turri. Hora <s>e<cun>da pulsatur ad Vesperas. Ab hoc enim die ad Paschae festum usque semper pulsatur hora secunda ad Vesperas. A Paschae vero festo usque ad dedicationem pulsatur hora tertia. Servantur utraeque Vesperae et post Vesperas domicellarum cantant presbyteri Vesperas (sine tamen Completorio) et cantant eo modo, quo dictum est in profesto sancti Ioannis, folio 228. Sequuntur Vesperae presbyterorum.

- ♪ <Al.> *Pax huic domui et omnibus habitanti- ||277|| -bus in ea. Pax ingredientibus et regredientibus, alleluya.*
- ♪ <Ps.> **Letatus sum. euouae.*³¹⁸⁵
- ♪ <Al.> *In dedicatione huius templi laudate Deum omnis militia coelorum et omnis terra laudet nomen Domini, quia exaltatum est nomen eius solius. euouae.*
- ♪ <Al.> *Praesta, Domine, ut quisquis hoc templum beneficia petiturus ingreditur, cuncta se impetrasse laetetur. ||278|| euouae.*
- ♪ <Al.> *Benedic, Domine, domum istam quam aedificavi nomini tuo. Venientium*³¹⁸⁶ *in locum istum exaudi preces in excelso solio gloriae tuae. euouae.*
- ♪ <Al.> *San<c>tificavit*³¹⁸⁷ *dominus tabernaculum suum. Haec est domus domini in qua invocatur nomen eius, de qua scriptum est enim nomen meum ibi, dicit dominus.*
- ♪ <Ps.> **In convertendo. euouae.*

Hymnus:³¹⁸⁸

- ♪ *Christe, sanctorum decus angelorum, rector humani ||279|| generis et auctor, nobis aeternum tribue benignus scandere regnum.*

*Angelum pacis Michael ad istam
Coelitus mitte rogitamus aulam,
Nobis ut crebro veniente crescant
Prospera cuncta.*

Angelus fortis Gabriel, ut hostem

³¹⁸⁵ *euouae* is hier en hierna geschreven met rode inkt.

³¹⁸⁶ Ms: *venientum* met doorgeshaalde *u* en daarboven een teken (ter correctie?).

³¹⁸⁷ Boven doorgeshaalde onleesbare letters tussen *S* en *f* staat: *anti*.

³¹⁸⁸ Deze rubriek staat met rode letters geschreven vóór de notenbalk.

*Pellat antiquum, volitet ab alto,
Sepius templum veniat ad istud
Visere nostrum.*

*Angelum nobis, medicum salutis,
Mitte de coelis Raphael, ut omnes³¹⁸⁹
Sanet aegrotos pariterque nostros
Dirigat actus.*

*Hinc Dei nostri genitrix Maria
Totus et nobis chorus angelorum
Semper assistat simul et beata
Concio tota.*

*||280|| Praestet hoc nobis deitas beata
Patris ac Nati pariterque Sancti
Spiritus, cuius reboatur³¹⁹⁰ omni
Gloria mundo. Amen.*

Capitulum:

*Vidi civitatem sanctam Ierusalem novam descendentem de coelo a Deo paratam
tanquam sponsam ornatam vivo suo et audivi vocem de throno dicentem: Ecce
tabernaculum Dei cum hominibus et habitavit cum eis. Deo gratias.*

♪ <R/.> *Terribilis est locus iste. Non est hic aliud nisi domus Dei et porta coeli. *Vere
etenim Dominus est in loco isto. *Et ego nesciebam. Cumque³¹⁹¹ evigilasset Iacob
qua- ||281|| -si de gravi somno, ait: *Ve<re>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto.
Et ego nes<ciebam>.

VI. Domus mea domus orationis vocabitur. R/. In ea omnis qui petit, accipit.

Ad Magnificat:

♪ <A/.> *O quam metuendus est locus iste. Vere non est hic aliud nisi domus Dei et porta
coeli, alleluja.*

♪ <Cant.> **Magnificat. euouae.*

*Oremus. Deus, qui invisibiliter omnia contines et tamen signa tuae potentiae pro
salute generis humani visibiliter ostendis, templum hoc potentiae tuae inhabitatione
illustra, ut omnes qui deprecaturi huc veniunt, ex quacunque tribulatione ad te
clamaverint, consolationis tuae beneficia consequantur. Per Dominum nostrum etc.*

Deinde duo iuvenes stantes ante summum altare cantant sequens Benedicamus.

♪ ||282|| *Benedicamus hoc³¹⁹² templum sanctificanti ut hoc³¹⁹³ intranti et veniam petenti
detur remissio oranti Dominum.*

In dedicatione altaris alicuius canitur sequens collecta post Magnificat.

³¹⁸⁹ Geschreven achter doorgehaald onleesbaar woord.

³¹⁹⁰ Ms.: *reboat in*. Correctie conform de tekst in Dreves en Blume (1909), I, 80-81.

³¹⁹¹ Ms.: *Cunque*.

³¹⁹² Boven de regel geschreven.

³¹⁹³ Boven de regel geschreven.

Oremus. Omnipotens sempiterne Deus, altare hoc nomini tuo dedicatum³¹⁹⁴ coelestis virtutis benedictione sanctifica et omnibus in te sperantibus auxilii tui munus³¹⁹⁵ ostende, ut hic et sacramentorum virtus et votorum obtineatur effectus. Per Dominum nostrum etc.

Vesperis presbyterorum finitis, domicellae cantant Completorium in suo choro.

Mane solita hora cantantur Matutinae. Post Matutinas habent capellani cantare Missam praesentiae de Assumptione beatae Mariae. In Missa Capituli exponuntur reliquiae, scilicet sanctae Spinae et Crucis in altari sancti Georgii cum litteris indulgentiarum, quae, sermone facto, in ambone leguntur. Anno enim ut fertur Hellemsfaert, exponuntur omnes reliquiae sanctorum in summo altari, quae, Summa Missa finita, superius in cellula ostenduntur. Post Sextam domicellae descendunt ad sedilia in medio templi quae tapetis ornata erunt et ibi do- ||283|| -micella cantrix cantat *Asperges me*. Sacerdos aspergit aquam et cantat Versum et Collectam in altari sancti Georgii, scilicet *Domine, apud*, etc. Collecta *Presta nobis*, etc., folio 2. Finita collecta, itur ad processionem per magnam ianuam, ut in festo Assumptionis dictum est, folio 264. In processione canitur sequens responsorium.

♪ *Terribilis est locus iste. Non est hic aliud nisi domus Dei et porta coeli. *Vere etenim Dominus est in loco isto. *Et ego nesciebam. Cumque evigilasset ||284|| Iacob quasi de gravi somno, ait: *Ve<re>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Et ego nes<ciebam>.*

Intrando templum canitur hoc die sequens antiphona.³¹⁹⁶

♪ *Pax huic domui et omnibus habitantibus in ea, pax ingredientibus et regredientibus, alleluja.*

Hac antiphona finita, sacerdos stans cum ministris ante altare sancti Georgii cantat sequentem versum et sequentem collectam.

||285|| *Vl. Haec est domus Domini, firmiter aedificata. Rl. Bene fundata est supra firmam petram.*

Oremus. Deus, qui sacrandorum tibi auctor es munerum, effunde super hanc domum benedictionem tuam, ut ab omnibus hic nomen tuum invocantibus defensionis tuae auxilium sentiatur. Per Christum Dominum, etc.

Deinde domicellae ascendunt chorum suum et cantant Summam Missam, in qua luditur organis. Canu[ntur] Epistola [et] Evangel[ium] iuxta c[horum] abbatis[sae].³¹⁹⁷ Sub Sequentia duabus campanis pulsatur, thurificatur, offertur. Facto Offertorio, domicellae eunt ad sedilia. Deinde veniet officium celebrans cum ministris et canonicis ad alia sedilia et tunc sermo incipitur, quem unus Minorum Ruremundensium habebit. Sermone ferme finito, sacerdos cum ministris surget et Missam (ne sermo impediatur) leget. Sermone finito, frater primo domicellabus, deinde canonicis et presbyteris omnibus volentibus benedictionem reliquiis dabit. Oblata quae ibi offeruntur ad ecclesiam spectantur [...].³¹⁹⁸ Sermocinator amphoram

³¹⁹⁴ *m* boven doorgehaalde onleesbare letter.

³¹⁹⁵ Na *munus* doorgehaald *as*.

³¹⁹⁶ Deze rubriek staat met rode letters achter de voorafgaande notenbalk geschreven.

³¹⁹⁷ *Canu<ntur> ... Abbatis<sae>* is met een andere pen in de rechtermarge geschreven. De tekst is door afslijting van de bladrand gedeeltelijk verloren. In de lopende tekst staat een verwijsteken.

³¹⁹⁸ Onleesbaar woord.

vini habet. Omnibus ibi peractis, domicellae ascendunt chorum et cantant Nonam. In Vesperis et Missa novem et(?) quindecim accenduntur candelae ut in summis festis. Secundae Vesperae etiam intonantur.

||286||

IN FESTO³¹⁹⁹ TRIUMPHI SANCTI LAMB<ERTI>

Est statio altaris sancti Lamberti in qua canitur responsorium, versus et collecta, folio 158.

IN FESTO SANCTAE MARTHAЕ

Est statio altaris sanctae Agathae. Canitur responsorium *Regnum mundi*, folio 146.

Vl. *Specie tua et pulch<ritudine>*, etc.

Oremus. *Deus, qui inter caetera potentiae tuae miracula etiam in sexu fragili victoriam martirii contulisti, concede propitius, ut, qui beatae Martae virginis tuae natalitia colimus, per eius ad te exempla gradiamur. Per Dominum*, etc.

IN FESTO UNDECIM MILLIUM VIRGINUM

Est statio earundem altaris et canitur sequens responsorium.

♫ *Millibus undenis pro Christi nomine passis. *Virginibus sacris solvamus munia laudis. Occur- ||287|| -rit sponsus reddens sponsalia laetus. *Virginibus. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Virginibus.*

Vl. *Exultent iusti in conspectu Dei. Rl. Et delectentur*, etc.

Oremus. *Deus, qui digne tibi sacratis virginibus mirandi agonis robur indidisti, quo per martyrii palmam ad supernae contemplationis pertingerent gloriam, da, quaesumus, earum intercessionibus adiuvari, quas hodierna die, transcenso mortis stadio fecisti triumphare. Per Dominum*, etc.

Hoc die cantant domicellae Missam. Luditur in primis Vesperis et in Missa organis sed non in secundis Vesperis. Servatur in Missa chorus. Offertur. Datur praesentia. Et dominica post Nativitatis Mariae est dedicatio altaris Undecim Millium Virginum.

IN FESTO SIMONIS ET IUDAE.

Nulla servatur statio, scilicet fiunt omnia ut in aliis apostolorum festis.

||288||

IN FESTO OMNIUM SANCTORUM

Servantur utraeque Vesperae. Pulsetur vero ad primas Vesperas ante prandium, Summa Missa finita. In primis Vesperis luditur organis sed non in secundis. Caetera omnia et in pulsu et in lumine sicut dictum est in Assumptionis festo, pagina 264, exceptis tribus candelis retro tumbam quae non ardebunt. Mane solito more cantantur Matutinae. Missa Capituli finita, domicellae descendunt ad sedilia inferius ad medium ecclesiae, quae tapetis suis ornata erunt et cantant ibi Tertiam, quam sacerdos, Summam Missam habens, intonabit. Tertia finita, statim domicella cantrix incipit Sextam. Qua finita, canitur *Asperges me* et aspergitur aqua. Qua aspersa, sacerdos cantat versum et collectam (quae habentur folio 2) ante altare sancti Georgii et tunc fit processio per magnam ianuam ut in Assumptionis festo dictum est. Sub processione canitur responsorium *Tua sunt haec*, folio 147 et cum ecclesia intratur,

³¹⁹⁹ Hierachter staat doorgestreept: *Translatio*.

domicella cantrix canit antiphonam sequentem. Sacerdos redit cum ministris ad altare sancti Georgii. Sequitur antiphona, quae hoc die ecclesiam intrando canitur.

♪ *Omnes sancti Dei memoramini nostri ante ||289|| Deum, ut vestra prece adiuti mereamur vobis adiungi. euouae.*³²⁰⁰

Hac antiphona finita, sacerdos stans cum ministris ante altare sancti Georgii cantat:

Vl. Laetamini in Domino et exultate iusti. Rl. Et gloriamini omnes, etc.

Oremus. Laetetur ecclesia tua, Deus, omnium sanctorum tuorum confisa suffragiis atque eorum precibus gloriosis et devota permaneat et segura consistat. Per Christum Dominum, etc.

Deinde incipit organista Summam Missam, quam domicellae in medio templi cantant, in qua thurificatur. Offertur ad calicem. Epistola et Evangelium superius prope chorum pensilem abbatissae canuntur. Missa finita, dantur panes pisti et amphora vini domicellabus et canonicis.

A prandio hora prima fiunt Vigiliae ante quas custos ter pulsat parva nola et tum pulsatrices paratae pulsabunt omnibus campanis usque ad primam lectionem. Similiter et custos parochialis. Custos teget tumbam Herswindis parva tapeta et in quolibet angulo tumbae ponet unam candelam ardentem. Similiter et altera die in Missa. Sub ||290|| Laudibus Vigiliarum custos pulsabit ad Vesperas ita, ut in fine Vigiliarum compulset. Et statim sacerdos, nigra cappa³²⁰¹ paratus, intonat Vesperas in quibus thurificatur, non organizatur. Finitis Laudibus Divae Virginis, descendunt domicellae oratum commendationes, scilicet *Quicumque vult, salvus esse, etc.* Deinde legunt ter aut sexies *Miserere* cum *De prof<undis>*,³²⁰² etc. et in ultimo addunt psalmum *Lauda anima mea, etc.*, folio 93. Decana cum aliquibus in uno latere, scilicet In den Lijckhoff. In choro sancti Lamberti legunt quater aut quinies *Miserere* cum *De profundis* et in fine *Lauda anima mea dominum*, folio 93. In altero latere senior domicella cum aliquibus legendo transeunt ad Antiquam Scholam et ibi legunt Commendationem, scilicet *Quicumque vult, etc.* cum suis pertinentibus et quinies aut sexies *Miserere* cum *De prof<undis>* et collecta *Fidelium*, folio 44 et in fine *Lauda anima*, folio 93. Post hoc ad chorum sancti Anthonii, deinde de sepulchro ad sepulchrum. Praeterea, omnibus peractis et sole occidente, custos circa horam quintam ponet candelabrum in medio templi, cui candelam sancti Eustachii imponet et tunc domicellae incipiunt legere psalmos cum orationibus sancti Eustachii alternatis choris, scilicet *Exaudi, Domine, iustitiam, Exaudiat te, Deus, Exaudi, Deus, orationem meam et ne, Exaudi, Deus, deprecationem, ||291|| Exaudi, Deus, orationem meam, cum deprecor, Domine, exaudi I, Domine, exaudi II*, cum reliquis quae in libris habentur. Istis finitis, legunt Vigiliis Mortuorum secundum usum Leodiensem cum Lectionibus *Ne des alienis* cum aliis, quae in libris habentur. Quibus finitis, legitur *Beati mortui qui in Domino, etc.* In fine Vigiliarum legetur sola collecta *Miserere, quaesumus, Domine, etc.* et sic fit duobus diebus sequentibus semper vesperi hora quinta. Omnibus finitis, custos accipiet candelas Eustachii et ponet eas ante venerabile Sacramentum et ibi ardebunt quousque combustae et consumptae fuerint. Diebus sequentibus alias candelas, quas simili modo comburet, habebit.

³²⁰⁰ *euouae* is geschreven met rode inkt.

³²⁰¹ *nigra cappa* heeft een verwijsteken achter *Sacerdos* en is met andere inkt boven de regel bijgeschreven.

³²⁰² Tussen *De* en *prof<undis>* staat een *y*.

IN DIE ANIMARUM

Mane, finitis Matutinis, domicellae iterum descendunt oratum Commendationes, scilicet *Verba mea*, etc., ut in die praecedenti dictum est. Post Primam legunt Commendationem, scilicet *In exitu Israel* cum sequentibus usque ad *Ad Dominum cum tribularer* exclusive. Quibus lectis, una domicellarum pulset magnam campanam tribus vicibus et tunc pulsatrices paratae pulsabunt omnibus campanis usque ad Epistolam in Missa. Sub isto pulsu statim cantatur Tertia, Sexta et Nona. Quibus finitis, domicellae descendunt ad medium templi et ibi Missam Defunctorum cantant. Graduale erit *Si ambulem*, Tractus: *Sicut cervus*. Offertorium: ||292|| *Domine Iesu Christe cum Redemptor animarum*. Servatur chorus. In Missa offertur ad calicem cum candelis oblati inhaerentibus, quae candelae spectant ad vicarios. Diaconus praedictas candelas sub Graduale domicellabus ministrat. Sub ista Missa Capituli descendit sacerdos, Summam Missam habens, sub Epistola et leget Summam Missam de Eustachio in altari sancti Georgii ad quam statim post Offertorium ad calicem etiam offertur. Missa finita, domicellae ascendunt summum chorum et cantant *Libera me, Domine*, folio 160. Tunc sacerdos, cappa indutus, diaconus vero et subdiaconus, exutis tunicis, stantes retro tumbam Herswindis cum custode, aquam benedictam habente, et duobus iuvenibus candelam ardentem habentibus, legunt, finito responsorio, *Miserere* cum *De profundis*, cum collecta *Fidelium*, folio 44. Collecta finita, fiet processio per Antiquam Scholam, pertranseundo ita cimiterium et circumeundo ecclesiam parochialem. Sacerdos eundo aspergit ubique aquam benedictam et intratur per den Lijckhoff per capellam sancti Lamberti. Qua intrata et responsoriis finitis, sacerdos legit *Miserere, De profundis*. Deinde *Lauda anima*, folio 93 cum collecta *Fidelium*, folio 44. Collecta finita, sacerdos dividit se cum decana. Sacerdos cum aliquibus manet ibi et legit adhuc ter *Miserere* ||293|| et *De profundis* cum collectis *Quaesumus, Praesta* et *Fidelium*, folio 44. Deinde procedunt oratum diaconus cum aliquibus ad medium ecclesiae, subdiaconus vero ad Antiquam Scholam sic, quod omnia sepulchra visitentur ut in diebus praecedentibus dictum. In processione canuntur sequentia responsoria.

♪ *In paradisum deducant vos angeli, in Christi adventum suscipiant vos martyres et perducant vos in civitatem sanctam Ierusalem. Chorus angelorum suscipiat vos, ut cum Lazaro quondam paupere aeternam habeatis requiem. *In civitatem.*

Aliud:³²⁰³

♪ *Rogamus te, Domine Deus noster, ut suscipias* ||294|| *animas omnium fidelium defunctorum, pro quibus sanguinem tuum fudisti. *Recordare quia pulvis sumus et homo sicut foenum et flos agri. Misericors et miserator et iuste domine. *Recor<dare>.*

Aliud:

♪ *Deus aeterne, in cuius humana conditio potestate consistit, animas omnium fidelium defunctorum, quaesumus, ab omnibus* ||295|| *absolve peccatis. *Ut poenitentiae fructum, quem voluntas eorum optavit, praeventi morte non perdant. Qui in Cruce positus latronem sero poenitentem suscepisti, eorum precamur pie peccata dilue. *Ut poenitentiae fructum quem voluntas eo<rum>.*

³²⁰³ Dit en het volgende *Aliud* zijn met rode inkt geschreven.

IN FESTO SANCTI HUBERTI

Est statio altaris sancti Nicolai et canitur sequens responsorium.

♪ *Sancte Huberte, sydus au- ||296|| -reum Christo praeclare. *Audi voces nostras. Dedit enim tibi Dominus donativum charitatis, quo perductus es ad consortium Deitatis. *Au<di>. Gloria. *Au<di>.*

VI. *Amavit eum Dominus et ornavit eum. R/. Stola gloriae, etc.*

Oremus. Deus, qui perennem gloriam sanctissimi confessoris³²⁰⁴ tui atque pontificis Huberti animae contulisti, praesta, quaesumus, nos eius apud te ita³²⁰⁵ patrociniis adiuvari, ut cum eo vitam possideamus aeternam. Per Dominum nostrum Iesum Christum, etc.

DOMINICA PRIMA POST OMNIUM SANCTORUM

Est dedicatio ecclesiae parochialis. Vesperis domicellarum finitis, fiet processio ad ecclesiam parochialem in qua domicellae cantant Vesperas de dedicatione quae habentur folio 276. Domicellae servant primum, sa- ||297|| -cerdotes secundum chorum. Reliqua omnia ut in festo Michaelis, excepto quod intrando non cantetur antiphona ulla. Hac dominica canetur sub processione in collegiata ecclesia responsorium de prophetis, folio 383 (nisi tamen festum aliquid impediat).

IN FESTO SANCTI LEONARDI

Nulla est statio sed si in dominicam inciderit, canetur sequens responsorium.

♪ *Sancte Leonarde,³²⁰⁶ Christi sacer*

11 May³²⁰⁷ *Sancte Gengulphe*

12 May *Sancte Servati*

8 Aug *Sancte Cyriace*

1 Sept *Sancte Ægidi*

3 Sept *Sancte Mansuete³²⁰⁸*

5 Sept *Sancte Salvi*

4 Octo *Sancte Francisce*

30 Sep *Sancte Hyeronyme*

♪ **Audi rogantes famulos/famulas.³²⁰⁹ Et impetratam coelitus tu defer indulgentiam*

||298|| *O Leonarde, sidus aureum Domini*

11 May *O Gengulphe*

13 May *O Servati*

8 Aug *O Cyriace*

1 Sept *O Ægidi*

3 Sept *O Mansuete*

5 Sept *O Sancte Salvi*

4 Octo *O Francisce*

³²⁰⁴ Ms.: *confesoris*.

³²⁰⁵ Boven de regel met andere pen toegevoegd.

³²⁰⁶ Boven *Leonarde* staat met andere pen geschreven: *egidi*.

³²⁰⁷ De data zijn geschreven met rode inkt.

³²⁰⁸ Deze regel is in zijn geheel doorgestreept.

³²⁰⁹ Op dezelfde plaats staat *famulos* boven de regel en *famulas* onder de regel.

♪ *gratia famulorum/famularum*³²¹⁰ *gemitus solita suscipe clementia. *Audi. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Au<di>.*

IN FESTO SANCTI MARTINI³²¹¹

Est statio altaris sanctae Agatae cuius dedicatio est dominica prima post Martini et in primis Vesperis organizatur. Responsorium vero, versus et collecta quae in hac statione cantanda sunt, habentur folio 244, scilicet *Domine si*, versus *Amavit*, etc., collecta *Deus, qui*.

||299||

<IN FESTO SANCTI> BRICTII

Non est statio sed si in dominica venerit, canetur in processione sequens responsum.

♪ *Per beatum Brictium fiunt divina mysteria, per orationem eius coeci illuminantur. *Per natale eius demonia effugantur et infirmi sanantur. Peccatorum indulgentiae condonantur et reorum vincula relaxantur. *Per na<tale>.*

||300||

IN FESTO SANCTAE ELYZABETHAE

Est statio altaris sanctae Annae et hoc in festo domicellae cantant Summam Missam, in qua servatur chorus, organizatur, offertur, praesentia datur. Sequitur responsum quod in statione canitur. Luditur in primis Vesperis organis.

♪ *Coeli fulgens solio solis amicta pallio inter astra gloriae novum sydyd gratiae Elysabeth perfidiae tenebras retundit. *Et lucem laetitiae moestis lapsis veniae gaudium refundit, alleluya. Huius ortu syderis redit aegris sanitas et lae-*

||300+||³²¹²

In festo Praesentationis Mariae est statio altaris Trinitatis [...] S<ancto> Columbano, resp<onsorium> *Sint lumbi*, fol<io> 145. V/. A[mavit] [...]. Oremus. Intercessio, q<uaesumu>s, D<omi>ne, b<eati> Columbani [...]

||301|| *-si calamitas aeris recedit. *Et lu<cem>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Et lu<cem>.*

V/. *Specie tua et pul<chritudine>*, etc.

Oremus. *Tuorum corda fidelium, Deus miserator illustra et beatae Elizabeth precibus gloriosis, fac nos prospera mundi despiciere et coelesti semper consolatione gaudere. Per Dominum nostrum Iesum*, etc.

IN FESTO SANCTAE CATHARINAE

Est statio altaris Catharinae et canitur sequens responsum.

³²¹⁰ Op dezelfde plaats staat *famulorum* boven de regel en *famularum* onder de regel.

³²¹¹ Deze titel staat achter de voorafgaande notenbalk.

³²¹² De volgende tekst staat in de ondermarge. De tekst op folio 301 sluit inhoudelijk aan op de tekst in de tekstspiegel van folio 300. De tekst in de ondermarge staat daar tussen als een losstaand geheel.

♪ *Virgo flagellatur crucianda fame religatur carcere clausa manet lux coelica fusa refulget. *Fragrat odor, dulces cantant coeli agmi- ||302|| -na laudes. Sponsus amat sponsam salvator visitat illam. *Fragrat od<or>. Gloria Patri et Filio et Spiritui. VI. Specie tua et, etc.*

Oremus. Deus, qui dedisti legem Moysi in summitate montium Synai et in eodem loco per sanctos angelos tuos corpus beatae Catharinae virginis et martyris tuae mirabiliter collocasti, tribue, quaesumus, ut eius meritis et intercessione ad montem qui Christus est pervenire valeamus. Per eun<dem>³²¹³ Dominum.

Statione habeta, sacerdotes cantant in eodem altari Vesperas, quas rector, cappa indutus, intonat. Sequuntur Vesperae.

♪ <A/> *Gratulemur in honore Catharinae virginis, quae divino plena rore non curans propaginis ||303|| toto mentis in ardore sprevit culpam criminis. euouae.*³²¹⁴
*Psalmi feriales.*³²¹⁵

♪ <A/> *Opes mentis praelegit quibus totam se subegit sub carnis victoria nexus mundi fortis fregit nec cum mundo quicquam egit mundi carens gloria. euouae.*

♪ <A/> *Virgo prudens anhelavit ad sedem sydeream, ubi locum praeparavit, linquens orbis aream granum sibi reservavit ventilando ||304|| paleam. euouae.*

♪ <A/> *Disciplinis est imbuta puella coelestibus nuda nudum est secuta certis Christum passibus dum mundanis est exuta vacuis honoribus. euouae.*

♪ <A/> *Virgo Dei, decorata fidei signaculo et in monte collocata divino miraculo, nos expellas vita grata mortis ab umbraculo, ut in summi sit purgata regis habitaculo. euouae.*

♪ <Hym.> ||305|| *Catherinae collaudemus virtutum insignia a cordis ei praesentemus et oris obsequia, ut spe certa respiremus per eius suffragia.*

*Fulta fide Catharina
 Iudicem Maxentium
 Non formidat lex divina
 Sic firmat eloquium,
 Quod confutat ex doctrina
 Doctores gentilium.*

*Victi Christum confitentur,
 Relictis erroribus.
 Iudex iubet vecrementur
 Nec pilis nec vestibus.
 Nocet ignis et torrentur
 Inustis corporibus.*

*Velut aurum comprobavit
 Fornacis adustio
 Nam quos foris conservavit
 Christus ab incendio*

³²¹³ *eun* is boven de regel geschreven.

³²¹⁴ *euouae* is hier en hierna met rode inkt geschreven.

³²¹⁵ Deze rubriek is met rode inkt geschreven.

*Coxit intus et purgavit
Fides et confessio.*

*Post haec blandis rex molitur
Virginem seducere
Nec promissis emalitur,
Nec terretur verbere,
Compeditur, custoditur
Tetro clausa carcere.*

*Hinc rex furit et tabescit
Nec intra se capit
Quod nox ibi noctem nescit.
Nox in diem vertitur
Soli turba multa crescit
Ieiuna refluitur(?).*

*||306|| Clausae lumen ne claviatur,
Illucet Porphirio
Qui reginae foederatur
Fidei collegio
Quorum fidem imitatur
Ducentena contio.*

*Cuius ergo concionis
Concordes constantia
Vim humanae passionis
Pari patientia
Superemus ut cum bonis
Laetemur in gloria.*

*Cuius et nos imploremus
Devote suffragia
Mentes ita confirmemus
Catharinae gratia,
Ut reginae conregnemus
In coelesti gloria. Amen.*

Capitulum:³²¹⁶

Domine Deus meus, exaltasti super terram habitationem meam et pro morte defluenti deprecata sum. Invocavi Dominum Patrem Domini mei, qui non dereliquit me in die tribulationis meae et in tempore superbiorum sine adiutorio. Deo gratias.

♪ <R/> Surge, virgo et nostras sponso preces aperi. Tua vox est dulcis in aure Domini, quae pausas in umbra dilecti. *Ab aestu ||307|| mundi transfer nos ad amoena

³²¹⁶ Deze rubriek is met rode inkt geschreven.

paradisi. Pulchra Syon filia pro mortali tunica agni tecta vellere et corona gloriae.

**Ab aestu mun<di>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Ab aest<u>.*

Vl. Specie tua et pulchritudine tua. Rl. Intende prospere procede et regna.

*Ad Magnificat:*³²¹⁷

♪ <A/> *Decoretur dies ista devotis obsequiis sic vox sonet ut mens clamet ||308|| internis praecordiis, dum beatae Catherinae detenti solemnii promoveri flagitamus eius patrociniis.*

♪ <Ps.> **Magnificat ani<ma>. euouae.*

*Deinde collecta Deus, qui dedisti ut supra ad stationem, folio <302>.*³²¹⁸

Post collectam duo iuvenes cantant sequens Benedicamus, stantes post sacerdotem ante altare.

♪ <Vl.> *Benedicamus devotis mentibus Domino, quem christicolae in terris adorant supremum. O sancta Catharina virgo, pro nobis funde preces Dom<in>o.*³²¹⁹

His Vesperis finitis, cantant domicellae Completorium in suo choro.

In die domicellae Missam cantant, quae in summo altari celebrabitur, in qua servatur chorus, luditur organis, offertur, praesentia datur. ||309|| Et in primis Vesperis domicellarum luditur etiam organis sed non in secundis. Hoc die praedicatores civitatis Traiectensis habent stationem et capellani cantant Missam praesentiae. Huius altaris dedicatio semper habetur dominica prima post dedicationem monasterii.

DOMINICA PRIMA ADVENTUS

Fiet sermo per Fratrem Minorem Ruremundensem qui est hic terminarius. Canitur in processione hoc die sequens responsorium.

♪ *Ecce, charissimi, dies illa iudicii magna et terribilis instar. Praetereunt dies nostri et velociter advenit praeclarus adventus Domini. Iam crebro sono nos ||310|| hortatur et dicit: Priusquam ostium paradisi claudatur unusquisque vestrum cito properet ut introiens in aeternum cum Domino regnet. Praeparate vos metipsos. *Ut videatis immortalem sponsum et possideatis regna coelorum. Ecce mater ||311|| nostra Ierusalem cum magno affectu clamat ad nos et dicit: Venite, filii mei dilectissimi, venite ad me. *Ut videatis immortalem sponsum et possideatis reg<na>.*

*Haec sequens antiphona canitur per totum Adventum post processiones intrando templum.*³²²⁰

♪ *Bethlehem non est minima in principibus, ||312|| Iuda ex te enim exiet dux, qui regat populum meum Israel. Ipse enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum.*

*Dum haec praecedens antiphona canitur, redeunt cantando domicellae ad suum chorum, ubi domicella cantrix, stans ante altare, canit sequentem versum cum collecta, quae canuntur per totum Adventum.*³²²¹

Vl. Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum. Rl. Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui.

³²¹⁷ Deze rubriek staat met rode inkt verticaal geschreven vóór de notenbalk.

³²¹⁸ Het folionummer is niet ingevuld. De tekst van de collecta *Deus, qui dedisti* staat op folio 302.

³²¹⁹ Deze *Benedicamus* staat in zijn geheel op een opgeplakt stukje papier. Cf. Van Acht (1985), 16. Daaronder staat een rode streep over de hele breedte van de tekstspiegel.

³²²⁰ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

³²²¹ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

Oremus. Deus, qui de beatae Mariae virginis utero verbum tuum, angelo nunciante, carnem suscipere voluisti, praesta supplicibus tuis, ut qui vere eam Dei genitricem credimus, eius apud te intercessionibus adiuvemur. Per eundem Christum dominum nostrum. Amen.

IN FESTO SANCTI ANDREAE

Est statio altaris sancti Andreae, cuius dedicatio est dominica prima post Laurentii. Reliqua omnia ut in apostolorum festis. Canitur in statione sequens responsorium.

♪ ||313|| *Mox ut vocem Domini praedicantis audivit beatus Andreas, relictis retibus, quorum usu actuque vivebat, aeternae vitae sequutus est. *Praemia largientem. Ad unius iussionis vocem, Petrus et Andreas, relictis retibus, secuti sunt Redemptorem. *Praemia lar<gientem>.*

VI. In omnem terram exivit sonus eorum. R/. Et in fines, etc.

Oremus. Tuere nos, misericors Deus, et beati Andreae apostoli tui, cuius natalicia colimus semper gubernare praesidiis. Per Dominum, etc.

||314||

IN FESTO SANCTAE BARBARAE

In primis Vesperis luditur organis solum et in Missa, quam domicellae cantant in suo choro, in qua servatur chorus, offertur, datur praesentia et est statio altaris sancti Andreae, in qua sequens canitur responsorium.

♪ *Praecepto praesidis Christi virgo nudatur nudata rursum flagellatur nuda per provinciam ab impiis viris agitur sed nuda ne videatur. *Petit a Domino, quo tegatur et, ecce, ab eo stola candida velatur. Mira Domini clementia, quae largitur, quod peti- ||315|| -tur abiecta diffidentia. *Petit a Domino. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto, sicut erat in principio. *Petit a Domino quo tegatur et ecce ab eo sto<la>.*

VI. Specie tua et pulchritudine tua. R/. Intende prospere, etc.

Oremus. Benedictionis tuae, Domine, gratiam intercedente beata Barbara virgine et martyre tua consequi mereamur, ut cuius gloriosa passionis suae recolimus, certamina eius in omnibus nostris necessitatibus auxilium sentiamus. Per Dominum nostrum Iesum Christum, Filium tuum, qui, etc.

IN FESTO SANCTI NICOLAI

Est statio altaris sancti Nicolai, cuius dedicatio est dominica prima post Georgii. In statione vero canetur sequens responsorium.

♪ ||316|| *Beatus Nicolaus, iam triumpho potitus, novit suis famulis praebere coelestia commoda, qui toto corde poscunt eius petitiones. *Illi nimirum tota nos devotione oportet committere. Ut apud Christum eius patrociniis adiuvemur semper. *Illi nimirum.*

||317|| *VI. Amavit eum Dominus, et ornavit eum. R/. Stola gloriae in, etc.*

Oremus. Deus, qui beatum Nicolaum pium et gloriosum pontificem tuum innumeris decorasti miraculis, tribue, quaesumus, nobis ut eius precibus et meritis a gehennae incendiis liberemur. Per Dominum nostrum Iesum Christum, etc.

Hac collecta finita, incipit rector scholarum sequentem antiphonam.

♪ *O pastor aeterne, o clemens et bone custos, qui, dum devoti³²²² gregis preces attenderes, voce lapsa³²²³ de coelo, praesuli sanctissimo dignum episcopatu Nicolaum ostendisti tuum famulum. euouae.³²²⁴*

Deinde rector altaris canit sequentem versum.

Ora pro nobis, beate pater Nicolae. R/. Ut digni efficiamur, etc.

Collecta ut supra ad stationem, scilicet *Deus, qui beatum Nicolaum*, etc. Collecta finita, loco *Benedicamus* incipit rector scholae sequentem(?).

♪ <Hym.> ||318|| *Gaude, gaude, gaude, gaude, gaude, pater Nicolae.³²²⁵ Nicolai solemnia canit praesens familia.³²²⁶*

Chorus hunc versum semper post unumquemque versum repetit.

*Celebret in ecclesia, cum canticis laetitia. *Gaude, gaude, etc.*

*Ille puer amabilis, in omnibus laudabilis. *Gaude, gaude, etc.*

*Adhuc in cunis iacuit, Altissimo cum placuit. *Gaude, gaude, etc.*

*Quarta et sexta feria semel sugebat ubera. *Gaude, gaude, etc.*

*Nam in aetate tenera hac usus abstinentia. *Gaude, gaude, etc.*

*Nec igitur Altissimo benedicamus Domino. *Gaude, gaude, etc.*

*Deo dicemus gratias, qui finis est et charitas. *Gaude, gaude, etc.*

DOMINICA SECUNDA ADVENTUS

Habent hic Augustiniani Traiectenses stationem. In processione canetur sequens responsorium.

♪ *Missus est Gabriel angelus ad Mariam virginem desponsatam Ioseph, nuntians ei ||319|| verbum et expavescit Virgo de lumine: Ne timeas, Maria, invenisti gratiam apud Dominum. *Ecce concipies et paries et vocabitur Altissimi Filius. Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum. *Ecce. Bethle.*

IN FESTO CONCEPTIONIS B. M. V.

Servantur utraeque Vesperae. Cantant domicellae Matutinas et Missam, in quibus omnia fiunt ut in aliis beatae Mariae festis, excepto quod non datur praesentia. Si in dominica evenerit, fiet processio et tunc post Sextam descendunt domicellae ad <medium> ||320|| templi et cantant *Asperges* et sacerdos cantat versum et collectam, (scilicet *Domine, apud te*, etc., collecta *Praesta nobis, quaesumus*, folio 2) in altare sancti Georgii. Canitur in processione sequens responsorium.

♪ *Celebris dies colitur, in qua Virgo concipitur, quae per obedientiam mundo refudit gratiam. *Ut quod ruit per faeminam, relevetur per faeminam. Ista fuit digna transgressus³²²⁷ tergere signa. *Ut quod ru<it>. Gloria Patri et Filio et Spiri- ||321|| tui Sancto. *Ut quod ruit. Bethleem, non es mi<nima>.*

³²²² De *i* van *devoti* staat boven een doorgehaalde *u*.

³²²³ De *l* van *lapsa* is boven een inktvlek geplaatst.

³²²⁴ *euouae* is geschreven met rode inkt.

³²²⁵ Boven *gaude Pater Nicolae* staan neumen met doorhalingen en verbeteringen. De bladkleur laat zien dat er eerder een papiertje opgeplakt is geweest. Cf. Van Acht (1985), 16.

³²²⁶ De neumen boven *canit praesens familia* staan op een opgeplakt papiertje. Cf. Van Acht (1985), 16.

³²²⁷ Ms.: *transgressus*.

Processio facta, sacerdos, stans cum ministris ante altare sancti Georgii, cantat versum et collectam, folio 312, scilicet *Ave Maria*. Collecta³²²⁸ *Deus, qui de beatae*, etc. Collecta finita, domicellae suum adscendunt chorum et cantant Missam. A prandio³²²⁹ Carmelitae Aquisgranenses habent stationem.

DOMINICA TERTIA ADVENTUS

Canitur in processione sequens responsorium.

♪ <R/> *Suscipe verbum, Virgo Maria, quod tibi a Domino per angelum transmissum est. Concipies et paries*³²³⁰ *Deum pariter*³²³¹ *et hominem. *Ut benedicta dicaris inter omnes mulieres. ||322|| Paries quidem Filium et virginitatis non patieris detrimentum. Efficieris grvida et eris Mater semper intacta. *Ut benedicta. Bethleem.*

IN FESTO SANCTAE LUCIAE

Est statio altaris sancti Andreae. Canitur in statione *Regnum mundi*, folio <146>.³²³² *VI. Specie tua et pulchritudine*, etc.

*Oremus. Exaudi nos, Deus, salutaris noster, ut, sicut de beatae Luciae virginis et martyris tuae*³²³³ *festivitate gaudemus, ita piae devotionis erudiamur affecta. Per Dominum nostrum*, etc.

Et est iuris et moris ut primum decana, deinde aliae vestitae domicellae et tum canonici residentes suum “O” propinant ab hoc die per ordinem secundum senium et praependarum usque ad vigiliam Vigiliae. Cum vero tot domicellae ac canonici, ut dies sanctae Luciae usque ad vigiliam Vigiliae compleantur non fuerint, tunc reddituarius capituli omnia exponet. ||323|| Cum autem aliquis domicellarum aut canonicorum prima vice suum “O” exponit, tunc duplex tenetur dare, scilicet quatuor vini amphoras et semper sub *Magnificat* pulsatur parva nola spatio unius *Miserere* et tunc comparent omnes capellani et mercenarii vocati. Rector scholarum infundit, superpelliceo indutus, et iuvenes quinque in suo latere ministrant. Cum vero ad medium evacuaverint, domicella ad quam “O” spectat, incipiet sequentem hymnum, qui semper ad medium canitur alternatis choris.

♪ *Veni, redemptor gentium, ostende partum Virginis miretur omne saeculum. Talis decet partus Deum.*

*Non ex virili semine
Sed mystico spiramine
Verbum Dei factum est caro*³²³⁴
Fructusque ventris floruit.

³²²⁸ Dit woord is met rode inkt geschreven.

³²²⁹ Boven *prandio* staat doorgehaald: *prandio*.

³²³⁰ *et paries* is met andere pen boven doorgestreept *per aurem* geschreven.

³²³¹ *-ter* is met andere pen geschreven boven doorgestreept *-es*.

³²³² Het folionummer is niet ingevuld. Tekst en muzieknoten van *Regnum mundi* staan op folio 146.

³²³³ *et martyris tuae* is boven de regel met andere inkt toegevoegd en mogelijk door een andere hand.

³²³⁴ Deze regel is geschreven met rode inkt.

*Alvus tumescit Virginis,
Claustra pudoris permanent,
Vexilla virtutum micant
Versatur in templo Deus.*

*Egressus eius a Patre,
Regressus eius ad Patrem,
Excursus usque ad inferes,
Rekursus ad sedem Dei.*

*Æqualis aeterno Patri
Carnis tropheo accingere,
Infirma nostri corporis
Virtute firmans perpetim.*

*Laus, honor, virtus, gloria
Deo Patri et Filio,
Una cum Sancto Spiritu,
In sempiterna saecula. Amen.*

||324||

DOMINICA QUARTA³²³⁵ ADVENTUS

Canitur in processione sequens responsorium.

♪ *Nascetur nobis parvulus et vocabitur Deus fortis. Ipse sedebit super sedem David Patris sui et imperabit. *Cuius potestas super humerum eius. Ecce advenit dominator, Dominus, et regnum in manu eius ||325|| et potestas et imperium. *Cuius. Bethleem.*

IN FESTO SANCTI THOMAE APOSTOLI

Nulla est statio. Caetera omnia fient, ut in festo apostolorum Petri et Pauli dictum est.

IN VIGILIA VIGILIAE NATIVITATIS CHRISTI

Luditur in Vesperis organis sed non servatur chorus. Hoc die propinat post Vesperas abbatissa suum “O”, videlicet octo amphoras vini ex quibus organista cum custode unam amphoram habent, quam in organis bibunt. Praeterea abbatissa dat medium talentum saccari, quod capellanus abbatissae, in manibus in cypho cum cocleari collo mappam gestans, habebit, qui dabit cuilibet domicellarum, canonicorum, presbyterorum in choro praesentium unum coclear saccari. Superfluum projiciet in medium ecclesiae inter iuvenes. Dum vinum et alia ad chorum feruntur, praecedunt virgiferi, deinde duo iuvenes, tedas gestantes, deinde ministri vinum ferentes, deinde capellanus. Postquam autem medium ebiberint, luditur in organis sequens hymnus et chorus respondet usque ad finem.³²³⁶

♪ *Puer nobis nascitur, rector angelorum. In hoc ||326|| mundo pascitur Dominus dominorum. In praesepe poni<tus>.*

³²³⁵ Ms.: *Tertia*.

³²³⁶ Doorgestreept *medium* gaat aan *finem* vooraf.

*In praesepe ponitus
Sub foeno asinorum,
Cognoverunt Dominum
Christum, regem coelorum.*

*Hinc Herodes timuit
Magno cum livore.
Infantes et pueros
Occidit cum dolore.*

*Nuncios pastoribus,
Angelus de coelis
Iesum, quem in Bethlehem
Natum, ostendit eis.*

*Currunt et inveniunt
Pannis involutum.
Adorantes procidunt
Virum fontem virtutum.*

*Qui natus ex Maria
Die hodierna
Perducat nos cum gratia
Ad gaudia superna.*

*Angeli laetati sunt
Etiam ab eo,
Decantantes: Gloria
Sit in excelsis Deo.*

*Nos de tali gaudio
Cantemus in choro,
In chordis et organo:
Benedicamus domino.*

*O et O et I et O
Cantemus in choro,
In chordis et organo:
Benedicamus domino.*

*Laus et jubilatio
Nostro sit in ore.
Semper et angelicas
Deo dicamus gratias.*

Hoc hymno finito, bibitur reliquum vini. Hoc facto, officium etiam absolutum est. Vespere hora quinta vel hora sexta pulsatur parva nola ad completorium, quod domicellae in suo cantant choro.

||327||

IN VIGILIA NATIVITATIS CHRISTI.

Summa finita Missa, statim officians intonat Vesperas. Ante prandium vesperi vero fit duabus campanis pulsus hora sexta ad Completorium. Quo finito, fiet pulsus ter parva nola, scilicet *Ave Maria* more solito. Deinde domicella exponet omnes reliquias in altari Undecim Millium Virginum et rosas, quas Iericho vocant, quae omnia ibi manent in altari donec Matutinae finitae fuerint.

<IN NATIVITATE CHRISTI>

Media nocte fiet ter parva nola pulsus per custodem. Quo facto, statim custos pulsabit duabus campanis magnis ad primam horam usque, qua audita, dimittet pulsum et statim incipiet pulsare ad Matutinas more solito ita ut hora secunda compulset. Sub Matutinis ornabit custos summum altare uti in summis festis et ponet duos cervos, qui in sacristia habentur cum duabus candelis tortis, quas in capite gestant. Accenduntur vero sub ultimo responsorio. Et tunc sacerdos et diaconus, parati, incipiunt Evangelium Matthei, scilicet *Liber generationis* etc. Sacerdos incipiet *Dominus vobiscum*. Respondebunt domicellae: *Et cum spiritu tuo*. Tunc sacerdos solus: *Initiam sancti* etc. Respondent domicellae: *Gloria tibi, domine*. Et tunc sacerdos *Liber generationis Iesu Christi, filii David, filii Abraham*. Diaconus: [*Abraham*,] ||328|| et ita versibus alternatis ad finem usque. Sub Evangelio custos accendit omnes candelas tam inferius quam superius. Evangelio finito, nautae de Poll tenentur cantare *Nu siet willecom heer so korst* etc., ad minimum tres aut quatuor versus ante altare sancti Georgii, quibus abbatissa tenetur dare offam et amphoram vini. Similiter et quilibet canonicorum et domicellarum illis tene<n>tur dare unam amphoram vini. Item et reddituarius capituli ipsis tantum dare debet. In prandio enim de loco ad locum petunt. Nautarum cantelena finita, incipitur in organis *Te Deum laudamus*, sub quo omnibus campanis pulsatur. Post *Te Deum* incipitur prima Missa, qua domicellae in suo cantant choro, in qua luditur organis, non thurificatur sed offertur. Chorus servatur rubris ornamentis. Ducuntur domicellae ad offertorium, duabus taedis praecedentibus, quas ardentes custos ponet ante summum altare. In fine primae Missae dicitur *Benedicamus domino* et deinde datur benedictio patena et non legitur Evangelium Iohannis sed statim post benedictionem, exuta casula, sacerdos induit cappam rubeam et dicit, stans ante altare, versum *Notum fecit Dominus*. Respondent domicellae *Salutare suum* et tunc sacerdos intonat ||329|| Laudes, cantando *Deus in adiuto<rium>* etc. Quibus finitis, thurificatur sub *Benedictus* et postquam sacerdos thurificaverit, manet in choro domicellarum et ibi canit collectam (canit autem Capitulum ante *Benedictus* in choro summo) et loco *Benedicamus* canitur *Puer nobis nascitur*, folio 325. Quo finito, dabit benedictionem et descendet. Domicella custos tunc reliquias in suo loco reponit.

In aurora canitur secunda Missa, quam rector scholae canit, in qua servatur chorus albis ornamentis, non thurificatur, non offertur et pulsatur omnibus campanis. Non organizatur. Loco Offertorii canitur sequens hymnus.

♪ *Dies est laetitiae in ortu regali nam processit hodie de ventre virginali. Puer admirabilis vultu delectabilis, in huminitate. Qui est in effabilis et inestimabilis in divinitate.*

*Mater haec est filia,
Pater hic est natus.
Quis audivit talia.
Deus homo factus,
Servus est et Dominus,
Qui ubique cominus.
||330|| Nescit apprehendi,
Praesens est et minus
Stupor iste geminus
Nequit comprehendere.*

*Ut vitrum non laeditur,
Sole penetrante,
Sic illaesa creditur
Virgo post et ante.
Foelix est puerpera
Cuius clausa viscera
Deum portaverunt
Et beata ubera,
Quae aetate tenera,
Deum lactaverunt.*

*In obscuro nascitur
Illustrator solis,
Stabulo reponitur
Princeps terrae molis.
Fasciatur dextera,
Quae afflixit sidera,
Dum coelos descendit.
Concrepat vagitibus,
Qui tonat in nubibus
Deum coelos ascendit.*

*Orto Dei filio
Virgine de pura
Ut rosa de lilio
Stapescit natura.³²³⁷
Quod parit iuvenula
Natum ante saecula
Creatorem rerum.
Quod uber munditiae*

³²³⁷ Deze tekstregel staat onder een doorgehaalde, onleesbare tekstregel.

*Lac dat pueritiae
Antiquo dierum.*

*Angelus pastoribus,
Iuxta suum gregem
Nocte vigilantibus,
Natum coeli Regem
Nunciat cum gaudio,
Iacentem in praesepio,
Infantem pannosum,
Angelorum dominum
Et plasmatores hominum
Forma speciosum.*

*Orbis dum describitur
Virgo praegnans ibat
Bethleem qua nascitur
Puer qui nos scribat
In eorum curia
Qua canebatur gloria
Novae dignitatis
Deus in sublimibus
Det pacem hominibus
Bonae voluntatis.*

||331|| *Christe, qui nos propriis
Manibus fecisti
Et pro nobis omnibus
Nasci voluisti,
Te devote poscimus
Laxa quod peccavimus
Ne sinas perire
Quos cruore proprio
Redemisti, gaudio
Fac ad te venire. Amen.*

Post *Ite missa est* (quod in hac Missa dicitur) datur benedictio. Qua data, statim sacerdos incipit antiphonam sequentem, facie ad altare versa.

♪ *Ecce completa sunt*

Prosequitur chorus sequentia.³²³⁸

♪ *Omnia, quae dicta sunt per angelum de Virgine Maria.*

Hac antiphona finita, sacerdos, flectens ante altare, canit sequentem versum.

Verbum caro factum est. Respondit chorus: *Et habitavit in nobis.*

Oremus. Deus, qui per beatæ Mariae virginis partum, sine humana concupiscentia procreatum, in filii tui membra venientes paternis fecisti praeiudiciis non teneri,

³²³⁸ Deze rubriek staat met rode inkt in de notenbalk geschreven.

praesta, quaesumus, huius creaturae novitate suscepta, vetustatis antiquae contagiis teneamur. Per eundem Dominum, etc.

Et tum *Benedicamus Domino* parva notula et deinde benedictio et absolutum est officium.

His factis, ornabit custos sedilia in medio templi. ||332|| Illis ornatis, pulsabit ad Primam duabus campanis. Ante Tertiam domicellae descendunt ad medium et cantant ibi Tertiam, quam officians, indutus cappa, intonat. Tertia finita, incipit domicella cantrix Sextam. Qua finita, canitur *Asperges me*. Sacerdos aspergit aquam more solito. Qua aspersa, stans ante altare sancti Georgii, cantat versum et collectam ut in Die Palmarum, folio 2. Deinde fit processio ut in festo Assumptionis et canitur sequens responsorium.

♪ *Verbum caro factum est et habitavit in nobis. *Cuius gloriam vidimus quasi Unigeniti a Patre. Plenum gratia et veritate. In principio erat Verbum et Verbum erat apud Deum et ||333|| Deus erat Verbum. *Cuius gloriam. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto, sicut erat in principio. Plenum gra<tia>.*

Processione facta, sacerdos redit ad altare Georgii. Haec sequens antiphona canitur intrando templum post processionem ab hoc die inclusive usque ad Purificationis festum exclusive cum sequente collecta.³²³⁹

♪ *Nesciens Mater virgo virum, peperit sine dolore salvatorem seculorum, ipsum regem angelorum. Sola virgo lactabat, ubere de coelo pleno.*

Hac antiphona finita, sacerdos cum ministris stans ante altare sancti Georgii canit versum sequentem *Tamquam sponsus. R/. Procedens de thalamo suo*. Deinde collectam *Deus, qui per beatae Mariae* ut supra post Matutinas. ||334|| Collecta finita, incipitur in organis Missa, quam domicellae in medio templi cantant. Servatur chorus, offertur ad calicem, thurificatur, datur praesentia. Caetera omnia ut in festo Assumptionis habetur.

Secundas Vesperas finit sacerdos in choro domicellarum et loco *Benedicamus* dicitur infra octavas et profestis et festis diebus ad Purificationis festum usque *Puer nobis nascitur*, folio 325.

IN FESTO SANCTI STEPHANI

Servatur chorus in Missa sed non in Vesperis, in quibus luditur organis et etiam in Missa. Non est statio, sed si in dominicam inciderit, canetur sequens responsorium.

♪ *Sancte Dei pretiose prothomartyr Stephane, qui virtute charitatis circumfultus undique Dominum pro inimico exorasti populo. *Funde preces pro ||335|| devoto tibi nunc collegio. Ut tuo propitiatus interventu Dominus nos purgatos a peccato iungat coeli civibus. *Fun<de>.*

IN FESTO SANCTI IOANNIS EVANGELISTAE

Est statio altaris sancti Ioannis in quo fiet Missa Capituli, in cuius fine benedicatur vinum, quod datur primo domicellabus, deinde omnibus cupientibus. In statione autem canitur responsorium *Iste est Ioannes*, folio 162 cum versu et collecta ibidem³²⁴⁰ sequenti, scilicet *Deus, qui per os beati*, etc. Reliqua ut in festo Stephani dictum est.

³²³⁹ Deze rubriek is met rode inkt geschreven.

³²⁴⁰ Met verwijsteken achter *Collecta* boven de regel toegevoegd met andere inkt.

IN FESTO INNOCENTII

Non est statio, scilicet si in dominicam inciderit, canetur sequens responsorium in processione. Reliqua sunt ut in festo Stephani.

♪ *Isti sunt sancti qui non inquinave-* ||336|| *runt vestimenta sua. *Ambulabunt mecum in albis quia digni sunt. Isti sunt qui cum mulieribus non sunt coinquinati, virgines enim sunt. *Ambula<bunt>.*

IN FESTO CIRCUNCISIONIS DOMINI

Servantur utraeque Vesperae et ambae finiuntur in choro domicellarum ut in Nativitatis Christi dictum est. Luditur etiam organis. Reliqua omnia ut in triplicibus, sed non cantantur Matutinae neque praesentia datur. Si autem dominica die evenierit, descendunt domicellae post Sextam ad medium templi et cantant *Asperges me* et fit processio per magnam portam cum imagine beatae Mariae cantaturque in processione ut in Nativitatis Christi festo, folio 332.

IN FESTO EPIPHANIAE DOMINI

Fiunt omnia ut in Circumcisionis festo, excepto quod in Epiphaniae est statio altaris Sanctorum Magorum in choro abbatissae, quam sacerdos, qui Vesperas ||337|| intonuit, servabit. Canitur autem in statione sequens responsorium.

♪ *Reges Tharsis et insulae munera offerent. *Reges Arabum et Saba dona Domino Deo adducent. Omnes de Saba venient, aurum et thus deferentes. *Reges Arabum et Saba. Gloria Patri et Filio. *Reges Arabum.*

VI. Reges Tharsis et insulae munera offerent. R/. Reges Arabum et Saba dona adducent.

Oremus. Illumina, quaesumus domine, populum tuum et splendore gratiae tuae cor eius semper accende, ut salvatorem suum incessanter agnoscat et veraciter apprehendat Dominum nostrum Iesum Christum, Filium, etc.

Collecta finita, luditur in organis *Puer nobis nascitur*, folio 325, sub quo³²⁴¹ distribuitur (ut moris est) primo domicellabus, ||338|| deinde canonicis, presbyteris et iuvenibus libum piperatum quod abbatissa procurare debet. Libo distributo, bibitur etiam vinum et ita finiuntur Vesperae in choro abbatissae. Secundae vero Vesperae finiuntur in choro domicellarum. Hoc die omnia reliqua fiunt ut in festo Circumcisionis dictum est. Hoc die capellani habent cantare Missam praesentiae.

<DEDICATIO ALTARIS MAGORUM>

Est vero altaris Magorum dedicatio dominica prima post Trium Regum. In cuius dedicatione Missa finita, comparent omnes canonici, capellani, mercenarii, rector scholarum cum iuvenibus maioribus in aula abbatissae, in qua paratus erit ignis et offa cum carnibus bullitis et assatis cum cerevisia et vino ut moris est, quam offam ibi omnes comedunt ita tum ut processio non impediatur.

IN FESTO SANCTI ANTONII

Est statio altaris Anthonii, cuius dedicatio est dominica prima post Nativitatis Christi. Canitur in statione sequens responsorium.

³²⁴¹ Met verwijsteken achter *Sub* boven de regel toegevoegd met andere inkt.

♪ *Flagellatus a daemonibus atque confossus Antonius Dei praesentiam et misericordiam in-* ||339|| *-tellexit in lumine et sucipiens in coelum clamabat: *Ubi eras, Iesu bone, ubi eras? Quare non affuisti a principio ut sanares vulnera mea? *Ubi eras. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Ubi.*

Vl. Amavit eum Dominus, etc.

Oremus. Intercessio nos, quaesumus, Domine, beati Antonii abbatis tibi commendet, ut quod nostris meritis non valemus, eius patrocinio assequamur. Per Dominum, etc.

IN FESTO SANCTI SEBASTIANI

Est statio altaris apostolorum Petri et Pauli. Canitur in statione sequens responsorium.

♪ ||340|| *Sebastianus, vir christianissimus, quem occultabat militaris habitus. *Et clamidis suae obumbrabat aspectus. Quem perfuderat Deus gratia, ab omnibus amabatur. *Et clamidis. Gloria Patri et. *Et clamidis.*

Vl. Exultent iusti in conspectu dei. Rl. Et delectentur, etc.

Oremus. Infirmi- tatem nostram respice, omnipotens Deus, et quia³²⁴² pondus propriae actionis gravat beati Fabiani martyris tui atque pontificis intercessio gloriosa nos protegat.

Deus, qui beatissimum Sebastianum martyrem tuum virtute constantiae in passione roborasti ex eius nobis imitatione(?) tribue pro amore tuo prospera mundi despicere ||341|| *et nulla eius adversa formidare. Per Dominum nostrum, etc.*

IN FESTO SANCTAE AGNETIS

Est statio altaris sancti Anthonii et canitur in statione sequens responsorium.

♪ *Amo Christum, in cuius thalamum introivi, cuius Mater virgo est, cuius Pater faeminam nescit, cuius mihi organum modulatis vocibus cantat. *Quem cum amavero casta sum, cum tetigero munda sum, cum accepero virgo sum. Mel et lac ex eius ore suscepi et sanguis e-* ||342|| *-ius ornavit genas meas. *Quem cum amave<ro>. Gloria Patri et. *Quem cum a<mavero>.*

Vl. Specie tua et pulchritudine tua. Rl. Intende prospere procede et regna.

Oremus. Omnipotens sempiterne Deus, qui infirma mundi eligis ut fortia quaeque confundas, concede propitius, ut, qui beatae Agnetis martyris tuae solemnia colimus, eius apud te patrocina sentiamus. Per Dominum nostrum, etc.

IN FESTO SANCTI VINCENTII

Non est statio sed si in dominicam inciderit, canetur sequens responsorium in processione.

♪ *Gloriosus Dei amicus Vincentius, Iesu Domini confessione fundatus, inter furentium im-* ||343|| *-petus stetit imperterritus, ac demum triumphali morte triumphat. *Coelos petivit sanguine laureatus. Ipse nostris solamen, quaesumus, ferat miseriis, qui multiplicibus hodie foelix triumphis. *Coe<los>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. *Coe<los>.*

||344||

³²⁴² Ms.: *ques(?)* gecorrigeerd conform de tekst in COR, nr. 3135.

IN CONVERSIONE SANCTI PAULI

Est statio altaris apostolorum Petri et Pauli, cuius dedicatio est dominica prima post Conversionis Pauli. Caetera omnia ut³²⁴³ in aliis apostolorum festis. Canitur vero in statione responsorium *Magnus sanctus Paulus*, folio ...³²⁴⁴

Vl. In omnem terram, etc.

Oremus. Deus, qui multitudinem gentium beati Pauli apostoli tui praedicatione docuisti, da nobis, quaesumus, ut cuius conversionem colimus eius apud te patrocina sentiamus. Per Dominum nostrum, etc.

IN FESTO PURIFICATIONIS B. M. V

Servantur utraeque Vesperae et finiuntur in choro domicellarum. Cetera omnia ut in triplicibus festis. Sub Missa Capituli ponentur omnes tam parvae quam magnae candelae in summo altari et aqua benedicta cum aspersorio iuxta altare. Tertiam sacerdos non intonat sed post Sextam domicellae ad medium templi descendunt. Et sacerdos, Summam Missam celebraturus, cappa indutus, incipiet ante summum altare benedicere candelas cantando: *Adiutorium nostrum in nomine Domini*. Respondent domicellae: *Qui fecit coelum et terram*. Sacerdos: *Sit nomen Domini benedictum*. *Rl. Ex hoc nunc et usque in saeculum*. Deinde cantabit³²⁴⁵ orationes in modum collectarum et in fine canet *Benedicamus Domino* parva notula et tunc capiet thuribulum et thurificat omnes candelas ||345|| in altari iacentes circumeundo tumbam Herswindis et similiter aspersorio. Quo facto, domicella cantrix incipiet *Asperges*. Sacerdos, finita antiphona, cantabit versum et collectam in summo altari. Finita collecta, domicella cantrix incipiet sequentem antiphonam, quae ter repetitur.

♪ *Lumen ad revelationem gentium, et gloriam plebis tuae Israel*.

Dum hoc antiphona canitur, diaconus abbatissae et domicellabus,³²⁴⁶ subdiaconus³²⁴⁷ canonicis candelas porrigent. Quilibet presbyterorum accipiet etiam candellam unam. Custos dabit istas maiores candelas quatuor talentum viris imaginem beatae Mariae portantibus, deinde candelas feudivirorum, deinde pedisequae³²⁴⁸ etiam circumferunt, quae non servant candelas. Deinde fiet processio per magnam ianuam et canentur in processione sequentia.

♪ <A/> *Ave, gratia plena, Dei Genitrix virgo, ex te enim ortus est sol iustitiae ||346|| illuminans quae in tenebris sunt. Laetare et tu, senior iuste, suscipiens in ulnas liberatorem animarum nostrarum, donantem nobis vitam et resurrectionem*.

♪ <A/> *Adorna thalamum tuum, Syon, et suscipe Regem Christum, amplectere Mariam, quae est coelestis porta. Ipsa enim portat Regem gloriae novi luminis. Subsistit Virgo adducens in ||347|| manibus Filium ante luciferum, quem, accipiens Symeon in ulnas suas, praedicavit populis Dominum Deum esse vitae et mortis et salvatorem mundi*.

³²⁴³ Boven de regel geschreven.

³²⁴⁴ Er is geen folionummer vermeld. Het responsorium *Magnus sanctus Paulus* komt in het handschrift niet voor. Het zal ook niet op een van de ontbrekende folio's gestaan hebben want in de ontbrekende periodes uit het Sanctorale komen geen Paulusfeesten voor.

³²⁴⁵ Hierna volgt een doorgehaald, onleesbaar woord.

³²⁴⁶ *et domicellabus* is boven de regel bijgeschreven.

³²⁴⁷ Hierachter doorgestreept: *aliis domicellabus Da-*

³²⁴⁸ Ms: *pedissequae*.

Intrando templum canitur hoc die tantum sequens antiphona et reditur cantando iterum ad medium templi.³²⁴⁹

♪ *Cum inducerent puerum Iesum parentes eius in templum, accepit eum Symeon in ulnas suas et benedixit Deum dicens: Nunc dimittis, Domine, servum tuum in pace.*

♪ <A/.> ||348|| *Responsum accepit Symeon a Spiritu Sancto non visurum se mortem, nisi videret Christum Domini et, cum inducerent puerum in templum, accepit eum in ulnas suas et benedixit Deum et dixit: *Nunc dimittis, Domine, servum tuum in pace.*

Duo iuvenes stantes in medio cantant.³²⁵⁰

♪ <A/.> *Hodie beata virgo Maria puerum Iesum praesentavit in templum,*³²⁵¹ [et Symeon, repletus spiritu sancto, accepit eum in ulnas suas et benedixit Deum in aeternum.]³²⁵²

<FERIA QUARTA CINERUM>

♪ <R/.> ||357|| *one in ieiuniis et in vigiliis multis fundite preces vestras cum lachrimis ut deleatis chirographum peccatorum vestrorum priusquam vos profundum maris absorbe at antequam vos repentinus superveniat interitus, ut, cum creator noster advenerit, paratos nos inveniat* ||358|| *scindite corda vestra et non vestimenta vestra. Poenitemini igitur et convertimi, ut deleantur vestra peccata, ait Dominus Deus.*³²⁵³

Dum iterum intratur, cantant domicellae Litanias, folio 65 et cantando adscendunt suum chorum in quo eas perficiunt ad finem usque. Sacerdos vero, cum intratur, stat ad primam columnam et dat uni domicellarum librum Evangeliorum ad chorum adferendum(?) locandumque in altari XI Millium Virginum. Sacerdos vero manet ante columnam et ministrat subditis capituli secularibus cineres. Cum vero sacerdos in administrando cineres ante columnam absolverit, ascendit chorum abbatissae et ministrat ibi cineres. Deinde descendit ad summum chorum et, stans ad cornu Epistolae altaris venientibus canonicis, presbyteris et scholaribus cineres ministrat. Quibus(?) factis(?) et Litanii finitis, incipitur Summa Missa.

||359||³²⁵⁴

DOMINICA PRIMA QUADRAGESI[MAE]

Canitur in processione sequens [responsorium].

♪ *Paradisi [portas aperuit nobis] jeju[ni] [tempus. Suscipiamus illud, orantes et deprecantes, ut in die resurrectionis cum Domino gloriemur.]*³²⁵⁵

♪ <?> ||360|| [...] *hoc templum tuo nomini de-* [...] *-ntibus introire* [...] *-rce-* [...] ||361|| poenitentiales. Domicellae respondent quibus [...] Sacerdos legit antiphonam *Ne reminisca[ris]* [...] et collectis quae in Missali habentur [...] exigit se et legit

³²⁴⁹ Deze rubriek is met rode inkt achter de voorgaande notenbalk geschreven.

³²⁵⁰ Deze rubriek is met rode inkt in de notenbalk geschreven.

³²⁵¹ Hier eindigt folio 348. De folio's 349 tot en met 356 ontbreken.

³²⁵² De tekst is aangevuld vanuit CAO 3089.

³²⁵³ De tekst komt gedeeltelijk overeen met die van het responsorium *Convertimi omnes* met het vers *Scindite cor vestra* (CAO 6336 en 6336a) maar er zijn teveel verschillen om het ontbrekende begin te kunnen reconstrueren.

³²⁵⁴ Van de folio's 359 tot en met 362 zijn slechts fragmenten bewaard.

³²⁵⁵ De tekst is zonder vers aangevuld met CAO 7348. Bij dit responsorium zijn meerdere verzen bekend. Welk daarvan in Thorn is gezongen, is niet meer te achterhalen.

Confiteor [...] alii omnes respondent *Misere*[...] postea sacerdos *Miser*[...] lectis, surgunt omnes [...] et presbyteris [...] ecclesiam [...] *do vo[bis]* [...] D[...] [...]

||362|| [dom]icella sequitur, habens mappam in manibus [...]erum manus tergit. Et tunc, eundo, legit [...] finito, legitur *Pater noster*, exeundo. Deinde [...]m *Et ne nos inducas*, etc. *Dispersit* [...] *eius manet in seculum* [...]la iterum *Honora* [...] *primitiis frugum* [...] *domine, nos famulas* [...] *explevimus* [...]e *offen-* [...]ere [...]

||363|| diebus exceptis. Deinde fiet Summa Missa, quam rector scholarum cantat, in qua custos sub Evangelio primo pulsabit ad Vesperas, sub elevatione secundo, sub *Agnus Dei* compulsatur. Et ita fiet in dies ad feriam Quartam Maioris Hebdomadae usque, (exceptis diebus dominicis) Sabbatis, vero³²⁵⁶ profestis et festis et duplicibus. Tunc enim pulsat custos hora quarta ad Completorium, in quo erit lumen. Diebus feriatibus pulsat ad Completorium hora tertia.

DOMINICA SECUNDA QUADRAGESIMAE

Habent hic stationem Minores Ruremundenses. Canitur in processione sequens responsorium.

♪ *Ecce odor filii mei sicut odor agri pleni, quem benedixit Dominus. Crescere te faciat Deus meus sicut arenam maris, *Et*³²⁵⁷ *donet tibi de rore coeli* ||364|| *benedictionem. Qui maledixerit tibi sit ille maledictus et qui benedixerit tibi benedictionibus repleatur. *Et*³²⁵⁸ *donet. Iniqui*<tates>.³²⁵⁹

DOMINICA TERTIA QUADRAGESIMAE

Habent Augustiniani Traiectenses stationem. Canitur in processione sequens responsorium.

♪ *Dixit Iudas fratribus suis: Ecce Ismaelite transeunt. Venite, venundetur,*³²⁶⁰ *et manus nostrae ne polluantur. *Caro* ||365|| *enim et frater noster est. Cumque abysset Ruben ad puteum et non invenisset Ioseph scissisque vestibibus, pergens ad fratres ait: Puer non comparet et ego quo ibo? *Caro enim. Iniquitates.*

DOMINICA QUARTA QUADRAGESIMAE

Habent stationem Predicatores Traiectenses et canitur in processione sequens responsorium.

♪ *Audi Israel praecepta Domini, et ea in corde tuo quasi in libro scribe. ||366|| *Et dabo tibi terram fluentem lac et mel. Observa igitur et audi vocem meam, et inimicus ero inimicis tuis. *Et dabo. Iniquitates.*

DOMINICA IN PASSIONE

Canitur in processione sequens responsorium.

³²⁵⁶ Boven de regel geschreven.

³²⁵⁷ Ms.: *Ut* met daaroverheen een *E*.

³²⁵⁸ Ms.: *Ut*. Cf. noot 3257.

³²⁵⁹ *Iniqui* is vervolledigd conform het laatste woord in het volgende responsorium.

³²⁶⁰ Ms: *venudetur* is gecorrigeerd conform CAO 6477.

♪ *Multiplicati sunt qui tribulant me et dicunt: Non est salus illi in Deo eius. *Exsurge,*³²⁶¹ *Domine, salvum me fac, Deus* ||367|| *meus. Qui tribulant me exultabunt si motus fuero, ego autem in misericordia tua speravi. *Exsurge.*³²⁶² *Iniquitates.*

IN VIGILIA PERPETUAE ET FELICITATIS

Leguntur Vigiliae in choro domicellarum hora et more solito neque sequenti die in Missa Capitulari servatur chorus.³²⁶³ In festo vero Perpetuae et Felicitatis est anniversarium dominorum de Kempelant. Pulsatur vero hora prima ad Vigiliis, quas in choro domicellarum ipsae domicellae cantant. Pulsatrices post tres ictus pulsant omnibus campanis usque ad primam lectionem, scilicet *Parce mihi, Domine*. Custos ante Vigiliis ponet feretrum in medio templi et teget aurea tapita, quae in camera reliquiarum habetur, cum quatuor candelis in quatuor angulis feretri, quas sub Vigiliis et Missa Capituli accendit.

<IN FESTO PERPETUAE ET FELICITATIS>

Altera die post Primam pulsat una domicellarum campanam magnam et tunc statim pulsatrices paratae compulsent usque ad Epistolam Missae ||368|| Capituli, quam domicellae (Sexta finita) cantant in medio templi in qua servatur chorus nigris ornamentis. Offertur ad calicem.

IN FESTO SANCTI GREGORII

Est statio altaris Clavorum et Lanceae. Canitur in statione responsorium *Sancte Gregori*, folio 297.³²⁶⁴

Vl. Amavit eum Dominus, etc.

Oremus. Deus, qui animae famuli tui Gregorii aeternae beatitudinis praemia contulisti, concede propicius, ut, qui peccatorum nostrorum pondere premimur, eius apud te precibus sublevemur. Per Dominum nostrum Iesum, etc.

IN FESTO SANCTAE GERTRUDIS

Est statio altaris sancti Antonii. Canitur in statione responsorium *Regnum mundi*, folio 146.

Vl. Specie tua et pulchritudine, etc.

*Oremus. Indulgentiam nobis, quaesumus, Domine, beata virgo Gertrudis imploret, que tibi grata semper exstitit*³²⁶⁵ *et merito castitatis et tuae professione virtutis. Per Dominum nostrum*, etc.

IN FESTO SANCTI BENEDICTI.

Est statio in summo altari. Canitur autem in statione responsorium, versus, collecta ut in eius Translatione, folio 246. In die domicellae cantant Missam, in qua servatur chorus nigris ornamentis, offertur, praesentia datur et exponitur brachium sancti

³²⁶¹ Ms.: *Exurge*(?).

³²⁶² Ms.: *Exurge*.

³²⁶³ *hora et more ... chorus* is toegevoegd met andere pen en gedeeltelijk in de rechtermarge en tussen de eerste en de tweede tekstregel geschreven.

³²⁶⁴ Op folio 297 wordt Gregorius niet genoemd.

³²⁶⁵ Ms.: *exstitit*.

Benedicti in summo altari, quo datur in fine Missae benedictio et deinde portatur, custode candelam ardentem praeferente, ad abbatissam et ad domicellas ut dictum est in festo Spineae Coronae. Est autem dedicatio altaris Benedicti in³²⁶⁶

<DOMINICA DE IOB>

♪ <R/> [Antequam comedam suspiro et tamquam inun-] ||379|| -dantes³²⁶⁷ aquae sic rugitus meus, quia timore timebam evenit mihi et quod verebar accidit nonne dissimulavi. *Nonne silui, nonne quievi et venit super me indignatio tua, Domine. Nolo multa fortitudine contendat mecum, ne magnitudinis suae mole me premat aequitatem proponas contra me. *Nonne.³²⁶⁸
||380||

DOMINICA DE TOBIA

Canitur sequens responsorium.³²⁶⁹

♪ Omni tempore benedic Deum et pete ab eo ut vias tuas dirigat. *Et omni tempore consilia tua cum ipso permaneant. Memor esto, fili, quoniam pauperem vitam gerimus. Habebis multa bona, si timueris Deum. *Et omni. Gloria. *Et. O Ma<ria>.³²⁷⁰
||381||

DOMINICA DE MACHABEIS

♪ <R/> Exaudiat Dominus orationes vestras et reconcilietur vobis nec vos deserat in tempore malo. *Dominus Deus noster. Adaperiat Dominus³²⁷¹ cor vestrum in lege sua et in praeceptis suis et faciat³²⁷² pacem. *Dominus. Gloria. O Mari<a>. Aliud de Machabeis:³²⁷³
♪ <R/> ||382|| Dixit Iudas Simoni fratri suo: Elige tibi viros et vade. Libera fratres tuos in Galileam. Ego autem et Ionatas, frater meus, ibimus in Galaditym. *Sicut fuerit voluntas in coelo, sic fiat. Et nunc clamemus in coelum et miserebitur nostri Deus noster. *Sicut fue<rit>. Gloria. O Mari<a>.
||383||

DOMINICA DE PROPHETIS

Ad processionem:³²⁷⁴

♪ <R/> Aspice, Domine, de sede sancta tua et cogita de nobis. Inclina, Deus meus, aurem tuam, et audi. *Aperi oculos tuos et vide tribulationem nostram. Qui regis Israel intende, qui deducis velut ovem Ioseph. *Aperi. Gloria. *Aperi oculos. O Mari<a>.

³²⁶⁶ Hier eindigt folio 368. De folio's 369 tot en met 378 ontbreken.

³²⁶⁷ Ms.: dantis. De tekst is vervolledigd en gecorrigeerd conform CAO 6106.

³²⁶⁸ Nonne is met muzieknotatie geschreven in de rechtermarge.

³²⁶⁹ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

³²⁷⁰ Het woord is hier en in de drie volgende responsoria vervolledigd conform het laatste woord in het responsorium *Angustiae mihi* (fol. 384).

³²⁷¹ Onder *Adaperiat Dominus* is met een andere pen geschreven: *Det vobis cor omnibus*.

³²⁷² Boven *in praeceptis suis et faciat* is met een andere pen geschreven: *ut collatis eum et faciatis eius volunta[tem]*.

³²⁷³ Deze rubriek staat met rode inkt achter de voorafgaande notenbalk.

³²⁷⁴ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

Aliud de prophetis:³²⁷⁵

♪ <R/.> ||**384**|| *Angustiae mihi sunt undique et quid eligam ignoro. *Melius est mihi incidere in manus hominum, quam derelinquere legem Dei mei. Si enim hoc egero mors mihi est, si autem non egero, non effugiam manus vestras. *Melius. Gloria. O Maria.*

Antiphona de Diva Virgine:³²⁷⁶

♪ ||**385**|| *Haec est praeclarum vas Paracleti Spiritus Sancti. Haec est gloriosa civitas Dei. Haec est mulier virtutis, quae contrivit caput serpentis. Haec est sole splendorior, luna pulchrior, aurora rutilantior, stellis praeclarior. Hanc peccatores devote adeamus, rea pectora tundamus, dicentes: Sancta, sancta, sancta Maria virgo, clemens et pia* ||**386**|| *Domina nostra, nos, a peste et subitanea morte et ab omni tribulatione sanctis tuis precibus liberatos, fac consortes coelestis gloriae.*

Vl. In omni tribulatione et angustia nostra. R/. Succurre nobis, piissima virgo Maria. Oremus. Concede, quaesumus, omnipotens Deus, ut qui, protectionis tuae gratiam quaerimus intercedente glo[riosa] beata Maria semper virgine, a peste inquinaria et epidemia, a subitanea et improvisa morte liberati, tibi segura mente serveamus. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Sequitur Evangelium Matthaei quod sacerdos cum diacono in nocte Nativitatis Christi alternis cantant.³²⁷⁷

³²⁷⁵ Deze rubriek staat met rode inkt achter de voorafgaande notenbalk.

³²⁷⁶ Deze rubriek is geschreven met rode inkt.

³²⁷⁷ Deze rubriek is geschreven met rode inkt. De tweede *n* van *cantant* is met zwarte inkt doorgehaald.

INHOUDSOPGAVE VAN MAASTRICHT, RHCL, TOEGANGSNR. 18A, NR. 523

De cijfers verwijzen naar de nummering van het manuscript die in de tekst van de transcriptie is gemarkeerd met dubbele staande strepen aan weerszijden van elk nummer.

<Dominica in Palmis>	1
<Feria secunda, tertia et quarta>	19
<In Coena Domini>	20
In die Parasceves	45
In vigilia Paschae	61
In Nocte Paschae	84
<Dominica Resurrectionis>	108
Feria secunda post Pascha	125
Feria tertia	127
Feria quarta	129
Georgii	131
In octavis Paschae	131
Marci	133
Translationis Lamberti	158
Philippi en Jacobi	159
<Anniversarium Anfridi et Herswindis>	
Inventionis sanctae Crucis	161
Ioannis ante Portam Latinam	161
Gengulphi	164
Servatii	164
In diebus Rogationum	165
<Feria VI post <i>Cantate</i> >	192
In die Assensionis Domini	192
Dominica post Assensionem	203
<Dedicatio altaris sancti Iohannis>	
In vigilia Pentecostes	204
In festo Pentecostes	209
Feria secunda, tertia et quarta	212
Dominica Trinitatis	213
In profesto venerabilis Sacramenti	214
<In festo venerabilis Sacramenti>	220

Dominica post festum venerabilis Sacramenti	223
<Festum Theopheriae>	
Nativitas sancti Ioannis Baptistae	227
Petri et Pauli	233
In commemoratione sancti Pauli	235
In Visitatione B.M.V.	235
Translationis sancti Martini	244
Translationis sancti Benedicti	245
Margarethae	247
Mariae Magdalenae	247
Jacobi	248
Annae	251
Petri ad vincula	252
Cyriaci	253
Inventionis sancti Stephani	253
Transfigurationis Domini	254
Sixti	256
Laurentii	256
Spineae Coronae	257
Assumptionis B.M.V.	258
Bartholomei	264
Decollationis Ioannis Baptistae	266
Aegidii	267
Mansueti	267
Salvii	267
Nativitatis B.M.V.	268
Exaltationis sanctae Crucis	269
Lamberti	269
Matthaei	270
Michaelis	270
Hieronimi	273

Remigii	274
Francisci	275
Dionisii	275
Dominica prima post Dionisii <Dedicatio monasterii>	276
Triumphus sancti Lamberti	286
Marthae	286
Undecim millium Virginum	286
Simonis en Iudae	287
Omnium Sanctorum	288
In die Animarum	291
Huberti	295
Dominica prima post Omnium Sanctorum <Dedicatio ecclesiae parochialis>	296
Leonardi	297
Martini	298
Briccii	299
Elysabethae	300
Presentationis Mariae	300
Catharinae	301
Dominica prima Adventus	309
Andreae	312
Barbarae	314
Nicolai	315
Dominica secunda Adventus	318
Conceptionis B.M.V.	319
Dominica tertia Adventus	321
Luciae	322
Dominica quarta Adventus	324
Thomae apostoli	325
In vigilia vigiliae Nativitatis Christi	325
In vigilia Nativitatis Christi	327

<In Nativitate Christi>	327
Stephani	334
Ioannis evangelistae	335
Innocentium	335
Circumcisionis Domini	336
Epiphaniae Domini	336
Antonii	338
Sebastiani	339
Agnetis	341
Vincentii	342
In Conversione sancti Pauli	344
Purificationis B.M.V.	344
<Feria quarta Cinerum>	357
Dominica prima Quadragesimae	359
Dominica secunda Quadragesimae	363
Dominica tertia Quadragesimae	364
Dominica quarta Quadragesimae	365
Dominica in Passione	366
In Vigilia Perpetuae et Felicitatis	367
< Perpetuae et Felicitatis>	367
<Anniversarium dominorum de Kempelant>	
Gregorii	368
Gertrudis	368
Benedicti	368
<Dominica de Job>	378
Dominica de Tobia	380
Dominica de Machabeis	381
Dominica de Prophetis	383

SAMENVATTING

De hoofdbron van deze studie is Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), toegangsnr. 18.A, nr. 523, circa 1550 (*Officia Propria*). Dit manuscript is codicologisch beschreven en tekstkritisch geëditeerd in hoofdstuk 6. Het is een laat-middeleeuws processionale dat gedurende tientallen jaren is gebruikt tijdens de eredienst in de abdij van Thorn (Nederland). Dat was een abdij van een damessticht. Een damessticht is een convent van vrouwen die niet leven volgens een regel van een kloosterorde (zoals kloosterzusters) maar volgens een eigen reglement en die geen geloften afleggen.

Deze studie is verricht in het kader van het onderzoeksprogramma van het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies (IRiLiS; voorheen ILRS), onderzoeksgroep *Liber ordinarius* van de Universiteit van Tilburg.³²⁷⁸ Uit eerder onderzoek van libri ordinarii en daarmee overeenkomende bronnen, zoals *Officia Propria*, is bekend dat de liturgische praktijk in de hoge en late middeleeuwen per lokale kerk anders is en de in hoofdstuk 1 geschetste stand van zaken van het onderzoek laat twee hoofdlijnen zien: studies die zich richten op een corpus van lokale versies van één specifiek ritueel of gebruik en studies die uitgaan van één ordinarius als primaire bron. In deze dissertatie is *Officia Propria* de hoofdbron en de liturgische rituelen en gebruiken die daarin vermeld worden, zijn vergeleken met die in een veertigtal ordinarii van andere lokale kerken met als doel te komen tot een profiel dat kenmerkend is voor de liturgische praktijk rond het jaar 1600 in de abdij van adellijke dames te Thorn.

In de Nederlanden hebben elf damesstichten bestaan maar in de kerkgeschiedenis van de Nederlanden zijn ze onderbelicht en er blijkt een gebrek aan kennis over hun geschiedenis en hun specifieke karakter. Daarom is in hoofdstuk 2 een beknopt overzicht gegeven van de geschiedenis zoals die zich heeft ontwikkeld nadat de synode van Aken in het jaar 816 in de *Institutio Sanctimonialium* regels had geformuleerd voor niet-monastieke gemeenschappen van religieuze vrouwen.

Door een complex van factoren is er geen duidelijk beeld over de ontwikkeling van dergelijke conventen in de eerste drie eeuwen na de synode van Aken maar vanaf de twaalfde eeuw heeft een damessticht de volgende karakteristieken. Alleen dames van adellijke afkomst worden toegelaten, ze leggen bij hun intrede geen geloften af maar ze zijn verplicht deel te nemen aan de getijden en de misvieringen. Ze zijn vrij om de gemeenschap te verlaten, om te huwen of om in te treden bij een kloosterorde. Ze hebben en beheren privébezit en ze beschikken over een eigen woning en eigen bedienden. Bovendien ontvangen ze een persoonlijk inkomen (prebende). Het kapittel wordt daarmee een orgaan met eigen middelen en dus met eigen macht naast die van de abdis en dat leidt ertoe dat het kapittel en de abdis uiteengroeien tot twee aparte grootheden. In de veertiende eeuw worden de rechten en plichten van die twee groot-

³²⁷⁸ *Liturgical and Ritual Movements IV: Reframing Liturgical and Ritual Identities*. Research Programme Institute for Liturgical and Ritual Studies 2009-2012. Coordinator: prof. dr. P. Post, Tilburg, September 2009, 12-15; P. Post, M. Barnard, J. Kroesen, G. Rouwhorst, L. van Tongeren & Th. Quartier, 'Reframing liturgical and ritual identities. The new national liturgical and ritual studies research programme, 2009-2012', in: *Jaarboek voor liturgieonderzoek/ Yearbook for liturgical and ritual studies* 25 (2009), 7-17.

heden vastgelegd in een eigen reglement, een karakteristiek kenmerk van een laat-middeleeuws damessticht. Over de vroegste geschiedenis van het convent van de abdij van Thorn is er eveneens onduidelijkheid en er is discussie over de aanvankelijke religieuze samenlevingsvorm ervan. Als bijdrage aan die discussie is in hoofdstuk 2 betoogd dat er aanwijzingen zijn dat het convent van Thorn vanaf de stichting een niet-monastieke gemeenschap is geweest.

*

In hoofdstuk 3 zijn de algemene kenmerken van de eredienst in de abdij van Thorn behandeld. Daarbij deed zich het probleem voor dat ordinarii niet vermelden wat over de viering van de eredienst als bekend wordt verondersteld. Dat geldt ook voor *Officia Propria*. Dat betekent in concreto dat voor een aantal feestdagen bijzonderheden worden vermeld die afwijken van het patroon van alledag maar dat de dagelijkse gang van zaken als zodanig niet wordt beschreven. Daardoor was het wel mogelijk om de taken te specificeren die de dames en de clerici hebben in de eredienst van de grotere feesten maar de eredienst op de *feriae minores* moest worden gereconstrueerd. Op reconstructieniveau kon worden vastgesteld dat er op een gewone doordeweekse dag in de abdij van Thorn over het algemeen slechts drie vieringen zijn. De metten en lauden beginnen om vier uur 's nachts. De kleine getijden, de kapittelmis en de hoogmis zijn geclusterd in één viering die om acht uur in de morgen begint. De cluster van de vespers en de completen wordt gevierd om twee of drie uur 's middags. De getijden op de *feriae minores* worden alleen door de dames gevierd. De kanunniken en de overige clerici nemen er niet aan deel.

Het interieur van de abdijkerk was de rituele ruimte waarin die eredienst plaatsvond. Momenteel doet de voormalige abdijkerk dienst als parochiekerk. Het grondplan van de abdij is daarin op details na overgeleverd en veel elementen van het interieur zijn behouden. Daardoor zijn de maatvoering en allerlei andere gegevens bewaard gebleven. Door deze gegevens te combineren met gegevens uit *Officia Propria*, uit de beschikbare bouwhistorische gegevens van de abdijkerk en uit overgeleverde akten over stichtingen van altaren kon de rituele ruimte gedetailleerd worden beschreven. In de abdijkerk staan zeventien altaren die vrijwel allemaal aan meer dan één heilige zijn toegewijd, de dames hebben een eigen koor op de verdieping van het westwerk en de abdis heeft een eigen koor op de verdieping van de zuidelijke zijbeuk.

Officia Propria bevat geen kalender. Daarom is een kalender gereconstrueerd met behulp van gegevens uit een obituarium van het einde van de vijftiende eeuw, een necrologium van het begin van de zestiende eeuw en een overzicht van de heiligenfeesten die gevierd werden in de Nederlanden van de dertiende tot de zestiende eeuw.

In hoofdstuk 4 is voor elk feest bepaald met welke liturgische rituelen en gebruiken de viering van dat feest in de abdij van Thorn zich profileert ten opzichte van de viering in een groot aantal andere lokale kerken. Factoren die daarbij in belangrijke mate van invloed zijn geweest, zijn lokale gegevenheden en de algemene religieuze cultuur in de hoge en late middeleeuwen. Vanuit het perspectief van deze invloeden is in hoofdstuk 5 nagegaan in hoeverre ze kunnen dienen ter verduidelijking of verklaring van de in hoofdstuk 4 gespecificeerde eigen liturgische rituelen en gebruiken om ze langs die weg nader te profileren.

*

Hoofdstuk 5 begint met een nadere profilering van *Officia Propria*. Het manuscript laat zien dat het niet, zoals de meeste ordinarii, een boek is geweest dat vóór de aanvang van een viering werd geraadpleegd maar een handboek dat tijdens de vieringen werd gebruikt door iemand met een dubbelfunctie: ceremoniarius en koorleider. Ook is *Officia Propria* van belang voor andere wetenschappelijke disciplines dan de liturgiegeschiedenis, in het bijzonder voor de vroegste geschiedenis van de abdij en voor de geschiedenis van de kerkmuziek in de Nederlanden. Verder is het manuscript van belang voor de literaire receptie. Literaire procedés als interpolatie, tropering, prosulering en contrafact worden gebruikt om liturgische teksten uit te breiden of om er een nieuwe tekst aan toe te voegen. Zeer bijzonder is in dit verband het Nederlands-talige lied *Christus is opgestanden* dat in de paasnacht wordt gezongen in afwisseling met het *Victimae paschali laudes*.

*

De concrete vormgeving van een aantal liturgische rituelen en gebruiken is in sterke mate bepaald door drie lokale gegevenheden: het aandeel van de dames in de eredienst, de wijze waarop de rituele ruimte wordt gebruikt en de bijzondere relatie tussen de abdij en de parochiekerk.

In de regel zijn de getijden een aangelegenheid van de dames, ook op de grotere feestdagen. Verder is op die dagen hun aandeel in de viering onmisbaar omdat zij de meeste gezangen uitvoeren. Hun bijzonder groot en onmisbaar aandeel in de eredienst is dan ook een van de hoofdkenmerken van de eredienst in de abdij van Thorn. Deze centrale positie van de dames is de resultante van een eeuwenlange ontwikkeling die heeft geleid tot een zeer beperkte actieve deelname van de clerici aan de eredienst. Op verreweg de meeste feesten en op alle *feriae minores* is er slechts één clericus actief bij de eredienst betrokken; op een aantal grotere feesten heeft de officiant assistentie van een diaken en een subdiaken en alleen op de hoogste feesten is het aantal clerici dat actief deelneemt beduidend hoger. Als inherent gevolg van de beperkte deelname van de clerici aan de eredienst is de viering van de liturgie in de abdij van Thorn over het algemeen relatief sober in vergelijking met wat er in andere plaatsen gebeurt. Deze soberheid is een tweede kenmerk van de eredienst in de abdij van Thorn.

In hoofdstuk 3 is geconstateerd dat het statisch karakter van de *feriae minores* op de grotere feesten wordt doorbroken vooral doordat er tijdens één viering gebruik wordt gemaakt van meerdere plaatsen in de rituele ruimte. Het is kenmerkend voor de eredienst van de grotere feesten in de abdij van Thorn dat die vieringen als gevolg van deze verplaatsingen een gevarieerd, beweeglijk en dynamisch karakter hebben. Een belangrijke plaats is daarbij het Georgiusaltaar vooraan in het schip omdat bij een aantal rituelen dat altaar en niet het hoogaltaar het liturgische centrum is. Verder is ook het midden van het schip van bijzonder belang omdat veel rituelen daar plaatsvinden en niet op het hoogkoor. Tijdens de terts, de sext en de hoogmis op hoogtijdagen en tijdens het openings- en slotritueel van de processies zijn de dames niet op

hun eigen koor maar in het midden van de kerk. Het midden van het schip is ook de plaats van het Hemelvaartritueel en het neerlaten van de duif op Pinksteren. En omdat de abdij van Thorn geen eetzaal heeft, wordt daar op enkele feestdagen een maaltijd of een wijndronk gehouden. Dat impliceert dat dergelijke niet-liturgische feestelijkheden plaatsvinden in de rituele ruimte. Blijkbaar is dat voor de dames en de clerici geen probleem maar het heeft tot consequentie dat de liturgische vieringen en de feestelijkheden zich met elkaar vermengen. Dat is onder andere het geval op de dagen dat de O-antifonen worden gezongen.

De plaatselijke parochiekerk wordt op een bijzondere wijze betrokken bij een aantal vieringen van de abdij. Aswoensdag en Palmzondag worden deels gevierd in de abdijkerk en deels in de parochiekerk maar de vieringen worden verzorgd door de dames en de clerici van de abdij. De rituelen op paaszaterdag en op de vigilie van Pinksteren rond de doopvont van de parochiekerk vinden plaats in de abdijkerk maar ze worden daar niet voltooid omdat het water niet wordt gezegend met chrisma. Dat gebeurt pas op pinksterdag in de parochiekerk door de pastoor. Voor de altaarwassing op Witte Donderdag bezoekt de officiant niet alleen de altaren in de abdijkerk maar ook die in de parochiekerk. Blijkbaar verzorgt de pastoor de wassing van de altaren in de parochiekerk niet zelf en dat roept vragen op over de viering van Witte Donderdag in de parochiekerk. Op paaszaterdag worden de hosties voor de paascommunie van de parochianen geconsacreerd in de abdijkerk en daarna door de pastoor naar zijn kerk gebracht. Dat impliceert dat de paasvigilie in de parochiekerk niet wordt gevierd en dat de parochianen alleen naar hun kerk komen voor de communie.

*

Tot de religieuze cultuur van de hoge en late middeleeuwen horen onder meer het verlaten van de *veritas horarum*, het geloof in apotropeïsche en profylactische krachten, de verering van relieken, het tijdens de liturgische vieringen scenisch representeren van gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis, een bijzondere verering van Maria en de cultus voor het zielenheil. Vooral die laatste twee profileren zich in de abdij van Thorn op een bijzondere wijze ten opzichte van wat in andere plaatsen gebruikelijk is, namelijk door wijzigingen van of toevoegingen aan het ten tijde van *Officia Propria* gebruikelijke patroon van de traditionele liturgie.

Voor de Mariaverering is het tijdeigen misformulier van de derde Kruisdag vervangen door de Mariamis *Salve sancte parens* met daarin tekstinterpolaties ter ere van Maria en het contrafact *Virginis Mariae laudes*. Verder is er ter ere van Maria een eigen feest toegevoegd aan de liturgische kalender op de zondag in het octaaf van Sacramentsdag met de naam Theopheria, 'de God dragende vrouw'. Hoogtepunt van de verering van Maria op die dag is de processie. Die is niet alleen theophorisch maar tevens en evenzeer een bedevaart naar De Linden, een aan Maria toegewijde plaats.

De cultus van het zielenheil heeft in Thorn een uniek eigen profiel dat hoofdzakelijk is bepaald door een drietal onderling verschillende afwijkingen van het patroon van de traditionele liturgie.

- De structuur van de viering van de paasnacht verschilt aanzienlijk van wat vrij algemeen gebruikelijk is. Als een centraal en zelfstandig onderdeel is daarin opgenomen een processie naar het kerkhof en een bezoek aan de graven in de abdijkerk.

- Een eigen ritueel is ingelast in onder andere de vieringen van de vigilie van Allerzielen en Allerzielendag. De dames bezoeken dan alle graven in de abdijkerk één voor één en ze bidden bij elk graf, waardoor de overleden leden van de *familia* ieder afzonderlijk aandacht krijgen.
- Los van de viering van de dag wordt op de vigilie van Allerzielen en op de twee dagen daarna gestalte gegeven aan een uniek zelfstandig ritueel: het Eustachiusritueel. Centrum van het ritueel is een kaars die “kaars van Eustachius” wordt genoemd en die op symbolische wijze de voorspraak van deze heilige representeert als Noodhelper tegen de pest. Tijdens het ritueel bidden de dames zonder de aanwezigheid van clerici een unieke reeks psalmen die thematisch een eenheid vormen en deze reeks wordt gevolgd door een aantal gebeden. Ook die psalmen en gebeden dragen de naam van Eustachius. Dit ritueel onderscheidt zich van de andere rituelen in de cultus voor het zielenheil. Daarin bidt men voor de overledenen, terwijl het in het Eustachiusritueel uitsluitend gaat om het eigen zielenheil van de aanwezige levenden. Dat betekent dat het ten tijde van *Officia Propria* een eigentijds ritueel is in die zin, dat het is ingegeven door de pest als factor van de sociaal-maatschappelijke actualiteit.

*

Ten tijde van *Officia Propria* vormen de dames en de kanunniken samen het kapittel. Dat is – zoals gezegd – een orgaan met eigen middelen en dus met eigen macht naast die van de abdis. Bovendien zijn de dames daarin in de meerderheid ten opzichte van de kanunniken. Deze sterke positie en hun onmisbaarheid in de eredienst hebben de dames gebruikt om hun invloed te laten gelden op de concrete uitwerking van die eredienst. Hoever die invloed gaat, kan als volgt verduidelijkt worden.

Op Goede Vrijdag wordt het crucifix na de Improperia naar het koor van de dames gebracht en daar vinden de kruisonthulling en de kruisverering plaats. Daardoor wordt hun koor een eigen liturgische ruimte waarin het altaar van hun koor het liturgische centrum is. Naast hun eigen koor gebruiken de dames het midden van het schip als een tweede plaats in de liturgische ruimte. Terwijl ze zich daar bevinden, worden de processies door de officiant niet geopend en besloten bij het hoogaltaar maar bij het Georgiusaltaar vooraan in het schip. Uit deze twee voorbeelden blijkt dat de dames hebben bewerkstelligd dat het liturgische centrum wordt verlegd naar de plaats waar zij zich bevinden. Het tweede voorbeeld laat zien dat de dames zich hebben onttrokken aan het voorschrift van de *Institutio Sanctimonialium* dat ze de eredienst dienen te vieren op een afgescheiden plaats in de liturgische ruimte.

In het kader van de kerkelijke regels met betrekking tot de cultische onreinheid van vrouwen is het hun ook verboden om het hoogkoor te betreden en de *Institutio Sanctimonialium* schrijft een strikte scheiding voor tussen de dames en de heren clerici. Op bepaalde dagen gaan de dames echter naar de tombe van Herswindis op het hoogkoor om daar te bidden voor de overledenen en op enkele dagen is er in het schip van de kerk een gezamenlijke maaltijd of een gezamenlijke wijndronk van de dames en de clerici. Blijkbaar hebben de dames zich in de loop van de eeuwen “van onderaf” op een onafhankelijke en progressieve wijze losgemaakt van de betreffende kerkelijke regels.

De invloed van de dames manifesteert zich verder doordat ze aan bepaalde rituelen en gebruiken een vrouwelijk en intiem karakter weten te geven. Een voorbeeld daarvan is de wijze waarop zij de metten van Kerstmis vieren. Zij vieren die op hun eigen koor terwijl op het altaar van dat koor de rozen van Jericho openbloeien als symbool van de bevalling van Maria. Door de beslotenheid van hun koor zijn alleen de dames van nabij aanwezig bij de intimiteit van dat gebeuren.

*

Het profiel van de liturgische rituelen en gebruiken in de abdij van Thorn is door meerdere factoren bepaald maar de twee hoofdkenmerken van de liturgische praktijk in de abdij van Thorn zijn de onmisbare actieve deelname van de dames aan de eredienst en de onafhankelijke en creatieve wijze waarop zij aan de vieringen vorm hebben gegeven. Daardoor is *Officia Propria* niet alleen een concrete getuigenis van de liturgische praktijk van een lokale kerk in de Nederlanden van de late middeleeuwen maar bovendien een belangrijk document in de nog steeds actuele discussie over de positie van vrouwen in de liturgie.

SUMMARY

The main source of this study is Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), access no. 18.A, no. 523, circa 1550 (*Officia Propria*). This manuscript is described codicologically and edited with textual criticism in Chapter 6. It is a late medieval *processionale* that has been used for decades during worship at the Abbey of Thorn (Netherlands). This abbey housed a secular convent of noble ladies (Dutch: damessticht; German: Frauenstift). A secular convent of noble ladies is a convent of women who do not live according to monastic rules such as nuns do, but who live according to their own rules and who do not take vows.

This study was carried out as part of the research programme of the Institute for Liturgical and Ritual Studies (Instituut voor Rituele en Liturgische Studies: IRiLiS; formerly ILRS), research group *Liber ordinarius* of Tilburg University³²⁷⁹. Earlier research of *libri ordinarii* and corresponding sources, such as *Officia Propria*, shows that liturgical practice is different for every local church in the high and late Middle Ages. The research's state of knowledge, as outlined in Chapter 1, shows two basic outlines: studies that focus on a corpus of local versions of a specific ritual or custom, and studies that assume one *ordinarius* as primary source. In this dissertation *Officia Propria* is the main source and the liturgical rituals and customs that are mentioned therein are compared with those in some forty *ordinarii* of other local churches. The purpose of this comparison is to achieve a profile that characterises the liturgical practice in the abbey of noble ladies in Thorn, around the year 1600.

Eleven secular convents of noble ladies existed in the Netherlands, but in the church history of the Netherlands they are underexposed and there appears to be a lack of knowledge about their history and their specific character. Chapter 2, therefore, gives a brief overview of the history from 816, the year in which the Synod of Aachen in the *Institutio Sanctimonialium* formulated rules for non-monastic communities of religious women.

Because of a complex of factors, there is no clear picture of the development of such convents in the first three centuries after the Synod of Aachen. However, from the twelfth century onwards, a secular convent of noble ladies had the following characteristics: only ladies of noble descent were admitted, at entrance they did not take vows, but they were required to attend the offices and masses. They were free to leave the community, to marry or to join a monastic order. They owned and managed private property and they had their own housing and their own maidservants. In addition, they received a personal income (a prebendary). The chapter was thus an entity with its own resources and therefore with its own power besides that of the abbess. As a result the chapter and the abbess grew apart into two separate entities. In the fourteenth century the rights and obligations of those two entities were laid down in its own regulations, a characteristic feature of a late-medieval secular convent of noble

³²⁷⁹ *Liturgical and Ritual Movements IV: Reframing Liturgical and Ritual Identities*. Research Programme Institute for Liturgical and Ritual Studies 2009-2012. Coordinator: prof. dr. P. Post, Tilburg, September 2009, 12-15; P. Post, M. Barnard, J. Kroesen, G. Rouwhorst, L. van Tongeren & Th. Quartier, 'Reframing liturgical and ritual identities. The new national liturgical and ritual studies research programme, 2009-2012', in: *Jaarboek voor liturgieonderzoek/ Yearbook for liturgical and ritual studies* 25 (2009), 7-17.

ladies. There is also uncertainty about the earliest history of the convent of the Abbey of Thorn, as well as a discussion regarding the community's initial religious form. A contribution to this discussion is provided in Chapter 2, as there are indications that the convent of Thorn has been a non-monastic community since its foundation.

*

Chapter 3 deals with the general features of worship in the Abbey of Thorn. It is a well-known problem that the *ordinarii* do not describe what is assumed common knowledge regarding worship celebrations. This also applies to *Officia Propria*. This specifically means that for a number of feasts peculiarities that are different from the pattern of everyday life are described, but that day-to-day routine is not. As a result, it was possible to specify the task the ladies and the clergy had in worship of the higher feasts, but worship practice on the *feriae minores* had to be reconstructed. Upon reconstruction it could be concluded that generally there were only three celebrations in the Abbey of Thorn on an average weekday. Matins and Lauds began at four o'clock in the morning. The little hours, chapter mass and high mass were clustered in one celebration that began at eight o'clock in the morning. Finally, the cluster of Vespers and Compline was celebrated at two or three o'clock in the afternoon. The little hours on the *feriae minores* were celebrated by the ladies only. The canons and other clerics did not take part.

The interior of the abbey church was the ritual space in which worship took place. Currently, the former abbey church serves as a parish church. The floor plan of the abbey, other than for details, remains unchanged and many elements of the interior are preserved. As a result, the dimensions and all sorts of other data have been preserved. By combining this data with data from *Officia Propria*, from the available architectural historical data of the abbey church and from surviving charters on foundations of altars, the ritual space could be described in detail. There were seventeen altars in the abbey church, of which almost all were dedicated to more than one saint; the ladies had their own choir on the storey of the west side of the church ('Westwerk') and the abbess had her own choir on the storey of the south aisle.

Officia Propria contains no calendar. Therefore, a calendar has been reconstructed using data from an *obituarium* dating from the end of the fifteenth century, a *necrologium* going back to the early sixteenth century, and an overview of the saint's feasts that were celebrated in the Netherlands from the thirteenth to the sixteenth century.

In Chapter 4, for each feast it is determined with what liturgical rites and customs the celebration of that feast in the Abbey of Thorn can be characterised, in relation to the celebration in many other local churches. Factors that have had a significant influence were local facts and general religious culture of the high and late Middle Ages. From the perspective of these influences, Chapter 5 examines the extent to which these can serve to clarify or explain the specified own liturgical rites and customs as described in Chapter 4, to further profile them in that way.

*

Chapter 5 begins with a further profiling of *Officia Propria*. This manuscript shows that it was not, as most *ordinarii*, a book that was consulted prior to the start of a celebration. It was however a manual that was used during the celebrations by someone that had a dual function: *ceremoniarius* and choirmaster. *Officia Propria* is also of interest to scientific disciplines different from the history of liturgy, in particular to the earliest history of the abbey and church music history of the Netherlands. Furthermore, the manuscript is of importance for the literary reception - literary techniques like contrafact and addition of interpolations, tropes, and *prosulae* are used to add new text or to extend liturgical texts. Very special in this context is the Dutch song *Christus is opgestanden* that is sung on the Easter Saturday night in alternation with the *Victimae paschali laudes*.

*

The concrete designing of some liturgical rituals and customs was largely defined by three local determinants: the level of involvement the ladies had in worship, the way the ritual space was used and the special relationship between the abbey and the parish church.

As a rule, the liturgy of the hours was a matter for the ladies, also on the higher feasts. Furthermore, on these days their part in the celebration was indispensable as they performed most chants. This particularly large and indispensable share was one of the main characteristics of worship at the Abbey of Thorn. This central position of the ladies was the result of centuries of development that also led to very limited active participation of the clergy. On the vast majority of feasts and all *feriae minores*, only one cleric was active in worship; at some higher feasts the officiant was assisted by a deacon and a sub-deacon and only at the greatest feasts was the number of clerics actively involved significantly higher. As an inherent consequence of the limited participation of the clergy in worship, the celebration of the liturgy in the Abbey of Thorn was generally relatively austere compared to what occurred elsewhere. This austerity is a second feature of worship at the Abbey of Thorn.

In Chapter 3, it is ascertained that the static nature of the *feriae minores* is breached on the higher feasts, mainly by the use of several places in the ritual space during one celebration. It is characteristic for worship at the higher feasts in the Abbey of Thorn that these celebrations had a varied, lively and dynamic character, as a result of these movements. An important place is the Georgius altar at the front of the nave, because for a number of rituals that altar is the liturgical centre, rather than the high altar. Furthermore, the centre of the nave is also of particular interest, because many rituals take place over there, rather than at the presbytery. During the Terce, the Sext, and the high mass on the greatest feasts as well as during the opening and closing ritual of the processions, the ladies would not be present at their own choir, but rather in the middle of the church. Also, the centre of the nave was the site of the ascension ritual and the lowering of the dove on Whit Sunday. It was here that a meal or a drink of wine would be consumed at a few feasts, since the Abbey of Thorn had no refectory. This implies that such non-liturgical celebrations took place in the ritual

space. Apparently, this was of no problem for the ladies or the clerics, but consequently the liturgical celebrations and festivities intermingled. This was the case, among others, when the O-antiphons were sung.

The local parish church was involved in a special way in a number of abbey celebrations. Ash Wednesday and Palm Sunday were partly celebrated in the abbey church and partly in the parish church, however masses were taken care of by the ladies and the clerics of the abbey. The rituals on Easter Saturday and on the vigil of Whit Sunday around the baptismal font of the parish church took place in the abbey church, but they were not completed because the water was not blessed with chrism. This chrismal blessing happened only by the parish priest in the parish church on Whit Sunday. For the altar ablution on Maundy Thursday the officiant did not only visit the altars in the abbey church, but also those in the parish church. Apparently the parish priest himself did not take care of the ablution of the altars in the parish church and that raises questions over the celebration of Maundy Thursday in the parish church. On Easter Saturday, the hosts for the Easter communion of the parishioners were consecrated in the abbey church and afterwards brought to his church by the parish priest. This implies that the vigil of Easter was not celebrated in the parish church and the parishioners only came to their church to receive Communion.

*

The religious culture of the high and late Middle Ages included leaving the *veritas horarum*, faith in apotropaic and prophylactic forces, the cult of relics, the scenic representation of events from the history of salvation during liturgical celebrations, a special veneration of Mary and the cult for the salvation of the souls. The latter two in particular created a distinct profile for themselves at the Abbey of Thorn in a way that was special, compared to what was usual in other places. Namely through amendments or additions to the usual pattern of the traditional liturgy at the time of *Officia Propria*.

For the Marian devotion, the proper of the mass of the third Rogation Day was replaced by the mass *Salve sancte parens*, containing text interpolations in honour of Mary and the contrafact *Virginis Mariae laudes*. Furthermore, an own feast in honour of Mary was added to the liturgical calendar on the Sunday in the octave of Corpus Christi, named *Theophoria*, 'the God-bearing woman'. The highlight of the cult of Mary on this day was the procession. This was not only theophoric but also, and just as much a pilgrimage to *De Linden*, a place dedicated to Mary.

The cult of the salvation of the souls in Thorn had a unique characteristic profile that was mainly determined by three mutually different deviations from the pattern of the traditional liturgy.

- The structure of the Easter Saturday night celebration differed considerably from what was fairly common practice. A procession to the churchyard and a visit to the graves in the abbey church was incorporated as a central and independent component.
- A private ritual was inserted into, among others, the celebrations of the vigil of All Souls' Day and of All Souls' Day itself. At that time the ladies visited all graves in

the abbey church one by one and they prayed at each grave, whereby each of the deceased members of the *familia* received individual attention.

- Regardless of the celebration of the day, on the vigil of All Souls' Day and on the two days afterward a unique independent ritual was given shape: the ritual of Eustachius. Center of the ritual was a candle that was called "candle of Eustachius", which symbolically represented the intercession of this saint as the special intercessor ('Noodhelper') against the plague. During the ritual, the ladies recited, without the presence of clerics, a unique set of psalms that form a thematic unity, and this set was followed by a number of prayers. Also, these psalms and prayers bore the name of Eustachius. This ritual distinguishes itself from the other rituals in the cult of the salvation of the souls. In these other rituals one prays for the deceased, while the ritual of Eustachius exclusively concerns the own salvation of the souls of the living that are present. This means that at the time of *Officia Propria* this was a contemporary ritual motivated by the plague, due to its current societal relevance.

*

At the time of *Officia Propria* the ladies and the canons together constituted the chapter. This was - as said - a body with its own resources and therefore with its own power next to that of the abbess. Moreover, the ladies constituted a majority over to the canons. Their strong position and their indispensability during worship was used by the ladies to assert their influence on the concrete elaboration of the worship. How far this influence reached can be clarified as follows.

On Good Friday, the crucifix was brought to the choir of the ladies after the *Improperia* and there the cross's unveiling and the adoration of the cross took place. As a result, their choir became an own liturgical space in which the altar of that choir was the liturgical centre. In addition to their own choir, the ladies also used the centre of the nave as a second place in the liturgical space. While they were there, the processions were not opened and closed by the officiant at the high altar, but at the Georgius altar in the front of the nave. These two examples show that the ladies had successfully ensured that the liturgical centre was transferred to the place where they were located. A second example shows that the ladies had withdrawn from the prescription of the *Institutio Sanctimonialium* that they should worship in a separate place in the liturgical space.

In the context of the Church's rules regarding the cultic impurity of women, they are forbidden to enter the presbytery and the *Institutio Sanctimonialium* prescribes a strict separation between the ladies and the clerics. On certain days, however, the women go to the tomb of Herswindis at the presbytery to pray for the deceased and on a few days the ladies and the clerics share a meal or a drink of wine in the nave of the church. Apparently, the ladies had, over the course of the centuries, detached themselves 'from the bottom up' in an independent and progressive way from the ecclesiastical rules concerned.

The influence of the ladies further manifested itself in their adaptation of certain rituals and customs in a more feminine and intimate way. The way in which they celebrated the Matins of Christmas is a good example of this. They celebrated them at their own choir while at the altar of that choir the roses of Jericho flourished as a

symbol of the delivery of Mary. Because their choir was secluded, only the ladies are present at the intimacy of that happening.

*

The profile of the liturgical rituals and customs in the Abbey of Thorn is determined by several factors, but the two main features of the liturgical practice in the Abbey of Thorn are the indispensable active participation of the ladies in worship and the independent and creative way in which they shaped the celebrations. Therefore, *Officia Propria* is not only a concrete testimony of the liturgical practice of a local church in the Netherlands of the late Middle Ages, but also an important document in the current debate about the women's position in liturgy.

BRONNEN EN LITERATUUR

- Bibliografische afkortingen

- AASS = Godefridus Henschenius et Daniel Papebrochus (eds.), *Acta Sanctorum quotquot tot orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur*, Parijs/ Rome/ Bruxelles 1863-1940
- AH = Clemens Blume en Guido M. Dreves (eds.), *Analecta hymnica medii aevi*, Leipzig 1886-1911
- AHVRh = Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere das alte Erzbistum Köln, Düsseldorf, 1855-
- ALw = *Archiv für Liturgiewissenschaft*, Regensburg 1950-
- BBKL = Friedrich-Wilhelm Bautz en Traugott Bautz (eds.), *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, Hamm/ Herzberg/ Nordhausen 1990-2011
- BSS = Filippo Caraffa e.a., *Bibliotheca sanctorum*, Rome 1961-1970
- CAO = René-Jean Hesbert, *Corpus Antiphonarium Officii*, Rome 1963-1975
- COR = E. Moeller, I.M. Clément en B. Coppeters 't Wallant, *Corpus Orationum* (Corpus Christianorum Series Latina CLX), Turnhout 1992-1996
- DACL = Fernand Cabrol, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, Parijs 1907-1953
- Du Cange = Ch. du Cange e.a., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Niort 1883-1887
- GdK = H.B. Meyer, H. Auf der Maur, B. Fischer, A.A. Häussling und B. Kleinheyer, *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Regensburg 1983-
- GR = *Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de Tempore et de Sanctis*, Solesmes 1974
- HWDA = Eduard Hoffmann-Krayer en Hanns Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, Berlin/ Leipzig 1927-1942
- ICK2 = Karl Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst. Bd. 2, Ikonographie der Heiligen*, Freiburg im Breisgau 1926
- JLw = *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, Münster 1921-1941
- LC = *Liturgica Condenda*, Tilburg, 1993-
- LCI = Engelbert Kirschbaum e.a., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rome/ Freiburg/ Basel/ Wien 1968-1975
- LitWb = L. Brinkhoff e.a., *Liturgisch woordenboek*, Roermond/ Maaseik 1958-1968
- LJ = *Liturgisch Jahrbuch*, Münster, 1951-
- LMA = Robert Auty e.a., *Lexikon des Mittelalters*, München/ Zürich 1980-1999
- LOO = Lipphardt, Walther, *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele* (Ausgaben deutscher Literatur des XV. bis XVII. Jahrhunderts. Reihe Drama 5), Berlin/ New York 1975-1990
- LThK³ = Walter Kasper, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg enz. 1993-2001

- MD = *La Maison-Dieu*, Paris, 1945-
- MGG = Friedrich Blume en Ludwig Fischer, *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik*, Kassel etc. 1994-2008
- MGH = *Monumenta Germaniae Historica*, Berlijn 1826-. Zie: <http://www.dmgh.de/>
- PSHAL = *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, Maastricht 1866-
- ÖHLex = Joachim Schäfer, *Ökumenisches Heiligenlexikon*, Stuttgart 2011. Zie: http://www.heiligenlexikon.de/BiographienK/Katharina_von_Alexandria.htm
- OHZ I = A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I: Eind van de 7e eeuw tot 1222*, 's-Gravenhage 1970
- ONB II = M. Dillo en G.A.M. van Synghel met medewerking van E.T. van der Vliet, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. Eerste stuk (709-1288)*, Den Haag 2000
- OR = *Ordo Romanus/ Ordines Romani*
- PRG = Cyrille Vogel en Reinhard Elze, *Le Pontifical Romano-Germanicum du dixième siècle 1-2* (Studi e testi 226-227), Vaticaanstad 1963
- RH = Ulysse Chevalier, *Repertorium hymnologicum. Catalogue des chant, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'Eglise latine depuis les origines jusqu'à nos jours*, Leuven/ Brussel 1892-1921
- TRE = Müller, Gerhard, *Theologische Realenzyklopädie*, Berlijn/ New York, 1976-
- TvG = *Tijdschrift voor Gregoriaans*, 1976-. Uitgave van de Stichting Amici Cantus Gregoriani
- VdS = Baudot et Chaussin, *Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier avec l'historique des fêtes*, Paris 1935-1959
- WB Blaise = A. Blaise, *Lexicon Latinitatis medii aevi praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens*, Turnhout 1975
- WB Niermeyer = J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden/ New York/ Keulen 1993. Derde druk voltooid door C. van de Kieft m. m. v. G.S.M.M. Lake-Schoonebeek. Eerste druk 1976

- Bronnen

Gepubliceerde inventarissen

- Bree, van (1999) = G.W.G. van Bree, *Inventaris van het archief van de parochie H. Michael te Thorn*, s.l. 1999
- Franquinet (1881) = G.D.L. Franquinet, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de adellijke abdij Thorn*, 1, Maastricht 1881
- Habets I = Josef Habets, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn. I: Charters en andere bescheiden van 966 tot 1550*, 's-Gravenhage 1889
- Habets II = Josef Habets en A.J.A. Flament, *De archieven van het kapittel der vorstelijke rijksabdij Thorn. Tweede deel: Charters en andere bescheiden: 1. In chronologische orde, van 1550 tot 1794; 2. In systematische afdelingen, van de stichting der abdij tot 1794; 3. Registers en gedrukte bescheiden*, 's-Gravenhage 1899
- Hoop, d' (1930) = A. d' Hoop, *Inventaire général des Archives Ecclésiastiques du Brabant. V: Étranger. Supplément général*, Brussel 1930
- Jägers (1991) = G. J. M. Jägers, *Catalogus van de handschriftencollectie van het Rijksarchief Limburg*, Maastricht 1991
- Ven, Van de (1994) = Jeroen M.M. van de Ven, *Over Brabant geschreven. Handschriften en archivalische bronnen in de Tilburgse Universiteitsbibliotheek*, Leuven 1994. Twee delen

Archieven

- Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), voorheen Rijksarchief Limburg (RAL)
- Archief van de bisschoppen van Roermond 1559-1801. Toegangsnummer. 14 A002 A
- Archief Goossens. Toegangsnummer. 16.1134
- Archief van de abdij Thorn
- Roermond, Gemeentearchief
- Archief van de parochiekerk van Thorn. Roermond, Gemeentearchief, Afdeling IV, nr. 195
- Archief van de Stichting Abdijkerk Thorn, Wijngaard 11, Thorn.

Lijst van de voornaamste geraadpleegde archiefstukken

Toegangsnummer. 01.187 B (= Habets II):

- 451 Stukken met betrekking tot het Drievuldigheidsaltaar
- 1633 Vespers, Metten en Laudens der overledenen uit de 15de eeuw, Necrologium uit het begin van de 16de eeuw en Lijst van jaargetijden uit de 17de eeuw.
- 1634 Tabula anniversariorum. Renovatum 1715
- 1635 Nova Tabula Anniversariorum Illustrissimae Collegiatae BMV Thorensis
- 1636 *Officia Propria* (= toegangsnummer. 18.A, nr. 523)

Toegangsnummer. 01.187 C (= Hoop, d' (1930)):

- 18783 Cartulaire. Copie de documents intéressant spécialement le chapitre
- 18784c Obituarium uit eind 15de eeuw
- 18854 Copies de pièces intéressants pour le chapitre

- 19072 Testamenten
- 19182 Statuten uit het jaar 1448 (afschrift van Sivré (1871))

Toegangsnr. 18.A (= Jägers (1991)):

- 145 Afschrift van *Officia Propria*
- 146 Aantekeningen over de abdij Thorn
- 320 Fragment (1 folio) van een kalendarium
- 523 *Officia Propria* (= toegangsnr. 01.187 B, nr. 1636)

- Gepubliceerde bronnen en literatuur

Kleine artikelen uit naslagwerken die maar op één plaats aan de orde komen, zijn niet opgenomen in deze bibliografie. Hun bibliografische gegevens zijn op de betreffende plaats vermeld in voetnoten.

- Aa, Van der (1852-1878) = A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, Den Haag 1852-1878
- Aarts (1988) = Bas Aarts, 'Het "Ansried-probleem" in Hilvarenbeek en elders', in: J. Scheirs (red.), *Hilvarenbeek duizend jaar. Bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen*, Hilvarenbeek 1988, 7-64
- Aarts (1994) = Bas Aarts, 'Ansried, graaf en bisschop. Een stand van zaken', in: Jan Coolen en Jac. Forschelen (red.), *Opera Omnia II. Een verzameling historische en heemkundige opstellen*, Thorn 1994, 7-85
- Acht, Van (1985) = R.J.M. van Acht, *Officia Propria nobilium Virginum Thorensium. De muzikale en liturgische gebruiken in de oude adellijke abdij van Thorn*, Den Haag 1985
- Affeldt (1990) = Werner Affeldt (ed.), *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen - Lebensnormen - Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987*, Sigmaringen 1990
- Albers (1894) = S.J.P. Albers, 'De heilige Ansried, achttiende bisschop van Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 21 (1894), 325-419
- Alberts (1972) = W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Deel I (tot 1632)*, Assen 1972
- Althoff (2013) = Gerd Althoff, *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt 2013. Tweede druk
- Amon (1963) = K. Amon, 'Calicem salutaris accipiam. Beiträge zur Geschichte der utraquistischen Gründonnerstagskommunion in Deutschland', *Heiliger Dienst* 17 (1963), 16-26
- Anciaux (1961) = P. Anciaux, *Het sacrament der boetvaardigheid. Over geschiedenis, wezen en vorm van de kerkelijke boete. Met een bijvoegsel over oorsprong en betekenis der aflaten* (Woord en Beleving 1), Tiel/ Den Haag 1961
- Andrieu (1924) = Michel Andrieu, *Immixtio et consecratio. La consécration par contact dans les documents liturgiques du moyen âge*, Parijs 1924
- Andrieu (1938) = Michel Andrieu, *Le Pontifical romain au moyen-âge. I. Le Pontifical romain du XIIe siècle*, Vaticaanstad 1938
- Andrieu, OR = M. Andrieu, *Les Ordines Romani du haut moyen age* (Spicilegium sacrum Lovaniense 11; 23; 24; 28; 29), Leuven 1931-1961
- Angenendt (1989) = Arnold Angenendt, 'Der Kult der Reliquien', in: Legner, Anton (ed.), *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik*, Köln 1989, 9-24
- Angenendt (1992) = Arnold Angenendt, *Kloster und Stift. Das Motiv der kultischen Reinheit als Ferment ihrer Entwicklung* (Xantener Vorträge zur Geschichte des Niederrheins 6), Duisburg 1992
- Angenendt (2001) = Arnold Angenendt, *Das Frühmittelalter. Die Abendländische Christenheit von 400 bis 900*, Stuttgart/ Berlin/ Köln 2001. Derde druk. Eerste druk 1990
- Angenendt (2004) = Arnold Angenendt, *Grundformen der Frömmigkeit im Mittelalter* (Enzyklopädie deutscher Geschichte 68), München 2004. Tweede herziene druk

- Angenendt (2007) = Arnold Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 2007. Tweede druk. Eerste druk 1994
- Antiphonale Worcester = Les moines de Solesmes (eds.), *Le codex F.160 de la bibliothèque de la cathédrale de Worcester. Antiphonale monastique (XIIIe siècle)* (Paléographie Musicale XII), Solesmes 1997
- Auf der Maur (1983) = Hansjörg Auf der Maur, *Feiern im Rhythmus der Zeit. I. Herrenfeste in Woche und Jahr* (GdK 5), Regensburg 1983
- Auf der Maur (1994) = Hansjörg Auf der Maur, 'Feste und Gedenktage der Heiligen', in: Philipp Harnoncourt und Hansjörg Auf der Maur (eds.), *Feiern im Rhythmus der Zeit II/1* (GdK 6, 1), Regensburg 1994, 65-357
- Baerten (1961) = J. Baerten, 'Les Anfrid au 10e siècle. Contribution à l'histoire des relations familiales', *Rev. Belge Philol.* 39 (1961), 1144-1157
- Bailey (1971) = Terrence Bailey, *The Processions of Sarum and the Western Church* (Pontifical Institute of Mediaeval Studies and Texts 21), Toronto 1971
- Bakhuizen van den Brink e.a. (1965) = J.N. Bakhuizen van den Brink, J. Lindeboom en C.C. de Bruin, *Handboek der kerkgeschiedenis II: De Middeleeuwen*, Den Haag 1965. Vierde druk opnieuw bewerkt door J.N. Bakhuizen van den Brink, C.C. de Bruin en W.F. Dankbaar
- Bakker, De e.a. (1963) = Maria M. de Bakker e.a., *Een boekje open over Thorn*, Roermond 1963
- Balace en De Poorter (2010) = Sophie Balace en Alexandra De Poorter (eds.), *Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen, 600-1600*, Amsterdam 2010
- Barbier (1885) = Victor Barbier, *Le chapitre noble de Moustier-sur-Sambre*, Namen 1885
- Barnard en Post (2001-b) = Marcel Barnard en Paul Post, 'Inleiding', in: Marcel Barnard en Paul Post (red.), *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, Zoetermeer 2001, 9-16
- Barnard, Post en Rose (2005) = Marcel Barnard, Paul Post en Els Rose, 'Introduction', in: Marcel Barnard, Paul Post en Els Rose (eds.), *A Cloud of Witnesses. The Cult of Saints in Past and Present*, Leuven/ Parijs/ Dudley, MA 2005, 5-43
- Bärsch (1997) = Jürgen Bärsch, *Die Feier des Osterfestkreises im Stift Essen nach dem Zeugnis des Liber ordinarius (zweite Hälfte 14. Jahrhundert)* (Quellen und Studien 6), Münster 1997
- Bärsch (2004) = Jürgen Bärsch, *Allerseelen. Studien zu Liturgie und Brauchtum eines Totengedenktages in der abendländischen Kirche*, Münster 2004
- Bärsch (2005) = Jürgen Bärsch, 'Liber ordinarius. Zur Bedeutung eines liturgischen Buchtyps für die Erforschung des Mittelalters', *Archa Verbi* 2 (2005), 9-58
- Bärsch (2008) = Jürgen Bärsch, 'Sinngehalt und Feiargestalt der liturgischen Totenmemoria im Mittelalter. Eine liturgiewissenschaftliche Vergewisserung als Beitrag zum interdisziplinären Gespräch', in: Thomas Schilp (ed.), *Pro remedio et salute anime peragemus. Totengedenken am Frauenstift Essen im Mittelalter* (Essener Forschungen zum Frauenstift 6), Essen 2008, 37-58
- Bärsch (2012) = Bärsch, Jürgen, "'.. Processiones et stationes fiunt quatuor modis in monasterio" Beobachtungen zu Theologie und Liturgie prozessionaler Vollzüge im Liber ordinarius des Frauenstifts Essen', in: Klaus Gereon Beuckers, *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius*, Essen 2012
- Bartsch (1967) = Elmar Bartsch, *Die Sachbeschwörungen der römischen Liturgie. Eine liturgiegeschichtliche und literaturtheologische Studie* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 46), Münster 1967

- Batta e.a. (1976) = E.C.M.A. Batta e.a. (red.), *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, Schiedam/ Heerlen 1976. Ongewijzigde herdruk van 1960-1967
- Baumstark (1927) = A. Baumstark, 'Das Gesetz der Erhaltung des Alten in liturgisch hochwertiger Zeit', *JLw* 7 (1927), 1-23
- Baumstark (1953) = A. Baumstark, *Liturgie comparée. Principes et Méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, Chevetogne/ Parijs 1953. Derde editie, herzien door B. Botte
- Baur (1959) = Johannes Baur, 'Ostern in Südtirol vor vierhundert Jahren', in: Balthasar Fischer und Johannes Wagner (eds.), *Paschatis Sollemnia. Studien zu Osterfeier und Osterfrömmigkeit*, Basel/ Freiburg/ Wien 1959, 249-259
- Becker en Einig (1987) = Hansjacob Becker en Bernhard Einig, *Im Angesicht des Todes. Ein interdisziplinäres Kompendium* (Pietas Liturgica 3-4), St. Ottilien 1987. Twee delen
- Beinert en Petri (1984) = Wolfgang Beinert en Heinrich Petri, *Handbuch der Marienkunde*, Regensburg 1984
- Bell (1992) = Catherine Bell, *Ritual theory, ritual practice*, New York/ Oxford 1992
- Bell (1997) = Catherine Bell, *Ritual. Perspectives and Dimensions*, New York/ Oxford 1997
- Belogne (1957) = J. Belogne, *De Groote Hegge te Thorn*, Den Haag 1957
- Bentham, Van (1991) = Henk van Bentham, *Sint-Nicolaasliederen. De oorspronkelijke teksten en melodieën van alle bekende, traditionele Sinterklaasliederen*, Amersfoort/ Leuven 1991
- Benz (1955) = Richard Benz, *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine. Aus dem Lateinischen übersetzt*, Heidelberg 1955. Negende druk 1979
- Berger = Berger, Blandine-Dominique, *Le Drame liturgique de Pâques du Xe au XIIIe siècle. Liturgie et théâtre* (Théologie historique 37), Parijs 1976
- Berkvens (2005) = A.M.J.A. Berkvens, 'De kanunnik Joannes Stuben als auctor intellectualis van het "Rijksvorstendom" Thorn', in: A.M.J.A. Berkvens en Th. J. van Rensch (red.), *Wordt voor Recht gehalden. Opstellen ter gelegenheid van vijentwintig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2005)* (Werken LGOG 19), Maastricht 2005, 191-210
- Bernet Kempers (1966) = A.J. Bernet Kempers, *Om een struik die palm werd*, Arnhem 1966
- Beuckers (2012-a) = Klaus Gereon Beuckers (ed.), *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius* (Essener Forschungen zum Frauenstift 10), Essen 2012
- Beuckers (2012-b) = Klaus Gereon Beuckers, 'Forschungen zum Liber ordinarius und die Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Einige Vorbemerkungen', in: Klaus Gereon Beuckers (ed.), *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius* (Essener Forschungen zum Frauenstift 10), Essen 2012, 7-23
- Bieritz (1988) = Karl-Heinrich Bieritz, *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*, München 1988. Tweede druk. Eerste druk 1986
- Bijsterveld (2007) = Arnoud-Jan Bijsterveld, *Do ut des. Gift Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries*, Hilversum 2007
- Bik (1956) = J.P. Bik, *Feest- en vierdagen in kerk- en volksgebruik. Deel I. Rond het hoogtij van Kerstmis*, Velsen 1956
- Bik (1957) = J.P. Bik, *Feest- en vierdagen in kerk- en volksgebruik. Deel II. Rond het hoogtij van Pasen*, Velsen 1957
- Bishop (1918) = Edmund Bishop, 'Pastor Dreygerwolt's Note-book', in: Edmund Bishop, *Liturgica Historica. Papers on the Liturgy and Religious Life of the Western Church*, Oxford 1918, 444-452

- Blaauw (1987) = S. de Blaauw, *Cultus et decor. Liturgie en architectuur in laatantiek en middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, Delft 1987
- Blok (1892) = P. Blok, 'De Stichtingsbrief van Thorn', *Nederlandsch Archievenblad* 1 (1892-1893), 29-36
- Boeren (1949) = P.C. Boeren, *De oudste oorkonden der abdij Rolduc en de Annales Rodenses*, 's-Gravenhage 1949
- Boeren (1962) = P.C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten*, Maastricht 1962
- Boeren (1964) = P.C. Boeren, 'Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren', *PSHAL* 100 (1964), 17-69
- Boewe-Koob (1997) = Edith Boewe-Koob, *Das Antiphonar der Essener Handschrift D3* (Quellen und Studien. Veröffentlichungen des Instituts für kirchengeschichtliche Forschung des Bistums Essen 7), Münster 1997
- Bossy (1985) = John Bossy, *Christianity in the West 1400-1700*, Oxford etc. 1985
- Botte (1932) = Bernard Botte, *Les origines de la Noël et de l'Épiphanie. Étude historique*, Leuven 1932
- Bower (2004) = Calvin M. Bower, 'The Sequence Repertoire of the Diocese of Utrecht Enlightened by Four Libri ordinarii of the Diocese', in: E.E.V. Stuip (red.), *Meer dan muziek alleen: in memoriam Kees Vellekoop* (Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek 20), Hilversum 2004, 59-86
- Brassine (1939) = J. Brassine, 'Nouvelles recherches sur des monuments d'art mosan disparus', *Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du diocèse de Liège* 30 (1939), 63-104
- Braun (1924) = Joseph Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, München 1924
- Braun (1932) = Joseph Braun, *Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung*, München 1932
- Braun (1943) = Joseph Braun, *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, Stuttgart 1943
- Braun (1964) = Joseph Braun, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Darmstadt 1964. Ongewijzigde herdruk. Eerste druk Freiburg 1907
- Bredero (1983) = Adriaan H. Bredero, 'Le Moyen Age et le Purgatoire', *Revue d'histoire ecclésiastique* 78 (1983), 429-452
- Bredero (1986) = Adriaan H. Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving*, Kampen 1986
- Brekelmans (1992) = A.J. Brekelmans, 'Hereswint en Gilze', in: A.J. Brekelmans e.a., *Gilze duizend jaar. Bijdrage tot de geschiedenis van Gilze*, Gilze 1992, 12-22
- Bröker (1995) = Paul Bröker, *Rondom Kerstmis. Iconografie en symboliek in de beeldende kunst rondom de geboorte van Christus*, Utrecht 1995
- Bronkhorst (1970) = Ad. W. Bronkhorst (vert.), *Psalterium*, Boxtel 1970. Tweede druk. Eerste druk 1969
- Brooks (1921) = Neil C. Brooks, *The Sepulchre of Christ in Art and Liturgy with Special Reference to the Liturgical Drama* (University of Illinois Studies in Language and Literature 7, nr. 2), Urbana 1921
- Brooks (1925) = Neil. C. Brooks, 'Eine liturgisch-dramatische Himmelfahrtsfeier', *Zeitschrift für Deutsches Alterthum und Deutsche Literatur* 62 (1925), 91-96
- Brouwer en Joosen (2011) = Hendrik Hubert Jan Brouwer en Tony Joosen, *Passie, Paleis, Politiek. Over zeven freules Löwenstein-Wertheim-Rochefort, kanunnikessen te Thorn*, Maastricht 2011

- Brouwer en Joosen (2012-a) = Hendrik Hubert Jan Brouwer en Tony Joosen, *De Thorns kanunnikessen van Nassau. Over vijf Thornse kanunnikessen van Nassau en hun verwanten in de geschiedenis van hun tijd*, Thorn 2012
- Brouwer en Joosen (2012-b) = Hendrik Hubert Jan Brouwer en Tony Joosen, *Maria Christine gravin von Harrach zu Rohrau (Een vrouw met ambitie). Proosdes te Essen, Kanunnikes te Thorn, Kandidaatcoadjutrix van de stiften Elten en Vreden*, Thorn 2012
- Brouwer en Joosen (2013) = Hendrik Hubert Jan Brouwer en Tony Joosen, *Margareta dochter tot Brederode. Vrouwe des keyserlicken vryen werentlichen styffs Thoen 1531-1577*, Thorn 2013
- Browe (1927-a) = P. Browe, 'Die Entstehung der Sakramentsandachten', *JLw* 7 (1927), 83-103
- Browe (1927-b) = P. Browe, 'Die ständige Aussetzung des Sakraments im Mittelalter', *JLw* 7 (1927), 144-148
- Browe (1930) = P. Browe, 'Die Kommunion in den letzten drei Kartagen', *JLw* 10 (1930), 56-76
- Browe (1931-a) = Peter Browe, 'Die Entstehung der Sacramentsprozessionen', *Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge* 8 (1931), 97-117
- Browe (1931-b) = P. Browe, 'Der Segen mit Reliquien, der Patene und Eucharistie', *Ephemerides Liturgicae* 45 (1931), 383-391
- Browe (1932) = Peter Browe, *Beiträge zur Sexualethik des Mittelalters*, Breslau 1932
- Browe (1933) = Peter Browe, *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*, München 1933. Ongewijzigde herdruk Rome 1967
- Browe (1938) = Peter Browe, *Die häufige Kommunion im Mittelalter*, Münster, Westf. 1938
- Browe (1950) = Peter Browe, 'Zur Geschichte des Dreifaltigkeitsfestes', *ALw* 1 (1950), 65-81
- Brown (1981) = Peter Brown, *The Cult of the Saints. Its rise and Function in latin Christianity*, Chicago 1981. Paperback editie 1982
- Bruin, De (1965) = C.C. de Bruin, *Handboek der kerkgeschiedenis II: De Middeleeuwen*, Den Haag 1965
- Bruin, De en Oosterman (2001) = Martine de Bruin en Johan Oosterman, *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600. Repertory of Dutch songs until 1600. Deel 1*, Gent/ Amsterdam 2001. Met medewerking van Clara Strijbosch e.a.
- Bruning (1934) = E. Bruning, *Het Nederlandse Kerstlied van de 14e tot de 20e eeuw. 27 Nederlandsche Kerstliederen voorafgegaan door een geschiedkundig overzicht en kritische aantekeningen. Voorzien van een begeleiding*, Tilburg 1934
- Buc (2001) = Philippe Buc, *The dangers of ritual. Between early medieval texts and social scientific theory*, Princeton/ Oxford 2001
- Bueren, Van (1999) = Truus van Bueren met bijdragen van W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, Turnhout 1999
- Burger (1989) = Peter Burger, *Jacob van Maerlant. Het boek der natuur*, Amsterdam 1989
- Callewaert (1911) = C. Callewaert, 'De groote adventsantifonen O', *Liturgisch Tijdschrift* 2 (1911-1912), 1-13
- Callewier (2009) = Hendrik Callewier, 'De omgekeerde wereld van de Brugse ezelspaus. Een omstreden aspect van de laatmiddeleeuwse kerkelijke feestcultuur', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009), 175-195
- Canisiusvertaling = Apologetische vereniging 'Petrus Canisius' (ed.), *De Heilige Schrift. Vertaling uit de grondtekst met aantekeningen in opdracht van de apologetische vereniging 'Petrus Canisius' ondernomen met goedkeuring van de hoogwaardige bisschoppen van Nederland*, Utrecht/ Antwerpen 1962. Vierde druk

- Cantor (2003) = Norman F. Cantor, *De Zwarte Dood. Hoe de pest de wereld veranderde*, Leuven 2003. Vertaling Bonella van Beusekom. Nawoord Erik Thoen
- Capelle (1932) = B. Capelle, 'Le rite des cinq grains d'encens', *Questions liturgiques et paroissiales* 17 (1932), 3-11
- Capelle (1953) = B. Capelle, 'Der Karfreitag', *LJ* 3 (1953), 263
- Caspers (1990) = Caspers, Charles, 'The role of the people in the liturgy according to the synodal statutes of the ancient dioceses of Cambrai, Liège and Utrecht (c. 1300-c. 1500)', in: Charles Caspers and Marc Schneiders (eds.), *Omnes Circumstantes. Contributions toward a history of the role of the people in the liturgy*, Kampen 1990, 155-176
- Caspers (1992) = Charles M.A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen* (Miscellanea Neerlandica V), Leuven 1992
- Caspers (1995) = Charles Caspers, 'The Western Church during the Late Middle Ages. Augencommunio or Popular Mysticism?', in: Charles Caspers, Gerard Lukken en Gerard Rouwhorst (eds.), *Bread of Heaven. Customs and Practices Surrounding Holy Communion. Essays in the History of Liturgy and Culture* (LC 3), Kampen 1995, 83-97
- Caspers (1997) = Charles M.A. Caspers, '"Een stroom van getuigen". Heiligenlevens en heiligenverering in katholiek Nederland circa 1500 - circa 2000', in: Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso-Kok (red.), *Gouden Legendes. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, 1997, 165-179
- Caspers (1999) = Ch. M. A. Caspers, 'Meum summum desiderium est te habere: l'eucharistie comme sacrement de la rencontre avec Dieu pour tous les croyants (ca. 1200 - ca. 1500)', in: André Haquin (ed.), *Fête-Dieu (1246-1996). 1. Actes du colloque de Liège, 12-14 septembre 1996*, Louvain-la-Neuve 1999, 127-151
- Caspers (2000) = Charles Caspers, 'Leviticus 12, Mary and Wax. Purification and Churching in Late Medieval Christianity', in: M.J.H.M. Poorthuis en J. Schwartz (eds.), *Purity and Holiness. The Heretage of Leviticus* (Jewish and Christian Perspectives Series II), 2000, 295-309
- Caspers (2001) = Charles M.A. Caspers, 'How the Sacrament left the Church Building. Theophoric Processions as a Constituent of the Feast of Corpus Christi', in: P. Post, G. Rouwhorst, L. van Tongeren en A. Scheer (eds.), *Christian Feast and Festival. The Dynamics of Western Liturgy and Culture*, Leuven/ Paris/ Sterling, Virg. 2001, 383-403
- Caspers (2003) = Charles M.A. Caspers, 'Tegen de pest en tegen de ketters. Amuletten en hun werking volgens de Brabantse norbertijn Augustinus Wichmans in zijn Apotheca spiritualium pharmacorum (1616)', in: Arie L. Molendijk (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, 249-272
- Caspers (2006) = Caspers, Charles M. A., 'Indulgences in the Low Countries C. 1300 - C. 1520', in: R. N. Swanson (ed.), *Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgences in Late Medieval Europe*, Leiden/ Boston 2006, 65-99
- Caspers (2009) = Charles Caspers, 'De vijf kruiswonden. Christus' lijden, dood en verheerlijking in beeld en geschrift (ca. 1400 - ca 1550)', in: Philip Verdult (red.), *God en kunst. Over het verdwijnen en het verschijnen van het religieuze in de kunst*, Tiel 2009, 59-76
- Caspers (2014) = Caspers, Charles, 'The spiritual Meaning of the Feasts of Trinity Sunday and Corpus Christi in the Low Countries. An Exploration with the Aid of libri

- ordinarii', in: Charles Caspers en Louis van Tongeren (eds.), *The liber ordinarius as a Source for Cultural History*, 2014. Ter perse
- Cauteren, Van (1987) = John van Cauteren, *De abdijkerk te Thorn*, Zutphen 1987. Met medewerking van Aart Mekking
- Chambers (1903) = Edmund K. Chambers, *The Medieval Stage* (2 delen), Londen 1903. Vijfde fotomechanische herdruk Oxford 1967
- Chupungco (2000) = Anscar J. Chupungco, *Liturgical Time and Space*, Collegeville Minnesota 2000
- Claes e.a. (2006) = Jo Claes, Alfons Claes en Kathy Vincke, *Beschermheiligen in de Lage Landen*, Leuven 2006
- Clerinx = Clerinx, Herman, *Maaseik & Thorn*, Leuven 2003
- Coenen (1922) = Jos Coenen, *De drie munsters der Maasgouw: Aldeneyck, Susteren, St.-Odiliënberg*, Maastricht 1922. Overdruk uit *PSHAL* LVI (1920), LVII (1921) en LVIII (1922)
- Cohausz (1951) = Alfred Cohausz, 'Ein Kanonissenstift Geseke in Westfalen', *Die Hegge, Schriften zur christlichen Frauenbildung* 6/7 (1951), 56-70
- Corbin (1960) = Solange Corbin, *La Déposition liturgique du Christ au Vendredi Saint. Sa place dans l'histoire des rites et du théâtre religieux*, Parijs/ Lissabon 1960
- Corswarem, De (1921) = R. de Corswarem, 'Het 'versiculus sacerdotalis'', *Tijdschrift voor Liturgie* 2 (1920-1921), 361-367
- Coussemaker, De (1856) = E. de Coussemaker, *Chants populaires des Flamands de France*, Gent 1856. Anastatische herdruk 1976
- Coussemaker, De (1860) = E. de Coussemaker, *Drames liturgiques du moyen âge (texte et musique)*, Rennes 1860. Facsimile herdruk New York 1964
- Creemers (2004) = Christiaan Creemers, *Aanteekeningen over het dorp Stramproy: eene bijdrage tot de geschiedenis van het voormalig rijksvorstendom Thorn*, Weert 2004. Overdruk uit *PSHAL* 9 (1872)
- Crusius (2001) = Irene Crusius (ed.), *Studien zum Kanonissenstift* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 167. Studien zur Germania Sacra 24), Göttingen 2001
- Dalmaï (1956) = I.-H. Dalmaï, 'L'adoration de la croix', *MD* 45 (1956), 76-86
- Dauven-van Knippenberg (2001) = Carla Dauven-van Knippenberg, 'Dramatic Celebration of the Easter Festival', in: P. Post, G. Rouwhorst, L. van Tongeren en A. Scheer (eds.), *Christian Feast and Festival. The Dynamics of Western Liturgy and Culture*, Leuven/ Paris/ Sterling, Virg. 2001, 405-422
- Davril en Thibodeau (1998) = A. Davril en T.M. Thibodeau (ed.), *Gvillelmi Dvranti Rationale Divinorum Officiorum V-VI* (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis CXL A), Turnhout 1998
- Deijk, Van (1994) = Ada van Deijk, *Romaans Nederland*, Amsterdam 1994
- Delaporte (1953) = Yves Delaporte, *L'Ordinaire chartrain du XIIIe siècle* (Mémoires de la Société Archéologique d' Eure-et-Loir. Mémoires XIX), Chartres 1953
- Delaruelle (1975) = Étienne Delaruelle, *La piété populaire au Moyen Age*, Torino 1975
- Démaret (1929) = G. Démaret, 'Les Rogations', *Revue grégorienne* 14 (1929), 168-179
- Demyttenaere (1990) = Albert Demyttenaere, 'The Cleric, Women and the Stain. Some beliefs and rituel practices concernig women in the early Middle Ages', in: Werner Affeldt (ed.), *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen - Lebensnormen - Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987*, Sigmaringen 1990, 141-165

- Dendy (1959) = David R. Dendy, *The Use of Lights in Christian Worship* (Alcuin Club Collections 41), Londen 1959
- Desplenter (2008) = Youri Desplenter, *Al aertrijc segt lofsanc. Middelnederlandse vertalingen van latijnse hymnen en sequensen. Band I: Studie. Band II: Repertoria*, Gent 2008
- Dhondt (1952) = J. Dhondt, *Proloog van de Brabantse geschiedenis. Een inleiding tot de politieke geschiedenis van Noord-Brabant in de 9e en 10e eeuw*, Bergen-op-Zoom 1952
- Dijk, Van (1970) = S.J.P. van Dijk, 'The Medieval Easter Vespers of the Roman Clergy', *Sacris Erudiri* 19 (1969-1970), 261-363
- Dijk, Van (1998) = W.G. van Dijk, *Willibord, Ansfried en Oisterwijk*, Oisterwijk 1998
- Dijk, Van en Walker (1957) = S.J.P. van Dijk en J. Hazelden Walker, *The Myth of the Aumbry. Notes on medieval Reservation Practice and eucharistic Devotion*, Londen 1957
- Dijn, De (1984) = Clemens Guido De Dijn (red.), *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste christendom in het Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen)* (Kunst en Oudheden in Limburg 28), Tongeren/ Maastricht 1984
- Dinzelbacher en Bauer (1990) = Peter Dinzelbacher en Dieter R. Bauer (eds.), *Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*, Paderbron/ München/Wien/Zürich 1990
- Dirc van Delf = L.M.Fr. Daniëls (ed.), *Meester Dirc van Delf, O.P., Tafel van den Kersten Ghelove. III A Somerstuc*, Antwerpen/ Nijmegen/ Utrecht 1938
- Dold (1927) = Alban Dold, 'Ein merkwürdiges marianisches Suffragiengebet', *JLw* 7 (1927), 144
- Dresen (1929) = Arnold Dresen, 'Die Feier der Hochfeste in der Stiftkirche zu Gerresheim', *AHVNRh* 115 (1929), 205-219
- Dreves en Blume (1909) = Guido Maria Dreves en Clemens Blume (eds.), *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung. Eine Blütenlese aus den Analecta Hymnica mit literarhistorischen Arläuterungen*, Leipzig 1909. Twee delen
- Dubois (1986) = Jacques Dubois, 'Obituaires et martyrologes', in: Jean-Loup Lemaître (ed.), *L'église et la mémoire des morts dans la France médiévale. Communications présentées à la table Ronde du C.N.R.S., le 14 juin 1982*, Paris 1986, 119-122
- Dumoutet (1926) = Dumoutet, Édouard, *Le désir de voir l'hostie et les origines de la dévotion au saint-sacrement*, Paris 1926
- Duyse, Van = Fl. van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied, 's-Gravenhage/ Antwerpen 1903-1908*. Fotomechanische herdruk 1965. Drie delen
- Eisenhofer (1932-1933) = Ludwig Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgik*, Freiburg i. Br. 1932-1933. Twee delen
- Elliott (1993) = J.K. Elliott, *The Apocryphal New Testament. A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*, Oxford 1993
- Enklaar (1954) = D. Th. Enklaar, *De eenhoorn uit Jacob van Maerlant's Der naturen bloeme*, Breda 1954. Tekst en vertaling
- Everaert (2003) = Everaert, Caroline, *Dierenopvattingen en -voorstellingen in de stand van de kennis in de 13de eeuw*, Leuven 2003. Zie: http://www.thesis.net/dierenopvattingen/dierenopvattingen_inhoud.htm
- Eversen (1870) = H.P.H. Eversen, 'De heiligdomsvaart van Maastricht', *PSHAL* 7 (1870), 398-412
- Eycken, Van der (2000) = Johan en Michel Van der Eycken, *"Wachten op de prins . . .". Negen eeuwen adellijk damesstift Munsterbilzen* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen 7), Bilzen 2000

- Fahne (1850) = A. Fahne, *Das fürstliche Stift Elten. Aus authentischen Quellen*, Bonn/Brussel/ Keulen 1850
- Falk (2008) = Falk, Birgitta (ed.), *Gold vor Schwartz. Der Essener Domschatz auf Zollverein. Katalog zur Ausstellung im Ruhr Museum Essen*, Essen 2008
- Felbecker (1995) = Sabine Felbecker, *Die Prozession. Historische und systematische Untersuchungen zu einer liturgischen Ausdruckshandlung* (Münsteraner theologische Abhandlungen 39), Altenberge 1995
- Fischer (1959) = Balthasar Fischer, 'Vom einen Pascha-Triduum zum Doppel-Triduum der heutigen Rubriken', in: Balthasar Fischer und Johannes Wagner (eds.), *Paschatis Sollemnia. Studien zu Osterfeier und Osterfrömmigkeit*, Basel/ Freiburg/ Wien 1959, 146-156
- Fischer (1992-a) = Balthasar Fischer, 'Die Auferstehungsfeier am Ostermorgen. Altchristliches Gedankengut in mittelalterlicher Fassung', in: Albert Gerhards und Andreas Heinz (eds.), *Redemptionis mysterium. Studien zur Osterfeier und zur christlichen Initiation*, Paderborn etc. 1992, 13-26
- Fischer (1992-b) = Balthasar Fischer, 'Vom einen Pascha-Triduum zum Doppel-Triduum der heutigen Rubriken', in: Albert Gerhards und Andreas Heinz (eds.), *Redemptionis mysterium. Studien zur Osterfeier und zur christlichen Initiation*, Paderborn etc. 1992, 84-94
- Fischer und Wagner (1959) = Balthasar Fischer und Johannes Wagner (eds.), *Paschatis Sollemnia. Studien zu Osterfeier und Osterfrömmigkeit*, Basel/ Freiburg/ Wien 1959
- Flament (1893) = A.J. Flament, 'De wedervinding van het lichaam en het oude graf der H. Hereswit, stichteres der abdij Thorn', *PSHAL* 30 (1893), 15-89
- Flament (1899) = A.J. Flament, *Opgezworen kwartierstaten van 36 kanonikessen der vorstelijke rijksabdij Thorn, met den inhoud der opzweringen en de beschrijving der zegels van de opzweerders*, 's-Gravenhage 1899
- Foley (1988) = E. Foley, 'The "Libri ordinarii", an Introduction', *Ephemerides liturgicae* 102 (1988), 129-137
- Foviaux (1986) = Jacques Fauviaux, '"Amassez-vous des trésors dans le ciel". Les listes d'obits du chapitre cathédral de Laon', in: Jean-Loup Lemaitre (ed.), *L'église et la mémoire des morts dans la France médiévale. Communications présentées à la table Ronde du C.N.R.S., le 14 juin 1982*, Paris 1986, 69-114
- Franz (1909) = Adolph Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, Freiburg im Breisgau 1909. Twee delen. Ongewijzingde herdruk Graz 1960
- Freeman (2011) = Charles Freeman, *Holy Bones Holy Dust. How Relics shaped the History of Medieval Europe*, New Haven/ Londen 2011
- Frere (1898) = Walter Howard Frere (ed.), *The Use of Sarum. I: The Sarum Customs as set forth in the Consuetudinary and Customary*, Cambridge 1898. Herdruk 1969
- Frere (1901) = Walter Howard Frere (ed.), *The Use of Sarum. II: The Ordinal and Tonal*, Cambridge 1898. Herdruk 1969
- Frijhoff (2002) = Willem Frijhoff, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history*, Hilversum 2002
- Fruin (1934) = R. Fruin, *Handboek der chronologie, voornamelijk van Nederland*, Alphen aan den Rijn 1934
- Fuchs en Weikmann (1992) = Guido Fuchs en Hans Martin Weikmann, *Das Exsultet. Geschichte, Theologie und Gestaltung der österlichen Lichtdanksagung*, Regensburg 1992

- Fürstenberg (1917) = P. Fürstenberg, 'Zur Geschichte der Frohleichnamsfeier in der alten Diözese Paderborn', *Theologie und Glaube. Zeitschrift für den katholischen Klerus* 9 (1917), 314-325
- Gampl (1960) = Inge Gampl, *Adelige Damenstifte. Untersuchung zur Entstehung adeliger Damenstifte in Österreich unter besonderer Berücksichtigung der alten Kanonissenstifte Deutschlands und Lotharingens* (Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten 5), Wien/ München 1960
- Gasté (1892) = Armand Gasté, 'Les drames liturgiques de la cathédrale de Rouen', *Revue catholique de Normandie* 2 (1892), 349-372, 477-500, 573-605
- Gerhardt en Van der Zeijde (1972) = Gerhardt, Ida G.M. en Marie H. van der Zeijde, *De psalmen. Uit het Hebreeuws vertaald*, s.l. 1972
- Gielis (2010-a) = Gert Gielis met medewerking van Sebastien Libens, *De Septennio in Septennium. Zevenjaarlijkse processies in de Maas-Rijnregio*, Leuven 2010
- Gielis (2010-b) = Gert Gielis met medewerking van Sebastien Libens, *Het zevende jaar*, Hasselt 2010
- Giersiepen (1993) = Helga Giersiepen, *Das Kanonissenstift Vilich von seiner Gründung bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, Bonn 1993
- Gilst, Van en Kooger (2000) = Aat van Gilst en Hans Kooger, *Engelen, heiligen en noodhelpers*, Soesterberg 2000
- Goetting (1973) = Hans Goetting, *Das reichsunmittelbare Kanonissenstift Gandersheim* (Germania Sacra Neue Folge 7. Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. Das Bistum Hildesheim 1), Berlin/ New York 1973
- Goossens (1989) = J. Goossens, 'Middelnederlandse levens van Maaslandse heiligen', *Limburg. Maandelijks tijdschrift voor Limburgse geschiedenis, oudheidkunde, kunst en folklore* 68 (1989), 35-52
- Gotteslob (1975) = Die Bischöfen Deutschlands und Österreichs und die Bistümer Bozen-Brixen und Lüttich (eds.), *Gotteslob. Katholisches Gebet- und Gesangbuch. Ausgabe für das Erzbistum Köln*, s.l. 1975
- Grad Rouen = Henri Loriquet, J. Pothier en A. Collette (eds.), *Le Graduel de l'église cathédrale de Rouen au XIIIe Siècle*, Rouen 1907. Twee delen
- Graesse (1890) = Th. Graesse, *Jacobi a Voragine Legenda Aurea vulgo Historia Lombardica dicta*, Osnabrück 1890. Reprografische herdruk van de derde editie Breslau 2003
- Gräf (1959) = Hermann J. Gräf, *Palmenweihe und Palmenprozession in der lateinischen Liturgie* (Veröffentlichungen des Missionspriesterseminars St. Augustin, Siegburg), Kaldenkirchen 1959
- Graft, Van de (1904) = C.C. van de Graft, *Middelnederlandsche Historieliederen, toegelicht en verklaard*, Arnhem 1904. Ongewijzigde herdruk 1968
- Graft, Van de (1947) = C. Cath. van de Graft, *Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen*, Amsterdam 1947
- Grijp (1991) = Louis Peter Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur* (Publikaties van het P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 15), Amsterdam 1991
- Grimes (1982) = Ronald Grimes, *Beginnings in ritual studies*, Washington DC 1982
- Grimes (1990) = Ronald Grimes, *Ritual criticism. Case studies in its practice, essays on its theory*, Columbia 1990
- Grimes (1993) = Ronald Grimes, *Reading, writing and ritualizing. Ritual in fictive, liturgical, and public places*, Washington DC 1993

- Grimes (2000) = Ronald Grimes, *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage* (Life Passages 1), Berkeley/ Los Angeles/ London 2000
- Grimmelt (1928) = Otto Grimmelt, *Die Musik im Stift Essen nach dem Liber ordinarius von 1350. Beiträge zur Musikgeschichte der Stadt Essen*, s. 1. 1928
- Groen (2001) = Groen, Bert, 'The Festival of the Presentation of the Lord. Its origin, Structure and Theology in Byzantine and Roman Rites', in: P. Post, G. Rouwhorst, L. van Tongeren en A. Scheer, *Christian Feast and Festival. The Dynamics of Western Liturgy and Culture*, Leuven/ Paris/ Sterling, Virg. 2001, 345-381
- Groot, De (2011) = Arie de Groot, *De dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011
- Grosse (1987) = Rolf Grosse, *Das Bistum Utrecht und seine Bisschöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert*, Köln/ Wien 1987, 115-176 en 211-293
- Grotefend = Grotefend, Hermann, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1891-1897. Fotomechanische herdruk Hannover 1970. HTML-Version door H. Ruth, 2004
- Gschwend (1965) = K. Gschwend, *Die Depositio und Elevatio Crucis im Raum der alten Diözese Brixen. Ein Beitrag zur Geschichte der Grablegung am Karfreitag und der Auferstehungsfeier am Ostermorgen*, Sarnen 1965
- Gy (1957) = P.-M. Gy, 'Les origines liturgiques du lavement des pieds', *MD* 49 (1957), 50-53
- Gy (1960) = P.-M. Gy, 'Collectaire, ritual, processional', *Revue des Sciences Philosophiques et Théologique* 44 (1960), 441-469
- Gysseling (1981) = Maurits Gysseling, *Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II: Literaire handschriften. Deel 2, Der naturen Bloeme* (Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal), 's-Gravenhage 1981. Met medewerking van en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg
- Gysseling en Koch (1950) = M. Gysseling en A.C.F. Koch (eds.), *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta. I. Teksten* (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands I), Brussel 1950
- Haarländer (2006) = Stephanie Haarländer, 'Doppelklöster und ihre Forschungsgeschichte', in: Edeltraud Klueting (ed.), *Fromme Frauen - unbequeme Frauen? Weibliches Religiosentum im Mittelalter* (Hildesheimer Forschungen 3), Hildesheim/ Zürich/ New York 2006, 27-44
- Habets (1867) = J. Habets, 'Het vrijdorp Neeritter als eigendom der Domkerk van Luik, gevolgd door aantekeningen op Molenbeersel, Heel, Poll en Panheel', *PSHAL* 4 (1867), 217-368
- Habets (1948) = Joseph Habets, *De genaderijke kapel van O.L. Vrouw aan de Linden te Thorn*, Thorn 1948. Vierde druk
- Habets en Sivré (1871) = Jos Habets en J.B. Sivré, 'De oude landregten en andere geregelijke documenten van het vormalige sticht en rijksvorstendom Thorn', Roermond *PSHAL* 8 (1871), 195-297
- Habets I = Josef Habets, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn. I: Charters en andere bescheiden van 966 tot 1550*, 's-Gravenhage 1889
- Habets II = Josef Habets en A.J.A. Flament, *De archieven van het kapittel der vorstelijke rijksabdij Thorn. Tweede deel: Charters en andere bescheiden*, 's-Gravenhage 1899
- Hall (1992) = James Hall, *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden 1992. Vertaling Theo Veenhof. Redactie Ilja M. Veldman en Leendert D. Couprie

- Hallinger (1963) = K. Hallinger (ed.), *Corpus Consuetudinum Monasticarum. Band I: Initia Consuetudinis Benedictinae. Consuetudines Saeculi Octavi et Noni*, Siegburg 1963
- Handschin = Jacques Handschin, 'Trope, Sequence, and Conductus', in: Anselm Hughes (ed.), *Early Medieval Music up to 1300* (The New Oxford History of Music 2), Londen/ New York/ Toronto 1969, 128-174
- Harnoncourt (1994) = Philipp Harnoncourt, 'Der Kalender', in: Philipp Harnoncourt en Hansjörg Auf der Maur (eds.), *Feiern im Rhythmus der Zeit. II/1* (GdK 6, 1), Regensburg 1994
- Hartinger (1992) = Walter Hartinger, *Religion und Brauch*, Darmstadt 1992
- Hartker = Les moines de Solesmes (eds.), *Antiphonale de Hartker* (St. Gall mss. 390-391) (Paléographie musicale II, 1), Solesmes 1900
- Hascher-Burger (2002) = Ulrike Hascher-Burger, *Gesungene Innigkeit. Studien zu einer Musikhandschrift der Devotio Moderna (Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms. 16 H 34, olim B 113). Mit einer Edition der Gesänge* (Studies in the History of Christian Thought CVI), Leiden/ Boston 2002
- Haye, De la (1985) = Régis de la Haye, *De bisschoppen van Maastricht*, Maastricht 1985
- Haye, De la (1997) = R.M. de la Haye e.a. (red.), *Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse Kerkgeschiedenis*, Delft 1997
- Heidebrecht en Nolte (1988) = Petra Heidebrecht en Cordula Nolte, 'Leben im Kloster. Nonnen und Kanonissen. Geistliche Lebensformen im frühen Mittelalter', in: Ursula A.J. Becher en Jörn Rüsen (eds.), *Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive. Fallstudien und Reflexionen zu Grundproblemen der historischen Frauenforschung*, Frankfurt am Main 1988, 79-115
- Heinz (1978) = Andreas Heinz, *Die sonn- und feiertägliche Pfarrmesse im Landkapitel Bitburg-Kyllburg der alten Erzdiözese Trier von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Trier 1978
- Heinz (1989) = Andreas Heinz, 'Bittprozessionen', in: Wolfgang Meurer (ed.), *Volk Gottes auf dem Weg*, 1989, 127-131
- Heller (1880) = Joh. Heller(ed.), *Aegidii Aureaevalensis Gesta episcoporum Leodiensium* (MGH SS XXV), Hannover 1880
- Hennig (1948) = J. Hennig, 'The Meaning of All the Saints', *Mediaeval Studies* 10 (1948), 147-161
- Hennig (1956) = J. Hennig, 'A Feast of alle Saints of Europe', *Speculum* 21 (1956), 49-66
- Hermans en Huisman (1981) = J.M.M. Hermans en G.C. Huisman, *De Descriptione Codicum. Handschriftenbeschrijving, tevens Syllabus bij de colleges "Inleiding in de Westerse Handschriftkunde/ Codicologie"* (Varia Mediaevalia 2), Groningen 1981
- Herwaarden (1987) = J. van Herwaarden, 'Middeleeuwse aflaten en Nederlandse devotie', in: D. E. H. de Boer en J. W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen*, Utrecht 1987, 31-68
- Heutger (1987) = Nicolaus Heutger, *Das Stift Möllenbeck an der Weser. Kanonissenstift, Windesheimer Chorherrenstift, Evangelisches Stift*, Hildesheim 1987. Tweede druk
- Hezemans (1996) = Harrie Hezemans, *Strijen: Oosterhout, Strijen, Zevenbergen, Geertruidenberg, Sprundel, Thorn, Baarle, Gilze, Sprundel* 1996
- Hilpisch (1940) = St. Hilpisch, 'Die Feier der Karsamstagsliturgie in den Benediktinerklöstern des Mittelalters', *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 58 (1940), 177-190
- Hilpisch (1963) = St. Hilpisch, 'Feier der Karwoche in der Abtei Fulda zu Beginn des 17. Jahrhunderts', in: K. Rahner und E. van Severus, E. (eds.), *Perennitas. Beiträge*

- zur christlichen Archäologie und Kunst, zur Geschichte der Literatur und die Liturgie sowie zur Philosophie des Rechts und zur politischen Philosophie (FS Th. Michels), Münster 1963, 189-196
- Hoebanx (1952) = J.J. Hoebanx, *L'Abbaye de Nivelles des Origines au XIVe siècle*, Brussel 1952
- Hofmann (1975) = Hans Hofmann, *Die Heiligen Drei Könige. Zur Heiligenverehrung im kirchlichen, gesellschaftlichen und politischen Leben des Mittelalters* (Rheinische Archiv 94), Bonn 1975
- Holtzmann (1935) = Robert Holtzmann (ed.), *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihrer Korveier Überarbeitung* (MGH SS, Nova Series IX), Berlin 1935
- Horst, Van der en Ankersmit (1996) = Koert van der Horst en Frits Ankersmit, *The Utrecht Psalter. Picturing the Psalms of David* (CD), Utrecht 1996
- Hourlier (1980) = Jacques Hourlier, 'Un graduel romain de Hollande', in: H.P.M. Litjens en G.M. Steinschulte (eds.), *Divini cultus splendori. Studia musica necnon et musico-paedagogiae. Liber festivus in honorem Joseph Lennards doctoris cantus gregoriani honoris causa*, Rome 1980, 179-188
- Houtmortels (1948) = J. Houtmortels, *Thorn. Hoogadellijke rijksabdij en vorstendom*, Thorn 1948
- Houtmortels en Huygen (ca 1975) = J. Houtmortels en C.A. Huygen, *Thorn, het witte stadje. Naar J. Houtmortels, Zetel van een hoogadellijke Rijksabdij*, s.l. ca 1975
- Hüffer (1922) = Maria Hüffer, *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg, 1133-1574*, Nijmegen/ Utrecht 1922. Met een inleidend woord van B. Kruitwagen
- Hughes (1940) = Anselm Hughes, *Liturgical Terms for music Students*, Boston, Mass. 1940
- Hughes (1982) = A. Hughes, *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to Their Organization and Terminology*, Toronto 1982
- Huglo (1971) = Huglo, Michel, *Les Tonaires. Inventaire, analyse, comparaisons*, Parijs 1971
- Huglo (1988) = Michel Huglo, *Les livres de chant liturgique* (Typologie des sources 52), Turnhout 1988
- Huglo (1990) = Michel Huglo, 'Les processionnaires de Poissy', in: Paul De Clerck en Éric Palazzo (eds.), *Rituels. Mélanges offerts à Pierre-Marie Gy, o.p.*, Paris 1990, 339-346
- Huizinga (1957) = J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtevormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem 1957. Negende druk. Eerste druk 1919
- Hulshof (1916) = A. Hulshof (ed.), *Alperti Mettensis: De diversitate temporum* (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 37), Amsterdam 1916. Met een inleiding door C. Pijnacker Hordijk
- Hunink (2011) = Vincent Hunink, *In het land van de Bijbel. Reisverslag van Egeria, een dame uit de vierde eeuw*, Hilversum 2011. Ingeleid door Jan Willem Drijvers
- Hunink en Nieuwenhuis (2006) = Vincent Hunink en Mark Nieuwenhuis (eds.), *Jacobus de Voragine, De hand van God. De mooiste heiligenlevens uit de Legenda Aurea*, Amsterdam 2006. Gekozen, vertaald en van een nawoord voorzien door Vincent Hunink en Mark Nieuwenhuis
- Husmann (1959) = Heinrich Husmann, 'Sinn und Wesen der Tropen veranschaulicht an den Introïtustropen des Weihnachtsfestes', *Archiv für Musikwissenschaft* 16 (1959), 135-147
- Huyghebaert (1972) = N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* (Typologie des sources du moyen âge occidental A.VI.A.1*), Turnhout 1972

- Jager (1981) = Jef de Jager, *Rituelen. Nieuwe en oude gebruiken in Nederland*, Utrecht 1981
- Jaggi = Werner-Konrad Jaggi, 'Wie das Volk die Reliquien verehrte', in: Anton Legner (ed.), *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik*, Keulen 1989, 149-153
- Jaggi en Lobbedey (2005) = Carola Jaggi en Uwe Lobbedey, 'Kirche und Klausur - Zur Architektur mittelalterlicher Frauenklöster', in: Kunst- und Ausstellungshalle der BRD, Bonn und dem Ruhrlandmuseum Essen, *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern*, München 2005, 88-103
- Jaritz (1990) = Gerhard Jaritz, 'Bildquellen zur mittelalterlichen Volksfrömmigkeit', in: Peter Dinzelbacher en Dieter R. Bauer (eds.), *Volksreligion im hohen und späten mittelalter*, Paderborn/ München/Wien/Zürich 1990, 195-242
- Jezler e.a. (1994) = Peter Jezler e.a., *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (Veröffentlichung des Schweizerischen Landesmuseums), Zürich 1994
- Jong, De (1985) = Martien J.G. de Jong, *Vrede ende vrolichheyt. Kerstfeest in de middeleeuwen*, Baarn 1985
- Jong, M. de (1986) = M. de Jong, *Kind en klooster in de vroege middeleeuwen. Aspecten van de schenking van kinderen aan kloosters in het Frankische rijk (500-900)* (Amsterdamse Historische Reeks 8), Amsterdam 1986
- Jong, O. de (1986) = Otto J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1986
- Jongbloed (2009) = Hein H. Jongbloed, 'Listige Immo en Herswind. Een politieke wildebras in het Maasdal (938-960) en zijn in Thorn rustende dochter', *PSHAL* 145 (2009), 9-65
- Jongen (2005) = Ludo Jongen, *Heilig in de Lage landen. Herschreven levens*, Leuven 2005
- Jongen en Van Kan (2003) = Ludo Jongen en Fred van Kan, 'Amersfoort en de doornenkroon. Over een bijzondere relikwie in laat-middeleeuws Amersfoort', *Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken IV* 2003
- Jonsson e.a. (1975-1990) = Jonsson, Ritva e.a. (ed.), *Corpus Troporum* (Studia Latina Stockholmiensia), Stockholm 1975-1990. Zeven delen
- Jounel (1957) = Pierre Jounel, 'Les vèpres de Pâques', *MD* 49 (1957), 96-111
- Jounel (1961-a) = Pierre Jounel, 'La nuit pascale. II: La tradition de l'église', *MD* 67 (1961), 123-144
- Jounel (1961-b) = P. Jounel, 'Le temps pascal. II: La tradition de l'église', *MD* 67 (1961), 163-182
- Jounel (1961-c) = P. Jounel, 'Le Vendredi Saint. 2: La tradition de l'église', *MD* 67 (1961), 199-212
- Jounel (1961-d) = P. Jounel, 'Le jeudi saint. II: la tradition de l'église', *MD* 68 (1961), 13-28
- Jounel (1961-e) = P. Jounel, 'Le dimanche des Rameaux. II: La tradition de l'église', *MD* 68 (1961), 45-63
- Jungmann (1932) = Josef Andreas Jungmann, *Die lateinischen Bussriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (Forschungen zur Geschichte des innerkirchlichen Lebens 3/4), Innsbruck 1932
- Jungmann (1951) = Josef Andreas Jungmann, 'Die Vorverlegung der Ostervigil seit dem christlichen Altertum', *LJ* 1 (1951), 48-54
- Jungmann (1952) = Josef Andreas Jungmann, 'Die Andacht der vierzig Stunden und das Heilige Grab', *LJ* 2 (1952), 184-198
- Jungmann (1958) = Josef Andreas Jungmann, *Missarum Sollemnia. Eine genetische Erklärung der römische Messe*, Wien/ Freiburg i. Br./ Basel 1958. Twee delen
- Karstkarel (2007) = Peter Karstkarel, *Alle middeleeuwse kerken van Harlingen tot Wilhelmshaven*, Utrecht 2007

- Kaufmann (1982) = Paul Kaufmann, *Brauchtum in Österreich. Feste, Sitten, Glaube*, Wien/Hamburg 1982
- Kegel, De (2008) = Rolf De Kegel, 'Monasterium, quod duplices [. . .] habet conventus. Einblicke in das Doppelkloster Engelberg 1120-1615', in: Eva Schlotheuber, Helmut Flachenecker und Ingrid Gardill (eds.), *Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen. Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland. Beiträge zur interdisziplinären Tagung vom 21. bis 23. September 2005 in Frauenchiemsee*, Göttingen 2008, 181-201
- Kehrein (1969) = Joseph Kehrein (ed.), *Lateinische Sequenzen des Mittelalters aus Handschriften und Drucken*, Hildesheim 1969
- Kehrer (1908-1909) = Hugo Kehrer, *Die heiligen Drei Könige in Literatur und Kunst*, Leipzig 1908-1909. Twee delen
- Kelly (2008) = Thomas Forest Kelly (ed.), *The Ordinal of Montecassino and Benevento. Breviarium sive Ordo Officiorum, 11th century* (Spicilegium Friburgense 45), Fribourg 2008
- Kennedy (1944) = V. L. Kennedy, 'The Moment of Consecration and the Elevation of the Host', *Medieval Studies* VI (1944), 121-150
- Kennedy (1946) = V. L. Kennedy, 'The Date of the Parisian Decree on the Elevation of the Host', *Medieval Studies* VIII (1946), 87-96
- Kersken (2011) = Hartwig Kersken, '„Et viginti prebende domicellarum ex utroque parente nobilium. Überlegungen zur soziale Zusammensetzung des Thorner Frauenconvents im 14. Jahrhundert', in: Thomas Schilp (ed.), *Frauen bauen Europa. Internationale Verflechtungen des Frauenstifts Essen* (Essener Forschungen zum Frauenstift 9), 2011, 319-339
- Kersken (2012) = Hartwig Kersken, 'Memoria zwischen Wunsch und Wirklichkeit. Überlegungen zum spätmittelalterlichen Memorialwesen im Frauenstift Thorn', in: Simone Frank, Christian Krumm und Holger Schmenk (eds.), *Festschrift für Jörg Engelbrecht zum 60. Geburtstag* (Rhein-Maas Studien zur Geschichte, Sprache und Kultur 3), Oberhausen 2012, 35-49
- Kessel (1877) = Johann Hubert Kessel, *Der selige Gerrich, Stifter der Abtei Gerresheim. Ein Beitrag zur Gründungsgeschichte des Christenthums im Bergischen Lande*, 1877
- Kettel (1953) = J. Kettel, 'Zur liturgie des Gründonnerstag', *LJ* 3 (1953), 234-253
- Klessner (1957) = O. Klessner, 'De ordine psalmodiarum Officii Divini Tridui Sacri', in: Hermanus A.P. Schmidt (ed.), *Hebdomada Sancta II*, Rome/ Freiburg/ Barcelona 1957, 878-900
- Klijn (1984) = A.F.J. Klijn (red.), *Apokriefen van het Nieuwe Testament I*, Kampen 1984
- Klößener (1991) = M. Klößener, 'Die "Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi" am Karfreitag. Gewordene Liturgie vor dem Anspruch der Gegenwart', *LJ* 41 (1991), 210-251
- Klößener (1993) = Martin Klößener, 'Die Auswirkung des "Baumstarkschen Gesetzes" auf die Liturgiereform des II. Vaticanum. Dargestellt anhand des Triduum Paschale', in: Emmanuel Severus (ed.), *Ecclesia lacensis. Beiträge aus Anlaß der Wiederbesiedlung der Abtei Maria Laach durch Benediktiner aus Beuron vor 100 Jahren am 25. November 1892 und der Gründung des Klosters durch Pfalzgraf Heinrich II. von Laach vor 900 Jahren 1093* (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinertum, Supplementband 6), Münster 1993, 371-402
- Klueting (1980) = Edeltraud Klueting, *Das (freiwillliche) adelige Damenstift Elsey. Geschichte, Verfassung und Grundherrschaft in Spätmittelalter und Frühneuzeit* (Altenaer Beiträge 14), Altena 1980

- Klueting (1986) = Edeltraud Klueting, *Das Kanonissenstift und Benediktinerinnenkloster Herzebrock* (Germania Sacra NF 21), Berlin/ New York 1986
- Klueting (2006) = Edeltraud Klueting (ed.), *Fromme Frauen - unbequeme Frauen? Weibliches Religiosentum im Mittelalter* (Hildesheimer Forschungen 3), Hildesheim/ Zürich/ New York 2006
- Klusen (1980) = Ernst Klusen, "Nun sei uns willkommen Herre Christ". 'Dat älteste Weihnachtlied an Maas und Rhein', in: H.P.H. Litjes en G.M. Stienschulte (eds.), *Divini Cultus Splendori. Studia musica necnon et musico-paedagogiae. Liber festivus in honorem Joseph Lennards doctoris cantus gregoriani honoris causa*, Rome 1980, 189-197
- Knuttel (1906) = J.A.N. Knuttel, *Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming*, Rotterdam 1906
- Koch (1994) = E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600* (Maaslandse monografieën 37), Leeuwarden/ Mechelen 1994
- Koenders (1927) = A. J. Koenders, *Maria in den eeredienst der katholieke kerk*, Amsterdam 1927
- Kohl (1975) = Wilhelm Kohl, *Das (freiweltliche) Damenstift Freckenhorst* (Germania Sacra Neue Folge 10. Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln. Das Bistum Münster 3), Berlin/ New York 1975
- Kohl (2005) = Wilhelm Kohl, *Das (freiweltliche) Damenstift Nottuln* (Germania Sacra, Neue Folge 44, Das Bistum Münster 8), Berlin/New York 2005
- Kohlschein (1990) = Franz Kohlschein, 'Die Vorstellung von der kultischen Unreinheit der Frau. Das weiterwirkende Motiv für eine zwiespältige Situation?', in: Teresa Berger en Albert Gerhards (eds.), *Liturgie und Frauenfrage. Ein Beitrag zur Frauenforschung aus liturgiewissenschaftlicher Sicht* (Pietas Liturgica 7), St. Ottilien 1990, 269-288
- Kohlschein (1998) = Franz Kohlschein, 'Der mittelalterliche Liber Ordinarius in seiner Bedeutung für Liturgie und Kirchenbau', in: Franz Kohlschein und Peter Wünsche (eds.), *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 82), Münster 1998, 1-24
- Kohlschein und Wünsche (1998) = Franz Kohlschein und Peter Wünsche (eds.), *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 82), Münster 1998
- Koldewij (1985) = A.M. Koldewij, 'Reliektoningen, heiligdomsvaarten, reliekenprocessies en ommegangen', in: A.M. Koldewij en P.M.L. van Vlijmen (eds.), *Schatkamers uit het Zuiden*, Utrecht 1985, 57-71
- Kottje (1952) = Raymund Kottje, *Das Stift St. Quirin zu Neuss von seiner Gründung bis zum Jahre 1485* (Veröffentlichungen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln 7), Düsseldorf 1952
- Kottje (1982) = Raymund Kottje, 'Claustra sine armario? Zum Unterschied von Kloster und Stift im Mittelalter', in: Joachim F. Angerer en Josef Lenzenweger (eds.), *Consuetudines monasticae, Eine Festgabe für Kassius Hallinger aus Anlass seines 70. Geburtstages* (Studia Anselmiana 85), Rome 1982, 125-144
- Krause (1987) = H.J. Krause, "'Imago ascensionis" und "Himmelloch". Zum "Bild"-Gebrauch in der spätmittelalterlichen Liturgie', in: Friedrich Möbius und Ernst Schubert (eds.), *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Weimar 1987, 281-353

- Krekelberg (2004) = Louis Krekelberg, 'Officia Propria Nobilium Virginum Thorensium. Muzikale en liturgische gebruiken in de oude adellijke abdij van Thorn', *TvG* 29 (2004), 112-123
- Krekelberg (2013) = Louis Krekelberg, 'Christus is op gestanden en Vicitimae Pachali', *TvG* 38 (2013), 79-89 en 114-121
- Kroesen (2000) = Justin E.A. Kroesen, *The Sepulchrum Domini trough the Ages. Its Form and Function* (LC 10), Leuven - Parijs - Sterling 2000
- Kroesen en Schmidt (2009) = Justin E.A. Kroesen en Victor M. Schmidt (eds.), *The Altar and its Environment 1150-1400*, Turnhout 2009
- Kroesen en Steensma (2004) = Justin E.A. Kroesen en Regnerus Steensma, *The interior of the medieval village church. Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, Leuven/ Paris/ Dudley, MA 2004
- Kroesen en Steensma (2008) = Justin Kroesen en Regnerus Steensma, *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800*, Groningen/ Assen 2008
- Krone und Schleier (2005) = Kunst- und Ausstellungshalle der BRD, Bonn und Ruhrlandmuseum Essen (eds.), *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern*, München 2005
- Kronenburg (1904-a) = J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland. Geschiedkundige Schets van de Vereering der H. Maagd in ons Vaderland, vande eerste tijden tot op onze dagen II: De Middeleeuwen. De Vereering der H. Maagd in onze Kerkgebruiken*, Amsterdam 1904
- Kronenburg (1904-b) = J.A.F. Kronenburg, *Neerlands Heiligen IV. Belijders en Maagden*, Amsterdam 1904. Tweede druk
- Kronenburg (1911) = J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland. Geschiedkundige Schets van de Vereering der H. Maagd in ons Vaderland, van de vroegste tijden tot op onze dagen VII: Afdwaling en Bestrijding, Trouw en Verdediging. Gedeeltelijk 16de en 17de eeuw*, Amsterdam 1911
- Kronenburg (1916) = J.A.F. Kronenburg, *Neerlands Heiligen in de middeleeuwen. I. Tijdens de Noormannen*, Amsterdam 1916. Tweede druk
- Kronenburg (1919) = J.A.F. Kronenburg, *Maria's feestkring in Nederland. Overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der Mariafeesten in ons vaderland*, Amsterdam 1919
- Kruitwagen (1942) = B. Kruitwagen, *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942
- Kuile, Ter (1982) = Engelbert H. ter Kuile met medewerking van C.J.A.C. Peeters en J.F. van Agt, *De roomaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen 1982. Tweede druk
- Kun, Van der (1970) = J.I.M. van der Kun, *Handelingsaspekten in het drama*, Amsterdam 1970
- Küppers (1989) = Kurt Küppers, 'Fusswaschung und Prozessionen am Gründonnerstag', in: Wolfgang Meurer (ed.), *Volk Gottes auf dem Weg*, 1989, 107-110
- Küppers-Braun (1997) = Ute Küppers-Braun, *Frauen des hohen Adels im Kaiserlich-Freiweltlichen Damenstift Essen (1605-1803). Eine verfassungs- und sozialgeschichtliche Studie. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Stifte Thorn, Elten, Vreden und St. Ursula in Köln* (Quellen und Studien 8. Veröffentlichungen des Instituts für kirchengeschichtliche Forschung des Bistums Essen), Münster 1997
- Küppers-Braun (2001) = Ute Küppers-Braun, 'Zur Sozialgeschichte katholischer Hochadelstifte im Nordwesten des Alten Reichs im 17. und 18. Jahrhundert', in: Irene Crusius (ed.), *Studien zum Kanonissenstift* (Veröffentlichungen des Max-

- Planck-Instituts für Geschichte 167. Studien zur Germania Sacra 24), Göttingen 2001, 349-394
- Kurris = Kurris, Alfons, 'Aangroeiverschijnselen in het gregoriaans', *Tijdschrift voor Gregoriaans* 24 (1999), 16-23, 53-58 en 136-145
- Kuys (2004) = Jan Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004
- Lamberts (1999) = J. Lamberts, 'Liturgie et spiritualité de l'eucharistie au XIIIe siècle', in: André Haquin (ed.), *Fête-Dieu (1246-1996). 1. Actes du colloque de Liège, 12-14 septembre 1996*, Louvain-la-Neuve 1999, 81-95
- Lamberts (2001) = Jozef Lamberts, *Volksgebruiken in de loop van het liturgisch jaar*, Averbode/ Berne 2001
- Lange (1887) = Carl Lange, *Die lateinischen Osterfeiern. Untersuchungen über den Ursprung und die Entwicklung der liturgisch-dramatischen Auferstehungsfeier mit Zugrundelegung eines umfangreichen neuaufgefundenen Quellenmaterials*, München 1887
- Lauvrijs (2004) = Bart Lauvrijs, *Een jaar vol feesten. Oorsprong, geschiedenis en gebruiken van de belangrijkste jaarfeesten*, Antwerpen/ Rijswijk 2004
- Lauwers (1997) = Michel Lauwers, *La mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au moyen âge (diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles)*, Paris 1997
- Lechner (1953) = Joseph Lechner, *Liturgik des römischen Ritus*, Freiburg i. Br. 1953. Zesde druk.
- Lechner (1958) = M.L. Lechner, 'Die Karfreitagsoblation', in: Wolfgang Stammer en Norbert Luyten (eds.), *Lebendiges Mittelalter. Festgabe für Wolfgang Stammer*, Freiburg 1958, 56-78
- Ledegang (1991) = F. Ledegang, *Als pelgrim naar het Heilige Land. De pelgrimage van Egeria in de vierde eeuw* (Christelijke bronnen 4), Kampen 1991
- Lefèvre (1947) = Pl. Lefèvre, 'Un problème de chronologie liégeoise au XIIIe siècle. La date primitive de la Fête-Dieu', *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 42 (1947), 417-422
- Lefèvre (1957) = Pl. F. Lefèvre, *La liturgie de Prémontré. Histoire, formulaire, chant et cérémonial* (Bibliotheca analectorum praemonstratensium; fasc. 1), Leuven 1957
- Legner (1989) = Anton Legner (ed.), *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik*, Keulen 1989
- Legner (1995) = Anton Legner, *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung*, Darmstadt 1995
- Lemaitre (1986-a) = Jean-Loup Lemaitre (ed.), *L'église et la mémoire des morts dans la France médiévale. Communications présentées à la table Ronde du C.N.R.S., le 14 juin 1982*, Paris 1986
- Lemaitre (1986-b) = Jean-Loup Lemaitre, 'Obituaires, calendriers et liturgie paroissiale', in: Jean-Loup Lemaitre (ed.), *L'église et la mémoire des morts dans la France médiévale. Communications présentées à la table Ronde du C.N.R.S., le 14 juin 1982*, Paris 1986, 133-145
- Lengeling (1956) = E.J. Lengeling, 'Die feierliche "Actio liturgica" am Tage des "Leidens und Todes des Herrn"', *Anima* 11 (1956), 444-463
- Lengeling (1963) = Emil Joseph Lengeling, 'Die Taufwasserweihe der römischen Liturgie. Vorschlag zu einer Neuformung', in: Walter Dürig (ed.), *Liturgie. Gestalt und Vollzug*, 1963, 176-251
- Lier, Van (2009) = Jan van Lier, 'De opstanding van Jezus in de christelijke beeldtraditie', in: Philip Verdult (ed.), *God en kunst. Over het verdwijnen en het verschijnen van het religieuze in de kunst*, 2009, 15-39

- Linssen (1963) = J. Linssen, *Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn*, Roermond 1963
- Lippe (1899) = Robert Lippe, *Missale Romanum Mediolani. I: Text* (Henry Bradshaw Society XVII), London 1899
- Lipphardt (1959) = Walther Lipphardt, 'Das älteste deutsche Weihnachtslied', *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 4 (1959), 95-101
- Lipphardt (1960) = Walther Lipphardt, '"Christ ist erstanden". Zur Geschichte des Liedes', *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 5 (1960), 96-114
- LO Amiens = G. Durand (ed.), *Ordinaire de l'église Notre-Dame cathédrale de d'Amiens par Raoul de Rouvroy (1291)* (Mémoires de la Société des Antiquaires de Picardie, dl. 22), Amiens/ Parijs 1934
- LO Arras = Louis Brou (ed.), *The Monastic Ordinale of St. Vedast's Abbey Arras. Arras, BM, ms. 230 (907) of the beginning of the 14th Century* (Henry Bradshaw Society 86 en 87), London 1955 en 1957
- LO Bamberg = E.K. Farrenkopf (ed.), *Breviarium Eberhardi cantoris. Die mittelalterliche Gottesdienstordnung des Domes zu Bamberg*, Münster 1969
- LO Barking = J.B.L. Tolhurst (ed.), *The Ordinal and Customary of the Benedictine Nuns of Barking Abbey (University College, Oxford, MS. 169) 1. Calendar and Temporale 2. Sanctorale* (Henry Bradshaw Society 65-66), London 1927-1928. Notes by Dame Laurentia McLachnan, O.S.B.
- LO Bayeux = Ulysse Chevalier (ed.), *Ordinaire et Coutumier de l'Eglise cathédrale de Bayeux (XIIIe siècle)* (Bibliothèque liturgique 8), Parijs 1902
- LO Besançon = Romain Jurot (ed.), *L'ordinaire liturgique du diocèse de Besançon (Besançon, Bibl. Mun., ms. 101). Texte et sources* (Spicilegium Friburgense 38), Fribourg, Suisse 1999
- LO Bonn-Cassius (1) = Andreas Odenthal (ed.), 'Der älteste Liber Ordinarius des Bonner Cassiusstiftes (13. Jahrhundert)', in: Andreas Odenthal en Albert Gerhards (eds.), *Märtyrergrab Kirchenraum Gottesdienst II. Interdisziplinäre Studien zum Bonner Cassiusstift* (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 36), Siegburg 2008, 163-180
- LO Bonn-Cassius (2) = Florian Leibold en Andreas Odenthal (eds.), 'Der jüngere Liber Ordinarius des Bonner Cassiusstiftes (1630)', in: Andreas Odenthal en Albert Gerhards (eds.), *Märtyrergrab Kirchenraum Gottesdienst II. Interdisziplinäre Studien zum Bonner Cassiusstift* (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 36), Siegburg 2008, 181-303
- LO Brauweiler = Marcel Albert, 'Die Gottesdienstordnung der Abtei Brauweiler um 1528', *ALw* 34 (1992), 345-385
- LO Egmond = J. Hof (ed.), 'Een "Ordo divini officii" uit de abdij van Egmond', *Sacris Erudiri* 8 (1956), 147-247
- LO Essen = Franz Arens (ed.), *Der Liber ordinarius der Essener Stiftskirche. Mit Einleitung, Erläuterungen und einem Plan der Stiftkirche und ihrer Umgebung im 14. Jahrhundert*, Paderborn 1908
- LO Fécamp = David Chadd (ed.), *The Ordinal of the Abbey of the Holy Trinity Fécamp (Fécamp, Musée de la Bénédictine, Ms 186)*, London 1999-2002. Twee banden
- LO Gandersheim = Christian Popp, *Der Schatz der Kanonissen. Heilige und Reliquien im Frauenstift Gandersheim* (Studien zum Frauenstift Gandersheim und seinen Eigenklöstern 3), Regensburg 2010, 159-199
- LO Genève = François Huot (ed.), *Ordinaire du Missel de Genève (1473) (Genève, B.P.U., Ms. Lat. 38a, ff. 107ra-126vb)* (Spicilegium Friburgense 33), Freiburg 1993

- LO Gerresheim = Johann Hubert Kessel, *Der selige Gerrich, Stifter der Abtei Gerresheim. Ein Beitrag zur Gründungsgeschichte des Christenthums im Bergischen Lande*, Düsseldorf 1877
- LO Keulen-Apostelen = Andreas Odenthal (ed.), *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftkirche St. Aposteln in Köln. Untersuchungen zur Liturgie eines mittelalterlichen Kölnischen Stifts* (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 28), Siegburg 1994
- LO Keulen-Dom = Gottfried Amberg (ed.), *Ceremoniale Coloniense. Die Feier des Gottesdienstes durch das Kapitulum an der hohen Domkirche zu Köln bis zum Ende der reichsstädtischen Zeit* (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 17), Siegburg 1982
- LO Keulen-Gereon = Andreas Odenthal, 'Edition des Liber ordinarius aus Gereon von 1424', in: Andreas Odenthal en Albert Gerhards (eds.), *Märtyrergrab Kirchenraum Gottesdienst. Interdisziplinäre Studien zu St. Gereon in Köln* (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 36), Siegburg 2005, 265-282
- LO Keulen-Ursula = Gertrud Wegener (ed.), 'Der ordinarius des Stiftes St. Ursula in Köln', in: Hans Blum (ed.), *Aus Kölnischer und rheinischer Geschichte. Festgabe Arnold Güttches zum 65. Geburtstag gewidmet*, Köln 1969, 115-132
- LO Laon = Ulysse Chevalier (ed.), *Ordinaires de l'Eglise cathédrale de Laon (XIIe et XIIIe siècles) suivis de deux Mystères liturgiques publiés d'après les manuscrits originaux* (Bibliothèque liturgique 6), Parijs 1897
- LO Leuven/Anderlecht = Pl. F. Lefèvre (ed.), *Les Ordinaires des collégiales Saint-Pierre à Louvain et Saints-Pierre-et-Paul à Anderlecht d'après des manuscrits du XIVe siècle* (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, Facs. 36), Leuven 1960
- LO Lille = Edouard Hautcoeur (ed.), *Documents liturgiques et nécrologiques de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille* (Société d'études de la province de Cambrai. Mémoires 3), Lille/ Parijs 1895
- LO Luik = Paulus Volk (ed.), *Der Liber ordinarius des Lütticher St.-Jakobs-Klosters* (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens 10), Münster 1923
- LO Maastricht-OLV = J.M.B. Tagage (ed.), *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht* (Maaslandse Monografieën 39), Assen 1984
- LO Maastricht-Servaas = J.M.B. Tagage (ed.), *De ordinarius chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht* (Maaslandse Monografieën 54), Leeuwarden/ Mechelen 1993
- LO Metz = J.B. Pelt, *Etudes sur la cathédrale de Metz, La liturgie I (Ve-XIIIe siècles)*, Metz 1937
- LO Metz-Arnulf = Alois Odermatt (ed.), *Der liber ordinarius der Abtei St. Arnulf von Metz*, Freiburg 1987
- LO Münster-Dom = R. Stapper, 'Die Feier des Kirchenjahres an der Kathedrale von Münster im hohen Mittelalter', *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 75 (1917), 1-181
- LO Oigny = Pl. F. Lefèvre et A.H. Thomas (eds.), *Le coutumier de l'abbaye d'Oigny en Bourgogne au XIIIe siècle* (Spicilegium Sacrum Lovaniense), Leuven 1976
- LO Paderborn = Franz Kohlschein (ed.), *Der Paderborner Liber Ordinarius von 1324. Textausgabe mit einer strukturgegeschichtlichen Untersuchung der antiphonale Psalmodie*, Paderborn 1971
- LO Prémontré = Pl. F. Lefèvre (ed.), *L'Ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle*, Louvain 1941

- LO Reims = U. Chevalier (ed.), *Sacramentaire et martyrologe de l'Abbaye Saint-Remy, Martyrologe, calendrier, Ordinaires et Prosaire de la métropole de Reims (VIIIe-XIIIe siècles)* (Bibliothèque liturgique 7), Parijs 1900
- LO Rheinau = A. Hänggi (ed.), *Der Rheinauer Liber ordinarius*, Freiburg 1957
- LO Rouen/Avranches = René Delamare (ed.), *Le "De Officiis ecclesiasticis" de Jean d'Avranches, Archevêque de Rouen (1067-1079)*, Parijs 1923
- LO Rouen-St.-Lô = Jacques P. Migne (ed.), 'Ordinarium canonicorum regularium S. Laudi Rotomagensis', in: Jacques P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* 147, Parijs 1853, 157-192
- LO Sarum = Walter Howard Frere (ed.), *The Use of Sarum. II: The Ordinal and Tonal*, Cambridge 1901. Herdruk 1969
- LO Sion = François Huot, (ed.), *L'ordinaire de Sion. Etude sur sa transmission manuscrite, son cadre historique et sa liturgie* (Spicilegium Friburgense 18), Fribourg 1973
- LO St.-Denis = Edward B. Foley (ed.), *The first Ordinary of the royal Abbey of St.-Denis in France. Paris, Bibliothèque Mazarine 526* (Spicilegium Friburgense 32), Fribourg 1990
- LO Tongeren = Pl. F. Lefèvre (ed.), *L'Ordinaire de la collégiale, autrefois cathédrale, de Tongres d'après un manuscrit du XVe siècle. I Le temporal II Le sanctoral* (Spicilegium Sacrum Lovaniense), Leuven 1967-1968
- LO Tournai = Jacques Pycke (ed.), *Sons, couleurs, odeurs dans la cathédrale de Tournai au 15e siècle. I. Édition du cérémonial et des ordinaires, suivie du commentaire (I): Les acteurs, les lieux et le mobilier liturgique* (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 84), Bruxelles 2004
- LO Trier = Adalbert Kurzeja (ed.), *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche. London, Brit. Mus., Harley 2958, Anfang 14. Jh. Ein beitrage zur Liturgiegeschichte der deutschen Ortskirchen*, Münster 1970
- LO Utrecht-Maria = Kees Vellekoop (ed.), *Liber Ordinarius Sancte Marie Traiectensis. The Ordinal of St Mary's Church, Utrecht (Ms. London, British Library, Add. 9769)* (Documenta et Archivalia ad historiam musicae neerlandicae VI), Amsterdam 1996
- LO Utrecht-Martinus = Paul Séjourné (ed.), *L'Ordinaire de S. Martin d'Utrecht* (Bibliotheca Liturgica Sancti Willibrordi 1), Utrecht 1919-1921. Twee delen
- LO Xanten = Friedrich Wilhelm Oediger (ed.), *Die Stiftkirche des Hl. Viktor zu Xanten. Der älteste Ordinarius des Stiftes Xanten*, Kevelaer 1963
- LO Zurzach = Peter Wittwer (ed.), *Der Zurzacher Liber Ordinarius und seine Beziehungen zur Marbacher Liturgie. Aargauischer Kantonsbibliothek Aarau Handschrift MsNBQ 52 UM 1370* (Spicilegium Friburgense 40), Fribourg 2004
- Löer (2007) = Ulrich Löer, *Das adlige Kanonissenstift St. Cyriakus zu Geseke* (Germania Sacra, Neue Folge 50, Das Erzbistum Köln 6), Berlin-New York 2007
- Lohse (2012) = Tilmann Lohse, 'Stand und Perspektiven der Liber-ordinarius-Forschung', in: Klaus Gereon Beuckers (ed.), *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius* (Essener Forschungen zum Frauenstift 10), Essen 2012, 215-255
- Loos, De (1995) = Ike de Loos (red.), *Liturgie in Zutphense handschriften. Syllabus van de werkgroep Bronnenonderzoek Middeleeuwen 1995-1996 vakgroep Muziekwetenschap Universiteit Utrecht*, Utrecht 1995
- Loos, De (2002) = Ike de Loos, 'De interactie tussen liturgische zang en niet-liturgische liederen', *Ons geestelijk erf* 76 (2002), 155-176

- Loos, De (2004) = Ike de Loos, 'Boekbespreking van Hascher-Burger (2002)', *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 54 (2004), 79-83
- Loos, De (2012-a) = Ike de Loos, 'Drama als liturgie - liturgie als drama', in: José van Aelst, Karl Kügle, Dieuwke van der Poel en Els Rose (ed.), *Ike de Loos, Patronen ontrafeld. Studies over gregoriaanse gezangen en Middelnederlandse liederen*, 2012, 161-181
- Loos, De (2012-b) = Ike de Loos, 'Van kaarsen en kerken. Liturgie, paraliturgie of géén liturgie?', in: José van Aelst, Karl Kügle, Dieuwke van der Poel en Els Rose (ed.), *Ike de Loos, Patronen ontrafeld. Studies over gregoriaanse gezangen en Middelnederlandse liederen*, 2012, 183-197
- Lukken (2005) = Gerard Lukken, *Rituals in abundance. Critical reflections on the place, form and identity of Christian ritual in our culture* (LC 17), Leuven/ Dudley MA 2005
- Maarschalkerweerd S. en Ph. = S. Maarschalkerweerd-Dechamps en Ph. Maarschalkerweerd., 'Het obituarium van Monster. Analyse van een bron', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*, Hilversum 1997, 189-200
- MacGregor (1992) = A.J. MacGregor, *Fire and Light in the Western Triduum. Their Use at Tenebrae and at the Paschal Vigil* (Alcuin Club Collection 71), Collegeville, Minnesota 1992
- Maier (1959) = Carl Maier, 'Österliches Brauchtum im Dorf', in: Balthasar Fischer und Johannes Wagner (eds.), *Paschatis Sollemnia. Studien zu Osterfeier und Osterfrömmigkeit*, Basel/ Freiburg/ Wien 1959, 260-267
- Mak (1948-a) = J.J. Mak, *Het Kerstfeest. Ontstaan en verbreiding. Viering in de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1948
- Mak (1948-b) = J.J. Mak, *Middeleeuwse Kerstvoorstellungen*, Utrecht 1948
- Mak (1948-c) = J.J. Mak, *Middeleeuwse kerstliederen*, Utrecht/Brussel 1948. Melodieën verzorgd door E. Bruning
- Mak (1954) = J.J. Mak, *Vijf eeuwen Nederlandse kerstpoëzie*, Arnhem 1954
- Maraval (1982) = Pierre Maraval, *Égérie, Journal de voyage (Itinéraire). Introduction, texte critique, traduction, notes, index et cartes* (Sources chrétiennes 296), Parijs 1982
- Margry (2000-a) = Peter Jan Margry, *Teedere quaesties: Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland*, Hilversum 2000
- Margry (2000-b) = Peter Jan Margry, 'Thorn', in: Peter Jan Margry en Charles Caspers (red.), *Bedeavaartplaatsen in Nederland. Deel 3: Provincie Limburg*, Amsterdam/ Hilversum 2000, 1026-1035
- Margry en Caspers (1997-2004) = Peter Jan Margry en Charles Caspers (red.), *Bedeavaartplaatsen in Nederland*, Amsterdam/Hilversum 1997-2004. Vier delen
- Martène (1736-1738) = Edmond Martène, *De antiquis Ecclesiae ritibus*, Milaan (abusievelijk Antwerpen) 1736-1738. Herdruk Hildesheim 1967. Vier delen
- Marti (2008) = Susan Marti, 'Doppelklöster im Bild? Streiflichter auf den Buchsmuck südwestdeutscher Reformconvente', in: Eva Schlotheuber, Helmut Flachenecker und Ingrid Gardill (eds.), *Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen. Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland. Beiträge zur interdisziplinären Tagung vom 21. bis 23. September 2005 in Frauenchiemsee*, Göttingen 2008, 203-219
- Martimort (1955) = Aimé Georges Martimort, 'Les diverses formes de processions dans la liturgie', *MD* 43 (1955), 43-73

- Martimort (1978) = Aimé Georges Martimort, *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*, Città del Vaticano 1978
- Martimort (1983) = Aimé Georges Martimort, *L'église en prière. Introduction à la liturgie. IV. La liturgie et le temps*, Paris 1983
- Martimort (1991) = A.-G. Martimort, *Les 'ordines', les ordinaires et les cérémoniaux* (Typologie des sources 56), Turnhout 1991
- Mayer (1926) = Anton L. Mayer, 'Die liturgie und der geist der Gotik', *JLw* VI (1926), 68-97. Ook in Severus (1971), 18-47
- McNamee (1998) = Maurice B. McNamee, *Vested Angels* (LC 6), Leuven 1998
- Meier (1999) = Marietta Meier, *Standesbewusste Stiftsdamen. Stand, Familie und Geschlecht im adligen Damenstift Olsberg 1780-1810*, Köln/ Wiemar/ Wien 1999
- Meijer (1922) = G.A. Meijer, *De aflaten. Eene geschiedkundig-dognatische studie*, Roermond 1922
- Meisen (1931) = Karl Meisen, *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande. Eine kultgeografisch-volkskundliche Untersuchung* (Forschungen zur Volkskunde 9-12), Düsseldorf 1931
- Mens (1947) = Alcantara Mens, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse begijnen- en begardenbeweging. Vergelijkende studie XIIde-XIIIde eeuw*, Antwerpen 1947
- Meyer (1989) = Hans Bernhard Meyer, *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral* (GdK 4), Regensburg 1989. Met een bijdrage van Irmgard Pahl
- Migne PL = Migne, Jacques P. (ed.), *Patrologiae cursus completus, Patrologia Latina*, Parijs 1841-1864
- Milis (1981) = L. Milis, 'Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070', in: D.P. Blok e.a., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I*, Haarlem 1981, 265-285
- Mobers-Bervoets (1966) = E. Mobers-Bervoets, 'Het Stift Thorn in de tweede helft der zestiende eeuw. De kanunnikessen Josina en Helena van Manderscheid', *Maasgouw* 85 (1966), 76-88
- Moeller (1938) = D.E. Moeller, 'Linanies majeures et rogations', *Les questions liturgiques et paroissiales* 23 (1938), 75-91
- Mohlberg (1960) = Leo Cunibert Mohlberg (ed.), *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae Ordinis anni circuli (Sacramentarium Gelasianum)* (Rerum ecclesiasticarum documenta. Series maior Fontes 4), Rome 1960
- Moléon, De (1718) = De Moléon (pseudoniem voor Le Brun Desmarettes), *Voyages liturgiques de France ou recherches faites en diverses villes du royaume*, Paris 1718
- Monna (1982) = A.D.A. Monna, 'Ansfried en de Stichting van Thorn', *PSHAL* 118 (1982), 59-86
- Monna (1988) = A.D.A. Monna, *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen*, Amsterdam 1988
- Moreau en Lauwerys (1950) = É. de Moreau en J. Lauwerys, *Kerkgeschiedenis*, Gent/ Antwerpen/Brussel/Leuven 1950. Vierde druk
- Mostert en Demyttenaere (1995) = M. Mostert en A. Demyttenaere (red.), *De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen*, Hilversum 1995
- Muir (2005) = Edward Muir, *Ritual in early modern Europe*, Cambridge 2005. Tweede druk
- Mulder-Bakker (1997) = Anneke B. Mulder-Bakker, 'Gefascineerd door heiligen. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden in de dertiende eeuw', in: Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso-Kok (red.), *Gouden Legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, 1-24
- Müller (1987) = Helmut Müller, *Das Kanonissenstift und Benediktinerkloster Liesborn* (Germania Sacra Neue Folge 23, Das Bistum Münster 5), Berlin/ New York 1987

- Muschiol (2001) = Gisela Muschiol, 'Liturgie und Klausur. Zu den liturgischen Voraussetzungen von Nonnenemporen', in: Irene Crusius (ed.), *Studien zum Kanonissenstift* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte 167. Studien zur Germania Sacra 24), Göttingen 2001, 129-148
- Muschiol (2005) = Gisela Muschiol, 'Zeit und Raum - Liturgie und Ritus in mittelalterlichen Frauenconventen', in: Kunst- und Ausstellungshalle der BRD, Bonn und Ruhrlandmuseum Essen, *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern*, München 2005, 40-51
- Nagel (1989) = Eduard Nagel, 'Die Palmprozession', in: Wolfgang Meurer (ed.), *Volk Gottes auf dem Weg*, 1989, 103-107
- Nève (1972) = P.L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie, territorium, archieven* (Maaslandse Monografieën 14), Maastricht/Assen 1972
- Nickel (1988) = Rainer Nickel (ed.), *Jacobus de Voragine, Legenda aurea*, 1988. Bloemlezing van Latijnse teksten met vertaling in het Duits
- Niermeyer (1950) = J.F. Niermeyer, 'Lotharingen en Friesland onder Duitse koningsmacht, 925-1076', in: D.P. Blok e.a., *Algemene geschiedenis der Nederlanden II*, Utrecht enz. 1950, 1-51
- Nieuwe Bijbelvertaling (2004) = Nederlands Bijbelgenootschap (ed.), *De Bijbel*, Amsterdam 2004
- Nijsten (1994) = Gerard Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof*, Utrecht/ Antwerpen 1994
- Nissen (1997) = Peter J.A. Nissen, 'Religie aan de grens. Het onderzoek naar kerk- en religiegeschiedenis in Limburg', in: R.M. de la Haye e.a. (red.), *Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse Kerkgeschiedenis*, Delft 1997, 19-36
- Nissen en Den Boer (2006) = Peter Nissen en William den Boer, 'De Middeleeuwen na 1200', in: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, 119-214
- Nohl (1971) = Johannes Nohl, *The Black Death. A Chronicle of the Plague, Compiled from Contemporary Sources*, London 1971. Vertaling C. H. Clarke
- Nolet en Boeren (1951) = W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, Nijmegen 1951. Onveranderde herdruk 1995
- Nowé (1989) = J. Nowé, 'Herodes im Maasland. Das Dreikönigsspiel aus Münsterbilsen als Drama', *Zeitschrift für deutsche Philologie* 108, Sonderheft (1989), 50-65
- Nowé (1997) = Nowé, J., *Wir wollen haben ein spil. Zur geschichte des Dramas im deutschen Mittelalter*, Leuven/ Amersfoort 1997
- Nowé (2000) = J. Nowé, *Nu hoort wat men u spelen zal. Theater in de Middeleeuwen*, Leuven 2000
- Ntedika (1971) = Joseph Ntedika, *L'évocation de l'au-delà dans la prière pour les morts. Etude de patristique et de liturgie latines (IVe-VIIIe s.)*, Leuven/ Parijs 1971
- Nussbaum (1961) = Otto Nussbaum, 'De altarium ablutione', *Ephemerides Liturgicae* LXXV (1961), 105-116
- Nussbaum (1979) = Otto Nussbaum, *Die Aufbewahrung der Eucharistie* (Theophaneia 29), Bonn 1979
- Odenthal en Gerhards (2005) = Andreas Odenthal en Albert Gerhards (eds.), *Märtyrergrab Kirchenraum Gottesdienst. Interdisziplinäre Studien zu St. Gereon in Köln* (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 35), Siegburg 2005
- Odenthal en Gerhards (2008) = Andreas Odenthal en Albert Gerhards (eds.), *Märtyrergrab Kirchenraum Gottesdienst II. Interdisziplinäre Studien zum Bonner Cassiusstift* (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 36), Siegburg 2008

- Oediger (1953) = Friedrich Wilhelm Oediger, *Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter*, Leiden/ Keulen 1953
- Oexle (1982) = Otto Gerhard Oexle, 'Die Gegenwart der Toten', in: Herman Braet en Werner Verbeke (eds.), *Death in the Middle Ages*, Leuven 1982, 19-77
- Oostrom, Van (1996) = Frits van Oostrom, *Maerlants wereld*, Amsterdam 1996
- Os, Van (2000) = Henk van Os, *De Weg naar de Hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen*, Baarn 2000
- Palazzo (1993) = E. Palazzo, *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle*, Paris 1993
- Parisse (1990) = Michel Parisse, 'Les femmes au monastère dans le Nord de l'Allemagne du IXe au XI siècle. Conditions sociales et religieuses', in: Werner Affeldt (ed.), *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen - Lebensnormen - Lebensformen*, Sigmaringen 1990, 311-324
- Parisse (1991) = Michel Parisse, 'Die Frauenstifte und Frauenklöster in Sachsen vom 10. bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts', in: Stefan Weinfurter (ed.), *Die Salier und das Reich. Band 2: Die Reichskirche in der Salierzeit*, Sigmaringen 1991, 465-501
- Pascher (1954) = Joseph Pascher, *Das Stundengebet der Römische Kirche*, München 1954
- Pascher (1963) = Joseph Pascher, *Das liturgische Jahr*, München 1963
- Paulus (1920) = Nikolaus Paulus, *Der Ablass im Mittelalter als Kulturfaktor*, Keulen 1920
- Paulus (1923) = Nikolaus Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. III Geschichte des Ablasses am Ausgange des Mittelalters*, Paderborn 1923
- Peeters (1942) = K.C. Peeters, *Het volksche kerstlied in Vlaanderen*, Antwerpen 1942
- Peters (1929) = F.J. Peters, 'Die Karfreitagsmesse und der Ritus der Commixtio', *Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge* 6 (1929), 105-114
- Peters (1952) = Franz Joseph Peters, *Liturgische Feier des St. Cassiusstiftes in Bonn*, Essen 1952
- Pijpers (1960) = A.J. Pijpers, 'De kroedwis in Limburg', *Natuurhistorisch maandblad. Orgaan van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg*, 49 (1960), 62-67
- Pinsk (1924) = Johannes Pinsk, 'Die Missa Sicca', *JLw* 4 (1924), 90-118
- Pleij (1994) = Herman Pleij, *Kleuren van de middeleeuwen*, Bloemendaal 1994
- Pleij (2002) = Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw. Over kleuren van de Middeleeuwen en daarna*, Amsterdam 2002
- Pol, Van der (2006) = Frank van der Pol, 'De Middeleeuwen tot 1200', in: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, 15-118
- Post (1954) = R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utrecht/ Antwerpen 1954
- Post (1957) = R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, Utrecht/ Antwerpen 1957. Twee delen.
- Post (1963) = R.R. Post, *Kardinaal De Jong's handboek van de kerkgeschiedenis II: De kerk in de middeleeuwen (van circa 700 tot 1303)*, Utrecht 1963
- Post (2001) = Paul Post, 'Ritualiteit als symboolhandelen', in: Marcel Barnard en Paul Post (red.), *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, Zoetermeer 2001, 33-46
- Post (2003) = Paul Post, 'Ritual Studies. Einführung und Ortsbestimmung im Hinblick auf die Liturgiewissenschaft', *Archiv für Liturgiewissenschaft* 45 (2003), 21-45
- Post (2006) = P. Post, 'Na de lange jaren zestig. Liturgiewetenschap en Ritual Studies: opkomst, typering en actuele uitwerking van een relatie', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006), 89-111

- Post (2009) = P. Post, 'Nach den langen 60er Jahren. Liturgiewissenschaft und Ritual Studies. Entstehung, Charakterisierung, und aktuelle Auswirkungen einer Beziehung', in: B. Kranemann en P. Post (eds.), *Die modernen Ritual Studies als Herausforderung für die Liturgiewissenschaft / Modern ritual studies as a challenge for liturgical studies* (LC 20), Leuven / Paris/ Dudley, MA 2009, 33-62
- Post (2011) = P. Post, 'Fields of the sacred. Reframing identities of sacred places', in: P. Post, A. Molendijk en J. Kroesen (eds.), *Sacred places in modern western culture*, Leuven / Paris / Walpole, MA 2011, 13-59
- Post e.a. (2001) = P. Post, G. Rouwhorst, L. van Tongeren en A. Scheer (eds.), *Christian Feast and Festival. The Dynamics of Western Liturgy and Culture*, Leuven/ Paris/ Sterling, Virg. 2001, 405-422
- Post en Pieper (1992) = Paul Post en Jos Pieper, *De Palmzondagviering. Een landelijke verkenning*, Kampen 1992
- Potthoff = Potthoff, L., 'Prozessionen im ehemaligen Stift Rellinghausen', *Das Münster am Hellweg* 7 (1954), 88-92
- Priewe (2012) = Katharina Priewe, 'Auswahlbibliographie zum Thema der Libri ordinarii', in: Klaus Gereon Beuckers (ed.), *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius* (Essener Forschungen zum Frauenstift 10), Essen 2012, 257-280
- Prinsen (1903) = J. Prinsen, 'De Stichtingsoorkonde der abdij van Thorn', *Limburgs Jaarboek* 9 (1903), 318-322
- Proc Chester = J. Wickham Legg, *The processional of the nuns of Chester*, London 1899
- Proc Sarum = William George Henderson, *Processionale ad usum insignis ac praeclarae ecclesiae Sarum*, Leeds 1882
- Proc York = William George Henderson, *Manuale et processionale ad usum insignis ecclesiae Eboracensis* (The publications of the Surtees Society 63), Durham 1875
- Reg Conc (1953) = Thomas Symons (ed.), *Regularis Concordia. The Monastic Agreement of the Monks and Nuns of the English Nation* (Nelson's Medieval Classics), Oxford/ Londen 1953
- Reinle (1988) = Adolf Reinle, *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter*, Darmstadt 1988
- Rij, Van (1980) = Hans van Rij, *Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz. De diversitate temporum & Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi*, Amsterdam 1980, 22-41. Met medewerking van Anna Sapir Abulafia
- Rit Biburg = Walter von Arx, *Das Klosterrituale von Biburg (Budapest, Cod. Lat. M. ae. Nr. 330, 12. Jh.)* (Spicilegium Friburgense 14), Freiburg 1970
- Rit Rheinau = Gebhard Hürlimann, *Das Rheinauer Rituale (Zürich Rh 114, Anfang 12. Jh.)* (Spicilegium Friburgense 5), Freiburg 1959
- Röckelein (2005) = Hedwig Röckelein, 'Gründer, Stifter und Heilige - Patrone der Frauenkonvente', in: Kunst- und Ausstellungshalle der BRD, Bonn und dem Ruhrlandmuseum Essen, *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern*, München 2005, 66-77
- Röckelein (2008) = Hedwig Röckelein, 'Bairische, sächsische und mainfränkische Klostergründungen im Vergleich (8. Jahrhundert bis 1100)', in: Eva Schlotheuber, Helmut Flachenecker und Ingrid Gardill (eds.), *Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen. Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland. Beiträge zur interdisziplinären Tagung vom 21. bis 23. September 2005 in Frauenchiemsee*, Göttingen 2008, 23-55

- Röckelein (2009) = Hedwig Röckelein (ed.), *Frauenstifte, Frauenklöster und ihre Pfarreien* (Forschungen zum Essener Frauenstift 7), Essen 2009
- Röckerath (1989) = Klaus Röckerath, 'Psychoanalytische Überlegungen zum Reliquienkult', in: Anton Legner (ed.), *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik*, 1989, 179-185
- Rogier (1945) = L.J. Rogier, *Beknopte Nederlandse kerkgeschiedenis*, Amsterdam 1945. Tweede druk
- Rohner (1978) = Ludwig Rohner, *Kalendergeschichte und Kalender*, Wiesbaden 1978
- Roll (1995) = Susan K. Roll, *Toward the Origins of Christmas* (LC 5), Kampen 1995
- Römer (1955) = Gerhard Römer, 'Die Liturgie de Karfreitags', *Zeitschrift für katholische Liturgie* 77 (1955), 39-93
- Rooijakkers (1994) = Gerard Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853*, Nijmegen 1994
- Rosenfeld (1937) = Hans-Friedrich Rosenfeld, *Der Hl. Christophorus. Seine Verehrung und seine Legende*, Leipzig 1937
- Rouillard (1999) = Philippe Rouillard, *Histoire des liturgies chrétiennes de la mort et des funérailles*, Paris 1999
- Roumen (1925) = H. Roumen, 'Een bezoek aan de kerk te Thorn', *De Nedermaas* 3 (1925), 19-22
- Roumen (1928) = H. Roumen, 'De voormalige stiftgebouwen te Thorn', *Nedermaas* 6 (1928), 6-10, 16-19 en 31-35
- Rubin (1991) = Miri Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge etc. 1991
- Rüpke (2001) = Jörg Rüpke, *Die Religion der Römer. Eine Einführung*, München 2001
- Sacr Rheinau = Anton Hänggi en Alfons Schönherr, *Sacramentarium Rhenaugense. Handschrift Rh 30 der Zentralbibliothek Zürich* (Spicilegium Friburgense 15), Freiburg 1970
- Salmon (1967) = Pierre Salmon, *L'Office divin au moyen âge. Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle* (Lex Orandi 43), Parijs 1967
- Sangers en Janssen (1982) = Willem Sangers en Roger Janssen, *Thorn het witte stadje*, Thorn 1982
- Schabes (1930) = Leo Schabes, *Alte liturgische Gebräuche und Zeremonien an der Stiftskirche zu Klosterneuburg*, Klosterneuburg 1930
- Schäfer (1907) = K. Heinrich Schäfer, *Die Kanonissenstifter im Deutschen Mittelalter. Ihre Entwicklung und innere Einrichtung im Zusammenhang mit dem altchristlichen Sanktimonialentum* (Kirchenrechtliche Abhandlungen 43 en 44), Stuttgart 1907. Herdruk Amsterdam 1965
- Schäfer (1910) = K. Heinrich Schäfer, 'Kanonissen und Diakonissen. Ergänzungen und Erläuterungen', *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte* 24 (1910), 49-90
- Schäfer (1956) = Thomas Schäfer, *Die Fusswaschung im monastischen Brauchtum und in der lateinischen Liturgie* (Texte und Arbeiten herausgegeben durch die Erzabtei Beuron, 1. Abteilung, Heft 47), Beuron 1956
- Schilp (1998) = Thomas Schilp, *Norm und Wirklichkeit religiöser Frauengemeinschaften im Frühmittelalter. Die Institutio sanctimonialium Aquisgransensis des Jahres 816 und die Problematik der Verfassung von Frauenkommunitäten* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 137. Studien zur Germania Sacra 21), Göttingen 1998

- Schilp (2008) = Thomas Schilp (ed.), *Pro remedio et salute anime peragemus. Totengedenken am Frauenstift Essen im Mittelalter* (Essener Forschungen zum Frauenstift 6), Essen 2008
- Schilp (2010) = Thomas Schilp, *Essener Urkundenbuch. Regesten der Urkunden des Frauenstifts Essen im Mittelalter. Band 1: Von der Gründung um 850 bis 1350* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde LXXX), Düsseldorf 2010
- Schlemmer (1980) = K. Schlemmer, *Gottesdienst und Frömmigkeit in der Reichsstadt Nürnberg am Vorabend der Reformation*, Würzburg 1980
- Schlotheuber e.a (2008) = Eva Schlotheuber, Helmut Flachenecker und Ingrid Gardill (eds.), *Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen. Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland. Beiträge zur interdisziplinären Tagung vom 21. bis 23. September 2005 in Frauenchiemsee*, Göttingen 2008
- Schmidt (1953) = H. Schmidt, 'Geist und Geschichte des Gründonnerstag', *LJ* 3 (1953), 234-252
- Schmithals (1907) = Otto Schmithals, 'Drei freiherrliche Stifter am Niederrhein (Essen, Elten, Gerresheim)', *AHVNRh* 84 (1907), 103-180
- Schneemelcher (1987) = Wilhelm Schneemelcher, *Neutestamentische Apokryphen in deutscher Übersetzung. I. Evangelien*, Tübingen 1987
- Schnitzler (1959) = Theodor Schnitzler, 'Osterei und Osterhase', in: Balthasar Fischer und Johannes Wagner (eds.), *Paschatis Sollemnia. Studien zu Osterfeier und Osterfrömmigkeit*, Basel/ Freiburg/ Wien 1959, 267-274
- Schoengen (1942) = Michael Schoengen, *Monasticon Batavum III. De Benedictijsche orden benevens de Carmelieten en Jesuiten* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeeling letterkunde, Nieuwe Reeks deel XLV), Amsterdam 1942, 116-117
- Schoenmakers (1996) = Johan Schoenmakers, 'Het Officium Pastorum, drama of liturgie?', *TvG* 21 (1996), 16-31
- Schoenmakers (2012) = Johan Schoenmakers, 'Zorg voor het zielenheil. Een kennismaking met rituelen en gebruiken in het damessticht van Thorn rond het jaar 1600', in: Klaus Gereon Beuckers (ed.), *Liturgie in mittelalterlichen Frauenstiften. Forschungen zum Liber ordinarius* (Essener Forschungen zum Frauenstift 10), Essen 2012, 151-169
- Schubert (1926) = F. Schubert, 'Der Breslauer Domgottesdienst im ausgehenden Mittelalter', *Theologie und Glaube. Zeitschrift für den katholischen Klerus* 18 (1926), 221-236
- Scribner (1990) = Roben W. Scribner, 'Magie und Aberglaube. Zur volkstümlichen sakramentalischen Denkart in Deutschland am Ausgang des Mittelalters', in: Peter Dinzelbacher und Dieter R. Bauer (eds.), *Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich 1990, 253-274
- Severus (1971) = Emmanuel von Severus (ed.), *Anton L. Mayer, Die Liturgie in der europäischen Geistesgeschichte. Gesammelte Aufsätze*, Darmstadt 1971
- Sheingorn (1987) = Pamela Sheingorn, *The Easter Sepulchre in England* (Early Drama, Art and Music. Reference Series 5), Kalamazoo, Michigan 1987
- Signori (2008) = Gabriela Signori, 'Totenrotel und andere Medien klösterlicher memoria im Austausch zwischen spätmittelalterlichen Frauenklöstern und -stiften', in: Eva Schlotheuber, Helmut Flachenecker und Ingrid Gardill (eds.), *Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen. Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland. Beiträge zur interdisziplinären Tagung vom 21. bis 23. September 2005 in Frauenchiemsee*, Göttingen 2008, 281-296

- Simons (2001) = Walter Simons, *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (The Middle Ages Series), Philadelphia 2001
- Sivré (1881) = J. Sivré, 'Lijst der kanonikessen en kanoniken 1453-1691', *Maasgouw* 3 (1881), 586-587, 591-592 en 595-596
- Smijers (1945) = A. Smijers, *Oud-Nederlandsche kerstliederen. Vierstemmige bewerkingen uit de XVI-de eeuw voor gemengd koor*, Tilburg 1945
- Smits van Waesberghe (1932a) = Jos Smits van Waesberghe, 'Van een merkwaardige voorvigilie-viering van Kerstmis. Een gebruik in den ouden tijd in Thorn', *Gregoriusblad* 57 (1932), 287-295
- Smits van Waesberghe (1932b) = J. Smits van Waesberghe, 'Kerstmis-viering in de oud-adellijke abdij van Thorn', *Gregoriusblad* 57 (1932), 314-319
- Smits van Waesberghe (1933) = Jos Smits van Waesberghe, 'Driekoningen-viering in de oud-adellijke abdij van Thorn', *Gregoriusblad* 58 (1933), 9-11
- Smits van Waesberghe (1941) = J. Smits van Waesberghe, *Gregoriaansche muziek en haar plaats in den katholieken eeredienst* (Symfonieënreeks 5), Amsterdam 1941
- Smits van Waesberghe (1957) = Jos Smits van Waesberghe, "'Ssst ...'" op muziek', *Orgaan Kon. Ned. Toonkunstenaars-Ver.* XI (1957), 73
- Smits van Waesberghe (1959) = J. Smits van Waesberghe, 'De herkomst en de oorspronkelijke wijs van "Puer nobis nascitur", "Ons is gheboren een kindekeyn", "Omnes nu laet ons gode louven", enz. ...', *Gregoriusblad* 80 (1959), 176-186
- Smits van Waesberghe (1960) = Jos Smits van Waesberghe, 'Antwoorden rond een oud kerstlied', *Gregoriusblad* 81 (1960), 21-26
- Smits van Waesberghe (1961) = J. Smits van Waesberghe, "'Nu zijt welkome" ons oudste kerstlied. III. De oudste melodielezingen', *Gregoriusblad* 82 (1961), 23-28
- Smits van Waesberghe (1976) = Jos Smits van Waesberghe, 'De Muziekcultuur van Maastricht en Limburg in het verleden', in: Batta e.a. (red.), *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, Schiedam/ Heerlen 1976, 451-479. Ongewijzigde herdruk van de editie van 1960-1967
- Smits van Waesberghe (1987) = J. Smits van Waesberghe, *Het grote Herodesspel of het Driekoningenspel van Münsterbilsen*, Hasselt 1987
- Snoek (1995) = G.J.C. Snoek, *Medieval Piety from Relics to the Eucharist. A Process of Mutual Interaction* (Studies in the History of Christian Thought LXIII), Leiden/ New York/ Köln 1995
- Solesmes (1957) = Les moines de Solesmes (eds.), *Le Graduel Romain, édition critique. II: Les sources*, Solesmes 1957
- Staal (1987) = Staal, C., 'Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk', in: H. Defoer e.a. (eds.), *Schilderen met gouddraad en zijde*, Utrecht 1987, 83-98
- Staal (2000) = Casper Staal, 'Het bisdom Utrecht: relieken, relikwieën en reliekhouders', in: Henk van Os (ed.), *De Weg naar de Hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen*, Baarn 2000, 163-197
- Staal (2001) = Casper Staal, 'Kleuren in de middeleeuwse liturgie', *Madoc* 15 (2001), 246-256
- Stapper (1927) = R. Stapper, 'Mittelalterliche Ostergebräuche der Stiftsherren zu Kleve', *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte* 35 (1927), 171-182
- Steensma (2003) = R. Steensma, 'Sacramentsnissen in Groninger kerken', *Groninger kerken* 20 (2003), 111-123

- Steensma (2008) = Regnerus Steensma, 'Sacrale sporen. De middeleeuwse kerkinrichting', in: Justin Kroesen en Regnerus Steensma (red.), *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800*, Groningen/ Assen 2008, 63-80
- Stemmler (1970) = Theo Stemmler, *Liturgische Feiern und geistliche Spiele. Studien zu Erscheinungsformen des Dramatischen im Mittelalter* (Buchreihe der Anglia, Zeitschrift für Englische Philologie 15), Tübingen 1970
- Stenvert e.a. (2003) = Ronald Stenvert e. a., *Monumenten in Nederland. Limburg*, Zwolle 2003
- Strubbe en Voet (1991) = Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Brussel 1991
- Strydonck, Van e.a. (2006) = Mark van Strydonck, Anton Ervynck, Marit Vandenbruaene en Mathieu Boudin, *Relieken. Echt of vals?*, Leuven 2006
- Stüber (1976) = Karl Stüber, *Commendatio animae. Sterben im Mittelalter*, Frankfurt/M 1976
- Suntrup (1978) = R. Suntrup, *Die Bedeutung der liturgischen Gebärden und Bewegungen in lateinischen und deutschen Auslegungen des 9. bis 13. Jahrhunderts* (Münstersche Mittelalter-Schriften 37), München 1978
- Talley (1991) = Thomas J. Talley, *The Origins of the Liturgical Year*, Collegeville, Minnesota 1991. Tweede, herziene druk. Eerste druk 1986
- Ter Reegen (1956) = O. F. Ter Reegen, *De Sacramentsprocessie. Onderzoek naar de bronnen van het processie-ceremonieel in het Caeremoniale Episcopum (Liber II, cap. 33)*, Brussel/ Nijmegen 1956
- Theil (1994) = Bernhard Theil, *Das Bistum Konstanz 4. Das (freiweltliche) Damenstift Buchau am Federsee* (Germania Sacra Neue Folge 32), Berlin/ New York 1994
- Theuws en Bijsterveld (1991) = Frans Theuws en Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in ottonischer und salischer Kaiserzeit', in: Horst Wolfgang Böhme (ed.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Teil 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches* (Römisch-germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien 27), Sigmaringen 1991, 109-146
- Thiele (1990) = F.W. Thiele, 'Die feier der Osternacht. Aufbau und Elemente im Vergleich', in: Scicolone, I. (ed.), *La celebrazione del Triduo Paschale. Anamnesis e mimesis* (Studia Anselmiana 102. Analecta Liturgica 14), Roma 1990, 227-258
- Timmers (1947) = J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst*, Roermond/ Maaseik 1947
- Timmers (1952) = J.J.M. Timmers, 'De voormalige abdijkerken van Susteren en Thorn', *Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* 6e serie, 5 (1952), 45-56
- Timmers (1971) = J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland. Deel 1* (Maaslandse Monografieën 1), Assen 1971
- Timmers (1980) = J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland. Deel 2* (Maaslandse Monografieën 3), Assen 1980
- Tongeren, Van (1990) = Louis van Tongeren, 'A sign of resurrection on Good Friday. The role of the people in the Good Friday liturgy until c. 1000 A.D. and the meaning of the Cross', in: Charles Caspers en Marc Schneiders (eds.), *Omnes Circumstantes. Contributions toward a history of the role of the people in the liturgy*, Kampen 1990, 101-119
- Tongeren, Van (1995) = L. van Tongeren, *Exaltatio crucis. Het feest van Kruisverheffing en de zingeving van het kruis in het westen tijdens d vroege middeleeuwen. Een liturgie-historische studie* (TFT-Studies 25), Tilburg 1995

- Tongeren, Van (2000) = Louis van Tongeren, *Exaltation of the Cross. Toward the Origins of the Feast of the Cross and the Meaning of the Cross in Early Medieval Liturgy* (LC 11), Leuven/ Paris/ Sterling, Virg. 2000
- Tongeren, Van (2006-a) = Louis van Tongeren, 'La croix dans la liturgie de la fin du moyen âge. L'intérêt du liber ordinarius comme source locale', *MD* 245 (2006), 123-147
- Tongeren, Van (2006-b) = Louis van Tongeren, 'De vormgeving van de kruiscultus in de christelijke Oudheid en in de Middeleeuwen', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006), 243-270
- Tongeren, Van (2007) = Louis van Tongeren, 'The Cult of the Cross in late Antiquity and the Middle Ages. A concise Survey of its Origins and Development', *Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana* 38 (2007/2008), 59-75. Translated by Mrs. Nikki Idema
- Tongeren, Van (2009-a) = Louis van Tongeren, 'Use and Function of Altars in Liturgical Practise According to the Libri ordinarii in the Low Countries', in: Justin E.A. Kroesen en Victor M. Schmidt (eds.), *The Altar and its Environment 1150-1400* (Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages 4), Turnhout 2009, 261-274
- Tongeren, Van (2009-b) = Louis van Tongeren, 'Notandum est. Een verkenning van de Liber ordinarius van de Utrechtse Oudmunster of S. Salvator', *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek. Yearbook for Liturgical and Ritual Studies* 25 (2009), 207-228
- Tongeren, Van (2013-a) = Louis van Tongeren, 'Ein Helsames Zeichen. Die Liturgie des Kreuzes im Mittelalter', in: Carla Heussler en Sigrid Gensichen (eds.), *Das Kreuz. Darstellung und Verehrung in der Frühen Neuzeit* (Regensburger Studien zur Kunstgeschichte 16), Regensburg 2013, 11-31
- Tongeren, Van (2013-b) = Louis van Tongeren, 'Imagining the cross on Good Friday: rubric, ritual and relic in early medieval Roman, Gallican and Hispanic liturgical traditions', in: Juliet Mullins, Jenifer Ní Ghrádaigh en Richard Hawtree (eds.), *Envisioning Christ on the Cross. Ireland and the Early Medieval West*, Dublin 2013, 34-51
- Tongeren, Van (2014) = Louis van Tongeren, 'A Blending of Genres. The special Nature of the liber ordinarius of Oldmunster or St. Saviour's of Utrecht', in: C. Caspers en L. van Tongeren (eds.), *The liber ordinarius as a Source for Cultural History*, Münster 2014. Ter perse
- Tongeren, Van e.a. (2010) = Louis van Tongeren, Marcel Barnard, Paul Post en Gerard Rouwhorst (eds.), *Patterns and Persons. A Histiography of liturgical Studies in the Netherlands in the twentieth Century*, Leuven/ Parijs/ Walpole, MA 2010
- Tongeren, Van en Post = Tongeren, Louis van en Post, Paul (red.), *Voorbij de liturgiewetenschap. Over het profiel van liturgische en rituele studies* (Netherlands Studies in Ritual and Liturgie 12), Groningen/ Tilburg 2011
- Tonnaer (1997) = Frans Tonnaer, *Ansfried, van zwaard tot kromstaf*, Thorn 1997
- Torsy (1971) = J. Torsy, 'Eucharistische Frömmigkeit im späten Mittelalter', *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 23 (1971), 89-102
- Trio (2010) = Paul Trio, 'De zorg voor lichaam en ziel in het licht van de eeuwigheid (late middeleeuwen)', in: Sophie Balace en Alexandra De Poorter (eds.), *Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen, 600-1600*, Amsterdam 2010, 236-243
- Tyrer (1932) = John Walton Tyrer, *Historical Survey of Holy Week. Its Services and Ceremonial* (Alcuin Club Collections 29), Londen 1932
- Uhlein (1989) = Hermann Uhlein, 'Kreuzverehrung am Karfreitag', in: Wolfgang Meurer (ed.), *Volk Gottes auf dem Weg*, 1989, 115-120
- Ulrich (1990) = Anna Ulrich, 'Die Kanonissen. Ein vergangener und vergessener Stand der Kirche', in: Teresa Berger und Albert Gerhards (eds.), *Liturgie und Frauenfrage*.

- Ein Beitrag zur Frauenforschung aus liturgiewissenschaftlicher Sicht* (Pietas Liturgica 7), St. Ottilien 1990, 181-194
- Unterkircher (1985) = Franz Unterkircher, *Das Stundenbuch des Mittelalters*, Graz 1985
- Valkestijn (1989) = J.W.N. Valkestijn, *Geschiedenis van de jongenszang tot aan de reformatie*, Brugge 1989
- Valkestijn (1993) = J. Valkestijn, 'Het gregoriaans', in: Siem Groot (ed.), *De lof Gods geef ik stem. Inzichten en achtergronden van de vocale muziek in de rooms-katholieke eredienst*, Baarn 1993, 37-88
- Van der Leeuw-stichting (1977) = Prof. Dr. G. Van der Leeuw-stichting (ed.), *Een compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het liedboek voor de kerken*, Amsterdam 1977. Kolom 524-527: K. Heeroma en J. van Biezen over Christus is opgestanden
- Vandecandelaere (1988) = Donald Vandecandelaere, *De tijdrekening. De kalender Juliaans, Gegoriaans, Republikeins*, Roeselaere 1988
- Vanderkindere = Vanderkindere, Léon, *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge II*, Brussel 1902
- Velde, Van de (1926) = V. van de Velde, 'De Kruisdagen', *Liturgisch parochieblad* 8 (1926), 147-152 en 177-180
- Vellekoop (1999) = C. Vellekoop, *Met een kaars naar de kerk*, Utrecht 1999
- Vernooy (1983) = A.C. Vernooy, '"Christus is opgestanden" in vele versies', *Gregoriusblad* 107 (1983), 39-49
- Verwilt (1931) = L. Verwilt, *Rond Kerstmis. Liturgie, folklore*, 's-Hertogenbosch 1931
- Viale (1955) = E. Viale, 'Le reposoir du jeudi saint', *MD* 41 (1955), 45-63
- Villetard (1907) = Villetard, Henri, *Office de Pierre de Corbeil. Texte et chant publiés d'après le manuscrit de Sens (XIIIe siècle)*, Parijs 1907
- Vincent (2004) = Catharine Vincent, *Fiat Lux. Lumière et luminaires dans la vie religieuse du XIIIe au XVIe siècle* (Histoire religieuse de la France 24), Paris 2004
- Vogel (1986) = Cyrille Vogel, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*, Washington, D.C. 1986. Revised and Translated by William G. Storey and Niels Krogh Rasmussen
- Vulgata (1994) = B. Fischer e.a. (eds.), *Biblia Sacra. Iuxta Vulgata versionem*, Stuttgart 1994. Verbeterde uitgave van de eerste druk (1969)
- Waesberghe, Van (1967) = J.F.A.M. van Waesberghe, *De Akense regels voor canonici en canonicæ uit 816. Een antwoord aan Hildebrand-Gregorius VII en zijn geestverwanten*, Assen 1967
- Warner (1990) = Marina Warner, *De enige vrouw onder de vrouwen. De maagd Maria. Mythe en cultus*, Amsterdam 1990. Vertaling Joop Waldram
- Weber (1987) = Hans Ruedi Weber, *Die Umsetzung der Himmelfahrt Christi in die zeichenhafte Liturgie*, Bern/ Frankfurt/ NewYork/Paris 1987
- Weber-Kellermann (1978) = Ingeborg Weber-Kellermann, *Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit*, Luzern etc. 1978
- Wegener (1971) = Gertrud Wegener, *Geschichte des Stiftes St. Ursula in Köln* (Veröffentlichungen des Kölnisches Geschichtsvereins e. V. 31), Keulen 1971
- Wegman (1968) = H.A.J. Wegman, *Het paasoktaaf in het Missale Romanum en zijn geschiedenis*, Assen 1968
- Wegman (1994) = Wegman, H., *Liturgie in der Geschichte des Christentums*, Regensburg 1994
- Wehrli-Johns (1994) = Martina Wehrli-Johns, '"Tuo daz guote und lâ daz übele"', in: Peter Jezler e.a. (eds.), *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (Veröffentlichung des Schweizerischen Landesmuseums), Zürich 1994, 47-58

- Wenzel (1909) = P. Wenzel, *Die Frauenstifter der Diocese Lüttich nach ihrer ständischen Zusammenhang bis zum 15. Jh.*, Bonn 1909
- Werminghoff (1906) = Albert Werminghoff (ed.), *Institutio Sanctimonialium Aquisgranensis* (MHG. Leges III. Concilia tom. II. pars prior), Hannover 1906, 421-456
- Werner (1984) = M. Werner, 'Zur Rolle des fränkischen Adels bei der Stiftung von Kirchen und Klöstern im mittleren Maasgebiet', in: C.G. de Dijn (red.), *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste christendom in het Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen)* (Kunst en Oudheden in Limburg 28), Tongeren/ Maastricht 1984, 97-124
- Wichmans (1626) = Augustinus Wichmans, *Apotheca spiritualium pharmacorum contra luem contagiosam aliosque morbos, Ex S. Scriptura, SS Patribus & authenticis Historiis, desumptorum, antiquitate Ecclesiastica & Belgica, instructissima*, Antwerpen 1626
- Willems (1984) = W.J.H. Willems, 'Archeologische kroniek van Limburg over 1983', *PSHAL* 120 (1984), 354-393
- Winter, Van (1981) = Johanna Maria van Winter, 'Ansfried en Dirk, twee namen uit de Nederlandse geschiedenis van de 10e en 11e eeuw', *Naamkunde* 13 (1981), 39-74
- Wollasch (1990) = Joachim Wollasch, 'Hoffnungen der Menschen in der Zeit der Pest', *Historisches Jahrbuch* 110 (1990), 23-51
- Wolters (1850) = Mathias Joseph Wolters, *Notice historique sur l'ancien chapitre impérial de chanoinesses à Thorn dans la province actuelle de Limbourg*, Gand 1850
- Woolfenden (2004) = Gregory W. Woolfenden, *Daily Liturgical Prayer. Origins and Theology*, Aldershot, GB/ Burlington, USA 2004
- Wouters (1962) = H. Wouters, 'Heiligdomsvaart Maastricht', *Maasgouw* 81 (1962), 142-160
- Young (1920) = Karl Young, *The Dramatic Associations of the Easter Sepulchre* (University of Wisconsin Studies in Language and Literature X), Madison 1920
- Young (1933) = Karl Young, *The Drama of the Medieval Church*, Oxford/ Londen 1933. Herziene herdruk Oxford 1962. Twee delen

VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES

Figuur 1, 2, 3, 4, 9, 10, 13, 14, 16 en 17 zijn in de lopende tekst verantwoord.

Figuur 5, 7 en 8: foto Bea Schoenmakers.

Figuur 6 en 11 zijn ter beschikking gesteld door de Stichting Databank Kerkgebouwen in Limburg.

Figuur 12 is ter beschikking gesteld door de Koninklijke Bibliotheek.

Figuur 15, 18, 19, 20 en 21: foto Johan Schoenmakers.

De foto op de voorzijde van de omslag is ter beschikking gesteld door de Stichting Databank Kerkgebouwen in Limburg.

Het is een foto van een consecratiekrus. In de abdijkerk van Thorn bevonden zich op de zijwanden consecratiekrusen. Dat zijn plaatsen die tijdens de kerkwijdingsplechtigheid met chrisma worden gezalfd.

De foto op de achterzijde van de omslag is gemaakt door Tony Joosen.

Het engeltje staat op een sluitdekseltje van de cilinder waarin de relikwie van Benedictus wordt bewaard.

Eerder verschenen delen:

1. Paul POST: *Space for liturgy between dynamic ideal and static reality. An exploration of the development of the Roman Catholic liturgical space in the Netherlands (ca. 1850 – present day) with particular focus on the role of liturgical booklets, the microphone and church pews* (Groningen / Tilburg 2003).
2. Justin KROESEN: *Het middeleeuwse altaarretabel op het Iberisch Schiereiland. Vorm, plaats, boodschap* (Groningen / Tilburg 2003).
3. Willem Marie SPEELMAN: *Liturgie in beeld. Over de identiteit van de rooms-katholieke liturgie in de elektronische media* (Groningen / Tilburg 2004).
4. Justin KROESEN & Regnerus STEENSMa (red.): *Nieuwe vieringen onder oude daden. De spanning tussen liturgie en monumentenzorg* (Groningen / Tilburg 2004).
5. Ineke ALBERS: *Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt. Over pelgrimage, lopen en genezing* (Groningen / Tilburg 2007).
6. Geurt Henk VAN KOOTEN: *Het oecumenisch leesrooster (1977-2010). Geschiedenis, filosofie en impact* (Groningen / Tilburg 2007).
7. Mattijs PLOEGER: *Celebrating church. Ecumenical contribution to a liturgical ecclesiology* (Groningen / Tilburg 2008).
8. Goedroen JUCHTMANS: *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof* (Groningen / Tilburg 2008).
9. Petra VERSNEL-MERGAERTS: *Van rubriekenjager tot wetenschappelijk grensganger. Wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap (1900-1967) aan de katholieke theologische opleidingen in Nederland in zes portretten* (Groningen / Tilburg 2009).
10. Jorien HOLSAPPEL-BRONS: *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing* (Groningen / Tilburg 2010).
11. Judith TONNAER: *Bomen voor het leven. Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel voor overleden kankerpatiënten* (Groningen / Tilburg 2010).
12. Louis VAN TONGEREN & Paul POST (red.): *Voorbij de liturgiewetenschap. Over het profiel van liturgische en rituele studies* (Groningen / Tilburg 2011).
13. GERARD LUKKEN & JACQUES MAAS: *Dode, sta op, het licht van de morgen. Semiotische analyse van twee gezangen van Huub Oosterhuis: De steppe zal bloeien en het Lied aan het licht* (Groningen / Tilburg 2014).